

Međunarodni znanstveni skup
ZAGORA IZMEĐU STOČARSKO-RATARSKE TRADICIJE TE PROCESA
LITORALIZACIJE I GLOBALIZACIJE

Nakladnici:

SVEUČILIŠTE U ZADRU
Ulica Mihovila Pavlinovića bb
23 000 Zadar

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost

Srećko Jelušić (predsjednik), Robert Bacalja, Nedjeljka Balić-Nižić, Valerija Barada, Vera Ćubela Adorić, Stjepan Jagić, Marija Jakovljević, Mira Klarin, Anamarija Kurilić, Milenko Lončar, Goran Lovrić, Marko Lukić, Brunislav Marijanović, Zdenka Matek Šmit, Jozo Rogošić, Vani Roščić, Vladimir Skračić, Maša Surić, Nikica Uglešić, Pavašu Vežić, Nada Zgrabljic Rotar, Snježana Zorić Hofmann

KULTURNI SABOR ZAGORE
Hercegovačka 32
21 000 Split

OGRANAK MATICE HRVATSKE SPLIT
Marmontova 1
21 000 Split

Odgovorne osobe:

Ante Uglešić, rektor Sveučilišta u Zadru
Nedjeljko Marinov, predsjednik Kulturnog sabora Zagore
Mario Mimica, predsjednik Ogranka Matice hrvatske Split

Zadar – Dugopolje, 19-21. listopada 2010.

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Znanstvena knjižnica Zadar

UDK 338(497.5-3 Zagora):911.3>(063)(048.4)
911.3:33>(063)(048.4)

ZNANSTVENO stručni skup s međunarodnim sudjelovanjem Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije (2010 ; Zadar - Dugopolje)

Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije : knjiga sažetaka / Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem, Zadar - Dugopolje, 19-21. listopada 2010. ; urednici Mate Matas i Josip Faričić. - Zadar : Sveučilište ; Split : Kulturni sabor Zagore : Matica hrvatska Split, 2010. - 72 str. ; 24 cm

ISBN 978-953-7237-71-90-5

130821020

Međunarodni znanstveni skup

ZAGORA IZMEĐU
STOČARSKO-RATARSKE TRADICIJE
TE PROCESA LITORALIZACIJE
I GLOBALIZACIJE

Zbornik radova

Urednici

Mate Matas i Josip Faričić

Zadar, Zagreb, Split, rujan 2011.

Organizacijski odbor Znanstvenog skupa i uredništvo Zbornika radova

Mate Matas, predsjednik, Josip Faričić potpredsjednik, Stanko Balić, Ante Delić, Josip Gotovac, Damir Magaš, Vera Graovac Matassi, Mirko Matijaš, Paško, Melvan, Nikola Muslim, Vladimir Skračić, Dragan Umek, Mate Zekan

Počasni odbor

Ante Gulin (HAZU – Odsjek za povijesne znanosti), Vicko Kapitanović (Katolički bogoslovni fakultet u Splitu), Nedjeljko Marinov, (predsjednik Kulturnog sabora Zagore), Mario Mimica (predsjednik Ogranaka Matice hrvatske – Split), Ante Sander (župan Splitsko-dalmatinske županije), Ante Uglešić (rektor Sveučilišta u Zadru), Zlatko Ževrnja (načelnik Općine Dugopolje)

Recenzenti cijelog Zbornika radova

Vladimir Lay (Institut društvenih znanosti, Ivo Pilar, Zagreb) i Željka Šiljković (Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, Zadar)

Recenzenti pojedinih priloga u Zborniku radova

Zlatko Begonja (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar), Ankica Čilaš-Šimpraga (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb), Mladen Kučinić (Biološki odsjek, PMF-a, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb), Ivana Kurtović-Budja (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb), Eduard Kušen (Institut za turizam, Zagreb), Vladimir Lay (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb), Ivana Matas-Ivanković (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb), Iva Mihoci (Hrvatski prirodoslovni muzej, Zagreb), Mario Mimica, Agencija za odgoj i obrazovanje, Podružnica Split, Split), Dane Pejnović, Geografski odsjek PMF-a, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb), Stipe Rogošić (Podi d.o.o. Dugopolje), Željka Šiljković (Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, Zadar), Nikola Tvrtković (Hrvatski prirodoslovni muzej, Zagreb)

Lektura i korektura

Zlata Derossi

Prijevod sažetaka

Vera Graovac Matassi i autori

Grafička priprema i prijelom

Tko zna zna d.o.o., Zagreb

Tisak

Stavovi i mišljenja izneseni u prilogima Zbornika radova nisu nužno i stavovi iza kojih u cijelosti stoje nakladnici, urednički odbor i urednici.

SADRŽAJ

POZDRAVI NA OTVARANJU SKUPA.....	15
PREDGOVOR UREDNIŠTVA	25
ZLATKO ŽEVRNJA	
Općina Dugopolje 1997. – 2010.....	29
I. GEOGRAFSKE, PRIRODOSLOVNE I PROSTORNO-PLANERSKE TEME	43
MATE MATAS, JOSIP FARIČIĆ	
Zagora – uvodne napomene i terminološke odrednice	45
<i>Zagora – introductory remarks and terminology</i>	74
IVO ŠIMUNOVIĆ	
Naselja Zagore između planinske, dolinske i obalne ekonomije	75
<i>Settlements in Zagora among mountainous, valley and littoral economy.</i>	87
IGOR ŠIPIĆ	
Čovjek i prostor Zagore – od planske do globalizacijske ekonomije	89
<i>Man and Zagora area – from planned to globalization economy</i>	100
JOSIP FARIČIĆ	
Zagora – dobitnik ili gubitnik u litoralizaciji srednje Dalmacije.....	101
<i>Zagora – winner or loser in littoralization of Central Dalmatia</i>	115
BORNA FUERST-BJELIŠ, SANJA LOZIĆ, MARIN CVITANOVIĆ, ANAMARIJA DURBEŠIĆ	
Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore od 18. stoljeća.....	117
<i>Environmental changes in central part of Dalmatinska Zagora since 18th century....</i>	130
DAMIR MAGAŠ, ANTE BLAĆE	
Geografske osnove razvoja Općine Unešić.....	131
<i>Geographic bases of the development of Unešić Municipality</i>	193
JURICA BOTIĆ	
Opor i Kozjak – Spona priobalja i Zagore.....	195
<i>Opor and Kozjak – Link between the coastal area and the Hinterland (Zagora)</i>	207
IVAN CAREVIĆ	
Problemi i mogućnosti održivog razvoja Omiške zagore na primjeru Općine Šestanovac	209
<i>Problems and possibilities of sustainable development of Omiš zagora – the example of Šestanovac municipality</i>	222

BRANIMIR VUKOSAV	
Polja u kršu Vrgorske krajine – opće značajke, problemi i mogućnosti vrjednovanja223
<i>Poljes in karst of Vrgorac Krajina – general features, problems and possibilities for valorization</i>	.248
KATARINA KRIZMANIĆ, NEDILJKA PRLJ ŠIMIĆ	
Muč – geološki i paleontološki fenomen u srcu Dalmatinske zagore.249
<i>Muč – geological and paleontologic phenomenon in the center of Dalmatinska Zagora</i>	.261
ANTUN-ANTE DELIĆ	
Novi nalazi leptira dalmatinskog okaša <i>Proterebia afra dalmata</i> (Godart, 1824) u Dalmaciji263
<i>New records of Dalmatian ringlet butterfly (<i>Proterebia afra dalmata</i>; Godart, 1824) in Croatia</i>	.268
MILAN HODŽIĆ I ŽELJKO ŠORE	
Neke klimatske posebnosti prostora Srednjodalmatinske zagore i njihov odnos prema priobalju269
<i>Some climate features of Dinaric hinterland area and relation to central Adriatic littoral</i>	.321
ANTE BRALIĆ, STIPE RAMLJAK	
Drniški kraj u demografskim procesima od druge polovice 19. stoljeća do kraja 20. stoljeća323
<i>Demographic processes in Drniš area from second half of the 19th century to the end of the 20th century</i>	.337
II. POVIJESNE I ARHEOLOŠKE TEME	339
TONČI BURIĆ	
»In montibus Dubraue« (povijesno-topografska skica iz srednjovjekovne kliške županije)341
<i>»In montibus Dubraue«</i>	.353
KREŠIMIR KUŽIĆ	
Sudbina kršćanskih i islamskih bogomolja na prostoru Dalmatinske zagore od 1415. do 1717. godine355
<i>Fate of Christian and Islamic oratories in the area of Dalmatinska Zagora from 1415 to 1717</i>	.374
MILKO BRKOVIĆ	
Nekoliko neobjavljenih poljičkih dokumenata koji se odnose na prostor Dalmatinske zagore375
<i>Some unpublished documents from Poljica related to the area of Dalmatinska Zagora</i>	398

KREŠIMIR ČVRLJAK	
Dalmatinska zagora u dijariju cara i kralja Franje Josipa I. god. 1875.	399
<i>Dalmatinska Zagora in diary of emperor and king Francis Joseph I in 1875.</i>	454
MARIN BUOVAC	
Antroponimi, hagianimi i teonimi u djelu Alberta Fortisa <i>Put po Dalmaciji</i> . .	455
<i>Anthroponyms, hagianyms and theonyms in the work of Alberto Fortis Travel into Dalmatia.</i>	464
III. KULTUROLOŠKE, JEZIKOSLOVNE I ETNOLOŠKE TEME	465
MILJENKO BULJAC	
Zablude i u novijoj recepciji putopisne proze Alberta Fortisa i Ivana Lovrića – morlaštvo, nadnacionalna kategorija i tuđinska vjerodajnica	467
<i>Misconceptions in modern perceptions of travel prose of Alberto Fortis and Ivan Lovrić – Morlachs, supranational category and foreign credentials.</i>	492
MARKO DRAGIĆ	
Usmena i pučka epika u tradicijskoj baštini Hrvata iz mućko-lećevačkoga prostora	493
<i>Oral and popular epics in traditional heritage of Croats from Muć-Lečevica area . .</i>	527
ZRINKA BANIĆ	
Toponimija mjesta Dugopolje	529
<i>The toponymy of Dugopolje</i>	554
VLADO PANDŽIĆ	
Svečani govori Ante Kostantina Matasa u Sinju – klasična nadahnuća za hrvatsko domoljublje	555
<i>Formal speeches of Ante Kostantin Matas – classical inspirations for Croatian patriotism</i>	585
IV. GOSPODARSKE I RAZVOJNE TEME	587
NIKOLA VOJNOVIĆ	
Stanje i mogućnosti razvoja turizma u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije	589
<i>Condition and possibilities for development of tourism in hinterland of Split-Dalmatia County</i>	606
ŽELJKO ŠPANJOL, MARIJANA MILJAS, DAMIR BARČIĆ, ROMAN ROSAVEC, NERA MARKOVIĆ	
Zaštićene prirodne vrijednosti Dalmatinske zagore	607
<i>Protected natural resources of Dalmatinska Zagora</i>	632

ZDRAVKO ŽIVKOVIĆ	
Ruralni turizam u istočnom dijelu Općine Unešić – pretpostavke i mogućnosti .	.633
<i>Rural tourism in eastern part of Unešić Municipality – assumptions and possibilities .</i>	.653
NEDJELJKO MARINOV	
Školske prilike kao odraz demografskog stanja u splitskoj Zagori.655
<i>Educational situation as the reflection of demographic situation in Split Zagora.</i>	.667
DAVOR GAURINA	
Drniški pršut669
<i>Drniš prosciutto</i>	.679
MATE MATAS I ZDENKO BRAIČIĆ	
Mlinice na Vrbi – nekad značajni gospodarski objekti681
<i>Mills on Vrba – formerly important economic objects</i>	.698
SOPHIE LIZIARD, CHRISTINE VOIRON-CANICIO	
When littoralization spreads into the hinterland: spatial analysis of home-building in the French Riviera.699
<i>Kada se litoralizacija proširi na zaleđe: prostorna analiza izgradnje kuća na Francuskoj rivijeri.</i>	.715
DRAGAN UMEK	
Trieste and its <i>hinterland</i> historical legacy and new dynamics.717
<i>Trst i povijesno naslijeđe i nove trendovi u njegovom zaleđu</i>	.740
MARK GJOKAJ (ĐOKOVIĆ)	
Malesia – prilog proučavanju zagorskih regija uz istočne obale Jadranskog mora741
<i>Malesija – contribution to analyzing hinterland regions along eastern Adriatic coast .</i>	.761
SILVIA BATTINO	
The inland gallura for the affirmation of an alternative and sustainable tourism .	.763
<i>Unutrašnjost Gallure za afirmaciju alternativnog i održivog turizma</i>	.781
GESUINA MELE	
Condition and prospects of development of internal tourism in the north-west of Sardinia.783
<i>Stanje i perspektive razvoja domaćeg turizma u sjeverozapadnom dijelu Sardinije . .</i>	.800
MIRKO MATIJAŠ	
Zagora – nogometno čudo s Borovišta801

KAZALA

Kazalo geografskih imena809
Kazalo osobnih imena817
Kazalo općih pojmova823
Popis sudionika znanstvenog skupa.825

Načelnik Općine Dugopolje gospodin Zlatko Ževrnja uz dobrodošlicu sudionicima Skupa o Zagori bez lažne skromnosti ističe svoje i zasluge svojih suradnika u osmišljavanju i poticanju tzv. *Dugopoljskog čuda*, naglašivši kako je ono rezultat složnog rada i demokratskog dogovora mještana i dužnosnika općine usmjerenih prema općem dobru kao zajedničkom cilju.

Zamjenik župana Splitsko-dalmatinske županije gosp. Visko Haladić ističe kako od sudionika Skupa o Zagori očekuje prijedloge mogućih rješenja za probleme s kojima se susreće Zagora, a koji su naznačeni i u naslovu Znanstvenog skupa, Županija će prema njegovoj izjavi, putem jedinica lokalne samouprave na području Zagore, pomoći u njihovu ostvarenju.

Sudionici Međunarodnog znanstvenog skupa u prekrasnoj dvorani Doma kulture u Dugopolju pod ravnanjem vještog voditelja, uglednog profesora i ravnatelja sinjske gimnazije, gospodina Marka Duvnjaka.

Predsjednik Organizacijskog odbora u svojoj uvodnoj *besidi* uz pozdrave i zahvalnost domaćinima Skupa, suorganizatorima, autorima priloga, donatorima, suradnicima i svim nazočnima navodi razloge organizacije i očekivanja od Znanstvenog skupa, ističe svoja zadovoljstva brojem nazočnih sudionika te stručnom i znanstvenom raznolikošću uglednih predavača iz zemlje i inozemstva, ali i isprike zbog mogućih organizacijskih nedostataka uvjetovanih subjektivnim i objektivnim razlozima.

Obraćajući se sudionicima Skupa o Zagori, predsjednik Ogranka Matice hrvatske – Split, Mario Mimica, uz ostalo reče: *Prostori i ljudi iza primorskih planina, iako često omalovažavani i neprepoznati u svojoj veličini, imaju snažno kulturno i duhovno značenje za primorske područje i kad u našem društvu vrijednosti Zagore budu prepoznate i vrednovane kao što je slučaj u drugim mediteranskim zemljama, moći ćemo biti zadovoljni.*

Prof. dr. sc. Vladimir Skračić, prorektor Sveučilišta u Zadru, u svom uvodnom izlaganju uz ostalo kazao je: *Sa zadovoljstvom sam prihvatio ponudu pokretača Međunarodnog znanstvenog skupa o Zagori da se u njegovu organizaciju uključi i Sveučilište u Zadru jer sam od prvog razgovora procijenio da to mora uspjeti, kako zbog istinske potrebe boljeg proučavanja Zagore, tako i zbog činjenice da se oko mene nalaze ljudi kojima – kako bi se to reklo – jednostavno sve uspijeva. A uspijeva im zato – shvatio sam to – što rade i žele raditi za opće dobro, za dobro koje stavljaju ispred svakoga drugoga interesa.*

Kao župnik Župe sv. Jurja u Unešiću i izaslanik šibenskog biskupa mons. Ante Ivasa, fra Luka Delić ili *zeleni vratar* kako ga neki nazvaše, zbog zalaganja za zaštitu okoliša u svojoj župi, ali i širem nacionalnom i globalnom okruženju u obraćanju sudionicima Skupa, jasno je i glasno izrazio i želje da Skup ne bude *requiem* za Zagoru već poticaj za njezino uključivanje u procese, globalizaciju, ali ne one s nemilosrdnim predznakom materijalnog, već globalizacije solidarnosti ili općeg dobra, koja će donijeti najveću moguću sreću svim društvima i pojedincima u globalnoj domovini, u sadašnjosti i budućnosti, a koja će biti zasnovana na ljudskoj naravi i na očuvanju stvorenoga.

Predavači i gosti iz Italije s velikim zanimanjem prate izlaganje o razvoju Dugopolja.

POZDRAVI NA OTVARANJU SKUPA

Mario Mimica

predsjednik Ogranka Matice hrvatske u Splitu

Dame i gospodo poštovani sudionici Skupa o Zagori! Pozdravljam vas u ime Ogranka Matice hrvatske Split i svima zajedno želim uspješan rad. Dobro došli.

Vjerujem kako će ovaj skup pomoći širenju saznanja o Zagori i boljem poznavanju toga kraja, a posebno se veselim sudjelovanju izlagača iz drugih zemalja gdje postoje slični krajevi i problemi. U mnoštvu određenja i definicija Mediterana postoji i ona o *moru okruženom planinama*. Te planine nisu samo okvir nego su s preko-planinskim nižim krajevima, prostor koji štiti obalu: klimatski, demografski, ekološki, vojno i gospodarski. Na žalost, kada te vrijednosti nisu ispravno valorizirane, gubi jednako i obala i njezino zaleđe.

Prostori i ljudi iza primorskih planina, iako često omalovažavani i neprepoznati u svojoj veličini, imaju i snažno kulturno i duhovno značenje za primorske narode, zbog svoje pastoralne i skromne prirode. Marijanska i druga svetišta nisu nastala u velebnim primorskim crkvama, nego u špiljama, utverdama i na izvorima u zaleđu, stoga nije čudna ni pojava najranije svjetovne poezije trubadura i trovadorisima u Provansi, Galiciji i Portugalu, ali »naša« Hasanaginica, iako nastala znatno kasnije i u sasvim drugim političkim okolnostima, daleko nadmašuje te proslavljene pjesme.

Kada u našem društvu vrijednosti Zagore budu prepoznate i vrjednovane kao što je slučaj u drugim mediteranskim zemljama, moći ćemo biti zadovoljni, a to je zadaća sudionika ovakvih i sličnih znanstvenih skupova i sličnih događanja, na kojima sudjeluju znanstvenici različitih područja.

Želim vam puni uspjeh u radu, a inicijatorima, Kulturnom saboru Zagore i Odjelu za geografiju Sveučilišta u Zadru, već sada iskazujem iskrene čestitke.

Nedjeljko Marinov
predsjednik Kulturnog sabora Zagore

Pozdravljam cijenjeni Skup u ime svih članova udruge »Kulturni sabor Zagore« i u svoje ime. Kao suorganizatori ponosni smo što se ostvarila ideja o organiziranju skupa s multidisciplinarnim pristupom o području Zagore. Zahvalni smo Sveučilištu u Zadru, rektoru prof. dr. sc. Anti Uglešiću i prorektoru prof. dr. sc. Vladimiru Skračiću, a posebno Geografskom odjelu Sveučilišta u Zadru, prof. dr. sc. Damiru Magašu i pročelniku doc. dr. sc. Josipu Faričiću, koji su savjetom i smjernicama osigurali znanstvenu razinu ovoga skupa. Matica hrvatska ogranak Split i predsjednik g. Mario Mimica rado su se uključili u organizaciju Skupa i pridonijeli njegovu ostvarenju. Zahvalni smo svim predavačima koji su se unatoč svojim brojnim obvezama unutar matičnih kuća odazvali i omogućili ostvarenje ovoga znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem.

Na kraju svakako zahvale pripadaju i našim domaćinima. Općina Dugopolje, načelnik Općine g. Zlatko Ževrnja, dipl. oec. i prof. Stanko Balić bez oklijevanja su se odazvali, uključili se u rad i pružili svekoliku logistiku za organizaciju i provedbu Skupa.

Nadam se da mi nitko od spomenutih i nazočnih ne će zamjeriti što ću posebno pozdraviti g. prof. dr. sc. Matu Matasa, dopredsjednika naše udruge i predsjednika Podružnice Zagreb. *Naš Mate*, kako mu najčešće znamo tepati, ugradio je puno ljubavi, snage, volje i strpljenja kako bi do skupa u Dugopolju uopće došlo. Nije žalio ni materijalnih sredstava koja najčešće znaju zakočiti ostvarenje dobrih ideja. Zato još jednom velika hvala g. Mati Matasu.

Kulturni sabor Zagore ovih dana puni dvije godine postojanja (registrirani smo 2008. godine) i iskreno se nadam da na ovaj način u potpunosti potvrđuje opravdanost postojanja. Iskreno se nadam da će Udruga i dalje djelovati u okvirima utkanima u naš Statut.

Trećega dana, koji je zamišljen kao terenski, na licu mjesta svaki će sudionik spoznati dušu Zagore i njezinih stanovnika, te postati odvjetnik i zagovornik njezina opstanka.

Želim vam ugodan boravak na Znanstvenom skupu u Dugopolju i sretan povratak vašim domovima i svakodnevnim obvezama nakon završetka Skupa.

Živjeli!

Vladimir Skračić

prorektor Sveučilišta u Zadru

Poštovani domaćini, poštovani profesore Matas, predsjedniče organizacijskog odbora znanstvenoga skupa *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, drage kolegice i kolege!

Pozdravljam vas u ime rektora Sveučilišta u Zadru, prof. dr. sc. Ante Uglešića, svih nazočnih suradnika s našega Sveučilišta i u svoje osobno ime. Kada sam prvi put s organizatorima Skupa i s našim kolegama razgovarao o mogućnosti da Kulturni sabor Zagore, Matica hrvatska – Ogranak u Splitu i Sveučilište u Zadru zajedno organiziraju ovaj skup, nisam ni trenutka dvojio o tome da će to uspjeti. I to ne samo zato što je namjera bila izraz istinske potrebe, već zato, možda i prije svega zato, što sam imao pred sobom ljude kojima – kako bi se to reklo – jednostavno sve uspijeva. A uspijeva im zato – shvatio sam to – što rade i žele raditi za opće dobro, za dobro koje stavljaju ispred svakoga drugoga interesa.

Zagora, zaobalje, brdska područja, otoci, a danas i ravnice, postali su puсти predjeli. To su prostori na kojima se samo prije pedesetak godina vodio intenzivan život koji je za sobom ostavio bezbroj artefakata, čitav jedan kulturni kozmos koji treba, ako ne sačuvati – jer je to na mnogim točkama više nemoguće – a ono barem zabilježiti, analizirati i objasniti. Sâm sam, možda malo i zbog svojih godina, vrlo emotivno vezan i za to vrijeme i za te danas opustjele prostore, i sâm vodim upravo takve projekte koji teže očuvanju onoga što se još može očuvati, afirmiranju baštine i trajnih vrijednosti koje su u njoj pohranjene. Ali to nije samo moj projekt, to je danas – usudio bih se reći – na neki način postala i službena politika našega Sveučilišta, koju na najdostojniji način promiče nekoliko sveučilišnih odjela, a među njima bolje od svih Odjel za geografiju čiji su predstavnici i ovdje najbrojniji.

Dugopolje je sretnim stjecajem okolnosti i razumnom politikom svojega vodstva danas, po onome što smo vidjeli u prezentaciji gospodina načelnika Zlatka Ževrnje, postalo jedna od najprosperitetnijih, ako ne i najprosperitetnija općina u Hrvatskoj. Vrlo sam sretan, na temelju onoga što sam vidio, da polje kulture, istraživanja i obrazovanja nije zapostavljeno u projektiranju budućnosti. Želio bih vjerovati da će tako i ostati, jer je ulaganje u kulturu, znanost i obrazovanje ulaganje u sebe i u svoju prepoznatljivost. Takvi se projekti lako nađu na kušnji u dinamičnom razvoju kao što je ovaj dugopoljski pa treba paziti da vrijednosti o kojima je riječ ne dođu u pitanje. U toj nadi i u želji da Skup postigne željene rezultate, još jednom vas srdačno pozdravljam.

Mate Matas

predsjednik Organizacijskog odbora

Kao jedan od domaćina Međunarodnoga znanstvenog skupa o Zagori srdačno vas pozdravljam i izražavam svoje zadovoljstvo na prilici za druženje ovdje u prekrasnom i vrlo životnom Dugopolju kao i na terenskom obilasku dijelova Zagore u četvrtak.

S jednakim zadovoljstvom ističem i razloge organizacije našeg Skupa, tj. znanstvene analize prostornih obilježja i gospodarskih mogućnosti Zagore, njezina povijesnog razvoja, etnografskih, kulturoloških i drugih posebnosti, a koje su odraz njezine stočarsko-ratarske tradicije kao i procesa litoralizacije i globalizacije. Pri tome treba naglasiti kako su u ranijim razdobljima u Zagoru češće zalazili poreznici i ljudi zaduženi za novačenje kršnih Zagorana za bojišnice diljem Europe nego znanstvenici i planeri razvoja. I ovom prigodom dobro se prisjetiti stihova fra Filipa Grabovca: *Kad kralj oće nekoga da shrve tad Hrvate stavlja prve, a dobitak kad se dili tada pita diste bili ...*

O nedovoljnoj istraženosti Zagore, uz ostalo, svjedoči i činjenica da je za veliku izložbu održanu u Zagrebu 2007. godine za taj prostor korišten naziv *Nepoznata zemlja*. Sličan naziv upotrijebio je njezin sin i veliki poznavatelj A. K. MATAS daleke 1866. godine, koji je u jednom članku u Narodnom listu zapisao: *Iz medj Kozjaka, Malačke, Vilinje, Boraje, Trtra i Moseća leži lomno Zagorje ,dalmatinska prava terra incognita, polje pusto ljuta krša isprepleteno povorkam vrletnih humaca i strana, rastavljenih slaborodom dolinom, jer goli je kamen svukud i kud se ore i kud se pase.*

Pripadnici različitih struka i znanstvenih područja jedinstveni su u ocjenama kako je prostor Zagore i u najnovijem razdoblju tipičan primjer tzv. problemskih i nedovoljno istraženih područja u Hrvatskoj. Iako se nalazi u neposrednom zaleđu Splita, drugoga hrvatskog grada po veličini, Zagora ima obilježje gospodarski zaostalog i demografski ispražnjenog prostora. Intenzivno iseljavanje stanovništva, posebno radno i reproduktivno najsposobnijih skupina, utjecalo je na smanjivanje stopa nataliteta (u brojnim selima u posljednjih nekoliko desetljeća nije zabilježena pojava rađanja) i naglo povećanje stopa mortaliteta, a time i na izumiranje brojnih zaselaka i sela te na nepovoljni sastav stanovništva po dobi i spolu, školskoj spremi, aktivnostima i sl. Demografski i gospodarski zapuštena Zagora, osim za lokalne okvire, predstavlja neprirodnu i opasnu činjenicu i za primorska središta jer se radi o njihovu prijelaznom prostoru prema širem nacionalnom i kontinentalnom zaleđu, ali i nekadašnjem izvoru radne snage i materijalnih dobara.

Sa zadovoljstvom ističem i očekivanja organizatora skupa, tj. Sveučilišta u Zadru, Kulturnog sabora Zagore i Ogranak Matice Hrvatske Split, da će pozvani i prijavljeni priznati gospodarstvenici, stručnjaci i znanstvenici različitih struka i specijalnosti iz zemlje i inozemstva kao i dužnosnici iz upravnih institucija u svojim izlaganjima i raspravama na Skupu, odnosno priložima koji će se objaviti u Zborniku radova, predložiti optimalna rješenja potpunijeg vrjednovanja razvojnih mogućnosti zagorskog prostora i njegova uključivanja u nacionalna i internacionalna gospodarska zbivanja, a time i na rješenje problema s kojima se suočava naša Zagora, ali i Hrvatska u cjelini.

Kao predsjednik Organizacijskog odbora izražavam i zadovoljstvo brojnošću prisutnih priznatih znanstvenika, stručnjaka, javnih i drugih djelatnika koji su se odazvali pozivima organizatora Skupa i na taj način izrazili spremnost za razmišljanje o Zagori i njezinim posebnostima i želju da u okviru svojih mogućnosti pomognu u pronalaženju optimalnih rješenja na njezinu putu iz ratarsko stočarske tradicije (koju je po svemu sudeći već odavno napustila) u litoralizirani i globalizirani svijet (u koji na žalost još uvijek nije stigla).¹

S mješavinom zadovoljstva i nezadovoljstva ističem kako sam o projektu i sadržaju rada današnjeg Skupa razmišljao i pisao u studentskim danima i radovima.

Kao predsjednik Organizacijskog odbora zahvaljujem institucijama i pojedincima koji su omogućili spomenuta zadovoljstva. To se najprije odnosi na organizatore Skupa, tj. Sveučilište u Zadru, Ogranak Matice hrvatske u Splitu i Kulturni sabor Zagore. Zahvaljujem na znanstvenoj, materijalnoj i moralnoj podršci i ostalim znanstvenim i upravnim institucijama: HAZU, Splitsko-dalmatinskoj županiji, HBOR-u, općinama Dugopolje, Klis, Lećeveca, Muć, Prgomet, Primorski Dolac, Unešić te Gradovima, Drniš, Kaštela, Omiš, Sinj i Solin kao i tvrtci *Klisa d.o.o.* Izraze zahvalnosti upućujem i najbližim suradnicima članovima Organizacijskog i Počasnog odbora, autorima tekstova i predavačima, prisutnima i gostima, a posebno predstavnicima općine domaćina.

Dugujem i ispriku svim onima koji su zbog nepravodobnih i nepotpunih informacija imali dodatnih problema s prijavom i dolaskom na Skup kao i svima drugima koji su bili izloženi dodatnim naporima zbog poslova oko organizacije Skupa. Ispričavam se i članovima Organizacijskog odbora ovog Skupa, ako je u ovoj uvodnoj *besidi* Matas Zagoranac nadjačao Matasa člana i predsjednika Odbora.

¹ Zanimljiv komentar o ubrzanom iseljavanju Zagorana i njihovu nesnalaženju u prostorima useljenja, a koji se u velikoj mjeri može primijeniti i na Zagoru u cjelini, čuo sam prije dvadesetak godina od Zagoranca Anće, a koji približno glasi: *Odavde su otišli, a tamo nisu došli.*

Fra Luka Delić

župnik Župe Unešić i izaslanik mons. Ante Ivasa, šibenskog biskupa

Osobito mi je zadovoljstvo pozdraviti sve sudionike ovoga znanstvenog skupa, na poseban način, predavače, predstavnike lokalnih vlasti, društvenih i gradskih institucija sa željom da ovaj skup bude poticaj za razmišljanje o Zagori a ne njezin requiem.

Zagora je postala beznačajno, opustjelo zaleđe čija se vrijednost neprestano negira. Mnogi su razlozi tome. Ne smijemo zanemariti činjenicu velikog odljeva stanovništva u gradove, na obalu zbog prometnih, turističkih i industrijskih funkcija. Pod utjecajem industrijalizacije i prometne revolucije obala je postala sve značajnija. U lukama se razvila velika industrija koja je privukla radno sposobno stanovništvo, koje se prije uglavnom bavilo ratarstvom i stočarstvom. Kako za nove poslove u industriji nije bila potrebna osobita stručna sprema, prilagodba je bila ubrzana, a time i ostanak zagarantiran. Tijekom 20. st. taj proces iseljavanja dodatno je potaknut razvojem turizma.

Čudnovato je ali istinito, Zagora je tako daleko od zbivanja i svjetske politike, a poražena je upravo tom politikom čija su dva temeljna stupa litoralizacija i globalizacija.

Današnje nas društvo svakodnevno obasiplje novostima ljudskih dostignuća na raznim poljima ljudskog stvaralaštva u okružju sveopće globalizacije. O globalizaciji svi govore, postala je obilježje suvremenoga svijeta. Proces globalizacije i raspoloživost djelotvorne tehnologije, koji prelaze nacionalne interese, kriju u sebi i opasnost – univerzalizacije i uniformizacije stilova života, što za posljedicu ima eroziju dosadašnje koncepcije nacionalnog suvereniteta i nacionalne svijesti. Ovaj proces integracije cijeloga svijeta u jedinstveni gospodarski sustav ima svoje negativne učinke – rast nezaposlenosti usred primjene visoke tehnologije, širenje siromaštva i produbljivanje nejednakosti, prevladavanje političkih interesa nad humanim, jačanje individualističke svijesti na štetu zajedništva i druge.

Najdublja razina fenomena globalizacije jest antropološka razina. Ivan Pavao II. općoj i nemilosrdnoj globalizaciji suprotstavlja globalizaciju solidarnosti. Opće dobro, kako ističe blagopokojni Papa, mora postati u *globalizaciji solidarnosti* – globalno opće dobro, a to je – ... *najveća moguća sreća svakog pojedinog društva u svijetu, u sadašnjosti i budućnosti, zasnovana na ljudskoj naravi i na očuvanju stvorenoga, s osobitim poštivanjem osnovnih životnih potreba svih...*

Ulogu Crkve u svijetu definirao je Drugi vatikanski koncil dogmatskom konstitucijom *O Crkvi u suvremenom svijetu* (Gaudium et spes) gdje se kaže

da je njezina uloga da obnavlja talente i vrline svakoga naroda. Tu svoju ulogu tijekom stoljeća Crkva je u potpunosti izvršila u našem narodu. No, današnje joj je vrijeme, iz perspektive onih koji još žive u Zagori, namrlo sasvim drugačiju ulogu – da bude čuvarica kulturne baštine toga kraja, ali i *glas vapijućeg u pustinji* kako bi neki konačno shvatili da to zaleđe nije samo gospodarski zaostao i demografski ispražnjen prostor, nisu samo radno nesposobni i ostavljeni ljudi, nego da je to zaboravljena zemlja, bogate prošlosti, siromašne sadašnjosti i jako neizvjesne budućnosti.

Vjerujem da će ovo vaše nastojanje pridonijeti što potpunijoj spoznaji, ali isto tako biti i poticaj da se suočimo sa stvarnošću i pokušamo unijeti barem tračak svjetla u zamršenost problema kojima se danas suočava Zagora.

Želim vam dobar i uspješan rad!

Zlatko Ževrnja
načelnik Općine Dugopolje

Dragi organizatori, predavači i gosti!

Veliko mi je zadovoljstvo, kao domaćinu Međunarodnog znanstvenog skupa *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, zaželjeti vam dobrodošlicu na ovom našem dragom i blagoslovljenom komadiću kugle zemaljske i lijepe nam hrvatske domovine.

Osobito je zadovoljstvo sudjelovati u radnom dijelu ove hvalevrijedne manifestacije te vas upozoriti na najznačajnije aktivnosti u *Novim dvorima Zagore* – zaštitnom znaku Općine Dugopolje. Tu je samo ono najznačajnije u što smo ulagali naše snage od utemeljenja Općine Dugopolje do danas: gospodarstvo, komunalna infrastruktura, naobrazba, kultura, šport – sve ono što čini svakodnevicu i podiže kvalitetu života jedne takve dinamične zajednice kakva je naša.

Dio onoga što smo uradili pred očima je svima koji iz priobalja krenu prema Zagori. Postoji međutim i drugi manje vidljiv, ali još značajniji dio koji se oslikava u povećanom pojedinačnom i društvenom standardu, višem civilizacijskom doseg, očuvanom okolišu i drugim pretpostavkama kvalitetnog življenja...

Mi pak, sa svoje strane, zahvaljujemo svima – od državnih i županijskih organa uprave, javnih poduzeća, do privatnih gospodarskih subjekata – koji su legitimni sudionici naših uspjeha. Ali ipak svjesni smo da je sve postignuto vlastitim znanjem i radom, te uz potporu pučanstva Općine i njezinih četiriju naselja: Dugopolja, Koprivna, Kotlenica i Liske.

Objašnjenje svih naših postignuća doista je jednostavno: složan rad i demokratski dogovor. I našu općinu čine živi ljudi, sa svim svojim vrlinama i manama, ali, eto – možda povijesnim iskustvom tegobna života ili, još više, zagovorom naših dičnih zaštitnika, svetog Mihovila i Jeronima – svih ovih godina nismo dopustili da nam naše slabosti i naše razlike zaklone zajednički cilj, a to je opće dobro.

Dugopoljci – uz sve druge vrline koje ih krase – znaju cijeniti vrijednosti svoje krvavo stečene slobodne i nezavisne države i odatle ono što mnogi izvana prepoznaju kao *dugopoljsko čudo*.

Visko Haladić

zamjenik župana Splitsko-dalmatinske županije

Poštovani načelnice Općine Dugopolje gosp. Zlatko Ževrnja, poštovani uzvanici i organizatori te sudionici skupa *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije, te procesa litoralizacije i globalizacije*, pripala mi je čast, a i osobno zadovoljstvo pozdraviti vas u ime župana Splitsko-dalmatinske županije gosp. Ante Sanadera, koji je danas poslovno spriječen jer nazoči skupštini Splitsko-dalmatinske županije, koja je upravo u tijeku, kao i u svoje osobno ime te u ime svih djelatnika naše županije.

Župan sa suradnicima u svim proteklim godinama mandata posvetio je veliku pozornost Zagori, kao jednoj od triju cjelina od kojih se sastoji naša županija, uz otoke i priobalje, kao prostoru koji je od velikog potencijala za Županiju, a ta briga za Zagoru baštinjena je i od njegovih prethodnika. Velike investicije u poljoprivredi, izgradnji infrastrukture kako u samim naseljima tako i unutar poslovnih zona, u športu, školstvu, zdravstvu i kulturi kao i ulaganju u brojne kulturne i braniteljske udruge rezultirale su time da je Zagora danas mjesto poželjnog i ugodnog življenja, dobro prometno povezano sa svim većim županijskim gradovima.

Osnovno pitanje koje ovaj znanstveni skup mora detaljno obraditi, upravo je sadržano u naslovu Skupa te bi trebalo uputiti snažnu poruku u kojem pravcu razvoja Zagora danas mora ići.

Upravo ste vi, cijenjeni znanstvenici, danas ovdje okupljeni da u sljedećim danima ovoga skupa raspravite o svim važnim temama budućnosti Zagore, na najbolji mogući način pokazali kako se osobnim doprinosom može pomoći razvoju ovoga kraja i omogućiti mu da od prostora koji je iseljavao svoje stanovništvo postane prostor u koji će se ne samo iseljeno stanovništvo vraćati, što je već dugi niz godina vidljivo, posebice ovdje u općini Dugopolje, već i nastanjivati iz drugih područja kako bi u novom gospodarskom okruženju našli svoj kutak sreće.

Županija će, putem jedinica lokalne samouprave na području Zagore pomagati i dalje razvoj Zagore kako bi se život na ovome prostoru učinio još ugodnijim.

Puno uspjeha u daljnjem radu na dobrobit stanovnika Zagore!

PREDGOVOR UREDNIŠTVA

Poštovani čitatelji!

Radujemo se što u ruci držite Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa s nazivom *Zagora između stočarsko ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*, koji je održan u Dugopolju (19. i 20. listopada 2010.) i drugim dijelovima Zagore (terenski obilazak dan kasnije) i na kojem se raspravljalo o uzrocima i posljedicama stagnacije, zaostajanja ili periferizacije Zagore u odnosu na druge dijelove nacionalnog i širega regionalnog teritorija. Bez obzira na značajne razlike u tumačenjima geografskih imena Zagora i Dalmatinska zagora, odnosno određivanje njihova prostornog obuhvata, pripadnici različitih struka i znanstvenih područja jedinstveni su u ocjenama kako je suvremena Zagora tipičan primjer tzv. problemskih i nedovoljno istraženih područja u Hrvatskoj. Premda se nalazi u neposrednom zaleđu Splita, drugoga hrvatskog grada po veličini, te Šibenika kao županijskog i gospodarskog središta, Zagora ima obilježje gospodarski zaostalog i demografski ispražnjenog prostora. Intenzivno iseljavanje stanovništva, posebno radno i reproduktivno najsposobnijih skupina, utjecalo je na smanjivanje stopa nataliteta (u brojnim selima u posljednjih nekoliko desetljeća nije uopće zabilježena pojava rađanja) i naglo povećanje stopa mortaliteta, a time i na izumiranje brojnih zaselaka i sela te na nepovoljni sastav stanovništva po dobi i spolu, školskoj spremi, aktivnostima i sl. Osim za lokalne okvire, demografski i gospodarski zapuštena Zagora predstavlja neprirodnu i opasnu činjenicu i za primorska središta jer se radi o njihovu prijelaznom prostoru prema širem nacionalnom i kontinentalnom zaleđu.

O nedovoljnoj istraženosti Zagore, uz ostalo, svjedoči i činjenica da je za veliku izložbu održanu u Zagrebu 2007. godine (na kojoj su predstavljeni brojni materijalni i pisani dokazi o nekad vitalnijoj Zagori, odnosno o njezinim etnografskim, povijesnim, gospodarskim, kulturološkim i drugim posebnostima kao i o snažnim vezama s primorskim središtima) za taj prostor korišten naziv *Nepoznata zemlja*. Komentirajući navedeni naziv, jedan od sudionika Skupa u Dugopolju rekao je: *Kamo sreće da je glavni moto izložbe u Zagrebu bio Zagora prepoznata zemlja*.

Intenzitet navedenih stanja i procesa, njihovi nepovoljni trendovi i posljedice koje se ne osjećaju samo u prostoru Zagore već i u demografski i gospodarski privlačnijem, primorskom pojasu, ali i u širim nacionalnim i regionalnim razmjerima, ponukali su Kulturni sabor Zagore, Sveučilište u Zadru i Maticu hrvatsku – Ogranak Split na organizaciju posebnoga znanstvenog sku-

pa, odnosno raspravu o navedenim pojavama i problemima. U tu su svrhu pozvani priznati gospodarstvenici, stručnjaci i znanstvenici različitih struka i specijalnosti kao i dužnosnici iz upravnih institucija da ih detaljno analiziraju i predlože što kvalitetnija rješenja potpunijeg vrjednovanja razvojnih mogućnosti zagorskih prostora i njihovo uključivanje u nacionalna i internacionalna gospodarska zbivanja.

Za sudjelovanje u radu Skupa prijavljena su i u sažetcima poslana 42 stručna i znanstvena rada. Na skupu je predstavljeno 35 radova. Zbog zdravstvenih i drugih objektivnih razloga, neodgodivih obveza na radnim mjestima i drugih razloga neki od prijavljenih autora nisu nazočili Skupu.

S obzirom na to da su u radu Skupa uz predstavnice/predstavnike različitih struka i znanstvenih područja iz Hrvatske s vrijednim priložima sudjelovale i njihove kolegice/kolege iz Crne Gore, Francuske i Italije (koje se suočavaju sa sličnim problemom negativnih društveno-gospodarskih procesa u neposrednom zaoblju atraktivnijeg obalnog pojasa te potrebom prostorne reorganizacije s ciljem uravnoteženoga regionalnog razvitka), Skup je s pravom svrstan u skupinu interdisciplinarnih i međunarodnih.

Među ocjenama i rezultatima Skupa o kojima se razgovaralo nakon njegova završetka na sastanku Organizacijskog odbora u čijem su radu sudjelovali i neki od predavača te gostiju Skupa, posebno je naglašeno:

- Zadovoljstvo prijemom i uvjetima rada u Dugopolju i još više sa zbivanjima i pozitivnim promjenama u tom naselju i općini koja se svrstava među najuspješnije u Hrvatskoj, s čime je sudionike upoznao načelnik općine dipl. oec. gospodin Zlatko Ževrnja i njegovi suradnici.

- Želja da se dugopoljski model razvoja proširi i na ostale općine i naselja u Zagori, a kao pozitivan primjer istaknuta je i proizvodna zona Prisike I i Prisike II u Gizdavcu, tj. na JI rubu Općine Muć.

- Potreba razmišljanja i o drugim modelima razvoja naselja i općina u Zagori s posebnim naglaskom na proizvodnju visokokvalitetnih namirnica biljnog i životinjskog podrijetla proizvedenih po strožim ekološkim normama. Pri tomu je posebno isticano kako je Zagora jedan od ekološki najočuvanijih dijelova naše Zemlje, a što se objašnjava i činjenicom da u njoj nije došlo do gradnje većih industrijskih i drugih onečišćivača zraka, vode, tla te ugrožavanja biljnih i životinjskih vrsta. Posebno su isticane mogućnosti proizvodnje sira i pršuta, a kao primjeri su spominjani duga tradicija (obiteljska, poluindustrijske i industrijske proizvodnje) lećevačkog sira, koji se prema nepotpunim podacima posluživao i na dvoru cara i kralja Franje Josipa I. Jednako zanimljivom isticane su i mogućnosti u proizvodnji vrhunskih mesnih proizvoda kao što su pršut, pečenica, kaštradina i sl. Predlagači su isticali kako i takva pro-

izvodnja u Zagori ima dugu tradiciju koja odgovara njezinim prirodoslovnim (reljefno-geološka i klimatska obilježja – zimske bure) i socijalnim posebnostima (način života i prehrane te gradnje stambenih i gospodarskih objekata i sl.).

- Analiza mogućnosti Zagore u razvoju seoskog ili ruralnog turizma. I u tom pogledu predlagači su isticali specifične mogućnosti Zagore, kao što su raznoliki i atraktivni geomorfološki oblici, ugodna klima, primjerena kvaliteta okoliša, brojnost kulturno-povijesnih spomenika, raznovrsnost tradicionalnih ratarskih i stočarskih djelatnosti, posebnosti u načinu života i privređivanja, bogatstvo lokalne gastronomije, solidna prometna mreža i komunalna opremljenost (električna energija, telefonske linije, a u nekim dijelovima i vodovodna mreža) itd. U raspravi su spominjani i brojni primjeri i lokaliteti u Zagori koji se ističu svojom privlačnošću za ljude koji se žele uključivati u seoski turizam kao npr. Muć, Vinovo Gornje, zatim gradine, gromile, crkve, speleološki objekti, potencijalne planinarske staze, seoska olimpijada u Radošiću i sl. Isticana je i važnost naselja i objekata vezanih za duhovne vertikale s podrijetlom iz Zagore (I. MEŠTROVIĆ, J. i V. GOTOVAC, A. K. MATAS, L. BOTIĆ, A. TOPIĆ MIMARA i drugi). Po mišljenju predlagača uz spontane oblike razvoja tih djelatnosti potrebne su i odgovarajuće mjere nadležnih općinskih i županijskih službi i uprave među kojima je posebno isticano:

- organiziranje skupova stanovnika pojedinih naselja ili skupine naselja radi rasprave o mogućnostima razvoja seoskog turizma, mogućim oblicima, koncesijskim zakupima, načinu financiranja i sl.

- osmišljavanje strategije razvoja seoskog turizma i modela njegove ponude za konkretne prostore ili naselja.

- pokretanje pilot projekata, tj. izgradnje šetnica ili pješačkih staza, staza za bicikliste, planinare, obilazak poznatijih objekata i sl.

- potpora obnove starih ili izgradnje novih prikladnih smještajnih kapaciteta uz poštivanje i upotrebu tradicijskih oblika i materijala ili odgovarajućih standarda koje bi se utvrdili u suradnji sa stručnjacima arhitektima, pejzažistima, dizajnerima, etnologima i sl. Predlagači su istaknuli kako su u dokumentima Vlade Republike Hrvatske odnosno mjerodavnih ministarstava predviđeni poticaji za takve aktivnosti (namjenski krediti i drugi oblici podrške) te da inicijativu za pomoć državnih institucija mogu pokrenuti zainteresirani pojedinci kao i mjerodavne općinske službe. Sredstva za ovakve zajedničke zahvate mogu se tražiti i od europskih fondova. Razvoju seoskog turizma veliku pozornost pridaje i Gospodarska komora Splitsko-dalmatinske županije, koja je izradila i posebnu studiju s temeljitim analizama stanja i mogućnosti kao i modelima financiranja.

– ubrzavanje radova na širenju vodovodne mreže po svim naseljima u Zagori.

– pronalaženje boljih rješenja povezivanja prometnica u zagorskim selima sa čvorištima na autocesti Zagreb – Split (Šibenik, Vrpolje, Prgomet, Vučevica i Dugopolje).

– ubrzavanje aktivnosti na sređivanju zemljišnih i katastarskih knjiga i podataka jer oni, osim pojedinačnih slučajeva, uglavnom odražavaju stanje s kraja 19. stoljeća, a što potencijalnim investitorima stvara velike probleme i usporava legalnu izgradnju novih kao i obnovu starih stambenih i gospodarskih objekata.

– pokretanje temeljitijih arheoloških istraživanja prostora (gradine, grobne, stećci, groblja, stare crkve).

– traženje novih modela upravno-teritorijalnog ustroja jer će se postojeći po svemu sudeći mijenjati ulaskom Hrvatske u EU, koja ga ne smatra racionalnim niti održivim.

Svjесni smo da se na ovom, kao ni na bilo kojem drugom, stručnom i znanstvenom skupu ne mogu raspraviti svi problemi. Ipak očekujemo da će izlaganja i rasprave te Zbornik s kvalitetnim stručnim i znanstvenim radovima s jasnim stajalištima i prijedlozima pridonijeti što potpunijim spoznajama i kvalitetnijim rješenjima problema s kojima se suočava našа Zagora, ali i Hrvatska u cjelini.

Radovi u Zborniku usustavljeni su prema temama, a u nekim slučajevima i prema vremenu dostave. Raspored je možda mogao biti i drugačiji, ali držimo da ni odabrani način ne umanjuje vrijednost ni jednoga rada. Znanstveni skup je interdisciplinaran, a rezultati dosadašnjih istraživanja hrvatskih znanstvenika iz različitih akademskih, gospodarskih i kulturnih ustanova upotpunjeni su vrijednim priložima znanstvenika iz pojedinih sredozemnih zemalja (Italije, Francuske i Crne Gore) koje se suočavaju sa sličnim problemom negativnih društveno-gospodarskih procesa u neposrednom zaoblju atraktivnoga obalnog pojasa te potrebom prostorne reorganizacije s ciljem uravnoteženoga regionalnog razvitka.

Zadar, Zagreb, Split, srpanj 2011.

Organizacijski odbor

Zlatko Ževrnja

Načelnik općine Dugopolje

Trg Franje Tuđmana 1, 21 204 Dugopolje

e-mail: opcina-dugopolje@st.htnet.hr

OPĆINA DUGOPOLJE 1997. – 2010.¹

Donedavno siromašno mjesto u kršu, u proteklom desetljeću pretvoreno je u bogatu poduzetničku zonu i mjesto ugodnog življenja, a sve bez kune kredita.

Prema rezultatima studije Instituta za međunarodne odnose Dugopolje je danas najrazvijenija općina u Hrvatskoj. *Novi dvori Zagore* velikom su brzinom dosegli indeks razvijenosti od 282,9%, 160 poduzeća s 3000 zaposlenih – izgrađeno je gospodarsko čudo, a to je tek trećina planiranog.

Kako ekonomsko-financijska kriza ima globalne razmjere, njezin se utjecaj osjeća kako u Europi tako i u našoj domovini, pa je stoga neizbježno dio tereta *pao* i na leđa naše općine. No nisu nas zahvatili depresija i malodušje te smo sve dočekali spremnije jer nismo kreditno zaduženi. Slikovito rečeno, ako smo nekad autocestom vozili 130 km/h, sada se krećemo sa (za hrvatske razmjere još uvijek dovoljno brzih) 80 km/h.

Nekada se iz cijele Zagore, pa tako i ovoga našeg kraja, *bježalo* na more, međutim, danas mladi ljudi ostaju tu, a doseljavaju nam se stanovnici koji nisu podrijetlom Dugopoljci. Realna nezaposlenost u Dugopolju je 4 posto i bit ćemo zadovoljni tek kada svi koji žele i mogu raditi budu imali radno mjesto. U Dugopolje se vraćaju ljudi koji su ranije iz njega iseljavali, ali se u njega useljavaju i ljudi iz drugih mjesta. Primjera radi može se spomenuti kako se u Dugopolju naselilo i pedesetak splitskih obitelji.

U komunalno opremanje triju stambenih zona, Podi, Drage i Koprivno, u proteklih godinu dana uloženo je gotovo 10 milijuna kuna. Kad se naše djevojke udaju za mladiće izvan Dugopolja, trend je da te novoosnovane obitelji ostanu u Dugopolju, a mi njihovo povjerenje nagrađujemo i simboličnim poklon bonom od 5000 kuna po osobi. Naša briga o obitelji, kao najvažnijem »stupu« društva u cjelini, tu ne prestaje pa prvo novorođenče darujemo s 3000 kuna, za drugo dijete izdvajamo 5000, za treće 8000, za četvrto 12 000, peto dijete dobije 18 000, a za svako sljedeće novorođenče iznos se povećava za 6000 kuna. Uz to, supružnike koji imaju problema s neplodnošću pomažemo iznosom od 12 000 kuna godišnje, tj. 1000 kuna mjesečno, pri čemu ukupni iznos pomoći ovisi o duljini liječenja.

¹ Prilog je priređen prema izlaganju gosp. Ževrnje na Skupu u Dugopolju.

Projekti za poboljšanje kvalitete života stanovnika Općine koji su trenutno u tijeku

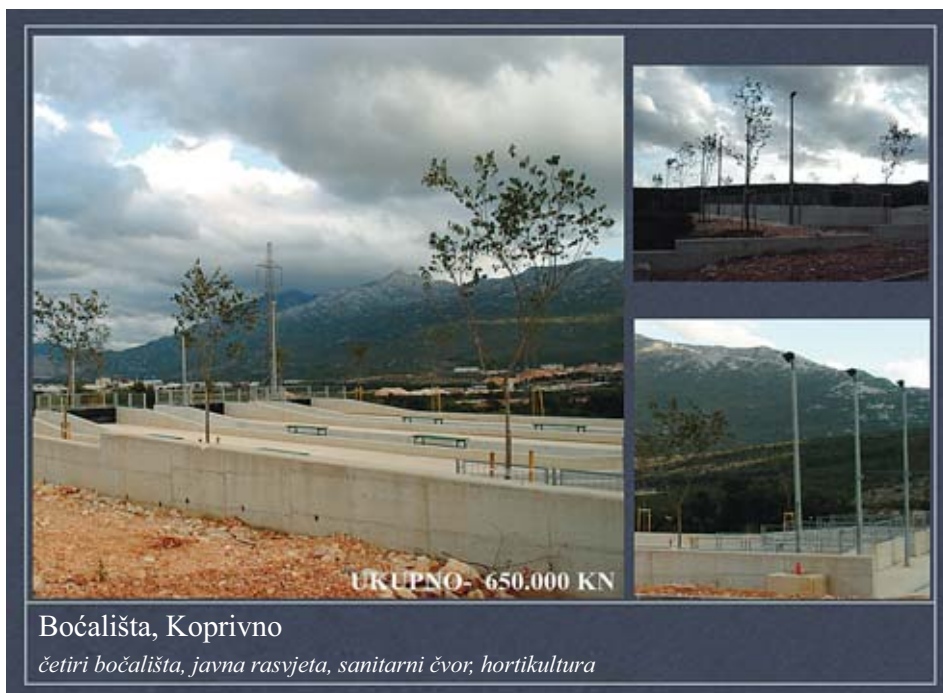
Počnimo s **naseljem Koprivno**, iznimno perspektivnim mjestom za stanovanje, gdje se gradi crkva Presvetog Srca Isusova i pastoralni centar, koji bi po planovima trebao postati središte okupljanja i raznih društvenih događanja. Prostire se na 2500 m², s 1500 m² zatvorene površine i zvonikom visine 19 metara (Sl. 1.). Općina je u Koprivnu, u neposrednoj blizini crkve, osigurala zemljište za buduću školu i vrtić koje je prethodno opremljeno komunalnom infrastrukturom. Izgrađena su i četiri bočališta s rasvjetom, sanitarnim čvorom, te pripadajućom hortikulturom, u što je investirano 650 000 kuna (Sl. 2.).

U tijeku je Projekt uređenja središta **naselja Dugopolje**, gdje se uređuje područje župne kuće i velike vjeronaučne dvorane ispred kojih će biti postavljen brončani kip blaženog Alojzija Stepinca. Nastavljaju se i radovi na uređenju središnjeg trga, a na Dan Općine svečano je obilježen početak radova na izgradnji i rekonstrukciji Zvonimirove ulice i Ulice sv. Mihovila, te još nekoliko mjesnih ulica (Sl. 3.). U dijelu Ulice sv. Mihovila, od *Radina bunara* do crkve, izgradit će se nogostup (u suradnji sa ŽUC-om), biciklistička staza, drvoored,

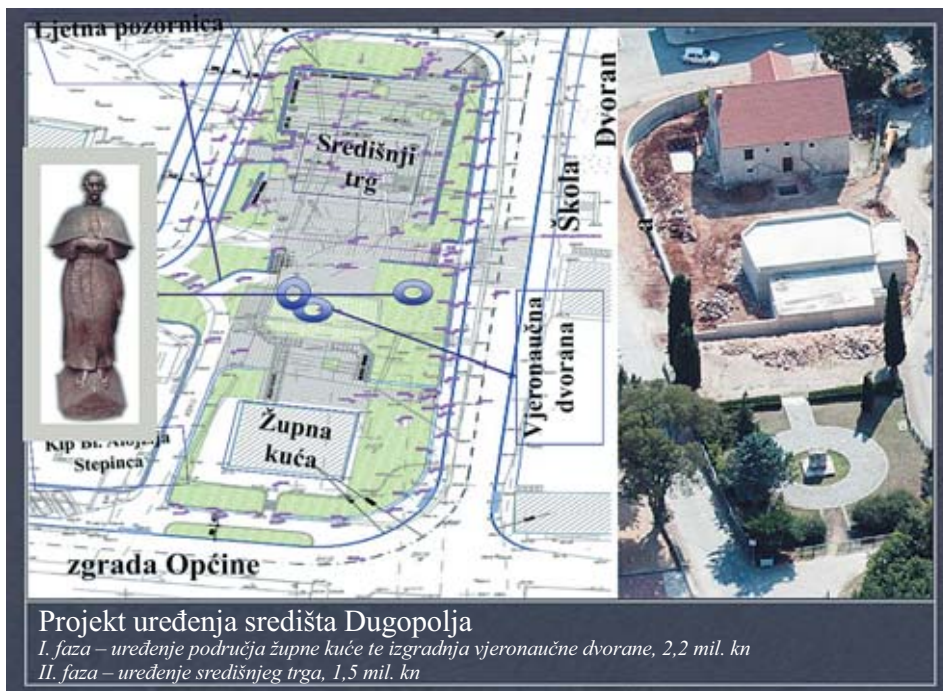
Slika 1. Crkva Presvetog srca Isusova i pastoralni pastoralni centar u Koprivnu

Slika 2. Boćalište u Koprivnu

Slika 3. Plan uređenja središnjeg trga i njegove okolice u Dugopolju

kanalizacija za oborinske i otpadne vode, javna rasvjeta, a od crkve do naselja Kuta nogostup, kanalizacija i javna rasvjeta.

Što je sve dovršeno u razdoblju između dva Dana općine

Odmah nakon prošlogodišnje proslave Sv. Mihovila i Jeronima, za sve nas, kao i za četrdesetak zaposlenih, velik je događaj bilo otvorenje prvoga dugopoljskog hotela *Katarina* kategoriziranog sa četiri zvjezdice, koji ima 170 ležajeva, 74 smještajne jedinice, kongresnu dvoranu, noćni bar, wellnes centar (Sl. 4.). Drago nam je što tu ugošćavamo i splitski Hajduk u karanteni prije svake domaće utakmice.

Dovršena je prva faza Centra zdravlja *Analiza*, ustanove bolničkoga, polikliničkog, stacionarnog i rehabilitacijskog tipa, površine 11 300 m². Potpuni završetak Centra očekujemo do sredine iduće godine (Sl. 5.).

U studenom prošle godine otpočeo se graditi olimpijski, zatvoreni 50-metarski bazen, bazen za djecu i neplivače, s teniskom dvoranom s 1200 sjedećih mjesta. Polovica posla već je odrađena, a završetak radova planiran je u travnju 2011. godine. Projekt druge faze izgradnje SC Hrvatskih vitezova Općinu će stajati oko 80 milijuna kuna vlastitih sredstava. Usporedo s izgradnjom sta-

Slika 4. Hotel *Katarina* u Dugopolju

Slika 5. Centar zdravlja Chrono u Dugopolju u izgradnji

Slika 6. Moderni stadion u Dugopolju

Slika 7. Teniski centar u izgradnji

Teniski tereni

Planirani završetak radova: travanj 2011.

diona izgrađeno je i 450 parkirališnih mjesta u neposrednoj blizini stadiona i hotela (Sl. 6. i 7.).

U izgradnju infrastrukture u zonama Podi, Bani, Bani-Sjever i Podi-Zapad uloženo je oko 20 milijuna kuna, a od osnutka općine gotovo 190 milijuna kuna (Sl. 8.).

Izgrađen je i glavni kolektor Dugopolje – Klis. Kanalizacija Općine Dugopolje i spajanje na ekosustav jedan je od njihovih najvažnijih projekata. Zahvaljujući Upravnom vijeću Agencije EKO-Kaštelanski zaljev i Splitsko-dalmatinskoj županiji, tehnički je završen glavni kanalizacijski kolektor od naselja Kute do naselja Kurtovići u Klisu, u dužini od šest kilometara, s pet crpnih stanica. Još samo 1,5 km kroz Klis i do kraja ove godine očekuje se da će Dugopolje biti spojeno na crpnu stanicu Solin i pročišćivač Stupe. Općina je u ove radove investirala ukupno 34 milijuna kuna, a EKO agencija 18,5 milijuna kuna, čime je u napredak Dugopolja uloženo dodatnih 52,5 milijuna kuna.

Tijekom izgradnje glavnoga kanalizacijskog kolektora u Ulici Domovinskog rata i Kutskoj ulici, u dužini od 3,7 kilometara, izgrađena je i oborinska kanalizacija s 9 separatora, poduzeta je kompletna rekonstrukcija vodovoda, riješena vanjska rasvjeta, nogostup, ulazne rampe u objekte, podignuti su kameno-betonski zidovi, asfaltirana je ulica i postavljeno je sedam au-

Slika 8. Plan gospodarske zone Podi u Dugopolju

Slika 9. Neki pokazatelji i fotozapisi o izgradnji kanalizacije u Dugopolju

tobusnih nadstrešnica, a pri tome je trebalo riješiti oko 500 imovinsko-pravnih radnji. Samo 6,5 milijuna kuna uloženo je u nagodbe za otkupe zemljišta, kuća, garaža (Sl. 9.).

A kad se izvrši nadogradnja vodospreme Vučipolje s 1000 kubnih metara, jer je postojeća od 500 kubnih metara nedostatnog kapaciteta, Dugopolje će dobiti još kvalitetniju i sigurniju opskrbu vodom.

Završen je i veliki posao izgradnje vodovoda u naselju Kotlenice – stoljećima područje bez vode – naselje Kotlenice na 445 metara nadmorske visine dobilo je vodovod, rekonstruiranu cestu do crkve, trg i 55 parkirališnih mjesta (Sl. 10.).

Napravljeni su i krupni koraci u razvoju poljoprivrede, o čemu svjedoči i podatak da je zainteresiranim domaćinstvima na području općine podijeljeno više od 7000 sadnica maslina, voćki i vinove loze (Sl. 11.).

Vodeni park (tzv. Aquapark), koji će biti najveći u Europi, gradit će se pokraj naplatnih kućica autoceste u zoni Podi – Zapad. Taj projekt na prvom je mjestu, za nekoliko mjeseci krenut će izgradnja! (Sl. 12.)

U istoj zoni podići će se i Tehnološki park. Naime, poklopilo se da francuski investitor za izgradnju tehnološkog parka – sustava 12 zgrada na površi-

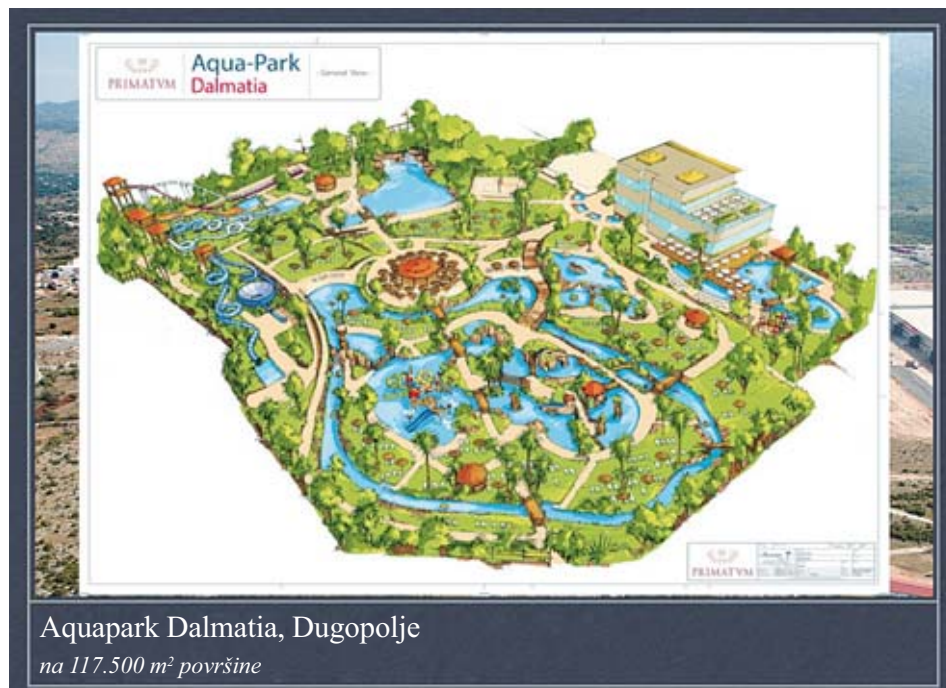
Slika 10. Fotozapisi i značajniji pokazatelji o izgradnji vodovodne mreže u Kotlenicama

Slika 11. Fotozapisi i značajniji pokazatelji o poljoprivrednoj proizvodnji u općini Dugopolje

Slika 12. Plan vodenog parka ili još jednog dugopoljskog čuda

ni od 28 000 m², dolazi iz grada Rennesa, čiji je zaštitnik također sv. Mihovil, pa se logično nametnuo radni naziv projekta Tehnološki park »Sveti Mihovil«.

Za razliku od mnogih drugih općina i gradova, Općina Dugopolje ne živi od državnih i županijskih dotacija, nego plodova razvoja gospodarskih zona u Dugopolju koje pune državni i županijski proračun...

Ovaj projekt daleko je nadišao okvire same Općine, pa i Županije, sa 79 objekata u kojima posluje nešto više od 160 tvrtki, a trenutno je u izgradnji njih još 11. U njihovo opremanje uloženo je oko 5 milijardi kuna, a kroz izgradnju je plaćeno ukupno 800 milijuna kuna PDV-a, Hrvatske vode su primjerice uprihodile više od 40 milijuna kuna s naslova vodnog doprinosa i vodne naknade, HEP-u je uplaćeno oko 34 milijuna kuna za vršnu snagu i priključke, tu su i prihodi za županijski proračun, ŽUC, VIK, Čistoću.... Na sjeveroistočnom dijelu gospodarske zone Podi gradi se 110-kilovoltna trafostanica od strateškog značenja, vrijedna 86 milijuna kuna, koja će omogućiti siguran i pouzdan rad postojećih, kao i priključak novih potrošača.

Općina je na samom vrhu po mnogočemu dobrom u Hrvatskoj, a zadnja na ljestvici po izdancima za općinske službenike...

Troškovi za zaposlene vrlo su umjereni, 7 profesionalaca je na plaći, donaćelnik svoju funkciju obavlja volonterski kao i nekoliko drugih suradnika, svaki za svoje područje – šport i rekreaciju, kulturu... Službenih automobila nema, ne razbacujemo se, zaista smo mala, dinamična i veoma dobro organizirana ekipa. Iz proračuna na plaće izdvajamo tek 1 do 2 posto godišnje.

Uz gospodarski razvoj Dugopolje postiže krupne rezultate i u projektima iz područja kulture koje osmišljava i vodi brigu o njihovom ostvarivanju prof. Stanko Balić, ravnatelj Narodne knjižnice i predsjednik KUD-a *Pleter* te ponosni kulturni djelatnik u općini koja njeguje i štiti svoju etno i arheološku baštinu. Kako li će tek zasjati izgradnjom novoga kulturnog i multimedijalnog centra, na parceli od 9500 m², otkupljenoj istočno od župne crkve! U pripremi za centar već je uspostavljena zavičajna zbirka, otkupljen je i velik broj raznih ekspanata, dok je na zelenoj površini zaštićen tumul, kamena grobnica iz starijega brončanog razdoblja.

Dugopolje je ove godine u travnju dočekalo svoj prvi solistički klavirski koncert, na koji su pohrlili i ljubitelji klasične glazbe iz Splita i okolice. Razvojno gospodarsko čudo, niklo po devizi zamišljeno-učinjeno, moglo bi se uskoro prometnuti i u internacionalni glazbeni centar!

Naime, pri KUD-u *Pleter* otvorena je škola klasične glazbe, zasada klavirski odjel, a vezana je sa splitskom glazbenom školom *Josip Hatze*. Ideja je potekla od KUD-a *Pleter*, a zaživjela je uz podršku rukovodstva Općine te pija-

Slika 13. neki fotozapisi o događanjima u kulturi na prostoru Općine Dugopolje

nistice dugopoljskih korijena VEDRANE KOVAČ s uspješnom karijerom i diplomom moskovskog Konzervatorija P. I. Čajkovskog (Sl. 13.).

Pravo upisa imaju svi, bez obzira na dob i stečeno glazbeno obrazovanje. Planira se da škola preraste u internacionalni centar pri multimedijalnom centru u Dugopolju, s postupnim otvaranjem odjela za violinu, violončelo, gitaru, harmoniku, operno pjevanje, uz mogućnost razmjene studijskog boravka s Moskvom.

Uz mr. VEDRANU KOVAČ, angažirana je još jedna profesorica klavira s diplomom moskovskog konzervatorija, mr. MARINA IVANOVA. Škola zasada broji dvadesetak polaznika, a u njihovoj je organizaciji održano više uspješnih koncerata glasovitih izvođača.

U okviru ovogodišnje proslave Dana Općine u Domu kulture pripremljen je bogat kulturni program. U suorganizaciji splitske Galerije Brešan, postavljena je izložba akademskog slikara ZLATKA MODRIČA, kojega karakteriziraju ekspresivne značajke, zatim monodrama *Ispit savjesti* u sjajnoj izvedbi ROBERTA KURBAŠE, dok je Narodna knjižnica u svojoj 3. obljetnici utemeljenja ugostila do sada najkvalitetniju prezentaciju – *Hrvatski jezik u Gutenbergovoj galaksiji*, izložbu knjiga autorice prof. dr. sc. IVANE VIDOVIĆ BOLT. Zbirka sadrži 580

naslova iz 28 zemalja svijeta s prijevodima hrvatske proze, poezije i drame, te druga kroatistička izdanja na čak 23 strana jezika. Narodna knjižnica je inače od otvaranja postavila tri izložbe, etnografsku, arheološku i likovnu.

Dan uoči blagdana otvorena je i izložba skulptura akademskog kipara ANDRIJE KRSTULOVIĆA, pasioniranog đaka IVANA MEŠTROVIĆA, koji je motivima uvijek negdje u kamenoj arkadiji Dalmatinske zagore.

U svibnju je na sceni Doma kulture održana Prva dugopoljska dječja smotra folklora na kojoj su sudjelovali ansambli iz četiri KUD-a. Njihov domaćin *Pleter* je od grupice entuzijasta sa željom da poglavito obnove i sačuvaju folklorni izričaj svog kraja, prerastao u respektabilnu kulturno-umjetničku udrugu koja broji 130 aktivnih članova u 5 sekcija. Od 2005. *Pleter* je član hrvatske sekcije CIOFF-a (Međunarodne udruge folklornih grupa i festivala koja djeluje pri UNESCO-u) a redovitim članom Saveza kulturno-umjetničkih društava Županije splitsko-dalmatinske postali su 2007. godine. Osim što su u razdoblju između dva blagdana imali 25 domaćih i inozemnih nastupa, nastavili su s obnovom nošnji, a bave se i izdavačkom djelatnošću.

Općina se ponosi i razvojem športskih aktivnosti, kojima rukovodi Mate Smodlaka, suradnik načelnika za šport i rekreaciju. On je kao dopredsjednik Nogometnog kluba *Dugopolje*, prilikom prošlogodišnje proslave općinskog blagdana, izjavio kako je mjesto *NK Dugopolje* u Drugoj ligi. Godinu dana kasnije Smodlaka nam zadovoljno kazuje – Dugogodišnji cilj napokon je ostvaren, postigli smo najveći športski uspjeh u povijesti Kluba!

Nakon što je izgrađen stadion, *NK Dugopolje* se plasiralo u II. HNL a cilj nam je biti stabilan drugoligaš. Idealne uvjete za treniranje prepoznao je i splitski Hajduk, koji dolazi na trening kad su u karanteni u Hotelu Katarina, NK Šibenik je bio domaćin na stadionu u Europa ligi, nedavno je domaćin također kod nas bila i hrvatska amaterska nogometna reprezentacija, a stižu upiti i od drugih klubova.

NK Dugopolje ima oko 200 nogometaša u sedam dobnih kategorija, a roditelji sve više upisuju djecu, pogotovo nakon izgradnje velebnog stadiona s 5200 sjedećih mjesta, respektirajući uvjete i vodstvo kluba.

Općina Dugopolje financira i druge športove, a kako se stvaraju infrastrukturni uvjeti, tako će se organizirati i klubovi vodenih športova, pa i tenis. Sada djeluju još četiri športska kluba: Malonogometni klub *Udruga hrvatskih dragovoljaca domovinskog rata* koji se natječe u Drugoj ligi, boćarski klubovi *Dugopolje* i *Sokol*, kao i kuglački klub *Tomislav*, a uz njih se financira i dosta individualnih športša, ali i rekreativaca.

Uz turnir u balotama za muškarce, od prošle su se godine organizirale Dugopoljke pa su i ove godine u programu proslave blagdana na boćalištu u sklopu SC Hrvatskih vitezova odigrale drugi po redu turnir u balotama za žene.

Stalni prirast stanovništva Općina prati i s velikim ulaganjima u budućnost djece. Osim što imaju jedan od najljepše opremljenih vrtića, dugopoljski mališani u dječjem vrtiću *Maslačak* odnedavno imaju organiziran i tjelesni odgoj. Uz upravu vrtića u Solinu, o njemu iznimno dobro skrbi i Općina, dok se za sigurnost najmlađih i vrtićke zgrade »brine« alarm. Sve je opremljeno centralnim grijanjem i klima uređajima, sobe za djecu u sklopu dnevnog boravka imaju najkvalitetniji namještaj i suvremene didaktičke materijale. Okoliš je oplemenjen travnjakom i cvijećem i spravama za igru, atrij je pun zelenila, kuhinja najsuvremenija... Kad predškolci jednom zamijene tobogan školskom klupom, tamo će ih dočekati knjige. Općina je za ovu školsku godinu kupila knjige za sve »osnovce« te osigurala sredstva svim učenicima iz Koprivna, Kotlenice i Liske koji ne pohađaju Osnovnu školu Dugopolje, po 800 kuna za polaznike nižih razreda i po 1200 kuna za sve učenike viših razreda. Za 57 srednjoškolaca iz obitelji s više od četvero djece osigurana je novčana pomoć od 1200 kuna svakome za kupnju udžbenika. Uz to, srednjoškolce i studente financira i s 50% iznosa za mjesečnu pokaznu kartu javnog prijevoza, a ove godine stipendira 55 učenika, redovitih studenata i studenata s vrlo dobrim prosjekom. Također, stipendira se i poslijediplomski studij do 50% iznosa utvrđenih troškova. Dugopoljsko obrazovanje djeluje i u gospodarskoj zoni Podi, gdje je prije tri godine osnovana Visoka poslovna škola *Minerva*, koja, ustrojena u dva smjera, obrazuje polaznike u području menadžmenta informacijskih sustava.

U nizu dugopoljskih udruga posebno je zanimljiva Udruga DAR–Dugopolje aktivno radi. Baš kako joj govori ime, udruga je sve aktivnija u provođenju svoje misije – pomaganja mladima, poticanja kreativnosti, pomoći u učenju, kulturi dijaloga, volonterizma, informatičkog opismenjavanja, likovne, dramske i drugih aktivnosti, prevencije rizičnog ponašanja, organiziranja slobodnog vremena mladih...

U rad Udruge uključene su sve dobne skupine, od najmlađih pa nadalje. Različite aktivnosti okupljaju velik broj mladih koji svojom inicijativom i kreativnošću uvelike pomažu zajednici. Djeca svakim danom postaju svjesnija koliko je dobro pomagati drugima i da bi ono što dobiju iz zajednice, jednoga dana bilo lijepo i vratiti. Program pomoći u učenju vršnjacima te organiziranje slobodnog vremena djece i mladih, aktivnosti su kojima se sva naša djeca jako vesele.

I.

GEOGRAFSKE, PRIRODOSLOVNE
I PROSTORNO-PLANERSKE TEME

Mate Matas*, Josip Faričić**

* Učiteljski fakultet Zagreb, Podružnica Petrinja, Matice hrvatske 12, 44250 Petrinja
e-mail: mate.matas@zg.htnet.hr

** Odjel za geografiju, Centar za istraživanje krša i priobalja, Sveučilište u Zadru,
Ulica Franje Tuđmana 24 i, 23000 Zadar
e-mail: jfariacic@unizd.hr

ZAGORA – UVODNE NAPOMENE I TERMINOLOŠKE ODREDNICE

SAŽETAK

Autori su u radu analizirali jezikoslovno i geografsko značenje pojma *zagora* (zaobalje, zaleđe, *Hinterland*, *retroterra*) i rasprostranjenost toponima Zagora na području Hrvatske. U obrazloženju pojma Dalmatinska zagora autori naglašavaju kako se radi o neoficijelnom i prostorno rastezljivom pojmu i kako je taj prostor stoljećima predstavljao granično ili prijelazno područje između zapadnoga kršćanskog i osmanlijskog svijeta. Upozorili su i na značajne razlike u pristupima pri određivanju granica ili prostornog obuhvata tog područja i njegovih manjih cjelina koje su se nekada nazivale i krajinama: (Drniška ili Petropoljska, Imotska, Kninska, Sinjska ili Cetinska, Vrgorska i Zagora u užem smislu (bliže zaleđe Splita i Šibenika) kojoj su autori posvetili posebnu pozornost. Istaknuto je kako se na tom području prostirala i starohrvatska župa Zagora ili Zagorje koja je prema podacima iz dokumenta crkvenog sabora održanog u Splitu 1185. godine pripadala Trogirskoj biskupiji. Naknadno se zbog razno-likih povijesnih i drugih razloga pojam Zagora počeo širiti i na prostor srednjovjekovne župe Zmina (Smina, Zimina, Simino, Smino, Sminovo, Zminovo), koja se prostirala sjeverno od Moseća. Obrazloženi su i nazivi splitska, šibenska i trogirski Zagora koji su povezani sa širenjem utjecaja spomenutih primorskih gradskih središta kao i promjene u njihovu prostornom obuhvatu i statusu pojedinih jedinica lokalne uprave i samouprave u posljednja dva stoljeća. Istaknuta je i narodna podjela (ili nazivlje za taj prostor) po kojoj Zagoru čini podmosečki prostor, a za onaj preko Moseća koristi se naziv Gorje i mučki kraj.

Ključne riječi: Zagora, Moseć, Zmina, krajina, župa, općine

Zagora se najčešće definira kao prostor s onu stranu, iza gore, odnosno planine¹ ili kao pojas zemlje koji ne graniči direktno s morem, ali ga klimatski elementi, vegetacijske i pedološke posebnosti kao i privlačni utjecaji lučkih cen-

¹ Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, 1973, dio XXI, Zagreb, str. 868.

tara, povezuju s primorjem. Zagora se često poistovjećuje sa sjevernim sjenovitim ili manje osunčanim ili osojnim stranama uzvišenja. Ipak treba naglasiti kako se zagorom ili zagorjem u nekim slučajevima nazivaju i prostori iza gora na drugim stranama svijeta, a što ovisi o položaju promatrača i pravcu pružanja uzvisina.² U engleskom i njemačkom jeziku za zagorska područja se koristi izraz *hinterland*, a u talijanskom *entroterra*, *retroterra* i neki drugi.

Toponimi *Zagora* i *Zagorje* vrlo su česti u Hrvatskoj, što je i razumljivo s obzirom na naglašenu reljefnu raščlanjenost državnog teritorija. U Velikom atlasu Hrvatske (na kartama 1:100000 i u indeksu)³ u kojem su uz Hrvatsku predočeni i granični dijelovi BiH. i Slovenije evidentirani su toponimi Zagora (4 puta), Zagorac (1), Zagorci (2), Zagore (1), Zagori (1), Zagorica (1), Zagorje (11), Zagorska kosa (1) i Zagorska sela (1).

Naselje s imenom Zagora postoji u blizini Krapine sjeverno od uzvisine Gorjak (678 m). Sjeverno od Novog Vinodolskog nalazi se uzvisina Zagor. Između Veljuna i Budačke rijeke na Kordunu, nalazi se naselje Zagorje. Istog je imena i naselje sjeveroistočno od Plomina. U Ogulinsko-plašćanskoj udolini kod jezera Sabljaki postoje naselja s imenima Donje i Gornje Zagorje. Jedna od uzvisina na poluotoku Pelješac (468 m) kao i priobalno područje na jugoistočnoj strani na tom poluotoku također se zove Zagorje. Zagorje ili, potpunije – Hrvatsko zagorje je ime geografske regije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj između Zagrebačke gore (Medvednice), Kalnika, Ivanščice, Maceljskog gorja i Kuna-gore. Ono čini i jednu od županija u Hrvatskoj koja se naziva Krapinsko-zagorska.

Dalmatinska zagora je prostor koji se proteže iza primorskih uzvisina (Trtar, Opor, Kozjak, Mosor, Omiška Dinara, Biokovo i Rilić). I za taj se kraj ili neke njegove dijelove u starijim radovima koristilo ime Zagorje ili Dalmatinsko zagorje.⁴ Međutim, i pored velike površine i značenja (posebno u ranijim povijesnim razdobljima i odnosima) postoje vrlo velike razlike u razmišljanjima o obuhvatu i ograničenju tog prostora kako među geografima tako i među pripadnicima drugih struka.

Pišući o međama Mediterana na istočnim obalama Jadrana I. RUBIĆ ističe: *Zagorje je pojas zemlje koji ne graniči direktno s morem, ali klimatski elementi, zatim djelomično vegetacije i kulture tla, neposredna blizina morskih luka, kojima neprestano gravitira stanovništvo, povezuju ga s Primorjem.*⁵ Prostor između

² GUŠIĆ, B., 1971, str. 163, smatra kako je Zagora u Dalmaciji dobila ime u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, koji su najčešće stolovali u kraljevskom gradu Kninu, odnosno na prostoru Kninskog i Petrova polja, pa je za prostor iza ili s južne strane Petrove gore (nekadašnji naziv za današnji Mosec) korišten naziva Zagora. Slične stavove ima LUCIĆ, I 1979, str. 505, 608).

³ Mozaik knjiga, Zagreb, 2002.

⁴ MATAS, A. K., 1873.

⁵ RUBIĆ, I., 1957; ROGLIĆ, J., 1967., 1979.

rijeke Krke na zapadu i Neretve na istoku, te planinskog niza Dinare i Zavelima na sjeveru i primorskoga gorskog niza Kozjak, Mosor, Omiška Dinara, Biokovo i Rilić na jugu, Rubić naziva Srednjodalmatinskom zagorom. Posebno je izdvojio Sjevernodalmatinsku zagoru u koju ubraja Bukovicu i Ravne kotare (zanimljivo je da ne spominje Šibensku zagoru). Bukovica se donekle može smatrati zagorskim prostorom jer se nalazi iza uzvisine Orljak (674 m), odnosno sjevernije od njega. Teže je, međutim, naći obrazloženje zbog čega bi se Ravni kotari pribrajali Zagori jer između njih i priobalnog prostora ne postoje uzvisine ili gore, u pravom smislu, koje bi im davale obilježja zagorskog prostora.

O Dalmatinskoj zagori i njezinim geografskim obilježjima veoma je često pisao i J. ROGLIĆ.⁶ Pišući o posebnostima dinarskoga krša, on izdvaja primorski pojas, zagoru (uglavnom prostor do političkih međa Hrvatske prema BiH.) i gornjački kraj (visoka i suha polja zapadne Bosne). ROGLIĆ kao i RUBIĆ ograničava Srednjodalmatinsku zagoru. Iz njegovih obrazloženja vidljivo je kako granice između Dalmatinske zagore i gornjačkoga kraja smatra više političkim nego geografskim. On ističe kako su gospodarske mogućnosti obaju prostora skromne i naglašava kako su se oni i u doba egzistencijalnog stočarenja međusobno nadopunjavali.

Na važnost političkih granica upozorava i V. ROGIĆ, koji ističe *Da je Venecija uspjela pripojiti svom posjedu južnu Liku (područje Gračaca), zapadnobosanska polja i osobito Hercegovinu, ta bi područja bila ušla u sastav njenog teritorija i postala dijelom Dalmacije*⁷ (a to znači i Dalmatinske zagore).

Osmanlijskim prodorima krajem 15. i početkom 16. stoljeća osvojen je i najveći dio današnje Dalmatinske zagore. Na područjima osvojenim između 1522. i 1528. osnovan je vilajet Hrvati sa sjedištem u Sinju i kadiluk Skradin.⁸ Osvajanjem Klisa 1537. godine osnovan je Kliški sandžak, u koji su uključeni prostori od Konjica na istoku do sjeverne Krbave (ili današnjeg Gospića) na zapadu, te od Klisa i Skradina na jugu do gornjeg Pounja na sjeveru. Kliški je sandžak prema ondašnjem osmanskom sustavu uprave bio podijeljen na nahije (uglavnom su se podudarale sa srednjovjekovnim župama). Prostor današnje Dalmatinske zagore pripadao je nahijama Sinj i Cetina, Knin, Dicmo, Klis, Vrlika, Zmijno polje, Petrovo polje, Petrova gora (koja se u nekim razdobljima nazivala i Zagora ili Zagorje). Sinj, Drniš, Klis, Vrlika, Knin i Hrvace su svrstavani u gradska naselja (kasabe). Makarska, Imotski i Vrgorac nalazili su se u sastavu Sandžaka Hercegovina.⁹ Bez obzira na ime sandžaka kliški su sandžakbegovi u pravilu stolovali u Livnu.

⁶ ROGLIĆ, J., 1967., 1979; *Geografija Hrvatske*, 1974, knjiga 6.

⁷ *Geografija Hrvatske*, 1974, knjiga 6, str. 8.

⁸ ŠABANOVIĆ, H., 1959.

⁹ SPAHO, F. DŽ., 1985. str. 137-162.

Oko 1580. god. osnovan je Zagorski ili Kliški kadiluk sa sjedištem u Klisu. On je obuhvaćao područje između Cetine i Čikole, tj. nahije Radobilju, Poljica, Klis, Sinj i Cetinu, Dicmo, Zminje polje, Zagorje, Vrliku, Petrovo polje, odnosno Drniš, i Petrovu goru, a potrajao je sve do izгона Osmanlija iz Klisa 1648. godine.

Sljedećih stotinjak godina Zagora je predstavljala nezahvalno granično ili prijelazno područje između zapadnoga kršćanskog i Osmanskog svijeta. U periodu osmanlijske uprave Mlečani su za Dalmatinsku zagoru često upotrebljavali naziv Morlakija, a za stanovništvo koje ga je naseljavalo Morlaci.

Novi su odnosi nastupili mletačkim osvajanjima tog prostora. U tom su se periodu manje cjeline oko vodećih gradskih centara ili utvrda nazivale i krajinama.¹⁰ Drniška ili petropoljska, Imotska, Kninska, Sinjska ili Cetinska i

Slika 1. Dalmatinska zagora i njezine manje cjeline

¹⁰ Više podataka o geografskim, povijesnim i drugim posebnostima spomenutih krajin, kao i samom nazivu krajina može se naći u radovima: KOSOR, K., 1979. str. 125-194, Zbornicima Cetinske krajine u izdanju Kulturnog društva Cetinjanin iz Sinja, UJEVIĆ, A., 1954., ŠIMUNDIĆ M., 1971, ZLATOVIĆ, S., 1888. kao i u radovima VRČIĆ, V.

Vrgorska. Naziv krajina bio je opravdan, jer su ti prostori dijelom 18. i 19. stoljeća zaista bili krajiški između Mletačke Republike i Osmanlijskog Carstva. Izdvajanje ili imenovanje krajina po pojedinim gradskim naseljima također je imalo puno opravdanje jer su se ta naselja nalazila na rubovima većih polja u kršu i ona su uz vojničke i upravne imala i druge središnje funkcije za okolno agrarno-stočarsko područje.

U novim političkim odnosima i naglašenim litoralnim procesima, odnosno jačanjem gravitacijske privlačnosti Splita i drugih primorskih gradskih središta, naziv krajina gubi na značenju (političke zloupotrebe navedenog naziva pred dvadesetak godina mogu se smatrati više nerazumnom epizodom nego valjanim geografskim ili nekim drugim razlozima. U *Geografiji Hrvatske* tiskanjoj pred tridesetak godina, ali i u brojnim drugim novijim stručnim i znanstvenim radovima, koristi se naziv kraj ili područje.

Tradicionalno nazivlje i pripadnost zagorskog prostora pojedinim gradskim centrima očituje se i danas u isticanju uže zavičajne pripadnosti lokalnog stanovništva koje će ovisno o mjestu rođenja ili življenja s ponosom isticati svoju drnišku ili petropoljsku, imotsku, kninsku, omišku ili poljičku¹¹, sinjsku, vrgorsku ili vrličku pripadnost.

Međutim, bez obzira na činjenicu što ime Dalmatinska zagora predstavlja više opće geografsko ime nego ime koje ima upravno-teritorijalno značenje, te njegovu prostornu rastezljivost i neoficijelnost, taj je horonim veoma zastupljen u svakodnevnom govoru, sredstvima javnog priopćavanja te stručnim i znanstvenim radovima, što znači da ga se ne smije ignorirati. Naprotiv, geografsko ime kao i prostor za koji se primjenjuje, treba temeljitije proučavati kako bi se na osnovi znanstvenih analiza geografskih činjenica prostora u cjelini i njegovih manjih cjelina mogla utvrditi valjanost dotičnog imena i njegove rasprostranjenosti. Možda bi nazivi *dalmatinsko zaleđe* ili *dalmatinsko zaobalje* bili prikladniji, ali u tom slučaju radilo bi se o geografskim pojmovima a ne o geografskim imenima. Naravno, o tome bi se trebali izjasniti geografi, prostorni planeri, lingvisti, kao i pripadnici drugih struka.

U Programu prostornog uređenja Republike Hrvatske koji je priredilo Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja 1999. godine, umjesto naziva Dalmatinska zagora koristi se izraz *zaobalje*.

¹¹ Zagorskim Poljicima uglavnom se pribrajaju Sjeverna Poljica, koja su reljefno izrazito odvojena i ekološki drugačija od ostalih dijelova Poljica. Iako raštrkana, naselja rijetko prelaze visinu od 500 m, ekološke prilike u osoju Mosora su nepovoljnije. Prevladava krš, obrastao šikarom graba, pomiješanog s čuvanim i kljaštrenim dubovima i jasenima. Obradive površine su u izoliranim docima i dočićima. U gospodarstvu je prevladavalo stočarenje s tendencijom favoriziranja otpornije koze do zabrane njihova gojenja, koja je zaoštrila krizno stanje. U nekim se radovima Zagori pribrajaju i Srednja Poljica ili naselja sjevernije od Poljičke planine.

Uz navedene cjeline Dalmatinskoj zagori pripada i **Zagora u užem smislu** ili, bolje rečeno, Zagora koja zahvaća prostore u bližem zaleđu Splita, Trogira i Šibenika. Ona se ističe razmjerno velikim površinama, dugom tradicijom naziva Zagora i promjenljivošću njegova obuhvata. Prvi poznati spomen tog imena pronađen je u dokumentima crkvenog sabora održanog u Splitu 1185. godine i to kao ime župe Zagorje (Zagora) koja je (uz župe Trogir, Drid i Šibenik) pripadala Trogirskoj biskupiji.¹² Preciznijih podataka o njezinu obuhvatu, granicama i sjedištu nema, ali se na osnovi posrednih pokazatelja može pretpostaviti da je zahvaćala prostor između Čikole na SZ, i naselja Broćanca i Prugova na JI, te Kozjaka na jugu i Petrove gore (Moseća) na sjeveru¹³ i da je njezino sjedište bilo oko Unešića (Bogočin).¹⁴ Kao posebna teritorijalna jedinica *Decimas comitatu Zagorie* Zagora se spominje i 1226. godine.¹⁵

Susjedno područje prema sjeveru ili iza Moseća pripadalo je Splitskoj nadbiskupiji,¹⁶ odnosno župi Zmina (Smina, Zimina, Simino, Smino, Sminovo, Zminovo),¹⁷ koja se prostirala od Rotne gomile kod Crivca do Plišivice kod Zelova te od Svilaje do Kočinjeg brda. Naziv župe najčešće se povezuje s imenom potoka Zmijavac, koji protječe kroz Gornji Muć pokraj crkve sv. Petra.¹⁸ S. Zlatović navodi: *Župa Zmijno polje zauzimaše svu gornju Zagoru do Sutine, Dicmo, Muć, Ogorje i Potravlje do Bitelića*.¹⁹ U nekim slučajevima za Zminu se koristilo i geografsko ime Gornja Zagora.²⁰

Nakon osmanlijskih osvajanja prostor bivše župe Zagorje uključen je u nahiju Petrova gora (u nekim dokumentima nazivana i Zagora). Prostor nekadašnje župe Zmina odlukom osmanlijskih vlasti nazvan je nahijom Zminje polje.

Imenica Zagora ili Zagorje spominje se i u imenu Kadiluka Zagorje ili Klis, koji je obuhvaćao područje između Cetine i Čikole, tj. nahije: Radobilju, Poljica, Klis, Sinj i Cetinu, Dicmo, Zminje Polje, Zagorje, Vrliku, Petrovo polje, odnosno Drniš, i Petrovu goru.²¹

¹² ŠIŠIĆ, F., 1962., str. 175. ŠIŠIĆ ne spominje središte niti granice župe, ali se može pretpostaviti da je zahvaćala prostor južno od Moseća, jer se u istom dokumentu spominje i župa Zmina, koja se prostirala na prostoru sjeverno od Moseća i koja je pripadala Splitskoj nadbiskupiji.

¹³ Navedene su granice okruživale osmanlijsku nahiju Zagorje, a nahije su se u većini slučajeva podudarale s granicama nekadašnjih katoličkih župa. SPAHO, F. DŽ., 1986., str. 53.

¹⁴ KUŽIĆ, K., 1997., str.12.

¹⁵ Codex diplomaticus, V, str. 350.

¹⁶ KUŽIĆ, K., 1999.

¹⁷ KATIĆ, L., 1932.

¹⁸ TADIN, M., 1980., str. 52-74.

¹⁹ ZLATOVIĆ, S., 1888., str. 144.

²⁰ ZLATOVIĆ, n. dj., str. 144.

²¹ ŠABANOVIĆ, H., n. dj., str. 207-208, 215.

Osmanlijska osvajanja utjecala su i na velike promjene u crkvenom ustroju zagorskog prostora. U strahu od Osmanlija uz narod većinu zagorskog prostora napustili su i nekadašnji župnici (uglavnom biskupijski svećenici glagoljaši), a izostali su i uobičajeni povremeni pohodi biskupa ili njihovih izaslaničnika. U takvim okolnostima dušobrižničku skrb za malobrojne preostale ili novodoseljene kršćane na prostoru nahija Petrova gora (ili Zagora), Zminova i Petrovo polje, odnosno bivših župa Zagorje (Zagora) i Zmina, preuzeli su visovački franjevci, a za to su dobili i posebno odobrenje od osmanlijskih vlasti.²² Neke vrijeme te su župe bile izuzete iz trogirске i šibenske biskupije i došle pod vlast skradinskih naslovnih biskupa (fra ANTUN MATIĆ, i fra TOMA IVKOVIĆ),²³ koji su kraće vrijeme imali sjedište u visovačkom samostanu.²⁴

Okolnosti u kojima su župnici Zmine izvršavali svoju ulogu bile su veoma teške. Oni uglavnom nisu imali župne stanove niti stalnog boravka te su u pastoralizaciju odlazili na konjima, a povremeno su se zadržavali na Visovcu. Čini se, međutim, da su oni obilazili i sela koja su nekada pripadala Župi Zagorje, koja je pripadala Trogirskoj biskupiji i, po svemu sudeći, tijekom Kandijskih ratova ostala bez župnika.²⁵

Dotadne i vrlo značajne promjene nastupaju nakon Kandijskih ratova kada u sinjsko i okolna područja uz brojno stanovništvo dolaze i ramski franjevci. Oni su uz obavljanje pastoralne službe među narodom s kojim su doselili i na tom prostoru prikupljali i milostinju, a što je u skladu s potvrdom sa sastanka definitorija u Kreševu 1674.

Nesporazumi oko granica pojedinih biskupija i područja na kojima su pojedini samostani (posebno sinjski i visovački) prikupljali milodare, prisilili su upravu Franjevačke provincije Bosne Srebrene, kojoj su pripadali ti samostani da riješi to pitanje. U tu je svrhu izaslanik Provincije fra JURE SKONTRIĆ 29. kolovoza 1677. na blagdan sv. Ivana Krstitelja Glavosijeka sazvaio pedesetak starijih ljudi, koji su na sastanku kod crkve sv. Ivana u Badnju između sebe izabrali jednoga starijeg čovjeka *dobre duše* koji je opisao granice. Njegov iskaz koji su kasnije potpisali sedmorica franjevaca i dvanaestorica vjernika, čuva se u arhivu Visovačkog samostana. Dijelove tog dokumenta objavio je i S. ZLATOVIĆ u svojoj knjizi *Franovci Države Presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*.²⁶ U njemu između ostalog stoji:

²² SOLDI, J., 1997., str. 37. navodi: *Zaštićeni uzvišenim pismom Iz 1463. godine Mehmeda II. (1451.-1481.) oni su (franjevci) jedini od svećenstva ostali s narodom i pomalo preuzimali uloge župnika.*

²³ KOVAČIĆ, S., 1977., str. 25-27; 2007., str. 301-216.

²⁴ KOSOR, K., n. dj., str. 137.

²⁵ KOSOR, K. n. dj., str. 163, navodi kako je fra FRANJO BOGATIĆ 1646. godine bio župnik Zagore (curato di Zagorje). Iz čega se može zaključiti da je ta župa prestala djelovati tijekom Kandijskih ratova.

²⁶ ZLATOVIĆ, S., n. dj., str. 143.

Neka se zna kako no po naredbi m. p. o. ministra, da izvidim od kršćana među od manastira visovačkoga blažene Gospe; skupih krstjane kod crkve sv. Ivana u nedilju na usikovanje istoga, metnuvši na dušu starcem i zakleh ih, da mi pravo kažu kuda je međa bila od starine, a oni svi skupljeni obraše jednoga čovika stara i dobre duše neka kaže, a oni svi slušaju, bilo je držim za isto veće od pedeset ljudi, i kaza da počima: od Skradina po Trtru na Vrhpoljac, na Mravnicu, na Podnižje (Podlužje u Boraji i Lepenici) na Murvicu, na Vratkoviće (dio Primorskog Doca) na Labin, na Popoviće (dio Labina) na Bristivicu, na Radošić, na Vučivicu, na Prugovo, na Prisičnicu, na Dicmo, na Sičane, na Bitelić, na Košuticu povrh Gnjata, na Karaorman na Šatornu, pokraj Crne Gore do Srba, Preko Krbave i Like.²⁷

U istoj su knjizi²⁸ naznačene i granice između župa Zmina i Petrovo Polje koje čini linija od Stupa kamenitog²⁹ na lokvu Sitnicu u Sitnom, zatim lokvu Brusnicu, pa na Lulića gradinu te na Rotnu gomilu (između Kljaka i Crivaca). Kako je starac izjavio da su na toj liniji četiri međe: kadijine, harambaške, stražarske i fratarske,³⁰ moglo bi se pretpostaviti, a čini se da to potvrđuju i drugi dokumenti, da je granica između župa Zmino i Petrovo Polje barem djelomično išla starom međom šibenskog kotara. Sudeći po navedenom i nekim drugim dokumentima može se zaključiti da su pastoralizaciju sela koja su ranije pripadala župi Zagora, obavljali župnici Petrova polja (Koprno, Žitnić, Unešić, Mirlović i Pokrovnik)³¹ i Zmine (Brštanovo, Visoka i neka druga sela).

O granicama i posebnostima Zagore A. K. MATAS je napisao: *Iz medj Kozjaka, Malačke, Viliñje, Boraje, Trtra i Moseća leži lomno Zagorje, dalmatinska prava terra incognita, polje pusto ljuta krša isprepletano povorkam vrletnih humaca i strana, rastavljenih slaborodim dolinom, jer goli je kamen svukud i kud se ore i kud se pase.³²*

Može se zaključiti da suvremenu Zagoru ili Zagoru u užem smislu čini prostor u bližem zaleđu Splita i Šibenika i da on skupa s ostalim dijelovima Dalmacije iza priobalnih uzvisina sačinjava dalmatinsko zaleđe, odnosno Dalmatinsku zagoru u širem smislu.

Stanovnici tako ograničenog prostora, posebno u ranijim razdobljima s manje efikasnim sredstvima javnog priopćavanja, svoj kraj ne bi nazvali

²⁷ ZLATOVIĆ, S., n.d. str.143.

²⁸ ZLATOVIĆ, S., n.d. str.144.

²⁹ Kameni stupovi su se u srednjem vijeku često upotrebljavali za oznaku granica. Stup kameniti mogao bi se odnositi na jedan od takvih stupova, a nije isključeno da bi to mogao biti i naziv kamenog stupa pod Ostrogom koji je dijelio Šibensku i Trogirsku biskupiju.

³⁰ SOLDI, J., 1969., str. 224.

³¹ KOSOR, K., n. dj.,163.

³² MATAS, A. K., 1866.

Dalmatinskom zagorom, nego samo Zagorom, a za sebe bi rekli da su Zagorani ili Zagoranci. I većina mlađih bi se vjerojatno nazvala Zagoranima, ali zbog snažnijeg utjecaja TV-a i drugih medija pri imenovanju prostora upotrebili bi i varijantu Dalmatinska zagora.

S obzirom na pripadnost ili snagu privlačnosti primorskih gradskih centara u koje je stanovništvo iz naselja u Zagori odlazilo zbog zadovoljavanja svojih zdravstvenih, obrazovnih, trgovačkih i različitih drugih potreba u povijesnom i suvremenom razdoblju često se spominju imena Trogiriska, Šibenska i Splitska zagora.

Trogirska zagora više je povijesna nego suvremena kategorija. Taj se izraz primjenjivao za prostore naselja u trogirskom zaleđu koji su pripadali moćnijim trogirskim velikaškim obiteljima (Andreis, Cega Chiudis, Cippico, Vituri Rotondo, Divnić, Zavorović, Tartaglia ili Jakovljević i dr.) i koji su prema crkveno teritorijalnom ustroju pripadali Trogirskoj biskupiji.

Osmanlijskim osvajanjima smanjivan je utjecaj Trogira u Zagori, ali i koristi koje su trogirski velikaši od nje imali. Osmanlije su na tom prostoru uspostavili posebnu nahiju s nazivom Petrova Gora, koja je obuhvaćala najveći dio današnje Zagore, a sjedište joj je bilo u Drnišu.³³

Protjerivanjem Osmanlija iz zagorskog prostora krajem 17. stoljeća mletačke su vlasti 1688. godine donijele odluku da se oslobođeni prostori pripoje kotarevima sa sjedištem u primorskim centrima. Tom je odlukom novoosvojeni prostor između Kozjaka i Svilaje u skladu s posebnim interesima Mletačkih vlasti podijeljen u tri oblasti. Prvoj oblasti pripadala su naselja Vinovo, Sitno, Suhi Dolac, Hrastovac, Blizna, Mitlo, Podboraj, Prapatnica, Znoilo, Labin, Opor, Prgomet, Trilokve, Nevest, Ljubitovica, Utore, Zelovo i Koprivno. Drugu oblast činila su sela Radošić, Vučivica Gornja i Donju, Sratok (današnji Bogdanovići), Vučje Stine, Čvrljevo³⁴, Dugobabe, Bulića Selo, Brštanovo, Dužević (iznad Muća), Zelovo (iznad Muća), Korušće, Lećevica i Uble, a treću Bristivica, Dolac, Zminovo, Radunić, Postinje, Ramljani, Prdibudić, Podgorje kod Svilaje, Crna Luka, Gizdavac, Nisko i Kladnjice s Čičavama.

U kraćem francuskom razdoblju na prostoru Trogiriske zagore osnovane su nove općine Lećevica, Bristivica i Bosiljina. One su 1818. godine bile u sastavu Splitskog okruga, te trogirskog tribunala (suda) i preture (vojne i policijske

³³ ŠABANOVIĆ, H., 1959.

³⁴ Čini se pogrešnim povezivanje naselja Čvrljevo s dijelom imena naselja Hmuć i Čvrljevo (СПАНО, 1986.: 669), jer je, sudeći prema starijim geografskim kartama na kojima je sjeverno od Muća ili približno u središtu trokuta između Ogorja, Hrvaca i Radošića (DAZD, Zbirka geografskih i topografskih karata Dalmacije, karta br. 15/2 s početka 18. stoljeća) upisano ime Monte Zverglievo (tj. brdo Čvrljevo) po kojem je i naselje u podnožju moglo imati isto ime Čvrljevo, a koje kao i podmosečko Čvrljevo najvjerojatnije vuče korijen od naziva za pticu čvrljak (*Turdus vulgaris*) koja pripada porodici drozdova.

vlasti). Za razliku od njih, Općina Muć po svim navedenim elementima pripala je Splitu.

Utjecaj Trogira na Zagoru znatno je oslabio nakon ukidanja Trogirske biskupije 1828. godine, odnosno pripajanja nekadašnjih njezinih župa (Blizna, Bristivica, Brštanovo, Čvrljevo, Lećeveica, Ljubitovica, Ogorje, Prgomet, Suhi Dolac, Visoka) Šibenskoj biskupiji.

Šibenskoj zagori ili Šibensko-kninskoj županiji prema najnovijem upravno teritorijalnom ustroju pripadaju naselja na prostoru Zagore koja se nalaze u sastavu Grada Šibenika, Grada Drniša i Općine Unešić. Za prostor Šibenske zagore (osim sela koja su do 1952. godine pripadala Općini Lećeveica) u ranijim se razdobljima u narodnom govoru koristio i naziv Donja Zagora ili Donji kraj, pa su se u skladu s time i stanovnici tog prostora nazivali *Donjci* i *Donjke*³⁵.

Grad Šibenik je tijekom kraće francuske uprave (1806. do 1813. god.) i druge austrijske uprave u upravnom smislu izgubio veći dio Zagore. Ostali su mu samo prostori naselja Brnjica, Čvrljevo, Goriš, Gradina, Konjevrate i Radonić, koja su njegovu sastavu ostala sve do suvremenog razdoblja i to ne samu u upravnom nego i u gospodarskom smislu. Jedine promjene odnosile su se na njihov unutrašnji status jer su u četrdesetim godinama 20. stoljeća neka od njih imala status narodno-oslobodilačkih ili mjesnih narodnih odbora.

Općini Drniš, koja je u periodu francuske uprave činila dio Kninskoga kotara, pripala su brojna naselja koja su prije toga bila vezana za Šibenik. Njihovu povezanost sa Drnišom ostala je i nakon poraza Francuza 1813. godine, kada je Odlukama Bečkog kongresa 1815. godine Dalmacija ponovno došla pod austrijsku upravu. Prema dostupnim statističkim i drugim pokazateljima³⁶ za razdoblje od 1813. do 1820. naselja u Zagori bila su raspoređena u šest općina, odnosno četiri kantona (ili kotara) i dva distrikta ili okružja.

³⁵ U odnosu na stanovnike ostalog dijela Zagore oni su se isticali i po manjim razlikama u načinu odijevanja. Muškarci iz donje Zagore ili donjeg kraja ili *Donjci* u pravilu su nosili tzv. šibenske kape (uglavnom crvene boje, najčešće s jednim nizom povezanih krugova), dok su stanovnici ostale Zagore bili prepoznatljivi po vrlo malim kapama *kitaricama*. Razlike su postojale i ženskoj nošnji. Žene iz donje Zagore ili *Donjke* glavu su pokrivala s bijelim maramama ili okrugama, a one iz gornje Zagore maramama tamnijih boja s odgovarajućim cvjetnim uzorcima ili linijama. Na ukorijenjenost izraza donji kraj u narodnom govoru Zagorana upućuje i tekst deseteračke ojkavice, a koji otprilike glasi: *Ženit ću se iz donjega kraja dat će baba pršuta i jaja*. Zanimljiva je i šala na račun kape kitarice koju su nosili muškarci iz gornje Zagore ili gornjeg kraja, a koja je bila vrlo mala i pokrivala tek mali dio glave. Ona je bila važnija kao ukras ili nositelj kita koje su padale po ramenima, nego kao pokrivalo glave. Po toj šali Matu su nakon dolaska na dernek upitali: *Mate, di ti je kapa?* A on im na to vrlo brzo odgovori: *Aj Gospe ti, okreni se s druge strane pa 'š je vidit*.

³⁶ STULLI, B., 1983, *Grada o stanju u Dalmaciji 1818. god.*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti, Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU

Propisima iz 1821./22. god. odnosno Carskim rješenjem od 4. V. 1821. kojim je utvrđen novi *Pravilnik o organizaciji općina u okružjima Zadar, Split i Dubrovnik*,³⁷ Drniš je dobio status kotara kojem su uz ostala pripadala i naselja u Zagori: Cera (kod Nevesta), Koprno, Ljubostinje, Mirlović Zagora, Nevest, Ostrogašica, Pakovo selo, Podumci, Pokrovnik, Radonić i Unešić.

Značajne promjene u teritorijalnom ustroju nekadašnjega drniškog kotara (općine) događaju se i tijekom 1944. i 1945. godine, kada su partizanske vlasti na osvojenim područjima osnivale mjesne, općinske, kotarske i oblasne narodnooslobodilačke odbore (NOO).³⁸ Tako je na primjer pri oslobađanju Drniša, prostor njegova nekadašnjeg kotara raspodijeljen na tri manje općine, tj. Drniš, Miljevce i Zagoru.³⁹

Prema Zakonu o upravno-teritorijalnom ustroju iz 1949. godine kotaru ili KNO-u Drniš uz ostale pripadao je i prostor mjesnih narodnih odbora (MNO) iz Zagore: Donje Vinovo, Ljubostinje, Mirlović Zagora, Nevest-Cera, Pakovo Selo, Pokrovnik, Radonić, Unešić i Žitnić.⁴⁰

Po toj podjeli napravljen je i popis stanovništva 1948. godine, kao i imenik naseljenih mjesta 1951. godine.⁴¹ U tom imeniku kao sastavni dijelovi Kotarskoga narodnog odbora Drniš navode se NO. Ljubostinje (Ljubostinje i Koprno), Mirlović Zagora (Mirlović Zagora i Ostrogašica), Nevest (Cera, Nevest, Utore Donje, Utore Gornje i Visoka), Pakovo Selo, Pokrovnik, Radonić, Unešić (Planjane, Parati, Podumci, Sedramić, Unešić), Vinovo (Vinovo Donje i Vinovo Gornje).⁴²

Zakonom o podjeli NR Hrvatske na kotare gradove i općine iz 1952. godine⁴³ (po kojem je rađen i popis stanovništva 1953) dolazi do promjena u teritorijalnom ustroju Kotara Drniš u okvir kojeg je ušlo i pet naselja iz Zagore, tj. Pakovo Selo, Pokrovnik, Radonić, Sedramić i Žitnić. Ta su naselja u pogledu

³⁷ Organizzazione giudiziaria da porsi in attività nella Dalmazia col primo febbraio 1820; objavljeno u: Raccolta delle leggi ed ordinanze deli'anno 1819 per la Dalmazia, Zara 1830,

³⁸ U vremenu od 1945. do 1952. godine mjesni NO-i za jedno ili nekoliko sela najniži su organi vlasti s ciljem izvršenja različitih političkih i izvršnih poslova. Oni su bili materijalno slabi, a politički i stručno nedovoljno sposobni da bi sve postavljene zadatke uspješno izvršili bez pomoći viših organa. Veličina teritorija nametala je jednostavnost njihove organizacije i unutrašnjeg ustrojstva.

³⁹ ČAVKA, A., 1995., *Građa za suvremenu povijest Drniške krajine, kronološka zbivanja u Drniškoj krajini od početka 1941. do kraja 1991. godine*, Split (isti se rukopis neko vrijeme nalazio i na internetu)

⁴⁰ Narodne novine, 29/1949.

⁴¹ Administrativno-teritorijalna podjela. Imenik naseljenih mjesta, stanje 1. 5. 1951. godine, Zagreb 1951.

⁴² Zanimljivo je da u popisu nema naselja Čvrlevo koje je nekada pripadalo Općini Lečevica. Može se pretpostaviti da je do pogreške ili zabune došlo zbog postojanja istoimenog naselja u bližem zaleđu Šibenika, pa je jedno izostavljeno.

⁴³ Narodne novine, br. 16/1952.

upravno-teritorijalnog ustroja ostala vezana za općinu odnosno grad Drniš sve do najnovijeg razdoblja.

Općina Unešić jedna je od mlađih općina u Zagori. Njezin početak kao posebne upravno-teritorijalne jedinice obično se veže za 1945. godinu, kada su partizanske vlasti nakon oslobođenja Drniša na prostoru njegova predratnog kotara stvorili tri manja MNOO-a, tj. Drniš, Miljevce i Zagoru.⁴⁴

Općini, tj. MNOO-u Zagora sa sjedištem u Unešiću pripadala su naselja Ljubostinje-Koprno, Mirlović Zagora, Nevest Cera, Ostrogašica, Pakovo Selo, Planjani, Podumci, Pokrovnik, Radonić, Sedramić, Unešić i Vinovo Donje). Ista se naselja spominju i u Odluci Okružnog NOO-a Knin br. 789/45 od 1. 2. 1945. god. o provođenju izbora za mjesne i seoske NO-e na teritoriju okruga Knin.⁴⁵

Iz Zakona o upravno-teritorijalnom ustroju iz 1949. godine vidljivo je da su MNO-i Donje Vinovo, Ljubostinje, Mirlović Zagora, Nevest Cera, Pakovo Selo, Pokrovnik, Radonić, Unešić i Žitnić pripadali KNO-u Drniš.⁴⁶

Po toj podjeli napravljen je i popis stanovništva 1948. godine, kao i imenik naseljenih mjesta 1951. godine.⁴⁷ U tom imeniku kao sastavni dijelovi Kotarskoga narodnog odbora Drniš navode se NO-i Ljubostinje (Ljubostinje i Koprno), Mirlović Zagora (Mirlović Zagora i Ostrogašica), Nevest (Cera, Nevest, Utore Donje, Utore Gornje i Visoka), Pakovo Selo, Pokrovnik, Radonić, Unešić (Planjane, Parati, Podumci, Sedramić i Unešić), Vinovo (Vinovo Donje i Vinovo Gornje).

Zakon o podjeli Narodne Republike Hrvatske na kotare gradove i općine iz 1952. godine⁴⁸ donosi promjene i u ustroju Općine Unešić. Prema navedenom Zakonu Općina Unešić obuhvaćala je naselja Cera, Čvrljevo, Koprno, Ljubostinje, Mirlović Zagoru, Nevest, Ostogašicu, Planjane, Podumce, Unešić, Utore Donje, Utore Gornje, Vinovo Donje, Vinovo Gornje, i Visoku. Ukazom o proglašenju Zakona o području kotara i općina u NRH⁴⁹ Općina Unešić ušla je u sastav Kotara Drniš. Navedena su naselja ostala u sastavu Općine Unešić sve do najnovijeg razdoblja.

⁴⁴ ČAVKA, A., n. dj.

⁴⁵ Narodne novine, br. 3/1945.

⁴⁶ Narodne novine, 29/1949.

⁴⁷ Zakon o Administrativno-teritorijalnoj podjeli, 1951.

⁴⁸ Narodne novine, br. 16/1952.

⁴⁹ Narodne novine, br. 36, Zagreb, 1955, str. 144/145.

Splitskoj zagori pripada 39 naselja koja su prema suvremenoj upravno-političkoj podjeli svrstana u 6 općina, tj. Dugopolje, Klis, Lećevicu, Muć, Prgomet i Primorski Dolac.

Kao što je već spomenuto, Odlukom crkvenog sabora 1185. Splitskoj je nadbiskupiji pripala župa Zmina, koja se prostirala od Crivca do Neorića te od Svilaje do Kočinjeg brda. Potrebno je, međutim, naglasiti kako je uloga nadbiskupije i njezinih župnika u tom prostoru znatno oslabila osmanlijskim prodorima i osvajanjima, tako da su zapadne dijelove nekadašnje župe Zmina (zapadno od linije Zelovo-Postinje) pastoralizirali svećenici iz visovačkog samostana te da je on naknadno pripao Šibenskoj biskupiji.

Širenju i ustaljivanju pojma Splitske zagore pogodovale su i brze gospodarske i političke promjene tijekom 20 stoljeća, a posebno ubrzani procesi litoralizacije i naglog širenja utjecaja vodećega dalmatinskog središta Splita. Litoralizacijski preporod obalnog pojasa, a posebno žarišnog Splita, prekretnički utječe na zaostalo zaleđe i privlači njegovo stanovništvo koje traži zaradu i bolji život. Privlačna snaga Splita širi se i izvan tradicionalnoga gravitacijskog područja, te je sigurno malo gradskih centara u našoj zemlji koji toliko prožimaju širu okolicu, osobito prema siromašnom zaleđu. U takvim okolnostima ukidaju se nekadašnje male općine, a prema Zakonu o području općina i kotara NRH stvara se prostrana Općina Split, čije se granice prema sjeveru podudaraju s vršnim dijelovima Svilaje. Razumljivo je da se takvim okolnostima sve češće koristilo ime Splitska zagora ili Zagora.

Snažni utjecaj Splita i njegovih središnjih funkcija proteže se, međutim, i na veći broj zagorskih sela u Šibensko-kninskoj županiji, posebno u onima koja su svojedobno pridodala Općini Lećevica kao i onima uz željezničku prugu prema Drnišu.

Općina Lećevica ističe se dugom tradicijom, ali i čestim promjenama. Ona je osnovana za vrijeme francuske uprave, a pripadala je Splitskom okružju i Trogirskom kotaru. U njezinu sastavu bilo je 14 naselja, tj. Brštanovo, Čvrljevo, Divojević, Dugobabe, Kladnjice, Korušće, Lećevica, Nisko, Radošić, Utore Gornje, Vinovo Gornje, Visoka i Vučevica. Navedena naselja uz još neka druga koja su pripadala tadašnjoj Općini Bristivica, navode se i u popisu dalmatinskih naselja iz 1831. godine s naznakom da su pripadala Kotaru Trogir.⁵⁰

Samouprava ove kao i drugih zagorskih općina u prvoj polovici 19. stoljeća bila je prilično ograničena jer su njima upravljali posebno imenovani i postavljeni zastupnici – sindici ili po domaćem žargonu *šindici*. Sindike je imenovala vlada na prijedlog općinskog vijeća ili na temelju natječaja. Mandat im

⁵⁰ STULLI, B., 1983.

je trajao tri godine. Za *šindika* su mogli biti birani ugledniji ljudi s općinskog područja. Međutim, češće su na tu funkciju bili postavljeni ljudi iz primorskih mjesta, odnosno iz Kaštela, Splita ili Trogira. Općinom Lećevica kao sindik neko je vrijeme rukovodio ANTUN DRAŽIĆ i njegov zamjenik MARKO ĐIRLIĆ. Sindik je imao svog pisara za čije je postavljenje bilo potrebno odobrenje vlade. Općina se službenicima popunjavala natječajem, a imenovalo ih je općinsko vijeće. Glavara (capovilla) imala su sela s najmanje 25 obitelji. Po potrebi imao je pristava (aggiunto) i čauša (kurira). Imenovalo ga je Okružno poglavarstvo u Splitu na prijedlog općinske uprave.

U skladu s demokratizacijom političkog života u šezdesetim godinama 19. stoljeća mijenjaju se i odnosi u općinama i provode izborima. Prvi izbori na području Općine Lećevica održani su 1866. god. Na njima je izabrano općinsko poglavarstvo i načelnik Općine (PAŠKO DELIĆ iz Lećevice).⁵¹ Za održavanje tih izbora i formiranje općine velike zasluge imao je poznati svećenik, profesor i hrvatski preporoditelj fra ANTE KOSTANTIN MATAS. Na izborima u Općini Lećevica uglavnom su pobjeđivali predstavnici Hrvatske narodne stranke. Autonomnaške ideje (Zagorani su ih zvali Tolomaši) u zagorskim selima nisu nikada imale jače uporište. Slično je bilo i s jugoslavenskom idejom u kasnijim desetljećima.

Nakon propasti Austrijske Carevine Zagora je kao i veći dio Dalmacije ušla u sastav Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Prvi jugoslavenski upravno-teritorijalni ustroj uspostavljen je 1922. godine, i to *Uredbom o podjeli zemlje na oblasti*.⁵² Do većih promjena došlo je 6. siječnja 1929. godine, kada je kralj proglasio *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*.⁵³ Ipak treba naglasiti kako u ustroju manjih jedinica, tj. općina i sela, nije došlo do većih promjena u odnosu na raniji austrijski teritorijalni ustroj u Zagori.

Veće promjene nastupaju stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske, kada je došlo do stvaranja velikih župa i nove podjele općina među njima. Naselja u splitskom i trogirskom zaleđu koja su pripadala općinama Lećevica, Muć i Trogir, pripojena su velikoj Cetinskoj velikoj župi i Omiškom kotaru (nakon kapitulacije Italije 1943. ponovno su ušle u sastav Kotara Split).

Značajna zbivanje i promjene u teritorijalnom ustroju događali su se i tijekom 1943. do 1945. godine, kada su partizanske vojne vlasti na oslobođenim ili privremeno oslobođenim područjima osnivale mjesne narodnooslobodilačke odbore. Na području Općine Lećevica osnovani su MNOO-i Brštanovo (Brštanovo, Jarčište, Pometeno Brdo, Nisko), Dugobabe (Dugobabe, Vlaka,

⁵¹ MATAS, A. K., 1866.

⁵² Službene novine, 92/1922.

⁵³ Službene novine, 233-XCVI, 1929.

Korušce), Kladnjice (Divojevići, Brdaci, Ljutine, Kladnjice, Pod Brižinom, Pod Žuljevcem), Lećevecica (Lećevecica i Ubli) i Radošić. Oni su pripadali KNOO-u Split kao i MNOO Broćanac u okviru kojeg je bila i Vučevica.⁵⁴

Zakonom o podjeli Narodne Republike Hrvatske na kotare, gradove i općine iz 1952. godine⁵⁵ dolazi do novih promjena u teritorijalnom ustroju Zagore kao i Hrvatske u cjelini. Tim je zakonom Općina Lećevecica znatno smanjena jer je ostala bez naselja koja su pripojena Općini Unešić (Čvrljevo, Vinovo Gornje, Utore Gornje i Visoka) te Općini Klis (Vučevica) tako da joj je ostala devet naselja, tj.: Brštanovo, Divojević, Dugobabe, Kladnjice, Korušce, Lećevecica, Nisko, Radošić i Uble.

Ukazom o proglašenju Zakona o području kotara i općina u NRH,⁵⁶ Općina Lećevecica je uz Općinu Klis i Muć pripojena Općini Solin.

Značajne promjene dogodile su se i u 1962. godine,⁵⁷ kada su naselja bivše Općine Lećevecica skupa s ostalim naseljima u Općini Solin ušla u sastav Općine Split.

Nakon petnaestak godina tj. 1986., raspada se i velika Općina Split, a naselja bivše Općine Lećevecica ulaze u sastav Općine Kaštela (Divojevići, Kladnjice, Lećevecica, Radošić i Ubli) i Općine Klis (Brštanovo, Dugobabe, Korušce i Nisko).⁵⁸

Zakonom o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj⁵⁹ stvara se nova općina s nazivom Kaštelanska zagora – sjedište Lećevecica, koju su uz naselja u primorju činila i zagorska naselja Bogdanovići, Divojevići, Kladnjice, Labin, Lećevecica, Prgomet, Primorski Dolac, Radošić, Sitno, Trolokve i Ubli.

Promjene u teritorijalnom ustroju Zagore koje su propisane Zakonom o područjima Županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj iz 1997. godine,⁶⁰ uglavnom se odnose na ukidanje Općine Kaštelanska zagora i osnivanje triju novih općina na njezinu prostoru, tj. Općine Lećevecica, Prgomet i Primorski Dolac te stvaranje Općine Dugopolje na dijelu koji je prethodno pripadao Općini Klis.

Novostvorenoj Općini Lećevecica pripala su samo 4 naselja, tj. Divojevići, Kladnjice, Lećevecica s Ublima i Radošić.

⁵⁴ NN 3/1945.

⁵⁵ Narodne novine, br. 16/1952.

⁵⁶ Narodne novine, br. 36, Zagreb, 1955., str 144-145.

⁵⁷ Zakon o područjima općina i kotara u NR. Hrvatskoj, Narodne novine, 39/1962.

⁵⁸ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o području općina u SR. Hrvatskoj, Narodne novine, 5/1986.

⁵⁹ Narodne novine, br. 90/1992.

⁶⁰ Narodne novine, br. 10/1997.

Općina Muć je kao i Lećevica stvorena u razdoblju francuske uprave. U njezinu su sastavu bila naselja Bračević, Broćanac, Crivac, Gizdavac, Milešina, Muć Donji, Neorić, Ogorje Donje, Ogorje Gornje, Postinje Donje, Postinje Gornje, Pribude, Prugovo, Ramljane, Sutina, a općina je pripadala Sinjskom kotaru.

Općina Muć je kao i već spomenuta Lećevica u početku imala status sindikata. U njemu su, međutim, sukladno ondašnjim zakonima, 1865. organizirani izbori na kojima je izabrana općinska uprava i načelnik JERKO CAMBI.

Među promjenama u teritorijalnom ustroju koje su se dogodile za vrijeme austrijske uprave, može se spomenuti i izdvajanje Općine Muć iz sastava Sinjskog i pripajanje Splitskom kotaru⁶¹, dok je raspored naselja po općinama ostao uglavnom isti, što je vidljivo i po rasporedu naselja u popisima stanovništva u tom razdoblju.⁶²

Sastav Općine Muć nije se mijenjao ni za vrijeme Kraljevine Jugoslavije kao ni u prvim godinama Drugoga svjetskog rata, uz napomenu da je cijela općina ušla u sastav velike župe Cetina. Tijekom 1945. Muć je bio i sjedište KNOO-a, kojem su pripadali MNO-i Muć (Muć Donji, Bidnić, Draga, Kmeti, Kula, Plišivica, Muć Gornji, Nad Gredom, Pod Gredom, Podno polja, Povrh Polja, Stobreč, Suvava Gornja, Postinje Gornje, Zamovran), Ogorje (Milešina Mala, Milešina Velika, Ogorje Donje, Ogorje Gornje i Pribude), Vrba (Bračević, Ravna Vrba, Viseć, Crivac, Dolac Crivački, Postinje Donje, Moseć Postinjski, Radunić i Ramljani). Nakon dokinuća toga kotara mjesni narodni odbori mućkog prostora, tj. Muć, Sutina, Vrba i Zlopolje priključeni su Sinjskom kotaru, a što je vidljivo i iz zakona donesenog 1948. godine.⁶³

MNO-i naselja Broćanac (Broćanac Mali, Broćanac Veliki) te Konjsko i Prugovo pripali su Splitskom kotaru, tj. KNOO-u (od 1943. do 1945) i KNO-u (od 1945. do 1952.).

Prema Zakonu o podjeli Narodne Republike Hrvatske na kotare gradove i općine iz 1952. godine Općini Muć i nadalje su pripadala naselja Bračević, Crivac, Milešina Mala, Milešina Velika, Muć Donji, Muć Gornji, Neorić, Ogorje Donje, Ogorje Gornje, Postinje Donje, Postinje Gornje, Pribude, Radunić, Ramljane, Sutina, i Zelovo Sutinsko, a općina je bila u sastav Kotara Sinj.

Godine 1954. Općina Muć s naseljima Bračević, Crivac, Milešina Mala, Milešina Velika, Muć Donji, Muć Gornji Neorić, Ogorje Donje, Ogorje Gornje, Postinje Donje, Postinje Gornje, Pribude, Radunić, Ramljane, Sutina, i Zelovo Sutinsko, izdvojena je iz Kotara Sinj i pripojena Kotaru Split⁶⁴.

⁶¹ LAGO, V. 1868.

⁶² MASCHEK, A. L., 1872., 1888.; WODITZKA, J., 1908.

⁶³ Narodne novine, br. 16/1952.

⁶⁴ Narodne novine, br.1/1954.

Godinu dana kasnije Općina Muć je prema Zakonu o području kotara i općina u NRH pripojena Općini Solin.⁶⁵

Značajne promjene dogodile su se i u 1962. godine⁶⁶ kada je Općina Solin, kojoj su pripadala i naselja nekadašnje Općine Muć, pripojena Općini Split.

Zakonom o upravnoj podjeli iz 1986. godine na prostoru bivše Općine Split stvorene su tri manje općine, odnosno Kaštela, Solin i Split. Prema toj podjeli Općini Solin pripala su i sva naselja bivše Općine Muć.⁶⁷

Prema Zakonu o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj iz 1992. god.⁶⁸ ponovno je osnovana Općina Muć s naseljima koja su joj pripadala i u ranijim razdobljima, tj. Bračević, Crivac, Gizdavac, Milešina Mala, Milešina Velika, Muć Donji, Muć Gornji, Neorić, Ogorje Donje, Ogorje Gornje, Postinje Donje, Postinje Gornje, Pribude, Radunić, Ramljane, Sutina, Zelovo Sutinsko. Postojeće rješenje potvrđeno je i Zakonom o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj iz 1997. godine.⁶⁹

Usput se može spomenuti kako stanovnici podmosečkog dijela Zagore za prostor sjeverno od Moseća i južno od Svilaje, koji uglavnom pripada Općini Muć, koriste i ime Ogorje, a stanovnike tog područja, posebno u ranijim razdobljima, nazivali su Ogorani ili Ogoranci. Prema Rječniku hrvatskog jezika⁷⁰ imenica ogorje tvori se od prefiksa »o» i imenice gora, a prema mišljenju lingvиста⁷¹ označava prostor u gori, oko gore ili između gora, što u konkretnom slučaju ima opravdanja kako za dva istoimena naselja (Ogorje Donje i Ogorje Gornje koja se nalaze na prisojnim padinama Svilaje) tako i za prostor u cjelini. U mletačkom katastru iz 1711. za taj se prostor koristilo geografsko ime Podgorje. Krajem 19. stoljeća postojala je i žandarmerijska postaja s imenom Ogorje kojoj su pripadala i brojna sela s južne strane Moseća. Zanimljivo je da se stanovnici pojedinih zamosečkih sela ne slažu s mišljenjima svojih podmosečkih susjeda oko rasprostranjenosti Ogorja i naziva Ogoranci.⁷² Postoje i mišljenja po kojima je prostor istočno i II od kose između Zelova i Postinja zbog određenih prirodno-geografskih i povijesnih posebnosti posebna manja cjelina ili Mučki kraj. Okosnicu tog prostora čini Mučko polje kao agrarno pa time i demografski

⁶⁵ Narodne novine, br. 36, Zagreb 1955, str. 144/145.

⁶⁶ Zakon o područjima općina i kotara u NR. Hrvatskoj, Narodne novine, 39/1962.

⁶⁷ Narodne novine, 5/1986.

⁶⁸ Narodne novine, br. 90/1992. godine

⁶⁹ Narodne novine, br. 10/1997.

⁷⁰ Dio X, str. 228.

⁷¹ Petar Šimunović.

⁷² Ne treba isključiti ni međumjesna nadmetanja u kojima se teže prihvaćaju prednosti susjednog naselja, čak i one terminološke prirode, u stilu zašto bi se mi nazivali Ogoranima kad je naše naselje starije i poznatije od Ogorja.

najznačajniji dio. Središnje naselje i općinsko središte cijeloga zamosečkog ili podsvilajskog prostora u cjelini je Muć Donji, koji se razvio na rubu istoimenog polja. Muć, na žalost, nije uspio prerasti u jače središte slično Sinju, Imotskom i drugim naseljima u poljskim proširenjima Dalmatinske zagore. Od središnjih funkcija Muć je imao (ili ima) matični ured, poštu, ambulantu i središnju osnovnu školu. Neko vrijeme u naselju je djelovao i manji industrijski pogon prerađivača plastičnih masa (u novije vrijeme u Priskama tj. djelu Gizdavca u posebnoj gospodarskoj izgrađeno je nekoliko suvremenih industrijskih pogona).

Općina Klis također spada među starije općine u kojoj su naselja u Zagori Brštanovo, Broćanac Veliki, Dugobabe, Konjsko, Korušci i Nisko.

U razdoblju francuske uprave u toj se općini, koja je bila sastavni dio Splitskog okružja, od zagorskih naselja spominju Dugopolje, Konjsko i Kotlenice. Kao sastavni dio Splitskoga kotara ona se navode i u popisu dalmatinskih naselja iz 1831. godine.⁷³

Odredbama Zakona o podjeli Narodne Republike Hrvatske na kotare gradove i općine iz 1952. godine⁷⁴ Općini Klis pripadala su naselja Broćanac, Dešišević, Dolac Donji, Dugopolje, Klis, Končul, Konjsko, Koprivno, Kotlenica, Prugovo, Vučevica i Vulušić.

Do novog širenja Općine Klis na prostor Zagore došlo je 1986. godine, kada su nakon raspada velike Općine Split, Općini Klis pripojena naselja Brštanovo, Dugobabe, Korušce i Nisko, koja su tradicionalno bila u sastavu Općine Lečevica, te naselja koja po najnovijem upravno teritorijalnom ustroju pripadaju Općini Dugopolje. Takav sastav Općine Klis potvrđen je i teritorijalnim ustrojem iz 1992. po kojem je Općina Klis obuhvaćala naselja Blaca, Brštanovo, Broćanac Veliki, Dugobabe, Dugopolje, Liska, Konjsko, Koprivno, Kotlenice, Korušce, Nisko Prugovo i Vučevica.

Nove promjene o teritorijalnom ustroju Općine Klis dogodile su se 1997. godine, kada su iz nje izdvojena naselja Dugopolje, Liska, Koprivno i Kotlenice.

Općina Dugopolje pripada najmlađim općinama u Zagori. Ona je proglašena Zakonom o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj iz 1997. godine⁷⁵ i u njezin sastav su uključena naselja Dugopolje, Liska, Koprivno i Kotlenice, koja su u ranijem razdoblju pripadala Općini Klis.

Općinu Prgomet čine naselja Bogdanovići, Labin, Prgomet, Sitno i Trolokve. Ta su naselja prema upravno-teritorijalnom ustroju iz vremena francuske te di-

⁷³ PETER, F., 1857.

⁷⁴ Narodne novine, br. 16/1952.

⁷⁵ Narodne novine, br. 10/1997.

jelom i austrijske uprave pripadala Kotaru Trogir odnosno Općini ili Sindikatu Bristivica,⁷⁶ kojem su uz naselja u primorju pripadala i zagorska naselja Labin, Prgomet, Prapatnica, Sitno, Sratok, Suhi Dolac i Trolokve. Godine 1866. predstavnici Općina Bristivica donijeli su zaključak o pripajanju Općini Trogir,⁷⁷ kojoj su pripadala sve do Drugoga svjetskog rata.

Prema Zakonu o podjeli Narodne Republike Hrvatske na kotare gradove i općine iz 1952. godine, Općini Prgomet pripadala su naselja Labin, Ljubitovica, Opor, Prapatnica, Prgomet, Primorski Dolac, Sitno, Sratok i Trolokve.⁷⁸

Ukazom o proglašenju Zakona o području kotara i općina u NRH,⁷⁹ naselja Bogdanovići (ranije Sratok), Labin, Opor, Prgomet, Primorski Dolac, Radošić i Trolokve (koja su prethodno bila u sastavu Općine Prgomet) pripojeni su Općini Kaštela sa sjedištem u Kaštel Sućurcu.

Značajne promjene dogodile su se i u 1962. godine,⁸⁰ kada su općine Kaštela i Solin sa svim naseljima koja su im pripadala pripojene Općini Split.

Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o područjima općina u SR Hrvatskoj na području nekadašnje velike Općine Split stvorene su tri manje općine, tj. Split, Solin i Kaštela. Od naselja u Zagori Općini Kaštela pripala su Bogdanovići, Divojevići, Kladnjice, Labin, Lećevica, Prgomet, Primorski Dolac, Radošić, Sitno, Trolokve i Ubli.

I te su promjene bile razmjerno kratkog vijeka jer je tijekom Domovinskog rata, tj. 1992. godine došlo do novoga teritorijalnog ustroja po kojem su naselja suvremene Općine Prgomet (Bogdanovići, Labin, Prgomet, Primorski Dolac, Sitno i Trolokve) ušla u sastav Općine Kaštelanska zagora – sjedište Lećevica.

Promjene u teritorijalnom ustroju Zagore koje su propisane Zakonom o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj iz 1997. godine⁸¹ uglavnom se odnose na prestanak rada Općine Kaštelanska Zagora i stvaranje triju novih općina na njezinu prostoru tj. općine Lećevica, Prgomet i Primorski Dolac te stvaranje Općine Dugopolje na dijelu koji je prethodno pripadao Općini Klis.

⁷⁶ LAGO, V., 1868.

⁷⁷ O tom je pripajanju suvremenik fra A. K. MATAS zapisao: *Općina Bristivica bi sambirana za Trogir, koji ju napokon tu skoro, od velike dragosti u njedra stisnu*. Vidjeti članak u Narodnom listu s naslovom *S Lećevice na 18. veljače 1866*.

⁷⁸ Zakon o podjeli Narodne Republike Hrvatske na kotare, gradove i općine, Narodne novine, br. 16/1952.

⁷⁹ Narodne novine, br. 36/1955., str 144/145.

⁸⁰ Zakon o područjima općina i kotara u NR. Hrvatskoj, Narodne novine, 39/1962.

⁸¹ Narodne novine, br. 10/1997.

Općina Primorski Dolac uz Općinu Dugopolje spada među najmlađe općine u Dalmaciji i ona se podudara s istoimenim naseljem.

Za razliku od navedenih činjeničnih pokazatelja prikupljenih iz Narodnih novina te dokumentacije pojedinih tijela državne uprave manje je onih o stavovima stanovnika o upravno-teritorijalnom ustroju njihova životnog prostora i čestim promjenama koje su se u tom pogledu događale. Jedno od tih mišljenja pronađeno je u Narodnom listu iz 1866. godine, i napisao ga je fra A. K. Matas, a drugo dosta zanimljivo mišljenje i stavovi lokalnog stanovništva pronađeni su među dokumentima upućenim Saboru Republike Hrvatske 1992. godine povodom donošenja prvog Zakona o upravno-teritorijalnom ustroju Republike Hrvatske. U tom materijalu u kojem se nalaze potpisi predstavnika MZ Bogdanovići, Kladnjice, Lećevica, Sitno, Utore Donje, Utore Gornje, Vinovo Gornje i Visoka, a koji se odnosi na formiranje Općine Kaštelanska zagora – sjedište Lećevica između ostalog se navodi kako pri njezinu formiranju nisu uzeti u obzir uobičajeni povijesni, tradicijski, gospodarski niti prometni kriteriji.

Posebno je naglašeno zanemarivanje prometnih veza između navedenih sela i sjedišta nove općine. Naime autobusne linije koje dopiru do spomenutih kao i većine drugih sela u zagorskom pojasu imaju ishodište u Splitu i one se koriste najkraćim i najpovoljnijim prometnim pravcima prema tom gradu. Ako stanovnik Primorskog Doca ili nekoga drugog mjesta iz jugozapadnih dijelova nove općine želi doći do sjedišta svoje nove općine, možda zbog neke obične potvrde, mora prijeći četiri općinska prostora, odnosno primorski dio Općine Kaštela, zatim Općinu Solin, pa Klis i naravno prostor svoje matične općine.

Slične probleme imaju i stanovnici sela koja su ušla u sastav Općine Unešić. Oni su u gospodarskom, prosvjetnom, zdravstvenom, komunalnom i prometnom pogledu najizravnije povezani sa Splitom. Autobusi s kojima su povezani s ostalim dijelovima Hrvatske također imaju ishodište u Splitu i oni prolaze preko Lećevice. Javnih prometnih veza s Unešićem i županijskim sjedištem Šibenikom nema, pa u slučaju potrebe treba pješачiti ili se koristiti osobnim vozilima. O većoj usmjerenosti stanovništva navedenih sela prema Općini Lećevica i Splitsko-dalmatinskoj županiji nego prema Unešiću i Šibensko-kninskoj županiji govore i pokazatelji o smjerovima iseljavanja stanovništva tih sela. Prema podacima iz knjiga krštenih župe Čvrljevu u selu Čvrljevu, koje je uzeto kao uzorak, od 1946. do 1992. godine bilo je 351 krštenje. Najviše krštenja obavljeno je 1958. (23), a od 1989. do 1991. u tom selu nije rođeno ni jedno dijete niti obavljen obred krštenja. Obilaskom adresa krštenika, odnosno anketiranjem njihovih susjeda, ustanovljeno je da njih 229 ili 65,24% živi u Splitu ili susjednim mjestima podkozjačkog primorja. U rodnom Čvrljevu zadržalo se svega 56 osoba ili 15,9%. U Šibeniku i drugim mjestima

Šibensko-kninske županije žive svega 4 osobe od kojih je jedan svećenik i jedna časna sestra. Dvadeset dvije osobe žive u drugim dijelovima Hrvatske ili im je mjesto boravka nepoznato. U međuvremenu je umrlo 17 osoba.

U skladu sa životnim interesima stanovnici navedenih sela su se pri raspravi o novom Zakonu teritorijalnog ustrojstva izjašnjavali za pripajanje, bolje rečeno za vraćanje staroj Općini Lećevici.

Dio sela bivše Općine Lećevica, odnosno Brštanovo, Dugobabe, Korušce i Nisko pripojeni su novostvorenoj Općini Klis. S prometnog i gospodarskog te demografskog stanovišta to je mnogo povoljnije rješenje u odnosu na prethodno spomenute slučajeve, jer upravno teritorijalna povezanost prati pravce dnevnih i stalnih migracija stanovništva navedenih sela. S obzirom na postojeće prometne linije prema Splitu i Solinu lakše je navratiti u općinske službe koje se nalaze uz put (Klis) nego putovati u suprotnim smjerovima u odnosu na javno prometnu mrežu.

U raspravama na javnim skupovima istaknuto je kako je teritorijalni ustroj iz prve polovice 20. stoljeća u nekim slučajevima bio bolji od predloženog. Međutim, to ne znači da bi se trebalo vraćati na stare sheme, jer je u međuvremenu došlo do velikih promjena.

Pri donošenju novog zakona o teritorijalnom ustrojstvu na zborovima mještana u svim selima bivše Općine Lećevica isticane su prednosti ponovnog osnivanja Općine Lećevica u nekadašnjem obuhvatu. U obrazloženju navedenog zahtjeva koje je upućeno i Saboru Republike Hrvatske između ostalog je navedeno:

Zagorska sela prema stupnju gospodarskog razvoja pripadaju najnerazvijenim dijelovima Republike Hrvatske. Međutim i pored toga ona u ranijim razdobljima nisu ubrajana u takva područja. Kao dio relativno razvijene općine Split i ona su imala više statističke prosjeke. Ipak zahvaljujući fondovima nekad velike i moćne općine kojoj su pripadala prije 1986. godine, zagorska su sela elektrificirana, povezana asfaltnim cestama, neka su dobila vodovodnu mrežu i druge komunalne objekte.

Istaknute su i loše strane zadržavanja zagorskih sela u sastavu općine Kaštela i Solin. Fondovi navedenih općina manje su izdašni, pa je teško očekivati ulaganja slična onima u vrijeme postojanja jedinstvene i relativno moćne splitske općine. Ipak zbog razvijenijeg primorskog pojasa zagorska će sela i nadalje zbog statističkih prosjeka biti izvan grupacije kojoj stvarno pripadaju, a to je grupacija najnerazvijenijih općina ili njihovih dijelova u Republici Hrvatskoj.

Uz prijedloge za ponovno osnivanje starih općina Muć i Lećevica ili za osnivanje nove jedinstvene općine u zakozjačkom dijelu Splitsko-dalmatinske županije

je priložena su i obrazloženja s očekivanim prednostima među kojima je posebno istaknuto:

1. *efikasnija organizacija i upravljanje relativno obimnim prostorom (220 km² i oko 2800 stanovnika u bivšoj općini Lečevica te 257. km² s oko 5300 stanovnika u bivšoj općini Muć).*

2. *brži gospodarski razvoj zagorskog prostora na osnovi maksimalnog korištenja skromnih lokalnih razvojnih inicijativa i dislokaciji industrijskih i obrtničkih pogona iz primorske zone.*

3. *usporavanje izuzetno nepovoljnih demografskih trendova koji prijete izumiranjem zagorskih sela. Zbog zaostajanja u gospodarskom razvoju koje je uvjetovano manjom izdašnošću prirodne osnove, ali i dugotrajnim zapostavljanjem zagorskih sela ona su zahvaćena snažnim egzodusom i prijeti im potpuno izumiranje, što će imati negativne posljedice za njih same, primorski pojas, ali i za Hrvatsku u cjelini.*

Punije vrednovanje strateškog značenja prostora koji se nalazi na vrlo osjetljivoj položaju, između gospodarski i demografski za Hrvatsku vrlo značajnog primorskog prostora, i zaleđa iz kojeg je često dolazila opasnost za primorski pojas i Hrvatsku u cjelini. Primjeri iz Domovinskog rata u kojem su agresori s velikosrpskim pretenzijama imali više uspjeha u egzodusom zahvaćenim područjima opomena su o kojoj, u ovoj kao i u svakoj drugoj prilici, treba voditi računa.

Odluka o revitalizaciji starih ili osnivanju nove jedinstvene zagorske općine posredno ili neposredno utjecat će na daljnji tijek događaja. Ona može ubrzati, ali i usporiti iseljavanje manjeg broja preostalog stanovništva, utjecati na povratak ranije iseljenih, povećanje stopa nataliteta i prirodnog prirasta i uspostavu normalne starosne i spolne strukture stanovništva. Može inicirati nova rješenja u načinu korištenja skromnih mogućnosti prirodne osnove tih sela za ratarsko stočarsku proizvodnju i otvaranje manjih industrijskih i zanatskih pogona u kojima bi se zaposlio višak radne snage i drage mjere koje su bitne za zatvaranje sada prekinutog socijalnog kruga i si.

Primjeri iz povijesti pokazuju da su od vitalnije i gospodarski stabilnije Zagore imali više koristi i manje problema Zagorci i Primorci. Stoga su realna očekivanja da će i jedni i drugi u okviru svojih mogućnosti dati puni doprinos izradi zakona, čije odredbe garantiraju najveće koristi.

U obrazloženju je navedeno kako bi kod donošenja novog zakona o teritorijalnom ustrojstvu posebnu pozornost trebalo posvetiti selima koja su u gospodarskom, prometnom, zdravstvenom, prosvjetnom pogledu više orijentirana prema Splitu nego prema sadašnjem općinskom i županijskom središtu Šibeniku.

Sličnih primjedbi bilo je i na zborovima građana u naseljima Općine Muć na kojima su uz prednosti osnivanja ili obnove Općine Muć isticane i odgovarajuće rezerve, tj. prednosti zadržavanja u sastavu Općine Solin (zdravstveni, prometni i dugi razlozi).

Za razliku od dosta nestabilnog upravno teritorijalnog ustroja koji je u proteklih nekoliko stoljeća bio izložen čestim promjenama, crkveni ustroj Zagore znatno je stabilniji. Uz već spomenute povijesne pokazatelje o razvoju crkvenog ustroja na ovom prostoru u prilogu se na kartografskoj podlozi nalazi i sadašnja raspodjela na biskupije i župe. (Slika 3.)

Župe na području Zagore

A) Župe u sastavu Splitsko-makarske nadbiskupije: 1. Župa Male Gospe, Muć Donji, 2. Župa sv. Petra, Muć Gornji, 3. župa Svih Svetih, Neorić, 4. Župa Svih Svetih, Koprivno, 5. Župa sv. Mihovila Arkandela, Dugopolje.

B) Župe u sastavu Šibenske biskupije: 1. Župa Uznesenja BD Marije, Brštanovo, 2. Župa sv. Frane Asiškog, Crivac, 3. Župa sv. Filipa i Jakova, Čvrljevo⁸², 4. Župa sv. Ivana Krstitelja, Konjevrate, 5. Župa sv. Mihovila arkandela, Konjsko, 6. Župa sv. Martina, Lećevica, 7. Župa Uznesenje Marijino, Mirlović Zagora, 8. Župa sv. Marija Svijećnica, Nevest, 9. Župa sv. Jurja, Ogorje, 10. Župa sv. Jurja, Perković, 11. Župa sv. Ante Padovanskog, Primorski Dolac, 12. Župa sv. Stjepana prvomučenika, 13. Župa sv. Ante Padovanskog, Prugovo, 14. Župa sv. Jurja mučenika, 15. Župa Svih Svetih, Zlopolje i 16. Župa sv. Jurja, Radošić

Izvor podataka:

– **Adresar** Splitsko-makarske nadbiskupije www.glas-koncila.hr/portal.html?...zupID...

– **Adrese** šibenske županije www.subicevac.hr/index.php?...biskupije...

– **Shematizam** Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Split 1979 i 2007.

⁸² Postoje razlike oko imena titulara župe u Čvrljevu. Prilikom osnivanja (oko 1730. god) Župa je nazvana prema titularu župne crkve sv. Filip i Jakov u Kladnjicama. Taj se naziv koristio u svim crkvenim i svjetovnim dokumentima sve do kraja prošlog stoljeća kad se u Župnom listu *Pet Zvonika* i nekim drugim dokumentima kao titulara počelo navoditi *Ime Isusovo* koje je i titular crkve u Čvrljevu. Primjera radi može se navesti kako se u Šematizmu Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja (Split 1979. str. 52.), kao titulari Župe Čvrljevo navode sv. Filip i Jakov apostoli, a u Šematizmu iz 2007. god. (str. 61.), Ime Isusovo. Zanimljivo je, međutim, da je na karti koja se nalazi na kraju Šematizma, crkva sv. Filipa i Jakova u Kladnjicama označena kao župna, a crkva imena Isusova u Čvrljevu kao podružna. U tom Šematizmu kao ni u drugim dostupnim dokumentima nije pronađena službena odluka crkvenih vlasti o razlozima i vremenu promjene titulara Župe Čvrljevo. Bilo bi dobre da nadležne crkvene službe uvažavajući povijesne činjenice i suvremene okolnosti donesu konačnu odluku o titularu Župe Čvrljevo i otklone postojeće, a možda i neke buduće nesporazume.

Slika 2. Upravno teritorijalni ustroj Zagore – suvremeno stanje

15. Vinovo Gornje, 16. Ostrogašica,
17. Mirlović Zagora, 18. Podumci, 19. Unešić,
20. Nevest, 21. Utoje Donje, 22. Utoje
Gornje, 23. Čvrlijevo, 24. Ljubitoonica,
25. Koprno, 26. Cera, 27. Visoka.

Općina Lećevice: 28. Divojevići,
29. Kladnjice, 30. Lećevice, 31. Ubli, 32.
Radošić.

Općina Muć: 33. Crivac, 34. Pribude,
35. Bračević, 36. Milešina Velika,
37. Milešina Mala, 38. Ogorje Donje,
39. Ogorje Gornje, 40. Ramljane,
41. Radunić, 42. Postinje Donje, 43. Postinje
Gornje, 44. Muć Donji, 45. Muć Gornji,
46. Zelovo Sutinsko, 47. Sutina, 48. Neorić,
49. Gizdovac.

Općina Klis: 50. Nisko, 51. Brištanovo,
52. Korišće, 53. Dugobabe, 54. Vučevica,
55. Broćanac, 56. Prugovo, 57. Konjsko.

Općina Dugopolje: 58. Koprivno,
59. Dugopolje, 60. Liska, 61. Kotlenice.

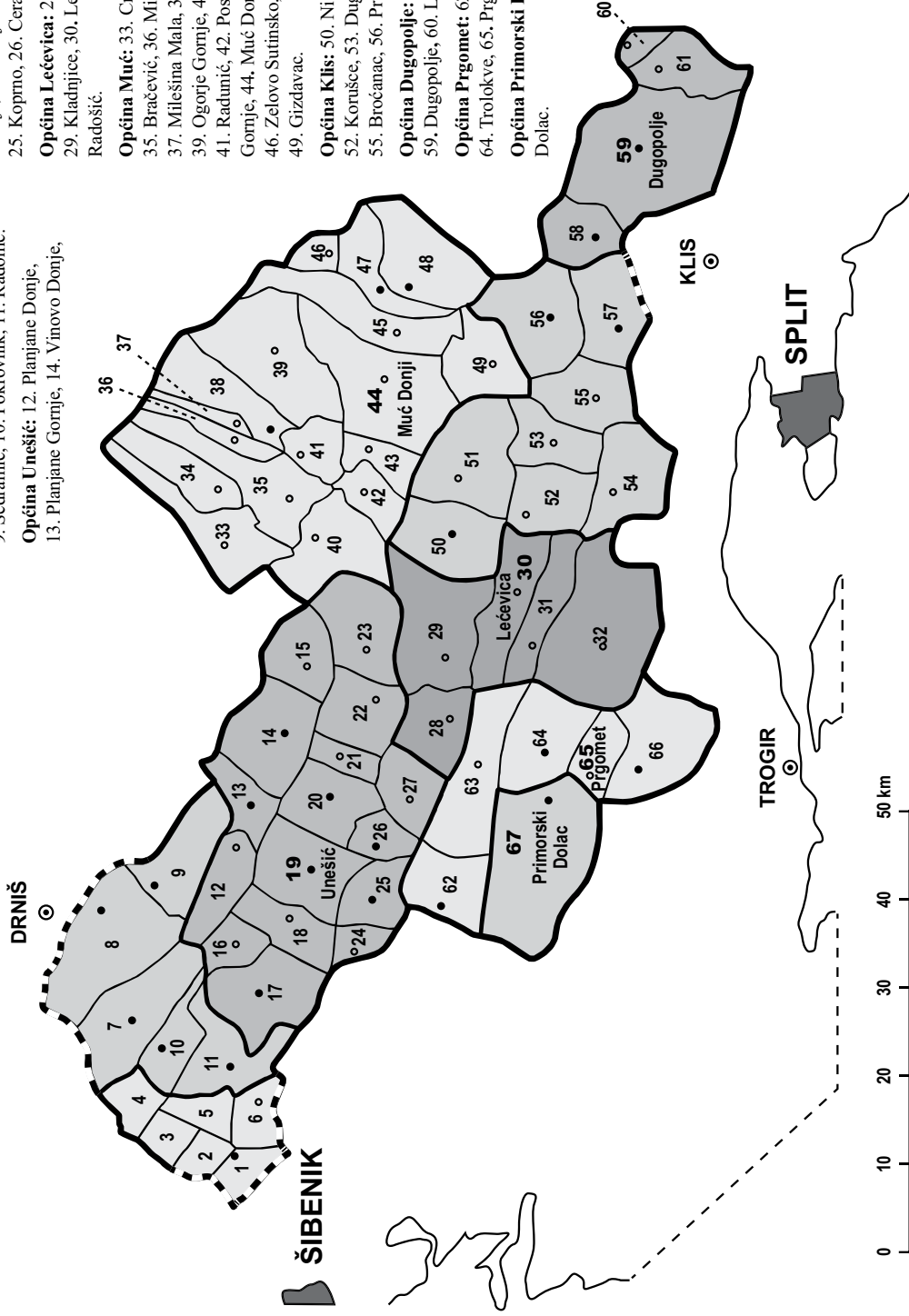
Općina Prgomet: 62. Sitno, 63. Bogdanovići,
64. Trolokve, 65. Prgomet, 66. Labin.

Općina Primorski Dolac: 67. Primorski
Dolac.

Grad Šibenik: 1. Gradina, 2. Konjevrate,
3. Goriš, 4. Brnjica, 5. Radonić, 6. Čvrlijevo

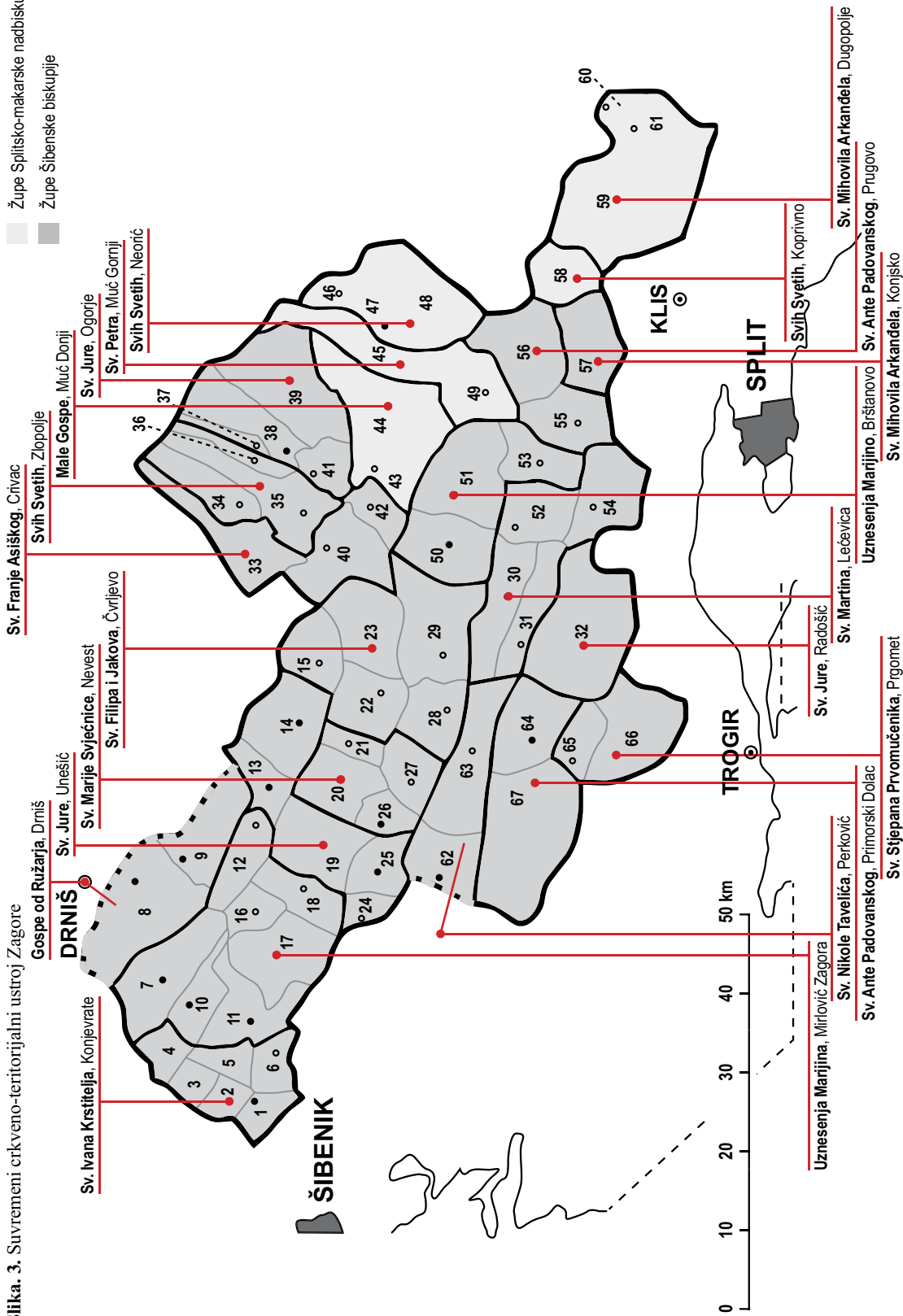
Grad Drniš: 7. Pakovo Selo, 8. Žitnić,
9. Sedramić, 10. Pokrovnik, 11. Radonić.

Općina Unešić: 12. Planjane Donje,
13. Planjane Gornje, 14. Vinovo Donje,

Slika. 3. Suvremeni crkveno-teritorijalni ustroj Zagore

Župe Splitsko-makarske nadbiskupije
 Župe Šibenske biskupije

ZAKLJUČAK

Zagora predstavlja posebnu i razmjerno kompaktnu regionalnu cjelinu u dalmatinskom krškom zaleđu. Iako je obilježavaju oskudne prirodne mogućnosti, Zagora se ističe dugotrajnom naseljenošću i burnim povijesnim razvojem karakterističnim za granična područja. Zagora je stoljećima bila prostor susreta, ali i sukobljavanja naroda i njihovih ogranaka različitih po stupnju gospodarskog i općeg razvoja, nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti, interesima, kulturnom nasljeđu i sl. O tome svjedoče i odnosi između starijih ilirskih stanovnika tog prostora i kasnije nadošlih Rimljana, zatim Hrvata, koji ga naseliše u 7. i 8. stoljeću, mongolskih i osmanlijskih pridošlica u kasnijim stoljećima koji su se u odnosu na ranije slojeve stanovništva razlikovali po etničkim, civilizacijskim, kulturološkim i religijskim posebnostima. Prožimanja, ali i sukoba zbog različitih interesa bilo je na žalost i s Mlečanima, Francuzima, Austrijancima i drugima bez obzira na veću sličnost ili pripadanje istom civilizacijskom, kulturološkom i religijskom krugu u odnosu na one koji su u prostor Zagore nadirali u ranijim stoljećima. Takve su okolnosti utjecale na česte promjene unutarnjega teritorijalnog ustroja, odnosno svrstavanje ili pripadnost različitim državnim zajednicama, okružjima, gradovima, kotarima, općinama, mjesnim odborima itd. Brojne promjene, na žalost, više su odgovarale ljudima ili interesnim skupinama iz susjednih i udaljenijih područja i centara moći, nego lokalnom stanovništvu. Sve je to uz oskudne ili nedovoljno izdašne mogućnosti prostora utjecalo na snažne migracije stanovništva koje u posljednjih nekoliko desetljeća poprimaju obilježja pravog egzodusa. Takav je razvoj i jedan od izazova institucijama novostvorene hrvatske državne zajednice koje moraju pronaći nove modele teritorijalnog ustroja i vrjednovanja razvojnih inicijativa prostora Zagore radi njegove gospodarske i demografske obnove. U ovoj, kao i u nekim drugim prilikama korisno je prisjetiti se politike nekadašnje Mletačke Republike koja je različitim mjerama stimulirala naseljavanje povremeno ispražnjenih prostora Zagore, jer je prazan prostor smatrala nekorisnim prostorom.

Primjeri iz povijesti pokazuju da su od vitalnije i gospodarski stabilnije Zagore imali više koristi i manje problema Zagorci i Primorci. Stoga su realna očekivanja da će i jedni i drugi u okviru svojih mogućnosti dati puni doprinos izradi zakona, čije odredbe garantiraju najveće koristi. U obrazloženju je navedeno kako bi kod donošenja novog zakona o teritorijalnom ustrojstvu posebnu pozornost trebalo posvetiti selima koja su u gospodarskom, prometnom, zdravstvenom, prosvjetnom pogledu više orijentirana prema Splitu nego prema sadašnjim općinskim ili budućim županijskim središtima Drnišu ili Šibeniku.

LITERATURA I IZVORI

- ČAVKA, A. (1995.): *Građa za suvremenu povijest Drniške krajine – kronološka zbivanja u Drniškoj krajini od početka 1941. do kraja 1991. godine*, Split.
- DUJMOVIĆ, F. (1967.): *Postanak i razvoj Šibenika od 1066. do 1409. godine*, Šibenik, spomen-zbornik o 900. obljetnici, Muzej grada Šibenika, Šibenik,
- Grupa autora (1974.): *Geografija Hrvatske*, knjiga 6, Školska knjiga, Zagreb.
- GUNJAČA, S. (1973.): *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, sv.1, Zagreb, 1973.
- GUŠIĆ, B. (1971.), *Starohrvatsko naseljenje Ravnih kotara*, Radovi JAZU u Zadru, Zadar.
- KAPITANOVIĆ, V. (1992.): *Nevest*, Župni ured Nevest, Split.
- KATIĆ, L. (1932.): *Starohrvatska župa Smina*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 50/1928-1929.
- KOSOR (1979.): *Drniška krajina za turskog vladanja*, Kačić, 11. Split.
- KOVAČIĆ, S. (1977.): *Crkva na skradinsko-kninskom području u XVII. stoljeću prema izvještajima skradinskih biskupa Svetoj stolici*, Croatica christiana periodica, 1, br. 1.
- KOVAČIĆ, S. (2007.): *Crkvena organizacija od ranokršćanskih vremena do danas*, Zbornik Zagora – nepoznata zemlja, Galerija Klovičevi dvori, Zagreb.
- KUŽIĆ, K. (1997.): *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug Split.
- KUŽIĆ, K. (1999.): *Plemići s područja župe Zmina u srednjem vijeku*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU.
- LAGO, V. (1868.): *Memorie sulla Dalmazie*, svezak 1, Mleci.
- LUCIĆ (1979): *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* (prijevod Jakov Stipišić), Čakavski sabor, Split.
- LJUBIĆ, Š. (1868-1891.): *Listine o odnošaju između južnog slavenstva i Mletačke republike*, knjiga IX, JAZU, ZAGREB, 67-69.
- MASCHEK, A. L. (1872.): *Manuale del regno di Dalmazia*, Fratelli Battara, Zara.
- MASCHEK, A. L. (1888.): *Geographisch-statistisches Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien auf Grund amtlicher Daten bearbeitet*, Zara.
- MATAS, A. K. (1873.): *Prvo izvješće O.C.K. Državnom nižem gimnaziju u Sinju*, Split.
- MATAS, A. K. (1866.): *S Lećevice na 18. veljače*, Narodni list, Zadar.
- MATAS, M. (1992.): *Mučko-lećevački prostor*, Hrvatsko geografsko društvo Zagreb, Zagreb.
- NOVAK, G. (1967): *Šibenik u razdoblju mletačke vladavine 1412-1797*, spomen-zbornik o 900. obljetnici, Šibenik.
- PETTER, F. (1857.): *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, II. dio, Justus Perthes, Gotha.
- Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, JAZU, svezak XXI., Zagreb, 1973.
- ROGLIĆ, J. (1979.): *Potrebe i značenje istraživanja primorskog krša*, Spomen-zbornik o 30. obljetnici Geografskog društva Hrvatske, Zagreb.

- ROGLIĆ, J., ROGLIĆ, N. (1967.): *Litoralizacija – prekretnički i perspektivni proces*, Ekonomski institut Split, Split.
- RUBIĆ, I. (1957.), *Međe Mediterana na istočnoj obali Jadrana*, Geografski pregled, 1, GD BiH Sarajevo.
- SOLDO, J (1969.): *Samostan Majke od Milosti na Visovcu*, Kačić, 2.
- SOLDO, J. (1979.): *Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja*, Provincijalat Hrvatske provincije Presvetog Otkupitelja, Split.
- SPAHO, F. DŽ. (1986.): *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, ACTA historico-oecologica Jugoslaviae.
- SPAHO, F. DŽ. (1985.): *Defteri za Kliški Sandžak iz XVI i početkom XVII stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 34/1984, Sarajevo.
- STOŠIĆ, K (1941.): *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, str. 100-101.
- STULLI, B. (1983.): *Građa o stanju u Dalmaciji 1818 . god.*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, vol. 13.
- ŠABANOVIĆ, H. (1959.): *Bosanski pašaluk*, Djela NDBH, knj. XIV, Odjeljenje istoriskofiloloških nauka, knj. 10, Sarajevo.
- ŠIMUNDIĆ M. (1971.): *Govor Imotske krajine i Bekije*, ANUBIH, Sarajevo.
- ŠIŠIĆ, F. (1962), *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Matica hrvatska, Zagreb,
- TADIN, M. (1980.): *Iz prošlosti Muća*, Crkva u svijetu, br. XV.
- UJEVIĆ, A. (1954): *Imotska krajina: geografski-historijski pregled*, Slobodna Dalmacija, Split.
- WODITZKA, J. (1910.): *Gemeindelexikon von Dalmatien*, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, Spezialortsrepertorium von Dalmatien, Volkzählung vom 31. Dez. 1910, Wien.
- ZLATOVIĆ, S. (1888.): *Franovci Države Presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb. .

Izvori

- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zagreb.
- Imenik naseljenih mjesta, stanje 1. 5. 1951. godine, Administrativno - teritorijalna podjela, Zagreb, 1951.
- Narodne novine, br. 3/1945., Zakon o promjeni naziva Narodno-oslobodilačkih odbora.
- Narodne novine, 29/1949., Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli NR Hrvatske.
- Zakon o administrativno -teritorijalnoj podjeli. Imenik naseljenih mjesta, stanje 1. 5. 1951. godine, Zagreb, 1951.
- Narodne novine, br. 16/1952., Zakon o podjeli Narodne Republike Hrvatske na kotare, gradove i općine.
- Narodne novine, 1/1954.

Narodne novine, 36/1955., Zakon o području kotara i općina u NRH.

Narodne novine, 39/1962., Zakon o područjima općina i kotara u NR. Hrvatskoj.

Narodne novine, 5/1986., Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o području općina u SR. Hrvatskoj.

Narodne novine, br. 90/1992., Zakon o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj.

Narodne novine, 1997., Zakonom o područjima Županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj.

Zbornici Cetinske krajine u izdanju Kulturnog društva Cetinjanin iz Sinja.

Mate Matas, Josip Faričić

ZAGORA – INTRODUCTORY REMARKS AND TERMINOLOGY

SUMMARY

The authors analyze linguistic and geographic meaning of the term *zagora* (hinterland, *retroterra*) and distribution of the toponym *Zagora* on Croatian territory. In the explanation of the term *Dalmatinska Zagora* (Dalmatian Hinterland) the authors emphasize that it is an unofficial and spatially vague term, and that for centuries that area represented the frontier or transitional area between western Christian world and Ottoman world. They also pointed out the important differences in approaches in determining the borders or spatial extent of that area and its smaller units that used to be called *krajina* (military frontier): Drniš or Petrovo Polje Krajina, Imotski Krajina, Knin Krajina, Sinj or Cetina Krajina, Vrgorac Krajina, and Zagora in narrower sense (immediate hinterland of Split and Šibenik) which was particularly discussed. It is emphasized that the area in question used to be the site of the old Croatian parish called *Zagora* or *Zagorje*, which, according to the document of the Church Council held in Split in 1185, belonged to Trogir Bishopric. Consequently, due to various historical and other reasons the term *Zagora* started spreading to the area of the medieval parish of *Zmina* (*Smina*, *Zimina*, *Simino*, *Smino*, *Sminovo*, *Zminovo*) that occupied the territory north of *Moseć*. Terms *Split*, *Šibenik* and *Trogir Zagora* are also explained, and they are connected to the expansion of the influence of the aforementioned littoral urban centers, and to the changes in their spatial extent and status of certain local governments in the last two centuries. The authors also mentioned the popular division and naming conventions in that area, and according to that division, *Zagora* refers to both area south of *Moseć* and the area north of *Moseć*, which is often called *Ogorje* and *Muč* area.

Key words: *Zagora*, *Moseć*, *Zmina*, *krajina*, parish, municipalities

NASELJA ZAGORE IZMEĐU PLANINSKE, DOLINSKE I OBALNE EKONOMIJE

SAŽETAK

Naselja su pouzdana svjedočanstva dugotrajnih i trenutačnih promjena razvoja u prostoru. Područje srednje Dalmacije geografski se dijeli na zaobalno, priobalno i otočno. Svako to područje obilježavaju različiti geografski fenomeni, a najviše reljefni, koji to inače funkcionalno cjelovito područje odvajaju u posebne mikroregije koje se razlikuju, osim po reljefu, klimom, prirodnim vrijednostima, uvjetima i načinom življenja. Zagora, kako se ona u govoru srednjo-dalmatinske regije naziva i po tome prepoznaje u odnosu na sva druga zaobalna područja hrvatskog priobalja, jest područje našeg promatranja s gledišta dugotrajnih socijalnih i ekonomskih promjena.

Tri su, globalno gledano, razdoblja koja su bila obilježena dominacijom jedne vrste lokalne ekonomije. Prvo razdoblje nazivamo *planinska ekonomija*, a u njemu je dominiralo stočarstvo. To su inače vrlo rana vremena iz hrvatske povijesti koja su nešto duže trajala u ekonomiji Zagore. Ta ekonomija traje još uvijek, ali nije dominantna u strukturi gospodarstva. Iako je to po svom karakteru tip nomadske ekonomije, ipak su s tom ekonomijom u planinskim predjelima nastajala brojna naselja. Najveći dio tih naselja podrijetlom je iz vremena kada su na tim područjima boravili neki drugi narodi. Radi se više o tipu ekonomije i tipu naselja koja tu ekonomiju prate nego o tipu para ekonomije i naselja koji ima isključivo nacionalno obilježje.

Drugo razdoblje obilježava tip *dolinske ekonomije*, koja je bila raznovrsnija, ekonomski uspješnija i prostorno postojanija. To je razdoblje koje obilježava u početku agrarna ekonomija i u novije doba industrija. Stanovništvo planinskih naselja spušta se u doline i krška polja gdje se naselja okrupnjavaju, nastaju brojni gradovi i naglo se podiže standard življenja.

Treće razdoblje *obalne ekonomije* u kojem živimo u znaku je velikih socijalnih i ekonomskih promjena. Njega obilježavaju veliki infrastrukturni zahvati, koji spajaju Zagoru i obalna područja. U tom razdoblju nastaju velike promjene pod utjecajem Splita i brojnih srednjih i manjih gradova i u kojem strujanja ljudi, robe i informacija, to područje vežu u nerazdvojivu regionalnu cjelinu.

Pred nama je budućnost koja će izazvati mnoge nove ideje o razvoju Zagore, mudrost vođenja razvoja ne će biti toliko u upravljanju kapitalom nego u očuvanju vrijednosti Zagore koje ona ima.

Nemamo pravo upravo mi *danas* izbjeći odgovornost za njezinu sudbinu.

Ključne riječi: Zagora, planinska ekonomija, dolinska ekonomija, obalna područja, litoralizacija, globalizacija

1. UVOD

Povijesni retrospekt razvoja na području zaobalja splitske regije pokazuje da se na tom krševitom prostoru od prapovijesti odvijao život mnogih naroda. Reljefnu sliku te sredine dominantno oblikuje pojas visokih Dinarida, te udoline i zaravni između tih planina. Tim prostorom protječe rijeka Cetina i podzemna rijeka Jadro. Klima je submediteranska s utjecajem mediteranske klime. Od najstarijih vremena na tom su tlu obitavala mnoga ilirska plemena, a kasnije i romanizirano stanovništvo. Život je bio oskudan, a stanovništvo se pretežitavo bavilo stočarstvom.

Prve ekonomije koje je moguće povijesno rekonstruirati na tom su području različiti oblici *planinske ekonomije*. Glavna djelatnost u planinskoj ekonomiji bilo je stočarstvo. Hrvati su dolaskom na to područje, kao stočari, upravo s tom djelatnošću započeli život. Svrha je ovog napisa da se upozori na određene oblike povijesne transformacije ekonomije i naselja tog područja od planinske do suvremene ekonomije te na transformacije naselja od planinskih pastirskih naselja do suvremenih gradova i sela.

S obzirom na česte i dramatične promjene u našoj povijesti, u kojoj su se mijenjali vladari i vlasnici obalnih gradova, zaobalje je kroz čitavo to vrijeme živjelo u određenoj izolaciji s otežanim mogućnostima kontaktiranja s gradovima na obali. Siromaštvo i skromni uvjeti življenja prisiljavali su zaobalno stanovništvo na emigraciju, pa je to područje sačekalo suvremene promjene s dosta smanjenim brojem stanovnika.

Prva velika promjena nastaje kada se planinsko stanovništvo počelo spuštati u polja i krške zaravni i kada je došlo do korjenite promjene u ekonomiji tog područja. S litoralizacijom i industrijalizacijom uslijedila je druga velika promjena jer se velik dio stanovništva zapošljavao u industriji i građevinarstvu. S tim promjenama došlo je također do masovnog preseljavanja stanovnika Zagore u gradove, a posebno u Split. Sve te suvremene promjene obezglavile su nekada postupne transformacijske procese te je u svim tim promjenama zaobalje ostalo bez one povijesne demografske reprodukcije. Došlo je do starenja stanovnika i do opće depopulacije, osobito u manjim selima. Između gradova na obali i stanovnika Zagore nije nikad uspostavljen kontakt. Život se od-

vijao odvojeno s brojnim konfliktima na obali i brojnim nesporazumima u zaobalju.

U ovom članku okreće se nova stranica prema budućnosti i pokušava naći rješenje svih tih nesporazuma u partnerskom suživotu grada i regije, jer je dokazana istina da grad nema budućnosti bez regije. Sukladno tome, Zagora nema šanse bez Splita. To se posebno izlaže u naslovu o metropolitizaciji Splita.

2. OBILJEŽJA PLANINSKE EKONOMIJE

Osnovno obilježje *planinske ekonomije* jest život i rad na planinskim predjelima. Planinska ekonomija bila je veoma jednostavna i uglavnom se zasnivala na stočarstvu, lovstvu i djelomično na poljodjelstvu. Nije pružala velike ekonomske mogućnosti, pa se stanovništvo vrlo rano počelo baviti i drugim djelatnostima te polako spuštati u ravničarska područja.

Obilježja planinske ekonomije u nas treba tražiti u prvim počecima dolaska Hrvata na priobalno područje. Mnoge su prilike utjecale na razvoj planinske ekonomije u nas. Hrvati su bili nomadi stočari. Nastavljajući živjeti na način kako su živjeli u svojoj pradomovini, bavili su se stočarenjem. Međutim, u ovom podneblju stočarski uvjeti bili su oskudni. Stočarska područja bila su pretežito u planinskim područjima. Dio hrvatskog stanovništva bio je prisiljen tragati za novim oblicima ekonomije u planinskim prilikama. Bili su to razlozi prvih promjena u strukturi planinske ekonomije. Jedan od razloga razvoja planinske ekonomije u Hrvata bilo je vlastito bogato iskustvo i iskustvo stočarskih plemena koja su na tim područjima zatečena. Bilo je to djelomično romanizirano stanovništvo raznih ilirskih plemena. Ti prastanovnici Hrvatske na priobalju utjecali su i na naše pretke bavljenjem raznim oblicima planinske ekonomije. U drugoj fazi razvoja planinske ekonomije došlo je do obogaćivanja proizvodne strukture koja više nije bila samo stočarska već i poljodjelska. K tomu treba dodati razvoj proizvodnih obrta, odnosno izrade različitih rukotvorina i dr.

Silazak u doline i u gradove sljedeća je faza načina i mjesta življenja Hrvata na priobalju. I unatoč tomu što je kasnije u vrijeme hrvatskih vladara veći dio hrvatskog naroda nastanjivao gradove i naselja oko polja, planinska je ekonomija ostala, za jedan dio pučanstva, osnovni oblik življenja i rada u višim predjelima. Konačno, život u ravnicama kuda su se kretali brojni narodi bio je nesiguran jer se mnogo pljačkalo i otimalo, a osobito su to činila razna barbar-ska plemena i vojnici. Bio je to važan razlog da su se još dugo ljudi radije zadržavali u planinama nego u ravnicama.

Tragovi planinske ekonomije postoje i danas, i to kao vrsta ekonomije i kao način življenja u brdsko-planinskim prostorima.

3. PROCES SPUŠTANJA STANOVNIKA U RAVNICE

Oskudni uvjeti življenja i rada u planinskim područjima već zarana su utjecali na spuštanje stanovništva iz brdskih predjela prema poljima u kršu. S obzirom na to da je život u ravnicama bio nesiguran zbog prodora raznih barbarskih naroda, to se stanovništvo dulje zadržalo u planinskim predjelima od same planinske ekonomije. Drugim riječima brže se transformirala planinska ekonomija u ravničarsku nego što se stanovništvo preselilo iz planinskih predjela u krške zaravni i polja.

U ravničarskim predjelima Zagore razvila su se brojna naselja i gradovi koji su privlačili ljude iz brdskih predjela. Dugo je razdoblje postojanja dvojne ekonomije, to jest planinske i ravničarske. To traje do naših dana iako je planinska ekonomija svedena na slabo stočarstvo. Proces spuštanja stanovništva iz brdskih područja najbolje se može ilustrirati s kretanjem broja stanovnika i broja naselja brdskih i ravničarskih područja. Proces spuštanja stanovništva iz planinskih naselja u ravničarske općine je civilizacijski proces. Taj proces u mnogim je zemljama Europe završen. U našim prilikama spuštanje stanovništva iz brdskih predjela u ravničarske predjele najjače se osjećao u vrijeme velikih ratova. Svekoliko mlado stanovništvo koje se u tim prilikama pokrenulo, nakon ratova većim se dijelom nije vraćalo u stare postojbine.

Novi val koji se ponovno pojavljuje u nekim europskim zemljama, očituje se u vraćanju stanovnika u brdske predjele s novom, modernom i održivom ekonomijom. Sporadični primjeri toga novog vala mogu se nazrijeti i u našoj regiji. To su neki turistički projekti ili težnja za samoćom i mirom u planinskim oazama. Bez obzira na to što se taj novi val još uvijek nije afirmirao, postaje razumljivo da su ti planinski predjeli također životni prostor koji se ponovno valorizira na novoj osnovici.

4. SUVREMENI PROCESI LITORALIZACIJE

Litoralizacija ili proces spuštanja stanovništva i ekonomije na obalna područja mora, suvremeni je proces ili kako ga je nazivao veliki hrvatski geograf J. ROGLIĆ, to je prekretnički proces. Litoralizacija je u svijetu proizvela goleme promjene. More, kojim se odvija najjeftiniji prijevoz robe, uvjetovalo je izgradnju golemih tvornica uz more na bazi uvoza sirovine iz drugih zemalja i

kontinentata. Isti autor kaže da je svijet morem postao jedinstveno tržište za sve narode.

U naše je krajeve litoralizacija došla s velikim zakašnjenjem i na krivi način. Hrvatska ekonomija je i odveć kontinentalna ekonomija da bi mogla razumjeti prednosti morske obale. Zato se ekonomija u nas još uvijek opire silasku na more. Umjesto ekonomije na obalama mora svjedoci smo spuštanja stanovništva koje gradi kuće za odmor umjesto ekonomskih sadržaja. Tako je naša obala postala osakaćena i ostalo je malo mogućnosti za razvoj obalne ekonomije. Suvremeni procesi litoralizacije u regiji očituju se, uz ostalo, u silasku stanovnika Zagore na obalna područja i u gradove gdje, koliko-toliko, postoje neke mogućnosti za rad i življenje. Zapravo proces koji se nekada očitovao u nekom postupnom transformiranju planinske u ravničarsku ekonomiju te ravničarske u obalnu ekonomiju danas se preobražava u određeni bijeg koji nekađašnji postupni proces pretvara u prostornu konfuziju u traganju za izvorima življenja.

U traganju za nekim prihvatljivim modelom razvoja splitske regije grupa ekonomista Ekonomskog fakulteta u Splitu ponudila je još 1985. razuman model koji stabilizira kretanja u regiji i cijelu regiju aktivira u jedan ekonomski sustav. Taj model počivao je na jednostavnoj relaciji: otoci-obala-zagora. To zapravo znači da u tom modelu postoji jedan ili više jakih i realnih pokretača (na primjer turizam, industrija, usluge) po kojima se uspostavljaju izravni odnosi na relaciji otoci-obala-zagora, po kojima ti pokretači u svako područje unose određenu ekonomsku i socijalnu stabilnost, koristeći se u cijeloj regiji onim resursima koje posjeduju ta regionalna područja, a da se pri tome stanovništvo bitno ne premješta. U modelu su navedeni pokretači i aditivi pojedinih područja koji zajedno čine jedan kompleksni regionalni proizvod. Možda taj model za suvremena gledišta *apsolutnih tržišnih sloboda i liberalizma* zvuči anakrono, međutim, budući da smo upravo na ovom području na primjeru turizma svjedoci jednoga siromašnog i nerentabilnog turističkog proizvoda, ostaje obveza da se taj model bar kao ideja ponovno obnovi na području turizma i industrije. To bi bio nov doprinos razvoju procesa litoralizacije koja bi bila usmjerena i kontrolirana. Prostor je najveće bogatstvo ove regije samo ako se promatra u cjelini regije kao jedinstveni resurs. Stoga bi bilo veoma važno da se načini moderna valorizacija prostora na način da on predstavlja opće dobro i osnovicu života regionalnog stanovništva.

S litoralizacijom je došlo do korjenitih promjena u ekonomiji regije, a posebno Zagore. Planinska ekonomija gotovo je nestala, odnosno ona je beznačajna u ekonomiji regije. Proces industrijalizacije posebno nakon Drugoga svjetskog rata unosi u život regije velike promjene. Stanovništvo se mahom zapošljava u industriji i u uslužnim djelatnostima. Industrija se pojavljuje u svim

srednjim i većim gradovima regije. Ti su gradovi postali okupljališta stanovništva koje je selilo iz sela i zaselaka. Gradovi su počeli naglo rasti, a sela opadati i nestajati. Te nagle promjene u svega pedesetak godina izmijenili su život regije. Sela koja su bila izvor novog stanovništva u gradovima, gubila su mlado i fertilno stanovništvo, što je korjenito oslabilo demografsku reprodukciju sela. Danas se nalazimo u fazi u kojoj zbog tih nekontroliranih demografskih procesa stagnira rast i u gradovima i u selima. Obalna područja postaju veoma važna za razvoj turizma, stoga stanovništvo zaobalja i unutrašnjosti otoka seli prema obali, gdje se otvaraju kakve-takve mogućnosti za razvoj.

Globalizacija kao nov svjetski proces, nošena interesima iznad svega (neoliberalna ideologija nove ekonomije svijeta), pridonijela je gašenju mnogih industrija u cijeloj regiji koje se nisu mogle prilagoditi zahtjevima suvremenog tržišta. Možda kao nikad prije, sada dolazi do izražaja koncept modela koji počiva na relacijama otoci-obala-zaobalje koji bi mogao aktiviranjem svih regionalnih resursa ponovno ekonomski oživiti cijelu regiju jer za to postoje uvjeti i regionalne mogućnosti.

5. STANOVNIŠTVO I NASELJA INDIKATORI PROMJENA

Splitska regija, odnosno Splitsko-dalmatinska županija prema popisu iz 2001. ima 463 676 stanovnika. U regiji ima 16 gradova i 345 sela. U gradovima živi 289 242 stanovnika, a u selima 174 434 stanovnika.

U splitskoj regiji od ukupnog broja sela 71% su mala sela prosječne veličine od 195 stanovnika. Velika sela sudjeluju u ukupnom broju sela regije s 12% i s 50% stanovnika. Prosječna je veličina velikog sela 2126 stanovnika. Sela srednje veličine sudjeluju sa 16% u broju sela regije i s 22% stanovnika. Prosječna je veličina tih sela 683 stanovnika. Prethodna slika pokazuje da je najveći broj sela ispod kritične veličine, to jest one veličine kada u tim selima broj stanovnika stalno opada.

Oko 52% sela splitske regije nalazi se na visini do 300 m nad morem, a 48% iznad te visine. Sela koja se nalaze do 300 m nadmorske visine, najvećim su dijelom sela uz obalu te oko polja u krškom zaleđu. Ostala su sela u brdima i na visokim zaravnima.

Od ukupnog broja sela u regiji 238 ih se nalazi na području Zagore. U selima Dalmatinske zagore živi 109 360 stanovnika. Prosječna veličina sela je 459 stanovnika. Na obali se nalazi svega 30 sela prosječne veličine od 1380 stanovnika. Dok na obali u svega 7 sela opada broj stanovnika, u Dalmatinskoj zagori u 193 sela, odnosno u 81% sela, opada broj stanovnika. Slična je situacija i na

otocima. Na otocima se u 75% sela broj stanovnika smanjuje. Ovi podatci pokazuju učinke litoralizacije na uskom obalnom području regije, odnosno negativne učinke politike razvoja sela u Dalmatinskoj zagori i na otocima.

Na priobalnom području Hrvatske geografske su prilike bitno različite. Te su prilike bitno utjecale na razvoj gradova i sela kroz povijest. Gotovo duž čitavog priobalja postoji veoma duga povijest nastanjenosti različitih naroda od prapovijesti do danas. Tome svjedoče brojne gradine, gradovi i sela na obalnom i na planinskim dijelovima tog prostora. Istarska zaravan s blagim reljefom bila je veoma pogodna za razvoj gradova i sela. Podvelebitski je kraj upravo zbog reljefa i oštre klime bio slabo nastanjen. Zadarski je prostor poput Istre bio veoma privlačan za razvoj, zato na tom području nalazimo ostatke gradova od prapovijesti do danas. Na ostalom području sve do Dubrovnika bile su ograničene prilike za razvoj gradova i sela. Međutim, to područje bilo je strateški veoma važno za prodore u kontinent, pa se na svim važnim mjestima nalaze ostatci mnogih gradova i gradina.

Istra je od najranijih vremena bila poljoprivredni kraj. U tom pitomom području od prapovijesti postoji kontinuitet izgradnje gradova i sela. Sela su bila raštrkana po unutrašnjosti Istre građena poput malih gradića sa svim elementima socijalne kulture življenja. Danas u Istri ima dvostruko više sela nego u splitskoj regiji iako u splitskoj regiji ima 2,2 puta više stanovnika. S jedne strane imamo veoma povoljne geografske i ekonomske uvjete življenja i bogato naslijeđe kulture seoskog življenja u Istri, a s druge strane nepovoljne geografske prilike i škrte ekonomske uvjete življenja u splitskoj regiji. Stoga je razumljivo da je zaobalni prostor splitske regije bio stoljećima stočarski kraj sa svim drugačijim uvjetima za razvoj sela.

Drugo obilježje razvoja naselja u zaobalnom području su uvjeti seobe stočara i prilagođavanje pašnjačkim prostorima. Stoga su na tim mjestima nicala naselja rodovske strukture koja su dugo vremena bili zapravo mali zaseoci udaljeni jedni od drugih (*komšiluci* tj. patronimičke zajednice). Zaselaka je bilo mnogo i prema nekim statističkim mjerilima oni su se grupirali kao seoska cjelina mada su bili veoma udaljeni. Neki su zaseoci rasli, neki to nisu. Međutim, činjenica je da su mnogi zaseoci bili jednako veliki kao i manja sela u Istri. Ono što čini bitnu razliku između malih sela u Istri i u Splitskoj zagori jest fizička morfologija sela. Sela u Istri imala su formu, socijalne sadržaje i kompaktnost naseobine, a zaseoci u Splitskoj zagori u najvećem broju slučajeva te elemente sela nisu imali. Danas kada promatramo različite oblike transformacije djelatne kulture, stanovanja i raznih demografskih kretanja, treba uzeti u obzir neke povijesne razloge i geografske prilike koje su u različitim dijelovima hrvatskog priobalja bile bitno različite.

6. PROCESI METROPOLITANIZACIJE SPLITA I RAZVOJ ZAGORE

S procesom industrijalizacije nakon Drugoga svjetskog rata Split prvi put doživljava određene procese suburbanizacije. U početku su se ti procesi događali na priobalnom pojasu od Trogira do Omiša. U to vrijeme suburbanizacija je proizvela mnoge negativne pojave, poput bespravne gradnje, nekontrolirane izgradnje naselja, loše infrastrukture i sl. Split je bio glavni centar s prevelikim značenjem svojih funkcija gotovo bez značenja prigradskih naselja. Nakon šezdesetih godina 20. st., kada je Split imao 82 590 stanovnika, proces suburbanizacije počeo se događati i na drugim područjima, posebno u Zagori. Između osamdesetih i devedesetih godina 20. st., kada su s razvojem Splita rasli i ostali gradovi u njegovoj okolini, došlo je do određene reakcije na splitski monocentrizam i do odvajanja pojedinih gradskih područja od grada Splita, to jest do korjenite transformacije u njegovoj okolini. Na jednoj urbanoj udaljenosti bila su četiri grada: Trogir, Kaštela, Solin i Omiš. U tim gradovima, uključujući i demografsko središte Split, 2001. godine živjelo je oko 250 000 stanovnika (procjenjuje se da danas na tom području živi oko 300 000 stanovnika). U tim demografskim i urbanim okolnostima suburbanizacija na obalnom pojasu prerasta u urbanizaciju, odnosno gradovi su gotovo spojeni u jedinstvenu urbanu cjelinu. Proces suburbanizacije preseljava se u zaobalne prostore zbog manjka prostora na obalnom prostoru i zbog visoke cijene zemljišta u urbanom prostoru. Izgrađuje se moderna infrastruktura u zaobalju, a suburbana područja u Zagori grade se na osnovi prostornih i urbanističkih planova. Grad i njegova okolica zbližavaju se i funkcionalno povezuju.

Metropolitanizacija je proces razvoja grada i njegove okolice kao jedinstvene prostorne i životne zajednice, utemeljene na jakim socijalnim i ekonomskim međuodnosima. S vremenom to područje postaje poseban tip urbane strukture sa stalnim promjenama načina življenja i funkcija. Manje je važno hoće li se u toj preobrazbi promijeniti prostorna i urbana morfologija.

Prostorna veličina metropolitanskog područja relativan je pojam, jer s izgradnjom dobre prometne infrastrukture udaljenost između središta grada i krajnje točke u regiji ne bi trebala biti veća od jednog sata putovanja brzinom gradskog prometa. Jedna je od mjera urbane strukture metropolitanskog područja da u okolini grada živi najmanje 30% stanovnika od ukupnog broja u metropolitanskom području. Prema jednom mjerenju prostorne veličine metropolitanskog područja Splita, to se područje pruža na sjeveru do Vrlike, na istoku do Vrulje, na zapadu do Marine, a na jugoistoku obuhvaća otoke Brač i Šoltu. U skoroj budućnosti metropolitansko područje Splita narast će šire od samog područja županije. U tom će području neminovno procesi suburbaniza-

cije prerasti u proces urbanizacije na način da će selo ostati selo, ali će se u njemu izgraditi urbani uvjeti življenja i rada. Time će se u jednom prostorno-urbanističko-ekonomskom slogu razviti jedinstveni život koji će se međusobno dopunjavati. Sve ono što smo imali u prošlosti kao postupne stoljetne procese transformacije ili što imamo danas neuredne procese bezglavog bježanja, u budućnosti u okvirima metropolitanskog područja Splita prerast će u homogeniziran urbano-regionalni prostor u kojemu će biti privlačno živjeti u svim područjima toga regionalnog grada. Razlike na relaciji selo-grad s gledišta kvalitete življenja trebaju nestati, a selo treba ostati selo kao poželjno mjesto rada i življenja.

Metropolitansko područje počiva na povijesnoj prometnoj okosnici sjever-jug i istok-zapad sa sjecištem u središtu Splita. Na toj prometnoj koordinatnoj osnovici živi 90% sadašnjeg stanovništva metropolitanskog područja Splita. Prvi i drugi kvadrant položeni su u Zagori i oni su relativno prazni. Težnja je takve urbane zajednice da ona zadobije kružni oblik, koji je jednostavniji i ekonomičniji gradski oblik. Stoga je prijeko potrebno u razvijanju toga golemoga grada da se razvojne silnice usmjeruju u te prazne kvadrante kako bi grad bio optimalno organiziran. To nisu spontani procesi i teško nastaju kao optimalna tvorevina ako ih se planski ne usmjerava.

7. NEKI NOVI TRENDOWI U DALMATINSKOJ ZAGORI

U Dalmatinskoj zagori obnavljaju se stare kuće i grade nove. Mnogima kuće služe za stanovanje, a nekima samo za povremeni odmor.

Otvaraju se mnoge poslovne zone: Muć, Dugopolje, Dicmo, Sinj, Vrlika i Trilj. U poslovnim zonama grade se radni objekti za različite namjene, od proizvodnje do usluga i ugostiteljstva. Izgrađuju se moderne prometnice, poput autocesta i magistralnih cesta.

U Dalmatinskoj zagori grade se novi vodovodi, električni dalekovodi i po koji kilometar kanalizacije.

Novi trendovi ulijevaju nadu da će to područje ubrzo postati privlačno mjesto za rad i življenje.

Postoje, međutim, određeni problemi i nesporazumi. Grad Split još uvijek ne razumije snagu svoga regionalnog područja, ne razumije ni to da bez te Dalmatinske zagore ni grad Split nema snagu prosperiteta, ne razumije da je zaobalni prostor dio njegova živog organizma, da se zbog tog nemara svi problemi Dalmatinske zagore rješavaju u Splitu i na taj negativni način taj prostor postaje sve veći problem Splita.

Prvi se put Split osvještava nastankom Dugopolja, koje je održalo povijesnu lekciju Splitu, to jest o tom novom životnom prostoru Splita. Kroz Dugopolje podzemno protječe voda koja opskrbljuje preko 300 000 stanovnika. Kroz Dugopolje prolazi autocesta prema Zagrebu i Dubrovniku, te cesta prema Sinju i zapadnim dijelovima Bosne i Hercegovine. U Dugopolju se nalazi velika poslovna zona koja zapošljava veliki broj djelatnika. U Dugopolju se rađaju objekti športa i kulture zavidne razine kvalitete. Dugopolje postaje veoma važna urbana zona Splita koju Split još uvijek ne razumije. Dugopolje je velik ekonomski, socijalni i urbanistički izazov koji nastaje svakog dana, a još uvijek mu se ni s kojeg gledišta ne posvećuje potrebna pozornost.

Zagora je još uvijek u svijesti mnogih emigracijsko područje sa zapuštenim naseljima i stanovnicima koji se otuđuju. Zato se rađaju ideje o Zagori kao mjestu za odlaganje ružnih stvari. Ta činjenica rodila je novu svijest stanovnika Zagore, koji se tome opiru. Taj nesporazum dolazi do točke usijanja, po čemu se osporavaju sve akcije Splita koje se u odnosu na Zagoru pojavljuju ponajviše u obliku narušavanja prirodnog ambijenta. Rasprava o deponiranju krutog otpada u Kladnjicama samo je jedan od tih nesporazuma. Nije ništa manji nesporazum oko otvaranja kamenoloma gotovo gdje se nekome prohtije i ostavljanje tih rudnika bez ikakve sanacije prostora. I tako dalje. Svaki je nesporazum isti, a da se pri tome ne shvaća da je došlo novo vrijeme, nova pravila življenja i nova cijena korištenja prostora.

Dalmatinska zagora je životni prostor velikoga metropolitanskog područja Splita. Metropolitansko područje Splita već danas ima preko 360 000 stanovnika koji su u dnevnom međusobnom odnosu. To je gradsko područje kojemu je prijeko potrebno imati cjeloviti urbani sustav s gledišta upravno-pravnog sustava, s gledišta urbanističkog planiranja i uređenja prostora, s gledišta ekologije i zaštite prostora, s gledišta osnovnih funkcija zdravstva, školstva, športa i kulturnih institucija, s gledišta upravljanja gradom, izgradnje komunalija, prometnica i drugih sastavnica gradskog života.

Još nismo shvatili to organizmičko jedinstvo, zato postoje nesporazumi, zato se još uvijek gradonačelnici toga regionalnoga grada ne sastaju i ne raspravljaju o suživotu, zato u tom prostoru postoji mnogo nesporazuma i napeposti.

Novi trendovi koji su prisutni u tom prostoru upućuju na velike mogućnosti, ali ostvarenje uravnoteženoga prostornog razvitka bit će moguće samo ako se ti trendovi budu planski usmjeravali – ne po poduzetničkim pravilima, već po pravilima jedne urbane društvene zajednice.

Grad se ne razvija po sebi samom. On je organski dio svoje okolice s kojom se u sazrelim uvjetima sve više sjedinjuje i postupno prerasta u jedinstveni organizmički metropolitanski sklop. Između grada i okolice uspostavljaju se

životni tokovi obostranog smjera kao odraz njihove ovisnosti i različitosti. U znanosti redovito susrećemo proučavanje grada i njegove okolice kao odijeljenih pojava, a manje kao isprepletene uzajamnosti. Grad i njegova okolica organizirana su jedinka i elementi cjeline.

8. ZAKLJUČAK

Svjesni smo povijesnih i sadašnjih lutanja u traganju za mjestom življenja i za uvjetima za život. U svemu tome od prvih početaka do danas bile su brojne i velike transformacije od planinske do urbane ekonomije. Siromaštvo i brojne političke prilike poticali su stanovništvo na iseljavanje iz tih područja u neka druga unutar domovine ili u inozemstvo. Danas se suočavamo s brojnim devastacijama kako na području stanovništva tako isto i na području prostora, ekonomije, gradova i naselja.

Došlo je novo vrijeme, nova svijest stanovnika, novi pogledi na vrijednosti koje nas okružuju i prilika da se učini još jedan korak pa da budućnost naše Dalmatinske zagore preraste u prednost umjesto u problem. Grad Split znači mnogo jer je to snažna koncentracija znanja, društvenih i političkih funkcija, kapitala i mladosti. Grad je stvarna energija koja ima unutarnju snagu progressa i zato je realno očekivati da se u tom regionalnom prostoru vrlo brzo dogode velike razvojne promjene.

Prostor i geoprometni položaj Splita njegova su velika prednost, more i pomorstvo temeljni gospodarski resurs, mladost i znanje su najveći pokretač svih promjena, a njegova kultura, povijesna baština i tradicija zalag njegove budućnosti.

U metropolitanskom području, ako se jednog dana konstituiraju ta sretna zajednica, više ne će biti sporednih prostora, niti jačih od slabijih, jer to je savez partnera, zato bi trebalo očekivati mentalne promjene društva u kojemu će vladati respekt prema svim članovima zajednice, a to je odgovor na pitanje o sigurnosti i kvaliteti življenja u Dalmatinskoj zagori.

LITERATURA:

- DEFILIPIS, J. (1980.): *Seosko stanovništvo i naselja*, IJKMK, Split.
- DERADO, K., ŠIMUNOVIĆ, I. i FILIPIĆ, P. (1978.): *Otoci, obala, zaleđe, studija*, Ekonomski fakultet u Splitu, Split.
- KORENČIĆ, M. (1979.): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske*, JAZU, Zagreb.
- MATAS, M. (2005.): *O Zagori i njenim demografskim obilježjima*, u: M. Matas (ur.), Josip Roglić: *Jadranske teme*, Sabrana djela, Split, Geografsko društvo Split, 271-288.
- ROGLIĆ, J. (2005.): *Jadranske teme*, Školska knjiga, Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, I. (1973.): *Generalni urbanistički plan Splita*, članak u URBS-u, Urbanistički zavod Dalmacije, Split.
- ŠIMUNOVIĆ, I. (1973.): *Zagora*, studija, Urbanistički zavod Dalmacije, Split.
- ŠIMUNOVIĆ, I. (2007.): *Urbana ekonomika*, Školska knjiga, Zagreb.

Ivo Šimunović

SETTLEMENTS IN ZAGORA AMONG MOUNTAINOUS, VALLEY AND LITTORAL ECONOMY

Settlements are reliable evidence of long-term and current changes in development of a certain area. The area of Central Dalmatia is geographically divided into hinterland, littoral and insular areas. Each of these areas is marked by different geographic phenomena, primarily relief, which divides that functionally uniform area into particular micro-regions that differ not only in relief features, but also in climate, natural values, living conditions and way of life. Zagora, as it is called in the dialect of Central Dalmatia and recognized in comparison to other hinterland areas in Croatian littoral, is analyzed in this paper from the aspect of long-term social and economic changes.

Globally, there are three periods that were marked by dominance of one sort of local economy. The first period is called “mountainous economy” in which cattle breeding was dominant. That period belongs to early Croatian history and it lasted somewhat longer in the economy of Zagora. That type of economy is still present, but it is not dominant in the structure of economy anymore. Although that type of economy is essentially nomadic economy, it still affected the establishment of numerous settlements in mountainous areas. Most of those settlements originated in periods when other nations lived in those areas. It was actually a type of economy and settlements that accompany that economy, rather than type of economy and settlements that had exclusively national features.

The second period was marked by valley economy which was more diverse, economically more successful and spatially more consistent. That period was initially marked by rural economy, and recently by industry. Population of mountainous settlements transferred to the valleys and karst poljes where the settlements enlarged, numerous towns developed and the living standard increased rapidly.

The third period of great social and economic changes is the period we live in. It is marked by great infrastructural undertakings that connected Zagora with littoral areas. In that period, there were great changes that occurred under the influence of Split and numerous medium-sized and large towns, and in which the movement of people, goods and information connected that area into one compact regional unit.

The future is ahead of us, and one day it will bring about new ideas regarding the development of Zagora, and the wisdom of guiding the development will not only depend on managing the capital, but also in preserving the values that this area has.

We do not have the right to avoid that responsibility for its fate “today”.

Key words: Zagora, mountainous economy, valley economy, coastal areas, litoralization, globalization

Igor Šipić

Lučićeva 3, 21000 Split

e-mail: igor.sipic@st.t-com.hr

ČOVJEK I PROSTOR ZAGORE – OD PLANSKE DO GLOBALIZACIJSKE EKONOMIJE

SAŽETAK

U radu se ističu ozbiljniji propusti planske ekonomije bivše države (1950.-1970.), koji su izravno utjecali na stanje svekolike nerazvijenosti Dalmatinske zagore, bez obzira na suvremena determiniranja njezina prostornog obuhvata. Razumijevanjem počinjenih pogriješaka mogu se otkloniti svi štetni utjecaji globalizacije, a potaknuti litoralno dobri procesi aktualnog doba.

Cljučne riječi: planska ekonomija, industrijske zone, etno-eko sela, litoralni procesi, endogeni i egzogeni razvojni čimbenici

O značenju i problemima pojedinih područja često puta ukazuju i razlike u njihovim nazivima kao što je slučaj sa Zagorom i Dalmatinskom zagorom. Kao što je poznato pojam Zagora se odnosi na prostor u zaleđu Splita, Kaštela, Trogira i Šibenika, a pojam Dalmatinska zagora na prostor Dalmacije između priobalnih uzvišenja (Trtar, Vilaja, Opor, Kozjak, Mosor, Biokovo i Rilić) na jugu te Dinare, Kamešnice i Zavelima na sjeveru i SI. odnosno između rijeke Krke na SZ. i Neretve na JI. Naziv *Dalmatinska zagora*, ima obilježja recentnog gospodarsko-razvojnog pojma, koji je stvoren nakon Drugoga svjetskog rata, kao kontrast pojmu *Splitsko-trogirski industrijski bazen*, i to nakon uznapredovalog procesa iseljavanja i osiromašenja srednje kopnene Dalmacije, od Obrovca do Vrgorca. Taj se naziv u novije vrijeme počinje upotrebljavati i kao povijesni i etnokulturološki pojam za čitavo područje Dalmacije koje nije na moru, za oduvijek posebne sredine (Kninska krajina, Drniška krajina, Zagora, Mučki kraj, Vrlička krajina, Cetinska krajina, Kliška krajina, Poljica, Omiška krajina, Imotska krajina i Vrgoračka krajina). Neovisno o pojmovnim razlikama, oba geografska subjekta nose obilježje gospodarski zaostalog i demografski ispražnjenog prostora. Stoga se, u raspravnom smislu, rezultati istraživanja mogu koristiti jednoznačno. U tom cilju, u ovom radu, prikazani su ključni ekonomsko-demografski pokazatelji statistike Dalmatinske zagore, spram *ex*

SR. Hrvatske, s početka sedamdesetih godina 20. st., te stavljeni u kontekst aktualnih devijantnih ponašanja i pojava uzrokovanih uznapredovalim procesima litoralizacije i globalizacije na istim prostorima.

Geomorfološki i klimatski, najsnažniji osjet prelaska iz jedne zajednice u drugu dade se naći ili u pogledu s mora na obrisnu crtu Kozjaka koja svojom postojanošću kao da prokazuje uspavanost pozadine endemičkog diva zvanog Zagora, ili u njoj samoj. Kakva li apsurdna, njezinoj aktualnoj *čistokrvnosti* i mirnoći ponajviše su prinijeli, ne samo prirodna uvjetovanost svake ljudske migracije – uznastojanjem za boljim životom – već i ekonomskom politikom izazvane sustavne usuprotne kretnje čovjeka povijesno okrenutog proizvodnji hrane za vlastite potrebe i (ili) tržište. Ubrzani proces litoralizacije, s naglaskom na snažne centre razvitka (Zadar, Šibenik, Split), krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina 20. st., držao se isuviše *industrijskim* da bi odolilo tendencijama koje, u uvjetima vladajućih partitokracija, čak ni danas ne nude racionalno opravdanje neučinkovitosti u provođenju regionalnog razvoja. Stoga vodeću ulogu konačno treba preuzeti još uvijek neafirmirana ekonomika prostora koja je dugo bila odvojena od opće ekonomike, jer svekolike ekonomske analize nisu uključivale faktor prostora, a ekonomika prostora razvijala je svoja istraživanja bez uže povezanosti s općom ekonomskom teorijom. U oba modela, i prvotnom »planiranom«, i suvremenom *neokapitalističkom*, zaobiđena je znanost. Stoga s apstraktnih shema o mikrolokacijama valja prijeći na analizu stvarnog funkcioniranja pojedine nacionalne ekonomije, pa time i regije, istražujući tokove, međuzavisnosti i uvjetovanosti ekonomske aktivnosti u cilju pronalaženja neke opće prostorne ravnoteže gospodarskih aktivnosti. Sada, kad već postoji ekološki očuvana, duboko povijesno-hrvatska Zagora, valja uznastojati u strahu da se ne upadne u novu stupicu partipolitike s nesagledivim posljedicama za njezin prostor i čovjeka. Živuci naraštaji više nemaju prava na počinjenje i najmanje pogrješke, nekmoli za rasprodaju po »lkn« tako dragocjenih, od svega očuvanih, prostornih potencijala Zagore.

Da bi se moglo o njima raspravljati aktualno, u duhu globalizacije, valja ponajprije iznaći trajnije uzroke problemske nerazvijenosti unutrašnjega dalmatinskog područja uopće. Na nepovoljnost i pogubnost posljedica svih mjera planske ekonomije autor se osvrnuo već 1974. u svom diplomskom radu, i poslije, u nikad objavljenom traktatu.¹ Prva zapažanja ozbiljnijih demografskih promjena poklapaju se s vremenom *hrvatskog proljeća* (1971.) kad dolazi do mnogih nadnacionalnih izobličenja i, u vezi s tim, gušenja hrvatskog entiteta. Teorijski pak osmišljavaju se, i u praksi javljaju, prve snažnije naznake procesa litoralizacije na Jadranu, koji tada u svijetu već potvrđuje vrtoglave stope rasta privrede Japana i sjevera Europe (Rotterdam). Ona indiciraju naglo uruša-

¹ ŠIPIĆ, I., (1974).

vanje etabliranih gospodarsko-demografskih slika zaobalja Dalmacije uvirući se u dvije negativne tendencije globalnog karaktera: prvu, u pogledu prostora, drugu, u pogledu čovjeka i tzv. »održivog razvoja«.² Naime, u pojedinim segmentima ukupne ekonomije, i na ekstremno ugroženim lokalitetima mediteranskih obala, pod industrijskim i turističkim pritiskom nekontrolirane litoralne orijentacije, štete za ekologiju i prostor nadmašuju ostvarene koristi i dobiti. I u slučaju splitsko-kaštelanskog bazena, koji leži pod nogama Zagore, ta pragma pogodovala je prevaljivanju posljedica migracija sa zaobalja na crtu obale. Ubrzani rast urbanih središta proizveo je štete za obalni prostor i čovjeka koje su dugoročno nadmašile koristi od iseljenja prostora Zagore, iako su nanesene joj ekonomske štete zamjetne. Danas se, uz zapuštena poljoprivredna zemljišta, ugaslo stočarstvo i napuštena stara domaćinstva i ognjišta, tom prostoru ipak može dodijeliti epitet ekološki očuvane i čiste, te zato, *prepoznate zemlje*, ali i gospodarski posve osiromašene.

Budući da se radilo o istovrsnim kretanjama, i stvarni uzroci ekonomskog zaostajanja Zagore unutar šire regionalne dalmatinske cjeline su isti. Prije svega, oni su objektivizacija procjepa između njezine letargične stočarsko-ratarske tradicije i privođenja intenzivnijoj svrsi prostornog resursa koji se doimlje poput svojevrsnog »vakuuma« kroz koji je vrijeme samo »protrčalo« ne ostavivši, izuzev ponekog, danas propalog socijalističkog poduzeća, značajnijega razvojnog traga. To zahvaljujući onim postulatima privrede planskog razdoblja koji su uvjetovali protuprirodnu neravnotežu demografskih, ekonomskih i socioloških, dakle, općedruštvenih kretanja. Jedan od njih implicirao je ekonomsku stvarnost uvjetujući međusobna prelijevanja aktivnog stanovništva iz poljoprivrednog u industrijsko, te iz seoskog u gradsko. Još 1974. pozitivnim se ocjenjivao trend njihova smanjivanja, što je za posljedicu imalo velike migracije i kretnje iz Dalmatinske zagore uglavnom u obalne gradske centre ili inozemstvo. Naime, interes seljaka za zemlju, u zajednicama niskog stupnja razvijenosti, gdje se krška polja i ponikve koriste uglavnom za naturalnu proizvodnju, tj. vlastite potrebe, počinje se gasiti s agrarnim reformama, kolektivizacijom i zadrugarstvom. Značajnije na taj proces utječe sve snažniji pritisak i zamah ekonomske politike utemeljene na načelu komparativnih prednosti, što uvođenjem litoralne prakse smanjuje interes za ratarstvom i stočarstvom, a oja-

² Kategorija *održivog razvoja* fiktivna je i izmišljena, gotovo parasocijalna paradigma. Proizašla iz nemogućnosti kontrole vlastitoga razvojnoga koncepta, svoje uporište nalazi u činjenici da svaki razvoj u sebi nosi i prirodnu destrukciju. Ako je pak govoriti o održivom razvoju onda su živućim naraštajima pravu lekciju iz održivog razvoja održali upravo prethodnici današnje Zagore, pokazujući kako je moguće opstati i u ekstremno lošim uvjetima življenja jedino ako svi ubiru plodove, ako svatko ponešto ostvaruje. Nema održivog razvoja, niti može biti razvoja uopće, ako ono što jednog čovjeka čini bogatim milijune osiromašuje. Strast ka bogatstvu, kao recidiv nasrtaja neokapitalizma, jedno je od primarnih obilježja globalizacijskog doba (op. a.).

čava industrijske trendove. Povezano s time javljaju se i drugi negativni prateći efekti poput pada nataliteta u dobno najfertilnijoj skupini, zatim pada kontingenta radno sposobnog stanovništva te porasta koeficijenta uzdržavanosti. Dalmatinska zagora u to vrijeme aproksimativno ima oko 250 000 stanovnika. Prema podacima izvora (Statistički godišnjak Jugoslavije, 1972.) od ukupnog broja, 1971. godine, u socioekonomskoj strukturi stanovništva, 50% otpada na poljoprivredno (republički prosjek 32,3%), a 50% na nepoljoprivredno stanovništvo. Prema istom izvoru, 1948. taj omjer iznosio je 85,6% : 14,4% (ŠIPIĆ, 1974.) Najveće zablude planske ekonomije uznastojalo se ostvariti u području demografije kroz izmjene visokog udjela poljoprivrednog stanovništva u ukupnom, što je proglašeno agrarnom prenapučenošću, te ekstenzivne proizvodnje na usitnjenom posjedu, kao popratne pojave. Zbog odluke da se zemlja industrijalizira, urbanizira i izvrši deagrarizacija, trendovi su ubrzo doveli do novih negativnosti u demografskoj strukturi – feminizacije i senilizacije seoskih poljoprivrednih domaćinstava. Problem globalnog planiranja društvene ekonomije sučeljavao se neprekidno s regionalnim zahtjevima za ubrzanijim razvitkom, što je utjecalo ponajviše na položaj poljoprivrede u društvenom proizvodu spram drugih gospodarskih oblasti. Njezin visoki udjel upućivao je na nizak stupanj privredne razvijenosti. Odnos udjela industrije i poljoprivrede u društvenom proizvodu, 1966. godine, iznosio je u Zagori 27,5% : 38,9%, u dalmatinskoj makroregiji 32% : 16,9%, a u SR Hrvatskoj 35,9% : 21,1% (ŠIPIĆ, 1974.). Držalo se da takva privreda ima nisku akumulativnu moć i sama teško može ostvariti ubrzani razvitak cjelokupne ekonomije i društva.

Inzistiranje pak na većem broju zaposlenosti u društvenom sektoru trebalo je značiti i veći dosegnuti stupanj privredne razvijenosti. Statistički godišnjak Jugoslavije iz 1972. donio je podatke o udjelima zaposlenosti u društvenom sektoru spram ukupnog broja stanovnika: 1956. godine u Zagori iznosi 6%, u dalmatinskoj makroregiji 11,8%, a u SR Hrvatskoj 14,9%. Petnaest godina poslije (1971.) ti su omjeri 8,8% : 19,6% : 22,1%. (ŠIPIĆ, 1974.). Takva stanja držala su se daleko ispod utvrđenih društvenih netolerantnih granica pa je trend daljnjih promjena poprimio dramatične razmjere.

Treći segment, koji se držao *nepopularnim* u ispunjenju društvenih planova, odnosio se na udio privatnog sektora u društvenom proizvodu. Udio od 35% u Zagori, 13% u dalmatinskoj makroregiji i 16% u SR Hrvatskoj (ŠIPIĆ, 1974.), držao se također štetnim i kočnicom daljnjeg razvitka područja.

Takvi postavi planske politike SR Hrvatske, u okviru bivše šire države, zasigurno nisu mogli utrti pravi put razvitka regije kakva je bila poslijeratna Dalmatinska zagora od općine Obrovac do općine Vrgorac, u kojoj je 1970. na 1000 stanovnika bilo 31 televizijskih pretplatnika, 8,2 putničkih automobila, ili 3,6 liječnika (ŠIPIĆ, 1974.). Kao temeljna ekonomska značajka razdoblja

nametnula se bukvalno, što znači planirano, shvaćena industrijalizacija koja je trebala mijenjati odnose u poljoprivredi, bez sagledavanja dugoročnih koristi i posljedica na obje strane. Naime, deagrarizaciju, kao ciljnu zadaću ekonomske politike, istodobno nije pratio adekvatno intenzivan rast organizirane poljoprivredne djelatnosti s motrišta komparativnih prednosti, što je jedino moglo ubrzati aktiviranje prirodnih potencijala koji stvaraju uvjete ne samo regionalnog razvoja već i zadovoljenja ekonomskih rješenja i otvaranje perspektive na širem planu. Također, mimo nekih pojedinačnih pokušaja, gospodarstveni potencijali Dalmatinske zagore nikada nisu valjano sagledani u kontekstu turističke privrede koja planira svoju godišnju potrošnju na susjednoj obali.

Vrijednost svake kulture zasniva se na njezinoj povijesnoj stranici svojestvenoj samosvojnom kulturnom napredovanju jedne regije, odnosno užeg lokaliteta, iako D. Rendić-Miočević (1955.) drži da *dalmatinsko područje ne čini, strogo uzevši, ni geografsku ni ekonomsku, a ni kulturnu cjelinu*. Primorski, tj. mediteranski ambijent pogodovao je već u grčko-rimsko doba stvaranju uvjeta za održavanje tradicionalnih oblika kulturnog razvitka kojemu svakako pripadaju kultovi. Arheologija s područja Delmata, što znači i Zagore, kao tradicionalne stočarsko-ratarske oaze, u tom smislu upućuje na bogatstvo kulturnih slika i svetišta Silvana, koje upozoravaju na samobitnost i sukladnost prirodnog elementa i čovjeka. Mnogi paneji i mitreji, nekadašnja svetišta, spoj su žive litice i živo izbijale vode, tako karakterističnog elementa za kult toga pastirskog božanstva u našim primorskim krajevima (D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955.). U novom dobu je Franjo I. u Dalmaciji naišao na neotkrivenu zemlju, piše M. ŠPIKIĆ u uvodniku knjige *Dalmacija kako ju je opisao Frane Carrara* (1812.-1854.). Ta je neupućenost bila izazovna i dijelila se u dva temeljna interesa austrijske vladavine: potencijalna otkrića antičkih spomenika i mogućnost iscrpljivanja aktualnih resursa. *Tu nije riječ samo o interesima fiziokratskih mislilaca poput Julija Bajamontija, Ivana Dominika Stratika ili Petra Nutrizija Grisogona, koji su zastupali ideju preobrazbe zapuštene zemlje u izvor ekonomskog probitka pokrajine, nego i o sve življem antikvarnom i arheološkom interesu. Pogled u prošlost i pogled u budućnost tako su se nerijetko spajali u proučavanju dalmatinskoga tla* (M. ŠPIKIĆ, 2006.).

Poveznice Jadrana (Mediterana) i kontinenta, u raspravnom kontekstu geografski šireg pojma Zagore, najmanje od neolitika, bili su prirodni putovi u današnjoj Dalmaciji. Pratili su tokove rijeka i međuplaninskih prijevoja kojima se stizalo na Jadran i s njega vraćalo. Ti smjerovi i danas omogućuju stanovništvu svakodnevnu mobilnost i komunikaciju s obalnim ili kontinentalnim pojasom. To predmnijeva činjenicu da dijelovi unutrašnje Dalmacije imaju »svoju« arheologiju koja ih, u smislu povijesnog razvoja, čini komplementarnim, ali i neovisnim o arheologiji antičke obale. A regija koja ima svoju ar-

heologiju kao sintezu ukupne civilizacijske povijesnosti i ekonomskog razvitka, mora biti temelj ozbiljnog sagledavanja projekta prevladavanja »praznina« prostora poput Zagore. Kulturno-arheološki blokovi moraju zamijeniti stereotipe industrijskog razvitka, ponajviše zbog očuvanja ukupnosti prirodnog ambijenta i prostornog integriteta. Ne smije se krševitost i izlomljenost jedne geomorfološke strukture podcijeniti i proglasiti bezvrijednom da bi se privukao kapital i osigurao kakav-takav napredak u smislu promjene izgleda prirodnog resursa. U nedostatku drugih, a i već zaštićenih prostora u uređenim državama, kapital *luta* da bi našao svoju potrošnju te širom otvorio vrata najprije devastaciji i nagrdi prostora, a onda i manipuliranju, preprodajama, korupciji i drugim obilježjima globalizacijskog bujanja. Odupiranjem tim pojavama ne će biti ostvaren samo blagotvoran učinak na rezervaciji zanimljivosti turističke ponude, već i paralelni interes za očuvanjem površina za buduće naraštaje i zaštitom same baštine: od stvarnih arheoloških nalaza, preko cjelovite etnografije, do same dijalektalne riječi, čišće od ostalih,³ u onoj točki doživljava koja se uvjetno može nazvati govornom, retoričkom, lingvističkom arheologijom. Jednostavno, rječnik lokalnih idioma otkriva sve vremenske i povijesne slojeve jezika jasnoćom arheološkog nalaza, ovaj put, ne krhotinama keramičkih, brončanih i kosturnih ostataka, nego govorno-pojmovnim naslijeđem kojim je moguće rekonstruirati ukupan vremenski kontinuitet čovjekova bitka na jednom lokalitetu. To nudi i omogućava izvor novih spoznaja ne samo etničkih, etnografskih i kulturoloških, nego i genetičkih, o podrijetlu njezinih korisnika u prostor-vremenskom kontinuitetu bilo kojeg lokaliteta.

S tog motrišta dade se uočiti trajna vitalnost i epicentrizam Zagore u kojoj kao da se naslućuje da nešto prestaje i počinje nešto drugo. Tu stvarnu i psihološku granicu dade se osluti zapravo prestajanjem svega mediteranskog, a početkom submediteranskog i, potom, kontinentalnog, s obrisima Dinare i Kamešnice. Iz te prirodne uvjetovanosti, koja se transformirala u povijesnu, niknula je višestoljetna kulturno-posrednička, međuzonska uloga iz čega proizlazi i mišljenje o utjecaju geografskih objekata i objekata prometne infrastrukture povijesnog statusa na samoodrživost regionalnih ekonomija i kultura u cjelini. Valja vidjeti kako na njih danas djeluje moderna kapitalna cestovna izgradnja, koja prometno globalizira Srednju i Sjevernu Europu s njihovim jugoistokom.

Geografski, Dalmatinska zagora svojim položajem longitudinalno prati jadransku obalu kojom teče gust pomorski i cestovni promet. Izuzimajući lokal-

³ *No jezik na obali se iskvario, a kvari se i danas zbog velikoga stranog utjecaja, a na našu sramotu i zbog utjecaja mode. Otočani svojim lošim izgovorom govore najlošijim dijalektom, nešto između srpskog i hrvatskog: u njima samima i njihovim govorima nalazi Vuk Stefanović Karadžić ostatke Porfirogenetovih Hrvata.* (F. CARRARA, 2006.)

ne ceste, s tog motrišta, infrastrukturno uvijek je bila zapostavljena. Je li stoga nova autocesta Zagreb – Dubrovnik (Ravče) još jedno rješenje kojim će odnos vrijeme/putovanje samo *prokrviti* temeljne resurse i mogućnosti uspostave međuzavisnosti i uvjetovanosti ekonomske aktivnosti, a dugoročno ih *eutanazirati*. Dalmatinskozagorska dionica autoceste ima pravac kretanja NW-SE koji neupitno skraćuje udaljenosti i vrijeme putovanja, ali se okomito projicira na povijesne koridore suprotnih pravaca SI–JZ. Taj odnos replicira se sukladno osnovnim smjerovima vjetera, koji u prvom slučaju (maestral i jugo) znače odvijanje temeljnih plovidbenih ruta, a u drugom percepciju pogibeljne bure na moru, ali i ekološki i zdravstveno čistog pojasa na kopnu. Stoga se autocesta projicira u pravcu pružanja ove regije presijecajući i premošćujući tokove rijeke Krke, Cetine i Neretve. Štoviše, taj plitki, uski pojas Dalmatinske zagore raspolovljuje se otvarajući nove društveno-socijalne osjete lokalnog stanovništva: sela sjeverno od autoceste doimlju se izgubljeno, odsječena od svoje prostorne matrice, a južno od nje nezainteresirano, budući da su ionako već usmjerena k jugu, odnosno moru. Pojedina mjesta čak su i doslovno *prerezana* prolaskom trase, kakav je primjer upravo u Zagori mjesto Radošić, podijeljeno sjeverno i južno od nove prometnice sa svim pripadajućim zemljištima i nekretninama.

Problemska nepovoljnost za širi kontekst Zagore nastavlja se činjenicom da autocesta nema intenzitet zadržavanja, a unoseći prirodno-ekološku neravnodužnost, njezin smjer pridonosi više prokreativnosti geografskog prostora negoli će postići ispravkom višestoljetne zaostalosti. Kako to nije prirodni smjer kretanja ljudi i roba, stanovništvo i prostor globaliziraju se interesno u drugom smjeru kao posljedica odnosa krupnoga multikorporacijskog kapitala sjevera i siromaštva juga, zbog čega dolazi do marginaliziranja regionalnoga koncepta razvitka. Zato je rano očekivati daljnji gospodarski napredak, čak i naspram prometne funkcije koju autocesta vrši na geografski prostor. Citirat ću hrvatskog književnika, T. M. Bilosnića, koji je rekao: *Bojim se da novi prosperitet Zadra mnogi vide u njegovom urbanom širenju, u povezanosti s autocestom, dakle u betonu, koji istina na početku globalističkog bremena i skreće turističku pažnju na ovaj grad, ali će mu za duže uzeti dušu*. Posljednje turističke sezone na srednjem Jadranu pokazuju da dolazi do značajnih promjena u receptivnoj strukturi gostiju i potrošnje: usuprot željenim težnjama za prevladavanjem tzv. elitnog turizma, tj. napuštanjem koncepta turističkih mastodonata, povećava se pritisak na Jadran slojeva vrlo niske kupovne moći, zbog čega dolazi do drastičnog pada prosječne potrošnje. To će dugoročno dovesti do radikalnih promjena u strukturi turističke klijentele, a samim tim i turističkih kapaciteta, budući da propale mastodontske hotele i poduzeća nisu naknadili niti elitni hoteli, niti elitna publika. Istodobno, tržište Hrvatske, poglavito Dalmacije, premalo je da bi se cjelogodišnjom eksploatacijom autoceste podi-

gla razina njezine rentabilnosti i ekonomičnosti te opravdala izvršena ulaganja. Zacijelo je to moguće ostvariti tek u dugovječnom sagledavanju njenog implementiranja u prostor Republike Hrvatske. Ta spoznaja još više prinosi gušenju litoralnog aspekta gospodarenja, a ide u prilog tezi da litoralizacija, spram povijesnog konteksta prostora, dakle, longitudinalnog pravca istočno-jadranske plovidbe, mora doći s mora, ne smijemo se oglušiti na ono što se događa, prije svega, na moru. U prilog tomu idu analize i iskustva gospodarstava velikih otoka Sredozemlja poput Sardinije. Usuprotno, može se dogoditi da tako velika investicija postigne još veći jaz između *bogatog Sjevera* i *siromašnog Juga*, kakav je slučaj zabilježen u susjednoj nam Italiji: spram bogatoga talijanskog sjevera stoje gospodarski sve slabije Kalabrija i Sicilija.

Nova je opasnost i pojava koja inače prati takve prometnice – fenomen čvorišta zvanih još i *industrijske zone*. Izuzev promjena u vlasničkim odnosima, a spram već viđene industrijske relativizacije prostora, nisu donijela ništa novog. U Dalmaciji, najbolji primjer, ali i iznimku, čini gospodarska cjelina Podi u Dugopolju. Zahvaljujući latentnom i slobodnom tvrdo-ravničarskom prostoru, zatim čovjeku, poticatelju i izvršitelju, te, u smislu strateške položajne rente, gradu Splitu, sa svim njegovim kumuliranim gospodarskim, urbanim, demografskim i inim promašajima, pa baš stoga, i snažnim povratnim uzmahom, kapitalna državna investicija gradnje autoceste Zagreb – Dubrovnik uničila je u taj prostor promjene golemih razmjera. Međutim, koliko god to izgledalo nesuvislo naspram ostvarenoga gospodarskog *čuda*, iako je zona doživjela svoj puni procvat u uvjetima izvrsnosti planirane urbanizacije i komunalne uređenosti, objektivno, u smislu zaštite prostora, njoj, a i svim drugim sličnim projektima, prijeti zasićenost – prostor ne smije biti banaliziran podizanjem novih gradova po tipologiji i tehnologiji »skladišta«, već viđenih u susjednim europskim i preookeanskim zemljama. Istodobno, kako kalkulacije takvih projekata počivaju na *bescjenju* krško-ravničarskog prostora i cijeni komunalne opremljenosti, valja tek vidjeti koliki će biti dugoročni ekonomski output-inputi za regiju i stanovništvo zaposleno u privatnom sektoru, dok se profitni centri moći nalaze izvan njihova utjecaja, poglavito kad se radi o investicijama potrošačkog mentaliteta.

Dobre potrošnje nema bez dobre potražnje, pa kako je ponuda potrošačkog društva danas već i kvantno nedolična, potražnja pak smije biti jedino proizvod novostvorene vrijednosti, nikako primamljivosti slobodnog kapitala, što zahtijeva i prijeku potrebu ugradnje drugih profitabilnih elemenata prostorne reprocjeline. Valja također upozoriti: potentna opasnost da Dugopolje povuče za sobom ostale, i preostale, dijelove krša, što je već na niskoj cijeni zemljišta okušano u zoni Muća, a sad se javno oglašava i u zoni Vučevica, može ostaviti nesagledive posljedice za prostor Zagore. Prema posljednjim podacima,

Splitsko-dalmatinska županija nudi tridesetak takvih lokacija. Njih treba vrlo oprezno sagledavati u kontekstu mogućih prostorno-ekoloških *bomba*.

Naime, ako se napredak ne može ostvariti u jednom, a da se nešto drugo ne izgubi, jedan je od takvih gubitaka i kategorija zauzetosti zemljišta koja redovito prethodi galopirajućem procesu globalne preraspodjele moći i, u svojoj biti, ne odudara od poslijeratne, već viđene posvemašnje industrijalizacije obale. Ako taj problem ne budemo razumjeli i uzeli u obzir na vrijeme, kritičari 21. stoljeća nosit će se s istim, ili mnogo gorim, poteškoćama i posljedicama s kojima i ovaj naraštaj živi sjećanjem na poslijeratna zbivanja bivše države. Stoga i jest spram temeljnih postulata planske narodne privrede izraženo neslaganje autora u traktatu iz 1974. Nijedan od globalnih sustava, pa niti aktualni, u svoje programe nije uvrstio prostor i čovjeka. U vremenskoj jednadžbi oni ostaju vječita nepoznanica.

Prometna (re)evolucija u zračnom i cestovnom prometu, koja globalizira svijet, prostornim distancama namijenila je sve manje oblike, no međusobne male udaljenosti ostaju izvan njihova kontakta. Stoga se i dalje područje Zagore interesno mora nastavljati na svoja matična rješenja priobalja, kako u pogledu rada i stanovanja, tako i u pogledu rekreacije, odmora i kulturne razmjene. Zagora se može tretirati u turističkom pogledu kao velik prirodni park, čije bogatstvo čine brojni površinski vidljivi geomorfološki oblici krša: uvale, doline, ponikve, polja u kršu, ograde, vapnenačke zaravni, špilje i jame, manji i veći izvori pitke vode, potoci i drugi prirodni fenomeni, raznoliki životinjski koloplet, s endemičnim vrstama i podvrstama, te biljni pokrivač. Istodobno, kulturno-povijesni objekti i lokaliteti, izvorni folklor, gurmanski specijaliteti, tradicija sajмова i *derneka*, zacijelo jedna iznimna etnografija, povoljne su vijesti za razvitak seoskog turizma u ekološki čistom podneblju i očuvanom krajobrazu. Bila bi pogreška smještati ga isključivo u kontekst receptivnog obalnog turizma koji i sam traži izlaz iz nadživjele formule odmora *sunce-more*. Stoga i već suživjeli programi poput programa *etno-eko sela* koji provodi Splitsko-dalmatinska županija, znače veliki napredak na putu stvaranja neovisne ponude zonskoga karaktera. Riječ je upravo o obnovi i revitalizaciji tradicionalnih dalmatinskih sela, oživljenih u svrsi komercijalno-turističke ponude, zaštite arhitekture i kulturne, običajno-etnografske i gastronomske baštine.

Daljnji razvitak Zagore mora počivati na ugradnji u prostor bezbroj malih i pojedinačnih aktivnosti različitoga djelatnog obilježja. Obiteljska gospodarstva moraju prerasti u matrilinarnu jedinice, preuzimajući uloge *hraniteljica* i *odgojiteljica* kao preduvjeta povratka novih zagorskih naraštaja i kreiranja obnove njihovih zapuštenih ognjišta. Za sve to potrebna je strategija razvoja, i na državnoj i na lokalnoj razini, kako bi posljedice kontraindikacija za prostor bile što manje i bezbolnije.

Budući da globalizacija nije samo ekonomski problem već i sociološki, poglavito i kulturološki, pa i ekološki, jedini pravi učinkoviti otpor može se utjeloviti razvijanjem osjećaja zavičajnosti i domovinstva, pružanjem otpora novom globalizacijskom *kmetstvu*. Takav stav izravno utječe na jačanje demografske osnove zagorskog stanovništva, a ona opet aluvijalno djeluje na sve pore ekonomskog i društvenog života. Prostor i čovjek ključni su čimbenici obrane, infrastruktura više nije temeljno pitanje gospodarske održivosti Zagore. Gubitak identiteta pojedinca nije samo pitanje represivnih, totalitarnih društava, tek će se vidjeti pogubnost za čovjeka izvrnutog bitku globalizacijskog kolosa.

Uz endogene čimbenike privrednog razvitka jednog područja to se čini najznačajnijim egzogenim čimbenikom razvitka Zagore. Ispravak nepravde nanesene narodno-planskom, a potom socijalističkom ekonomskom politikom i društvenim planiranjem, bezuvjetan je čimbenik povratka stanovništva svojim korijenima. To više što je u međuvremenu stvoren profil novoga bipolarnog, urbano-ruralnog stanovnika sa svim posljedicama za komunalno-infrastrukturni i kulturni ustroj i razvoj jednog grada, sela i regije. U uvjetima tranzicijskog razdoblja, napuštanjem društvenog, a promoviranjem privatnog vlasništva, kao jednog od temeljnih oblika ljudskih prava, profil je prerastao u *ničijeg* čovjeka. To izaziva goleme socijalne potrese koji se mogu rješavati samo dugoročno. Stoga povratak na višestoljetnu stočarsko-ratarsku zagorsku tradiciju, čiji se trendovi već zapažaju, ne smije biti isključivi temelj, ali treba poduzeti aktivna nastojanja samoodržanja prepoznatih kulturno-povijesnih cjelina. Tekuća ekonomska politika i njezine neposredne mjere moraju vratiti svrsi opustjela zemljišta, kapitalom i tehnologijom intenzivirati ratarstvo privatnog posjeda, svomju prostoru moraju vratiti oduzetog im čovjeka. Njihova kohezija garancija je dugoročne održivosti ekonomskog razvitka regije.

Aktualna demografska praksa upravo ima takvu tendenciju – čovjek Zagore sve je spremniji na povratak i nastojanje da se ožive napušteni krajevi. Potrebni su, međutim, instrumentariji poticanja, od državne strategije do lokalno-samoupravne politike, isticanja prednosti primata starine. Na žalost, planska privreda imala je ono što kvazi-strategijska danas nema: prema izvješću Instituta društvenih znanosti *Ivo Pilar*, nema podataka o broju zainteresiranih za seoska imanja i turizam, nema ni statističkih podataka o migracijama stanovništva na relaciji grad-selo. Izostala su i sociološka istraživanja pa stoga problem globalizacije sve više bježi iz ekonomske u socijalnu sferu. Zanemarivana poljoprivreda i stočarsko-ratarska proizvodnja ponovno je otkrivena u zadnjem desetljeću, revitalizirani su i obnovljeni mnogi vinogradi, maslinici i druge mediteranske kulture, podignuta su nova stada, cijela proizvodnja ljubitovačkog luka namijenjena je izvozu. Konkurentnost poluindustrijskih ili pak potrošačkih djelatnosti,

pa čak i turizma, nosi sa sobom goleme rizike tržišta od koje suvremeni čovjek nema zaštite. Stoga je povratak zemlji jedan od vidova naraštajne ekonomije ujedno i temeljni preduvjet da se sačuva dalmatinski, u ovom slučaju zagorski, ruralni prostor. Sve učestalija imigracija europskih državljana u svrši kupnje i obnove arhitektonske baštine, još jedna od globalizirajućih posljedica, nije rješenje za hrvatsku zemlju i njezina čovjeka. Hrvatski problemi ne rješavaju se u Europi, oni se rješavaju u ovoj, i na ovoj, zemlji. Prodaja imovine (djedovine) da se preživi tranzicijsko, poglavito recesijsko, vrijeme mora biti istom nadomještena izgubljenim, u magli nikad vidljivim ciljem.

Spram predstavljenih statističkih podataka do 1971., najveći problemi Dalmatinske zagore danas nisu više nerazvijenost vodoopskrbe, prometnica, telefonije, zdravstvene zaštite, školstva i sl. Oni su još uvijek samo ona početna nerazvijenost koja je u sebi nosila klicu daljnjeg zaostajanja. Aktivnija uloga Dalmacije zacijelo će dugoročno voditi do konurbativnih rješenja koja bi dva prostora, obalni i zaobalni, samo prividno odijeljena, i fizički mogla stopiti. Da bi se izbjegle sve posljedice ovakvih prognoza, država mora intervenirati zakonodavno anticipirajući takve prostorne resurse u kategorije podcjelina ekološki i urbanistički zaštićenih po svim osnovama utjecaja državne politike, izvan privatnog interesa. Sve što se u tom smjeru napravi i dogodi je kamen temeljac ugrađen u budućnost ne samo loše vođenom litoralizacijom i globalizacijom ugroženih prostora, već i svih budućih hrvatskih naraštaja u njemu. Europi sve više nedostaje *zdravog* prostora, a europeizacija Europe nosi sa sobom i loše navike. Na njih moramo biti pripravnici. One su pretpostavka za temeljna sagledavanja projekta prevladavanja prostornih »praznina« poput Zagore.

LITERATURA

- CARRARA, F. (2006.): *Dalmacija kako ju je opisao profesor doktor Frane Carrara*, Etnografski muzej Split, Split,
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. (1955.): *Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmacije*, Arheologija, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija– svezak X, 5-38.
- ŠIPIĆ, I. (1974.): *Problemi i perspektive razvoja Dalmatinske zagore*, Fakultet ekonomskih nauka, Zagreb, diplomski rad, neobjavljeno, 1-53.
- ŠPIKIĆ, M. (2006.): *Znanstveni vidici Francesca Carrare, u: Dalmacija kako ju je opisao profesor doktor Frane Carrara*, Etnografski muzej Split, Split,
- URL1, <http://hr.wikipedia.org/wiki/Zagora>, 26. 1. 2010.

Igor Šipić

MAN AND ZAGORA AREA – FROM PLANNED TO GLOBALIZATION ECONOMY

SUMMARY

The paper discusses serious failures of planned economy in former state (1950-1970) that had direct effect on general underdevelopment of Dalmatinska Zagora, regardless of modern attempts to determine its spatial extent. Understanding the previously made mistakes can contribute to eliminating all negative influences of globalization and encourage positive processes in the littoral today.

Key words: planned economy, industrial zones, ethno- and eco- villages, littoral processes, endogenous and exogenous development factors

Josip Faričić

Odjel za geografiju, Centar za istraživanje krša i priobalja, Sveučilište u Zadru, Ulica Franje Tuđmana 24 i,
23000 Zadar

e-mail: jfariacic@unizd.hr

ZAGORA – DOBITNIK ILI GUBITNIK U LITORALIZACIJI SREDNJE DALMACIJE

SAŽETAK

U radu se razmatraju učinci procesa litoralizacije na prostor Zagore. Budući da se taj proces u Primorskoj Hrvatskoj do sada uglavnom zbivao spontano i nekoordinirano te da je pridonio prosperitetu samo uskoga obalnog pojasa, na zaobalni prostor Zagore odrazio se uglavnom negativno. Litoralizacija je potencirala postojeće procese deruralizacije, deagrarizacije s jedne te urbanizacije i društveno-gospodarske polarizacije s druge strane. To je pridonijelo posvudašnjoj depopulaciji, gospodarskoj stagnaciji i zapuštanju kulturnog krajolika Zagore, s iznimkom Dugopolja, koje je – zahvaljujući povoljnom geoprometnom položaju te smislenom planiranju prometne i ostale infrastrukture na nacionalnoj i regionalnoj razini kao i inicijativom lokalne zajednice – dobro iskoristilo temeljne razvojne resurse i ostvarilo značajan demografski i ekonomski rast.

Gljučne riječi: Zagora, srednja Dalmacija, litoralizacija, društveno-geografska preobrazba

UVOD

Litoralizacija kao globalni proces okupljanja društvenih i gospodarskih aktivnosti u obalnom prostoru (ROGLIĆ, ROGLIĆ, 1967.; FARIČIĆ, 2006a) u Hrvatskoj općenito zahvaća uski pojas obale. U Hrvatskoj se litoralizacija zbiva u kontekstu višestoljetne demaritimizacije nacionalnoga društva i nacionalne ekonomije. Ona se zbiva uglavnom spontano i nekoordinirano premda su priređeni brojni nacionalni, regionalni/županijski i općinski prostorno-planski dokumenti koji su trebali pridonijeti uravnoteženom razvitku primorskog dijela Hrvatske. Nalik konvergenciji zračnih masa prema fronti kakva se može uočiti u meteorologiji, tako se i litoralizacija u prostoru odražava kao proces konvergiranja stanovništva i društveno-gospodarskih aktivnosti prema obali (FARIČIĆ, 2006b). Međutim, za razliku od konvergencije u meteorologiji, gdje postoji strujanje koje *popunjava* prostor divergencije čime se u širem prostoru

postiže ravnoteža, u litoralizaciji Hrvatske prostor divergencije (čitaj: većina otoka i glavnina zaobalnog područja) u nepovrat gubi temeljne resurse, osobito stanovništvo. Prema tome, s demogeografskoga gledišta, otočni i zaobalni prostor Hrvatske uglavnom je poprimio *gubitničku ulogu* u procesu litoralizacije. Sa složenoga geografskoga gledišta *gubitničkima* bi se mogli smatrati i znatni dijelovi uskoga obalnog pojasa jer je taj prostor često u nepovrat potrošen budući da se nije vodilo računa o kapacitetu nosivosti i stvarnom opterećenju. S obzirom na to da je obala kontaktni prostor, tj. svojevrsno sučelje litosfere, hidrosfere, atmosfere, biosfere i antroposfere, prosperitet potaknut društvenogospodarskim rastom kao kvantitativnom kategorijom svakako treba uključivati i kvalitativno obilježje razvitka koji podrazumijeva odmjereni balans između ekonomskih potreba lokalne i šire zajednice s jedne te potrebe za očuvanje okoliša s druge strane. Demografski i gospodarski rast kakav se dogodio na pojedinim dijelovima hrvatske obale pridonio je oblikovanju prostornoga sustava koji zacijelo nije model koji bi trebalo slijediti, već ga je, štoviše, moguće iskoristiti kao *antimodel* koji nikako ne bi trebalo ponavljati. Devastirani i mjestimično prenapučeni obalni krajolik obilježavaju raznovrsne betonske stambene zgrade, stalno i povremeno nastanjene, te gigantski industrijski objekti – danas pretežito zapušteni elementi industrijske arheologije, koji su nataloženi preko kulturnoga sloja koji je, bez uočljivih diskordancija, tijekom više stoljeća bio diskretno umrežen u sredozemni kulturni krajolik. To, međutim, nije isključivo hrvatski problem, već se slično događa širom Sredozemlja pa se u posljednje vrijeme ulažu znatni naponi kako bi se stanje poboljšalo, odnosno da bi se krajobrazna vrijednost prostora povećala, a mogućnost ekoloških incidenata smanjila (MASALA, 1999.; SCULLOS, 2003.; DEBOUDT, 2010.).

Moglo bi se alegorijski reći da je poremećen notni zapis drevne prostorne simfonije Mediterana, odnosno da je iz pojedinih dijelova hrvatskih obalnih regija iščezla harmonija prostora. Postavlja se, naravno, pitanje je li ju moguće ponovno uspostaviti? Je li moguće u suvremenim (ne)prilikama uspostaviti harmoničan razvoj društva i obalnoga prostora? Zacijelo jest, a pri tome bi bilo dobro korelirati postignuća cijele hrvatske akademske zajednice, pri čemu geografija treba djelovati kao okosnica. Promišljanje o razvitku prostora svakako se treba temeljiti i na cijelom spektru postignuća drugih znanstvenih disciplina (geologije, biologije, znanosti o okolišu, ekonomije, sociologije i dr.), a valjalo bi uzeti u obzir i teze o odgoju koji teži oblikovanju harmonije pojedinca i društva te o odgoju u duhu domoljublja (koji se ne će manifestirati samo na razini nekakve ikonografije) poput onih A. VUKASOVIĆA (1995.) te, osobito, razmatranja o harmoničnom prostornom uređenju, poput onih A. MARINOVIĆA UZELCA (2001.). Pri tome na više razina treba jasno artikulirati unutrašnje odnose u hrvatskim obalnim regijama duž profila otoci – obala – zaobalje te utvr-

diti komplementarnost među pojedinim regijama kao cjelinama. Primorska Hrvatska je vertikalno i horizontalno iznimno raščlanjen prostor, ali valjda je u suvremenim okolnostima mnogovrsnoga funkcionalnog povezivanja došao trenutak da se nadvladaju na geografskom determinizmu zasnovani kampanilistički prostorni pristupi ili parcijalni, odnosno jednostrani gospodarski interesi koji *via facti* negiraju sinergiju koja bi se trebala ostvariti na opću dobrobit. Dosadašnji je razvitak na svim razinama – od nacionalne preko regionalne do lokalne – bio polariziran, a razvojne silnice rijetko su dvosmjerno promrežile prostor. Prostorni model nalik je izgledu ruža vjetrova i rumba (kompasnih crta) na portulanskim kartama, s time da se središta ruža vjetrova podudaraju s polovima razvitka, a rumbi se rijetko zrakasto šire prema gravitirajućem prostoru, već se poput silnica najčešće zrakasto fokusiraju prema tim središtima. Nadalje, moguće je utvrditi da, s obzirom na različite demografske i ekonomske pokazatelje (usp. NJEGAČ, 2000.), jadranski dio Hrvatske ima obilježja periferije u odnosu na nacionalni prostor, čija se jezgra uglavnom podudara sa za-grebačkom urbanom regijom. Hrvatska je, dakle, funkcionalno umnogome demaritimizirana, pa je pitanje u kojoj mjeri ta primorska i tradicionalno pomorska zemlja, o čemu je opravdano raspravljao N. STRAŽIČIĆ (1996.), danas jasno slijedi svoju proklamiranu i posve jasno znanstveno definiranu jadransku orijentaciju (PETRIĆ, 1994.). To je pitanje gotovo nevjerojatno kada se polazi od činjenice da se i hrvatska jezgra, gledajući u kontinentalnim razmjerima i respektirajući suvremenu prostorno-vremensku konvergenciju, zapravo nalazi unutar jadranskog pojasa.

Ove misli iznose se gotovo pola stoljeća nakon što je o litoralizaciji u Hrvatskoj pisao akademik JOSIP ROGLIĆ (ROGLIĆ, 1966., ROGLIĆ, ROGLIĆ, 1967.). On je već tada vizionarski iznio ključne probleme koji proizlaze iz činjenice da značenje mora i obale nije dovoljno prepoznato na državnoj razini pa otud i spontani razvoj pun stranputica koji pozitivne odjeke ima samo u pojedinim isječcima uskoga obalnog pojasa. J. ROGLIĆ je znanstvenu zajednicu senzibilizirao u pogledu jadranske orijentacije u trenutku kada je počinjao intenzivni razvitak obalne industrije i turizma, dakle u vrijeme kada se moglo mnogo učiniti na definiranju strateških smjernica i kasnije susljedne operacionalizacije, tj. provedbe duž cijeloga obalnog pojasa. Na žalost, te ideje kao i brojne znanstvene rasprave u kojima su se različitim aspektima litoralizacije bavili hrvatski ekonomisti (TURINA, 1971., 1978.; SIKIRICA, 1991.; JELEN, 1993.; DŽUBUR, 1994. i dr.) i geografi (STRAŽIČIĆ 1996.; KALOGJERA, 1982., 1984.; VRESK, 1985.; MATAS, 1995. i dr.) malo su utjecale na one elite i tzv. istaknute pojedince koji su planirali i provodili prostorni razvoj, koji često nije rezultirao prostornim uređenjem jer bi takvo što podrazumijevalo nekakav red u prostoru.

UTJECAJ LITORALIZACIJE NA ZAGORU

Nakon ovih uvodnih esejističkih crtica koje su, svjestan sam, podložne prigovoru da su općenite te izvan strogoga i preciznog znanstvenog diskursa, valja se suočiti s konkretnim činjenicama i tvrdnjama koje definiraju postojeće strukture i procese u prostoru Zagore. Zagora je zaobalni prostor srednje Dalmacije u kojem se posljednjih desetljeća zbivaju intenzivni društveno-gospodarski procesi koji korjenito mijenjaju njezina temeljna obilježja, osobito tradicionalnu prostornu organizaciju. Litoralizacija svestrano utječe na razvitak Zagore tako što potencira opće procese urbanizacije, deruralizacije, deagrarizacije, industrijalizacije i tercijarizacije hrvatskoga društvenoga i gospodarskog sustava. K tome, negativne društvene i ekonomske procese ubrzala je velikosrpska agresija te neuredno provedena gospodarska tranzicija.

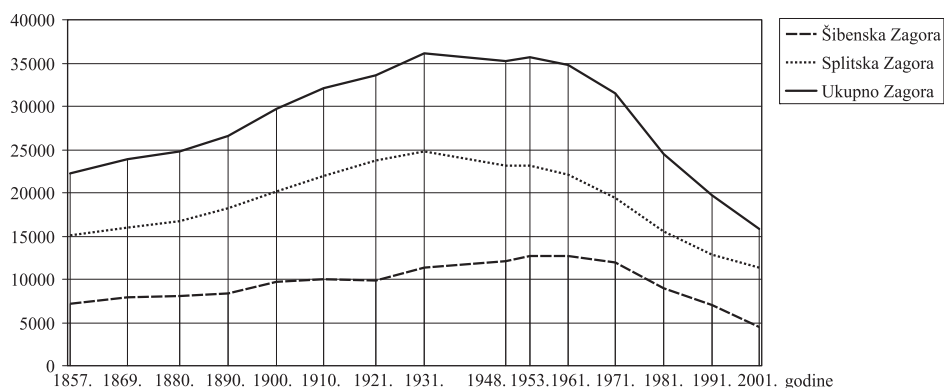
Zagora već desetljećima djeluje kao prostor zavjetrine u odnosu na suvremene litoralizacijske tijekove. Oni se zaustavljaju već na privjetrinskim padinama Kozjaka i Mosora pa ne dotiču, kao što to ne čine ni maestral i zmorac, svojim mogućim blagotvornim utjecajima prostor zavjetrinskih padina i brdsko-dolinskog krškog prostora Zagore (usp. MATAS, BRAIČIĆ, 2010.). Geografski determinizam ovdje gotovo nalazi teoretsku oazu unatoč modernizacijskim procesima. Naime, gotovo je neshvatljivo da se nadomak Splitu, Trogiru i Šibeniku, na svega 20 do 30 min vožnje osobnim automobilom ili cestovnim javnim prijevozom (kao nove geografske odrednice za udaljenost) tako malo očituje maritimnost u društveno-gospodarskom sustavu. U ranijim povijesnim razdobljima obalni i zaobalni prostor bili su višestruko i reverzibilno povezani, o čemu, primjerice, svjedoči intenzivna komunikacija Trogira i Kaštela s naseljima u zaleđu Kozjaka, pri čemu je Kozjak funkcionirao kao spona, a ne kao razdjelnica. Modernizacija prometnog sustava omogućila je da se Zagora promreži te spoji sa susjednim priobaljem kvalitetnom prometnom infrastrukturom koja se naslanja na nedavno izgrađenu autocestu. Vrijeme će pokazati koliko će ta okolnost pridonijeti razvitku Zagore, a koliko njezinoj daljnjoj fragmentaciji (poput nimalo diskretne prostorne diobe Radošića autocestom) i slabljenju.

Zacijelo je s aspekta dosadašnjega ruralnog egzodusa i nebrige šire društvene zajednice prema zagorskom prostoru moguće utvrditi *gubitnički* položaj Zagore. To je razvidno iz kretanja broja stanovnika Zagore posljednjih desetljeća (usp. MATAS, 1995., 2005.). Depopulacija je u prostoru koji se povijesno definira kao šibenska, trogirski i splitska Zagora i koji pripada Šibensko-kninskoj i Splitsko-dalmatinskoj županiji, osnovno demografsko obilježje (Sl. 1.). Naime, u ukupno 66 naselja Zagore (prema MATAS, FARIČIĆ, rad u ovom zborniku) u većini je nakon Drugoga svjetskog rata broj stanovnika susljedno opadao. Samo nekoliko naselja ima pozitivno kretanje broja stanovnika.

Ako se izuzmu pozitivne promjene od svega nekoliko stanovnika u 2-3 naselja, samo u jednom naselju demografski trend je zaista pozitivan – u Dugopolju. To je sukladno suvremenom razvitku tog naselja nakon izgradnje autoceste i njezine poveznice sa Splitom te, s tim u vezi, izgradnjom poslovne zone u to prometno čvorište u neposrednoj blizini Splita.

Slika 1. Kretanje broja stanovnika Zagore 1857.-2001.

broj stanovnika

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2005

Proces depopulacije promijenio je svoje kvalitativno značenje u prostoru Zagore, poput mnogih drugih, ponajprije otočnih i brdsko-planinskih dijelova Hrvatske (NEJAŠMIĆ, 2008.). Od posljedice negativnih društvenih i gospodarskih zbivanja, postao je čimbenik suvremenog razvitka s kojim treba otvoreno računati pri planiranju različitih aktivnosti u prostoru. Zagora se nije uključila u moderni razvoj susjednoga obalnog prostora, tj. urbanih obalnih regija Splita i Šibenika. Jednostavnu stočarsko-ratarsku ekonomiju u najvećem broju zagorskih naselja nije zamijenila neka propulzivna gospodarska aktivnost, već je, naprotiv, to područje prepušteno gospodarskoj amorfiji, koja ne može rezultirati ničim osim stagnacijom pa i regresijom.

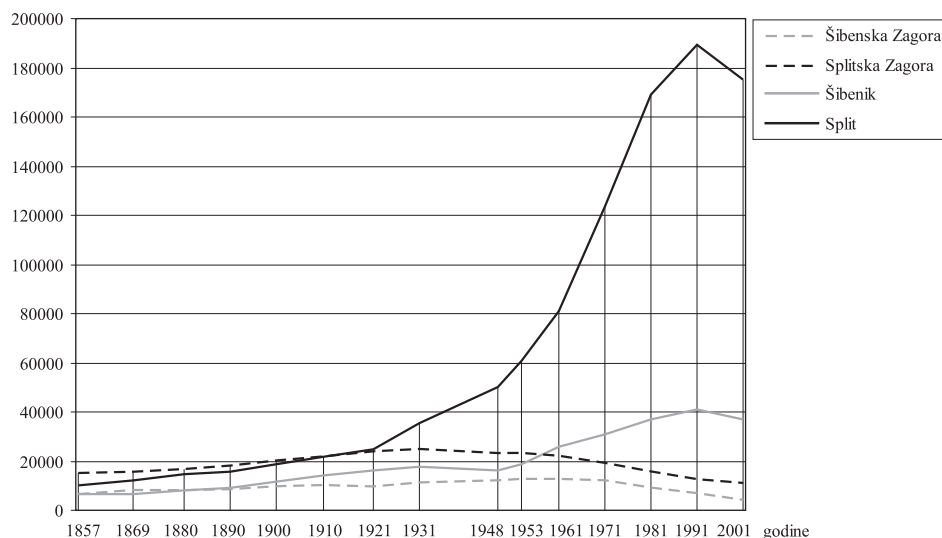
Noviji pokušaji da se na pojedinim lokacijama preslika model Dugopolja, poput poslovne zone u Općini Muć, nisu izvjesni niti se sa sigurnošću može govoriti o nekakvom osobitom uspjehu koji bi iz temelja preokrenuo negativne društveno-gospodarske trendove.

Premda, dakle, prostor Zagore s iznimkom Dugopolja, nije sudjelovao u razvoju susjednoga litoralnog pojasa Šibenika i Splita, stanovnici Zagore sudjelovali su, poput otočana i doseljenika iz drugih hrvatskih regija i iz susjedne Bosne i Hercegovine, u demografskom i ekonomskom rastu spomenutih obalnih urbanih regija. Sukladno tome, kretanje broja stanovnika Zagore te kreta-

nje broja stanovnika obližnjih velikih obalnih gradova je obrnuto proporcionalno, s time da je u međupopisnom razdoblju od 1991. do 2001. i u Splitu te u Šibeniku zabilježeno smanjenje broja stanovnika (što je dijelom posljedica različite popisne metodologije) (Sl. 2.).

Slika 2. Kretanje broja stanovnika u Zagori i u regionalnim središtima Splitu i Šibeniku 1857.- 2001.

broj stanovnika

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2005

Smanjenje broja stanovnika u Zagori poremetilo je razmjerno homogenu demogeografsku strukturu naseljenosti splitske i šibenske regije koja je funkcionirala u ranijim povijesnim razdobljima. Dok su još početkom 20. st. udjeli stanovništva Zagore i regionalnih središta bili gotovo izjednačeni, u kasnijim razdobljima došlo je do izrazitog povećanja udjela stanovnika Splita i Šibenika, a znatnog smanjenja udjela stanovnika Zagore (Tabl. 1.).

Depopulacija je ostavila duboke tragove u demografskoj slici Zagore. Brojna zagorska naselja svedena su na pretežito stare stanovnike (Tabl. 2.) koji, statistički gledano, ekonomski nisu aktivni. Valja istaknuti da su brojna zagorska naselja raštrkana, što dodatno utječe na osjećaj izoliranosti i bespomoćnosti pojedinaca, a ista značajka strukture naseljenosti je otežavajuća okolnost u pogledu osiguranja kvalitetne medicinske i socijalne skrbi.

U 19 naselja Zagore 2001. živjelo je manje od 100 stanovnika, a među njima u 5 naselja živjelo je manje od 50 stanovnika (Zelovo 13, Milešina Mala 26, Milešina Velika 34, Utore Donje 37 i Vinovo Gornje 46). Tim naseljima,

koja zajedno tvore areal prežitaka tradicionalne hrvatske ruralne kulture, po svoj prilici prijeti demografsko izumiranje, a s time i iščezavanje bogate kulturne baštine. S rijetkim preostalim starim stanovnicima Zagore odlazi u nepovrat, ako se ne zabilježi, bogata jezična baština, običaji (usp. VOJNOVIĆ TRAIŽIVUK, 2001.; ALAUPOVIĆ-GJELDUM, 2001.), osobita tradicijska kultura odijevanja (VRANIĆ, 2001.) i prehrane, pjevanje i dr. Isto tako, propadanju je izložena bogata seoska graditeljska baština Zagore (ALAUPOVIĆ-GJELDUM, 2007.; BUBLE, 2007.) Gdje će odzvanjati otkanje koje je UNESCO 2010. uvrstio na popis ugrožene nematerijalne svjetske baštine? Vjerojatno prigodno u gradovima kamo su odselili potomci onih koji su taj drevni način pjevanja baštini od brojnih naraštaja čuvara temeljnih pučkih vrijednosti Zagore.

Tablica 1. Udjeli pojedinih prostornih cjelina u stanovništvu Šibensko-kninske i Splitsko-dalmatinske županije (u %)

Udio	Popisne godine			
	1857.	1900.	1953.	2001.
...stanovništva Šibenske Zagore u ukupnom stanovništvu Šibensko-kninske županije	8,46	8,18	8,03	3,96
...stanovništva Šibenika u ukupnom stanovništvu Šibensko-kninske županije	7,96	9,67	11,89	32,83
...stanovništva Splitske Zagore u ukupnom stanovništvu Splitsko-dalmatinske županije	9,17	8,04	7,32	2,45
...stanovništva Splita u ukupnom stanovništvu Splitsko-dalmatinske županije	6,31	7,55	19,27	37,77

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2005.

Tablica 2. Dobni sastav stanovništva 2001. (u %)

Prostor	Dobni sastav stanovništva		
	Mlado stanovništvo (0-19)	Zrelo stanovništvo (20-59)	Staro stanovništvo (60 i više)
Šibenska Zagora	17,20	42,83	39,97
Šibenik	23,38	55,69	20,93
Šibensko-kninska županija	23,15	50,23	26,62
Splitska Zagora	23,30	49,58	27,12
Split	23,32	56,57	20,11
Splitsko-dalmatinska županija	25,45	54,26	20,28
Za usporedbu			
Dugopolje	30,07	52,51	17,43

Izvor: *Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima*, Popis stanovništva, kućanstava i stanova, 31. ožujka 2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Srećom, terenska istraživanja dijelom demantiraju negativnu sliku kakva se dobije analizom demografskih statistika. Naime, svi oni koji nisu ekonomski aktivni i koji su starije dobi, nisu pasivni čimbenici u prostoru. Koliko god mogu, čak i u visokoj dobi, ipak održavaju svoje imanje i pokušavaju osigurati prehrambene namirnice za svoja kućanstva. U tome im pomažu vikendaši koji žive u obližnjim gradovima, pa i financijska pomoć koju pružaju članovi obitelji koji su odselili u gradove u Hrvatskoj i u inozemstvo. Tome treba zahvaliti činjenicu da ruralni krajolik Zagore nije posve napušten i zapušten. No s obzirom na nepovoljan dobni i ekonomski sastav stanovništva (Tabl. 2. i 3.), u većini zagorskih naselja proizvodnja u području primarnih djelatnosti, koje su stoljećima činile jezgru ekonomskih aktivnosti Zagore, nije tržišno orijentirana i ne pridonosi stvaranju eventualnih viškova. Donekle su u boljoj situaciji općinska sjedišta, ali među njima niti jedno, osim Dugopolja (koje je iznimka u svakom pogledu), nema više od 1000 stanovnika (Prgomet 132, Lećevica 252, Unešić, 387, Muć Donji 570 i Primorski Dolac 839). Pitanje je u kojoj mjeri ta općinska sjedišta mogu funkcionirati kao lokalna središta razvitka, ili bolje, je li uopće opravdana upravno-teritorijalna usitnjenost, a s time i funkcionalna raspršenost Zagore?

Tablica 3. Sastav stanovništva prema aktivnosti 2001. (u %)

Prostor	Sastav stanovništva prema aktivnosti (u %)		
	Udio aktiv. stan. u ukup. stan.	Udio stan. s osob. prih. u ukup. stan.	Udio uzdrž. stan. u ukup. stan.
Šibenska Zagora	35,56	39,45	14,98
Šibenik	44,78	25,80	29,41
Šibensko-kninska županija	39,77	28,97	31,26
Splitska Zagora	35,25	33,84	30,91
Split	43,44	26,68	29,88
Splitsko-dalmatinska županija	41,86	25,45	32,70
Za usporedbu			
Dugopolje	39,90	23,49	36,61

Izvor: Stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima, Popis stanovništva, kućanstava i stanova, 31. ožujka 2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Postojeće stanje u Zagori može se promatrati i s drugog gledišta. Depulacijski prostor istodobno je ekološki uglavnom očuvan. To je područje velike bioraznolikosti (usp. ROGOŠIĆ, 2001.). U Zagori se nije dogodila industrija u vidu velikih tvornica za proizvodnju željeznih konstrukcija, cementa, azbesta i

sl. koje bi onečistile i dugoročno devastirale okoliš. Međutim, prepuštanje velikog dijela nekadašnjih obradivih površina i pašnjaka sukcesiji autohtone eumediteranske i submediteranske vegetacije smanjuje površine pojedinih staništa. Tako se, primjerice, livadna staništa, u pravilu s velikim brojem vrsta, smanjuju i fragmentiraju na račun makije i šuma. Istodobno, neprohodna visoka vegetacija negativan je čimbenik u slučaju izbijanja požara jer se u takvoj sredini požar brže širi, a vatrogascima je teže pristupiti opožarenim površinama.

Donedavno napušteno i zapušteno područje najvećeg dijela Zagore poprima veliku vrijednost u onim društveno-gospodarskim sustavima koji svoj razvoj temelje na održivosti, odnosno poštivanju svih elemenata prirodne i kulturne baštine. Zagora može imati zadaću rasterećivanja obližnjega uskog obalnog pojasa i pri tome prosperirati, a ne samo apsorbirati odbačene viškove iz gradova na obali.

Analogno dobrim primjerima u nekim dijelovima Hrvatske, u Zagori bi dobre izgleda mogao imati ekološki prihvatljiv ruralni turizam. Pri tome nije moguće očekivati one razmjere tog oblika turizma koji je, primjerice, razvijen u unutrašnjoj Istri jer se ona nalazi bliže najvažnijim i pri tome ekološki osviještenim emitivnim područjima. Međutim, Zagora ima privlačne čimbenike koji mogu privući odgovarajući broj turista, osobito onih koji žele doživjeti složeni ambijent u kojem se isprepleće dinaridski krš s brojnim kulturno-povijesnim spomenicima i drugim elementima materijalne i duhovne kulture. U tom kontekstu potrebno je popularizirati brojne znanstvene spoznaje o Zagori. Primjerice, još je uvijek malo poznato kako su *na području Zagore ispisanе neke od najvažnijih stranica srednjovjekovne hrvatske povijesti* (ZEKAN, 2007.). Poželjno je razvijati i različite druge oblike ekonomije (pojedini manji pogoni industrije visokih tehnologija, obiteljska gospodarstva i dr.) te stvarati nove gospodarske i društvene vrijednosti, kako bi se rasteretio obližnji splitski (analogno tom i šibenski) prostor koji imaju velike probleme uzrokovane urbanom amorfijom i gospodarskim stranputicama. Pri tome zacijelo nije moguće, a nije ni dobro posvuda u Zagori kopirati model Dugopolja. Dugopolje doista svjedoči da je smislenim planiranjem prometne i ostale infrastrukture na nacionalnoj i regionalnoj razini kao i inicijativom lokalne zajednice moguće optimalno iskoristiti temeljne razvojne resurse. Ohrabrujuća je slika da se u zaleđu drevnoga Splita, najvećega i najvažnijega hrvatskog primorskog grada, u okružju stjenovitoga krškog reljefa, u novoizgrađenim tvorničkim i trgovačkim zgradama zbiva intenzivan gospodarski rast praćen, uz ostalo, demografskim rastom te bogatim kulturnim (BALIĆ, 2001.) i športskim životom (ČELAN, 2001.). Valja pri tome istaknuti da *dugopoljska medalja* ima i svoje naličje. Intenzivni razvitak raznovrsnih aktivnosti u Dugopolju ima nepredvidiv utjecaj na ekološki labilan prostor, koji, uz ostalo, hidrološki gravitira

Jadru, vodoopskrbnoj osnovici Splita i okolnog prostora. Incidentna ekološka situacija u tom prostoru mogla bi imati iznimno negativne posljedice.

Dugopolje očito nije dovoljno da bi se moglo utvrditi kako je Zagora nekakav *dobitnik* litoralizacije srednje Dalmacije, a pri tome treba istaknuti i činjenicu da se bilo kakav intenzivniji gospodarski razvitak u kršu, ekološki osjetljivom prostoru, ne može zbivati bez odgovarajućih objektivnih studija o utjecaju na okoliš i, nakon toga, maksimalnih zaštitnih mjera, dakle, ne onih kojima se minimalistički ispunjava odgovarajuća legislativa.

Primjera društvene i gospodarske revitalizacije kao što je Dugopolje malo je i u nacionalnim razmjerima, kao što je malo takvih geoprometnih čvorišta koja su mogla postati generatori razvitka u širem prostoru. Disperzni i uravnoteženi razvoj u cijeloj Zagori zacijelo nije moguć, ali u odabranim točkama (minijaturnim polovima razvitka) moguće je jačati lokalne zajednice, a time postaviti stabilne pregrade koje će usporiti demografsko prelijevanje prema obali. Pri tome će, naravno, presudnu ulogu imati upravo Split, Šibenik i druga naselja u obalnom pročelju Zagore (posebno Trogir i Kaštela, a u manjoj mjeri Primošten i Rogoznica) koji bi sustavno dio svojih funkcija trebali premješti u zaobalje. Strateški interes regionalnih obalnih središta ne bi trebao biti demografski rast po svaku cijenu (te sukladno tome zadobivanje nekakvih pozicija na nacionalnoj i regionalnoj razini) i istodobno stvaranje brisanog prostora na gravitacijskom području. Otpora relokaciji zacijelo će biti (kao što ih ima na relaciji Split – Dugopolje), ali približavanje idealnom modelu uređenoga i funkcionalno organiziranog prostora ne će biti moguće ako se inicijativa prepusti pojedincima ili određenim elitnim grupacijama koje motiviraju isključivo uski i najčešće kratkoročni financijski interesi. U tom smislu mnogo se može očekivati od pojedinih dobro osmišljenih projekata, kakav bi zacijelo mogao biti planirani znanstveno-tehnološki park u Vučevici u kojem se očekuje razvoj visokih tehnologija kao rezultat suradnje gospodarskih čimebnika i akademske zajednice, osobito Sveučilišta u Splitu.

ZAKLJUČAK

U prostoru Zagore litoralizacija se očituje na više načina: depopulacijom i ekonomskom regresijom te očuvanjem okoliša od prekomjernog onečišćenja i saturacije, ali i zapuštanjem okoliša te ostataka kulturno-spomeničke i etnografske baštine.

Prevladavajući procesi depopulacije i deagrarizacije događaju se u kontekstu sveobuhvatne litoralizacije u primorskom prostoru Hrvatske. Taj složeni proces je spontan, a u hrvatskim obalnim regijama, pa tako i u srednjoj

Dalmaciji, zbiva se uglavnom nekoordinirano i neplanirano kao posljedica dugotrajnijeg procesa demaritimizacije Hrvatske i prostorno-strateške jadranske (dez)orijentacije. Svojevrsni je apsurd da Hrvatska – kao primorska zemlja u kojoj je, sukladno općim procesima na obalama susjednih sredozemnih zemalja, litoralizacija činjenica koja se očituje u fizionomskoj i funkcionalnoj preobrazbi obale i zaobalja – još uvijek nije u cijelosti zadobila atribut pomorske zemlje koja sustavno – planski i dugoročno oslanja svoj svekoliki razvitak na golemim potencijalima obale, otoka i pripadajućeg mora. Ipak, noviji prostorno-planerski dokumenti od državne do lokalne razine kao i sporadični te metodološki i funkcionalno nepovezani koraci lokalnih zajednica pokazuju postupni i spori zaokret od polariziranog prema uravnoteženom razvitku obalnih regija duž cijeloga geografskog profila zaobalje – obala kopna – otoci. Donedavno napušteno i zapušteno područje najvećeg dijela Zagore poprima veliku vrijednost u onim društveno-gospodarskim sustavima koji svoj razvoj temelje na održivosti, odnosno uzimanju u obzir svih elemenata prirodne i kulturne baštine koja nije samo geografska kulisa već dinamična sastavnica prostora.

Mogućnosti suvremenog razvitka Zagore, koja bi se trebala uključiti u razvoj splitske i šibenske regije, nalaze se u komplementarnoj strukturi obiteljskih gospodarstava, a rjeđe i proizvodnje većih razmjera pri čemu bi naglasak trebao biti na:

- tradicijskim primarnim djelatnostima i obrtima
- održivom turizmu
- ekološki prihvatljivoj industriji manjih razmjera.

Primjer intenzivnoga društveno-gospodarskog razvoja Dugopolja moguće je slijediti samo djelomično, i to u rijetkim slučajevima minijaturnih polova razvitka, realno u općinskim središtima Zagore, pri čemu osobitu pozornost treba posvetiti očuvanju osjetljivoga krškog okoliša.

LITERATURA

- ALAUPOVIĆ-GJELDUM, D. (2001.): *O običajima životnoga godišnjeg ciklusa u Dugopolju*, Dugopolje – Zbornik radova Općine Dugopolje, ured. A. Gulin, Zagreb – Dugopolje, 493-526.
- ALAUPOVIĆ-GJELDUM, D. (2007.): *Seoska graditeljska baština*, Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja, ured. V. Kusin, Zagreb, 429-449.
- BALIĆ, S. (2001.): *Kultura, kulturne udruge i njihovo djelovanje*, Dugopolje – Zbornik radova Općine Dugopolje, ured. A. Gulin, Zagreb – Dugopolje, 651-678.
- BOTIĆ, J. (2010.): *Administrativne granice na kaštelanskom području kao kočnica razvoja*, Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore – Zbornik radova, ured. J. Botić, Kaštela, 189-200.
- BUBLE, S. (2007.): *Kamen u tradicijskoj arhitekturi*, Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja, ured. V. Kusin, Zagreb, 451-460.
- ČELAN, D. (2001.): *Šport i rekreacija*, Dugopolje – Zbornik radova Općine Dugopolje, ured. A. Gulin, Zagreb – Dugopolje, 679-698.
- DEBOUDT, Ph. (2010.): *Towards coastal risk management in France*, Ocean & Coastal Management, 53 (7), 366-378.
- DŽUBUR, H. (1994.): *Litoralizacijski procesi – okosnica dugoročne razvojne orijentacije Dubrovačko-neretvanske županije*, Gospodarski razvoj i problemi Istre, Hrvatske i njihova okružja, Zbornik radova devetnaestog znanstvenog skupa Susreti na dragom kamenu, Pula, 411-430.
- FARIČIĆ, J. (2006.): *Obala – prostor kontakta i konflikta*, Akademik Josip Roglić i njegovo djelo – Zbornik radova, Hrvatsko geografsko društvo, ured. M. Matas, Zagreb, Split, Zadar, 269-297.
- FARIČIĆ, J. (2006b): *Sjevernodalmatinski otoci u procesu litoralizacije – razvoj, problemi i perspektive*, Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, doktorska disertacija, Zagreb.
- JELEN, I. (1993.): *Pomorska orijentacija i litoralizacija*, Acta turistica, 5 (1), 56-64.
- KALOGJERA, A. (1982.): *Physical Geographical Conditions for the Littoralisation of the Yugoslav Coast*, Geographica Iugoslavica, 3 (za 1981), 79-91.
- KALOGJERA, A. (1984): *Presupposti geografici odierni della valorizzazione del Litorale Iugoslavo*, Atti del XI convegno internazionale della cultura abruzzese e del IV congresso internazionale della cultura interadriatica, Abruzzo – Rivista del istituto di studio abruzzesi, XXII (1), 43-58.
- MARINOVIĆ-UZELAC, A. (2001.): *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb.
- MASALA, C. (1999.): *Demographic Pressure and Ecological Restraints: The Case of the Mediterranean*, International Security Challenges in a Changing World, Studies in Contemporary History and Security Policy, 3 (1), 77-92.

- MATAS, M. (1995.): *O nekim negativnim posljedicama litoralnih procesa na primjeru srednje Dalmacije*, Tržište, 7 (1-2), 167-177.
- MATAS, M. (2005.): *O Zagori i njezinim demografskim problemima*, Zbornik radova 3. hrvatskog geografskog kongresa, ured. A. Toskić, Zagreb, 309-323.
- MATAS, M., BRAIČIĆ, Z. (2010.): *Kaštelansko primorje i njegovo zaleđe u uvjetima litoralizacije*, Opor i Kozjak - spona priobalja i Zagore – Zbornik radova, ured. J. Botić, Kaštela, 111-124
- NEJAŠMIĆ, I. (2008.): *Stanovništvo Hrvatske – demogeografske studije i analize*, Hrvatsko geografsko društvo, Zadar.
- NJEGAČ, D. (2000.): *Regionalna struktura Hrvatske*, Zbornik radova 2. hrvatskog geografskog kongresa, ured. D. Pejnović, Zagreb, 191-199,
- PETRIĆ, I. (1994.): *Mediterranski koncept nacionalnog gospodarstva Hrvatske (Jadranska orijentacija)*, Mediteranski koncept razvojne strategije Hrvatske, Radovi Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, IV (11), 1-26.
- ROGLIĆ, J. (1966.): *Litoralizacija i njeno značenje*, Pomorski zbornik, 4, 679-708.
- ROGLIĆ, J., ROGLIĆ, N. (1967.): *Litoralizacija – Prekretnički i perspektivan proces*, Ekonomski institut Split, Split.
- ROGOŠIĆ, J. (2001.): *Prirodna obilježja područja Dugopolja*, Dugopolje – Zbornik radova Općine Dugopolje, ured. A. Gulin, Zagreb – Dugopolje, 29-46.
- SCOULLOS, M. J. (2003.): *Impact of anthropogenic activities in the coastal region of the Mediterranean Sea*, International Conference on the Sustainable Development of the Mediterranean and Black Sea Environment, Solun,
- SIKIRICA, Z. (1991.): *Koncepcija litoralnog tržišta*, Ekonomski analitičar, 4, 22-30.
- STRAŽIČIĆ, N. (1996.): *Croatia – a coastal and maritime country*, Geojournal, 38(4): 445-453.
- TURINA, A. (1971.): *Litoralizacija gornjojadranskog područja i suradnja između Rijeke i Trsta u provedbi litoralizacije*, Pomorski zbornik, Rijeka, 33-48.
- TURINA, A. (1978.): *Litoralizacija*, Pomorska enciklopedija, JLZ, 4, Zagreb, 313-316.
- VOJNOVIĆ TRAJIVUK, B. (2001.): *Prilog istraživanju etnografije Dugopolja*, Dugopolje – Zbornik radova Općine Dugopolje, ured. A. Gulin, Zagreb – Dugopolje, 461-472.
- VRANIĆ, I. (2001.): *Tradicijsko ruho dugopoljskog područja*, Dugopolje – Zbornik radova Općine Dugopolje, ured. A. Gulin, Zagreb – Dugopolje, 473-492.
- VRESK, M. (1985.): *Urbanizacija Dalmacije u uvjetima litoralizacije*, Radovi Geografskog odjela PMF-a Sveučilišta u Zagrebu, 20, 31-40.
- VUKASOVIĆ, A. (1995-): *Pedagogija*, Alfa, Zagreb.
- ZEKAN, M. (2007.): *Starohrvatska kulturnoumjetnička baština*, Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja, ured. V. Kusin, Zagreb, 137-147.

Izvori

Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2005. (www.dzs.hr)

Stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima, Popis stanovništva, kućanstava i stanova, 31. ožujka 2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, Popis stanovništva, kućanstava i stanova, 31. ožujka 2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Josip Faričić

ZAGORA – WINNER OR LOSER IN LITTORALIZATION OF CENTRAL DALMATIA

SUMMARY

Zagora is a hinterland area of Central Dalmatia, and in the last several decades it has been marked by intensive socio-economic processes that have thoroughly changed its basic features, particularly its traditional spatial organization.

It is almost incomprehensible how maritime influence in socio-economic sense has so little influence on Zagora, which is located in the vicinity of Split, Trogir and Šibenik, only 20 to 30 minutes of car or bus ride (as a new geographic measure for distance) from previously mentioned Croatian littoral towns. It seems that the influence of the sea reaches only to the top of the nearest littoral hills.

Dominant processes of depopulation and deagrarianization take place in the context of comprehensive littoralization in littoral part of Croatia. That complex process is spontaneous, and in Croatian littoral regions, including Central Dalmatia, it is largely uncoordinated and unplanned due to a long-term process of “demaritimization” of Croatia, and spatial-strategic Adriatic (dis)orientation. It is an absurd that Croatia, although located on the Adriatic, still has not been duly labeled a maritime country that systematically bases its development on immense potentials of the coast, islands and the sea, particularly since, in accordance with general processes that are present on the coasts of the neighboring Mediterranean countries, littoralization is a fact that reflects itself in physiognomic and functional transformation of the coast and the hinterland. However, recent regional planning documents ranging from national to local level, and individual methodologically and functionally unrelated attempts of local communities show gradual and slow shift from polarized to balanced development of coastal regions along the whole geographic profile: hinterland – littoral area – islands. Up to recently abandoned and neglected parts of Zagora are now being more valorized in those socio-economic systems that base their development on sustainability, i.e. on respecting all the elements of natural and cultural heritage, which is not mere geographic façade, but rather dynamic element of space.

In discussing Zagora as a loser or winner in the process of littoralization in Central Dalmatia, it is possible to find both pros and cons for both collaterally “competitive” categories. From the aspect of past rural exodus from the hinterland and disregard of wider community, it is possible to emphasize the losses. At the same time, ecologically preserved area is also the area of significant biodiversity and Croatian traditional rural culture.

The simplest image of a village in Zagora reveals that the school bells in small social realistic concrete buildings became silent, the air is filled with tolls of death knells from ancient Croatian stone churches, oasis of peace and spirituality.

However, the remaining population of Zagora cannot be compared with a static auditorium that can be additionally motivated to leave to neighboring or distant Croatian towns and other immigrant destinations due to the above-mentioned scenario. Positive examples such as the case of Dugopolje, although rare, still prove that with well-planned traffic and other infrastructure, along with the initiative from local community, it is possible to use basic developmental resources and develop different types of economy, and create new economic and social values. At the same time, such initiatives can unburden the neighboring Split area which is pressured by urbanistic chaos and economic recession. Indeed, it is very promising for Zagora that in the hinterland of ancient Split, the largest and the most important Croatian littoral town, and in the surroundings of rocky karst relief and newly-built factories and shopping centers, one can hear the sounds of famous classical music and echoes from high-quality sports fields. However, different geographic indicators still cannot confirm the thesis that Zagora might be a possible winner in the process of littoralization of Central Dalmatia because there are so few examples of social and economic revitalization.

Key words: Zagora, Central Dalmatia, littoralization, socio-economic transformation

Borna Fuerst-Bjeliš, Sveučilište u Zagrebu
Sanja Lozić, Sveučilište u Zadru
Marin Cvitanović, Sveučilište u Zagrebu
Anamarija Durbešić, Hrvatske šume d.o.o., Zagreb
e-mail: bornafb@geog.pmf.hr

PROMJENE OKOLIŠA SREDIŠNJEG DIJELA DALMATINSKE ZAGORE OD 18. STOLJEĆA

SAŽETAK

Cilj istraživanja je analiza promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore tijekom posljednjih 250 godina. Istraživanje se temelji na dostupnim narativnim (putopisi), katastarskim i kartografskim izvorima u vremenskom rasponu od 18. do 21. stoljeća. Prostorna analiza podataka provedena je pomoću GIS tehnologije. Analiza je pokazala da je središnji proces promjene okoliša značajna reforestacija. Danas u strukturi vegetacije prevladavaju degradacijski oblici submediteranske vegetacije (86%) i rašireni su na najvećem dijelu nekadanjih pašnjaka i kamenjara, a dijelom i ratarskih zona. Proces reforestacije posljedica je društvenih procesa promjene u drugoj polovici 20. stoljeća, prije svega procesa litoralizacije, koji je doveo do depopulacije i dokinuća tradicijskog načina života.

Ključne riječi: okoliš, Dalmatinska zagora, katastar, reforestacija, putopisi, litoralizacija, depopulacija, tradicija

UVOD

Gdje je danas Zagora između svoje ratarsko-stočarske tradicije i aktualnih, suvremenih procesa litoralizacije i globalizacije? Ovaj rad djelomice odgovara na neke aspekte ovog pitanja. Kroz proces istraživanja i analize promjene okoliša upućuje se na dominantne društvene procese koji su pokrenuli »lančanu reakciju« u odnosima čovjeka i okoliša. Prostor istraživanja središnji je dio Dalmatinske zagore u užem smislu, koji se definira i kao Podmosečka zagora (MATAS, FARIČIĆ, 2010.).

IZVORI I METODOLOGIJA

Istraživanje promjena okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore provedeno je na temelju komparativne analize većeg broja različitih narativnih i grafičkih izvora, razmjerno dugog vremenskog raspona, od 18. do 21. stoljeća. Pri tome je, dakako, najstariji dostupni izvor odredio ukupni vremenski raspon praćenja promjena.

Među najstarijim su izvorima narativni izvori koji obuhvaćaju niz objavljenih putopisa i izvješća iz 18. i 19. stoljeća. Za potrebe ovog istraživanja detaljnije su analizirani sadržaji koji se odnose na prostor Dalmatinske zagore u putopisnim tekstovima, počevši od FORTISOVA Puta po Dalmaciji (1774.), te Concine (1809.), MATUTINOVIĆA (1811.), PETTERA (1834.), TOMMASEA (1847.), YRIARTEA (1883.) i MODRICHA (1892.). U svim slučajevima, osim kod FORTISA i MATUTINOVIĆA, čija su djela doživjela hrvatska izdanja, analizirani su izvorni tekstovi, pohranjeni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Grimanijev katastar najstariji je dostupni katastarski izvor za ovo područje. Osim mape, uključuje i popisni dio dokumentacije s numeričkim i tekstualnim sadržajima. Datira iz sredine 18. stoljeća i po tome je praktički suvremenik Fortisovim opažanjima. U svrhu istraživanja promjena okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore, provedena je analiza katastarskih podataka za područje veće skupine patronimičkih zaselaka, obuhvaćeno pod današnjim nazivom Mirlović zagore (*Mirillovich*), kao studija slučaja. Dokumentacija Grimanijeva katastra pohranjena je u Državnom arhivu u Zadru.

Nadalje, korišteni komparativni grafički izvori za 20. i 21. stoljeće obuhvaćaju topografske karte mjerila 1:25 000 (1977./79.),¹ te digitalne ortofoto karte (2010.).² Usto, korišteni su podatci iz Šumsko-gospodarskih planova Hrvatskih šuma (2000.).³

Provedena je komparativna analiza podataka iz navedenih izvora kako s obzirom na vrstu (grafički/narativni) tako i s obzirom na vrijeme na koje se odnose. Primjerice, usporedba FORTISOVIH opažanja s podacima Grimanijeva katastra, vremenski gotovo istodobnih izvora, u značajnoj mjeri upotpunjuje sliku okoliša Dalmatinske zagore druge polovice 18. stoljeća. Putopisi, iako često daju više generalne informacije, a rjeđe specifično lokalne, vrlo dobro upotpunjuju nedostatnu prostornu pokrivenost katastarskom dokumentacijom onoga vremena.

Svi su prostorni podatci georeferencirani, a obrađeni su i analizirani pomoću GIS tehnologije, kroz program ArcMap 9.3.

¹ Listovi topografske karte 1:25 000: *Konjevrate, Drniš, Perković, Nevest*

² Listovi digitalne ortofoto karte: *Drniš, Prgomet, Šibenik i Skradin*

³ Gospodarske jedinice *Mideno brdo* i *Miljevački plato*

PROSTOR I MODEL ODNOSA ČOVJEKA I PRIRODNE OSNOVE

Dalmatinska zagora u cjelini, pa tako i njezin središnji dio, prostor je krša. Krš kao prirodna sredina primarno je određen općom vodopropusnošću tla s tek lokaliziranim vododrživim zonama. Obilježja mediteranske i submediteranske klime s izrazitim ljetnim sušama dodatno bitno pridonose općoj oskudici vodom. U takvim uvjetima, stoga, stočarstvo je najpogodniji i najprilagodljiviji način života i oblik egzistencijalnog gospodarstva. Stočarstvo, u sprezi s karakteristikama krške prirodne sredine, vrlo lako vodi degradaciji vegetacije, odnosno procesu deforestacije. U tom smislu, narativni i ostali grafički (katarski) izvori dokumentiraju početak glavne faze promjena u 17. i 18. stoljeću, kao posljedice povećanja brojnosti stanovništva i stoke zbog stabilizacije granice između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva na teritoriju Zagore (FUERST-BJELIŠ, ZUPANC, 2007.).

Toponimija iz toga razdoblja snažno upućuje na dominantna obilježja krške prirodne sredine i njezine implikacije, kao što su npr. tipični krški reljefni (dulibe, dočići⁴) i hidrografski (lokva, bunar⁵) oblici i njihovo specifično korištenje u svakodnevnom životu. Posebno je naglašena oskudica vode, toliko karakteristična za krš, u velikom broju različitih izraza za hidrografske elemente, odnosno za izvore vode (FUERST-BJELIŠ, 2003.). Specifični orografski, geološki i geomorfološki odnosi utjecali su na izrazitu lokalizaciju nepropusnih zona, te na pružanje glavnih obradivih zona, obrasce lokacije naselja i organizaciju života u zagorske kršu.

Karakter prirodne sredine tradicijskog prostora Zagore odredio je način života i stočarstvo kao prevladavajući oblik gospodarstva. Osnovno obilježje okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore prema izvorima iz 18. stoljeća stoga je, osim lokaliziranih ratarskih zona, prevladavanje pašnjaka i stjenovitog krša. Agrarni pejzaž obilježen je izrazitom fragmentacijom malih posjeda kao posljedice (ne)mogućnosti lokalnih (mikro)uvjeta prirodne sredine.⁶ Krški tip prirodne sredine u sprezi sa stočarstvom, u uvjetima povećanja brojnosti stanovništva i stoke procesima imigracije, doveo je do intenzivne deforestacije. Degradirani šumski pokrov i deforestacija opća su karakteristika okoliša Dalmatinske zagore u 18. stoljeću. (FUERST-BJELIŠ, LOZIĆ, 2003.).

⁴ *Duliba, Dochich* (FUERST-BJELIŠ, 2003.).

⁵ *Loqua, Bunar* (FUERST-BJELIŠ, 2003.).

⁶ Visoki stupanj fragmentacije nije posljedica odmaklog procesa dijeljenja obitelji poradi dugotrajne stabilizirane naseljenosti, kao što je to najčešće slučaj, poglavito iz razloga osmanskog prekida naseljenosti, zemljoposjedništva i agrarnih odnosa u području Zagore (FUERST-BJELIŠ i dr., 2003.). S druge strane, investiture, sukladno agrarnom pravnom sustavu na teritoriju mletačke Nove stečevine reguliraju pitanja vlasništva i raspolaganja zemljom (UNGAROV, 1992.).

Druga polovica 20. i početak 21. stoljeća donose inverziju odnosa. Na tradicijski prostor Zagore snažno utječu opći procesi litoralizacije. U prvom redu to za Zagoru znači depopulaciju. Stanovništvo je najvećim dijelom trajno iselilo, pretežno u obalne centre rada. Depopulacija donosi obrat u smislu smanjenja pritiska na prostor. Populacijsko praznjenje, napuštanje zemlje i nestajanje tradicijskog načina života i gospodarenja, koje se temelji primarno na stočarstvu i lokaliziranim zonama ratarstva, pokreće prirodni proces vegetacijske sukcesije i reforestaciju.

OKOLIŠ DALMATINSKE ZAGORE U PUTOPISIMA 18. i 19. STOLJEĆA

Čitava Dalmacija sve do 19. stoljeća za Zapadnu Europu bila je vrlo slabo poznato područje. Kao prostor dodira tri velike europske sile; Habsburška Monarhija, Osmansko Carstvo i Mletačka Republike (tzv. *Triplex confinium*) bila je teritorijalno nekonsolidirana te vojno-politički nestabilna. Dalmatinci su bili, kako piše Tommaseo 1847. *malena, siromašna i zanemarena nacija*. Tek prestankom vojnih sukoba između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva i potpisivanjem mira u Sremskim Karlovcima 1699. i Požarevcu 1718. ovo se područje stabilizira. Mletačka Republika širi svoj utjecaj najprije do Knina, Vrlike, Sinja, Vrgorca i Čitluka, a mirom u Požarevcu još dublje u unutrašnjost, do Imotskog i Metkovića. Time je cijeli unutrašnji dio Dalmacije potpao pod mletačku upravu, a u Veneciji, pa i šire, poraslo je zanimanje široke čitateljske publike za nepoznata područja koja su sve dotad bila pod upravom Osmanskog Carstva.

Književnost u Europi krajem 18. stoljeća bila je pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja te su opisi novih krajeva bili mješavina znanstvenog i literarnog pristupa. Najčešće je bilo riječ o putopisima koji su osim subjektivnih doživljaja donosili i detaljne opise ljudi, običaja, tradicijskih nošnji, ali i pokušavali napraviti povijesnu ili geografsku sistematizaciju Dalmacije. U njima se mogu pronaći kadšto generalni, a ponekad i detaljni opisi okoliša – vegetacije, tala, rijeka, poljoprivrednih područja, gradova i kulturnih pejzaža.

Tekstovi korišteni u analizi okoliša datiraju iz razdoblja od 1774. god. do 1892. god. Uključuju putopis u dva sveska »Viaggio in Dalmazia« talijanskog teologa ALBERTA FORTISA iz 1774. koje se često navodi kao najvažnije djelo o Dalmaciji tog vremena, zbirku pisama Giacoma de Concine iz 1809. pod naslovom *Viaggio nella Dalmazia littorale, Essai Historique, Geographique Politique, Civil et Militaire sur Les Provinces Illyriennes (...)* LUJE MATUTINOVIĆA iz 1811., *Compendio geografico della Dalmazia* FRANZA PETTERA iz 1834., *Intorno a cose dalmathice e triestine* NICCOLE TOMMASEA

iz 1847., *Les bords de l'Adriatique et le Montenegro* CH. YRIARTEA iz 1878. i *La Dalmazia romana-veneta-moderna* GIUSEPPEA (JOSE) MODRICHA iz 1892.⁷

Korištenje putopisa iz 18. i 19. stoljeća u nastojanju da se rekonstruiraju karakteristike okoliša Dalmatinske zagore treba u ponajprije shvatiti kroz prizmu kulture i vremena u kojima su putopisi nastali. Promatrani tekstovi u mnogočemu odražavaju vrijednosti pisaca putnika i društva iz kojih su potekli. U putopisima se opisivalo ono što se smatralo bitnim – krajolici su se valorizirali kao *dobri* i *loši*, pogodni ili nepogodni za npr. poljoprivredu. Objektivnost se također ponekad žrtvuje radi umjetničkog dojma, a ponekad se u opisu okoliša pojavljuju gotovo mitski elementi.

Opisi dalmatinske obale mnogo su češći i detaljniji jer je obalna Dalmacija bila gušće naseljena s većim i značajnijim gradovima, te bolje prometno povezana morskim lukama. Dalmatinska zagora bila je teško dostupna, pa je tako prema Modrichu (1892.) put od Splita do Sinja trajao puna četiri sata.

Suha, kamenita i nenaseljena područja

Slika Dalmatinske zagore koja dominira u putopisima, suho je, kamenito i nenastanjeno područje. Tako MODRICH (1892:165) opisuje svoj put iz Splita prema Sinju kao prolazak kroz *divlja i planinska područja*: Mosor opisuje kao neprohodni planinski lanac, a na putu iz Splita prema unutrašnjosti prelazi preko *dvije ili tri stjenovite visoravni koje su gotovo kao pustinja* (1892:371). I FORTIS (2004:181) opisuje krajolik između Splita i Sinja kao *kraj koji je bio čas brdo, čas dolina, ali gotovo uvijek jednako krševit i slabo napučen*. Spominje se i lokalitet Dračavica kao *neobrađiva i kamenita dolina... dio užasne pustinje*, kojima u opisu slične i doline Gizdovac i Prugovo. Prema jugoistoku slika je ista: MODRICH (1892:242) opisuje krajolik na putu prema Vrgorcu i Imotskom kao *suh i nenaseljen kraj*. I prema Metkoviću nastavlja se *jednostavna, ali grandiozna panorama: s desne strane pet dugih sati neprestano samo suhe stijene, planinske padine i nepristupačni i suhi planinski vrhovi*.

Opisi suhих, neprohodnih planinskih pejzaža nastavljaju se i u okolici Knina. Južno od Knina tako se nalazi *divovska siva planina Promina*«, a sjeverno »*drugi stjenoviti i suhi planinski vrhunci*, a slične opise stjenovitih i suhих pejzaža nalazimo i za područja Plavnog i Golubića (MODRICH, 1892:421). Yriarte (1883:159) područja oko Knina opisuje kao monoton pejzaž koji se sastoji od stjenovitih zaravni, nazivajući ovo područje *Stjenovitom Arabijom*.

⁷ Ovdje se navode originalni naslovi djela te godine prvog izdanja ili nastanka rukopisa. U referencama se nalaze potpuni podatci o izdanjima koja su korištena u rekonstrukciji okoliša Zagore.

I na putu prema Zadru i Drnišu pejisaž se ne mijenja. Prema Zadru ponekad se prelazi i po *pet ili šest liga terena bez ikakve vegetacije* (YRIARTE, 1883:137), a prema Drnišu prelazi se preko *stjenovite, sterilne visoravni gdje se tek ponegdje mogu pronaći šumarci* (MODRICH, 1892:427).

Uz unutrašnjost Dalmacije općenito se više veže *stočarstvo* (CONCINA, 1809.) i s time povezani *pašnjaci* (TOMMASEO, 1847.). FORTIS (2004: 181) ima ista opažanja kad navodi da su *Morlaci veoma daleko od poimanja dobra, pa i osrednja ratarstva*.

Zelene doline, polja i močvare

U skladu s karakteristikama prirodne sredine, odnosno prevladavajućom vodopropusnošću krškoga kraja i lokaliziranim vododrživim zonama, općoj percepciji i karakterizaciji Dalmatinske zagore kao stjenovitog, bezvodnog i neplodnog prostora suprotstavljaju se bilješke o lokalno izdvojenim »zelenim i plodnim« područjima, koja su vezana upravo uz te nepropusne zone. Tu se uglavnom navode pojedine riječne doline (Krka, Cetina) i polja u kršu. Ova pojedinačna izdvojena područja gotovo u pravilu se navode kao kontrast općem prevladavajućem obilježju, te ga istodobno, na taj način, dodatno apostrofiraju. Tako YRIARTE (1883:175) opisuje ova područja kao kraj u kojem kao da se osjeća *dah života* za razliku od *pustinje* koja prevladava.

Sve se ove zone nalaze izvan područja središnjeg dijela Zagore, koji se, temeljem analiziranih putopisnih tekstova, može definirati kao obešumljen, suh i kamenit, pretežno pašnjački prostor. Ove su informacije vrlo vrijedan dopunski, odnosno korektivni materijal podacima Grimanijeva katastra, koji, s obzirom na metodologiju, u najvećoj mjeri pruža indirektno informacije o okolišu.

OKOLIŠ DALMATINSKE ZAGORE U GRAFIČKIM IZVORIMA OD 18. DO 21. STOLJEĆA

Grimanijev katastar, 18. stoljeće

Proširenje teritorija pod mletačkom upravom dublje u dalmatinsko zaleđe u 18. stoljeću iniciralo je nove agrarne odnose u okviru *agrarnih operacija*, kao i novu politiku podjele i dodjele zemlje (investiture). Agrarne operacije pratila je izrada katastra, koji, uzimajući u obzir metodološke razlike pojedinih izmjera, uključuju osnovnu dokumentaciju koju čini katastarski popis i mapa. Grimanijev katastar nastao je u okviru Grimanijeva agrarnog zakona, od 1756.-1760.

Katastarska dokumentacija, korištena u ovoj analizi, sastoji se od mape i popisa za područje skupine zaselaka središnjeg dijela Dalmatinske zagore: *Mirillovich Sup.* i *Mirillovich Inf.*, danas Mirlović Zagora. Podatci koje sadrži odnose se prije svega na veličinu, položaj, broj i opise granica zemljišnih čestica koje su u zakupu.⁸ Drugim riječima to znači da Grimanijev katastar, s obzirom na metodologiju izrade, ne sadrži informacije o strukturama; ni o načinu korištenja zemljišnih čestica, niti o stočnom fondu, kao niti o strukturi stanovništva. Katastarska mapa prikazuje samo nacrt zemljišnih čestica, s obzirom na pripadnost. Po svemu tome, ovaj se katastar u većoj mjeri razlikuje kako od nekih ranijih izmjera, a posebno u odnosu prema austrijskom katastru, nekih 30-ak godina kasnije, koji prikazuje ukupan sadržaj prostora u vidu detaljnog plana, uključujući strukturu prema načinu korištenja zemljišta. Prema tome, o okolišu možemo saznati tek posredno. (Slika 1)

Sama katastarska mapa, kao grafički izvor podataka, ne sadrži prikaz reljefa u podlozi niti bilo kakve podatke o načinu korištenja zemljišta, no posredno ipak upućuje na neke elemente prirodne sredine. Nacrt zemljišnih čestica vrlo jasno trasira glavnu plodnu, obradivu zonu, koja korespondira eocenskoj flišnoj zoni⁹ (Fuerst-Bjeliš, 2003.). Jedini izravno naznačeni reljefni i hidrografski elementi su humovi i važnije lokve. Posebno su stoga vrijedni tekstualni dijelovi katastra koji se odnose na opis granica zemljišnih čestica. Udjeli osnovnih kategorija prirodne sredine prema opisu granica čestica pokazuju apsolutnu prevagu stjenovitoga krša i pašnjaka (*»pascolo«*).

Tablica 1. Karakteristike okoliša prema kategorijama iz opisa granica katastarskih čestica, Mirlović zagora, 18. stoljeće (izvan obrađenih ratarskih zona)

Karakteristike okoliša	Udjel površine (%)
Pašnjak	86
Stjenoviti krš	12
Gorski, planinski prostor	1
Ostalo	1
Ukupno	100

Izvor: *Mirillovich Superior Inferior territorio di Knin*, ZA Fuerst-Bjeliš, 2003.

⁸ Novostečena zemlja Mletačke Republike (Aquisto Nuovo) pripada državi i investiturama se dodjeljuje samo u zakup stanovništvu koje je i dotada živjelo na tom području, ali i morlačkim (vlaškim) doseljenicima iz dinarske unutrašnjosti (UNGAROV, 1992.; FUERST-BJELIŠ i dr., 2003.).

⁹ Osnovna geološka karta, list *Drniš*.

Slika 1. Grimanijeva katastarska mapa Mirlović Zagore iz 18. stoljeća

Izvor: *Mirillovich Superior-Inferior Territorio di Knin, anno 1746; il relativo disegno della villa Mirillovich Inferre e Superre ripartita l'anno 1760 ... (ZA)*

Pašnjaci pri tome nisu klasificirani u tipove, te nam ovdje podatci iz putopisa služe kao dopunske informacije o karakteru prostora; dakle, upućuju da se prije svega radi o stjenovitome kršu, odnosno kamenjarskim pašnjacima. U području Mirlović Zagore, izvan ratarske zone, u ukupnoj površini na takve pašnjake otpada 86%, a na stjenoviti krš 12% prostora (FUERST-BJELIŠ, 2003.).

Topografske i digitalne ortofoto karte, 20.-21. stoljeće

Temeljem komparativnih kartografskih izvora dobiveni su podatci o vegetacijskim karakteristikama istraživanog prostora. Analizirane su topografske karte mjerila 1:25 000 iz 1977./79. godine, razdoblja neposredno nakon najvećega populacijskog egzodusa Zagore. Podatci o šumskim površinama su georeferencirani, te superponirani na katastarsku mapu Mirlović zagore iz 18. stoljeća. (Slika 2)

Pomoću digitalnih ortofoto karata iz 2010. godine dopunjeni su podatci o šumskoj vegetaciji u odnosu na topografske karte otprije 30 godina. Kartografski izvori navedenih dvaju komparativnih razdoblja 20. i 21. stoljeća pružili su podatke o proširenju šumske vegetacije, no bez razlikovanja različitih vrsta i stadija sukcesije.

Prema podacima Šumsko-gospodarskih planova (2000.) bilo je moguće dobiti uvid u strukturu vegetacije. Od ukupne analizirane površine, na degradacijske oblike submediteranske šume, šikaru i šibljak, otpada pretežni dio od 86%, a na pravu šumu tek 1,6%. Travnjaci obuhvaćaju još preostalih 11,6% prostora izvan obrađenih i naseobnih prostora. (Slika 3)

Tablica 2. Struktura vegetacije, Mirlović zagora, početak 21. st. (izvan obrađenih ratarskih zona)

Vrsta	Površina (ha)	Udjel površine (%)
Šuma	85,21	1,62
Šikara	3456,84	65,77
Šibljak	1103,06	20,99
Travnjak	610,70	11,62
Ukupno	5255,81	100.00

Izvor: Šumsko-gospodarski planovi, *Gospodarske jedinice Mideno brdo i Miljevački plato, Hrvatske šume d.o.o.*

Slika 2. Proces reforestacije od 18. do 20. stoljeća, Mirlović zagora

Izvor: *Mirillovich Superior Inferior Territorio di Knin*, anno 1746; *il relativo disegno della villa Mirillovich Inferiore e Superiore ripartita l'anno 1760*, (ZA) Topografiska karta 1:25 000, listovi Konjevrate, Dmiš, Perković, Nevest(DGU)

Slika 3. Ukupna promjena okoliša od 18. do 21. stoljeća, Mirlović zagora

Izvor: *Mirillovich Superior Inferior Territorio di Knin, anno 1746; il relativo disegno della villa Mirillovich Infre e Sup.re ripartita l'anno 1760 ...*, (Z4) Topografska karta 1:25 000, listovi *Konjevrate, Drniš, Perković, Nevest, 1977/79*(DGU) Šumsko-gospodarski planovi, *Gospodarske jedinice Mideni brdo i Mljevački plato, 2000*, (HŠ) Digitalna orto foto karta, listovi: *Drniš, Prgomjet, Šibenik i Skradin, 2010*, (DGU)

REZULTATI: TRASIRANJE PROMJENE OKOLIŠA – REFORESTACIJA

Komparativna analiza narativnih, katastarskih i kartografskih izvora od 18. do 21. stoljeća jasno je upozorila na dominantni proces promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore tijekom posljednjih 250 godina – reforestaciju. Izvori 18. stoljeća dokumentiraju prevladavanje stjenovitog krša i pašnjaka izvan lokaliziranih ratarskih zona. Suvremeni su izvori, nasuprot tomu, pokazali da je danas glavna značajka okoliša degradirana šuma. U strukturi tipova vegetacije danas prevladavaju degradacijski oblici submediteranske šume – šikare i šibljac, gotovo u istom postotku kao (kamenjarski) pašnjaci prije dva i pol stoljeća (86%). Prostorna analiza i komparacija podataka u GIS-u pokazala je da je vegetacijska sukcesija zauzela najveći dio nekadašnjih površina pašnjaka, a dijelom i ratarske površine.

Ovaj je proces reforestacije izravna indikacija, odnosno posljedica društvenih promjena i procesa koji utječu na Zagoru od druge polovice 20. stoljeća – prije svega procesa litoralizacije. Litoralizacija je pokrenula depopulaciju, a depopulacija napuštanje zemlje i nestajanje tradicijskog načina života i gospodarenja koje se temelji primarno na stočarstvu i lokaliziranim zonama ratarstva, te obrat u smislu smanjenja pritiska na prostor. Ovaj je slijed promjena pokrenuo prirodni proces vegetacijske sukcesije i reforestaciju.

Napomena

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta (Promjene okoliša i kulturni pejzaž kao razvojni resurs) provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Autori zahvaljuju Državnom arhivu u Zadru i Hrvatskim šumama d.o.o. na dozvoli korištenja dokumentacije.

LITERATURA I IZVORI

- CONCINA, G., de (1809.): *Viaggio nella Dalmazia Litorale*, Udine.
- Digitalna orto foto karta, listovi: *Drniš, Prgomet, Šibenik i Skradin*, 2010, DGU.
- FORTIS, A. (2004.): *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak.
- FUERST-BJELIŠ, B. (2003.): *Reading the Venetian Cadastral Records: An Evidence For the Environment, Population and Cultural Landscape of the 18 th Century Dalmatia*, Hrvatski geografski glasnik, 65/1, 47-62.

- FUERST-BJELIŠ, B., D'ALESSIO, G., DIKLIC, O. (2003.): *Mletački katastar 18. stoljeća i ekohistorijska evaluacija Tromeđe, u: Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija* (ur: Roksandić, D, Mimica, I., Štefanec, N., Glunčić-Bužančić, V.),87-99, Split, Zagreb.
- FUERST-BJELIŠ, B. LOZIĆ, S. (2003-): *The Grimani Cadastral Survey (18th Century): Tracing the Environmental Change in Central Dalmatia, Croatia* (poster); 20th International Conference on the History of Cartography, Cambridge MA, 14-21 June, 2003.
- FUERST-BJELIŠ, B., ZUPANC, I. (2007.): New 18 th Century Venetian Border in Croatia and its Spatial and Demographic Implications, *Hrvatski geografski glasnik*, 69/2, 41-52.
- MATAS, M. (1993.): *Mučko-Lećevački prostor, historijsko-geografski prikaz*, Posebna izdanja, sv.8, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.
- MATAS, M., FARIČIĆ, J. (2010.): *Zagora – uvodne napomene i terminološke odrednice, Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije: knjiga sažetaka/Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem, Zadar-Dugopolje, 19-21. listopada 2010.; ur: Matas, M. i Faričić, J., Sveučilište u Zadru, Kulturni sabor Zagore, Split, Matica hrvatska Split.*
- MATUTINOVIĆ, L. (2009.): *Ogled o Ilirskim provincijama i Crnoj Gori*, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Mirillovich Superior Inferior Territorio di Knin*, anno 1746; il relativo disegno della villa Mirillovich Inf.re e Sup.re ripartita l'anno 1760 ..., L 1-29, Kartografska zbirka Državnog arhiva u Zadru (ZA), Fond 5, kutija 6.
- MODRICH, G. (1892.): *La Dalmazia romana – veneta – moderna: note e ricordi di viaggio*, Torino – Roma
- Osnovna geološka karta, list Drniš*, Beograd, 1978.
- PETTER, F. (1834.): *Compendio geografico della Dalmazia, con un' appendice sul Montenero*, Coi tipi de' fratelli Battara, Zara.
- Šumsko-gospodarski planovi, Gospodarske jedinice Mideno brdo i Miljevački plato*,2000., Hrvatske šume d.o.o.
- TOMMASEO, N. (1847.): *Intorno a cose dalmatiche e triestine*, I. Papsch & Tip. del Lloyd, Trieste.
- Topografska karta 1:25 000, listovi Konjevrate, Drniš, Perković, Nevest*, 1977/79, DGU.
- UNGAROV, B. (1992.): *Agrarni odnosi na području Dalmacije tijekom mletačke vladavine s posebnim osvrtom na Grimanijev agrarni zakon i Grimanijeve mape*, Geodetski list, 46 (69), Vol. 3, 379-387, Zagreb.
- YRIARTE, Ch. (1883.): *Le rive dell'Adriatico e il Montenegro: Venezia, Chioggia, Trieste, l'Istria, il Quarnero e le sue isole, la Dalmazia, il Montenegro, Ravenna, Ancona, Loreto, Foggia, Brindisi, Lecce, Otranto, Fratelli Treves, Milano.*

Borna Fuerst-Bjeliš, Sanja Lozić,
Marin Cvitanović, Anamarija Durbešić,

ENVIRONMENTAL CHANGES IN CENTRAL PART OF DALMATINSKA ZAGORA SINCE 18TH CENTURY

SUMMARY

Aim of the research is to analyze environmental changes in central part of Dalmatinska zagora in the last 250 years. The research is based on the available narrative (travel chronicles), cadastral and cartographic sources dating from 18th to 21st century. Spatial analysis of the data was made by using GIS technology. The analysis has shown that central process of environmental change is significant reforestation. Today, degraded forms of sub-Mediterranean vegetation dominate in the structure of vegetation (86%), and they are present in most parts of former pastures and rocky grounds, and in some cases even on arable lands. The process of reforestation is the result of changes in social processes in the second half of the 20th century, primarily of littoralization that led to depopulation and disappearance of traditional way of life.

Key words: environment, Dalmatinska zagora, cadastre, reforestation, travel books, littoralization, depopulation, tradition

Damir Magaš* i Ante Blaće**

*Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Centar za istraživanje krša i priobalja, Trg Kneza Višeslava 9, Zadar
e-mail: dmagas@unizd.hr

**Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju, Franje Tuđmana 24i, Zadar
e-mail: anblace@unizd.hr

GEOGRAFSKE OSNOVE RAZVOJA OPĆINE UNEŠIĆ

SAŽETAK

Općina Unešić, ustrojbeno je dio Šibensko-kninske županije u Jadranskoj Hrvatskoj. Novija je upravno-teritorijalna jedinica smještena u sjevernodalmatinskom zaobalnom prostoru. Kao sastavni dio šibenskog zaobalja, odnosno šibenske zagore, pripada širem prostoru Dalmatinske zagore. Općinu od 1993. godine čini šesnaest naselja (Cera, Čvrljevo, Donje Planjane, Donje Utoje, Donje Vinovo, Gornje Planjane, Gornje Utoje, Gornje Vinovo, Koprno, Ljubostinje, Mirlović Zagora, Nevest, Ostrogašica, Podumci, Unešić i Visoka) ukupne površine 187,45 km². Prema popisu stanovništva iz 2001., na prostoru općine je živjelo 2160 st., što je gustoća naseljenosti od samo 11,52 st/km².

Prostor Dalmatinske zagore sa znanstvenog je gledišta, osim manjih urbanih cjelina, razmjerno dugo bio zanemaren. To se odnosi i na prostor općine Unešić. Tek u novije vrijeme počinje se posvećivati veća pozornost u tom smislu, i to, jednim dijelom, u svrhu objašnjavanja recentnih gospodarskih i demografskih procesa koji su zahvatili prostor Zagore.

Na temelju provedenih terenskih istraživanja i analize izvora, autori su obradili značenje geografskog položaja i obuhvata prostora kao i temeljne prirodno-geografske sastavnice općine Unešić (sastav i građu, reljefna, klimatska, hidrogeografska, pedogeografska i fitogeografska obilježja) u funkciji dosadašnjeg i budućeg razvoja. Uz kraći povijesno-geografski osvrt, posebna je pozornost usmjerena na razmatranje društveno-geografskih obilježja razvoja, poglavito stanovništva i gospodarstva. U radu su analizirani prevladavajući procesi deagrarizacije i depopulacije i njihov učinak na promjene u krajoliku. Dani su prijedlozi za daljnji gospodarski razvoj općine, koji, s obzirom na prirodnu osnovu, svoje uporište zasigurno ima u pojedinim djelatnostima primarnog sektora i odgovarajućoj društvenoj nadgradnji.

Budući da općina Unešić pripada područjima od posebne državne skrbi (taj je status dobila u travnju 2001.), poticajne mjere, financijske, pravne i druge naravi, uz povoljnu prirodno-geografsku osnovu i društveno-geografsko naslijeđe, također mogu postati kvalitetna podloga budućeg razvoja.

Ključne riječi: Unešić, Zagora, krški reljef, submediteranska klima, depopulacija

UVOD

Cilj je ovog rada s geografskog aspekta analizirati prostor općine Unešić i na temelju dobivenih rezultata dati moguće prijedloge daljnjeg razvoja tog, privredno i demografski, depresivnog kraja. Uz analizu postojeće literature, obradu statističkih i katastarskih podataka, glavna metoda rada je bilo terensko istraživanje prostora općine s naglaskom na fizičko-geografska obilježja i društveno-geografski razvoj.

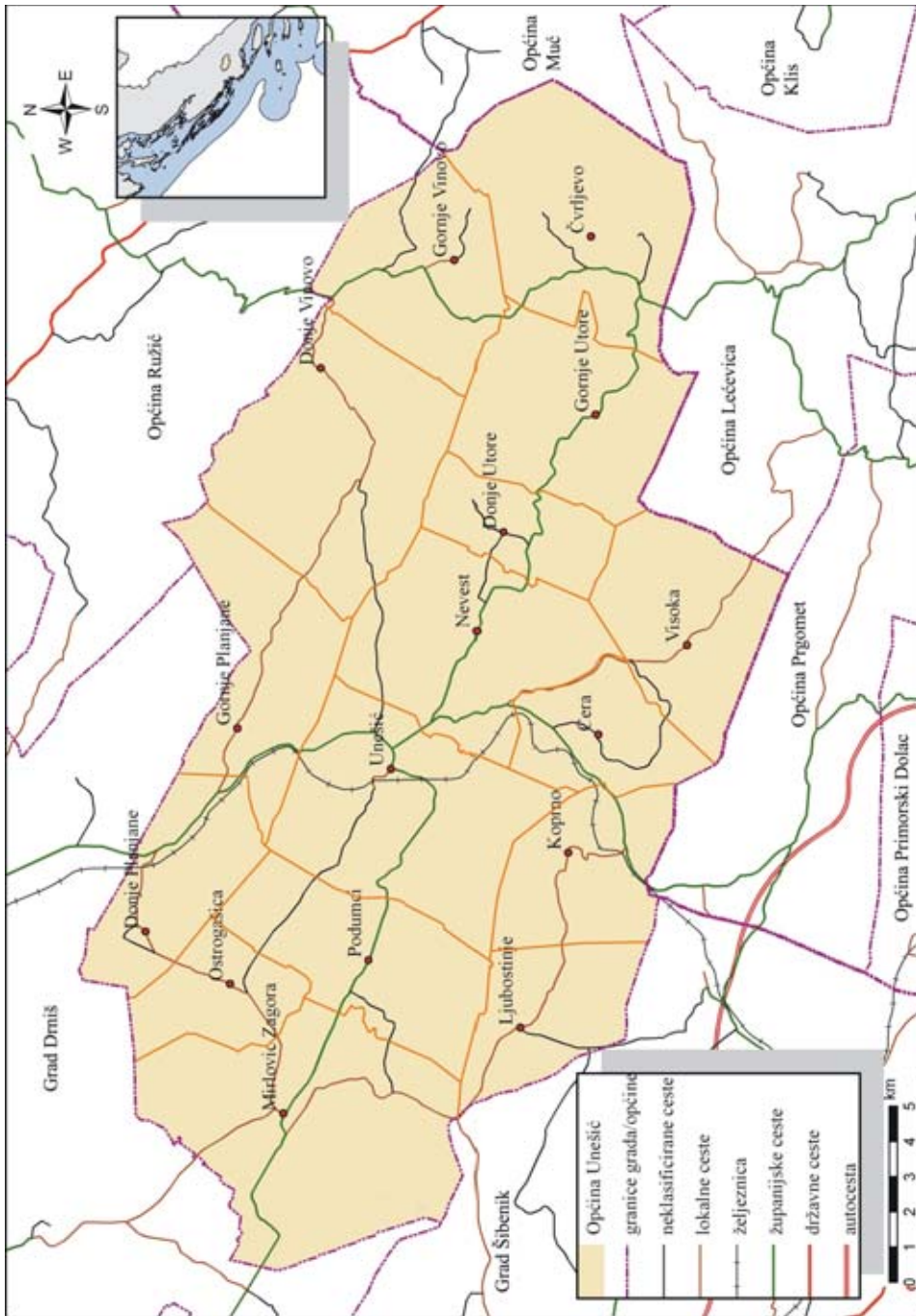
O prostoru općine Unešić, kao i većeg dijela Dalmatinske zagore, u dosadašnjoj je znanstvenoj literaturi bilo malo pisano. Geografske ekspertize su još manje zastupljene, uglavnom u pojedinim zbornicima radova koji su pretežno usmjereni na povijesni razvoj određenog dijela Zagore. Ipak, u različitim radovima, moguće je pronaći i dijelove građe koja se odnosi na pojedina geografska obilježja prostora općine Unešić. Najdetaljniji prikaz povijesti Zagore zasad je dao K. KUŽIĆ (1997.), a 2005. g. izašao je zbornik radova pod naslovom *Zagora – nepoznata zemlja* u kojemu je niz istaknutih hrvatskih znanstvenika (N. STANČIĆ, N. CAMBI i dr.) obradio arheološke, etnografske, lingvističke, povijesne i dr. značajke Dalmatinske zagore. M. MATAS je svakako najviše pridonio geografskom poznavanju Zagore (1993., 1998., 2003.) obrađujući njezinu historijsko-geografsku, demogeografsku i ekonomsko-geografsku problematiku. V. KAPITANOVIĆ (1992.) je napisao povijesni prikaz župe Nevest, a J. GRBEŠA (1997.) Unešića i okolice. M. MENDUŠIĆ (1995., 2005.) bavio se prapovijesnom topografijom drniškog i unešićkog kraja, a J. GRBEŠA (2003.) socijalnim i zdravstvenim prilikama u selima unešićkog kraja 15.-20. st.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ I PROSTORNI OBUHVAT

U etimološkom smislu, pojam zagora ili zagorje odnosi se na ono područje koje se nalazi iza nekog hipsografski više ili manje istaknutog orografskog niza. Prostor od planine Promine na sjeverozapadu do granica Poneretavlja na jugoistoku, odnosno od planinskog niza Dinare i Zavelima na sjeveroistoku i primorskog gorskog niza Rilića, Biokova, Omiške Dinare, Mosora i Kozjaka na jugu, naziva se Srednjodalmatinska zagora. Zagora u užem smislu je prostor između Kozjaka, Opora i Trtra na jugu, Moseća na sjeveru, Promine na zapadu, odnosno Cetine i malog Mosora na istoku (MATAS, 2005.).

Općina Unešić je upravno-teritorijalna jedinica Šibensko-kninske županije, smještena u prostoru Južnog Hrvatskog primorja, i to u Sjevernoj Dalmaciji. Sastavni je dio šibenskog zaobalja, odnosno šibenske zagore. Općinu čini šesnaest naselja (Cera, Čvrljevo, Planjane Donje, Utore Donje, Vinovo Donje,

Slika 1. Prostorni obuhvat i geografski položaj općine Unešić

Planjane Gornje, Utore Gornje, Vinovo Gornje, Koprno, Ljubostinje, Mirlović Zagora, Nevest, Ostrogašica, Podumci, Unešić i Visoka) ukupne površine 187,45 km². Općina Unešić u današnjim granicama ustrojena je 1993. g. izdvajanjem iz bivše općine Drniš, a zbog velike površine i rubnog položaja u Šibensko-kninskoj županiji prema Splitsko-dalmatinskoj, na prostoru općine se isprepleću gravitacijski utjecaji regionalnog i županijskog središta Šibenika i makroregionalnog središta Splita.

Općina graniči na SI s općinom Ružić (naselja Kljake, Umljanović i Moseć), na S i SZ i Z s gradom Drnišem (naselja Sedramić, Žitnić, Pakovo Selo, Pokrovnik, Radonić) i na JZ s gradom Šibenikom (naselja Danilo Biranj, Danilo Kraljice, Slivno, Sitno Donje) u županiji Šibensko-kninskoj. Na JI i I graniči s općinom Prgomet (naselja Sitno i Bogdanovići), općinom Lećevica (naselja Divojevići i Kladnjice) i Muć (naselje Ramljane) u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Središte općine se nalazi u istoimenom naselju koje se ne ističe demografskom veličinom niti gospodarskom snagom. Središte je postalo zbog donekle povoljnijega geoprometnog položaja u odnosu na ostala naselja (željeznica, križište lokalnih cesta) i afirmacije manjeg broja centralno-mjesnih funkcija. Središnji i zapadni dio općine nešto su gospodarski i prometno razvijeniji u odnosu na istočni s obzirom na nešto više agrarnih resursa, blizinu Šibenika i Drniša, odnosno prometnu povezanost.

Šesnaest općinskih naselja organizirano je u trinaest katastarskih općina: naselja Cera i Nevest čine k.o. Nevest, Koprno i Ljubostinje k.o. Ljubostinje, Planjene Gornje i Donje čine k.o. Planjane, a ostala naselja ujedno su i samostalne katastarske općine. Ujedno, naselje Mirlović Zagora proteže se na zapadu manjim dijelom i u susjednu k.o. Radonić, koja najvećim dijelom pripada gradu Drnišu.

Prema teritorijalnom ustroju Katoličke crkve u Hrvatskoj, naselja Općine Unešić pripadaju Šibenskoj biskupiji, odnosno njezinim dekanatima Drniš i Unešić i župama Uznesenja Marijinog, Sv. Jurja, Marije Svijećnice i Župi Čvrljevo).

U Župu *Uznesenja Marijinog* sa sjedištem u Mirlović Zagori, koja čini sastavni dio Drniškog dekanata uključena su naselja zapadnog dijela općine tj. Mirlović Zagora, Ostrogašica, Planjane Donje i Podumci.

Župi *sv. Jurja* sa sjedištem u Unešiću koja zahvaća veći dio središnjeg dijela istoimene općine pripadaju naselja: Koprno, Ljubostinje, Planjane (dio), Unešić i Vinovo Donje.

Istočnije je Župa *Marije Svijećnice* sa sjedištem u Nevestu koja pripada Unešićkom dekanatu, a u njezinom su sastavu naselja: Cera, Nevest, Utore Donje i Visoka.

Naselja istočnog dijela Općine Unešić tj. Čvrljevo, Vinovo Gornje, dio Vinova Donjeg i Utore Gornje (te Divojevići i Kladnjice koja su u sastavu Općine Lećevecica i Splitsko-dalmatinske županije) pripadaju Župi Čvrljevo¹ koja je također u sastavu Unešićkog dekanata.

PRIRODNO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA OPĆINE U FUNKCIJI RAZVOJA

Geološka i geomorfološka osnova

Teritorij općine Unešić pripada tektonskoj jedinici Promina – Moseć – Muć i definiran je unutar manjih strukturnih podjedinica Danilo – Kraljice, Visoka, Nevest – Brštanovo i Planjane – Ramljane. Temeljna obilježja te jedinice su izdužene, uspravne i nagnute bore dinarskog smjera pružanja kredne i tercijarne starosti. Jezgru antiklinala čine vapnenci i dolomiti gornje krede, a krila paleogenski vapnenci te eocenske breče i konglomerati (IVANOVIĆ i dr., 1978.).

Najstarije naslage na prostoru općine su antiklinalni, dijelomično znatno rasjedani, posebice u II dijelu, gornjokredni vapnenci ($K_2^{1,2}$) s proslojcima dolomita (cenoman-turon). Pružaju se u dinarskom pravcu na površini u dvije izdužene zone. Prva zona, široka 0,8-1,2 km debljine 600-700 m, zauzima prostore od Ljubostinja (Zorčići, Livajići, Plandište) preko Koprna (Mrčele, Trstovača, Svilan, Gradina), Cere (Lokvice, Jurjevići) do Visoke (Bošnjaci, Visoka, Dubrava) i nastavljaajući se dalje prema Divojevićima, zauzimaju razmjerno malu površinu. Druga zona, nešto uža, širine 500-600 m, prostire se u graničnom prostoru Planjana Gornjih, Vinova Donjeg i Gornjeg na Moseću, od Stražbenice preko Komara, Mrša, Sv. Marka, Gotovaca do Popišanca i prelazi u susjedne Kljake. Radi se o vapnencima s lećama i proslojcima dolomita, s okaminama hondrodonti (*Chondrodonta ioannae*), *Ichtyosarcolithes bicarinatus*, *Nerinea olisoponensis*, *Caprina caprinata*, *Cuneolina pavonia parva*, *Cyclolina cretacea* i dr.

Vapnenci i dolomiti turona i senona ($K_2^{2,3}$), kao dijelovi antiklinala obrubljuju starije naslage krede i u znatno većoj površini, slijedeći isti pravac, utvrđeni su od Mirlović Zagore (Kremeno, Bubrig), preko Ljubostinja (Gornje brdo, Kopine, Kajići, te Crni Vrh), Podumaca (Tanka dražica, Smolići), Koprna (Zelenkovac, Debele grede, Grive), Cere (Ivančevići i sjeverni dio naselja) do Visoke (Bubanj, Kopačine, Kičelj) nastavljaajući se dalje u prostor Divojevića.

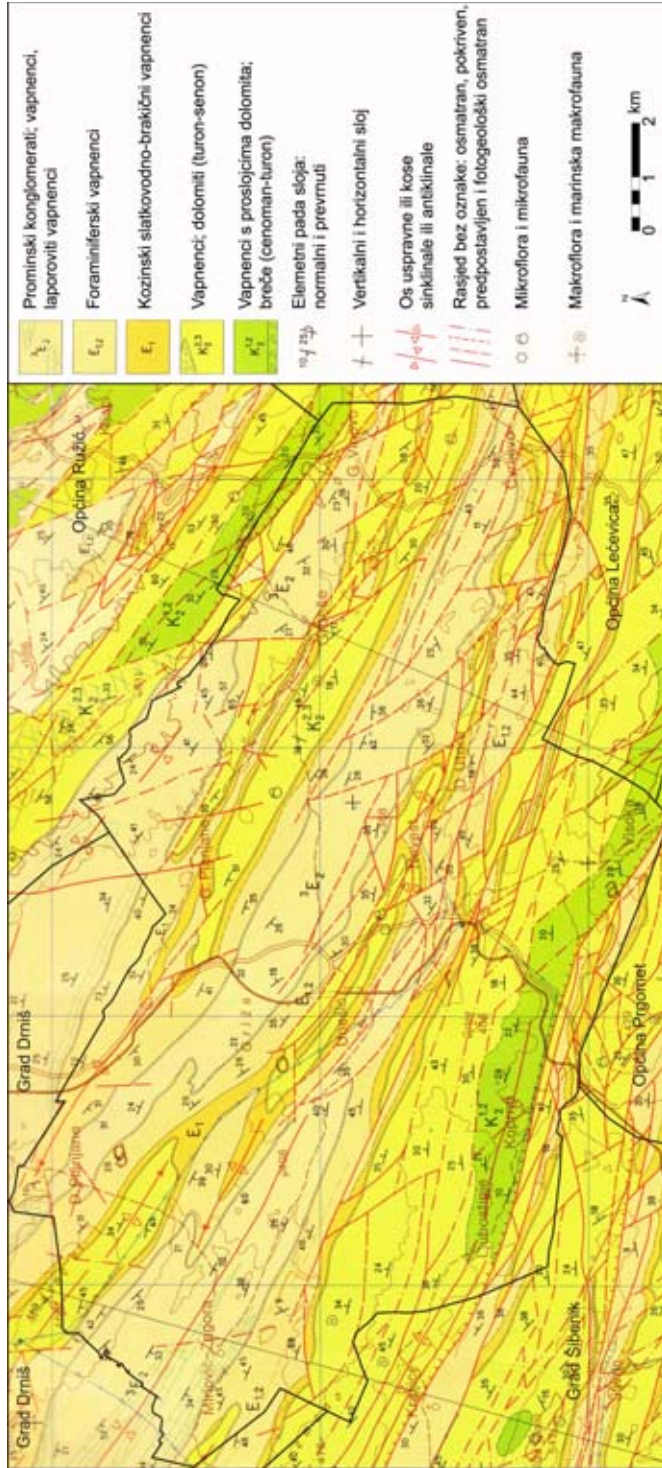
¹ Podaci o crkveno teritorijalnom ustroju preuzeti iz priloga u ovom Zborniku: MATAS – FARIČIĆ, *Zagora – uvodne napomene i terminološke odrednice*

Druga istaknuta zona ovih naslaga prekriva površine od Planjana Gornjih (Miljkov gaj, Vranja glavica) preko Vinova Donjeg (Gaj, Tomići, Pajdaci, Grbešin umac), Vinova Gornjeg (Ljut, Burni umac) do Čvrljeva (Ljutine, Čatrnjak, Rogušić) nastavljajući se dalje u prostor susjednih Matasa. Ima ih u manjoj mjeri kod Gornjih Planjana, Unešića, Nevesta, Čvrljeva te od Planjana Gornjih do Vinova Gornjeg. Ove se naslage pojavljuju i u više drugih manjih zona izdvojenih u prostoru općine. Tako čine i tjeme antiklinale Midenog brda prekrivajući znatan dio Ostrogašice (od Midenog brda do Poda), zonu od Grbeša i Jarčišta u Vinovu Donjem do Vukorepa u Planjanima Gornjim, padine Moseća od Velog umca (Planjane G.) preko Krune, Gradine i Ljučica u Vinovu Donjem, Kljenovca, Plitačinog umca u Vinovu Gornjem do Kragljeva na granici s Ramljanama u Čvrljevu. Antiklinalni kompleks ovih naslaga u izmjenama s mlađim naslagama prekriva dijelove Unešića (Dželalije, željeznička postaja, Zeleni umac, Slugani) nastavljajući se sporadično kroz Nevest i Utor Donje. Može ga se pratiti i dalje u prostoru Utor Gornjih (Strana, Baričevići, Gradina) i Čvrljeva (Jurasi, Rubosovica, Rubeljušin umac) gdje prelazi u Matase u susjednoj općini. Ujedno jedna zona pruža se od Nevesta (Brižak, Rajčića strana, Korito) preko Utor Donjih (Korito, M. i V. Orlovac) do Utor Gornjih (Zmajevac, Japaga, Rovanj) i Čvrljeva (Kopina, Pavlovo brdo, Zelenikovac, Lovreć) gdje se nastavlja u susjednu općinu (selo Kladnjice). (Slika 2)

Jedna sasvim mala zona obuhvaća i antiklinalu Brig u Mirlović Zagori, koja se nastavlja prema Konjevratama. Najveći dio ovih naslaga čine oko 600 m debele naslage vapnenaca i dolomita s okaminama morskih životinja, radiolita (*Radiolites trigeri*, *R. lusitanicus*), durania (*Durania spadai*), hipurita (*Hippurites /O./ castroi*, *H./O./ lapeirousei*, *H./V./ cornuvaccinum*) itd. Marinska je makrofauna nađena na više mjesta (Gornje ograde – Podumci, Grbeše – Vinovo Donje, itd.) kao i mikrofauna (Gaj – Vinovo Donje, Ljutina, Lovreć – Čvrljevo, kod Slugana u Nevestu itd.). Mikroflora je ustanovljena uz cestu između Nevesta i Unešića i na drugim mjestima. U predjelu Ljučice između Vinova Gornjeg i Donjeg otvoreni je napušteni površinski kop vapnenca. Ovi rudistni vapnenci gornje krede, taloženi u vrijeme morske faze, stari su oko 65 milijuna godina.

Krajem krede pokreti laramijske faze su emergirali čitav prostor današnje općine Unešić, tj. izdigli ga iznad razine mora te se odvijao kopneni razvoj. Tada su nastale i manje formacije boksita. Međutim, u donjem eocenu je taloženje u plitkim, uglavnom u zaslanjenim i slatkim vodama bilo nastavljeno, a najstariji član tadašnjeg taloženja su kozinski slatkovodno-brakični vapnenci (E_1) koji su otkriveni u obliku uskih, izduženih i isprekidanih zona između krednih i mlađih eocenskih, odnosno foraminiferskih vapnenaca, u svim naseljima, tj. na cijelom prostoru općine (IVANOVIĆ i dr., 1978.). U njihovoj podini, odnosno na

Slika 2. Geološka karta Općine Unešić (Ivanović i dr., 1978.)

dodiru sa starijim naslagama krede, tj. na njihovoj krovini, na više mjesta pronađene su manje naslage boksita (Široki umac u Vinovu G. i dr.).

Foraminiferski vapnenci ($E_{1,2}$) taloženi su susljedno na kozinskim vapnencima, a gdje ovi nisu razvijeni, dolaze transgresivno na krednu podlogu. Sadašnja rasprostranjenost tih vapnenaca daje naslutiti da su se istaložili u plitkim slatkovodnim bazenima u blagim depresijama reljefa (IVANOVIĆ i dr., 1978.). Pružaju se u jednoj većoj zoni od Mirlović Zagore preko Unešića, Donjih i Gornjih Utora do Čvrljeva, te u drugoj, usporednoj i sjevernijoj od Donjih Planjana (Grize), Planjana G., do Vinova D.. Ove naslage stare su oko 12 milijuna godina.

Sljedeće, mlađe, gornjoeocenske naslage na teritoriju općine su Promina naslage (3E_2), marine taložine nastale u posljednjoj fazi paleogenske emerzije u vrijeme intenzivnog izdizanja Dinarida (VELIĆ, VLAHOVIĆ, 2009.). One zauzimaju razmjerno veliku površinu općine Unešić budući da su se nataložile na razne članove krednih i eocenskih vapnenaca. Prekrivaju terene Mirlović Zagore te zone od Planjana Donjih preko Unešića, Nevesta, Utora Donjih, Utor Gornjih, do Čvrljeva (Glavica).

U udubljenjima krškog prostora nešto je flišolikih naslaga u udolinicama Polja, Neveškog Polja, Zlopolja, Duliba, Cere i Koprnog. Najmlađih, pleistocenih naslaga vrlo je malo i ograničene su samo na pojedina manja poljca, doce i udolinice gdje ima pleistocenih konglomerata i breča, rijetko pijesaka, a najčešće su sitne nakupine crvenice (*terra rossa*) u malim, škrtim poljicima i dnima ponikava. Poznat je, još od 30-ih godina 20. st. nalaz staropleistocenskih okamina malih sisavaca s nalazima više vrsta rodova *Episorculus*, *Microtus*, *Lagurus*, *Dinaromys* i *Reteliomys*, *Plyoromys* *Alocricetus* i *Mimomys* (MALEZ, RABEDER, 1984.)

Petrografski sastav terena omogućuje znatnu eksploataciju kamena, a kredni i foraminiferski vapnenci poslužili su kao temeljni građevni materijal u dugom povijesno-geografskom razvoju, te kao osnova za dobivanje vapna, premda razmjeri njihova vađenja nisu bili veliki.

Prema geomorfološkoj regionalizaciji Hrvatske (BOGNAR, 2001.) najveći dio općine Unešić pripada subgeomorfološkoj regiji *Šibensko-Primoštenskog pobrđa*, a manji dijelovi regijama *Gorskom hrbatu Moseća s Lečevačkim pobrđem* i *Sjevernodalmatinskoj zavali*. Šibensko-primoštensko pobrđe i Gorski hrbat Moseća s Lečevačkim pobrđem su dijelovi mezogeomorfološke regije *Gorsko-brdsko-udolinski nizovi SZ Dalmacije*, a Sjevernodalmatinska zavala je dio *Pobrđa Bukovice sa Sjevernodalmatinskim zaravni i gorskim hrptom Promine*. Obje ove mezogeomorfološke regije su dijelovi makrogeomorfološke regije *SZ Dalmacija s arhipelagom*. Srednjodalmatinsko pobrđe obilježeno je posebno strukturom i reljefnom individualnošću, a jasno izražene rasjedne

zone ograničene su prema susjednim gorskim ili planinskim regionalnim cjelinama (BOGNAR, 2001.).

Fizionomski gledano, prostor općine Unešić, ima sve odlike tipičnoga krškog krajobraza, u kom prevladavaju karbonatne stijene čija tektonska razlomljenost omogućuje poniranje atmosfere vode u podzemlje, dok je površinski prostor odraz dugotrajnih egzogenih utjecaja. Nastavljajući se na navedenu geomorfološku regionalizaciju, u ovom prostoru mogle bi se uvjetno grubo razlikovati dvije zone; zapadna, koja je zaravnjenija, morfološki ujednačenija i hipsometrijski manje istaknuta, te istočna, koja je reljefno raščlanjenija, visinski izraženija i morfološki složenija.

Osnovne su morfostrukturne jedinice na prostoru općine grebeni i udoljne modificiranoga dinarskog pravca pružanja ZSZ-IJI, dok zapadni rub općine, u naselju Mirlović Zagora, morfostrukturno pripada krajnjem jugoistočnom rubu Sjevernodalmatinske krške zaravni. Tri su glavna vapnenačka grebena koji se prostiru na prostoru općine.

Hipsografski najistaknutiji je greben planine Moseć, u graničnom prostoru na SI i I dijelu općine prema općinama Ružić i Muć. Zahvaća dijelove naselja Planjane Gornje, Vinovo Donje i Gornje te Čvrljevo koja su smještena na prisojnim padinama grebena. Na granici prema općini Ružić nalazi i najviši vrh općine – Krpušnjak 795 m., a istaknutiji su vrhovi Kragljevac (786 m), Popišanac (768 m) i Stražbenica (611 m).

Na JZ rubu općine ističe se u reljefu greben koji odvaja naselja Ljubostinje, Kopрно, Ceru i Visoku od naselja Sitno Donje i Gornje s jugo-jugozapadne strane s najznačajnijim vrhovima Lučića umcem (439 m), Mrčela umcem (439 m), Brušnjakom (429 m) i najvišim Crnim umcem (551 m).

Središnji reljefni kompleks čine grebeni s istaknutim vrhovima Nakića gomila na Kremenu (478 m), Crnim vrhom (468 m), Bogočinom (473 m), Velikim Orlovcem (494 m), i Rovnjem (573 m) koji se pruža od Mirlović Zagore, preko Podumaca, Unešića, Nevesta, Utor Donjih i Gornjih do Čvrljeva, te sjevernije nešto položeniji i niži greben (Mideno brdo 464 m, Zulin umac 370 m, Dželalijin umac 368 m, Čelinčin umac 418 m, Široki umac 461 m), a obrubljuje navedena naselja sa sjeveroistočne strane.

Općenito gledano, radi se o normalnom reljefu, jer se orografska struktura (grebeni i udoline) pretežno poklapa s geološkom građom (antiklinale i sinklinale). U skladu s prevladavajućom karbonatnom litološkom podlogom, na prostoru općine dominira krški reljef. Prevladavaju padinski (derazijski) procesi, jaruženje i spiranje, uvjetovani većim nagibom padina i istaknutom hipsometrijom. Egzogenim djelovanjem nastali su brojni konkavni i konveksni reljefni oblici.

Među konkavnim oblicima krške morfologije najčešće su glavice tj. humci (u narodu *umac*, *umčić*, *umčac*) koji su značajni krajobrazni element ovog dijela sjevernodalmatinskog zaobalja. Pojedini su humci gotovo pravilnog stožastog oblika (Zvonik, Oštruljak, Rogušić) i ponajprije su vrjednovani u razdoblju metalnih doba kad su na njima izgrađivani obrambeni punktovi i naseobine gradinskog tipa (gradine), a naselje Podumci (kao i zaseoci Nadumci), zbog svog smještaja (podno humova) ime duguje upravo njima. Mnoštvo imena i složenica upućuje na učestalost tog reljefnog oblika (Umac /2/, Čukov umac, Debeli umac, Lučića umac, Mrčela umac, Zulin umac, Maretića umac, Dželalijin umac, Čelinčin umac, Široki umac /3/, Melvanov umac, Grbešin umac, Umac od Vratata, Umac od Cerovca, Veliki umac /3/, Mali Umac, Crni umac /4/, Božićni umac, Burni umac, Plitačin umac, Gustirni umac, Ljubački umac, Šegin umac, Zeleni umac, Rubeljušin umac, Umčić /2/, Umčac). Ponekad im građa i oblikovanje naslaga određuje i ime (Pločnjak, Pločak, Čukova ploča, Brušnjak, kao i slikovito Kremen).

Česti su i pod imenom glavica (Vranja glavica, Pajića glavica, Glavica) ili pak su dobile ime po nekom objektu funkciji ili obilježju (gradina, kruna, grad, gradac, gromila, Orlovac i sl.), a rjeđi pod imenom brig (Brižak, Briže). Prostraniji oblici nose uglavnom ime brdo (Gornje brdo, Mideno brdo, Pavlovo brdo) ili kosa (Jurića kosa). Također toponim greda označava bankovite i strme krševite uzvisine česte u ovdašnjem kršu (Mačja greda Cera, Debele grede Koprno, Orlove grede Utore G.).

Zaravnjeni krški prostori uglavnom se ovdje nazivaju podi (Podi). Korozijski procesi su oblikovali mnoštvo manjih konveksnih reljefnih oblika dolova (Duliba, Dolac, Kedžića dolac, Doci, Sunarini doci), dočića (Rukavac), draga (Kriva draga, Draga, Kaštelanska draga, Tanka dražica, Široka dražica, Ivančevića drage), ponikava (Japage, Jamodole) i nešto naglašenijih oblika korita (Korito) koji su često ispunjeni crvenicom i agrarno vrjednovani. U ljutom, rebrastom, ponikvastom, ponekad i grižastom kršu (Ljut /2/, Ljutine, Ljučice, Crna Ljut, Jamodole, Podi, Badnjine, Popišanac, Krš, Rebrine, Griža (2), Griže) bili su u prošlosti od većeg značenja, danas napušteni. Ti egzokrški oblici brojniji su u Ljubostinju, Koprnu, Visokoj, Čvrljevu i Gornjem Vinovu i čine značajnu sastavnicu poljoprivredne proizvodnje. Među udubljenjima u kršu ističu se i mala polja u kršu (poljca, poljica): Polje i Zlopolje kod Unešića, Neveško polje u Nevestu, Ceransko polje u Ceri i, premda minijaturne, vrijedne su poljodjelske površine u središnjem dijelu općine u blizini kompleksa Sv. Jure.

Fluvijalna erozija i akumulacija recentno je prostorno ograničena uz povremene vododerine i bujice (Dulibe) i danas nema većeg utjecaja na oblikovanje reljefa, kao što je to bilo u pojedinim geološkim razdobljima, posebice u pleistocenu.

Antropogeni reljef nastao je kao posljedica dobivanja novih obradivih površina u pretežito stjenovitom terenu. Izgrađeni su brojni suhozidi i terasirane padine, a nastali su vađenjem većih fragmenata kršja dok je sitnozrnat materijal zaostao kao obradivo tlo. Najznačajnije suvremene intervencije u morfologiji tog prostora su usjeci željezničke pruge, ostatci kamenoloma (Gradac, Vinovo G. i dr.) te posebice suvremeni kamenolomi u Čvrljevu i Koprnju.

Slika 3. Jama Golubinka, Koprno

Speleološki objekti na prostoru u krškom reljefu upućuju na složenost nekadašnje krške hidrografije, posebice podzemne, i općenito su slabo istraženi. Prevladavaju jame, dok su špilje malobrojnije. Dimenzijama se ističe jama Vranjača (Rupa) u Ostrogašici te Golubinka kod željezničke postaje u Koprnu duboka oko 200 m, na više razina (*tavana*; prvi je do 25 m dubine, drugi do 35, treći do 46, a ostali su dijelovi neistraženi) u kojoj je potvrđen nalaz čovječje ribice (ZANINOVIĆ, 2009.). Ulaz istoimene jame, Golubinke u Nevestu, na žalost je pretrpan smećem.

U historijsko-geografskom smislu posebno je značajna špilja Škarin samogred u Mirlović Zagori zbog pronađenih artefakata iz razdoblja od mlađe kamene doba do 3. st. prije Krista, ali i iz kasnijih faza sve do srednjeg vijeka. Arheološki je istraživana pedesetih godina 20. st., ali radovi nisu dovršeni, a sakupljeni se materijal čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. Zatamnjena

unutrašnjost je stanište više vrsta šišmiša (*Myotis myotis*, *Myotis schreibersii*, *Miniopterus*, *R. ferrumequinum*, and *Myotis oxygnathus*) (ANDREASEN, 2004.). Broj im se procjenjuje na oko 1600, a špiljom se širi miris njihovih izlučevina (MÜLLER, 1988.).

Važna je i Jama u Podumcima, s nekropolom iz kasnoga brončanog doba. Špilja Smokovica² u Koprnom blizu je sljemena Bogočina i bogata je špiljskim ukrasima, duga 40 m a duboka 10 m. S obzirom na to da je u blizini Gradine Grive, zacijelo je bila vrjednovana od najstarijih vremena kao prethodnica mlađeg naseljavanja u metalnim dobima. Toponim Pečina u Podumcima zacijelo ima slično značenje.

U Vinovu Gornjem su Kravlja jama, Stipanova Jaglina (oko 2 km od Ivića kuća na obroncima Moseća (istražio 2010. Speleološki odsjek PD *Promina*, Drniš, duboka 35 m) Divojačka jama (istražio 2009. Speleološki odsjek PD *Promina*, Drniš; za nju vezane seoske legende) i dr. Vitrenica u Planjanima G. upućuje na pojavu zraka odn. vjetra iz tamošnje jame u ponikvi. Jedna je špilja na osojnoj padini Bogočina, a na Bogočinu je i Divina pečina. Na Malom Bogočinu, kod Janjoševe Grede, i podno Velikog (Crnog) Umca, nalazi se nekoliko manjih špiljskih objekata. Toponim Brezdanke, zacijelo se odnosi na jame podno Rapta (Cera), a u blizini je i Božina jama. Jedan speleološki objekt je i u prostoru Visoke, u Dubravi prema granici s naseljem Divojevići u Splitsko-dalmatinskoj županiji, jedna jama je i zapadno od Grbešinog umca u Vinovu D., a nekoliko manjih je i u prostoru Planjana Donjih. U cijelom je kraju velik broj krških jama. I toponimi Jamodole, Badnjine i sl. zacijelo upućuju na više manjih ili većih takvih objekata.

Klimatska obilježja

Na prostoru općine Unešić postoji samo jedna kišomjerna postaja, u naselju Unešić, pa su za analizu klimatskih podataka u ovom radu korišteni podatci glavne meteorološke postaje Šibenik te klimatoloških postaja Drniš i Sinj. Općenito, na klimatske vrijednosti zaobalnog dijela prijelaznoga sjevernodalmatinskog prostora najviše utječe položaj u umjerenim geografskim širinama, udaljenost od mora, reljef te sekundarna cirkulacija atmosfere. S obzirom na klimazonalna vegetacijska obilježja i prevagu sredozemnoga listopadnog raslinja, prevladavaju submediteranska klimatska obilježja. Prema modificiranoj Köppenovoj klimatskoj regionalizaciji Hrvatske (FILIPČIĆ, 2001.), dio općine Unešić nalazi se u pojasu *Csa* klime (sredozemna klima sa suhim vrućim lje-

² Na topografskoj karti 1:25000 pogrešno upisana kao Smorovica.

tom ili klima masline), a dio u pojasu *Cfa* klime (sredozemna klima sa suhim toplim ljetom) zbog udaljenosti od mora i većih nadmorskih visina.

Podatci o insolaciji iz postaja Šibenik i Sinj upućuju da prostor općine Unešić ima oko 2500 sunčanih sati godišnje, s opadanjem od zapada prema istoku općine zbog veće udaljenosti od mora. Godišnja naoblaka se kreće od 4,3 do 4,4 desetine neba, najviše vrijednosti su od listopada do veljače zbog žive ciklonalne aktivnosti, a najmanje tijekom srpnja i kolovoza zbog stvaranja prostranih i stabilnih anticiklonalnih polja. Značenje insolacije i naoblake bilo je važno tijekom prošlosti u poljoprivrednoj proizvodnji, posebice za uzgoj vinove loze, pojedinih povrtnih kultura i žitarica. Insolacija je, uz geološku podlogu, imala značajnog utjecaja na nastanak i razmještaj naselja i gradnju stambenih objekata na prisojnim padinama (npr. Visoka, Koprno, Ljubostinje, naselja pod Mosećom i dr.), a razvoj cestovne mreže uvjetovao je njihovo »spuštanje« u dolinske dijelove.

Tablica 1. Srednje mjesečne vrijednosti insolacije (u satima) u razdoblju 1978.-2008.

Postaja	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.
Šibenik	134,0	156,1	199,6	222,0	287,1	315,9	359,7	329,5	256,0	195,1	136,4	118,6	2709,9
Sinj	112,9	140,6	178,0	195,4	249,8	284,3	338,2	308,8	232,6	176,3	115,4	101,7	2443,4

Izvor: Državni hidrometeorološki zavod, Zagreb, 2010.

Napomena: Klimatološka postaja Drniš ne mjeri insolaciju i zato nije uvrštena u ovu tablicu.

Tablica 2. Godišnji hod temperature zraka (°C) u razdoblju 1978.-2008.

Postaja	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.
Šibenik	7,0	7,3	10,3	13,5	18,5	22,4	25,3	24,8	20,4	16,5	11,4	8,2	15,5
Drniš	4,0	4,9	8,3	11,6	16,6	20,4	23,5	23,0	18,4	14,1	8,5	5,4	13,2
Sinj	3,5	4,6	8,1	11,5	16,2	20,2	23,0	22,5	17,8	13,4	8,0	4,6	12,8

Izvor: Državni hidrometeorološki zavod, Zagreb, 2010.

S obzirom na podatke o temperaturi zraka šibenske, drniške i sinjske postaje, može se općeniti zaključiti da se prosječna godišnja temperatura zraka općine Unešić kreće oko 13,5-14,0 °C (Tab. 2.). Najtopliji mjesec je srpanj, a najhladniji siječanj, s tim da je prosječna godišnja amplituda najmanja u Šibeniku (18,3 °C), a najveća u Sinju (19,5 °C).

Visokim ljetnim temperaturama stanovništvo se nastojalo prilagoditi posebnim oblicima gradnje, i te dnevnim i godišnjim ritmom osnovnih gospodarskih aktivnosti (stočarstva i poljoprivrede). Za prostor općine važan je čimbenik i broj hladnih dana kad je minimalna temperatura manja od 0 °C, a ona se kreće između 64,5 (Sinj) i 15,6 (Šibenik).

Godišnji raspored količine oborina karakterističan je za veći dio europskog Sredozemlja. Količina oborina nije mala, ali je godišnji hod izrazito nepovoljan, što se poglavito odražava u poljoprivrednoj proizvodnji. Prije svega je važno napomenuti da postoje razmjerno velike razlike u količini oborina u analiziranim postajama – u Šibeniku 750 mm, u Drnišu i Perkoviću podjednako, oko 960 mm, u Unešiću 1030 mm, a u Sinju 1160 mm, čak 53% više nego u Šibeniku (Tab. 3.).

Tablica 3. Godišnji hod količine oborina (mm) pojedinih meteoroloških i klimatoloških postaja

Postaja	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God.
Šibenik (1978.-2008.)	65,9	58,5	65,5	64,2	51,4	52,5	25,4	42,0	70,6	74,2	97,4	88,8	756,6
Drniš (1978.-2008.)	82,3	81,9	80,2	96,0	73,4	70,3	38,2	58,2	83,3	83,2	111,9	105,8	964,9
Sinju (1978.-2008.)	100,4	87,4	95,7	95,9	85,4	82,3	42,6	62,8	98,0	110,6	162,3	141,0	1160,9
Perković (1991.-2008.)	82,1	63,7	78,9	76,6	55,9	63,9	25,3	49,7	89,1	83,9	159,4	132,6	960,9
Unešić (1998.-2008.)	109,2	75,6	84,7	86,6	54,3	65,0	24,0	54,5	82,3	81,8	173,2	135,9	1028,1

Izvor: Državni hidrometeorološki zavod, Zagreb, 2010.

Razlog tomu je blizina, odnosno udaljenost od mora pojedine postaje te istaknutija morfologija terena u zaobalju koja je uvjetovala nastanak veće količine orografskih oborina u Unešiću i Sinju. Podatak od 1030 mm oborina u Unešiću, što nije mala količina, ne smije se uzeti doslovno, jer su, zbog proпусne karbonatne podloge koja prevladava na teritoriju općine, stvarni učinak oborina i njihova iskoristivost u gospodarskom smislu smanjeni. Ipak, i takva je količina dovoljna za razvoj vinogradarstva i voćarstva. Mjesec s najvećom količinom oborina u svih pet postaja je studeni, a tijekom hladnijeg dijela godine (od listopada do ožujka) padne oko 60% ukupne količine oborina. Najmanje količine oborina zabilježene su tijekom srpnja i kolovoza, kad su temperature zraka najviše, što bitno povećava isparavanje. Takav odnos temperature zraka i količine oborina nepovoljno djeluje na poljoprivrednu aktivnost, makar se radilo o uzgoju povrtnica u vlastitim okućnicama te je stoga izgrađeni vodoopskrbni sustav općine od iznimne važnosti za razvoj unešićkog kraja. Najveći udio oborina čini kiša, a manji se dio odnosi na snijeg i tuču, čiji je vodeni ekvivalent malen, ali njihov mehanički utjecaj može uzrokovati štete na poljoprivrednim kulturama.

Vjetar je, uz temperaturu zraka i količinu oborina, najvažniji klimatski element koji utječe na organizaciju svakodnevnih društveno-gospodarskih aktivnosti. Na smjer i jačinu vjetra najviše utječe geografska raspodjela tlaka zraka u širem prostoru, koja ovisi o godišnjim promjenama permanentnih i sezonskih akcijskih središta (ŠEGOTA, FILIPČIĆ, 1996.). Lokalni čimbenici koji određuju smjer i brzinu vjetra su reljefni oblici te ekspozicija padina. U Šibeniku

najčešće puše bura, a zatim slijede sjevernjak te jugo, a u Sinju su također najzastupljenija bura, te jugo i jugozapadnjak. U Drnišu bura i jugo podjednako pušu, a po čestini zatim slijedi istočnjak. Važno je napomenuti da u Drnišu gotovo i nema razdoblja tišina, odnosno da svaki dan puše vjetar, dok je u Sinju gotovo trećina dana u godini bez vjetra. U unešićkom kraju najučestaliji vjetar je bura posebice u zapadnom dijelu općine zbog otvorenosti prema planini Promini i blizina Moseća. Jugo (ovdje ga zovu *donjak*), i jugoistočnjak također su značajniji vjetrovi, a važno je napomenuti da zbog razvijene morfologije terena svako naselje ima svoja mikroklimatska obilježja pa i jedinstvenu ružu vjetrova.

Značenje voda u gospodarskom razvoj prostora

S obzirom na geološku podlogu, zastupljenost karbonatnih stijena i okruženost s jedne, te manje površine dolomitno-flišnih naslaga s druge strane, na prostoru općine Unešić ne postoji stalni vodotok, ali zastupljen je veći broj razmjerno oskudnih pojava žive vode, te lokava i bunara koji su u svim naseljima oblikovani uglavnom na pogodnim mjestima, odnosno na slabopropusnoj flišnoj ili glinovitoj podlozi. Pojave žive vode, lokve i bunari imali su veliko značenje za život i opstanak stanovništva tijekom historijsko-geografskog razvoja tog prostora, poglavito poradi opskrbe stanovništva i napajanja blaga. Sve do polovice 20. stoljeća opstanak stanovništva ovisio je o tim lokalnim izvorima, koji su bili strogo čuvani i organizirano korišteni.³

Veličinom i značenjem ističu se na prostoru općine lokve Labruša (jedna velika i tri manje lokve) i Dražićeva lokva kod crkve u Visokoj, Plitvina, Puljpete, Mrgan, lokva kod škole i lokva u Garištima pod Oštruljkom u Čvrļjevu, Dulibe i Dolac (kod Maleša) u Mirlović Zagori, Grabovac i Čavlinovac u Podumcima, Lagatoreva lokva u Unešiću, Zmajevac u Utorama G., Rivina i Tarnoga u Utorima D., Rovanj, Neveška lokva i Bunarina u Nevestu, Bliznice (dvije lokve) u Vinovu D., Vijanjac, Mandarića torina u Vinovu G., Trstovača u Koprnom, Vranjača (Rupa) u Ostrogašici, Trnovača i lokva u Miljkovom gaju u Planjanima G., Ljubostinjska u Ljubostinjama, Lokvice u najnižem dijelu Ceranskog polja i dr.

³ Najstariji nazivi voda vezani su za imena tipa Rovanj (slično i Rovanji i Podrovanjine) te Vranjača, Vranja (slično primjerice Vransko jezero kod Pakoštana ili istoimeno na Cresu, Vrnjačka banja, Arno, Arnjevo polje i sl.). Vezani su za osnovicu *ran*, *arn*, koja je u prastarom, možda i predilirskom jeziku označavala vodu. Kasnije su nastali oblici poput Rivina, Rovanj i sl., a nije isključeno ni da su imena poput Drinovače, Trnošćak i Trnovača vezani za takvo podrijetlo, kao i Prljica. Hrvati su prastare vode nazivali Babinovci, Zmajevac, Pernovac, Pištet, Bilin, Donjak itd. Lokva zacijelo dolazi od prastaroga romanskog *l'acqua*. Turcizam *bunar* za hrvatsko ime zdenac, studenac i sl. pojavio se tek od 16. st. nadalje.

Slika 4. Lokva Dulibe, Mirlović Zagora

Od najstarijih vremena lokve su bile čuvane i održavane, a tijekom 19. i 20. st. mnoge su lokve nanovo uređivane i iskopane nove u svrhu napajanja blaga, dok je to danas sve rjeđe slučaj, zbog čega su lokve nerijetko zapuštene i obrasle hidrofilnim raslinjem. Uočljivo je da su brojne lokve smještene u blizini prometnica (Ljubostinjska lokva u Ljubostinjama, Rovanj u Nevestu, Vijanjac u Vinovu Gornjem i dr.), što je zacijelo pokazatelj da su ceste građene po prastarim ustaljenim stočarskim putovima koji su vodili od jedne pojave voda do druge (*putovi vode*).

Za potrebe domaćinstava, osim iz vodovoda, stanovništvo se opskrbljuje vodom iz *čatrnja* (gusterna) koje su brojnije u naseljima istočnog dijela općine zbog neizgrađene vodovodne mreže.

Lijepi primjeri starih bunara ili zdenaca zvanih Babinovci su u Vinovu G. Ponekad su lokve i zdenci jedno pokraj drugoga (Vijanjac i Babinovci u Vinovu G., Zmajevac u Utorima G. i dr.).

Značajniji su zdenci: Zmajevac (3 zdenca) u Utorima G., Novak, Donjak, Kosište i Bilin bunarić u Nevestu, Babinovci (5) u Vinovu G, Erstića bunar, Vinovo D., Rašetinov bunar i Ivaniševića bunar u Unešiću, Plitača u Vinovu G., zdenci u Dželalijama (2), zdenac u Kaloperima, zdenci u Ljubostinju (3), zdenci Puco-Kovač u Koprnom, zdenac u II dijelu Sirčina u Nevestu, zdenci na položajima Storobetina, Kopinjovice, Pirovišta, Cere u Ceri, itd.

Postoje i slabo istaknute pojave žive vode među kojima su važne: Kruškovac, Puljpet i Vučjak (Vinovo D.), Rastovac, Vranja, Pernovac (Planjani G.), Golubinjak (Unešić), Zastava, Rašeljka (Planjane G.), Prljice (Ivaniševići- Unešić), Podčatrnjak (Čvrljevo), Pišet u Nevestu⁴, itd.

Slika 5. Jedan od bunara Babinovaca, Gornje Vinovo

Iznimno su donedavno bile značajne, a i danas se još mnoge koriste, čatrnje, gusterne odnosno cisterne, kojih ima raznih veličina, od vrlo jednostavnih, malih, s nakapnicom od kamenih ploča površine svega 10-20 m², do velikih i suvremenih, građenih u novije vrijeme.

Za vrijeme većih oborina poteče više povremenih potoka, bolje reći voderina na prostoru općine, a koji su bili učestaliji i izdašniji u razdoblju humidnije klime kada je bilo više pedološkog pokrova i raslinja. Takvi su i potocići koji poteku kroz udolinu Dulibe prema istoimenoj lokvi (Mirlović Zagora) i lokvi Čalinovac (Podumci). Udoline su pokrivene flišolikim i glinovitim materijalom, što omogućuje zadržavanje vode, koja onda kratkotrajno poteče i nadzemno. Međutim, ponirući u krškom terenu, vode čine vrlo složen sustav pod-

⁴ Izvor vode koji je nestao, a da je postojao, upućuju osim imena i stare isprave o sporenju grada Šibenika i hrvatskog bana u kasnom srednjem vijeku oko pripadnosti tog vrela (BUDIŠA, 2009.).

zemne cirkulacije. Mnogi prastari zdenci (u Neveškom polju Lokva, Donjak, Novak, na pojedinim mjestima u Ceri Storobetine, Kopinjovice, Pirovišta ili Cere itd.) još i danas, zahvaljujući glinovitoj podlozi, drže vodu. Dio njih je za cijelo iskopan nad podzemnim tokovima. U terenu se ističe niz udolina koje su tektonskim poremećajima izmijenile visinu, ali u pleistocenu je moglo biti površinske odvodnje u zoni Lagatorić – Čalinovac – Dulibe – Konjevrate – Krka. Od Vinova Donjeg (Lokva) u pravcu Utor i Neveškog Polja istaknuta je podzemna aktivnost voda (tzv. Vinjankuša). Vjerojatno je da je sve do prije nekoliko stoljeća bilo uvjeta i za povremeno i djelomično nadzemno otjecanje voda. Premda danas nema vodotoka, oni postoje u predaji starih ljudi. Također je i na Coronellijevoj karti iz 1696. označen vodotok koji ponire kod Nevesta (podno Neveške Gradine).⁵

Do polovice 20. stoljeća najznačajniji izvor pitke vode koji je bio dostatan za stanovništvo šibenske zagore i njihovu stoku, bio je Torak, jezero dubine 57 m, promjera 180 m, smješten na rijeci Čikoli (GRUBELIĆ, 2005.). Godine 1937. započeli su radovi na zagorskom vodovodu s crpilištem na Torcu, koji je zbog Drugog svjetskog rata dovršen tek 1955. Središnja vodosprema izgrađena je na brdu Mideno u naselju Pokrovnik, južno od Drniša, odakle se račva ju tri glavne cijevi; u smjeru sjeveroistoka za Drniš i Siverić, prema jugu-jugozapadu za Vrpolje te prema istoku-jugoistoku za Unešić i Koprno (ŠINKOVEC, 1979.). Vodovodna se mreža postupno širila općinom, no unatoč tomu, naselja Visoka, Utor Donje, Utor Gornje, Čvrljevo, i Vinovo Gornje do 2010. nisu priključena na vodovod, što je bio jedan od uzroka negativnih socioekonomskih kretanja u tim mjestima. Vodospreme su do 2010. izgrađene u Mirlović Zagori, Ceri, Vinovu Gornjem i Donjem, a planirane su u Utorima Gornjim i Gornjem Vinovu, čime bi se poboljšala vodoopskrba u istočnom dijelu općine (*Prostorni plan Šibensko-kninske županije*, 2002.). Bez cjelovite vodovodne mreže ne može biti govora o povratku stanovništva i gospodarskom razvoju.

Pedogeografska i biogeografska osnova

Kao i u najvećem dijelu Zagore, u prostoru općine Unešić prevladavaju smeđa tla na vapnencima i dolomitima, a ponegdje i na flišolikim naslagama crvenice u dnima dolaca, ponikvama i ponegdje na vapnencima, te plitke šumske crnice na karbonatima. Tla su pretežno plitka, skeletna i slabije kvalitete,

⁵ Može biti da je postojao i tok koji se napajao iz tri izvora u Ceri, Koprnu i Ljubostinju (BUDIŠA, 2009.). Duž pojedinih današnjih suhodolinskih korita i danas ima nepresušnih zdenaca i lokava. Razlozi nestanka nadzemnih vodotoka vjerojatno su u tisućljetnom uništavanju raslinja, a dijelom i u tektonici, što je u uvjetima krša dovelo do brzog nestanka voda u podzemlju. *Nestankom gustih šuma hrasta, crnog i bijelog graba, brijesta i jasena nestalo je biljnog korijenja šumskog pokrivača kao glavnog regulatora lokalne mikroekonomije vode.* (BUDIŠA, 2009.).

međutim, od velikog značenja za naseljenost i opstanak stanovništva od neolitika do danas. Obradom, čišćenjem, ograđivanjem, terasiranjem i sl., u stalnoj borbi da se od stijene izdvoji plodna supstanca, stvorena su i antropogena tla, pretežno crvenice. Tala je nešto više u manjim poljima i većim docima, a u dugotrajno povijesno-geografskom opstanku i razvoju naselja imala su, bez obzira na ograničene mogućnosti, iznimno veliko značenje.

Kamenita podloga, klimatska obilježja prijelaznoga sredozemnog pojasa, sječa, paljenje i višestoljetna ispaša osnovni su činitelji današnjeg izgleda i značajki biljnog pokrova kao dijela kultiviranog krajobraza prostora unešićke općine. Nekada je ovaj prostor bio šumovitiji, a šume su prekrivale znatne dijelove, osim najstjenovitijih lokaliteta. Šume su tisućljećima, sve donedavna, od strane stanovništva koje je moralo zadovoljiti svoje potrebe u ogrjevu, građevinskom materijalu, vapnu (klaku), materijalu za izradu oruđa, pomagala i raznih drugih životnih potrepština od drva, te za obradivim i pašnjačkim površinama, bile izložene sječi, krčenju, paleži i sl. Posebice je brz porast broja stanovnika u 18. i 19. stoljeću, sve do početka druge polovice 20. stoljeća dodatno pojačao iskorištavanje šumskog pokrova. Na mjestima krčevina i paljevina, gdje čovjek nije ogradio i ušćuvao plitki pokrov tla, bujice i vjetrovi su ga raznijeli i stvoren je današnji krševiti krajobraz. Od sedamdesetih godina 20. stoljeća, opadanjem broja stanovnika, elektrifikacijom i korištenjem plina, a time i smanjenjem sječe i ispaše, šumsko raslinje naglo se obnavlja, a procesi reforestacije zahvaćaju sve veće površine. Tako se u novije vrijeme obnavljaju neprohodne šume hrasta cera (*Quercus cerris*) te običnog hrasta, graba i jase na primjerice u predjelima Njivice ispod Bubnja, Velikog Korita ili Trnovače.

Klimazonalno, unešićki prostor pripada biljnoj zajednici hrasta medunca i bijeloga graba (*Carpinetum orientalis croaticum*), s pripadajućim najbrojnijim i istaknutim vrstama drveća hrastom meduncem (*Quercus pubescens*) i cerom (*Q. cerris*), bijelim grabom (*Carpinus orientalis*), makljenom ili javorom žestilom (*Acer monspessulanum*) i crnim jasenom (*Fraxinus ornus*), koji su vidljivi posvuda na terenu. Česte su vrste još i crni grab (*Ostrya carpinifolia*), kruška trnovača (*Pirus amygdaliformis*), a rijede brijest (*Ulmus campestris*), koštela tj. koprivić (*Celtis australis*), klen ili poljski javor (*Acer campestre*), divlja smokva (*Ficus carica*) uz ulaze pećina i zapuštena po vrtovima oskoruša mukinja (*Sorbus aria*), bradavičasta kurika (*Euonymus verrucosa*) i dr. Posvuda se nalaze i domaće mahovine, lišajevi i u manjoj mjeri paprati.

Značenje i raširenost biljnog pokrova ogleda se i u nazivlju nekih predjela koje obilježavaju pojedine današnje ili nekadašnje biljne vrste ili tipovi. Dubrave, Lužine, Rastovac, Cera, Cerovac, Umac od Cerovca, Cerole, Kljenovac, Zelenkovac, Zelenikovac (2), Zeleni umac (2), Kičelj (2), Kičin, Gaj (Jurića gaj, Miljkov gaj, Gaj – Jamodole, Papar – Gaj i dr.), Crni umac,

Grabovac, Rujevac (Veliki i Mali) i dr. označavaju postojanje sastojina autohtone šume; Crljeni grmi – degradirane dračike; Plišivica, Krči, Kopine, Kopovine, Golo brdo, Požar, Garine i sl. ogoljele, iskrčene i popaljene površine; Trstovača – pojave trske uz lokve; Kruškovac, Rašeljka, pojave pojedinih vrsta, a česte klačine dobivanje vapna ili klaka od vapnenca, za što je trebalo dosta drva, itd.

Prisutnost vrsta toplije eumediteranske klimavegetacijske zone sasvim je sporadična i uglavnom s rijetkim primjercima hrasta crnike (*Quercus ilex*), smrdljike (*Pistacia terebinthus*), zelenike (*Phillyrea latifolia*), brnistre (*Spartium junceum*) i tetivike (*Smilax aspera*) što se uočava na terenu. Poneki crni bor (*Pinus nigra*) očito je izrastao iz sjemena donesenog burom s Velebita, Promine ili Dinare, ili je posađen oko kuća.

Slika 6. Submediteransko raslinje u Koprnom

Čovjek je, osim u prostorima neposredne obrade zemlje, pokušao i s pojedinačnim nasadima alepskog bora (*Pinus halepensis*), duda ili murve (*Morus alba*), bodljikavog bagrema (*Robinia pseudoacacia*), čempresa (*Cupressus sempervirens*) i nekih ukrasnih biljaka: oleandra (*Oleander nerium*), ružmarina (*Rosmarinus officinalis*), jorgovana (*Syringa vulgaris*) i mnogih drugih, što je vidljivo ponajviše u naseljima. Alepski bor se postupno i sam širi na ogoljelim kamenjarima, Uz zidine u naseljima često se samoniklo širi pajasen (*Ailanthus altissima*). Osim u ogradama gdje je nekada bila sađena i njegovana, smokva (*Ficus carica*) se nađe i u blizini pećina i špilja, u napuštenim kamenitim zidinama itd.

Tamo gdje je stoljetno iskorištavanje šume bilo istaknuto, nastale su zajednice drače s crnim grabom (*Palieretum adriaticum carpinetosum orientalis*) i sve više istaknute zajednice smrike (šmrika ili smrič, smrča, kleka, borovica, *Juniperetum*). Na ovdašnjem kamenjaru te zajednice obilježava prevaga izdržljivih vrsta: smrika (*Juniperus oxycedrus* L.) i drača (*Paliurus aculeatus*) kojih ima i posvuda po zapuštenim njivama, praćenih crnim jasenom, hrastom meduncem, smrdljivikom, bijelim grabom. Česti su kupina (*Rubus fruticosus*), šipak ili pasja ruža (*Rosa canina*), grmoloki grašar (*Coronilla emeroides*), oštrolisna ili grmolika šparoga (*Asparagus acutifolius*), trnina ili crni trn (*Prunus spinosa*), rašeljka (*P. mahaleb*), bršljan (*Hedera helix*), glog (*Crataegus transalpina*), obična kozja krv (*L. caprifolium*), kozja krv ili orlovi nokti (*Lonicera etrusca*), tetivika (*Smilax aspera*), obična pavitina (*Clematis vitalba*), haložina (*C. viticella*) i brojne druge vrste.

Jača degradacija dovela je u prošlosti do širokog rasprostranjivanja pravih kamenjarskih oblika. Primjetljive su površine kamenjarskog pašnjaka s čestim smiljem (*Helichrysum italicum*), različitim mlječikama, kaduljom (*Salvia officinalis*) i brojnim vrstama trava i drugih prizemnica. Premda se radi o vrlo nepogodnom terenu, ljudskim radom iskrčene su i očuvane brojne poljodjeljske površine na kojima se gaje tipične sredozemne kulture. Zastupljene su trešnje, šljive, pokoja višnja i maraška, jabuke, dunje, kruške, orasi, bademi, dudovi, koštele, smokva, i to s desetcima različitih uzgojenih i poludivljih sorti. Maslina ima na pitomijim dijelovima i zastupljeno je više sorti.

Na boljim zemljištima u svim naseljima očuvani su brojni vinogradi, s tamo zastupljenim sortama vinove loze (*Vitis vinifera*). Vjerojatno su i naselja Vinovo Gornje i Donje dobila ime po vinovoj lozi (PIPLOVIĆ, MATAS, 1998.).

U zapuštenim oranicama, voćnjacima i vinogradima rasprostranile su se domaće divlje biljke od onih viših (hrastovi, grab, javor, jasen), nižih (smrika, kupina, trnina, šipak, grahorica, divlja kruška, rašeljka, drača) do niskih (razne trave, cvjetnice, grahorice i dr.), te raznih penjačica i povijuša.

Životinjski svijet unešićkog prostora nije posebno istraživani, ali se može zaključiti da ne odudara od susjednih prostora Zagore s obzirom na raznolikost i posebnost različitih staništa. Uz zanimljiv i iznimno bogat svijet kolutičavaca kukaca posebno su zanimljivi vodozemci (zelena žaba – *Rana esculenta*, kraštača – *Bufo viridis*, gatalinka – *Hyla arborea*).

Od gmazova (*Reptilia*) zastupljeni su: kornjača (čančara – *Testudo graeca*), gušteri blavor ili sliv (*Ophisaurus apodus*), sljepić (*Anquis fragilis*), kućni i zidni macaklin (*Hemidactylus turcicus*, *Tarentola mauritanica*), gušterica (*Lacerta muraris*), zelembać (*Lacerta viridis*) i zmije: bjelouška (*Tropidonatus natrix*), riđovka ili šarka (*Vipera berus*), kravosas ili skraušac (*Coluber aescu-*

lapii), poskok (*Vipera ammodytes*), crvena krpica ili mišarica (*Elaphe situla leopardina*), crnokrpica ili ljuta (*Tarbophis fallax*) i dr.

Vrlo je bogat i raznolik ptičji svijet, zastupljen s više od stotinu različitih vrsta ptica, što uz svijet sisavaca čini osnovu za razvoj lovnog turizma i lovstva općenito. Love se najviše fazani, prepelice, jarebice i divlji golubovi, čija su obitavališta na ovdašnjem kršu i zapuštenim zidinama pogodna i brojna. Lov na divlje golubove bio je čest u vrijeme njihova zimskog boravka u jamama i pećinama, a i u prehrani stanovništva to je, kao i lov na druge ptice i sisavce, nekad bila dobrodošla dopuna.

Sisavci nisu naročito istaknuti brojem vrsta. Nestankom nekadašnjih šuma nestalo je i uvjeta za život mnogih od njih. Zastupljeni su šišmiši u špiljama i jamama.

DRUŠTVENO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA

Retrospekt historijsko-geografskog razvoja

Prirodno-geografska osnova obilježena raznolikošću geomorfoloških pojava u kršu (među kojima treba izdvojiti špiljske objekte te strateška uzvišenja zatim pojave vode i povoljna klimatska obilježja) omogućila je opstanak i djelovanje čovjeka u ovom prostoru i u prapovijesnom razdoblju. O tome svjedoče brojni pronađeni lokaliteti ljudskih naseobina i ostatci djelovanja čovjeka. Premda nisu u dovoljnoj mjeri istraženi, jasno upućuju na prožimanje prirodno-geografske osnove i civilizacijskih dosega ljudskih zajednica, ne samo kroz arheološke ostatke, već i kroz razvojne, tradicionalne i suvremene oblike kultiviranog krajolika, toponimiju, itd.

Na prostoru općine Unešić pronađeno je više nalazišta iz prapovijesnog razdoblja (MENĐUŠIĆ, 2005.), paleolitik i mezolitik su manje zastupljeni, premda bi se istraživanjem špiljskih objekata zacijelo poboljšale spoznaje o naseljenosti u tim razdobljima, dok je dosad pronađenih artefakata iz neolitika nešto više.

Najznačajniji poznati neolitički lokaliteti smješteni su u Podumcima (kremen i noževi i strelice, u špilji s pretpovijesnim nalazima kamenog i bakrenog doba, glinena posuda, kopča igla, nakit od bronce), u podnožju humca Zvonik, te u Mirlović Zagori, u Dulibama i Škarinom samogredu. Škarin samogred je špilja u kojoj je pronađeno do 7 metara naslaga s artefaktima *impresso* kulture, u manjem broju danilske i nešto više hvarske kulture (MENĐUŠIĆ, 2005.), što se može protumačiti kao kontinuitet naseljenosti u kamenom dobu od nekoliko tisućljeća.

U metalnom dobu stočarstvo je postalo glavni način privređivanja, dok je poljodjelstvo dobilo sporedniju ulogu, a zbog uporabe boljih alata dolazilo je do akumuliranja trgovačkih viškova, bogaćenja pojedinaca i stvaranja hijerarhije u dotad razmjerno ravnopravnoj društvenoj zajednici. Ovo stanovništvo više nije živjelo, kao ono neolitsko, pretežno u poljima, nizinama i sl., nego se utvrđivalo na geostrateški povoljnim mjestima pa su se geomorfološka obilježja ovdašnjih uzvisina pokazala kao iznimno pogodna za gradnju utvrda (gradina).

Slika 7. Gradina Veliki Bogočin, Unešić (Grbeša, 2004.)

Gradine na istaknutim uzvisinama služile su za stalnu naseljenost ili su imale obrambenu funkciju za lokalne homogene grupe rodovske zajednice, za nadzor pašnjačkih i poljoprivrednih površina. Gradine su nikle na svakom pogodnijem položaju gdje su bila zadovoljena minimalna obrambena svojstva: pregled okolice, litica pri vrhu kao obrambeni bedem ili strma padina, vizualna komunikacija s najmanje jednom drugom gradinom. Većina njih nastala je tijekom kasnoga brončanog doba, oko 1200. g. pr. Kr., kada je dovršena etnogeneza plemenskih populacija na istočnojadranskoj obali, a za željeznog doba gradine su gotovo jedini, a svakako dominantni tip naselja (MENDUŠIĆ, 2005.).

Najznačajnije gradine na prostoru današnje općine su Gradina (368 m) u Planjanima D., Grad (464 m) u Planjanima G., Kruna (501 m) i Gradina (509

m) u Vinovu Donjem, gradina sv. Marka u Vinovu Gornjem (568 m), Gradina kod Grozdanića između Utor Gornjih i Čvrljeva (491 m), Gradinica i Đukina (Neveška) gradina (375 m) u Nevestu (ilirsko-romanska kultura i groblje, II.-V. st.) (BUDIŠA, 2009.), Gradinica u Visokoj, Gradina ponad Korita na tromeđi Nevesta, Visoke i Utor D. (417 m), Grguričina gradina u Mirlović Zagori, Gradina (438 m; prapovijesni i antički ostatci), Umac, Sv. Mihovil i Zvonik (391 m; prapovijesni i kasnoantički te srednjovjekovni ostatci) (MENĐUŠIĆ, 1995.) u Podumcima, Veliki Bogočin (473 m) u Unešiću, Gradina (359 m) i Galića gradina (356 m) u Koprnom i dr. Uz tih dvadesetak istaknutijih ima i manjih koje su uglavnom služile za obranu i osmatranje. Ujedno, iz ovog razdoblja sačuvan je veći broj grobnih humaka (gromila, gomila, gomilica) od kojih su neke i na istaknutim uzvisinama (Nakića gromila, graničnik Mirlović Zagore, Gomila u Visokoj, Veliki umac istočno od Bogočina, tumulusi na Budinama i Rudinama u Nevestu itd.). Različiti predmeti iz brončanog i željeznog doba pronađeni su i u Čvrljevu (NOVAK, 1944.).

Od domorodačkih naroda u željeznom su dobu na prostoru današnje općine Unešić živjeli Delmati, organizirani u nekoliko plemenskih zajednica. Za vrijeme prvog stoljeća prije Krista i prvog stoljeća po Kristu kada je Rimsko Carstvo postalo dominantna sila na Sredozemlju, pokoreni su i Delmati poslije nekoliko stoljeća pruženog otpora. Prostor Unešića i okolice bio je, geografski gledano, periferni prostor Delmata u graničnom prostoru prema Liburnima, a u vrijeme rimske vlasti upravno je pripadao provinciji Dalmaciji.

Arheološkim istraživanjima do sada nije utvrđeno postojanje značajnijeg urbanog središta iz razdoblja rimske uprave na prostoru općine Unešić, međutim, postojala su manja naselja, uglavnom cestovne postaje, život su nastavile lokalne zajednice na gradinama i oko njih, a nikle su i suvremene *ville rusticae*, na majim ili većim posjedima lokalne aristokracije (CAMBI, 2007.). Razlog tomu je manjak znatnijih obradivih površina koje nisu mogle osigurati opstanak naselja s većim brojem stanovnika. S druge strane, zaravnjenost terena i kompaktna stijenska masa bili su kvalitetna podloga za brzu i jednostavnu gradnju prometnica između nedalekih gradskih središta: *Ridera* (Danilo), *Scardone* (Skradina), *Promone* (Tepljuh), *Magnuma* (Balijina glavica kod Drniša), *Burnuma* (Ivoševci), itd.

Pretpostavlja se da je u kasnoj antici između današnjih Podumaca i Ljubostinja postojalo kasnoantičko naselje *Tabia* ili *Tambia* (*Tabija*, *Tabudija*, *Tubnium*, *Tabunj*, *Tabudj*, *Timbia*)⁶ koje se zadržalo sve do 13. st., ali ono nije moglo imati veću funkciju od cestovne postaje između značajnijih urbanih središta (MILETIĆ, 2005.). O tome da li su imena *Marcele* (i danas pre-

⁶ Prema mišljenju N. BUDIŠE (2009.) to bi mogao biti Bilig u Nevestu, dok Ž. MILETIĆ (1993.), smatra da se radi o graničnom prostoru Podumaca i Unešića.

djel u Vinovu Donjem) i *Partemis* (Vinovo Gornje) predromanskog ili romanskog podrijetla, i da li su označavala tada već postojeća naselja, teško je govoriti⁷ jednako kao što se može raspravljati i o prastarim korijenima imena Planjane, Midenno brdo, Lagatorić, Moseć, Unešić, Rubosovica, Labruša, Puljpet, Puljmeta, Rivine i dr. Svakako, postojanje većeg broja gradinskih naselja upućuje na činjenicu da se diferencirana i raštrkana naseljenost u ovom prostoru nastavila trajajući za cijelo vrijeme rimske uprave. U tom su pogledu inovacije u poljoprivredi, prometu, trgovini, posjedovnim odnosima i tehnologiji uopće, zasigurno pozitivno djelovale i na razvoj ovog prostora, te posebice na opstanak rimskoj upravi odane lokalne aristokracije.

Provalama barbarskih naroda na prijelazu starog vijeka u rani srednji vijek uništena su rimska postignuća u provinciji Dalmaciji. Postoje pretpostavke o tome da su se u ovom prostoru zadržali neko vrijeme i Istočni Goti (Ostrogoti), kasnije pomiješani sa Slavenima, odnosno Hrvatima i Avarima. Gotsko groblje pronađeno je na lokalitetu Lužine (zapadno od Bogočina, Unešić) (BUDIŠA, 2009.). Otuda možda dolazi i ime naselja Ostrogašica, u kojoj čak i postoji patronim Mađari, što bi, ako se ne radi o novijem naseljenju, moglo upućivati na Avare ili na lokaciju njihova naseljenja po kojoj su novodošli dobili ime. Čak i jedno od starijih imena u obližnjem Pokrovniku, Ugarc, možda upućuje na složeno etničko stanje poslije propasti Rimskog Carstva. Svakako, postoje realne pretpostavke da je na širem prostoru Ostrogašica – Utore bilo Gota koji su se prilagodili ostacima starosjedilaca i nešto kasnije pridošlim Hrvatima, koji su se nametnuli kao vojni i politički činilac i oblikovali se kao narod te započeli stvaranje države. I jedan noviji nalaz rotirajuće fibule na Maretića umcu u Podumcima, očito germanske, najvjerojatnije gepidske provenijencije, u vrijeme uprave Istočnih Gota u Dalmaciji (493.-537.) upućuje na to (UGLEŠIĆ, 2007.).

Zacijelo je u vrijeme Justinijanove rekonkviste i sukoba s barbarima ovo bio prostor strateških zbivanja u zaobalju primorskih gradova. To bi potvrđivale i činjenice da je na susjednom Zvoniku, na mjestu pretpovijesne gradine postojao bizantski kastrum iz VI.-VII. st. (URL4).

Naseljavanje slavenskog stanovništva od VII. stoljeća, pa time i Hrvata, iščitava se iz mnoštva staroslavenskih toponima od kojih neki potvrđuju i staroslavenske vjerske i tradicionalne običaje (npr. Bogočin i Mali Bogočin, Dobarčić, Zvoničac, Divišnjak, Divina pećina, Babinovci, Svilan, Grad, Gradina, Zvonik, Zmajevac, Bujanj, Grive, Utore, Koprno) (GRBEŠA, 1997., KUŽIĆ, 1997. i dr.). U tom je razdoblju, čini se, humac/gradina Bogočin na teritoriju naselja Unešić imao veliko značenje u religijskom smislu. Razmjerno

⁷ Nestali su očito u početku otomanskih prodora (BUDIŠA, 2009.)

je visok (473 m), dominira nad okolnim prostorom, i izgledno je da su poganski Hrvati tu obnašali svoju vjeru slaveći vrhovnog boga Svantovida (Bilina), dok je špilja na osojnoj padini Bogočina bila obitavalište boga tame i mraka (GRBEŠA, 2004.). Ujedno se pretpostavlja da je Mali Bogočin bio također starohrvatsko svetište (za Peruna). Svakako bi sveobuhvatnija arheološka, etnografska i lingvistička istraživanja omogućila zorniji pogled na to pitanje.

Hrvatsko stanovništvo asimiliralo je, prilagodilo se i jezikom prevladalo ostatke domorodaca, uglavnom romaniziranih Delmata, obogaćujući svojim nazivljem dotadašnju toponimiju ovog kraja. Srednjovjekovna hrvatska kneževina bila je organizirana na temelju rodovskih teritorijalnih jedinica – župa, a tada je prostor današnje općine Unešić bio dodirno područje Kninske, Primorske i Dridske župe (*Hrvatski povijesni atlas*, 2003.). Gospodarske mogućnosti, kao i u prethodnim razdobljima, oslanjale su se na prirodno-geografsku osnovu. Pašnjačke površine imale su veliko značenje za održavanje i razvoj ekstenzivnog stočarstva i transhumance, o kojoj je prvobitna hrvatska politička tvorevina, posebice njezina elita, privredno ovisila.

U prostoru unešićke zagore veći broj nalazišta iz razdoblja starohrvatske kneževine i kraljevstva upućuje na susljednost naseljenosti i oblikovanje specifičnog krajolika u krškom okruženju. Posebno su važna nalazišta starohrvatskih groblja u Mirlović Zagori, u Ceri (Budiše) i u Budinama (Nevest), a starohrvatski stećci pronađeni su u Nevestu kod crkve sv. Marije, kao i u Koprnom (URL4.). Mnogi nalazi i materijalni ostatci, ne samo važni za povijesno-geografski razvoj i opstanak Hrvata i hrvatsku kulturnu baštinu nego i stariji, nisu na žalost registrirani, do kraja istraženi i optimalno prikazani ili su pak nestali tijekom stoljeća slučajnih nalaza (posebice vrjedniji predmeti, novac, predmeti od zlata, srebra i sl).

Poslije prihvaćanja personalne unije s Ugarskom, od početka 12. stoljeća, u razvijenom i kasnom srednjovjekovlju, unešićka sela najčešće su spominjana u pojedinim ispravama crkvenih sabora, te u povlasticama trogirске ili šibenske biskupije (KAPITANOVIĆ, 1992.). To su *Cossevich*, *Doibrecsich*, *Cremena* i *Rachichiani* u prostoru današnjeg naselja Mirlović Zagore⁸ (KUŽIĆ, 2006.), Marčele, Partenić (Prtemić, Partemis i sl.), Legatovići, Tabija, Nevest,⁹

⁸ Današnje ime dolazi od pripadnika roda Mirilovića koji su ovdje obitali, a u vrijeme osmanlijske uprave to ime počinje prevladavati (KUŽIĆ, 2006.). Do Drugoga svjetskoga rata u popisima se naziva Mirilović Zagora.

⁹ Dosad poznat prvi spomen iz 1266. (URL4)

Unešić,¹⁰ (Unješić odn. *Ugnessichi*), Koprno,¹¹ Ljubostinić¹² i Planjane.¹³ Provala Mongola u Ugarsku i Hrvatsku zacijelo je oko 1242. opustošila i ovaj kraj. Nestala je prastara Tabija (Tabudija), a u tom se prostoru kasnije spominje Nevest N. BUDIŠA (2009.), smatra da bi ime Nevest moglo biti ilirskog podrijetla, premda spominje i istočnogotsku riječ *Neust* sa značenjem Novi ili obnovljeno naselje. U SZ dijelu Nevesta, oko crkve sv. Petra, kod današnjih Lagatorića (stari Legatovići) ubrzo je niknulo i naselje Unešić ('Unešići u Dubravama') (BUDIŠA, 2009.). Budući da je u provali Mongola stradao dio starosjedilaca, iz unutrašnjosti su se u valovima doseljavali bosanski Hrvati i slavenizirani Latini (Vlasi).

Do kraja 13. stoljeća unešićki je prostor bio pod ingerencijom trogirskog biskupa, a kad je 1298. osnovana šibenska biskupija, unešićki prostor izdvojen je iz trogirске te pripojen šibenskoj biskupiji. Tada je brojio 1134 stanovnika (KUŽIĆ, 1997.). U tom su se prostoru dugo zadržali moćni hrvatski dinasti Nelipići, gospodari Cetine, Klisa, Omiša i dijelova Zagore, koji su na mjestu pretpovijesne gradine i bizantskoga kastruma iz VI.-VII. stoljeća na istaknutom Zvoniku (Zvončacu) održavali utvrdu i dr. Prostor unešićke zagore bio je predmet sporova između Nelipića, te šibenske i trogirске komune zbog ispasišta i stoke, koji su rezultirali i nemalim brojem sukoba i okršaja (KUŽIĆ, 1997.). Gospodarski ovaj prostor uživa mirnije razdoblje prosperiteta poslije Zadarskog mira kada Ljudevit Veliki Anžuvinski, koji je okupio sve hrvatske zemlje i gradove istočnog Jadrana u veliko kraljevstvo od Jadrana do Visle, omogućuje uvođenje više reda i stabilnijih odnosa pod upravom hrvatskoga bana.¹⁴

U vrijeme nestabilnih političkih prilika u Hrvatskoj poslije smrti Ljudevita Anžuvinca Venecija je uspjela u svrhu ostvarenja svojih strateških probitaka na istočnom Jadranu, a na štetu Hrvatske, definirati granicu svojih interesa upravo u ovom prostoru. Tako isprava od 17. listopada 1396. svjedoči da je Nevest na granici između banske Hrvatske i Venecije (prema dogovoru kliškog kaštelana i šibenskog kneza, kojega je nekoliko godina prije potvrdio i bosanski kralj Tvrtko), a kasnije, 23. svibnja, 1434. ponovno su utvrđene (i potvrđene) grani-

¹⁰ Dosad poznat prvi spomen iz 1272. (URL4)

¹¹ Dosad poznat prvi spomen iz 1274. URL4)

¹² Dosad poznat prvi spomen iz 1298. (URL4)

¹³ Dijelovi ovog naselja javljali su se i pod imenima Marcele, Tentoria (in planu est Tentoria) (ZANINOVIĆ, 2009.)

¹⁴ Primjerice, 16. prosinca, 1358. kralj Ljudevit potvrđuje banovu ispravu, uredbu o čišćenju zdenca na Nevestu, što ulazi i u šibenski Statut. Godinu prije ovaj je prostor postao dio šibenske komune. I dalje se povremeno naseljavaju Hrvati i Latini (Vlasi) iz unutrašnjosti, tako isprava od 11. srpnja, 1379. potvrđuje da su Vlasi (doseljeni iz istočne Hercegovine) postali kmetovi Grgura Negoya u Nevestu. To je prvi spomen Vlaha (Bunjevaca) u Nevestu i prvi (»hrvatski«) val naseljavanja Vlaha u Nevestu u 14. stoljeću. Otada se Vlasi javljaju kao sudionici u dogovorima i rješavanju sporova (primjerice 1448. pregovori u Nevestu između šibenskih predstavnika i poslanika hrvatskog bana Petra i vlašskog glavarana Blaža) (BUDIŠA, 2009.).

ce između banske Hrvatske i Šibenika u zoni Nevest-Visoka (iste godine hrvatski ban u Kninu potvrdio je valjanost isprave) (KAPITANOVIĆ, 1992.). Budući da je zbog granica više puta dolazilo do sukoba i razmirica, bilo da su pastiri prelazili sa svojim stadima, bilo da su sječena drva u pojedinim gajevima i dubravama, ili da je dolazilo do pljački, nastala je potreba da se međe do kraja pojasne, pa je granica određena između sela Sedramić, Planjane, Zvoničac (Podumci) i Prtemić s hrvatske strane, i Žitnić, Košević, Ljubostinje, Koprno i Unešić sa šibenske, odnosno mletačke strane (KAPITANOVIĆ, 1992.).

Slika 8. Gradina Zvonik, Ostrogašica, s ostacima od delmatskog do srednjovjekovnog razdoblja

Do polovice 15. stoljeća, prevladavale su ipak mirnije geopolitičke prilike, stanovništvo se osim stočarstvom, tradicionalno bavilo i poljodjelstvom, uzgajali su se bob, leća, kupus, a tlo većeg boniteta korišteno je za sijanje pšenice, ječma, zobi i sirka (GRBEŠA, 2003.). Drugu polovicu 15., a posebice 16. st. obilježili su mnogobrojni osmanlijski upadi pri kojima su i više puta opustošena i unešićka sela. Upadi u šibensku zagoru započeli su 1415., kada uz savezništvo Mlečana ruše Nelipićevo utvrdu Zvoničac, a nastavili se 1432., 1468., 1498.-1502. (KAPITANOVIĆ, 1992.). Osmanlijske su snage znatan prodor ostvarile početkom dvadesetih godina 16. stoljeća kada je ovdje određena granica na način da je 1521. -1522. otuđen Nevest (osim Legatovića). Tako su hrvatski didi-

ći, trogirski i šibenski plemići (većinom potomci didića iz Zagore) izgubili posjede i podanike u Nevestu koji je do 1699. zadržan pod otomanskom vlašću. U to se vrijeme prvi put spominje i Cera (Čera, 1528., BUDIŠA, 2009.). U dvogodišnjem ratu 1538.-1540. između Mletačke Republike i Otomanskog Carstva granica je ponovno pomaknuta na štetu kršćana kada su Legatoviće, Unešić (*u Dubravama*) i Koprno opustošili i zaposjeli Osmanlije. Uskoro, 1560. je prestala postojati župa Nevest (STOŠIĆ, 1941.). Tijekom Ciparskog rata (1570.-1573.) Osmanlije su zauzeli gotovo čitavu Zagoru i primakli se u neposrednu blizinu Zadra, Šibenika, Trogira, Kaštela i Splita. Sukobi, ugnjetavanje kršćana, česte bolesti (kuga) i opća nesigurnost uvjetovali su da je dobar dio ovdšnjeg stanovništva prebjegao trajno u priobalje. Stoga su Osmanlije naseljavali novo pučanstvo iz srednje Bosne i Hercegovine, ponajviše katoličke Vlahe (KAPITANOVIĆ, 1992.). Mnogi prognani i izbjegli nastojali su se vratiti na svoje posjede, u čemu su im pomagali uskoci, s kojima su, posebice u razdoblju 1579. -1616. upadali u Zagoru i pljačkali podanike Otomanskog Carstva, što je još više poticalo nesigurnost i dodatne valove iseljavanja starosjedilačkog stanovništva. Stanovništvo je bilo prisiljeno iseljavati prema obali i na otoke, što se onda posebno negativno odrazilo na demografsko i gospodarsko stanje šibenskog zaobalja, pa i unešićkog kraja.

Slika 9. Ime Isusovo, Čvrljevo

Poslije osvajanja današnjeg prostora Zagore Osmanlije su osnovale Kliški sandžak kojem je pripadalo prostrano područje od Konjica i Jajca u Bosni i

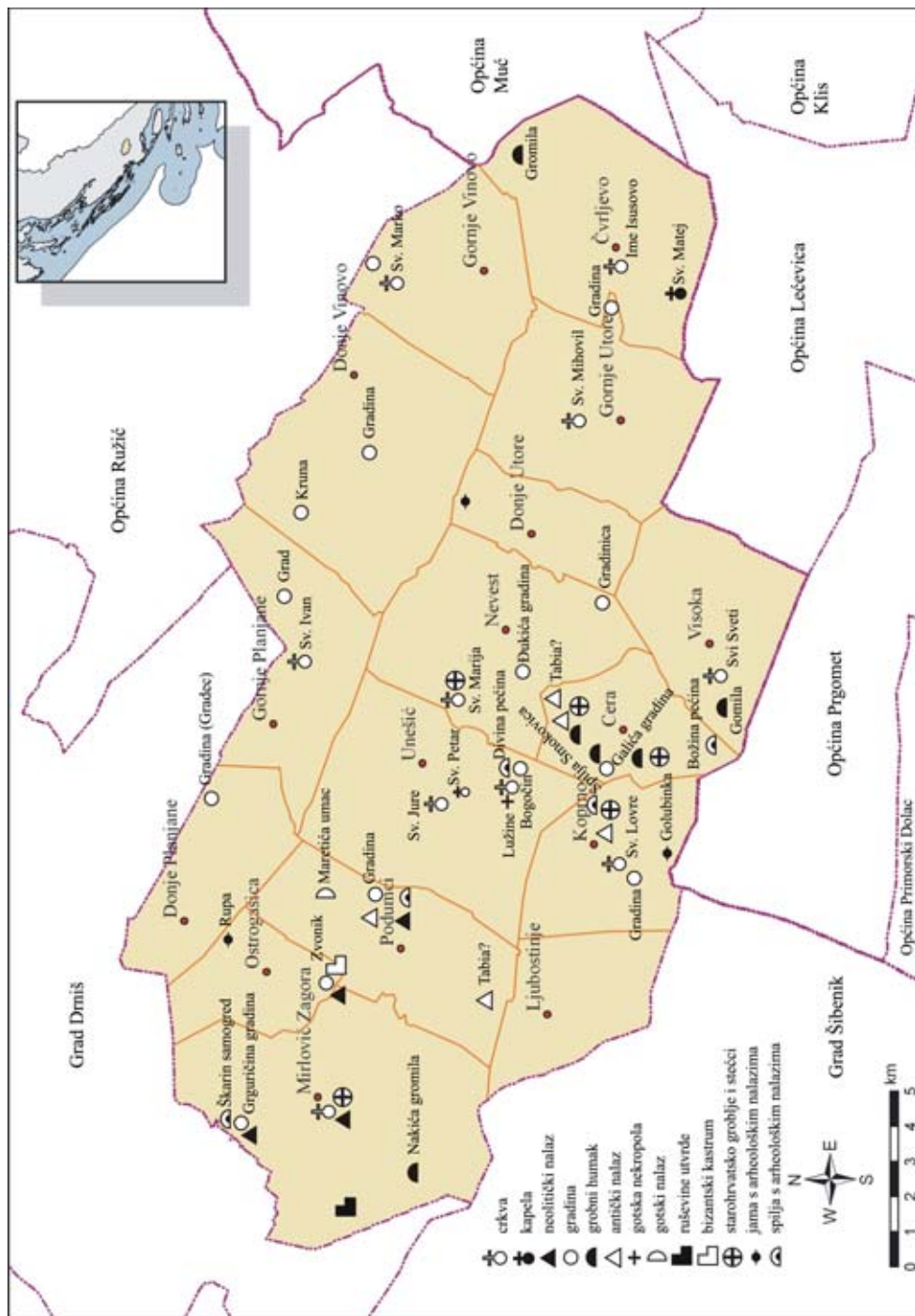
Hercegovini do Zadvarja, Solina i Skradina (KAPITANOVIĆ, 1992.). Manje teritorijalne jedinice, dijelovi sandžaka su bile nahije, a unešički je kraj pripao nahiji Zminje Polje, koja je u sudsko-administrativnom smislu bila podređena Skradinskom kadiluku, a poslije 1580. kadiluku Zagorje ili Klis (STANČIĆ, 2005.). U toponimiji terena do danas je ostalo iznimno malo turcizama (*bunar*, *bunarina* za zdence, Čardak u Vinovu G.), premda narod za mnoge starine, najčešće i za one znatno starije, nerijetko kaže da su iz turskih vremena. Velikom ustankom protiv Osmanlija 1648. godine, tj. u vrijeme Kandijskog rata (1645 – 1669.), kojeg su podigli stanovnici zagorskih sela, uz sudjelovanje i Zagorana koji su ranije pobjegli u susjedno primorje, nisu postignuti značajniji rezultati (KAPITANOVIĆ, 1992.).

Geostrateški je Veliki bečki rat, koji se vodio krajem 17. st. između država Svete lige s jedne i Osmanlijskog Carstva s druge strane, označio početak kraja osmanlijske vlasti u južnim hrvatskim krajevima. Unatoč tomu, upravo je taj sukob uzrokovao najveći progon katoličkog stanovništva od strane osmanlijske vlasti i tada su zabilježene emigracije velikog broja obitelji iz Zagore prema priobalnim gradovima (KAPITANOVIĆ, 1992., KUŽIĆ, 1997.). Kad su se Osmanlije povukle, mletačke su vlasti dobiveni teritorij dijelom uključile u zadarski kotar te šibensko i trogirsko okružje, a najveći dio je podijeljen između okružja Knina, Sinja, Imotskog, Vrgorca i Neretve. To su bili vojno-upravni teritoriji podijeljeni na serdarije kao niže vojne jedinice.

U tzv. Malom ratu 1715. Osmanlije su potpuno istjerane iz Zagore, a Mletačka Republika nastavila je naseljavati Vlahe iz Bosne i Hercegovine u ovdašnje krajeve (primjerice u župu Nevest 1715.-1725.; to je tzv. *treći / mletački / val* naseljavanja Vlaha). Utvrđene su prostorno maksimalne granice mletačke Dalmacije, započela je intenzivna obnova naselja, župnih crkava i župnih kuća, a sjedilački život nastavio se ustaljenim tijekovima agrostočarske proizvodnje u skromnim uvjetima submediteranskog poljodjelstva i stočarske transhumance.

Među značajnije promjene koje je uvela mletačka vlast, spada i Grimanijev zakonik, uredba o uređenju zemljišnih odnosa u Dalmaciji prema kojoj je sva zemlja na oslobođenom teritoriju pripala državi i kao takva se nije smjela otuđiti (SOLDO, 1995.). Oni pojedinci koji bi dobili posjede ili zemlju u zakup, bili su dužni obrađivati ih, a ako se ne bi držali ugovora, zemlja bi im bila oduzeta. Grimanijev zakonik ukinula je francuska vlast početkom 19. st., a zemljište su u trajno vlasništvo dobili oni pojedinci koji su ga i obrađivali. Od žitarica su se tada sijali ječam, pšenica, kukuruz i proso, krumpir se sadio od polovice 19. st., a vinova loza se počela intenzivnije širiti od kraja mletačke vladavine. Od povrtnica su pak najzastupljeniji bili raštika, ljutika, slanetak i bob (KUŽIĆ, 1997.).

Slika 11. Prostorni rasporeda ostataka povijesno-geografske i kulturne baštine općine Unešić

Slika 10. Ostaci samostanskog objekta (?) u Visokoj

Prostor unešićkoga kraja je koncem 18. st. i početkom 19. st. u vremenu koje su obilježili brojni ratni sukobi i Napoleonovo osvajanje Venecije, mirom u Campoformiju, kao i cijela Zagora, došao pod vlast Habsburške Monarhije, a poslije mira u Požunu 1806. došao je pod francusku upravu. Ovaj prostor pripao je uglavnom općini (odsjeku) Ogorje koja je obuhvaćala sela: Vinovo, Čvrljevo, Unešić, Utore Gornje, Utore Donje, Nevest, Visoku, te druga sela u susjedstvu (Brštanovo, Divojevići, Pribude, Sratok (Bogdanovići), Milešina, Ramljane, Sitno, Lećevica, Korušce, Kladnjice, Bračević, Radunić, Crivac i Nisko) (KAPITANOVIĆ, 1992., KUŽIĆ, 1997.).

Francuska je vlast nastojala provesti prosvjetiteljske mjere na polju gospodarstva, obrazovanja i uprave, ali je više puta provela i novačenje stanovništva, što je izazvalo nekoliko ustanaka na prostoru Zagore, pa i u ovdašnjim naseljima Stoga su francuske vlasti dokinule općinu Ogorje i ustrojile općinu (*arrondissement*) Ramljane. Novoj su općini u civilnom pogledu pripadala unešićka naselja: Čvrljevo, Utore Donje i Gornje, Vinovo, Nevest i Cera (uz Ramljane, Ogorje Donje i Gornje, Radunić, Bračević, Milešina, Pribude i Crivac) (KAPITANOVIĆ, 1992.). Godine 1810. izgrađena je cesta Drniš – Prgomet koja je prolazila današnjim prostorom općine, a slijedila je trasu nekadašnje rimske ceste (BUDIŠA, 2009.).

Propašću Napoleonova francuskog imperija prostor unešićke općine ulazi u sastav Habsburške monarhije koja uvodi nove mjere među kojima posebno treba istaknuti izradu suvremenog katastra tijekom dvadesetih i tridesetih godina 19. stoljeća. Unešićki kraj bio je upravno dio općine Drniš u kotaru

Knin i okrugu Zadar. Druga polovica 19. st označila je daljnju modernizaciju Dalmatinske zagore i gradnju infrastrukturnih objekata, što je otvorilo i inovacije u poljoprivredi. Stabilne prilike, iskorjenjivanje bolesti i inovacije omogućile su postupan porast broja stanovnika. Godine 1876. u susjednoj Lećevici otvoren je poštanski ured mjerodavan za velik dio Zagore (KUŽIĆ, 1997.), a sljedeće, 1877. godine službeno je otvorena željeznička pruga od Siverića preko Perkovića do Šibenika, što je potaknulo sociogospodarsku preobrazbu tog prostora. Željeznica je prošla i preko teritorija današnje općine Unešić, s postajama u središnje položenom Unešiću te u naseljima Ceri, Koprnu i Planjanima (1888. završen je produžetak do Knina). To je olakšalo razmjenu poljoprivrednih viškova, s plasiranjem u Šibeniku i Splitu i dalje, posebice s obzirom na to da su za Knin bile vezane zapadnobosanske uskotračne pruge, te kasnije u 20. st., kada je pruga završena na dionici od Knina do Vrhovina (građena 1912.-1925., tzv. *Lička pruga*). Ujedno, započelo je iskorištavanje ležišta mramora u Planjanima. Između dva rata djelovala je i narodna škola u Unešiću, a uređeno je i izgrađeno nekoliko crkava.

Modernizacijski procesi, premda spori i često nedostatni, nastavili su se tako da su u većini naselja otvorene škole, pojedina su naselja općine 50-ih godina prošlog stoljeća priključena na vodovod, a do danas na vodovod nije spojeno još pet naselja. Elektrifikacija svih naselja provedena je 70-ih godina prošlog stoljeća, u tom je razdoblju započelo i asfaltiranje prometnica. Posljednji značajniji infrastrukturni objekt izgrađen 90-ih godina 20. stoljeća telefonska je mreža.

Tijekom velikosrpske agresije na Hrvatsku 1991.-1995. i obrambenoga Domovinskog rata vodile su se borbe na zapadnom rubu općine, granatiran je i Unešić, ali niti jedan dio općine nije bio okupiran. Poradi toga je status područja od posebne državne skrbi općina dobila tek u travnju 2001. godine na temelju nepovoljnih prirodnih i društveno-gospodarskih obilježja (BUDIŠA, 2009.). Na više mjesta izgrađeni su suvremeni antenski sklopovi za mobilnu telefoniju, a nastavljeno je moderniziranje cesta te izgradnja manjih gospodarskih pogona.

Demogeografske osnove razvoja prostora općine

Kretanje broja stanovnika

Unatoč oskudnim mogućnostima razvoja, prostor Zagore ističe se starijom naseljenošću. Fluktuacije broja stanovnika bile su česte, a jednu od najintenzivnijih demografskih promjena Zagora je doživjela u razdoblju osmanlijskih osvajanja kada je bilo nekoliko valova iseljavanja starijega domorodačkog sloja stanovništva i doseljavanja novog. Stabilniji demogeografski razvoj

u Zagori, pa tako i na prostoru općine Unešić, bilježi se od 18. st., kada je počelo i potpunije praćenje demografskih i gospodarskih promjena (biskupske vizitacije, izrada katastarsa i katastarskih elaborata i sl.) (MATAS, 2005.). Prvi demografski podatci o tom prostoru kojima se raspolaže sežu u kraj 13. st., kada je izrađen popis stanovništva onih naselja koja se nalaze unutar šibenske biskupije, a iz 18. st. sačuvan je popis stanovnika nastao pri biskupskoj vizitaciji unešićkog kraja. (Tablica 4.)

Tablica 4. Broj stanovnika pojedinih naselja općine Unešić 1298. g. i 1711. g.

Naselje	Broj stanovnika 1298.	Broj stanovnika 1711.
Čvrljevo	/	98
Dobarčić (Mirlović Zagora)	121	456
Koprno	153	206
Ljubostinje	113	56
Nevest	268	214
Planjane	120	233
Unešić	208	64
Utore	/	154
Vinovo Donje	/	69
Vinovo Gornje	/	94
Visoka	/	117
Zvoničac (Podumci)	151	/
Ukupno	1114	1761

Izvor: Kužić, 1997.

Napomena: Godine 1298. Čvrljevo, Vinovo (Donje i Gornje), Utore (Gornje i Donje) i Visoka su bili dio župe Nevest, kao i prostor Cere; Ostrogašica je bila uključena u župu Dobarčić.

Iz navedenih podataka, koje treba pomno iščitati s obzirom na to kada su i u kakvim okolnostima nastali, može se zaključiti da se u razvijenom srednjovjekovlju manji dio naselja današnje općine Unešić nije osamostalio, a župa Nevest bila je posebice prostorno istaknuta. Diferencijacija u samostalna naselja bila je značajnija u razdoblju poslije osmanlijske vladavine, a trajala je sve do 20. st. Primjetna je poprilična sličnost u broju stanovnika s početka 18. stoljeća s brojem stanovnika iz 2001. g., što se može opravdati ograničenjima prirodno-geografske osnove za razvoj većih naselja i tegobnim geopolitičkim prilikama koje su često pogađale ovaj kraj (ratovi, bolesti, glad, itd.).

Tablica 5. Kretanje broja stanovnika općine Unešić po naseljima i zaseocima prema službenim popisima 1857.-2001.

Naselje zaselek	Godina														
	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Cera	152	–	159	182	200	217	–	261	258	301	321	323	230	143	76
Čvrljevo <i>Bakušić M</i> <i>Pod Kragljevcem</i>	295	343	355 51	293 29	405 37	478 59	467	519	497	484	498	511	332	206	132
Koparno	239	–	302	290	325	317	559	347	387	401	414	390	291	193	130
Ljubostinje	168	430	210	251	232	232	–	303	320	356	410	335	237	170	81
Mirlović Zagora	308	348	337	283	337	349	299	347	653	724	756	829	730	657	411
Nevest	283	486	311	255	304	276	404	326	447	431	438	419	281	212	137
Ostrogašica	262	257	273	282	301	181	363	210	227	260	312	283	209	129	74
Planjane D. <i>Parati</i>	397	474	459	458	535	733 158	546	755	780 121	204	200	209	128	86	69
Planjane G.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	592	613	542	380	277	214
Podumci	184	184	171	125	135	120	135	178	199	204	212	251	161	173	107
Unešić <i>Docí</i> <i>Ograda</i>	380	395	419	385 16 25	413 16 27	434 100 14	442	562	677	754	802		698	550	387
Utore D. <i>Pavići</i> <i>Pod Orlovcem</i>	133	151	143 12	135 12	173 10	170 14	134	190	222	240	238	197	121	55	37
Utore G. <i>Jamodol</i> <i>Kod Gaja Jamodola</i> <i>Milići D.</i> <i>Milići G.</i> <i>Pod. D. Kosom</i> <i>Pod G. Kosom</i> <i>Pod Gradinom</i>	244	237	214	269	329	254 8 75	264	294	418	378	387	375	232	159	83
Vinovo D. <i>Moseć</i>	478	472	491	526 98	589 153	544 58	540	619	594	636	646	607	434	215	90
Vinovo G. <i>Jakovci</i> <i>Moseć</i> <i>Na Krču</i> <i>Pod Kravljom Jamom</i> <i>U Drazi</i> <i>Vukave</i>	244	288	271 15	279 15	347 16	392 – 3 143 110 136	249	393	428	435	389	378	156	131	46
Visoka	244	266	284	322	344	352	550	437	460	433	431	398	272	151	86
Općina Unešić	4011	4331	4399	4386	4969	5049	4952	5741	6548	6833	7067	6907	4892	3507	2160

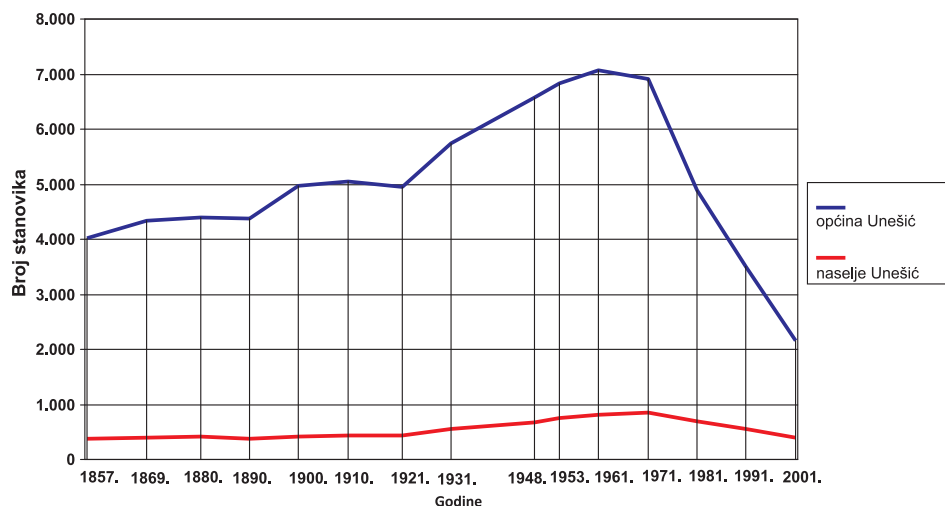
Izvori: KORENČIĆ, M. (1979.), 212-216; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina, dokumentacija 553, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1984.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujka 1991., Prvi rezultati, Naselja, dokumentacija 810, 1991., Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1991.;URL1.

Napomene: a) pučanstvo zaselaka odnosno dijelova naselja uključeno je u ukupnom broju pojedinog naselja, b) Naselje Nevest uključuje naselje Cera 1869. i 1921. g., c) naselje Planjane Donje uključuje naselje Planjane Gornje 1857.-1948. i u tom su razdoblju bili jedinstveno naselje Planjane; d) naselje Koprne do 1921. iskazivano kao Kopreno, 1869. uključeno u naselje Ljubostinje; e) Naselje Ljubostinje do 1931. iskazivano pod imenom Ljuboštine, uključuje naselja Koprno i Lišnjak 1869.; f) Naselje Mirlović Zagora iskazivano pod imenom Mirilović u Zagorju do 1910., a 1931. pod imenom Mirilović Zagora.

U kretanju ukupnog broja stanovništva Zagore u posljednjih 150 godina mogu se izdvojiti dva razdoblja. Prvo je razdoblje trajalo od polovice 19. do polovice 20. st., kada je ukupno kretanje bilo u znaku porasta, osim u vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata. Zagora je ostala podalje od gospodarskih kriza koje su pogodile dalmatinske otoke i priobalje (pad brodogradnje i trgovine, filoksere vinove loze) u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća. Razmjerno brz porast broja stanovnika Zagore polovicom 20. st. ponajprije je posljedica velike biološke snage stanovništva, tj. prevage nataliteta nad mortalitetom, što je ujedno i obilježje dalmatinskog zaobalja u cjelini. Visok natalitet i prirodni prirast u takvim je uvjetima privređivanja bila i gospodarska nužda, jer se time osiguravala radna snaga. Drugo razdoblje čini posljednjih pedesetak godina, kada je broj stanovnika Zagore znatno opao u svim općinama osim u općini Dugopolje (MATAS, 2005.).

Slika 12. Kretanje broja stanovnika općine i naselja Unešić 1857.-2001.

Izvor: Izrađeno prema: URL 1

Od prvog službenog popisa stanovništva 1857. pa do 1910. broj stanovnika općine Unešić povećao se za oko 25%. Poslije Prvoga svjetskog rata zabilježen je manji pad broja stanovnika, očigledno posljedica rata, gripe *španjolke*

i općih teških prilika, a od 1921. g. opet je započeo značajan uspon broja stanovnika povezan s prirodnim prirastom zbog smanjenog mortaliteta i visokih stopa nataliteta. Popisom iz 1961. g. zabilježen je maksimum od preko 7000 stanovnika, a od tada broj stanovnika počeo je naglo opadati pa je popisom iz 2001. zabilježeno tek nešto više od 2100 stanovnika. Uzrok tomu je prevaga mortaliteta nad natalitetom te snažna emigracija koju su uzrokovale slabe gospodarske prilike. Mlado stanovništvo nije se moglo zaposliti jer je prostor općine oskudijevao radnim mjestima, a kvaliteta života ostala je dugo na razmjerno niskoj razini. Budući da je emigriralo mlado stanovništvo, općina je izgubila najvitalniju demografsku reproduktivnu skupinu i nositelja budućeg razvoja. Dva glavna središta kojima je stanovništvo tog kraja gravitiralo, a tako je i danas, su Šibenik i Split. Oba grada, a posebice Šibenik, doživjela su snažnu industrijalizaciju, koja je generirala velik broj radnih mjesta i tako privukla zagorsko stanovništvo. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st. odlazilo se na privremeni rad i u inozemstvo, najčešće u Njemačku. Ipak se na posao najviše išlo u Split (vlakom), u brodogradilište, željezaru itd. Nekad je na posao iz unešićkog kraja dnevno cirkuliralo i do 2000 ljudi, a odnedavna tek dvadesetak (KLISOVIĆ, 2002.). Ratna zbivanja početkom 90-ih nisu izravno zahvatila prostor općine, ali su također postala značajan čimbenik daljnje emigracije i depulacije. Nakon Oluje više mlađih obitelji odselilo je u Knin jer su dobili posao u tamošnjem HŽ-u.

Sva su naselja općine Unešić s obzirom na broj stanovnika malena (Tab. 5.), no ipak bi se mogla izvršiti kategorizacija na ona koja imaju mogućnost daljnjeg razvoja s obzirom na broj stanovnika, infrastrukturu i gospodarska obilježja kao Unešić i Mirlović Zagora, te na ona koja su suočena s odumiranjem zbog izoliranosti, nepostojanja gospodarske osnove, te malog broja, uglavnom staračkog, stanovništva kao Utore Donje, Vinovo Gornje, Ostrogašica, Visoka, itd.

Opće ili ukupno kretanje stanovnika posljedica je prirodnog kretanja i konačne migracije i s obzirom na navedene pokazatelje postoji osam tipova općeg kretanja stanovništva, četiri emigracijska i četiri imigracijska (NEJAŠMIĆ, 2005.). Analizom statističkih podataka određeni su tipovi općeg kretanja stanovnika za sva naselja općine Unešić u razdoblju 1991.-2001.

Sva naselja u općini u navedenom su razdoblju imala najnepovoljniji tip općeg kretanja – E₄ (izumiranje), što se iznimno negativno održava na cjelokupni razvoj općine. U desetogodišnjem razdoblju broj stanovnika općine smanjio se za gotovo 40%, i to u većoj mjeri zbog iseljavanja, a manje zbog prirodnog pada.

Tablica 6. Opće kretanje stanovnika općine Unešić 1991/2001. po naseljima

Naselje	1991./2001.			
	Prirodna promjena	Migracijski saldo	Porast/pad	Opće kretanje stanovnika
Cera	-12	-55	-67	E ₄
Čvrljevo	-19	-55	-74	E ₄
Koprno	-27	-36	-63	E ₄
Ljubostinje	-13	-76	-89	E ₄
Mirlović Zagora	-18	-228	-246	E ₄
Nevest	-21	-54	-75	E ₄
Ostrogašica	-14	-41	-55	E ₄
Planjane Donje	-4	-13	-17	E ₄
Planjane Gornje	-26	-37	-63	E ₄
Podumci	0	-66	-66	E ₄
Unešić	-31	-132	-163	E ₄
Utore Donje	-16	-2	-18	E ₄
Utore Gornje	-25	-51	-76	E ₄
Vinovo Donje	-35	-90	-125	E ₄
Vinovo Gornje	-26	-59	-85	E ₄
Visoka	-19	-46	-65	E ₄
Općina Unešić	-306	-1041	-1347	E ₄

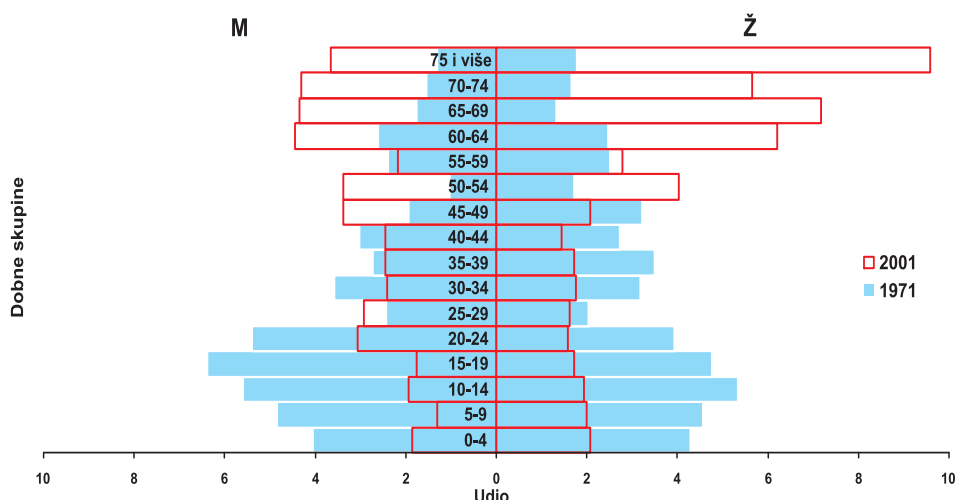
Izvor: Izračunato prema: Tablogrami Rođeni i umrli po naseljima, Državni zavod za statistiku, URL1.

Biološka struktura stanovništva

Popisom stanovništva iz 2001. g. utvrđena je prilično nepovoljna dobno-spolna struktura stanovništva općine Unešić. Dok je spolna struktura stanovništva iz 1971. godine pokazala gotovo jednake udjele muškog (51%) i ženskog stanovništva (49%), 2001. g. odnos je bio neujednačeniji, s 46% muškog stanovništva prema 54% ženskog stanovništva. Lagana prevaga ženskog spola može se objasniti dužim životnim vijekom žena nego muškaraca jer se radi o uglavnom starom stanovništvu. Što se tiče dobne strukture, popis iz 1971. g. pokazao je najveći relativni udio mlađeg stanovništva do 24 godine, a prema popisu iz 2001. g. prevladalo je staro stanovništvo. Uvriježeno je da se

ukupan broj stanovnika dijeli u tri dobne skupine: mlado (0-19 godina), zrelo (20-59 godina) i staro (60 i više godina) (NEJAŠMIĆ, 2005.). Godine 1971. mlado je stanovništvo činilo 40,0%, zrelo 45,5%, a staro 14,5% stanovništva općine Unešić. Već je tada udio zrelog stanovništva pokazao manjkove s obzirom na iseljavanje radne snage. Prema popisnim podacima iz 2001. g. mlado je stanovništvo činilo samo 14,7%, zrelo tek 39,5%, a staro čak 45,8%. Indeks starosti 1971. iznosio je 36,25, što odgovara tipu *starenja*, a 2001. g. taj pokazatelj iznosio je čak 311,56 što znači da se stanovništvo nalazi u *izrazito dubokoj starosti*. Prosječna dob svih stanovnika iznosila je 2001. 53,7 godina, a koeficijent starosti 53,6.

Slika 13. Dobno-spolna struktura stanovnika općine Unešić 1971. i 2001.

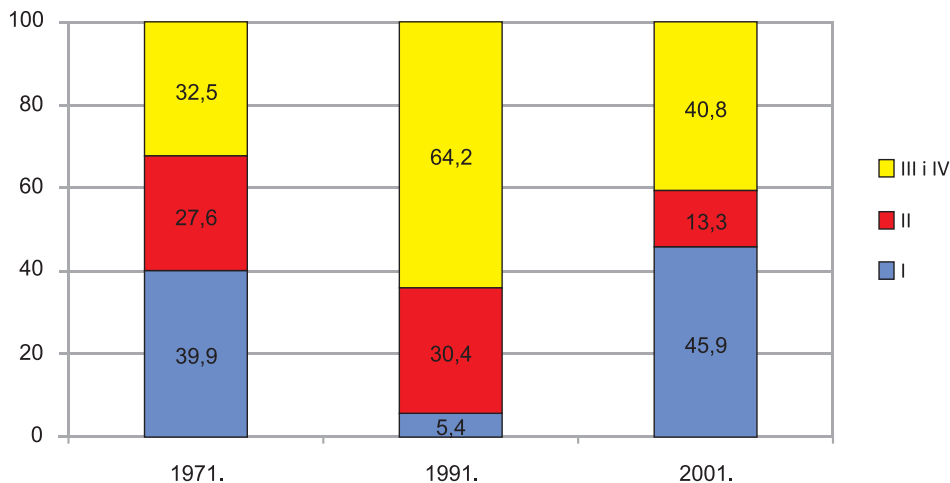

Izvor: Izrađeno prema: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost – I deo, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973., URL1.

Ekonomska struktura stanovništva

Analizira li se aktivno zaposleno stanovništvo po sektorima djelatnosti za tri popisne godine, mogu se primijetiti dosta velike razlike između zastupljenih sektora. Prema popisu iz 1971. najviše stanovnika bilo je zaposleno u primarnom sektoru, manjim dijelom u poljodjelstvu (vinarstvu), a više u stočarstvu (ovčarstvo). Sekundarni sektor djelatnosti najviše se odnosio na industrijske pogone u Šibeniku, Splitu i Drnišu, a najveći dio zaposlenih u tercijarnom sektoru je radio na željezničkoj stanici u Unešiću. Popis iz 1991. pokazao je izrazitu deagrarizaciju, a značajnu prevagu tercijarnog sektora. Međutim, treba naglasiti da se broj zaposlenog stanovništva u sva tri sektora smanjio, posebice u primarnom, i da je zato tercijarni sektor pokazao prevagu nad ostala dva.

Sl. 14. Djelatno stanovništvo općine Unešić prema udjelima u sektorima djelatnosti 1971., 1991. i 2001. g.

Izvor / Izrađeno prema: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Delatnost, rezultati po naseljima i općinama, knjiga X, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1974., Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema položaju u zanimanju obliku vlasništva i djelatnosti, po županijama, gradovima i općinama, dokumentacija 891, godina 1992., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1997., URL2.

Apsolutni se broj aktivnog stanovništva u razdoblju 1991.-2001. povećao, a najmanji udio otpadao je na sekundarni sektor zbog zatvaranja pogona i prevladavajućeg procesa deindustrijalizacije u industrijskim gradovima priobalja (Šibenik, Kaštela, Solin, Split). Primarni je sektor u navedenom razdoblju zabilježio povećanje aktivnih od čak 9 puta, što se može objasniti nemogućnošću zaposlenja u ostalim djelatnostima i povratkom stočarstvu, koje je bilo sufinancirano poticajima Ministarstva poljoprivrede.

Dvije trećine zaposlenih prema popisu iz 2001. radilo je u tercijarnom i kvartarnom sektoru, ali taj odnos ne odražava stvarnu razvijenost općine. Radi se uglavnom o zaposlenima na željezničkoj postaji Unešić, radnicima u trgovačkom sektoru, u tijelima lokalne uprave, obrazovanju i zdravstvu. Pedeset je osoba 2001. godine bilo na radu u inozemstvu (URL1).

Cjelovito gledajući, demogeografska obilježja općine Unešić izrazito su nepovoljna. Sasvim je izgledno da će manja naselja ubrzo potpuno odumrijeti, odnosno da bi mogla postati vikend naselja vlasnika kuća koji žive u Šibeniku, Splitu, Zagrebu, itd. Doseljavanje neautohtonog stanovništva malo je vjerojatno jer zasad nema gospodarske osnove koja bi to stanovništvo privukla i zadržala.

Slika 15. Zatvorena školska zgrada u Koprnom

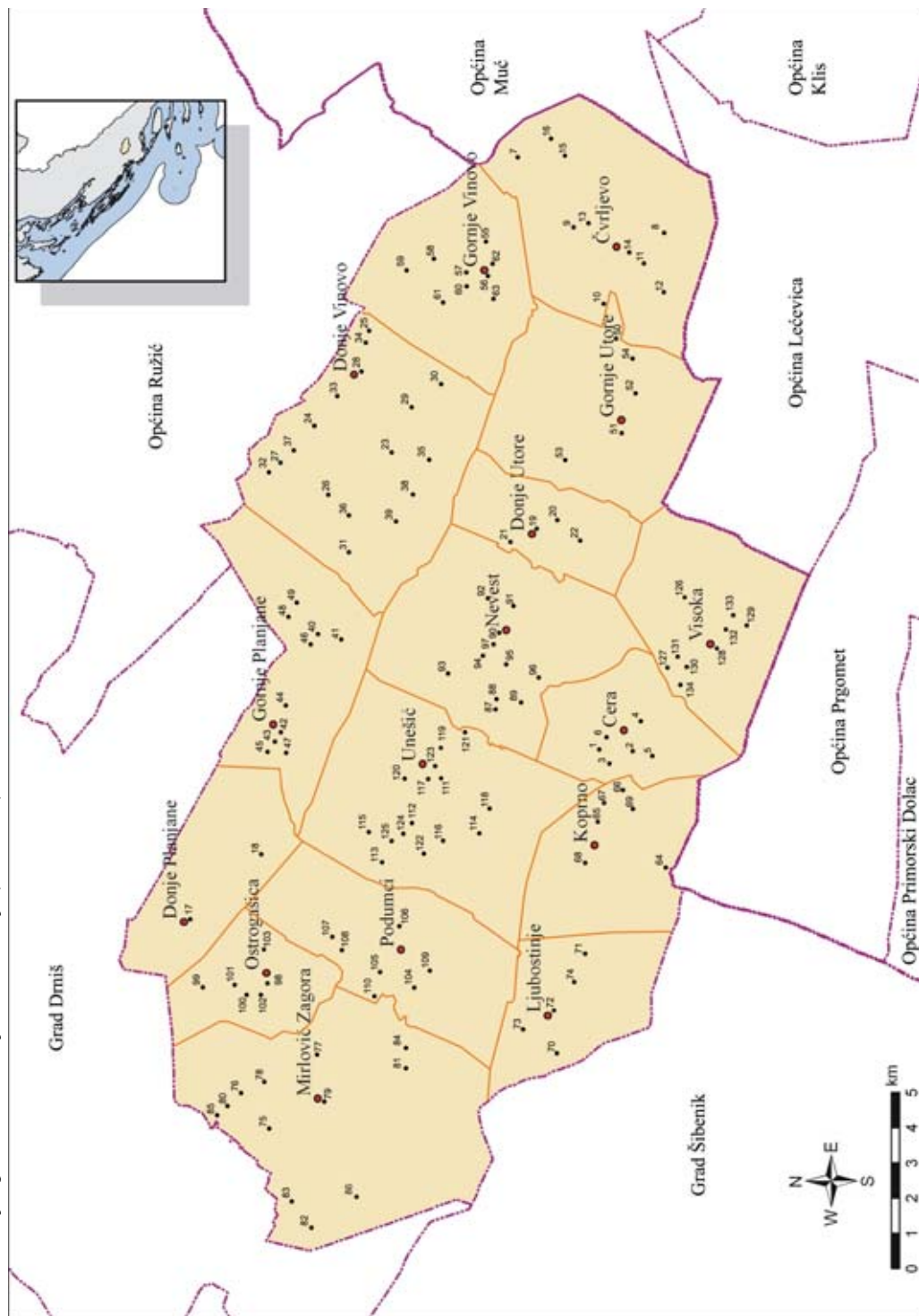

Domaćinstva i stanovi

Negativni demografski procesi odrazili su se i na broj domaćinstava, te prosječan broj članova po domaćinstvu u naseljima općine Unešić. Godine 1971. u općini je bilo ukupno 1348 domaćinstva s prosjekom od 5,2 člana po domaćinstvu, što bi značilo da su ga najčešće tvorile obitelji s oba roditelja i troje djece. Najmanji prosječan broj članova zabilježen je u Koprnu (4,3), a najveći u Podumcima (6,4). Popisom iz 2001. utvrđeno je smanjenje broja domaćinstava u općini za trećinu, najmanje u Podumcima (5%), a najviše u Vinovu Gornjem (60%). Prosječan broj članova po domaćinstvu do te je godine rapidno opadao, i tada iznosio samo 2,2, što znači da su u stanovništvu prevladavali bračni parovi starije dobi, u manjoj mjeri samci, te tročlana domaćinstva.

Unatoč znatnom opadanju broja domaćinstava, broj stanova je u razdoblju 1981.-2001. porasao s 1423 na 1555, od čega onih za stalno stanovanje s 1304 na 1329. Dok je 1971. i 1981. godine bilo više domaćinstava nego stanova, stanje se do početka 21. stoljeća bitno izmijenilo. Budući da je 2001. broj domaćinstava bio znatno manji od broja stanova za stanovanje, očito se dio tih stanova vodio u kategoriji stanova za stalno stanovanje privremeno nenastanjenih, odnosno služio je za tjedni i praznični boravak iseljenih domaćinstava i njihovih članova. Ujedno je gotovo udvostručen i broj stanova koji nisu bili za stalno stanovanje, odnosno stanova za odmor ili onih za poljoprivredne radove i to sa 119 1981. na 226 2001. godine (190 za odmor i 36 nastanjenih u vrijeme poljoprivrednih radova) (*Popis stanovništva, domaćinstava i stanova* (prvi rezultati), RZS, Zagreb, 1981., URL1).

Sl. 16. Naselja općine Unešić s dijelovima naselja (zaseocima)

Naselje izaseoci (dijelovi naselja)					
Cera	Čvrstjevo	Planjane Donje	Utore Donje	Vinoovo Donje	Planjane Gornje
1. Bošnjaci, 2. Budiše, 3. Ivančevići, 4. Jurjevići, 5. Pucio, 6. Sunare	7. Bakušići, 8. Donji Božići, 9. Gornji Božići, 10. Grozdanići, 11. Jurasl, 12. Mandarići, 13. Mešurice, 14. Perajice, 15. Šnikići, 16. Vrgorčevići	17. Parati, 18. Radačići	19. Bučevići, 20. Kerani, 21. Keviči, 22. Pavčić	23. Babići, 24. Babića stajle, 25. Bikići, 26. Borzići, 27. Borzica stajle, 28. Čogelje, 29. Donje Grbeše, 30. Gornje Grbeše, 31. Erstići, 32. Erstića stajle, 33. Komari, 34. Mrše, 35. Pajdaći, 36. Rajčići, 37. Rajčića stajle, 38. Sirići, 39. Tomići	40. Bakovčići, 41. Bilići, 42. Čeke, 43. Jurići, 44. Kere, 45. Marketići-Mikići, 46. Milići (ist.), 47. Milići (zap.), 48. Sege, 49. Vukorepi
					Vinovo Gornje
					55. Dražići 56. Donji Ivčići, 57. Gornji Ivčići, 58. Gotovci, 59. Jakovci, 60. Kulušići, 61. Listeši, 62. Manderići, 63. Vukave
					Utore Gornje
					50. Baričevići, 51. Donji Milići, 52. Gornji Milići, 53. Melvani, 54. Vičušići
					Visoka
					126. Bekarići, 127. Bošnjaci, 128. Burilovčići, 129. Čatlaci, 130. Dražići, 131. Karolići, 132. Lermići, 133. Radići, 134. Rajčići
					Unesnić
					111. Abramčići, 112. Babići, 113. Čulari-Kučari, 114. Dželalije Donje, 115. Dželalije Gornje, 116. Gruđnari, 117. Ivaniševići, 118. Ivaniševića stajle, 119. Legatorići, 120. Matefići, 121. Pešići, 122. Rajčići, 123. Rešetline, 124. Škovroi, 125. Vukići
					Podumci
					104. Bralići Donji, 105. Bralići Gornji, 106. Brkići, 107. Maretčići, 108. Nedumci, 109. Smolčići, 110. Surčići
					Ostrogašica
					98. Jamani, 99. Kedžići, 100. Madari, 101. Marasi, 102. Matasi, 103. Radani
					Nevest
					87. Bošnjaci, 88. Đukići, 89. Janjoši, 90. Perovčići, 91. Rajčići Donji, 92. Rajčići Gornji, 93. Slugani, 94. Sunare, 95. Šundre, 96. Višići, 97. Zelenbabe
					Mirnović Zagora
					75. Bulati Donji, 76. Bulati Gornji, 77. Burčić Donji, 78. Burčić Gornji, 79. Grgurice Donje, 80. Grgurice Gornje, 81. Maleši, 82. Nakići Donji, 83. Nakići Gornji, 84. Pijići, 85. Škarčići, 86. Žujčić
					Ljubostinje
					70. Kajići, 71. Livajčići, 72. Pajići, 73. Slamići, 74. Zorčići (Zorica)
					Koprno
					64. Donji Višići, 65. Gornji Višići, 66. Galjići, 67. Hrge-Ploskići, 68. Mirčele, 69. Tušilovčići

Tablica 8. Broj domaćinstava i prosječan broj članova po domaćinstvima općine Unešić 1971. i 2001.

Naselje	1971.		2001.	
	Domaćinstva	Prosječan broj članova	Domaćinstva	Prosječan broj članova
Cera	61	5,3	39	1,9
Čvrljevo	87	5,9	61	2,2
Koprno	91	4,3	59	2,2
Ljubostinje	66	5,1	41	2,0
Mirlović Zagora	156	5,3	129	3,2
Nevest	81	5,2	56	2,4
Ostrogašica	51	5,5	34	2,2
Planjane Donje	40	5,2	28	2,5
Planjane Gornje	108	5,0	77	2,8
Podumci	39	6,4	37	2,9
Unešić	182	4,7	151	2,6
Utoře Donje	43	4,6	23	1,6
Utoře Gornje	72	5,2	39	2,1
Vinovo Donje	117	5,2	54	1,7
Vinovo Gornje	78	4,8	31	1,5
Visoka	76	5,2	46	1,9
Općina Unešić	1348	5,2	905	2,2

Izvor: Izračunato prema: Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Pol i starost – I deo, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973., Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo – Migraciona obeležja, knjiga IX, SZS, Beograd, 1973., URL1.

Naselja

Kako je već navedeno, suvremenu općinu Unešić čini 16 statistički izdvojenih naselja. Naselja su raštrkanog tipa s brojnim patronimičkim zaselcima, odnosno dijelovima naselja kojih ima oko 140, što je posljedica diferencirane reljefne konfiguracije i rascjepkanosti usitnjenih zona povoljnih za poljodjelstvo. Tek manji dio zaselaka bio je u pojedinim popisnim godinama i statistički izdvojen, odnosno popisano (v. Tab. 7). Usitnjenost, raštrkanost i brojnost dijelova naselja u krškom krajobrazu bitno je obilježje prostora općine Unešić, pa se ovdje navode prema naseljima:

GOSPODARSKE OSNOVE RAZVOJA

Primarni sektor

Opća obilježja

Prirodno-geografska obilježja prostora općine Unešić nisu omogućavala stanovništvu u prošlosti da se bavi većim brojem gospodarskih djelatnosti. Osnovna grana djelatnosti i temelj privređivanja bilo je stočarstvo u kombinaciji s pojedinim granama poljodjelstva. Za takav način gospodarenja bile su potrebne velike pašnjačke površine kamenjara, šikara i razrijeđenih niskih šumaraka i gajeva. Porast broja stanovnika u 19. i prvoj polovici 20. st. uzrokovao je agrarnu prenaseljenost koja je pojačala ionako intenzivnu ispašu, sječu i uništavanje raslinja. Krajnji je rezultat bila erozija tla, odnosno njegova smanjena plodnost poradi nemogućnosti samoobnove. Zato ne začuđuje što je u posljednjim desetljećima, s obzirom na nove društveno-gospodarske okolnosti, došlo do masovnog napuštanja obrade ionako oskudnog zemljišta i stočarenja te slabljenja gospodarsko-socijalnog sustava.

Stočarstvo

Primarni sektor djelatnosti u suvremenim uvjetima zastupljen je inoviranim oblicima tradicionalnog agrostočarskog gospodarstva. Od najstarijih vremena, kako je navedeno i u prethodnim razmatranjima, stočarstvo, posebice ono transhumantnog tipa, imalo je presudnu ulogu za život i opstanak stanovništva. O tome svjedoče i brojni toponimi – imena predjela i lokaliteta u prostoru općine (Borzića staje, Rajčića staje, Babića staje, Erstića staja, Komarova staja Ivaniševića staje, Svinjak, Mandarića torina, Jarčiče, Plandište, Sirčina i Sirčine, Samarače, Grive, Progon, Kravlja jama, kao i Gaj koji je obično označavao šumski prostor za ispašu goveda, posebice volova, itd.).¹⁵

Tablica 9. prikazuje promjene stočnog fonda općinskog prostora između 1900. i 2003., ali treba naznačiti da je i u posljednjih 7 godina došlo do daljnega rapidnog opadanja broja glava, posebice krupne stoke. Konji su gotovo potpuno nestali jer su njihovu tegleću ulogu preuzela motorna vozila, a vje-

¹⁵ Kako je posljednjih 300 godina bio porazan proces agrarnog preiskorištavanja ovog prostora, najbolje je prikazano u napisima poznavatelja ovdašnjih prilika koji otprilike navodi: ... *u dolini Cere (s Galićima) bilo je 1711. pet obitelji s oko 1000 grla ovaca i oko stotinjak grla krupne stoke. Dvjesto godina kasnije (1911. godine) tu je opet oko stotinjak grla krupne stoke i oko 1000 grla ovaca, ali i 50 obitelji! Zemljište je isparcelirano do apsurdna: na pojedinim mjestima neke parcele nisu bile šire od dva metra! Šume su na državnoj zemlji nemilice posječene, a intenzivna ispaša ubrzala je eroziju tla tako da se cijeli krajolik pretvorio u ljuti bezvodni krš.* (BUDIŠA, 2009.).

rojatno se slično dogodilo i s magarcima, mazgama i mulama, premda se ne raspolaže s njihovim brojem 1900. g. Preostali broj konja, magaraca, mazgi i mula zadržan je mahom u slabije pristupačnom istočnom dijelu općine (Čvrljevo i dr.), posebice u zaseocima s težim pristupom automobilima. Broj goveda smanjio se osam puta, a zanimljivo je da je broj ovaca i koza na početku i kraju stoljeća ostao gotovo nepromijenjen, i 2003. godine bio blizu 20 000 glava, premda je od polovice do osamdesetih godina 20. stoljeća bio i 25-30% veći. Većina od tog broja odnosi se na ovce, koje nemaju toliko *devastirajući* učinak na raslinje kao koze, i koje su se pokazale kao jedan od temeljnih gospodarskih oslonaca primjeren krškom terenu općine Unešić. Danas se komercijalnim ovčarstvom profesionalno bavi tek nekoliko osoba, ali najveći dio domaćinstava ima manja stada ili bar po nekoliko grla ovaca. Broj svinja znatno je oscilirao, ali je 2003. iznosio preko 600 komada, s obzirom na potražnju sušenoga mesa, posebice pršuta na tržištu. Godine 2003. zabilježeno je i 150 kunića. Peradarstvo je oduvijek bila važna sastavnica stočarstava, a s obzirom na ostarjelost domaćinstava, donedavni uzgoj goveda očito je zamijenjen uzgojem peradi jer se posljednjih desetljeća bilježio značajan porast njihova broja. Godine 2003. zabilježeno je i više od 300 košnica na prostoru općine, što nije iznenađujuće s obzirom na cijenu i potražnju kvalitetnog meda na tržištu, te očuvani okoliš i vegetacijsko-ekološke značajke ovdašnjega prijelaznog submediteranskog prostora.

Tablica 9. Broj stoke, peradi i košnica općine Unešić 1900. – 2003.

Godine	Ukupan broj stoke, peradi i košnice pčela						
	konji	mazge, mule, magarci	goveda	ovce i koze	svinje	perad	košnice pčela
1900.	571	/	1.779	19.652	708	/	/
1981.	303		989	25.008	235	5.974	
1991.	72		712	20.167	145	7.185	
2003.	4	64	271	*19.442	632	11.569	319

Izvor: Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću, XIV. Dalmacija, C. KR. Statistička komisija, Beč, 1908.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova (prvi rezultati), RZS, Zagreb, 1981.; Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti, po naseljima, dokumentacija 885, 1992., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994., URL3.

* od toga koze 1427

Tablica 10. Domaćinstva, broj stoke, peradi i košnica po naseljima općine Unešić 1981. i 1991.

Naselje	Godina											
	1981.						1991.					
	domać.	konji	goveda	ovce	svinje	perad.	domać.	konji	goveda	ovce	svinje	perad.
Cera	59	14	33	711	16	251	53	5	23	727	16	605
Čvrljevo	87	9	75	938	-	206	73	2	78	910	2	777
Koprno	84	4	40	1059	19	454	66	0	26	510	12	461
Ljubostinje	63	22	76	1938	9	302	50	9	41	1187	7	238
Mirlović Zagora	158	92	50	4601	28	886	144	17	38	4681	22	1133
Nevest	75	19	47	1722	22	415	66	9	16	1612	10	333
Ostrogašica	48	18	71	1206	3	282	46	2	55	1232	3	289
Planjane D.	37	11	35	879	1	250	26	0	48	673	0	193
Planjane G.	100	16	126	2114	28	487	93	0	74	1315	25	501
Podumci	40	24	27	1190	15	216	33	7	34	1583	11	691
Unešić	177	20	120	2984	41	894	167	5	59	2398	20	843
Utore D.	36	2	10	526	4	140	28	0	16	435	1	111
Utore G.	78	17	66	1231	-	241	46	4	51	782	8	192
Vinovo D.	96	19	105	1612	17	415	74	8	74	1151	0	354
Vinovo G.	62	9	42	595	5	215	71	2	25	288	4	193
Visoka	71	7	66	1702	27	320	60	2	54	683	4	271
Općina Unešić	1271	303	989	25008	235	5974	1096	72	712	20167	145	7185

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova (prvi rezultati), RZS, Zagreb, 1981., Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujka 1991., Prvi rezultati, Naselja, dokumentacija 810, 1991., Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1991.

Osim u domaćinstvima, pojedinci se bave i komercijalnom proizvodnjom mesa, peradi i jaja. Oveća farma kokoši vlasništvo Gorana i Joška Milića ima oko 5000 komada peradi. U dvije pršutane na unešićkom području (Pršutana *Unešić*, Pršutana *Vajda* Mirlović Zagora) suši se i preko 5000 pršuta godišnje (KLISOVIĆ, 2002.), velik broj komada pancete i sl.

Poljodjelstvo

Od najstarijih vremena poljodjelstvo je važna grana gospodarstva unešićkog kraja. Na zapadnom dijelu općine ima nešto više plodne zemlje, te se ljudi bave uzgojem vinove loze, povrća i sl. Kraj Ostrogašice je bila velika ekonomija s oko 500 ha nasada višnje maraske i vinove loze. Na žalost, ti su nasadi danas zapušteni. Godine 2003. poljoprivredna domaćinstva raspolagala su s 541 jednoosovinskim i 89 dvoosovinskih traktora i jednim kombajnom.

Sl. 17. Vinograd u Vinovu Gornjem

Analiziraju li se podatci iz Tablice 11. o katastarskim kategorijama zemljišta, mogu se izvući sljedeći zaključci. Najveći udio u ukupnoj površini zemljišta otpada na pašnjake, i to u čitavom razdoblju 1900.-2010. Od 1900. do 1955. površine pod pašnjacima su se povećale za 35% uglavnom na štetu šumskog i obradivog zemljišta i do 2010. su uglavnom ostale nepromijenjene. Takvi pokazatelji upućuju na istaknutiju gospodarsku važnost pašnjačkog stočarstva u odnosu na uzgoj pojedinih poljodjelskih kultura. U kategoriju pašnjaka uvrštene su i znatne površine krškog kamenjara, koji je, strogo gledajući, gotovo neplodno zemljište, ali se ipak vrjednuje kao ispasište, ponajprije za ovce. Površine pod oranicama smanjene su tijekom 20. st. stoljeća

za 300-ak ha sukladno manjoj, ali još uvijek značajnoj sadnji žitarica. Najveći udio voćnjaka zabilježen je 1900., gotovo su nestali polovicom 20. st., a odnedavno su površine pod njima u porastu. Najveći je relativni porast zabilježen u k. o. Ljubostinje i k. o. Unešić koje imaju povoljnija klimatska obilježja nego istočni i sjeverni dijelovi općine. U toj kategoriji najveći broj kultura odnosi se na trešnje, breskve, orahe, smokve, a u posljednjih nekoliko godina i masline. Površine pod vinogradima su u 110 godina gotovo prepolovljene, jer je vinova loza radno intenzivna kultura, a broj mladog, radno sposobnog stanovništva je u općini je sve manji. Površine pod livadama u općini Unešić su vrlo ograničene, više od jednog hektara bilježe samo k. o. Nevest i k. o. Unešić. Godine 1900. zabilježene su najveće površine pod šumama koje su do 1976. smanjene za više od 2700 ha i ostale nepromijenjene do 2010. Krčenje šuma radi dobivanja agrarnih površina i ogrjeva je doseglo vrhunac tijekom druge polovice 20. st., a od tada je započela njihova polagana samoobnova. Uzevši u obzir ukupne površine svih k. o., udio neplodnog zemljišta u sve tri navedene godine razmjerno je malen, ali se ipak znatno povećao s 1,2 na 5,5%. Razlog tomu je to što se u neplodno zemljište svrstavaju zemljišta pod zgradama, dvorišta, ceste i putovi kojih je sve više, vode i ostala zemljišta, očito mjernički prekategoriizirana iz pašnjačkih kamenjara i devastiranih šuma u ovu kategoriju. Dok je početak 20. stoljeća bio razdoblje najintenzivnije agrarne obrade prostora općine Unešić, kasniji odnosi među kategorijama korištenja zemljišta upućuju na posljedice procesa depopulacije sa značajnom deagrarizacijom.

Slika 18. Polje u Mirlović Zagori

Tablica 11. Površina prema kategorijama korištenja zemljišta po mjerničkim općinama 1900., 1955., 1976. i 2010. godine (u ha)

Mjernička (katastarska) općina	godina	oronica	voćnjak/vrt*	vinograd	obrađivo zemljište	livada	pašnjak	šuma	plodno zemljište	neploidno zemljište	ukupno
Čvrijevo	Slika	169,0	1,3	0,3	170,6	0,0	147,0	1240,0	1557,6	13,8	1571,4
	1955.	164,0	0,0	7,5	171,5	0,0	507,5	878,4	1557,4	14,0	1571,4
	1976.	163,3	0,0	6,6	169,9	0,0	508,9	878,1	1556,9	14,5	1571,4
	2010.	163,6	0,0	6,3	169,9	0,0	509,2	877,9	1557,0	14,4	1571,4
Ljubostinje	1900.	211,0	4,5	72,0	287,5	0,0	894,0	452,0	1633,5	16,8	1650,3
	1955.	210,2	0,9	17,7	228,8	0,0	1063,1	337,3	1629,2	21,1	1650,3
	1976.	204,2	1,2	14,7	220,1	0,0	1071,4	337,3	1628,8	21,5	1650,3
	2010.	196,2	6,4	9,7	212,3	0,5	1078,4	337,4	1628,6	21,7	1650,3
Mirlović Zagora	1900.	251,0	2,8	52,0	305,8	0,0	999,0	534,0	1838,8	22,4	1861,2
	1955.	214,4	0,0	32,7	247,1	0,0	1129,7	456,1	1832,9	28,3	1861,2
	1976.	165,0	0,0	35,0	200,0	0,9	1270,3	193,0	1664,2	197,0	1861,2
	2010.	167,3	0,5	31,1	198,9	0,9	1294,2	193,1	1687,1	174,1	1861,2
Nevest	1900.	317,0	4,9	26,0	347,9	2,0	675,0	1022,0	2046,9	42,2	2089,1
	1955.	276,4	0,1	24,1	300,6	1,7	725,4	1024,4	2052,1	37,0	2089,1
	1976.	248,2	1,0	20,1	269,3	2,1	760,0	1020,0	2051,4	37,7	2089,1
	2010.	245,5	1,3	20,0	266,8	2,1	761,6	1020,1	2050,6	38,5	2089,1
Ostrogašica	1900.	74,0	3,3	19,0	96,3	0,0	435,0	61,0	592,3	6,9	599,1
	1955.	60,4	0,0	20,1	80,5	0,0	485,9	23,8	590,2	8,9	599,1
	1976.	60,8	0,0	16,6	77,4	0,0	489,0	23,5	589,9	9,2	599,1
	2010.	54,6	0,0	15,3	69,9	0,0	496,1	23,5	589,5	9,6	599,1
Planjane	1900.	235,0	10,0	33,0	278,0	0,0	970,0	724,0	1972,0	18,7	1990,7
	1955.	249,9	0,0	26,3	276,2	0,0	1055,7	632,2	1964,1	26,6	1990,7
	1976.	203,2	1,4	20,2	224,8	0,1	845,6	725,5	1796,0	194,7	1990,7
	2010.	204,0	1,6	19,2	224,8	0,1	873,3	726,7	1824,9	165,8	1990,7
Podumci	1900.	124,0	4,2	25,0	153,2	0,0	769,0	236,0	1158,2	9,8	1168,0
	1955.	96,4	0,0	10,0	106,4	0,0	604,5	439,9	1150,8	17,2	1168,0
	1976.	90,2	0,0	7,5	97,7	0,0	728,9	327,2	1153,8	14,2	1168,0
	2010.	90,82	0,1	6,95	97,9	0,0	728,76	327,18	1153,8	14,2	1168,0
Unešić	1900.	226,0	8,7	29,0	263,7	1,0	669,0	692,0	1625,7	28,3	1654,0
	1955.	222,5	1,4	12,6	236,5	1,5	877,2	502,2	1617,4	36,6	1654,0
	1976.	185,1	6,0	21,8	212,9	1,4	649,4	340,3	1204,0	450,0	1654,0
	2010.	184,2	6,5	21,1	211,8	1,4	650,8	339,9	1203,9	450,1	1654,0

Mjernačka (katastarska) općina	godina	oranica	voćnjak/ vrt*	vinograd	obrađivo zemljište	livada	pašnjak	šuma	plodno zemljište	neplodno zemljište	ukupno
Utore Donje	1900.	69,0	2,2	5,9	77,1	0,0	356,0	158,0	591,1	5,7	596,8
	1955.	66,9	0,0	4,4	71,3	0,0	505,2	14,3	590,8	6,0	596,8
	1976.	57,2	0,0	5,0	62,2	0,0	512,3	15,9	590,4	6,4	596,8
	2010.	57,2	0,0	4,8	62,0	0,0	512,3	15,9	590,2	6,6	596,8
Utore Gornje	1900.	108,0	1,8	0,9	110,7	0,0	222,0	904,0	1236,7	10,5	1247,2
	1955.	106,9	0,0	3,1	110,0	0,0	238,1	888,1	1236,2	11,0	1247,2
	1976.	94,7	0,0	5,1	99,8	0,0	246,6	889,5	1235,9	11,3	1247,2
	2010.	95,6	0,0	5,1	100,7	0,0	247,4	889,5	1237,6	9,6	1247,2
Vinovo Donje	1900.	224,0	4,1	14,0	242,1	0,1	445,0	1132,0	1819,2	19,0	1838,2
	1955.	239,2	0,0	10,0	249,2	0,0	1100,7	465,6	1815,5	22,7	1838,2
	1976.	235,7	0,0	8,5	244,2	0,0	1105,9	465,2	1815,3	22,9	1838,2
	2010.	229,8	0,0	7,9	237,7	0,0	1112,2	465,1	1815,0	23,2	1838,2
Vinovo Gornje	1900.	110,0	2,3	0,1	112,4	0,0	139,0	919,0	1170,4	6,5	1176,9
	1955.	105,1	0,0	3,1	108,2	0,0	848,7	211,1	1168,0	8,9	1176,9
	1976.	103,8	0,0	2,8	106,6	0,0	850,0	211,0	1167,6	9,3	1176,9
	2010.	101,8	0,0	2,8	104,6	0,7	851,2	211,0	1167,5	9,4	1176,9
Visoka	1900.	122,0	2,3	18,0	142,3	0,0	296,0	635,0	1073,3	17,0	1090,3
	1955.	120,0	0,0	26,2	146,2	0,0	378,8	551,5	1076,5	13,8	1090,3
	1976.	125,6	0,0	17,4	143,0	0,0	381,6	551,7	1076,3	14,0	1090,3
	2010.	123,7	0,0	15,0	138,7	0,0	385,9	551,7	1076,3	14,0	1090,3
UKUPNO OPĆINA UNEŠIĆ	1900.	2240,0	52,4	295,2	2587,6	3,1	7016,0	8709,0	18315,7	217,5	18533,2
	1955.	2132,3	2,4	197,8	2332,5	3,2	9520,5	6424,9	18281,1	252,1	18533,2
	1976.	1937,0	9,6	181,3	2127,9	4,5	9419,9	5978,2	17530,5	1002,7	18533,2
	2010.	1914,3	16,4	165,3	2096,0	5,7	9501,4	5979,0	17582,0	951,2	18533,2

Izvor: Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću, XIV. Dalmacija, C. KR. Statistička komisija, Beč, 1908., Raspored po kulturama i klasama zemljišta, 1955., 1976., 2010., Katastarske općine Čvrljevo, Ljubostinje, Mirlović Zagora, Nevest, Ostrogašica, Planjane, Podumci, Unešić, Utore Donje, Utore Gornje, Vinovo Donje, Vinovo Gornje, Visoka, Državna geodetska uprava, Područni ured za katastar Šibenik, ispostava Drniš.

Napomene: Površina svih naselja općine Unešić i površina svih katastarskih općina smještenih na području općine Unešić ne podudaraju se u potpunosti (v. poglavlje 2.) i zato postoje razlike između podataka o površinama u gornjoj tablici i onih navedenih u prethodnim dijelovima teksta.

* Godine 1900. nije bilo katastarske kategorije »voćnjaci« i pripadajuće kulture su se brojale pod kategorijom »vrtovi«. Godine 1955., 1976. i 2010. u navedenim k. o. uopće nije bilo kategorije »vrtovi«, nego su se pripadajuće kulture ubrojile pod voćnjake. Dakle, dvije različite katastarske kategorije, a odnose se na iste kulture.

Sekundarni sektor

Kako je već navedeno, petrografski sastav s pretežno vapnenačkom građom terena omogućio je korištenje kamena kao građevnog materijala u izgradnji stambenih i stajskih objekata, za ograđivanje posjeda, za dobivanje vapna, za sakralne svrhe i sl. Također su korištena i manja ležišta boksita.

U novije se vrijeme, početkom 20. st. podno brda Gradac (Gradina) u G. Planjanima vadio kvalitetan kamen (lokacija Mramor). Ležište je bilo povezano željezničkim ogrankom na prugu Šibenik/Split – Knin. U novije vrijeme provedena su geološka istraživanja i bila su otvorena tri istraživačka polja na prostoru općine Unešić. Radi se o poljima *Čvrljevo I* površine 37,7 ha, *Čvrljevo II* površine 53,3 ha (oba u naselju Čvrljevo, koncesionar tvrtka T&B), gdje se vadio arhitektonsko-građevinski kamen te o polju *Brušnjak* površine 72,4 ha u naselju Koprno, gdje se iskorištava tehničko-građevinski kamen (*Prostorni plan Šibensko-kninske županije*, 2002.).¹⁶

Slika 19. Pogon (punionica) *Jadran-plina* u Unešiću

Do 90-ih godina prošlog stoljeća na području općine Unešić nije bilo nijednog proizvodnog pogona. Glavni poslodavac u prostoru općine bila je željeznička postaja u Unešiću, a posebice je velik broj ljudi radio u Splitu i Šibeniku, kamo je i dnevno putovao, poneki i u Drniš. U proteklih desetak godina otvoreno je nekoliko manjih proizvodnih pogona koji ukupno zapošljavaju 30-ak ljudi. Radi se o punionici plina u Unešiću (*Jadran-Plin*), proizvodnji namještaja u Nevestu (ove dvije otvorene u zgradi stare škole), pogonu aluminijske

¹⁶ Međutim, stanovništvo Čvrljeva smatra da je kamen, skupocjeni rozalit (vapnenac ružičaste boje) nezakonito eksploatirala *kamena mafija*, zaradivši 2-3 milijuna kuna dok je kroz dvogodišnje istraživačke radove premašila dopušteni probni iskop, pa je državni inspektorat zabranio daljnji rad. Ostavivši razrovanano brdo, odvezeno je koncem 2006. oko stotinu kamenih monolita, dok je odvoz nekoliko njih (teških 5-7 t) onemogućila policija, a predmet prosljeđen Državnom odvjetništvu (HULJEV, 2007.).

bravarije u Unešiću (*Alu Rajčić*; vlasništvo Ivica Rajčića, zapošljava šest radnika), a izrađuje aluminijske profile, sklapanju telefonskih uređaja u Unešiću (*Mate*), proizvodnji paleta, namještaja za kuhinje, vrata i prozora u Nevestu (*Drvomasiv d.o.o.*) s petnaestak zaposlenih, kožari u Ceri (*Budiša d.o.o.*), te mini-pivovari (koja je u međuvremenu zatvorena) (BUDIŠA, 2009.). Navedeni pogoni otvoreni su uz potporu lokalne samouprave, koja je na taj način pokazala kako aktivna uloga lokalne vlasti može potaknuti privrednu aktivnost i zapošljavanje i u privredno *pasivnim* prostorima kao što je općina Unešić.

Slika 20. Pogon *Drvomasiva* u Nevestu

Tercijarni sektor

Općina Unešić ima preko 200 km županijskih, lokalnih i neklasificiranih cesta. Sva su naselja povezana asfaltnim prometnicama različite širine i kvalitete, ali još uvijek ima i oko 30 km makadamskih cesta. Elektroopskrba se oslanja na mjesnu niskonaponsku električnu mrežu koja je zastarjela i uzrokuje česte probleme u opskrbi električnom energijom. Zapadni i središnji dijelovi općine spojeni su na regionalni vodoopskrbni sustav, a vodovodizacija je predviđena i za istočni dio općine, na čemu se upravo radi. Početkom 21. st. cijelo područje općine kvalitetno je povezano telefonskom infrastrukturom.

Turizam na prostoru općine nije razvijen, postoje tek inicijalni smještajni kapaciteti, ali to ne znači da se ne bi mogao razvijati, posebice lovni i seoski, s obzirom na nekoliko atraktivnih čimbenika. Velika površina općine i rijetka naseljenost te sukcesija vegetacije povoljni su činitelji razvoja lovnog turizma čiji bi začetak trebao biti usko vezan uz već postojeće lovačko društvo. Zabilježene su prve grupe talijanskih lovaca, a nekoliko obitelji ozbiljnije se priprema za lokalno turističko poslovanje i uprihodovanje. Primjerice, u Utorama je jedan poduzetnik u staroj školskoj zgradi uredio nekoliko apartmana.

Velik broj prapovijesnih lokaliteta, posebno gradina, te ranosrednjovjekovnih nalazišta (Bogočin) još je slabo poznat i neistražen. S tim u svezi trebalo bi izgraditi manji sklop zgrada (recepција, lapidarnica, suvenirnica, ugostiteljski objekt, prostorija za predavanje, smještajne prostorije, itd.) u kojima bi boravili i istraživali arheolozi i studenti (BUDIŠA, 2009.).

Treći oblik turističke ponude išao bi u smjeru ruralnog turizma, koji bi bio komplementaran s poljoprivrednom proizvodnjom. Mnoge zapuštene kuće izgrađene u tradicionalnoj arhitekturi mogle bi se obnoviti i prenamijeniti u smještajne objekte. Dobar primjer je Seosko imanje *Bužmala*, u Utorima Gornjim, vlasnika Petra Melvana koje je ishodovalo i državni poticaj u vrijednosti od 100 000 kuna (URL5).

Temeljni preduvjet bilo kakvog razvoja je postojanje osnovne komunalne infrastrukture; sva su naselja elektrificirana, ali postojeću naponsku mrežu trebalo bi poboljšati zbog čestih nestanaka struje poradi manjih nevremena. Potom, vodovodnu mrežu izgraditi do onih naselja koja je još nisu dobila, ali također obnoviti i očistiti postojeće gusterne i zdence. Cestovna je mreža izgrađena do svakog naselja općine, ali bi pojedine dionice na frekventnijim lokacijama trebalo proširiti.

Kvartarni sektor – društvena nadgradnja

U Unešiću je sjedište općine sa službama i uredima koji opslužuju prostor 16 naselja ovoga kraja. U Unešiću djeluje osmogodišnja osnovna škola Jakova Gotovca, s područnom školom u Mirlović Zagori. Škola u Unešiću osnovana je 1939.¹⁷ Škole u Nevestu, Utorama, Koprnom, Čvrljevu, Vinovu i svim drugim naseljima, osnivane neposredno poslije Drugog svjetskog rata zbog velikog broja djece, zatvorene su uglavnom do osamdesetih godina 20. st. kada su se domaćinstva već brojem znatno osula. Dok je šezdesetih godina (najveći broj zabilježen je 1962.¹⁸) na širem unešićkom području osnovnu školu u čak 14 područnih jedinica pohađalo 1400 djece, 2002. je u svih 16 naselja bilo tek 110 učenika u matičnoj školi u Unešiću i područnoj školi u Mirlović Zagori (KLISOVIĆ, 2002.). Godine 2010. u školi je ukupno upisano tek 86 učenika (61 u Unešiću i 25 u Mirlović Zagori).¹⁹ U mjestima Vinovo Gornje i Donje, Ceri, Visokoj te Gornjim i Donjim Utorama, novorođenog djeteta nema dvadesetak godina. Dio napuštenih školskih zgrada prenamijenjen je za proizvodne, uslužne i turističke sadržaje (Unešić, Utoře). Zamjetnu aktivnost u prostoru, posebice u radu župskih zajednica, vode svi župni uredi.

¹⁷ Podatak dobiven od uprave škole u Unešiću

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

Slika 21. Osnovna škola Jakova Gotovca u Unešiću

Slika 22. Zgrada Općine Unešić

Također u Unešiću rade poštanski ured od 1908. godine, matični ured, i ambulanta /dom zdravlja sa stalnim liječnikom. Stanovništvo cijele općine čine uglavnom ljudi starije dobi, zbog čega se nameće razmišljanje o nači-

nu kako bi se mogla organizirati medicinska njega. Osnivanje mobilnoga medicinskog tima koji bi osigurao redovitu njegu i preglede starijim osobama u mjestima obitavanja smanjio bi se odlazak na pregled u Drniš ili Šibenik (BUDIŠA, 2009.). Skrb o starijim osobama popravila bi se i otvaranjem staračkog doma u Unešiću. Za prostor općine mjerodavna je Policijska postaja u Drnišu. Na brdu Veliki Bogočin izgrađen je lovački dom unešićkoga lovačkog društva *Prepelica* koji je i sve posjećenije izletište.

Perspektive i dileme razvoja

Uzevši u obzir prirodno-geografska obilježja prostora općine, geoprometni položaj i demografska obilježja, nekoliko je djelatnosti koje bi trebalo poticati i koje bi mogle gospodarski unaprijediti općinu. Poljoprivreda, odnosno stočarstvo tu ima važnu ulogu. Broj ovaca u općini je, u odnosu na cijelu Šibensko-kninsku županiju razmjerno velik (35%), i tu bi granu stočarstva trebalo i dalje razvijati u smjeru razvoja mljekarstva i sirarstva. Sukladno tomu, osnivanje manjih sirana koje bi organizirale otkup i preradu mlijeka, čini se opravdanim. Nije izgledno da će se druge grane stočarstva znatnije razvijati zbog velike količine silaže koja bi bila potrebna za prehranu (posebno goveda), a izdašnih pašnjačkih površina u općini nema mnogo. Najznačajnija grana poljodjelstva bilo je i ostalo vinogradarstvo, koje bi uz nove nasade moglo postati komercijalna kultura. Maslinarstvo je tek u začetku, a njegov razvoj ograničavaju nepovoljni klimatski uvjeti zimi (niske temperature), od ostalih su voćaka tek nešto zastupljenija stabla oraha, badema i trešanja.

Slika 23. Sušionica *Vajda*, Mirlović Zagora

Slika 24. Kožara Budiša d.o.o., Cera

Mineralnih sirovina na prostoru općine nema, ali zato obiluje kvalitetnim tehničkim i građevinskim kamenom čiju bi eksploataciju trebalo proširiti na nova polja (3 postojeća polja s ukupno 5 lokacija) i po mogućnosti zaposliti lokalno stanovništvo. Računa bi trebalo voditi i o zaštiti okoliša od moguće devastacije. Ujedno, s obzirom na povoljnu vjetrovitost prostora općine, postoje mogućnosti za korištenje vjetra za rad budućih vjetroelektrana, o čemu se vode pregovori (KLISOVIĆ, 2002.).

U studiji *potencijali i ograničenja budućeg razvoja područja od posebne državne skrbi šibensko-kninske županije* za općinu Unešić navodi se da postoji prilično dobar administrativni kapacitet lokalne uprave te premda je mala upravna jedinica, ima sređene i razrađene prostorne planove i razvojne dokumente (URL3). Ističu se iskustvo u oslanjanju na vlastite snage te zemljopisni položaj općine razmjerno nedaleko od obale, turističkih i potrošačkih centara. Određeni broj stanovnika radno aktivne dobi sa značajnim iskustvom industrijskog rada, koji danas radi u lošim uvjetima u Splitu i Šibeniku, ili je ostao bez posla ali je još u vitalnoj dobi, posjeduje radne sposobnosti, znanja, navike i iskustvo, a dijelom i resurse potrebne za pokretanje pojedinih poslovnih aktivnosti. S tim u vezi su i pojedinačne inicijative među kojima treba spomenuti i *Projekt ekološko-arheološko-turističkog Parka »Bogočin«*, *Projekt zaštićenog Parka prirode »Veliko Korito i Trnovača«* te *Arheološki projekt »Gradine Nevesta i Cere«* (URL4).

Ipak ostaju i razvojna ograničenja: opće razmjerno siromaštvo u resursima, prilično loše strukture i ostarjelost stanovništva, usitnjenost i raštrkanost zemljišnih čestica i posjeda, nedostatak sredstava za financiranje razvoja, prometna izoliranost i općenito slabo razvijena infrastruktura u istočnom dijelu općine.

Slika 25. Sv. Jure, Unešić

Uz to pojavljuju se i inicijative, osim spomenutog iskorištavanja kameno-loma, i za gradnju odlagališta otpada koje u općini Lećevica, na granici s općinom Unešić, planira izgraditi Splitsko-dalmatinska županija. Budući da je Općina Unešić područja naselja Čvrljevo, Utore Gornje, Utore Donje i Visoka proglasila zonom sanitarne zaštite zbog važnih podzemnih vodenih tokova, ona bi bila izravno ugrožena, pa su svoje neslaganje mještani, čelnici općine Unešić i svih njezinih mjesnih odbora, te Udruga za razvoj i zaštitu Dalmatinske zagore *Rast* izrazili peticijom i nizom prosvjeda. Šibensko-kninski župan podržao je stanovnike Unešića i upoznao mjerodavno Ministarstvo zaštite okoliša i saborske zastupnike.

ZAKLJUČAK

Društveno-geografski procesi u općini Unešić ne odudaraju mnogo od procesa koji se događaju na prostoru čitavoga dalmatinskog zaoblja. Ograničena prirodna osnova u vidu raščlanjenog terena, manjka obradivog zemljišta te nepovoljnoga godišnjeg hoda oborina imala je dugotrajnoga negativnog utjeca-

ja na privredni i demografski razvoj općine Unešić. Izgrađena infrastruktura je nedostatna, a gospodarstvo nerazvijeno, što je uzrokovalo značajnu depopulaciju, odnosno emigraciju mladog stanovništva. Premda je značajan broj naselja u općini suočen s odumiranjem, osnove za razvoj pojedinih gospodarskih grana primarnog sektora kao i njihove društvene nadgradnje ima. Poticaj treba krenuti od viših instanci u vidu različitih olakšica, a pozitivni čimbenici su nezaagađen okoliš te relativna blizina Šibenika.

ZAHVALA

Autori zahvaljuju gosp. Davoru Štinglu, dipl. ing. geodezije, voditelju Državne geodetske uprave u Drnišu, zbog pomoći koju je pružio pri prikupljanju katastarskih podataka.

IZVORI

Općinski rječnik za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću, XIV. Dalmacija, C. KR. Statistička komisija, Beč, 1908.

Podaci o insolaciji, naoblaci, temperaturi, oborinama i vjetru za postaje Šibenik, Drniš, Sinj, Unešić i Perković, Državni hidrometeorološki zavod, Zagreb, srpanj 2010.

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, *Pol i starost – I deo*, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga VIII, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, *Migraciona obeležja*, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga IX, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, *Delatnost*, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga X, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1974.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova (prvi rezultati), RZS, Zagreb, 1981.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., *Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina*, dokumentacija 553, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1984.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujka 1991., *Prvi rezultati, Naselja*, dokumentacija 810, 1991., Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1991.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., *Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti*, po naseljima, dokumentacija 885, 1992., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., *Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema položaju u*

- zanimanju obliku vlasništva i djelatnosti*, po županijama, gradovima i općinama, dokumentacija 891, godina 1992., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1997.
- Prostorni plan Šibensko-kninske županije*, Županijski zavod za prostorno uređenje Šibensko-kninske županije, Šibenik, 2002.
- Raspored po kulturama i klasama zemljišta*, 1955., 1976., 2010., Katastarske općine Čvrljevo, Ljubostinje, Mirlović Zagora, Nevest, Ostrogašica, Planjane, Podumci, Unešić, Utore Donje, Utore Gornje, Vinovo Donje, Vinovo Gornje, Visoka, Državna geodetska uprava, Područni ured za katastar Šibenik, ispostava Drniš.
- Tablogrami rođeni i umrli po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb.
- URL1, *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.*, Državni zavod za statistiku, <http://www.dzs.hr/>, 17. 6. 2010.
- URL2, *Popis poljoprivrede 1. lipnja 2003.*, *Kućanstva s poljoprivrednom proizvodnjom*, Državni zavod za statistiku, <http://www.dzs.hr/>, 17. 6. 2010.
- URL3, *Potencijali i ograničenja budućeg razvoja područja od posebne državne skrbi Šibensko-kninske županije*, Split, 2001., Regionalna razvojna agencija Šibensko-kninske županije, <http://www.rra-sibenik.hr/downloads/studija1.pdf>, 25. 7. 2010.
- URL4, *Općina Unešić*, Muzej grada Drniša, Srednja škola Ivana Meštrovića, Drniš, 2003., <http://www.ss-im-drnis.hr/knjiznica/skolska.../Muzej-Opcina%20Unesic.pdf>, 25. 7. 2010.
- URL5, *Informacija o dodjeli državnih potpora za 2007. god. temeljem »Programa poticanja, zaštite, obnove i uključivanja u turizam tradicijske i prirodne baštine u turistički nerazvijenim područjima«* Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka, Zagreb 14. 5. 2007., <http://www.mint.hr/UserDocsImages/WWW.BA%C5%A0TINA.pdf>, 25. 7. 2010.

LITERATURA

- ANDREASEN, N. H. (2004.): *The newsletter of the prehistoric society*, No 48, 2004, University College London, Inst. of Arceology, London; <http://www.showcaves.com/english/explain/Maps/index.html>, 25. 7. 2010.
- BOGNAR, A. (2001.): *Geomorfološka regionalizacija Hrvatske*, Acta Geographica Croatica, 34, Zagreb, 7-26.
- BUDIŠA, N. (2009.): *Nevest-Cera*, <http://www.nevest-cera.net/index.php>, 1. 7. 2010.
- CAMBI, N. (2007.): *Antički i ranokršćanski urbanizam i umjetnost*, Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja, ur. BELAMARIĆ, J., GRČIĆ, M., Ministarstvo kulture RH, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 76-93.
- FELDBAUER, B. (2004.): *Leksikon naselja Hrvatske I i II*, Gea data, d. o. o., Zagreb.
- FILIPČIĆ, A. (2001.): *Razgraničenje Köppenovih klimatskih tipova Cfi i Cs u Hrvatskoj*, Acta Geographica Croatica, 35, 7-18.

- GRBEŠA, J. (1997.): *Unešić i okolica kroz tisućljeća : povijest (do 1940.)*, Poglavarstvo općine Unešić, Unešić.
- GRBEŠA, J. (2003.): *Socijalne i zdravstvene prilike u selima unešićkog kraja 15.-20. st.*, Poglavarstvo općine Unešić, Unešić.
- GRBEŠA, J. (2004.): *Bogočin: od poganskih vremena do procvata kršćanstva*, Poglavarstvo općine Unešić, Zagreb.
- GRUBELIĆ, A. (2005.): *Vodoopskrba šibenske regije III*, Hrvatska vodoprivreda, 146/14, Zagreb, 51-56.
- HULJEV, Ž. (2007.): *Ukrali su nam kamen vrijedan 3 milijuna eura*, Jutarnji list, 7. 1. 2010., Zagreb.
- Hrvatski povijesni atlas*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2003.
- IVANOVIĆ, A., SIKIRICA, V., SAKAČ, K. (1978.): *Osnovna geološka karta SFRJ 1:100.000*, List Drniš L33-9, Institut za geološka istraživanja Zagreb, Savezni geološki institut Beograd.
- KAPITANOVIĆ, V. (1992.): *Nevest*, Župski ured Nevest, Split.
- KLISOVIĆ, J. (2002.): *Četvorni metar građevinskog zemljišta za – četiri kune!*, Vjesnik, 7. 4. 2002., Zagreb.
- KOLANOVIĆ, J. (1995.): *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb.
- KUŽIĆ, K. (1997.): *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug Split, Split.
- KUŽIĆ, K. (2006.): *Kamici iz Mirlović Zagore i Konjevrate*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 48, 263-28, Zadar.
- MALEZ, M., RABEDER, G. (1984.): *Neues Fundmaterial von Kleinsäugern aus der altpleistozänen Spaltenfüllung Podumci 1 in Norddalmatien (Kroatien, Jugoslawien)*, Beiträge zur Paläontologie, 11, Wien, 439-510.
- MATAS, M. (1993.): *Mučko-lečevački prostor; historijsko-geografski prikaz*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.
- MATAS, M. (2005.): *O Zagori i njezinim demografskim problemima*, 3. Hrvatski geografski kongres, Zadar 2003. – Zbornik radova, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 309-323.
- MENĐUŠIĆ, M. (1995.): *Drniška krajina u pretpovijesti*, Povijest Drniške krajine: zbornik povijesnih studija: 1494.-1940., Split, 5-37
- MENĐUŠIĆ, M. (2005.): *Pretpovijesna arheološka topografija prostora župa Konjevrate i Mirlović zagora*, Konjevrate i Mirlović zagora, Župe šibenske biskupije – Zbornik radova, Hrvatska akademija znanosti umjetnosti, Odsjek za povijesne znanosti, Muzej grada Šibenika, 85-101.
- MILETIĆ, Ž. (1993.): *Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone*, Radovi/Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar, Razdio povijesnih znanosti, 19, 117-150, Zadar.
- MILETIĆ, Ž. (2005.): *Tragovi rimskih cesta na području župa Konjevrate i Mirlović zagora*, Konjevrate i Mirlović zagora, Župe šibenske biskupije – Zbornik radova, Hrvatska akademija znanosti umjetnosti, Odsjek za povijesne znanosti, Muzej grada Šibenika, 103-110.

- MÜLLER, J. (1988): *Škarin samogred – Eine frühneolithische Station mit monochromer Ware und Impresso-Keramik an der Ostadria*, Archäologisches Korrespondenzblatt, 18, Bamberg, 219-235.
- NEJAŠMIĆ, I. (2005.): *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.
- NOVAK, G. (1944.): *Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb.
- Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975.
- PIPLOVIĆ, S., MATAS, M. (1998.): *Vinovo Gornje – povijesni i geografski pokazatelji*, Zbornik o Zagori, knjiga 2, 51-70.
- SOLDO, J., A. (1995.): *Grimanijev zakon: zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- STANČIĆ, N. (2005.): *Dalmatinske krajine u 17. i 18. stoljeću*, Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja, ur. Belamarić, J., Grčić, M., Ministarstvo kulture RH, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 197-203.
- STOŠIĆ, K. (1941.): *Sela šibenskoga kotara*, Šibenik.
- ŠEGOTA, T., FILIPČIĆ, A. (1996.): *Klimatologija za geografe*, Školska knjiga, Zagreb.
- ŠINKOVEC, M. (1979): *Vodovod Dalmatinske zagore*, Vodovod grada Šibenika 1879-1979, Šibenik, 149-174.
- UGLEŠIĆ, A. (2007.) *Najnoviji germanski nalazi seobe naroda iz sjeverne Dalmacije*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 24, 273-276, Zagreb.
- VEČIĆ, I., VLAHOVIĆ, I. ur (2009.): *Tumač Geološke karte Hrvatske 1:300.000*, Hrvatski geološki institut, Zagreb.
- ZANINOVIĆ, J. (2009.): *Koprno*, Drniš info, <http://dernis.info/sufit/od-puljana-do-cvrljeva/koprno.html>, 25. 7. 2010.

Damir Magaš and Ante Blaće

GEOGRAPHIC BASES OF THE DEVELOPMENT OF UNEŠIĆ MUNICIPALITY

SUMMARY

Unešić Municipality, a part of Šibenik-Knin County located in Southern Croatia (Dalmatia), is recently founded administrative-territorial unit located in North Dalmatian hinterland, which is a part of southern Croatian littoral. As the constituent part of Šibenik hinterland (i.e. of Šibenik Zagora), it belongs to wider area of Dalmatinska Zagora. Since 1993, the Municipality consists of sixteen settlements (Cera, Čvrljevo, Donje Planjane, Donje Utoje, Donje Vinovo, Gornje Planjane, Gornje Utoje, Gornje Vinovo, Koprno, Ljubostinje, Mirlović Zagora, Nevest, Ostrogašica, Podumci, Unešić and Visoka) with total surface of 187.45 sq km. According to 2001 Population Census, there were 2,160 inhabitants in the Municipality, and population density was only 11.52 inhabitants per square kilometer.

The area of Dalmatinska Zagora was, from scientific point of view, neglected for relatively long period, with the exception of some smaller urban centers. This also applies to the area of Unešić Municipality. Only recently, greater attention has been given to this area from that point of view, partially because of the need to explain recent economic and demographic processes that have affected Zagora. On the basis of field research and the analysis of different sources the authors discussed the importance of geographic position and extent, as well as basic natural-geographic features of Unešić Municipality (structure and composition, relief, climate, hydrogeographic, soil and phytogeographic features) as preconditions for past and future development. Besides a brief historical-geographic preview, the paper also includes a discussion on socio-geographic features of the development, particularly of population and economy. The authors also analyze dominant processes such as deagrarianization and depopulation, as well as their influence on landscape changes. The paper also includes some propositions for further development of the Municipality, which, considering the natural basis, can be based on certain activities of primary sector and adequate social infrastructure.

Since Unešić Municipality is one of the areas of special state concern (it got that status in April 2001), different financial, legal and other incentives, along with favorable natural-geographic basis and socio-geographic legacy, can also become a quality foundation for future development.

Key words: Unešić, Zagora, karst relief, sub-Mediterranean climate, depopulation

Jurica Botić

Osnovna škola Primorski Dolac, 21227 Primorski Dolac

e-mail: jurica_botic@yahoo.com

OPOR I KOZJAK – SPONA PRIOBALJA I ZAGORE

SAŽETAK

U okviru prostorne definicije pojma *Zagora* brdo Kozjak i Opor kao zapadni nastavak Kozjaka, zauzimaju bitno mjesto u određivanju južne granice ove u geografskom i kulturnom smislu jedinstvene cjeline. Ova granica definirana je vrhovima navedenih brda koji jasno određuju izloženost obližnjih naselja zagorskim ili primorskim kulturnim utjecajima. Međutim, brdo Opor u središnjem dijelu širi se u svojevrsnu višoravan na kojoj se formiralo istoimeno naselje, a čiji prvi spomen nalazimo u još početkom 13. st. kao naselja koje pripada Trogiru.

Iako je danas Opor jedino brdsko naselje kojem vidimo jasne tragove, potrebno je naglasiti da su sve do dolaska Turaka na ove prostore obronci ovih brda bili naseljeni. Zbog turske opasnosti, potkozjačka sela ostala su bez svojih stanovnika u korist susjednih kaštelanskih naselja, dok je Opor zbog prostorne izoliranosti znatno manje bio izložen izravnom utjecaju Osmanlija te kao takav ostao napučen. Ipak, mletačko-turska granica Opor je uvrstila u osmanlijski teritorij što će značajno utjecati na kulturni identitet njegovih stanovnika kroz interakciju sa stanovništvom zagorskih sela, iako će Opor i dalje zadržati određene veze sa susjednim Trogirom.

Specifična lokacija naselja definirala je Opor kao prijelazno područje između kaštelanskog priobalja i Zagore s vrlo intenzivnim prožimanjem utjecaja jednog i drugog kulturnog kruga. Međutim, sve veće razlike u gospodarskoj razvijenosti priobalnih naselja i obližnjih zagorskih sela utjecale su i na međusobnu percepciju Kaštelana i Zagorana jednih prema drugima. Prema stupnju gospodarske razvijenosti, ali i nekim folklornim obilježljima, Opor je mnogo više sličio selima Zagore negoli priobalja, iako su gospodarskim kretanjima Oporani bili ponajviše usmjereni na obližnja kaštelanska sela. Pritom, osim područja zajedničke ispaše, moramo naglasiti da je Oporane i Kaštelane povezivala trgovačka razmjena dobara, prije svega drva i suhog lišća (šušanj) s jedne, odnosno ribe, soli i maslinova ulja s druge strane.

Na temelju izrečenog, sasvim je razumljivo da se selo Opor našlo na udaru procesa litoralizacije znatno prije obližnjih zagorskih sela, čiji rezultat se danas očituje u potpunoj depopulaciji prostora. S druge strane, rano iseljavanje iz sela omogućilo je potpuno očuvanje izvorne graditeljske baštine koja nije bila žrtva neplanske izgradnje koja bi seosku arhitektonsku cjelinu učinila neautentičnom. Iako u izrazito lošem stanju, upravo takva graditeljska baština u nedirnutom prirodnom ambijetu važan

je ekonomski resurs u okviru projekta etno-eko sela predviđenog od strane Splitsko-dalmatinske županije za ovo naselje.

Ključne riječi: Zagora, Opor, Kozjak, Kaštela, priobalna zona, etno-eko selo

UVOD

Cjelokupni prostor Zagore u najvećem dijelu omeđen je jasnim prirodnim granicama koje su definirane tokovima rijeka ili vrhovima istaknutijih reljefnih uzvisina. Upravo na takav način definirana je granica između priobalja i Zagore i na kaštelanskom području, gdje brda Opor i Kozjak označuju navedenu granicu. Dakako, ta reljefna razdjelnica nije isključivo prirodna međa dviju različitih geografskih cjelina, već je zapravo i granica različitih kulturoloških identiteta.

Međutim, višestoljetna interakcija stanovništva s *ove* i *one* strane Opora i Kozjaka učinila je tu reljefnu barijeru sponom različitih kulturnih krugova koje su ekonomske zakonitosti stoljećima nužno vezale jedan uz drugi. Zbog svoje specifične pozicije, definirane reljefnim obilježjima Opora, koji za razliku od Kozjaka na vrhu postaje svojevrsna visoravan, istoimeno selo Opor uistinu najdosljednije personificira sintagmu spona priobalja i Zagore. Naime, kao jedino selo na pola puta između primorskih donjokaštelanskih i zagorskih sela, Opor je tijekom povijesti bio neizostavan čimbenik u društveno-ekonomskoj dinamici ovog prostora.

Dakako, položaj na prijelazu iz Zagore u priobalje ili obratno značajno je tijekom povijesti utjecao na identitet stanovnika Opora, koji su po svojim etnografskim obilježjima pripadali prostoru Zagore, dok su ih gospodarska kretanja, prije svega trgovina, ipak više usmjeravali prema kaštelanskom priobalju. Pritom je potrebno naglasiti da selo Opor i Oporani ipak pokazuju brojne etnografske specifičnosti koje po mnogočemu odudaraju od standarda Zagore, a vrlo su vjerojatno posljedica graničnog položaja. Naravno, ta obilježja još uvijek nisu adekvatno istražena da bismo ih mogli bezrezervno uvrstiti u jednu ozbiljnu znanstvenu studiju, ali značajno utječu na percepciju lokalnog stanovništva vezanu uz osjećaj posebnosti u odnosu na pripadnost većim obližnjim naseljima.

METODOLOGIJA I CILJ RADA

Cilj je ovog rada analizirati povijesne transformacije u društveno-ekonomskoj dinamici na graničnom području Zagore i kaštelanskog priobalja s posebnim naglaskom na selo Opor u svojstvu spona ovih dvaju često suprot-

stavljenih kulturnih krugova. Pritom valja naglasiti sve aspekte međusobne povezanosti i ekonomske usmjerenosti prostora kaštelanskog priobalja i obližnje Zagore u svrhu definiranja graničnih područja kao mjesta susreta različitih kulturoloških identiteta te društvenih struktura i ekonomskih modela.

Metode korištene pri izradi ovog rada ponajviše su se temeljile na terenskom istraživanju i anketiranju lokalnog stanovništva, ali i na usporedbi demografskih i ekonomskih kretanja na prostoru Grada Kaštela te zagorskih općina Prgomet, Lećevecica i Primorski Dolac. U izradi ovog rada od značajne je koristi bila i selektivna obrada radova prikazanih na znanstveno-stručnom skupu koji je nosio naslov istovjetan naslovu ovoga rada.

Pregled dosadašnjih istraživanja

Budući da sve dosad objavljene studije uglavnom odvojeno i s jasnim prirodnim i kulturnim razgraničenjima promatraju prostor kaštelanskog priobalja i Zagore, teško je bilo pronaći studiju koja bi naglašavala međusobnu usmjerenost naselja s jedne i druge strane Opora i Kozjaka, stavljajući te uzvisine i selo Opor u kontekst prirodne i kulturne spona ovih dviju cjelina. Naprotiv, gotovo svi radovi analiziraju bilo jedan bilo drugi kulturni krug tek usput spominjući onaj susjedni u kontekstu sukoba ili prijeko potrebne trgovačke razmjene.

Iznimka su u pristupu ovoj problematici sljedeći naslovi prikazani na simpoziju *Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore* u Kaštelima 2010. godine: *Administrativne granice na kaštelanskom području kao kočnica razvoja* J. BOTIĆA, *Kratak povijesni pregled odnosa između Kaštelana i Zagorana s posebnim naglaskom na Opor I.* CAREVA te *Selo Opor za vrijeme turske vladavine* K. KUŽIĆA.

Međutim, zbog poznavanja povijesnih okolnosti s jedne i druge strane ove „granice“ potrebno je konzultirati sljedeće naslove: *Prostor između Trogira i Splita*, I. BABIĆA (1991.), *Povijest Dalmatinske zagore* K. KUŽIĆA (1997.), *Prepadi i pljačke trgovaca u Dalmatinskoj zagori za vrijeme turske vladavine* K. KUŽIĆA (1996.) te *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća* V. Omašića (2001.).

Prirodno-geografske značajke Opora i Kozjaka

U svrhu kvalitetnijeg uvida u gospodarska obilježja i aktivnosti domicilnog stanovništva, potrebno je pružiti kratak pregled prirodno-geografskih obilježja Opora i Kozjaka. Do nadmorske visine od 400 m na Kozjaku je rasprostranjen fliš, no, budući da se Opor nalazi na 647 m n/v, na tom prostoru do izražaja do-

lazi karbonatna podloga i tlo crvenica. Gledano s geološkog stajališta, kozjačka trupina pretežito je sačinjena od karbonatnih stijena, i to ponajviše od krednih vapnenaca i nešto dolomita navučenih na lapore (MAGAŠ, 1998.: 152).

U geomorfološkom smislu, Opor je ulegnuta visoravan. Budući da reljef u osnovi čini karbonatna podloga, najrasprostranjeniji su oblici karakteristični upravo za krški reljef – škrape, kamenice, jame i ponikve. Karbonatne stijene uvjetovale su i nastanak tla crvenice, koja zbog svoje plodnosti u gospodarskom smislu ima veliku važnost. Krški reljef i njegovi reljefni oblici čine ovaj prostor vrlo atraktivnim, ali isto ga tako čine poprilično nepristupačnim i otežavaju prometno povezivanje Opora i njegove naseljene okolice.

Obilježja klime ovog prostora odgovaraju obilježjima submediteranske klime s blagim i vlažnim zimama (temperatura u siječnju je oko 7 °C) te suhim i toplim ljetima (temperatura srpnja je oko 26 °C). Takve klimatske značajke rezultat su ljetnog utjecaja subtropskog područja visokog tlaka, kao i zimskih strujanja sa zapada s učestalim izmjenama ciklona i anticiklona.

Čimbenik koji najviše utječe na klimatske značajke Opora je nadmorska visina, zbog koje je prosječna temperatura nešto niža nego na ostalim lokacijama na ovom brdu na nižim nadmorskim visinama. Ono što povoljno utječe na klimatska obilježja ovog prostora jest činjenica da se selo Opor nalazi na prisojnoj strani visoravni, što se povoljno odražava na uzgoj poljoprivrednih kultura. Prosječna godišnja količina padalina doseže do oko 1100 mm. Vjetrovitost je vrlo istaknuta, iako primjerice utjecaj bure nije snažan jer je položaj takav da nema prijevoja kroz koje bi se vjetar kanalizirao, pa je snaga juga značajno izraženija.

Biljni pokrov na prostoru Opora drugačiji je od onog koji se nalazi na Kozjaku na nižim nadmorskim visinama, gdje je raširena crnogorica karakteristična za mediteransku klimu, dok je na višim nadmorskim visinama, pa tako i u Oporu, raširena bjelogorična šumska zajednica.

OPOR I KOZJAK – SPONA PRIOBALJA I ZAGORE

Prirodno-geografska obilježja Opora i Kozjaka značajno su utjecala na svakodnevni život u Oporu kao jedinom naselju smještenom na nadmorskoj visini koja prelazi 400 m. Ta nadmorska visina definirala je granicu između kaštelanskog priobalja i Zagore, no ne smije se zaboraviti da prijevoj Malačka (475 m n/v), između Opora i Kozjaka, te klanac Prosik, između Opora i Trećanice, stoljećima čine poveznicu između ove dvije prirodno-geografske i kulturološke cjeline. Zahvaljujući Malačkoj i Prosiku, stanovništvo zagorskih i primorskih sela tijekom prošlosti održavalo je vrlo intenzivne veze uvjetovane gospodarskim interesima, a nerijetko i običnim svakodnevnim ljudskim potrebama.

Upravo u tom kontekstu može se sagledavati i uloga Oporana, koji su najviše iskorištavali svoj specifičan položaj graničnog sela, što im je omogućilo rano uključivanje u gospodarska kretanja u kaštelanskom priobalju. No istodobno je blizina Kaštela donijela sa sobom i negativne posljedice za selo konačno rezultirajući trajnom depopulacijom prostora. Iako je depopulacija zahvatila i susjedna sela Kaštelanske zagore, Opor je bio prvo naselje koje je zahvatio opći egzodus stanovništva, što potvrđuje i činjenica da jedino do Opora nije uspio stići ni minimum infrastrukture, jer je njegovo stanovništvo otišlo prije opće elektrifikacije dalmatinskog zaleđa.

Povijesni pregled društveno-ekonomskih kretanja na prostoru Opora i Kozjaka

Prostor kaštelanskog priobalja i njegova zaleđa naseljen je još od prapovijesti, što potvrđuju dosad manje ili više istražena nalazišta na ovom području. Međutim, vrlo je zanimljivo promotriti prostornu distribuciju prapovijesnih gomila i gradina, ali i pećina kojima su se koristili najstariji stanovnici ovoga prostora. Naime, njihov prostorni razmještaj na području Labinske drage, klanca Prosik i podnožja prijevoja Malačka upućuje na zaključak kako se još prapovijesni čovjek, osobito u mlađim prapovijesnim razdobljima, služio prednostima tih punktova u održavanju komunikacijskih pravaca između priobalja i unutrašnjosti (ŠUTA, 2010.: 11).

Komunikacije preko navedenih pravaca održale su se i tijekom starog i srednjeg vijeka. Zanimljivo je spomenuti da Klaudije Ptolemej na svojoj Petoj karti Europe ističe toponim *Ouporum*, no nije sigurno označuje li taj toponim Opor o kojem govorimo ili pak antičku Promonu (SLUKAN ALTIĆ, 2007.: 13). Prema istraživanjima K. KUŽIĆA, najstariji spomen imena sela Opor, i to u trogirskim izvorima, potječe iz 1216. (KUŽIĆ, 2000.: 85). Isti autor tvrdi kako je ovo selo sve do dolaska Turaka pripadalo Trogiru, nakon čega Opor ulazi u sastav nahije Petrova gora kao dijela Kliškog sandžaka (KUŽIĆ, 2010.: 24). Zbog utvrđivanja posjedovnog stanja Osmanlije su 1550. i 1585. obavili popis stanovništva prema kojemu su se u Oporu nalazila svega tri kućanstva sa svojim glavarima (PILIĆ, 2010.: 85-92).

Prodorom osmanlijske vojne sile na područje dalmatinske unutrašnjosti mijenjaju se geopolitički odnosi na cjelokupnom dalmatinskom prostoru, a time i na širem kaštelanskom području, gdje je uspostavljena mletačko-turska granica, koja se protezala vrhovima Trećanice, Opora i Kozjaka (BABIĆ, 1991.: 107). Novonastali prekid komunikacija sa zaleđem najviše se negativno odrazio na gospodarske prilike u gradu Trogiru, koji je prosvjedovao zbog nametnute granice u svom neposrednom zaleđu (KUŽIĆ, 2010.: 25).

No vrlo brzo, čak i u takvim otežanim okolnostima, nekad legalno, a nekad i ilegalno, ponovno dolazi do intenziviranja trgovačke razmjene između priobalja i Zagore, i to istim onim pravcima kojima se trgovina odvijala i prije dolaska Osmanlija na ovaj prostor. Trgovci iz priobalja u Zagoru su uglavnom nosili ribu, sol, vino i maslinovo ulje, dok su kući najčešće nosili meso i druge stočarske proizvode (IVASOVIĆ, 1991.: 10; KUŽIĆ, 1996.: 105). Ovdje je svakako potrebno napomenuti kako su trgovci na teritoriju osmanlijske Zagore bili potpuno nezaštićeni i time izloženi učestalim napadima i pljačkama, dok je istodobno mletačka strana trgovcima s osmanlijskog teritorija jamčila oružanu zaštitu.

Međutim, probleme uskoro počinju praviti i uskoci koji upadaju na turski teritorij, pljačkaju i otimaju stoku sultanovim podanicima. Stoga su glavari ugroženih zagorskih sela 1579. izlaz iz te situacije pronašli u plaćanju poreza austrijskom nadvojvodi Karlu, jer je on bio uskočki vrhovni zapovjednik (KUŽIĆ, 1997.: 100). Iz činjenice da je na Oporu opstala jedino obitelj Vlajčić, može se zaključiti da su oni zasigurno plaćali spomenuti porez. Potomak ove obitelji je i Mate Vlajčić pok. Ivana zvani Bota (*Mattio Vlaicich q. Zuane d(ett) o Botta*), koji se 1711. spominje u mletačkom katastru trogirskog kotara, a od kojeg, kako smatra K. KUŽIĆ, vode podrijetlo svi današnji Botići koji potječu iz Opora (KUŽIĆ, 2000. :85).

Osim trgovačkih veza, koje su bile ometane različitim čimbenicima, stalna interakcija stanovništva kaštelanskog priobalja i Zagore najviše se manifestirala u učestalim sukobima oko područja za ispašu stoke. Antagonizme je dodatno produbila i činjenica da stanovništvo Zagore nakon dolaska pod mletačku vlast nije bilo sklono podjarmljivanju u mletački porezni sustav kojem su Primorci već bili izloženi. Dodajmo ovomu i činjenicu da je različiti stupanj društveno-ekonomskog razvoja Primoraca i Zagorana uvelike utjecao na percepciju jednih prema drugima.

U kontekstu sukoba, zbog međusobne blizine, najviše se spominju stanovnici sela Opor i Labin sa zagorske, odnosno seljani Novoga i Štaflića s primorske strane. Primjerice, godine 1725. na tužbu seljaka Novoga protiv Vlajčića iz Opora izrađena je, po naređenju generalnog providura NIKOLE ERIZZA, karta spornog područja na temelju oznaka koje su bile postavljene razgraničenjem 1671. godine. Prema tadašnjim izvorima, Zagorani su spomenute oznake pomicali, pa čak i mijenjali neke toponime, što je konačno rezultiralo učestalim fizičkim obračunima stanovnika s *ove* i *one* strane Opora i Kozjaka (CAREV, 2010.: 34; OMAŠIĆ, 2001.: 294). Međutim, svakako je potrebno upozoriti da su ove odnose prikazivali jednostrano, vrlo često i pristrano, mletački činovnici, koji su sjedili u primorskim gradovima i pritom najčešće zauzimali stav lokalnog stanovništva.

Dakako, bilo bi potpuno neopravdano i povijesno neutemeljeno odnose stanovnika kaštelanskog priobalja i Zagore sagledavati isključivo u kontekstu sukoba i različitih antagonizama. Opor i Kozjak, kao spona ovih etnografski različitih područja, na već spomenutim točkama susreta omogućili su upoznavanje i zbližavanje ovih kulturoloških identiteta. Naime, razmjena trgovačke robe, znanja i iskustava značajno je oblikovala gastronomsku ponudu i životne navike stanovnika s obje strane ove kulturološke razdjelnice.

Stanovnici zaleđa, čija arhitektura ni u kojem slučaju nije bila stilska kao ona u primorskim gradovima, s vremenom počinju preuzimati arhitektonske i dekorativne elemente naprednije graditeljske baštine priobalja, pa tako u Kaštelanskoj zagori nastaju prve kuće s balatom (balkonom ispred ulaza na kat), a nekadašnji neugledni stambeni objekti pretvaraju se u gospodarske objekte, prije svega staje za stoku. U selu Opor nalazimo čitav niz građevina koji potvrđuju iznesene tvrdnje (TOMIĆ GRČIĆ, 2010.: 47-48).

S druge strane, kad je riječ o folklornoj tradiciji Zagore, ona u priobalju nije bila prihvaćena, štoviše, bila je izvrgnuta prijeziru i poruzi. Razlozi takvog pristupa domicilnoga primorskog stanovništva najčešće leže u činjenici da su Primorci svoju folklornu tradiciju smatrali značajno naprednijom od one zagorske, koju su uglavnom smatrali divljom i nazadnom (VULETIN, 2010.: 61).

Tijekom 20. stoljeća interakcija stanovništva kaštelanskog priobalja i Zagore još se više intenzivirala, potaknuta procesima litoralizacije očitovanim razvojem industrije na cjelokupnom prostoru jadranske obale. U tom vremenu Kaštela su višestruko umnožila broj stanovnika koji je na početku 20. st. iznosio 7286 stanovnika, a na kraju stoljeća čak 34 103 stanovnika. Industrijalizacija je svakako uvelike utjecala i na promjenu gospodarske strukture stanovništva kaštelanskog priobalja smanjujući pritom udio poljoprivrednog stanovništva u korist industrijskog sektora (GLAMUZINA, 2010.: 74-78).

Potpuno drugačija demografska kretanja obilježila su prostor Kaštelanske zagore, pri čemu su dotadašnja mjesta susreta stanovništva kaštelanskog priobalja i Zagore sada postali pravci egzodusa Zagorana. Usporedi li se ukupan broj stanovnika kaštelanskog priobalja i Zagore neposredno nakon Drugoga svjetskog rata s podacima iz popisa stanovništva iz 2001. godine, dobit će se jasan uvid u demografska kretanja na prostoru sjeverno i južno od Opora i Kozjaka. Naime, dok je 1948. u kaštelanskom priobalju živio 9731 stanovnik, Kaštelanska zagora brojala je 7194 stanovnika, a prema popisu iz 2010. godine Grad Kaštela imao je 34 103 stanovnika, a Kaštelanska zagora svega 2376 stanovnika. Pritom valja naglasiti kako su gospodarska kretanja na području Kaštelanske zagore pratila ona demografska, pa je, ostajući u sjeni kaštelanskog primorja, zagorski prostor počeo sve više ekonomski propadati potičući iseljavanje ionako malobrojnoga preostalog stanovništva (MATAS, BRAIČIĆ, 2010.: 210).

Pri analizi demografskih kretanja dviju cjelina odijeljenih Oporom i Kozjakom potrebno je reći i nekoliko riječi o kretanju stanovništva sela Opor kao naselja na sredini migracijskih pravaca iz Kaštelanske zagore prema primorju. No potrebno je naglasiti i činjenicu da migracija s prisojnih padina spomenutih brda prema moru započinje nekoliko stoljeća ranije. Naime, stanovnici kaštelanskih potkozjačkih sela u 16. st. pred osmanlijskom opasnošću sele prema utvrdama na morskoj obali formirajući kaštelanska naselja.

Međutim, zbog prostorne izoliranosti uvjetovane višom nadmorskom visinom, Opor opstaje kao naselje i u uvjetima mletačko-turskog razgraničenja, no ta je granica usmjerila Oporane na preuzimanje onih etnografskih elemenata koji su istovjetni etnografskim obilježjima ostalog stanovništva dalmatinskog zaleđa. Dakako, reljefne značajke prostora uvjetovale su i specifična ekonomska obilježja tog sela. Naime, osim tradicionalne poljoprivrede i stočarstva koji su karakteristični za cjelokupni prostor Zagore, temeljna gospodarska grana Opora bio je izvoz drva i suhog lišća (šušnja) u obližnja kaštelanska sela. Prema svjedočenjima starijih stanovnika, BLAŽENKA BOTIĆA, pok. Ante (1934.), IVANA BOTIĆA, pok. Mije (1942.) i IVANA BOTIĆA, pok. Ante (1947.), koji se još sjećaju života u Oporu, ta gospodarska aktivnost imala je nepisana, ali jasno definirana pravila. Naime, seljani su između sebe birali čovjeka koji je bio odgovoran za racionalno gospodarenje drvnim potencijalom u zajedničkoj šumi (Botićev gaj) i na taj način održavali prirodnu ravnotežu.

Svi stanovnici sela Opor imali su isto prezime – Botić. Prema podacima iz popisa stanovništva u Oporu nikada nije živjelo preko 150 stanovnika, a najviše ih je bilo 1961., kada je u selu živjelo svega 149 ljudi. Međutim, nakon te popisne godine dolazi do snažne depopulacije ovog prostora uzrokovane naglom emigracijom, što se može prepoznati u neprirodnim obiteljskim strukturama preostalog stanovništva sela (MRĐEN, 2010.: 101-103).

Uzroci tako snažne i trajne depopulacije ovog prostora mogu se objasniti s više različitih aspekata. Prvo, tijekom Drugoga svjetskog rata strateško značenje visoravni Opora prepoznali su Talijani, pa se prema razgraničenju NDH i Italije ovo selo našlo unutar talijanskog teritorija. Pri povlačenju talijanske su snage zapalile selo i ubile nekolicinu njegovih stanovnika.

Drugo, blizina Kaštela, koja je omogućila svakodnevnu trgovačku razmjenu između Oporana i Kaštelana, sve je više orijentirala stanovnike ovog sela da novac zarađen od prodaje drva i suhog lišća (šušnja) investiraju u kupovinu nekretnina u Kaštelima. Naime, vrlo su brzo svi Oporani pribavili dovoljno nekretnina (polje i stambeni objekti) da su život u novoj sredini mogli započeti bez bojazni od materijalnih oskudica.

Tome se može dodati i činjenica da ova nova sredina Oporanima i nije bila toliko *nova* jer su u njoj svakodnevno boravili sklapajući čvrste odnose i kum-

stva s domicilnim stanovništvom. Dakako, bilo je i onih koji pridošlice nisu prihvatili raširenih ruku, iako su se ovi doseljenici vrlo vješto prilagodili običajima i navikama domicilnog stanovništva.

Nakon što su Oporani *probili led* u doseljavanju u tradicionalnu kaštelansku sredinu, uskoro preko Labinske drage i Malačke dolazi novi doseljenički val koji je imao mnogo manje sluha za lokalnu tradiciju. Rezultat takvih demografskih i ekonomskih kretanja je trajna depopulacija Zagore, pri čemu tri koridora na Oporu i Kozjaku više ne čine dvosmjernu sponu kaštelanskog priobalja i Zagore, nego isključivo smjer migracija u procesu litoralizacije.

Suvremena društveno-ekonomska dinamika na prostoru Opora i Kozjaka

U percepciji političkih i gospodarskih moćnika depopulacija Zagore učinila je taj prostor ekonomski potpuno neatraktivnim, a brda Opor i Kozjak smatra su krajnjim sjevernim granicama iskoristivog područja u koje se isplati ulagati. U drugoj polovici 20. st. prostor Kaštela i Kaštelanske zagore pripada Općini Split, a od 1986. novoosnovanoj Općini Kaštela. Međutim, formiranjem Općine Kaštelanska zagora administrativne granice Grada Kaštela završavaju na vrhovima Trećanice, Opora i Kozjaka, s čije sjeverne strane nastaje jedna prostorno mnogo veća jedinica lokalne samouprave s izrazito malim brojem stanovnika, koja je uskoro 2001. podijeljena na tri nove općine – Prgomet (797 stanovnika), Lećevicu (740 stanovnika) i Primorski Dolac (839 stanovnika) (BOTIĆ, 2010.: 192).

Unutar takve teritorijalne organizacije širega kaštelanskog područja stvara se dojam kako Opor i Kozjak nikad nisu bili tvrđa granica između priobalja i Zagore, jer sa sjeverne strane te granice više nema ni populacijskog ni ekonomskog potencijala koji bi značajnije utjecao na interakciju kaštelanskog priobalja sa svojim prirodnim zaleđem. Potpuna ekonomska pasivnost Kaštelanske zagore potvrdila je izravnu financijsku ovisnost spomenutih zagorskih općina o centralnoj vlasti.

Istodobno, Grad Kaštela opterećen je prevelikim priljevom stanovništva i nekontroliranom devastacijom okoliša uvjetovanom nekontroliranom bespravnom gradnjom i propalom industrijom. Stoga, ovakvom teritorijalnom organizacijom Kaštela nemaju mogućnosti niti za širenje na prirodno zaleđe, niti za iskorištavanje potencijala tog zaleđa. Na takav način oduzima se mogućnost ujednačenog razvoja kaštelanskog priobalja i Zagore te potiče daljnja depopulacija zagorskog prostora.

U takvim okolnostima vrlo je zanimljivo proučiti situaciju u kojoj se našlo selo Opor. Granični položaj, koji je tijekom prošlosti uvijek bila značajna prednost ovog sela, u moderno vrijeme čini se najvećim nedostatkom. Naime, činjenica da središnjim dijelom visoravni brda Opor prolazi općinska granica, selo Opor administrativno je odvojila od Oporana. Budući da je smješteno na prisojnoj padini unutrašnjeg dijela ulegnute visoravni, selo pripada Općini Prgomet, dok njegovi nekadašnji stanovnici žive u Gradu Kaštelima, što onemogućuje njihovo aktivnije uključenje u planiranje strategije razvoja ovog prostora.

Međutim, činjenica da je selo Opor ranije od ostalih sela kaštelanskog zaleđa zahvaćeno procesima depopulacije i litoralizacije najzaslužnija je za očuvanje izvorne arhitektonske baštine koja nije devastirana modernim, najčešće neplanskim građevinskim intervencijama. Vrijednost očuvane ruralne arhitektonske cjeline u netaknutom prirodnom ambijentu prepoznao je i Upravni odjel za pomorstvo i turizam Splitsko-dalmatinske županije uvrstivši selo Opor u projekt etno-eko sela. (STELLA, 2010.: 168-169) Upravo mogućnost obnove zapuštenih stambenih i gospodarskih objekata u selu Opor pruža mogućnost razvoja ruralnog i etno-eko turizma, što je prilika za revitalizaciju sela, ako ne kao trajnog, onda barem kao vikendaškog naselja u neposrednom zaleđu urbaniziranoga kaštelanskoga gradskog područja.

Dakako, na sličan način mogu se promatrati i mogućnosti razvoja ostalih naselja kaštelanskog zaleđa. Osim toga, mogućnosti preuzimanja dijela sadržaja za koje primorski gradovi nemaju dovoljno prostornih kapaciteta te ekonomskog razvoja neovisnog o susjednim većim gradovima već smo vidjeli na primjeru Općine Dugopolje. U tom slučaju, Kliški prijevoj ima istu onu funkciju spone priobalja i Zagore koju na kaštelanskom području imaju Opor i Kozjak, odnosno prijevoj Malačka te klanci Labinska draga i Prosik.

ZAKLJUČAK

Kaštelanska brda Kozjak, Opor i Trećanica stoljećima su razdvajala, ali i povezivala etnografski različit, ali funkcionalno jedinstven prostor kaštelanskog priobalja i Zagore. Naime, prijevoj Malačka te klanci Labinska draga i Prosik tijekom prošlosti bili su mjesto susreta dvaju različitih, nerijetko i suprotstavljenih kulturoloških identiteta. Dok su kroz povijest spomenuti toponimi činili koridore trgovačke razmjene kaštelanskog priobalja i njegova zaleđa, tijekom 20. stoljeća postali su kanali slijevanja zagorskog stanovništva u kaštelanska primorska naselja, čime je stvoren veliki nerazmjer u naseljenosti i gospodarskoj razvijenosti ovih dviju cjelina.

Budući da munjevit i nekontroliran rast kaštelanskog gradskog prostora nije pratio jednako brz razvoj infrastrukturne mreže, kvaliteta životnog prostora u kaštelanskom primorju značajno je smanjena. Takvo stanje utječe na afirmaciju Kaštelanske zagore kao neiskorištenog potencijala za razvoj ruralnog turizma, ali i prirodne oaze koja nudi kvalitetniji životni prostor. U tom kontekstu izrazito je povoljan položaj sela Opor smještenog u netaknutom prirodnom ambijentu na jednakoj udaljenosti od splitske zračne luke i uključenja na autoput kod Prgometa. Na taj način uloga Opora i Kozjaka kao spona priobalja i Zagore ponovno egzistira, ali sada u značajno drugačijim društveno-ekonomskim okolnostima.

LITERATURA

- BABIĆ, I. (1991.): *Prostor između Trogira i Splita*, Zavičajni muzej Kaštela, Kaštel Novi.
- BOTIĆ, J. (2010.): *Administrativne granice na kaštelanskom području kao kočnica razvoja*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botići, Kaštela.
- CAREV, I. (2010.): *Kratak povijesni pregled odnosa između Kaštelana i Zagorana s posebnim naglaskom na Opor*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botići, Kaštela.
- GLAMUZINA, M. (2010.): *Razvoj, biološka i gospodarska struktura stanovništva Kaštela*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botići, Kaštela.
- IVASOVIĆ, F. (1991.): *Kaštel Stari*, Zavičajni muzej Kaštela, Kaštel Novi.
- KUŽIĆ, K. (1997.): *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug, Split.
- KUŽIĆ, K. (1996.): *Prepadi i pljačke trgovaca u Dalmatinskoj zagori za vrijeme turske vladavine*, Kaštelanski zbornik 5, Bijaći – društvo za očuvanje kulturne baštine Kaštela & Zavičajni muzej Kaštela, Kaštela.
- KUŽIĆ, K. (2000.): *Promjene toponima sela Radošić iz 1386. godine*, Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru, sv. 42, Zadar.
- KUŽIĆ, K. (2010.): *Selo Opor za vrijeme turske vladavine*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botići, Kaštela.
- MAGAŠ, D. (1998.): *Osnovne geografske značajke prostora Kaštela*, Zbornik „Kaštela kolijevka Hrvatske“, Matica hrvatska, Kaštela.
- MATAS, M.; BRAIČIĆ, Z. (2010.): *Kaštelansko primorje i njegovo zaleđe u uvjetima litoralizacije*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botići, Kaštela.
- MRĐEN, S. (2010.): *Stanovništvo Opora od 1880. do 1971. godine*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botići, Kaštela.

- OMAŠIĆ, V. (2001.): *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*, Muzej grada Kaštela, Kaštela.
- PILIĆ, Š. (2010.): *Sela Opor i Labin u 16. i u 19./20. stoljeću: prilog poznavanju stanovništva*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botiči, Kaštela.
- SLUKAN ALTIĆ, M. (2007.): *Povijesna geografija rijeke Krke: kartografska svjedočanstva*, Javna ustanova Nacionalni park Krka, Šibenik.
- STELLA, J. (2010.): *Razvojni projekti u ruralnom turizmu Splitsko-dalmatinske županije: model upravljanja razvojem ruralnog turizma*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botiči, Kaštela.
- ŠUTA, I. (2010.): *Prilog poznavanju topografije prapovijesnih nalazišta na području Labina, Prgometa i Opora*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botiči, Kaštela.
- TOMIĆ GRČIĆ, T. (2010.): *Selo Opor u kontekstu pučkog graditeljstva Dalmatinske zagore*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botiči, Kaštela.
- VULETIN, V. (2010.): *Folklorna glazba sela Opor – Botiči*, Zbornik „Opor i Kozjak – spona priobalja i Zagore, Udruga za revitalizaciju sela Opor – Botiči, Kaštela.

Jurica Botić

OPOR AND KOZJAK – LINK BETWEEN THE COASTAL AREA AND THE HINTERLAND (ZAGORA)

SUMMARY

In the context of a spatial definition of the term »Zagora«, the Kozjak Mountain, and Opor as the western continuation of Kozjak, have an important place in defining the southern border of this unique unit, both geographically and culturally. This border is defined by the peaks of the above-mentioned mountains which clearly specify exposure of the nearby villages to hinterland or maritime cultural influences. However, the Opor Mountain, in its central part, is transformed into a specific plateau on which the settlement with the same name was founded and mentioned for the first time at the beginning of the 13th century as a settlement that belonged to the town of Trogir.

Although today Opor is the only remaining mountainous settlement with clearly visible traces, it is important to stress out that until the Turkish invasion the slopes of these mountains were inhabited. The Turkish threat was the reason why the villages beneath Kozjak lost their inhabitants in favour of contiguous villages of Kaštela, while Opor, due to its spatial isolation was considerably less exposed to the direct Ottoman influence, and as such, it remained inhabited. Nevertheless, the Venetian-Turkish border incorporated Opor into the Ottoman territory, which significantly affected the cultural identity of its inhabitants through the interaction with the population of the hinterland villages, although Opor kept maintaining definite connections with the neighboring town of Trogir.

Specific location of this settlement defined Opor as a transitional area between the coast of Kaštela and Zagora with an intense permeation of both cultural realms. But, the increasing diversities regarding economic development of the coastal villages and of neighbouring hinterland villages influenced a mutual perception of the people from Kaštela and Zagora. According to the level of economic development and some characteristics of folklore, Opor shared more similarities with the villages of Zagora rather than with those of the coastal area, although when it comes to economic movements, the people of Opor were mainly oriented towards the neighboring villages of Kaštela. In this matter, except for the common grazing area, it has to be pointed out

that the people of Opor and Kaštela were tied with exchange of goods, first there were trees and dry leaves (»šušanj«) on the one hand and fish, salt and olive oil on the other.

Based on the above-mentioned fact, it is utterly comprehensible that the village of Opor was affected by the littoralization process far before than the neighbouring hinterland villages were. The results of this process are nowadays evident in a complete depopulation of the area. On the other hand, early emigration from the village enabled preservation of an authentic architectural heritage, which did not become a victim of a unplanned construction which would make the village architecturally unauthentic. Although in an extremely bad condition, precisely this kind of building heritage in its intact natural environment is an important economic resource in the context of an ethno-eco village project foreseen by the Split-Dalmatia County.

Key words: Opor, Kozjak, Kaštela, coastal area, hinterland (Zagora)

Ivan Carević

Geografski odsjek PMF-a, Sveučilište u Zagrebu, Marulićev trg 19/II, 10000 Zagreb

e-mail: audax@net.hr

PROBLEMI I MOGUĆNOSTI ODRŽIVOG RAZVOJA OMIŠKE ZAGORE NA PRIMJERU OPĆINE ŠESTANOVAC

SAŽETAK

Prostor Omiške zagore tipski je primjer područja krške periferije zahvaćene negativnim demografskim procesima koji se odražavaju na sveukupan društveni život. To je već duže vrijeme područje iseljavanja stanovništva uzrokovano ograničenim mogućnostima ekonomskog razvoja, povezanog poglavito s prirodnom osnovom, ali i funkcionalnim zapostavljanjem navedenog prostora, što je posebice izraženo od 50-ih godina 20. stoljeća. Sve se to odrazilo i na društveni život Omiške zagore. Smanjenje broja stanovnika, ugar, propadanje seoskih kuća i gospodarskih objekata, tipična su današnja slika sela većeg dijela Omiške zagore.

U ovom će se radu nastojati utvrditi temeljni problemi modela održivog razvoja, s naglaskom na društvenu komponentu, kao glavnu nositeljicu cjelokupnog razvoja. Ovaj rad temelji se na istraživanjima prostora Općine Šestanovac kao nerazvijenog područja omiškog kraja, a s ciljem utvrđivanja glavnih problema i mogućnosti održivog razvoja cjelokupne Omiške zagore.

Ključne riječi: Šestanovac, Omiška zagora, ruralna periferija, demografsko izumiranje, održivi razvoj, revitalizacija

Omiška zagora, kao dio Dalmatinske zagore u širem smislu, čini prostor u zaleđu Omiša koji predstavlja njezin gravitacijski centar, a donedavno (do 1992. godine) i jedinstveno općinsko središte. Od mora je odvojena uzvišenjima: Poljička Planina, Dovnja i Omiška Dinara; istočne granice uglavnom joj se podudaraju s granicama K.O. Grabovac, a zapadne s granicama K.O. Dolac i K.O. Dubrava. Granicom prema sjeveru, odnosno sinjskom i imotskom području, najčešće se smatra linija koja spaja naselja Nova Sela i Žeževicu. Kao zanimljivost, može se spomenuti da se naselja s imenom Nova Sela nalaze s jedne i druge strane spomenute linije, tj. na prostoru nekadašnjih Općina Sinj i Omiš.

Omiška zagora se pribraja tzv. krškoj periferiji, koju već duže vrijeme obilježavaju procesi ubrzane depopulacije, uzrokovane ograničenim mogućnostima gospodarskog razvoja, odnosno oskudnim mogućnostima krškog okoliša i nepovoljnih klimatskih prilika (vruća i sušna ljeta). Takvom stanju pogodovala je i politika društveno-gospodarskog i prostornog razvoja nakon II. svjetskog rata, koja je bila usmjerena ponajprije na priobalno područje (litoralizacija).

Navedena stanja i procesi imaju iznimno negativne posljedice kako za užu lokalnu, tako i za širu nacionalnu zajednicu, koje moraju pronaći odgovarajuća rješenja radi demografskog i gospodarskog oživljavanja tog prostora, uz maksimalno uvažavanje njegove labilne ekološke ravnoteže. Razvoj se, dakle, mora temeljiti na racionalnom iskorištavanju prirodne osnove i funkcionalnoj organizaciji društvenog života, kako bi se dostigla kvaliteta života koja neće ugrožavati egzistenciju budućih generacija (LAY, 2007.).

Prema suvremenom teritorijalnom ustroju, prostor Omiške zagore administrativno je podijeljen između Grada Omiša te Općina Šestanovac i Zadvarje.

Površinom (238,59 km²), brojem naselja (21) i stanovnika (6893) ističe se dio koji pripada Gradu Omišu. Na drugom je mjestu Općina Šestanovac (površina 88,90 km² i 2685 stanovnika), a na trećem Općina Zadvarje (13,40 km² i 275 stanovnika).

RAZVOJ OMIŠKE ZAGORE U UVJETIMA RURALNE PERIFERIJE (DO IZGRADNJE AUTOCESTE)

Među istaknutijim procesima na području Omiške zagore u posljednjih pedesetak godina, brojni autori ističu njezinu snažnu periferizaciju i izolaciju, pri čemu pojam »izolacija« ima naglašeniju gospodarsku, nego prometnu komponentu. Poznato je naime, kako tim prostorom prolaze državne ceste D-39 i D-62, a u novije vrijeme i autocesta od Zagreba prema Dubrovniku. Prostorom Omiške zagore još su od antičkog razdoblja prolazile prometnice iz unutrašnjosti prema većim centrima na obali. Posebice je značajna izgradnja ceste od Knina, preko Sinja i Trilja, do Vrgorca 1814. godine. Tada nastaje važno križište, a samim time dolazi i do jačeg razvoja središnjeg naselja, Šestanovca. Navedene prometnice nisu bile dovoljno jak faktor za funkcionalno jačanje ovog područja, što je uz izostanak industrijalizacije, uzrok gospodarskog zaostajanja, te je ovo kraj izrazite emigracije i depopulacije posljednjih pedesetak godina.

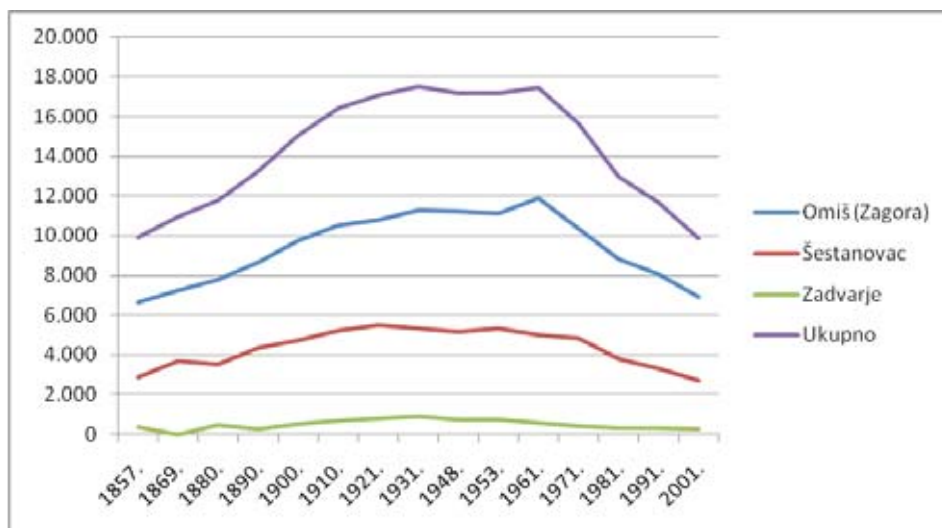
Prostor Omiške zagore ističe se tipičnim krškim obilježjima, sa svim prednostima i nedostacima koji proizlaze iz takve prirodne osnove.

Jedan od glavnih ograničavajućih čimbenika je poroznost krša. Propusnost karbonatne podloge i poniranje gotovo svih površinskih tokova, posebice na zaravnima, te nepoznavanje podzemne cirkulacije, jedan su od temeljnih problema planiranja razvitka niza gospodarskih djelatnosti, od poljoprivrede do turizma.

Nagla industrijalizacija 1950-ih i 1960-ih godina zaobišla je ove prostore, koncentrirajući se uglavnom na obali. Navedene činjenice imale su velik utjecaj na demografske i gospodarske prilike prostora u cjelini, među kojima posebno treba istaknuti brzo iseljavanje stanovništva, gospodarsko zaostajanje, itd. S druge pak strane, ovo je danas prostor očuvanog okoliša, bez velikog onečišćenja uzrokovanog industrijom.

U kretanju ukupnog stanovništva Omiške zagore od 1857. do 2001. godine razlikuju se dva bitno različita razdoblja. Prvo razdoblje od 1857. do 1930-ih, u znaku je konstantnog rasta broja stanovnika. Nakon toga slijedi blagi pad, uzrokovan emigracijom poradi agrarne prenapučenosti (sl. 1.).

Slika 1. Kretanje ukupnog broja stanovnika u jedinicama lokalne samouprave Omiške zagore 1857. – 2001.

Izvor: Broj stanovnika po gradovima, općinama i naseljima 1857.-2001., DZS, Zagreb

Sljedeća faza demografskog regresa, mnogo izraženija od prethodne, počinje nakon Drugog svjetskog rata, s naglim ubrzanjem od 70-ih godina. Uzrok je u nagloj industrijalizaciji nakon Drugog svjetskog rata (NEJAŠMIĆ, 1999), koja je zaobišla prostor cjelokupne Omiške zagore. Industrijski pogoni koncentrirani su na obali, te se i stanovništvo nakon Drugog svjetskog rata kretalo u tom smjeru (Split, Omiš, Dugi Rat). U počecima industrijalizacije ovo po-

dručje većinom su napuštali samo muškarci, koji su u tom razdoblju odlazili na rad u neki od primorskih industrijskih centara ili u inozemstvo, dok su im obitelji živjele u seoskim kućanstvima.

U drugoj fazi, nakon 1970-ih, novi naraštaj (rođen nakon Drugog svjetskog rata) kreće prema gradovima, na školovanje (srednje škole i visoka učilišta), gdje se nakon toga većinom zapošljavaju. U mjestu boravka je, vezano uz izostanak industrijalizacije, ograničen broj radnih mjesta i otežano zaposlenje. Pad broja stanovnika nastavlja se i u popisu 2001. godine (Tab. 1.), a za očekivati je da će popis 2011. godine potvrditi navedeni trend gubitka stanovništva.

Tablica. 1. Kretanje ukupnog broja stanovnika Omiške zagore 1857. – 2001. godine.

Grad/Općina	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.
Omiš (Zagora)	6 646	7 227	7 770	8 669	9 766	10 528	10 769	11 269
Šestanovac	2 876	3 702	3 521	4 338	4 725	5 199	5 463	5 327
Zadvarje	371	0	455	233	543	695	803	920
Ukupno	9 893	10 929	11 746	13 240	15 034	16 422	17 035	17 516

Grad/Općina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Omiš (Zagora)	11 237	11 104	11 895	10 374	8 837	8 058	6 893
Šestanovac	5 161	5 345	49 73	48 33	3 789	3 318	2 685
Zadvarje	744	719	597	431	317	292	277
Ukupno	17 142	17 168	17 465	15 638	12 943	11 668	9 855

Izvor: Broj stanovnika po gradovima, općinama i naseljima 1857.-2001. DZS, Zagreb

Navedenu tvrdnju potkrjepljuju i činjenica, da je prošle školske godine u OŠ Šestanovac, koju pohađaju učenici s područja šireg od same Općine Šestanovac (oko 120 km²), upisano samo jedno odjeljenje prvog razreda.

AUTOCESTA KAO ČIMBENIK RAZVOJA OMIŠKE ZAGORE

Bitne promjene u prometnoj povezanosti za Omišku zagoru nastupile su sredinom 2007. godine, kada je puštena u promet dionica autoceste A1 od Dugopolja do Šestanovca. Dužina te dionice iznosi 37 kilometara, a s obzirom na veličinu iskopa i objekata koji su građeni na njoj, spada u srednje zahtjevne. Na dionici Dugopolje – Šestanovac, koja je prvi podsektor sektora Split – Ploče na autocesti Zagreb – Split – Dubrovnik, dva su vrlo važ-

na čvorišta: Bisko i Šestanovac. Preko čvora Bisko, promet bi se u budućnosti trebao odvajati na autocestu koja bi išla kroz Bosnu i Hercegovinu, a čvor Šestanovac važan je zbog smjera prema moru i zaobilaženja prometno zagušenog Omiša. U tu svrhu je rekonstruirana (proširenje kolnika i opasnih zavoja) i cesta Šestanovac – Dubci (D-39).

Uz prometnu povezanost, autocesta otvara i nove mogućnosti gospodarskog razvoja. U tom pogledu posebno se ističe izgradnja gospodarsko – poslovnih zona, razvoj ruralnog turizma, te pokretanje ekološke poljoprivredne proizvodnje.

Izgradnja gospodarskih zona često se ističe kao magično rješenje svih problema. O ukupnom broju gospodarskih zona na nekom području malo se vodi računa, već svaka lokalna vlast planira izgradnju vlastitih, bez obzira na projekte susjednih općina, demografske karakteristike (koje su nepovoljne) i stupanj gospodarskog razvoja. Primjerice, na području i u okolici Općine Šestanovac, planirana je izgradnja 12 gospodarskih zona, od čega 6 na području susjednih jedinica lokalne samouprave, Općina Zagvozd, Zadvarje, Cista Velika i Lovreć, te Gradova Omiš (Kostanje) i Trilj. Pribroji li se tome sličan trend na području vodećih središnjih naselja (Sinj, Imotski, Vrgorac), može se postaviti pitanje o održivosti navedenih zona s obzirom na stupanj gospodarskog razvoja, ali i demografske trendove.

Na području Omiške zagore potrebna je jaka i velika gospodarska zona, koja bi okupila veći broj ulagača i zaposlila veći broj ljudi, različitih profila obrazovanja, te ulagače koji bi bili spremni uložiti u, prije svega, čistu industrijsku proizvodnju. Sve lokalne vlasti ovog prostora trebale bi pronaći kompromisno rješenje, i zajedničkim snagama izgraditi tek nekoliko gospodarskih zona većih kapaciteta, posebice u suvremenim uvjetima modernizacije cestovne infrastrukture. Tako bi se smanjili troškovi i krajobraz ne bi bio nagrđen velikim postrojenjima, čime bi se izbjegla kolizija s pokretanjem ruralnog turizma.

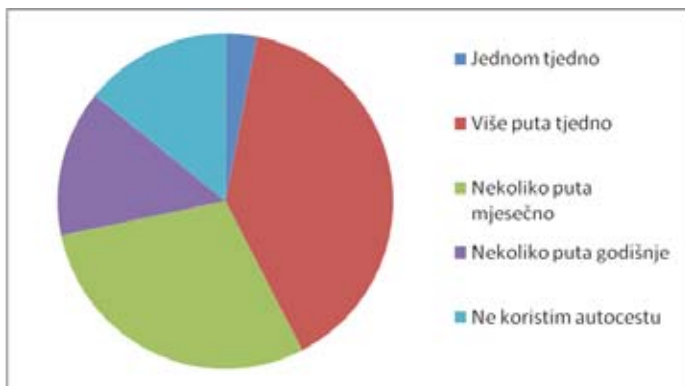
Osjetljivost krške osnove nalaže vrlo preciznu i temeljitu studiju o utjecaju na okoliš svih aktivnosti koje će se odvijati u industrijskim i drugim gospodarskim zonama. Nepovoljna infrastrukturna opremljenost, prije svega kanalizacijom i vodovodom (na području zaravni Prpuša), ozbiljna je zapreka u planiranju daljnjeg razvoja.

Izgradnjom autoceste i čvorišta u Šestanovcu, poljoprivredna proizvodnja dobiva nove impulse razvoja. Cesta je omogućila da eventualni poljoprivredni viškovi mogu brzo i lako stizati i do udaljenijih tržišta. Potrebno je riješiti i pitanje kvalitetnije vodoopskrbe, te problem izrazite usitnjenosti posjeda. Primjerice, među ispitanicima na području Općine Šestanovac, prosječna veličina obrađivane čestice zemljišta iznosi 378 m². Radi se o složenim problemima za čije su rješenje potrebna značajna materijalna i financijska ulaganja.

Ipak, očuvan okoliš i nove tehnologije, posebice na području podzemnog crpljenja vode i melioracije krša, mogu bitno promijeniti perspektivu poljoprivrede.

Zanimljivi su i stavovi lokalnog stanovništva Općine Šestanovac, kao sastavnog dijela Omiške zagore, o korištenju autoceste koji su ispitivani anketom. Najveći broj ispitanika koristi autocestu više puta tjedno i nekoliko puta mjesečno (sl. 2.).

Slika 2. Intenzitet korištenja autoceste među stanovnicima Općine Šestanovac

Izvor: Anketno istraživanje, kolovoz 2009.

Kao prednosti se navode brzina i sigurnost, dok je kao najveći nedostatak najčešće navođena cijena autoceste.

Autocesta je ne samo novi element pejzaža, već je utjecala i na navike u putovanju. U Tab. 2. su navedene učestalosti korištenja autoceste prema pojedinim gradovima (centrima).

Tab. 2. Učestalost korištenja autoceste prema pojedinim gradovima (centrima)

	Uvijek	Često	Ponekad	Nikada	Ukupno
Omiš	3	0	0	97	100
Split	31	31	31	7	100
Zagreb	60	13	20	7	100

Izvor: Anketno istraživanje, kolovoz 2009

Iako je moguće, autocesta se gotovo ne koristi za odlazak do Omiša, čemu je uzrok neodgovarajuća trasa autoceste, ali i sasvim zadovoljavajuće stanje ostalih cesta do Omiša. Autocesta je nepotpuno i selektivno utjecala na navike prilikom putovanja, posebice na putovanjima prema Splitu.

Uz velike prednosti, autocesta ima i odgovarajuće negativne posljedice. Iako je za točno određenje utjecaja autoceste potreban duži period, neke promjene mogu se već danas uočiti. Poglavito se to ogleda u pejzažu. Iskrčena je vegetacija, naziru se gole padine uzvišenja kroz koje je usječena trasa autoceste. Presječeni su brojni prirodni koridori divljih životinja, prekinuta je komunikacija Biokova (PP) i obližnjih zaravni rijeke Cetine, te su uočene nešto češće štete na poljoprivrednim površinama, posebice od divljih svinja. Na širem području Općine Šestanovac ne postoji »zeleni most«, tj. prijelaz za divlje životinje. Kako je već spomenuto, utjecaj ispušnih plinova, motornih ulja, benzina i ostalih produkata vezanih uz motorna vozila pokazat će se kroz nešto duži vremenski period.

Omiška zagora u cjelini ima poredbene prednosti za razvoj različitih oblika ruralnog turizma. To se prije svega odnosi na povoljan turističko-geografski položaj u neposrednoj blizini vrlo jakih receptivnih turističkih područja: Makarske rivijere, udaljene svega 20-ak km i Omiške rivijere. Ne treba zemariti ni blizinu Splita (45 km), kao izrazito tranzitnog grada, križišta cestovnih, željezničkih, zračnih i prometnih pravaca. Spomenute prednosti i očuvanost prirodne osnove ovog područja (nije bilo štetnih posljedica vezanih za industrijalizaciju), narodni običaji i zanimljiva gastronomska ponuda, zasigurno su čvrsti privlačni faktori.

Kulturno-povijesno nasljeđe, običaji i tradicionalna gastronomija još su uvijek prisutni među stanovništvom, posebice starijim, ali pred povlačenjem pod utjecajem modernih trendova, koji se šire i ruralnim prostorom. Potrebno je zaštititi brojne specifičnosti ovog prostora, bilo običaje (ganga) ili gastronomiju (kupine, puževi,...). Samo bogata, raznolika i za pojedini prostor specifična ponuda, može privući turiste.

Ipak, i turizam zahtijeva velika ulaganja. Prije svega to je izgradnja infrastrukture, staza, smještajnih kapaciteta, koji moraju fizionomski biti u skladu s tim prostorom. Potrebno je zaštititi okoliš i kulturni identitet, te usmjeriti prateće djelatnosti (prehrambeni proizvodi, suveniri, nošnje...) na prostor Omiške zagore.

U planovima turističkog razvoja treba biti oprezan. Pretjerana i ekspanzionistička gradnja smještajnih kapaciteta može voditi prezaduženosti stanovništva, narušavanju okoliša i bespravnoj gradnji. Stoga razvoj turizma treba orijentirati izletišnom turizmu, ili pak, nastojati preusmjeriti turiste da smještaj potraže na području Omiške zagore, te svakodnevno odlaze do mora (10 km). Potonja mogućnost više bi pogodovala tom prostoru, ali je za njezinu realizaciju potrebno uložiti veća sredstva.

U svakom slučaju, u planovima razvoja treba poštivati načelo održivog razvoja. U rješavanju problema treba pristupiti temeljito, precizno i odmah. Nit

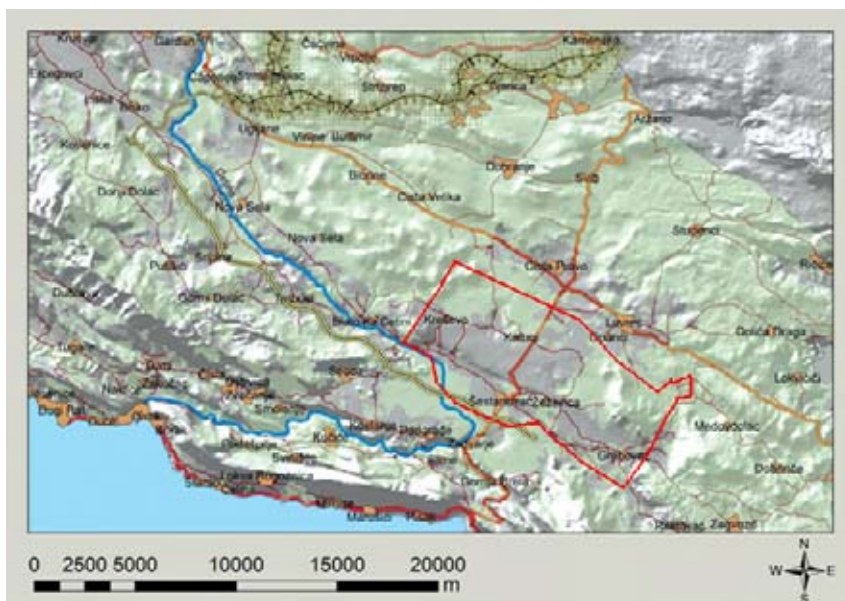
vodilja trebali bi biti dosadašnji razvojni tokovi u ovom području, sve do suvremenog razdoblja. Budući da su okoliš, stanovništvo i gospodarstvo međusobno čvrsto isprepletene sastavnice, zanemarivanje bilo koje od njih može imati vrlo negativne posljedice. Potrebno je očuvati okoliš, istovremeno gospodarski oživljavajući prostor biranim i raznovrsnim djelatnostima, a sve u svrhu demografskog oživljavanja i povratka stanovništva.

Treba imati u vidu da je upravo mala nosivost (krškog) prostora i agrarna prenapućenost, a kasnije i izostanak industrijalizacije, bio jedan od osnovnih push faktora emigracije, a u krajnjem slučaju i današnjeg stanja. Stoga treba biti oprezan, ne ponavljati pogreške iz prošlosti, i pretvoriti push faktor u pull faktor, a to je vrlo težak zadatak. Kao djelatnost koja bi trebala biti nositelj razvoja, izdvajaju se poljoprivreda, industrija i ruralni turizam. Svaka od navedenih djelatnosti ima i određene prednosti, ali i nedostatke.

Bez obzira na to što je novoizgrađena autocesta značajan faktor razvoja Omiške zagore, ipak ona posebno ističe ulogu općine i naselja Šestanovac, u kojem se nalazi i veliko prometno čvorište.

Općina Šestanovac obuhvaća površinu od 89,54 km². U sastavu općine su osim općinskog središta, Šestanovca, još 4 naselja: Grabovac, Katuni, Kreševo i Žeževica. Općina Šestanovac prema jugu graniči s Općinama Zadvarje, Baška Voda i Brela, na zapadu s Gradom Omišem, Općinama Cista Velika i Lovreć na sjeveru, te s Općinom Zagvozd na istoku (Sl. 3.)

Slika 3. Geografski položaj Općine Šestanovac (u crvenom poligonu)

U krajoliku općine ističu se dvije velike i poznate krške zaravni.; Zadvarska zaravan, prosječne nadmorske visine 240 – 250 metara u južnom dijelu općine, i zaravan Cista, prosječne visine 450 m na sjeveru. Granicu između navedenih zaravni čini strmi odsjek u literaturi nazvan katunski strmac, koji je prvi upotrijebio ROGLIĆ 1957. Cijeli prostor Zadvarske zaravni i zaravni Cista karakterizira krški reljef, isprekidan brojnim ponikvama, koje su ispunjene manjim količinama crvenice, te brojnim jamama. Na pojedinim mjestima nalazi se i teško prohodan *goli* krš kojem je lokalni naziv ljut.

Prostorom oko sela Katuni proteže se izdužen i uzak pojas fliša, na sjevernom i sjeveroistočnom dijelu Zadvarske zaravni (BAUČIĆ, 1967.). O njegovoj velikoj važnosti za cijelo ovo područje govori i toponim *Katuni polje*, u imenovanju ovog uskog flišnog pojasa.

Uzimajući u obzir hidrološke karakteristike krša, lako je doći do zaključka o nepostojanju površinskih tokova na navedenim zaravnima. Jedini je stalni tok rijeka Cetina, te je ona stoljećima bila jedini stalni izvor vode za potrebe ljudi i gospodarske djelatnosti (poljoprivreda i stočarstvo). Na većem području zaravni, jedine stalne površinske vode čine pojedine lokve u manje propusnim udubinama, te pojedina spremišta vode, gustirne ili cisterne nastale ljudskim radom.

Šume su u prošlosti krčene zbog ogrjeva i građevinskog materijala, ali i zbog stvaranja obradivih površina i pašnjaka. Potonje se najbolje uočava na području zaravni Cista, u selima Katuni i Kreševo. Promatrajući pejzaž, uočava se cijeli labirint suhozida, spomenika ljudskom radu, koji su nekada služili za ograđivanje manjih obradivih površina od ulaska stoke, ali i za određivanje pojedinih parcela među vlasnicima. Navedene obradive površine danas su većinom napuštene i zarasle, najčešće u sekundarnu vegetaciju, šikaru i garig, uz koje je još na izdvojenim područjima mjestimice zastupljen hrast medunac s crnim i bijelim grabom.

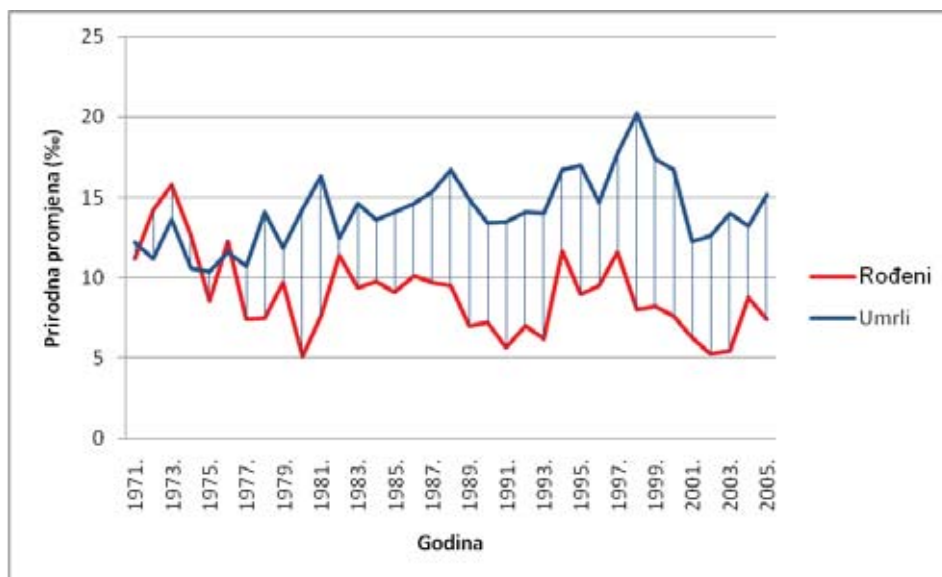
Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, na području Općine Šestanovac živjelo je 2,685 stanovnika. Gustoća naseljenosti iznosila je 30 st./km², što je za oko 2,6 puta manje od prosjeka za Hrvatsku (78,5 st./km²), a čak 3,5 puta manje od prosjeka za Splitsko-dalmatinsku županiju (104,79 st./km²).

Prema tipu općeg kretanja stanovništva, Općina Šestanovac pripada tipu E4 – izumiranje, osim središnjeg naselja Šestanovca, koje pripada tipu E2 – depopulacija (NEJAŠMIĆ, 1999).

Prijelomnica u prirodnom kretanju stanovništva nastaje 1977. godine, kada je stopa smrtnosti prvi puta veća od stope rodnosti. Od tada stopa prirodne promjene bilježi sve veće negativne vrijednosti (škare se otvaraju) (sl. 4.). Na djelu je prirodna depopulacija (NEJAŠMIĆ, 1999). Ovakvo stanje, uz ne-

povoljne karakteristike dobno-spolne strukture, jedan je od najvećih problema održivog razvoja Općine Šestanovac, ali i čitavog prostora Omiške zagore, koji bilježi slične trendove. Navedeni problem bitno otežava svako planiranje budućeg razvoja, u svim područjima, posebice gospodarstvu.

Slika 4. Prirodno kretanje stanovništva u Općini Šestanovac 1971. – 2005.

Izvor: Nejašmić, članak za razdoblje 1971.-1996. i Tablogrami rođeni i umrli po naseljima, DZS, Zagreb, za razdoblje 1996.-2005.

Stanovništvo je sve starije, a samim time i pasivno prema inovacijama, koje bi trebale biti jedan od alata revitalizacije ovog kraja. Prosječna dob 2001. godine iznosila je 41,9 godina, odnosno više od prosjeka Splitsko-dalmatinske županije (38,1 godina) i Hrvatske (39,3 godine). Udio mladog stanovništva sve je manji, a i ono je većinom spremno na migriranje prema većim centrima. Uočljiv je i manjak žena u svim dobnim skupinama do 50 godina, a što se može objasniti time što u uznapredovaloj fazi migracija, češće i više odlaze žene (Nejašmić, 2005, prema Mendras, 1986).

Struktura naseljenosti rezultat je uvjeta i načina zaposjedanja tog krškog prostora nakon venecijansko-osmanlijskog razgraničenja početkom 18. stoljeća. To se odražava u prevlasti disperznih naselja, s brojnim patronimičkim zaseocima (sl. 5.).

Najizrazitiji primjer takve strukture naseljenosti naselja su Žeževica i Grabovac, u istočnom dijelu Općine Šestanovac, koja karakteriziraju tipska morfološko-fizionomska obilježja patronimičkih zaselaka – disperzni domovi

sa okupljenim posjedom. Sličan primjer u zapadnom dijelu općine naselja su Katuni i Kreševo. Takva, disperzna, naseljenost jedan je od inicijativnih činilaca emigracije (NEJAŠMIĆ, 1991). Za razliku od prevladavajuće tradicionalne strukture naseljenosti u istočnom i zapadnom dijelu Općine, u njezinu južnom dijelu, na području *Polja*, nešto je jače razvijena nizna naseljenost.

Slika 5. Disperzna naseljenost karakteristična je za gotovo sva naselja Općine Šestanovac – na fotografiji je putokaz prema zaseocima naselja Žeževica

Snimio: Ivan Carević, Kolovoz 2009.

Naselje Šestanovac smješteno je u središnjem dijelu općine, na križanju državne ceste D-39 i D-62. Naselja Katuni i Kreševo smješteni su sjeverno i zapadno od Šestanovca, a Žeževica i Grabovac istočno. Upravo takav smještaj trebao bi olakšati funkcionalnu organizaciju prostora, u kojoj bi Šestanovac imao ulogu centralnog naselja. Danas Šestanovac zadovoljava potrebe stanovništva za opskrbom namirnicama i svakodnevnim potrepštinama (85% anketiranih). Najveći dio ispitanika i funkciju slobodnog vremena zadovoljava u Šestanovcu, ali je znatan broj onih koji odlaze do Splita ili Omiša (38% ispitanika). U Šestanovcu je primjetan nedostatak nekih sadržaja, inače karakte-

rističnih za mala mjesta, poput DVD-a i slično. Ostale potrebe, poput kupnje odjeće i obuće ili sličnog, većina stanovništva obavlja u Omišu ili Splitu, posebice nakon izgradnje autoceste. Prema Splitu i Omišu postoje redovite autobusne linije, iako njihov vozni red često ne ispunjava zahtjeve, te se putnici koriste međugradskim linijama u tranzitu.

Potrebno je jačanje funkcija samog naselja Šestanovca, na svim područjima, od već spomenutog otvaranja radnih mjesta do sadržaja za zabavu i slobodno vrijeme. Autocestom se znatno smanjuje vrijeme putovanja do Splita i Zagreba, a do mora i turističkih naselja primorja stiže se novoobnovljenom državnom cestom za 10 do 15 minuta, te se njome brže dolazi do mjesta zaposlenja ili rekreacije.

ZAKLJUČAK

Prostor Omiške zagore periferni je prostor zahvaćen procesom depopulacije i ruralnog propadanja. Posljedice su napušteni zaseoci, struktura stanovništva koja je zahvaćena sve bržim starenjem, negativna prirodna promjena posljednjih tridesetak godina, te emigracija mladog stanovništva. Stoga je i svako planiranje razvoja ekonomskih djelatnosti opterećeno takvim karakteristikama. Starije stanovništvo sporije prima inovacije, dok mlađe stanovništvo sve teže pokazuje želju za promjenama, smatrajući odlazak s ovog područja neminovnim činom. Doda li se tome i nepovoljna naseljska struktura s nedovoljno razvijenim centrom, jasno je kako današnje demografsko stanje utječe na buduće planiranje i koliko je potrebno raditi na promjenama današnjih trendova.

Čvor Šestanovac jedno je od značajnijih čvorišta na cijeloj autocesti A1, posebice u turističkoj sezoni. Završetkom izgradnje te kapitalne prometnice promijenila se prometno-geografska konfiguracija i stvoreni su novi prostorni odnosi u ovom dijelu Dalmatinske zagore. Ona omogućuje aktivnije uključivanje stanovništva Dalmatinske zagore u povezani život, a povezano s tim i viši stupanj vrednovanja postojeće resursne osnove. Razvijeno čvorište je preduvjet za izgradnju gospodarskih zona, a sama autocesta skraćuje vrijeme putovanja iz turistički emitivnih područja, te tako pozitivno djeluje na razvoj turizma. Anketno istraživanje pokazuje da se najveći broj ispitanika s područja Općine Šestanovac autocestom koristi više puta tjedno i nekoliko puta mjesečno, ali u pravilu uglavnom prema udaljenijim odredištima (Zagreb, Split).

Omiška zagora je područje kontrasta. Prostor koji je danas zahvaćen depopulacijom, ali velikih potencijala u razvoju ruralnog turizma, pa i poljoprivredne proizvodnje, posebice mediteranskih kultura. Kraj tipičnih krških zaravnih koje su često i gole, brojnih jama i ponikvi, te kraj plodnih flišnih polja i aluvi-

jalnih nanosa rijeke Cetine. Današnja trasa autoceste i blizina jakih turističkih regija, uz prethodno navedene karakteristike, trebalo bi biti dovoljno da se krene u revitalizaciju ovog dijela Dalmatinske zagore. U tom pogledu model održivog razvoja nameće se kao razuman odabir. Zadržavanje mladih, te privlačenje novog stanovništva, prije svega onih koji su vezani uz ovaj kraj, nameće se kao nužnost, ali i krajnji cilj. Prije svega potrebno je otvoriti radna mjesta i ojačati centre, organizirati društvene tokove, ali s posebnom pažnjom na vrlo osjetljivu prirodnu osnovu. Izbor djelatnosti koje bi preuzele ulogu »motora« promjena trebao bi se temeljiti na specifičnostima ovog kraja, kako prirode tako i društva. Prije svega potrebna je diverzifikacija gospodarstva, jer je ovisnost o jednoj djelatnosti vrlo rizična. No, otvaranje radnih mjesta nije jedina prijeko potrebna promjena. Promjene su potrebne na svim područjima, od pojedinca do čitavog stanovništva ovog područja. Samo tako se mogu zaustaviti današnji negativni trendovi i vratiti živost na ovo područje.

LITERATURA:

- BAUČIĆ I., (1967.): *Cetina. Razvoj reljefa i cirkulacija vode u kršu*, Acta geographica Croatica, br. 5, Zagreb, 7-162
- NEJAŠMIĆ, I. (1991.): *Depopulacija u Hrvatskoj – Korijeni, stanje, izgledi*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, str. 344
- NEJAŠMIĆ, I. (1999.): *Općina Šestanovac: prilog poznavanju demogeografske problematike u Srednjodalmatinskoj zagori*, Geografski horizont 45 (1-2), Zagreb, 101-109
- NEJAŠMIĆ I. (2005.): *Demografija: Stanovništvo u prostornim procesima i odnosima*, Školska knjiga, Zagreb, str. 283
- LAY, V. (2007.): *Održivi razvoj i vođenje*, Društvena istraživanja, br. 6, Zagreb, 1031-1055

Izvori:

- Zaštita i upravljanje vukovima u Hrvatskoj www.life-vuk.hr, 27. kolovoz, 2009
- Prostorni plan uređenja Općine Šestanovac, Zavod za prostorno uređenje Splitsko–dalmatinske županije, Split, 2008
- Tablogrami rođenih i umrlih po naseljima, za razdoblje 1996.-2005, Državni zavod za statistiku, Zagreb
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., CD-ROM 2002, Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Ivan Carević

PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF OMIŠ ZAGORA – THE EXAMPLE OF ŠESTANOVAC MUNICIPALITY

SUMMARY

Omiš Zagora area is a typical example of the karst periphery caught in negative demographic processes which reflect on overall social life. For a long period, it has been an area characterized by emigration of the local population, which is a consequence of limited possibilities for economic development, connected primarily with natural basis, but also with functional negligence of the mentioned area. This was especially obvious during the 1950s. All this has reflected on social life of Omiš Zagora. Population decline, fallow, decay of farmhouses and economic facilities, create today's typical image of most of villages in Omiš Zagora.

This paper will try to identify the basic problems of *sustainable development model*, with focus on the social component, as the main driver of overall development. The research area of this paper is Šestanovac Municipality, an undeveloped area located near Omiš. The aim is to determine the basic problems and possibilities of sustainable development of Omiš Zagora.

Key words: Šestanovac, Omiš Zagora, rural decay, karst periphery, sustainable development, revitalization

Branimir Vukosav

Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, Franje Tuđmana 24 i, 23000 Zadar

e-mail: bvukosav@unizd.hr

POLJA U KRŠU VRGORSKE KRAJINE – OPĆE ZNAČAJKE, PROBLEMI I MOGUĆNOSTI VRJEDNOVANJA

SAŽETAK

Vrgorska je krajina najjužniji predio Dalmatinske zagore, te odražava izrazite kontraste u prirodno-geografskim i socio-geografskim obilježjima. To se poglavito odnosi na razlike između sjeverozapadnih, izrazito brdskih i negostoljubivih zona s raštrkanim selima i zaselcima, te jugoistočnih područja plodnih polja u kršu koja su u prošlosti imala veliko značenje za prehranjivanje lokalnoga stanovništva. I današnji raspored stanovnika administrativnog prostora Grada Vrgorca, te samog naselja Vrgorac svjedoči o tradiciji naseljavanja u blizini polja Jezero i Rastok, unatoč konstantnoj depopulaciji cijele Vrgorske krajine tijekom 20. stoljeća.

Složena hidrološka situacija i danas je uzrokom brojnih problema u vidu periodičnih plavljenja, što vrjednovanje ovih polja u poljoprivrednom smislu čini otežanim unatoč poduzetim zahvatima radi skraćenja trajanja poplava. Danas, u izmijenjenim geopolitičkim i geoprometnim, kao i gospodarskim okolnostima, krška polja vrgorskoga prostora doživljavaju i novi sociogeografski moment u krajobraznom i funkcionalnom smislu.

Ključne riječi: krš, polje, Vrgorsko polje, Jezero, Rastok, plavljenje, valorizacija, sociogeografski trendovi

UVOD

Pod pojmom Vrgorske krajine najčešće se razumijeva današnji teritorijalni opseg administrativnog područja Grada Vrgorca, u krajnjemu jugoistočnom dijelu Splitsko-dalmatinske županije (Sl. 1.). U kontekstu prostora Dalmatinske zagore to područje obuhvaća njezin najjužniji dio te po svojim prirodno-geografskim i sociogeografskim značajkama u biti predstavlja prijelazno područje između brdsko-planinskog dijela Imotske krajine na sjeverozapadu te plodnoga donjoneretvanskog prostora na jugoistoku.

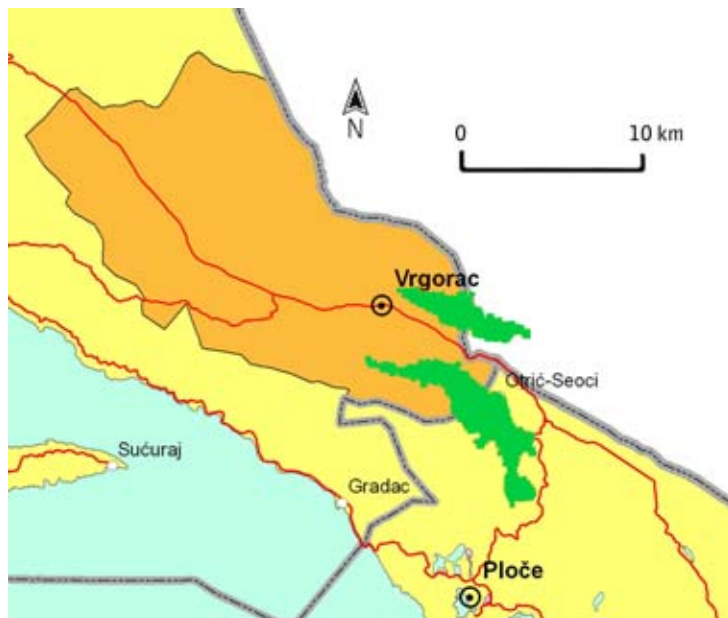
Administrativno područje Grada Vrgorca obuhvaća 25 pripadajućih naselja (Banja, Dragljane, Draževitići, Duge Njive, Dusina, Kljenak, Kokorići, Kotezi, Kozica, Kutac, Mijaca, Orah, Podprolog, Poljica Kozička, Prapatnice, Raščane, Ravča, Stilja, Umčani, Veliki Prolog, Vina, Višnjica, Vrgorac, Vlaka i Zavojane) raštrkanih na površini od ukupno 285 km². Pripada Splitsko-dalmatinskoj županiji, iako se može reći da je u mnogim aspektima u novijoj povijesti bilo izrazitije povezano s prostorom neretvanske delte na jugoistoku (današnja Dubrovačko-neretvanska županija). Uzroke tomu treba tražiti poglavito u pristupačnijem terenu i manjoj izrazitosti prirodnih prepreka, te posljedičnoj razmjerno dobroj prometnoj povezanosti najgušće naseljenih jugoistočnih vrgoračkih naselja s prostorom Metkovića i Ploča. U tom kontekstu valja istaknuti i izraženu heterogenost vrgorskih naselja, odnosno otežanu i nedostatnu povezanost između jugoistočnih naselja u blizini samog Vrgorca i uz polja u kršu, te pojedinih sjeverozapadnih naselja (Raščane, Poljica Kozička, Mijaca), od kojih su neka u prometnom i gravitacijskom smislu bliskija prostorima Imotskog i Makarske negoli Vrgorcu kao matičnom administrativnom središtu. Nedavnim dovršetkom izgradnje autoceste A1 do čvora Ravča stvoren je osnovni preduvjet za funkcionalno pregrupiranje vrgorskoga prostora, koji tim činom prestaje biti prometno marginalizirano *slijepo crijevo* i postupno postaje tranzitno područje s mogućnošću socioekonomskoga razvoja kroz spojeve sa spomenutom autocestom. Osim očiglednih beneficija i prednosti autoceste koja će zasigurno prouzročiti jačanje novih sociogeografskih trendova (ekonomskih, demografskih, itd.), poglavito u najizoliranijim naseljima, kapitalna infrastruktura utjecat će i na fizionomske, ekološke i krajobrazne značajke vrgorskoga prostora.

Izraziti prirodno-geografski, sociogeografski i općenito krajobrazni kontrast Vrgorske krajine očituje se ponajviše u uočljivoj razlici između prostranijega i slabije naseljenog sjeverozapadnog dijela obilježenog strmim padinama, područjima ljutoga krša i prirodnom nepristupačnošću, te manje prostranoga i gušće naseljenog jugoistočnoga dijela čija su dominantna vizualna značajka plodne površine polja u kršu (Sl. 2.). S obzirom na spregu čovjeka i prostora koji naseljava, odnosno pretpostavljenu povoljnost određenih područja za naseljavanje, upravo je jugoistočni dio s prostranim površinama polja u kršu tradicionalno najnaseljeniji i najkultiviraniji dio vrgorske krajine, te kao takav ima najveće značenje i u moderno doba. No implikacijama izazvanim modernim sociogeografskim razvojem, postavlja se opravdano pitanje kako optimalno vrjednovati prostor vrgoračkih polja u kršu da bi mogao zadovoljiti potrebe razvoja cjelokupnoga vrgorskog prostora, a istodobno zadržati i glavninu svojih prirodnih vrijednosti u kontekstu očuvanja osjetljivih ekosustava.

Slika 1. Geografski položaj vrgorskoga prostora

Slika 2. Položaj polja u kršu u kontekstu administrativnog prostora Grada Vrgorca

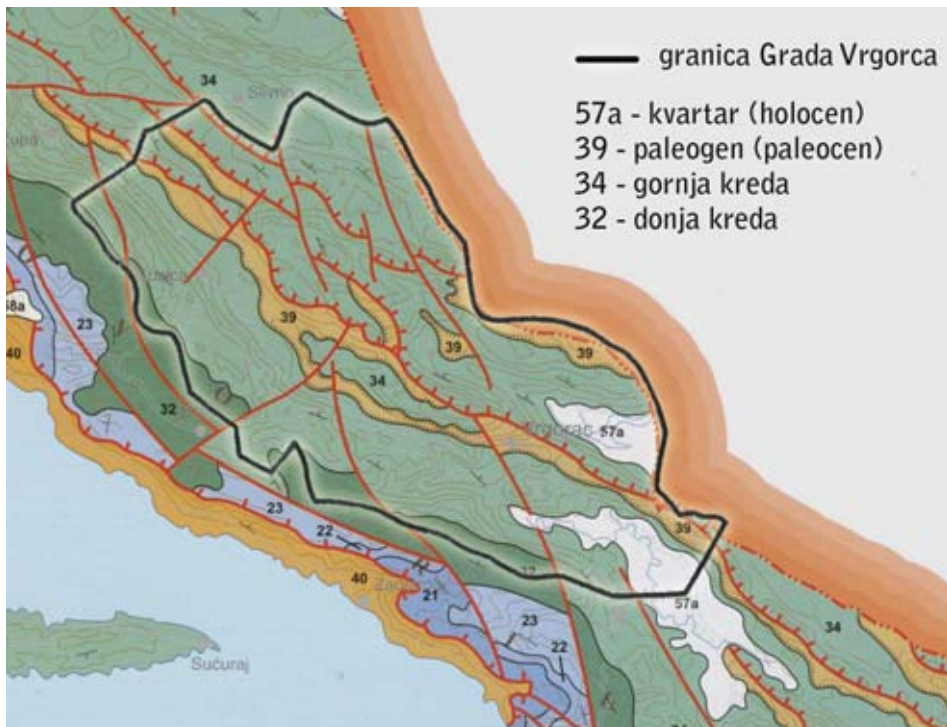

OSNOVNE PRIRODNO-GEOGRAFSKE ZNAČAJKE JUGOISTOČNOGA DIJELA VRGORSKE KRAJINE

Geološke značajke. Prema genezi, najveći dio Vrgorske krajine pripada tektonskoj jedinici *Biokovske zagore*, koja zauzima područje istočno od Biokova. Osnovna joj je značajka izrazita luskava građa terena. U vrgorskom prostoru prevladavaju kredni vapnenci i dolomiti, a u manjim zonama na jugoistoku ima paleogenskih naslaga, te kvartarnih jezerskih naplavina (Sl. 3.).

Najstarije naslage na području jugoistočnoga dijela Vrgorske krajine su vapnenci i breče donjokredne starosti koji sudjeluju u građi hrpta Rilića. Pojedini grebeni u gorskom dijelu izgrađeni su i od naslaga gornjokredne starosti (cenomanski vapnenci u dijelovima Rilića i više odvojenih lokaliteta izgrađenih od turonskih vapnenaca), te u manjoj mjeri paleogenske (jugozapadna padina Matokita). Od krednih vapnenaca izgrađeni su i humovi unutar područja Vrgorskoga polja, što upućuje da je i podloga jezerskih naplavina također istoga sastava (CURIĆ, 1994.).

Slika 3. Geološka karta Vrgorske krajine (prema Geološkoj karti Republike Hrvatske izvornog mjerila 1:300 000, Hrvatski geološki institut, Zagreb, 2009.)

Kvartarne naslage zastupljene su u najnižim dijelovima, odnosno sudjeluju u građi Vrgorskoga i Rastočkog polja u vidu jezerskih sedimenata čije je taloženje najvjerojatnije započelo već u pleistocenu i trajalo kroz cijeli holocen. Ovisno o podlozi na kojoj leže, debljina tih sedimenata varira do maksimalno 15 metara (MARINČIĆ i dr., 1978., MAGAŠ i dr., 1979.).

U kontekstu rudnih bogatstava, u južnom i jugoistočnom dijelu Vrgorske krajine utvrđene su pojave asfalta, gline i limonita. Najveća je koncentracija asfalta u prostoru uvale Bunina, gdje su ostatci nekadašnjeg rudnika Paklina, a zalihe su iscrpljene do sredine 1970-ih godina. Limonit je zastupljen kod zaselka Pervani u Kokorićima, a potencijalno iskoristive pleistocenske gline rasprostranjene su na području polja Rastok.

Reljefne značajke. Unatoč kršu kao zajedničkoj i glavnoj odrednici, prostor Grada Vrgorca pod kojim se danas razumijeva odrednica „Vrgorska krajina“, moguće je, s obzirom na osnovne reljefne značajke, ugrubo podijeliti na dva dijela – veći, sjeverozapadni brdsko-planinski dio gdje dominiraju veliki nagibi i nadmorske visine, te manji, jugoistočni dio obilježen padinama planinskih prostora i uzvisina koje se spuštaju u plodna i prostrana polja u kršu.

Prema geomorfološkoj regionalizaciji (BOGNAR, 1999.), Vrgorska krajina pripada megamakrogeomorfološkoj regiji Dinarskoga gorskog sustava, odnosno preciznije, makrogeomorfološkoj regiji Centralne Dalmacije s arhipelagom. Cijeli prostor u užem je smislu dijelom meogeomorfološke regije Gorskih hrptova Biokova i Rilića s Vrgoračkim brdsko-zavalskim područjem.

Jugoistočnim prostorom Vrgorske krajine dominira kontrast između razmjerno strmih i dinamičnih padina Rilića i omanjih vapnenačkih grebena i hrptova te zaravnjenih krških polja i humova u poljima. U odnosu na sjeverozapadni dio, ovdje su padine ipak razmjerno blaže, te su padinski procesi svedeni na minimum. Speleološke forme još uvijek su nedovoljno istražene, a pretpostavljeni kompleksni sustav podzemnih šupljina karakterističnih za prostore izrazitog krša može se naslutiti iz niza ponora, izvora i estavela na obodima polja.

Osnovna klimatska obilježja. Podjela vrgorskoga prostora na dvije cjeline vidljiva je i u klimatološkom kontekstu. Pritom je ključna kombinacija utjecaja mora i reljefa, odnosno razlika između jugoistočnoga područja, više izloženog maritimnim uvjetima, koji ima tipičnu sredozemnu klimu obilježenu vrućim ljetima (klasifikacija prema Köppenu – Csa), te sjeverozapadnoga (prije laz tipova Cfa i Cfb), gdje je veći utjecaj kontinentalnosti. Drugim riječima, Vrgorska krajina podijeljena je tzv. *granicom Mediterana*, koja dijeli sredozemnu klimu (Csa – prema Köppenu) od umjereno tople vlažne klime s vrućim, odnosno toplim ljetom (Cfa i Cfb) (ŠEGOTA, FILIPČIĆ, 2003.). Drugim riječi-

ma, s obzirom na to da krajnji jugoistok vrgorskoga prostora ima brojne značajke sličnije priobalnom prostoru negoli Zagori kojoj smještajem pripada, u uspoređivanju klimatskih razlika između sjeverozapada i jugoistoka Vrgorske krajine može se govoriti da vrijedi činjenica utvrđena klimatskom regionalizacijom, a to je da zaleđe Dalmacije nije bitno hladnije od obale nego je vlažnije (FILIPČIĆ, 1998.).

Dostupni podatci meteorološke postaje Vrgorac daju djelomičnu sliku o klimatskim prilikama u tome klimatski prijelaznom području, s tim da zbog položaja grada i mjerne stanice klimatske vrijednosti imaju donekle veću relevantnost za jugoistočni (sredozemni) dio ovoga prostora. Iako razdoblje mjerenja (1981.-2005.) nije standardno, moguće je i iz tih podataka donijeti razmjerno točne zaključke o klimi jugoistočnoga dijela Vrgorske krajine.

Tablica 1. Srednje mjesečne temperature zraka i količine oborina za postaju Vrgorac u razdoblju 1981.-2005.

Temperature (°C)												
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	sred god. temp.
5,1	5,7	8,7	12,0	17,2	21,5	24,6	24,6	19,9	15,0	9,5	5,9	14,0
Oborine (mm)												
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	ukup. godišnje
158,0	149,3	170,9	152,2	84,8	45,5	34,1	51,9	127,7	175,6	241,0	256,9	1611,1

Izvor: Državni hidrometeorološki zavod, 2010.

Budući da su mjerenja obavljena u užem prostoru samog Vrgorca, temperature i oborine, odnosno njihovi prosjeci, izražavaju vrijednosti karakteristične za spomenuti prijelaz između dviju klimatskih kategorija. Pritom treba uzeti u obzir i mikroklimatske specifičnosti uzrokovane nizom čimbenika, napose reljefnih i smještajnih. Razmjerno veliku srednju količinu oborina (1611 mm) ovo područje prima zbog svojega smještaja u zaleđu visokih prostora Biokova i Rilića, a najmanju količinu primaju upravo prostori južnih i jugoistočnih dijelova krajine. Vjetrovitost je također vrlo izražena, no zbog izrazite energije i dinamike reljefa uvelike ovisi o pojedinoj lokaciji, odnosno o općoj konfiguraciji terena.

Hidrogeografske značajke. Jugoistočni dio Vrgorske krajine je vodom bogatije područje od njezina sjeverozapadnog dijela. Pritom se to ponajviše odnosi na prostore Vrgorskog polja (Jezera) i Rastoka, te u značajnoj mjeri i dijelove krške zavale Bunina. Hidrološki, područje polja najvećim dijelom pripada poriječju rijeke Neretve, uz podzemno otjecanje. Pojava izvora u polji-

ma vezana je uz vodonepropusne dolomitske naslage, te razmjerno malu nadmorsku visinu polja (Rastok 65 m, Vrgorsko 25 m), što ih čini posljednjim stubama u nizu stupnjevito poredanih krških polja od Livanjskog polja prema jugu, te tako u njih dospijevaju vode sa širega hidrogeološkog područja. Ovdje dolazi do izražaja povezanost krških polja sustavom podzemnih tekućica – ponornica (BONACCI i dr., 2008.), u užem smislu kroz povezanost Rastoka i Vrgorskoga polja (vode koje poniru na južnom rubu Rastoka izviru na sjevernom rubu Vrgorskoga polja u vidu stalnih i povremenih izvora).

Najvažniji površinski vodotoci su Matica vrgorska u Vrgorskom polju, te Matica Rastoka u Rastoku. Matica vrgorska prihranjuje se vodom iz stalnih (Butina, Stinjevac, Lukavac) i povremenih (Nuga, Vučija, Vlaška, Studeno, Kruška i Mrtva) izvora u sjevernim, odnosno sjeverozapadnim rubovima Vrgorskoga polja. Spomenuti stalni izvori izravno su povezani s vodama koje se cijede s područja polja Rastok, što je dokazano i pokusima bojenja vode (ŠTAMBUK-GILJANOVIĆ, 1998.). Vode s područja Vrgorskoga polja otječu nizom ponora, te odvodnim kanalom Prigon i tunelom Krotuša prema Baćinskim jezerima. S druge strane, voda koja pritječe u Maticu Rastoka vezana je uz rijeku Trebižat u Hercegovini, s kojom je povezana kanalom Parilo-Brza voda o kojemu uvelike ovisi sveukupni vodni režim u Rastoku.

Plavljenje obaju polja u vrijeme intenzivnih padalina na širem području sljeva ovisi o ravnoteži između sveukupne propusne moći sustava Rastok – Vrgorsko polje – Baćinska jezera koji je tek djelomično uspješno reguliran, što još uvijek ostaje bitan problem ovoga područja.

OSNOVNE ZNAČAJKE POLJA U VRGORSKOJ KRAJINI

Vrgorsko polje (Jezero), preciznije njegova sjeverozapadna polovica, najveća je dostupna plodna površina unutar administrativnih granica Grada Vrgorca. Općenito, to je polje pretposljednja morfološka stuba u nizu stupnjevito poredanih polja u kršu (u nizu od Livanjskog i Duvanjskog polja prema dolini i delti Neretve (ŠTAMBUK-GILJANOVIĆ, 1998.). Polje ukupno obuhvaća površinu od 2963 ha (oko 32 km²), od čega korisna obradiva površina zauzima oko 2830 ha. Najveći dio površine u sastavu je Grada Vrgorca (jugoistočni i južni dijelovi polja pripadaju područjima Grada Ploča i Općine Pojezerje). Polje se pruža oko 15 km u duljinu, dok mu je širina izrazito neujednačena, poglavito zbog snažne reljefne dinamike na njegovu jugozapadnom obodu. Poljem protječe površinski vodotok naziva Matica vrgorska koji izvire u zapadnim i sjevernim dijelovima, hraneći se vodom iz niza stalnih i povremenih izvora, od kojih su naj-

značajniji Butina, Stinjevac i Lukavac na sjevernom obodu polja. Uobičajeno obilježje polja u kršu koja ne izuzima ni Vrgorsko polje jest njihovo povremeno plavljenje. Naziv „jezero“ koji se ustalio kod domaćega stanovništva, a nerijetko se može naći i kao toponim (Jezero) u kartografskim prikazima, u najvećoj mjeri opisuje i simbolizira glavnu značajku ovoga polja u prošlosti. Prirodno otjecanje vode događa se u ponornoj zoni na južnim i istočnim rubovima polja (ponori Kruška, Staševica, Krotuša, Krtinovac, Crni vir i dr.).

Polje **Rastok** druga je najveća plodna površina u Vrgorskoj krajini. Riječ je o polju duljine oko 12 kilometara koje se pruža u pravcu SZ-JI, a koje je podijeljeno državnom granicom između Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine. Granica dijeli polje na dva dijela, od kojih je zapadni u sastavu Republike Hrvatske, odnosno Grada Vrgorca, dok istočni dio pripada bosansko-hercegovačkoj Općini Ljubuški. To zatvoreno polje proteže se u duljinu 12 km, a ukupne je melioracijske površine 17,7 km² (oko 1763 ha). Od toga Republici Hrvatskoj, odnosno Gradu Vrgorcu pripada približno 8 km², dok je istočni, nešto veći dio u sastavu grada Ljubuškog u susjednoj BiH. Uzvisine Škulja, Gradina i Zveč prirodna su barijera koja dijeli Rastok od Vrgorskog polja, a zbog konfiguracije terena i nešto više nadmorske visine Rastoka, vode iz ovoga polja slijevaju se prema Vrgorskom polju, gdje se pojavljuju kao niz ranije spomenutih izvora. Glavni vodotok u polju Rastok je Matica Rastoka, koji ponire u južnome dijelu polja, a vode ponovno izbijaju u nižemu Vrgorskom polju.

Prema kršološkoj klasifikaciji, Vrgorsko polje i Rastok spadaju u red submediteranskih, povremeno djelomično ili stalno poplavljenih krških polja s plodnim poljoprivrednim površinama, s mogućnošću intenzivnije obrade u sušnoj polovici godine (HABIČ, 1987.). S obzirom na činjenicu da je riječ o najvećim i najplodnijim površinama u razmjerno nepovoljnom krškom okruženju, ta su polja bila glavni privlačni čimbenik naseljavanja u južnim dijelovima Vrgorske krajine, te su, uz pojedina stočarska naselja na sjeverozapadu, u prošlosti tvorila okosnicu gospodarstva ovoga kraja. No osnovni problem s vrjednovanjem obaju polja u skladu s potrebama ratarstva činile su i još uvijek čine pojedine prirodno-geografske okolnosti, napose mikroklimatska situacija zbog koje su ta područja trpjela i još uvijek trpe suše u ljetnom dijelu godine, a zimi poplave. Plavljenje je bilo vrlo često i intenzivno zbog zasićenja vodnog lica, te je dolazilo do izbijanja niza povremenih izvora koji su velike dijelove polja pretvarali u jezerske prostore. No prilično prilagodljivo pučanstvo u takvim bi se prigodama okrenulo djelomično iskorištavanju pogodnih padina na obodima, a djelomično i ribolovu u *jezeru*.

Osim poljoprivredne funkcije, polja su u prošlosti u sušnom dijelu godine imala i prometnu važnost, jer su razmjerno lako pristupačna i tranzitna područ-

Slika 4. Vrgorsko polje (Jezero)

Slika 5. Rastok

ja u odnosu na razmjerno dinamičan reljef koji ih okružuje. U slučaju Vrgorske krajine dugotrajno plavljenje davalo je tim poljima (poglavito Jezeru) i obilježje medija za vodeni promet, drugim riječima, zasićenje vodom uzrokovalo je plavljenje postojećih putova kroz polje te mijenjalo način transportiranja ljudi i roba, kao i opću prometnu sliku toga kraja.

Svaki pokušaj uravnoteženoga i održivog vrjednovanja polja u kršu integralno je vezan uz problematiku upravljanja vodama. Drugim riječima, u kontekstu socioekonomskog razvoja, zahvati poduzeti u novijoj povijesti, kao i oni potrebni za optimalno i uravnoteženo vrjednovanje prostora krških polja, iziskivali su ili iziskuju intervenciju u vodni režim pojedinog polja, te izravno ili neizravno i njegova šireg okruženja. Zbog toga je u vrjednovanju krških polja potrebno ostvariti optimalnu uravnoteženost između prirodne osnove i potrebe za razvojem. Da bi se takav uravnotežen i održiv pristup učinkovito implementirao, potreban je multidisciplinarni pristup, odnosno plan razvoja koji bi uključio stručnjake i znanstvenike iz različitih disciplina i područja interesa.

Demogeografske značajke. Prema popisu iz 2001. područje Grada Vrgorca imalo je ukupno 7593 stanovnika, čime je prvi put nakon 1910. ostvaren porast broja stanovnika nakon devet desetljeća konstantne depopulacije. Pritom treba istaknuti da u spomenutom razdoblju nije bilo značajnijih promjena u administrativnim granicama općine, te brojke koje izražavaju broj stanovnika prema popisima kroz 20. stoljeće (Tab. 2.) pružaju razmjerno vjeran prikaz kretanja broja stanovnika svih vrgoračkih naselja. Depopulacija koja je započela između 1910. i 1920. obilježena je padom broja stanovnika poradi Prvoga i Drugoga svjetskog rata, a nastavila se zbog procesa deruralizacije. Istodobno industrijalizacija u Vrgorskoj krajini nije bila intenzivna niti je mogla osigurati zadržavanje stanovnika na vrgoračkom području.

Tablica 2. Kretanje broja stanovnika Grada Vrgorca 1900.-2001.

1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
11910	12859	12838	12756	11621	11612	11246	9927	8228	7494	7593

Izvor: Naselja i stanovništvo Republika Hrvatske 1857.-2001., DZZS, 2006.

Naselja vezana uz vrgoračka polja u kršu tradicionalno su se razvila na obodima polja, djelomično radi očuvanja plodnih površina u polju, a djelomično radi plavljenja. Riječ je o naseljima koja su svoje tradicionalne poljoprivredne djelatnosti vezala više uz ratarstvo nego na stočarstvo, a u obodnim zonama Vrgorskoga polja i Rastoka ukupno ih je devet: Draževitići, Dusina, Kutac, Umčani, Prolog V. i Vina na rubovima Vrgorskog polja, te Orah, Potprolog i Banja u rubnim područjima Rastoka (Sl. 4.). Vrgorac se pak smjestio na brd-

skom sedlu koje je s jedne strane otvoreno prema Rastoku, a s druge prema Vrgorskom polju, ali se u odnosu na njih nalazi na višoj nadmorskoj visini. Jugoistočna vrgoračka naselja gušće su naseljena od populacijski devastiranih sjeverozapadnih. Rezultat je to bolje prometne povezanosti s Vrgorcem i drugim obližnjim središtima (Metković, Ploče), kao i općenito napuštanja tradicionalnih djelatnosti i industrijalizacije tijekom druge polovice 20. stoljeća.

Slika 6. Naselja u sastavu Grada Vrgorca (žutom bojom označena su naselja u blizini polja u kršu)

Unatoč gotovo konstantnoj depopulaciji većine jugoistočnih naselja uz pojedine manje iznimke, u svim vrgorskim naseljima zabilježeni su demografski gubitci, zaključno s 1991., dok je 2001. većina njih (s iznimkom Vine i Velikog Prologa) imala porast broja stanovnika. Taj trend djelomično svjedoči o unutarnjem demografskom presukturiranju Grada Vrgorca (preseljavanje u jugoistočni dio općine), ali je u najvećoj mjeri rezultat doseljavanja iz susjedne BiH ili pak nominalne promjene boravišta stanovnika iz susjednih naselja u Bosni i Hercegovini. Poglavitito se to odnosi na Orah, Podprolog i Dusinu, pri

čemu Dusina bilježi čak 124 „doseljena“ stanovnika (121 iz BiH), Orah 97 (od čega 96 iz BiH), a Podprolog 109 (107 iz BiH). Doseljenih iz drugih vrgoračkih naselja znatno je manje (Dusina 63, Orah 34, Podprolog 33), a za usporedbu naselje Ravča zapadno od Vrgorca bilježi niži porast uz veći broj doseljenih iz drugih naselja (34) negoli iz inozemstva (29) (VUKOSAV, 2006.).

Tablica 3. Kretanje broja stanovnika naselja uz vrgoračka polja u kršu (1900.-2001.)

Naselje	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Banja	297	308	-	276	268	276	257	215	214	210	242
Draževitići	160	178	193	172	212	222	209	185	205	177	184
Dusina	562	606	822	802	503	454	460	442	409	447	540
Kotezi ¹	460	517	608	528	422	442	394	350	334	309	314
Orah	582	586	575	560	542	532	489	361	308	290	367
Podprolog	316	357	350	359	349	380	376	374	352	325	419
Prolog V.	133	197	-	33	492	610	628	562	558	514	471
Umčani	196	227	244	279	257	289	294	297	269	242	240
Vina	201	246	230	252	264	263	252	211	202	187	184

Izvor: Naselja i stanovništvo Republika Hrvatske 1857.-2001., DZZS, 2006.

RJEŠENJE PROBLEMA ODVODNJE VIŠKOVA VODE IZ POLJÂ – OSNOVNI PREDUVJET ZA VRJEDNOVANJE

Glavno obilježje polja u kršu Vrgorske krajine jest njihovo povremeno plavljenje do kojega dolazi godišnje i po nekoliko puta (Sl. 7.), ovisno o količini i distribuciji oborina u široj regiji tijekom hladnijeg dijela godine. Posebice se to odnosi na Vrgorsko polje koje svoj neslužbeni toponim Jezero (kako ga imenuje lokalno stanovništvo) duguje upravo dugotrajnoj poplavljenosti tijekom prošlosti. Osnovni uzrok poplavama jest nedostatna izdašnost ponora i odvodnih tunela, pri čemu se voda koja dotječe dijelom s vlastitoga orografskog sljeva, a dijelom kroz kompleksno krško podzemlje s viših nadmorskih visina, te s bliskih i udaljenih površina skuplja u tom prostoru. Na tom „putu“ Vrgorsko je polje pretposljedna stuba na koju se slijevaju vode koje potje-

¹ Središte naselja Kotezi smješteno je u krškoj uvali Bunina, ali njegov nekadašnji zaselak Kutac (koji se 2006. godine odvojio od Koteza u zaseban MO) položajem, te tradicijom i gospodarstvom vezan je uz Vrgorsko polje.

ču s Imotsko-bekijskog i Livanjskog polja, te ostalih stubasto poredanih polja. Konačno, upravo je polje Rastok zona s koje se velik dio voda slijeva u Vrgorsko polje podzemnim putem.

Potreba za reguliranjem poplava Vrgorskoga polja javila se još tijekom 17. stoljeća kada je uvođenjem kukuruza kao bitne prehrambene kulture porasla važnost krških polja i njihovih prostranih plodnih površina. Otad su, tijekom različitih geopolitičkih okolnosti i uprave više različitih država, izvršeni mnogi pokušaji djelomičnog rješavanja problema plavljenja kako bi se osigurao pristup što većim plodnim površinama u polju u što duljem razdoblju tijekom godine.

Slika 7. Poplave u Vrgorskom polju u siječnju 2010. godine (izvor: www.vrgorac.hr)

Prvi pokušaji izvedbe radova na ublažavanju poplava obavljani su početkom 18. stoljeća, tijekom mletačke uprave nad Vrgorskom krajinom. Pritom su očišćeni i uređeni ponori uz jugozapadnu stranu polja. Radove na proširenju ponora Maričevac obavila je francuska uprava početkom 19. stoljeća kako bi se ublažilo plavljenje tijekom prvih jesenskih kiša, ali tim radovima nisu ostvareni očekivani rezultati. Pokušaj izrade trajnijeg rješenja poduzela je austrijska uprava u Dalmaciji, koja je 1910. izradila projekt proboja tunela prema

Baćinskim jezerima, no radovi koji su otpočeli u lipnju 1914. ubrzo su prekinuti izbijanjem Prvoga svjetskog rata (MARKOTIĆ, 2006.). Radovi su nastavljeni tek 1936. na inicijativu članova lokalne vodne zadruge, te je na koncu 1938. izgrađen spomenuti tunel Krotuša (Sl. 8), duljine 2130 metara i kapaciteta 22 m³/s. Tek njegovom izgradnjom dolazi do prekretnice, pa nekadašnje jezero dobiva karakter polja u pravom smislu riječi. No poplave nisu u potpunosti otklonjene, a dodatni radovi na uređenju odvodnog sustava poduzeti su 1945.-1946. (spajanje tunela s rijekom Maticom i prokopavanje sedla Prigon), 1957.-1958. (snižavanje otvora tunela kako bi zahvatio dodatne niže površine polja), te 1972.-1977., nakon čega je omogućeno i veće i djelotvornije kasnije otjecanje vode od 80 m³/s (MARGETA, KNEZIĆ, 2001.).

Slika 8. Ulazni otvor melioracijskog tunela Krotuša (izvor: www.destinacije.com)

Plavljenje Vrgorskoga polja nastupa pri vodostaju od 325 cm u Dusini, a pri vodostaju od 465 cm poplava zahvaća cijelu površinu polja. Unutar petnaestogodišnjeg razdoblja 1982.-1996. poplave su se u pravilu javljale tijekom osam mjeseci, a u toplijem dijelu godine (svibanj-kolovoz) u pravilu ih nije bilo. Ukupno godišnje trajanje poplava bilo je od 4 dana (1993.) do 45 dana (1996.), s tim da su se poplave javljale i nekoliko puta u godini (MARGETA, KNEZIĆ, 2001.).

Za razliku od Vrgorskog polja, problem plavljenja Rastoka nije ni izbliza riješen. Za vrijeme velikih voda izvor Banja u sklopu izvorišne zone u zapadnom dijelu polja poplavljuje dijelove polja, uz maksimalno plavljenje do 50%. Glavnina vode iz Rastoka ponire i javlja se u nizu izvora na sjevernom rubu Vrgorskoga polja. Jedini zahvat vezan za odvodnju viškova voda s Rastoka obavljen je 1991. prokopavanjem tunela Rastok (Sl. 9.) radi odvodnje viškova u Vrgorsko polje i njegova navodnjavanja. Kapacitet tunela je $18,5 \text{ m}^3$, a ukupna mu je duljina 1607 metara. No valja istaknuti da tunel od izgradnje još uvijek nije u funkciji jer vodni val istodobno pogađa oba polja, pa bi odvodnja rastočkih voda otežala stanje u Vrgorskom polju.

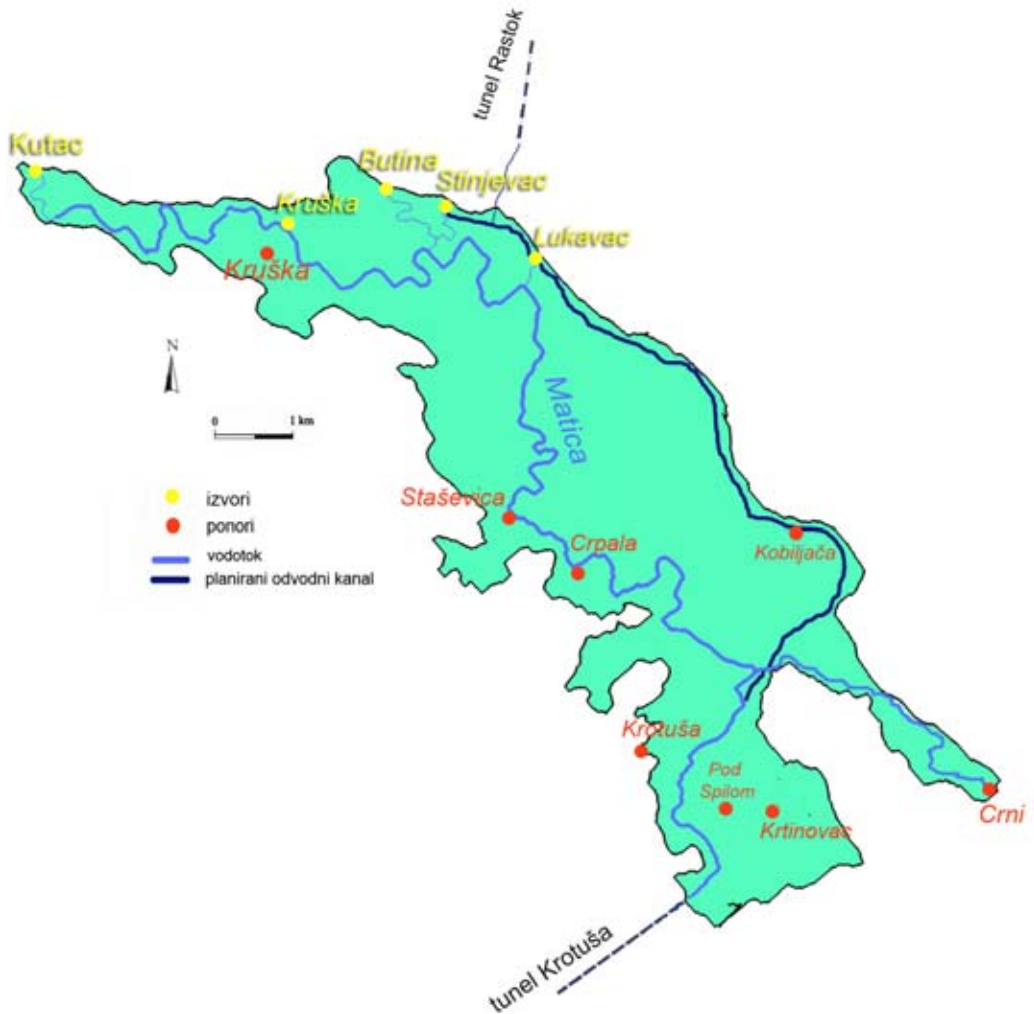
Slika 9. Odvodni tunel Rastok: 1 – ulazni otvor u polju Rastok, 2 – unutrašnjost tunela, 3 – izlazni otvor u Vrgorskom polju

Integralni pristup rješenju problema odvodnje u vrgoračkim poljima ponudile su Hrvatske vode, koje su pokrenule inicijativu za rješavanje ovoga problema te je Građevinski fakultet u Splitu 1999. izradio *Studiju odvodnje viška polja iz Vrgorskog polja*. Tom studijom definirani su glavni i sporedni ciljevi te je naglašena potreba istodobnog rješavanja odvodnje viškova vode s prostora obaju vrgoračkih polja. Određeno je ukupno šest varijanti rješenja zaštite Vrgorskog polja od velikih voda, od kojih svaka zahtijeva izgradnju dodatnih objekata za evakuaciju vode, uz korištenje dvaju postojećih odvodnih tunela (Rastok i Krotuša). Odabrana varijanta, koja se pokazala najpovoljnijom i najisplativijom, temelji se na ideji sakupljanja vodnih viškova u sjeveroistočnoj obodnoj zoni Vrgorskoga polja, gdje bi bio izgrađen kanal od izlaza tunela Rastok do donjeg toka Matice, odnosno do tunela Krotuša (Sl. 10). Tako bi se evakuirali viškovi vode iz polja Rastok uz učinkovitiju odvodnju iz Vrgorskog polja. Također, isti bi kanal imao i funkciju kanala za navodnjavanje u sušnom razdoblju, a projektom je predviđena i manja multifunkcionalna retencija u području Krotuše koja bi služila za unaprjeđenje režima podzemnih voda, restauraciju specifičnih ekoloških obilježja kakva je Vrgorsko polje imalo dok je imalo jezersko obilježje, zadržavanje sedimenata i zagađenja, bolju regulaciju istjecanja, te smanjenje negativnih utjecaja na Baćinska jezera (MARGETA,

KNEZIĆ, 2001.). Implementacijom spomenutog rješenja vrlo vjerojatno bi se postigao značajan napredak u ublažavanju opasnosti od poplava u obama poljima, a to bi se posebno odrazilo na unaprjeđenju mogućnosti vrjednovanja (osobito u polju Rastok koje je u kontekstu sanacije opasnosti od poplava još uvijek na samom početku).

Slika 10. Skica hidrološkog sustava Vrgorskog jezera s ucrtanim predloženim rješenjem kanala duž sjeveroistočnog oboda polja (prema: MARGETA, KNEZIĆ, 2001.)

MOGUĆNOSTI VRJEDNOVANJA POLJA VRGORSKE KRAJINE

Ovisno o položaju, dimenzijama, prirodno-geografskim obilježjima, socioekonomskim potrebama i tradiciji, vrjednovanje i iskorištavanje krških polja moguće je općenito ostvariti na četiri platforme:

1) Uređenje vodnih resursa (odvodnja, melioracija) za potrebe poljoprivredne proizvodnje;

2) Isključivo energetska namjena stvaranjem umjetnih akumulacija i izgradnjom umjetnih odvodnih tunela, te energetskih postrojenja;

3) Višenamjensko vrjednovanje (kroz vodno gospodarenje, poljoprivredu, energetiku, industriju i turizam), uz ograničenu koordinaciju ekoloških i krajobraznih pitanja;

4) Očuvanje i zaštita neizmijenjenih ili donekle izmijenjenih prirodnih uvjeta u obliku rezervata višeg ili nižeg stupnja zaštite, turističkih posebnosti ili zaštićenih vodnih bogatstava.

Da bi mogućnosti vrjednovanja Vrgorskoga polja i Rastoka bile objektivno sagledane kroz filter ovih pet platformi, prijeko je potrebno uzeti u obzir sve relevantne prirodno-geografske, sociogeografske, povijesno-kulturne, socioekonomske, ekološke i druge čimbenike, odnosno razmotriti trenutno stanje u prostoru polja u kršu, uzroke pozitivnih i negativnih segmenata, kao i postojeće trendove, uz apsolutnu potrebu reguliranja viškova voda u hladnijem dijelu godine.

Regulacija poplava predložena spomenutim projektom u svakom je slučaju ključna za bilo kakvu konkretniju realizaciju optimalnog vrjednovanja vrgorskih polja u kršu i izravan je preduvjet za vrjednovanje u kontekstu optimizacije poljoprivredne proizvodnje. No uzevši u obzir mogućnosti vrjednovanja polja u kršu, u oba je polja moguće primijeniti i druge oblike vrednovanja kao npr. turističko (uređenje i promocija biciklističkih i trekking staza u oba polja i vinskih cesta u Vrgorskomu polju), zatim rudarsko (bogata ležišta kvalitetne gline na pojedinim lokacijama na hrvatskoj polovici polja) i sl.

No poljoprivredna proizvodnja i danas je prevladavajući način vrjednovanja obaju vrgoračkih polja u kršu, što je rezultat činjenice da u samome vrgorskom prostoru industrijalizacija nije dosegla intenzitet koji bi uzrokovao značajno napuštanje poljoprivrede. Po tom pitanju ovaj kraj odudara od nepovoljnog trenda sve većeg zapuštanja polja i njihovih plodnih površina diljem Dalmatinske zagore. S obzirom na bolje trenutno stanje s poplavama i sušama, Vrgorsko je polje mnogo intenzivnije iskorišteno, a od prevladavajućih kultura koje uzgajaju privatne ili pravne osobe, prevladavaju žitarice, vinova loza,

agrumi i povrtne kulture od kojih su najčešće jagode i krumpir. Jagode i vinova loza pak predstavljaju *brendove* poljoprivredne proizvodnje, stvarajući nacionalno i međunarodno poznate proizvode u vidu čuvenih vrgoračkih jagoda čija se proizvodnja intenzivirala naporima lokalnih vlasti i zadruga te uvođenjem sustava navodnjavanja *kap po kap* i pravodobnim dogovorima s otkupiteljima, kao i vina koja potječu iz vinograda u vlasništvu dviju vinarija u Vrgorskom polju (Vinarije *Vrgorac* i *Franić*). Najčešće vinske sorte s ovog područja su Maraština bijela, Zlatarnica bijela, Medena bijela, Okatac crni, Merlot crni Plavina crna, Cabernet Sauvignon crni. Uglavnom je riječ o sortama karakterističnima za uvjete uzgoja u vinogradarskoj regiji primorske Hrvatske, dok je Okatac značajan za srednju i južnu Dalmaciju, te Dalmatinsku zagoru, a neke od spomenutih sorti karakteristične su za vinsku podregiju Dalmatinska zagora u koju spada i vrgoračko vinogorje. Dobrom organizacijom i poticanjem poboljšanja kvalitete na lokalnoj razini nastoji se stvoriti brend domaćega autohtonog vrgoračkog vina, u čemu zasad prednjače vina proizvedena od autohtonih sorti (Rukatac, Medna, Plavka i Vranac). Uzgoj autohtonih sorti vinove loze rezultat je usklađivanja mnogih parametara kao što su izbor položaja terena, kompatibilnost sorte i podloge, tip tla, agrotehnika, itd.

Slika 11. Nasadi jagoda i voćnjaci čest su prizor u poljoprivredno vrjednovanim zonama Vrgorskog polja i Rastoka

S poljem Rastok situacija je donekle nepovoljnija iz nekoliko razloga – problem poplava je u tom polju još uvijek daleko od ublažavanja. Prije svega, zbog godišnje plavljene površine od 50% manje je intenzivno i kvalitetno vrjednovana. Drugi problem leži u činjenici da polje dijeli državna granica, pa većinu planova zaštite od poplava, kao i integralnih pristupa vrjednovanju, otežava nepostojanje konsenzusa i kompatibilnosti pravne osnove između Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine. No pojedini dijelovi polja s hrvatske strane koji su manje izloženi plavljenju razmjerno su kvalitetno iskorišteni u poljoprivredne svrhe, iako je to daleko od optimalnih mogućnosti.

Naravno, poljoprivredna proizvodnja nije jedina mogućnost vrjednovanja površina vrgoračkih polja u kršu. Praksa na sličnim područjima u svijetu pokazala je da se, ovisno o uvjetima, mogućnostima, tradiciji, afinitetima pučanstva i pravnoj osnovi, vrjednovanju polja u kršu može pristupiti na više načina, s uvjetno različitim pristupima, ciljevima i rezultatima. Osim isključive poljoprivredne proizvodnje koja se nameće kao najlogičniji izbor, valja razmotriti i druge mogućnosti vrjednovanja koje bi uključivale i iskorištavanje dostupnih resursa i kroz sekundarne, odnosno tercijarne djelatnosti. Glede alternativnih pristupa vrjednovanju, valja naglasiti da je Grad Vrgorac dosad nastojao vrjednovati Vrgorsko polje i okolni prostor u turističkom smislu, najkonkretnije u kontekstu onoga što bi se moglo nazvati *vinskim turizmom*, kroz potporu promicanja vinskih gospodarstava i vinarija, te proglašavanjem tzv. vinskih cesta kroz polje u duljini od 45 kilometara (Sl. 12.), što je potpomognuto i postupnim asfaltiranjem nekadašnjih poljskih putova koji, osim u strategiji razvoja vinskih cesta, služe istodobno i kao biciklističke i pješačke staze, a olakšavaju i pristup vrgoračkim poljoprivrednicima. No također stoji i činjenica da turističke mogućnosti prostora Grada Vrgorca nisu ni približno iskorištene, s obzirom na sve postojeće potencijale. U *Planu ukupnog razvoja Grada Vrgorca (PUR)*, koji je godine 2007. izradila tvrtka Appono d.o.o. po narudžbi lokalnih vlasti, ističu se neki osnovni nedostaci u postojećoj slici turističkoga vrjednovanja kompletnoga vrgorskoga prostora, što se u najvećoj mjeri odnosi i na prostor polja u kršu.

Tako se u analizi postojećeg stanja u turizmu unutar toga plana navode sljedeće činjenice:

- Na navedenom području postoji značajna raznolikost resursne osnove (područje uz polje i okolna brdska naselja), ali bez njihove autonomne i globalne valorizacije, osim u određenoj mjeri u turističkim brošurama (Grad Vrgorac).
- Ne postoji interesni proces globalne komercijalizacije atrakcija i događanja.
- Na području grada ne postoji značajan broj subjekata koji funkcioniraju na poduzetničkoj osnovi (turistički uredi i agencije).

- Atraksije i kulturno-športska događanja nisu u funkciji poticaja turističkih posjeta.

- Postoji opasnost od neravnomjernog turističkog razvoja – koncentracija u užem centru grada Vrgorca bez iskorištavanja potencijala postojećih ruralnih naselja u okolici.

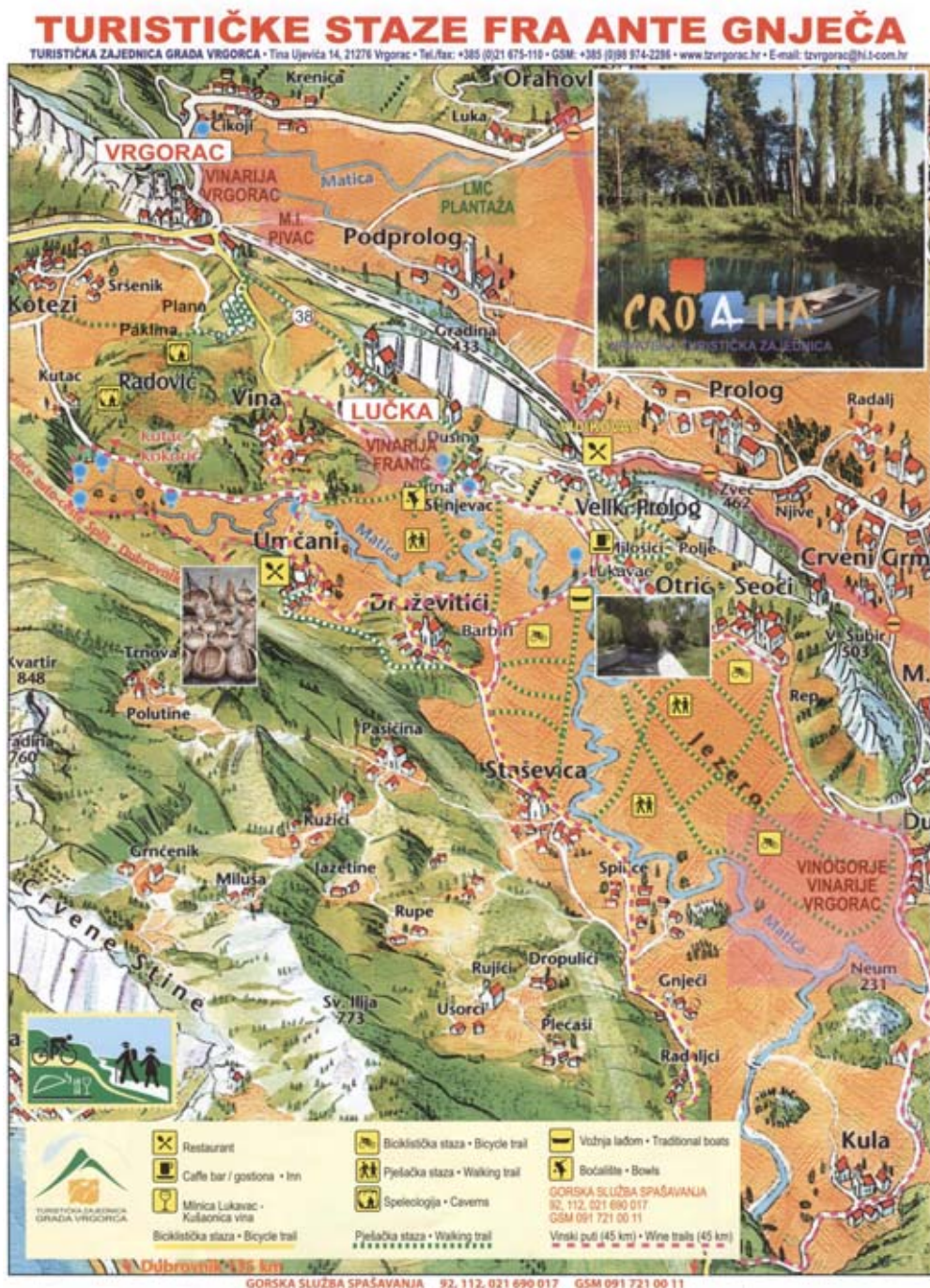
- U odnosu na druga mjesta u Dalmatinskoj zagori ovdje su i prvi začetci bavljenja obiteljskim turizmom i ugostiteljstvom koji se snažno razvija uz uvođenje profila novih proizvoda (iskorištavanje mogućnosti za atrakcije kao što su vinski putovi, pješačke staze, biciklističke staze, speleologija i sl.)

Taj plan razvoja definira niz potrebnih koraka i akcija kako bi kompletno vrgorsko područje pokrenulo turističko vrjednovanje. U tom kontekstu, u vrgorskim je poljima moguće uvesti i urediti pješačke zone za vrijeme sezone, postavljanje informacijskih panoa o prirodnim i kulturnim vrijednostima u polju, kao i oznaka za autohtone posebnosti, kreiranje kriterija za očuvanje starih kuća i spomenika (konkretno u naseljima na rubovima polja), kao i općenito kriterija za uređenje kuća i okućnica.

Osim turizma, velik potencijal u izravnom iskorištavanju površina polja izvan konteksta poljoprivrede između ostaloga leži i u prirodnim resursima geološkog podrijetla. Naime, Geološki institut Zagreb još je 1957. istraživanjem dokazao da u predjelu Vršci u polju Rastok postoje zalihe od gotovo 2,5 milijuna m³ visokokvalitetne gline koja je u potpunosti upotrebljiva za proizvodnju raznovrsnoga opekarskog asortimana (opeka, crijep, itd.), a 1959. je izvršena i probna proizvodnja u Ciglani Zagreb, pri čemu je prevezeno oko 15 tona gline iz Rastoka. No unatoč svim tim pronalascima i pozitivnim rezultatima, tadašnja politika ignorirala je i zaobišla tu mogućnost. Osamostaljenjem Hrvatske ponovno se otvara pitanje iskorištavanja toga nesumnjivo vrijednog potencijala, no unatoč zainteresiranosti stranih investitora, Grad Vrgorac još uvijek nije uspio riješiti imovinsko-pravne odnose u polju. U svakom slučaju, tu mogućnost valja ozbiljno razmotriti pri planiranju daljnjih aktivnosti u domeni vrjednovanja krških polja u Vrgorskoj krajini.

U kontekstu razmatranja svih mogućnosti vrjednovanja vrgoračkih polja u kršu valja razmotriti i teoretsku varijantu zatvaranja i ograničavanja ponora kako bi se stvorila akumulacija koja bi se koristila u svrhu dobivanja energije. Uz dodatnu izgradnju energetskih postrojenja to je svakako jedna od mogućnosti vrjednovanja polja u kršu. No u slučaju dvaju vrgoračkih polja takav je scenarij teško ostvariv, ponajviše zbog naseljenosti u najnižim zonama uz polje, te zbog tradicionalne tendencije stanovništva da iskorištava poljoprivredne površine, ali i zbog pretpostavke o općoj neisplativosti i tehnički iznimno kompleksnoj izvedivosti takvoga projekta na ovom području. Stoga je ta mogućnost najdalje od praktične primjene. Odabir te varijante vrjednovanja *de facto*

Slika 12. Turistička karta Grada Vrgorca odražava postignuća, ali i potencijale turističkog segmenta vrjednovanja prostora polja u kršu (izvor: Turistička zajednica Grada Vrgorca)

nije moguć, osobito uzevši u obzir da su polja i njihove površine u privatnom vlasništvu pojedinaca i tvrtki, a lokalno stanovništvo u velikoj mjeri živi od polja i aktivnosti u njima.

Ekološke implikacije vrjednovanja vrgorskih polja

Posljedična implikacija ljudskog vrjednovanja bilo kojega prostora bez iznimke je veći ili manji utjecaj na okoliš. U kontekstu antropogenog djelovanja na prostor polja u kršu, prirodna osnova i njezine odlike mijenjaju se kroz zahvate poduzete na promjeni vodnog režima (odvodnja vode i navodnjavanje), te kroz uzgajanje poljoprivrednih kultura.

Svakako da je voda, kao osnovni građevni element i preduvjet života na Zemlji, osnovni čimbenik u ekosustavima i njihovoj ravnoteži (život se prilagođava okolišu ovisno o općim klimatskim i hidrogeološkim prilikama). Valja istaknuti da krš kao oblik krajobraza posjeduje svoje vlastite hidrološke zakonitosti kojima je posebno prilagođen živi svijet koji u prirodnim uvjetima na njemu preživljava i opstaje. U tom kontekstu najbitniju ulogu ima epikrški ili površinski sloj terena koji se nalazi u izravnom doticaju s atmosferom i u kojemu se zadržava plodno tlo i vlaga. Svi krški oblici (među kojima i polja u kršu) imaju višestruku ulogu i vrijednost u krajobraznom i ekološkom smislu (BONACCI, 2007.).

Jasno je da polja u kršu čine plodne oaze u razmjerno negostoljubivom kršu, što u konačnici vrijedi za životinje i biljke jednako kao i za ljude. Periodično plavljenje kao specifičnost polja u Dinarskom kršu daje površinama polja značaj ishodišta biološke raznolikosti, odnosno izvorišta brojnih biocenoza koje se s tih prostora šire na okolne, surovije i negostoljubivije zone (BONACCI, 2007.).

Budući da su polja u kršu Vrgorske krajine prostori razmjerno guste naseljenosti i intenzivnih ljudskih intervencija u vodni režim i živi svijet, implikacije tih intervencija imaju dalekosežne posljedice na živi svijet u poljima, ali i u okolnim krškim prostorima. S obzirom na nedovoljnu istraženost biocenoza u većini hrvatskih krških polja, kao i tradicionalno poljoprivredno vrjednovanje, nameće se zaključak da se o ekologiji ne vodi dovoljno računa, posebno ako se uzmu u obzir činjenice o intenziviranju poljoprivrede u poljima, dodatnim planovima za evakuaciju voda u hladnom razdoblju, te izgradnji kapitalnih infrastrukturnih objekata u njihovoj neposrednoj blizini. U tom kontekstu polje Rastok u nešto je povoljnijoj situaciji jer evakuacija voda iz tog polja još nije realizirana pa postoji mogućnost da se prije takovoga zahvata naprave i konkretni planovi zaštite. U Vrgorskom su polju, doduše, s dugotrajnim procesom pokušaja trajne eliminacije plavljenja inicijalni uvjeti za prosperitet au-

tohtonih biocenoza u najvećoj mjeri narušeni, no ohrabruje činjenica da se u integralnom prijedlogu rješenja odvodnje vodnih viškova vodi računa o restauraciji prirodnih uvjeta u dijelu polja. Naime, odabrana varijanta (MARGETA, KNEZIĆ, 2001.) predviđa umjetnu akumulaciju vode u južnom dijelu polja koja bi poslužila kao *poligon* za prirodnu uspostavu uvjeta kakvi su u Vrgorskom polju vladali prije niza intervencija u vodni režim. No s dovođenjem kapitalne infrastrukture u neposrednu blizinu vrgorskih polja, te vjerojatno posljedičnim pokretanjem lokalnoga gospodarstva koje se time optimalno prometno povezuje s ostatkom Hrvatske i svijeta, ostaje vidjeti na koji će način budući razvojni trendovi utjecati na prirodnu ravnotežu u ovome dijelu Dinarskoga krša.

ZAKLJUČAK

Polja u kršu koja obilježavaju jugoistočni dio Vrgorske krajine i prijelaz prema Donjoneretvanskom kraju čine graničnu zonu prostora Dalmatinske zagore. Zbog krškog obilježja širega prostora ta su polja ne samo prirodno-geografski već i sociogeografski fenomeni. Sa svojim resursnim potencijalima jedan su od glavnih čimbenika naseljavanja vrgorskoga prostora. U uvjetima suvremenoga globaliziranog društva javlja se potreba za kvalitetnim vrjednovanjem tih polja u svrhu što učinkovitijega iskorištavanja u različitim granama gospodarstva, uz nezaobilazan naglasak na pokušaj održavanja ili (u slučaju Vrgorskoga polja) restauracije dijela prirodnih uvjeta kako bi se očuvale osjetljive životne zajednice u ovome dijelu Dinarskoga krša.

U kontekstu vrjednovanja vrgorskih polja u kršu nameće se osnovni preduvjet regulacija vodnoga režima radi redukcije razdoblja poplava i površine plavljenja u poljima. S obzirom na (nerijetko nestručnu i manje uspješnu) tradiciju pokušaja regulacije voda u Vrgorskom polju, kao i gotovo potpuno neriješeno pitanje poplava u Rastoku, te povezanost tih dvaju polja u sustavu otjecanja (Rastočke vode otječu u Vrgorsko polje), potreban je integralni pristup da evakuacija vode iz Rastoka ne bi dodatno ugrozila površine u Vrgorskom polju. Istodobno, s obzirom na intenzivno korištenje tih polja u poljoprivredne svrhe, postoji i snažna potreba za učinkovitim navodnjavanjem da bi se lokalno ratarstvo moglo nositi s razdobljima izrazite suše.

Ispunjavanje tih preduvjeta prijeko je potrebno za učinkovito pokretanje vrgoračke ekonomije na bazi poljoprivredne djelatnosti, prehrambene industrije, te trgovine, to više što je prostor Vrgorca na početku 21. stoljeću prestao biti prometno *slijepo crijevo* (trasa autoceste A1 od Zagreba prema Dubrovniku prolazi upravo ovim područjem), te ovaj prostor ima dobru priliku za gospodarsku i ekonomsku revitalizaciju kroz spomenute aktivnosti i konkretnije

uključivanje u tijekom globalnoga tržišta. Također, osim u primarnom sektoru, prostor polja moguće je vrjednovati kroz iskorištavanje drugih prirodnih resursa kao što su vrlo velike rezerve gline u polju Rastok, gdje se uz kvalitetno domaće ili strano ulaganje može razviti snažna ciglarska industrija.

Valja istaknuti i mogućnosti turističke valorizacije obaju polja u kršu, konkretno kroz vinske ceste, lovni i ribolovni turizam, te biciklističke i pješačke staze koje bi povezivale određene zone prirodnih i kulturnih znamenitosti. Za ostvarenje ovog tipa vrjednovanja svakako je potrebna kvalitetna turistička promidžba i planski pristup lokalnih i županijskih vlasti.

Na koncu, vrlo važna stavka koju treba imati u vidu, jest ekologija, odnosno očuvanje osjetljivih biocenoza na prostoru polja, koje su ugrožene intervencijama u prirodni vodni režim, te intenzivnim poljoprivrednim aktivnostima. Stoga je od ključne važnosti provesti uravnotežen i održiv planski pristup vrjednovanju kako bi ravnoteža između prirodne osnove i antropogenih aktivnosti i potreba bila optimalna.

LITERATURA

- BOGNAR, A. (1999.): *Geomorfološka regionalizacija Hrvatske*, Acta Geographica Croatica, 34, 7-29.
- BONACCI, O. (2007.): *Odnos malih voda, suša i održivog razvoja okoliša te potreba vode za navodnjavanje u priobalju i krškom zaleđu tijekom vegetacijskog razdoblja*, Priručnik za hidrotehničke melioracije – knjiga III, Građevinski fakultet Sveučilišta u Rijeci, 69-102.
- BONACCI, O., LUČIĆ, I., MARJANAC, T., PERICA, D., VUJČIĆ-KARLO, S. (2008.): *Krš bez granica*, Zbor novinara za okoliš Hrvatskog novinarskog društva, Zagreb; Centar za karstologiju ANUBiH, Sarajevo; Centar za krš i priobalje Sveučilišta u Zadru; Zagreb – Sarajevo, 2008.
- CURIĆ, Z. (1994.): *Donjoneretvanski kraj*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, pp. 222.
- FILIPČIĆ, A. (1998.): *Klimatska regionalizacija Hrvatske po W. Köppenu za standardno razdoblje 1961.-1990. u odnosu na razdoblje 1931.-1960.*, Acta Geographica Croatica, 33, 7-15.
- HABIĆ, P. (1987): *Use and regulation of karst poljes in Yugoslavia*, ENDINS, no. 13, Ciutat de Mallorca, 83-86.
- MAGAŠ, N., MARINČIĆ, S., BENČEK, Đ. (1979.): *Tumač osnovne geološke karte SFRJ, list Ploče K 33-35*, Savezni geološki zavod Beograd, Institut za geološka istraživanja Zagreb, pp. 52.
- MARGETA, J., KNEŽIĆ, S. (2001.): *Izbor zaštite Vrgorskoga polja od plavljenja*, Hrvatske vode, 35 (9), Zagreb, 163-175.

- MARKOTIĆ, J. (2006.): *Jezero – prilog poznavanju problema polja u kršu*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Akademik Josip Roglić i njegovo djelo“, Hrvatsko geografsko društvo, Split, Zadar, Zagreb, 123-145.
- ŠEGOTA, T., FILIPIĆ, A. (2003.): *Köppenova podjela klima i hrvatsko nazivlje*, Geoadria, 8 (1), 17-37.
- ŠTAMBUK-GILJANOVIĆ, N. (1998.): *Vode Neretve i njezina poriječja*, Zavod za javno zdravstvo Županije Splitsko-dalmatinske, Hrvatske vode, Split, pp. 638.
- VUKOSAV, B. (2006.): *Prostorna diferencijacija vrgoračkog područja na temelju krških prirodno-geografskih i društveno-geografskih obilježja*, Geoadria, 11(2), 241-281.

Izvori:

- ZANINOVIĆ K., GAJIĆ – ČAPKA, M., PERČEC TADIĆ, M. ET AL., *Klimatski atlas Hrvatske / Climate atlas of Croatia 1961-1990., 1971-2000.* Zagreb, Državni hidrometeorološki zavod. pp. 200.
- Glasnik vrgorske krajine*, studeni 2009, broj IV, godina I, Vrgorac.
- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2006.
- Projektni zadatak za izradu procjene rizika od poplava na području Rastoka, Vrgorskog polja i Bačinskih jezera (studija)*, Hrvatske vode – Zagreb, vodnogospodarski odjel za područje dalmatinskih slivova, Split, 2010.
- Geološka karta Republike Hrvatske, mjerilo 1:300 000, Hrvatski geološki institut, Zagreb, 2009.
- Hrvatske vode
- Turistička zajednica Grada Vrgorca
- Državni hidrometeorološki zavod Hrvatske
- www.vrgorac.hr
- www.destinacije.com
- <http://arhiv/slobodnadalmacija.hr>
- Plan ukupnog razvoja Grada Vrgorca (PUR), Appono d.o.o., Solin, 2007.

Branimir Vukosav

POLJES IN KARST OF VRGORAC KRAJINA – GENERAL FEATURES, PROBLEMS AND POSSIBILITIES FOR VALORIZAITION

SUMMARY

Vrgorac Krajina is the southernmost part of Dalmatinska Zagora and it reflects distinct contrasts in natural-geographic and socio-geographic features. This particularly refers to differences between northwestern, hilly and inhospitable zones in dispersed villages and hamlets, and southeastern areas with fertile karst poljes that used to have great importance in providing food for local population. Present-day distribution of population within the administrative borders of the Town of Vrgorac and the settlement of Vrgorac itself witness the tradition of inhabiting the vicinity of Jezero and Rastok poljes, despite constant depopulation of the whole Vrgorac Krajina during the 20th century.

Complex hydrologic features still cause numerous problems regarding periodical flooding, which makes agricultural valorization of poljes much harder, despite the efforts to shorten the duration of floods. Today, in altered geopolitical, traffic and economic circumstances, poljes in Vrgorac area experience new socio-geographic changes in landscape and functional sense.

Key words: karst, polje, Vrgorac Polje, lake, Rastok, flooding, valorization, socio-geographic trends

Katarina Krizmanić i Nediljka Prlj Šimić

Geološko-paleontološki odjel, Hrvatski prirodoslovni muzej,

Demetrova 1, 10000 Zagreb

e-adresa: katarina.krizmanic@hpm.hr

MUĆ – GEOLOŠKI I PALEONTOLOŠKI FENOMEN U SRCU DALMATINSKE ZAGORE

SAŽETAK

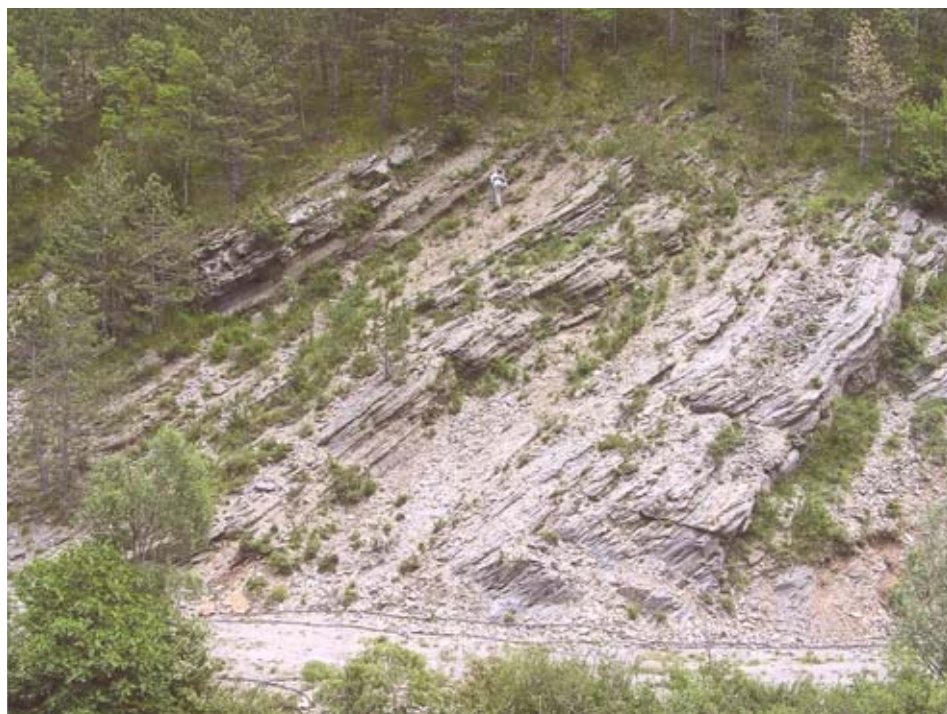
Zanimljive okamine iz okolice Muća zamijetio je i već u 18. stoljeću spomenuo poznati putopisac ALBERTO FORTIS u svojoj knjizi *Put po Dalmaciji*. Dobro razvijene stjenske naslage, otkrivene uz potok Zmijavac u slikovitom mjestu Gornjem Muću, nadomak Sinju, imaju niz geoloških obilježja prema kojima bi mogle biti ogledni primjer za kratki pregled u razvoju Zemljine geološke prošlosti i kao takve biti obrazac za druge prostore. Posebnu važnost imaju vapnenačko-laporovite naslage u čijim su pojedinim razinama pronađeni brojni fosili koji dokumentiraju živi svijet u prošlosti. Najbrojniji i najzanimljiviji fosili su amoniti, izumrli fosilni glavonošci. Godine 1903. austrijski geolog ERNEST KITTL objavio je opsežnu monografiju o amonitima iz Muća. Krajem 20. stoljeća skupina autora predvođena akademikom MILANOM HERAKOM u okviru međunarodnoga geološkog korelacijskog programa obavila je kompleksna geološka istraživanja da bi, nakon paleontološke i biostratigrafske obrade, predložila selo Muć Gornji kao referentno područje europskoga gornjeg skita (mlađi dio donjeg trijasa, na početku ere mezozoika, prije oko 245 milijuna godina). Ponukani dotadašnjim rezultatima i mogućim izazovima lokaliteta Muć, ekipa iz Geološkopaleontološkog odjela Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja tijekom 2004. i 2005. godine nekoliko puta je izišla na spomenuti teren, a prigodom jednog istraživanja u naslagama donjeg trijasa uz potok Zmijavac u Muću Gornjem, prvi put u Hrvatskoj, pronađena je fosilna zmijača. Sve navedeno dopušta da se Muć proglasi geološkim i paleontološkim fenomenom i da se javnost upozna s tim osobitostima malog mjesta u srcu Dalmatinske zagore.

Gljučne riječi: Muć, trijas, zmijača, vapnenac, lapor

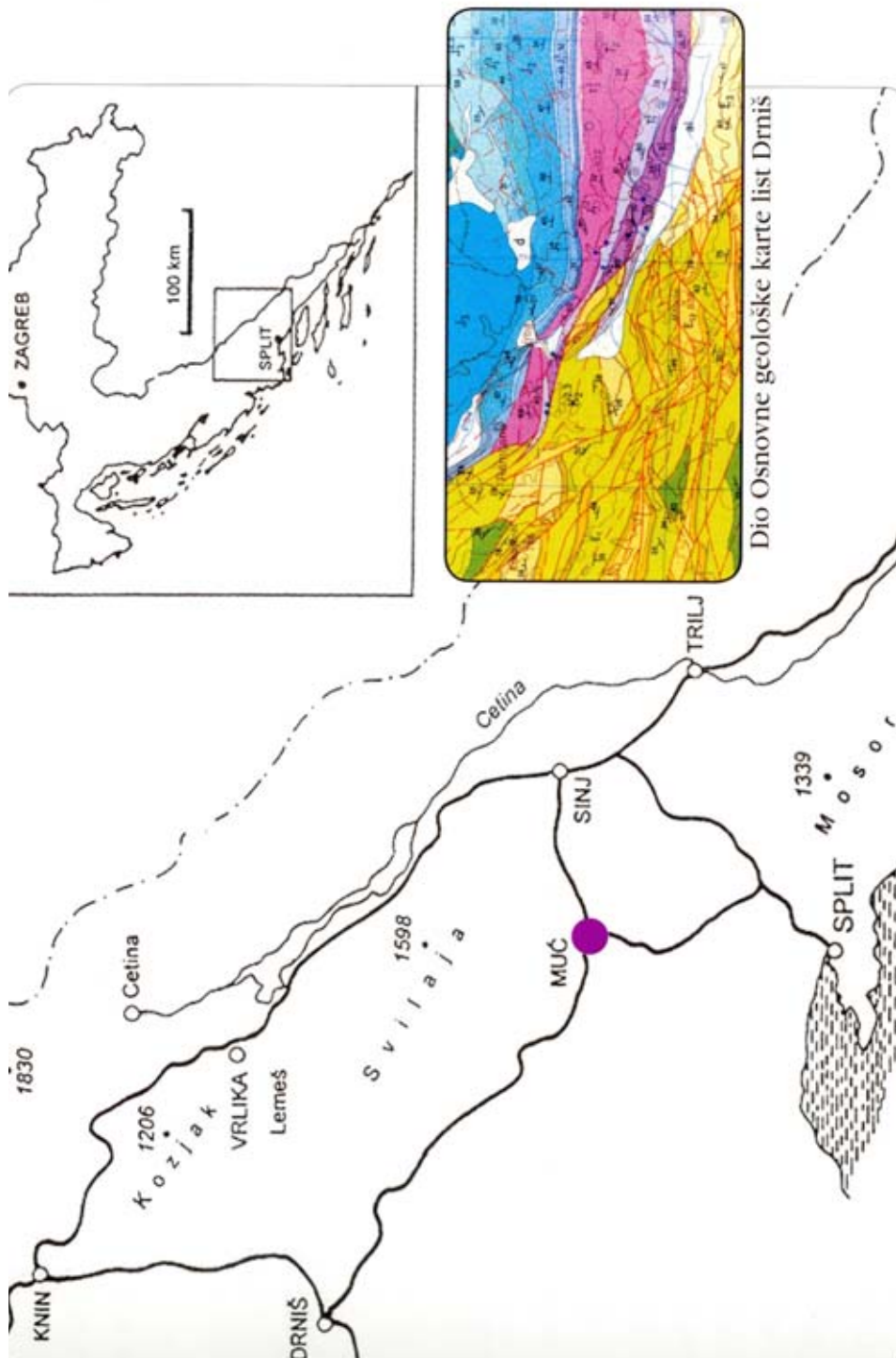
Zanimljive okamine iz okolice Muća zamijetio je i već u 18. stoljeću spomenuo poznati putopisac ALBERTO FORTIS u svojoj knjizi *Put po Dalmaciji*. Dobro razvijene stjenske naslage, otkrivene uz potok Zmijavac u slikovitom mjestu Muću Gornjem, nadomak Sinju imaju niz geoloških obilježja prema kojima bi mogle biti ogledni primjer za kratki period u razvoju Zemljine geološke prošlosti i kao takve biti obrazac za druge prostore. Posebnu važnost

imaju vapnenačko-laporovite naslage, u čijim su pojedinim nivoima pronađeni brojni fosili koji dokumentiraju živi svijet u prošlosti. Najbrojniji su i najzanimljiviji fosili amoniti, izumrli fosilni glavonošci. Početkom dvadesetog stoljeća, točnije 1903. godine, austrijski geolog ERNEST KITTL objavio je opsežnu monografiju o amonitima iz Muća. Krajem dvadesetog stoljeća grupa autora predvođena akademikom MILANOM HERAKOM u okviru međunarodnoga geološkog korelacijskog programa obavila je kompleksna geološka istraživanja da bi, nakon paleontološke i biostratigrafske obrade, predložila selo Muć Gornji kao referentno područje europskoga gornjeg skita (mlađi dio donjeg trijasa, na početku ere mezozoika, prije oko 245 milijuna godina). Ponukana dotadašnjim rezultatima i mogućim izazovima lokaliteta Muć, naša ekipa iz Geološko-paleontološkog odjela Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja tijekom 2004. i 2005. godine nekoliko je puta izišla na spomenuti teren, a pri jednom istraživanju imali smo sreću da u naslagama donjeg trijasa uz potok Zmijavac u Muću Gornjem, prvi put u Hrvatskoj, pronađemo fosilnu zmijaču. Sve navedeno dopušta nam da Muć proglasimo geološkim i paleontološkim fenomenom, a s druge strane obvezuje nas da upoznamo javnost s tim osobitostima malog mjesta u srcu Dalmatinske zagore.

Slika 1. Vapnenačko-laporovite naslage uz potok Zmijavac u Muću Gornjem

Slika 2. Geografska skica područja Muća i dio Osnovne geološke karte list Dmriš

PREGLED DOSADAŠNJIH GEOLOŠKO-PALEONTOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

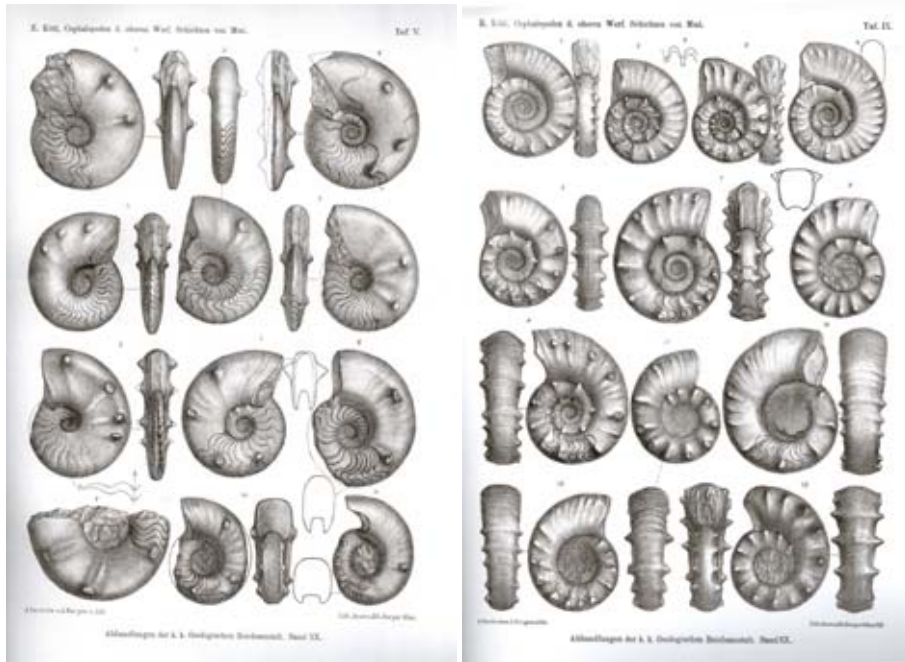
Paleontološke nalaze iz zaselka Hamuč ili Muć Gornji prvi put spominje talijanski prirodosnanac i putopisac ALBERTO FORTIS već u 18. stoljeću u svojoj glasovitoj knjizi *Put po Dalmaciji*. Međutim, prva ozbiljnija geološka istraživanja na ovim područjima započinju u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Rezultat je tih istraživanja i Pregledna geološka karta Austro-Ugarske Monarhije, čiji je autor austrijski geolog FRANZ RITTER VON HAUER. Geologijom ovih prostora bavio se i FRITZ VON KERNER, koji je u svojim radovima iznio niz novih, vrlo značajnih paleontoloških i stratigrafskih podataka, kao i značajne podatke o tektonskoj građi. Prve detaljne opise fosila (amonita) iz Muća načinio je EDMUND MOJSISOVICS 1882. godine u svojoj poznatoj monografiji *Die Cephalopoden Meditteranen Triasprovinz*.

Fra JOSIP MALIĆ (Sl. 3.) profesor Franjevačke gimnazije u Sinju i povjerenik Carsko-kraljevskoga prirodoslovnog muzeja u Beču, krajem 19. stoljeća prikupio je prvu veću zbirku amonita i darovao znamenitom austrijskom geologu ERNSTU KITTLU, kustosu u prirodoslovnome muzeju u Beču. KITTL je pokazao veliko zanimanje, kako za spomenutu faunu, tako i za lokalitet Muć, koji je u pratnji Malića obišao, što je u konačnici rezultiralo objavom monografije *Die Cephalopoden der oberen Werfener Schichten von Muć in Dalmatien* 1903. godine. Monografija uz iscrpne opise amonita sadrži jedanaest tabli s brojnim crtežima pomno iscrtanim rukom (Sl. 4.). Osim MALIĆA i drugi su franjevci (fra JOZO OLUJIĆ, fra STANKO VIDIĆ, fra FRANE NIMAC) pokazivali interes za paleontološki rad, te nastavili s prikupljanjem amonita na tom području.

Slika 3. Fra Josip Malić (1857.-1949.), profesor Franjevačke gimnazije u Sinju, sakupljač amonita

Slika 4. Table iz monografije »Die Cephalopoden der oberen Werfener Schichten von Muć in Dalmatien« (Kittl, 1903.)

Prvu reviziju opsežne zbirke donjotrijaskih amonita iz Muća načinio je američki geolog BERNHARD KUMMEL 1969. godine. Nastavljajući rad na istoj problematici, austrijski geolog LEOPOLD KRISTYN 1974. godine predložio je dvije biostratigrafske zone (donju s vrstom *Tirolites cassianus* i gornju s *Tirolites carniolicus*) na gori Bukovik, blizu Muća.

Kompleksnija istraživanja donjeg trijasa u Muću obavljena su 1983. godine u okviru međunarodnoga geološkog korelacijskog programa (UNESCO-IUGS, projekt 4), kada je grupa autora predvođena našim umirovljenim profesorom, akademikom MILANOM HERAKOM, nakon paleontološke i biostratigrafske obrade ovog područja, predložila selo Muć Gornji kao referentno područje europskoga gornjeg skita. U okviru istog projekta BISERKA ŠČAVNIČAR i ANTE ŠUŠNJARA snimili su i detaljno obradili geološki stup naslaga donjeg trijasa u potoku Zmijavac.

Temelj za daljnja istraživanja ovih prostora su, svakako, Osnovna geološka karta list Drniš (IVANOVIĆ & AL., 1977.) i pripadajući joj Tumač (IVANOVIĆ & AL., 1978).

VLADIMIR GOLUBIĆ, danas umirovljeni kustos Prirodoslovnog muzeja u Splitu, tijekom višegodišnjeg rada na području Muća prikupio je veliku zbirku donjotrijaskih amonita koja je zasigurno najbrojnija i najvrjednija zbirka

donjotrijaskih amonita u Hrvatskoj, a možda i u širem području. U novije vrijeme geološka istraživanja planine Svilaje provela je grupa autora na čelu s Vladimirom Jelaskom, nakon čega je načinjena biostratigrafija trijasa temeljem konodontne faune.

Tijekom 2004. i 2005. godine i naša ekipa iz Geološko-paleontološkog odjela Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja istraživala je lokalitet Muć (Sl. 5.), a pri jednom izlasku na teren imali smo sreću i pronašli fosilnu zmijaču, koja se inače vrlo rijetko fosilno sačuva. Sveukupna saznanja o Muću na popularan način prezentirali smo muzejskim posjetiteljima izložbom *Stratotip*, a na 3. Hrvatskom geološkom kongresu izvijestili smo znanstvenu javnost o prvom nalazu fosilne zmijače u donjem trijasu kod nas.

Slika 5. Dio ekipe Geološko-paleontološkog odjela Hrvatskoga prirodoslovnog muzeja na terenu

O GEOLOGIJI MUĆA

Najstarije naslage ovog područja siromašne su fosilima i stoga je teško dokazati njihovu točnu starost, odnosno odrediti vrijeme kada su se one taložile. Prema mišljenju većine dosadašnjih istraživača, te naslage superpozicijski (prema neporemećenom prirodnom slijedu), pripadaju vršnom dijelu perma ili najnižem donjem trijasu, a starost im se procjenjuje na približno 250 milijuna godina. Čine ih eruptivne stijene u zajednici s gipsom i anhidritom, a od klastičnih stijena zastupljeni su pješčenjaci, siltiti-prahovnjaci (do u prah usitnjeni sediment), te peliti (glinoviti sedimenti) s kojima dolaze i šupljikave breče.

Neposredno iznad spomenutih naslaga slijede donjotrijaske naslage, za koje je utvrđeno da se prostiru duž južnih obronaka planine Svilaje, pružajući se smjerom istok-zapad s nagibom prema sjeveru.

Donjotrijaske naslage s južne su strane u tektonskom kontaktu s mlađim karbonatnim gornjokrednim naslagama, čija je starost oko 70 milijuna godina i gornjoeocenskim-donjooligocenskim konglomeratima starima oko 30 milijuna godina, a dio toga tektonskoga kontakta prekriven je najmlađim geološkim tvorevinama, kvartarnim naslagama, čija je starost manja od 2 milijuna godina.

Unutar donjeg trijasa moguće je izdvojiti donjoskitski i gornjoskitski kompleks naslaga. Donjoskitski kompleks pretežno se sastoji od tanko uslojenih karbonatnih pješčenjaka, siltita i pelita s proslojcima karbonatnih stijena. Naslage su uočljive i prepoznatljive po crvenkastosmeđoj ili crvenoljubičastoj boji, a samo su rijetko zelenkastosive boje. Od fosila najzastupljeniji su školjkaši, a najčešće među njima su *Claraia clarai*, *Pseudomonotis cf. austriacae*, *Unionites* (prije *Anodontophora*) *fassaensis* i *Gervillia exprorecta*. Značajno je da se ljušture školjakaša zbog krhke građe slabo sačuvaju i da se redovito nalaze paralelno slojnim plohamama i tinjcima, ali nisu orijentirane.

Starost donjoskitskih naslaga nešto je manja od 250 milijuna godina.

Gornji dio skitskih naslaga sastoji se od serije sivih karbonatnih i žučkastosivih glinovito-karbonatnih sedimenata. U stalnoj izmjeni slijede krupnozrnati i sitnozrnati fosiliferni vapnenci, glinoviti sitnozrnati vapnenci i laporci. Dolomiti se pojavljuju samo na kraju donjotrijaskoga profila, na samoj granici sa srednjim trijasom.

Ovaj vapnenačko-laporoviti slijed naslaga mjestimice je litološki dobro definiran, obilježen kontinuiranom sedimentacijom, te izrazito bogat fosilima i stoga je i predložen za stratotip (jedan određen karakterističan profil ili slijed naslaga, dobro razvijenih i potpuno otkrivenih, tako da je moguće pratiti kompletan razvoj, te kao takav tvori standard koji služi za korelaciju s drugim naslagama iste starosti s različitih lokaliteta). U ovim naslagama posebice su brojni nalazi amonita, školjakaša, puževa, foraminifera i konodonta. Najznačajniji su amoniti, izumrli fosilni glavonošci, koji su zastupljeni brojnim primjercima različitih vrsta rodova *Tirolites* i *Dinarites*. Na temelju brojne i dobro očuvane amonitne faune, kako je već i spomenuto, načinjena je biostratigrafija i izdvojene su dvije biostratigrafske zone obilježene vrstama *Tirolites cassianus* i *Tirolites carniolicus*. Najčešći su rodovi školjakaša *Bakevella*, *Costatoria*, *Myophoria* i *Pleuromya*, među puževima prevladavaju rodovi *Natiria* (prije *Naticella*) i *Turbo*, dok je najzastupljeniji foraminiferski rod *Meandrospira*, a konodontni *Pachycladina*.

Starost gornjoskitskih naslaga je oko 245 milijuna godina.

Krovinu donjotrijaskih naslaga čine već spomenute srednjotrijaske, anizičke naslage, čija je starost približno 240 milijuna godina.

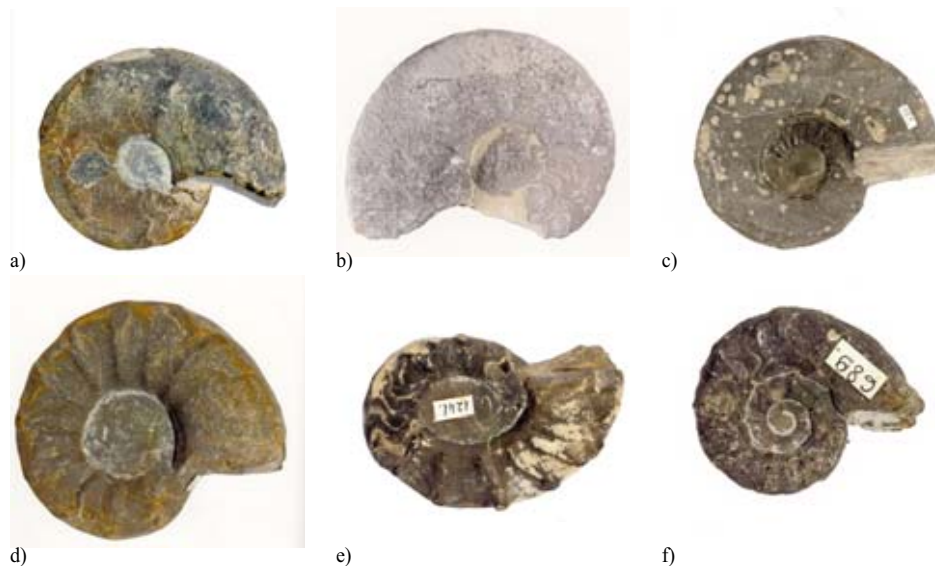
NAJZNAČAJNIJI FOSILI IZ MUĆA

U prethodnom poglavlju naglasili smo da su vapnenačko-laporovite naslage iznimno bogate fosilima i da su najznačajniji među njima amoniti, izumrli fosilni glavonošci (Sl. 6.). Za amoniti osim što su jako dojmivi svojim izgledom, karakteristično je da su se pojedine vrste, pa čak i rodovi, javili u velikom broju u kratkom vremenskom intervalu na širokom prostoru, pa se kaže da su dobri provodni fosili i kao takvi značajni su u biostratigrafiji. Prvi predstavnici ove skupine pojavili su se u devonu (oko prije 340 milijuna godina), a posljednji su izumrli potkraj krede (oko prije 65 milijuna godina). Njihovo ime potječe iz vremena kada su ti neobični oblici prvi put privukli čovjekovu pozornost, te ga naveli na krivu pretpostavku da su njihovi otisci i kamene jezgre rogovi egipatskoga boga Amona. Veličina kućica amonita veoma je varijabilna i može iznositi od samo nekoliko milimetara pa do više od dva metra. Amoniti su isključivo morski organizmi, a njihov je najbliži živi srodnik indijska ladića (*Nautilus*). Najveća raznolikost amonitne faune uočena je, upravo, u trijasu. Ustanovljene su mnogobrojne vrste u donjem trijasu, od čega velik dio u Muću. Međutim, potrebno je načiniti reviziju postojećih zbirki amonita iz Muća. Gornjoskitski amoniti su, uglavnom, malih dimenzija, promjera kućice 5-6 centimetara. Karakteristični rodovi su, kako je već i naglašeno, *Tirolites* i *Dinarites*. Rod *Tirolites* pojavljuje se ranije. Primjerci roda *Tirolites* imaju malu evolutnu kućicu, što znači da su im vidljivi svi zavoji. Ljušturre su ukrašene radijalnim rebrima i čvorićima. Za razliku od njih, primjerci roda *Dinarites* imaju djelomice involutnu, plosnatu kućicu, dakle, vidljiv je samo dio zavoja. Mogu biti glatki ili ukrašeni radijalnim rebrima. Vrijedno je spomenuti i rod *Diaplococeras*, koji se ističe većim dimenzijama od ostalih, a najveći primjerak veličine 15 cm čuva se u zbirci Prirodoslovnoga muzeja u Splitu i pripada vrsti *Diaplococeras liccanum*.

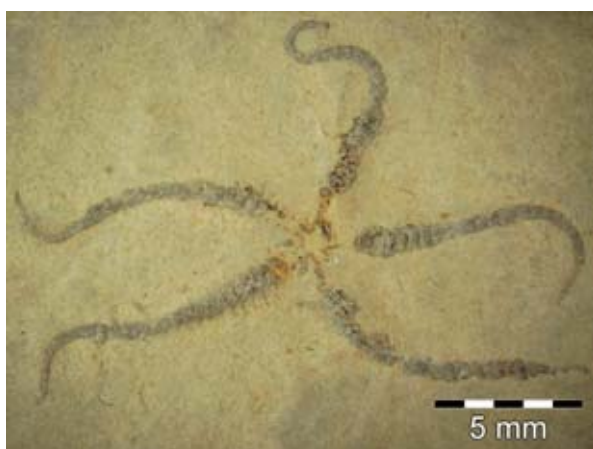
Tijekom istraživanja donjotrijaskih naslaga Muća i prikupljanja amonitne faune u žučkastosivom vapnenačko-laporovitom kompleksu gornjega skita pronašli smo vrlo rijedak i atraktivan primjerak fosilne zmijače (Sl. 7.), što je ujedno i prvi nalaz u Hrvatskoj. Na prvi pogled lijepo očuvanu zmijaču veličine oko 2 cm, na žalost, nemoguće je odrediti. Naime, trošenje je uzrokovalo nestanak skeletne supstance, osobito u području diska i proksimalnih dijelova krakova, koji su važni kriteriji pri odredbi fosilnih *Ophiuroidea*. Sačuvan je središnji, zvjezdasti dio diska promjera 1,5 mm, iz kojeg izlazi pet krakova. Nazire se segmentiranost krakova, ali točan broj (ima ih oko 30) i oblik segme-

nata teško je odrediti. Budući da nisu najbolje očuvani dijelovi fosilne zmijače koji su bitni za determinaciju i da postoje veliki problemi u postojećoj sistematici Ophiuroidea uopće, a posebice permo-trijaskih, koja zahtijeva reviziju, nismo odredili taksonomsku pripadnost ovog rijetkog nalaza.

Slika 6. Amoniti iz Muća: a) *Dinarites dalmatinus*, b) *Dinarites mucianus*, c) *Diaplococeras liccanum*, d) *Dinarites tirolitoides*, e) *Tirolites rossicus*, f) *Tirolites haueri* var. *minor*

Slika 7. Fosilna zmijača iz Zmijavca

MUĆ U GEOLOŠKOJ PROŠLOSTI

Nekada davno u geološkoj prošlosti, na samom početku trijasa, (prije oko 250 mil. godina) na ovim prostorima postojalo je prostrano, posve plitko, otvoreno i uzburkano more – Tethys. Povremeno je bivalo ekstremno plitko, s fazama izranjanja, isušivanja i preplavlivanja.

Obalnu liniju ovdje, kao i u cijelom dinarskom području u tom periodu, gotovo je nemoguće trasirati. Vjetar je u more stalno donosio erodirani i usitnjeni materijal iz udaljenih područja, a morski valovi i struje preuzimali su tako dospjeli materijal, koji bi u njihovu vrtlogu završavao na morskome dnu miješajući se s marinskim karbonatnim materijalom. Po svemu sudeći, nisu bili baš povoljni uvjeti za razvoj života pa su zato u tadašnjem moru živjeli samo rijetki organizmi, primjerice školjkaši, koji su se mogli prilagoditi takvim životnim uvjetima.

S obzirom na činjenice da doneseni detritus čini uglavnom dobro sortirani sitnozrnati pijesak i silt (prah), te da nema krupnozrnatog i loše sortiranog materijala, moguće je pretpostaviti da su europski paleozojski kompleksi bili izvorišna područja detritusa. Sastav lakih i teških minerala upućuje na pretpostavku o heterogenom sastavu izvorišnih stijena i geološkoj raznolikosti tih udaljenih područja.

Što se, pak, klime tiče, pretpostavlja se da je u to vrijeme prevladavala djelomično suha klima, a takav zaključak dopušta nam činjenica da je obilato sačuvan crveni hematitni pigment kontinentalnog podrijetla.

Za vrijeme mlađega donjeg trijasa, tj. gornjeg skita, situacija je bila posve drukčija. More je bilo nešto dublje, zatvorenije i mirnije, te je kao takvo pogodilo razvoju mnogobrojne i raznovrsne morske faune. U tome moru sve je vrvjelo od života. Najzastupljeniji su bili različiti oblici iz skupine mekušaca – školjkaši, amoniti i puževi, a brojne su bile i različite vrste foraminifera, ostrakoda, konodonta, te ostataka riba.

Ako još pridodamo i nalaz fosilne zmijače, vrlo nježnog organizma koji se rijetko fosilno sačuva, onda nam se nameće zaključak da su uvjeti u kojima se odvijao život, a potom i taloženje, makar u pojedinim fazama, bili iznimno mirni. Vjerojatno je riječ o zaštićenom bazenu ili laguni.

U gornjoskitskim naslagama nalazi se pirit, koji upućuje na reduktivnu sredinu, za razliku od hematita u donjem skitu, koji se mogao sačuvati u prozračnim i oksidativnim uvjetima uzburkanog mora.

Klima se, također, razlikuje od klime za vrijeme donjeg skita i moguće je pretpostaviti da je za vrijeme gornjeg skita prevladavala vlažnija klima. Donos

sitnoga terigenog materijala se nastavlja, ali znatno manje, a potkraj donjeg trijasa potpuno prestaje.

Na samom prijelazu iz donjeg trijasa u srednji trijas zbile su se relativno velike promjene uvjetovane drukčijom klimom, tektonikom, rasporedom kopna i mora, koje su bile pogubne za većinu vrsta brojne gornjoskitske faune. Stoga se može pretpostaviti da je naš donji trijas završio pomorom velikog broja vrsta.

ZAKLJUČAK

Mjesta u Dalmatinskoj zagori koliko god da su simpatična, a ponekima i srcu draga, uvijek su u odnosu na pitoma primorska mjesta u drugoj kategoriji. Međutim, ovo malo mjesto u srcu Dalmatinske zagore – Muć već od davnih dana geolozima i paleontolozima nametnulo se u prvi plan i to iz posve opravdanih razloga.

Već 1903. godine, austrijski geolog ERNEST KITTL objavio je opsežnu monografiju o amonitima iz Muća. Profil na potoku Zmijavcu u Gornjem Muću, prema navedenim saznanjima, ima niz geoloških obilježja prema kojima bi mogao biti ogledni primjer za kratki period u razvoju Zemljine geološke prošlosti i kao takav biti obrazac za druge prostore.

U Prirodoslovnom muzeja u Splitu pohranjena je velika zbirka donjotrijaskih amonita iz Muća koja je zasigurno najbrojnija i najvrjednija zbirka donjotrijaskih amonita u Hrvatskoj, a možda i u širem području. Tijekom istraživanja donjotrijaskih naslaga Muća i prikupljanja amonitne faune u žučkastosi-vom vapnenačko-laporovitom kompleksu pronašli smo i vrlo rijedak i atraktivan primjerak fosilne zmijače, što je ujedno i prvi nalaz u Hrvatskoj.

Zbog svega navedenog moguće je zaključiti da je Muć, uistinu, geološki i paleontološki fenomen u srcu Dalmatinske zagore, a može li i hoće li zbog svega toga biti zaštićen i proglašen geološkim parkom pa moguće biti i važna turistička destinacija, ovisi o mnogo čemu.

LITERATURA

- HERAK, M., ŠČAVNIČAR, B., ŠUŠNJARA, A., ĐURĐANOVIĆ, Ž., KRISTYN, L. & GRUBER, B. (1983.): *The Lower Triassic of Muć – Proposal for a standard section of the European Upper Scythian*. Österreich. Akad. Wiss., Schriftenreihe der Erdwiss. Kommissionen, Band 5, 93-106, Springer-Verlag, Wien-New York.
- IVANOVIĆ, A. SIKIRICA, V., MARKOVIĆ, S. & SAKAČ, K. (1977.): *Osnovna geološka karta SFRJ, 1:100 000. List Drniš K 33-9*. Inst. geol. istraž. Zagreb (1967-1972). Sav. geol. zavod, Beograd.
- IVANOVIĆ, A. SIKIRICA, V. & SAKAČ, K. (1978.): *Osnovna geološka karta SFRJ, 1:100 000. Tumač za list Drniš K 33-9, 1-59*. Inst. geol. istraž. Zagreb (1972). Izd. Sav. geol. zavod, Beograd.
- JELASKA, V., KOLAR-JURKOVŠEK, T., JURKOVŠEK, B. & GUŠIĆ, I. (2003.): *Triassic beds in the basement of the Adriatic-Dinaric carbonate platform of Mt. Svilaja (Croatia)*. Geologija, 46/2, 225-230, Ljubljana.
- KITTL, E. (1903.): *Die Cephalopoden der obener Werfener Schichten von Muć in Dalmatien sowie von anderen dalmatinischen, bosnisch-herzegowinischen und alpinen Lokalitäten*. Abh. Geol. Reichsanst., 20, 77 str., 1 slika, 11 tab., Wien.
- KRISTYN, L. (1974.): *Die Tirolites-fauna (Ammonoidea) der untertriassischen Werfener Schichten Europas und ihre stratigraphische Bedeutung*. Sitzber. Österreich. Akademie Wiss., Mathem.–naturw. Kl., Abt. 1, 183/1-3, 29-50, 1 tab., Wien.
- KUMMEL, B. (1969.): *Ammonoids of the Late Scythian (Lower Triassic)*. Bull. Mus. Comp. Zool., 137/3, 311-702, 20 slika, 7 tab., Cambridge (Mass.)
- MOJSISOVICS, E. (1882.): *Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz*.– Abh. Geol. Reichsanst., 10, 322 str., Wien.
- PRLJ ŠIMIĆ, N. (2006.): *Katalog izložbe »Stratotip«*, Hrvatski prirodoslovni muzej, 47 str., Zagreb.
- PRLJ ŠIMIĆ, N., KRIZMANIĆ, K. (2005.): *Prvi nalaz fosilne zmijače u donjem trijasu Hrvatske (Zmijavac, Gornji Muć)*. (*First Finding of the Fossil Ophiuroidea from the Early Triassic of Croatia (Zmijavac, Gornji Muć)*). Zbornik sažetaka 3. Hrvatskog geološkog kongresa, 119-121, Zagreb.
- ŠČAVNIČAR, B., ŠUŠNJARA, A. (1983.): *The Geologic Column of the Lower Triassic at Muć (Southern Croatia)*. (*Geološki stup donjeg trijasa kod Muća /južna Hrvatska/*). Acta geologica, 13/1 (Prir. istraž. Jugosl. akad. znan. umjetn. 47), 1-25, 1 slika, 2 tab., 17. tabl, Zagreb.

Fotografije: Nives Borčić i Morana Hernitz-Kučenjok

Katarina Krizmanić, Nediljka Prlj Šimić

MUĆ – GEOLOGICAL AND PALEONTOLOGIC PHENOMENON IN THE CENTER OF DALMATINSKA ZAGORA

SUMMARY

Interesting fossils from Muć area were already observed in the 18th century by well-known travel writer Alberto Fortis, who mentioned them in his book *Travels into Dalmatia*. Well-formed rock layers, discovered along Zmijavac Creek in the picturesque settlement of Muć Gornji, near Sinj, have a number of geological features according to which they might be a role model for providing a brief insight into the geological history of the Earth and as such become a pattern for other areas. Particularly important are limestone and marl layers in which numerous fossils were found, and they document the living world of the past. The most numerous and the most interesting fossils are ammonites, extinct fossil cephalopods. In 1903, Austrian geologist Ernest Kittl published a voluminous monograph on ammonites from Muć. At the end of the 20th century, a group of authors led by the academician Milan Herak did a complex geological research within international geological correlation program. After completing paleontologic and biostratigraphic research, they proposed the village of Muć Gornji to become reference area of European Upper Scythian (Lower Triassic, beginning of the Mesozoic, 245 Mya). Encouraged by previous research results and possible new challenges of Muć locality, a team from Geologic and Paleontologic Department of the Croatian Natural History Museum conducted several researches in the above-mentioned areas in 2004 and 2005. On one occasion they found a fossil brittle star in the layers from Lower Triassic located along Zmijavac Creek in Gornji Muć, and it was the first discovery of that kind in Croatia. Considering previously mentioned facts, it is justified to declare Muć geologic and paleontologic phenomenon, and present the specific features of that small place in the center of Dalmatinska Zagora to the wider public.

Key words: Muć, Triassic, brittle star, limestone, marl

Antun-Ante Delić

Učiteljski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Savska cesta 77, 10000 Zagreb

e-mail: ante.delic44@yahoo.com

NOVI NALAZI LEPTIRA DALMATINSKOG OKAŠA PROTEREBIA AFRA DALMATA (GODART, 1824) U DALMACIJI

SAŽETAK

Dalmatinski okaš (*Proterebia afra dalmata*) endemična je vrsta leptira Hrvatske i jedan je od tri europske endemične podvrste nominalne vrste *Proterebia afra* (Fabricius, 1787.). U nekoliko posljednjih godina intenzivnim terenskim radom utvrđuje se rasprostranjenost ove podvrste u Dalmaciji, odnosno Hrvatskoj. Do sada je zabilježen na nekoliko lokaliteta na otoku Pagu, te kod Zadra, Obrovca, Lozovca i Šibenika (obalni pojas), a u unutrašnjem dijelu Dalmacije u okolici Knina, kod izvora Cetine, na zagorskoj strani Biokova, kod Blata na Cetini, kod izvora rijeke Rude, gornjem toku Zrmanje i kod Pribuda u Podsvilaji (MIHOCI & ŠAŠIĆ, 2005., 2007.; ZAKŠEK, 2005.; ČELIK ET AL. 2006.; DELIĆ, 2010.).

Krajem travnja i početkom svibnja 2009./2010. godine dalmatinski okaš zabilježen je na novih deset lokaliteta na južnoj Svilaji. Lokaliteti nalaza kreću se u rasponu od 380 do približno 900 m n. v. Na novoutvrđenim lokalitetima staništa ove podvrste su suhi kamenjarski pašnjaci s prisutnim grmovima obične borovice, ravni ili blaga nagiba, koji su više ili manje zatvoreni šumarcima hrasta medunca i crnog jasena.

Imago je najčešće opažan u niskom letu i hraneći se na cvjetovima majčine dušice, nazubljene čestoslavice, ružičastog dimka, modre glavulje i ptičjeg mlijeka. Primjerci ženki opažani su na ovipozicijskoj biljci stisnuti ovsik (*Bromus condensatus*).

Status ugroženosti ove podvrste u Hrvatskoj je u kategoriji D.D. (nedovoljno podataka).

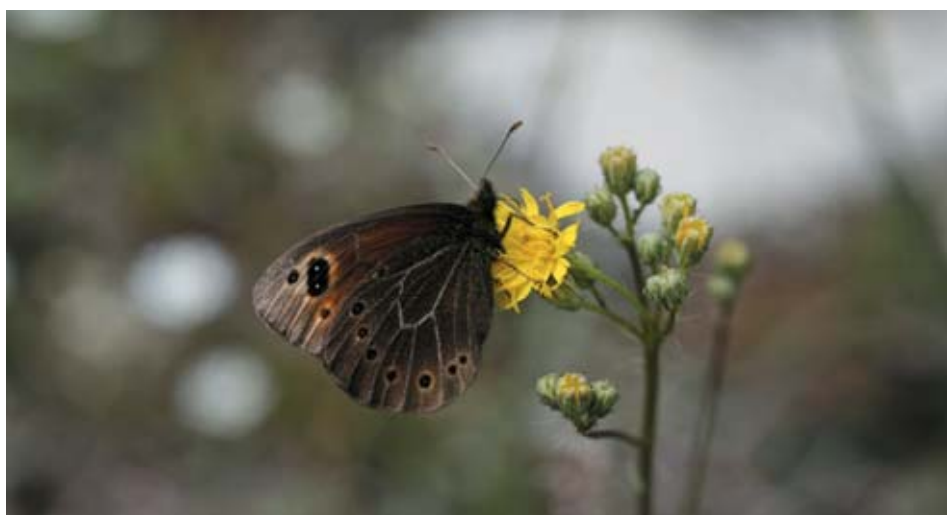
Rezultati ovog i budućih istraživanja poslužit će kao osnova za populacijsko-genetička i ekološka istraživanja ove endemične podvrste leptira u Hrvatskoj.

Gljučne riječi: *Proterebia afra dalmata*, leptiri, distribucija, Hrvatska

UVOD

Endemični leptir dalmatinski okaš *Proterebia afra dalmata* (GODART, 1824.) nađen je na novih deset lokaliteta na području južne Svilaje u 2009. i 2010. godini. U radu se prikazuje sadašnje najnovije rasprostranjenje ove podvrste u Dalmaciji.

Leptir *Proterebia afra* (Fabricius, 1787) euroazijska je vrsta s isprekidanom distribucijom u Europi. Od ove vrste tri podvrste obitavaju u europskoj fauni: *Proterebia afra dalmata* (GODART, 1824.) u Hrvatskoj, *P. afra pyramus* (DE LOUKER & DILS, 1987.) u Grčkoj i *P. afra crymaea* (NEKRUTENKO, 1985.) na Krimu.

Endem *P. afra dalmata* ima jednu generaciju u godini. Njegov imago leti od kraja travnja do kraja svibnja (TOLMAN & LEWINGTON, 1997.). Imago je 2006. godine bio opažan od 4. svibnja do 12. svibnja, a 2007. od 18. travnja do 1. svibnja (MIHOCI & ŠAŠIĆ, 2007.). Dalmatinski okaš je kserotermofilna vrsta obično prisutna u submediteranskom pojasu Hrvatske (Dalmacija) od 40 m n. v. do 700 m n. v. na vapnenačkom (djelomično antropogenom) staništu s grmovima obične borovice (*Juniperus* sp.) (MIHOCI & ŠAŠIĆ, 2005.). Životni ciklus ove podvrste nikada nije bio proučavan u prirodnom staništu, dok su mu razvojne karakteristike dobro proučene na jedinkama uzgojenim u zarobljeništvu (ROOS ET AL., 1984.). Prema ČELIK ET AL. (2006.) ovipozijska biljka dalmatinskog okaša je stisnuti ovsik (*Bromus condensatus*), a imago se hrani na kamenjarskoj kamnici (*Aethionema saxatile*), gromotulji (*Alyssum montanum*), ptičjem mlijeku (*Ornithogalum kochii*) i majčinoj dušici (*Thymus longicaulis*).

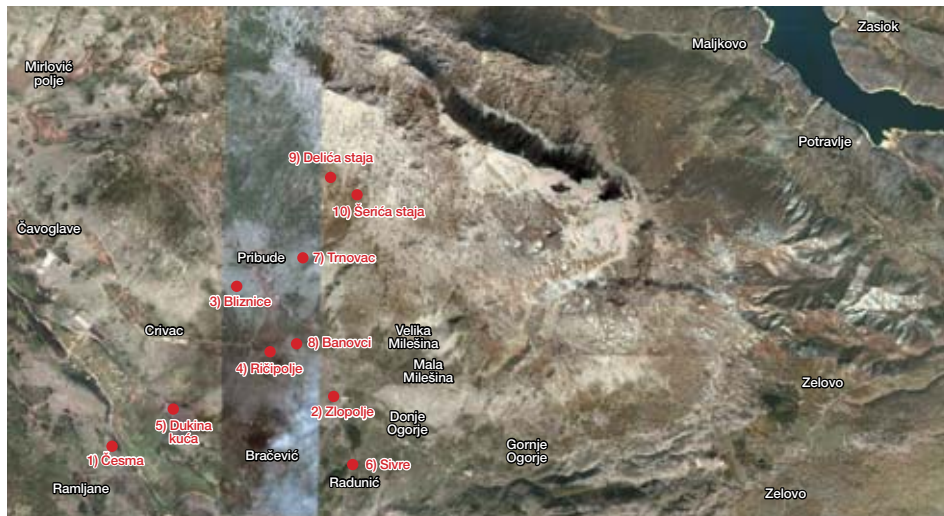
U nekoliko posljednjih godina terenskim istraživanjima nastojalo se preciznije odrediti distribuciju ove podvrste u Hrvatskoj. Radovi o distribuciji dalmatinskog okaša publicirani su od sljedećih autora: MIHOCI & ŠAŠIĆ (2005.), MIHOCI & ŠAŠIĆ (2007.), Zakšek (2005.), ČELIK ET AL. (2006.) i DELIĆ (2010.). Rezultati pokazuju distribuciju od uskog obalnog pojasa (otok Pag, bliža okolica Zadra, Lozovca, Šibenika i Obrovca) pa do submediteranske unutrašnjosti Dalmacije (okolica Knina, izvori rijeke Cetine, nekoliko lokacija na zagorskoj strani Biokova, kod izvora rijeke Rude, vrelo i gornji tok rijeke Zrmanje i kod Pribuda u Podsvilaji) (Sl. 1.).

Slika 1. Rasprostranjenost dalmatinskog okaša *Proterebia afra dalmata* (GODART, 1824.) u Hrvatskoj

Terenskim istraživanjem krajem travnja i početkom svibnja 2009./2010. imago *P. afra dalmata* bio je nađen na deset lokaliteta u Podsvilaji (Dalmatinska Zagora-južna Svilaja) pokazujući da je područje distribucije ove podvrste mnogo više povezano nego što se do sada pretpostavljalo (Sl. 2.):

Slika 2. Rasprostranjenost dalmatinskog okaša u Podsvilaji

1) kod Česme (GRABOVAC) uz magistralnu cestu Split-Driš, Crivac (9. 5. 2009.); 2) kod crkve Svih Svetih, Zlopolje-Bračević (9. 5. 2009.); 3) Bliznice-Pribude (24. 4. 2010.); 4) Ričipolje-Pribude (24. 4. 2010.); 5) Dukine kuće-Bračević (24. 4. 2010.); 6) Sivre-Radunić (9. 5. 2009.); 7) Trnovac-Pribude (25. 4. 2010.); 8) Banovci-Bračević (25. 4. 2010.); 9) Delića staje-Pribude (1. 5. 2010.); 10) Šerića staje-Pribude (1. 5. 2010.)

Novi lokaliteti nalaza dalmatinskog okaša tijekom 2009./2010. godine doprinos su poznavanju njegove rasprostranjenosti u unutrašnjem (zagorskom) dijelu Dalmacije. Lokaliteti nalaza kreću se u rasponu od 380 m n. v. (Bračević Crivac-Dukine kuće) pa do približno 900 m n. v. (Delića i Šerića staje). Tip staništa na novim lokalitetima sličan je staništima već poznatim od ranije – suhi kamenjarski travnjaci s više ili manje prisutnim grmovima obične borovice, te više ili manje zatvorenim šumarcima hrasta medunca (*Quercus pubescens*) i crnoga jasena (*Fraxinus ornus*). Staništa su na ravnim površinama ili su pod blagim nagibom. Imago je najčešće opažan u niskom letu ili hraneći se na cvjetovima majčine dušice (*Thymus* sp.), nazubljene čestoslavice (*Veronica austriaca* subsp. *dentata*), ružičastog dimka (*Crepis rubra*), modre glavulje (*Globularia cordifolia*) i ptičjeg mlijeka (*Ornithogalum* sp.). Imago ženki uočen je pri polaganju jaja na ovipozijsku biljku stisnuti ovsik (*Bromus condensatus*).

Prema ŠAŠIĆ & KUČINIĆ (2004.) status ugroženosti dalmatinskog okaša u Hrvatskoj je u kategoriji D.D. (data deficient = nedovoljno podataka), tako da

sva buduća istraživanja trebaju ići u pravcu iznalaženja što više podataka o potencijalnim čimbenicima ugroze.

Osim toga, rezultati ovog i budućih istraživanja poslužiti će kao osnova za populacijsko-genetička i ekološka istraživanja dalmatinskog okaša u Hrvatskoj.

LITERATURA

- ČELIK, T., ZAKŠEK, V., VREŠ, B. & VEROVNIK, R. (2006.): *Distribution and habitat characteristics of *Proterebia afra* (FABRICIUS, 1787.) (Lepidoptera, Satyrinae) in Croatia, 1st Slovenian Entomological Symposium, Book of Abstract, pp. 8-9.*
- DELIĆ, A. (2010.): *U potrazi za dalmatinskim okašem u južnoj Svilaji*, *Priroda*, 4, 20-31.
- DE LOUKER, S. & DILS, J. (1987.): *The occurrence of *Proterebia phegea* Borkhausen in Greece with description of a new subspecies (Lepidoptera: Nymphalidae: Satyrinae)*, *Phegea*, 15 (3), 157-160.
- GODART, J.-B. (1824.): *(Article) Papillon. In: LATREILLE, P. A. & GODART J.-B., *Satyrus Dalmata*, Histoire Naturelle, Entomologie Mathodique, 9, 530.*
- MIHOČI, I., & ŠAŠIĆ, M. (2005.): *New findings of the the butterfly Dalmatian Ringlet, *Proterebia afra dalmata* (GODART, 1824) (Lepidoptera, Styrynae) in Croatia*, *Natura Croatica*, 14 (2), 121-129.
- MIHOČI, I., & ŠAŠIĆ, M. (2007.): *New distribution data on the endemic butterfly *Proterebia afra dalmata* (GODART, 1824) (Nymphalidae, Satyrinae) in Croatia*, *Natura Croatica*, Vol. 16, No. 3, 205-210.
- NEKRUTENKO, J. (1985.): *Rhopalocera of the Crimea*, *Naukova Dymka*, Kiev, pp. 152+24 pl. (in Russian).
- ROOS, P., ARNSCHEID, W., STANGELMAIER, G., BEIL, B. (1984): *Praimaginale Merkmale in der Gattung *Proterebia**. In: ROOS, P., & Arnscheid, W. (EDS): *Beweise fur die phylogenetische Distanz zur Gattung *Erebia* Dalman (Satyridae)*, *Nota lepid*, 7 (4), 361-374.
- ŠAŠIĆ, M., & KUČINIĆ, M. (2004.): *The Red Dana List of Croatian Butterflies*. In Marković, D. (ur.), *Državni zavod za zaštitu prirode*, pp. 112.
- TOLMAN, T. & LEWINGTON, R. (1997.): *Butterflies of Britain and Europe*, Harper Collins Publishers, London, pp. 320.
- ZAKŠEK, V. (2005.): *On the presence of *Proterebia afra* (Lepidoptera: Nymphalidae: Satyrinae) on the island of Pag, Croatia*, *Phegea*, 33 (3), 118-120.

Antun-Ante Delić

NEW RECORDS OF DALMATIAN RINGLET BUTTERFLY (*PROTEREBIA AFRA DALMATATA*; GODART, 1824) IN CROATIA

SUMMARY

Dalmatian ringlet (*Proterebia afra dalmata*) is an endemic species of butterfly in Croatia and it is one of three European endemic subspecies of *Proterebia afra* (Fabricius, 1787). In the last several years, intensive field research has been done in order to determine distribution of this subspecies in Dalmatia, i.e. in Croatia. So far, this butterfly has been recorded on several locations on Pag Island, near Zadar, Obrovac, Lozovac and Šibenik (all in coastal area), and in the hinterland in Dalmatia near Knin, Cetina River spring, on northern slopes of Biokovo Mountain, near Blato na Cetini, near Ruda River spring, upper flow of Zrmanja River, and near Pribud in Podsvilaja (Mihoci & Šašić, 2005, 2007; Zakšek, 2005; Čelik et al. 2006; Delić, 2010).

At the end of April and beginning of May 2009/2010, Dalmatian ringlet was recorded on ten new locations on southern slopes of Svilaja Mountain. Locations of the new findings are between 380 and approximately 900 m above sea level. On newly discovered locations the habitats of this subspecies are dry rocky pastures with bushes of common juniper. The terrain is flat or slightly inclined, and more or less surrounded by groves of pubescent oak and manna ash.

Imago was most frequently spotted in a low flight, feeding itself on blossoms of wild thyme, creeping speedwell, red hawksbeard, globe daisy, and bird's milk. Female butterflies were spotted on ovipositional plant garden brome.

Endangerment level of this subspecies in Croatia is in the category D.D. (insufficient data).

Results of this and future research can be foundation for populational, genetic and ecologic research of this endemic butterfly subspecies in Croatia.

Key words: *Proterebia afra dalmata*, butterflies, distribution, Croatia

Milan Hodžić i Željko Šore

Pomorski meteorološki centar, DHMZ, Glagoljaška 11, 21 000 Split

e-mail: hodzic@cirus.dhz.hr

NEKE KLIMATSKE POSEBNOSTI PROSTORA SREDNJODALMATINSKE ZAGORE I NJIHOV ODNOS PREMA PRIOBALJU

SAŽETAK

Autori su koristeći brojne pokazatelje dobivene mjerenjima 28 klimatoloških elemenata u meteorološkim postajama u: Kninu, Drnišu, Sinju, Šestanovcu i Vrgorcu (u zagorskom dijelu Dalmacije), te u Zadru, Benkovcu¹, Šibeniku, Splitu i Makarskoj i Metkoviću (priobalje), analizirali sličnosti i razlike srednje dalmatinskog primorja i njegova zaleđa i posebno istaknuli do sada manje poznate klimatske posebnosti zagorskog prostora i odnos prema priobalju srednjeg Jadrana. Detaljnije su obrađeni pojave vezane za temperature, oborine i vjetrove na prostoru Dalmatinske zagore, njihovi trendovi u promatranom razdoblju po mjesecima i godinama te neke po godišnjim dobima.

Ključne riječi: Dalmatinska zagora, klimatska obilježja, temperatura zraka, oborine, vjetrovi, snijeg

UVOD

Prostor Dalmatinske zagore obuhvaća dio Dalmacije koji se nalazi između rijeke Krke na zapadu i Neretve na istoku te između Dinarskog gorja na sjeveru i priobalnih uzvisina (Rilić, Biokovo, Mosor, Kozjak, Opor, Vilaja i Trtar) na jugu. Tako izdvojen prostor uz fizičkogeografske, pa time i klimatske, posebnosti ističe se i posebnostima u povijesnom, demografskom i gospodarskom razvoju. (Sl. 1.).

Posebne prostorne krajobrazne ljepote i vizura zornih doživljaja prostora Dalmatinske zagore u velikoj mjeri odražavaju i klimatske posebnosti tog prostora na prijelazu između mediteranskog i kontinentalno-planinskog atmosferskog strujanja.

¹ Bez obzira na to što se u klimatološkim elementima Benkovca osjećaju snažni primorski ili maritimni utjecaji, Uredništvo Zbornika ipak nije u suglasju s autorima oko njegova svrstavanja u priobalna naselja.

Slika 1. Prostor Dalmatinske zagore i njezine manje cjeline (M. MATAS, *Krš Hrvatske*; str. 217., 2009.)

Kako je navedeno u sažetku, prikaz klimatskih posebnosti Dalmatinske zagore i njihov odnos prema priobalju izrađen je prema meteorološkim podacima prikupljenim u razdoblju 1981.-2008. godine u postajama: Knin (glavna meteorološka postaja), Drniš, Sinj, Šestanovac, Imotski i Vrgorac (klimatološke postaje). Kao usporedni uzeti su podatci prikupljeni u meteorološkim postajama primorskih mjesta Zadar, Šibenik, Split-Marjan, Makarska za isto razdoblje od 1981.-2008. te u Metkoviću za razdoblja 1997.-2008.

Klimatsko stanje i posebnosti analizirani su na osnovi dvadeset osam klimatskih elementa (Tabl. 1.): od kojih se devet odnosi na temperaturu zraka, četiri na relativnu vlažnost, šest na oborine, četiri na naoblaku, odnosno vedrinu, tri na pojave (snijeg, tuča i grmljavina) i dva koja se odnose na vjetar, i to sve po mjesecima i godinama (vjetar je prikazan po godišnjim dobima).

Za Dalmatinsku zagoru prikazani su i analizirani grafikoni i trendovi srednje godišnje temperature zraka i oborina; zatim broj toplih, vrućih i toplih noći, ledeni, studeni i hladni dani, broj dana s temperaturom ≤ 0 °C. Prikazan je i grafikon trajanja hladnog razdoblja.

Vjetar je analiziran i preko tablica kontingencije za sve obuhvaćene postaje i preko ruža vjetrova za godinu i po godišnjim dobima. Na kraju se nalazi i grafikon – trend godišnje sume trajanja sijanja Sunca u satima za Knin i Sinj za razdoblje 1981.-2008. godine.

Tablica 1. Klimatološki elementi i njihove uobičajene oznake.

Red. br.	Klimatološki element	Oznake
1.	srednja mjesečna temperatura (°C)	t
2.	maksimalna mjesečna temperatura zraka (°C)	t_{max}
3.	minimalna mjesečna temperatura zraka (°C)	t_{min}
4.	srednji mjesečni broj ledenih dana ($t_{min} \leq -10,0$ °C)	N_{ld}
5.	srednji mjesečni broj studenih dana ($t_{max} < 0,0$ °C)	N_{sd}
6.	srednji mjesečni broj hladnih dana ($t_{min} < 0,0$ °C)	N_{hd}
7.	srednji mjesečni broj toplih dana ($t_{max} \geq 25,0$ °C)	N_{td}
8.	srednji mjesečni broj vrućih dana ($t_{max} \geq 30,0$ °C)	N_{vd}
9.	srednji mjesečni broj dana s toplim noćima ($t_{min} \geq 20,0$ °C)	N_{tn}
10.	srednja mjesečna relativna vlažnost (%)	RV
11.	minimalna mjesečna relativna vlažnost (%)	RV_{min}
12.	srednji broj dana s relativnom vlažnosti $\leq 30\%$	$NRV \leq 30\%$
13.	srednji broj dana s relativnom vlažnosti $\geq 80\%$	$NRV \geq 80\%$
14.	srednja mjesečna količina oborina (mm)	P
15.	maksimalna dnevna količina oborina (mm)	P_{max}
16.	srednji broj dana s količinom oborina $\geq 0,1$ mm	$NP \geq 0,1$
17.	srednji broj dana s količinom oborina $\geq 10,0$ mm	$NP \geq 10,0$
18.	srednji broj dana s količinom oborina $\geq 20,0$ mm	$NP \geq 20,0$
19.	srednji broj dana s količinom oborina $\geq 50,0$ mm	$NP \geq 50,0$
20.	srednja mjesečna naoblaka (1/10)	C
21.	srednje mjesečne sume sijanja sunca	Sunce/sat
22.	srednji mjesečni broj oblačnih dana ($c > 8/10$)	N_{obla}
23.	srednji mjesečni broj vedrih dana ($c < 2/10$)	N_{vedri}
24.	srednji mjesečni broj dana s snijegom $\geq 0,1$ mm	NP_{snijeg}
25.	srednji mjesečni broj dana s tučom	$N_{tuča}$
26.	srednji mjesečni broj dana s grmljavinom	N_{gm}
27.	srednji mjesečni broj dana s jakim vjetrom ≥ 6 bofora	$N_{jaki v}$
28.	srednji mjesečni broj dana s olujnim vjetrom ≥ 8 bofora	$N_{olujni v}$

KLIMATOLOŠKI ELEMENTI I NJIHOVE POSEBNOSTI UTVRĐENE MJERENJIMA U ZAGORSKOM DIJELU DALMACIJE

Knin je smješten na rubu istoimenog polja ispod tvrđave Sv. Spasa koja je jedna od najvećih fortifikacijskih građevina u Dalmaciji. Knin i njegovu okolicu sa sjevera ograničavaju Plješivica i Orlovac, s istoka Dinara, a s juga Promina.

Kninsko polje proteže se meridionalno (sjever-jug), tj od sutoka Velebita i Dinare i prema jugu. (Tabl. 2)

Tablica 2. Statistički pregled klimatoloških elemenata za Knin u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	4,0	4,7	8,3	11,9	16,9	20,5	23,5	23,0	18,1	13,8	8,4	5,0	13,2
t _{max}	20,5	22,3	27,0	28,8	32,7	39,3	40,9	41,4	37,4	31,6	27,6	20,9	41,4
t _{min}	-15,6	-11,6	-10,7	-4,1	1,7	4,6	8,1	6,8	3,5	-2,1	-8,5	-10,6	-15,6
N _{id}	0,3	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,7
N _{sd}	1,1	0,4	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	2,2
N _{hd}	16,2	14,1	5,4	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	6,5	12,8	56,8
N _{td}	0,0	0,0	0,2	1,3	12,1	21,0	28,6	28,3	17,1	4,5	0,1	0,0	113,8
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	8,5	19,0	19,5	4,6	0,1	0,0	0,0	53,5
N _{in}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,9	3,3	3,0	0,3	0,0	0,0	0,0	7,6
RV	68	63	62	63	64	61	55	58	65	70	69	69	64
RV _{min}	14	11	14	14	18	20	15	14	17	9	18	18	9
NRV ≤ 30%	3	5	7	6	4	4	10	11	6	4	3	2	64
NRV ≥ 80%	5	3	2	3	3	2	1	1	2	3	4	5	35
P	67,2	72,4	72,9	91,1	83,3	76,0	37,0	72,7	103,9	95,1	114,2	101,7	982,8
P _{max}	54,4	100,0	69,6	63,0	61,9	86,5	43,3	154,6	89,0	88,6	67,9	75,8	154,6
NP ≥ 0,1	9,9	9,1	9,7	11,5	11,0	10,0	6,4	6,9	9,3	10,5	11,3	11,1	116,4
NP ≥ 10,0	2,4	2,4	2,7	3,3	3,0	2,4	1,3	1,8	3,1	3,3	4,0	3,5	32,7
NP ≥ 20,0	0,8	0,8	1,1	1,1	1,0	0,8	0,4	1,1	1,8	1,3	1,7	1,5	13,4
NP ≥ 50,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,2	0,4	0,1	0,2	0,1	1,5
C	5,2	5,2	5,6	5,8	5,2	4,6	3,2	3,2	4,1	4,9	5,7	5,6	4,9
Sunce/sat	129,8	145,5	182,6	195,1	250,2	277,5	329,5	302,4	228,1	178,5	124,3	112,4	2456,2
N _{obla}	9,5	8,6	9,4	8,7	5,9	4,2	1,9	1,9	4,3	6,9	9,7	10,9	81,6
N _{vedri}	8,3	6,9	5,5	4,1	4,3	5,8	12,4	12,0	9,3	7,9	6,1	7,3	90,4
NP _{snijeg}	1,2	1,9	1,3	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6	1,0	6,1
N _{luča}	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,0	0,1	0,1	1,8
N _{grm}	0,9	1,1	1,0	2,4	3,9	4,4	3,5	4,4	3,2	2,4	2,3	1,3	30,5
N _{jaki v}	6,6	5,0	4,9	3,7	2,4	1,8	2,0	1,8	2,3	3,2	5,5	7,1	47,1
N _{olujni v}	2,2	1,2	1,2	0,9	0,3	0,1	0,3	0,4	0,3	0,4	1,1	2,2	10,7

Drniš se nalazi u dijelu Dalmatinske zagore omeđenom Krkom na zapadu, Prominom na SZ i sjeveru, Svilajom na istoku te šibenskom i splitskom Zagorom na jugu i JI. Drniš se razvio na zapadnom rubu Petrova polja koje se pruža od SZ prema JI odnosno između Moseća na jugu te Promine i Svilaje na sjeveru i SI, koje ga štite od jačih kontinentalnih klimatskih utjecaja, dok Krkom i Čikolom prodiru maritimni utjecaji sa zapada i JZ. Brojčani pokazatelji izmjereni u meteorološkoj postaji u Drnišu nalaze se u Tabl. 3.

Tablica 3. Statistički pregled klimatoloških elemenata za Drniš u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (pros.)
t	4,0	4,7	8,3	11,8	16,8	20,5	23,8	23,2	18,5	14,1	8,6	5,3	13,3
t _{max}	19,8	22,4	25,1	27,8	32,5	38,6	39,1	39,9	35,5	30,8	28,2	19,4	39,9
t _{min}	-16,1	-10,1	-9,5	-4,5	2,7	4,1	7,2	7,4	3,5	-0,5	-7,9	-9,9	-16,1
N _{id}	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6
N _{sd}	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,8
N _{nd}	16,5	14,0	5,2	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	6,3	12,6	55,0
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,5	10,3	20,2	29,5	28,5	16,9	3,4	0,2	0,0	110,3
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	7,3	18,1	17,0	2,8	0,1	0,0	0,0	47,4
N _{rn}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,9	3,0	2,3	0,2	0,0	0,0	0,0	6,6
RV	77	73	70	70	68	67	60	63	69	76	76	77	70
RV _{min}	22	18	19	23	25	22	20	19	19	20	21	20	18
NRV ≤ 30%	1	1	1	1	0	1	3	4	1	1	1	0	17
NRV ≥ 80%	7	5	3	4	2	2	0	1	2	4	6	8	40
P	71,1	78,3	71,6	93,8	69,3	65,0	36,0	59,4	88,0	77,7	110,0	101,2	918,7
P _{max}	59,2	68,8	51,4	59,0	54,1	38,3	45,2	71,4	84,2	51,3	113,1	56,1	113,1
NP ≥ 0,1	8,3	8,5	8,4	9,9	8,3	8,3	4,9	5,0	7,4	9,1	10,3	9,8	98,0
NP ≥ 10,0	2,6	2,7	2,7	3,3	2,6	2,4	1,1	2,1	2,6	3,1	3,8	3,6	32,7
NP ≥ 20,0	0,9	1,0	0,9	1,3	1,0	0,9	0,5	0,9	1,4	1,0	1,6	1,6	13,0
NP ≥ 50,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	0,0	0,2	0,1	1,2
C	4,8	4,8	4,9	5,2	4,5	3,9	2,6	2,7	3,4	4,5	5,2	5,2	4,3
Sunce/sat	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
N _{obla}	9,7	8,4	8,9	8,9	5,5	3,9	1,7	2,1	3,6	6,8	9,4	10,8	79,2
N _{vedri}	11,0	9,7	9,2	7,5	8,7	10,7	16,3	16,3	13,5	10,4	9,1	9,9	132,1
NP _{snijeg}	1,4	1,5	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,5	4,5
N _{tuča}	0,4	0,1	0,2	0,3	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	1,9
N _{grm}	0,8	0,6	0,9	1,8	2,2	2,5	2,4	3,1	2,5	1,5	2,0	1,1	21,7
N _{lakti v}	1,1	0,9	1,9	0,5	0,4	0,1	0,3	0,3	0,1	0,5	1,0	1,4	8,2
N _{olujni v}	●	●	●	●	0,0	●	●	●	●	●	●	●	0,0

○ postaja ne mjeri meteorološki element

● nije zabilježena meteorološka pojava

Sinj se nalazi u *Cetinskoj krajini* između Svilaje na jugu te Dinare i Kamešnice na sjeveru na rubu istoimenog polja na nadmorskoj visini oko 300 metara. Na prisojnim stranama uzvišenja rastu čempresi, smokva pa čak i maslina, koja se u zadnja dva desetljeća širi na mnogim prisojnim stranama Dalmatinske zagore. Sinjsko polje često je zimi i u proljeće bilo pod vodom od obilnih kiša koje su se slijevale niz planine. Plavljenje polja završeno je izgradnjom Peručke brane 1960. godine, kada su viškovi vode zadržani u jezeru desetak kilometara uzvodno od Sinja, te je sada najvećim dijelom godine suho.

Tablica 4. Statistički pregled meteoroloških parametara za Sinj u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	3,6	4,5	8,1	11,7	16,6	20,3	23,2	22,6	17,9	13,5	8,1	4,6	12,9
t _{max}	18,4	22,6	25,8	28,4	32,8	38,0	39,3	39,7	37,1	30,8	28,3	17,8	39,7
t _{min}	-21,5	-13,3	-11,0	-6,9	1,6	3,2	5,7	5,8	0,5	-3,8	-9,7	-10,9	-21,5
N _{id}	0,6	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0
N _{sd}	0,6	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	1,4
N _{hd}	18,0	15,1	6,8	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,2	7,9	15,1	65,4
N _{fd}	0,0	0,0	0,1	0,8	9,6	19,9	28,1	28,0	16,0	3,6	0,1	0,0	106,5
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	6,9	16,7	16,9	3,0	0,1	0,0	0,0	44,7
N _{in}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	2,3	1,8	0,1	0,0	0,0	0,0	4,3
RV	75	70	67	68	68	65	57	61	69	75	76	76	69
RV _{min}	15	17	19	20	23	22	17	20	16	14	23	23	14
NRV ≤ 30%	1	1	2	1	2	2	6	7	2	1	1	0	25
NRV ≥ 80%	8	5	4	4	3	2	1	1	3	4	7	9	49
P	89,3	85,6	90,6	93,5	81,6	75,3	41,9	64,3	98,7	109,9	161,6	137,2	1124,6
P _{max}	76,2	79,2	70,2	69,7	54,1	110,1	73,3	76,6	91,9	76,4	153,4	98,8	153,4
NP ≥ 0,1	10,3	9,7	10,0	11,7	11,0	9,6	5,8	7,0	8,8	10,9	11,6	11,6	117,3
NP ≥ 10,0	2,9	2,8	3,1	3,3	2,8	2,3	1,5	2,0	3,2	3,6	5,1	4,4	37,0
NP ≥ 20,0	1,3	1,1	1,2	1,1	1,0	0,9	0,4	0,9	1,7	1,6	2,8	2,4	16,4
NP ≥ 50,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,2	0,3	0,3	0,6	0,3	2,2
C	5,1	5,0	5,2	5,4	4,8	4,0	2,8	2,8	3,9	4,7	5,5	5,4	4,5
Sunce/sat	117,1	142,2	181,1	197,9	255,7	287,5	339,4	309,7	232,0	176,1	114,3	103,4	2469,3
N _{obla}	9,4	7,9	8,7	8,0	5,4	3,2	1,4	1,3	4,0	7,0	9,4	10,4	76,0
N _{vedri}	9,1	8,5	7,3	5,3	6,9	8,2	14,8	14,6	11,1	8,5	7,0	8,0	110,1
NP _{snijeg}	1,9	2,2	1,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	1,2	6,9
N _{luča}	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	1,3
N _{grm}	1,2	1,4	1,1	2,6	3,9	3,9	4,4	5,3	3,9	2,8	2,6	1,3	33,9
N _{jaki v}	2,6	2,5	3,0	1,7	0,7	0,4	0,4	0,2	0,4	1,1	2,4	2,7	17,7
N _{olujni v}	0,5	0,4	0,6	0,3	0,1	●	0,0	0,0	●	0,1	0,3	0,6	2,8

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

Imotski se nalazi iznad Imotskog polja, koje se prostire između zaravni Pada oko Gornjeg Prološca (600–700 m) i kose Osoja. Pruža se u dužini od 33,3 km od SZ prema JI, a širina mu varira od 1 (kod Kamen mosta do 5 km kod Runovića) Ukupna površina Imotskog polja, koje pripada Hrvatskoj je 46 km². Ostatak od približno 50 km² pripada Hercegovini, a poznato je i pod nazivom Bekija (tur. ostatak). Imotsko polje kao i većina drugih naših polja u kršu ima dinarski smjer pružanja od SZ prema JI. Poljem prolazi tijeka ponornica Matica (Vrljika). U polju i bližoj okolini podneblje je blaže, posebno na prisojnim i zaklonjenim stranama, dok je u gorskom kraju dalje od polja podneblje dosta oštrije, što se posebno očituje u predjelu Studenaca i Aržana.

Tablica 5. Statistički pregled meteoroloških parametara za Imotski u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	5,0	5,3	8,6	12,1	17,2	21,0	24,0	23,9	19,1	14,8	9,2	5,7	13,8
t _{max}	19,0	23,1	28,0	28,6	32,6	38,9	39,6	39,8	37,0	31,2	28,0	21,0	39,8
t _{min}	-11,4	-9,2	-9,0	-2,7	4,0	6,2	11,0	10,0	6,4	-0,4	-4,0	-8,7	-11,4
N _{rd}	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
N _{sd}	0,6	0,4	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	1,4
N _{hd}	9,4	9,0	3,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,2	7,0	31,4
N _{rd}	0,0	0,0	0,1	1,0	10,4	20,1	27,8	27,9	16,4	3,6	0,0	0,0	107,4
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	7,2	17,5	18,4	3,1	0,1	0,0	0,0	47,4
N _{in}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,6	10,7	10,9	0,8	0,0	0,0	0,0	25,1
RV	73	71	69	70	67	64	57	59	66	73	75	75	68
RV _{min}	21	20	14	22	22	22	21	16	16	22	22	17	14
NRV ≤ 30%	0	1	2	1	1	1	4	5	2	1	0	0	20
NRV ≥ 80%	9	6	5	5	3	2	1	1	3	6	9	10	62
P	100,3	92,8	102,1	97,9	78,6	54,0	35,0	49,1	99,3	122,6	168,2	156,6	1156,4
P _{max}	77,3	85,5	71,2	61,6	133,5	42,2	39,8	108,9	105,6	110,1	91,8	133,9	133,9
NP ≥ 0,1	9,6	9,1	9,4	10,6	9,5	7,6	5,0	5,7	6,9	9,4	11,2	11,5	105,5
NP ≥ 10,0	3,5	2,9	3,8	3,8	2,7	1,8	1,2	1,5	3,0	4,1	5,6	5,4	39,3
NP ≥ 20,0	1,4	1,3	1,9	1,4	0,8	0,6	0,5	0,7	1,6	2,0	3,0	2,6	17,8
NP ≥ 50,0	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,4	0,3	0,5	0,4	2,2
C	5,3	5,4	5,6	6,0	5,3	4,4	3,0	3,0	4,1	5,0	5,8	5,7	4,9
Sunce/sat	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
N _{obla}	10,3	9,6	10,5	10,1	7,3	4,4	1,7	2,1	4,9	8,3	11,1	11,7	92,1
N _{vedri}	8,3	7,3	6,6	4,8	5,1	7,4	14,0	13,6	10,2	8,9	6,4	7,7	100,4
NP _{snijeg}	1,9	2,5	1,5	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6	1,3	8,2
N _{tuča}	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0	1,5
N _{grm}	1,3	1,0	1,3	1,4	2,9	3,5	2,7	3,8	2,9	2,6	2,2	1,4	27,0
N _{jaki v}	3,2	3,5	2,9	1,4	1,3	1,2	1,9	1,5	1,7	1,4	2,4	2,9	25,2
N _{plujni v}	0,4	0,4	0,3	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	2,1

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

Šestanovac se nalazi u Zabiokovlju na prijelazu iz omiške u imotsku zagoru. Klimatski elementi za to mjesto prikazani u Tabl. 6.

Tablica 6. Statistički pregled meteoroloških elemenata za Šestanovac u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	4,8	5,5	8,7	12,0	17,0	20,7	24,0	23,7	18,8	14,8	9,4	6,0	13,7
t _{max}	19,0	23,4	25,0	27,5	34,3	37,5	38,2	39,4	36,5	31,3	30,5	21,5	39,4
t _{min}	-12,5	-9,5	-9,0	-4,0	1,2	6,2	11,2	10,0	6,2	-0,2	-7,6	-9,6	-12,5
N _{id}	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
N _{sd}	0,6	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	1,0
N _{nd}	12,8	10,8	3,4	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,4	9,8	41,8
N _{td}	0,0	0,0	0,0	0,4	9,3	20,5	29,3	29,0	17,5	3,9	0,2	0,0	110,2
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	6,7	17,8	18,8	3,0	0,1	0,0	0,0	45,6
N _{tn}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	2,7	8,9	8,6	0,6	0,0	0,0	0,0	19,4
RV	69	66	62	65	63	59	51	55	63	69	70	70	64
RV _{min}	16	17	11	16	20	18	18	15	19	21	19	19	11
NRV ≤ 30%	2	2	3	1	2	3	6	4	2	1	1	2	28
NRV ≥ 80%	5	4	3	4	2	1	0	1	2	3	5	6	36
P	106,5	102,8	116,8	106,5	81,7	60,5	42,4	57,0	107,6	141,6	182,5	169,4	1275,4
P _{max}	92,5	98,7	102,4	79,6	108,2	63,5	150,5	139,4	115,6	116,8	93,5	157,4	157,4
NP ≥ 0,1	8,6	8,0	8,8	10,2	8,4	7,0	3,9	4,5	6,8	8,6	10,3	10,2	95,1
NP ≥ 10,0	3,4	3,1	3,6	3,9	2,5	1,8	1,3	1,6	2,9	4,5	5,4	5,0	39,1
NP ≥ 20,0	1,8	1,9	2,1	1,7	1,2	0,9	0,5	0,8	2,0	2,5	3,6	3,0	21,9
NP ≥ 50,0	0,3	0,3	0,3	0,1	0,2	0,1	0,1	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	3,8
C	5,0	4,9	5,0	5,3	4,3	3,6	2,3	2,5	3,6	4,6	5,4	5,3	4,3
Sunce/sat	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
N _{obla}	9,5	8,1	8,4	7,8	4,6	3,1	1,0	1,1	3,9	7,5	10,0	10,8	76,0
N _{vedri}	10,3	9,0	8,6	6,7	9,6	12,1	18,5	17,4	13,1	10,6	8,4	9,0	135,8
NP _{snijeg}	1,2	1,3	0,7	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,6	4,2
N _{tuća}	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	●	0,1	●	●	●	0,1	●	0,5
N _{grm}	0,7	1,1	1,3	1,3	1,9	1,8	2,2	2,5	2,2	2,1	1,8	0,9	19,8
N _{aki v}	2,3	2,1	2,2	0,7	0,7	0,9	0,4	0,3	0,4	1,0	2,0	2,7	16,3
N _{olujni v}	0,1	0,2	0,3	●	●	0,0	0,0	●	●	0,3	0,1	0,2	1,5

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

Vrgorac se nalazi u zabiokovskom prostoru na rubu polja Rastok. Prema Tabl. 7. srednja godišnja temperatura zraka za Vrgorac iznosi 14,2 °C, najviša je u srpnju (24,9 °C), a najniža u siječnju (5,2 °C).

Tablica 7. Statistički pregled meteoroloških elemenata za Vrgorac u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	5,2	5,9	9,0	12,4	17,5	21,8	24,9	24,6	19,8	15,1	9,6	6,1	14,2
t _{max}	18,4	22,1	25,6	29,0	33,4	38,0	40,5	40,0	36,0	28,5	28,0	17,5	40,5
t _{min}	-12,0	-8,5	-8,0	-3,4	4,5	6,2	11,3	9,8	6,8	-1,1	-4,2	-6,9	-12,0
N _{id}	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
N _{sd}	0,5	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	1,0
N _{hd}	9,4	7,6	2,5	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	7,5	29,5
N _{td}	0,0	0,0	0,0	1,0	11,4	21,1	29,2	29,0	18,6	4,4	0,2	0,0	114,3
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	1,1	8,3	18,0	19,5	4,3	0,0	0,0	0,0	48,0
N _{in}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	2,8	11,1	10,7	0,9	0,0	0,0	0,0	25,1
RV	83	80	77	75	71	66	58	62	70	78	82	83	74
RV _{min}	17	8	22	19	24	24	24	18	22	24	23	25	8
NRV ≤ 30%	0	1	0	0	0	1	2	3	1	0	0	0	8
NRV ≥ 80%	9	7	6	5	4	2	1	1	3	5	9	11	63
P	163,5	154,1	175,1	147,4	86,1	44,9	34,7	58,8	133,5	175,3	236,8	253,7	1636,4
P _{max}	115,0	165,4	220,0	121,2	76,5	50,2	62,8	151,4	235,0	131,0	120,3	138,0	235,0
NP ≥ 0,1	9,1	9,1	9,1	10,0	8,1	6,0	3,8	4,7	6,6	9,7	10,9	10,8	98,3
NP ≥ 10,0	4,6	4,6	5,1	4,6	2,8	1,4	1,1	1,6	3,7	5,1	6,7	6,8	47,9
NP ≥ 20,0	3,1	2,9	3,2	2,6	1,5	0,5	0,6	0,9	1,7	3,0	4,6	4,4	28,3
NP ≥ 50,0	0,7	0,5	0,6	0,5	0,1	0,0	0,1	0,2	0,6	0,9	1,1	1,6	6,7
C	4,6	4,6	4,7	4,8	3,8	3,1	2,1	2,1	3,3	4,1	5,0	5,0	3,9
Sunce/sat	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
N _{obla}	9,8	9,3	9,1	8,5	5,0	3,5	1,3	1,6	4,2	8,0	10,7	11,3	82,9
N _{vedri}	12,9	11,7	11,1	9,7	11,9	13,9	19,8	18,6	14,9	13,2	10,5	11,0	163,7
NP _{snijeg}	1,3	1,5	0,8	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,8	5,0
N _{tuča}	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	●	0,7
N _{grm}	0,9	1,6	1,2	2,1	2,4	2,7	3,0	3,1	2,9	2,6	2,9	1,4	26,6
N _{jaki v}	0,9	0,9	0,7	0,2	0,3	0,2	0,0	0,2	0,1	0,0	0,7	0,7	4,5
N _{olujni v}	0,1	0,2	0,1	0,0	●	0,0	●	●	●	●	●	0,1	0,6

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

KLIMATOLOŠKI ELEMENTI I NJIHOVE POSEBNOSTI UTVRĐENE MJERENJIMA U METEOROLOŠKIM POSTAJAMA U PRIMORSKOM DIJELU DALMACIJE

Tablica 8. Statistički pregled klimatskih elemenata za Zadar u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (pros.)
t	7,3	7,3	9,9	13,3	18,1	21,8	24,5	24,1	20,1	16,4	11,7	8,6	15,3
t _{max}	17,1	21,2	22,0	25,0	32,0	33,5	35,8	36,1	32,0	26,5	25,0	17,8	36,1
t _{min}	-7,9	-5,5	-6,0	0,5	6,5	9,4	12,7	11,5	8,9	2,3	-1,8	-6,5	-7,9
N _{id}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
N _{sd}	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2
N _{nd}	3,4	4,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	1,6	10,1
N _{td}	0,0	0,0	0,0	0,0	5,0	17,6	29,8	28,9	12,5	0,6	0,0	0,0	94,4
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	3,2	9,5	9,3	0,4	0,0	0,0	0,0	22,4
N _{in}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	6,2	17,2	17,0	2,1	0,1	0,0	0,0	42,9
RV	72	70	71	73	73	70	66	69	72	74	73	71	71
RV _{min}	20	23	21	18	23	23	19	24	23	18	24	20	18
NRV ≤ 30%	2	2	2	1	0	0	1	1	1	1	1	1	11
NRV ≥ 80%	10	7	7	5	4	2	1	1	3	7	8	9	63
P	64,7	60,6	60,4	61,7	62,1	48,4	27,4	51,0	107,9	96,6	103,6	94,8	839,3
P _{max}	48,8	56,2	67,1	56,0	112,9	53,2	47,0	114,4	352,2	92,8	64,2	78,2	352,2
NP ≥ 0,1	9,5	8,2	8,6	9,9	8,9	8,1	5,0	5,6	9,0	9,9	11,5	10,8	105,0
NP ≥ 10,0	2,1	2,1	2,1	1,8	2,0	1,5	0,8	1,8	3,0	2,9	3,8	3,4	27,1
NP ≥ 20,0	0,8	0,6	0,6	0,6	0,8	0,6	0,2	0,9	1,5	1,4	1,4	1,3	10,7
NP ≥ 50,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,4	0,4	0,1	0,1	1,4
C	4,9	4,7	4,6	4,9	4,2	3,7	2,5	2,5	3,5	4,4	5,3	5,3	4,2
Sunce/sat	124,5	145,1	192,1	216,7	287,4	313,7	359,5	328,8	245,9	183,3	121,1	111,7	2626,5
N _{obla}	8,2	6,7	6,3	6,3	3,4	2,3	0,9	1,1	2,8	5,2	7,9	9,1	59,9
N _{vedri}	8,7	8,7	8,1	7,3	9,1	9,6	15,6	16,7	11,7	9,1	6,5	7,3	118,4
NP _{snijeg}	0,4	0,6	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	1,3
N _{tuča}	0,3	0,3	0,3	0,3	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,3	0,3	2,4
N _{grm}	1,7	2,0	2,1	2,8	3,6	5,1	3,8	5,1	5,3	4,3	4,5	2,6	43,0
N _{jaki v}	3,0	2,5	4,1	4,5	2,7	1,4	1,4	1,8	2,0	3,2	4,0	3,9	34,5
N _{olujni v}	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	•	•	0,1	0,0	0,1	0,2	0,2	1,0

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

Tablica 9. Statistički pregled klimatoloških elemenata za Benkovac u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	5,3	5,7	9,0	12,6	17,6	21,2	23,8	23,2	19,0	15,0	9,9	6,7	14,0
t _{max}	18,7	19,0	23,2	27,1	34,1	36,8	40,1	40,2	33,5	27,9	27,1	18,5	40,2
t _{min}	-5,8	-6,2	-8,2	0,2	2,6	3,0	10,2	9,0	5,0	0,5	-6,8	-8,0	-8,0
N _{id}	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
N _{sd}	0,5	0,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1	0,8
N _{hd}	10,2	7,3	2,3	0	0	0	0	0	0	0	1,2	5,6	42
N _{td}	0	0	0	0,5	9,4	22,1	28,8	28,4	16,2	2,7	0,2	0	110,8
N _{vd}	0	0	0	0	1,3	9	18,5	17,5	2,5	0	0	0	50,5
N _{tn}	0	0	0	0	0,1	1,5	4,6	5,3	0,6	0	0	0	11,3
RV	71	70	67	67	69	65	60	61	67	70	69	73	71
RV _{min}	28	23	23	21	24	29	23	18	30	26	26	27	23
NRV ≤ 30%	0	1	0	0	0	0	1	3	0	0	0	0	6
NRV ≥ 80%	8	6	4	3	2	2	1	1	2	3	5	7	46
P	76,6	68,1	82,5	72,0	65,3	50,9	28,8	49,6	109,6	83,9	117,6	111,4	894,4
P _{max}	56,1	75,1	58,5	46,7	51,1	50,3	53,2	66,4	91,7	38,2	99,4	60,7	99,4
NP ≥ 0,1	7,9	6,9	6,7	7,7	6,4	4,8	2,8	3,9	6,3	7,2	8,2	9,3	76,2
NP ≥ 10,0	2,4	2,7	3,1	2,5	2,1	2,1	0,9	1,8	3,6	3,4	3,9	4,3	31,6
NP ≥ 20,0	1,0	1,0	1,3	1,1	0,9	0,9	0,3	0,8	2,1	1,4	2,2	1,5	13,8
NP ≥ 50,0	0,1	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,4	0,0	0,2	0,1	1,5
C	5,6	5,5	5,5	5,6	4,7	4,1	3,3	3,7	4,6	5,3	5,8	5,9	4,9
Sunce/sat	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
N _{obla}	8,9	8,7	7,7	6,9	4,9	3,1	1,5	1,9	4,1	5,1	8,3	10,4	69,9
N _{vedri}	3,5	3,5	3,1	2,5	4,3	5,3	8,7	6,5	3,7	2,9	2,9	3,1	43,9
NP _{snijeg}	0,6	0,9	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	2,0
N _{tuča}	●	●	0,1	0,1	●	●	●	●	●	●	●	●	0,1
N _{grm}	0,4	0,8	0,5	0,4	0,7	1,3	0,6	0,9	0,9	0,7	0,3	0,4	7,9
N _{jaki v}	2,2	1,7	2,6	0,7	0,6	0,8	0,5	0,2	0,4	1,0	1,3	2,6	12,5
N _{olujni v}	0,4	0,3	0,1	0,3	0,1	0,1	●	●	0,1	●	0,1	0,4	1,6

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

Tablica 10. Statistički pregled klimatoloških elemenata za Šibenik u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	7,1	7,3	10,3	13,7	18,7	22,5	25,5	25,0	20,5	16,6	11,5	8,2	15,6
t _{max}	21,4	22,7	25,2	28,8	34,0	37,6	38,2	39,2	35,4	30,0	28,4	20,3	39,2
t _{min}	-8,6	-7,2	-6,6	-0,1	5,8	8,5	12,7	10,2	6,9	2,1	-2,8	-8,4	-8,6
N _{id}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
N _{sd}	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,4
N _{hd}	4,7	5,8	1,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6	3,1	15,7
N _{ld}	0,0	0,0	0,0	0,6	11,3	22,8	30,4	29,7	19,0	3,9	0,1	0,0	117,9
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	7,4	19,1	18,1	2,8	0,0	0,0	0,0	48,2
N _{tn}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	6,6	17,4	17,0	2,5	0,4	0,0	0,0	44,7
RV	60	58	58	58	57	55	48	52	58	64	63	61	58
RV _{min}	11	11	10	14	18	18	15	19	16	16	17	9	9
NRV ≤ 30%	5	5	5	4	3	3	7	6	4	3	3	3	50
NRV ≥ 80%	3	3	2	2	1	1	0	0	1	1	3	4	21
P	57,9	58,3	61,2	61,6	49,2	50,7	25,2	41,9	73,8	70,2	96,4	87,2	733,7
P _{max}	48,4	60,2	42,5	47,0	59,9	56,6	44,1	94,4	69,6	61,1	79,3	166,2	166,2
NP ≥ 0,1	9,3	8,9	8,4	9,8	8,6	8,2	5,0	5,1	7,5	9,3	11,0	11,0	102,0
NP ≥ 10,0	1,9	2,1	2,2	2,2	1,5	1,9	0,7	1,2	2,3	2,3	3,1	3,0	24,3
NP ≥ 20,0	0,7	0,5	0,8	0,7	0,6	0,6	0,3	0,6	1,2	1,1	1,4	1,1	9,7
NP ≥ 50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,2	0,0	0,1	0,0	0,6
C	5,1	4,9	5,2	5,3	4,7	4,0	2,6	2,6	3,7	4,6	5,4	5,4	4,5
Sunce/sat	139,2	157,9	202,3	223,8	292,2	317,8	360,9	331,5	254,9	195,3	134,9	120,0	2730,7
N _{obla}	8,4	7,3	8,0	7,4	4,6	3,0	1,5	1,4	3,1	5,3	8,0	9,7	67,8
N _{vedri}	8,0	8,0	6,6	5,9	6,5	8,6	15,5	15,5	10,9	8,0	6,3	7,6	107,3
NP _{snijeg}	0,9	0,9	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,5	2,8
N _{tuča}	0,6	0,5	0,4	0,4	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3	0,5	0,4	4,0
N _{grm}	1,4	1,8	1,7	2,4	3,0	4,1	3,6	4,3	4,2	3,1	2,8	1,6	34,0
N _{jaki v}	13,3	12,2	11,4	9,3	7,0	6,4	6,4	6,3	7,0	9,1	11,7	12,3	112,3
N _{olujni v}	3,4	2,7	2,9	2,2	1,2	0,6	0,5	1,0	1,2	1,3	2,3	3,5	22,9

Tablica 11. Statistički pregled klimatoloških elemenata za Split u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	8,1	8,1	10,8	14,3	19,4	23,4	26,4	25,9	21,4	17,4	12,3	9,1	16,4
t _{max}	16,1	22,3	22,0	27,7	32,6	38,1	38,1	38,1	34,2	27,2	25,8	17,3	38,1
t _{min}	-5,3	-5,7	-5,5	0,3	5,5	9,1	14,5	13,1	10,5	3,8	-0,3	-5,1	-5,7
N _{id}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
N _{sd}	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
N _{hd}	1,9	2,5	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,9	6,2
N _{ld}	0,0	0,0	0,0	0,2	10,1	22,6	30,0	29,6	16,0	1,4	0,1	0,0	110,0
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	7,2	18,8	17,1	1,5	0,0	0,0	0,0	45,0
N _{tn}	0,0	0,0	0,0	0,0	2,6	13,3	25,8	25,0	8,3	0,9	0,1	0,0	75,8
RV	59	58	59	59	57	54	48	52	58	63	62	60	58
RV _{min}	16	13	15	18	21	21	21	20	23	16	19	15	13
NRV ≤ 30%	3	4	4	3	2	1	3	3	1	2	2	3	30
NRV ≥ 80%	5	4	3	3	2	1	0	0	2	3	5	6	34
P	62,8	61,8	63,5	60,9	54,4	43,6	20,7	37,9	73,8	77,8	108,9	89,8	755,9
P _{max}	43,6	42,5	69,0	57,0	68,0	116,7	34,1	63,5	70,4	90,7	91,0	66,6	116,7
NP ≥ 0,1	9,9	9,1	9,3	10,2	8,6	8,4	5,0	5,3	7,8	9,5	11,3	11,7	105,9
NP ≥ 10,0	2,1	2,3	2,2	2,0	2,0	1,4	0,6	1,3	2,4	2,5	3,6	3,2	25,5
NP ≥ 20,0	0,7	0,7	0,5	0,6	0,6	0,3	0,2	0,6	1,1	1,1	1,9	1,2	9,4
NP ≥ 50,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,3	0,1	0,2	0,1	0,9
C	5,1	4,9	5,4	5,5	4,8	4,0	2,8	2,7	3,8	4,8	5,5	5,5	4,6
Sunce/sat	146,2	157,3	190,6	218,0	283,0	314,1	354,0	327,4	249,7	195,2	138,1	129,3	2703,0
N _{obla}	8,7	8,0	9,0	8,2	5,8	3,2	1,3	1,6	3,8	7,0	9,4	10,4	76,2
N _{vedri}	8,6	8,2	7,1	5,6	6,6	8,5	14,9	15,4	11,1	8,1	6,8	7,0	108,0
NP _{snijeg}	0,6	0,7	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	2,0
N _{tuča}	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,2	0,1	1,5
N _{grm}	1,8	1,9	1,9	2,9	3,5	4,4	3,9	4,2	4,2	3,2	4,1	2,1	38,0
N _{jaki v}	10,0	9,7	10,7	9,2	5,8	3,7	4,0	3,3	6,0	8,1	12,0	11,5	93,9
N _{olujni v}	1,9	2,2	2,6	1,5	1,1	0,6	0,5	0,4	0,4	1,1	2,1	2,8	17,2

Tablica 12. Statistički pregled klimatoloških elemenata za Makarsku u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	9,1	9,0	11,5	14,8	19,5	23,2	26,3	25,9	21,9	18,2	13,4	10,3	17,0
t _{max}	18,3	21,7	25,0	27,3	33,4	38,2	38,7	39,3	34,5	30,3	27,6	19,0	39,3
t _{min}	-4,0	-3,6	-5,0	2,1	6,2	6,5	14,2	14,5	10,0	2,5	0,9	-4,3	-4,3
N _{id}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
N _{sd}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
N _{hd}	1,6	2,1	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	3,8
N _{td}	0,0	0,0	0,0	0,7	12,9	23,6	30,4	30,1	21,8	4,5	0,2	0,0	124,8
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	8,0	21,6	20,7	3,2	0,0	0,0	0,0	55,2
N _{tn}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	9,0	21,7	20,3	4,5	0,8	0,1	0,0	61,0
RV	60	58	58	60	61	60	57	59	60	64	62	61	60
RV _{min}	22	14	16	18	20	21	18	21	20	17	20	20	14
NRV ≤ 30%	2	2	2	1	1	2	2	2	1	1	1	2	24
NRV ≥ 80%	2	2	1	1	1	1	0	0	1	1	3	3	20
P	85,0	88,8	85,3	78,8	71,1	52,7	33,4	45,4	87,4	100,9	145,8	128,3	993,4
P _{max}	74,2	86,2	100,2	76,2	133,3	135,9	44,2	77,4	101,0	104,5	137,4	99,1	137,4
NP ≥ 0,1	9,6	9,1	9,4	10,3	9,3	7,0	4,3	5,1	7,0	9,4	10,9	11,7	105,0
NP ≥ 10,0	3,0	2,9	2,7	2,7	2,2	1,4	1,3	1,3	2,7	3,7	4,8	4,1	33,0
NP ≥ 20,0	1,2	1,4	1,0	1,0	0,9	0,7	0,4	0,8	1,3	1,5	2,6	2,1	14,8
NP ≥ 50,0	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,4	0,2	0,3	0,3	2,3
C	5,2	5,0	5,2	5,3	4,5	3,6	2,4	2,5	3,5	4,5	5,5	5,5	4,4
Sunce/sat	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
N _{obla}	8,8	8,3	8,6	8,0	5,5	3,4	1,1	1,5	2,9	6,7	9,3	10,2	71,1
N _{vedri}	7,7	8,0	7,0	6,4	7,9	11,8	16,9	17,1	12,0	9,3	6,9	7,3	123,8
NP _{snijeg}	0,4	0,5	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	1,6
N _{tuča}	●	0,1	0,1	●	0,1	●	0,0	0,1	0,0	●	0,2	0,1	0,8
N _{grm}	1,7	1,8	2,0	2,7	2,7	3,4	2,7	3,7	3,4	3,0	3,4	2,4	35,8
N _{jaki v}	4,5	5,5	6,5	4,7	3,3	2,7	3,2	1,8	2,7	3,0	6,0	5,4	51,6
N _{olujni v}	1,8	1,7	2,1	0,9	0,7	0,4	0,1	0,2	0,3	0,4	1,5	2,0	12,5

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

Tablica 13. Statistički pregled klimatoloških elemenata za Metković u razdoblju 1981.-2008.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god. (prosj.)
t	5,7	6,7	10,3	14,1	19,1	23,1	25,1	24,7	19,4	15,6	10,6	6,7	15,2
t _{max}	18,6	22,0	26,0	29,4	35,3	38,6	39,5	40,1	36,7	29,6	27,4	19,6	39,5
t _{min}	-9,1	-5,9	-5,7	-2,2	6,8	8,5	12,7	9,2	6,5	1,8	-2,5	-6,0	-9,1
N _{id}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
N _{sd}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
N _{hd}	9,5	8,1	1,7	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,8	6,0	27,5
N _{ld}	0,0	0,0	0,3	1,8	18,4	26,1	30,6	30,3	21,9	7,8	0,5	0,0	136,7
N _{vd}	0,0	0,0	0,0	0,0	3,8	15,2	23,1	23,9	5,5	0,0	0,0	0,0	68,1
N _{in}	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,8	8,0	7,1	0,1	0,0	0,0	0,0	17,2
RV	82	79	77	78	76	71	68	69	73	80	81	82	78
RV _{min}	25	29	26	26	31	27	20	26	21	21	14	20	25
NRV ≤ 30%	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1
NRV ≥ 80%	8	6	5	5	3	2	1	1	2	4	7	10	60
P	113,1	86,6	126,8	79,1	60,0	36,4	36,2	57,3	87,7	115,9	162,7	165,4	1135,7
P _{max}	73,0	47,0	140,0	64,7	48,2	31,5	70,0	80,1	67,8	84,0	88,3	66,9	140,0
NP ≥ 0,1	10,8	8,7	9,5	11,4	8,0	6,2	4,4	5,1	6,1	9,3	12,2	12,1	103,3
NP ≥ 10,0	4,5	2,8	3,5	2,7	1,8	1,3	1,3	1,6	2,6	3,3	5,5	5,3	36,6
NP ≥ 20,0	1,7	1,7	1,8	0,9	0,7	0,4	0,6	0,8	1,8	2,1	2,8	3,4	19,1
NP ≥ 50,0	0,2	0,0	0,5	0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3	2,4
C	5,2	4,7	5,2	5,6	4,4	3,3	2,4	2,3	3,7	4,7	5,9	5,6	4,4
Sunce/sat	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
N _{obla}	10,1	7,0	9,5	9,2	5,8	3,3	1,6	1,3	3,9	8,2	11,4	12,0	85,6
N _{vedri}	9,2	9,6	7,7	6,0	9,7	13,5	17,6	19,0	13,0	8,9	6,8	9,1	130,0
NP _{snijeg}	0,6	0,9	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,3	2,7
N _{tuča}	●	0,3	0,5	0,3	0,2	0,1	0,1	●	●	0,2	0,3	0,2	2,0
N _{grm}	0,8	0,5	0,6	0,5	1,4	1,3	1,6	1,3	1,1	1,6	1,3	0,6	12,8
N _{jaki v}	2,8	2,6	5,2	2,6	1,1	0,9	0,7	0,4	0,8	1,5	2,7	3,4	24,1
N _{olujni v}	●	0,1	0,4	0,2	●	●	0,1	0,1	●	0,1	0,3	0,7	1,9

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

USPOREDNI POKAZATELJI SREDNJIH GODIŠNJIH VRIJEDNOSTI TEMPERATURA, VLAGE I OBORINA, NAOBLAKE I SIJANJE SUNCA TE GRMLJAVINE I VJETROVA U DALMATINSKOJ ZAGORI I SUSJEDNOM PRIOBALJU

U Tabl. 14. prikazani su usporedni pokazatelji o temperaturnim vrijednostima, vlazi i oborinama, naoblaci i sijanju Sunca te grmljavini i vjetrovima dobiveni na šest meteoroloških postaja u zagorskom (Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac i Vrgorac) i šest u priobalnom dijelu Dalmacije (Zadar, Benkovac, Šibenik, Split, Makarska – za razdoblje 1981.-2008.) i Metković – 1997.-2008.)

Analiza srednje godišnje temperature zraka pokazuje da je u Zagorskom pojasu najhladniji Sinj s temperaturom od 12,9 °C. Slijede ga Knin s 13,2 °C, Drniš 13,3 °C, Imotski 13,8 °C i Šestanovac 13,7 °C, i najtopliji Vrgorac sa srednjom godišnjom temperaturom od 14,2 °C.

U priobalju je najtoplija Makarska sa 17,0°C. Maksimalna temperatura zraka zabilježena je u Kninu od 41,4 °C, dok je bliže moru zabilježena najveća temperatura u Ravnim kotarima u Benkovcu od 40,2 °C, dok je u priobalju najvišu temperaturu imao Metković s 39,5 °C. S obzirom na minimalne temperature, najhladniji je Sinj s –21,5 °C u Zagori, a u priobalju najnižu temperaturu ima Metković s –9,1 °C. Inače minimalne temperature zraka u Zagori nisu veće od –11 °C, a u priobalju sve su veće od –9,1 °C.

Broj ledenih dana najveći je u Kninu, i to 0,7 (ili 20 dana u 28 godina), zatim u Drnišu 0,6 (ili 17 dana u 28 godina), dok u tom razdoblju ledeni dani nisu zabilježeni u priobalju. Broj studenih dana opet je najveći u Kninu, zatim u Sinju, Imotskome te Vrgorcu, dok najmanje studenih dana ima u Drnišu (17 dana u 28 godina), što može biti uzrokovano djelovanjem Mediterana uz rijeke Krku i Čikolu i zaštitom planine Promine. Uz obalu najviše studenih dana ima Šibenik, zatim Zadar, dok u Makarskoj i Metkoviću nisu zabilježeni. U Dalmatinskoj zagori najviše hladnih dana ima Sinj (65,4 dana), a najmanje Vrgorac (29,5) i Imotski (31,4). Uz obalu, Makarska ima najmanje hladnih dana (3,8) i Split (6,2), a najviše Metković (27,5).

Što se tiče broja toplih dana, uočava se gotovo identičnost za broj dana u Zagori i u priobalju, ipak Zadar ih ima najmanje (najvjerojatnije zbog vjetera s mora-maestral u ljetnom razdoblju), a najviše ih ima Metković i Makarska. Slično vrijedi i za broj vrućih dana. Međutim, za tople noći uočava se da ih je puno manje u Zagori nego u priobalju, najmanje ih je u Sinju (4,3), a najviše u Splitu (75,8). To nam govori o noćnoj svježini i ugodi ljeti u Zagori u odnosu na priobalje. Najmanje toplih (više svježine) noći ima u Sinju, Drnišu i Kninu,

Tablica 14. Statistički pregled srednjih godišnjih vrijednosti klimatoloških elemenata za Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac, Vrgorac i Zadar, Benkovac, Šibenik, Split, Makarska u razdoblju 1981.-2008. i Metković 1997.-2008.

	Knin	Drniš	Sinj	Imotski	Šestanovac	Vrgorac	Zadar	Benkovac	Šibenik	Split	Makarska	Metković
t	13,2	13,3	12,9	13,8	13,7	14,2	15,3	14,0	15,6	16,4	17,0	15,2
t _{max}	41,4	39,9	39,7	39,8	39,4	40,5	36,1	40,2	39,2	38,1	39,3	39,5
t _{min}	-15,6	-16,1	-21,5	-11,4	-12,5	-12,0	-7,9	-8,0	-8,6	-5,7	-4,3	-9,1
N _{id}	0,7	0,6	1,0	0,2	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
N _{sd}	2,2	0,8	1,4	1,4	1,0	1,0	0,2	0,8	0,4	0,1	0,0	0,0
N _{hd}	56,8	55,0	65,4	31,4	41,8	29,5	10,1	42,0	15,7	6,2	3,8	27,5
N _{td}	113,8	110,3	106,5	107,4	110,2	114,3	94,4	110,8	117,9	110,0	124,8	136,7
N _{vd}	53,5	47,4	44,7	47,4	45,6	48,0	22,4	50,5	48,2	45,0	55,2	68,1
N _{in}	7,6	6,6	4,3	25,1	19,4	25,1	42,9	11,3	44,7	75,8	61,0	17,2
RV	64	70	69	68	64	74	71	71	58	58	60	78
RV _{min}	9	18	14	14	11	8	18	23	9	13	14	25
NRV ≤ 30%	64	17	25	20	28	8	11	6	50	30	24	1
NRV ≥ 80%	35	40	49	62	36	63	63	46	21	34	20	60
P	982,8	918,7	1124,6	1156,4	1275,4	1636,4	839,3	894,4	733,7	755,9	993,4	1135,7
P _{max}	154,6	113,1	153,4	133,9	157,4	235,0	352,2	99,4	166,2	116,7	137,4	140,0
NP ≥ 0,1	116,4	98,0	117,3	105,5	95,1	98,3	105,0	76,2	102,0	105,9	105,0	103,3
NP ≥ 10,0	32,7	32,7	37,0	39,3	39,1	47,9	27,1	31,6	24,3	25,5	33,0	36,6
NP ≥ 20,0	13,4	13,0	16,4	17,8	21,9	28,3	10,7	13,8	9,7	9,4	14,8	19,1
NP ≥ 50,0	1,5	1,2	2,2	2,2	3,8	6,7	1,4	1,5	0,6	0,9	2,3	2,4
C	4,9	4,3	4,5	4,9	4,3	3,9	4,2	4,9	4,5	4,6	4,4	4,4
Sunce/sat	2456,2	○	2469,3	○	○	○	2626,5	○	2730,7	2703,0	○	○
N _{obla}	81,6	79,2	76,0	92,1	76,0	82,9	59,9	69,9	67,8	76,2	71,1	85,6
N _{vedri}	90,4	132,1	110,1	100,4	135,8	163,7	118,4	43,9	107,3	108,0	123,8	130,0
NP _{snijeg}	6,1	4,5	6,9	8,2	4,2	5,0	1,3	2,0	2,8	2,0	1,6	2,7
N _{tuča}	1,8	1,9	1,3	1,5	0,5	0,7	2,4	0,1	4,0	1,5	0,8	2,0
N _{grm}	30,5	21,7	33,9	27,0	19,8	26,6	43,0	7,9	34,0	38,0	35,8	12,8
N _{jaki v}	47,1	8,2	17,7	25,2	16,3	4,5	34,5	12,5	112,3	93,9	51,6	24,1
N _{olujni v}	10,7	0,0	2,8	2,1	1,5	0,6	1,0	1,6	22,9	17,2	12,5	1,9

○ postaja ne mjeri meteorološki parametar

● nije zabilježena meteorološka pojava

dok ih pet do šest puta više ima u Šestanovcu, Imotskom i Vrgorcu. Analiza relativne vlage upućuje da se srednja godišnja vrijednost kreće od 56% u Splitu i Šibeniku do 60% i 71% u Zagori i ostalom priobalnom dijelu.

Količina oborina nešto je izraženija u Zagori nego u priobalju osim u Metkoviću, gdje vjerojatno ušće Neretve i reljef povećavaju količinu oborina. U Zagori najveću godišnju količinu kiše ima Vrgorac (1636,4mm), a najmanje Drniš (918,7 mm). U priobalju najmanje oborina ima Šibenik (733,7mm) i Split (755,9 mm), a najviše kako smo naznačili Metković i Makarska, dok Zadar i Benkovac imaju manje od 900 mm. Ako razmotrimo količinu oborina po mjestima u odnosu na vegetacijsko razdoblje (IV.-IX. mjesec) samo za Zagoru zapaža se da najbolji odnos ima Knin, a zatim Sinj, Imotski i Šestanovac, koji imaju manje i podjednako oborina u vegetacijskom razdoblju, a najmanje Vrgorac.

Ako razmotrimo količinu oborina za ista mjesta ali samo za ljeto (vidi Tabl. od 2. do 7.) najpovoljniji raspored opet ima Knin, zatim Sinj, i podjednako Drniš i Šestanovac, dok Imotski i Vrgorac imaju najmanju količinu oborina u ljeto. To nam govori da Knin ima najpovoljniju razdiobu oborina u vegetacijskom razdoblju, zatim slijedi Sinj, Šestanovac te Drniš i Imotski-Vrgorac je specifičan s obzirom na najveću godišnju količinu oborina pa i u vegetacijskom razdoblju osim ljeti kada se izjednačava s količinom oborina za Imotski.

Prema Tabl. 8. snijega u Zagori ima više, što je očekivano, dva do četiri puta više dana u godini nego u priobalju. Najviše snijega ima u Imotskom (8,2 dana), a najmanje u Šestanovcu (4,2 dana), uz obalu najmanje se pojavljuje u Zadru (1,3 dana), a najviše u Šibeniku (2,8 dana).

U broju dana s tučom nema velikih razlika osim za Šestanovac i posebno Benkovac, gdje se javlja u 0,5 dana, odnosno samo 0,1 dan. Identično je s brojem dana za grmljavinu, u Zagori najviše grmljavine ima u Sinju (33,9 dana), uz obalu u Splitu (38 dana). Vidljivo je da jakog i olujnog vjetrova ima znatno manje u Zagori nego u priobalju. U Zagori su izraženiji vjetrovi u Kninu i Imotskom, a u priobalju u Šibeniku, Splitu i Makarskoj. Zapaža se da Knin ima više jakih i olujnih vjetrova od Zadra, Benkovca i Metkovića. Kako se vidi, Drniš je pošteđen olujnih vjetrova.

ZNAČAJNIJI POKAZATELJI O SMJEROVIMA I SNAZI VJETROVA U ZAGORSKOM DIJELU DALMACIJI PO MJESECIMA I GODIŠNJIM DOBIMA

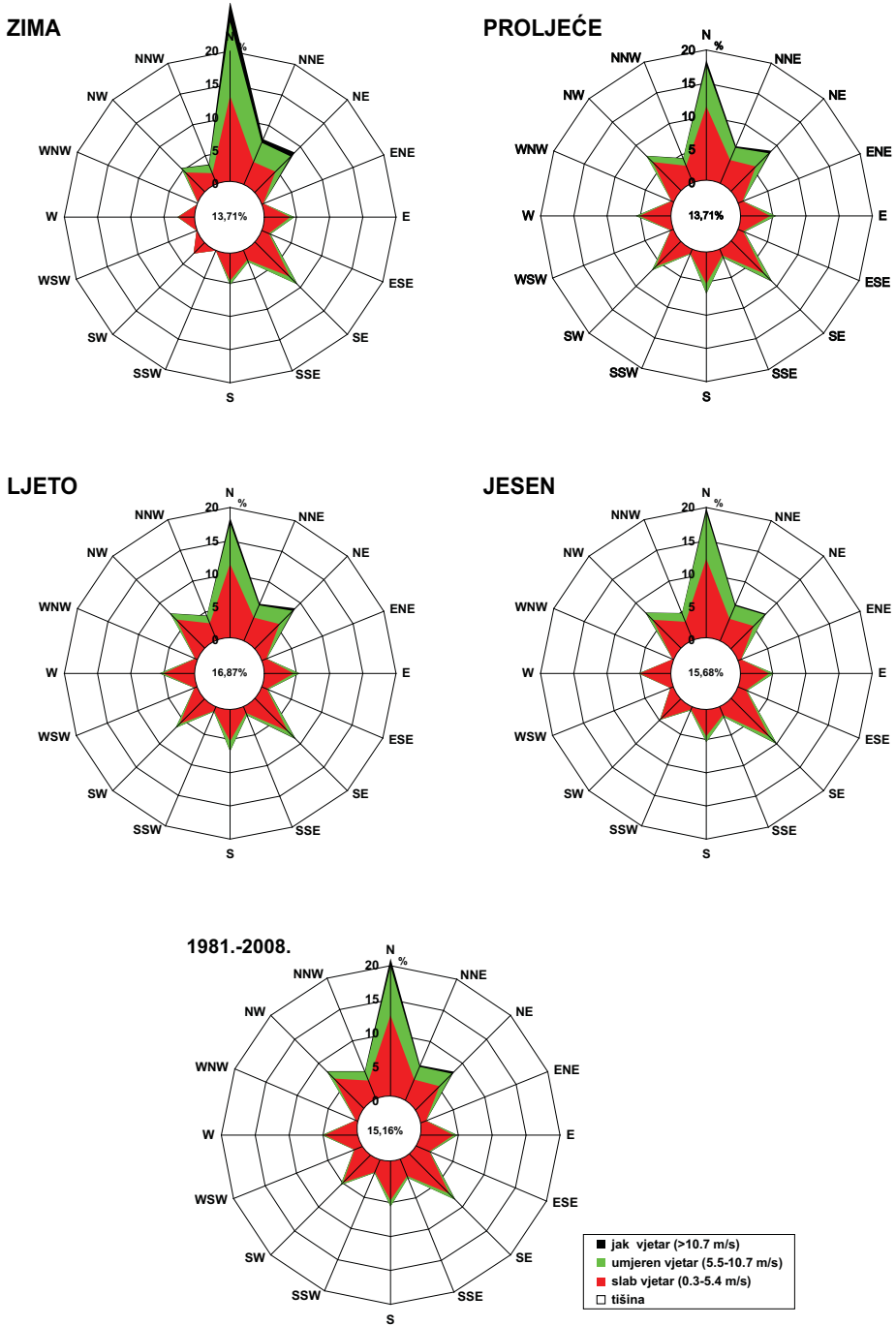
Prema podacima iz Tabl. 15. vidljivo je da je u Kninu najčešći vjetar bura (smjerova N, NNE i NE) s godišnjom čestinom od 35,5%. Drugi je po učestalosti sa 8,5% je jugo (SE), zatim slijedi smjer NW s 8,3% i SW s 5,4%. Od svih smjerova najviše čestina pripada smjeru N, i to zimi 27,5%, u jesen 19,9%, u proljeće 19,8% i najmanje ljeti 18,5%, premda ljeti taj smjer ljeti prevladava nad ostalim smjerovima. U godišnjoj razdiobi N vjetar ima 21,2%, zatim slijedi jugo (SE) s 8,5%, na NE otpada 8,2%, na NNE 6,2%, na NW 8,3% i na SW 5,7%. Prema godišnjoj tablici kontingencije, najveće brzine postiže vjetrovi iz smjerova N, NNE i NE sa srednjim brzinama od 5, 4,7, i 4,7 m/s, gdje se maksimalne brzine odnose na NNE smjer. Nakon tih smjerova slijedi povećana brzina za smjer NNW (4,2 m/s), te slijedi smjer SSE i S s 3,1 m/s. Najveću srednju brzinu zimi ima N smjer s iznosom brzine od 6,0 m/s, u proljeće i jesen ta je brzina manja i iznosi 4,8 m/s, a ljeti je najmanja i iznosi 4,0 m/s.

Tablica 15. Godišnja kontingencija vjetra u Kninu u razdoblju 1981.-2008.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ZBROJ	SRED
N		3,8	4,5	4,3	4,3	2,9	1,0	0,2	0,0					21,1	5,0
NNE		1,3	1,4	1,3	1,3	0,7	0,2	0,1	0,0	0,0				6,2	4,7
NE		2,0	2,0	1,2	1,3	1,3	0,4	0,1						8,2	4,7
ENE		0,4	0,2	0,1	0,0									0,7	1,9
E		2,2	1,5	0,6	0,4	0,2	0,0							4,9	2,6
ESE		0,6	0,4	0,2	0,1	0,1	0,0							1,4	2,7
SE		3,4	2,7	1,1	0,8	0,4	0,1	0,0						8,5	2,9
SSE		0,7	0,5	0,3	0,2	0,1	0,0							1,8	3,1
S		2,0	1,6	1,0	0,7	0,2	0,0	0,0						5,5	3,1
SSW		0,3	0,4	0,3	0,1	0,0								1,1	3,0
SW		1,6	2,2	1,2	0,5	0,0	0,0							5,5	2,9
WSW		0,3	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0							0,8	2,7
W		1,7	1,9	1,1	0,3	0,1	0,0		0,0					5,1	2,7
WNW		0,3	0,2	0,1	0,0									0,6	2,0
NW		3,0	2,6	1,2	0,9	0,6	0,1	0,0						8,3	3,2
NNW		1,2	1,3	1,2	0,9	0,5	0,1	0,0						5,2	4,2
C	15,2													15,2	
UKUP	15,2	24,8	23,7	15,2	11,8	7,3	1,8	0,4	0,0	0,0				100,0	

»ZBROJ« predstavlja relativnu čestinu (%), »SRED« srednju brzinu u m/s za pojedini smjer vjetra 0,0 – pojava vjetra manja od 0,1 %

Slika 2. Ruža vjetrova za Knin prema godišnjim dobima i prosjek za razdoblje od 1981 – 2008.

I u Drnišu je najizrazitiji vjetar bura (NE) u svim godišnjim dobima, tako da je zimi najizraženija. Prema Tabl. 16. zimi je iznos za buru (NE) 20,0%, u proljeće 15,5%, ljeti 13,5% i u jesen 17,5%, dok je godišnja čestina 16,6%. Drugi vjetar po važnosti i učestalosti u Drnišu je jugo (smjera SE), tako da kao i kod bure zimi čestina iznosi 20,1%, u proljeće 16%, ljeti slabi na 10,4% i u jesen ponovno raste na 16,7%. Godišnja čestina za jugo (SE) iznosi 15,3% i manja je od bure. Znatno slabiji vjetrovi su iz smjera SW i NW i na godišnjoj tablici kontingencije njihova učestalost iznosi 6,7% odnosno 8,9%. Naravno da položaj Svilaje i Moseća s dolinom Čikole usmjeravaju vjetrove u drniškom području, te zajedno s Prominom daju specifične ruže vjetrova. Inače uz glavno atmosfersko strujanje zraka, reljef je od prvorazredne važnosti za vjetrove u nekom području. Najveća brzina vjetra javlja se kod bure (smjer NNE) s iznosom od 4,9 m/s. Nešto manje brzine javljaju se kod smjerova S i WSW s iznosima od 3,6 m/s.

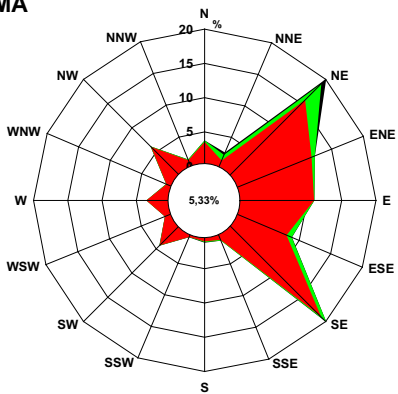
Tablica 16. Godišnja kontingencija vjetra za Drniš u razdoblju 1981-208.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ZBROJ	SRED
N		2,1	0,9	0,5	0,2	0,1	0,0							3,7	2,2
NNE		0,7	0,7	0,7	0,7	0,3	0,2	0,0						3,2	4,9
NE		6,7	4,2	2,6	1,7	0,9	0,4	0,1						16,6	3,3
ENE		4,4	4,8	1,2	0,4	0,1	0,0							10,8	2,3
E		8,0	0,9	0,2	0,1	0,0								9,2	1,2
ESE		2,5	3,2	1,8	0,9	0,3	0,0							8,6	3,1
SE		6,9	4,8	2,0	1,1	0,4	0,1	0,0	0,0					15,3	2,6
SSE		0,6	0,9	0,5	0,4	0,1	0,0	0,0						2,5	3,6
S		0,5	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0							1,2	2,9
SSW		0,3	0,6	0,3	0,1	0,0		0,0						1,4	3,1
SW		2,3	2,9	1,2	0,5	0,1	0,0							7,0	2,7
WSW		0,4	1,2	1,2	0,4	0,0								3,3	3,6
W		1,6	1,7	0,2	0,1	0,0								3,5	2,0
WNW		0,4	0,9	0,7	0,1									2,1	3,0
NW		3,2	4,5	1,0	0,3	0,0								9,0	2,3
NNW		0,6	1,1	0,6	0,3	0,1	0,0							2,6	3,3
C	0,0													0,0	
UKUP	0,0	41,0	33,7	14,7	7,3	2,3	0,9	0,1	0,0					100,0	

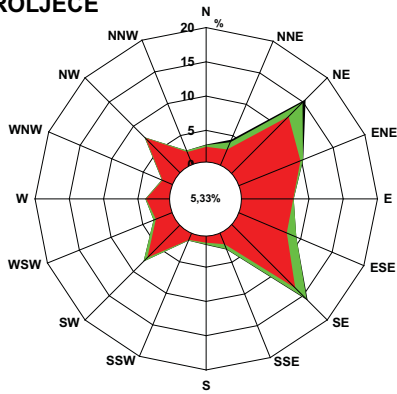
»ZBROJ« predstavlja relativnu čestinu (%), »SRED« srednju brzinu u m/s za pojedini smjer vjetra 0,0 – pojava vjetra manja od 0,1 %

Slika 3. Ruža vjetrova za Drniš prema godišnjim dobima i prosjek za razdoblje od 1981 – 2008.

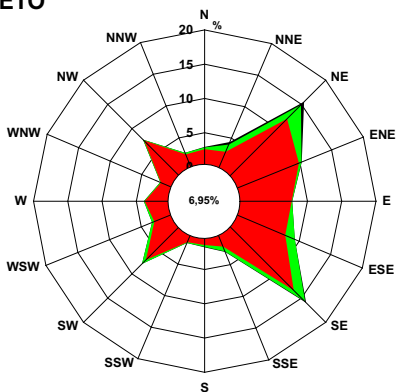
ZIMA

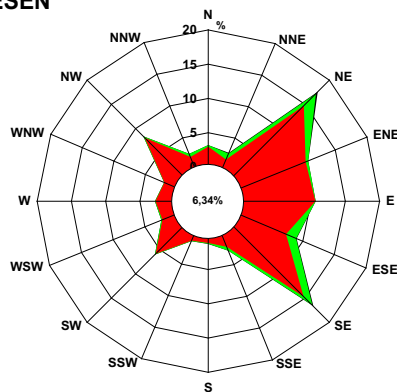
PROLJEĆE

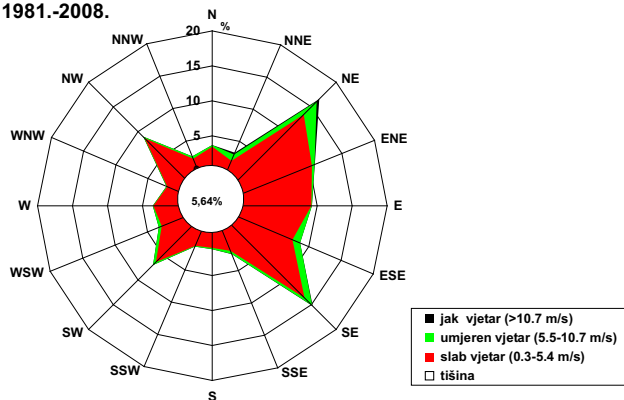
LJETO

JESEN

1981.-2008.

Podatci u Tabl. 17. i grafičkom prikazu (Sl. 4.) pokazuju da su u Sinju dominantni smjerovi NNE i SSE, te sa znatno manjim čestinama SW i NW. Ruže pokazuju da gotovo prevladavaju samo četiri smjera vjetra. Godišnji iznos čestina (Tabl. 17.) za NNE iznosi 14,2%, za SSE 8,8%, SW 8,0% i NW 7,0%. Brzine su najveće za smjer NNE (5,2 m/s) i SSE (4,1 m/s). U svim godišnjim dobima NNE smjer je najčešći i s najvećim brzinama osim ljeti kada veću brzinu ima SW smjer. Zimi čestina smjera NNE iznosi 17,1% sa srednjom brzinom od 6,2 m/s, u proljeće su čestina 15,7 % i brzina 5,2 m/s, ljeti je čestina NNE vjetra 12,6 % i srednja brzina 5,0 m/s, dok je u jesen čestina 11,7 i srednja brzina 5,0 m/s. Najveća maksimalna brzina zabilježena je za smjer NE u jesen s iznosom od 26,4 m/s, inače taj smjer ima najveće brzine i u zimi, proljeću i jeseni, osim ljeti. Drugi smjer vjetra po važnosti i učestalosti je SSE s čestinom zimi od 9,4%, proljeću 12,2%, ljeti samo 4,8%, jer tada prevladava SW vjetar sa čestinom od 13,7%, u jeseni raste čestina SSE na 9,7%. Smjerovi SW i NW imaju manju čestinu od prethodnih u svim godišnjim dobima i kreću se od 6 do 8%. Čestina SW zimi iznosi samo 2,5% za razliku od ljeta (13,7%).

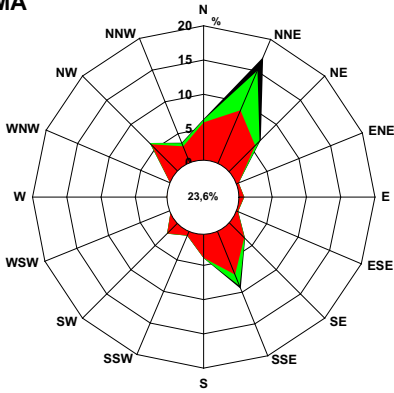
Tablica 17. Godišnja kontingencija vjetra za Sinj u razdoblju 1981.-2008.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ZBROJ	SRED
N		2,9	1,2	0,5	0,3	0,1	0,0							5,1	2,2
NNE		1,1	3,5	4,7	2,6	1,4	0,7	0,2	0,0	0,0				14,3	5,2
NE		2,4	2,0	1,1	0,7	0,5	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0			7,1	3,6
ENE		0,4	0,2	0,1	0,0									0,7	1,9
E		1,5	0,2	0,0	0,0									1,7	1,1
ESE		0,7	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0							1,0	2,0
SE		2,3	0,8	0,5	0,3	0,1	0,0	0,0						4,0	2,4
SSE		1,6	2,8	2,3	1,2	0,6	0,3	0,1	0,0					8,8	4,1
S		2,6	0,5	0,2	0,1	0,0	0,0		0,0					3,3	1,5
SSW		0,7	1,2	0,7	0,2	0,0	0,0	0,0						2,9	3,0
SW		2,0	3,8	1,9	0,3	0,0								8,0	2,7
WSW		0,2	0,3	0,4	0,1	0,0								0,9	3,2
W		0,4	0,2	0,1	0,1	0,0								0,8	2,1
WNW		0,3	0,2	0,1	0,0		0,0							0,7	2,2
NW		4,1	1,9	0,9	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0					7,1	2,0
NNW		1,3	1,3	1,0	0,3	0,1	0,0	0,0						4,0	3,0
C	29,7													29,7	
UKUP	29,7	24,4	20,3	14,6	6,4	2,9	1,2	0,4	0,1	0,0	0,0			100,0	

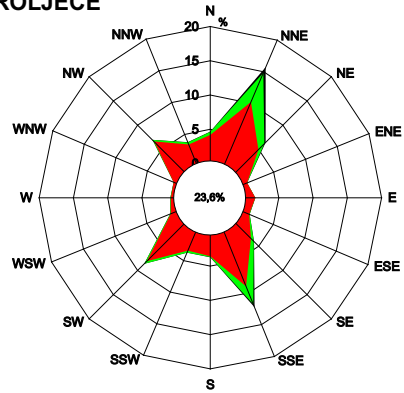
»ZBROJ« predstavlja relativnu čestinu (%), »SRED« srednju brzinu u m/s za pojedini smjer vjetra 0,0 – pojava vjetra manja od 0,1 %

Slika 4. Ruža vjetrova za Sinj prema godišnjim dobima i prosjek za razdoblje od 1981 – 2008.

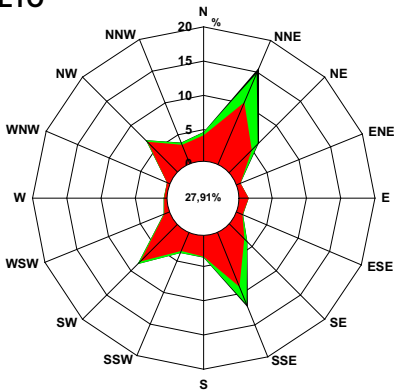
ZIMA

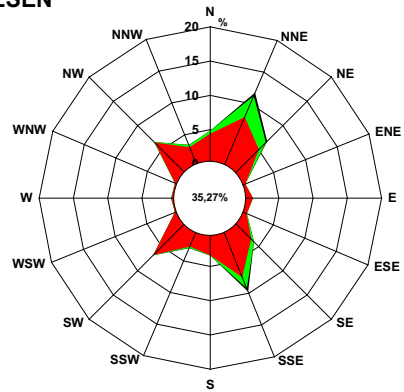
PROLJEĆE

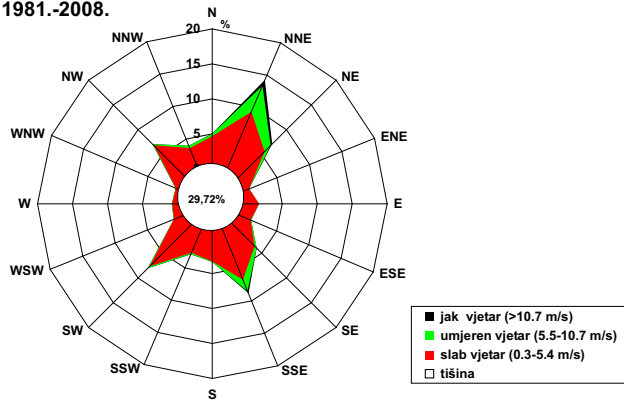
LJETO

JESEN

1981.-2008.

Bura (NNE i NE) je dominantni vjetar i u Imotskom, a iza nje jugo (SE), a zatim slabije čestine SW, NW i NNW vjetrova. U godišnjoj sumi (Tabl. 18.) prevladava SE sa 12,5%, zatim NNE i NE sa 9,8% odnosno 9,6% čestine, na NW otpada 5,3% i na SW 5,6%. Najveća brzina doseže se kod bure (NNE i NE) s iznosom od 26,4 m/s. Zimi je najčešći NNE smjer s 12,8%, zatim NE s 11,8 m/s, čestina SE iznosi 12,4% te NW 8,9%, zatim SW i WNW sa čestinom od 4%. U proljeće je najizraženije jugo (SE) sa 14,8%, a tek zatim bura (NNE s 9,2% i NE s 8,9%, na NW ide 6,7% i SW 5,2%).

Ljeti je bura rjeđa, ali raste udio SE na 10%, te W i SW vjetrova s čestinom od 7,5% i 7,4% i NNW sa 8,4%, što se približava čestini bure za NE od 8,1% odnosno za NNE s 8,0%. U jesen je opet najizraženiji smjer juga (SE) s čestinom od 13,3%, slijedi i povećanje čestine bure za smjer NNE od 9,6% i NE s 9,1%, SW je manje učestalosti s 5,6% kao i NNW s 6,8%.

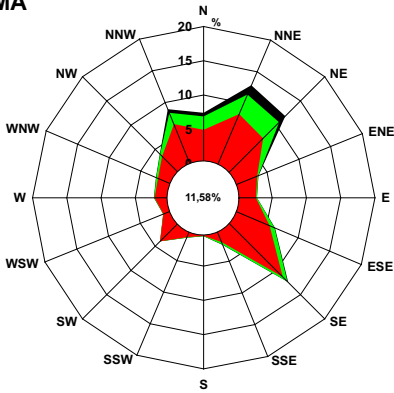
Tablica 18. Godišnja kontingencija vjetra za Imotski u razdoblju 1981.-2008.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ZBROJ	SRED
N		1,7	1,9	1,3	1,4	0,7	0,4	0,0	0,0					7,4	4,5
NNE		2,5	2,4	1,6	1,6	1,1	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0			9,8	4,6
NE		2,8	2,4	1,6	1,3	1,0	0,4	0,2	0,0	0,0	0,0			9,6	4,4
ENE		1,5	1,4	0,4	0,1	0,0	0,0							3,5	2,3
E		1,3	1,3	0,4	0,2	0,0	0,0							3,2	2,4
ESE		1,8	2,1	1,6	0,8	0,2	0,0							6,4	3,3
SE		5,0	3,7	2,4	1,0	0,3	0,1	0,0	0,0					12,5	2,8
SSE		0,8	0,9	0,7	0,3	0,1	0,0	0,0						2,8	3,3
S		0,7	0,4	0,2	0,1	0,0	0,0							1,4	2,3
SSW		0,9	0,6	0,3	0,1	0,0	0,0							1,9	2,3
SW		3,7	1,4	0,4	0,1	0,0	0,0							5,6	1,6
WSW		0,8	0,7	0,3	0,2	0,0								2,0	2,6
W		2,0	1,4	0,8	0,4	0,0	0,0							4,6	2,5
WNW		1,0	1,4	1,0	0,5	0,1	0,0							3,9	3,2
NW		1,9	1,8	1,1	0,4	0,1	0,0		0,0					5,3	2,8
NNW		1,9	2,2	1,6	1,1	0,5	0,3	0,0	0,0					7,6	4,0
C	12,6													12,6	
UKUP	12,6	30,0	26,1	15,6	9,2	4,3	1,7	0,3	0,1	0,0	0,0			100,0	

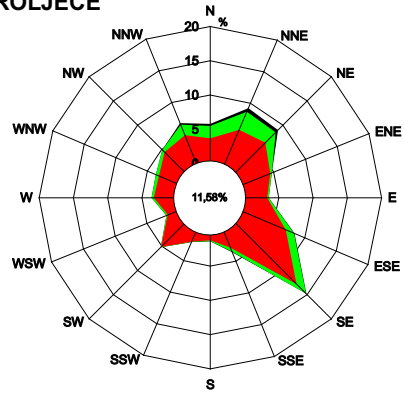
»ZBROJ« predstavlja relativnu čestinu (%), »SRED« srednju brzinu u m/s za pojedini smjer vjetra 0,0 – pojava vjetra manja od 0,1 %

Slika 5. Ruža vjetrova za Imotski prema godišnjim dobima i prosjek za razdoblje od 1981 – 2008.

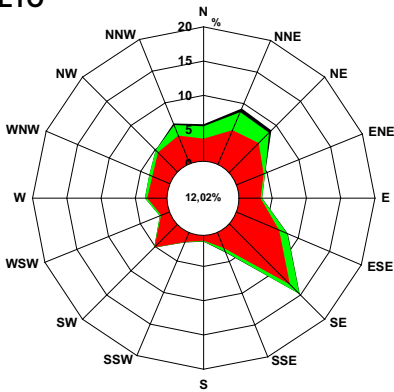
ZIMA

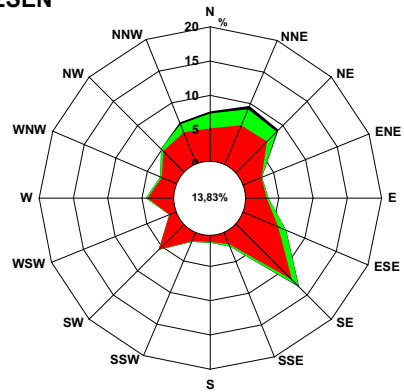
PROLJEĆE

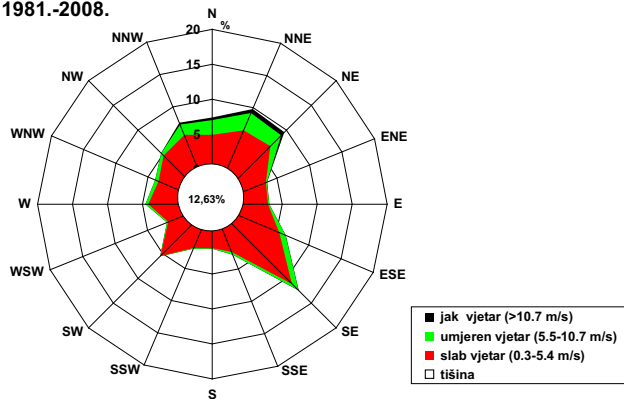
LJETO

JESEN

1981.-2008.

Iz pokazatelja u Tabl. 19. i Sl. 6. s ružama vjetrova koje se odnose na Šestanovac uočava se povećana čestina bure smjer NE i zatim juga (SE,SSE) i zatim jugozapadni vjetar (SSW i SW). Najčešće se javlja NE s 27,8% godišnje, zatim SE s 14,6%, te NNE s 9,6%,e s 9,0%. iznad 5% imaju vjetrovi SSW (6,6%) i SW (5,8%). Najveće brzine vezane su uz buru uz smjerove NE (4,4 m/s) i N (4,3 m/s), te jugo smjer SE (3,2 m/s), dok su maksimalne brzine vezane uz buru (22,6 m/s). Zimi je najizrazitija bura s 34,2% i jugo s 12,8%. U proljeće bura je također najizrazitija, ali s manjom čestinom od 25,5%, a jugo raste s čestinom od 18,7%. Ljeti je opet bura dominantna s 29%, jugo je rjeđe s 12%, ali raste čestina jugozapadnog vjetra SSW na 8,2 i SW smjera od 7,4%. U jesen je bura manje izražena nego u ostalim sezonama s 23,4%, jugo je u porastu s čestinom od 16,4%, dok jugozapadni vjetar puše rjeđe.

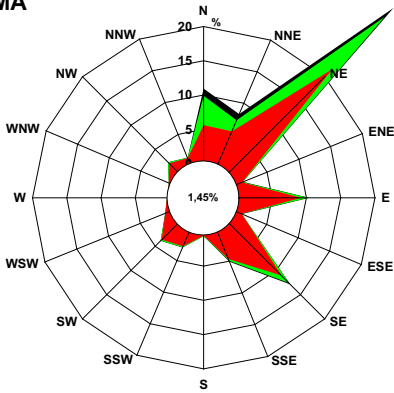
Tablica 19. Godišnja kontingencija vjetra za Šestanovac u razdoblju 1981.-2008.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ZBROJ	SRED
N		2,0	1,3	1,5	1,2	0,7	0,3	0,0						7,1	4,3
NNE		3,8	3,9	0,7	0,5	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0				9,6	2,9
NE		5,2	6,0	8,6	5,1	2,1	0,6	0,1	0,0	0,0				27,8	4,4
ENE		0,5	0,5	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0					1,4	3,0
E		4,3	2,7	1,5	0,4	0,1	0,1	0,0						9,1	2,4
ESE		0,6	0,3	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0					1,1	2,6
SE		3,8	5,2	4,0	1,1	0,3	0,1	0,1	0,0					14,7	3,2
SSE		3,5	2,3	0,7	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0					6,9	2,3
S		0,8	0,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0						1,4	2,3
SSW		2,4	2,7	1,0	0,4	0,2	0,1	0,0						6,6	2,7
SW		1,5	2,0	2,0	0,3	0,1	0,0	0,0						5,8	3,1
WSW		0,5	0,3	0,2	0,0	0,0								1,0	2,1
W		0,4	0,1	0,0	0,0		0,0							0,6	1,7
WNW		0,4	0,1	0,1	0,0	0,0		0,0	0,0					0,6	2,1
NW		1,0	0,8	0,5	0,2	0,1	0,0							2,4	2,8
NNW		1,5	0,4	0,1	0,0	0,0	0,0							2,0	1,5
C	2,0													2,0	
UKUP	2,0	32,1	28,8	21,3	9,7	4,1	1,5	0,3	0,1	0,0				100,0	

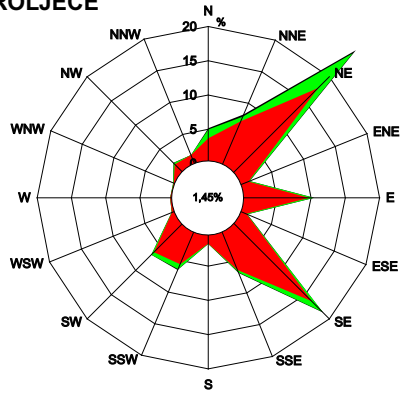
»ZBROJ« predstavlja relativnu čestinu (%), »SRED« srednju brzinu u m/s za pojedini smjer vjetra 0,0 – pojava vjetra manja od 0,1 %

Slika 6. Ruža vjetrova za Šestanovac prema godišnjim dobima i prosjek za razdoblje od 1981 – 2008.

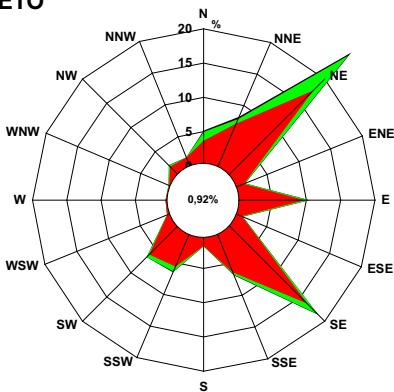
ZIMA

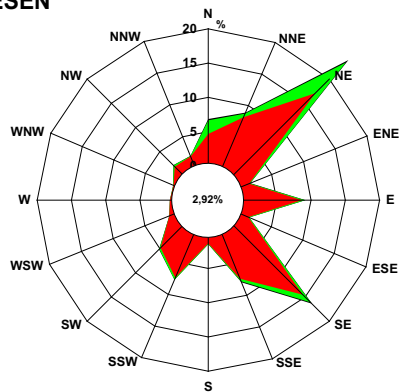
PROLJEĆE

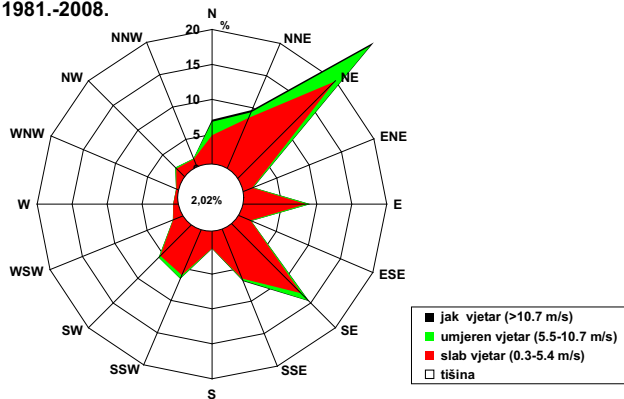
LJETO

JESEN

1981.-2008.

Vjetar u **Vrgorcu** je specifičan po karakteristikama i prema ružama vjetrova (Sl. 7.) i tablicama kontingencije (Tabl. 20.). Odmah se uočava izrazita simetričnost I. i III kvadranta, naime vjetrova bure (NNE i NE) te jugozapadnog vjetra (SW i SSW), te puno manja učestalost i simetričnost II. i IV. kvadranta za vjetrove jugo (SE) i sjeverozapadnjaka (NW i NNW). U godišnjoj tablici najčešći je jugozapadni vjetar (SW s 19,1%), a zatim bura (NE i NNE, s 15% odnosno 13,7%) i SSW s 11,3 %. Znatno manje čestine zauzima NNW s 5,4% te SSE samo 2,3%. Zimi izrazito prevladava bura NE s 20,5% i NNE s 12,2%, zatim jugozapadnjak SW s 12,9%, te NW s 9,1 i SSW s 8,3%. U proljeće je najčešći jugozapadnjak SW i SSW (24,2 i 12,4%), zatim bura (NNE s 13,9% i NE s 12,1%), jugo (SE) ima 9,5% a NW čestinu 5,8 %. U ljetu prevladava ponovno SW (21,6%) i SSW (14,3%) i vjetrovi po buri NE (14,1%) i NNE (13,2%). U jesen je najizrazitiji SW s 16,9%, a zatim bura NE s 14,1% i NNE s 12,3%, što buru čini najučestalijom. Jugo je manje čestine ljeti (9,8%), a NW je povećan na 6,3%. Srednje brzine su najveće za ENE (3,5 m/s) i WSW (3,1 m/s) s maksimalnim brzinama za buru (N, NNE i NE) te SW vjetar s iznosom od 18,5 m/s.

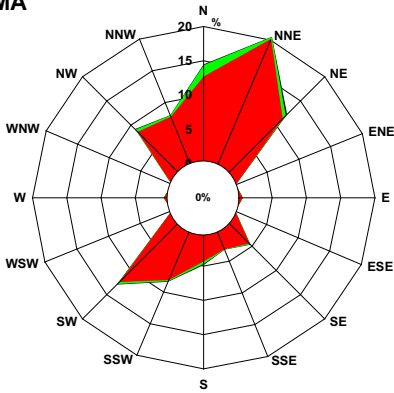
Tablica 20. Godišnja kontingencija vjetra za Vrgorac u razdoblju 1981.-2008.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	ZBROJ	SRED
N		2,7	3,4	1,2	0,6	0,2	0,1	0,0	0,0					8,2	2,8
NNE		3,7	9,2	0,6	0,2	0,0		0,0	0,0					13,8	2,2
NE		4,3	7,1	2,7	0,7	0,3	0,1	0,0	0,0					15,1	2,8
ENE		0,1	0,2	0,2	0,0		0,0	0,0						0,5	3,5
E		0,4	0,5	0,0										0,9	1,8
ESE		0,0	0,1	0,0	0,0	0,0								0,1	4,2
SE		1,6	4,5	2,4	0,7	0,2	0,0	0,0	0,0					9,4	3,2
SSE		0,9	1,2	0,1	0,1									2,3	2,1
S		1,8	2,5	0,7	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0					5,4	2,6
SSW		2,7	7,8	0,6	0,1	0,1	0,0	0,0						11,3	2,3
SW		5,5	9,6	2,9	0,9	0,2	0,1	0,0	0,0					19,2	2,7
WSW			0,0	0,0										0,0	3,1
W		0,3	0,4	0,1	0,0		0,0	0,0						0,7	2,2
WNW		0,0	0,0	0,0	0,0									0,0	3,0
NW		1,5	3,6	1,0	0,4	0,2	0,1	0,0	0,0					6,7	3,0
NNW		2,5	2,6	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0						5,5	2,0
C	1,0													1,0	
UKUP	1,0	28,0	52,5	12,8	3,9	1,2	0,4	0,1	0,1					100,0	

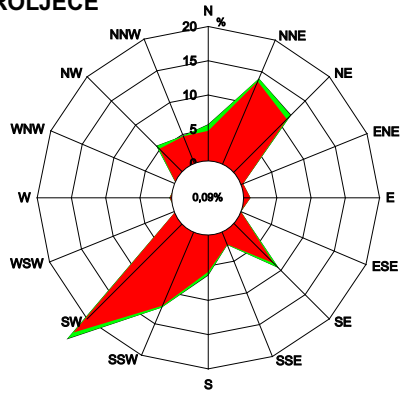
»ZBROJ« predstavlja relativnu čestinu (%), »SRED« srednju brzinu u m/s za pojedini smjer vjetra 0,0 – pojava vjetra manja od 0,1 %

Slika 7. Ruža vjetrova za Vrgorac prema godišnjim dobima i prosjek za razdoblje od 1981 – 2008.

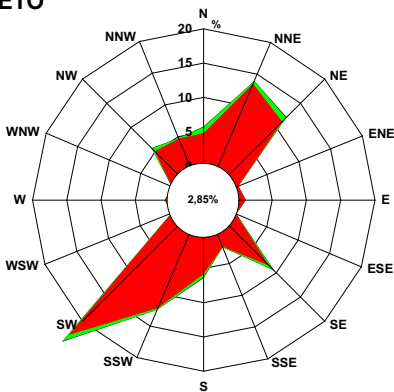
ZIMA

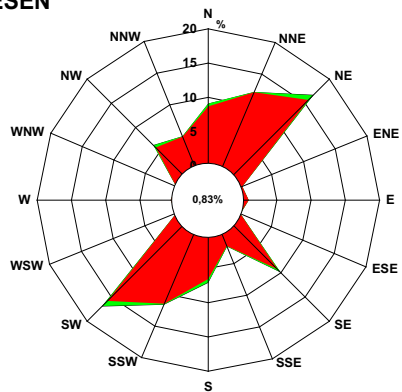
PROLJEĆE

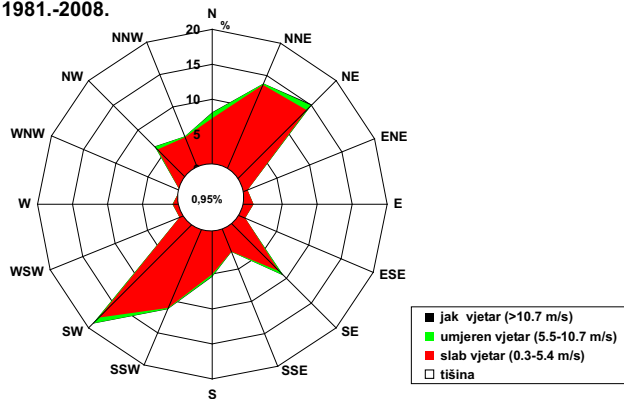
LJETO

JESEN

1981.-2008.

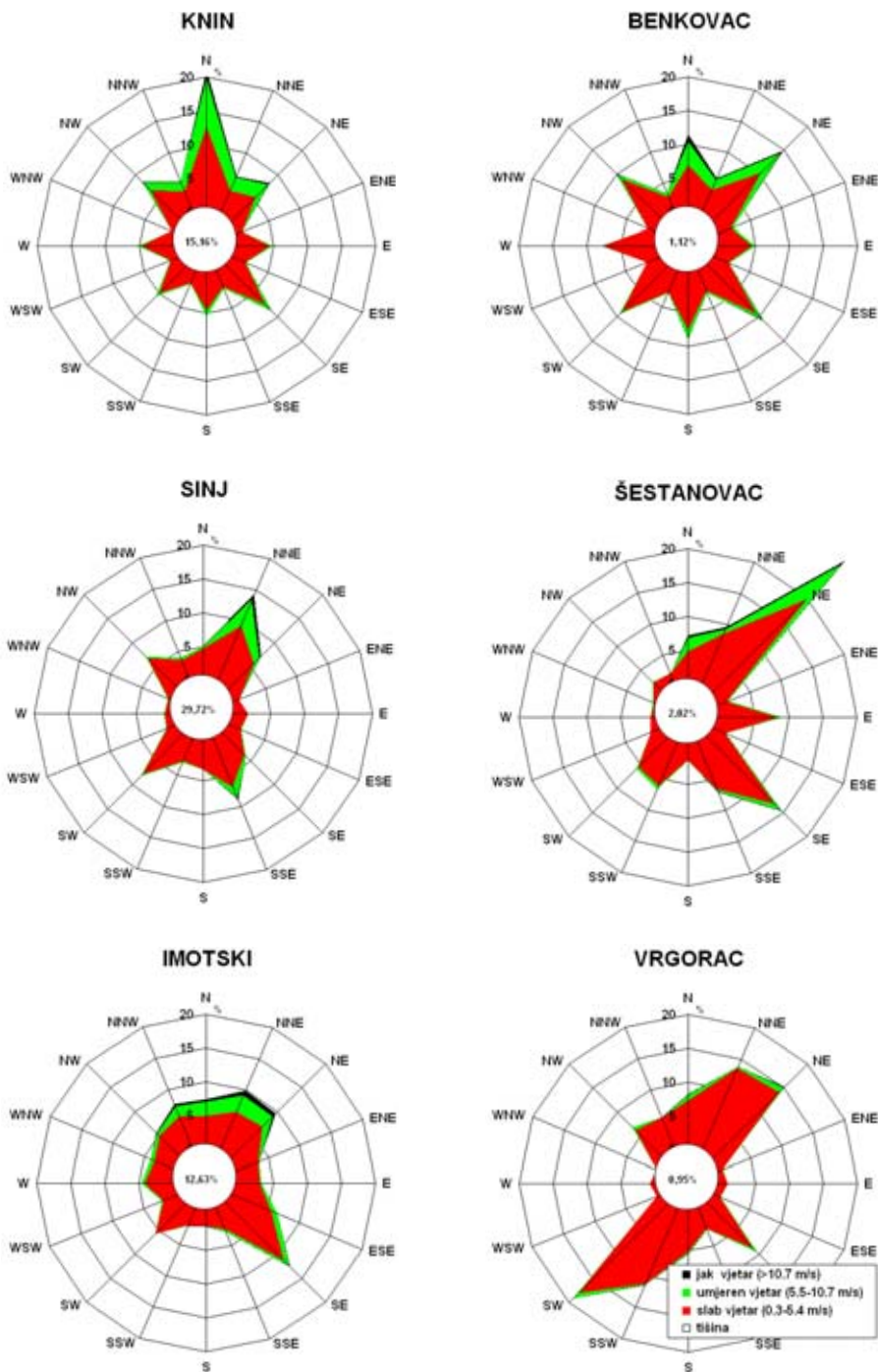
USPOREDNI POKAZATELJI O SMJEROVIMA I SNAZI VJETROVA U ZAGORSKOM I PRIMORSKOM DIJELU DALMACIJI

Na Sl. 8. i 9. prikazane su godišnje ruže vjetrova za razdoblje 1981.-2008. godine napravljenih prema rezultatima mjerenja na 6 postaja u zagorskom (Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac i Vrgorac) i 6 u primorskom dijelu Dalmacije (Zadar, Benkovac, Šibenik, Split, Makarska i Metković). Analizom ruža vjetrova i tablica kontingencije, uočava se da svako mjesto ima svoju vjetrovnu specifičnu ružu, koje se međusobno razlikuju i u Zagori i u priobalju. Sličnost se donekle uočava kod Šibenika i Šestanovca, Splita i Vrgorca te između Makarske i Imotskog. Također se uočava da su čestine vjetrova i brzine izraženije na Jadranu od onih u Zagori. U pet mjesta u Zagori najizrazitiji je vjetar bura, tako Knin za smjer N ima čestinu 21,1% sa srednjom brzinom 5,0 m/s s maksimalnom brzinom od 18,5 m/s. U Drnišu bura je najčešća iz smjera NE s čestinom 16,6%, s najvećom srednjom od 3,3 m/s i maksimalnom brzinom od 15,5 m/s. U Sinju je najzastupljeniji smjer NNE s najvećom srednjom brzinom od 5,2 m/s, dok je maksimalna brzina zabilježena za smjer NNE i iznosi 22,6 m/s. U Imotskome smjer bure NNE ima čestinu 9,8%, srednju brzinu 4,6 i maksimalnu 26,4 m/s, međutim jugo smjera SSE u Imotskomu ima najveću čestinu od 12,4%, sa srednjom brzinom 2,8 i maksimalnom brzinom 18,5 m/s. Ruža vjetrova u Vrgorcu je posebna, naime najčešći je vjetar SW s 19,1%, sa srednjom 2,7 i maksimalnom brzinom od 18,5 m/s, na drugom mjestu je bura smjera NE (15,1 %) sa srednjom brzinom od 2,8 i maksimalnom brzinom 18,5 m/s, ako se zbroje čestine NNE i NE (28%) opet je to manja čestina od vjetrova SW i SSW (30,4 %). To Vrgorcu daje posebnu vjetrovnost s prevladavajućim jugozapadnim vjetrovima, što je različito od ostalih mjesta.

U Zadru u ruži vjetrova prevladava jugo smjera SE s čestinom od 15,0%, srednjom brzinom od 4,1 m/s i maksimalnom od 18,5 m/s, zatim NW vjetar s 12,3% (srednje brzine 4,2 i maksimalne 15,5 m/s). Jugo prevladava i u Makarskoj s 11,5% (srednja 5,8 i maksimalna brzina 26,4 m/s), bura smjera NE je slabija i iznosi 7,8% (srednja brzina je najveća i iznosi 5,8 m/s), maksimalna brzina za buru ima najveći iznos u odnosu na sva mjesta i iznosi 32,7 m/s). Po čestini vjetra samo u Zadru i Makarskoj bura ne prevladava kao u drugim mjestima.

U Benkovcu prevladava NE s 14,7% (srednja 4,9 i maksimalna 22,6 m/s) i N s 14,8% (srednja 5,7 i maksimalna 30,4 m/s), dok je jugo-SE slabije s 10,6% (srednja 3,8 i maksimalna s 18,5 m/s).

Slika 8. Godišnje ruže vjetrova za Knin, Drniš, Sinj, Šestanovac, Imotski i Vrgorac za razdoblje 1981.-2008.

U Šibeniku najučestalija je bura smjera NE s 18% (srednja 6,5 i maksimalna 22,6 m/s) i smjer N s 10,3% s najvećom srednjom brzinom od 6,6 m/s i maksimalna 26,4 m/s. Jugo smjera ESE ima dvostruko manje čestine od bure sa samo 7,2% (srednja 4,7 i maksimalna 22,6 m/s).

U Splitu također prevladava bura NNE smjera s 22,9% (srednja brzina 5,9, maks, 26,4 m/s), a zatim jugo s 12,2% (srednja brzina 7 i maksimalna 22,6 m/s), gdje je srednja brzina najveća od svih brzina svih drugih mjesta. U Splitu se pojavljuje nešto povećana čestina za smjer SSW s 10,2% (srednja 3 i maks, 26,4 m/s).

U Makarskoj u čestini prevladava jugo smjera SE s 11,5% (srednja 4,2 i maksimalna 26,4 m/s), zatim bura smjera NE s 7,8% (srednja 5,8 i maksimalna brzina 32,7 m/s), manju čestinu imaju W s 7,5% te skoro podjednaku NW i SW s 6,3 odnosno 6,5%.

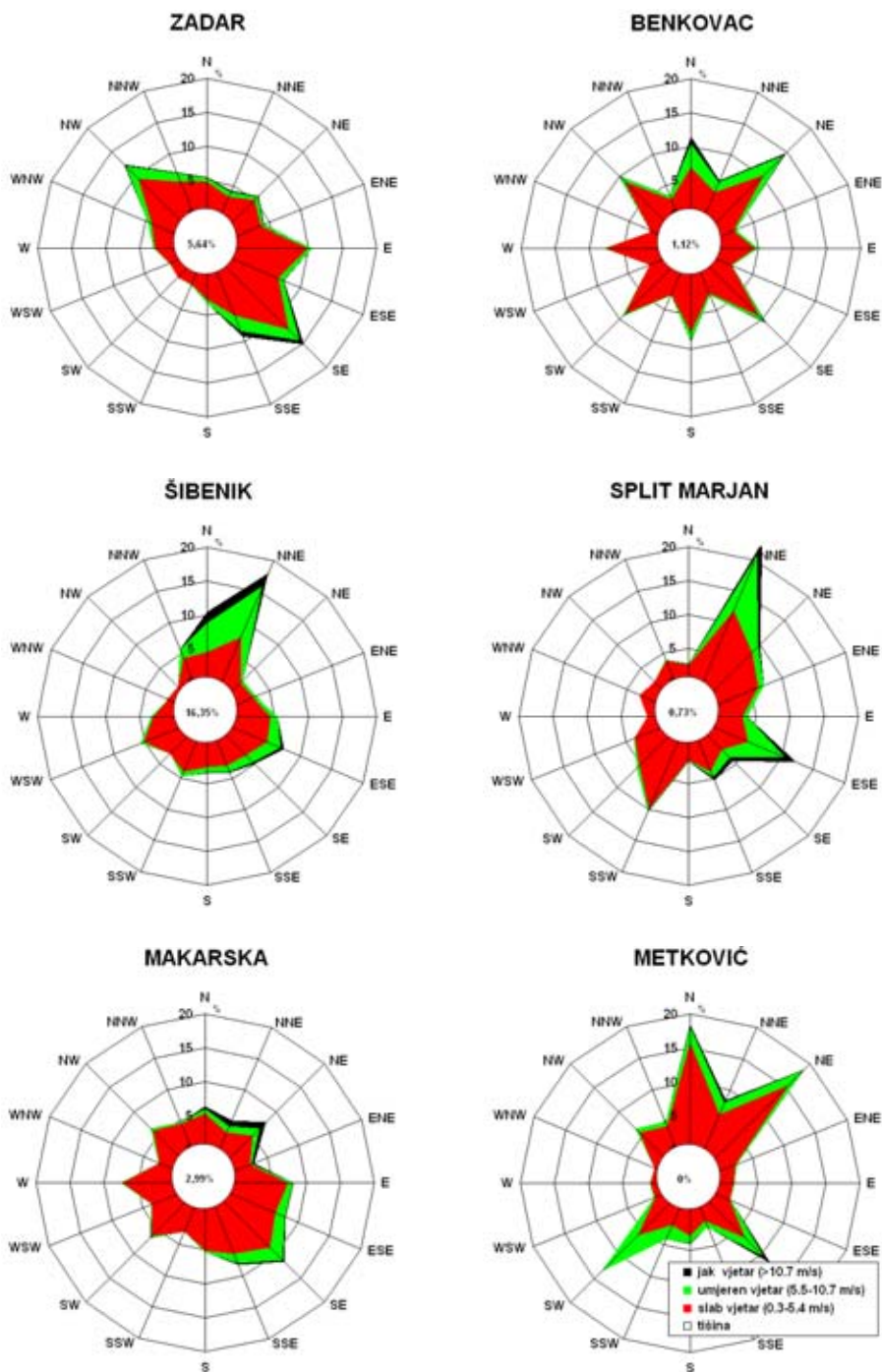
U Metkoviću je najupadljivija bura smjera NE s 18,8% (srednja 4,3 i maks, 15,5 m/s) te N s 18,4% (srednja 4 i maks, 15,5 m/s), zatim SW s 13,5% (srednja 5,6 i maks, 12,3 m/s), jugo smjera SE je tek na četvrtom mjestu s 11,6%, ali i sa najvećim brzinama (srednja 5,9 i maks, 18,5 m/s).

Razmatranjem vjetrova za svih dvanaest mjesta, pokazuje se da Knin ima najveću čestinu za smjer N (21,1%), zatim Metković (18,4%), Benkovac (11,4%) i Šibenik (10,3%). U Šibeniku taj smjer ima najveću srednju brzinu od 6,6 m/s i s Makarskom najveću maksimalnu brzinu od 26,4 m/s. U Zagori je najveća srednja brzina za smjer N u Kninu od 5,0 m/s, a zatim Imotski s 4,5 m/s dok im je maks. brzina jednaka i iznosi 18,5 m/s. Najčešći NNE vjetar je u Splitu s čestinom od 22,9% i s najvećom srednjom brzinom od 5,9 m/s, dok je maks. najveća i jednaka za Split i Makarsku i iznosi 26,4 m/s.

U Zagori najviše NNE ima Sinj s 14,2% (srednja brzina 5,2 i maks. 22,6 m/s kao i Imotski). Najveću čestinu NE smjer ima Metković u priobalju, s 18,8% a u Zagori Drniš s 16,6%. Najveću srednju i maksimalnu brzinu za NE ima Makarska 5,6 odnosno 32,7 m/s. Vjetar smjera ENE najčešći je u Drnišu s 10,7%, u priobalju Split (7%), najveća je srednja brzina u Makarskoj id 3,8 m/s, dok su maksimalna najveće i jednake za Split i Makarsku s 22,6 m/s.

E vjetar prevladava u Drnišu s 9,2% i Makarskoj s 8,1% s najvećom srednjom brzinom u Šibeniku (3,7 m/s), dok je maksimalna brzina jednaka u Šibeniku i Makarskoj s 18,5 m/s. Vjetar ESE najučestaliji je u Splitu s 12,2% i s najvećim srednjom brzinom od 7,0 m/s i maksimalnom od 22,6 m/s. U Zagori ESE najčešći je u Drnišu (8,6%), a najveća srednja brzina je u Vrgorcu s 4,2 m/s, maksimalna je najveća u Zagori u Šestanovcu s 18,5 m/s. U Drnišu vjetar SE ima najveću čestinu s 15,3%, dok je brzina opet najveća i srednja i maksimalna u Splitu s iznosima od 6,3 odnosno 22,6 m/s. Vjetar SSE najčešći je u Zadru s 9,1%, s naj-

Slika 9. Godišnje ruže vjetrova za Zadar, Benkovac, Šibenik, Split, Makarska i Metković za razdoblje 1981.-2008.

većom srednjom brzinom u Metkoviću s 5,6 m/s, a maksimalna brzina ne prelazi 18,5 m/s za većinu mjesta. Južni vjetar S najčešći je u Benkovcu (8,9%) sa srednjom brzinom od 4,0 m/s i najvećom maksimalnom od 26,4 m/s.

Najveća srednja brzina zabilježena je u Metkoviću od 4,5 m/s. Vjetar SSW najčešći je u Splitu s 10,2, najveća srednja brzina od 5,6 m/s je u Metkoviću, a maksimalna brzina je u Splitu i Makarskoj s istom brzinom od 18,5 m/s. SW vjetar najčešći je u Vrgorcu s 19,1 %, opet je najveća srednja u Metkoviću s 5,6 m/s, a maksimalna je u Makarskoj s 15,5 m/s. WSW najčešći je u Šibeniku (5,6%), s najvećom srednjom i maksimalnom brzinom u Metkoviću (4,8 m/s i 18,5 m/s). Zapadni vjetar W najčešći je u Benkovcu sa 7,8% (srednja 3,2 i maks, 15,5 m/s), najveća srednja brzina je u Metkoviću (3,4 m/s) a najveća maksimalna je zabilježena u Kninu (18,5 m/s). WSW vjetar najčešći je u Zadru s 4,6% i s najvećom srednjom i maksimalnom brzinom od 3,8 i 15,4 m/s. Sjeverozapadni vjetar NW ima najveću čestinu u Benkovcu s 9,5 %, dok je u Zadru najveća srednja brzina s 4,2 m/s, maksimalna je zabilježena u Imotskom (18,5 m/s). NNW vjetar najčešći je u Imotskome (7,6%), u Šibeniku je najveća srednja brzina (4,3 m/s) dok je najveća maksimalna izjednačena za Šibenik i Imotski s 18,5 m/s.

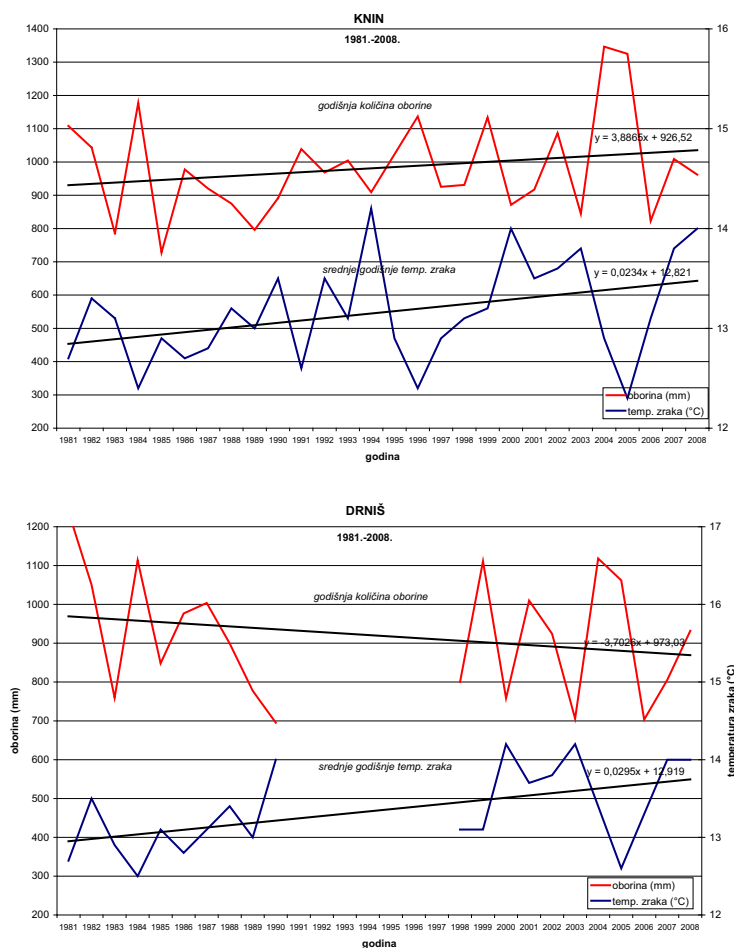
I na kraju može se napisati da je priobalje vjetrovitije od Dalmatinske zagore (u tekstu je korištena kratica Zagora), jer se od ukupno šesnaest mjesta u priobalju najviša učestalost javlja u devet smjerova, a u Zagori sedam puta. Najviša srednja brzina pojavljuje se u priobalju za svih šesnaest smjerova vjetra, maksimalna brzina u svih šesnaest smjerova pojavljuje se u Zagori u četiri smjera te u dva zajedno s priobaljem. Najviše maksimalne brzine u priobalju zabilježene su pojedinačno 10 puta, što znači više od dvostruko nego u Zagori, što još jednom potvrđuje veću vjetrovitost u priobalju od one u Zagori.

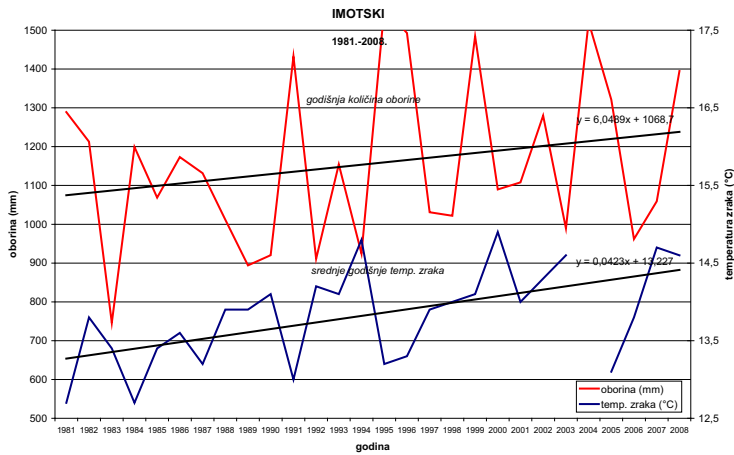
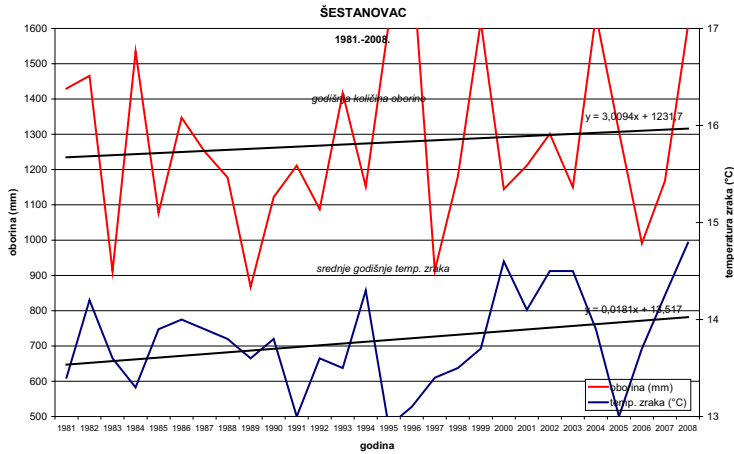
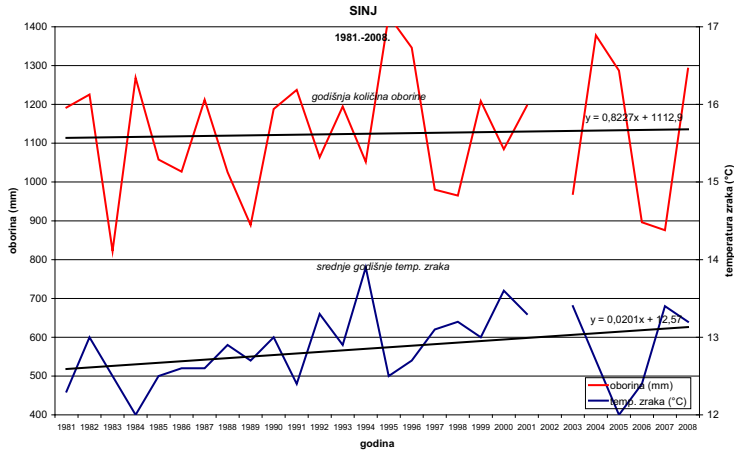
TRENDVI PROMJENA TEMPERATURA I OBORINA U DALMATINSKOJ ZAGORI I SUSJEDNOM PRIOBALJU

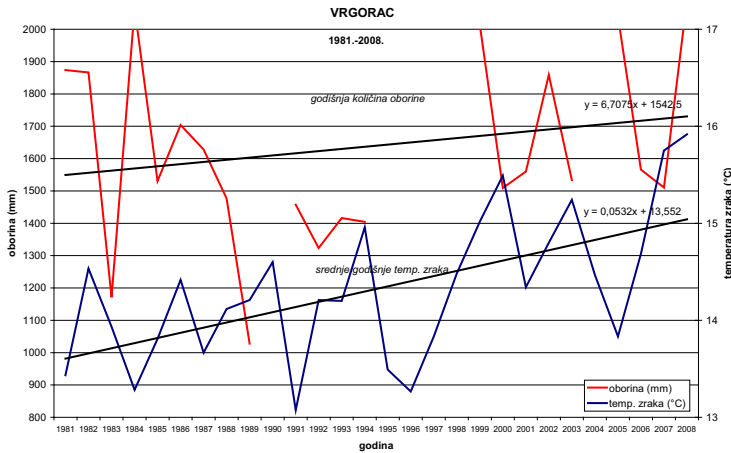
Grafički prikaz trendova promjena temperatura i oborina priređen je statističkom regresijskom metodom iz godišnjih podataka svih naprijed spomenutih meteoroloških Razmatranje se vršilo putem grafikona i pravaca regresije prikazanim na Sl. 10. i 11. i određivanjem srednjih numeričkih vrijednosti iz relativnih odnosa ordinata i trendova pravaca regresije. Trend temperature i oborina za Knin je pozitivan za oba slučaja, naime godišnja količina oborina se povećava u trendu za 136 mm kiše, a temperatura raste za 0,6 °C. U Drnišu trend za oborine je negativan i iznosi –100 mm kiše, a temperatura pada za oko –0,8 °C (navedeni podatci za Drniš nisu prihvatljivi jer nedostaje podataka za

godine od 1991. do-2007., pa su rezultati za trend vrlo upitni). Trend za oborine u Sinju je pozitivan s iznosom od 32,1 mm kiše, a temperatura ima pozitivan trend za 0,5 °C (ovaj podatak prihvaćamo uvjetno jer nedostaje podataka za samo nekoliko godina, kako se vidi na grafikonu). U Imotskome oborine imaju pozitivan trend od oko 161 mm, i temperatura za 1,1°C. Pozitivan trend bilježi se i za Šestanovac za oborine 75,0 mm, a temperaturu 0,8°C. U Vrgorcu je porast oborina u trendu za 181 mm, a temperature 1,4 °C. Kako se vidi, najveći pozitivan trend u Zagori odnosi se za Vrgorac kako za oborine tako i za temperaturu, dok se najmanji trendovi odnose na Sinj. Srednji ukupni trend u Zagori za oborine je oko 80 mm i 0,8 °C za temperaturu.

Slika 10. Trendovi godišnje količine oborina i srednje godišnje temperature zraka za Knin, Drniš, Sinj, Šestanovac, Imotski i Vrgorac u razdoblju 1981.-2008.

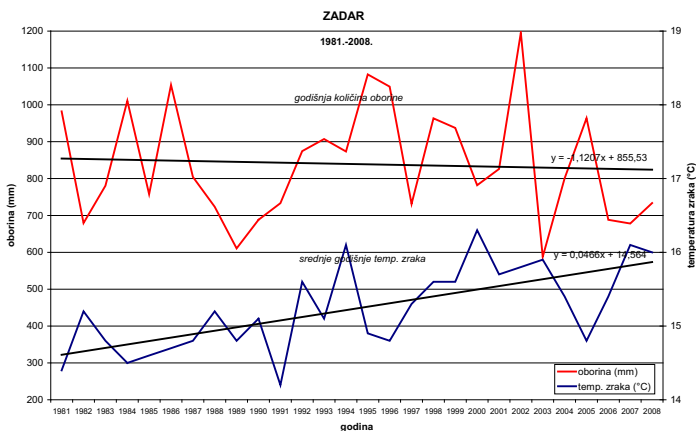

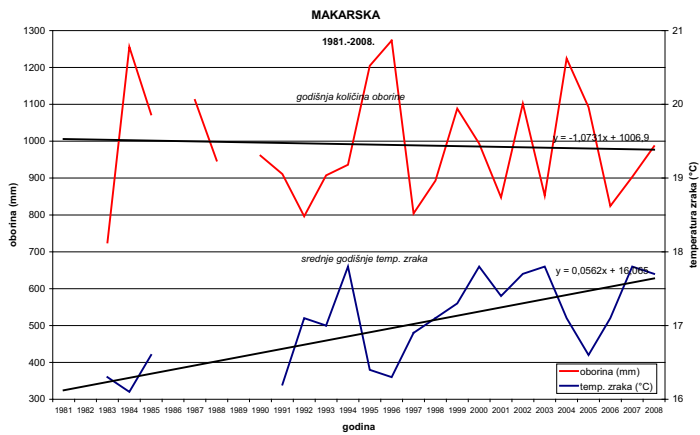
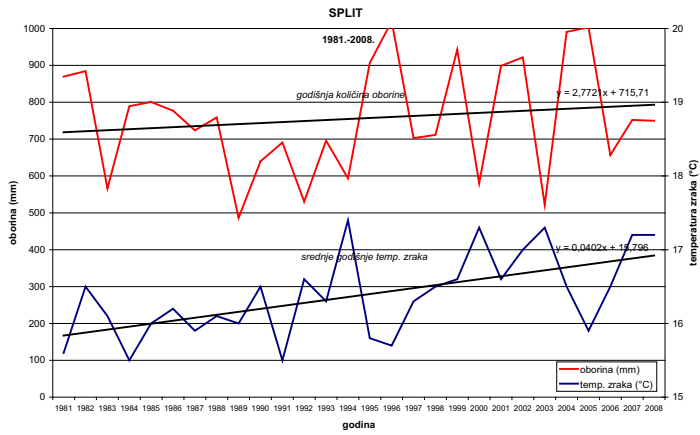
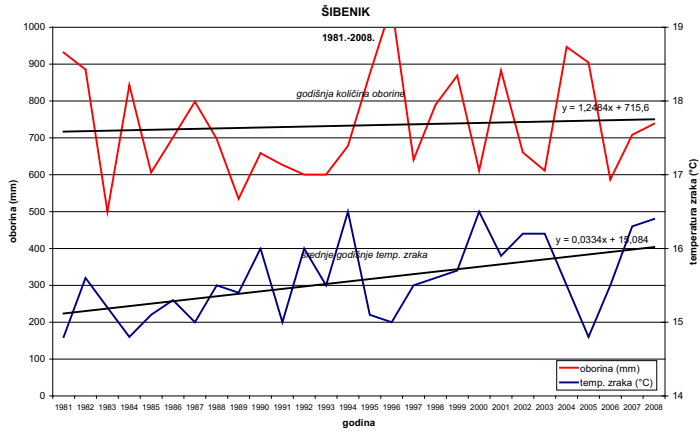

Za priobalje, prema grafikonima svi su trendovi za oborine i temperaturu pozitivni osim za oborine za Zadar, gdje je manje oborina za oko 28 mm. Najveći je trend za Split gdje je više oborina u godišnjem trendu za oko 71 mm. Temperaturni trend najveći je u Makarskoj i iznosi 1,5°C, a najmanji je za Metković s iznosom od samo 0,3°C.

Ukupan pozitivan srednji trend za cijelu Zagoru za godišnje oborine iznosi oko 80 mm, a u priobalju samo oko 35 mm kiše. Srednji trend za temperaturu u Zagori iznosi 0,86 °C, a u priobalju 1,1°C. To znači da su godine u Zagori postaju nešto mokrije, ali i malo toplije, dok su u priobalju nešto sušnije nego u Zagori, ali i nešto malo toplije.

Slika 11. Trendovi godišnje količine oborina i srednje godišnje temperature zraka za Zadar, Šibenik, Split i Makarsku u razdoblju 1981.-2008.

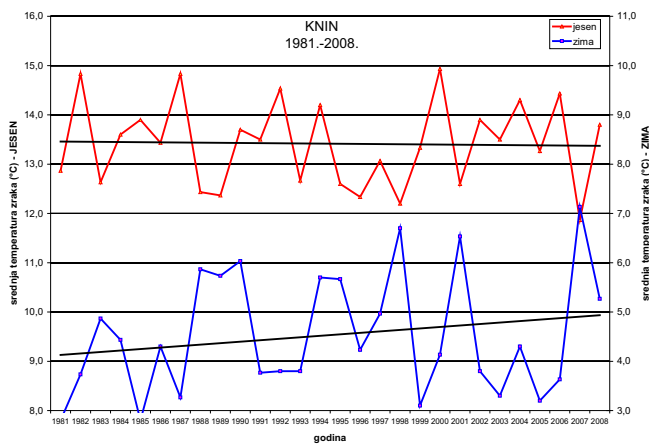

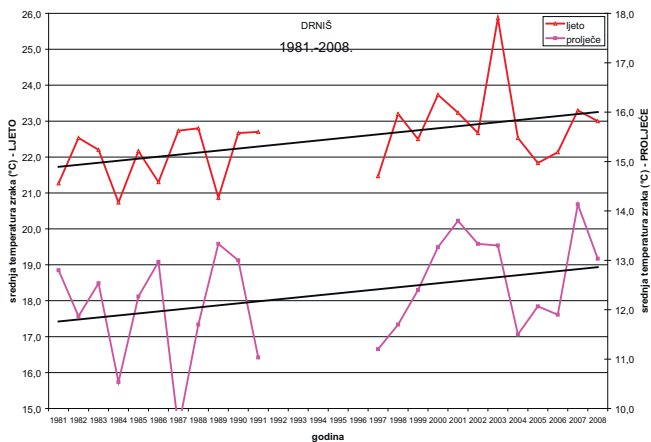
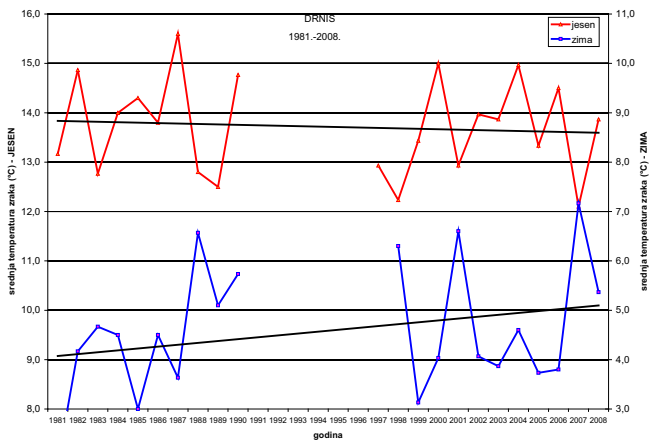
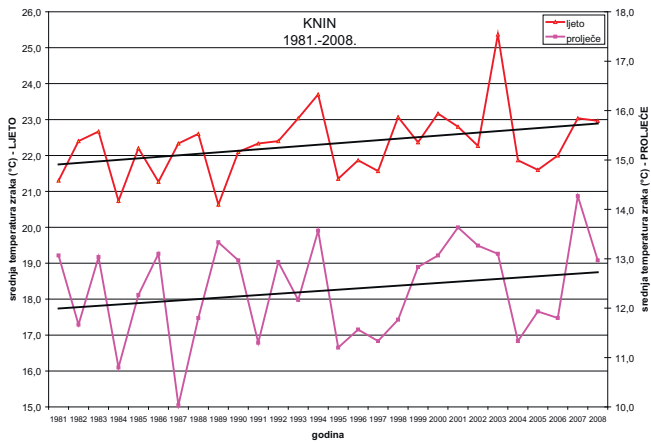

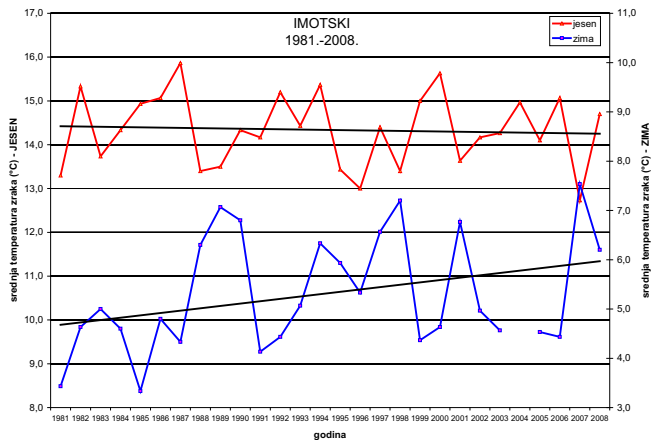
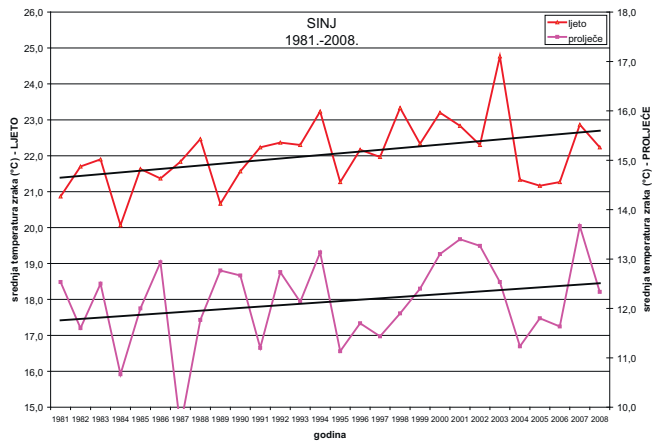
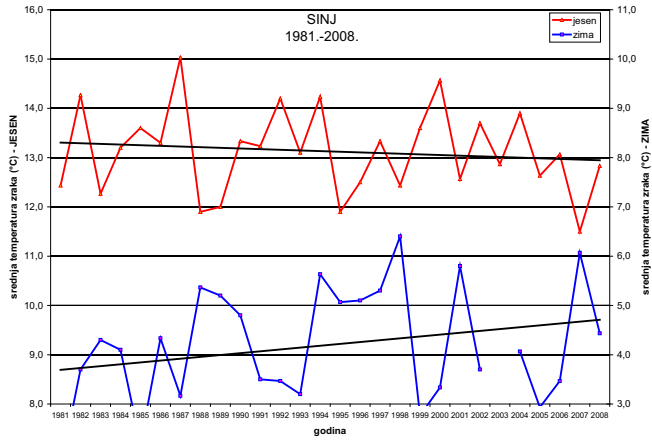
SEZONSKI TRENDOWI OBORINA U DALMATINSKOJ ZAGORI

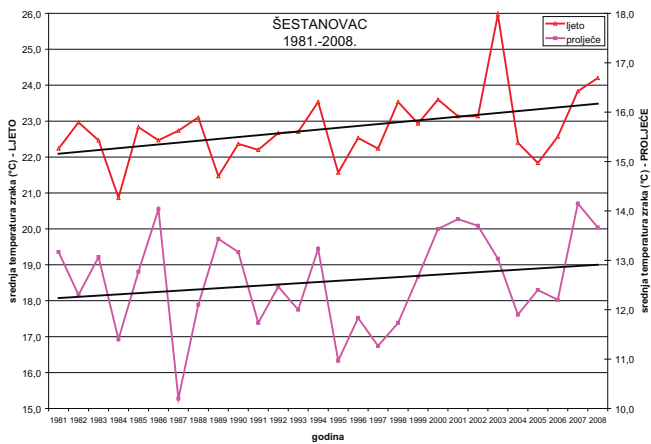
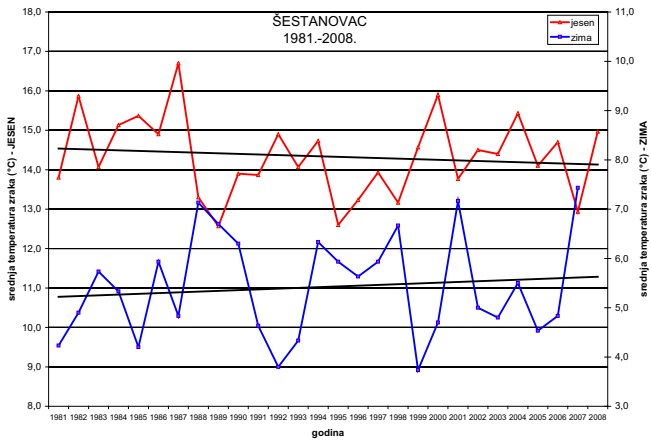
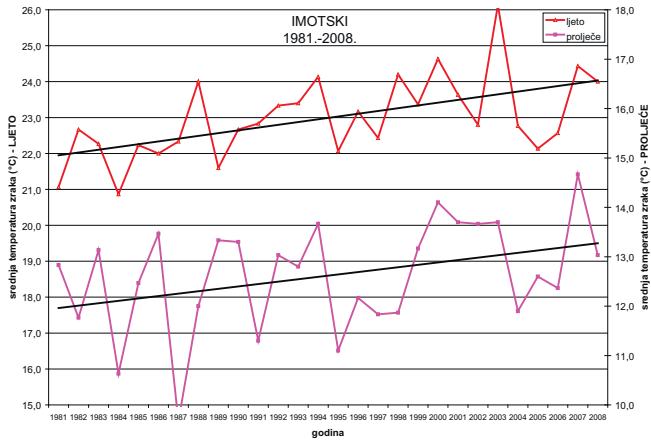
Opisat ćemo ovdje samo trendove (pravce regresije) za oborine (Sl. 12.) po sezonama za Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac i Vrgorac za razdoblje 1981.-2008., i to samo za Dalmatinsku zagoru, koja nam je u prioritetu u ovom radu. Neki podatci nedostaju u godinama za Drniš od 1991.-1997., te su ti rezultati upitni za donošenje zaključaka. Za Knin je vidljivo da je porast oborina za ljeto i zimu (≥ 20 mm), za proljeće se nalazi neznatan porast od 4 mm, dok je u jesen neznatan pad od 6mm. U Drnišu je neznatan pad za ljeto i jesen, nešto veći pad za proljeće, dok je u jesen zabilježen neznatan porast. Uglavnom nema bitnih promjena u oborinskom trendu. Kako smo rekli, taj podatak za Drniš nije u potpunosti vjerodostojan i time nije prihvatljiv. U Sinju su trendovi oborina gotovo neznatni, jedino se u jesen pojavljuje pozitivan trend od 11,5 mm, ljeti i zimi razlika je zaista neprimjetna, dok je u proljeće minimalni pad oborina od oko 4 mm. Imotski ima pozitivan trend za sve sezone premda ne i izrazit, veći je u jesen (26,7 mm) i zimi (31,4 mm) upola manji za ljeto (9,8 mm) i u proljeće nema nikakve promjene. Za Šestanovac prevladava pozitivan trend u proljeću, i to neznatno od 3 mm, jesen 21,6 mm, zimi 21,1 mm, a ljeti je jedino negativan i iznosi 8,3 mm. Vrgorac ima više kiše u jesen (33 mm) i zimi (57 mm), nešto manje, ali neznatno ljeti (-5mm) i u proljeće (-0,6 mm). Zapaža se da je samo za zimu u svim mjestima pozitivan trend. Ukupan srednji trend je pozitivan od oko 11,5 mm, ljeti i zimi razlika je neprimjetna, dok je u proljeće minimalni pad oborina od oko 4 mm. Ukupan srednji trend za Dalmatinsku zagoru je blagi porast oborina za oko desetak mm, to svakako ne može utjecati na godišnji raspored oborina, osobito ne u proljeće i ljeto kada je promjenljivost trenda neznatna, te ne može bitno utjecati na vegetacijsko razdoblje.

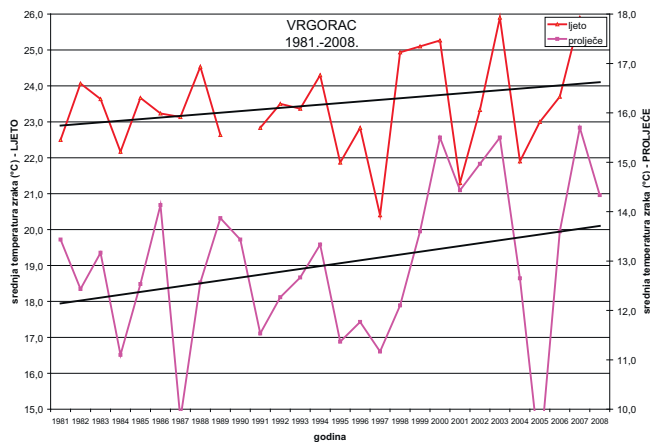
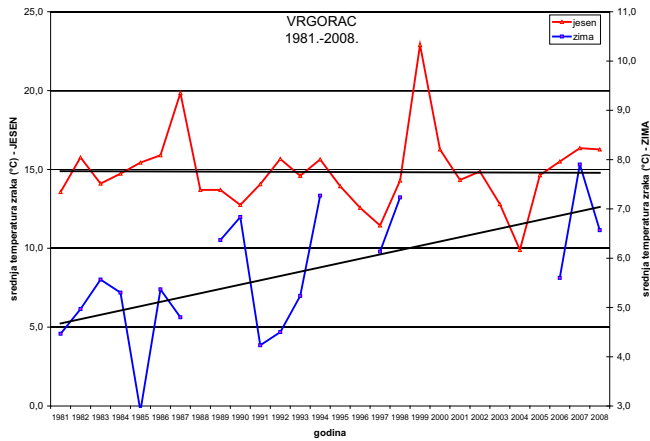
Slika 12. Trendovi sezonskih (jesen, zima, proljeće i ljeto) količina oborina za Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac i Vrgorac za razdoblje 1981.-2008.

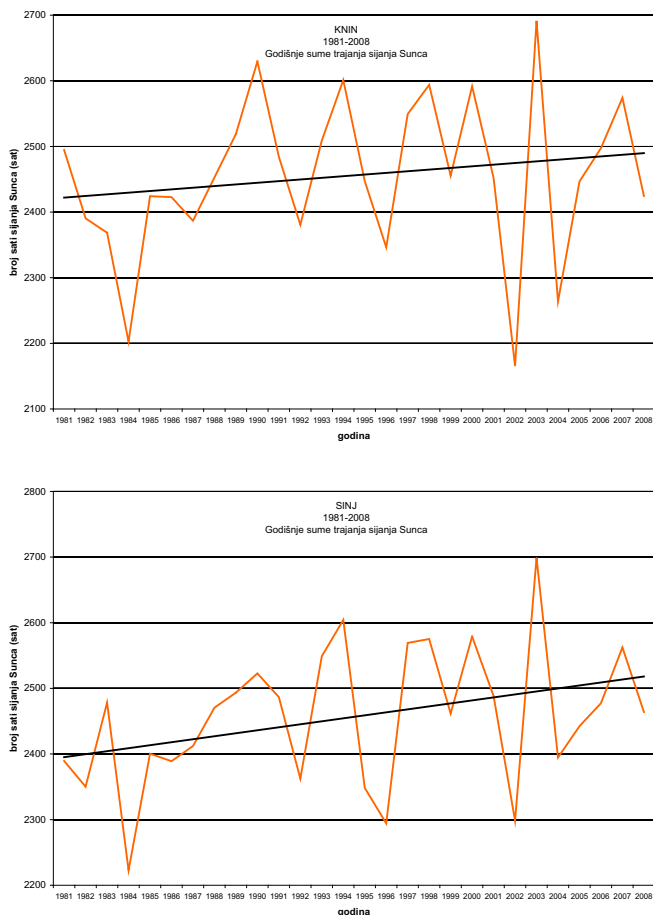

Što se tiče osunčavanja (broja sati sijanja Sunca) za Knin i Sinj, trendovi su prikazani na Sl. 13. za godišnje iznose. Zaključuje se da se broj dana povećao za Knin za 2,7% i za Sinj 5,0% sati. Ovdje napominjem da nije velika i bitna razlika između osunčavanja u Zagori i priobalju i iznosi samo oko 8%, što se zaključuje iz podataka Tabl. 8. ili 9

Slika 13. Trend godišnjih suma sisanja Sunca u satima za Knin i Sinj.

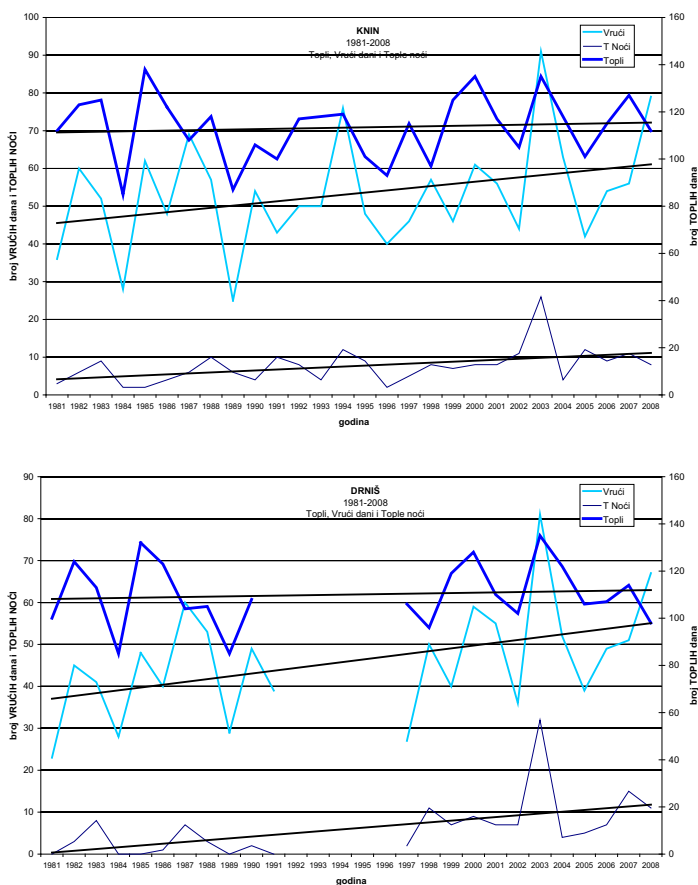

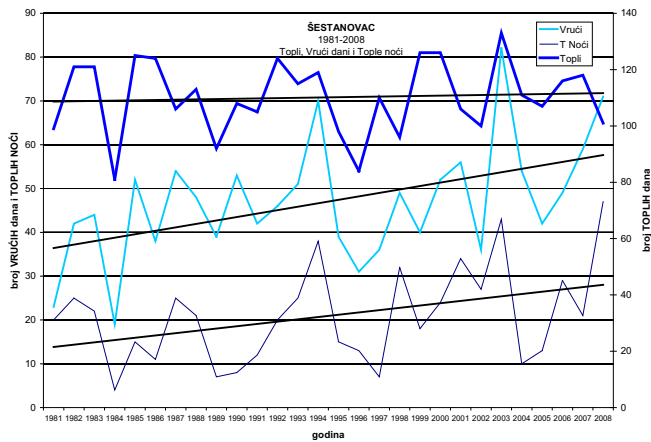
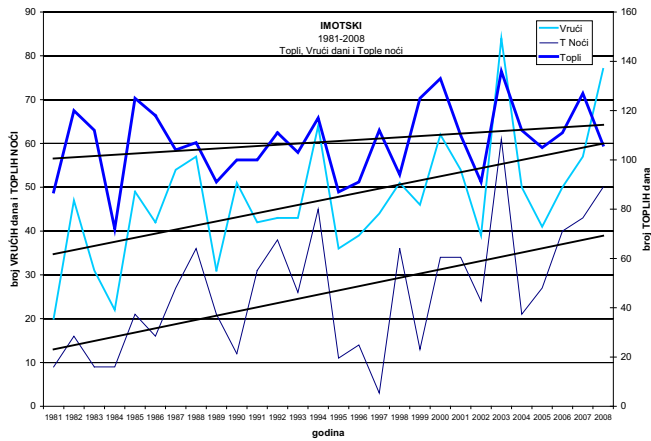
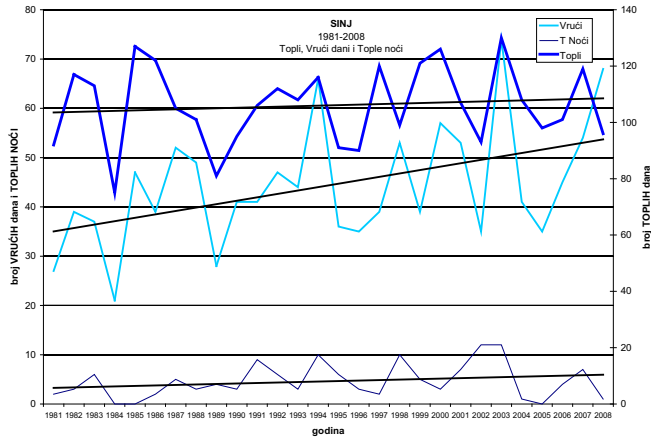
GODIŠNJI TRENDOVI ZA TOPLE I VRUĆE DANE, TOPLE NOĆI, TE ZA LEDENE, STUDENE I HLADNE DANE ZA DALMATINSKU ZAGORU

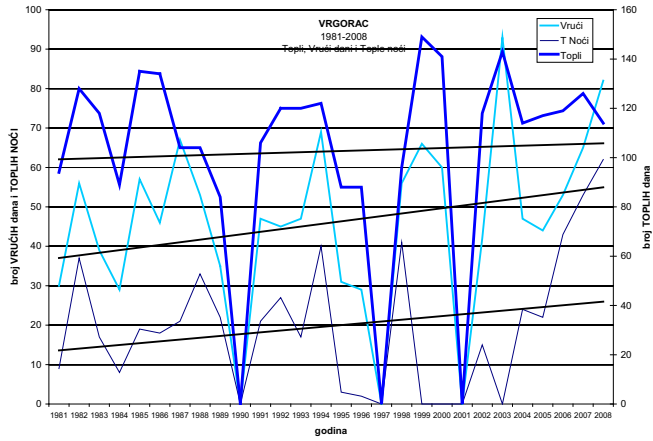
Na sl. 14. i 15. prikazani su grafikoni s trendovima za tople i vruće dane, za tople noći te za broj ledenih, studenih i hladnih dana, za mjesta u Dalmatinskoj zagori: Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac i Vrgorac za razdoblje 1981.-2008. godine. Za sva mjesta u Zagori broj toplih i vrućih dana te toplih noći raste, naime, svim mjestima za te elemente pridružuje se pozitivan trend. U prosjeku je broj toplih dana u Zagori porastao za 7 dana, najviše u Imotskome (14 dana), Vrgorcu (11 dana) a najmanje u Šestanovcu (3 dana). Broj vrućih dana

također je porastao i u prosjeku iznosi 19 dana (najviše u Šestanovcu, 22 dana, i najmanje u Kninu, 16 dana). Broj toplih noći najviše je porastao u Imotskome (26 noći), a najmanje u Kninu (7 noći), u prosjeku u Zagori je broj toplih noći porastao za 12 dana. Prema grafikonima i trendovima na Sl. 14. broj ledenih, studenih i hladnih dana svugdje ima negativan trend, odnosno, u svim se navedenim mjestima broj naznačenih dana smanjio. Broj hladnih dana najviše je pao u Drnišu (18 dana) i Vrgorcu (17 dana), a najmanje u Sinju (3 dana). Srednji pad hladnih dana u Zagori je bio 10 dana. Broj studenih i ledenih dana inače je minimalan, ali ipak njihov se broj smanjuje za jedan do dva dana u cijeloj Zagori. Takav raspored i trend rasta toplih i vrućih dana te toplih noći, odnosno pad broja ledenih, studenih i hladnih dana u skladu je s trendovima temperature zraka u Zagori, odnosno i u priobalju, u posljednjim desetljećima, što sa ostalim analiziranim parametrima (elementima), upućuje na postupnu promjenu klime Dalmatinske zagore.

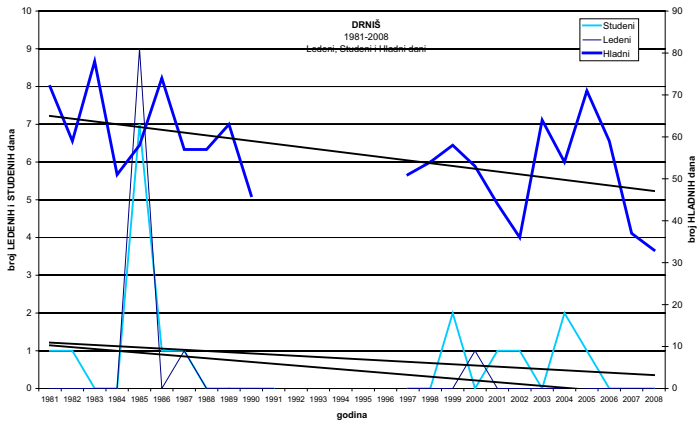
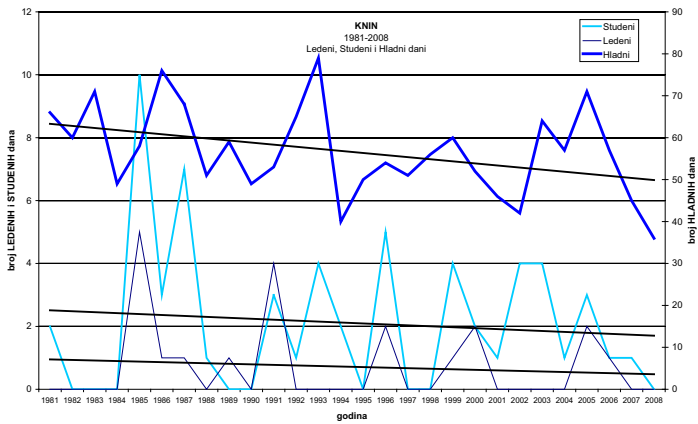
Slika 14. Trendovi toplih, vrućih dana i toplih noći za Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac i Vrgorac u razdoblju 1981.-2008.

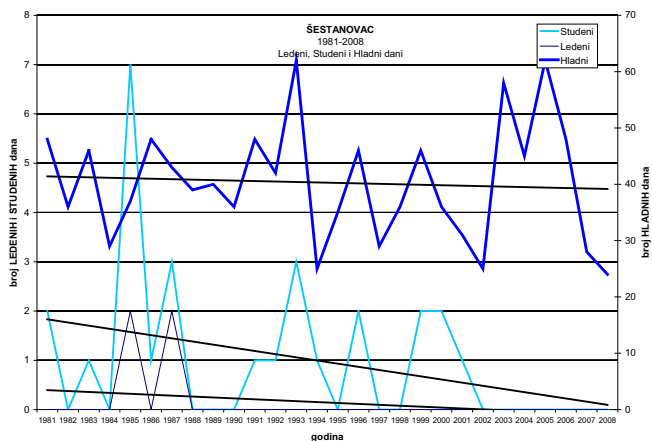
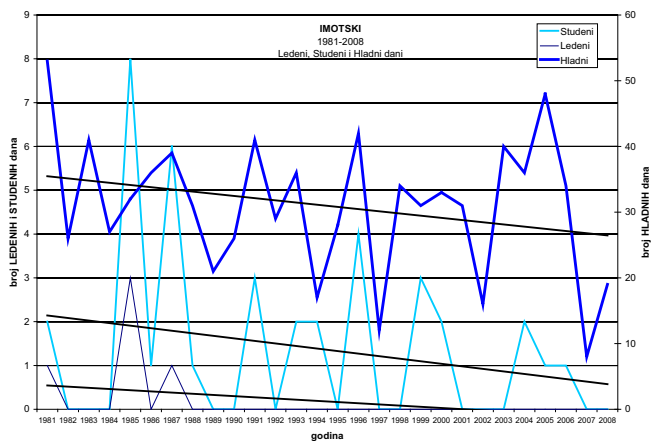
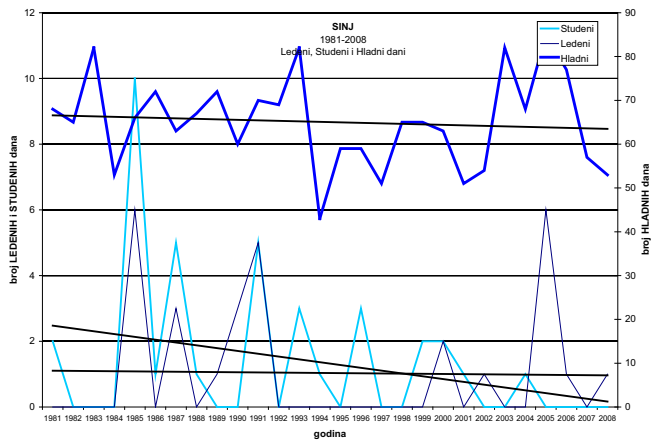

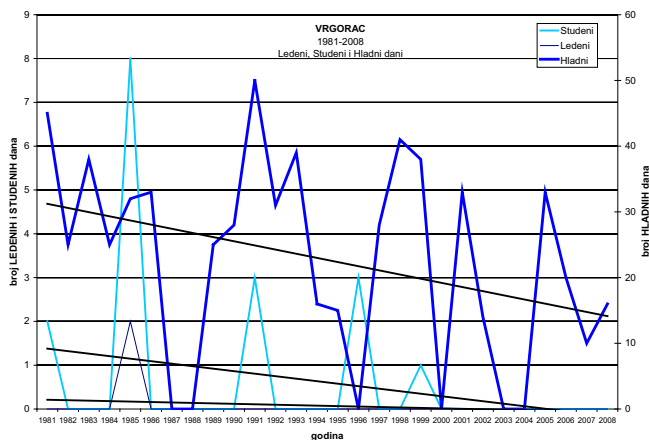

Slika 15. Trendovi ledenih, studenih i hladnih dana za Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac i Vrgorac u razdoblju 1981.-2008.

ZAKLJUČAK

U radu su obrađene vrijednosti dvadeset osam klimatoloških parametara za šest mjesta u Dalmatinskoj zagori (Zagori): Knin, Drniš, Sinj, Imotski, Šestanovac i Vrgorac, te za šest mjesta u priobalju srednjeg Jadrana: Zadar, Benkovac, Šibenik, Split, Makarska i Metković. Za razmatranje meteoroloških elemenata u radu je korišten niz podataka DHMZ za razdoblje od 1981. do 2008. godine.

Na osnovi sedamnaest izdvojenih parametara izvršili smo analizu i zatim opisali klimatološke osobitosti, čestinu i intenzitet pojavnosti pojedinog parametra u Zagori i u priobalju. Tako smo utvrdili da su u Zagori ekstremi temperature izraženiji, naime, maksimalna temperatura zraka zabilježena je u Kninu (+ 41,4 °C) kao i minimalna u Sinju (-21,5 °C). Pokazalo se da je srednja godišnja temperatura zraka najniža u Sinju (12,9 °C) u Zagori, a da je najtoplije u Makarskoj sa srednjom godišnjom temperaturom od 17 °C. Isto se tako vidjelo da je broj ledenih dana u Zagori minimalan, a da tih dana u priobalju uopće nema. Broj toplih dana identičan je i u Zagori i u priobalju i za sva mjesta prelazi sto dana. Broj toplih noći mnogo je izraženiji u priobalju s iznosom od 17 do 76 (Split) noći, od onih u Zagori gdje broj tih noći nigdje ne prelazi 25.

Što se tiče oborina, one su izraženije u Zagori. Najviše kiše pada u Vrgorc u godišnjim iznosom većim od 1600 mm, dok je najmanje kiše godišnje padalo u Šibeniku (734 mm) i Splitu (756 mm). Oborine u Zagori najbolje su raspoređene u Kninu u odnosu na vegetacijsko razdoblje, a zatim slijede Sinj i Šestanovac.

U Zagori je snijeg češća pojava nego u priobalju. Najviše snijega godišnje pada u Imotskom (~ 8 dana), a najmanje u Šestanovcu (~ 4 dana), uz obalu se snijeg najčešće javlja u Šibeniku (2,8 dana) i Metkoviću (2,7 dana), a najmanje u Zadru (1,3 dana).

Tuča je u Zagori razmjerno rijetka pojava i javlja se do dva dana u godini. Grmljavina je češća pojava s najvećim brojem dana u Zagori u Sinju (33,9 dana), a u priobalju u Splitu (38 dana).

Jaki i olujni vjetrovi javljaju se manje u Zagori nego uz obalu, tako u Drnišu u razdoblju od dvadeset osam godina nije zabilježen ni jedan slučaj olujnog vjetra. I brzina vjetrova izraženija je u priobalju od onih u Zagori. Što se tiče vjetrova, i u Zagori i u priobalju prevladava bura i po smjeru i po brzini. U Zagori bura prevladava u Kninu, Drnišu, Sinju, Imotskom i Šestanovcu s izrazitim brzinama osim u Vrgorcu, gdje je najizrazitiji jugozapadni vjetar. U obalnom području bura je također najizrazitija u Šibeniku, Benkovcu, Splitu i Metkoviću, dok je jugo izraženije u Zadru i Makarskoj. Može se reći da je srednja Dalmacija u kopnenom i obalnom dijelu zemlja BURE.

U svim mjestima u Zagori u radu je utvrđen pozitivan trend i za temperaturu zraka i za oborine. Srednji ukupni trend za temperaturu u Zagori iznosi ~ 0,86 °C, a za oborine ~ 80 mm. U priobalju je taj trend manji i za oborine iznosi ~ 35 mm, a za temperaturu iznosi 1,1 °C. To znači da su godine u Zagori nešto mokrije, ali i malo toplije, a u priobalju sušnije i još toplije. Promatranjem trendova oborina po sezonama, u Zagori je pozitivan u svim mjestima samo zimi. Trendovi toplih i vrućih dana pozitivni su u svim mjestima u Zagori, u prosjeku broj toplih dana raste za sedam, a vrućih za 19 dana, i broj toplih noći je porastao u prosjeku za 12 dana u Zagori. Broj ledenih, studenih i hladnih dana u Zagori ima negativan trend u svim mjestima. Broj hladnih dana u prosjeku u Zagori pao je za 10 dana, broj ledenih i studenih pada za 1-2 dana u cijeloj Zagori. Taj trend očekivan je s obzirom na prikazane pozitivne trendove temperature zraka kako u Zagori tako i u priobalju u posljednjim desetljećima. Ukupna analiza meteoroloških elemenata i analiziranih trendova temperature i oborina, toplih, vrućih dana i toplih noći, te ledenih, studenih i hladnih dana upućuje na promjenu klimatskih karakteristika kako u priobalju tako i u zagorskom prostoru srednje Dalmacije. Razloge za tako uočene promjene najvjerojatnije treba tražiti u globalnim i regionalnim atmosferskim i oceanskim (morskim) strujanjima i promjenama.

LITERATURA

- BAJTO, M. i BUKLIJAŠ, M. (2005.): *Vrgoračko zabiokovlje*, Hrvatski književni krug, Zagreb.
- BELAMARIĆ, J. (2007.): *Dalmatinska zagora*, Turistička zajednica Splitsko-dalmatinske županije, Split.
- BORKOVIĆ, V. (2006.): *Moj Sinj*, Ogranak Matice hrvatske Sinj, Sinj.
- BORKOVIĆ, V. (2004.): *U potrazi za nadom*, Ogranak Matice hrvatske Sinj, Sinj, 2004.
- CRKVENČIĆ, I., FRIGANOVIĆ, M. I DR. 1974): *Geografija Hrvatske*, Institut za Geografiju Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga, Zagreb.
- ČAVKA, A. (1995.): *Povijest Drniške krajine –zbornik*, Split-Drniš.
- FORTIS, A. (2004.): *Put po Dalmaciji*, Dalmatinska biblioteka, Split.
- HODŽIĆ, M. (2007.): *Klimatsko stanje i promjene u srednjoj Dalmaciji 19. i 20. stoljeća*, Jadranska meteorologija br. 7, DHMZ-PMC, Split.
- MATAS, M. (2009.): *Krš Hrvatske*, Hrvatsko geografsko društvo Split, Zagreb.
- PENZAR, B. (1976.): *Klima makroregionalnih gradova SR Hrvatske; centralna naselja i gradovi SR Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb.
- SOLDO, J. i IVAČIĆ, S. (2001.): *Vrlika-monografija*, Vrlika.
- UJEVIĆ, A. (1991.): *Imotska krajina*, Matica hrvatska ogranak Imotski, Imotski.
- TADIĆ ŠUTRA, A. (2007.): *Knin-ključ Hrvatske i vrata Dalmacije*, Grad Knin, Knin.

Milan Hodžić, Željko Šore

SOME CLIMATE FEATURES OF DINARIC HINTERLAND AREA AND RELATION TO CENTRAL ADRIATIC LITTORAL

SUMMARY

The authors used numerous indicators gained by measuring 28 climatologic elements in the following meteorological stations: Knin, Drniš, Sinj, Šestanovac, Vrgorac (all located in the hinterland), Zadar, Benkovac, Šibenik, Split, Makarska and Metković (all in littoral area) and analyzed similarities and differences between Central Dalmatia and its hinterland. Particular emphasis is put on certain less known climate features of the hinterland area of in comparison to the littoral part of Central Adriatic. The 28 analyzed meteorological parameter (element) values were measured by months and years, or by seasons, and 9 of them refer to air temperatures, 4 to relative humidity, 6 to precipitation, 4 to the cloudiness and cloudlessness, 3 to snow appearance, hail and thunder and to the wind (strong and gale force). Particular attention will be paid to the description of temperature and precipitation parameters and their trends in the analyzed period as well as to the winds.

Key words: Dalmatinska Zagora, climate features, air temperature, precipitation, winds, snow

Ante Bralić i Stipe Ramljak

Odjel za povijest, Sveučilište u Zadru, Rudera Boškovića 5, 23000 Zadar

e-mail: abralic@unizd.hr

DRNIŠKI KRAJ U DEMOGRAFSKIM PROCESIMA OD DRUGE POLOVICE 19. STOLJEĆA DO KRAJA 20. STOLJEĆA

SAŽETAK

U radu su obrađene demografske posebnosti drniškoga kraja od prvoga modernog popisa stanovništva na hrvatskom području 1857. godine pa do kraja 20. stoljeća. Koristeći rezultate dobivene popisima stanovništva i podatke iz drugih izvora te brojnih stručnih i znanstvenih analiza, u radu su istaknute specifičnosti koje se odnose na opće, prirodno i mehaničko kretanje stanovništva u pojedinim međupopisnim razdobljima, te utvrđeni karakteristični trendovi. Posebna pozornost posvećena je iseljavanju stanovništva iz tog područja. Iseljavanje je posljednjih pedesetak godina pridonijelo intenzivnoj depopulaciji koja prijeti demografskim izumiranjem tog prostora. Radi boljeg uvida u navedene demografske procese u radu su izneseni i usporedni pokazatelji za Šibensko-kninsku županiju u cjelini.

Ključne riječi: Drniški kraj, opće kretanje stanovništva, prirodno kretanje stanovništva iseljavanje, depopulacija

UVOD

Razdoblje 19. i 20. stoljeća obilježile su velike društvene promjene koje su se na poseban način odigrale na području Dalmatinske zagore. Sukladno tome i drniški je kraj u tom razdoblju proživljavao postupnu preobrazbu od tradicionalnoga do današnjega suvremenog društva. Spomenuta preobrazba posebno je utjecala na stanovništvo i očitovala se u negativnim demografskim procesima.

Cilj je ovog rada prikazati demografski razvoj drniškoga kraja u razdoblju od prvoga modernog popisa stanovništva na hrvatskom području 1857. godine pa do kraja 20. stoljeća. Poglavitito se nastoji prikazati kretanje broja stanovnika kroz navedeno razdoblje te upozoriti na pojedine procese i pojave koje utječu na taj demografski proces. U tom smislu posebno se želi istaknuti emigracija koja je, može se reći, tradicionalno demografsko obilježje u drniškom kraju. S

njom je povezan proces depopulacije, osobito nakon 1961. godine, kada započinje demografska *katastrofa* ovoga kraja.

Osvrt će se dati i na ekonomsko-socijalne prilike, jer bez njih nije moguće pratiti demografski razvoj. Posebno će se istaknuti razdoblje austrijske vladavine zbog nekih specifičnosti drniškoga kraja te zbog toga što u tom razdoblju započinju procesi na kojima se kao osnovi formiraju suvremena društvena obilježja, kako u demografskom, tako i u gospodarskom te u političkom smislu.

Drniški kraj u ovom se radu prostorno definira kao područje bivše Općine Drniš (do 1993. godine), odnosno kao prostor današnjih Općina Ružić, Promina, Unešić te područje Grada Drniša. Od ukupno 63 naselja koja se nalaze na tom području, Drniš, bivše administrativno sjedište, jedino je gradsko naselje i prirodno gravitacijsko središte ovoga kraja. Ukupna površina drniškoga kraja iznosi 842,14 km².

Slika 1. Drniški kraj (područje bivše Općine Drniš)

Geografski, to područje pripada sjevernodalmatinskoj unutrašnjosti, odnosno mikroregiji Bukovačko-prominskoga kraja Južnohrvatskog primorja. Prevladavajuća prirodna obilježja su krški reljef i submediteranska klima. Drniški je kraj na istoku omeđen planinom Svilajom, na sjeveru se naslanja na planinu Prominu, zapadnu granicu čini rijeka Krka, a prema jugu prostor seže

do administrativnih granica susjednih zagorskih općina i Grada Šibenika. U ovom području mogu se izdvojiti tri cjeline. Prvi dio je prostor Petrova polja, kroz koji teče rijeka Čikola, a omeđen je planinama Svilajom i Prominom te brdom Mosećem. To je polje poljoprivredno najvrjedniji dio drniškoga kraja, što je izrazito značajno za ovaj tradicionalno agrarni kraj. Drugi je dio prostor krške zaravni Promine i Miljevaca, koji je omeđen rijekama Krkom i Čokolom i planinom Prominom. Treći dio čini krško područje Drniške zagore koje se prema jugu i jugoistoku prostire do granica šibenske, i splitske zagore.

Specifičan geografski položaj te prirodna obilježja, osobito raščlanjeni reljef, kroz prošlost su na ovom prostoru uzrokovali razvoj tradicionalnoga agrarnog gospodarenja, odnosno ratarsko-stočarske ekonomije malih razmjera, te s njom vezan karakterističan način života i općedruštveni razvoj.

Društveno-gospodarske prilike

Demografski razvoj i društveno-gospodarski razvoj međusobno su ovisni i utječu jedan na drugi. U socijalno-ekonomskom smislu drniško je područje od sredine 19. do kraja 20. stoljeća doživjelo transformaciju od tradicionalno stočarsko-ratarskog društva, preko procesa modernizacije, koji teče jako sporo, i uglavnom se odrazila na deruralizaciju, do depopulacijskog, demografski ostarjelog i ekonomski deagariziranog društva u kojemu se kao temeljna obilježja ističu gospodarska stagnacija i razvojna bezličnost.

Drniški je kraj tradicionalno pripadao hrvatskim pasivnim krajevima, kojima je osnovno ekonomsko obilježje bilo zaostalost poljoprivrede i ekstenzivno stočarenje (BIČANIĆ, 1997.). Takve značajke u ekonomskom smislu pogodovale su oblikovanju specifične patrijarhalne društvene organizacije života u zadrugama, koje su činile obiteljsko dobro velike obitelji pod upravom oca obitelji (TOMAŠIĆ, 1997.). Takav specifičan način života ovog kraja umnogome je uvjetovala društveno-geografska podvojenost između planinskog masiva Dinarida i obale Mediterana, te je teško precizno odrediti koji je dio i u kojoj mjeri utjecao na njegov razvoj. U razdoblju novog vijeka, sve do kraja 18. stoljeća drniški kraj funkcionirao je kao granično područje na kojem su se sudarale dvije civilizacije. Na jednoj strani bilo je orijentalno Osmansko Carstvo, koje je svojom stoljetnom prisutnošću, putem ekspanzije na zapad, iz dubine prostora Balkana vuklo svoj specifični ekonomsko-socijalni i politički poredak. Na drugoj je strani bila Mletačka Republika, koja je, kao dio zapadnoga mediteranskog svijeta, iz gradova na dalmatinskoj obali, svojih strateških točaka, djelovala prema unutrašnjosti u prvom redu kad je bila prisiljena štiti svoju vladavinu na Jadranu. Nakon osmanske vladavine i razdoblja, može se reći, stalnoga ratnog stanja na ovom graničnom području, tijekom 18. stoljeća

drniški je kraj životario poput ostatka zaleđa Dalmacije kao dio mletačke vojne krajine, graničnog područja prema Osmanskom Carstvu. Zagorski je seljak, po potrebi, ujedno bio i ratnik koji je živio na državnoj zemlji i plaćao desetinu državi. Za vrijeme kratkotrajne francuske uprave događa se važna promjena u socijalno-ekonomskom smislu – zagorski slobodni seljak postao je vlasnik zemlje koju je uživao. Međutim, seljak koji je slobodno raspolagao zemljom, često je, pritisnut neimaštinom, bio prisiljen založiti zemlju pa je, nezaštićen od državnih vlasti, zaduživanjem često ostajao bez zemlje kao ekonomske osnove (OBAD, 1990.). Isto tako, u zakašnjelom prelasku iz feudalnih u robnovčane odnose zagorski je seljak bio nezaštićen i izložen pritisku trgovačkoga i posjedničkog kapitala koji se postupno akumulirao u varošima i gradovima u rukama novoformirajućega građanskog sloja (OBAD, 1990.). Prodorom robnovčane privrede i fiskalnog sustava Austrijske (a zatim Austro-Ugarske) Monarhije, koja se upravo sveobuhvatno modernizirala, na ovo područje, u novonastalim socijalno-ekonomskim odnosima gdje je zemlja kao ekonomska osnova seljaka stavljena na tržište, seljak se nije snalazio. Sve veća društvena diferencijacija sa sobom je donijela raspad tradicionalnog života. No ubrzano raspadanje tradicije nije u istoj mjeri pratio proces modernizacije koja se provodila sporo ili se češće spontano događala na svim razinama hijerarhijski precizno zasnovanog društva. To je dovelo do teških posljedica za ionako krhko ruralno i agrarno društvo dalmatinskoga zaobalja, pa tako i drniškog kraja.

Sve do druge polovice 19. stoljeća stanovništvo drniškoga kraja živjelo je u prvom redu od poljodjelstva i stočarstva. Međutim, od tada je taj kraj za razliku od ostatka Dalmacije, koji je tijekom 19. stoljeća ostao pretežito agrarni prostor, imao privilegiju da kroz rudarstvo kao najznačajniju nepoljodjelsku djelatnost stanovništva započne i polagani proces industrijalizacije. Rudarstvo je u svojim počecima na drniškom području vezano za eksploataciju ugljena. Ozbiljnija proizvodnja ugljena započela je 1836. godine, kada je *Jadransko društvo za iskop ugljena* započelo intenzivnije iskorištavati naslage ugljena u Siveriću (PERIČIĆ, 2000.). Druga značajna rudarska djelatnost u drniškom kraju bilo je vađenje boksita, koje je započelo 1913. godine. Rudarstvo je pozitivno djelovalo i na prometnu povezanost ovoga kraja. Zbog potreba transporta ugljena, osobito prema Šibeniku, taj se cestovni pravac posebno održavao. No, budući da cestovni promet nije bio dovoljan za intenzivniju eksploataciju, odnosno transport ugljena, 1877. godine izgrađena je željeznička pruga Siverić-Perković s ograncima za Šibenik i Split, a 1888. godine napravljen je nastavak pruge do Knina.

Za tadašnje prilike Drniš je bio dobro cestovno i željeznički povezan, a položaj na cestovnom čvorištu omogućio mu je razvoj trgovine pa je taj gradić postao malo trgovačko središte (PERIČIĆ, 2000.). Drniš je tijekom 19. stoljeća

doživio značajnu urbanističku preobrazbu jer se formira novo gradsko središte. No s obzirom na to da je gospodarstvom još uvijek dominirala agrarna proizvodnja, tako je Drniš i dalje u fizionomskom smislu zadržao naglašene ruralne značajke, što se očituje u disperznoj strukturi naselja u kojoj se ističu agrarne površine (SLUKAN ALTIĆ, 2006.).

Unatoč razvoju koji je drniški kraj imao tijekom 19. stoljeće i početka 20. stoljeća, on ostaje nerazvijeno, neprosvijećeno i siromašno područje, uostalom kao i cijela Dalmacija za austrijske vladavine. Tešku ekonomsku situaciju u drniškom kraju te pojavu oskudice i gladi uvjetuje vezanost za zaostalu agrarnu privredu koja često pati od prirodnih nepogoda (KOSOR, 1995.; PERIČIĆ, 2000.). O zaostalosti najbolje svjedoči činjenica da je ljeti stanovništvo Drniške zagore često živjelo na rubu žeđi (KOSOR, 1995.). U takvim otežavajućim okolnostima, koje nisu predstavljale nikakve preduvjete nego samo prepreke, drniški je kraj u drugoj polovici 19. stoljeća periferno zahvatila složena modernizacija. Ona se kao proces očitovala u tri bitna područja. U socijalno-ekonomskom području modernizacijski se proces ostvarivao kroz industrijalizaciju i urbanizaciju. Kulturno-političkom izgradnjom institucionalnog sustava u području javnog života otvarao se put nacionalnoj integraciji, a u području kretanja stanovništva ostvarena je demografska tranzicija (VRANJEŠ-ŠOLJAN, 1990.). U razdoblju od kraja 19. pa do kraja 20. stoljeća stanovništvo drniškog područja, kao i stanovništvo cijele Hrvatske, prošlo je demografski razvoj od predtranzicijske do posttranzicijske faze (GELO, 1987.).

DEMOGRAFSKA »KATASTROFA« DRNIŠKOGA KRAJA

Emigracija je zasigurno najvažniji čimbenik koji je utjecao na ukupno kretanje stanovništva na drniškom području tijekom promatranog razdoblja. Budući da je iseljavalo mlado i radno sposobno stanovništvo, poremetile su se temeljne demografske strukture, ponajprije dobni sastav i ekonomski sastav stanovništva, koji su ključni za osiguravanje nataliteta, odnosno bioreprodukcije te gospodarske vitalnosti stanovništva. Kroz čitavo 19. stoljeće zabilježeno je privremeno i trajno iseljavanje većih i manjih skupina u Bosnu, Slavoniju, Srijem i Banat (KOSOR 1995; PERIČIĆ, 1980.). U istom razdoblju bilo je prisutno i pojedinačno iseljavanje u primorske krajeve. Tako su u šibenskom Varošu, među novim stanovnicima koji su se konstantno doseljavali iz šibenskoga zaobalja, zabilježeni pojedini doseljenici iz drniškog kraja (ŠUPUK, 1972.).

U prvom desetljeću 20. stoljeća pokrenuo se val prekomorske emigracije u Ameriku (KOSOR, 1995.). Upravo je ta emigracija odnijela najvrjedniji

dio mladog, aktivnog i fertilno sposobnog stanovništva. To je narušilo reprodukcijski potencijal te je tako negativno djelovalo na opću demografsku sliku i društveni razvitak drniškoga kraja općenito. Ta je emigracija, može se reći, bila izravna posljedica modernizacije. Na to iseljavanje zacijelo je utjecalo raspadanje tradicionalnog načina života i sustava kontrole koji je on imao nad pojedincem. Uz to, proces demografske tranzicije rezultirao je povećanjem broja stanovnika, a s time i povećanjem agrarne napučenosti. K tomu su za prekomorsku emigraciju bile presudno važne informacijska i prometna dostupnost te materijalna mogućnost (NEJAŠMIĆ, 1991.). Na intenziviranje prekomorskoga iseljavanja odrazili su se razvoj rudarstva i drugih djelatnosti, koje su pojedincima donijele mogućnost zarade izvan tradicionalnoga agrarnog privređivanja, razvoj željezničkog prometa i s njim povećane mogućnosti dotoka informacija te razvoj parobrodarstva.

Svaka migracija stanovništva, u ovom slučaju emigracija, po svojoj je prirodi sastavni dio ukupnoga kretanja stanovništva i djeluje na veličinu stanovništva i njegov prirodni razmještaj, na natalitet i mortalitet, te na strukture stanovništva (WERTHEIMER-BALETIĆ, 1999.). Nadalje, ona ima i dva vremenska učinka. Prvi je trenutačni učinak i očituje se u tome što mijenja broj stanovnika, odnosno smanjuje i mijenja njegovu strukturu, a drugi je dugoročniji učinak koji proistječe iz prvog i *očituje se u tome da stanovništvo koje napušta rodni kraj istodobno »odnosi« sa sobom sva buduća rođenja, smrti, sklapanje i razvode brakova koje bi to stanovništvo doživjelo u svom životnom vijeku da se nije iselilo.* (WERTHEIMER-BALETIĆ, 1999.). Učinak emigracije nije se osjetio do pred sam kraj 19. stoljeće jer njezini razmjeri do tada nisu bili veliki. Međutim, krajem 19. stoljeća i tijekom prve polovice 20. stoljeća, kada se emigracija pojačava, njezin učinak smanjio je pozitivne učinke demografske tranzicije, i to njezinih prvih dviju podetapa koje inače obilježava snažan porast stanovništva. Dakle, u tom je razdoblju nastupio trenutačni učinak emigracije. Dugoročni učinak emigracije, koji djeluje posredno i njegove su posljedice dalekosežnije i destruktivnije, do izražaja je došao u drugoj polovici 20. stoljeća. Imao je najznačajniju ulogu u procesu depopulacije drniškoga kraja posljednjih desetljeća.

U razdoblju od 1857. godine do 1961. godine broj stanovnika drniškoga kraja konstantno je rastao.¹ U tom razdoblju ukupan porast broja stanovnika iznosio je 14 660, dok je stopa ukupne promjene bila +61.59%.

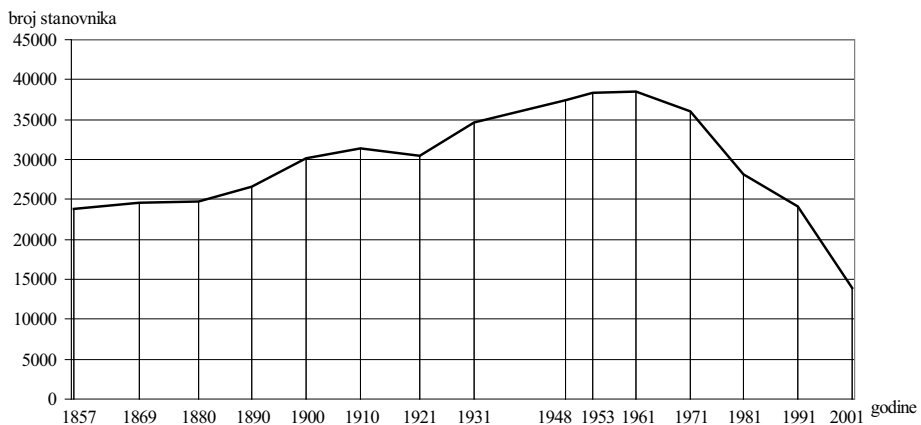
¹ Rezultate popisa 1921. godine treba uzeti s rezervom jer taj popis na drniškom području nije proveden zbog talijanske okupacije. Naknadno je bio procijenjen broj stanovnika te je zasigurno bio podcijenjen sudeći po broju stanovnika 1910. i 1931. godine (usp. NEJAŠMIĆ, 1991.).

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika drniškog kraja od 1857. do 2001. godine

Godina popisa	Grad Drniš	Općina Promina	Općina Ružić	Općina Unešić	Ukupno Drniški kraj
1857.	11 212	4 240	4 338	4 011	23 801
1869.	11 653	4 312	4 236	4 331	24 532
1880.	11 978	4 279	4 077	4 399	24 733
1890.	12 865	5 059	4 256	4 386	26 566
1900.	14 843	5 462	4 912	4 969	30 186
1910.	15 606	5 620	5 131	5 049	31 406
1921.	14 535	6 005	5 039	4 952	30 531
1931.	17 502	5 971	5 453	5 741	34 667
1948.	18 900	6 367	5 548	6 567	37 382
1953.	19 382	6 525	5 643	6 833	38 383
1961.	19 538	6 296	5 560	7 067	38 461
1971.	18 466	5 052	5 551	6 907	35 976
1981.	15 363	3 404	4 503	4 892	28 162
1991.	14 733	2 574	3 355	3 507	24 169
2001.	8 595	1 317	1 775	2 160	13 847

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb

Najveći broj stanovnika drniški kraj imao je 1961. godine, a od tada pa do danas slijedi proces depopulacije. Taj se proces događa u sklopu većeg procesa općega ruralnog egzodusa u Hrvatskoj (NEJAŠMIĆ, 1991.). Pri tome treba istaknuti da je sjevernodalmatinska unutrašnjost kojoj Drniš pripada jedno od najizrazitijih depopulacijskih prostora Hrvatske (NEJAŠMIĆ, 1992.).

Slika 2. Kretanje broja stanovnika drniškog kraja od 1857. do 2001. godine

Proces ukupne depopulacije agregatan je proces koji nastaje postupnim kumulativnim djelovanjem pojedinih parcijalnih depopulacijskih procesa, uz proces smjene etapa/podetapa demografske tranzicije (WERTHEIMER-BALETIĆ, 1999.). Prema mišljenju A. Wertheimer-Baletić razvoj depopulacije može se podijeliti na četiri glavne faze (WERTHEIMER-BALETIĆ, 1999.). U prve dvije faze glavnu ulogu u depopulaciji ima emigracija. U trećoj fazi depopulacije primat preuzima negativna prirodna promjena (prirodna depopulacija) uz djelovanje emigracije. U četvrtoj fazi zajednički djeluju prirodna depopulacija i emigracija, a posljedica toga je proces starenja stanovništva, što u konačnici dovodi do izumiranja.

Katastrofalne razmjere emigracije s drniškog područja, te njezinu ulogu u ukupnoj depopulaciji potvrđuje i činjenica da je taj kraj na prvom mjestu u Hrvatskoj po negativnoj migracijskoj bilanci za razdoblje od 1971. do 1981. godine, a udio apsolutnog neto migracijskog salda u ukupnom broju stanovnika 1971. godine iznosio je 23,0% (NEJAŠMIĆ, 1992.). Takav negativan trend kao uzrok je morao za posljedicu, u razmjerno vrlo kratkom vremenu, dobiti smanjivanje prirodnog prirasta te demografsko starenje. Drniški je kraj 1970. godine imao pozitivnu stopu prirodnog prirasta od 4,4%, a već 1982. godine imao je negativnu stopu prirodne promjene stanovništva od -1,4%, te dobnu strukturu stanovništva koju je obilježavala duboka starost s indeksom starosti koji je 1981. godine iznosio 67,8 (broj starih od 69 i više godina starosti na 100 mladih do 19 godina) (NEJAŠMIĆ, 1992.). Ti podatci sami za sebe govore o kakvoj se nepovoljnoj demografskoj situaciji radi.

Na početku intenzivnoga procesa depopulacije 1961. godine drniški kraj imao je 38 461 stanovnika, nakon trideset godina, dakle 1991. godine taj broj pao je na 24.169 stanovnika. Ukupna promjena broja stanovnika za to razdoblje iznosila je -37,16%! Od 63 naselja na drniškom području, čak u 61 naselju, što čini 96,83% od svih naselja, u razdoblju od 1961. do 1991. godine bilo je prisutno smanjivanje broja stanovnika. Povećanje broja stanovnika bilo je zabilježeno samo u jednom seoskom naselju, i to u Kadinoj Glavici, gdje je stopa povećanja bila +1,3%, te u središnjem i jedinom gradskom naselju drniškog kraja, u Drnišu, u kojem je stopa ukupne promjene bila + 45%.

U drniškom kr ju pojava depopulacije zbivala se paralelno s gašenjem rudarstva. Vađenje boksita prestalo je 1963. godine, a vađenje ugljena prestalo je zatvaranjem rudnika u Siveriću 1971. godine. Povezanost tih dvaju procesa trebalo bi pomnije istražiti, no gašenje rudarstva zasigurno se negativno odrazilo na demografska kretanja te potaknulo emigraciju. Aktivno stanovništvo, u općem procesu deagrarijacije i deruralizacije koji je zahvatio cijelu Hrvatsku, odseljavalo je u gradska industrijska središta ili izvan domovine, ponajviše u zemlje zapadne Europe.

U razdoblju od 1991. godine do 2001. godine demografski procesi bili su još porazniji, što je posljedica nastavka već prisutnih procesa deruralizacije uvjetovanih općim društveno-gospodarskim prilikama te ratnih zbivanja koja su taj proces intenzivirala. Velikosrpskom agresijom, uz potporu tzv. Jugoslavenske narodne armije, velik dio drniškoga kraja bio je okupiran, a najveći dio hrvatskog stanovništva prognan. Nakon oslobodilačkih operacija hrvatske vojske, osobito nakon Oluje, dio srpskog stanovništva izbjegao je u susjednu BiH i u Srbiju, dok se dio prognanoga hrvatskog stanovništva vratio u svoje, pretežito porušene domove. Pri tome se brojni mlađi prognanici nisu vratili u rodni kraj, već su ostali živjeti u odredištima gdje su kao prognanici našli utočište.² To svakako ima dugoročno nesagledive posljedice na budući demografski razvoj drniškoga kraja.

Drniški kraj imao je 2001. godine 13 847 stanovnika, što je gotovo upola manje od broja stanovnika utvrđenog popisom iz 1857. godine. Ukupna promjena broja stanovnika u tom razdoblju iznosila je, naime, -41,82%. Kad se demografski razvitak u razdoblju 1857.-2001. promotri na razini naselja, moguće je utvrditi da su samo tri naselja drniškoga kraja imala pozitivnu promjenu broja stanovnika, to Drniš, Badanj i Unešić. Drniš kao središnje naselje cijeloga kraja ima značajan ukupan porast stanovništva, koji iznosi 140,92%. Badanj ima znatno manji porast, koji iznosi 16,85%, dok Unešić ima tek neznatan porast od svega 1,84%.

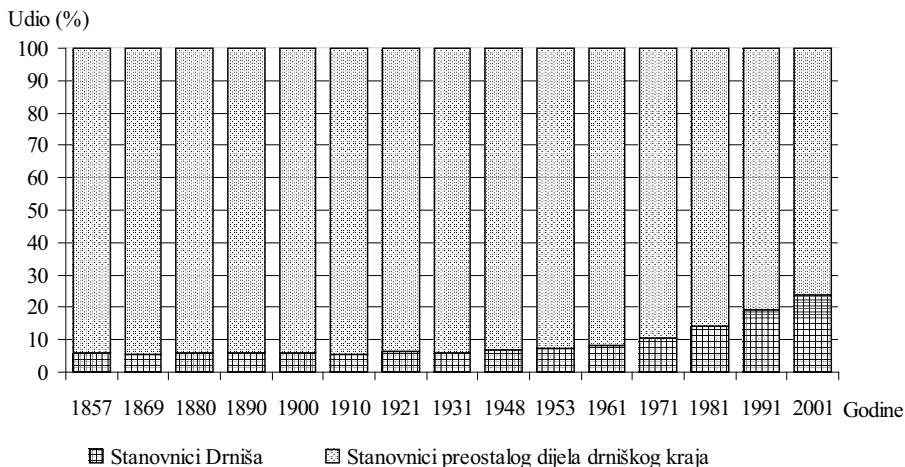
Udio stanovnika Drniša u ukupnom broju stanovnika čitavoga drniškoga kraja pokazuje do Drugoga svjetskog rata konstantu od oko 5%. Prema popisu iz 1948. godine taj udio porastao je na 6,95%, 1961. godine bio je 8,34%, a 1991. godine dosegnuo je 19,25%. Godine 2001. udio stanovnika Drniša u ukupnom broju stanovnika čitavog kraja dosegnuo je čak 24,06%. Očito Drniš svojim centralno-mjesnim funkcijama privlači dio stanovnika okolnoga ruralnog područja i zadržava ih da ne odsele dalje, u susjedni Šibenik te u druge hrvatske gradove.

Važno je usporediti kretanje broja stanovnika Drniša i drniškoga kraja s kretanjem broja stanovnika Šibensko-kninske županije i grada Šibenika. Usporedba sa Šibenikom nameće se poglavito zato što je on najbliže regionalno središte na obali kojemu, sukladno procesima urbanizacije, industrijalizacije i litoralizacije, koji su međusobno isprepleteni, gravitira drniško područje. Šibenik ima znatno drugačiji demografski razvoj od Drniša i drniškoga kraja, kao i gotovo cijeloga zaobalnoga i otočnog dijela Šibensko-kninske županije. Osnovna razlika u demografskom je smislu imigracijsko obilježje Šibenika,

² Ovo razdoblje ne će se podrobnije analizirati jer bi to zahtijevalo ozbiljniju demografsku i društveno-gospodarsku analizu, zbog toga što su ratna zbivanja donijela iznimne višestruke i višeslojne demografske, socijalne i ekonomske promjene, a to nije cilj ovog rada.

što uzrokuje značajno povećavanje broja stanovnika, mimo prirodnog prirašta. Osobit gospodarski prosperitet i demografski rast Šibenik je imao u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata (FRIGANOVIĆ, 1962.). Šibenik je tada poradi profilacije u snažno litoralno industrijsko i lučko središte bio i emigracijsko odredište određenog broja stanovnika iz svog zaleđa, pa tako i iz drniškoga kraja. Naravno, velik broj stanovnika drniškoga kraja pri trajnom napuštanju svojih mjesta nije se zadržao u okvirima šibenske regije, već je iseljavao i u druge gradove u Hrvatskoj, ali i izvan domovine. Manjim su dijelom stanovnici drniškoga kraja odlazili u druga primorska mjesta šibenske regije, koja su se počela razvijati zahvaljujući turizmu. Istodobno su šibenski otoci i zaobalni prostor bila područja s tendencijom rapidne depopulacije još 1958. godine (FRIGANOVIĆ, 1962.). Ubrzan demografski rast Šibenika trajao je do šezdesetih godina 20. stoljeća, kada on počinje gospodarski i demografski stagnirati, a u posljednje vrijeme i zaostajati u odnosu na susjedna obalna regionalna središta Split i Zadar. Pa ipak, s obzirom na izrazitu depopulaciju cijele županije, udio stanovnika Šibenika u ukupnom stanovništvu županije stalno je rastao. Godine 1857. stanovništvo Šibenika činilo je približno dvanaestinu stanovnika županije, a 2001. taj se udio povećao na trećinu svih stanovnika županije! Istodobno, 1857. stanovnici drniškoga kraja činili su oko trećinu stanovništva cijele županije, a 2001. u drniškom kraju živjela je tek osmina stanovnika Šibensko-kninske županije.

Slika 3. Udio stanovnika grada Drniša u ukupnom broju stanovnika drniškoga kraja

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

Tablica 2. Usporedni prikaz kretanja broja stanovnika Šibensko-kninske županije, grada Šibenika, drniškoga kraja i grada Drniša 1857.-2001.

Godina popisa	Šibensko-kninska županija	Šibenik	Udio stan. Šibenika u Š.-k. županiji (%)	Drniš	Udio stan. Drniša u Š.-k. županiji (%)	Drniški kraj	Udio stan. Drniškog kraja u Š.-k. županiji (%)
1857	85 163	6 783	7,96	1 383	1,62	23 801	27,95
1869	89 831	6 821	7,59	1 406	1,57	24 532	27,31
1880	92 854	8 015	8,63	1 459	1,57	24 733	26,64
1890	103 302	8 877	8,59	1 545	1,50	26 566	25,72
1900	118 310	11 440	9,67	1 769	1,50	30 186	25,51
1910	130 238	14 195	10,90	1 784	1,37	31 406	24,11
1921	134 215	16 294	12,14	1 921	1,43	30 531	22,75
1931	147 166	17 669	12,01	2 119	1,44	34 667	23,56
1948	148 360	16 123	10,87	2 597	1,75	37 382	25,20
1953	157 405	18 718	11,89	2 746	1,74	38 383	24,38
1961	164 757	25 645	15,57	3 207	1,95	38 461	23,34
1971	161 199	30 637	19,01	3 778	2,34	35 976	22,32
1981	152 128	36 952	24,29	4 035	2,65	28 162	18,51
1991	152 477	41 012	26,90	4 653	3,05	24 169	15,85
2001	112 891	37 060	32,83	3 332	2,95	13 847	12,27

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb

Do 1991. moguće je pratiti diferencirani demografski razvitak Šibenika i preostalih dijelova Šibensko-kninske županije, pa tako i drniškoga kraja, dok je nakon toga cijelo područje obilježeno negativnim procesima. Na to je zacijelo utjecalo gomilanje društvenih i ekonomskih problema iz razdoblja socijalizma, ali i strahovito razaranje tijekom velikosrpske agresije, koja se na demografski razvoj cijele regije odrazila višestruko negativno. No, pomnija analiza tih najnovijih događaja zahtijeva posebnu i podrobnu analizu pa se ovdje posebno ne razmatra, već se daje usporedni prikaz (usp. Tabl. 2., 3. i 4.) demografskog razvoja do 1991. godine na koji nije utjecalo incidentno ratno stanje.

Još 1961. godine drniški je kraj imao veći broj stanovnika od Šibenika, ali se 1971. taj broj izjednačio. Godine 1981., zahvaljujući višedesetljetnom kontinuiranom razvitku, Šibenik brojem stanovnika nadilazi cijeli drniški kraj, koji je zahvatio intenzivan proces depopulacije.

Tablica 3. Promjena broja stanovnika i stopa ukupne promjene područja Šibensko-šibenske županije i drniškoga kraja

Područje	1857.-1991.		1857.-1961.		1961.-1991.	
	Aps. br.	%	Aps. br.	%	Aps. br.	%
Drniški kraj	+368	+1,55	+14 660	+61,59	-14 292	-37,16
Šibensko-kninska županija	+27 728	+32,56	+79 594	+93,46	-12 280	-7,45

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb

Razlike su još izrazitije u demografskom razvitku Šibenika i samoga Drniša. One pokazuju jasan i, može se reći, tipičan odnos u demografskom razvoju jednoga gradskog središta na obali i njegova mnogo manjeg susjeda u zaobalju (Tabl. 4.).

Tablica 4. Promjena broja stanovnika i stopa ukupne promjene gradova Šibenika i Drniša

Naselje	1857.-1991.		1857.-1961.		1961.-1991.	
	Aps. br.	%	Aps. br.	%	Aps. br.	%
Drniš	3 270	+236,44	1 824	+131,89	1 446	+45,00
Šibenik	34 229	+504,62	18 862	+278,08	15 367	+59,92

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, Zagreb.

ZAKLJUČAK

Drniški je kraj posljednjih sto pedeset godina kroz procese modernizacije doživio, kao i svaki dio Hrvatske sa svojim specifičnostima, transformaciju u suvremeno društvo. U socijalno-ekonomskom smislu raspao se tradicionalni način života kojem je ekonomska osnovica bilo zaostalo stočarstvo i ratarstvo. U demografskom smislu, u uskoj povezanosti s općim društvenim i gospodarskim prilikama s kojima je u međusobnoj ovisnosti, događao se proces demografske tranzicije. Demografski razvoj drniškoga kraja obilježen je iseljavanjem. Emigracija je konstantno prisutna posljednjih desetljeća i negativno djeluje na demografske strukture te na prirodni prirast ovog kraja. Značajnija emigracija počela je s iseljavanjem u prekomorska imigracijska odredišta krajem 19. i početkom 20. stoljeća, no njezin se utjecaj nije znatnije osjećao zbog toga što se zbivao paralelno s demografskom tranzicijom koja je, poradi velikih stopa nataliteta, rezultirala povećanjem broja stanovnika.

Drastična depopulacija drniškog prostora nastupila je u sklopu većeg procesa ruralnog egzodusa nakon 1961. godine kao posljedica kratkoročnih i dugoročnih djelovanja intenzivne emigracije te samog procesa demografske tranzicije, a sve u kontekstu intenzivnih i međusobno prožetih procesa urbanizacije, industrijalizacije i litoralizacije. Drniški je kraj u razdoblju od 1961. do 1991. godine izgubio 14 292 stanovnika, što čini ukupnu negativnu stopu promjene od -37,16% ?. Očito je taj kraj u demografskom smislu platio visoku cijenu modernizacijskog procesa čije se pozitivne posljedice nisu osjećale dalje od uskoga priobalja, odnosno Šibenika kao izrazitoga industrijskog i lučkog središta te pojedinih mjesta u primorju koja su se orijentirala na turizam.

Ratno razdoblje donijelo je novu katastrofu. Vojno-političke turbulencije izazvane velikosrpskom agresijom na Hrvatsku sveobuhvatno su se i složeno odrazile na demografske procese u drniškom kraju, o čemu valja pokrenuti sustavnije istraživanje. Premda je ovaj rad uglavnom prikaz demografskog razvoja unutar historiografskog okvira, ipak se nameće pitanje sudbine drniškoga kraja, odnosno čitavoga ruralnog prostora dalmatinskog zaobalja jer će se njegovo demografsko pražnjenje i izumiranje stanovništva u pojedinim naseljima zacijelo negativno odraziti na cijeli prostor Dalmacije, ali i Hrvatske u cjelini.

LITERATURA

- BIČANIĆ, R. (1997.): *Kako živi narod*, pretpisak, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Nakladni zavod Globus, Zagreb, pp.121.
- CRKVENČIĆ, I. (1991.): *Sjeverna Dalmacija – »hrvatski most« (Kninsko-drniški kraj)*, Političko geografska pitanja Hrvatske, Savez geografskih društava Hrvatske, 187-214.
- GELO, J. (1987.): *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Globus, Zagreb, pp. 315.
- KOSOR, K. (1995.): *Drniš u ogledalu tiska za hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji (1860.-1921.)*, pretpisak u: Ante Čavka (ur.), *Povijest Drniške krajine*, Split, 273-412.
- NEJAŠMIĆ, I. (1991.): *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje i izgledi*, Globus, Institut za migracije i narodnost, Zagreb, pp. 344.
- NEJAŠMIĆ, I. (1992.): *Neke populacijsko-geografske značajke sjevernodalmatinske unutrašnjosti (Općine Benkovac, Drniš, Knin i Obrovac)*, Sociologija sela, 30, 61-72.
- NEJAŠMIĆ, I., Štambuk, M. (2003.): *Demografsko stanje i procesi u neurbanim naseljima u Republici Hrvatskoj*, Društvena istraživanja, 12 (65-66), 469-493.
- OBAD, S. (1990.): *Dalmatinsko selo u prošlosti*, Logos, Split, pp. 235.
- PERIČIĆ, Š. (2000.): *Prinos poznavanju gospodarskih prilika drniškog kraja u XIX. stoljeću*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 42, 261-285.

- PERIČIĆ, Š. (1980.): *Oskudica i glad U Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća*, Radovi instituta za hrvatsku povijest u Zagrebu, 13, 1-32.
- SLUKAN ALTIĆ, M. (2006.): *Razvoj gradova oko rijeke Krke*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, 21, 208-248.
- ŠUPUK, A. (1972.): *Stanovništvo Šibenika od početka XIX stoljeća do kraja sedamdesetih godina*, u: Dalmacija 1870., Matica hrvatska – Zadar, Zadar, 87-97.
- TOMAŠIĆ, D. (1997.): *Život u pasivnim krajevima*, pretpisak u: Dinko Tomašević, Društveni razvitak Hrvata, Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb. 88-87.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, B. (1990.): *Demografsko-socijalne prilike u Dalmaciji i banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća*, u: Mihovil Pavlinović u politici i književnosti, Zagreb, 401- 414.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1999.): *Stanovništvo i razvoj*, Mate d.o.o., Zagreb, pp. 655.

Izvor

Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001., Državni zavod za statistiku, [http://www.dzs.hr/Hrv./pxweb2003/database/Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske/3 Stanovništvo gradovi i općine/3 Stanovništvo gradovi općine.asp](http://www.dzs.hr/Hrv./pxweb2003/database/Naselja_i_stanovnistvo_Republike_Hrvatske/3_Stanovnistvo_gradovi_i_opcine/3_Stanovnistvo_gradovi_opcine.asp)

Ante Bralić, Stipe Ramljak

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN DRNIŠ AREA FROM SECOND HALF OF THE 19th CENTURY TO THE END OF THE 20th CENTURY

SUMMARY

The paper analyzes demographic specifics of Drniš area from the first modern population census on Croatian territory, conducted in 1857, until the end of the 20th century. By using population census results and data from other sources, and conducting numerous scientific and professional analyses, the authors focus on certain specific features related to total and natural population change, to migrations of the population in certain intercensal periods, and to characteristic trends. Particular focus was on emigration from that area, because in the last fifty years that area has become depopulated area threatened by demographic extinction. For the purpose of providing a better insight into demographic situation and processes, the authors use the example of Šibenik-Knin County to analyze specific demographic indicators.

Key words: Drniš area, general population trend, natural population change, emigration, depopulation

II.

POVIJESNE I ARHEOLOŠKE TEME

Tonči Burić

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Stjepana Gunjače bb, 21000 Split

e-mail: tonci.buric@mhas-split.hr

»IN MONTIBUS DUBRAUE«

(povijesno-topografska skica iz srednjovjekovne kliške županije)

SAŽETAK

Autor u radu raspravlja o geografskom pojmu Dubrava, kojim je u srednjem vijeku imenovana jedna povijesna mikroregija u okvirima kliške županije. Njezino ime spominje se u tri pisana izvora: darovnici kralja Zvonimira splitskome nadbiskupu Lovri iz 1078. g., darovnici kralja Ludovika I. splitskoj crkvi 1358. g., te u prijepisu posjeda kliškoga kotara (*districtus*) iz 1397. g. Okosnicu predstavlja Zvonimirova darovnica u kojoj se u Dubravi navode utvrde Labin, Radošić i Zmina. Analizom spomenutih dokumenata dolazi se do zaključka da je to povijesni regionim čije se ime izgubilo u prvim stoljećima novoga vijeka, poput još nekih u istoj, Kliškoj županiji, kao što su Bosiljina, Mezlina, Podmorje i Dilat. Na temelju prostornih podataka iz istih dokumenata autor približno određuje veličinu te regije, ostavljajući otvorenim pitanje njezinih sjeveroistočnih granica i odnosa prema prostoru zvanom Zmina, koji također još nije zadovoljavajuće definiran u povijesnoj topografiji.

Gljučne riječi: Dubrava, Kliška županija, Zagora, Zmina, Podmorje, Dilat, Kneštvo zagorje

UVOD

Jedan od češće spominjanih i analiziranih pisanih izvora iz ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti, inače sačuvanih u neznatnom broju u odnosu na kasnija razdoblja srednjega vijeka, jest darovnica kralja Zvonimira splitskom nadbiskupu Lovri od 16. travnja 1078. g. Korištena je u stručnoj i znanstvenoj literaturi s različitih aspekata; od onih općih, u kojima se obrađuju pojedini segmenti društveno-političke povijesti druge polovice XI. st., do pojedinačnih, koji se mahom odnose na neka uža ili šira topografska pitanja.¹ I ja ću se u ovom radu koristiti tom darovnicom u užem topografskom i toponomastič-

¹ Za prve vidi., N. KLAIĆ, 1971, 288-9, bilj. 61; I. LUCIĆ, 1979, 504-8. Objavu dokumenta, u J. STIPIŠIĆ – M. ŠAMŠALOVIĆ, 1967, 160-62, gdje je i popis starije literature. Drugi vid korištenja toga važnog dokumenta vidi u; K. KUŽIĆ, 1997, 15-16, bilj. 26.

kom vidu, stoga u analizi ne ulazim u pitanje formalno-pravne vjerodostojnosti svih njezinih pasusa, već se ograničavam na geografske datosti. Naime, pojedini toponimi iz te isprave – kojima se služim u ovom radu – svojom semantikom upućuju na najstariji slavenski jezični sloj ranoga srednjeg vijeka, koji je oblikovan još u VII. i VIII. st., a ujedno oslikavaju i manje geografske cjeeline koje su kao takve prestale postojati početkom novoga vijeka. Taj toponimijski repertoar je, u nedostatku čvršćih arheoloških izvora, rijedak, ali siguran dokaz rane hrvatske kolonizacije širega priobalja srednje Dalmacije u budućoj državi Trpimirovića.² Dio rečenoga dokumenta koji je bitan za moje tumačenje povijesne topografije Kliške županije, a u kojemu se nabrajaju posjedi i crkve koje kralj Zvonimir potvrđuje i daruje nadbiskupu Lovri temeljem darovnica svojih prethodnika, glasi: ... »*que posite sunt infra montes Massari* (odnosi se na prethodno nabrojana sela i posjede u srednjim Poljicima, op. T. Burić), *nec non villarum et terrarum sancti Georgii de Putalo: Cosiçe, Lasany, Ostrogh, Biachy cum tota monitione castris Albona, Radosichy et Smine, que site sunt circha montes, in montibus et sub montibus Dubraue,*«.³ Formulacija i sintaksa rečenice, kako je do nas dospjela kroz razne prijepise, omogućuju i različita tumačenja pojedinih prostorno-posjedovnih segmenata, no, to pitanje traži opsežnu povijesnu i diplomatičko-paleografsku analizu, koja nije prije nego potrebna za prikaz toponimijskih slojeva u dijakroniji.⁴ Istaknuo sam izričaj *circha montes, in montibus, et sub montibus Dubraue*, po kojemu sam i naslovio članak. On se odnosi na prostor u kojemu su tri utvrde (*castra*): *Albona, Radosich* i *Smina* (Labin, Radošić i Zmina). Za prve dvije je poznat približno točan areal u kojemu se nalaze. To su teritoriji sela Labin i Radošić, dok utvrda Zmina nije još sigurno ubicirana i moguća su različita rješenja.⁵ U svakom slučaju ona je istočno od Radošića, negdje u zaleđu brda Kozjak. Pitanje nje-

² Koristim se sintagmom *hrvatska kolonizacija*, jer pitanje odnosa Slaveni – Hrvati treba rješavati u studijama koje će obuhvatiti širi spektar znanosti i mnogo veći teritorij. Nije sporno da su u etnogenezi Hrvata sudjelovala i druga slavenska plemena, kao i autohtoni, mahom romanski supstrat. To je bio dugi proces koji je u konačnici, koncem srednjega i u ranom novom vijeku završio formiranjem etnosa iz kojega je u XIX. st. nastala hrvatska nacija. S druge pak strane te datosti ne isključuju mogućnost da su u oblikovanju poganske slavenske toponimije određenoga udjela imala, uz Hrvate, i druga slavenska plemena. Time su oni svi zajedno prenijeli dio drevne slavenske baštine Zakarpaća i na istočne obale Jadrana.

³ J. STIPIŠIĆ, – M. ŠAMŠALOVIĆ, 1967, 160.

⁴ Čini se da su raspored i ritam interpunkcija u tiskanom tekstu dokumenta poremetili logički slijed rečenice (možda već u nekom od prijepisa?). To bi svakako zaslužilo poseban osvrt, no, on ne bi izmijenio osnovne postavke topografske analize.

⁵ Što se tiče izgleda tih utvrda u ranom srednjem vijeku, nije moguće kazati ništa konkretnije prije nego budu provedena sustavna rekognosciranja terena. Ipak, vrijedi spomenuti jedno zanimljivo mišljenje koje je iznio Kužić. On tvrdi: *Utvrdne koje se spominju nisu zidane tvrđave, nego samo suhozidne gradine kojih se ostaci još i danas mogu zamijetiti u sva tri sela*. K. KUŽIĆ, 1997, 16. Budući da tu ne precizira o kojim se gradinama radi, treba ipak pričekati završetak rekognosciranja teritorija tih sela.

zine točne ubikacije nije ovdje od užega interesa, a traži i dodatna terenska i arhivska istraživanja.⁶ Isto će tako i točan smještaj utvrda Labin i Radošić biti moguće odrediti kada budu obavljena sustavna rekognosciranja teritorija dvaju istoimenih sela.⁷ Već letimičan pogled na kartu pokazuje da se radi o položajima u zaleđu brda Kozjak i Opor iznad Kaštela, u današnjoj Zagori (vidjeti crtež 1).⁸ Pluralni oblik *montes* nedvosmislen i jasno upućuje da se radi o većem broju brda i brežuljaka (humova/»umaca«), koji i jesu bitno obilježje zagorskoga pejzaža (i izraz »*infra montes Massari*« u istom dokumentu u opisu poljičkih sela). Tako strukturirani toponim *Dubraua* svodi se u bilo kojem tumačenju na širi areal, što potvrđuje i topički razmještaj navedenih utvrda u *brdima Dubrave*. Dakle, radi se o jednom određenom regionimu koji je postojao u ranom srednjem vijeku kao prostorna činjenica i kao dio Kliške županije. S druge strane pak, on semantikom svojega imena upućuje na pretkršćanski starohrvatski sloj, te ukazuje na najstariji odsječak povijesti Hrvata na istočnoj obali Jadrana. Stoga će u ovom članku prostor Dubrave biti prikazan kao dio starohrvatske kliške županije i uspoređen s još nekim predjelima – danas nestalima – koji nedvojbeno potvrđuju vrijeme i kulturu u najranijem razdoblju hrvatske povijesti, koju arheolozi zovu »poganskim horizontom«.

»DUBRAUA«

Sam naziv Dubrava za prostor koji je ovdje okvirno ocrtan danas više nije u uporabi, tj. izgubio se kao regionim, a očuvan je njegov relikv u užem toponimu Dubrava za šumoviti prostor sa sjeverne strane gradine Biranj na Kozjaku, te za jedan uži predio između Muća i Gizdavca ali i na drugim lokacijama.⁹ Toponim Dubrava, i njegove razne izvedenice (npr. Dubravice, Dubrovnik), uobičajeni je fitonim u slavenskim zemljama, izveden od drevne slavenske riječi **dub** u značenju hrastove šume i čest je na prostorima naseljenim Slavenima. Zastupljen je u većem broju i na širem arealu istočnoga Jadrana, kao i u njego-

⁶ O tome je bilo više govora u referatu kolege M. ZEKANA na znanstvenom skupu čije radove prezentira ovaj zbornik.

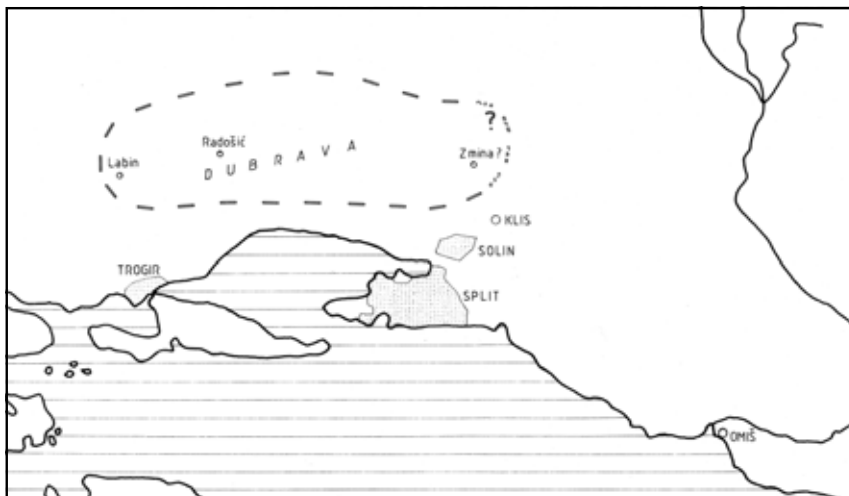
⁷ To je dio projekta *Trogirski distrikt*, koji već duže godina provodim u okviru programa Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Rekognosciranje Radošića i Labina, uz još neka sela u Zagori, predviđeno je za 2011. g.

⁸ U literaturi se taj prostor različito naziva. Osim sintagme Dalmatinska zagora koriste se i uže odrednice: trogirska, kaštelanska i splitska Zagora. O prijedporima oko toga imenovanja vidi; K. KUŽIĆ, 1997, 7-8, te M. MATAS, 1994, 6-10, M. MATAS, 2009, 191-3.

⁹ Za gradinu Biranj vidi; V. OMAŠIĆ, 2001, 95-8; I. BABIĆ, 1991², 255; s. v. Biranj (Kazalo geografskih pojmova); M. NIKOLANCI, 1989, 170-71; T. BURIĆ, 2007.

vu zaleđu.¹⁰ Na zapadnom dijelu Balkanskoga poluotoka uočljiv je izostanak fitonima *šuma*, ali su česte njegove paralele, posebice *dubrava/dubrova* i *gozd/gvozd*.¹¹ Ovdje nema potrebe prepričavati detaljne filološke eksplikacije imenice dub i njezinih izvedenica, pa samo upućujem na osnovnu literaturu.¹²

Slika 1. Položaj Dubrave (zakozjačke)

Dubrava, dakle, označava *pošumljeni predio*, šume općenito, a posebice one hrastove.¹³ Osim užega, etimološkog značenja, toponimi tipa Dubrava i sl. prvorazredan su izvor za povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. U njima je sačuvano ne samo imenovanje određenoga prostora prema vegetacijskom pokrovu već i spomen na izvornu pogansku religiju Slavena prije pokrštavanja. Naime, fitonimom Dubrava imenuje se u sakralnom strukturiranju prostora sveti gaj posvećen vrhovnom slavenskom božanstvu Perunu. Naravno da

¹⁰ I dandanas je prostor u zaleđu Kozjaka prepoznatljiv po vegetaciji u kojoj dominira hrast medunac (*Quercus lanuginosa Thuill.*); vidi: A. HORVAT ET AL., 1955, 23-33, 39-40; Karta 3. Pojedina stabla medunca sa sjeverne strane Kozjaka stara su i preko 100 godina.

¹¹ Takva terminologija, uobičajena u srednjem vijeku, našla je odraza i u ranoj renesansnoj književnosti. Navodim kao primjer citat iz znamenitoga spjeva Judita, najpopularnijega djela oca hrvatske književnosti, Splićanina MARKA MARULIĆA:

*Barže t' bi ticali skačući dubravom,
Ner kad bi bigali jelini prid »lavom«*
M. MARULIĆ, 1988, 17 (I, 215-216).

¹² I. BELLOSZTENECZ 1973, 88 (s. v. dubov, dubovina dubovišće, Dubrava, Dubravac, Dubravica, dubravni/dubravski); Arj II, Zagreb, 1884-6, 837-8 (s.v. dub, duba), 847-8 (s.v. dubov i brojne izvedenice), 848-51 (s. v. Dubrava i brojne izvedenice). Od novije literature; P. ŠIMUNOVIĆ, 1986, 279 (s. v. Dubova, dubrava, Dubrava, dubrova i druge izvedenice u Kazalu); R. KATIČIĆ, 2008, 361 (s. v. dub, Dubrava u Kazalu); V. OMAŠIĆ, 2001, 15.

¹³ P. ŠIMUNOVIĆ, 1986, 22, 232.

nije svaka dubrava bila sveta, no, to pitanje valja prepustiti detaljnim terenskim toponimijskim proučavanjima.

Bliže paralele u prostornom kontekstu srednjodalmatinskog priobalja upućuju na učestalost toga toponima, kao i na nekadašnju rasprostranjenost hrastovih šuma na našoj obali. Ovdje navodim samo one koje su potvrđene još u srednjem vijeku ili indirektno upućuju na to razdoblje (vidjeti crtež 2). To su selo Dubravice kod Marine, u zapadnom trogirskom priobalju, te selo Dubrava u srednjim Poljicima. Dubravice kod Marine su selo trogirskoga biskupa koje se, premda u iskvarenoj grafiji, navodi u dokumentima XIV. st.¹⁴ Za poljičku Dubravu nije, doduše, sačuvan neki dokument iz srednjega vijeka, ali je bilježi talijanski putopisac A. FORTIS u XVIII. st., i to pod znakovitim nazivom – **Pirun dubrava**.¹⁵ Pod tom sintagmom lako je prepoznati prastari toponim vezan uz prvi val naseljavanja Hrvata, prije pokrštavanja. Nije nevažno da se još u to vrijeme čuva već petrificirani spomen slavenske inačice indoeuropskoga boga gromovnika, analognog već poznatim božanstvima Zeusu, Jupiteru i Toru. To je veoma intrigantna tema, koja tek čeka na svoju sustavnu analizu, no, to ostavljam – što se tiče prostora srednjodalmatinskog priobalja – za jednu drugu, skorbu prigodu.¹⁶ Analogni dublet javlja se i na teritoriju šibenskoga distrikta i biskupije u pisanim vrelima koncem XIII. i u XIV. st. Selo Dubrava u zaleđu Šibenika jedno je od onih koje je priznato u vlasnost novoosnovane šibenske biskupije i grada Šibenika.¹⁷ U istom razdoblju javlja se i prvi spomen sela Dubravica kod Skradina.¹⁸

Zakozjačka Dubrava, koja je kao mikroregija ušla u povijest s citiranom Zvonimirovom darovnicom, javlja se još nekoliko puta i u kasnijim srednjovjekovnim dokumentima. Međutim, po svemu sudeći, sadržaj toga naziva nije uvijek bio isti u svim razdobljima. Prema kronološkom slijedu valja otpočeti s

¹⁴ T. SMIČIKLAS, 1910, 95, br. 88 (15. siječnja 1305.); T. SMIČIKLAS, 1912, 82, br. 46 (25. veljače 1333.); N. KLAIĆ, 1985, 181, 258-9.

¹⁵ A. FORTIS, 1984, 206: *U posjedu je Poljičana zaselak zvan Pirun Dubrava, a to ime znači Pirunova šuma. Možda se tu u davnini obožavao idol Perun koji je gospodario slavenskim oltarima i u Novgorodu prije nego što je Ivan Vasiljević, veliki moskovski knez, osvojio taj slavni grad i pokrajine koje o njemu ovise.*

¹⁶ Danas postoji već zaista obimna literatura o toj problematici koja traži brojna specijalistička znanja. Ovdje navodim samo osnovna djela na hrvatskom jeziku: R. KATIČIĆ, 1987, 40-43; E. PAŠČENKO, 1999, 186-88 (ovim se vrijednim djelom ipak treba koristiti s oprezom). Temeljne studije o poganstvu kod Hrvata i Južnih Slavena općenito u suvremenoj hrvatskoj znanosti predstavljaju dvije sinteze koje polaze s različitih polazišta (filološkoga i etnografskoga), ali se izvrsno nadopunjuju: V. BELAJ, 2007; R. KATIČIĆ, 2008. U njima je navedena i brojna specijalizirana literatura. Za dubravu kao opći naziv za hrastovu šumu i toponime izvedene iz toga, vidi; M. MATAS, 2009, 105-6.

¹⁷ J. BARBARIĆ – J. KOLANOVIĆ, 1986, 6-7, br. 2 (23. lipnja 1298.), 24, br. 9 (16. prosinca 1358.); J. KOLANOVIĆ, 1995, 341 (Kazalo mjesta, s. v. Dubrava, selo).

¹⁸ J. BARBARIĆ – J. KOLANOVIĆ, 1986, 187-8, br. 83 (7. travnja 1299.). U izvorniku je ime sela u jednini, za razliku od današnjega množinskog oblika.

navedenim prvim spomenom iz druge polovice XI. st. Utvrde Labin, Radošić i Zmina smještene su: »oko, u i pod brdima Dubrave«. Smisao rečenice je jasan i ne ostavlja tračka sumnje u približnu veličinu areala te Dubrave. Drugo je pitanje, pak, kako odrediti njezine točne granice. Da bi se поближе dočaralo opseg imenovanoga prostora, poslužit ću se jednim opisom iz ranoga novog vijeka, u kojemu se određuju udaljenosti među pojedinim selima trogirске biskupije u Zagori, a koje je precizno zabilježio M. PEROJEVIĆ, kancelar trogirskoga biskupa D. MANOLE (1755.-1766.), tijekom biskupovih vizitacija 1756.-1757. i 1759.-1761. g.¹⁹ Udaljenosti su mjerene, prema tadašnjim uvjetima, satima hoda, a taj princip možemo slobodno primijeniti i na rani srednji vijek. Prema PEROJEVIĆU put od Prgometa do Labina moglo se prijeći za 45 minuta, a od Prgometa do Radošića za jedan sat i 15 minuta. Dakle, od Labina do Radošića – preko Prgometa, što je prirodni pravac tadašnjih komunikacija – put je trajao (uglavnom pješke ili na konju) oko 2 sata. Ako pretpostavimo da je do još neubicirane Zmine valjalo ići također oko sat vremena, dobivamo vrijeme od oko 3, najviše 4 sata. Budući da raspored triju spomenutih utvrda ne ostavlja mogućnosti znatnijega širenja prostora Dubrave prema zapadu ili istoku, pravac kretanja kroz to područje smjerom istok – zapad zahtijevao bi oko 4 sata hoda ili nešto malo više. Naime, zapadno od Labina pruža se prostor Segeta Gornjega, gdje su u srednjem vijeku bila sela Smokvica i Vraca, čiji teritorij je bio istočni kraj jedne druge zemljopisne cjeline, Mezline. Pisani izvori nam spominju više takvih manjih regionima u Kliškoj županiji, koji su do sada uglavnom izmicali većoj pozornosti povjesničara, ili nisu bili prepoznati kao takvi. Nedavno sam i sam obradio jednu takvu mikroregiju, Bosiljinu, koja je obuhvaćala zapadno trogirsko priobalje. Tu sam pokazao da većina takvih prostora dijeli istu sudbinu. Njihovo ime i pojam o postojanju gube se početkom novoga vijeka, posebice nakon mletačko-turskih ratova. Isto tako karakteristično je za takve manje regije da nisu bile neka uređena administrativno-teritorijalna jedinica ili crkvena župa, što je također olakšalo njihovo nestajanje. Južno od Dubrave pružaju se još dvije takve mikroregije: Podmorje i Dilat, koje je preslojio novovjekovni regionim Kaštela.²⁰

Između Dubrave s jedne, te Podmorja i Dilata s druge strane proteže se antiklinala brdskoga masiva Kozjaka i Opora. Time je južna granica Dubrave dosta precizno određena smjerom pružanja navedene antiklinale. Istočnu granicu će поближе odrediti točna ubikacija zminske utvrde, ali, ona u svakom slučaju – prema dosadašnjim spoznajama – neće ići dalje od Konjskoga, iza istočno-

¹⁹ L. KATIĆ, 1958, 274-7; K. KUŽIĆ, 1997, 178-9.

²⁰ T. BURIĆ, 2009, Karta 1. Tu je detaljnije opisana povijest Bosiljine i prikazane su susjedne mikroregije, među kojima i Dubrava. Za Podmorje i Dilat Vidi; V. OMAŠIĆ, 2001, 38-42; 82-5; T. BURIĆ, 2010, 18-9.

ga ogranka Kozjaka.²¹ Na jugozapadu je opseg Dubrave također dosta dobro određen granicom između Labina i Segeta Gornjeg, a na zapadu bi – čini mi se – prostor Dubrave obuhvatio sela Trolokve i Prgomet. Ostaje spornom sjeverna granica, koja bi – prema logici veličine prethodno nabrojanih mikroregija – obuhvaćala prostor zakozjačke sinklinale, dakle približno prodolinu od Konjskoga do Trolokava. U nedostatku drugih pisanih vrela za ranija razdoblja srednjega vijeka treba ipak ostaviti otvorenom mogućnost pomicanja te granice prema sjeveru i sjeveroistoku, no, do tada ranosrednjovjekovnu Dubravu iza Kozjaka sagledavam u predloženim prostornim okvirima. Naime, opet se spitičemo o pitanje ubikacije utvrde Zmina, tj. nije još moguće preciznije ocrtati sjeveroistočne međe naše Dubrave. Čini se da je prežitak toga naziva ostao sačuvan i na sjeveroistočnom rubu pretpostavljenoga areala. Tu je danas locirana industrijska zona općine Muć na predjelu Prisika. U tom se prostoru pruža granica između sela Muć Gornji i Gizdavca, koja ide sredinom predjela Dubrave. Stoga i ovaj toponim također valja uzeti u obzir pri rješavanju pitanja ubikacije zminskoga kastruma.²²

Zakozjačku Dubravu ponovno susrećemo u pisanim izvorima tek u drugoj polovici XIV. st. Godine 1358., 11. veljače, sastavljen je prijepis darovnice kralja Ludovika I. (1348.-1382), kojom je kralj potvrdio splitskoj crkvi više posjeda u široj okolici Splita, među kojima i selo Radošić. To selo je, prema tekstu citiranoga dokumenta, bilo na *početku Dubravca: ... »de villa Radosich nuncupata, posita in principio Dubrauaz ... «.*²³ Ako apstrahiramo začetno *z* u toponimu *Dubrauaz*, koje se lako može objasniti grafijskom šarolikošću uobičajenom za pisanje slavenskih imena u srednjovjekovnim latinskim dokumentima, pred nama iskrsava već poznata Dubrava iz XI. st. Kako je iz konteksta rečenice jasno da se selo Radošić nalazi na *početku* te Dubrave, onda je logično zaključiti da se i utvrda (*castrum*) Radošić nalazila na istoj poziciji. To onda znači, ako se ponovno vratimo na Zvonimirovu darovnicu, da se izraz: *in principio Dubrauaz* odnosi na istočnu stranu Dubrave, gdje još spada i utvrda Zmina. Drugim riječima i ovaj dokument potvrđuje zaključak da je Dubrava jedna šira mikroregija u zaleđu Kozjaka, koja je tako imenovana još u ranom srednjem vijeku. Sljedeći izvor u kojemu se spominje Dubrava je prijepis posjeda kliškoga kotara (*districtus*) od 4. ožujka 1397. g., izdan u katedralnoj crkvi sv. Anselma u Ninu, a prepisan iz Registra kraljevine Hrvatske. Dokument je sastavljen od ninskoga kaptola na zahtjev splitske komune, koja

²¹ Na to upućuje još jedna Zvonimirova darovnica nadbiskupu Lovri iz 1083. g. kojom kralj daruje nadbiskupu »*territorium in loco, qui Smina nuncupatur, iilud quidem, quod Conustina nominatu*«, STIPIŠIĆ, J. – ŠAMŠALOVIĆ, M., 1967, 180, br. 139.

²² Na ovaj toponim me je upozorio kolega Mate Zekan, na čemu mu srdačno zahvaljujem.

²³ T. SMIČIKLAS, 1914, 453, br. 347.

je htjela obraniti neke svoje posjede.²⁴ Nije objavljen u izvorniku, već je slobodno prepričan, što otežava detaljniju raščlambu. Stoga i nije sasvim jasno na što se odnosi pojam Dubrava, jer prema KATIĆEVU tekstu, kao i KUŽIĆEVU opisu, sela koja su pobrojena u toj Dubravi spadaju u širi teritorijalni opseg koji znatno prerasta ranosrednjovjekovne granice Dubrave iz Zvonimirove darovnice, ali i one Ludovikove iz 1358. g. Bez uvida u izvornik nije uputno bilo što zaključivati, osim što se može načelno ostaviti otvorenom mogućnost nekoga kasnijega preustroja u zaleđu Splita. Poput već nabrojanih mikrocjelina na prostoru ranosrednjovjekovne kliške županije (Bosiljina, Mezlina, Podmorje, Dilat) i regionim Dubrava je prestao postojati početkom novoga vijeka, to više što je teritorij toga kraja zaposjednut od novodoseljenoga štokavskog življa tijekom i nakon mletačko-turskih ratova u ranom novom vijeku. Očuvani relikti u toponimu Dubrava na sjevernoj padini vrha Biranj, kao i na razmeđu Muća i Gizdavca, samo su blijedi spomen na nekadašnji široki prostor u zaleđu Kozjaka. U prilog tome govore i podatci koji su očuvani u turskim popisima iz toga razdoblja u kojima nema spomena Dubrave, barem prema objavljenim turskim dokumentima.²⁵ Što se tiče Zmine, tu je situacija dosta složena. Ta problematika traži još dosta istraživačkih napora, arhivskih i terenskih, i zaslužuje cjelovitu obradu u posebnoj radu. Pišući o Zagori u srednjem vijeku, KUŽIĆ ju je okvirno podijelio na Dubrave i Zminu. Po njemu su Dubrave zapadni, a Zmina istočni dio toga prostora.²⁶ No, ako je zminska utvrda (*castrum Smine*) *in montibus Dubraue*, onda se, logično, postavlja pitanje koja je to Zmina i što ona radi u Dubravi? O Zmini je još uvijek najpotpuniji rad L. KATIĆA napisan još u prvoj polovici XX. st.²⁷ Što zapravo jest Zmina, koje sve pojmove pokriva i da li se oni mijenjaju tijekom vremena, pitanja su koja valja postavljati u budućim istraživanjima. Čini se da je i ovdje, kao i u slučaju Drida, riječ o različitim kategorijama istoga pojma: utvrda, parohija ili župa, selo ili posjed,²⁸ pa će se možda i problem rješavati na isti način kao i u slučaju odnosa Drid – Bosiljina. Tek nakon toga će se moći pobliže odrediti odnos između Zmine i Dubrave.

²⁴ L. KATIĆ, 1962, 308-9; K. KUŽIĆ, 1997, 36-7. bilj. 43.

²⁵ A. HUSIĆ, 2006; K. JURIN-STARČEVIĆ, 2005; F. DŽ. SPAHO – A. ALIĆIĆ, 2007. U citiranim radovima obrađena je građa iz turskih arhiva, što je dugoočekivani i poželjan pristup bez kojega nije moguće objektivno sagledati ranonovovjekovnu povijest Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koja je do sada uglavnom pisana na temelju zapadnih, austrijskih i mletačkih izvora. Turska građa baca i novo svjetlo na demografske prilike u krajevima koje su zaposjele Osmanlije, a te spoznaje nisu uvijek u suglasju s kršćanskim izvorima.

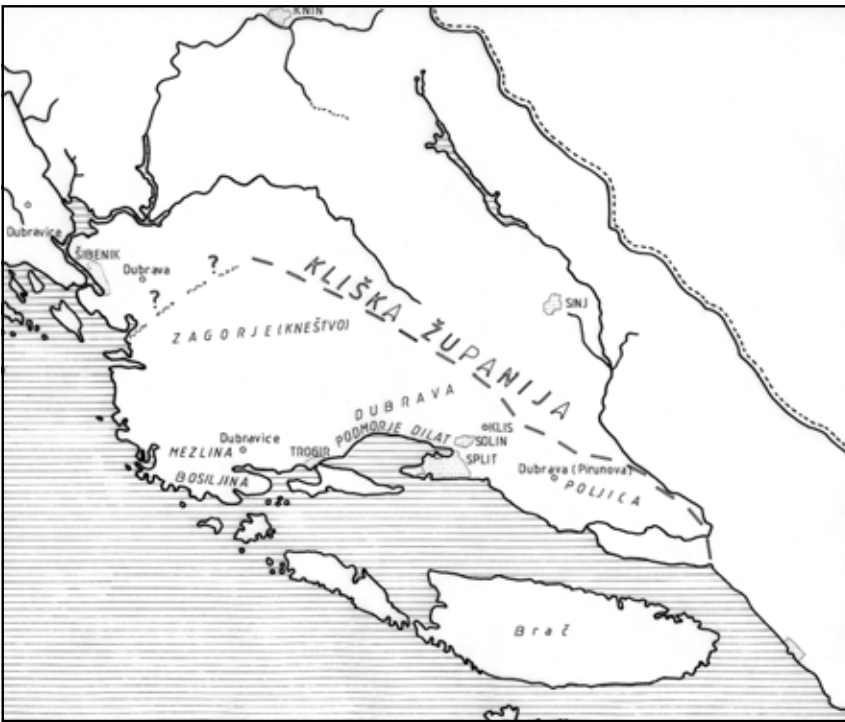
²⁶ K. KUŽIĆ, 1997, 37, 48.

²⁷ L. KATIĆ, 1932.

²⁸ Za Drid, vidi; T. BURIĆ, 2009, 284-7.

Problematika pojma Dubrava, koju sam sažeto izložio u prethodnim redcima, čini se da uz pitanje odnosa Dubrava – Zmina otvara i više drugih pitanja, što sve skupa upućuje na stanje gotovo posvemašnje neistraženosti prostora Zagore u zaobalju srednje Dalmacije. I sama geneza toga pojma nije još zadovoljavajuće objašnjena. To je također jedna od budućih tema u povijesnim istraživanjima. Kao prvi pisani trag navodi se podatak iz 1185. u tekstu crkvenog sinoda u Splitu, na kojemu je izvršena podjela splitske metropolije na biskupije i parohije. Među inima, u okviru trogirске biskupije je i parohija *cijelo kneštvo Zagorje* budući da trogirski biskup *habeat has parohias: Tragurium, Drid, Sebenicum et totum comitatum Zagorie*.²⁹

Slika 2. Položaj Kneštva Zagorje, Dubrave i Kliške županije

Već je na prvi pogled očito da pojmovi *kneštvo Zagorje* i Zagora nisu istoznačni, ni jezično ni teritorijalno.³⁰ Ako tome pridodamo još nedovoljno riješe-

²⁹ SMIČIKLAS, 1904, 193. Za koncil u Splitu 1185. g. vidi; F. ŠIŠIĆ, 1944, 110-12. i S. KOVAČIĆ, 1988, str. 23-9.

³⁰ Jezična razlika možda traži objašnjenje i u radikalnim demografskim promjenama u ranom novom vijeku. Što se tiče izvornoga pojma *Zagorje* mišljenja sam da valja upozoriti na jednu usputnu KUŽIČEVU opasku kao jedan od mogućih pravaca u budućim istraživanjima. On je regionim Zagora protumačio kao prostor *za gorom*, ali ne gledajući s obale preko Kozjaka i Trtara, već iz Knina preko Moseća (K.

na pitanja o prostorima Dubrave i Zmine, koji – čini se – ne spadaju izvorno u okvire toga kneštva, onda je time tvrdnja o visokom stupnju neistraženosti još jače osnažena. Nadam se da je i ovaj mali rad jedna *tessera* više u tek započetom mozaiku zvanom Zagora.

ZAKLJUČAK

Sintagma *in montibus Dubraue*, kojom je u darovnici kralja Zvonimira splitskom nadbiskupu Lovri iz 1078. g. imenovan jedan određeni prostor u okvirima ranosrednjovjekovne kliške županije, polazište je za dokazivanje postojanja istoimene mikroregije u dijelu današnje Dalmatinske zagore u zaleđu Kozjaka u srednjem vijeku. Taj regionim egzistira i u kasnom srednjem vijeku, a zabilježen je u dva pisana izvora: darovnici kralja Ludovika I. splitskoj crkvi 1358. g., te u prijepisu posjeda kliškoga kotara (*districtus*) iz 1397. g. Okosnicu predstavlja Zvonimirova darovnica u kojoj se u Dubravi navode utvrde Labin, Radošić i Zmina. Analiza spomenutih dokumenata pokazala je da je to povijesni regionim čije se ime izgubilo u prvim stoljećima novoga vijeka, poput još nekih u istoj, kliškoj županiji, kao što su Bosiljina, Mezlina, Podmorje i Dilat. Na temelju prostornih podataka iz istih dokumenata približno se može odrediti veličinu te regije, ostavljajući otvorenim pitanje njezinih sjeveroistočnih granica i odnosa prema prostoru zvanom Zmina, koji također još nije zadovoljavajuće definiran u povijesnoj topografiji.

Uz pitanje odnosa Dubrava – Zmina analiza regionima Dubrava otvara i više drugih pitanja, što sve skupa upućuje na stanje gotovo posvemašnje neistraženosti prostora Zagore. I sama geneza toga pojma nije još zadovoljavajuće objašnjena. Kao prvi pisani trag navodi se podatak iz 1185. u tekstu crkvene sinode u Splitu, na kojoj je izvršena podjela splitske metropolije na biskupije i parohije. Među inima, u okviru trogirске biskupije je i parohija *cijelo kneštvo Zagorje*, budući da trogirski biskup »*habeat has parohias: Tragurium, Drid, Sebenicum et totum comitatum Zagorie*«. Već je na prvi pogled očito da pojmovi *kneštvo Zagorje* i Zagora nisu istoznačni, ni jezično ni teritorijalno. Ako tome pridodamo još nedovoljno riješena pitanja o prostorima Dubrave i Zmine, koji – čini se – ne spadaju izvorno u okvire toga kneštva, onda je time tvrdnja o visokom stupnju neistraženosti još jače osnažena. Nadam se da je i ovaj mali rad jedna *tessera* više u tek započetom mozaiku zvanom Zagora.

KUŽIĆ, 2000, 79, bilj. 1.). Naravno da uz taj uži geografski segment valja posebno ponovno analizirati genezu teritorija pod tim imenom u političkom i upravnom smislu, kao i njegove mijene kroz različite povijesne epohe.

LITERATURA

- BABIĆ, I. (1991.): *Prostor između Trogira i Splita, Kaštela*, Split, (prvo izd. 1984., Split).
- BARBARIĆ, J. – KOLANOVIĆ, J. (1986.): *Šibenski Diplomatorij*, Šibenik
- BELAJ, V. (2007.): *Hod kroz godinu*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb
- BELLOSZTENECZ, J. (1973.): *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium (Zagrabiae MDCCXL)*, Zagreb: Liber ; Mladost, (Serija reprint izdanja - Liber Croaticus)
- BURIĆ, T. (2007.): *Lokalitet Biranj – Njivice*, HAG, 3/2006, 388-91. 13 ožujka 2008 ...
- BURIĆ, T. (2009.): *Srednjovjekovna Bosiljina (topografsko-arheološka skica)*, SHP, III/36, 283-91; Karta 1.
- BURIĆ, T. (2010.): *Crkva sv. Jurja i srednjovjekovno selo Radun*, Split.
- HORVAT, A., PLEŠA, V., GRAČANIN, Z., JEDLOWSKY, D., VRDOLJAK, Ž. I JOVANČEVIĆ, M. (1955.): *Istraživanja o regresiji i progresiji šumske vegetacije i tala na kršu (Kozjak)*, Anali IEŠ, I, 11-145.
- HUSIĆ, A. (2006.): *Demografske prilike u srednjodalmatinskom zaleđu početkom 16. stoljeća*, POF, 55/2005, 227-41.
- JURIN-STARČEVIĆ, K. (2005.): *Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća*, POF, 54/2004, 139-67.
- KATIČIĆ, R. (1987.): *Od Konstantina Porfirogeneta do Povaljske listine*, BZ, 15 (Obljetnica Povaljske listine i praga 1184-1984), 29-44.
- KATIČIĆ, R. (2008.): *Božanski boj - Tragom svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Zagreb /Mošćenička Draga,
- KATIĆ, L. (1932.): *Starohrvatska župa Smina*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. L, Split 1932., str. 74-84;
- KATIĆ, L. (1958.): *Povijesni podaci iz vizitacija trogirске biskupije u XVIII. stoljeću*, Starine JAZU, 48, 274-330.
- KATIĆ, L. (1962.): *Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije*, Starine JAZU 51, 267-434.
- KLAIĆ, N. (1971.): *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga; Zagreb.
- KLAIĆ, N. (1985.): *Trogir u srednjem vijeku. Javni život grada i njegovih ljudi II/1*, Trogir.
- KOLANOVIĆ, J. (1995.): *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb.
- KOVAČIĆ, S. (1988.): *Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću*, u: Krbavska biskupija u srednjem vijeku, Rijeka – Zagreb, 11-39.
- KUŽIĆ, K. (1997.): *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug, Split.
- KUŽIĆ, K. (2000.): *Promjene toponima sela Radošića iz 1386. godine*, Radovi ZPZ HAZUZd, 42, 79-104.
- LUCIĆ, I. (1979): *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I*, Čakavski sabor, Split.
- MARULIĆ, M. (1988.): *Judita*, Književni krug, Split.
- MATAS, M. (1994.): *Mučko-lećevački prostor*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.

- MATAS, M. (2009.): *Krš Hrvatske. Geografski pregled i značenje*, Hrvatsko geografsko društvo, Split.
- NIKOLANCI, M. (1989.): *Miscellanea, Gradinske i druge utvrde na srednjodalmatinskom području*, VAHD, 82, 169-75.
- OMAŠIĆ, V. (2001.): *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*, Muzej Grada Kaštela.
- SMIČIKLAS, T. (1904.): CD II.
- SMIČIKLAS, T. (1910.): CD VIII.
- SMIČIKLAS, T. (1912.) CD X.
- SMIČIKLAS, T. (1914.): CD XII.
- SPAHO, F. DŽ., ALIČIĆ, A. (2007.): *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- STIPIŠIĆ, J., ŠAMŠALOVIĆ, M. (1967.): CD I (ur. M. Kostrenčić), 160-62.
- ŠIMUNOVIĆ, P. (1986): *Istočnojadranska toponimija*, Logos, Split.
- ŠIŠIĆ, F. (1944.): *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301) i (1102-1205)*, Od Kolomana do Ladislava, JAZU, Zagreb.

Kratice

- ARj = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb.
- Anali IEŠ = Anali Instituta za eksperimentalno šumarstvo, Zagreb.
- BZ = Brački zbornik, Supetar.
- CD = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb.
- HAG = Hrvatski arheološki godišnjak, Zagreb.
- POF = Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo.
- Starine JAZU = Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- SHP = Starohrvatska prosvjeta, Split.
- ŠD = Šibenski diplomatarij, Šibenik.
- VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.

Tonči Burić

»IN MONTIBUS DUBRAUE«
(historical-topographic draft from medieval Klis County)

SUMMARY

The author discusses geographic name *Dubrava*, which was given to a historical microregion in Klis County in the Middle Ages. The name was mentioned in three written sources – in the grant of King Zvonimir to Split Archbishop Lovre from 1078, in the grant of King Louis I to Split church from 1358, and in the transcript of the estate of Klis District (*districtus*) from 1397. The important one was King Zvonimir's grant in which the forts of Dubrava (Labin, Radošić and Zmina) are mentioned. The analysis of the above-mentioned documents showed that *Dubrava* is a historical horonym (region name) that disappeared in the first centuries of the Modern Age like some other names in the same county, such as *Bosiljina*, *Mezlina*, *Podmorje* and *Dilat*. On the basis of spatial data from the same documents, it is possible to determine approximate size of the region, but it is still difficult to determine the northeastern borders of the region and its relation toward the area called *Zmina*, which is poorly defined in historical topography.

Key words: Dubrava, Klis County, Zagora, Zmina, Podmorje, Dilat, counts

Krešimir Kužić

Gredička 34, 10000 Zagreb,

e-mail: kresimir.kuzic@zg.t-com.hr

SUDBINA KRŠĆANSKIH I ISLAMSKIH BOGOMOLJA NA PROSTORU DALMATINSKE ZAGORE¹ OD 1415. DO 1717. GODINE

SAŽETAK

Autor je u radu dao pregled rušenja vjerskih objekata tijekom osmanlijskih osvajanja u Dalmatinskoj zagori u 15. i 16. st., kao i za vrijeme oslobodilačkih ratova do početka 18. stoljeća. Crkve i samostani bili su razarani kao sastavni dio pljačkaških pohoda koji su prethodili konačnom osvajanju. Nakon toga bolje sačuvane crkve pregrađivane su u islamske objekte ili su podizane iz temelja nove džamije. Kako se ratna sreća okrenula, sada su islamske vjerske građevine došle pod udar. Jedan dio srušen je u skladu s ratnom taktikom, ali dosta ih je preživjelo te su pretvorene ili vraćene u crkve.

Ključne riječi: Dalmatinska zagora, crkve, Osmanlije, rat, džamije

Osvajanja Osmanskog Carstva na Balkanskom poluotoku trajala su neprekidno od pada bizantske tvrđave Tzympe (Cimpe) 1352. godine i svijest o toj ugrozi imali su svi suvremenici tih dramatičnih zbivanja (WERNER, 1966.; *Govori protiv Turaka*, 1983).² Iako su prvi odredi Osmanlija upali na područje Zagore šezdesetak godina nakon toga, prava katastrofa nastupila je tek poslije sloma Bosanskoga Kraljevstva. U međuvremenu je sultan Mehmed II. (1451.-1481.), zvani Fatih (Osvajač), ušao 29. svibnja 1453. u veličanstvenu carigradsku crkvu Svete Sofije (MORDTMANN, 1858.), a ona je nedugo nakon toga pretvorena u džamiju. Ova scena postala je obrazac straha i dio svakodnevnice kršćanske Europe, pa tako i hrvatskih krajeva u kojima je sljedećih 250 godina trajalo s manjim prekidima očajničko hrvanje između osvajača pod polumjesecom i branitelja pod križem.

¹ U radu sam obuhvatio cijelu unutrašnjost današnje Dalmacije od Ravnih kotara do Vrgoračke krajine, a ne povijesnu Zagoru u zaleđu Šibenika, Trogira i Splita.

² Govor BERNARDA ZANE, mletačkog patricija, doktora znanosti i magistra svete teologije, splitskog nadbiskupa, održan na prvom zasjedanju Lateranskog koncila u nazočnosti dobrog i velikog Julija II.; FRANE TRANKVIL ANDREIS, Molitva Bogu protiv Turaka u heksametru, u: *Govori protiv Turaka*.

Turci su do kraja 15. stoljeća gotovo potpuno opustošili zagorski prostor današnje Dalmacije (HRABAK, 1986.). Do tog vremena ovi su krajevi bili podijeljeni u političkom smislu između dvije države – Mletačke Republike i Hrvatskog Kraljevstva pod krunom ugarskih kraljeva. Mletački teritorij dalji od obalnog pojasa pripadao je gradskim, odnosno tvrđavskim distriktima ili kotarevima: Zadra, Vrane, Šibenika, Trogira i Omiša, a njima treba pribrojiti zasebne upravne cjeline Poljica i Krajine (Makarskog primorja). Hrvatska onog doba bila je podijeljena na županije ili kneštva: Luku, Bribir, Knin, Klis i Cetinu. Jedno kratko razdoblje Imota, Gorska župa i Prineretavlje, nekada dio državnine hercega Stipana Vukčića, bili su pod zaštitom domaćih plemića i ugarskih posada (RAUKAR, 1997.). Obrana ovog prostora temeljila se na mreži utvrda razasutih po prikladnim uzvisinama, no to nije imalo većeg učinka jer su ih Osmanlije zaobilazile i udarale po gospodarskoj osnovici – ruralnoj okolini (SMILJANIĆ, 1984.-1985.). Opisi bitaka hrvatske banske vojske te kraljevskih plaćenika s Turcima, iako su malobrojni, ipak nedvojbeno govore o žestokom otporu Hrvata. No gotovo neprekidna inicijativa Osmanlija govori da je njihova vojna organizacija i taktika imala kao podlogu neusporedivo čvršći gospodarski i upravni ustroj, a i ljudske su snage bile brojnije. Iz toga je proistekla premoć i uza svu požrtvovnost kršćanstvo je gubilo u svakom pogledu. Kao najtragičnija posljedica, plemstvo je većim dijelom izginulo, a seljaštvo je ili odvedeno u ropstvo ili izbjeglo u sigurnije krajeve. Ništa bolje ne potvrđuje pustoš nego pedantno provedeni prvi osmanlijski popisi (ALIČIĆ, 1970). Paralelno s tim turski pljačkaški odredi sustavno su uništavali vjerske objekte, osobito one značajnije i pristupačnije. Iako je to u usporedbi s demografskim gubitcima manje sudbonosno, u ovom će radu upravo to biti središnja tema. Marko Marulić je par redaka *Molitve suprotiva Turkom* posvetio tome:

...
Eno još oltari tvoji raskidaju,
I sve svete stvari tlačiti ne haju.
U temple tvê svete konje uvajaju,
Prilike propete pod noge metaju.

...

a isto je nadahnulo F. Božičevića i mnoge druge autore (MARULIĆ, 1979.; *Govori protiv Turaka*, 1983.).³ Stoljeće i pol nakon ovih stihova odnos je ostao isti, pa je jedan seljak iz Marine riskirao život da sačuva sveti sakrament, posvećene hostije zaboravljene u crkvi tijekom opsade sela 1657. godine (DIFNIK, 1986.).

³ MARKO MARULIĆ Splitskanin pismo papi Hadrijanu VI. o nevoljama koje nahrupljuju i poticaj za opće jedinstvo i mir svih kršćana, u: *Govori protiv Turaka*.

Među prvima su stradali franjevački samostani pod tvrđavama u Tninu i Vsinju (današnji Knin i Sinj). Njih su akindžije opustošile već 1468., odnosno 1469. i 1492. godine, a to im je bilo olakšano činjenicom što su bili podignuti izvan zidova podgrađa (THEINER, 1860.; THEINER, 1863.; GUNJAČA, 1960.). Žalosna sudbina takvih većih sakralnih građevina barem je bila zabilježena, ali ni tu nema pravila bez iznimaka. Mnogo je teže određeno kazati kada su stradale neke seoske crkvice, no svakako da se to dogodilo mnogo prije nego je to prvi put zabilježeno. Primjerice u okolici Benkovca i Vrgorca izvori šute sve do sredine 17. stoljeća, ali narodne priče opisuju takva zbivanja. Doduše nedostaju vremenski orijentiri, a k tomu obiluju uobičajenim frazama i varijantama iste teme, no ipak u srži imaju stvarne događaje. Sasvim je drugačije bilo u krajevima bližima primorskim gradovima, gdje su vijesti o razaranjima dolazile i do ušiju marljivih kroničara, ili je preživjelo pučanstvo zadržalo živu uspomenu (JURIŠIĆ, 1972.; KOSOR, 1979.; BAČIĆ, 1991.; SMILJANIĆ, 1992.). Tako je u Ivinju (zaleđe Tisnoga) zapamćeno stradanje crkve sv. Martina 1548. (STOŠIĆ, 1941.).

Jedan od prvih osmanlijskih zahvata nakon osvajanja bila je gradnja džamije ili pregradnja neke crkve u islamsku bogomolju (BRUSONI, 1673.; WERNER, 1966.; ZLATAR, 1978.). Prema popisu posada iz 1530. vidimo da su u utvrđama Sinja (osvojen 1513.), Vrlike (osvojena prije 1522.), Nečvena, Drniša i Skradina (osvojeni 1522.) bili imami, što neizostavno znači i postojanje džamije (HUSIĆ, 2000.; SPAHO, 1986.). Tako je bilo i s Vranom nakon njezina pada (1538.). Neke su džamije planski podignute kao dio zadužbine nekog moćnika, a takva je bila ona u Zemuniku podignuta po nalogu bosanskog beglerbega i bivšega kliškog sandžakbega, Ferhad-paše Sokolovića, neposredno nakon osvajanja grada u Ciparskom ratu. Za razliku od tih slučajeva, češće se rabio postojeći kršćanski objekt, ili se zbog materijalnih razloga snalazilo na drugi način (HANDŽIĆ, 1976.). Jedan od najkrvavijih osmanlijskih osvajača, bosanski beglerbeg Husrev-beg (1521.-1541.), zvan Gazi (vjerski ratni junak), svojim djelovanjem ušao je u legendu, pa se pričalo ... *iz mletačkih ruku silom je uzeo sto i sedamdeset gradova. On je na serhat Bosni osnovao četrdeset i jednu džamiju u kojima se klanja džuma-namaz ...*⁴. No samo je jedna džamija podignuta njegovom zaslugom, i to u Sarajevu (ČELEBI, 1973.; KEMURA, 1908.).⁵

Za razliku od ovih gradskih i tvrđavskih građevina, mnogo je teže otkriti postojanje islamskih bogomolja po (sadašnjim) selima, iako ih je moralo biti, osobito u krajevima u kojima je naseljavanje islamskog pučanstva i islamizacija dosegla veću razinu (SPAHO, 1985.). Iz popisa se naslućuje postojanje

⁴ *Serhat* znači: krajina, granica. *Džuma-namaz* je podnevna svečana molitva petkom. Vidi: ŠKALJIĆ, A. (1989.): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, pp. 243., 560.

⁵ Usporedi KEMURIN stariji prijevod, koji je donekle različit.

neko mesdžida u selu Suhač kojem bi začetnik mogao biti mevlana (islamski učenjak) (ŠKALJIĆ, 1989.) Mehmed. Slično je bilo i u Lučanima, gdje je dio sela bio muslimanski. U selu Obrovcu na Cetini nalaze se naznake neke islamske bogomolje iz istog vremena, što se kasnije potvrđuje po spomenu njezina hodže (SPAHO, 1985.; DIFNIK, 1986.). Usmena predaja govori da je i u Grabu kod Sinja bila neka džamija na današnjem groblju (SIKIRICA, 1979.). U selu Glavina Donja kod Imotskog postojala je također džamija, a na njezinu mjestu je 1755. pravoslavni živalj doseljen 1718. godine iz okolice Trebinja izgradio crkvu Uspenja Bogorodičina (HASANDEDIĆ, 1999.).

Koliko je sveukupno bilo džamija u dalmatinskom zaleđu, nije bilo sasvim jasno ni Osmanlijama. Iz revizije napravljene po nalogu sultanova izaslanika, navedeno je postojanje samo šest džamija nastalih prije 1645. godine preko Krke u Ravnim kotarima: u Skradinu, Ostrovici (7), Vrani, Zemunik, Polišanima (današnjem Poličniku) (6) i Karinu (8). U Nadinu (9) i Islamu (10) bile su tek u gradnji (DIFNIK, 1986.) (vidi Zemljovid 1.). Po svemu sudeći, tu nisu ubrojene one građevine po tvrđavama.

... *O Turska više nego zla* ... zdvojan je usklik humanista,⁶ ali nije ni bližu životnosti psovki i uvrjeda upućenih svemu što se vezivalo s Osmanlijama. Razumljivo da učeni poetski izraz obično nije bio kadar to obuhvatiti, ali kronike i izvješća jesu. Smrt i ropstvo, palež i pljačka, glad i obeščašćenje izazivali su divlju mržnju i želju za osvetom, a kako je manjkalo snage za djela, to je bilo jedino što je puku preostajalo. Obični Osmanlija bio je *tursko pseto* (SOLITRO, 1989.), a upravo Karnarutićevo ... *Ne bojmo se tih pasa* ... otkriva razmišljanje starog vojnika, koji je svoje mišljenje o Turcima nekoć pokazivao oštricom mača, a onda ga je nastavio iznositi oštricom pera (KARNARUTIĆ, 1584.). Osmanska je dinastija za splitskoga kanonika bila ... *prokleta otomanska kuća* ... (HORVAT, 1910.), a jedan od najznamenitijih iz nje, Mehmed II., slovio je kao ... *najsuroviji pas* ... Stoga izraz ... *pas car* ..., koji u nekoliko navrata rabi jedan svećenik, najbolje govori o mišljenju njegove sredine (KUKULJEVIĆ, 1868.; VLAHOV, 2003.).⁷ Naposljetku su i muslimanskoj vjeri, kao nečemu neodvojivom od Turaka i *Turaka*, davani bez iznimke isti epiteti. Učenom crkvenjaku ona je bila ... *prokleta sekta* ... (HORVAT, 1910.), a narod je to jednostavnije nazivao ... *pasja vira* ... (SOLITRO, 1989.).

Takve osjećaje Mlečani su nastojali strogo kontrolirati kako ne bi dolazilo do samovoljne osvete. Naime, Republika gotovo cijelo 16. i dobar dio 17. stoljeća nije bila zainteresirana ni za kakve oslobodilačke akcije, nego je iznad svega nastojala razviti trgovačke odnose između primorskih gradova i zagorskog zaleđa, odnosno Venecije i tamošnjih sandžakbegova pod bosanskim pa-

⁶ *Govori protiv Turaka*, prev. VEDRAN GLIGO, 1983., pp. 319.

⁷ Da ne bi bilo zabune, »carem« se nazivao osmanski sultan, a njemačkog cara zvalo se *cesarom*.

šom. Jedini koji su 80-ak godina nastojali razbiti mir i spokoj osmanskih podanika bili su uskoci.

Tek tijekom Kandijskog rata Mlečani su shvatili da trebaju iskoristiti postojeću vjersku mržnju kako bi smanjili neizdrživ pritisak Osmanlija na dalmatinske primorske gradove. Međutim, bez dostatne vojne opreme i uspostavljene stege teško da bi se išta ozbiljnije postiglo. Pod vrhovnim vodstvom iskusnih profesionalnih vojnika domaći odredi primoraca i Zagoraca sada su u svojim udarima nemilosrdno pustošili okolicu Sinja, Drniša, Klisa i Knina (DIFNIK, 1986.; BRUSONI, 1673.). Iako velikih pomaka nije bilo, pokazala se ranjivost muslimanskog dijela stanovništva. No sada se na udaru njihove osвете našlo i ono malo preostalih crkvice. Priča iz drniške okolice izričito naglašava nesnošljivost gradskih hodža, koji su nahuškali mjesne vlastodršce riječima: ... *ako ne sruše kaursku bogomolju sa sjajnim krstom na brdu, da im se nigda neće vlast utvrdit u Kninu i Drnišu* ... (URLIĆ IVANOVIĆ 1890.). U šibenskom Donjem polju zapaljene su tamošnje crkvice. Slično tomu, nakon neuspjele opsade Splita 1657. porušena je crkvice sv. Jure u Radošiću (DIFNIK, 1986.). Pavao Andreis naglašava da je ... *barbarstvo Turaka* ... porušilo osim nje i crkvicu sv. Marije u Blizni (ANDREIS, 1977.). Pri opsadi Sinja 1715. godine neki turski odredi prodrli su u okolicu Drniša, gdje su razrušili nekoliko crkvice po selima. U Badnju su razbili zvono i isjekli oltarsku sliku sv. Ivana; crkvu u Gracu su zapalili, a zvono razbili; u Kljacima su također razorili crkvu (KOSOR, 1975.). U isto vrijeme stradale su siromaške, nedavno podignute crkve u Dicmu i Neoriću (KATIĆ, 1957.). Iako bi se paljevine crkvice u nedalekim Pribudama i Bračeviću moglo povezati s tim posljednjim ratom, ipak se događaji vezuju za dosta ranije sukobe s Turcima s početka 17. stoljeća (GUNJAČA, 1991.).

Uvidjevši da se kolo sreće okreće, neki među Osmanlijama razmišljali su (*Zbornik stihova XVII. stoljeća*, 1967.):

...
Je li slika bit se, robit,
po neviri sići, morit,
jedno drugom kuće orit?

...

Tijekom mirovnih pregovora turska je strana postavljala svoje zahtjeve na temelju postojanja džamija na nekom teritoriju nakon osvajanja, tj. prije izbivanja aktualnog rata (SOLITRO, 1989.; DIFNIK, 1986.). Primjera za takav stav propisan šerijatom ima od Bihaća do Egeja. Mehmed-paša iz Budima piše 1592. nadvojvodi Ernestu: ... *Vaša svjetlost je razuman gospodin, stoga može shva-*

titi, da zbog toga što je u Bihaću podignuta jedna džamija u kojoj se moli za zdravlje velikog Cara, nije ga moguće vratiti. Svaki novoosvojeni grad, utvrda i kraj u kojem se izgradi džamija zbog careva zdravlja, drži se kao da bi pripadalo velikom caru stotinu godina. ... Malo kasnije stručnije je objašnjeno: ... ni u kakvom slučaju takvo mjesto se ne smije predati nekom kršćaninu ... (LOPAŠIĆ, 1884.). Glede džamije u Bihaću, to nije bila novoizgrađena bogomolja, nego se radilo o dominikanskoj crkvi sv. Antuna pretvorenoj u džamiju Fethiju (ŠANJEK, 1967.). Istom izlikom poslužili su se Osmanlije i u pregovorima s Mlečanima na kraju Kandijskog rata (BRUSONI, 1673.).⁸

Nakon neuspjele turske opsade Beča 1683. godine sklopljena je Sveta liga između pape, njemačkog cara i poljskog kralja, te je pokrenut sustavni rat koji neki nazivaju 14. križarskim ratom (SOLDO, 1995.). Mlečani nisu bili voljni pridružiti se tom savezu zbog gospodarske iscrpljenosti, ali na papin nagovor i pritisnuti razvojem zbivanja pristupili su Svetoj ligi i 29. travnja objavili rat Osmanskom Carstvu. U Morejskom ratu snaga islama u cijelom primorskom zaleđu Dalmacije slomljena je – oslobođeni su gradovi Obrovac, Benkovac, Skradin, Knin, Drniš, Sinj, Makarska i Vrgorac. U Malom ratu oslobođena je i imotska okolica, te su razorene gotovo sve džamije nastale tijekom vladavine Osmanskog Carstva. Sačuvane su samo neke koje su bile čvršće građene, te su poslije oslobođenja posvećene u kršćanske vjerske objekte. Razlog za to je bilo opća neimaština, zbog koje je u početnom poslijeratnom razdoblju bila nemoguća gradnja zidanih crkava potrebnih radi obnove vjerskog života.

NASTANAK I NESTANAK ISLAMSKIH VJERSKIH OBJEKATA U GRADOVIMA I UTVRDAMA

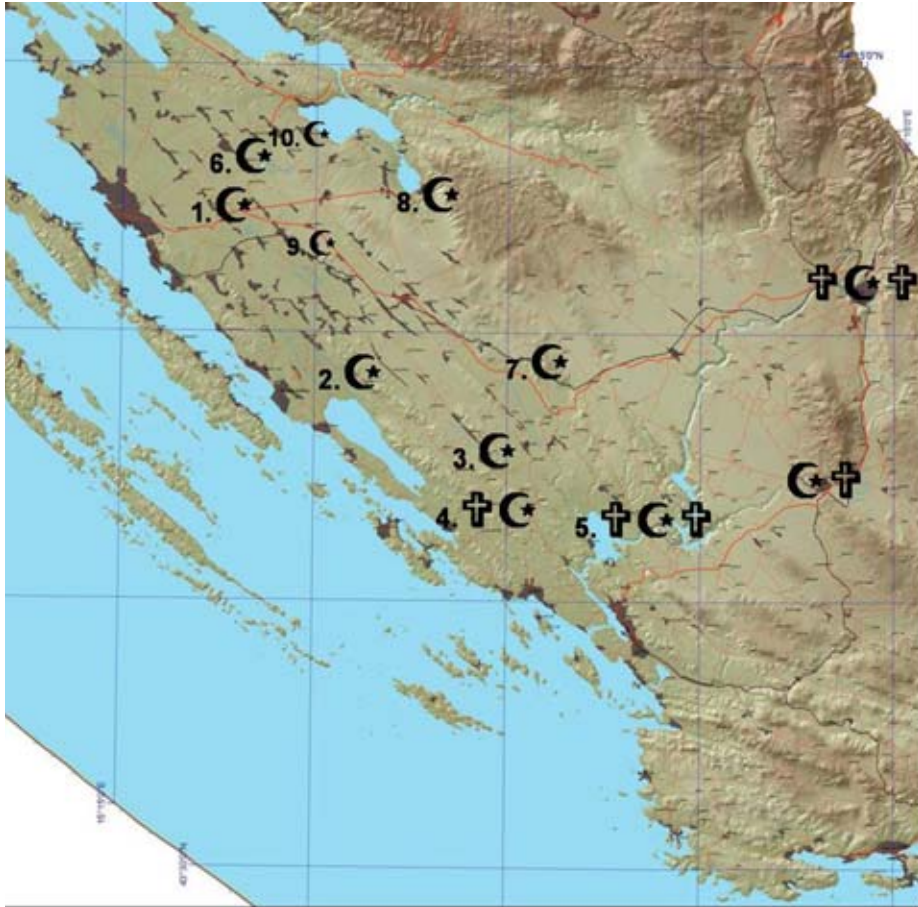
Utvrda **Zemunik** pala je 3. kolovoza 1570. godine u turske ruke izdajom Girolama Contarinija, na početku Ciparskog rata (1570.-1573.) (LJUBIĆ, 1880.; PARUTA, 1718.). Džamija je podignuta u gradu po nalogu bosanskog beglerbega i bivšega kliškog sandžakbega, Ferhad-paše Sokolovića, nedugo nakon osvajanja utvrde. Za izdržavanje džamije bio je određen jedan posjed u blizini (HANDŽIĆ, 1976.; SPAHO, 1978.). Građevina se nalazila uz most kojim se iz podgrađa ulazilo preko opkopa u Stari grad (vidi Zemljovid 1/1).

Nakon početka Kandijskog rata Zemunik je bila prva turska utvrda koju su u 19. ožujka 1647. osvojili mletački vojnici. Ferhad-pašina džamija bila je teško oštećena već tijekom opsade, a kasnije je bila srušena u skladu s vojnom

⁸ BRUSONI, G. 1673., pp. 321, 322. ... *che ciò non era loro permesso dalla Legge, non potendosi cedere Moschee in potere de' Christiani, ...*

strategijom rušenja utvrda generala Foscola, odnosno Mlečana (DIFNIK, 1986.; BRUSONI, 1673.). Unatoč tomu, ugovorom o miru Zemunik je vraćen u turske ruke, u kojima je ostao do 1683. godine.

Zemljovid 1: Zadarsko zaleđe i sjeverni dio Dalmatinske zagore s lokacijama i sudbinom kršćanskih i islamskih vjerskih objekata.

Tumačenje:

križ-polumjesec – crkva pregrađena u džamiju

križ-polumjesec-križ – crkva pregrađena u džamiju pa vraćena u crkvu

polumjesec – izvorna džamija, kasnije porušena

polumjesec-križ – džamija pregrađena u crkvu

Utvrda **Vrana** (vidi Zemljovid 1/1 i 2), izgrađena kao središnje uporište posjeda vitezova templara i kasnije ivanovaca, dospjela je u mletačku vlast 1409. Zapuštenu i sa slabom posadom, Turci su je osvojili 10. svibnja 1538. godine. U njezinoj okolini bili su podignuti brojni sakralni objekti, a neki su

bili cilj lokalnih hodočasnika, kao npr. crkva sv. Marije. Kršćanske bogomolje, a među njima i samostanska crkva sv. Grgura, vjerojatno su stradale u brojnim borbama koje su vođene oko grada. No još 1532. mjesna crkva imala je lijepu zbirku zlatnih i srebrnih moćnika (SANUDO, 1902.). Jedna džamija u mjestu bila je smještena s desne strane, ispred mosta kojim se prilazilo utvrdi. Druga je bila nešto više na jug od grada. Sudeći prema crtežu, obje su imale sve značajke islamske arhitekture, što govori da za njih nisu iskorištene nekadašnje crkve (BRUSONI, 1673.; TRALJIĆ, 1962.; NOVAK, 1972.).

Nakon prolaznog zauzimanja i razaranja u Kandijskom ratu, muslimansko pučanstvo napustilo je Vranu 1683. godine (DIFNIK, 1986.).

Mala tvrđavica **Velim** (vidi Zemljovid 1./3) došla je u turske ruke na neobičan način. Mletačka vlada ju je 1546. godine ustupila kliškom sandžakbegu, u pokušaju da mitom postigne povoljniji ishod pregovora o granici. Kasnije je po odluci Visoke Porte Velim predan Sinan-paši, bratu velikog vezira Rustempaše, rodom iz Skradina, odakle su Turci obojicu odveli još u dječjačkoj dobi. Vjerojatno je nakon ustupanja izgrađena džamija za posadu, a u tako malom mjestu ostala je najznamenitija građevina (LJUBIĆ, 1880.).

Utvrdica Velim bila je prvi put oslobođena 1647. u pobjedonosnom naletu generala Foscola, ali su Osmanlije iz nje konačno istjerane tek 1683. godine (DIFNIK, 1986.; BRUSONI, 1673.).

Utvrdica **Dazlina** (vidi Zemljovid 1./4), zapadno od Šibenika, bila je osvojena također za vrijeme Ciparskog rata, 1572. godine. Odmah nakon zauzeća Osmanlije su za potrebe posade pretvorili crkvicu sv. Vida u džamiju (SOLITRO, 1989.).

U nezadrživom pohodu mletačkih plaćenika i narodne vojske 1647. godine spaljena je i džamija pod Dazlinom (DIFNIK, 1986.; BRUSONI, 1673.).

Sudbina kršćanskih građevina u **Bribiru**, srednjovjekovnom sjedištu Šubića, imala je drugačiji tijek. Naselje koje je imalo kontinuitet od antike, Turci su osvojili 1523., a je li tada porušeno ili mu se to dogodilo nešto ranije, nije sasvim sigurno. Unutar zidina do propasti grada isticala se samostanska crkva sv. Marije, a bilo je još nekoliko manjih sakralnih građevina. Osim što se odlikovala visokom umjetničkom obradom, važan je podatak da je u crkvi bilo posljednje počivalište najznamenitijih hrvatskih srednjovjekovnih velmoža – među njima i moćnog bana Pavla I. Turci ovdje početno uništenje crkava nisu usmjerili u prenamjenu za islamske bogomolje zato jer se urbani život u Bribiru nije više nikad obnovio. Na kraju je crkva sv. Marije postala banalno skladište strjeljiva tijekom Kandijskog i Morejskog rata, a novopridošlo

pravoslavno pučanstvo rabilo ju je kao kamenolom (GUNJAČA, 1968.; BURIC i dr., 1987.).⁹

Turci su u **Skradinu** (vidi Zemljovid 1./5), osvojenom 1. lipnja 1522. godine, zatekli katedralu Blažene Djevice Marije i tri samostanske crkve. Sv. Ivan Krstitelj pripadao je franjevcima, Sv. Elizabeta klarisama, a tu je bila i dominikanska crkva (BARBARIĆ, 2001.). Od tih građevina samostani su stradali, budući da su bili izvan zidina, ali zato je katedrala morala biti sačuvana, jer je grad bio zauzet bez borbe. Iako su Osmanlije u gradu postavili stalnu posadu, ipak su snage Venecije dva puta poharale njegovo podgrađe. U rujnu 1537. u jeku Krfskog rata (1537.-1540.) njezina je vojska probila slabe zidine i oplijenila naselje. Krajem srpnja 1572., za vrijeme Ciparskog rata, mletačka je vojska popalila podgrađe, pa su vjerojatno stradali i ti objekti. Na mnogo kasnijem crtežu prikazana je jedna džamija podno utvrde, a to je zacijelo bivša stolna crkva. Valja kazati da je početkom 17. stoljeća zabilježena samo jedna džamija, a to bi mogla biti upravo ta (SPAHO, 1978). Druga džamija je preinačena od crkve sv. Roka, koja se nalazila podalje u pravcu sjeverozapada (NOVAK, 1972.; BAČIĆ, 1991.).

Skradin je također zauzet 1647. i dobrim dijelom poharan, a onda je po mirovnom ugovoru vraćen Osmanlijama (DIFNIK, 1986.; BRUSONI, 1673.). Konačno je oslobođen još prije službenog početka Morejskog rata, te su mjesne džamije odmah prerađene za kršćansko bogoslužje. Bivšu džamiju, tj. bivšu crkvu sv. Roka franjevci su 1683. srušili i na njezinim temeljima izgradili crkvu posvećenu sv. Frani. No, 1686. godine prema odluci providura Valiera, u skradinsku katedralu su uvedeni biskupijski svećenici (BAČIĆ, 1991.).

Drniš (vidi Zemljovid 2./11) je dočekaio turske navale kao omanje utvrđenje, no kasnije je narastao u važno lokalno središte, ali bez gradskih zidina. O njegovu značenju svjedoče i tri džamije koje su postojale u prvoj polovici 17. stoljeća, kako nam svjedoči suvremeni crtež. Dvije su bile sjeverozapadno, a jedna jugozapadno od utvrde (NOVAK, 1972.). One su bile izvorne građevine, a starija je podignuta po zapovijedi sultana Sulejmana (1520.-1566.), što vjerojatno znači nedugo nakon osvajanja 1522. godine ili najkasnije 1532. u vrijeme pojačavanja utvrde pod vodstvom Murat-bega Gajića (Hajdića) (SPAHO, 1978.). Druga džamija bila je zadužbina imućnog Drnišanina Halila Hodže. Podignuta je između 1605. i 1620. godine (KOSOR, 1979.). Prema nekim podacima u gradu na Čikoli bilo je pet džamija, no to je svakako pretjerivanje (TRALJIĆ, 1972.). Ova Halil Hodžina džamija u Drnišu preživjela je sve nedaće i razaranja u Kandijskom i Morejskom ratu, i do dana današnjeg ostala je jedan od najpoznatijih primjera islamskog graditeljstva. Opći providur Cornaro

⁹ Vidi također: DESNICA, B., 1951., *Istorija kotarskih uskoka II.*, Beograd, pp. 59.

potvrdio je 1689. godine vlasništvo visovačkog samostana nad njom, a nju su kao drnišku župnu crkvu franjevci najprije posvetili Gospi od Ružarija, da bi kasnije za titulara bio imenovan sv. Ante Padovanski (vidi Sl. 1.). Crkvice sv. Barbare, također je prije bila džamija Šain-age Terzibalijića, no ta građevina više ne postoji (KOSOR, 1975.).

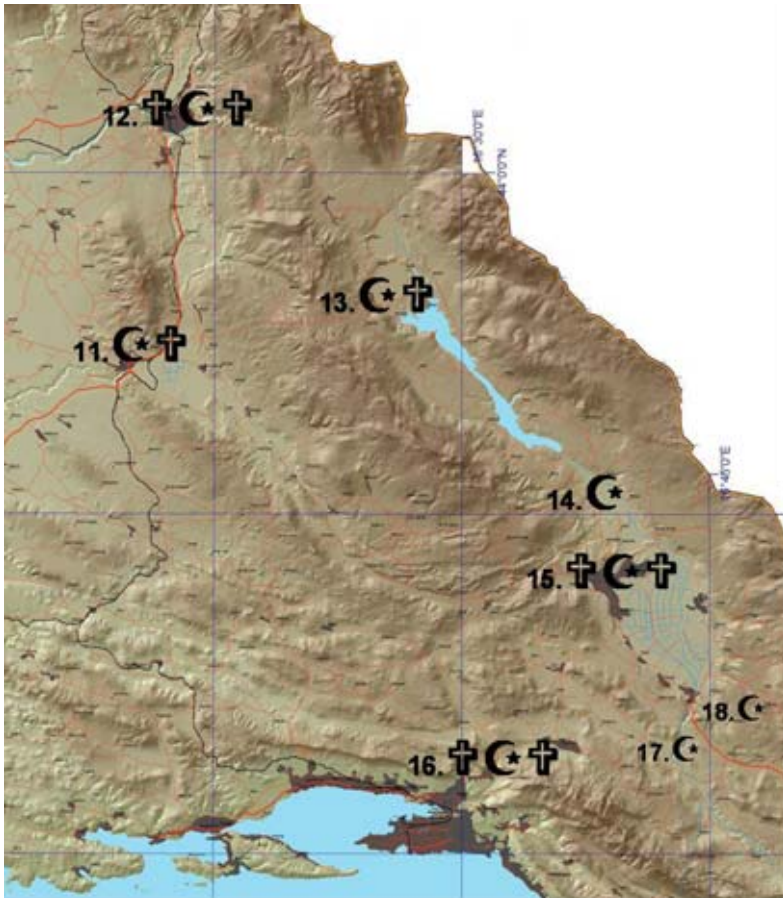
Slika 1. Bivša Halil Hodžina džamija u Drnišu, pretvorena u crkvu Sv. Ante Padovanskog.

Knin (vidi Zemljovid 2./12) su Osmanlije osvojile 28. svibnja 1522., ali prije toga i on je pretrpio dugogodišnja razaranja (GUNJAČA, 1960.). Najteže posljedice ostavila je opsada i zauzimanje podgrađa u ožujku 1514. godine (SANUDO, 1887.). Unatoč svim stradanjima Sv. Bartul na Kapitulu ostao je čitavih zidina sve do početka 18. stoljeća. Gašpar Vinjalić zabilježio je narodnu legendu koja govori kako su Turci htjeli odnijeti kamenje sa zidova crkve na Kapitulu, no od toga su odustali nakon čudnovatih znamenja koja su doživjeli (GUNJAČA, 1949.). Prema crtežu s kraja 17. stoljeća, postojale su dvije džamije. Tvrđavska džamija nosila je ime po sultanu Sulejmanu (ČELEBI, 1973.). Po tome je jasno kako je ona bila prva podignuta, ali nama je interesantnija velika džamija pokraj kasnijih Loredanovih vrata. Nju su Turci pregradili od bivše

kninske župne crkve sv. Stjepana Kralja. Vjerojatno se ovdje radi o građevini koju je zadužbinu zasnovao emin Mustafa-aga (SPAHO, 1978.). Osim te bogomolje u podgrađu je bila još jedna manja džamija (JAKŠIĆ, 1992.).

Zemljovid 2: Srednji dio Dalmatinske zagore s lokacijama i sudbinom kršćanskih i islamskih vjerskih objekata.

Tumačenje:

križ-polumjesec – crkva pregrađena u džamiju

križ-polumjesec-križ – crkva pregrađena u džamiju pa vraćena u crkvu

polumjesec – izvorna džamija, kasnije porušena

polumjesec-križ – džamija pregrađena u crkvu

Vjerojatno su obje džamije bile oštećene u kratkotrajnom osvajanju u veljači 1648. godine, no grad su već 1650. godine ponovno zaposjeli Turci. Ubrzo nakon njihova istjerivanja iz Knina 1688. godine, šibenski biskup Calegari

posvetio je veliku džamiju u podgrađu u crkvu sv. Jerolima (DIFNIK, 1986.; JAKŠIĆ, 1992.), a fra Andrija Resica služio je u njoj prvu misu.

Iznad današnje **Vrlike** (vidi Zemljovid 2./13) krajem 14. stoljeća podignuta je utvrda Prozor. Tadašnja Vrhrika bila je kod crkve sv. Spasa, a onda su se njezini stanovnici u strahu od Turaka preselili pod Prozor, kojemu su dali ime starog naselja. Osmanlije su utvrdu osvojili vjerojatno 1513., a džamija podno utvrde spominje se tek 1604. godine, no vjerojatno ju je sredinom 16. stoljeća dao podići dizdar Skender-aga (SPAHO, 1978.; SPAHO, 1985.). Njezino postojanje potvrđuje i putopisac Evlija Čelebi koji je 1660. godine prošao pokraj grada (ČELEBI, 1973.).

Nakon što je 1688. oslobođena Vrlika, fra Jure Bogić, podrijetlom iz Divojevića, tamošnju Skender-aginu džamiju posvetio je Gospi od Ružarja. Do 1709. godine vjernici su na postojeći minaret dogradili postolje za zvona s krovom (KATIĆ, 1957.; KOSOR, 1975.).

Prastara polusrušena crkva sv. Spasa na vrelu Cetine nije više obnovljena. Unatoč želji franjevac a i zapovijedi glavnog providura Moceniga, pravoslavci nisu popuštali u svojim presezanjima, pa su zidine crkve ostale na milosti i nemilosti vremena, stršeći kao trajni simbol vjerske uzurpacije. Pohodivši 1709. crkvu, splitski nadbiskup Cupilli mogao je na unutarnjim zidovima (freskama?) još uočiti bojane križeve (KATIĆ, 1957.; SOLDI, 1997.).

Zbog gospodarskih razloga sultan Selim II. (1566.-1574.) vjerojatno je prije 1574. zapovjedio podizanje dotadašnjeg sela **Hrvace** na razinu kasabe, a to je uključivalo izgradnju džamije koja je nosila ime Ferhad-paše, glavnog poticatelja pothvata (HANDŽIĆ, 1976.; SPAHO, 1978.; SPAHO, 1985.). Građevina je vjerojatno propala tijekom Morejskog rata (vidi Zemljovid 2./14).

Tvrđava **Sinj** (vidi Zemljovid 2./15) bila je središte bogatoga srednjovjekovnog kneštva. Franjevački samostan sv. Marije u podgrađu sinjske tvrđave, Cetini, bio je posljednje počivalište knezova Nelipića, svojih osnivača, koji su izumrli 1434. Samostan ih je nadživio samo tridesetak godina, jer su ga akindžije spalile 1469. i 1492. godine. Turci su zapalili podgrađe još jednom u ožujku 1511. godine, tako da uzastopni niz uništavanja teško da je mogao ostaviti građevine neoštećenima (SANUDO, 1882.). Neposredno nakon osvajanja Sinja 1513. uređena je tzv. Carska džamija, a kako je tada vladao Selim I. (1512.-1520.), vjerojatno je nosila njegovo ime. Postojanje te starije džamije u sinjskoj tvrđavi potvrđeno je još 1604., ali nešto prije toga izgrađena je veća islamska bogomolja u podgrađu. Ona je bila zadužbina vojvode Hadži Hamze i po njoj se nazivala jedna mahala (četvrt) u podgrađu. Taj uglednik imao je dosta posjeda u okolici Sinja, pa je za njezino izdržavanje zacijelo ostavio neka zemljišta. Međutim, veći broj vjerskih službenika daje temelja pretpostavci o postojanju još nekog mesdžida (SPAHO, 1978.; SPAHO, 1985.). Čelebija svjedo-

či samo o džamiji u utvrdi (ČELEBI, 1973.). Međutim, na jednom crtežu Sinja vidi se položaj te glavne mjesne džamije, smještene otprilike kod groblja sv. Frane (Soldo, 1965.).

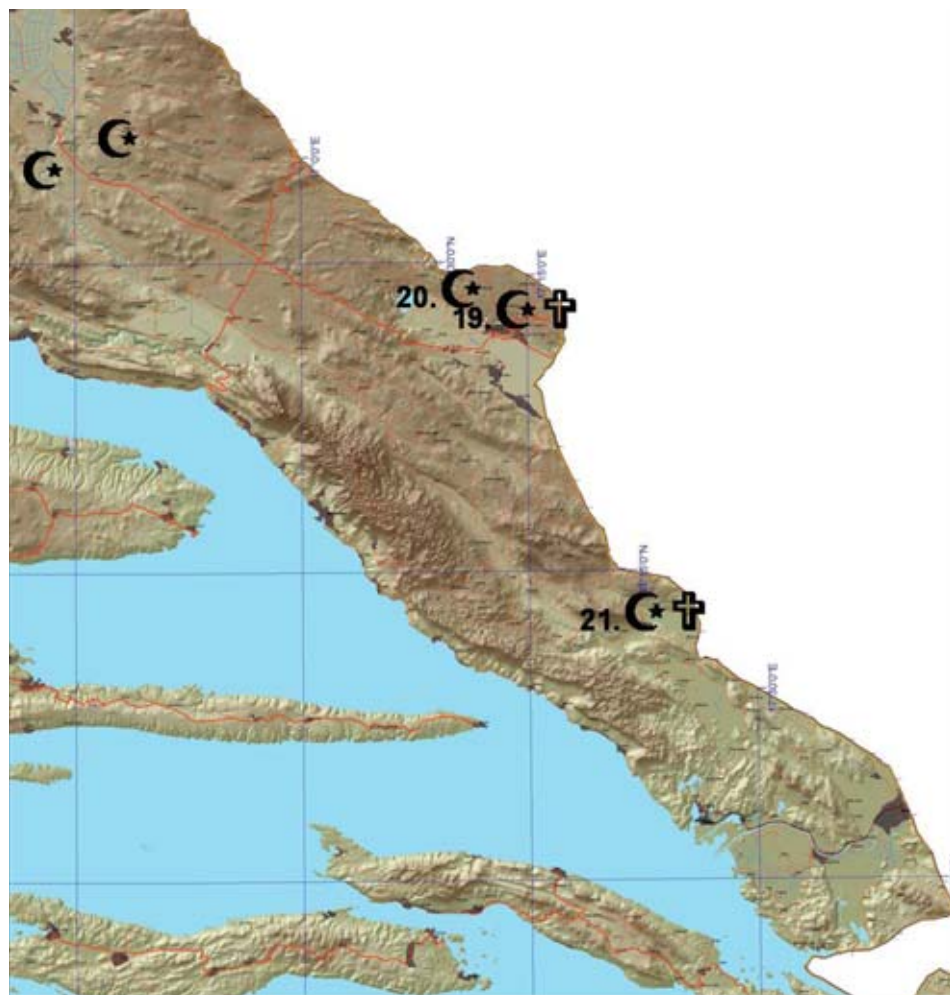
Prigodom neuspjele opsade Sinja 1685. Mlečani su iskoristili građu džamije smještene izvan zidina za vojne svrhe, no grad je konačno oslobođen tek sljedeće godine (DESNICA, 1951.; SOLDO, 1995.). Onu sinjsku džamiju u varošu pod tvrđavom opći providur Molin dodijelio je 1690. godine franjevcima, i oni su je 1692. posvetili sv. Frani. Pri tom su postojeći minaret pretvorili u zvonik, a na okolnom terenu podigli su prvobitni samostan. Ako pogledamo crtež iz 1703. s prikazom tadašnje crkve i zvonika, može se s pravom pretpostaviti da nekadašnja džamija nije bila izvorna osmanlijska građevina, nego pregrađena crkva iz predturskog razdoblja, koja je tako ponovno vraćena u kršćanski objekt. Iako su ostatci spomenutoga starog samostana još 1710. bili vidljivi na lokaciji Kula, on nije više obnavljan. Džamija unutar tvrđave pretvorena je u crkvu sv. Mihovila i služila je posadi. U toj crkvi bila je u kolovozu 1715. izložena slika Gospe Sinjske tijekom opsade koja je završila turskom katastrofom (SOLDO, 1965.).

Do kraja 15. stoljeća u gradu **Klisu** (vidi Zemljovid 2./16) i njegovu podgrađu bilo je nekoliko crkava od kojih je najznamenitija bila župna, posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije (RISMONDO, 1977.). Te vanjske crkve bile su zacijelo teško oštećene zbog mnogostrukih turskih opsada i razaranja. Kad je 12. ožujka 1537. godine grad pao, prvu islamsku bogomolju dao je podići Murat-beg Gajić (ili Hajdić)¹⁰ u tvrđavi. Vjerojatno je on u tu svrhu iskoristio položaj nekadašnje crkvice koja se nalazila unutar trećega, najvišeg stupnja tvrđave. Prema crtežima, džamija je imala kupolu, a s desne strane bio je podignut minaret s jednom šerefom (prstenastim balkonom s kojega mujezin poziva na molitvu) (ZDRAVKOVIĆ, 1957.; PIPLOVIĆ, 1996.; ŠKALJIĆ, 1989.; KUŽIĆ, 2005.). Ta džamija stradala je početkom travnja 1596. u vrijeme kratke uskočke vlasti nad gradom. Naime, dok su uskoci slamali otpor zatečenih stanovnika i posade, dizdar Memi-beg Crničić i tadašnji hodža zatvorili su se u džamiju ne želeći se predati napadačima, iako su im oni davali vjeru. Na to su uskoci zapalili džamiju, te obojicu pogubili (TOMIĆ, 1933.). Neka dalja oštećenja džamija je mogla pretrpjeti i dok su Turci žestoko gađali topovima po gradu (NOVAK, 1970.). Druga džamija spominje se u nekoliko izvora, a putopisac Čelebija 1660. izričito navodi kako su džamije (više njih!) pretvorene u crkve (ZKZd; NOVAK, 1977.; ČELEBI, 1973.).

Najveći uspjeh borbi u Dalmaciji, ali i u cijelom Kandijskom ratu bilo je oslobođenje Klisa 31. ožujka 1648. godine. Opoljene Osmanlije, tj. doma-

¹⁰ Tako ga piše SANUDO, a uvriježeni oblik *Tardić* nije točan.

Zemljovid 3: Južni dio Dalmatinske zagore s lokacijama i sudbinom kršćanskih i islamskih vjerskih objekata.

Tumačenje:

križ-polumjesec – crkva pregrađena u džamiju

križ-polumjesec-križ – crkva pregrađena u džamiju pa vraćena u crkvu

polumjesec – izvorna džamija, kasnije porušena

polumjesec-križ – džamija pregrađena u crkvu

ći muslimani i manja skupina janjičara, ogorčeno su se branili i mletačke snage morale su osvajati kuću po kuću, rušeći veći dio objekata kako ne bi služili obrani. Po svemu sudeći, tada je djelomično stradala i džamija u podgrađu (BRUSONI, 1673.). Ubrzo nakon ulaska u tu strategijski važnu utvrdu, Mlečani su dali pregraditi zatečenu džamiju u crkvu sv. Vida, a tada je vjerojatno po-

rušen i njezin minaret (PIPLOVIĆ, 199.; FIRIĆ, 2001.). Varoška džamija, koja je bila podignuta na mjestu razorene Gospine crkve, popravljena je, te je ta bogomolja posvećena u crkvu sv. Marije (KATIĆ, 1957.).

Između Sinja i Imotskog bile su tri manje utvrde, i za njih imamo relativno kasne potvrde, odnosno analogijske pretpostavke o postojanju islamskih bogomolja. Prva je **Nutjak**, druga je **Čačvina** (vidi Zemljovid 2./17 i 18.), a treća Rog (sada u Hercegovini) (ALIČIĆ, 1970.). Prve dvije pale su u turske ruke 1513. godine. PETAR KRUŽIĆ poslao je oko Nove godine 1533. skupinu svojih uskoka koji su iznenadili i pobili posadu Čačvine. Nakon toga su odnijeli oružje, a ... *ostatak skupa s kaštelom spalili ...* (SANUDO, 1902.).

Pučka predaja govori da je džamija ispod tvrđave Čačvine bila na mjestu današnje crkve Svih Svetih, no u vizitaciji splitskog nadbiskupa s početka 18. stoljeća nije spomenuta džamija, nego neka kuća u blizini (KATIĆ, 1957.; SIKIRICA, 1979.).

Imotska (vidi Zemljovid 3./19 tvrđava bila je osvojena vjerojatno ubrzo nakon bitke na Krbavskom polju 1493. godine (JURIŠIĆ, 1980.). U skladu s običajem dobila je mali mesdžid, a njezin hatib poznat je iz popisa Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine (KORDIĆ, 199.). Druga džamija postojala je na prostoru Bazane ispod tvrđave i imala je krov *na četiri vode* te minaret s jednom šerefom (HASANDEDIĆ, 1999.)).

Imotski je oslobođen 2. kolovoza 1717. tijekom tzv. Malog rata (1715.-1718.), a malu džamiju unutar tvrđave fra Stipan Vrljić preinačio je u crkvicu (UJEVIĆ, 1994.).

Osim u Imotskom, nekakva islamska bogomolja morala je postojati i u obližnjem **Prološcu** (vidi Zemljovid 3./20), s obzirom na manju utvrdu iznad sela, a još više zbog postojanja mekteba (vjeronaučne škole) i imama koji je predavao u njemu (JURIŠIĆ, 1980.; HASANDEDIĆ, 1999.).

Vrgoračka (vidi Zemljovid 3./21) tvrđava dobila je, nakon turskog osvajanja krajem 15. stoljeća, kao i sve ostale prije i poslije, manju džamiju za posadu, a njezin se imam spominje 1520. godine. Na jednom crtežu Vrgorca iz 17. stoljeća pod turskom vlašću vidi se minaret s jednom šerefom, koji viri preko zidina. U podgrađu se vidi još jedna islamska bogomolja za koju nema podataka o nastanku ili graditelju, no zna se da je bila neka manja crkva (JURIŠIĆ, 1980.; HASANDEDIĆ, 1999.).

Iz vrgoračke tvrđave Osmanlije su istjerane 25. studenoga 1690. godine, a nakon četiri godine Mlečani su džamiju u podgrađu dali franjevcima. Nakon što je posvećena, služila je kao župna crkva Navještenja Blažene Djevice Marije, sve do 1913., kada je srušena kako bi se podigla današnja građevina (HASANDEDIĆ, 1999.).

IZVORI

- ALIČIĆ, A. (1970.): *Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. stoljeću*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, n. s. XXIV/XXV, Sarajevo, pp. 103, 111, 120, 125, 131-133.
- ANDREIS, P. (1977.): *Povijest grada Trogira I*, Čakavski sabor, Split, pp. 311, 312.
- BRUSONI, G. (1673.): *Historia dell'ultima guerra tra Veneziani e Turchi* (I./II. dio), Venezia, pp. 121, 126, 135, 168, 169, 175./321, 322, 331.
- ČELEBI, E. (1973.): *Putopis* (prev. H. Šabanović), Veselin Masleša, Sarajevo, pp. 107, 123-125, 152, 153, 157, 159.
- DESNICA, B. (1951.): *Istorija kotarskih uskoka II.*, Beograd, pp. 59, 74.
- DIFNIK, F. (1986.): *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Književni krug, Split, pp. 98, 115, 119, 129, 130, 133, 134, (165, 199. - opće rušenje), 173-175, 218, 220, 226, 243, 247, 302, 323., 324..
- FIRIĆ, V. (2001.): *Klis na starim crtežima, gravurama i fotografijama*, Hrvatsko društvo Trpimir Klis, Klis, pp. 23-27.
- Govori protiv Turaka*, prev. V. GLIGO (1983): Logos, Split, pp. 110, 147, 148, 169, 207, 211, 212, 319.
- HORVAT, K. (1910.): *Monumenta historiam uscocchorum illustrantia I*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 32, Zagreb, pp. 100.
- KARNARUTIĆ, B. (1584.): *Vazetye Sigetta grada*, Venecija, pp. 14r
- KEMURA, S. (1908.): *Iz Sejahatname Evlije Čelebije*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, XX, Sarajevo, pp. 192.
- KUKULJEVIĆ, I. S. (1868.): *Kratak ljetopis hrvatski Ivana Tomašića malobraćanina*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 9, Zagreb, pp. 18.
- LOPAŠIĆ, R. (1884.): *Spomenici hrvatske krajine I.*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 15, Zagreb, pp. 170, 175.
- LJUBIĆ, Š. (1880.): *Commissiones et relationes Venetae III.*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 11, Zagreb, pp. 242-246, 255, 256.
- MARULIĆ, M. (1979): *Molitva suprotiva Turkom*, u: *Versi harvacki*, Čakavski sabor, Split, pp. 167.
- MORDTMANN, A. D. (1858.): *Belagerung und Eroberung Constantinopels durch die Türken im Jahre 1453.*, Cotta'scher Verlag, Stuttgart-Augsburg, pp. 98, 99.
- NOVAK, G. (1970.): *Mletačka uputstva i izvještaji VI*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 49, Zagreb, pp. 37.
- NOVAK, G. (1972.): *Mletačka uputstva i izvještaji VII*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 50, Zagreb, pp. 63, 69, 71, T. X, T. XV
- NOVAK, G. (1977.): *Mletačke upute i izvještaji VIII*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 51, Zagreb, pp. 224.
- RAČKI, F. (1892.): *Izvodi za jugoslavensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za god. 1526-1533.*, Starine JAZU XXV, Zagreb, pp. 104.

- RISMONDO, V. (1977.): *Iz knjiga splitskih srednjovjekovnih notara*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 9., Split, pp. 223.
- SANUDO, M. (1882.): *I diarii XII*, Venezia, pp. 72.
- SANUDO, M. (1887.): *I diarii XVIII*, Venezia, pp. 21.
- SANUDO, M. (1902.): *I diarii LVII*, Venezia, pp. 423, 424.
- SANUDO, M. (1902.): *I diarii LVII*, Venezia, pp. 276.
- SIKIRICA, N. (1979.): »*Legende istorinske u krajevima Cetinske doline*«, Narodna umjetnost 16/1, Zagreb, pp. 160, 162.
- SOLITRO, V. (1989.): *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, Split, Književni krug, pp. 143, 147, 177, 178, 184.
- SPAHO, F. Dž. (1985.): *Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, 12, Zagreb, pp. 32-70, 81, 92.
- SPAHO, F. Dž. (1986.): *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, Acta historico-oconomica Iugoslaviae 13, Zagreb, pp. 84, 85.
- ŠKALJIĆ, A. (1989.): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, pp. 243, 462, 560, 586.
- THEINER, A. (1860.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia II*, Roma, pp. 410.; THEINER, A. (1863): *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*, Roma, pp. 532.
- TOMIĆ, J. (1933): *Građa za istoriju pokreta po Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka*, Beograd, pp. 36.
- VLAHOV, D. (2003): *Jakov Volčić i Boljunska kronika*, Zbornik općine Lupoglav 4, Pazin, pp. 115, 116.
- ZBORNİK STIHOVA XVII. STOLJEĆA, (Muhamed Hevaji Uskjufi) (1967.): *Pet stoljeća hrvatske književnosti 10*, Zagreb, pp. 294.
- ZKZd – ZNANSTVENA KNJIŽNICA U ZADRU, Zbirka rukopisa, MS 508, 138 rv

LITERATURA

- BAČIĆ, S. (1991.): *Visovački franjevci u Skradinskoj biskupiji – pastoralno djelovanje franjevaca od dolaska Osmanlija (1522.) do danas*, Split, pp. 22, 24.
- BARBARIĆ, J. (2001.): *Skradin, Skradinska biskupija, skradinski biskupi*, u: Sedam stoljeća Šibenske biskupije – Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998., Šibenik, pp. 192.
- BURIĆ, T., DELONGA, V., DRAGIČEVIĆ, M., JELOVINA, D. i ZEKAN, M. (1987.): *Bribir u srednjem vijeku*, Split, pp. 12, 28-35
- GUNJAČA, S. (1949.): *O položaju kninske katedrale*, Starohrvatska prosvjeta, serija III/1, Zagreb, pp. 40, 41.
- GUNJAČA, S. (1960.): *Tiniensia archaeologica – historica – topographica II.*, Starohrvatska prosvjeta, serija III/7, Zagreb, pp. 76, 79-89.

- GUNJAČA, S. (1968.): *Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III/10, Zagreb, pp. 236-238.
- GUNJAČA, S. (1991.): *Ubikacija srednjovjekovnog castruma Brečvo*, u: Izbor iz djela, Split, pp. 119.
- HANDŽIĆ, A. (1976): *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXV, Sarajevo, pp. 140-142.
- HASANDEDIĆ, H. (1999.): *Muslimanska baština Bošnjaka II – Herceg-Novi i okolina, Virgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina*, Mostar, pp. 41, 66-68, 73.
- HRABAK, B. (1986.): *Turske provale i osvajanja na području današnje severne Dalmacije do sredine XVI stoleća*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 19, Zagreb, 71-99.
- HUSIĆ, A. (2000.): *Tvrđave bosanskog sandžaka i njihove posade*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 49, Sarajevo, pp. 203, 220-222.
- JAKŠIĆ, N. (1992.): *Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina*, Znanstveni skup 13-15. X. 1987. Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini, Izdanja HAD, 15, Zagreb, pp. 125, 126, 128.
- JURIŠIĆ, K. (1972.): *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, pp 59.
- JURIŠIĆ, K. (1980.): *Turska vladavina i kulturne prilike u zabiokovlju 1493-1717. god. s osobitim obzirom na postanak »Hasanaginice«*, Kačić, XII, Split, pp. 154-156, 159, 165, 168.
- KATIĆ, L. (1957.): *Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka*, Starine JAZU, 47, Zagreb, pp. 241, 242, 255, 256, 258.
- KORDIĆ, Z. (1994.): *Nahije Imotski i Ljubuški u defteru iz 1585. godine*, Imotski zbornik, 2, Imotski, pp. 111.
- KOSOR, K. (1975.): *Drniš pod Venecijom (Prilog poznavanju prošlosti Drniša)*, Kačić, VII, Split, pp. 21, 22, 33, 37, 39, 44., 61
- KOSOR, K. (1979.): *Drniška krajina za turskoga vladanja*, Kačić, IX, Split, pp. 132, 134, 135.
- KUŽIĆ, K. (2005.): *Osmanlijski zapovjedni kadar u tvrđavama Klis, Lončarić i Kamen oko 1630. godine*, Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU, 23, Zagreb, pp. 190, 193.
- PARUTA, P. (1718.): *Degl'istorici delle cose Veneziane IV/II*, Venezia, pp. 66.
- PIPLOVIĆ, S. (1996): *Povijesno-prostorni razvitak tvrđave Klis*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 20/21, Zagreb, pp. 66, 68, 86.
- RAUKAR, T. (1997.): *Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, pp. 95, 105, 115, 407-411.
- RUNJE, P. (2005.): *Sveti Donat u Zadru – prošteništa*, Zadarska smotra, 54/3-4, Zadar, pp. 63, 64.

- SMILJANIĆ, F. (1984-1985.): *Entstehung und Entwicklung des Verteidigungssystems der Županija Knin vom 11.-16. Jahrhundert*, Balcanoslavica, 11-12, Prilep, pp. 137-142.
- SMILJANIĆ, F. (1992.): *Grada za povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku*, Znanstveni skup 13.-15. X. 1987. Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini, Izdanja HAD, 15, Zagreb, pp. 56-60.
- SPAHO, F. DŽ. (1978.): *Džamije i njihovi vakufi u gradovima Kliškog sandžaka početkom XVII vijeka*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, V-VI, Sarajevo, pp. 225-228.
- SPAHO, F. DŽ. (1989.): *Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću*, u: *Vojne krajine u jugoslavenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699.*, Beograd, pp. 106, 109.
- SOLDO, J. A. (1965.): *Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom*, u: *Sinjska spomenica 1715-1965*, Sinj, pp. 106., 107, 131-134, 146.
- SOLDO, J. A. (1995.): *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću I*, Sinj, pp. 10, 17.
- SOLDO, J. A. (1997.): *Samostan Majke od milosti na Visovcu*, u: *Visovački zbornik – Zbornik radova simpozija u prigodi 55-te obljetnice franjevačke nazočnosti na Visovcu 1445.-1995.*, Visovac, pp. 93.
- STOŠIĆ, K. (1941.): *Sela šibenskoga kotara*, Šibenik, pp. 213.
- ŠANJEK, F. (1967.): *Dominikanci u našim krajevima: kratak osvrt na pojavu i apostolsko-kulturnu djelatnost dominikanaca u našim krajevima*, Bogoslovska smotra, 36/3-4, Zagreb, pp. 717.
- TRALJIĆ, S. M. (1962.): *Vrana pod turskom upravom*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 9, Zadar, pp. 348, 349, Sl. 1., Sl. 2.
- TRALJIĆ, S. M. (1972.): *Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 19, Zadar, pp. 396.
- UJEVIĆ, A. (1994.): *Imotski franjevački samostan (historijat)*, Imotski zbornik, 2, Imotski, pp. 161.
- URLIĆ IVANOVIĆ, G. (1890.): *Čavina crkva na Promini*, Bullettino di archeologia e storia Dalmata, XIII, Split, pp. 169-171.
- WERNER, E. (1966): *Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen (1300-1481)*, Akademie-Verlag, Berlin, pp. 97, 98, 134, 138.
- ZDRAVKOVIĆ, I. (1957.): *Džamija i česma na Klisu*, Naše starine, IV, Sarajevo, pp. 294-297.
- ZLATAR, B. (1978.): *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju, 14-15, Sarajevo, pp. 88.

Krešimir Kužić

FATE OF CHRISTIAN AND ISLAMIC ORATORIES IN THE AREA OF DALMATINSKA ZAGORA FROM 1415 TO 1717

SUMMARY

The paper provides a priview of the destruction of religious objects during the Ottoman conquests in Dalmatinska Zagora in the 15th and 16th centuries, and in the period of the liberation wars at the beginning of the 18th century. Churches and monasteries were destructed during the raids that preceeded the final conquest. After that, somewhat better preserved churches were transformed into Islamic objects or new mosques were built from scratch. As the war fortune turned, a part of Islamic religious buildings were destroyed in accordance with war tactic, but a lot of the buildings were preserved and ultimately turned into churches.

Key words: Dalmatinska zagora, churches, Ottomans, war, mosques

Milko Brković

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Obala kneza Trpimira 8, 23000 Zadar

e-mail: hazu-zavod-zadar@zd.htnet.hr

NEKOLIKO NEOBJAVLJENIH POLJIČKIH DOKUMENATA KOJI SE ODNOSI NA PROSTOR DALMATINSKE ZAGORE

SAŽETAK

Riječ je o 35 dokumenata s početka XVIII. do kraja XIX. stoljeća, pisanih uglavnom bosanicom na hrvatskom i manji broj na talijanskom jeziku. Od toga broja 4 dokumenta nemaju sačuvanu dataciju, a po stilu pisanja i po tematici mogli bi biti i stariji od XVII. stoljeća. Autor donosi njihove regeste, izvanjski opis materijala na kojem su pisani i transkripciju njihova teksta. Kronološkim redoslijedom, doneseni dokumenti svojim sadržajem govore o: zauzeću Klisa 1648. godine (kada ga je dobila Venecija po generalu Leonardu Foscolu); kratkoj poruci kliškog župnika; naredbi mletačkoga generalnog providura Jakova Bolduna poljičkom knezu da u roku od tri mjeseca pokupi porez svoje provincije u iznosu od 3000 libri; sudskoj potvrdi Ivanu Babiću za uplaćene novce u svezi s ubojstvom Jakova Jakića; davanju dohotka sa zemlje u Blatu; dugovima P. Bezine velikom poljičkom knezu Ivanu Novakoviću koje mu ne može na vrijeme vratiti zbog velike suše; potvrdi starih mejaša za sela Bisko i Blato, koja više ne spadaju u Poljica; pokradenoj crkvenoj robi; dugu nekom Kapi u Klisu; dugu Frane Bašića; dugovima za Ugljane 1757., 1758. i 1755. god.; prodaji zemlje u nasljedstvo u Blatu; cijeni kupovanja robe kod Imočana; o predaji vojske; kupnji prasadi; vinu; naručenim i izgovorenim misama; porezu; slanju bisaga i 50 karantana od Petra Toše iz Dicma; predaji 100 forinti Anti Kadiću; dekretu o imenovanju župnika u selu Nova Sela; carskom proglasu o regrutaciji u Dalmaciji za 1863. god.; slanju, popisu i isplati nadničara iz Tugara na gradnju mosta; presudi dobrih ljudi u parnici za imovinu; granici prema Splitu i Sinju i o uvozu i prodaji imotskog vina u gostionici u Splitu.

Ključne riječi: Dalmatinska zagora, Poljica, neobjavljeni dokumenti

UVOD

Općenito uzevši, zemljopisni pojam Dalmatinska zagora uglavnom obuhvaća nekadašnje zaleđe *distrikata* gradova Splita, Trogira i Šibenika, odnosno zaleđe dijela kasnije mletačke Dalmacije s dugim pojasom od oko 150 ki-

lometara koji je odvojen od mora i primorja nizom planina, to jest Kozjakom, Mosorom, Dinarom kod Omiša, Biokovom i Rilićem. To je zapravo općenito područje tako nazivane Šibenske, Trogirske, Splitske, Omiške, Sinjske, Vrličke, Imotske i Vrgoračke krajine, koje je također i unutar sebe nedefinirano. Primjerice, naselje Seget Gornji spada u Dalmatinsku zagoru, a Seget Donji ne spada. Dalmatinska zagora danas je povezana brojnim suvremenim putovima, cestama koje su priključene na modernu hrvatsku autocestu u izgradnji koja se pak pruža od krajnjeg sjevera do krajnjeg juga Hrvatske. Time je ona konačno i cestovno utjelovljena u svoje stoljećima razdvojene matice, sjevernu i južnu Hrvatsku.

Prostor Dalmatinske zagore nikada u povijesti nije bio sasvim određen. On kao teritorij nikad nije bio određena administrativna jedinica, već je kao prostor iza dalmatinskih planina dijela južne Hrvatske uopćeno nazivan *Zagora*. Primorsko žiteljstvo uz more shvaća Zagoru kao prostor dijela srednje Dalmacije koji se prostire iza niza primorskoga planinskog grebena Trtra; Kozjaka, Mosora i Biokova. Tek uvidom u življenje pučanstva na tom prostoru stječe se dojam o nekakvoj posebnosti teritorija i ljudi, ali ni to nije uvijek dosljedno i određeno. I najsuvremeniji historiografi Dalmatinsku zagoru ne definiraju sasvim određeno. Prema nekim od njih *Zagora je dio južne Hrvatske omeđen bilima Trtra, Velikog Jelinka, Kozjaka, Mosora, područjem Poljica, rijekom Cetinom i Cetinskom krajinom, bilom Svilaje i Moseća, područjem Petrova polja te kanjonom rijeke Čikole*.¹

Koliko je taj prostor kroz svoju povijest bio neodređen i prekrajan, govori nam i jedna izvorna zadarsko-poljička isprava od 16. prosinca 1746.² U njoj poljički veliki knez Ivan Novaković, između ostalog, piše iz Poljica svome poslaniku, *primariju* Anti Mišejeviću u Zadar, kako se vidi iz dokumenta pod tom datacijom, da će, ako već oni ne mogu doći u Poljica, doći u Zadar pokloniti se mletačkoj vlasti (*Karici*) i njemu, moleći ga ujedno da pomogne nekom don Luki oko nekih poslova. U istom pismu četiri dana kasnije (20. prosinca) iste godine potajno moli istoga Mišejevića da mu pokuša izboriti potvrdu starih *mejaša* za sela *Bisko* i *Blato* koja su istrgnuta iz Poljica. Između ostalog, nastavlja pisati drugo pismo u povjerenju, što znači da ga je tajno predao u Mišejevićeve ruke, da sve učini kako bi se teritorij sela *Bisko* iz Sinjske provincije i *Blato* iz Omiške *providurije* vratili u granice Poljičke Republike ili Provincije, pozivajući se na još živuće svjedoke koji mogu posvjedočiti kad su ta sela otrgnuta od Poljica. Knez Novaković ujedno navodi stare granice Poljica, koje obuhvaćaju sve što je opasala rijeka Cetina i more, osim manjeg dijela iznad Žrnovnice i

¹ KUŽIĆ, K., str. 7-8.

² BRKOVIĆ, M. (2005.): str. 253-254.

Mosora, gdje je umjesto vodene bila kopnena granica. Ako Miješević kod mletačkih vlasti u Zadru izbori da se taj teritorij ponovno vrati u granice Poljica, veliki mu poljički knez Ivan Novaković obećava nagradu od 80 zlatnih dukata. Istodobno napominje neka ga, ako to uspije, izvijesti tajnim pismom.³

Budući da su doneseni dokumenti izvadak iz jedne goleme cjeline neobjavljenih poljičkih dokumenata i budući da je nemoguće samo na temelju njih donositi sintezu o prošlosti i događajima područja o kojima govore, autor priloženog rada smatra da ih je najbolje transliterirati, egdotički obraditi i javnosti objelodaniti u obliku koji slijedi. Njihov kontekst autor već niz godina obrađuje u diplomataru neobjavljenih poljičkih dokumenata unutar znanstveno-istraživačkog projekta pri Ministarstvu znanosti Republike Hrvatske. Većina izvornika donesenih dokumenata nalazi se kod autora.

DATACIJA, REGESTE, IZVANJSKI OPIS I TRANSKRIPCIJA DONESENIH DOKUMENATA

I.

11. II. 1702.

Mikula i Nikola Žulević svjedoče da je u vrijeme zauzeća Klisa, to jest prije 54 godine (1648. kad ga je dobila Venecija po generalu Leonardu Foscolu) poljičkim knezom bio Jura Pavić.

Pismo: bosanica; papir: 29,5×20 cm, list okrenut pa presavijan napola, nakon pisanja na trećinu pa sve skupa opet na tri dijela od kojih su dva ista, dok je treći manji i zaklapa oba na spoju; pri takvom je presavijanju ostala prednja ploha slobodna pa je na nju napisana kratka regesta, na presavijenim mjestima papir je počeo propadati, stvaraju se rupice na mjestima presavijanja; vodeni znak ili filigran: smješten na listu s regestom, prikazuje trolist djeteline sa slovima G B G u rasporedu trokuta pri dnu stabljike.

Vele drago pozdravlene p. gnu. do. Matiju Glavinoviću i p. Juri Kapitaniću po tomu razumih ča mi pišete je li posli kliškoga uzeća bijo knezom Jura Pavić pitah starca Mikulu Žulevića dom Ivanova oca reče da je bija knezom ono godišće kad je uzet Klis i po Kliškomu uzeću da su ga slali Poličani paši i teftedaru i da je donijo emar ali već drugo godišće nije bija knezom a vako reče starac Nikola drugi Žulević pridivkom Atmača podni dušom da je bija knezom Jura Pavić kad je uzet Klis i po kliškom uzeću slali ga Poličani paši i teftedaru i da je donija emar ali nije drugo godišće bija knezom a vako rekoše i podniše dušom ad(!) kliškoga uzeća do sada pedeset i četiri godišća. Ove svidoke zgar

³ ISTO, str. 267-268.

imenovane upitah i izuminah ja dom Frane Pavić i vako rekoše kako je zgar pisano velače 11. 1702. (a tergo): Odo kliškoga uzeća.

II.

Split, 21. II. 1744.

Kratka poruka kliškog župnika.

Pismo: latinica (tal. jez.); papir: 14,5x20 cm, presavijan na 8 dijelova; vodeni znak: dio svijećnjaka na postolju.

Adi. 21. Febrario 1744. Spalato. Hò riceuuto io Doimo Mmanaghotti M traduci da Sign. Curato Di Clisa D. Zorzi Capitanig per un Daradilo(?) che Uantauo(?) dal qun. D. Piero Alag e questi mi furon stati Sborsati(?) dal sopra Scritto Sign. D. Zorzi Comasario Testamentario dico – Mis.

III.

Zadar, 21. XI. 1744.

Generalni providur Jakov Boldun naređuje poljičkom knezu da u roku od tri mjeseca pokupi porez svoje provincije u iznosu od 3000 libri, i to za god. 1730. – 21 271 libru i 12 soldina (gazeta po 2 soldina), a od god. 1731. do 1744. po 11 839 libri i 15 soldina (gazeta 3 beča).

Pismo: bosanica; papir: 39×28 cm, presavijen okomito napola pa onda presavijan na 8 polja, propao na mjestima presavijanja i na krajevima; vodeni znakovi: na listu s tekstem cvijet oko čijeg su podnožja stabljike velika slova F? i S (okrenuto), na praznom listu samo cvijet sa stabljikom.

Od nas Jakova Bolduna za privedru Repupliku Mletačku providur éeneral ho(d) Dalmacije i Jarbanije. Vami kneže veli od Polic zdravle hod note ili hod knige urdinane prisvitlomu gosnu. knezu splickomu vidiv da ta vaša Provincija dužna u kominitad od kamare principu (principo.?) kako su hobligani vaši stariji tri ilade libar do sada od godišća 1730. libar 20 i jedna ilada i dvi stotine i sedamdeset i jedna i dvanadeste soldini svaka gazeta po dva soldina i jod godišća 1731. do hovoga godišća jesu libara jedanadeste ilada i josam stotina i 30 i devet i soldini 15 z gazetom hod tri beča. Poni.? gosne. kako glavavar imajte se kuntentati stisnuti dužnike da jimaju platiti dug kako je dostojno i vi hod isti poprimate od svake kuće za brojiti pak u viškad(?) komoru splicku i ne hobsluživ to u termen tri miseca s ovom knjigom pri vam naviščujem kad izaće termen od tri miseca biće te zvani prid moje pristole za bit podložan ovoj kariki i Bog da vami zdravle. U Zadru na 21. novembra 1744. Jakov Boldun providur éeneral.

IV.
Sinj, 9. IV. 1745.

Prijepis sudske potvrde Ivanu Babiću za uplaćene novce u svezi s ubojstvom Jakova Jakića.

Pismo: bosanica s notarskim znakom na dva mjesta, ispred pisareva potpisa spiralna, a ispod njega vodoravna crta; papir: 40×28 cm, okomito presavijen napola pa onda dvostruko presavijan na 8 polja, na nekoliko mjesta izbile mrlje od vlage, na mjestima presavijanja počeo propadati; vodeni znakovi: na listu s tekстом cvijet sa slovima A M oko podnožja stabljike, na neispisanom listu neka životinja na trodijelnom postolju.

Kopija izvajena od druge istoga razloga koja se naodi u kancelariji koja se pridaje s inventariom koji doje. Na 9. aprila 1745. u Signu. Primi ja kančilir parvar podpisani od Luke Babića spize od proceša svaršena u priuzvišmu. jenera-latu za čovika Ivana Babića gnegova sina svar ubojstva pok. kapulara Jakova Jakić za koje spize nima biti stiskovan od nikoga, dali saviše u kripost iste da mu može biti učigneno u svako vrime povraćeno iz kancelarije priuz. jenera-la koji će se poslat. Marko Vašeli. Marin Vračien (Vračier?) na mist(o) kančilir. isti dan iskopi. podpi. i pečati. Mi Alisandro Šimitekolo po privd. repub. mletaš-koj providur od Signa i gnegove darž. komu mu(!) drago potvarjuiemo i činimo viru biti zgor imenovani nam – kančil. Marin Vračien ti ki se podpisa na gnego-vo podpisagne i ruku može se ovd i vazda podpuno virovati u ki. U Signu na 9. aprila 1745. M. p. s. m. Alešandro Šimitekolo pror. Vicenco Šupionikan parva.

V.
12. IX. 1745.

Veliki poljički knez s vojvodom i s domom pravde poljičkog Zakona naređuju Juri Brnićeviću i njegovim diobenicama da po sudskoj presudi moraju davati dohodak sa zemlje u Blatu jer će u protivnom biti kažnjeni za neposluh sa 150 libara.

Pismo: bosanica, potpis vojvode uokviren dvjema vodoravnim i jednom okomito spiralnom crtom; papir: 18×14,5 cm, presavijan na 8 polja, u dosta lošem stanju, poderan na mjestu presavijanja.

Knez veliki od Provincije Pojličke s vojvodom i z Dvorom pravde Zakona pojličkoga. Zapovida se vami Jure Brnićeviću s ostalimi partenici budući sud učijnen od oblasti našega Zakona suproč vami rečenim Brnićevićem koga niste obslužili ni apelali kako zapovida naš Zakon zato u kripost istoga suda zapo-vidamo pod penulibar 150 vami partenikom neposlušnikom svakomu koiniste poslušali dosadašnjega suda ni zapovidi da imate staviti dohodke sadajne i do sada da(!) zemlje u Blatu kako je sudila pravda a to imate stavit u depožit u p. kneza od sela. Na 12. šetenbra 1745. Ivan Beović vojvoda.

VI.

Prugovo, 16. IX. 1746.

Pismo nekog P. Bezine velikom poljičkom knezu Ivanu Novakoviću u Dolac u svezi s nekim dugovima koje mu ne može na vrijeme vratiti zbog velike suše u toj godini.

Pismo: latinica s upotrebom ćirilskog slova ž, tekst oštećen; papir: 19,5×29 cm, presavijan na 9 polja, na nekoliko mjesta izgrizen od moljaca, propao od vlage, otkinut komadić na sredini lijeve i u donjem dijelu desne strane; vodeni znak: ljiljan sa stabljikom oko koje su uništena slova; pečat: trag zalijepljenog pečata.

Pripostouani Kneže i Gospodine. Prugouon nà 16. Rujna 1746. Znam dà uasse Gospostuo umi razumiti S, razboritostiom uasse uzuissene pameti Suakoi potribi; zato uassa dobrotta čeka mene Lainske Godine zarad Dugha Kogha ja imam S uamI: želiosam doisto uehomà dauas barem oue Godine namirim, ali uelika Sussa ne dademi način zà ispuniti moju užghanu, i uuruchiu žegliu zà platitiuam kakosam bio namislio, i odredio, zasto ono malo napolizze, i ozimize Sctosam bio nassao odnisse joster S, Guuna drughi dužnizci; à od ostaloga neimam odkud izuaditi zà Sad jaspri neimaduchi Sctà (dr)ugho prodatti: zatouas molim zaradi Gliubau i Božie dami počekate još i od(?) oue Godine čim Gospodin Bogh dade odklengodi način dauas platim; znam doisto dassam uas dužnik, i moi diugh ueomami daie tughu nà Sarzcu gdi nemoghu pria platiti, ali buduchi za jer taka uoglia Božia, zatouas opet molim kao (nase)gha Gospodara dami ustarpite jos zà koje vurime: drugho neimaduchi ostado nà uassu Službu . Pozdraugliajuchi uas, i Sue od uasse Postouane kuchie. Ponizni Sluga Pi...(?) Bezina iz Prugoua. (a tergo): Dasse Dade oui list nà Postouane Ruke Gospodinu knezu Iue Nouakouich Knezu Velikom u Poglizza u Dolac.

VII.

16. XII. 1746.

Knez Ivan Novaković piše primariju Anti Mišejeviću u Zadar da će doći pokloniti se Karici i njemu, moleći da pomogne don Luki. Četiri dana kasnije (20. prosinca) iste godine skrovito moli istoga da pokuša potvrditi mu stare mejaše za sela Bisko i Blato koja više ne spadaju u Poljica.

Pismo: bosanica; papir: 40 × 29 cm, presavijen napola a onda presavijan na 20 polja, poderan na sredini druge polovice i propao na mjestu obiju stranica gdje je lijepljen utisnuti pečat; vodeni znak: slabo vidljiv jer je na njegovu mjestu papir bio smočen pa je ostala mrlja koja ga sakriva, pretpostaviti je prema obrisima da se radi o grabežljivcu (orlu ili sokolu) koji slijeće na zemlju uzdignutih krila i ispruženih nogu s kandžama; pečat: manje veličine, utisnut na poseban papir pa onda nalijepljen na poleđinu presavijena lista s legendom koja glasi: + > SIGILVM > COMVNITATIS > POGGICIE > .

Prisvitli i juzvišeni gosne. gosne. i moj gospodaru. Primili smo vaš polubljeni list u komu razumim smo što piše vaše prisvitlo gospostvo. Na vašoj dobroti i mudrosti vele zavalujemo koji imate pomlu s vašim razumom svaru ove provincije ako ne bi se moglo gori na ove strane a mi ćemo doći doli za pokloniti se pri visokoj Karici toliko i vašemu prisvitlomu gospostvu zavaliti na ljubavi a bili smo primili liste poradi arachi očemo ji pridati po mladomu litu parve nedile kako smo odpisali prijuzvišenomu gosnu. čeneralu i toliko smo razumili da se je rasardija prijuzvišeni gosn. čeneral da mu nismo odgovarali ni jodpišivali na k(?;20?) knige doisto se nemoremo spomeniuti da je ostala nijedna kniga neodpisana da (a)ko nije nami pridata a uvamo se u vaše prisvitlo gospostvo da biste mi dali na znanje svaku ka bi mogla stignuti saržbu toliko s ovom zgodom da vam je priporučen gosn. dom Luka vaš zerman i da biste nastojali za potvardit mu pismo koje je prinaša prid vaše gospostvo zač je sudbina dospivena gori i s ovim gosn. vami Bog dopustija svako želno kutenstvo. U Polici na 16. decembra 1746. vašega prisvitloga gospostva ponizni i dužni i prikloniti sluga Ivan Novaković knez. (S druge strane slijedi još jedno pismo): Toliko pišemo vami svar skrovitu i jotajnu ako biste mogli što učiniti za rukoperati nam i potvarditi stare mejaše ali konvine dokle je bilo u huzdražanu s Provincijom Poličkom kako bi se moglo provati i prikazati s pravimi razlozi i po svidočanstvu još koji ima i živići ludi da znadu kad su s nami bili u slogu i juživanju vića ali zbora našega a to je seli Bisko koje je sad pod zapoviću Provincije Sinske i selo Blato koje je sad pod zapoviću Providurije Omiške zač je opasala sve naokolo voda Cetina i more Polica ništo malo više Žarnovnice s Mosora nije doparla voda ništa nemane ako biste mogli opremiti prez družu arachih biće vam ih dobre ruke 80 zlatni cekini i meju ovo želimo da me činite avizana s vašim skrovitim listom. Ma vas sada molim da stoji sad dok ne jopremi gosn. dom Luka svoje posle zač da što ne bi nimi kontralo. U Polica na 20. decembra piše se 1746. (A tergo): Prisvitlomu i juzvišenomu gosnu. i gospodaru momu gosnu. Anti Mišejeviću primariju u Zadar.

VIII.

5. VII. 1753.

Zabilježba don Jure Kapitanića što se potrošilo tražeći crkvenu robu koja je pokradena u Tugarima, Primorju i Dućama, hodeći u Županac i Buško Blato. Na istom papiru popis masta i pšenice na Plašinovu u Zastinju.

Pismo: bosanica; papir: 28,5×20 cm, presavijen okomito napola pa onda dvostruko presavijan na 4 polja, dosta propao, osobito na mjestima presavijanja, na sredini i na krajevima nedostaju tri komadića; vodeni znak: ptica (golub?) ispod koje su slova R O S A(?)

*Na 5. jluja 1753. Ovo neka se znade što se poarči tražeći robu carkvenu ka je pokredena u Tugari i u **Primorju** i u Duća. U dva puta odeći k Župancu i jedan u Buško Blato i u ostale arče stratiše Tugarani na svoju partu vina boca četardeset i tri i pineza groša devet i libre trih i soldini dvanajest još libra – 1 još dukat u srebru što se sarči u lazeretu i još k tomu kruh i sir i danguba ki su odili tražiti a kada stimavaše zemlje, strati libara – 7 i vina boce – 4 a kada su odili u Zvečan strati se libara – 15. Jah don Jura Kapitanić od Tugara pisa kako mi bih prikazano u viru. Još kada stimavaše strati se gazeta 18. A kada odismo u Županac strati jah don Jura na našu partu libara – 14 i gazeta pinez a ostaše dužni Dućani libara – 7 i gazeta ke se obliga dati Ivan Bilanović i nije dajo kad idoše posli u Županac dado cukra libara – 5 i po ovo strati jah don Jura Kapitanić od moje kese.*

1753.(?) bih masta na Plašinovu u Zastinju kaca – 1 i po. 1753. (1754.?) ovo godišće bih masta kace 2 i šenice varićaka – 10. Neka se znade u što se strati ova šenica. Najpri strati varićak kad ji digosmo is kuć varićak, a kad se pisa setencija još varićak – 1 (a) na Umi kad se svi sastasmo za poči u Split na pravdu; a ostalo sve prodasmo i stratismo pravdajući se u splitu. Još strati u Splitu pravdajući se pineza groša – 6 i libre – 4 i gazeta – 6.

IX.

(Umine?), 17. X. 1755.

Pavao Novaković zvani Dragiša prodaje knezu Andriji Bariću i bratu mu Ivanu dva komada zemlje u Uminama za 19 groša, čime Dragiša vraća dug nekome Kapi u Klisu.

Pismo: bosanica; papir: 37×27,5 cm, presavijen okomito napola pa onda dvostruko presavijan na 8 polja, na više mjesta mrlje od vlage, poderan na mjestima presavijanja; vodeni znak: neki grb ispod kojeg su slova C W.

*Slava Gsnu. Bogu vazda amen. Lit od prislavnoga poroćejna Isusova 1775. otonbra 17. Hovo neka se zna i neka je upoznajne svakomu svitlomu i plemenitomu sudu prid koje svitlo lice izaće ovo pošno. pismo koje se čini u p. **Župi Pojličkoj** po zakonu i običaju pojličkomu prid svidoci niže pisanim za knežije prisga. gna. kneza velikoga Andrije Barića i m. p. vojvode Petra Stošića a to kako budući velika potriba Pavlu Novakoviću rečenom Dragiši simu p. (pok.) Marka i nemogući drugačije odluči prodat na dva mista na Umi a to je u Velikom Umu i u Varhu što jnega dohodi i tako doće isti Dragiša k svojim tetićem gospodidi(!) kinezovom Barićem gsnu. knezu Andriji i jnegovu bratu Ivanu moleći ji da uzmu ova dva mista i tako obraše mejuse dobre jlude da im procine rečena mista. Ali nebudući razdijelno nego prociniše po svoji*

duša a to je p. Marko Šarić i p. Jure Mandić koi pomjlvivo prociniše groša devetnajest i tako isti gsn. knez Andrija z bratov daše iston Dragiši – daše groša devetnajest za ista dva mista a isti Dragiša dah iste jaspre Kapi na Kjlis(!) za dug i tako ostaše kuntente obe strane Dragiša o jaspri primjleni a gsn. knez Andrija z bratom o zemjli. I na ovo su svidoci dobri i virovani jludi isti p. cinci i p. knez Marko Žujlević i veće p. jludi koi se ovde prigodiše i m. p. vojvoda Petar Stošić. Jah do(m) Matij Bulić pisa prid istim svidoci kako je zgora u viru. (a tergo): Pismo Barića od Uma i Varha.

X.

3. V. 1756.

Don Jura Kapitanić potražuje općinski dug od don Frane Bašića koji je ostao kad su s Vidom Čipčićem išli u Bosnu kupovati prasce. U ovom se dokumentu spominje i toponim **Dugopolje**.

Pismo: bosanica, tekst križan, vjerojatno kad je dug vraćen; papir: 10×14 cm, nepravilno obrezan na lijevoj i donjoj strani.

*Dug općeni na Bašiću kako san učinija bija konat s pokojni(m) Ivanom na 3. maja 1756. Groša 6 i lire – 4 i gazet – 6 ovdi jnegov podpis i tako u viru da se plati a kada su odili u Bosnu s Vidom Čipčićem kupiti prasce bili su u mene vazeli jaspre i primijo san glavnice i dobitak što su rekli ali nisan primijo što su odnili vina i rakije libara – 32 i što san reka mis 6 da bi jin Bog da zdravo(!) (zdravo) doći i došli su a bija san pisa Čipčiću a on mi je odpisa da je prida sve podpuno Ivanu Bašiću jah oču da mi se plati vino i rakija i mise. Don Jura Kapitanić(k) kako je zgora u viru. Gone. don Vrane šajlen kvama i molin vas prošitjte prid svima i složite da mi se plati veće je vrime i molin nemojte da se mučin pravdati. (a tergo): groša – 5 li. – 1 ga. – 6 za vino gro. – 7 li. – 2 za mis – 6 čini li. – 10 ga. – 2 suma groša – 9 libar 13 i li. – 8 groša6. Suma groša 10 i libara – 5 i ga. – 8 ovo na Bašiću Zastinja sumano s vinom i rakijom i misa – 6 što su odnili(!) kad je odnijo s Čipčićem z **Dugopoja** po prasce Čipčić piše u knizi da su platili i poslali po Bašiću sveh. Sumano što je na Bašiću što je na librecu(?) parvo brez vinana(!) i rakije i mis vidjeti na librecu.*

XI.

Omiš i (Ugljane?), 11. VI. 1758.

Josip Burgadelo moli Juru Kapitanića iz Truša da mu posudi 20 groša jer ne može prodati vino, budući da se ono prodaje na više mjesta u gradu. Na drugoj strani zabilježba dugova za Ugljane u godinama 1757., 1758. i 1755.

Pismo. bosanica s arapskim brojkama za dan i godinu u dataciji; papir: c. 26×18 cm, okomito presavijen napola pa onda dvostruko presavijan na više polja, veoma propao od vlage, poderan na više mjesta, osobito na lijevoj margini; pečat: vidljivi tragovi pečačenja; vodeni znak: sačuvan dio u lijevom donjem kutu, nerazpoznatljivo što je predstavljao.

Posti. gosne. d. Jure. Budući na mnogo mista u gradu vina na prodaju ne može mi kurit vino koje sam naćeo za izvadit dvadeset groša, koja mi tribuju u ovu nedijlu. Zato molim vas da biste mi učinili ovu jubav, da biste mi našli tu dvadeset groša, i poslali u nedijlu, a ja vam dajem rič da na Petrov dan biće vam gotovi. Uzdama se da ću bit sigur ove jlubavi, i da ćete činit svaku moć za naći u drugoga tu bagatelu: i zato ostajem čekajući, ako bude potriba poslaću vam i zak...ejuto, jer ne mogu doći na majne roka a ostaće mi vazda uspomena vaše jubavi za poslužit vas u svaku vašu stvar, jer sam vazda. U Omišu na 11. jujna 1758. V. p. g. Jlubezniv priatel Osip Bugardelo. (a tergo): Poštu. gosu. d. Juri Kapitaniću kuratu u Truše.

Duzi na Uglane. Na Kovačaviću libar – 30 mane ga. – 4. Na Slipčeviću rakije oke 2 či(ni) ga. 16. 1757. još dasmo barilo – 1 čini liba(r) – 20 rakija oka – 8 čini li. 9 i ga. – 6. 1758. na 10. marča Antonu dasmo vina barilo čini libara – 20 rakije oke – 4 čini li. – 4 suma usve libara – 56 i sol. – 4. Na Jakovici Mandića li. – 6 i ga. – 6. 1755. na Nikoli Brajakoviću barilo ...(?) čini libara – 30. Rakije oka – 4 čini libara 4 i ga. – 4. Na 1755. još mu dasmo kaba – 1 čini li. 6 i ga. – 4. Primi petica – 10 još imade dati libar – 8 i gazete – 4. Marijan Mandić libara – 20. M. ga. – 4. (a tergo): Dug na U(g)lane.

XII.

Omiš, 22. X. 1759.

Mande, udova Stipana Franičevića, određuje sina Marka za svoga zastupnika radi prodaje zemlje u nasljedstvo u Blatu don Jurju Kapitaniću.

Pismo: bosanica; papir: 39×28,5 cm, okomito presavijen napola pa onda dvostruko presavijan na 8 polja; vodeni znak: na listu bez teksta cvijet ruže.

U Omišu na 22. listopada 1759. Dojde pridame pisaoca Mande žena poa. (poka.) Stipana Franičevića koja s ovim i svakim boim(!) načinom čini Marka svoga sina za prokaratura da mozi on na ime svoje i Mande rečene jnegove matere učiniti pismo prodaiće u strminu zemjne na Blatih gosu. d. Juri Kapitaniću obitajuć uzdržat sve što rečeni sin podveže i obeća tako u viru. Pisah ja Ive Matulić tako moljen od iste. Ia Ive Perinović bi švidok(!) kako je ozgora. I podpišem se na ime Petra Šišića drugoga švidoka(!) on nevšičući(!) pisati.

XIII.
XI. 1779.

Trgovac Anton donosi cijenu kupovanja robe kod Imočana.

Pismo: bosanica; papir: 14×19,5 cm, presavijan na 4 polja; vodeni znak: dio cvijeta.

Ime Isusa amen. Pomozi Bož(e). Na 1779. novebar. Ovo nekas(!) zna kada Anton kupi trgovinu u Imočani deve(!) devet(!) deset(!) i sedam po talir podade pop kućn(!) jaspre i vaze u Jakovičić da je vazeja taliri - 26 i ranismo targovce od paravoga dneva do petaka po tari i suviše jenoga jednoga Anton dana dava 2 i svin čini spizu i vas ara (arač?). Otič Anto na Barač i zaja trgovinu i sta dana osam - 8. Još sta dneva četir 4 po za smrti moga maloga opete poč učiniti konat i paroadat bevkinge (beokine?) staš dan 3 i po. Posla me i Jurja Kadić da za koli u Je u Jesnice šeta ovan 6 oni parmiš jasver i dava ovn što sam ja zkal prida konat svekolikano nit u kuću kazat ništa ni popu ni men niti znam šćeta korist ni dobit nego podili s Jurje Kadićm kožu i dade po kož libric 10.

XIV.
1813.

Kratka zabilješka o predaji vojske?

Pismo: latinica i bosanica s arapskim brojkama; papir: 17,5 × 8 cm, presavijan na 4 polja; dokument u Državnom arhivu Zadar.

Plemeniti i Priuzv(viš)ini Gosne. Gosne. i Gosnu. Pridostojni metropol. Parvu d.(?) pridali 90 na 1797. i na 1809. ljudi dano 200 i na 1813. posičičen(?) za Klis ludi 120.

XV.
Kostanje i Tugare, 22. X. 1822.

Pismo don Tadije Tičinovića u svezi s kupnjom prasadi i račun s Markovinom i s Jurišićem za prasad od 10. siječnja 1825.

Pismo: bosanica, naknadno upisana riječ *Tugari* na latinici i istom i drugom rukom uz brojčana slova dodavane arapske znamenke, na kraju nekoliko bosaničkih slova koja nemaju veze s tekstem, jedno slovo na glagoljici (p); papir: 19,5×28 cm, presavijan na 8 polja, dosta požutio, na mjestima presavijanja i na rubovima propao i poderan; vodeni znak: nevidljiv.

Mgo. prištni. gne. gne. pokti. gne. Neman sam za pozd(r)aviti vaše gosvo. i pišem ako vas vola zakupit prasaca koji će biti za ubit zato je meni govoriyo jedan ćovik(!) iz Pabice(!) Stipan Šolić da vam pišem koliko je vaša vola za uzet

ako će i više od sto da je rodila Bosna i da bi i(h) čeka(!) dog(!) bi iz ni izvadile jaspre daklem ja vas ne silujem ako vas nije vola i čekam(!) odgovor oli očete oli nećete neka umim odpisati. Koji vas osta s punim srcem pozdravljajuć i lubeć i vridnoga i mgo. poštg. starca dom Ivana dom Petra nevistu sinovce svu časnu i poštenu kuću. U kostana na 1822. miseca otonbra na 22. Markovinom i s Jurišićem od prasac konat. 43 22 – 4 na(?) – 5 12(?) 2 93 od prasac s Markovin(om) i Jurišićem. Dom Tadija Tičinović kurat od sela Kostana a vaš brat i jodjak (rodjak?). o g e t p u. (na drugoj strani): Tugari. Primi od Škarice pra. libar 42 i gazet 6. Iz ovoga odni Jurišić pra. libar 18 i gazet 8. 1825. na 10. jenara učini konat ja i Jurišić i Markovina ima svaki primiti za prasce što su nam bili zajedno po groša 116 primi Novaković groša – 85 primi Jurišić groša 111 i libre 3 a primi Markovina groša 94 i libar 6 isti dan biližimo koliko nan još ostaje duga zajedno svima trima. Kate Šarina libar 19 Jadre Martić lir 11 Ivan Martić libar 22 i po Ivan Klarić libar 8 i po. Ante Škarica groša 11 Duje Baučić groša 18 Ive Popovac groša – 4 Pava Ivanešić libar – 21. Ivka Domlanović libar 12. Šimun Vardejlak libar 13. Ante Mimica libar 16 i s oni 5. Ivan Beović groša 4. Suma duga groša – 49 i libre – 3. Ivan Martić stavi prid serdarom da je da don Matiju iz konta o duga ujla bućic 13 bucica po gazet 12 lažno je reka vajla mu dati zakletvu je li posli donija nego kad je s Jadron zajedno i jostaje prid Jadron na jnemu dug zgora imenovani isti će Jadre Marčić svidočiti a posli ja jnega ni ga donija.

XVI.

Bajagić, 18. XII.1823.

Pismo Stipana Čaćia don Mati Novakoviću u Ča(v)čin Dolac u svezi s nekim vinom.

Pismo: bosanica i latinica s arapskim brojkama; papir: 19,5×28,5 cm, presavijan na 9 nejednakih polja, na lijevoj margini otkinuta dva komadića, na istoj margini dodano jedno latiničko slovo P(?) i bosaničko a; vodeni znak: udvostručena velika slova P G.

*Gospodinu d. Mati Novakoviću. Dragi priateglu eto vam šaglem moga brata Šimuna s mojim prijateglom Kočomanom(?) molim da bude opremglen onako kakovi znate, ali mi je muka di se do sada nismo poznavali ali unapri-dak, ako Svemogući Bog dopusti zdravlje more biti da se vidimo, i kod moie kuće vidio sam di se priporučujete, poradi s. misa radićemo providiti, unapri-dak, ima priategla gori vina za me barila 3 malo više a rakie oka 30 ugla oke 4 eto vam šaglem napolice kvarata spliski 3 varićaka 5 usčinite kako znate da je pravo poradi rakije ima sira lipa reka mi je čovik ako očete primiti za rakiju da vam ga pošaglem, kada rečete oli vam u **Sign** oli vam na **Klis** akoli netili a vi se naplatite odma jaspram primičete jednu bukaru masla za glubav moju. I lipo*

vas pordravglam(!). U Baiagiću na 18. prosinca 1823. Vaš dužni sluga Stipan Čaćia. Mollitte Bogga Zame Dase barzo Vidimo u zdravgliu, Lipomu Zbogom Svemoguchim. Dorotiću Tecijan Ivana Tecijana Mažim Paulin. Poštovanomu, Gospnu. Pmu. Gospodinu Dn. Matti Novakovichiu u Poglicza Čavčin Dolaz con. Stipan Čapčića. Z. i.

XVII.

1823.

Zabilježba don Ivana Novakovića o izgovorenim misama po nakani Pere Čapete.

Pismo: bosanica; papir: 14×8,5 cm, presavijan na 4 polja, požutio, na krajevima poderan.

*1823. Ja zdol pisani reko misa trideset na odluku Pere Čapete a po naredbi istoga Pere. Ja dom Ivan Novaković reko mise zgora upisane na odluku Pere. (a tergo): Pere Čapeta **Dicmo**.*

XVIII.

1824.

Potvrdnica don Ivana Novakovića o izgovorenih 30 misa za pok. Stanu Silić po nakani njezina sina Marka iz Dicma.

Pismo: bosanica; papir: 14×10 cm, presavijan na 8 polja.

*1824. Ja zdola pisani reko S. misa 30 za p. (pok.) Stanu Silić a po naredbi Marka Silića **o(d) Dicma** nezina sina u viru. Dom Ivan Novaković reko mise zgora upisane u viru svi – 30. (a tergo): Marka Silića *recevuda*.*

XIX.

Sinj, 27. IX. 1830.

Paško Bonić piše don Mati Novakoviću da po preporuci Mate Kočomana (Kožomana, Gogozomana, Gožomana) reče za pok. Petra Kuprišanina 30 svetih misa na nakanu pokojnikove žene Antice. Na istom listu evidencija nekolicine sv. misa koje je izrekao Novaković.

Pismo: bosanica, u tekstu se nalaze i arapski brojevi (dan i godina dokumenta i prva suma od 30 misa); papir: 38×29 cm, presavijen napola i poslije presavijan još na 9 polja, propao na mjestima presavijanja i na mjestu pečaćenja, te odrezan za jednu devetinu u donjem desnom kutu, što je najvjerojatnije upotrijebljeno za pisanje nekoga kraćeg teksta ili obavijesti; vidljivi tragovi pečaćenja; vodeni znakovi: na prvom listu (s osnovnim tekstom) štitić srolika oblika unutar kojeg ptica (golub), a drugom listu slova M G.

*Moj prijatelju don Mate. Reče mi Mate Kočoman da rečete misa - 30 za pokojnoga Petra Kuprišanina što je umro koliko mogli prija ovo naredi žena istoga Petra Antica. Isti Mate Kožoman reče da će on biti odgovornik za iste mise. Suvviše mi reče Mate da ćete biti siguri poradi sira i ako bi vi došli ove jeseni u **Sijn** da bi se rada s vami sastati isti Mate. A sada vas lipo pozdravljam na vašu službu vazda. U **Sinu** na 27 (24?) šetembra 1830. Priatel vazda PaškoBonić. U Mate Mušterijića osta mi od vina libar - 20 i jujla libar 6 jamac za jn Mate Gogozoman. Na 16. otonbra naredi Mate misa 30 a po naredbi Nikole Baaldera za(!) p. (pok.) Luku. Još naredi misa 30 po naredbi Mate Arge za p. (pok.) oca i Jantina(?) strica Jakova. Zgora iz ovi misa posla mi Mate po Jugini junicu žensku i da san Jugini što mi je je dotira libre - 4. I za p. (pok.) Petra Kuprišanina(!) reko misa - 3 a po naredbi Mate Gožomana. (Desni donji kut prve stranice drugog lista): Još naredi Jozip misa 30 za p. (pok.) Iliju Barana. Posla iza ove recevudu ja don Matij. 1829. još naredi Mate misa 30 a jnemu naredi ja Duje Milić iz Lišak za p. (pok.)svoga brata. Od mis u Mate što je naredija on i sin mu ima mi dati za mise groš - 45. Ovo je od mis konat na ovon karti. (A tergo): I za Mušterijića jamac Mate suv-više(!) U Gožomana sve odbi što sam primija i još mi ima moga pri jnemu groša - 57 i gazete - 4. Od Gožomana za 30 misa za p. (pok.) Petra Kuprišanina. Gnu. gnu. momu gnu. don Mati Novakoviću.*

XX.

15. X. 1830.

Šimun Čačija piše don Mati Novakoviću u svezi s porezom. A tergo Novakovićeve računske bilješke.

Pismo: latinica i bosanica, na kraju prvog teksta spiralna crta nakon potpisa; papir: 19,5×14,5 cm, presavijan na nekoliko nejednakih polja; vodeni znak: dijelovi donjih hasta nekih triju velikih slova.

*U Pojaglichu(?) 15. otopra 1830. Dragi Gon. Dn. Matte Novakovichu buduchi da sam bijo rekao da chu dochi Kermi(?) u **Sign** u parvu subotu dalli brate buduchi da je doslo od vlasti da se ima goniti odma desetine u Split danas daklen ne mogu dochi dalli pridache? koliko mogu pria Passki(?) Boniko(?) ono sto je rose(?) i zatto nemojte se smutiti da li vas ostajem mnogo pozdravgliajuchi. Vas Priategli Simun Cacia. (a tergo prekrizhen tekst): Od Šimuna Čačije. U Čašije(!) Šimuna još moji groša – 47 i lir 5 i žita varićaka 2 od vina što mu je mankalo. Primi junca 1835. što ga on stavi izbit iz duga kako je pravo da je junac vajla 39 i po s mojom ovo je sir Gožomanov. 1830. primi od Martina Silića kukuruza libar 10. U Čačije Šimuna još mojiji(!) groša – 46 i žita varićaka 2 od vina prošasnoga. Iz ovoga duga primi 1835. junčića ...(?) groša.*

XXI.

Sinj, 1. IV.1835.

Filip Bužančić moli don Matu Novakovića da mu pošalje barilo i po vina za kućnu upotrebu.

Pismo: bosanica; papir: 19,5×29 cm, presavijan na više polja; vodeni znak: tri šalice s tanjurićima u rasporedu trokuta.

Mного postovanome gospu. don Matiu Novakoviću u Signiu na 1. travna 1835. Saglien vam moga kirigiju i moleči(!) va(s) da mi posaglete jedno barilo i po vina za moju službu kućnu; a sto bude za isto vi bičete(!) podmireni ako Bog da zdravglie, drugi nista nego va(s) pozdravgliam, juvam se da čete(!) mi to poslati. (precertano: Na 9. aprila 1735. posla na ovu knjigu Pilipu vina boca – 33 naše mire). Priategl za vazda Pilip Bužančić. (a tergo): Od Pilipa Bužančića što mi piše da mu pošajlen vina. Unutra zabilži koliko mu posla. Mnogo postovanome gospu. gospu. don Mattiu(!) Novakoviću u Tugare. I za Rujniće unutra od vina Matu i Ivanu. 1835. posla Aranbaši Rujni i bratu mu Ivanu vina barilo 1 i po pojličke mire ovo ona dva podiliše na po Mate svoju polovicu mi plati Mate. A Ivan mi da za svoju polovicu kukuruza varičaka 5 čini ni kukuruz libar – 17 Ivana je boca po gazet 25.

XXII.

Omiš, 1. V. 1836.

Omiški gvardijan fra Jerolim Juinović moli don Matu Novakovića da mu pošalje bisage i 50 karantana od Petra Toše iz Dicma. Prije potpisa zabilježba koliko je god. 1836. bilo boba.

Pismo: bosanica, dvije ruke; papir: 16,5×15 cm, presavijan na nekoliko polja, pode-
ran na jednom mjestu.

Draći(!) gospodine gospodine don Mate Novakoviću: poručio mi e Petar Toše z Dicma da e posla tute u vas jedne bisage, i karantana pedeset olli(!) malo više, daklen etto(!) šaćliem(!) do vas Pavla Banićia, i po istomu pošaćlite(!) mi. Sad lipo vas pozdravčliam, i ostado na zapovid. U Omišu na prvi maja 1836. 1836. srpjna na 6.(?) ove godine bi boba velikoga varičakov usve – 15 maloga varičaka četri i po ga.(?) – 1. Vaš sluga za vazda fra Jerolim Juinović gvardijan. (a tergo): 1836. u Nazora zajasmo žita varičaka – 13 i dvi zdilice.

XXIII.
Sinj, 1839.

Prodaja vina Nikoli Dodaji i Mati Davalu te potraživanje nekih dugova.

Pismo: bosanica iz različitog doba, tekst križan; papir: 10×19 cm, presavijan na 4 dijela, na jednoj strani u raspadajućem stanju od vlage.

1839. pogodi vina bačve 2 s Nikolom Dodajom i s Matom Davalom. Barilo po libar – 39. Primi kapare vijorini – 4. Digoše parvi put barila 12 a drugi put barila 4 a treći put barila – 4 četvarti put baril 8 peti put barila 2 i po. Primi o(d) Davale vijorini 10 još vijorini 13. (precrtano: i poslami po do(m) Mikuliću (Domikuliću?) vijorini 12 još 11). A od Nikole primi vijorini 10 još vijorini 10 a posla mi po do(m) Mikuliću (Domikuliću?) vijorini – 12 a po Klariću 9 još primi libar 10. Ja u Sijnu.

(P)ostovani gne. i moj prijatejlu prijubeznivi. (P)rimija sam vašu časnu i razumija poradi krmka znam (b)rate da sam dužan i da se s mene smućujete. Bisam(?) bija da ni(š)to vina usve groša dvadeset na Nova Sela još na Petrov dan ...(?) tako još ni gazete nisam primija smutija me rok porok iz ovega ...ud iste sam ranija radi krmka platiti. Gne. i moj prijate(j)lu na ki kod način ustrpime dok se i ja dobavi platiću pošte(no) a neće vele vrimenta proći nećete biti smućeni s mene ...m vašu žalost neću više govoriti Gn. Bog okutenta vas i razgovorija a što mogu zapovidite i vi meni ovo sam. ...(?) pozdravljajući vas i svijju.

XXIV.
Prugovo, 2. III. 1840.

Granice i popis prethodno pridodane zemlje Luki Mekiniću s naznakom da se godine pridodavanja nalaze u posebnoj knjizi. Na poleđini: pismo don Ivana Bulića nekom don Mati u svezi s plaćanjem misa.

Pismo: bosanica s arapskim brojkama za godinu i dan (na poleđini); papir: 23,5×17,5 cm, presavijan na 4 podjednaka polja, naknadno jedna četvrtina odrezana; vodeni znak: ostatci velikih slova odrezanih pri rezanju papira.

Mejaši od zemlje Luke Mekinića što mi podloži prošasni godin u gladu (u Gladu?) vidiće se godine u libru koje je godine bilo. Biližim mista podloži dolac ženistva pod kućom dolac što je kupjeno u Kulišića mejaši istok Pavić s podva (podneva?) i jod zapada put od bure svarovava(!) moje što je meni u podlogu od Antona Mekinića. Drugo u podvornica na zapad ulice dva doca svoga ženistva i jočinstva mejaši od istoka put s podneva isti Novaković što je u podlogu mu od Antona Mekinića i Dujam Mekinić od zapada isti Novaković s varoka isti što mi založi Anton Mekinić i Bulić pod zalog od stariji istoga Luke Mekinića.

Dragi d. Mate i brate. Ja sam bio naredio momu bratu da vam plati one mise ma vidjo da nije platio. Po maloj Ivi šajlem vam dva 2 fiorina po 2 libre ako očete reći za jednu martvu ovo(?) go.(?) misa 200 za jaspere pišite mi oli očete oli nećete. U priši puno s vamiliom vas pozdravljam. **Prugovo** na 2. marča 1840. Vaš slug(a) brat i priatejl d. Ivan Bulić.

XXV.

Imotski, 2. II. 1851.

Petar i Josip Dundić šalju Ivanu Novakoviću u Tugare 100 forinti da ih preda Anti Kadiću.

Pismo: latinica; papir: 20,5 × 27,5 cm, presavijan na 18 polja, poderan na dnu; bez filigrana; vidljiv trag crvenog pečata.

Dragi Ivane. U Imoskomu na 2 februarera(?) 1852. Molim vas neka znate da nisam moga doggi za buduchi da sam bio bolestan tako vas molim da mi pridate sto pineza u muniti fiorintom(?) a tto 1 fffio 100 reko stotina dajte Anti Kadichu a isti Ante Kadich ove pineze neka posiale odma a to po sigururu(!) čoviku zasto meni od potrebe ove pineze a zaradi vina neka mi stoi dokle doggi-em doli zasto znam da je siguro. Drugo nista nego da ste mi zdravo, vas priatel Jozip i Petar Dundich a vi meni zapovidite sto se more. (A tergo): Att(?) Josip Govani Novakovich di Tugare preme.

XXVI.

Nova Sela, 22. I. 1861.

Dekret o imenovanju župnika u selu Nova Sela.

Pismo: latinica (hrv. jez.); papir: 21×21 cm, finije izradbe, presavijan na 4 dijela, požutio, umrljan od vlage, mjestimično poderan i oštećen.

B: 1. Poštovanomu Misto Dekanata od Žeževice. Ukažuje podpisani da u dan 21. tekučegač Miseca Sičnja ove godine 1861. prišao je u Nova Sela, i izapočeo sluzbu duhovnu, budući odredjen 5. tekučega B. 26. od Pris. i Prip. Naredniztva za Kurata rečenoga Sela. Nova Sela na 22. Sičnja 1861. Nadbiskup(?) Mn. M. (a tergo): 1859, 14/8, 60 – 1, 62 – 1/ god. 2. i miseci i dana 15 skupa miseci 25 i dana 15.

XXVII.

Split, 25. I. 1863.

Carski proglas o regrutaciji u Dalmaciji za 1863. godinu.

Pismo: krasopisna latinica (tal. i hrv. jez.); papir: 22×35 cm, finije izradbe, presavijan na 8 dijelova, poderan na nekoliko mjesta.

No. 865. Avviso. Sua Maestà I. R. Apostolica si è graziosamente degnata di stabilire in 85,000 uomini il contingente di reclute pel completamento nell' anno 1863 da somministrarsi in tutto l' Impero. Di questo furono ripartite 896 reclute alla Dalmazia. Il Circolo di Spalato con riguardo alla sua popolazione ne deve(?) somministrare 456 fra queste però non sono compresi i crediti e debiti, che eventualmente si trovassero prenotati ai singoli distretti, e dei quali verra fatto il dovuto calcolo all' atto del reclutamento generale. Il contingente imputato al Circolo di Spalato dovrà essere fornito giusta la ripartizione distretto. nelle località e nelle giornate indicate nel segto Prospetto.

Distretto Pretorile	Numero delle reclute assegnate ad ogni distretto	Giornate stabilite per l'estrazione a sorte per l'acuttazione delle reclute
Spalato	83	16.17.18, 19 Febbrajo 1863
Almissa	21	21 " "
Traù	51	24,25,26 " "
Sign	72	28 Febbrajo 2 e 3 Marzo
Verlicca	24	5,6 Marzo
Imoschi	63	9.10.11 "
Vergoraz	13	14 "
Metkovich	22	16.17 "
Macarsca	28	20.21 "
Brazza	33	24.25 "
Lesina	30	27.28 "
Lissa	17	30 "

Restano quindi diffidati tutti gli obbligati al servizio militare di presentarsi all' I. R. Commissione di assento nei luoghi e nelle giornate come sopra determinati, mentre in quanto ai non comparsi si procederà a senso del §. 45 della legge 29 Settembre 1858 sul completamento dell' Armata. I Capi comunali ed i capivilla (capùilla?) dovranno accompagnare i coscritti alla Commissione d' assento suddettanel rispettivo capoluogo pretorile. Il presente sarà all' uopo convenientemente pubblicato tanto nel Capoluogo del Circolo, quanto in ogni Comune politica e censuaria. Spalto li 25. Gennajo 1863. Capitano Circolare. Alesan.

No. 865. Naglasje (Poglasje?). Njegovo Velicanstvo C. K. Apostolsko je milostivo odrediti 85,000 ljudiku svedaržanje za nadopunjenje vojske tekuće godine 1863 vojnikah biahu pripisana za Dalmaciju. Okoliš Splitski s obzirom na broi njegovih duša dužan je podslužiti 456 spomenutih vojnikah medju kojima zatonisu obumjeni svi onii koji bi se nasli zabiliseni ili na duzbeni, ili na dugu svake pojedine Preturie, i od Koih bitice ucinjena pristojna cina u vri-me obcenoga zapisevanja. Broj pristavljeni Okolisu Splitskomu bitiče odvietovan po Kotarskomu razredjenju u mistima i u dnevima zabilisenim u slidećemu Prigledu.

Kotar	Broj vojnikah zabilizenik svakomu Kotaru	Dnevi zabilizenik za zdrjebanje i za primanje vojnikah
Splitski	82	16.17.18.19 Veljace 1863
Omiski	21	21 " "
Trogirski	51	24,25,26 "
Sinjski	72	28 Veljace 2. 3. Ožuika
Verlički	24	5,6. Ožuika
Imotski	63	9.10.11 "
Vergorski	13	14 "
Metcovčki	22	16,17 "
Makarski	28	20,21 "
Brački	33	24,25 "
Farski	30	27,28 "
Viski	17	30 "

Ponutkujese zatim svi podložni službi vojničkoj prikazatise C. K. Odboru pristavljenomu za disanje u vojnike u mistim i u dnevim zgor zabilizenima, ostajuci, za one koji se nebi prikazali, nepomarsene zaprike uzdarzane u članku 45-mu zakona dneva 29 Rujna godine 1858. varhu nadopunjenja vojske. Poglavari obcinski i seoski moratice ispratiti svekolike zapisane u vojsku do pridrecenoga Odbora, u dotičnim Kotarima. Ovo bitice pristojno zavljeno toli-ko u glavnom mistu Okružia u svakoj obcini političkoj i censuarskoj. U Splitu na 25 Sičnja 1863. C. K. Vičnik Namistništva, i Vojvoda Okružni. Alesan.

XXVIII.

Blato, 1. VI. 1872.

Dokument za slanje nadničara iz Tugara na gradnju mosta (vjerojatno današnjega Pavić mosta ili mosta u Blatu na Cetini).

Pismo: latinica (hrv. jezik.), dvije ruke, tekst na početku oštećen; papir: 21×30 cm, finije izradbe, presavijan na više dijelova, požutio od vlage i veoma propao u gornjem dijelu i s lijeve strane; pečat: tragovi pečaćenja.

*Br. 41 ... (?) Tugara (!) Po upravam dosadvam pripisanim, od Vrimena kad imadu dolaziti, i kad inakoju uru svršiti radnju, Zato brez ijednoga ogovora, udneve niže imenovane imate poslati nadničara koliko slidi, za iznositi drvlje na most. Neka idju putem na Podgradje pa uzljut. 1. na 4. Lipnja Radioca: 6. 2. na 5. Lipnja is: 6. **Blato** na 1. Lipnja 1872. Dr. Jerko (?) Perišić Nadstojni radnje na mostu. P. s. ona drvlja štose nenalaze u Bušku Podgradja, i **Kreševa**, rečenoje uzapisniku 26. marča t.g. dase svi Glavali pobrinete to providit, i reko-ste daćete digod izać pa daćemo tražit, ali svak zaboravi, ija nevidi dase niko tizim ne brine. Namirijasan ja moji jaspri za radijauaca 7 po soldi 62. (a ter-go): B. 41. Nastojnik radnje mosta. Časnom glavaru u tugara. Službena.*

XXIX.

20. VI. 1872.

Popis i isplata radnika koji su radili na nekom mostu, vjerojatno na «Pavića mostu» ili na mostu u Blatu na Cetini.

Pismo: latinica (hrv. jez.); papir: 20,5×30 cm, finije izradbe, okomito presavijan napola, dokument pronađen u dva dijela i na dva mjesta pa sam ga naknadno zalijepio selotejpom po mjestu gdje je bio prerezan na dva dijela.

Koji su nanarećeni na most na 18. +1 Stipan Bulich od Jakoua +2 Petar od Jakoua +3 Luka od Stipana +4 Iuan Bulich po. Petra +5 Jure po. Marka, (precrano: +6 Bože Barich +) +7 Andrija +8 Iuan +9 Ante (10) Bože Barich. Koji su na 19 namost uto(rak) juna zanosivati driule. 1. Mati Markojnich 2 (precrano: Matte Sarich) Iuan Bulich po. (pok.) Petra 3. Mati Durakouich 4. Jure 5 Petar 6. Stipan Remeta 7 Mati 8. Anton 9 Andrija Jurisich (precrano: 10 Bože Banich). 1872. na 20. juna poslanan don Jerki Perisichu za 8 radijauaca za most posaditi 62 fi. – 4 – i sol. 96. Suuise poslanan za Božu Banicha sol. 62. Usue za 9 radijauaca ouosan posla po Vranichu.

XXX.

Blato, 17. II. 1876.

Dr. Perko Perišić iz Blata piše prijatelju Ivanu Novakoviću u Tugare u svezi s nekom torbicom i vinom.

Pismo: latinica; papir: 40x30 cm, finije izradbe, okomito presavijen napola pa onda dvostruko presavijan na 9 dijelova, izgrizen i poderan na nekoliko mjesta; pečat: tragovi pečačenja crvenim voskom.

*Vele Časni Gosne, i mili Prijatelju! Još davno vaša zaručnica bilamie priporučila, za jednu malu torbicu za Mandu, i jasam bio naručio kamie i dosad činio, i nazad malo dana(?) primio samje, ali posvemi nije nagodila kakosam ja mis(lio) ...(?) kaje, nehtje ista primi od harna Prijatelja i u...(?) jer čujem dase udaje, sritnonjoj bilo. Za davno (do)govorene mise, saljen vam Svidočanstvo samo nekase najdu kod vas. Šaljem do vas moga sinovca Petra, molečivas nebilimi poslali vina po Barila, do vrimena ajaću svrimenom što zapane platiti. Primićete po istomu Zeca 4 i jedan par pulastara, evo sve za bilig od ljubavi, harne. Ostajem sasvim srdcem pozdravljujući vas, tako vašu zaručnicu, sasvom vašom domaćom obitoljom, i sritnovam bilo dohodno veselje. Živili ... **Blato** na 17. Veljače 1876. Vaš Viran Prijatelj Dr Perko Perišić. (a tergo): Vele Časnomu Gosnu. Ivanu Novakoviću u Tugare.*

XXXI.

Klis, 11. bez mjeseca i godine

Potraživanja dugova, vjerojatno neke bratovštine.

Pismo: bosanica, pisana vrlo tankim perom, tekst križan, vjerojatno nakon vraćanja dugova; papir: 7x20 cm, s lijeve strane nepravilno odrezan, presavijan vodoravno napola.

*Iz anbara iz konobe, ovo je po libara – 24, ovo nije plaćeno – Juri Ivišiću va. – 12, Alviru Didoviću kvar. – 3, doni Didović cekina – 2 i munit gazet 28, Jadrićji Mijoviloviću kvarte – 3 dade cekin još ima dati libar – 19(?), Kaštelaninu dado kvartu – 1 plati i ostavi kaparu libara – 10 pogodi po libara – 23, još kvarat – 10 plati sve ovi ozgora. Don Duji Nenadiću dado kvarte – 2 po libara – 24 ovo je za mise Alaćeve. Don Nikoli Radiću kvarte – 2 po libar – 24 za mise za Laću. Kumu Didoviću kvarte – 2 po libar – 25. Mati Glavinovu za Jiliju(!) kvarta – 1 po li. – 25 a jednu usuh na pod u anbar, dado Mati kvartu – 1 za jlubav. Bubiću kvarte – 2 plati udijl gotovo. Na Didoviću libar – 16, na kumi Stani li. – 6, na Ivanu Diveničiću li. – 12 i soldini – 10, na Jadri Mijoviloviću li.(!) libar – 19, na Čiliji(!) libar – 25, na udovici Bandalovića libara – 25. **Klis** na 11. Koli(ko) doma žita dajem . Najprije kvarte – 2 i va. – 4 drugi put kva. – 2 i va. – 6 treći put kva. – 3 mane va. – 2 četvrti put kvar. – 2.*

XXXII.

Kliška varoš, bez datacije

Presuda dobrih ljudi u parnici za imovinu među Marom i Petricom Alaćevom na jednoj i Jelom i Mandom, kćerima pok. Stipana Alaća na drugoj strani.

Pismo: bosanica; papir: 29×20,5 cm, presavijen okomito napola pa onda dvostruko presavijan na 4 polja, izgrizen na desnoj margini čime je i tekst oštećen; vodeni znak: cvijet; pečat: nije sačuvan iako je naznačeno njegovo mjesto.

*Neka bude u znanje svakomu sudu i pravdi dih bude preneseno ovo pismo koje se čini u **Kliškom varošu** kako osudiše **dobri ljudi** odabrani od Mare i Petrice Alaćeve i Jele i Mande ćeri poko. Stipana Alaća. Imadući pravdu među sobom naćošje Jele i Manda Stipu Jelića a Mare i Petrica serdara Gargu Perkovića i učiniše pronkomeš(!) da pravda ne može ići veće naprid i ko bi probudijo da gubi pravdu. Naj parvo osudismo od kuća na četiri parte da se p(o)dili i nemećući nove kuće nego stare to jest jedan dija Mari drugi Petrici treći Jeli i Mandi a četvarti poko. Anti za dušu: drugo od robe i pokućstva što se naće od starine kako i kuće da se podili ol(i) samo da se dade Petrici suviše jedan kotlić i Mnada(!) (Manda?) budući da nije ženila ni odavala. Treće duga sve što se naće na parte kako i dobra. Četvarto od zemlje naćosmo što je posaćeno novoga vinograda da uživa Mara i Petrica dokle je živ tars i da daju treću Jeli i Mandi od jniove parte vinograda a kada pomajnka tars Jeli i Mandi zemlja što ji dohodi kako su i ostaluzemlju podilili. Peto kada Petrica umre jnezina parta od zemlje neka pane među sve ćerše a veštida neka stoji u Mare i Petrice a ka(d) one omru veštida ćeršam kako su budući da izgovara u heritad koliko muška koliko ženska. Šesto naćosmo novu kuću za dušu poko. don Petru i svu robu jnegovu i svu robu jnegovu(!) redovničku i što se more jnegova naći steč(e)nja iliš samo da se dade kad se proda ono j(as)pri Jelini i Mandini kako je u parvi karta (su)ćeno i to jest polak materistva. Pisa jah **kurat** do(n) Nikola Bulat **od varoša Kliškoga** i za veću viru pečati s **pečatom B. G. od varoša Kliškoga** kako sliša od sudaca rećeni. Misto pečata. (a tergo): Kopja od sećencije dobri ljudi među Alaći.*

XXXIII.

Bez datacije

Pismo neimenovanom poljićkom knezu u Tugarama u svezi s granicama prema Splitu i Sinju. A tergo podatci o dugovima s početka XIX. stoljeća.

Pismo: bosanica, kraj teksta odsječen; papir: 19,5×14 cm, presavijan na nekoliko dijelova; vodeni znak: sačuvan dio velikih udvostručenih slova V C ili V G; pečat: tragovi pečaćenja.

Broj 320. Gosnu. komešu u Tugare. Ona **dva meša** koni slusu za **putnike** za kraljisnike od Splita i **Sijna** imadu biti čuvani, i dolaseći na onima kraljisnike od istoga Splita oli **Sijna** ovi imadu biti opraćeni od zakonite feri (fedi?) od šanitari kako dolazi naredisno od štaresine – za isti uzroč pać nasi kraljisniki imaduse providiti od isti feda od šanitadi za prići u Splitu, ili u **Sijnu**, i za ta rasloć ti nećies dopustati prilaziti nikogar od z(g)or imenovani kraljina na nasu ako nebudu imati rečene fede šanitaske. Ovo ćieti služiti na odgovor tvoje pisane u dan danasni. (a tergo): 1809. Ivan Bile vina boce 4 još boce 2 za mater mise 3. Bile vina boce 4 još boce 3 još boce 2 ... (?) po gaze(t) 30 na strazu bocu 1 u Split bocu doma boce 2. Ante Paveško 1810. vina boce 2 Mande bocu 1 još Ante bocu 1. Ivan Perac vina bocu još bocu 1. 1807.(?) Andriji Pavešku po sinu boce 2 Andrija bocu. Andriji Pavešku vina boce 4 Mande boce 3 Mande još bocu 1 Andrija boce 2. Juri Pavešku po Anti posla boce 2. 1807. Stipanu Gargurinoviću boce 2. Mate Antićević boce 4 na konat 2. Anti Gargurinoviću po junaku vina boce 2 još 2 po libar 5. Mijo Baričić p. (pok.) Antona vina bocu 1. Kate Paveška vina boce 2 još bocu 1. Broj 320 na prisna šanitarj Omiška gosnu. komešu u Tugari.

XXXIV.

Bez datacije.

Kratka zabilježba o uvozu i prodaji imotskog vina u gostionici u Splitu.

Pismo: bosanica; papir: 14,5x8 cm, neravno odrezan; vodeni znak: sačuvan djelić.

U Split baril – 7 ipo ipo(!) libar – 28 ovo **Imoćaninu** kadje bija u Splitu Mati Kašaru iz **Imoske** na oštariji.

LITERATURA

KUŽIĆ K. (1997.): *Povijest Dalmatinske Zagore*, Književni krug, Split.

BRKOVIĆ, M. (2005.): *Zadarsko-poljičke isprave iz XVIII. stoljeća*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 47, Zadar.

Milko Brković

SOME UNPUBLISHED DOCUMENTS FROM POLJICA RELATED TO THE AREA OF DALMATINSKA ZAGORA

SUMMARY

The paper discusses 35 documents from the beginning of the 18th century until the end of the 19th century written mostly in Bosnian Cyrillic alphabet (Bosančica) in Croatian language or in Italian language (a smaller part of the documents). Four documents were not dated, but according to the writing style and theme, they could have originated before the 17th century. The author provides their regesta, description of the material on which they were written, and text transcripts. Chronologically, the texts refer to: occupation of Klis in 1648, when it was conquered by the Venice, i.e. its general Leonardo Foscolo; short note written by Klis parish priest; order of Venetian governor Jakov Boldun to Poljica count related to collecting the tax from in the province in the amount of 3,000 *libars* in the period of three months, court receipt issued to Ivan Babić for the money paid in connection to the murder of Jakov Jakić; paying the income tax from the estates in Blato, debts of P. Bezina toward great Poljica count Ivan Novaković that cannot be covered due to great drought; receipts of old bordering estates in Bisko and Blato that were no longer a part of Poljica; stolen church goods, debts toward Kape of Klis; debt of Frane Bašić; debts for Ugljane in 1757, 1758 and 1755; land sold for heritage in Blato; price of the commodities bought from Imotski; surrender of the army; buying the pigs; wine; ordered and celebrated masses; taxes; shipment of saddlebags and 50 *carantanas* from Petar Toše of Dicmo; delivery of 100 forints to Ante Kadić; decree regarding the appointment of parish priest in the village Nova Sela; imperial proclamation on recruitment in Dalmatia in 1863; sending, listing and paying off day laborers from Tugare for building a bridge; verdict of good men in a lawsuit for property; border toward Split and Sinj; and import and sale of wine from Imotski in an inn in Split.

Key words: Dalmatinska Zagora, Poljica, unpublished documents

Krešimir Čvrljak

Odsjek za povijest hrvatske književnosti, HAZU, Opatička 18, 10000 Zagreb

e-mail: cvrljakk@hazu.hr

DALMATINSKA ZAGORA U DIJARIJU CARA I KRALJA FRANJE JOSIPA I. GOD. 1875.

*J' ai pensé que le genre des voyages appartenoit [sic!] à l' Histoire,
et non aux Romans.*

(Volney, 1792: V)

*Da der Monarch seine (in dem allerhöchsten Handschreiben
an die ungarischen Obergespänne) wörtlich ausgesprochene
Überzeugung, 'daß man, um Länder wohl zu regieren, sie zuerst
genau kenne müsse', zugleich auf Geschäfte mit Hinsicht übertrug,
welche zu dem beabsichtigten Ziele führen sollten.*

(Lichtenstern, 1817: 21)

*Voyage, dit un proverbe turce, la perle voyage et monte au front des
rois. Tous ceux qui s' éloignent de leur foyer n' ont pas, je suppose,
la prétention de ressembler à des perles, et toutes les perles n'
aspirent pas à être incrustées dans le diadème des rois. Il en est,
si je me ne trompe, qui préféreraient simplement s' attacher à la
cravate d' un savant ou au collier d' une jeune fille. Louis XVIII: L'
exactitude est la politesse des rois.*

(nav. Matošić, 1960: 473)

Ključne riječi: Franjo Josip I., Habsburška monarhija, Cesare Garimberti, Emilio Schatzmayer, europski putopisci, Turci

UVOD

Vladarsko geslo Josipa II, suvladara (od 1765.) svoje majke carice Marije Terezije, bilo je da vladar mora poznavati svoje zemlje da bi njima dobro vladao. To je geslo sadržavalo stanoviti samopoticaj da će to dobro poznavanje i tu dobru vladavinu polučiti samo putovanjima u te zemlje.¹ To je Josip II. i či-

¹ *In extenso* ono glasi: *Da der Monarch seine (in dem allerhöchsten Handschreiben an die ungarischen Obergespänne) wörtlich ausgesprochene Überzeugung, 'daß man, um Länder wohl zu regieren, sie zu-*

nio 1768., 1775., 1783., 1786. i 1788. Te godine navodimo, razumije se, kao godine carevih putovanja u današnje hrvatske krajeve.² Takvu motiviranost ne smijemo, bar dijelom, isključiti iz putovanja Franje Josipa I. ravno stotinu godina nakon drugog putovanja Josipa II. u Hrvatsku.

U kojem pak političkom ozračju car Franjo Josip I. stiže u Dalmaciju? Stiže na pregrijano poprište bespoštednog političkog rata između narodnjaka i autonomaša. Stiže dakle u vrijeme dok je vrelo i kipjelo u dalmatinskom političkom loncu. Narodnjaci su čekali Držislava Silnoga, Krešimira Velikoga i Zvonimira Blagoga. U toj uzavreloj kampanji najgrlatiji glasnogovornik narodnjaka bio je moćni i utjecajni zadarski *Narodni list*. Vrhunac se dosiže dočekom cara u Visu sa 59 narodnjačkih općinskih načelnika. Ta vrenja koja su se obilno prelijevala iz svojih baznih tabora ili *lonaca*, dovela su do saborskih izbora 1876., kada narodnjaci uvjerljivo pobjeđuju: 30 narodnjaka naprama 11 autonomaša. Hrvati narodnjaci žele pripojenje Bosne i Hercegovine austro-ugarskoj monarhiji, do čega i dolazi god. 1878. No, nije tu načelno u pitanju sraz autonomaša i narodnjaka kao takav. U sklopu tog sraza je i aktualno hrvatsko i srpsko pitanje u Dalmaciji. U pogledu sjedinjenja Dalmacije s maticom Hrvatskom isprva je vladao sklad između Hrvata i Srba. Zajednički su se borili za uvođenje hrvatskoga jezika u škole i urede; jedni i drugi su bili u Narodnoj stranci. Klica razdora posijana je ratom Srbije i Crne Gore protiv Turske, koji je podigao srpsku narodnu svijest. Noviji hrvatski povjesničar u tom kolopletu užarenih političkih zbivanja premoćnom pobjedom narodnjaka nad autonomašima razlučuje bitne odrednice reflektiranja s jedne strane te pobjede, a s druge strane okupacije, odnosno, aneksije Bosne i Hercegovine na opće političko stanje u Dalmaciji. Sve je među Hrvatima rezultiralo frenetičnim odobravanjem aneksije, jer su se nadali da će se Bosna i Hercegovina pripojiti Hrvatskoj, dok su se Srbi jednako frenetično protivili aneksiji koja je rasplinjavala njihove snove o sjedinjenju Bosne i Hercegovine sa Srbijom i Crnom Gorom. Bila je to sasvim čvrsta podloga za rascjep između Srba i Hrvata, rascjep koji se nazirao već kod izostanka obilnijeg ploda od pobjede narodnjaka.³ To je ono čega se dalekovidni Franjo Josip I. pribojavao i zbog čega na svom putu nije pravio nikakve razlike između rimokatoličkog i pravoslavnog klera i njihovih naroda, zalazio u crkve jednih i drugih, driješio carsku kesu za sirotinju jednih i drugih. Caru su bila puna usta vrućih krumpira i pune ruke kestena netom izvađenih iz vatre. Zbog toga je odluka o carevu 12-dnevnom proputovanju i obilasku Dalmatinskom zagorom u pravo vrijeme i u pravo svrhu donesena, iscrta-

erst genau kennen müsse', zugleich auf alle Geschäfte mit Hinsicht übertrag, welche zu dem beabsichtigten Ziele führen sollten (LIECHTENSTERN, 1817: 21).

² ERCEG, 1966: 223.

³ NOVAK, 1969: 84.

na, isprogramirana i provedena.⁴ No, i upoznavanje svojih zemalja radi bolje vladavine u njima i precizno naciljani dolazak u posjećene krajeve baš u vrijeme uskipjelog političkog vrenja bili su također latentni dio priprema u duboko latentnoj pozadini pokretanja ratne mašinerije u Schönbrunnu za vojni pohod na Otomansku Bosnu i Hercegovinu. Planer – mozak u neposrednim predpripremama bio je osobno monarh zajedno sa svojim najbližim vojnim suradnicima. S današnje vremenske razdaljine i na podlozi rezultata najnovijih istraživanja, putovanje cara Franje Josipa I. u Dalmaciju valja uzeti za prevažnu spornu u schönbrunnskom vojnom projektu za akciju god. 1878. Dobro upućeni suvremeni politički povjesničar kratko i jasno piše: *Ustanak u Hercegovini pobudio je Franjo Josip svojim putovanjem u Dalmaciju u proljeće 1875. Malo iza toga počeo je ustanak.*⁵ Nešto prije, za istoga povjesničara i našeg najboljeg poznavatelja političke platforme u austrijskim i njemačkim putopisima 19. st., *istraživanje putopisne literature o Bosni i Hercegovini pokazalo je da je ustanak nadahnua Franjo Josip svojim putovanjem u Dalmaciju u proljeće 1875.*⁶ Na cara u *šetnji* tik uz granicu (npr. u pograničnom Metkoviću, ali i drugdje), razložito možemo gledati kao na radoznaloga i već nestrpljivoga izvidnika. Prema tome, u skladu sa svime uvedeno iznesenim, zacrtanog dana, tj. 1. travnja 1875. u 5 sati izjutra sve je moralo biti spremno na željezničkoj postaji u Beču za polazak u Veneciju.

* * *

Tek što je bio isplaniran duž današnjeg hrvatskog Jadrana, ali i dijela crnogorskog, točnije, od Pule do Budve u trajanju od ravnih mjesec i pol dana (1. travnja – 15. svibnja), itinerar Franje Josipa I. doživljava u Hrvatskoj jaki publicitet. Odlazak iz Beča protekao je u svečanom ozračju. Čitava je postrojba, sastavljena od najrazličitijih stručno profiliranih carskih dužnosnika, krenula zajedno s carem 1. travnja 1875. na put iz Beča u Hrvatsko primorje i Dalmaciju. Garimberti u popisu (*Elenco*) na početku Dijarija (odmah nakon Predgovora) donosi imena i službene položaje najviših carskih dužnosnika kojima je posao bio najviši stupanj sigurnosti cara i njegove obitelji u Schönbrunnu i izvan Schönbrunna. Na Garimbertijevu popisu ih je 34, ali tu ima i onih poimenice neiskazanih. Od njih 34, za carev put Dalmatinskom zagorom određeno je njih 15.⁷ To su bili pretežno visoki vojni dužnosnici, među kojima i dva visoko

⁴ Usp. NOVAK, 2001: 311-312.

⁵ PEDERIN, 2005: 462. Ustanak je počeo u Gabeli, zbog čega se dugo čula uzrečica *munja od Gabele*.

⁶ PEDERIN, 2005: 460, 485.

⁷ GARIMBERTI ih navodi ovim redom: pomoćnik generala bar. Mondela; pomoćnik generala vit. Becka; ađutant Ala; pukovnik vit. Kraus (alternativa: bojnici bar. Teuffenbach); bojnici bar. Wersebe; general topništva bar. Rodić sa šefom glavnog stožera Dabićem; okružni kapetan bar. Pascotini; ministar oružanih

pozicionirana Hrvata, dalmatinski namjesnik domaršal barun Gabrijel Rodić (1812.-1890.) i šef glavnog stožera Dabić.

CESARE GARIMBERTI, carev putopisac i kroničar, već od prvog dana potanko je kao očevidac unosi u carev dijarij sve ono što je car vidio i doživio, te o tome dvije godine kasnije objavio u Zadru pozamašni *Diario storico del viaggio di Sua Maestà Imperatore e Re Apostolico Francesco Giuseppe I.* No, iscrpno će se na to carsko putovanje osvrnuti i EMILIO SCHATZMAYER, profesor na Carsko-kraljevskoj višoj gimnaziji u Zadru, u knjizi *Dalmatien* (2. Auflage der *Kaiserreise* u. s. w.)..., Triest, 1877. Carev dolazak u Dalmaciju bio je u sklopu sveobuhvatnog pohoda što ga je *Augusto Viaggiatore* poduzeo u najjužnije pokrajine svoga carstva. Međutim, nas ovdje zanimaju samo one dionice puta koje car nije preplovio u nekoj od više raspoloživih luksuznih jahta, nego preturio u drndavoj kočiji ili krutom sedlu, a ponegdje i pješice po dalmatinsko-zagorskim vrletima, usponima i spustovima, po kiši i proljetnoj stude ni, od Skradina do Metkovića.⁸ Putem prolazi kroz deset komuna u kojima je obitavalo oko 130 tisuća stanovnika. Na cijelom području školska nastava se održavala u 47 škola u koje su djeca pristizala iz 225 sela, a djelovalo je 75 katoličkih župa i 31 parohija. Uza sve napore i za čovjeka srednje životne dobi u kojoj je car tada bio, smagao je volje i snage sve to razgledati i obići.⁹ Kao poglavito obilježje cara putnika GARIMBERTI u Dijarij unosi monarhovu minucioznu skrb da ne propusti ništa od onoga što mu se činilo prikladnim u naumu i želji da pridonese sreći na tlu svoga carstva (... *nulla omette di quanto gli appare adatto a render felice il Suo Impero, e nella Sua nobilissima abnegazione non conosce sacrificio, cui in ogni tempo non sarebbe pronto a sostenere per esso*).¹⁰ Časomice se prometao u običnoga putnika čija radoznalost i na-

snaga Horst s pomoćnikom kapetanom Müller-Wandauom; sveučilišni profesor dr. Coglevina; časnik iz Vojne kancelarije Swoboda; kancelarijski službenik u Kabinetu; blagajnik u Dvorskoj kancelariji Schmeer; pomoćnik nadzornika LINGER; liječnik primarius dr. LANYI; sobar Njegova Veličanstva; domar Njegova Veličanstva i poslužnik u spavaćoj sobi (*Elenco*).

⁸ Car je doista postupio tako kao da je poslušao riječi HEINRICHA NOÉa, s kojima ovaj započinje šesto poglavlje (*In der Zaworje*) svoga putopisa: *Wer Dalmatien kennen lernen will, darf sich keineswegs damit begnügen am Strande hin zu gehen, die Uferstädte zu besichtigen und an einen oder andern Insel zu landen. Es ist das freilich, mit Benützung der Dampfschiffe, die bequemste und auch diejenige Art, welche von den meisten Reisenden beliebt wird. Selbst Manche von Denjenigen, welche über das Land geschrieben haben, kennen nur die Küste* (NOÉ, 1870: 203).

⁹ Otprilike 30-godišnji FORTIS uzdahnuo je negdje na području Neretve u sutonu još jednog *zamornoga dana* (FORTIS, 1984: 237). Petnaest godina stariji Franjo Josip I. zasigurno je svakodnevno navečer odlazio na počinak nakon *zamornoga dana*.

¹⁰ CESARE GARIMBERTI, *Diario storico del viaggio di S. M. I. e R. Ap. Francesco Giuseppe I, Imperatore d' Austria, Re d' Ungheria, ecc., ecc., ecc.*, Zara, 1877., str. 13. Gdje god se u nastavku pokaže uputnim ovako u zagradama potkrijepiti izlaganje izvornim GARIMBERTIJEVIM tekstom, mi ćemo to činiti. No, da bismo izbjegli dodatnu kumulaciju bilježaka, odmah ćemo u zagradama nakon izvornog teksta, uputiti inicijalnim slovima samo prvih dviju riječi na naslov GARIMBERTIJEVA djela. Dakle: *Ds*, 13.

čin promatranja upućuju na obilježja mnogih znamenitih putnika. Primjetno je iz GARIMBERTIJEVIH zapisa da je car po dolasku u neko mjesto na upućene dobrodošlice lokalnih prvaka sa zadovoljstvom primao uvjeravanja u odanost i privrženost. Iskusni vladar zacijelo je iz tih uvjeravanja osluškiavao bilo naroda i stupanj privrženosti habsburškoj kruni, što znači provjeravao prevažne parametre za procjenu političke statike u nekome od dijelova carstva. Uspjehu složenoga putovanja car je zacijelo i osobno pridonio. Imaju li u nekome potvrdu riječi francuskoga kralja Luja XVIII. da je točnost uljudnost kraljeva,¹¹ onda je svakako imaju u caru Franji Josipu I. koji je uvijek i svuda u šest sati poslije podne objedovao i uvijek i svuda u isto vrijeme odlazio na počinak, te ustajao u smiraju ranojutarnjih sati da bi ažurirao svoje vladarske obveze.

Dolaskom iz Zadra u Obrovac stiže nadomak Dalmatinske zagore. Uprizorenje dočeka u Obrovcu, ali i u Benkovcu, Smilčiću, Zemuniku i Babindubu, prototip je scenarija svih nadolazećih dočeka kakvi će ga blago iznijansirano pratiti sve do Metkovića: natiskano mnoštvo, istegnute vratovi, slavoluci, zastave, živopisne narodne nošnje, pucnji iz mužara i arkebuza, vatrometi i krijesovi, te zvonjava s crkvenih zvonika, uz neizostavne poklike *Živio!*. Svuda gdje je stizala, *Augusta persona* neumornog carskog i kraljevskog putnika za GARIMBERTIJA je bila središnja točka (*il punto centrico*, *Ds* [Introduzione, 4]). Opći je dojam da su se ljudi natjecali tko će caru i njegovoj pratnji bolje pokazati ono svoje autohtono. No, svim dočecima, uz više noćenja po unaprijed utanačenim odredištima, car udara osoban i osebujuć pečat: zalazi u škole, propituje učenike, pohodi crkve i pribiva misama, posjećuje komunalne zatvore, da bi ponegdje i pomilovao pokojega zatvorenika. Neizostavno bi upriličio susret s jednim i drugim klerom, te komunalnim vlastima. Zanimao bi se za sveukupan život u dotičnom kraju: za poljoprivredne kulture, upravni ustroj, školstvo, vjerski život i dr. U susretu sa dronjavom sirotinjom obvezno je driješio carsku kesu i podašno dijelio fjorine.¹²

1. OD SKRADINA DO KNINA: SVEZNATIŽELJNI I SVEVIDNI CAR U POLAGANOJ ŽURBI

Cara kao ranoranioca upoznajemo u Šibeniku kada je 17. travnja već u 4 sata izjutra sve bilo spremno za polazak jahtom *Fantasia* sa šibenske obale u pravcu Skradina u koji stiže u 6 i pol sati. Za jahtom *Fantasia* Krkom su braz-

¹¹ *L'exactitude est la politesse des rois* (MATOŠIĆ, 1960: 473).

¹² S time ćemo se obilno susretati na carevom putovanju Dalmatinskom zagorom. Pobožni i obrazovani monarh mogao je naći potvrdu svoje darežljivosti i razumijevanja prema siromasima i nevoljnicima u starozavjetnim Izrekama (31, 20): *Siromahu dlan svoj otvara, ruke pruža nevoljnicima*.

dili brod *Lucifer* i jahta *Andrea Hofer*. Već na Prukljanskom jezeru došli su ga u svojim brodicama pozdraviti razdragani i znatiželjni Skradinjani, te u znak pozdrava pripucavali iz pušaka i mužara. Uzvodno Krkom car je promatrao strme i visoke priobalne stijene na kojima su najčešći žitelji bili usamljeni vrapci i koze (*Oltrechè dalle capre, quelle altezze sono frequentate anche dai passerii solitarii, ...*, *Ds*, 310). Veseli cvrkut vrabaca GARIMBERTI također uključuje u prirodni scenarij dočeka cara (... *parevano /sc. passerii – K. C./ essersi data la posta per salutare anch'essi il passaggio dell'Imperatore*). Vodenim putem prema Skradinu odasvud puca pogled prema obrađenim, terasasto i stepeničasto isprekidanim vinogradima. U prvi mah ne baš preveliko Prukljansko jezero odjednom se prema Skradinu suzuje tako da Krka ostavlja dojam zbijeno položene rijeke među stijenjem (*È il lago di Prokljan, non grandissimo, ma che fa l'impressione di essere sterminato a chi esse dal fiume così rigidamente incassato fra le rupi*). Car stupa na tlo Skradina,¹³ komunalnog središta s otprilike 900 stanovnika od sveukupnih 7300 u cijeloj komuni.¹⁴ Slavoluci, zastave, umjetni zidni sagovi, pucnji iz pušaka i mužara, natisnuto mnoštvo na obali, sve nam to valja uzeti za protokolarni dekor kakav neće biti priređen samo u Skradinu. GARIMBERTIJA se sve to dojmilo kao fantastičan prizor (*fantastica scena, Ds*, 311). U Dalmaciji Skradin nosi prvenstvo po uzgoju dudova svilca. S tim proizvodom, ističe GARIMBERTI, komuna Skradin drži prvo mjesto u Dalmaciji (*tiene in Dalmazia il primo posto, Ds*, 312). K tome, Poljoprivredna zadruga (*Comizio Agrario*) nosi prvenstvo u pokusnom radu nekim prikladnim sredstvima za razvoj poljodjelstva (... *per l'attività e perseveranza negli esperimenti dei mezzi opportuni a sviluppare l'agricoltura*).¹⁵

Selo Dubravice nadomak Skradinu bogate su zalihama kamenog ugljena (*ricchi depositi di carbon fossile*). Na taj GARIMBERTIJEV priopćaj, kraći od dva retka, *o bogatim zalihama kamenog ugljena u Dubravicama*, držim uputnim

¹³ GARIMBERTIJU je poznat Plinijev spomen antičke Skardone: *l'antichissima Scardona, ricordata da Plinio*. GARIMBERTI ne navodi Plinija, ali se znade da kod Gaja Plinija Sekunda Starijeg (Gaius Plinius Secundus Maior, 23./24.-79. g.) imademo dva spomena antičke Skardone: *Historiae Mundi*, Venezia, vol. 1844, III, 25, 21, col. 389 i III, 26, 22, col. 391.

¹⁴ Neka vrlo dojmlija zapažanja za prolaska Skradinom potkraj drugog desetljeća 19. st. imademo iz carske *prve ruke* Franje I. god. 1818., tj. iz njegovih osobnih dnevničkih zapisa. Prema tim zapisima, Skradin je 1818. bio napučeniji (*s više od tisuću duša*). Od toga je pravoslavaca 400 duša. Prošao je kao i Franjo Josip I. glavnom skradinskom ulicom koja za Franju I. vodi između lijepih kuća s nekoliko katova koje nisu nabačene; na njima se vide i trijemovi (KRMPOTIĆ, 2002: I, 160, 163).

¹⁵ Uočljivo je da GARIMBERTI, uz tolike prirodne i druge blagodati općine Skradin, uopće ne spominje skradinsko ribarstvo. Poznato je da je već u Statutu grada Skradina (14. st.) bavljenje ribarstvom propisano posebnom statutarnom regulativom. Prevoditelj i priređivač *Statuta grada Skradina* dr. ANTE BIRIN raspravio je u uvodu pitanje ribarstva i ribolova u skradinskom akvatoriju (*Statut*, 2002: 82-84) u kojem se nije prestalo ribariti do dana današnjega. Statut sadrži tri glave (XXV, LXXVII i CXXIV) u kojima je izravno riječ o ulovu ribe. Ribarilo se ponajvećma na Prukljanskom jezeru kojim se car provezao na putu iz Šibenika u Skradin.

nešto se iscrpnije nadovezati zbog tadašnje, a pogotovo ranije važnosti rudnika u Dubravicama. Kao podlogu za tu svoju amplifikaciju uzeo bih jedan stručan i informativan zapis u zadarskoj *La Dalmazia* iz 1845. i jedan znanstveni rad iz 1989. također iz Zadra. Ti se radovi, štoviše, dopunjuju u podacima. Kao prvo, nije točno da je poljski knez i Napoleonov prijatelj Aleksander SAPIEHA (1773.-1812.), jedan od znamenitih putnika u Skradinu god. 1804., pročitao kod A. FORTISA o rudniku u Dubravicama s jednostavnog razloga što se rudnik počeo iskorištavati u devetom desetljeću 18. st.¹⁶ Rudnik je pronašao i počeo ga iskorištavati mletački poručnik G. BILLIA, nakon što je za to priskrbio investituru. Ugljen se jedrenjacima prevozio u Rijeku za potrebe tamošnje šećerane.¹⁷ Povjereništvo šećerane u Skradinu vodio je IVAN PEROVIĆ. Uskoro dolazi do obustave kopanja ugljena, što je potrajalo do god. 1835., poglavito zbog obnove rudnika.¹⁸ Rudnik u Dubravicama bio je za ono doba vrlo dobro opremljen. U međuvremenu, izgrađena je cesta od Skradina do Dubravica, kojom se ugljen prevozio do obalnih krcališta (*carbonelle*) u Skradinu.¹⁹ Nekako u to vrijeme otvoren je rudnik i u Velikoj Glavi do koje je cestu izgradio ANTUN MAKALE.²⁰

Nije naravno izostao svečani pozdravni govor skradinskog komunalnog načelnika s dobrodošlicom, na što je car spremno odgovorio i posebno naglasio:

¹⁶ ČVRLJAK, 1995: 144, 149. GIANGIACOMO DANIELI, dopisnik zadarske *La Dalmazia*, ističe da je dubravički rudnik bio omiljeno posjetilište ljudi od struke: ... *la miniera veniva visitata da personaggi distinti, da diversi professori dell' accademia militare di Venezia e da buon numero di cadeti*, ... (DANIELI, 1845B: 240).

¹⁷ Poglavitu pogodnost u svezi dovoza ugljena do dotičnog broda zadarski dopisnik je polagao u neveliku udaljenost do plovnog odredišta: ... *la cui distanza dal mare o lago di Proclian, non è maggiore di quattro miglia venete di strada* (DANIELI, 1845B: 239).

¹⁸ DANIELI dovodi ponovno otvaranje dubravičkog rudnika u svezu s trenutnim stanjem u siveričkom rudniku: *Inoltrati che furono i lavori della miniera di Siverich sul monte Promina, al Dubravizza*, ... (DANIELI, 1845B: 239).

¹⁹ DANIELI nas pobliže upoznaje s gradnjom te ceste: *Fu allora che a spese della grande compagnia di Vienna, fu fabbricata una strada da Dubravizza fino a Scardona con quattro ponti, tre dei quali di legno ed uno in pietra, e sulla quale principiò il trasporto del fossile e con carri ed a schiena di cavallo* (DANIELI, 1845B: 240). Dometnimo k ovome da su za talijanskoga kapetana i putopisca AUGUSTA GIACOSU, zbog male udaljenosti Dubravica od Skradina, Skradinjani bili rudari, dok mu je Skradin rudarsko seoce (GIACOSA, 1890: 37-42 *passim*).

²⁰ Osim o Velikoj Glavi, DANIELI govori o još osam rudokopnih lokaliteta na području komune Skradin, ali slabije iskoristivosti: ... *in fatti furono trovati (sc. strati di carbone – K. C.) nelle seguenti località: al sorgente della Verbizza..., a Rasline, a Poiliane, a Vaciane, a Velica Glava, a San Rocco, a Ruppe e finalmente a Bribir e Piramatovzi; in tutti questi punti però in poca quantità ed in istrati sottili* (DANIELI, 1845B: 240). Dopunjavali smo s ovim bilješkama za nas ovdje važne podatke suvremenog zadarskog ekonomskog povjesničara ŠIME PERIČIĆA u njegovu radu *Nekoliko fragmenata iz ekonomske povijesti Skradina u XIX. st.* (PERIČIĆ, 1989: 80-81). No, kod DANIELIJA možemo naći još mnogo stručnih podataka o kakvoći dubravičkog ugljena, o mnoštvu petrificiranih morskih tjelešaca u komadima rudače i dr. Usp. s FORTISOVIM pronalaskom zuba od morskog psa u Rupama (ČVRLJAK, 1995: 91). Još će veće iznenađenje DANIELIJU prirediti pronalazak u komadu rudače u Siveriću čovjekove čeljusti s potpuno sačuvanim zubalom: ... *nel carbone una mandibola umana con tutta la dentatura*, ... (DANIELI, 1845A: 151).

– Pričinja mi ugodnost što svojim posjetom mogu iskazati počast ovoj radišnoj komuni koja se na području poljodjelstva može predstaviti najvećim uspjesima (... *sul terreno della produzione agricola è in caso di poter già presentare degli ottimi successi*, *Ds*, 312). Koristi priliku, kao što će to činiti i u drugim komunalnim središtima, da bi Skradinjanima zajamčio punu vladarsku zahvalnost (*Loro, Signori, possono essere sicuri della Mia Grazia Sovrana*). Uslijedio je prijam klera u komunalnoj zgradi, zatim komunalnih vlasti i raznih udruga. Potom, obilazi sve važnije u Skradinu. U pratnji načelnika i okružnog kapetana, car je posjetio crkve, urede, škole, a posebno se zadržao u Poljoprivrednoj zadruzi kojoj je i tom zgodom uputio pohvale za njezin rad. Sve se odvijalo uz burni pljesak okupljenih Skradinjana, i ne samo Skradinjana.

Inače, u Skradinu je vrelo i kipjelo u loncima narodnjaka i autonomaša, baš kao i na drugim postajama careva putovanja. Na to sam se iscrpnije osvrnuo u povodu dolaska u Skradin, nešto više od četiri godine nakon Franje Josipa I, još jednog velikog Franje, *hrvatskog Paganinija*, FRANJE KREŽME (1862.-1881.).²¹

Uslijedio je odlazak na Skradinski buk brodom što ga je vukla parna šalu-pa.²² Car je bio očaran Krkinim veličanstvenim posljednjim slapom. Na više mjesta duž cijeloga puta kroz Dalmatinsku zagoru, kao što ćemo vidjeti, car je primijećen u nekom posebnom stanju zanesenosti, očaranosti viđenim, s prirođeno imanentnim vizirom pred raskošnim prirodnim ljepotama. S time se po prvi put susrećemo pred Skradinskim bukom (*rimase lungamente come assorto nell'imponente spettacolo*, *Ds*, 313). Car nalazi vremena, volje i snage ispeti se na razinu gornjeg toka Krke, blizu mlinica da bi otud utonuo u zanosne misli o viđenome.²³

Danas, 136 godina od boravka Franje Josipa I. u Skradinu, ne nalazim jaču izričajnu moć da bih snažnije ispratio cara iz Skradina negoli sam to učinio god. 1995. o 120-oj obljetnici careva boravka u Skradinu. Stoga, budi mi dopušteno s istim ga riječima ispratiti s kojima i prije 16 godina: *Crljene kli-sure* oko Krke, ti nijemi svjedoci života i povijesti Krke i Skradina, nadživjele su davno pomrle žive svjedoke dolaska i ove, (nakon cara Trajana) četvr-

²¹ ČVRLJAK, 1995: 279-282 *passim*. Što se tiče boravka Franje Josipa I. u Skradinu, više toga sam iznio u 17. poglavlju knjige *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki*, str. 263-273.

²² Moguće je da je to plovilo (njemačkog podrijetla, Helgoland) plosnatog dna, što znači nultog gaza, odnekuda bilo dotegljeno u svrhu sigurnije careve plovidbe pjeskovitim dijelom Krke nešto malo naprijed od današnjeg mosta preko Krke do Skradinskog buka.

²³ Primjetno je da u pomno reguliran carev itinerar nije ušao posjet Visovcu, a niti ga GARIMBERTI spominje. Zasiurno se vodilo računa o nešto većem utrošku vremena da bi se taj posjet obavio. Za razliku negoli Franje Josipa I., Franjo I. unio je u svoj itinerar, a kasnije i u dnevnik posjet Visovcu. Zatekao je *osamnaest duhovnika, kao i pripravnika ovog reda. Mole za prilog, kako bi mogli povećati broj pripravnika*. KRMPOTIĆ, 2002: I, 164-165

te okrunjene glave u Skradin. Tako to biva. Mrtvi nadživljuju žive. No, samo zahvaljujući ovim potonjima danas znamo za događaj koji se u Skradinu zbilo 17. travnja 1875. Bilo je svečano i veselo, kako to i priliči o dolasku *visokog gosta i slavnog gospodara*. Zemlja i ledina zacijelo nisu tako tutnjile i ječale u Skradinu sve tamo od god. 1818. kada je svojim carskim nogama koračao tlo Skradina car Franjo I. Dvadeset godina kasnije (1838.) tutnjave i zvonjave nije ni moglo biti za onako tihog i nenajavljenog dolaska u Skradin saksonskog kralja Friedricha Augusta II. Skradinjanima je Friedrich August II. bio gost, a ne vladar. Ako podanička vjernost i zahvalnost mogu odisati spontanošću i iskrenošću, onda u potvrdu tome valja uzeti veličanstven doček, burne pozdrave i ugodan boravak u Skradinu, te najposlije onako priređen ispraćaj iz Skradina cara Franje Josipa I.²⁴

Po protokolu, nije bilo predviđeno carevo noćenje u Skradinu.²⁵ Po povratku sa Skradinskog buka u Skradin, uspinje se u kočiju, da bi već u 10 sati bio u Kistanjama.²⁶ Kao što je car stigao iz Skradina u Kistanje bez ikakvog zaustavljanja, bar prema GARIMBERTIJU, tako nemamo nikakvog GARIMBERTIJEVA skretanja u njegovim pitoresknim opisima. No, jedan stranac nas podsjeća na carevo obvezno skretanje udesno u Bribirskim Mostinama, te preko kojih je i kakvih mostića morao prijeći.²⁷ Car stiže u Kistanje, komunalno središte s oko 1400 od sveukupnih 7800 stanovnika,²⁸ s trima katoličkim župama i pet

²⁴ ČVRLJAK, 1995: str. 270.

²⁵ To je Franjo I. učinio. Osobno držim da je u tome prevagnuo posjet Visovcu. Car precizno izlaže mjesto svoga odsjedanja, odnosno prenočišta: *Ovdje smo odsjeli nakon 7^{1/2} satne dobre vožnje (iz Zadra) i bili smo praćeni u crkvu i opet natrag kao u procesiji. Stanovali smo u kući trgovca Roka Laborovića, koji trguje s turskom robom; kuća je dvokatnica, nije velika, ali je čista. U prvom katu smo Mi stanovali u zgodnim sobama; iza kuće je dvorište, a u njemu prizemna zgrada, pokrivena niskim krovom na stupovima* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 160).

²⁶ Uputno je ovdje primijetiti da su za DANDOLOVE providurije u Zadru probijene i izgrađene mnoge ceste po kojima je car Franjo I. otprilike sedam desetljeća kasnije putovao od Skradina do Metkovića (NOVAK, 2001: 233). Tako je bilo i sa cestom Skradin – Kistanje. Za boravka generalnog providura za Dalmaciju VINCENZA DANDOLA (1758.-1819.) u Skradinu 8. rujna 1806. (na dan gradske zaštitnice Male Gospe), između mnogih drugih, vodio je DANDOLO s nekim viđenijim, imućnijim i naprednijim Skradinjanima razgovore o gradnji ceste Skradin – Kistanje. Pronađena su i namaknuta sredstva kojima bi se o trošku trgovaca i posjednika izgradila nova cesta koja će na znatnu korist okolnog pučanstva voditi od Skradina do Kistanja, gdje se trebala povezati s cestom Zadar – Knin. Taj je posao dovršen uglavnom potporom nekih skradinskih uglednih trgovaca i imućnika (ČVRLJAK, 1995: 159).

²⁷ *Voici une bifurcation. Nous sommes à Ponti di Bribir, les fameux ponts qui, durant tout le moyen âge jouèrent un rôle stratégique si important que les féodaux s'en disputèrent sans cesse la possession; c'est à la fois un multiple carrefour et une frontière naturelle dont les ponts forment autant de clefs* (MARGE, 1912: 47).

²⁸ Zahvaljujući LUGLIU MASCHEKU, raspoložemo s posve preciznim demografskim podacima za općinu Kistanje par godina prije careva posjeta. Popis datira od 31. prosinca 1869.: 7754 stanovnika, od čega muških 4054, a ženskih osoba 3700. Živjeli su u 1330 kuća (MASCHEK, 1876/1877: 11).

pravoslavnih parohija.²⁹ Ne spominje se u Kistanjama ni svečaniji doček, ni dekor, a ni neko posebno ugošćivanje. Pred odlazak u pravcu Knina, bilježi GARIMBERTI, car je samo skromno uživao (*Dopo un pasto frugale, si prosegui il viaggio, Ds*, 314). GARIMBERTI ne piše ni o nekom mnoštvu koje bi dočekalo cara. No, svejedno nije ni u Kistanjama propustio priliku pozvati žiteljstvo na vjernost i odanost kao stožere sigurne vladavine, ali i boljitka podanika. Svuda i uvijek galantno taktični Franjo Josip I. zapravo i ne sumnja u sve to, nego ih samo u maniri vizionara na to podsjeća (*Continue nella già dimostrata fedeltà ed attaccamento, Ds*, 313). Doček cara među Kistanjcima protekao je ipak u oduševljenju (*Entusiasticamente accolta, Sua Maestà...*).³⁰ Katolički i pravoslavni kler, te mjesne vlasti iskazali su mu počasti. Uslijedio je posjet uredima, školi i crkvama. Nisu Kistanjci propustili pohvaliti se zbirkom fragmenata od nekih rimskih zdanja, što se čuvaju u mjestu.

Na putu prema Kninu prolazi pokraj Burnuma, ali GARIMBERTI ne bilježi da se zaustavio.³¹ Nije se ni GARIMBERTI iscrpnije zadržao u opisu tog prevažnog arheološkog lokaliteta (gotovo jedan redak) iz prvog stoljeća.³² Impresionira cara još jedan od sedam Krkinih slapova.³³ Zamijetio ga je iz kočije, nakon što je prošao Ivoševce (Burnum). Na tom putu car po prvi put driješi carsku kesu i dijeli siromasima fjorine (*Appena Sua Maestà li ebbe veduti, ordinò fosser loro sul luogo distribuiti dei soccorsi, Ds*, 314).

²⁹ GARIMBERTI ne spominje nikakvu školu u Kistanjama, dok SCHATZMAYER navodi, uz postojeći broj župa i parohija, *con 1 scuola popolare* (SCHATZMAYER, 1877A: 48).

³⁰ To će istaknuti i dopisnik *Narodnog lista* (od 17. travnja): *Narod uz najveće oduševljenje dočeka danas posli 10 sati da vidi svog ljubljenog kralja i zaštitnika. Na granici občine Skradinske svetčano je pozdravljen burnim 'živio'. Kroz slavoluk unidje u varoš svetčano nakičenu raznim uredi i trobojnicami. Načelnik ga pozdravi srbsko-hrvatskim jezikom. U državnoj sgradi primi N. V. sve oblasti, posjeti tamnice, učione i starine u mjestu pa zasjedne u kočiju da vidi 'rimске svodove', i vodopad Majnojlovac. Svukud ga je narod pratio najvećim oduševljenjem do granice Kninske u svetčanoj odori. Narodna glasba, pjevanje i ples za sve vrieme boravka N. V. razveselivale okolicu.*

³¹ Dobro je Burnum sa svih strana odmjerio A. FORTIS, vozeći se iz Knina prema manastiru sv. Arhandela. Odmjerava i dimenzionira to ruševno zdanje građeno u *dobrim stoljećima arhitekture*. Poznato mu je iz Prokopija i s Peutingerove karte. Dao ga je čak i nacrtati. Kao drugdje na *cokulaše*, ovdje je bijesan na nekoga Morlaka kojemu su odlomci Burnuma poslužili kao dobar građevni materijal (FORTIS, 1984: 78). Izrijekom uvažavajući FORTISOVA zapažanja, GRGA NOVAK se na Burnum osvrće većma kao na važno rimsko vojno uporišta od Klaudija do Vespazijana. U desetak redaka NOVAK je zbio ono najvažnije što valja znati o Burnumu (NOVAK, 2001: 63).

³² E. SCHATZMAYER je sasna štur u podacima o Burnumu, dvojeći oko toga je li Burnum rimski grad ili kastrum: *... avanzi della città romana Burnum o d'un Castro romano* (SCHATZMAYER, 1877A: 48).

³³ O tim slapovima, koje GARIMBERTI tek sporadično spominje, više podataka iznosi ILIJA KRNETA, ističući kako je Car sigurno vidio MANOJLOVAC. Taj je slap inače bio u fokusu Krmetine rekonstrukcije. Naime, KRNETA je općini Kistanje i Nacionalnom parku Krka uputio građansku inicijativu kojom predlaže obnovu spomen-obilježja na vidikovcu s kojeg su 17. travnja 1875. car Franjo Josip I. i carica Elizabeta uživali u pogledu na Manojlovačke slapove, najviše slapove u Hrvatskoj, a poslije Skradinskog buka i najljepše (Krnet, 2007: 27).

2. OD KNINA DO SINJA, GRADA OSOBITE CAREVE NAKLONOSTI

Cara su već u Radučiću, tom pograničnom selu kninskog okruga, došli pozdraviti kninski načelnik i okružni kapetan. U Kninu ga je od ranog jutra dočekivalo sve okićeno, užurbano, iluminirano i svečano. Gruvanje topa s kninske Tvrđave bit će dodatan zvučni dekor. Garimberti svoga čitatelja, a vjerojatno i samoga cara na putu, upoznaje s bogatom prošlošću grada u koji car upravo stiže. Knin je nekoć bio biskupsko i kneževsko sjedište (*sede d'un vescovo*).³⁴ U njemu su se održavale glavne skupštine kraljevstava Dalmacije i Hrvatske. U vrijeme careva dolaska Knin je okružno sjedište i istoimena komuna. U cijeloj komuni živjelo je oko 12.400 stanovnika, od kojih 1800 u gradu,³⁵ a preostalo stanovništvo u 30 okolnih sela. Bile su 3 katoličke župe i 14 pravoslavnih parohija. Radilo je šest normalnih škola. Poljodjelstvo i uzgoj stoke bili su glavna zanimanja stanovnika koji zbog toga nisu oskudijevali pšenicom, vinima i vrlo dobrim mesom (*ottime carni, Ds, 315*).³⁶ Okolna brda koja su se prostirala u pravcu sjever-jug, obilovala su olovom i srebrom (*Nei monti sorgenti a nord-est si trova piombo ed argento*).³⁷ Knin i cijela komuna živjeli su od razvijenog poljodjelstva, ali i uzgoja stoke i vinarstva. U takav Knin, s takvom demografskom, poljodjelskom, crkvenom i školskom slikom stiže Franjo Josip I. 17. travnja, tj. prvog dana svoga ravno mjesec dana dugog pu-

³⁴ Ugasnućem hrvatske dinastije, biskup u Kninu naziva se katkad hrvatski, katkad kninski biskup. Zahvaljujući donedavno marnom i istaknutom povjesničaru Josipu Barbariću (1937.-2010.), danas imamo kronotaksu svih 29 kninskih biskupa: god. 1050.-1087. s prvim biskupom Markom do Nikole VI. koji je biskupovao 1467.-1490. Kninska stolnica nalazila se u nedalekoj i danas poznatoj Biskupiji. Stolnica je bila rotonda, posvećena Majci Božjoj. Kanonička kurija nalazila se između Biskupije i Knina. O tome, te o svakom biskupu ponaosob – v. BARBARIĆ, 1993: 68-95.

³⁵ GARIMBERTI i SCHATZMAYER su uglavnom podudarni u tim brojčanim podacima, osim u broju stanovnika u komuni, kojih je prema Schatzmayeru bilo čak 23800 (SCHATZMAYER, 1877A: 50).

³⁶ Dok čitatelj GARIMBERTIJEVA DIJARIJA može razmjerno dosta toga doznati o Kninu, opisom Franje I. najviše se mogu okoristiti povjesničari arhitekture, fortifikacije i urbanisti. Franjo I. je stigao u Knin na dan zaštitnika grada Knina: *U Kninu sam stanovao kao i prošli put, upravo na dan Sv. Ante Padovanskog: blagdan i sajmište je puno ljudi* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 452). Kninsku Tvrđavu tijesno veže uz Knin, gotovo do poistovjećivanja. Između svega drugoga, Franjo I. je i svojom vizurom Knina namakao IVANU PEDERINU dosta elemenata za njegovu tipologizaciju putopisa Franje I. Prije svega, utvrđuje PEDERIN, u tom putopisu prevagivaju topografske bilješke, a to znači opis tla, gradova, ulica i uopće praktičnog života ljudi, ustrojstva ljudi, gospodarskih odnosa i sl. Sve to upućuje da je putopis namijenjen vojnicima i uopće pisan za vojne potrebe (PEDERIN, 1975: 106). Osobno držim da oštru literarnu razdjelnicu između opisa putovanja Franje I. i Franje Josipa I. povlače sami autori: manje vični i manje pripremljeni, te navedenim karakteristikama skloniji Franjo I. i peru vičniji i bolje pripremljeni carev angažirani putopisac CESARE GARIMBERTI.

³⁷ DINKU FORETIĆU zadaje izvjesni Anonimus poteškoće oko ubikacije nekih tobožnjih rudnih lokaliteta u području Knina, a odnose se na željeznu rudaču i sumnjivi, kako sam (Anonimus) kaže, rudnik srebra (FORETIĆ, 1963: 299), olovo ni ne spominjući. Za E. SCHATZMAYERA *Nei monti situati al Nord si rinviene del piombo nonchè dell' argento* (SCHATZMAYER, 1877A: 50).

tovanja Dalmatinskom zagorom. Nije se moglo vidjeti prozora s kojeg nisu višjeli sagovi i vijorile se zastave. Pod slavolukom na ulazu u grad okupilo se i cara dočekalo komunalno vijeće u punom sastavu. Iz okolnih sela pristizali su seljani, upadljivo svečano odjeveni i nakićeni nacionalnim grbovljem (*guer-niti delle armi nazionali*, Ds, 316), te predvođeni svojim seoskim glavarima. Mnoštvo je, procjenjuje GARIMBERTI, bilo neprebrojivo (*La gente accorsa era innumerevole*). Žamor, živost i razdraganost tako su obuzeli i ponijeli mnoštvo da se sastav filharmonijskog društva (*la banda della società filarmonica*) jedva mogao probijati glavnom kninskom ulicom. Sve se odvijalo u općem komešanju, pri čemu su žene ipak hodile odvojeno. Taj razdragani metež potrajao je do otprilike 4 sata popodne, kada je zagruvao prvi topovski pucanj s Tvrđave.³⁸ Tada je krenulo s pozdravima i dobrodošlicama, na što je sve utihnulo. Car je već uobičajenim riječima otpozdravio s njegovim karakterističnim naglascima duž cijeloga puta Zagorom: sa zadovoljstvom prima izraze iskrene vjernosti i privrženosti što mu ih je načelnik iskazao. Posebno je istakao da se rado odlučio posjetiti kninsku komunu u kojoj se žiteljstvo oduvijek iskazivalo dobrim i vjernim (*Destino volontari una visita a questo Comune, la di cui popolazione si è sempre dimostrata brava e fedele*). Monarh će uporno i taktički s tim, gotovo bih kazao, frazeološkim refrenima nastojati još tješnje pritezati i pridobijati narod uza se. Prijestupi se u tim zgodama prešućuju, s pohvalama se narod samo zbija uza svoga vladara. Nezadovoljstvo načas splašnjava. Učini li se nekome da i nije baš tako, monarh jednim iz zalihe svojih refrena i uvjerava i razuvjerava: *Loro signori ed i Loro committenti sieno sicuri della Mia Sovrana grazia*). Monarh nastavlja posjet hodom glavnom kninskom ulicom, pješačeći kroz špalir do zgrade c. i k. okružnog kapetanata, gdje je improvizirana vladareva rezidencija. Paradirala je u blizini cara i postrojba od šezdeset morlačkih veterana, svatko na prsima s ratnim medaljama, a nekolicina njih i vojnim odličjima. Ususret caru pohrlili su i neki Hrvati (*alcuni croati*, Ds, 317), te neka siromašna žena. Car je iz njihovih ruku primio neke molbe.³⁹ Pred zgradom

³⁸ O kninskoj Tvrđavi je mnogo napisano. Ali, uvijek iznova nam plijeni pozornost zapis samo u dva retka iz pera znamenitog stranog putopisca u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća: *Nema nijednog mjesta duž toka obiju rijeka, Krke i Cetine, kojemu bi bolje odgovarale osobine što ih je Dion Kasije pripisao tvrđavi Ardubi* (FORTIS, 1984: 75). Kad bismo ta dva retka istrgnuli iz kakvog romansirano opisa nekog grada, ne bismo se mogli oteti dojmu da taj autor voli odlaziti na izvore. A FORTIS je bio takav. Načitanom opatu bili su dragi izvori rijeka, potoka i sl. baš kao što su mu bili dragi što davniji povijesni izvori ili mu je bilo drago dupsti do korijena. Učinio je to i s kninskom Tvrđavom, zašao joj u pradavninu i suglasio se s grčkim povjesničarem DIONOM KASIJEJEM Kokejanom (155.-235.), piscem djela Rimski povijest (u 80 knjiga, od kojih su s lakunama sačuvane samo knjige 36-60) o jedvitom Germanikovu zauzeću veoma jake tvrđave, gotovo potpuno okružene brzom rijekom koja joj oplakuje podnožje. J. G. WILKINSON čak će s 23 retka popratiti FORTISOVO izlaganje o kninskoj (Prokopijevoj) Ardubi, pritom zamjetno suglasan s FORTISOM (WILKINSON, 1849: 133).

³⁹ U dnevniku Franje I. nailazimo na opis sličnog prizora: *Podanici su mi predali mnogo molbi, koje su im u Kninu napisali – kako se čini – odvjetnici, za po jedan talir; inače, kako sam čuo, odvjetnici zavode*

okružnog kapetanata okupilo se i uniformirano i neuniformirano mnoštvo iz redova vlasti, katoličkog i pravoslavnog klera, vojnog izaslanstva, građanskih državnih službenika, gradskih udruga, te najposlije učiteljski zbor, što inače nigdje nećemo sresti. Nakon toga, uslijedio je posjet tvrđavi,⁴⁰ pučkoj muškoj školi, Okružnom sudu, zatvorima, župnim crkvama, katoličkoj i pravoslavnoj, te ženskoj pučkoj školi.

Po protokolu je uslijedio svečani objed na koji su pozvani uniformirani i neuniformirani uzvanici: građanske i vojne vlasti, katolički i pravoslavni kler i dr. Objed je protekao u najsvečanijem raspoloženju. Uzveličali su ga uvaženi uzvanici. Neke od njih GARIMBERTI poimence navodi. Među ostalima, poređava ih Garimberti, tu je bio kraljev namjesnik, okružni sudac BERČIĆ, okružni kapetan BULAT, vitez D. DIVNIĆ, protojerej DOBRIJEVIĆ, okružni sudac MILIĆ, gvardijan samostana sv. Ante fra MATE MLINAR (a ne fra Linar), dr. MONTI izaslanik,⁴¹ komunalni računovodstvenik NAKIĆ, načelnik A. VUJATOVIĆ, pukovnik GÖTTLICHER, zapovjednik postaje HORNITZ, artiljerijski kapetan PRÜSCHENK, pješadijski kapetan WERNER VON REINHARD. Za objeda gostima su se svirale izabrane glazbene numere. Izvodila se domaća glazba. Poslije objeda car se zadržao pola sata u društvu, opušteno ćaskajući s uzvanicima. Kao i u mnogim drugim gradovima i mjestima, uvečer je bilo sve osvjetljeno, kako bi sve prošlo u punom sjaju i slavlju u počast caru. Po glavnoj ulici sve je bilo užurbano i uzvrtloženo. Uto je došlo vrijeme careva počinka, prvog ca-

morlake na tužikanje i traže za svaki spis, ponekad i dvije ovce (KRMPOTIĆ, 2002: II, 453). Dakle, car Franjo I. ili nije ponio sa sobom iz Beča carsku kesu ili ju je nerado drijesio. U svakom slučaju, car se vrlo domišljato ispetljao iz nezgodne situacije, prebacujući u fokus lakomost i prepredenost kninskih odvjetnika.

⁴⁰ O kninskoj Tvrđavi, kao što smo već naglasili, mnogo se pisalo i piše. No, mi ovdje izlučimo ono najosnovnije i najbitnije što to fortifikacijsko zdanje po mnogo čemu izdvaja u hrvatskoj fortifikacijskoj arhitekturi. Kad je u pitanju stupanj istraženosti kninske Tvrđave, ali i Knina uopće, dobar poznavatelj tog važnog zdanja pristupa pitanju stupnja istraženosti s negativnim predznakom. PETAR ŽIVKOVIĆ *explicit* tvrdi da još ni izdaleka nema dovoljno materijalne građe na temelju koje bi se mogla izraditi kakva sustavna studija. Posljednju riječ treba prepustiti u prvom redu arheologiji, a onda i arhivistici. Postanje kninske gradine upućuje na onaj temeljni razlog gradnje te i drugih fortifikacija: dobiti sklonište za sjedilačko i poljodjelsko pučanstvo. No, odmakom vremena, ideja skloništa rasplinjava se pred strateškim zahtjevima. Postignuće najvišeg stupnja željene i dobivene sigurnosti leži u temeljima, današnjom arhitektonskom terminologijom izraženo, idejnog i izvedbenog projekta tvrđave na vršku brda Sv. Spas. Vidi opširnije o svemu tome ŽIVKOVIĆ, 1993: 96 i d.

⁴¹ Kninjanin dr. LOVRO MONTI (1835.-1898.) bio je od 1859. perjanica političkog, prije svega narodnjačkog života u Kninu, ali i izvan Knina. Padovanski pravnik i milanski vježbenik vraća se u ljetu 1859. u Knin i više ga ne napušta, kao što njega nikad nije napustilo njegovo antiaustrijsko raspoloženje. Odvjetničku pripravničku praksu prošao je u Splitu (1859.-1861.), gdje se tijesno povezuje i zbližava sa splitskim narodnjacima KOSTOM VOJNOVIĆEM, VIDOM MORPURGOM, DUJOM RENDIĆEM MIOČEVIĆEM i dr. U Kninu je, zahvaljujući prije svega L. MONTIJU, od samoga početka narodnog preporodnog pokreta, postojao krug narodnjaka. Za saborskoga zastupnika MONTI je u istom izborništvu biran još tri puta: 1867., 1870. i 1876. O svemu tome opširnije – v. PERIĆ, 1993: 183-191.

reva noćenja na putu Dalmatinskom zagorom.⁴² Grad je polagano tonuo u romantični zagrljaj noći (*La notte stese il suo placido velo sul romantico paesaggio, ...*, *Ds*, 318), romantičan je i GARIMBERTI s perom u ruci U 9 sati posvuda je zavladao gluhi noćni mir.

2.1. Ljekoviti gutljaji s mineralnog vrličkog izvora

Zora još nije ni zarudjela, a car je već sjedio za stolom, zaokupljen svojim carskim poslovima. Bilo je tako svakodnevno, što znači da ni izuzetni naponi tijekom putovanja nisu ni mijenjali ni prekidali redoviti tijek poslova. Caru je bilo dovoljno tek nekoliko sati poćinka. Već u tri sata izjutra primio je raport poboćnika, da bi potom pribivao tihoj misi u župnoj crkvi koja je bila dupkom puna naroda. U 5 sati sve je bilo spremno za ispraćaj cara iz Knina. Ponavljao se već vićeni prizor kod ispraćaja: hici iz samokrijesa, povici *Živio!* i počasti od strane vlasti iz svih redova. Za carevom kočijom protezala se otprilike 3 kilometra duga počasna pratnja duć Krke u pravcu Vrlike. Valjalo se ispinjati strmim brdom Topolje.⁴³ Na zaravanku od kojih 1200 stopa visine, opisuje GARIMBERTI, sve je bilo obraćeno i ne bać oskudno vodom. Gdje mu se prizor učinio privlačnim, car bi zaustavio kočiju i udivljajno zastao pred velićanstvenom panoramom tih Alpa od kojih je na licu mjesta dao izraditi skicu u olovci (*l'Imperatore fece sostare la carrozza e stette ad ammirare il maestoso panorama di quelle alpi, di cui sul luogo stesso fece prendere uno schizzo a matita*, *Ds*, 320).⁴⁴

Nakon četiri sata voćnje car stiće u Vrliku, komunu sa 650 od sveukupnih 8150 žitelja.⁴⁵ Uz to što je komunalno središte, u Vrlici se nalazio i Okružni sud u sastavu sinjskog distrikta. Komuna je imala jednu katolićku i jednu grkokatolićku župu, te dvije pravoslavne parohije.⁴⁶ Stranci ljeti dolaze vidjeti mineralni izvor (*Possiede una fonte minerale, frequentata nell'estate da forestieri*, *Ds*, 320).⁴⁷ Jedan i pol sat hoda od Vrlike izvire u podnoću Dinare ri-

⁴² Zahvaljujući fra PETRU BEZINI, danas pouzdano znamo da je car Franjo Josip I. prenoćio 17. travnja u zgradi Poglavarstva, kasnije u vlasništvu ob. Duboković iz Jelse, a potom ob. Fanića (BEZINA, 1998: 54).

⁴³ Tu za cara po Dalmatinskoj zagori poćinje tiranija ceste. Usp. MARGE (1912: 11): *La tyrannie de la route...*

⁴⁴ Kod SCHATZMAYERA takoćer nalazimo *le Alpi Dinariche* (SCHATZMAYER, 1877A: 49, 50 i drugdje).

⁴⁵ Za usporedbu, prema jednom izvoru iz ljeta 1692., u Vrlici je obitavalo 1098 stanovnika, da bi za samo dvadesetak godina (1710.) broj žitelja pao na 695-ero (111 obitelji), dakle priblićno kao i za boravka Franje Josipa I. 165 godina kasnije (HAZd, Katastri Dalmacije, br. 19 – nav. PERIĆIĆ, 1983: 42).

⁴⁶ U crkvenoj povijesti Vrlike zabiljećena je rijetko gdje vićena ekumenska oaza. Naime, potkraj 17. st. u Vrlici je bila samo jedna crkva. Pregradom od dasaka podijeljena je bila na dva dijela. Jedan dio bio je na uporabu katolicima, a drugi pravoslavcima. U oazi su ranije *participirali* Turci tako što su crkvu bili pretvorili u džamiju (PERIĆIĆ, 1983: 43).

⁴⁷ Nije vrlićki mineralni izvor promakao ni pogledu Franje I. 57 godina ranije, te smo iz careva pera doznali o izvoru nešto više negoli od GARIMBERTIJA: *U jednoj dolini stoji zid s dvije kamene cijevi iz kojih*

jeka Cetina iz pećine koja je čudesna po svojim stalaktitima (*da una caverna meravigliosa per stallatiti*). Brojne skupine seljaka sa zastavama stajale su kao postrojene da bi pozdravile vladara koji je ulazio u selo uza zvonjavu zvonu, beskrajno veselje i povike žiteljstva *Živio*. Car je prodefilirao uza smotru postrojenih mužara. GARIMBERTI u zagradaama donosi da je to dobrovoljna seoska žandarmerija ili neka vrsta komunalne straže i javnog osiguranja, što se odijeva i naoružava o svom trošku, ali za to ipak s vremenom primi neku nadoknadu. Skromna prostorija Okružnog suda predviđena je bila za carev predah. Nakon što se ispeo u tu prostoriju, kler svih triju vjeroispovijesti, lokalne vlasti i komunalno vijeće na čelu s načelnikom, iskazali su caru dobrodošlicu i poštovanje. Za svečanim načelnikovim govorom, uz izraze dobrodošlice, uslijedio je očekivani carev odgovor. Vrlički mu je puk također dobar i oduvijek vjeran Beču i carstvu uopće (*Questa brava popolazione fu sempre fedele alla mia Casa ed all' Impero, Ds, 321*).⁴⁸ Ta mu vrsnoća puka proizlazi iz ljubavi prema svemu što jamči porast u poštivanju zakonitosti, čime će utrti i osigurati put u lijepu budućnost (... *preparerà un bell' avvenire*). Čuli su i Vrličani monarhov neizostavni refren: Budite sigurni u moju carsku zahvalnost! No, uza sve izljeve povjerenja u vrlički puk, car je u razgovoru s načelnikom nasamo želio čuti je li ipak sve u redu. Na redu je bio posjet u razne urede, škole i crkve, sve uz pratnju razdraganog mnoštva. Promatrao je vrličko narodno kolo (*un ballo nazionale*).⁴⁹ Neki iz careve pratnje kupili su u Vrlici bogato istkane i na turski način izvezene tepihe (... *tappeti orientali riccamente tessuti e ricamati a foggia turca*). Bila je to jedna od lokalnih radinosti po kojoj je taj kraj bio na glasu.⁵⁰ Spomenuto kolo i skromna okrpja neposredno su prethodili nastavku putovanja. Nakon Vrlike prošli su uz manastir Dragović.⁵¹ Sinj je

izlazi mineralna voda vrlo brzo i skuplja se u kamenoj posudi, ispred koje je popločani mali trg. Voda je čista, bez ikakvog ukusa i vrlo zdrava i kako kažu, utječe na rad bubrega; često se posjećuje (KRMPOTIĆ, 2002: II, 445). SCHATZMAYER će istaknuti ljekovitost vrela, te je to za nj ljekovito, a ne mineralno vrelo: *In Vrlika gibt es auch eine Heilquelle, die im Sommer von einzelnen Fremden besucht wird* (SCHATZMAYER, 1877B: 28). Neće isto tako ni LOVRIĆ propustiti osvrnuti se na mineralnu vrličku vodu od koje ipak djelotvornijom i ljekovitijom smatra vodu iz Slanog vrela nedaleko od Cetine (LOVRIĆ, 1948: 50-51).

⁴⁸ Franjo I. ostavio je u svom dnevniku jedan ponešto pikantan zapis o Vrličanima, što ga je možda čuo u samoj Vrlici: *Stanovnici Vrlike izgledaju vrlo siromašno i loše: kaže se, kad nešto imaju, potroše odmah, a potom gladuju; obučeni su kao siromasi oko Sinja* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 446).

⁴⁹ Na to će se osvrnuti i *Narodni list* (18. travnja 1875.): *Narodno kolo pred stanom na kraljevim očima igralo*.

⁵⁰ Među morlačkim selima u kojima je bilo lončarskog obrta, FORTIS spominje Vrliku. Izrađuju grube posude koje peku u seoskim pećima iskopanima u tlu, ali su mnogo trajnije od naših, uspoređuje« (FORTIS, 1984: 44).

⁵¹ Ugledao ga je i Franjo I. i možda u nj svratio, jer je ostavio kraću zabilješku: *U manastiru Dragović ima 8 manastiraca a leži na lijevoj obali Cetine, između Sinja i Vrlike u dolini, uz jedan pritok Cetine* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 444). Svratio je dragovičkim kaluđerima I. LOVRIĆ (1754.-1777.) i o tome u svojoj maniri ostavio zanimljiv zapis (LOVRIĆ, 1948: 27-28). Za prilog historiografiji tog manastira dometnimo još i to da je dalmatinski mitropolit Stefan god. 1719. napustio područje Boke Kotorske i uputio se u

bio na domaku. Ususret caru prilazio je naočit i brojna konjanički odred u svojstvu počasne straže prije ulaska u Sinj. Zanimljivo je da će GARIMBERTI tek tri stranice podalje dopuniti ova periferna zbivanja pred carev ulazak u Sinj. Tako iznosi da se u Hrvaticama (*Ervace, Ds*, 323) dizao golemi slavluk, sav u zelenilu, gdje je 100-ak usedlanih Cetinjana, predvođeni članom komunalne skupštine JUROM JERKOVIĆEM, iščekivalo cara. Protokolom je bilo dogovoreno da Sinjani već kod sela Karakašice dočekaju cara sa zastavama i doprate ga do Sinja. Već izdalje moglo se vidjeti kako se vijore carske, austrijske i nacionalne zastave. Odasvud se sleglo veliko mnoštvo naroda, okružujući slavluk koji je podignut sav u zelenilu. U tom okružju stiže car u Sinj. Na ulazu u grad, kod kuće LOKMINOVIH, pod rukovodstvom inženjera ZUNOVIČA, podignut je bio veličanstveni slavluk u rimskom slogu, a otud kroz grad kao postrojani visoki stupovi, prekriveni zelenilom, povezani vijencima od grančica sve do samog trga i Žankove glavice. Crkva i zvonik, predvorja dućana, prozori na svim kućama bili su ukrašeni zidnim sagovima i tepisima, a posvud se vijorile male i velike zastave. S kućnih prozora visjeli su zidni sagovi i tepisi, ispisani različitim natpisima i stihovima na hrvatskom jeziku (... *coperti di multiformi iscrizioni e di diverse analoghe poesie in lingua slava, Ds*, 324).⁵²

Zbog središnjeg događaja koji je imao uslijediti u nazočnosti cara GARIMBERTI navodi godinu 1715. koja je zlatnim slovima upisana u povijest junačkog Sinja. Kao što je poznato, Turci su 14. kolovoza te godine pred nasrtajem neustrašivih sinjskih i drugih oružnika i jurišnika obustavili opsadu Sinja i dali se u bijeg.⁵³ Potom se GARIMBERTI iz prošlosti vraća u trenutke careva dolaska u Sinj.

Dalmaciju, gdje za sjedište odabire manastir Dragović. Već 15. travnja obratio se Senatu u Veneciji, ističući svoje zasluge za Serenissimu, s molbom za pomoć oko vlastitog uzdržavanja. Na preporuke Senata, providur mu 12. rujna iste godine dodjeljuje neka polja i vrt u blizini Vrlike (BOGOVIĆ, 1993: 62).

⁵² U usporedbi sa svim opisanim pojedinostima dočeka cara Franje Josipa I. u Sinju, doček Franje I. zapravo je neusporediv: *Priproste žene bacaju Mi velike stručke cvijeća u lice i na glavu, ... Morlakinje u Sinju su lijepo i vesele. Dolazile su prema meni plešući i bacale cvijeće na mene. ... Plesale su po dvije poskakujućim korakom na pola mazurski, ... uz glazbu gajdi i pjevale pjesmu o Kraljeviću Marku* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 244).

⁵³ Zahvaljujući marnim kroničarima i kasnijim translatorima njihovih kronika, danas znamo što se zbivalo podno sinjske tvrđave od 7. do 15. kolovoza. Sinjski i krajinski branitelji u krvi su platili Turcima danak koji je ipak mnogostruko veći bio na turskoj strani (oko 10000 pobijenih). O još nekim zanimljivim podatcima – v. VRGOČ, 2009: 74-77. Milanskom pravniku i putopiscu FRANCESCU CUSANIJU (1802.-1879.) *vanto di nationalità* bio je Sinjanima *vis motiva* u pokretanju održavanja Alke: *I Morlachi per vanto di nazionalità desideravano perpetuare la memoria della liberazione di Sign con una giostra annuale il 15. agosto* (CUSANI, 1846: I, 143). S izuzetno mi inače pouzdanim Š. JURIĆEM teško se suglasiti na mjestu gdje kaže: *Alkarsko natjecanje u Sinju uvedeno je relativno dosta kasno, istom početkom 18. st. (1717.)* (JURIĆ, 2000: 381). Ratne rane još ni dvije godine poslije nisu zacijelile niti mogle zacijeliti. Jesu li borbeni, hrabri i ponosni Sinjani mogli tako brzo, dok su još vidali rane, otpočeti slavljem obilježeni danas u svijetu poznatom viteškom igrom? I sada, zbog tih dviju *praznih* godina proglasiti početak odigravanja Alke *relativno dosta kasnim*?

Sinj je komunalno, sudsko i vojno središte sa 2250⁵⁴ od sveukupnih trideset tisuća stanovnika u komuni, s vrlo naprednim školstvom. Alka, Alkarsko društvo i uzgajalište pastuha zaštitni su znaci Sinja.⁵⁵ U samom gradu bile su dvije pučke škole. U Franjevačkom samostanu djelovala je niža c. k. Gimnazija (*regio ginnasio inferiore*, Ds, 322) u kojoj su se sinjski franjevci skrbili oko izobrazbe svojih gojenaca.⁵⁶ Samostan je osnovan god. 1688. Komunalno pučanstvo živjelo je u 44 sela. Bilo je 17 katoličkih župa i 2 pravoslavne parohije. Djelovalo je 12 škola s više od 400 učenika obaju spolova.⁵⁷ Posebna važnost pridavala se poljodjelstvu, zbog čega je bio dobar urod žita i stočnog krmiva u količini koja bi mogla biti i dvostruko veća kada bi bila (bolje) regulirana Cetina i na taj način se spriječile povremene devastacije (... *in una quantità che vorrebbe a duplicarsi se fosse regolato il fiume Cettina ed impeditene così le periodiche devastazioni*, Ds, 323).

Sinj je prometno dobro povezan kako s unutrašnjošću tako i u pravcu mora. Povodom careva dolaska, u Sinj je nagnulo mnoštvo ljudi iz Splita i Kaštela, ali isto tako iz Bosne. Cetinska krajina našla se u Sinju na okupu. Zavladao je opća radost, što se moglo pročitati na svačijem licu (*Ognuno era compreso di gioia e si poteva leggere in volto a ciascuno l'importanza dell'avvenimento che stava preparandosi*). S jednog kraja na drugi postrojani su bili žandari. Od careve rezidencije do trijumfalnog slavluka vojnici su caru načinili špalir za svečani prolaz. Od trijumfalnog slavluka, duž glavne ulice, stajali su poredani gizdavo odjeveni i naoružani brojni seoski pozornici. U jedan i pol sat pucnjem iz mužara i zvonjavom sa zvonika oglašeno je bilo pri-

⁵⁴ Prema tome, ako je točan zapis Franje I., grad se nepunih šest desetljeća kasnije više nego udvostručio stanovništvom: *Grad ima 1000 duša* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 245).

⁵⁵ Što se tiče uzgoja pastuha, valja uzeti u obzir jednu zabilježku u putnom dnevniku cara Franje I. po dolasku u Sinj: *Pod Mletačkom Republikom održavalo se ovo natjecanje za vrijeme poklada. Nagrada se sastojala od nekoliko laktova crvenog sukna, kojeg su natjecatelji zadržali za trajnu uspomenu ili pravili od toga crvenu odjeću i tako jašili u Sinj. Namjera pri svemu tome bila je potaći uzgoj konja»* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 435-436). Treba kazati da je Franjo I. posvetio u svom dnevniku dosta prostora Sinjskoj alci (preko četiri stranice).

⁵⁶ Franjevčku gimnaziju u Sinju, s naglašenim omalovažavajućim načinom u svojim zapisima spominje i A. FORTIS. Gimnaziju spominje i sinjski *prosvjetitelj* IVAN LOVRIĆ. Prema nekim napisima LOVRIĆ je u svom *tobolcu* uz strijele koje je koristio za napade na FORTISA imao još više onih koje je usmjeravao prema gimnaziji u Sinju te Franjevcima kojima je ona pripadala, a koje je kao i FORTIS posprudno nazivao *cokulašima* i pisao kako oni znaju čitati, pisati i nešto površnoga znanja aritmetike – to je čitava nauka ovoga kraja, a tko uči više, toga smatraju heretikom, i to naročito svećenici. Svećenici su svi *cokulaši*, kojih danas nema više od dvanaest. Njihova se znanost sastoji u prepisivanju i sakaćenju Aristotelove filozofije i u međusobnom filozofskom batinanju, koje se pobožno obavlja u mraku. Riječ je o najučeničima (LOVRIĆ, 1948: 49). Cinično, pakosno, protunarodno, neuviđavno! Nigdje ni riječi o potocima znoja oko preživljavanja LOVRIĆEVIH *cokulaša* i onih *cokulašima* okrenutih s ispruženim rukama. K tome, tu mu je odgovaralo preuzeti od FORTISA izraz *cokulaš*.

⁵⁷ SCHATZMAYER je znatnije smanjio broj škola u sinjskoj komuni, tj. za tri puta: *con 3 scuole popolari* (SCHATZMAYER, 1877A: 53).

bližavanje Njegova Veličanstva, na što je nebrojeno mnoštvo krenulo ususret caru izvan grada. Kada su ugledali carevu kočiju, suzama radosnicama ispuni- le su se oči nazočnih (*Lagrime di gioja riempivano gli occhi di molti dei presenti, Ds*, 324). FRANE TRIPALO, čelni čovjek komunalnog vijeća, nakon što je limena glazba odsvirala carevku, obratio se caru, s naglaskom na vjernosti i privrženosti svekolikog pučanstva, udarajući tako u dobro nam već znane i caru mile žice.⁵⁸ Car ponavlja već opetovano i(li) opetuje već ponavljano, što će i unaprijed činiti. Zahvalan je za srdačno priređeni doček, oduvijek uvjeren u trajnu i posvjedočenu vjernost čestitog sinjskog puka (... *di questo bravo popolo*). U svojim najgorljivijim željama – prenosi GARIMBERTI careve riječi – pratio je car narod u njegovim vidnim naporima da se čim više okoristi povoljnim uvjetima svoga kraja (... *di approfittare sempre più delle favorevoli condizioni agrarie di questa regione, Ds*, 325). Po već ustaljenom običaju car sve okupljene uvjerava u svoju carsku zahvalnost. Unaprijed je naime imao pripremljenu profesionalnu frazeologiju svoga usmenog obraćanja narodu. Svatko je to čuo samo jedanput (izuzev sudionike u stalnoj pratnji), jer ih je car izgovarao uvijek iznova na drugom mjestu. GARIMBERTI ih je morao ponavljati u svojoj knjizi zbog integriteta svega što je car izrekao na svim dočecima.

Cara su na posebnom zborištu dočekali lokalni službenici, kler i vojno časnništvo. Putem k mjestu za izvršenje smotre vojske, po caru je s prozorâ lepršavo padalo svakovrsno cvijeće. Kršni vojnici ratobornih i preplanulih obličja ostavljali su dojmljiv prizor. S najvećom pozornošću car je promatrao njihovo uznosito držanje i za to poglavito izrazio svoje zadovoljstvo majoru pl. Bizzaru. Nakon prijama klera, časništva i komunalnih službenika, car je primio i komunalno vijeće, razgovarajući poduze sa svakim vijećnikom pojedinačno o lokalnim pitanjima. Uslijedio je po mnogo čemu zanimljiv posjet c. k. Gimnaziji, gdje je u svakome od 4 razreda bio nazočan kod ispitivanja gimnazijalaca, pregledao sve prostorije, te na odlasku izrazio ravnatelju svoje osobno zadovoljstvo (*In seguito Sua Maestà degnossi di visitare l' i. r. Ginnasio, ove assistete tutti i locali, e nel dipartirsene espresse al direttore il Sovrano Suo aggradimento*).⁵⁹ Otud je prešao u crkvu gdje se zadržao sve dok župnik

⁵⁸ God. 1869. narodnjaci su pobijedili na općinskim izborima. Za načelnika je izabran FRANO TRIPALO Stipin, a za *prisjednike* NIKOLA VIDIĆ, JURE JERKOVIĆ, MATE JELIĆ i IVAN BOŽIĆ. God. 1874. i 1875. F. TRIPALO obnašao je dužnost alaj-čauša.

⁵⁹ Situacija u Gimnaziji bila je ipak nešto složenija i drukčija nego što je to GARIMBERTIJU bilo dostupno znati. Naime, prema ugovoru s Ministarstvom, Gimnazija je šk. god. 1871./1872. imala početi radom s četirima nižim razredima. No, budući da naredba iz Ministarstva o prijelazu Gimnazije u državno nadležstvo nije stigla *navrijeme*, školska godina počela je sa svih osam razreda. Ministarstvo je zbog toga četiri viša razreda smatralo privatnima i za njih uopće nije imalo obvezu pružati ikakvu potporu. I sad, nakon posjeta namjesnika GABRIJELA RODIĆA, a potom školskog savjetnika FRANA DANILA tijekom šk. god. 1871./1872., *dana 18. travnja 1875. pohodio ju je i car Franjo Josip I. Posjetio je zbirke (fizikalnu, prirodoslovnu i zbirku starina) i svaki razred pojedinačno. Sudjelovao je u ispitima i ostao potpuno*

RADMILOVIĆ nije završio svoje obrede, nakon čega je car izrazio želju da mu pokaže čudotvornu sliku Blažene Djevice.⁶⁰ Potom je krenuo izvršiti pregled konjičke vojarne koju je ustrojio major barun Tinti, da bi potom pribivao vježbama eskadrona dalmatinskih bersaljera na konju. Na cesti susreće staroga vojnog veterana s bronzanim križićem oko vrata. Car ga je upitao kako živi, te naredio da mu se odmah pruži neka pripomoć.⁶¹ Naišli su još neki ratni vojni invalidi i na svojim ispruženim rukama osjetili carevu dobrostivu i izdašnu ruku.

2.2. Sinjska alka: priredba koja bi priličila bilo kojoj prijestolnici

S GARIMBERTIJEVIM i SCHATZMAYEROVIM opisom careva putovanja kroz Dalmatinsku zagoru slika Zagore projicirana je u kulturnu Europu koja se tako, između svega drugoga, upoznala s cijelom tehnikom održavanja Sinjske alke. Iz GARIMBERTIJEVA izlaganja o Alci možemo zaključiti da se naknadno iz svojih izvora dobro upoznao s tim jedinstvenim viteškim nadmetanjem, ali se zasigurno ispomogao vlastitim zapisima na licu mjesta u Sinju. Točno datira osnutak, povod osnutka i ustroja, kao što je već napisao prije careva dolaska u Sinj. Ne propušta istaknuti da je tvrđavu koju su Turci opsjedali, zatekao u ruševnom stanju (... *il castello o forte diroccato, Ds, 327*).⁶² Bitna determinanta Alke kao viteške igre za GARIMBERTIJA je pogađanje kopljem pri punom, gotovo galopiranom trku u prsten, alku pričvršćenu uzicom na propisanoj visini. Sve se odvija u starinskoj nacionalnoj odori, s kalpakom na glavi i sabljom niz odoru.⁶³ U obiteljskim škrinjama alkarska oprema se gotovo religiozno, poput ka-

zadovoljan. Fra JOZI GRBAVCU su za sve to izvori: AFGS VII-314, 315; VIII – 376 i *Narodni list*, br. 32, 21. IV. 1875. (GRBAVAC, 2004: 214, 215). Dakle, prema Grbavcu, car je posjetio *svaki razred pojedinačno*, što znači svih osam, a prema GARIMBERTIJU (samo) četiri niža c. k. Gimnazije u Sinju. U obzir, međutim, dolazi jedna i druga mogućnost. Dometnimo svemu tome i to da je akribični istraživač upućen na temeljitije istraživanje GRBAVČEVIH izvora. Ovdje je pravo mjesto da nabacimo jedno važno pitanje u vezi s osnutkom Franjevačke gimnazije u Sinju. Nakon šturog opisa Samostana, njegova prostornog okružja, Franjo I. piše: *U jednoj drugoj ulici i dobroj zgradi je škola, u kojoj svećenici s otoka Brača (možda fratri iz Sumartina?) uz naplatu, podučavaju 25 mladića, u svemu oko 200 naseljenika godišnje, i to u talijanskom i ilirskom, te čitanju, pisanju i gramatici* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 245). Može li se, nameće se pitanje, to neformalno otvaranje jedne škole u neposrednoj blizini Franjevačkog samostana dovesti u ikakvu vezu s kasnijim osnutkom Franjevačke gimnazije, te biti povjesničarima *idejna podloga* za dva desetljeća kasnije otvaranje Franjevačke gimnazije u Sinju? Ostavio bih ovo pitanje otvorenim.

⁶⁰ Sinjski župnik od 1872. do 1876. bio je fra DANE RADMILOVIĆ iz Dubrovnika.

⁶¹ Za razliku npr. od Franje Josipa I., Franjo I. samo se suho dnevnici osvrće na slične viđene prizore, ništa pritom ne poduzimajući. Tako u Sinju 9. lipnja 1818.: *Ima i mnogo podrapanih prosjaka* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 437).

⁶² Franjo I. bio je nešto konkretniji u svom osvrtu na stanje u kojem je 57 godina ranije zatekao ruševnu sinjsku Tvrđavu: *Tvrđava je bila velika i leži većim dijelom na strani visoravni okrenutoj prema Sinju na kojoj su kosine vrlo strme. Na drugoj strani čini se kao da je samo jedan zid; zgrade kao i zidovi su urušeni* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 439).

⁶³ U svom podužem zadržavanju u opisu Alke (čak 46 redaka), Wilkinson nam pobuđuje pozornost

kvih svetinja čuva (*le famiglie lo conservano religiosamente*). GARIMBERTIJU je poznata oprema alkarskog konjanika: srebrne orme i nanovo prošiveni pokrivači, perjanice, sateni, trake itd. upotpunjuju nošnju kada to alkaru dopuštaju mogućnosti.⁶⁴ Prvi čovjek na poprištu nadmetanja, alkarski vojvoda, raskošno odjeven, zauzima mjesto na tribini uz suce, u blizini alke. GARIMBERTI uočava alkarevo namještanje na propisanoj udaljenosti, da bi konj, dok je imao proći ispod uzice (*sotto alla corda*), mogao postići najveću brzinu. Svaki alkar zvukom trube poimence se poziva na trku koja se morala odjahati bez nezgode i po konja i po jahača, jer bi u protivnom uslijedila kazna oduzimanjem već postignutih punata (... *deve affettuarsi senza accidenti nè al cavallo, nè al cavaliere, pena la perdita dei punti che vi avesse fatti*).⁶⁵ Uočljivo je da čuvanje kako jahača tako i konja jasno govori o jednom nadasve plemenitom segmentu u prvotnoj zamisli sinjske viteške igre. Na taj način viteštvo Sinjske alke doseže i svoju punu etičko-moralnu visinu. Alkar u trku usmjerava koplje i, uza zabranu pregrubog kretanja, što inače valja uzeti za preventivne mjere netom istaknutoga (*proibiti i movimenti troppo bruschi*), nastoji pogoditi u prsten s obodnicom od otprilike četiri palca, te s još tri nutarnja kruga. Tko pogodi *ùsridu* (*nel centro*), odnosi tri punta; u drugi, odnosi dva, a u izvanjski samo jedan. Međutim, nije dovoljno tek okrznuti ili na tlo oboriti alku, nego je valja vrškom koplja i odnijeti sucima koji su zaduženi upisati i javno oglasiti punte. Trka se ponavlja tri puta, a pobjedu odnosi onaj koji je pribrao najviše punata. Pobjednikom ga proglašava alkarski vojvoda (*il maestro di campo, Ds, 328*) koji potom pobjednikovo koplje okiti žuto-crnom vrpcom (*di una fettuccia*

opisom alkareve kape: *Jeder muß in den alten Volkstracht erscheinen, mit der tartarischen Mütze, dem Kalpak, ...* (WILKINSON, 1849: 146). Usp. tri godine ranije kod CUSANIJA: ... *antico abito nazionale, con in testa berrettone turco, ...* (CUSANI, 1846: 145)

⁶⁴ GARIMBERTIJEV stariji sunarodnjak gotovo je opjevao alkarske konje. Zapis mu je upravo sonetnog karaktera: *I loro cavalli bardati riccamente uno a gara dell' altro, con gualdrappe guernite a frangie dorate, ricche selle, briglie eleganti con sonagli ed altro, di gran costo e valore. I cavalli non molto grandi, di bel portamento, assai focosi, tutti di razza turca* (BIASOLETTI, 1841: 152).

⁶⁵ Koje to nezgode mogu snaći usedlanoga alkara i njegova konja, talijanski putopisac ih navodi: *Se nella corsa al giostrante cadesse il pennacchio, uno sprone o qualunque altra cosa; se il suo cavallo perde un ferro, il colpo è nullo* (CUSANI, 1846: 146). Ovdje nam svakako valja dometnuti dva zanimljiva podatka u vezi tih dvaju ozljeđivanja, odnosno o posljedicama toga. U pjesmi L. DUDANA, posvećenoj god. 1827. Franji I., o kojoj će kasnije biti govora, *Kitica 17* u prijevodu Š. JURICA glasi: *Ako li kod koga, prije nego dostigne cilj, gdje se stiče slava i dično ime, konju otpadne potkova s kopita, ili mu padne ostruga ili kalpak, ili drugi koji ukras, pravilo je da se natjecatelj dalje ne bori... Ipak, neće izgubiti pobjedu ni zasluge ako, jašući druga dva puta, kopljem pogodi alku u sridu*. Naime, u recima 42-43 Dudan izrijekom tvrdi da alkar kojemu bi u trku što palo s odore ili konja, nije bio diskvalificiran, ako je imao sve pogotke u sridu. No, to je pravilo bilo na snazi još samo šest godina, tj. kada prema Statutu iz god. 1833., gl. II, r. 19 počinju važiti drugi propisi (JURIĆ, 2000: 293, 298). Osobno bih primijetio da kod DUDANA nema govora o nikakvom ozljeđivanju, te da bi alkar nalazio spas od diskvalifikacije u dvama ili trima pogotcima u sridu, što je kod DUDANA očigledno dvojbeno.

giallo-nera).⁶⁶ Pobjednik se k tome nagrađuje sa 100 fiorina, kako je to god. 1818. uveo car Franjo I. za svoga pribivanja Sinjskoj alci, a Franjo Josip I. je taj iznos udvostručio (*un premio di fiorini 100 istituito nell'anno 1818 da S. M. Francesco I, e raddoppiato quest'anno dall'Imperatore*).⁶⁷ Nakon što je to car sve promotrio, našao se i sâm u ulozi svojevrsnog slavodobitnika, te u pratnji alaj-čauša napušta trkalište, sada u pratnji alkarâ, sve uz odobravanje okupljenog naroda. Prigoda je tražila da car na svečanu večeru pozove alkarskoga vojvodu, alkarske suce i sve sudionike u Alci (*L'uso vuole che quella sera egli conviti a lauta cena il maestro, i giudici di campo e i compagni di giostra*).⁶⁸ Alka se održavala svake godine na carev rođendan, a iznimno u nekim drugim svečanim zgodama, kao što je bio vladarev dolazak u Sinj.⁶⁹ GARIMBERTI bilje-

⁶⁶ Zadržani strani posjetitelj bi na sve to kazao: *Bellissimo colpo d'occhio!* (CUSANI, 1846: 145). BIASOLETTO (1841: 152) je cjelokupna Alka nešto mnogo više od prelijepog prizora ili prelijepe svečanosti za oko: ... *spettacolo infatti che può servire di soddisfazione ed esser gradito in qualunque siasi capitale*.

⁶⁷ Time je Franjo I, po SCHATZMAYERU, unio u Statut jedan novi statutarni amandman: *Franz I. billigte das Statut und bestimmte den Siegespreis*. Nazivanjem Alke *ein jährliches Preis-Turnier*, SCHATZMAYER stavlja u drugi plan temeljni motiv ili razlog uvedbe održavanja Sinjske alke (SCHATZMAYER, 1877B: 29). Usp. BIASOLETTO (1841:151, 152): ... *S. M. Francesco I. Imperatore d' Austria... ottennerò il permesso d' allora in poi, di poter riprodurre ogni anno il giorno di sua nascita questa festa, ed al vincitore stabili la sullodata M. S., che dalla cassa erariale le venghi pagata la somma di f. 100. Sotto il nostro Imperatore Ferdinando I. avviene lo stesso, mutata soltanto la giornata natalizia*. Po F. CUSANIJU, Franjo I. je samo utvrdio visinu nagrade koja je bila na teret državne blagajne: ... *nel 1818 l'imperatore Francesco I, venuto per la prima volta in Dalmazia, vide la giostra, e si gli piacque, che fissò un premio annuale di 100 fiorini a carico dell'erario* (CUSANI, 1846: 144). Koliko je snažno odjeknuo dolazak Franje I. u Sinj na Alku, jednako snažno svjedoči pjesma koju je ispjevao i u Veneciji objavio Kaštelanin dr. LEONARDO DUDAN (1798.-1864.) pod naslovom *La giostra di Sign nel giorno natalizio di S. M. imperatore e re Francesco I.* (Venezia, Tip. Fracasso, 1827.). Za Š. JURIĆA, DUDANOVA pjesma prvi je beletristični opis Sinjske junačke narodne igre (JURIĆ, 2000: 290). Dopunimo ovdje donedavnoga učenika i učitelja Alke s vjerojatno drugim *beletrističnim opisom*. Neka ostane svakome na prosudbu sonet što ga je desetak godina poslije u ime Sinjana spjevao klasično vrlo obrazovani autor pod naslovom: *A Sua Maestà // Federico Augusto Alberto // re di Sassonia // in viaggio pella Dalmazia // nell'anno 1838. // La borgata di Sign superba di tanto ospite // con profondo rispetto // dedica // Una giostra di cavalieri con lance* (BIASOLETTO, 1841: 155). Međutim, od obiju pjesama imamo nekoliko desetljeća stariju *makarsku verziju*: *Strigliagne alke. Dvi pisme sloxene i prikazane na čast i posctegne gospode makarske. U Mleczi, Apresso Pietro Marcuzzi, 1782*. Jedan primjerak i jedan ulomak čuva se u samostanskoj knjižnici u Makarskoj (KAPITANOVIĆ, 1993: 289-290). Europski putopisci su podudarni u pogledu alaj-čauševa obnašanja njegove uloge: *Il corteggio vien chiuso da un ufficiale detto Aly Chiauss, il quale ha incaricato di mantenere il buon ordine* (CUSANI, 1846: 145). Drugome putopiscu održavanje reda na trkalištu također je glavni posao u obnašanoj dužnosti: *Den Zug schließt der Tschiauß, der allein reitet und bei der Feierlichkeit auf die Ordnung zu sehen hat* (WILKINSON, 1849: 147).

⁶⁸ Kada se Alka ne održava u nazočnosti cara, sazivatelj i domaćin večere je pobjednik na netom održanoj Alci. Večera u Cusanijevoj vizuri i dok još nagrada nije bila udvostručena, izgledala je ovako: *La sera il vincitore dà una festa più o meno splendida, secondo la sua condizione, ma cui non basta al certo la metà dei 100 fiorini di premio; l'altra metà per consuetudine viene rilasciata, e serve ad accrescere gli addobbi e lo sfarzo delle venture giostre* (CUSANI, 1846: I, 146).

⁶⁹ Jedan od najvećih kultura Sinjske alke među europskim putopiscima pribivao je velikotjednim obredima u Skradinu, te se požurio stići 18. travnja u Sinj na Alku. No, za nj se može kazati da je, poput neke vladarske visosti, pribivao doslovce izvan-rednom održavanju Alke, kako to već u njegovu putopisu

ži da su u netom opisanoj trci sudjelovala 24 alkara,⁷⁰ a pobjednik je bio MATE BONIĆ.⁷¹ Nakon što je BONIĆEVO koplje bilo ukrašeno vrpcom, alkari su se svrstali ispred tribine na kojoj je sjedio car, a alkarski vojvoda PETAR TRIPALO održao je prigodni i po mnogo čemu zanimljivi govor.⁷²

Car je krajnje pažljivo poslušao govor sinjskog uglednika P. TRIPALA koji je Sinjsku alku doveo u najtješnju vezu s kućom habsburške dinastije. Tripalo je naime istakao simboliku Alke, ali još više njezinu povezanost s presvijetlom habsburškom kućom. Alci nisu svojstveni samo poticaji da se ugledamo i povedemo za junaštvom slavni sinjskih predaka, nego s Alkom iskazujemo našu sinovsku odanost presvijetloj habsburškoj kući (*... noi onoriamo con esso anche la figliale nostra devozione alla Augusta Casa d'Absburgo, ...*). Čini se da je TRIPALOVA historiografska procjema Sinjske alke mogla goditi ušima nazočnog schönbrunnskog monarha, jer je guvernir P. TRIPALO pomno odmjerio i pazio da jezičak na svojoj tezulji bar zadrži na sredini. Osobno držim da se jezičak ipak malo pomaknuo udesno, na stranu udjela habsburške kuće i njezina oružja. TRIPALO, po GARIMBERTIJU, precizira svoju procjembu: u Sinjskoj alci, u njezinoj najdubljoj simbolici, TRIPALO vidi jedan od najslavnijih događaja uzvišene carske kuće (*la prima origine, la prima occasione della giostra, sono intimamente legate ad uno dei più gloriosi fatti della eccelsa Casa Imperiale*). S današnjeg stajališta, TRIPALO zaključuje svoj govor onako kako ga je upad-

čitamo: *E appunto per giungervi il 18 aprile io aveva rapidamente cavalcato da Scardona a Sign, ove, come dissi, trovai differita la festa a motivo della pioggia. L'indomani, 19 aprile, il cielo rassereno, e nel dopo pranzo ebbe luogo la giostra* (CUSANI, 1846: 144).

⁷⁰ Na Alci koju su Sinjani ponovili 12. lipnja 1818. u čast cara Franje I. bilo je 19 sudionika. Pobjednik je bio pomoćnik alkarskog vojvode. Zanimljivo je da je u natjecanju 9. lipnja odnio pobjedu FRANE TRIPALO (KRMPOTIĆ, 2002: II, 441).

⁷¹ MATE BONIĆ je bio sudionik Alke i prethodne 1874. godine kao peti po redu alkar od njih 14, s osrednjim plasmanom. To se može kazati i za njegovo sudjelovanje 18. kolovoza 1875. u 4 sata popodne kad je bio treći po redu od 13 alkara sudionika. Njegov pobjednički trenutak kucnuo je 18. svibnja iste godine, tj. tri mjeseca ranije na Alci održanoj u počast caru Franji Josipu I. Fra IVAN MARKOVIĆ vjerojatno je kao očevidac vidio kako *dobitniku MATE BONIĆU Car darova liepi prsten* (JURIĆ, 1988: 43-44; MARKOVIĆ, 1898: 71). Egiptolog WILKINSON u svom podužem osvrtu na Sinjsku alku zadržao se i na pitanju nagrade za alkara pobjednika. Pozornost nam privlači upotrebom starijeg naziva za austrijske krajcare, tj. današnjeg nizozemskog guldena. Od WILKINSONA također doznajemo da je npr. car Franjo I. darovao dijamantni prsten: *Unter der Herrschaft der Venetianer gab die Republik dem Sieger einen Preis von 500 dalmatischen Lire, ungefähr 50 Gulden, und ihr Beamter in Sign gab ein großes Festmahl. Auch der Oberst der Landmiliz bewilligte einen Preis, der aus einigen Eilen Scharlach bestand, und die anderen Anführer beschenkten gleichfalls den Sieger. Diese Preise wurden mit einigen Veränderungen auch unter der österreichischen Regierung gegeben bis 1818, als der Kaiser Franz, nachdem er die Festlichkeit gesehen hatte, einen Preis von hundert Gulden stiftete, und bei jener Gelegenheit erhielt der Sieger vom dem Kaiser einen Demantring* (WILKINSON, 1849: 147-148).

⁷² PETAR TRIPALO bio je omiljeni mladi načelnik sinjske općine, čijim izborom su god. 1876. splasnule sve nade autonomaša. Poput dr. L. MONTIJA u Kninu, dominirao je političkim životom Sinja i u sljedeća dva desetljeća, dok nije pretegao utjecaj Stranke prava (JURIĆ, 1988: 97-98) Poznato je da je P. TRIPALO obnašao dužnost alkarskog vojvode u šest navrata: god. 1871., 1873., 1879., 1880., 1885. i 1887.

ljivo u podaničkom tonu i započeo: U visokoj mjeri osjećamo se sretnima što nam je sudbina bila naklonjena i da voljom te sudbine budemo sretni podanici presvijetle dinastije (*Noi ci stimiamo altamente felici che favorevole destino abbia voluto che noi siamo oggi fortunati sudditi di quella Augusta Dinastia, ...*, *Ds*, 328-329) s kojom su se naši preci borili. Dakle, TRIPALO uopće ne razlučuje, štoviše, najtješnje svezuje sreću i podaništvo svoga naroda. Slijedom takvog razmišljanja, logičnom mu valja uzeti ideju da se upravo viteškom caru i kralju, slavnom izdanku jednako slavne carske kuće, posveti sinjska alkarska igra, svojedobno ustanovljena u trajan spomen na onodobnu pobjedu. TRIPALO je najzad svoje zaključne riječi zaodjeo u retoričko ruho, impregnirano emocijama. Njegovo Veličanstvo, ponosno Alkarsko društvo, zahvalnost, vladareva milost, vjernost, privrženost i pripravnost sinjskog puka i u smrt poći za cara i kralja bili su TRIPALLOVI govornički naglasci što ih je vjerojatno izgovorio u dahu, a cara i narod ostavio bez daha, da bi sve to za ishod imalo pravi prolom onih gotovo uglas *živio, živio*. Izvedba carevke limenom glazbom svemu je dala dodatan začim. Narod je obuzelo neopisivo oduševljenje, zapaža i prenosi nam GARIMBERTI (*della popolazione si impossessò un indescrivibile entusiasmo*, *Ds*, 329). Predano iskazani TRIPALLOVI osjećaji izmamili su carevu ganutost (*L'Imperatore, commosso, ... dei leali sentimenti manifestatigli*).

Umješstvo, odlučnost i domoljublje bili su jamstva uspjeha održane svečanosti, prosuđuje GARIMBERTI (... *destrezza, corraggio e patriotismo*). Nakon TRIPALLOVE, imamo i GARIMBERTIJEVU interpolaciju iz koje nam se nàdaju pitanja: Tko je subjekt, a što objekt toga domoljublja? Imademo li ovdje GARIMBERTIJEVU supstituciju teza? Je li objekt tog domoljublja (podaničko) hrvatsko tlo ili car(stvo)? Nebrojeno bi bilo takvih i sličnih pitanja, no neka nas još uvijek poput trunja u oku posebno bole, pogotovo kad ih nametne ili izravno postavi tuđin, u našem slučaju angažirani tuđin.

Većim dijelom careva boravka u Sinju alkari su bili *personae gratae*, kao što će to slijedećeg dana u Siveriću biti rudari. Na putu prema improviziranoj rezidenciji car se najprije zaputio prema alkarima. Narod kao da je srastao sa svojim alkarima. Stoga bih spontane poklike, koji su prelazili u uobičajeno pocikivanje, sve začinjeno pjesmom i plesom najizabranijih mladića i djevojaka (... *cantaron e ballaron e più ragguardevoli giovani e ragazze*), uzeo za upućene koliko caru toliko i alkarima. Car se u nekoliko navrata, poput dirigenta na tražene biseve, pojavljivao na balkonu, najdobrohotnije otpozdravljajući (*salutando nel modo il più benevolo*).

Smotra vojnika, prijam komunalnih i crkvenih prvaka, posjet Franjevačkoj gimnaziji i carska himna u izvedbi gradske puhačke glazbe u punini su dekorirali ionako raskošni scenarij careva boravka u Sinju. Uz pjesmu, ples i svirku gradske glazbe car je objedovao u autohtonom folklornom ozračju. Iz toli-

kog mnoštva na ručak je moglo biti pozvano samo probrano društvo. Za stolom su se tako, uz obveznu carevu pratnju, našli okružni kapetan, načelnici Sinja i Vrlike, gvardijan Franjevačkog samostana, dr. ANTE TRIPALO,⁷³ sudac pl. PAVLOVIĆ, predsjednik Poljoprivrednog društva i lokalni vojni zapovjednici. Potkraj ručka car se sa svakim od uzvanika zadržao u srdačnom razgovoru. Bila je to tek jedna od profinjenih manira iskusnog monarha. Organizatori svečanosti predviđjeli su da car u 8 sati promatra osvijetljeni trg. Alkari u špaliru imali su zaduženje zadržati narod koji je pritjecao na trg, da bi zajedno s carem dokraja nazočili prizoru s vatrometima što ih je pripremio i izveo pirotehničar RABIS iz Zadra.⁷⁴ RABIS je svojom pirotehnikom uspio uobličiti veliku kraljevsku krunu u kojoj su se veličanstveno sjajile riječi: Živio Franjo Josip I. (... *dei fuochi artificiali, disposti ed eseguiti dal pirotecnico Rabis di Zara, rappresentanti una grande corona regale in cui magnificamente splendevano le parole: Viva Francesco Giuseppe I., Ds*, 330). Raskošno osvijetljenim gradskim trgov car kroz špalir sinjskih alkara zarana odlazi na počinak, jer mu je ujutro valjalo podraniti zbog višesatne vožnje do Šibenika. GARIMBERTI također gotovo romansirano ispraća cara na njegov drugi počinak po Dalmatinskoj zagori. Kad je sve utonulo u muklu noćnu tišinu, narod je sam od sebe znao da je caru neophodno potreban počinak i s takvim spontanom obzirom najzornije očitovao kako umije iskazati počast svome caru i kralju (*Il popolo da solo col suo senno conobbe essere a Sua Maestà necessario il riposo, e con tale spontaneo atto di riguardo nel miglior modo dimostrò come sappia onorare il proprio Imperatore e Re, Ds*, 331).

⁷³ Preporodno desetljeće u Sinju okončano je novom pobjedom sinjskih narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor god. 1870., kad su u Sinju bila izabrana dva njihova kandidata: dr. MIHO KLAČIĆ i dr. ANTE TRIPALO (JURIĆ, 1998: 97). Navedimo samo godine 1874. i 1875. kada je jedan od trojice sudaca na Alci bio dr. A. TRIPALO. Možemo samo pretpostaviti da je bio sudac i na Alci održanoj u počast caru.

⁷⁴ Sve sam poduzeo koliko je bilo u mojoj moći da bih s kojom rečenicom osvijetlio to ime. Zanimao sam se u Narodnom muzeju u Zadru, u Tehničkom muzeju u Zagrebu, Arhivu Viteškog alkarskog društva u Sinju, ali mi nije pošlo za rukom išta doznati o zadarskom pirotehničaru Rabisu. Zamolio sam za pomoć kolegu u Državnom arhivu u Zadru, prof. FRANU IVKOVIĆA, ali ni to nije urodilo plodom. Obilnije sam konzultirao literaturu u kojoj sam gajio nadu naići na to ime, ali je i to ostalo bez rezultata. Otklonio sam mogućnost Garimbertijeve korupcije RABISOVA imena, što mi se u početku javila i potom sam odustao od svoga daljnjeg traganja.

3. OD GRADA ALKARÂ I SIVERIĆKIH RUDARA DO TRTARSKIH VINARA

Sinjane su 19. travnja, još prije tri sata izjutra, probudili pucnji iz mužara i zvonjava sa zvonika. Mnogo toga stvaralo je zapravo jednu disonantnu polifoniju u još snenom gradu. No, tu polifoničnu miksturu čvrsto je ipak povezivao neki sklad, fluidni sklad. Taj fluid bio je car Franjo Josip I, doduše pred samim odlaskom, ali još uvijek u Sinju. Sve je bilo uskomešano s jednim jedinim ciljem: još jednom vidjeti milostivoga cara i odati mu iz svega srca počast pred sami odlazak. Ranojutarnji vladarski poslovi vjerojatno su spriječili cara da, kao i u Kninu, krene na put nakon odslušane tihe mise. Ispraćaj nije prošao bez alkara koji su dolinom kojom je protjecao potok Sutina⁷⁵, bili caru prethodnica. GARIMBERTI ne propušta spomenuti rimski grad Setoviju koji se dizao nad ušćem potoka.⁷⁶ S okolnih brda još su svjetlucale vatre u počast caru. S granice distrikta Sinj vratili su se natrag u grad svi oni koji su cara dotud dopratili, naravno, na čelu s okružnim kapetanom koga je car zadužio da svekolikom narodu prenese da sa sobom u srcu odnosi mio i za čitava života neizbrisiv spomen na Sinj (*lo incaricò di partecipare tali suoi sentimenti a tutto il popolo, soggiungendo che la memoria di Sinj gli resterà cara ed incancellata nel cuore per tutta la vita*, Ds, 332). Uočljiv je GARIMBERTIJEV tekst u kurzivu, kakav nigdje ne susrećemo.⁷⁷

Usljedio je uspon prema Muću, komunalnom središtu koje se proteže na kojih 15 kilometara. Na području cijele komune obitava 7100 žitelja, od kojih 1000 u samome Muću. Komunu tvori 20 sela s pet katoličkih župa i jednom

⁷⁵ I. LOVRIĆ ispravlja A. FORTISA i na hidronimima Sutina i Karakašica, kad tvrdi *da su Sutina i Karakašica dva imena, a jedna i ista voda*. Malo dalje LOVRIĆ *distincta voce* razbija FORTISOVU predrasudu: *Voda Sutina, prije no što se izlije u Cetinu ispod Aequuma s gornje strane, gdje je bio grad, protječe prostor od osam milja otprilike, i dolazeći u Karakašicu, dobiva ime od ovoga seoca, gubeći ono prvo* (LOVRIĆ, 1948: 39, 41).

⁷⁶ Od hrvatskih arheologa i povjesničara, iscrpnije se ubikacijom antičke Setovije pozabavio STJEPAN GUNJAČA (1909.-1981.). Autor vezuje grad Setoviju uz tešku i isprva neuspješnu Oktavijanovu opsadu. O smještaju Setovije, tvrdi GUNJAČA, raspravljalo se dosta, ali je sve ostalo na razini, kod nekih i duhovitih, no na kraju neutvrđenih kombinacija. Došla je u obzir dolina Sutine (IVAN KATALINIĆ, 1779.-1847.), Šutanj iza Klisa (FRANE BULIĆ, 1846.-1934.), te čak i Sinj (GEORG VEITH, 1875.-1925.). Arheolog GUNJAČA, uz Apijanov izvještaj, uzima u obzir arheološke ostatke što ga sve dovodi do položaja Sinodiuma od koje ga je Apijanov Setovija udaljena 34 km. Šire o svemu tome v. GUNJAČA, 1937: 33-38.

⁷⁷ Sinjski franjevac, doktor teologije i kasniji provincijal IVAN MARKOVIĆ (1839.-1910.), po svemu sudeći je kao očevidac pokušao ushićeno dočarati svu razdraganost Sinjana u neposrednoj blizini cara, ali i carevo nehinjeno dobro raspoloženje i ugodno osjećanje među Sinjanima: *Varoš i sva krajina dočekaše ga da se ljepše ni bolje nije moglo. U crkvu bi dopraćen pod baldahinom. Na svačijem se licu izrazivala radost i veselje; i svak kano da bijaše blažen što mogaše vidjeti svoga kralja i svoju mu neograničenu odanost, vjernost i ljubav izkazati. A i Njegovo Veličanstvo medju svojim Sinjanima bilo je posve zadovoljno, i vanredno se veselo pokazalo. Dakako trkana je tada halka» (MARKOVIĆ, 1898: 71).*

pravoslavnom parohijom.⁷⁸ Pucnjevi iz mužara već uobičajeno su se miješali sa zvonjavom zvona. Svojevrsno suzvučje nastajalo je skladnim upadanjem oduševljenih poklika *Živio*. Na žandarmerijskoj postaji načelnik, a za njim predstavnici klera iskazali su caru dužne počasti, a car se raspitivao o životnim prilikama i općem stanju u komuni Muć.⁷⁹ Malo zatim car i njegova putna družba voze se udolinom Vrba s vidljivim tragovima rimske vojne ceste. Na domaku su visoko zgrnutog stijenja zvanog Rotna gomila (Kletvena Gomila) o kojoj šute i tradicija i povijesni spomenici.⁸⁰ Car je prosudio da se razložito trebaju zaustaviti i bar nakratko sve to bolje promotriti. Priuštiti će sebi duž puta priuštiti više takvih zaustavljanja, kada bi utonuo u prava meditativna razmišljanja, udivljajno se zagledajući u nešto za nj dotad neviđeno.

Domalo svima puca pogled na iznimno lijepu i možda najprostraniju ravnicu Dalmacije, Petrovo Polje, nazvano tako prema Petru II, pretendentu na prijestolje Dalmacije i Hrvatske, kojega su porazili pristaše Zvonimirove udovice. Svilaja, Moseć i Promina trostrano okružuju Petrovo Polje, dok su zapadnu, četvrtu stranu pripustili Drnišu do kojega vodi poštanska cesta tik uz Moseć.⁸¹

Točno u 10 sati, nakon više od pet sati vožnje po nimalo ni ugodnim ni lako provoznim cestama, car je ulazio u Drniš posred zastava, dočekan narodnim pjesmama i povicima *Živio!*. GARIMBERTI i u Drnišu bilježi blagdansko raspoloženje naroda. O tome govore već na granici komunalnog teritorija podignuti slavoluci podno kojih se okupljao narod što je pristizao iz okoline. Sišao je iz kočije pred komunalnim uredom, ne skrivajući zadovoljstvo dok

⁷⁸ Dok GARIMBERTI govori samo o komuni Muć i o istoimenom sjedištu, Schatzmayer spominje *Muć superiore* i *Muć inferiore*, a koji redak dalje: *Dietro Muć si apre a sinistra una valletta piana colle case sparse del villaggio di Pustinja* (SCHATZMAYER, 1877A: 55). Za careva prolaska komunom Muć, u župi Muć Gornji župnikovao je od 1869. do smrti Kaerov suvremenik MIHO JERKO GRANIĆ (1819. do 1886.), arheolog amater i pučki prosvjetitelj. U povijest hrvatske nacionalne arheologije ušao je pronalaskom kamenog ulomka oltarne pregrade s natpisom u kojem se spominje knez Branimir i godina 888. Nešto više o tome v. ČVRLJAK, 2010: 39-40. Ljubaznošću sadašnjeg župnika Muća Donjeg, don IVANA BARIŠIĆA, došao sam do podatka iz Knjige stanja duša IV. Muć Donji, gdje na str. 402 pod br. 14 stoji upisano: *Na 20. XII. 1912. Nj. Vel. Franjo Josip I. poslao je Crkvi Imena Isusova u (Gornjem) Postinju Kr. 200 i jednu bijelu paramentu i drugih potrepština za sv. Misu*. Prijepis u Knjigu stanja duša izvršio župnik BONE DONELLI glagoljaš. Srdačno se zahvaljujem don IVANU BARIŠIĆU na priopćenom svjedočanstvu da car Franjo Josip I. ni nakon 37 godina nije zaboravio jednu župu komune Muć.

⁷⁹ Punu nam pozornost svraća car Franjo I. korupcijom toponima Muć u Miočić. Uz isto tako vjerojatno korumpirani toponim Toplin ubicira *izdašni rudnik kamenog uglja, koji se danas jedva iskorištava* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 445).

⁸⁰ SCHATZMAYER se također zaustavlja na opisu toga likaliteta: *La vallata di Verba termina all' Ovest presso una collina costituita di sassi ammucciati da mani d' uomo la quale porta il nome slavo di Rotna Gomila ('cumulo di giuramenti') un misterioso avvenimento storico* (SCHATZMAYER, 1877A: 55-57).

⁸¹ U carevu vizuru drniške periferije dobro se uklapa vizura Petrova polja u dnevničkoj zabilješci Franje I.: *Poslije podne [12. lipnja 1818.] smo jašili do Petrovog polja, gdje smo pogledali dolinu s vrlo plodnom zemljom, dugačka je jednu njemačku milju; u njoj su lijepa polja i livade. Čikola protječe čitavom dolinom i često ju preplavljuje, iako je ljeti isušena* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 447).

je primao počasti iz redova klera, sudskih i komunalnih vlasti i Poljoprivredne zadruge. Drniš je komunalno središte i sudski okrug sa 19200 stanovnika od kojih 1200 u Drnišu. U sastavu je političko-administrativnog okruga Knin.⁸²

Caru je službeno iskazao počast ponajprije komunalni načelnik, a za njim, ne bez razloga, inženjeri i djelatnici na željeznici. Jednoga od njih zapala je čast da caru razloži plan gradnje, a posebice pružnu trasu. Oveća skupina od koje četiri stotine pružnih radnika, svi iz okolice Drniša, skladno su se natisnuli na obližnjem brežuljku i pozdravljali cara s neprekidno razdraganim povici-ma, te iskazima zahvalnosti za sva primljena dobročinstva. Željezničko pitanje u Dalmaciji GARIMBERTIJEVA je preferencijalna tema na stranicama Dijarija (*La ferrovia sarà un monumento dei sacrifici dell' Impero, visibile su diversi punti della provincia, e la locomotiva aprirà la strada alla cultura di luogo in luogo, Ds, 335*). Zajednički nazivnik GARIMBERTIJEVIH proaustrijskih stavova u tom pravcu je Franjo Josip I. kao tumač jedinstva države (*l' interprete dell' unità dello Stato, Ds, 336*). GARIMBERTI to vrlo jednostavno objašnjava: *Samo udruživanjem austrijske pameti i potencijala bilo je moguće latiti se jednog takvog pothvata bez premca u zemlji, koji bi jednom za svagda trebao Dalmatincima prizvati u pamet da pripadaju jednoj velikoj i moćnoj državi (... un' opera che non trova pari nel paese, e che è chiamata a ricordare per sempre ai Dalmati, appartenere essi ad un grande, ad un potente Stato)*. VOGEL je, kako donosi GARIMBERTI, potražio usporedbu u tadašnjoj europskoj industrijskoj velesili, Engleskoj, gdje mu početke izvoza ugljena dočarava pripremani izvoz iz Siverića skorašnjim nastavkom pruge prema Šibeniku i odatle brodovima dalje.

Od sveukupnog stanovništva glavnina je živjela u 47 sela s pet katoličkih župa i dvije pravoslavne. Iz svih sela učenici su pohađali tri škole. GARIMBERTI

⁸² Neće biti izlišno popratiti, tj. dopuniti GARIMBERTIJEVA putna izvješća s dvama dopisima u *Narodnom listu* (10. i 21. travnja 1875.) u svezi s dolaskom cara u Drniš. Kao prvo i najvažnije, car u Drniš stiže u vrijeme žestokih izbornih trvenja i političkih obračuna između narodnjaka, autonomaša i zemljaša, a sve to u tri jednih, drugih i trećih za zastupničkim mjestima u Carevinskom vijeću. Kao drugo, prvotno mjesto dočeka je bio most i uokolo mosta na Čikoli, jer je upravo tu imao car izbiti iz pravca Sinja i Muća. U *Narodnom listu* se piše o nepreglednom mnoštvu naroda. Otud su potom rezervisti u špaliru, 12 djevojaka u narodnim nošnjama s cvijećem i drniška *glasbena banda* krenuli u pravcu komunalnog ureda, gdje ga je vjerojatno tek tada drniški načelnik pozdravio na hrvatskom jeziku. Blagdanskome ugodaju u povodu dočeka i boravka cara u Drnišu pridonijele su hrvatske trobojnice, obješeni sagovi, odigrano narodno kolo i štošta drugoga (KOSOR, 1976: 21-22). Svemu ovome bih još dometnuo da štošta toga nalazimo u *Narodnom listu* što ne nalazimo kod GARIMBERTIJA. Mi smo se u ovom radu odlučili za Garimbortijevo viđenje careva puta Dalmatinskom zagorom. Svaki komparativni pristup raščišćavanju faktografije između *Narodnog lista* i GARIMBERTIJEVA Dijarija neprimjereno i nedopustivo bi opteretio opseg ovoga rada kao priloga za jedan Zbornik. Držim s druge strane primjerenim i dopustivim dopuniti i ispraviti faktografiju kod GARIMBERTIJA raspoloživom historiografskom građom. Po dolasku u Drniš 12. lipnja 1818., Franjo I. unosi u svoj dnevnik da u Drnišu obitava 600 duša, od kojih 400 katolika, a 200 Grka (KRMPOTIĆ, 2002: II, 446).

je tlo komune Drniš ocijenio najplodnijim na cijelom području unutrašnjosti Dalmacije (*Il suolo è il più atto alla cultura di tutta terraferma, Ds, 337*), takšativno pritom navodeći proizvodnju pšenice, vina i sira. U sklopu tih ocjena, razlijevanja Čikole procjenjuje upravo rušilačkima (*è però soggetto /sc. il suolo/ ai devastatori straripamenti del Čikola*).⁸³ Unutrašnjost je prebogata kamenim ugljenom koji se kopa i izvlači na raznim mjestima, kao npr. u Siveriću, Kljacima,⁸⁴ Umljanovićima i drugdje. Osim po trgovanju vlastitim proizvodima, Drniš je važan i kao postaja za sve razmjene i izvoz iz Bosne i Hrvatske preko Šibenika, jer se u Drnišu račvaju putovi koji izravno povezuju Knin, Sinj, Muć, Skradin, Đevrske, Kistanje i Benkovac.⁸⁵

Nakon kraće okrijepe, car je pošao posjetiti sve što je bilo važnije u gradu, čak i zatvore (*perfino le carceri*), gdje je, slijedeći impulse svoga vazda i svugdje ljudskog i otmjenog duha, pomilovao dva osuđenika (*segundo gli impul-*

⁸³ Čini se da SCHATZMAYER to čak upisuje nekome u grijeh: *Peccato che il Čikola devasta qua e là le campagne* (1877A: 57).

⁸⁴ Zbog njihova gotovo bismo mogli kazati regionalnog endemskog geografskog položaja, bar u našim geografskim okvirima, uputno je donijeti ovdje rečenicu, dvije o Kljacima u tom pogledu. Upravo je romantična i plodna prodolina između Kozjaka i Svilaje s jedne i Moseća s druge strane, 18 km od Drniša prema Sinju, gdje je smješteno selo Kljake. Zbog tako izuzetnog geografskog položaja, taj je kraj bio oduvijek nastanjen: od brončanoga, ilirskog, starohrvatskog doba do naših dana. N. GABRIĆ se u tom svom pozicioniranju Kljaka oslanja na NOVAKOVE rezultate topografskih istraživanja rimske provincije Dalmacije i dobiva cjelovitu geografsku sliku Kljaka: *u vrijeme Ilira kao i rimske vladavine na tom području već su u punom cvatu bili važni gradovi i naselja, kao što su Promona, Magnum Andetrium i Synodium* (GABRIĆ, 1971: 59). Usp. o tome kod G. NOVAKA na drugom mjestu. U svezi s tim toponimima zanimljive su neke NOVAKOVE ubikacije (Novak 2001: 63, 233). Dopisnik zadarske *La Dalmazia* u svom vrlo instruktivnom prilogu o siverićkom rudniku, upozorio je kamo se sve raspružaju rudne žile istočno, južno i zapadno od Siverića: *... all' est con strati di lignite, che si appalesano fin a Sign e Trigl; al sud fino Kliake, Verba e Clissa; finalmente all' ovest con strati di eguale formazione della massa a Varos, Vellussich, Migliefzi presso il Krka, in seguito a Dubravizza di Scardona...* (DANIELI, 1845A: 151). Kod nekih SCHATZMAYER govori čak o bogatstvu kamenog ugljena: *»Ma anzitutto si distingue quella terra per ricchezza di carbon fossile estratto in varie cave e segnatamente al Promina presso Siverić, a Kljake, a Umljanović al Mosec ed in altre località. Štoviše, tvrdi SCHATZMAYER, A stare coi geologi, tutta la pianura detta Petrovopolje non sarebbe altro che un solo deposito di carbon fosile* (SCHATZMAYER, 1877A: 57).

⁸⁵ Nešto slično donosi engleski egiptolog i putopisac za Knin: *Drei Straßen vereinigen sich in Knin, eine von Zara und Kistagne, eine andere von Verlika und Sign und die dritte von Dernis, die auf der Abendseite in die Stadt führt* (WILKINSON, 1849: 137). Usp. kod SCHATZMAYERA (1877A: 50): *Per la comunicazione esistono, fuori della strada postale che viene da Kistanje e conduce a Knin, ancora 4 altre strade che partono da Knin. Di queste conduce l' una in Croazia, la seconda a Verlika, la terza a Dernis e la quarta al detto luogo del confine turco*. Usp. SCHATZMAYER (1877B: 32): *Ausszer durch den Handel mit seinen Bodenproduction hat Dernis Bedeutung als Zwischenstation für den ganzen Verkehr der Türkei und Kroatiens über Knin nach Sebenico. Geograf ima za sve to objašnjenje na stručnoj podlozi: Geotektonski procijep s podlogom starijih mezozojskih i vodenopropusnih stijena, uz spomenutu dinarsku reljefnu pregradu, uzrokom je razmjernog obilja vode i površinskih tekućica (više desetaka vrela od kojih su mnoga nepresušna). To je dalo privlačnost Kninskom polju kao raskrižju starih i novih putova iz planinskog zaleđa u primorje i obratno* (FRIGANOVIĆ, 1993: 4-5).

si del sempre umano e generoso suo animo, grazio di pena due condannati). Time se primakao trenutak careva odlaska iz Drniša.

3.1. Neplanirano u Siveriću, u rudniku s veličanstvenim dvoranama i visokom tehnologijom

U Programu carskog putovanja ne stoji zaustavljanje u Siveriću. No, car je tu želio razgledati jedan od tolikih carskih rudnika. Zbog toga se cjelokupna svita morala odvesti iz Drniša u pravcu Knina i u rudarski Siverić stigla oko podneva, tj. za sat vremena. Drniški okružni kapetan i komunalni načelnik bili su careva prethodnica. Djelatnici Austrijsko-talijanskog ugljenarskog društva Promina⁸⁶ s mnogo ukusa pripremili su i ukrasili dvoranu za prijam, gdje su bile izložene biljke i crteži s rudničkim motivima. Po silasku s kočije cara su već spremno dočekali ERMINIO VOGEL, bankar iz Milana, i EMILIO MORPURGO iz Trsta, obojica članovi Upravnog vijeća spomenutog Društva, koji su caru izrazili srdačnu dobrodošlicu kao i punu zahvalnost zbog posjeta rudniku. VOGEL je kratko upoznao cara s općim stanjem u rudniku. Posebno se zahvalio caru što je podupro, štoviše, naredio gradnju željezničke pruge Siverić-Šibenik, koja bi slijedeće godine omogućila početak izvoza ugljena, uspoređujući pritom slične primjere s prvim engleskim rudnicima (*Il signor Vogel... ... ringraziò Sua Maestà dell' aver decretato la costruzione della ferrovia Siveriè-Sebenico, che a partire dall' anno venturo permetterebbe di dar principio ad una esportazione di carboni pari a quella delle primarie miniere d' Inghilterra, Ds, 338*).⁸⁷ Potom je kći direktora rudnika PERROUXA pre-

⁸⁶ Jedino mi je ovdje prilika upozoriti na jednu LOVRICEVU korekciju u pogledu oronima Promina, a upućenu naravno FORTISU. LOVRIC naimе nikako ne prihvaća FORTISOVU etimologiju oronima Promina od *miniera* (LOVRIC, 1948: 29; v. FORTIS, 1984: 84). No, u svemu tome sad LOVRIC nekorektno prešućuje FORTISOVU ogradu: ... *iako je izvorno možda izvedeno (tj. ime planine) od prominendo* (FORTIS, 1984: 84).

⁸⁷ Na potrebu gradnje željezničke pruge Siverić-Šibenik mislilo se već 40-ih godina 19. st. O tome nam svjedoči J. G. WILKINSON (1797.-1875.), jedan od znamenitijih europskih putnika koji su tijekom 19. st. posjetili Dalmaciju. WILKINSON je, između ostaloga, duboko zašao u Dalmatinsku zagoru. Upozorili su ga na jedno skladište kamenog ugljena, od kojega cesta vodi do rudnika u Siveriću. U svom putopisnom djelu (iz god. 1848., a već slijedeće godine prevedeno i objavljeno na njemačkom jeziku) nije projicirao sliku rudnika u odveć lijepim bojama i za to navodi razloge. Za nj je u rudnik beskorisno i uludo spiskan novac. Sporna mu je stoga isplativost prokapanja kanala ili gradnje željezničke pruge: *Man hat vorgeschlagen, einen Kanal oder einen Schienenweg anzulegen, um die Kohlen aus der Gegend oberhalb der Wasserfälle nach Scardona zu schaffen,* Zašto sporna, WILKINSON konkretnije i upitno odgovara: *Beides würde ausführbar sein, aber es fragt sich, ob die Kohlen eines solches Aufwandes werth wären oder ein besseres Fuhrwerk verdient als die plumpen Karren der Morlachen, auf welchen man sie nach Sebenico bringt* (WILKINSON, 1849: 123). Kritički očito dobro raspoloženi WILKINSON ide dalje s razlozima neisplativosti siveričkog rudnika i odašilje u Europu još nepovoljniju *reklamu* po siverički rudnik: Parobrodi se s tim ugljenom pretjerano dime (*machen sie sehr viel Rauch*), iz dimnjaka na sve strane pršu povećе pahuljice čadi koje i za sami brod predstavljaju opasnost. Kao svjedoka, koji će potvrditi da je sve to tako, navodi *Ein russischer Consul* (WILKINSON, 1849: 124). Caru Franji I. prominski

dala caru buket cvijeća s inicijalima njegova imena. Na raspolaganju je visokim posjetiteljima bio poseban kolosijek koji je odmah s ulaza vodio u glavnu podzemnu rudničku dvoranu zvanu *Carolina*, dugu 3000 stopa, u kojoj je bilo pripremljeno šest vagoneta sa po četiri sjedala, među kojima su neka bila prekrivena upadljivo finim crvenim baršunom. Vagoneti koje su vukli rudari kretali su se prema veličanstvenom ulazu u Galeriju Karolina. VOGEL je tada zamolio cara da svekoliki svečani događaj još svečanije obilježi carevom privolom da odsad Galerija Karolina (ime supruge Franje I.) nosi njegovo presvjetlo ime, na što je car, vidno tronut, pristao (*Il signor Vogel, avendo fatto preghiera a Sua Maestà di segnare questo fausto avvenimento col permettere che la gran galleria Carolina portasse in avvenire il Suo Augusto nome, Sua Maestà gentilmente vi aderi, Ds*, 339). Stao je ljude iz svoje pratnje obasipati pitanjima o tehnologiji rada u siveričkom rudniku. Zanimao ga je broj kopova, slojeva, zatim metoda vađenja ugljena, raspored armatura, nebrojeni odvojcji i dr.⁸⁸ Primicalo se vrijeme izlaza iz prostrane utrobe siveričkog rudnika. Car je na povratku ubrzo na usputnom panou mogao pročitati *Dobrodošao*, a potom napis ispisan habitualnim slovima: *Galerija Franje Josipa I.*⁸⁹ Po silasku s vagoneta, car se zaputio prema svodu kosine koja u dužini od 1300 stopa s nagibom od 22% omogućuje spuštanje ugljena pomoću metalne užadi i odgovarajućeg kočionog sustava, do točno određenog mjesta gdje je bila planirana, a potom i podignuta željeznička postaja Siverić.⁹⁰

ugljen ne samo da se nije pretjerano dimio, nego je štoviše sjajio dok je gorio: *U drniškom kraju... kameni ugljen iz Promine se lijepo sjaji* (KRMPOTIĆ, 2002: II, 448). Po svemu sudeći, dobri poznavatelj dalmatinskih rudnika, već navodeni dopisnik zadarske *La Dalmazia*, sasvim drukčije misli: *Da questi pozzi si cavò carbone della più perfetta qualità nel suo genere, perchè fu trovato più pingue di materie bituminose, più compato, resistente all' efflorescenza e di cristallizzazione bruna meravigliosa quando invece sulla superficie della formazione preponderava al bitume la gagate, lo zolfo ed alcun poco di allumina* (DANIELI, 1845A: 150).

⁸⁸ DANIELI propituje mogućnosti što kraće transportne linije otpreme ugljena u Šibenik. Ozbiljno se razmatrala mogućnost probijanja podzemne ceste koja bi trebala izbiti na površinu u blizini Drniša, ceste *la quale oltre che abbrevierà il viaggio dei carri da trasporto di tre ore di strada d' andata e ritorno da Siverich fino a Dernis, ...* (DANIELI, 1845A: 150-151).

⁸⁹ Zanimljivo će biti ovdje istaknuti da je siverički rudnik 41 godinu prije careva dolaska u nj, tj. 1834., imao svoju *la galeria principale che fu nominata Santa Barbara*. Lako je zaključiti zašto je Galerija nosila ime upravo te svete. O kultu djevice i mučenice sv. Barbare među rudarima, o sv. Barbari kao jednoj od 14 nebeskih pomoćnica u nevolji, te najzad koja *počiva u Benetih u klostru fratrov Croaitierov* (FRANJO GLAVINIĆ Istranin). Vidi LASZOWSKI, 1942: I, 3-4. Bočno od te galerije otvorene su bile još dvije, svaka sa svojim nazivom: *Maurizio* i *Leopoldo*. Nešto više o Galeriji Barbari – v. DANIELI, 1845A: 150.

⁹⁰ Osvrnuli smo se u nekoliko podrubaka što se zbivalo u siveričkom rudniku tri ili četiri desetljeća prije careva posjeta rudniku. Podsjetimo na jedan važan događaj koji se zbio 36 godina nakon careva posjeta Siveriću, tj. god. 1911., dakle još za careva života. Navedene godine otvorena je u Siveriću stručna škola za rudare, jedina takva škola za rudare u cijeloj Austro-ugarskoj monarhiji, i to s hrvatskim nastavnim jezikom. Otvorenje škole u potpunosti je djelo IGORA ČEPULIĆA, c. k. rudarskog savjetnika u Zadru. O razlozima koji su sklonili Čepulića na taj svake hvale vrijedni pothvat, o izboru baš Siverića te o drugim

Vrlo svečano bilo je i izvan rudnika, u Siveriću. Duž glavne prometnice vijorile su se nebrojene zastave, a na početku dvije najuočljivije: austrijska i talijanska. Usporedo sa zastavama bili su poredani u živopisnim narodnim nošnjama svi siverićki rudari (*Stavano lungo lo stradale schierati in perfetto ordine e nei loro pittoreschi costumi nazionali i minatori tutti e molta gente accorsa dai luoghi circonvicini*, Ds, 340). Prije no što se uspeo u kočiju pred odlazak iz Siverića, car je svoje veliko zadovoljstvo izrazio upraviteljima mješovitog Društva time što je glavnom inženjeru GAETANIJU predao znatniji novčani iznos da ga razdijeli rudarima (*Sua Maestà... si degnò di far rimettere all'ingegnere in capo una cospicua somma da distribuirsi ai minatori*). GARIMBERTIJEV opis tehnologije rada rudnika u Siveriću također je projiciran u kulturnu Europu. No, projicirali su u Europu, i to na velikom platnu, cjelokupni prominsko-siverićki rudnik europski putopisci tijekom 19. st. Zanimljivo je da ga više vezuju uz Drniš, dakle kao drniški rudnik, negoli uz Siverić i Prominu. Zbog ograničenosti prostora izdvojimo tek nekolicinu onih poznatijih, te izložimo ono najbitnije čime su kulturnu Europu svoga stoljeća upoznali s najpoznatijim rudnikom kamenog ugljena u zagorskom dijelu Dalmacije. Za osobnoga putopisca saksonskog kralja FRIEDRICH AUGUSTA I. na njegovu putovanju Istrom, Dalmacijom i Crnom Gorom god. 1838., farmaceuta Bartolomea BIASOLETTA (1793.-1858.), ne bi moglo biti nastavka putovanja dalje od Šibenika bez ukrcaja drniškog ugljena.⁹¹ Njemački putopisac i pjesnik HEINRICH STIEGLITZ (1801.-1845.) našao se kao i BIASOLETTO u Šibeniku *na čekanju* drniškog ugljena da bi s parobrodom mogao dalje, te ne propušta istaknuti svu važnost tog neiscrpivog rudnika.⁹² Austrijskoga putopisca i profesora njemačkog jezika u Dubrovniku FRANZA PETTERA (1788.-1854.) navlastito se doima ogromno skladište i doprema ugljena u Šibenik iz unutrašnjosti.⁹³ Inače opširni francuski putopisac CHARLES YRIARTE (1832.-

podatcima vezanima uz Rudarsku školu u Siveriću – v. DOGAN, 1914: 91-93. No, svakako tu valja uzeti u obzir neke činjenice iz desetljeća koje je prethodilo otvaranju Škole u Siveriću. Naime, kako piše D. FORETIĆ, ... u području Siverića i Velušića, ... na eksploataciji tamošnjih ugljenokopa, poslije 1900., bilo [je] uposleno oko 800 radnika (FORETIĆ, 1960: 6). I na kraju ove bilješke podsjetio bih na jednu nepravdu naneseu IGORU ČEPULIĆU: u III. svesku *Hrvatskog biografskog leksikona*, uz šestoricu zaslužnih ČEPULIĆA, trebao je dobiti svoje mjesto i IGOR ČEPULIĆ.

⁹¹ *Durante la nostra assenza, il pachebotto a vapore dovette provvedersi di carbon fossile dal deposito generale delle vicine cave di Dernis fissato a Sebenico pel viaggio ulteriore, servendosi il Lloyd austriaco in Trieste dei suoi vapori del carbon fossile della Dalmazia* (BIASOLETTO, 1841: 38).

⁹² *Am Ufer fanden wir unser Fahrzeug beschäftigt neue Speisung zu sich zu nehmen; denn in Sebenico ist die Niederlage der Steinkohlen des benachbarten Derniš, von welchen mehr denn siebenzigtausend Centner jährlich zu den verschiedenen Meerfahrten sollen verbraucht werden und deren Lager für unabsehbare Zeit die reichste Ausbeute versprechen* (STIEGLITZ, 1845: 160).

⁹³ *Allein noch immer geht der Kohlentransport wie früher nach Sebenico, wo ein grosses Depot ist, und wo sich auch das in Dalmazien fahrende Lloydsche Dampfboot mit Kohlenvorrath versieht* (PETTER, 1857: 41-42).

1898.) vrlo šturo se osvrće na drniški rudnik, jer mu je u prvom planu trgovina u Šibeniku.⁹⁴ Izvorna su i osebujna zapažanja radoznalog francuskog putopisca XAVIERA MARMIERA (1808.-1892.) početkom pretposljednog desetljeća 19. st.⁹⁵ Uspješno poslovanje u rudniku nezamislivo bi bilo bez careva vizionarskog odobrenja, štoviše, naredbe za gradnju željezničke pruge Siverić – Šibenik.⁹⁶

Oko 1 sat popodne car je s pratnjom krenuo prema Šibeniku. Pasivan, stjenovit kraj s jedne i druge strane puta po konjevratsko-lozovačkom zaravanu kao s razglednice se ispružao pogledima iz kočije. Za GARIMBERTIJA je to Zagorski zaravanak (*l'altipiano di Zagorje*). Valja se nedvojbeno složiti s GARIMBERTIJEVOM prosudbom o pasivnosti, krševitosti i stjenovitosti konjevratsko-lozovačkog zaravanka. No, cesta Šibenik – Drniš – Siverić bila je tijekom cijelog 19. st. razmjerno vrlo prometna.⁹⁷ Za dio tog prometa, tj. otpremu ugljena u Skradin i Šibenik, GARIMBERTI je vrlo dobro znao. No, ne možemo

⁹⁴ *Il y a du commerce à Sebenico; l'exploitation des mines de l'intérieur en forme un des éléments, ...* (YRIARTE, 1878: 230).

⁹⁵ *À dix lieues de cette ville [Sebenico], sont des mines du charbon de terre qui alimente en grande partie les bateaux du Lloyd et qu'on transporte par milliers de tonnes à Trieste. Il ne vaut pas, à beaucoup près, celui d'Angleterre, mais il se vend à très bas prix. Potom mu je jedan prizor na šibenskoj obali priredio posebno iznenađenje: »Ce sont les femmes qui portent dans des lourdes corbeilles la houille sur leur tête tandis que leurs maris, leurs frères restent à quelques pas de là tranquillement assis, causant les bras croisés en fumant leurs pipes* (MARMIER, 1884: 230).

⁹⁶ Razložito čuđenje izaziva nam prešućivanje Emilija Laszowskog redomice svih navedenih dalmatinskih rudnika. Proveo se ugledni povjesničar Hrvatskom i Europom u potrazi za podatcima o rudarenju, da bi se u Dalmaciji zadovoljio tek periodizacijom i kodifikacijom aktualnih rudarskih zakona i uredaba (LASZOWSKI, 1942: I, 31-32), ali k navedenim rudnicima i potencijalnim nalazištima Laszowski se nije primakao ni na puškomet. Sa svoje bih strane uputio na jedno starije svjedočanstvo gledom na to pitanje, svjedočanstvo na koje E. LASZOWSKI zasigurno ne bi ostao ravnodušan (*Sit venia verbo*, ako je moj kondicional netočan). Neke komade željezne rudače s porječja Cetine I. LOVRIĆ je ponio sa sobom u Padovu. Tadašnji glasoviti kemičar s Padovanskog sveučilišta C. CARBURI mu je tom zgodom kazao *da po svim znacima moraju potjecati iz dobra rudnika. Isto mi je potvrdio i Giovanni Arduini, vrlo iskusan u tim stvarima. Odatle slijedi, da dalmatinske planine treba pažljivo ispitati i pogledati, prije nego što se odreže, 'da nemaju nimalo karaktera rudnih planina'* (LOVRIĆ, 1948: 29). Prigovor je dakako upućen FORTISU. Usp. dotično mjesto kod FORTISA: *Ali usprkos tim svjedočanstvima (s prethodne stranice), koja su u mnogim ljudima budila nadu da će naći blago, ne mogu nikako povjerovati da u planinama što se dižu duž obala Dalmacije u pravom smislu riječi ima rudnika zlata i srebra; one nemaju nijedno obilježje mineralnih planina* (istaknuo K. Č.) (Fortis, 1984: 84). I na kraju, svoje čuđenje nad Laszowskijevim navedenim prešućivanjem potkrijepio bih podatcima suvremenog geologa: *U Dalmatinskoj zagori bile su tri rudokopne zone s epicentralnim oknima na šibenskom, drniškom i kninskom arealu. Eksploatacije datiraju od 15. st. naovamo. Na šibenskom području eksploatirani su kamen, ugljen i boksit. Na drniškom području istraživan je i eksploatiran mrki ugljen već krajem 18. st. te aluminijska ruda kljakit, nazvanu po rudniku u Kljacima. Tu je i ukrasni kamen vapnenac lithiotis, eksploatiran u Vrbi. Na kninskom području otkriveno je više manjih nalazišta željezne rude, boksita i jedno nalazište srebrenastog galenita, ali nisu eksploatirani* (iz Sažetka: ŠEBEČIĆ, s. a. et l.).

⁹⁷ Francuski putopisac J. P. B. BAURON, s kojim ćemo se još sretati, kazao bi: *Une route carrossable* (BAURON, 1888: 167).

sa sigurnošću znati je li GARIMBERTIJU bilo poznato da je već u prvom desetljeću 19. st. tom cestom prometovalo na desetke znamenitih, obrazovno najrazličitije profiliranih europskih putopisaca u najrazličitije svrhe. Ovdje ćemo također morati napraviti izbor onih najpoznatijih i najzanimljivijih, onih koji su s velikim razumijevanjem proputovali tom cestom i ostavili nam svoje neizbrisive dojmove. Poštivat ćemo kronologiju i u ovom našem digresivnom, ali sasvim suvislom odmaku od GARIMBERTIJEVE naracije i zapravo dopuniti ono što je GARIMBERTI tu i tamo tek natuknuo.

Nije mi poznat europski putopisac iz 19. st. koji je doputovao na područje Skradina i koji je uočio i zaustavio se pokraj konjevratskih kula. To je učinio austrijski časnik H. F. RÖDLICH u vrijeme prve austrijske uprave. Rödlich naimenje spominje dvije kule poznate kao *Torette* koje ni vrsni povjesničar Šibenika, don KRSTO STOŠIĆ (1884.-1944.), nije uspio datirati.⁹⁸

Konjevratsko-lozovačkim zaravankom iz pravca Drniša prema Skradinu, *über Stock und Block* proveo se JOHANN GEORG KOHL (1808.-1878.), veliko ime njemačke kulture i književnosti, ali i svjetskog, poglavito europskog turizma 19. st.⁹⁹ KOHL u cijelosti hvali put što ga je prevalio ne bez drndanja. No, čini se da su ga se neugodno dojmili s objiju strana stjenoviti usjeci i slična polja.¹⁰⁰ Carevu sunarodnjaku i dubrovačkom Austrijancu FRANZU PETTERU već je kameni most preko Čikole na izlazu iz Drniša prava atrakcija.¹⁰¹ Međutim, tu je nešto kod Pettera nejasno. Trebao mu je otprilike sat vremena vožnje od Drniša do kamenog mosta na Čikoli. Kojeg to mosta? Krije li se odgovor u PETTEROVOJ rečenici *Wenn man... auf der alten Straße reiset?* Je li u pitanju kakav odvojak kojim se danas ne vozi ili pak koji drugi, danas više-manje napušteni most?

H. NOÉU posebnu će pozornost privući današnja Tromilja i već tada postojeća krčma na tom, putnicima dobro poznatom raspuću. Krčma mu je nešto uobičajeno na svim raskrižjima putova. Za NOÉA je to tipično morlačko pre-

⁹⁸ *Eine zweite (Straße) von Dernis über die Berge, Tartari gennant, abwärts durch Torelle, ...* (RÖDLICH, 1811: 31). Tu je, po STOŠIĆU, bila nadzorna točka za blago i ljude. God. 1785. na tom se mjestu spominje *nuovo serraglio a Coglievrat*. Tu se također locira i konjanički kvartir god. 1789. sa 16 stražara i nekoliko konja (god. 1809.). Možemo iz navedenoga zaključiti da RÖDLICH svojim spomenom tih kula (1811.) za dvadesetak godina pomiče unatrag STOŠIĆEVU dataciju prvog spomena kula, tj. kao *Torette della Puncina Draga* (STOŠIĆ, 1941: 106).

⁹⁹ Više o J. G. KOHLU v. ČVRLJAK, 1995: 231-233.

¹⁰⁰ Kod KOHLA o tome konkretnije čitamo: *Von Dernis an nach Scardona ging es nun wieder über Stock und Block, d. h. ich meine auf einem wundervoll guten Wege zwar, aber zwischen lauter großen weiten Felsflächen und Blockfeldern. Es ist ein ähnlicher breiter Steinrücken, wie der zwischen Verlika und Knin, ...* (KOHL, 1851: II, 287).

¹⁰¹ *Wenn man von Dernis nach Scardona oder Sebenico auf der alten Straße reiset, so trifft man ungefähr eine Stunde Weges auf eine Schlucht, in deren Tiefe eine steinerne Brücke über die Cicola gebaut ist* (PETTER, 1857: II, 36).

noćište sa zemljanim podom koji ništa manje nije blatnjav od tla izvan gostionice.¹⁰² Čini se da kasniji francuski automobilizirani putnik P. MARGE u tom smislu ipak pretjeruje u radikalizaciji svojih dojmova: ... *ce sauvage pays...*¹⁰³ No, puna tri desetljeća kasnije od H. NOÉA, plodni njemački književnik, prevoditelj, publicist, *geheimer Justizrat*, pruski podanik i slavofob, te maštovit i zlurad putopisac, LUDWIG PASSARGE (1825.-1912.)¹⁰⁴ zaći će još dublje u Morlakovu životnu intimu. Morlak je za Passargea naličan poljskoj zvjerci kojoj nisu potrebni ni prozori ni vrata, a ni udobniji ležaj od golog tla. Morlak se ne hrani nego liječi od gladi, ali se zato do besvijesti opija iz svojih vinom napunjenih mješina. Zluradi i maštoviti *geheimer Justizrat* izričajno je elegantan u toj svojoj zluradoj maštovitosti ili maštovitoj zluradosti.¹⁰⁵ Budući da navodi *Bei dem Dörfchen Tartaro (Gulin)*, moguće je da je te njemu zabavne dojmove ponio PASSARGE sa sobom u Njemačku upravo iz Gulina.

Desetak godina kasnije, francuski povjesničar HENRI FRANÇOIS-LOUIS CONS (1839.-1913.) bit će po dolasku na Tromilju zaokupljen sasvim drugim mislima. Jedino je upitan CONSOV nailazak, nakon monotone stjenovite pustoši, na hrastik na samom račvanju cesta za Skradin i Drniš. Neizostavnim mu se činilo spomenuti čemu je, pored ostaloga, služila ta prevažna prometnica za više distrikta.¹⁰⁶ Nije CONS jedini koji je isticao monotoniju i pustoš konjevratsko-lozovačkog zaravanka. Njegov sunarodnjaka i suvremenik, lionski župnik, apostolski protonotar, povjesničar, profesor retorike i filozofije, te svjetski putnik i putopisac JEAN PIERRE BENOÎT BAURON (1845.-?)¹⁰⁷ nije se provezao tim putem s drukčijim dojmovima.¹⁰⁸ Dakle, kod BAURONA je naglasak na stjenovitoj pustoši ili, obrnemo li, na pustom stijenju.¹⁰⁹

¹⁰² *Am Kreuzwege gibt eine weiße Steinsäule den Wanderern Richtung und Länge ihrer Wege an. Daneben steht – wie aller Orten an Kreuzwegen – ein Wirthshaus, eine echte Morlaken-Herberge. Der Boden drinnen ist die Erde wie draussen und auch nicht weniger kothig* (NOÉ, 1870: 208)

¹⁰³ MARGE, 1912: 57.

¹⁰⁴ Više o L. PASSARGEU – v. ČVRLJAK, 1995: 305-307.

¹⁰⁵ *Der Morlake, so sagte mir mein Begleiter, lebt dahin wie das Tier des Feldes. Seine steinerne Hütte hat meist weder Fenster noch Türen. Der Bloße Erdboden ist sein Bett. Seine Nahrung besteht eigentlich in einer Hungerkur. Im Herbst, wenn seine Ziegenschläche mit Wein gefüllt sind, betrinkt er sich bis zur Sinnlosigkeit* (PASSARGE, [1904.]: 98)

¹⁰⁶ *Un bouquet de bois de chênes à l'angle de routes de Scardona et de Dernis rompt seul la monotonie de ce désert pierreux. C'est par cette route cependant que Sebenico reçoit les produits des seules mines exploitées dans la Dalmatie, celles de charbon du mont Promina* (CONS, 1882: 14)

¹⁰⁷ Više o J. P. B. BAURONU v. ČVRLJAK, 2007: 196-199.

¹⁰⁸ *Le plateau de plus en plus pierreux est un vrai désert* (BAURON, 1888: 174)

¹⁰⁹ Usp. dolaske na Tromilju potonjih dvaju putnika s MARGEVIM dolaskom: *On roule longtemps sur des plateaux complètement déserts, où l'on rejoint la route venant de Dernis, puis on se met à descendre* (MARGE, 1912: 55)

Tek prividno smo se odmakli od cara u njegovoj kočiji koja je jurila u pravcu Šibenika. Ovom našom digresijom zapravo smo na primjerima velikih europskih putnika razradili GARIMBERTIJEVE riječi na polasku cara i njegove pratnje iz Siverića, preko Drniša, uspinjući se Mosećom do izbijanja na konjevratско-lozovački zaravanak i dalje prema Šibeniku (*Traversando l'altipiano di Zagorje il Monarca ebbe occasione di commuoversi alla vista di quel povero paese ed ancor più povera popolazione, dove una stentata vegetazione copre appena i macigni e le selci onde è cosperso il terreno, e dà insufficiente alimento alle scarme greggie, Ds, 340*). To je naša razrada GARIMBERTIJEVIH zapisa i carevih vizura njihova zajedničkog, doslovce usputnog okružja. Uostalom, mnoge GARIMBERTIJEVE retke ne možemo uzeti za čiste dnevničke zapise. Carev putopisac skreće (*digredisce*) i udesno i ulijevo od carevih pogleda u potrazi za potkrjepama vlastitih dnevničkih zapisa o carevu putu.

Potrebne su bile ove naše napomene prije careva prijelaza preko brda Trtar, na glasu po vinu od trtarskog grožđa.¹¹⁰ Trtar i vino s njega, uza Sinjsku alku i siverićki rudnik, GARIMBERTIJEVA je treća projekcija u njegovu literarnom izvozu dalmatinsko-zagorskih *brand*-ova (kako je danas popularno kazati) u Europu 19. st. Zanimljivo je pritom da GARIMBERTIJEVA prezentacija vina s Trtra (*Superato finalmente il monte Tartaro, noto per il prelibato vino che produce, e dalla cui vetta si domina l'ampio litorale e la marina, Ds, 340-341*) nalazi punu potvrdu u europskoj putopisnoj literaturi desetljećima ranijoj od njegova Dijarija. Zbog toga imamo dovoljno razloga da i mi ovdje dodatno projiciramo trtarski *brand* i u Hrvatsku i u Europu. Vrsnoća, ukus, pitkost i boja poglavite su kvalifikacije u degustacijama europskih putopisaca trtarskog vina. Kod njih tako iščitavamo izvorne varijacije na istu temu.¹¹¹ Jedino malo nam znani talijanski putopisac s početka 19. st. dodao je svim tim i drugim izuzetnim svojstvima i osobitostima još i njegovu krjepkost, i to u najvišem stupnju.¹¹² Onu vrsnoću koju je istakao sam GARIMBERTI, izrijekom će

¹¹⁰ Kada se car Franjo I. primicao 9. svibnja 1818. iz pravca Bribira Skradinu, *sprijeda na desno (mu) je dugački hrbat Tatarskog gorja, na kojem raste dobro vino* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 159) S oronimom Trtar kod SCHATZMAYERA imademo sličan slučaj kao s oronimom Klis kod FORTISA: *Il monte che fiancheggia la strada postale dalla parte sinistra è il Tartaro (Trtar sl.), rinomato per l'eccellente vino che cresce sulle falde meridionale ed occidentale d'esso* (SCHATZMAYER, 1877A: 58). Dometnimo ovdje samo nekoliko najosnovnijih orometrijskih podataka iz pera hrvatskog oceanografa i ihtiologa ŠIME ŽUPANOVIĆA (1920.-2008.). Brdo Trtar tvore tri brežuljka: Debeljak, Orlovača i Krtolin. Vrhovi im se kreću između 334 i 500 m visine. Možda bi se, nagađa autor, i u postojanju rimske ceste kojom se iz pravca Ridera preko Krtolina kretalo preko Tromilje u pravcu Skradina, moglo potražiti i podrijetlo naziva Krtolin (ŽUPANOVIĆ, 1991: 364).

¹¹¹ Usp.: ... *ihre reizenden Variationen auf dasselbe Thema...* (KOHL, 1851: 292).

¹¹² Odšetao se naime G. DE CONCINA iz Šibenika u njegovo duboko zaleđe i u petom pismu svoga epistolografskog putopisa izrazio svoje puno udivljenje prema tom pitkom proizvodu s trtarskih padina: ... *con piacere visitai alcune vallate limitrose ai Monti Tartari, i quali danno dei vini gagliardissimi, e buoni* (CONCINA, 1809: 29).

preko tri i pol desetljeća ranije istaknuti F. PETTER.¹¹³ Zbog njegove krvavo crvene boje, onog bijelog groždanog soka i najprobranijeg trtarskog grožđa, s vinom s Trtra ne može se mjeriti, drži H. STIEGLITZ, nijedno ugarsko kao ni najvrjednije španjolsko vino.¹¹⁴ Razvrstavajući poljodjelske prodajne artikle, od kojih okolno žiteljstvo živi, F. PETTER se upušta čak i u etimologiju oronima *Tartarogebirge*, a u Petterovu prijevodu *Tartarska Gora*.¹¹⁵ Zasigurno je posebnu pozornost dalmatinskim vinarima pobudio god. 1871. bečki enolog LEIBENFROST. Rezultate svoga dvogodišnjeg istraživanja dalmatinskih vina priopćio je Vladi u Spomenici. Na popisu je 11 sorata. Na prvome mjestu mu je *Bielo vino iz Šibenika, imenom 'Tartar', drži se dugo bez osobita opreza; kada je novo, naliči ugarskomu bielomu vinu, a staro naliči likeru*. Zaključna procjena člankopisca dalmatinskih vina odnosi se naravno i na *Tartar: U cielom imadu dalmatinska vina sve početke, da se mogu u boji, sladkoći natjecati sa najboljima proizvodi iz Burgundije i Bordeauxa. Potrebito je samo dovoljan razum i radinost, skopčana sa moždnimi sredstvi, da se Dalmacija učini najbogatijim zemljištem na vinu u celoj Europi*.¹¹⁶ Taj primat obnovit će se ravnih 20 godina kasnije, kada se trtarsko vino nađe god. 1891. na Gospodarsko-šumarskoj jubilarnoj izložbi hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva u Zagrebu god. 1891. U drugoj grupi, tj. među suhim dezertnim vinima izloženima na Izložbi u prvom je redu stajao izložen trtar. Slamnato-žučkaste je boje, harmoničnog okusa, jako, veoma finog mirisa tako da jako naliči francuskim vinima iz grada Sauterne, te na porajnska vina, samo što je znatno jače. Vino trtar isključivo je specijalitet s brda Trtar i jamačno je najfinije bijelo dezertno vino u Dalmaciji. Od 12 izloženih dezertnih dalmatinskih vina na Izložbi prvo mjesti je odnio PETAR ZANKI iz Šibenika svojim tartarom, starim 35 godina, tj. iz god. 1877.¹¹⁷ P. BAURON će kasnih 80-ih godina proći uz trtarsko vinogorje, ali kao nitko dosad šutke prolazi i ne izjašnjava se o trtarskom, Europi do BAURONA desetljećima poznatom vinu. Udivlja ga zato žar Dalmatinaca u iskorištavanju svoga neplodnog tla.¹¹⁸

¹¹³ *In der Gegend von Sebenico preßt man aus überreifen, weißen Trauben den sehr guten Maraschino-Wein. Auch der dortige Landwein, welcher auf dem Tartaro-Weingebirge wächst und Vin di Tartaro gennant wird, ist sehr geschätzt* (PETTER, 1841: 36)

¹¹⁴ *... das rothe Bluth des Vino di Tartaro, das Gewächs der nahen Tartarogebirge, und der weiß Saft des nur von den ausgesuchteten Trauben gepreßten Maraschino di Sebenico standen in der Qualität, wie sie hier geboten wurden, keinem Ungarweine noch dem vorzüglichsten Spanier noch* (STIEGLITZ, 1845: 163)

¹¹⁵ *Die Einwohner... leben von der Erträgnissen der Oel- und Weinwirthschaft und vom Handel. Des vortrefflichen Maraschino- und Tartaro-Weines ist unter dem Artikel 'Wein' gedacht worden. Der Name Tartarogebirg (Tartarska Gora) her, welche im Jahre 1248 in Dalmatien einfiehl und ihren Rückweg über dasselbe genommen hatten* (PETTER, 1857: II, 28)

¹¹⁶ *Narodni list*, 1871: (4).

¹¹⁷ *IBLER*, 1892: 165.

¹¹⁸ *Nous avons à gauche des champs de vignes, à droite l'arête nue e ravagée du mont Tartaro. Bientot*

Nakon 3 sata vožnje car stiže u Šibenik s planom da bi se brodom odve-
zao do Splita i odatle ponovno krenuo u Dalmatinsku zagoru, prema Imotskom
i dalje na istok. U Šibeniku nas zanima samo trenutak kada Franjo Josip I. po-
novno driješi carsku kesu i dijeli pomoć u razne svrhe na području Zagore.
Dojavili su caru o bosoj i gladnoj sirotinji u Konjevratima, Dubravi i Boraji,
o dobrotvornim kućama u Drnišu i Kninu. Izdvaja fjorine za Poljoprivrednu
zadrugu u Skradinu kao i za dovršetak župne kuće u Konjevratima. Kad se o
tome domalo povede pitanje i u Splitu, prioritetni će biti vapaji iz Zagore, i to
u širokom rasponu: od sinjskog i imotskog do neretljanskog okružja. Sirotinja
mu je na prvom mjestu. S velikim razumijevanjem uvažava k tome i potre-
be vezane uza sakralne objekte. Podjednako spremno izdvaja za Samostan u
Sinju, popravak oltara u Žeževici, za crkvu u Čaporicama, ali i za regulaciju
gradske tržnice u Metkoviću. Iz Šibenika je jahtom otplovio za Split.

4. OD SPLITA DO IMOTSKOGA: DIONICA MUČNIH I TEŠKIH NAPORA

Odlazak iz Splita u pravcu Imotskoga 24. travnja u 4 sata izjutra protekao
je u pravom carsko-kraljevskom ozračju. Biskup s kaptolom, načelnik, okruž-
ni kapetan, lokalne vlasti i gradski glazbari bili su zarana na nogama kao i car.
Razne buktinje i bengalske vatre bistrile su tmurni jutarnji sumrak s poštanske
ceste prema Solinu. Za kočijom koja je jurila put Klisa, brzo je nestao most nad
rječicom Jadro.¹¹⁹ Caru ubrzo privuče posebnu pozornost fortifikacijsko zdanje
kliške tvrđave koja je podignuta na rubu ponora između Mosora i Kozjaka.¹²⁰
Splitski načelnik i komunalno vijeće tek su se u Klisu oprostili od cara koji na-
stavlja put kroz neplodne i uboge krajeve (*a destra ed a sinistra alti monti...*

la végétation se fait plus rare et j'admire encore l'ardeur des Dalmates à utiliser ce sol ingrat (BAURON, 1888: 173)

¹¹⁹ Talijanski putopisac GIACOSA zapisat će da mu je Jadro *l'azzurro Giadro*. A što se tiče ceste Solin – Klis Giacosa će zapisati: *Dopo Salona, la strada sempre larga sei metri, sempre ben tenuta ed a leggieri pendenze, sale per vari e comodi risvolti sviluppanzisi sul versante destro, al passo di Clissa,* Akribični GIACOSA zabilježio je najzad točnu udaljenost i vrijeme, potrebno da bi se ta udaljenost prevalila: *La vettura, al trotto di due boni cavalli, aveva impiegate ore 2, 15 a percorrere i 19 Km, che separano Spalato da Clissa* (GIACOSA, 1890: 67; 63, 70)

¹²⁰ Car Franjo I. ima svoje viđenje kliške tvrđave: *Planinska tvrđava Klis stoji na bilu brda, čiji vrhovi kao da se ruše naglim i strmim padinama a djelomično kao da tvore krunište; zbog toga je tvrđava nepravilno građena tj. prilagođena je zemljištu* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 238). Čini se da je kliška tvrđava pobudila carevu posebnu pozornost jer joj je posvetio nepunih pet stranica (Krmpotić, 2002: I, 237-242). FORTIS je u svojim zapisima često zalazio i u oronimiju. Tako, kad je stigao podno Klisa, ne govori o nikakvom mjestu Klis, nego mu je to planina Klis, koja je to ime dobila po kliškoj tvrđavi. Nije li to FORTISOVA varijanta odgonetke primata jajeta pred kokom? Zanimljivo je da FORTIS i klišku tvrđavu ubicira u Anderionu Diona Kasija, ali i u Plinijevu Mandetriju (FORTIS, 1984: 177, 178)

dovunque sterilità e miseria, Ds, 375). GARIMBERTI je izriječom naglasio da s putom prema Imotskom carevo putovanje ulazi u fazu mučnih i teških napora (*Colla giornata d'oggi il viaggio imperiale entra nella fase dei più faticosi e gravi strapazzi, Ds, 374*). Prva postaja za kraći predah bila je predviđena na Ugljanima gdje je car doručkovao u mjesnoj školi.¹²¹ Doručak su mu sa svojim prigodnim recitacijama zasladile dvije učenice koje su zasigurno do kraja života upamtile nekoliko carevih pitanja iz školskog gradiva (*Il giovane maestro era felicissimo di albergare il Sovrano che non mancò di esaminare alcuni scolari ed attendere alla declamazione di due fanciulli, Ds, 375*). Car je nastavio put u otvorenoj kočiji po kojoj je kiša pljuštala još od ranog jutra.¹²²

Oko 3 sata popodne stiže car sa svojom svitom u Imotski gdje se dojmljiv prizor ponavlja iz nekih ranijih mjesta i gradova. Komunalni organizatori kao da su htjeli scenarij dočeka cara u Imotskom prožeti izraženijim protokolar-nim režimom. Postrojbe mužara i pješadinaca iz 80. bataljuna, svi u živopi-nim narodnim nošnjama, napravili su špalir kuda je car imao proći. U uredi-ma okružnog kapetanata izredali su se sa svojim počastima kler, gradske, ko-munalne i vojne vlasti, te razna izaslanstva. Svi su se redomice zaklinjali jam-stvima u trajnu vjernost, odanost i privrženost caru, što je suverenu na pose-ban način godilo. Car ne propušta istaknuti da je dolaskom u Imotski stigao na rubnu točku granice carstva gdje ga je okružio čestiti puk koji se oduvijek isti-cao privrženosti carskom domu i carstvu uopće (*... su questo estremo punto di confine dell' Impero, frammezzo ad un bravo popolo, che sempre si distinse pel suo attaccamento alla Mia Casa ed all' Impero, Ds, 376*). Upoznali su cara s važnošću Imotskoga u vojnom, političkom, gospodarskom, vjerskom i škol-skom životu cjelokupne komune sa 26000 stanovnika, dakle, najnapučenije nakon sinjske komune. U komuni su 23 sela s 21 katoličkom župom i 1 pravos-lavnom parohijom.¹²³ Nastava se odvijala u pet muških i jednoj ženskoj ško-li, sa 335 učenika. Pučanstvo je živjelo od uzgoja stoke i poljodjelstva, od žita na prvome mjestu. Urod je ovisio o režimu vodostaja Prološkog jezera i potoka

¹²¹ Pokušao sam preko sadašnjeg župnika fra NEDJELKA TABAKA doći do kakvog pisanog traga u župnom Arhivu o tom kratkom carevu zadržavanju u školi na Ugljanima. To bi trebalo – odgovara mi župnik – pitati Titove partizane koji su se *pobrinuli* da se župni Arhiv *skloni na sigurno*. Rijetko bi gdje GARIMBERTI priopćio ime župnika, gvardijana i sl. Izostavio je tako spomenuti, odnosno, imenovati i župnika sv. Ante Padovanskoga u osobi fra NIKOLE GOJAKA koji je, uz kapelana fra KLEMU ŠARIČA iz Tučepa, bio župnikom na Ugljanima od god. 1867. do 1876.

¹²² No, među svim tim prirodnim i atmosferskim pojavama, P. MARGE će svojim literarnim protuu-darima upravo nasrnuti na dalmatinsku buru, taj za njega malj Dalmacije, to čudovište što odjednom zaurliče i sve pred sobom nosi, ta pobješnjela i zlotvorna zvijer: *La bora est le fléau de la Dalmatie, c' est le monstre qui rugit et qui détruit, qui survient à l' improviste et qui ravage tout dans sa furie de bête malfaisante* (MARGE, 1912: 33)

¹²³ Nazočnost pravoslavnog paroha u Imotskom zabilježio je i Franjo I. god. 1818.: *Grčki neunijatski popa je također tu* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 254)

Vrlijeke. S Turcima su Imočani trgovali u Aržanu i na Svjetića mostu.¹²⁴ Točno u šest sati popodne priređen je za cara objed. Među uzvanicima nalazio se i franjevački provincijal iz Širokog Brijega, koji je za tu zgodu stigao u Imotski s nekoliko svojih fratara.¹²⁵ Za vrijeme objeda narod je uokolo bio veoma rodoljubno raspoložen (*Durante il pranzo ebbero luogo imponenti patriottiche dimostrazioni da parte del popolo, Ds, 377*). Glazbari su svirali carsku himnu koju im je valjalo više puta ponovljati. GARIMBERTI bilježi da je car bio vidno zadovoljan. Vatrometi i krijesovi na vrhovima okolnih brda upućivali su da se te večeri u Imotskom nešto posebno i veoma značajno zbivalo. Prije no što se povukao na počinak, car je još jednom posvjedočio svoju darežljivost, štoviše, svoj preistanjen osjećaj za nečije siromaštvo koje zbog toga ne bi tako lako promaklo njegovim očima. GARIMBERTI je u tim svojim reminiscencijama iz Imotskoga, kako se čini, dao maha i vlastitim osjećajima, te tako i peru. Ponajprije, car mu je te večeri pucao od zdravlja i bio sav ozaren nekom duhovnom vedrinom (*... l' imperatore è fiorente di salute ed ilare d' animo, Ds, 378*). Kao da je između cara i naroda strujio neki nevidljivo i uzajamno povezujući fluid. Prema GARIMBERTIJU, car je znao da drukčiji izljevi i neke drukčije ovacije ne mogu ni navirati iz srca tako prostodušnog naroda, s njegovim patrijarhalnim, neiskvarenim osjećajima, te otvorenog duha, naroda koji sve onako grubo iskren i iskreno spontan, razobličava kliširane forme i finese europskih dvorskih formalizama, prosudio je GARIMBERTI. Prenosi najzad cara u stanovito bestežinsko stanje u kojem car diše u nekom novom ozračju i čuti se okružen narodom za kojega suveren nije običan čovjek nego zapravo sluga Božji kojemu je činiti dobro (*L' Imperatore respira in un nuovo ambiente e sente di trovarsi in mezzo ad un popolo per il quale il Sovrano non è semplicemente persona, ma sibbene il ministro di Dio per operare il bene*).

5. OD IMOTSKOGA DO VRGORCA:

¹²⁴ SCHATZMAYER je ipak nešto bliži točnom nazivu (Cvitića Most) vinjanskoga zaseoka: *Der Markt mit den Türken wird in Aržano und bei Cvjetića Most am Flusschen Topol abgehalten* (SCHATZMAYER, 1877B: 49)

¹²⁵ U pitanju je susret cara s fra PAŠKALOM STJEPANOM BUCONJIĆEM (Drinovci kraj Gruda, 2. travnja 1834. – Mostar, 8. prosinca 1910.), između ostaloga, s profesorom u Franjevačkoj gimnaziji u Širokom Brijegu (1867. – 1871.), zatim župnikom u rodnim Drinovcima (1871. – 1874.), da bi ga potom starješinstvo izabralo za kustoda Hercegovačke franjevačke kustodije (do 1879.). Umro je kao mostarsko-duvanjski biskup, s povjerenom upravom i Trebinjsko-mrkanske biskupije (1880.-1910.). Prema tome, nije se car u Imotskom susreo s provincijalom nego kustodom fra P. S. BUCONJIĆEM (NIKIĆ-JOLIĆ, 2010: 91-92)

VRLETNO, DRNDAVO, BUROVITO, PROMRZLO I PROKISLO

Nastavak puta prema Vrgorcu uslijedio je 25. travnja nakon jutarnje nedjeljne mise u imotskoj župnoj crkvi u 5 sati. Prizor s ispraćajem cara, vjerojatno pred Franjevačkim samostanom u Imotskom, iznova uranja Garimbertija u razmišljanja u kojima su se zamjetno smislaono splele njegove s carevim mislima. Točnije i slikovito kazano, ukucao je careve misli u svoje literarno zdanje, te nekako podijelio on careve, a car se suglasio s njegovima. Na odlasku iz Imotskoga, upoznajemo cara i kao usedlanoga putnika. Naravno, usedlali su se i svi iz pratnje. GARIMBERTI povlači još jednu zanimljivu i za nas laskavu usporedbu. Carevi pobočnici, zasigurno domicilni ljudi, svojim preplanulim i ozbiljnim licima, u sasvim su mu zamjetnoj opreci sa suhonjavim zapadnjačkim likovima. Dopadljive im fizionomije skladno se stapaju s prizorom u kojem dominira tako slatki, tako ljupki i tako simpatični monarh (*Su i volti abbronziti e severi di quegli uomini aitanti, e che formano il contrasto più spiccato colle mingherline figure della maggior parte degli abitanti dell' Europa occidentale; ... lo spettacolo d' un Monarca così dolce, così amabile, così simpatico, Ds, 379*), razmetan je i GARIMBERTI u izljevima vlastite oduševljenosti s monarhom. Kad je u pitanju siromah, kakav zlopatnik ili netko od najnižih carevih podanika, ne može se govoriti, drži Garimberti, tek o carevu slučajnom nailasku i pristupu tim nevoljnicima. Car ih dapače traži, za njima hodi, posve pripravan tvorno i opipljivo ih utješiti i pridignuti u njihovim jadima.¹²⁶ Čime su pak ti nevoljnici pripravnici uzvratiti takvome svome dobrotvoru, propituje u nastavku GARIMBERTI. Kad bi kojim slučajem priprijetila pogibao tom čovjeku koji je njima poslije Boga nešto najsvetije na ovoj zemlji (*ciò che di più sacro hanno, dopo Dio, su questa terra*), kao jedan bi, poput nekih novih Titana, srnuli u obranu, makar time izazvali nebo i pakao. Takva je i uvijek će takvom ostati vjera Dalmatinaca (*Tale è, e sarà ognora la fede dei Dalmati*).

Prijelaz vrlo dobre komunalne ceste preko visoke Škabaljuše u neprohodnu i pogibeljnu strmen; vrletni prijevoji i povremeni prijenosi kočije na plećima seljaka; olujni vjetar, kiša, hladnoća, nedaleko zasnježena brda i navučeni ogrtači; uskomešana i snebivana pratnja zbog mučnog hoda u neizvjesno; ukratko, sve uokolo putnika i njihova presvijetlog suputnika negostoljubivo, pusto, divlje, grozomorno i prijeteće, sasvim dovoljno ovjeravaju GARIMBERTIJEVE riječi da carevo putovanje odlaskom iz Splita za Imotski i Vrgorac ulaze u fazu mučnih i tegobnih napora. S takvim putničkim tegobama stiže Franjo Josip I.

¹²⁶ Pravo je mjesto ovdje za napomenu da bi car za otprilike 50 dana imao mnogo više prilike driješiti carsku kesu da je Vrgorac posjetio 17. srpnja. Ustanici su pred zulomom turskih aga iz susjedne Hercegovine hrpimice pribjegavali na područje Dalmatinske zagore, te tako i u Vrgorac. Zadarski *Narodni list*, primjerice, javlja da 17. srpnja 1875. u Vrgorac u 11, 10 sati *Hercegovачke obitelji neprekidno pribjegavaju k nama* (BUCONIĆ, 1981: 79)

sa svojom pratnjom, što jašući što hodeći, nakon četiri i pol sata u Zagvozd (*poverissimo villaggio di Zagvozd, Ds, 380*). Umjesto pred kakvo naočitije zdanje, s osiguranjem i postrojenom stražom, car stiže pred kućicu gdje i sjaje. Poštanski službenik i cestovni nadzornik uvedu cara u prostoriju gdje je trebao doručkovati. GARIMBERTI vjerno dočarava sve viđeno: siromašnijeg svratišta od toga i skromnije posluženog obroka zaista nije moglo biti, primjećuje GARIMBERTI. Tu je kod Garimbertija iščitljivo i nešto drugo: Niti prešućuje niti uljepšava prizore koji, istinabog, naružuju ugođaje koji pretežu na tim carevim državnicičkim vizitacijama. GARIMBERTI je očito u svojoj najavljenosti objektivnosti (*in modo rigorosamente obbiettivo e, per quanto possibile, completo, Ds, [Introduzione, 4]*) nakan dopustiti da se pred carevim očima sjaj i bijeda dodiruju. Za jednoipol mjesečnog putovanja s carem GARIMBERTI je vrlo dobro mogao sasvim izbliza upoznati moćnoga europskoga suverena koji se za tili čas premetao u običnoga člana svoje putujuće družbe, kao primjerice tad u Zagvozdu kad je u obližnjem dvorištu na pjev pijetla učas pripaljena vatra od borovice. Zajedno s vatrom zaškriko je i njegov uobičajeni humor. Dok mu se sušio mokri ogrtač, car je mogao predahnuti od putnih napora. Prvi žitelj Schönbrunna, kao što se može vidjeti, svuda je razaznavao one vrijednosti koje ne gube svojstveni im sjaj ni u Schönbrunnu ni sada tu u Zagvozdu: toplinu, razumijevanje, jednostavnost, svijest o pravom času za recepciju nekoga ili nečega ili pak obojega. Car je Zagvožđanima bio još zanimljiviji na konju, kao jahač na odlasku, u pratnji i susjednih župnika.¹²⁷

U 10 sati predstojao je prijelaz preko brda Škobaljuše i Turije, novih negotoljubivih carevih suputnika.¹²⁸ To su za Garimbertija predjeli u kojima kraljuje samo bijeda (*una regione montuosa dove non regna che squallore, ..., Ds, 381*) koju trenutno još bjednijom čini sumorna kiša. Carski konvoj oko 2 sata popodne stiže poštanskom cestom do brežuljka, među dvjema dobro obrađenim ravninama. Našlo se i tu razdraganih seljaka koji su pohrlili ususret caru, u rukama sa sjajnim oružjem, a odjeveni u raskošnu nošnju. To je bila prethodnica pred carev skori dolazak u Vrgorac, komunalno sjedište s otprilike 1200 žitelja od sveukupnih 7000 u cijeloj komuni.¹²⁹ U osam sela bilo je šest katoličkih župa i tri škole. Bio je u sastavu političko-upravnog distrikta Makarska. Po dolasku cara sve je već bilo na nogama. Načelnik i okružni kapetan dočekali su cara već na granici distrikta, uz pucnje mužara i zvonjavu zvona s vr-

¹²⁷ U godini izlaska iz tiska GARIMBERTIJEVA Dijarija došao je iz Krstatica u Zagvozd za župnika PETAR KAER (1848.-1919.), povjesničar, arheolog i jedan od obrazovanijih svećenika šibenske i splitske biskupije. Bio je plodan suradnik 15-ak glasila. Sredio je bogatu Nadžupsko-opatsku knjižnicu u Skradinu, a po povratku u rodnu Makarsku osnovao je Gradsku knjižnicu (BARIĆ-MANDUŠIĆ, 2005: 715-716)

¹²⁸ Usp. domicilnu uzrečicu: *Šta je ljuta u zimu Turija, // nije liti ni šarulja zmija.*

¹²⁹ Franjo I. govori o Vrgorcu kao o općinskom središtu, a o samom Vrgorcu kao o sajmišnom mjestu: *Broj stanovnika u Vrgorcu iznaša nešto više od 100 duša* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 255, 257)

goračkog zvonika.¹³⁰ Gradski trg je bio susretište cara s Vrgorčanima. Trgom su kroz špalir prodefilirale 24 djevojke. Car se zaputio u svoju *rezidenciju* koja je bila improvizirana u Uredu za porez. Potom su se po već ustaljenom načinu izredali svi oni koji su trebali izraziti caru dobrodošlicu, te iskazati počasti, a to znači predstavnici komune, vojske, lokalnih vlasti i klera. Našao se tu po drugom put netko iz školstva koji je pozdravio cara. Vidjeli smo da su škole, uz druge komunalne ustanove, bile gotovo prvo mjesto careva posjeta. Tako je bilo i u Vrgorcu gdje je u školi ispitao nekoliko đaka, odakle je prešao u Okružni sud i zatvore, potom u crkvu gdje je pribivao jednom kraćem obredu. Vrgorac je bio jedino carevo odredište u dotad prijađenom itineraru po Dalmatinskoj zagori, gdje je zbog uzanosti prostora bio pozvan na objed tek manji broj uzvanika. Domaćini su se pokazali vrlo maštovitima u dopremi hrane iz kuhinje preko ceste, do podija od bačava pod prozorom prvog kata kuda je bilo jedino moguće poslužiti hranom uzvanike na čelu s carem. Morao se car zadovoljiti i s jedva boljim osobnim smještajem: skromnim radnim sobičkom i još skromnijom spavaonicom, sve to u kućici nedaleko od one u kojoj je priređen objed. Garimberti koji je cara promatrao od svanuća do sumraka i odlaska na počinak, nije propustio primijetiti da je car utonuo u ugodan san i u svojoj skromnoj vrgoračkoj rezidenciji (*E nondimeno le fatiche del viaggio, incontrate colla libera volontà e coll' intima coscienza di compiere un sacro dovere, lasciavano assaporare all' ottimo Principe un sonno che in altre circostanze sarebbe apparso impossibile*, Ds, 383).¹³¹ Odred bersaljera bdjeo je nedaleko usnulog preizvrnog vladara, kako je to već Garimberti učestalo izmjenjivao inačice carevih

¹³⁰ Po dolasku u Vrgorac 20. svibnja 1818., Franjo I. nema nikakav doček. Bar ga ne donosi u svom dnevničkom zapisu. Umjesto svega onoga što nam GARIMBERTI predočava u povodu dolaska Franje Josipa I. u Vrgorac, Franjo I. osobno nam predočava svoje dojmove o viđenome po dolasku u Vrgorac: *Između dva vrha prolazimo kroz prijevoj; na jednom bilu vidimo tursku tvrđavu (Glimba) a ispred nje jezero. Lijevo na strmim padinama brda je ruševina dvorca Vrgorac a pod njim kuće s vrtovima, te jedna zgrada s krovom oslonutim na brdo, u kojem je vojno spremište i straža. Niže je crkva, također s vrtom i stablima, u voćnjacima raste svašta, između ostalog: orah, lješnjak, dud, trešnje i vinova loza. Car je bio gost vrgoračkog namjesnika koji na cara nije ostavio suviše lijep dojam. Govorio je samo ilirski, ali je zato bio vrlo bogat i stalno pijan* (KRMPOTIĆ, 2002: I, 254-255).

¹³¹ FORTIS *lege chronologiae* nije mogao čitati opis careva putovanja kroz vrgoračko područje. Međutim, poznate su mu gostoljubivost i domišljatost Vrgorčana. No, prije negoli je to istakao, predstavio je Vrgorčane na jednom upečatljivom primjeru kao kleptomane: *Krađe Vrgorčana obično padaju na teret Turaka; ali u slučaju nužde, kažu, ne štete ni kršćane. Između domišljatih i smionih poteza u prijeverama, što sam ih čuo pripovijedati o jednome od njih, sljedeći je, čini mi se, karakterističan. Lupež se nađe na sajmu; neki siromah kupio kotao, pa došavši blizu njega, spustio ga na zemlju zajedno sa zavežljajem sa strane. Dok je on s jednim svojim znancem nadugo i naširoko razgovarao o poslovima, Vrgorčanin zgrabi kotao sa zemlje i metnu ga na glavu ne mijenjajući položaja. Kad se onaj drugi, završivši razgovor, okrenuo, ne vidjevši više kotla na njegovu mjestu, upita upravo toga što ga je imao na glavi, je li vidio koga da mu ga je odnio. Ovaj odgovori iskreno: 'Nisam na to pazio, brate; ali morao si ga metnuti na glavu, kako sam ja učinio, pa ti ga ne bi ukrali'. Ali unatoč tim podvalama koje su, kažu, česte među Vrgorčanima, stranac može sigurno putovati po njihovu kraju gdje će ga dobro pratiti i gostoljubivo primiti* (FORTIS, 1984: 35-36).

epiteta. Duboko u noć Vrgorčani su dostojanstveno, dok je tu u blizini, mjereno tek koračajima od njih, spavao, dolično, kićeno i razdragano slavili carev boravak među njima, te bili među tolikima koji su izdašno osjetili darežljivu carevu ruku. Upoznali su Vrgorčani cara s nesklonošću prirode prema domicilnom žiteljstvu, u prvom redu učestalim poplavama i pogubnim, nerijetko smrtonosnim neretljanskim močvarama.¹³² Regulacija Neretve i melioracija neretljanske doline predmetom su Garimbertijeva kraćeg popratnog izlaganja.

6. OD VRGORCA DO METKOVIĆA: KROZA SMJENE PANORAMÂ DO PREVAŽNOG ODREDIŠTA – CAR I TURCI OČI U OČI NA ĐUMRUKU

Pred carevim boravištem u Vrgorcu već sat vremena prije polaska okupilo se svekoliko žiteljstvo da bi caru još jednom prije no što ode, posvjedočilo svoju odanost i naklonost. Kad se vladar pojavio, kao iz jednoga grla prolomio se onaj posvudašnji *Živio!* koji nije utihnuo dokle god kočija s carem nije narodu iščezla s vidika. Okružni kapetan iz Makarske, vrgorački načelnik Prvan i dvorski kvartirmajstor bili su caru prethodnica. Na putu iz Vrgorca prema Metkoviću, kamo se car zaputio sutradan, 26. travnja izjutra, panoramu s litičama, gromadnim kamenjem, goletnim uzvisinama i osamljenim ledinama, što se prethodnih dana raskrivala pogledima presvijetlog putnika, smjenjuje sada panorama s močvarama i vodama stajaćicama.¹³³ Panoramu je dodatno natmu-

¹³² FORTIS najprije ne govori izravno o močvarnom nego vodoplavnom vrgoračkom tlu, te ukazuje na posljedice toga: *Sva polja nad kojima se uzdiže Vrgoračko brdo podložna su vodi, pa su stanovnici često izvrgnuti gladovanju i zbog toga moraju krasti ili raditi na turskim zemljama*. Samo stranicu dalje Fortis širim pogledom zasijeca u problem: *Područje između Vrgorca, neretljanskih močvara i mora, općenito govoreći, neprikladno je za obradu, jer je naizmjenice pokriveno vodom i vrlo krševitim brdima* (FORTIS, 1984: 236, 237).

¹³³ Franjo I. u svojim putnim zapisima jednako negoduje zbog negostoljubivog putnog okružja u pravcu Metkovića: *Padine desno, padine lijevo; na obzorju visoki zasnježeni lanci; predjeli sa strmim litičama i širokim kamenim gudurama; vožnja sad u usponu, sad u spuštanju; uz put velike gromade kamenja*. Desno uz put je antička Naron (Vid). Uočava ubrzo i sve regionalne nepogode od neretljanskih močvara (Krmpotić, 2002: I, 258-261 *passim*). U svom radu *Fra Luka Vladimirović pred sudištem Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i povijesti (1774.-2006.)* valjalo mi je dokumentirano promotriti malaričnu groznicu iz doline Neretve kao jedan od akutnih medicinskih problema Dalmacije od 16. do 19. st., ali i stoljećima ranije. Pozabavio sam se i pitanjem dugovjeke malariološke tradicije u donjem porječju Neretve, *neretvanskom bolešću (morbus naronianus)*, nadalje, znamenitim djelom talijanskog liječnika u gradu Korčuli GIUSEPPEA ANTONIJA PUJATIJA (1701.-1760.), a sve u svezi spora između zaostroškog *cokulaša* LUKE VLADMIROVIĆA (1718.-1878.) i ALBERTA FORTISA. O svemu šire posebno u poglavlju *Putem dugovjeke malariološke tradicije do postaje zaostroškog 'fantastičnog cokulaša'* (str. 214-221). Premda je u pitanju moj rad, preporučam ga konzultirati u cijelosti da bi se stekao pravi uvid čime se nevoljno neretljansko žiteljstvo suočavalo gotovo kroz 4 ili pet stoljeća (ČVRLJAK, 2006: 203-264). SCHATZMAYERU je poznat padovanski liječnik i profesor G. PUJATI i njegovo djelo *De morbo Naroniano*,

rio snažan, hladan, smrtno jednoličan, gotovo nepodnošljiv pljusak koji turobno obuzima duh i nijednoj riječi ne da van iz prsiju. GARIMBERTI se u svojim opisima navraća na carevu zabrinutost u pogledu močvara uz koje se vozio. Zaustavio bi se i utonuo u turobno razmišljanje (*l'Imperatore ristette a contemplare tristamente, Ds, 387*). No ti su prizori za Garimbertija tek uvod u prave neretljanske močvare.¹³⁴ Ni tom osamom nije car prošao neopažen, nedočekan, nepozdravljen. S cvijećem i zastavama domahivali su mu školarci, ali i uz neizostavnu nazočnost hercegovačkih fratara i pokojeg dijecezanskog župnika. Car se načas kočijom izdvojio do vrha jednog brdašca da bi otud pogledom opsegnuo prizore koji su ga duboko unespokojavali i pomalo zgražali. Tu se zbilo vjerojatno neočekivani carev susret s četom turskih vojnika koji su se smjestili uz rub granice, u počasnom stavu čekajući da car prođe (... *ricevendo gli onori militari da una compagnia di soldati turchi appostata al labbro del confine in attesa del suo passaggio, Ds, 399*).

U 9 sati stigao je car u Nova Sela,¹³⁵ mjesto određeno za predah i zajutak, gdje je i dočekan i otkud će biti ispraćen u pravcu Kule Norinske. Slavoluk uz jednu kuću ukazivao je da je ta kuća u povodu careva dolaska dobila posebnu namjenu. Natpis je upućivao da je to bio Carsko-kraljevski poštanski ured koji je imao i telegrafski uređaj. Međutim, uza sve to, usred takvog radnog okruženja i poštansko-telegrafskog instrumentarija, cara su smjestili u jednom ubogom sobičku, jer su domaćini procijenili da je drugi sobičak pogodniji kao mjesto ili prostor za ugošćivanje. U pitanju je naime bio samo skroman doručak. Koliko god su pripreme kratko potrajale, car je stigao pohoditi seosku crkvicu, zaći među seljane i raspitati se o životnim prilikama, poljodjelstvu, školstvu i crkvenom životu u župi. Pravi je *curiosum* da je župnik otišao na doček cara u Opuzen, jer nije znao za carev dolazak u Nova Sela (*il parroco, ignaro della fermata in luogo, erasi recato a Fort' Opus per colà prestare omaggio all'Imperatore, Ds, 388*). Osobno bih izrazio sumnju u to župnikovo neznanje. Jer,

.....
 zatim *malattia alla quale gl' indigeni si sono per così dire già assuefati, che si rende però pernicioso e renitente agli usuali febbrifughi. Da tale renitenza trae origine il proverbio slavo 'Neretva od Boga prokleta' (Narenta da Dio maledetta) con cui i Dalmati stigmatizzano questo contado* (SCHATZMAYER, 1877A: 85).

¹³⁴ Povjesničar i dobar poznavatelj povijesnog prostora u granicama današnje Dubrovačko-neretvanske županije TRPIMIR MACAN precizno je definirao neretvanski ravničarski površinski prostor i ukazao na genezu takvog prostora. Neretva je za MACANA aluvijalna ravnica uokolo porječja Neretve i u njezinu protoku kroz području Hrvatske. Ravnica se prostire od trgovišta Metkovića do ušća Neretve u Jadran. Dužina plovnog puta iznosi 20, 7 km, a površina 196 km². Još uvijek je dobar dio neretvanske doline pod močvarama (MACAN, 1966: 191). Potonji MACANOVI podatci mogu bar poslužiti za usporedbu koliko je Poneretavlje meliorirano u posljednje 44 godine.

¹³⁵ SCHATZMAYER ne propušta skrenuti pozornost svom čitatelju i putniku na pustoš između Vrgorca i Novih Sela: *Von Vrgorac bis Nova Sela ('Neue Dörfer') ist mehrere Stunden lang kein Haus sichtbar* (SCHATZMAYER, 1877B: 50).

ma koliko skromno i neupadljivo, toliko toga se u Novim Selima toga jutra zbi-
lo da je za sve to župnik mogao, štoviše, morao znati.¹³⁶

Usljedio je carev odlazak iz Novih Sela u pravcu Kule Norinske gdje je bio predviđen prijevoz konja i kočije na lijevu obalu Neretve.¹³⁷ Ubrzo je bilo na pomolu ono već toliko puta viđeno: užurbano natiskivanje mnoštva, grmljavi-
vina iz mužara kako u Opuzenu tako i u Metkoviću. Upućeni su puku signa-
li i u zrak da je u 10 sati Njegovo Veličanstvo dodirnilo tlo uz Neretvu. Na
svom Scalèu, okruženom s više od 300 brodica¹³⁸ koje su bile svečano ukra-

¹³⁶ Ponajprije, u to vrijeme se ne može govoriti o župi Nova Sela, nego o župi Borovci u kojima je tada župnikovao fra JOZO RAIČ (r. u Opuzenu). U vezi s tim podacima dr. I. JURIĆ me usmeno uputio na knji-
gu fra VJEKE VRČIČA, *Neretvanske župe*, Metković, 1974., str. 32. Dr. JURIĆU se za ovo kao i za tolika
druga uputstva i objašnjenja kad je u pitanju Donje Poneretavlje, iskreno zahvaljujem.

¹³⁷ Schatzmayer određuje položaj i važnost Kule Norinske: *In dem Winkel an der Mündung des Norin in
die Narent steht der Thurm von Norin, der in den Türkenkriegen erbaut wurde, um den Übergang über
den Fluss zu vertheidigen* (SCHATZMAYER, 1877B: 50).

¹³⁸ Među tim brodicama IVAN JURIĆ identificira trupe: *Nakon što se sat i pol zadržavao u Opuzenu nastavio
je put prema Metkoviću malim parobrodom u pratnji brojnih neretvanskih trupa koje su ga pratile do Kule
Norinske* (JURIĆ, 2010: 36). Franjo I. je također promatrao žitelje uz Neretvu gdje se voze malim čunjevima
(plovila izdubljena u deblu širokog stabla) ili brodicama, koje su tako opremljene da služe obrani... (KRM-
POTIĆ, 2002: II, 422). Trupa-dubenica je jedno od najpoznatijih prometala na vodama Donjeg Poneretavlja.
Već sami naziv govori o kakvom se vodnom prometalu radi: (...) *Trupe-dubenice su (...) sagradjene i izdu-
bljene iz jednog panja. Ove su jezive jerbo su prevetrače. (...)* (JURAJ JOSIP PERŠIĆ, *Još nešto o Neretvi*, Z.
d., I., Zadar, 1844., str. 322-325 – nav. JURIĆ, 2000: 125). Drugo plovilo je trupa, kojim se od davnine služe
žitelji Donjeg Poneretavlja, od ušća rijeke Neretve uzvodno do granice s Bosnom i Hercegovinom. Lađa
je za Neretvane bila oveći čamac kojim su Neretvani plovili Neretvom, njezinim pritocima i kanalima, te
jezerima, a kadšto i morem. Čopula ili čopul vrsta je priprostog čamca o kojem su sačuvana svjedočanstva
iz 17. i početkom 19. st. O svemu tome više – v. JURIĆ, 2000: 124-130 *passim*. Među preko tri stotine
brodica svečano okićenih zastavama koje GARIMBERTI navodi (*oltre trecento barchette pavesate a festa*,
Ds, 384) Neretvani su zasigurno jasno razaznavali tipove brodica, osim možda čopul koji se već u literaturi
19. st. gotovo i ne spominje. Sa svoje strane bih dopunio inače vrlo instruktivni JURIĆEV pregled nekim
podacima o čopulu iz Concinina putopisa. Budući da mi Concina i njegov putopis čine sedmo poglavlje u
knjizi (ČVRLJAK, 1995: 121-136), poznato mi je da je GIACOMO DE CONCINA unajmio brodič za koji veli da
se zove *Zopolo*, izduben u deblu stabla, čime ga je podsjećao na kanue američkih domorodaca. CONCINA je
zapravo *grosso modo* opisao izgled copula ili čopula kao ribarske brodice kojom se u jadranskom priobalju
i uz otoke ribarilo. O svemu tome te o mojim izvorima v. ČVRLJAK, 1995: 128, 133, 135, 137. Usp. kod
FORTISA: *Čamčiči kojima Neretljani plove po svojoj rijeci vrlo su maleni i lagani. Oni ih nazivaju čopula-
ma, istim imenom kojim se služe Morlaci s Krke i Cetine za svoje čunove. Neretljanske čopule nisu od samo
jednoga drvenog trupca nego od vrlo tankih daščica koje su spojene nutarnjim rebrima. Ovim se čopulama
ne razlikuju krma i pramac niti imaju kakva ruba ili bande; na dva su kraja uzdignute. Od njihove kraj-
nje majušnosti i male udaljenosti od vode, na kojoj se nalazi onaj tko njima plovi, čovjeka spopada jeza.
Čamčari nemaju vesala, a svoj čunčić pomiču naprijed lopaticama dugim oko četiri stope, kojima posluju
sjedeci na vlastitim prekrštenim nogama* (FORTIS, 1984: 241). Nađimo još mjesta u ovoj podužoj bilješci i
za jedno lijepo svjedočanstvo iz god. 1854., a potječe od prirodoslovca i kustosa-malakologa u Dvorskom
prirodoslovnom kabinetu u Beču, GEORGA RITTERA VON FRAUENFELDA (1807.-1873.). To nam je svjedo-
čanstvo prenio DRAGUTIN RUCNER iz Frauenfeldova rada u izdanju Zoološko-botaničkog društva u Beču
1854.: *U ovoj prostranoj površini, ... tik uz Opuzen, ne može se učiniti ni korak puta od ušća do Metkovića
bez ovdje uobičajenih slabih čamaca koji se lako mogu nositi na leđima. Oni su dugački 8-9 stopa, načinje-
ni od tri tanke daske stopu široke, od kojih jedna čini dno a po jedna stranice. Ulaženje, sjedenje u njima te*

šene zastavama, te između neprekidnog pripucavanja arkebuzira, monarh je brazdio Neretvom do Opuzena, pritom vidno zapanjen izvanrednim i jedinstvenim prizorom što su mu ga Neretljani unaprijed priredili (*visibilmente commosso dallo straordinario spettacolo che gli si parava dinanzi*, Ds, 389).¹³⁹ Na careve pozdrave iz broda narod je otpozdravljao burnim odobravanjem. U damastom i zastavama ukrašenom šatoru car je od načelnika OMANA¹⁴⁰ primio iskaze podaničke vjernosti, uz careva uobičajeno upućena obećanja i uvjeravanja da će za sve uzvratiti svojom vladarskom zahvalnošću.¹⁴¹ Opuzen je druga komuna okruga Metković, s oko 600 stanovnika od sveukupnih 5400, koji žive u sedam sela, s osam katoličkih župa i jednom pučkom školom.¹⁴² Posjetom župnoj crkvi i šetnjom svečano, slavolucima, tepisima i zastavama okićenim gradićem, car je završio boravak u Opuzenu.¹⁴³ Dojmovi se sliježu u neskrivano zadovoljstvo viđenim, priređenim i doživljenim.

Sukladno našem samozadanom i fragmentarno tematiziranom itineraru Franje Josipa I. Dalmatinskom zagorom, caru je predstojao još samo odlazak u Metković. Bržem carevu dolasku na odredište, *duce naturae* pridonijela je riječna struja koja je brod s carem nešto ubrzanije ponijela od Opuzena do Kule Norinske,¹⁴⁴ gdje je car izišao na lijevu obalu Neretve, smjestio se u kočiju koja ga je već čekala, te se odvezao u Metković u koji je stigao u 1 sat popodne. Trenutke careva susreta s razdraganim Metkovicima pokušao je dočarati dopisnik zadarskog *Narodnog lista*. Dopisnik je snažno i uvjerljivo podsjetio na slavlje u Metkoviću: *Pucanje mužarâ i pušakâ, slavje zvona jedne i druge cerkve dadoše znak da je N. V. naš kralj Frane Josip I. uljegao na zemljište Metkovske občine. – Načelnik hode pozdraviti na granici občine velikog gosta. Rondari sve občine sa prekoramnicam trobojnim uz neprebrojno mnoštvo pučanstva čekaše N. V. liepo izredani... osamnaest veličanstvenih slavolu-*

ustajanje i izlaženje iz njih zahtijeva osobitu spretnost u održavanju ravnoteže jer bi se inače čamac svaki čas mogao prevrnuti, što je na toj više hvati dubokoj rijeci moglo postati opasno (RUCNER, 2010: 107).

¹³⁹ Franjo I. je 21. svibnja procijenio da je Neretva kod Opuzena široka gotovo kao rukavac Dunava kod Leopoldstata (KRMPOTIĆ, 2002: I, 261).

¹⁴⁰ Tadašnji načelnik Opuzena nije bio odvjetak obitelji Oman, jedne od najbogatijih opuzenskih obitelji u drugoj polovici XIX. stoljeća (JURIĆ, 2000: 223), nego je to bio PETAR NIKOLIĆ (JURIĆ, 2010: 35).

¹⁴¹ Usp. *Narodni list* od 26. travnja 1875.: *Netom se izkrca N. V. odmah otidje pod čador, a malo potla mu se prikaza naš načelnik, koji ga pozdravi u hrvatskom jeziku* (nav. JURIĆ, 2010: 35).

¹⁴² Car je u Opuzenu za kraćeg zadržavanja (sat i pol vremena) stigao posjetiti žensku i mušku pučku školu (JURIĆ, 2010: 36).

¹⁴³ S ovim kratkim zaustavljanjem Franje Josipa I. u Opuzenu usporedio bih FORTISOVO višednevno zaustavljanje u Opuzenu gdje ga je – po vlastitim riječima – *ljubazno podnosila plemenita obitelj Nonković* (FORTIS, 1984: 238).

¹⁴⁴ Franjo I. također promatra Neretvu u *njezinoj jakoj struji*, zbog čega je i on od tvrđave Opuzen do Norinskog turnja plovio (samo) tričetvrt sata (KRMPOTIĆ, 2002: II, 242, 245).

ka... *Milo ti je bilo vidjeti i čuti...*¹⁴⁵ Prizor se ponavlja, ali nikad istovjetno, jer ga ne ponavljaju isti ljudi. Oduševljenje uvijek iznova navire iz drugih srdaća. Neizbježnim podudarnostima ravnaju neki skriveni čimbenici. Preklapanja potvrđuju zajednički izvor čistoće osjećaja s kojima se duboko proćučeno doživljava i ono teže razumljivo i slabije shvaćeno. Potonje meditativne refleksije vrijede već od prvih koraka Franje Josipa I. Dalmatinskom zagorom, a nas trzaju iz našeg digresivnog odmaka od metkovičkog mosta Mobine uz koji su se blagdanski razdragano i s istegnutim vratovima natisnuli Metkovci.¹⁴⁶

Za Metkovce je slijedilo zasigurno iznimno i neočekivano iznenađenje. Car se s pratnjom zaputio prema kući FILIPA DOMINIKOVIĆA. Duž cijeloga puta Dalmatinskom zagorom nijedna obiteljska kuća nije se u tolikoj mjeri našla u fokusu itinerara okrunjenog putnika. Iz Garimbertijevih riječi (... *casa del signor Filippo Dominiković, scelta a sua residenza, Ds, 390*) daje se zaključiti da je car u njoj prenoćio. Pozadinu izbora upravo te kuće GARIMBERTI nam ne otkriva, ali tijekom događaja govori da se sve unaprijed znalo. Među ukućanima je vjerojatno navrijeme dogovoreno da pred cara stupi jedna od triju Dominikovićevih kćeri i caru izrazi dobrodošlicu. Prije no što je stupio na prag Dominikovićevih, tu je već stajala mlada kći. Uručila je caru vrlo lijepu kitu kamelija, ovijenu bijelo-crvenim satenom, s vrpcama izvezenim od bijeloga zlata i sve to popratila prigodnim riječima: *Pozdravljam, Carsko Veličanstvo, Vaš pristup u ovu siromašnu kuću. Time što ste se dostojali stupiti u nju, kuća je zasvagda počašćena i zahvalna Vašim presvijetlim nogama u ime ove obitelji, u ime koje ponizno stojim s ovim cvijećem kojim Vam iskazujem počast u svom najdubljem poštovanju*. Cara se ugodno dojmila nehinjena ljubaznost mlade djevojke, te je izrazio želju da mu bude predstavljena cijela obitelj. Uto stupi naprijed glava obitelji, a za njime sin i sve tri kćeri. Garimberti nam ne spominje Dominikovićevu suprugu, a niti pripućuje imena Dominikovićeve djece. Najzad je došao trenutak da se i FILIP DOMINIKOVIĆ obrati caru: *Dopustite mi, Vaše Carsko Veličanstvo, da Vam preponizni Vaš podanik, gazda u ovoj siromašnoj kući, s najdubljim poštovanjem izrazim dobrodošlicu....* Upadljivo je već to da je GARIMBERTI namijenio čak punih 25 redaka srdačnom susretu cara s obitelji DOMINIKOVIĆ. O carevim dojmovima s tog susreta rječito govori

¹⁴⁵ Nav. JURIĆ, 2010: 33.

¹⁴⁶ Ovdje je GARIMBERTI nejasan ili možda nedovoljno bio upućen. Metkovci će dobiti most ravnih 20 godina poslije dolaska Franje Josipa I. u Metković god. 1875. U toj prigodi mogli su se Metkovci natisnuti samo na tzv. povodnici ili skeli koja je puštena u promet god. 1873. kod Gluščevića kuća. Preko povodnice se odvijao promet ljudi, stoke i dobara između dviju obala Neretve, te je tako omogućeno širenje naselja na desnoj obali Neretve. A što se tiče željeznog mosta preko Neretve u Metkoviću iz 1895., u promet je pušten nakon jednog desetljeća radova na njemu. Odlukom općinske uprave most je nazvan *Jelisavin most* u čast supruge Franje Josipa I. Na mostu je postavljena željezna spomen-ploča s natpisom *Jelisavin most* (JURIĆ, 2000: 70, 76).

mramorna ploča obješena na jedan zid u kući, u trajan spomen na carev boravak u toj kući, a sve prema izričitoj carevoj želji (*Quanto gradite gli riescissero tali cortesie, l'Imperatore lo mostrò in più modi e specialmente coll'assentire che una tavola di marmo da affiggere ad una parete della casa perpetui la memoria della sua dimora colà*).¹⁴⁷

Valja nam još prenijeti GARIMBERTIJEVE podatke o Metkoviću kao komunalnom središtu s 1200 od sveukupnih 2200 stanovnika u trima selima. U službi svekolikog pučanstva su tri katoličke župe i jedna pravoslavna parohija. U cijeloj komuni bilo je čak osam škola.¹⁴⁸ Carev boravišni ceremonijal u Metkoviću tekao je dalje. Sve u gradu sa službenim znamenjem trebalo je iskazati vladaru uobičajene počasti. Po izvršenoj smotri počasne straže uslijedilo je predstavljanje javnih dužnosnika. Načelnik GABRIĆ je kao komunalni čelnik održao govor u počast caru, na što je car, slijedom načelnikovih riječi, primjereno uzvratilo i otpozdravio.¹⁴⁹ Ne propušta u svojoj neizostavnoj maniri ni

¹⁴⁷ S podacima koje nam priopćuje suvremeni povjesničar Metkovića, taj isti povjesničar podjedno opovrgava riječi iz dobrodošlice kćeri i oca F. DOMINIKOVIĆA da je car svratio u jednu siromašnu kuću. Na koncu konca, u kuću je zajedno s carem ušao i GARIMBERTI. Kuća F. DOMINIKOVIĆA bila je u to vrijeme jedna od poznatijih kuća u Metkoviću (...) koja je imala dvanaest soba i dva salona, čija je najviša i glavna odlika (...) bila što je ugostila Njegovo dostojanstvo preuzvišenog cara i kralja Franju Josipa I. dana 26. travnja 1875. Na vječnu uspomenu toga sretnog događaja vlasnik gosp. FILIP DOMINIKOVIĆ, nakon što je dobio dozvolu preuzvišenog cara, koji mu je dodijelio carsku plemićku titulu, dao je urezati u lijepu bijelu (u) bračkom kamenu ploču sa slijedećim natpisom: FRANCISCUS JOSEPHUS I. // APOSTOLICUS AUSTRIAE IMPERATOR // DALMATIAM FIDELEM INVISENS // AUSPICATISSIMA DIE XXVI APRILIS MDCCCLXXV // MODESTA HAEC LIMINA SUBIIT // IPSE, UN[NUS] TANTUS CONTIGIT HONOR // EX GRATI [ANIMI] SENSU // POSTERIS FACTUM MEMORAT LAETUS (nav. JURIĆ, 2000: 436-437). Nekadašnja kuća F. DOMINIKOVIĆA nalazi se preko puta metkovskog kina. Danas je u vlasništvu LUKE GABRIĆA pok. Ilije. Nakon propasti Austro-Ugarske monarhije (1918.), na samom početku prve Jugoslavije, ploču su dali razbiti velikosrpski političari koji su išli za time da što prije izbrišu svaki trag prethodne države kako bi što prije nova država na ruševinama prethodne ostvarila svoje velikosrpske planove (JURIĆ, 2000: 43). Uočavamo neke nepodudarnosti iz Garimbortijeva izvještaja i kasnijih istraživačkih rezultata. Lako su uočljive i stoga prepuštam pozornijem čitatelju da ih uoči i razluči, kako bismo ovdje izbjegli nepotrebna ponavljanja. Još o nekim podacima – v. JURIĆ, 2000: 433-437 *passim*.

¹⁴⁸ Iz statističkih podataka razvidno je da je šk. god. 1874./1875. djelovalo šest, a ne osam škola: Muška i ženska u Metkoviću, škola u Slivno-Ravnome, te škole u Opuzenu, Kominu i Plini. JURIĆ donosi i imena šestoro učitelja (JURIĆ, 2000: 333).

¹⁴⁹ Općina Metković bila je od god. 1891. u rukama narodnjaka, zbog čega je IVAN GABRIĆ i mogao doći za načelnika ponarodene općine (1871.-1877.). Bio je istaknuti metkovski trgovac. Od drugih zaduženja, bio je, uz još dvojicu, član Komisije za dobrotvorne svrhe. Ekspozituru prve ljubljanske banke *Slovenija* u Metkoviću vodio je I. GABRIĆ. God. 1890. otkrivena je spomen-ploča na kući I. GABRIĆA koji je svojim radom zadužio Monarhiju. Dana 1. listopada 1894., Odlukom Namjesništva, br. 2228. od 16. lipnja 1894., otvorena je u Metkoviću mješovita pučka škola, i to spajanjem drugog razreda muške i prvog razreda ženske škole. Škola je otvorena u kući I. GABRIĆA. Zasigurno je taj plemeniti i u biti dobrotvorni čin ubilježen u njegove zasluge prema Monarhiji (JURIĆ, 2000: 335, 396-397, 409-410, 419, 435). Svakoga istraživačkoga znatiželjnika u potrazi za pisanim tragovima od te poznate metkovičke obitelji valja uputiti na civilna *Varia* u Arhivu Franjevačkog samostana u Sinju, pod br. 29: Spisi obitelji GABRIĆ iz Metkovića: 1867. – 1925 (SOLDO, 1980: 243).

u Metkoviću pojedinačno se porazgovoriti sa svakim komunalnim vijećnikom, jer su ga upravo oni mogli najbolje izvijestiti o prilikama, potrebama, problemima, planovima i uopće o sveukupnom stanju u komuni. Nakon što je obavio razna primanja, car je pohodio dvije katoličke i jednu pravoslavnu crkvu,¹⁵⁰ potom mušku i žensku školu, zatvore i istovarni most. U gradu su čak i siromašnije kuće bile okićene, zastave se vijorile posvuda kuda je car imao proći. Gradski trg je bio ukrašen ozelenjelim slavolucima. Premda još nije bio uređen, pružao je prelijep izgled.¹⁵¹ U 5 sati popodne car je krenuo u šetnju prema austro-turskoj granici. To je predio današnjeg Đumruka, nekadašnje i današnje carinarnice, na što upućuje i naziv toponima. Uz osobnu pratnju, pratio ga je razdraganim poklicima i narod. Premda se sve držalo u tajnosti (*Sebbene avessse serbato l' incognito, Ds, 391*), kako to GARIMBERTI naknadno obznanjuje, i carinici i turski vojni dužnosnici znali su za dolazak cara, prepoznali ga i zbog toga se užurbali u iskazivanju dužnih i propis(a)nih počasti.¹⁵² Nešto je tu osobito upadljivo bilo svakome tko se zatekao u Metkoviću: Vatre su gorjele na vrhovima okolnih brda kako s austro-ugarske tako i turske strane.¹⁵³

¹⁵⁰ Car je pohodio novosagrađenu crkvu sv. Ilije, građenu od 1867. do 1874. na temeljima stare crkve sv. Ilije iz god. 1700. Potom je pohodio i pravoslavnu parohijalnu crkvu sv. Đurđa, građenu od 1847. do 1852. (JURIĆ, 2000: 378-380, 387).

¹⁵¹ GARIMBERTI još za careva boravka u Splitu govori o carevu izdvajanju fjorina za regulaciju gradske tržnice u Metkoviću (*per regolare la piazza del mercato di Metković fiorini 200, Ds, 371*). I. JURIĆ nam na podlozi svojih izvora navodi o čemu se tu radilo: *Nasipanjem Limana, formiranjem Glavne ulice i izgradnjom novih zgrada uzduž Glavne ulice, nastaje novo gradsko središte – Plokata, današnji Trg kralja Tomislava. Radovi su na uređenju Plokate počeli godine 1871. Godine 1875., prigodom boravka u Metkoviću car Franjo Josip darovao je općini Metković 200 fiorina za dovršenje Plokate* (Jurić, 2000: 152).

¹⁵² Da je car stigao u prvoj polovini srpnja iste godine, dakle, za otprilike 50 dana kasnije, zasigurno bi bilo više ljudi i na dopračaju i na ispraćaju. Zašto? Uzavrelo stanje u susjednoj Bosni i Hercegovini rezultiralo je, baš kao i u Vrgorcu, teškim demografskim ili populacijskim previranjima. Od turskih aga tiranizirano hercegovačko (kršćansko) žiteljstvo danomice je prebjegavalo u susjedni Metković. Zadarski *Narodni list* izvještava i o tim nesretnim migracijama. *List za 5. srpnja u 10 sati prima dopis iz Metkovića Djeca ustanika stižu u Metković, da bi vijest od 24. srpnja bila još sumornija: Mnogstvo obitelji prelazi na naš teritorij* (BUCONIĆ, 1981: 79). Dva mjeseca kasnije, ionako kaotično stanje u Bosni i Hercegovini poprima dramatične razmjere. C. k. konzul u Skadru ALEKSANDAR VASIĆ 29. rujna 1875. javlja iz Mostara *da u Hercegovini vlada potpuna anarhija. Zemljom obilaze čete kršćana i muslimana koje žare, pale, ubijaju i pljačkaju. Kad se ustanici nađu u škripcu bježe u brda ili preko granice u Dalmaciju. Tu izbjeglice dobivaju pomoć od c. k. vlade*. O tome više PEDERIN, 2005: 464 i d. U tijesnoj vezi sa svim time treba uzeti dolazak franjevačkog provincijala iz Širokog Brijega u Imotski. Teško je tu pretpostaviti da je kustod, i to hercegovački, fra P. S. BUCONIĆ, došao samo pozdraviti cara i usput biti uzvanik na objedu. Imali su car i kustod BUCONIĆ pričati o mnogo čemu sasvim drugome.

¹⁵³ U kontekstu onoga što smo istakli u Uvodu, povjesničar Metkovića polaže zaseban naglasak na carev dolazak u Metković. Pripreme za okupaciju Bosne i Hercegovine bile su u dubokom tijeku za careva posjeta Metkoviću. Proputovanje kroz Metković povjesničar uzima za carev taktični manevar u svrhu pridobivanja stanovništva pograničnih krajeva (što uostalom vrijedi kazati za njegov obilazak cijele Dalmatinske zagore). Što se pak tiče općeg političkog trenutka u samom Metkoviću, carev je posjet bio prvorazredan događaj kako za narodnjake tako i za autonomaše. Jedni i drugi su ga željeli pridobiti za svoje ciljeve. Zbog toga su se također veoma napirali da caru prirede što bolji doček. Bila je to ujedno

Car je konačno i u Metkoviću objedovao u svoje ustaljeno vrijeme. Prema vremenu održavanja careva objeda moglo se znati koliko je sati. Točno, dakle, prema onom francuskom kralju, uljudni car Franjo Josip I. očitovao je svoju točnost i u Metkoviću, posljednjoj postaji svoga vremenski ne baš dugog, ali zato tegobnog itinerara po Dalmatinskoj zagori u trajanju od 17. do 27. travnja.¹⁵⁴ Samo deset dana, a toliko i takvog prijeđenog puta, toliko viđenoga, dotad nedoživljenoga! Pred konačnim ugodnim trenutcima naponi su odlazili u ropotariju zaborava. Jedno je u svemu tome sigurno: 45-godišnji Franjo Josip I. je svoje novostečeno znanje i vlastite spoznaje o Dalmatinskoj zagori involvirao u svoje zacijelo tada već bogato međunarodno iskustvo kad su u pitanju ljudi i krajevi kuda je prolazio. Štoviše, tim novostečenim znanjem kao i novostečenim spoznajama, monarh iz Schönbrunn je zasigurno u znatnoj mjeri obogatio, dopunio svoje dotadašnje međunarodno iskustvo, premda ga u Dalmatinskoj zagori nismo upoznali ni u približno podmakloj dobi.

ZAKLJUČNA RIJEČ

GARIMBERTIJEV *Diario storico* znatno je više od pukog dnevnika. Naknadno prikupljene pojedinosti one su povijesno-statističke zabilješke koje Dijarij čine izuzetno zanimljivim i neposredno doživljavanim. Obiluje historiografskim, kulturološkim, demografskim, gospodarskim, statističkim, crkveno-povijesnim, administrativnim, vojnim, školskim i drugim podacima koji uokviruju sliku općeg stanja u dalmatinskom zaleđu u drugoj polovini 19. st. Je li GARIMBERTI mjestimice retuširao prizore s prijeđenoga puta, utvrdivo je kritičkim propitivanjem GARIMBERTIJEVA teksta. No, putopisac je za se izrijeekom ustvrdio da je sve viđeno objektivno izložio.¹⁵⁵ Mnoge pojedinosti u opisima idu u prilog tom uvjerenju. Nameće se opći dojam da je carev obilazak Dalmatinskom zagorom protekao u besprijekornoj organizaciji, kako prethodno u glavama i na papiru planera i organizatora u Beču, tako i kasnije na terenu.¹⁵⁶ Čitatelj se kroz Dalmatinsku zagoru upoznaje s desetcima imena iz ono-

.....
 prilika da se s carem upoznaju (narodnjački) općinski čelnici, a car preko njih s gospodarskim i drugim problemima svojih općina (JURIĆ, 2000: 255).

¹⁵⁴ Što je car sve obećao na odlasku iz Metkovića i što se od toga ostvarilo za nepuna dva desetljeća – v. JURIĆ, 2000: 36.

¹⁵⁵ Da bi što više uvjerio svoga čitatelja u objektivnost i nepristranost svoga štiva, E. SCHATZMAYER je svoje djelo o Dalmaciji objavio pod geslom, izraženim jednom poznatom dalmatinskom poslovičom: *Kako pravo, tako zdravo!* (SCHATZMAYER, 1877A: 5).

¹⁵⁶ Tu se postavlja pitanje: U kojem i kakvom je položaju bio GARIMBERTI kao službeni (pozvani) putopisac careva državničkog pohoda Dalmatinskoj zagori? GARIMBERTIJEV putopis nije rezultat diktiranja Franje Josipa I. Takav slučaj imademo na primjeru Franje II. No, to ne znači da GARIMBERTI nije primio od Franje Josipa I. kakav papirić sa zabilješkama o minulom danu i da nije uklopljeno među kasnije ra-

dobno aktualnog političkog, vojnog, upravnog, administrativnog i crkvenog života. Time i još mnogo čime verificira se teza francuskog filozofa i pisca C. F. de Volneya da putopisna vrsta pripada povijesti, a ne romanima.¹⁵⁷ Možda bi točnije bilo kazati: *et non à la Littérature*.

7. LITERATURA

7. 1. Primarna

- GARIMBERTI, C. (1877.): *Diario storico del viaggio di S. M. I. e R. Ap. Francesco Giuseppe I, Imperatore d' Austria, Re d' Ungheria, ecc., ecc., ecc.*, Tip. Edit. Vitaliani & Jankovic, Zara.
- SCHATZMAYER, E. (1877.): *La Dalmazia. Descrizione geografico-storica e statistica*, F. H. Schimpff, Editore, Trieste.
- SCHATZMAYER, E. (1877.): *Dalmatien* (2. Auflage der »Kaiserreise« u. s. w.). Geographisch-historisch-statistische Beschreibung aus authentischen Quellen, In commission bei F. H. Schimpff, Triest.

7. 2. Sekundarna

- BARBARIĆ, J. (1993.): *Kninski biskupi i njihova biskupija* (o. 1050.-1490.) u svjetlu novijih arhivskih istraživanja, *Kninski zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993., str. 68-95.
- BARIĆ, J., MANDUŠIĆ, I. (2005.): Kaer, Petar (Cayer), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, str. 715-716.
- BAURON, P. (1888.): *Les rives illyriennes. Istrie, Dalmatie, Monténégro*, Retaux-Bray libraire, Éditeur, Paris.
- BEZINA, P. (prir.) (1998.): *Ljetopis samostana svetoga Ante u Kninu (1904.-1963.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb,
- BIASOLETTO, B. (1841.): *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell' anno 1838 della Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell' Istria e Montenegro*, Presso H. F. Favarger, Librajo, Tipografia Weis, Trieste.
- BOGOVIĆ, M. (1993.): *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, Kršćanska sadašnjost-Školska knjiga, Zagreb.
- BUCONJIĆ, P. (1981.): *Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini* (1875), *Croatia Christiana Periodica*, 5, br. 8, Zagreb, str. 67-89.

zrade (u Dijariju) svega viđenoga u optici C. GARIMBERTIJA. Dakle, GARIMBERTIJEV Dijarij nije *onakav kakav je izašao iz Josipova diktata i pera njegova pisara* (ERCEG, 1966: 227).

¹⁵⁷ *Je me suis interdit tout tableau d' imagination, quoique je n' ignore pas les avantages de l' illusion auprès de la plupart des lecteurs; mais j' ai pensé que le genre des voyages appartenait à l' Histoire, et non aux Romans* (VOLNEY, 1787: Préface, VIII).

- CONCINA, G. (1809.): *De, Viaggio nella Dalmazia litorale*, (Udine: dalla nova tipografia di Liberale Vendrame),
- CONS, H. (1882.): *La province romaine de Dalmatie*, Ernest Thorin, Éditeur, Paris.
- CUSANI, F. (1846.): *La Dalmazia, le isole Jonie e la Grecia* (visitata nel 1840). Memorie Storico-Statistiche, vol. I, Tipografia e Libreria Pirota e C., Milano.
- ČVRLJAK, K. (1995.): *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki* (Povijest Skradina i Krke kroz opažanja i opise znamenitih posjetitelja), Poglavarstvo grada Skradina, Hrvatski informativni centar, Skradin.
- ČVRLJAK, K. (1996.): *Duh, um i zov Dalmacije*, Matica hrvatska, Ogranci u Šibeniku i Skradinu, Šibenik-Skradin,
- ČVRLJAK, K. (2005.): *Stopama europskih i hrvatskih znamenitih putnika po lozovačkom i konjevratkom zaravanku*, Konjevrate i Mirlović Zagora – Župe Šibenske biskupije, Zbornik radova Znanstvenog skupa »Sela šibenskog zaleda župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti, Muzej grada Šibenika, 14.-16. studenoga 2002., HAZU, Zagreb, 2005., str. 199-218.
- ČVRLJAK, K. (2006.): *Fra Luka Vladimirović pred sudištem Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i povijesti (1774.-2006.)*, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa »Luka Vladimirović i njegovo djelo«, Visovac, Zaoštrog, 3.-4., studenoga 2005., Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 203-264.
- ČVRLJAK, K. (2007.): *Fra Petar Krstitelj Bačić (1847.-1931.) pod teretom vlastitog nepreza i tuđe krivnje (Istina u vrzinom kolu: Pierre Bauron – Giacomo Scurati – P. K. Bačić – Ivan Vuletin)*, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa »Petar Krstitelj Bačić«, Skradin – Visovac, 27. – 28. X. 2006.), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 165-258.
- ČVRLJAK, K. (2010.): *Nosivi biljezi Marunove arheologije u optici Stjepana Gunjače* (Prilog povijesti hrvatske nacionalne arheologije u povodu 100. obljetnice rođenja S. Gunjače i 70. obljetnice smrti Luje Maruna), Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Split, 2010.
- D(ANIELI), G(ANGIACOMO) (1845.): *La miniera del carbon fossile di Siverich, La Dalmazia* (Giornale letterario economico), 2(1845.), N. 16, Zara, pp. 150-151.
- D(ANIELI), G. (1845.): *Miniera di carbon fossile di Dubravizza, La Dalmazia*, 2(1845.), N. 25, Zara, pp. 239-240.
- DOGAN, B. (1914.): *Rudarska škola u Siveriću*, Narodni učitelj, 1, br. 2, Brzotiskom »Narodnog lista«, Zadar, str. 91-93.
- ERCEG, I. (1996.): *Dnevnik Josipa II o prilikama u Hrvatskoj i na Jadranskoj obali god. 1775.*, Starine, Knjiga 53, Zagreb, str. 223-262.
- FORETIĆ, D. (1960.): *Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX. stoljeća*, Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. 6-7, Zadar, str. 5-63.
- FORETIĆ, D. (1963.): *Tabella enciclopedica del regno di Dalmazia*, Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. 10, Zadar, str. 291-307.

- FORTIS, A. (1984.): *Put po Dalmaciji*, prev. Mate Maras, Globus, Zagreb.
- FRIGANOVIĆ, M. A. (1993): *Geografsko obilježje Knina i njegova kraja*, Kninski zbornik, Matica hrvatska, Zagreb, str. 3-12.
- GABRIĆ, N. (1971.): *Nalaz starohrvatske crkve u Kljucima kod Drniša*, Kačić (Zbornik Franjevačke provincije presvetog Otkupitelja), sv. 4, Split, str. 59-69.
- GIACOSA, A. (1890.): *Nel paese dei turbanti. Viaggio in Dalmazia, Erzegovina e Bosnia*. Libreria internazionale L. Pedone Lauriel di Carlo Clausen, Palermo.
- GRBAVAC, J. (2004.): *Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.*, Radovi sa Znanstvenog skupa »150. obljetnica Franjevačke klasične gimnazije u Sinju s osvrutom na ostalo školstvo u Cetinskoj krajini«, održanog 1989., prošireni 2004. u prigodi 150. obljetnice javnosti Gimnazije, Franjevačka provincija presvetog Otkupitelja – Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, Split – Sinj, str. 163-248.
- GUNJAČA, S. (1937.): *Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije s ekskursima o ubicaciji Setovije i Tiluriuma*, Izdanje »Bihaća«, Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti, Split,
- IBLER, J. (prir.), (1892.): *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u Zagrebu godine 1891.*, Tiskarski zavod »Narodnih novina«, Zagreb.
- JURIĆ, I. (2000.): *Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković 1850.-1918.*, Matica hrvatska, Ogr. Ploče, Metković.
- JURIĆ, I. (2010.): *Car i kralj Franjo Josip I. u posjetu Donjem Poneretavlju*, Hrvatski neretvanski zbornik, 2, Društvo Neretvana i prijatelja Neretve u Zagrebu, Zagreb, str. 32-38.
- JURIĆ, Š. (1988.): *Dokumenti i književna građa o Sinjskoj alci*, Logos, Split,
- JURIĆ, Š. (2000): *Iz muzeja hrvatske knjige*, Matica hrvatska, Zagreb,
- Kninski zbornik* (1993.), Matica hrvatska, Zagreb,
- KOHL, J. G. (1851.): *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Zweiter Theil, Arnoldische Buchhandlung, Dresden,
- KOSOR, K. (1976): *Drniš u ogledalu tiska za hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji*, Kačić, sv. VIII, Split, str. 5-134.
- KRMPOTIĆ, LJ. (2002.): *Car Franjo I. u Hrvatskoj 1818*. I-II, Hrvatski Zapisnik, Hannover-Čakovec,
- KRNETA, I. (2007.): *Car Franjo volio janjetinu, a carica Sissy sladoled*, Jutarnji list, 21. 3., Zagreb, str. 27.
- LASZOWSKI, E. (1942./1944.): *Rudarstvo u Hrvatskoj* I-II, Nakladni odjel hrvatske državne tiskare, Zagreb,
- LIECHTENSTERN, JOSEF MARX FREIHERRN VON (1817): *Grundlinien einer Statistik des österreichischen Kaiserthums nach dessen gegenwärtigen Verhältnissen*, Neue Ausgabe, Gedruckt und verlegt bei Carl Herold, Wien.
- LOVRIĆ, I. (1948.): *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb.

- MACAN, T. (1966.): *Težakči odnosi u Neretvi od polovice XIX stoljeća do konačnog dokimuća ovih odnosa 1947.*, Starine, Knjiga 53, Zagreb, str. 191-203.
- MARKOVIĆ, I. (1898.): *Sinj i njegovo slavlje*. Spomen – knjiga, Dionička tiskara, Zagreb,
- MARMIER, X. (1984.): *Lettres sur l'Adriatique et le Monténégro*, Victor-Havard, Éditeur, Paris.
- MASCHEK, L. (1876-1877.): *Manuale del regno di Dalmazia* (pel biennio 1876-1877), Zara,
- MATOŠIĆ, J. (sabrao i preveo) (1960): *Leksikon mudrosti* (Zbirka misli, izreka, aforizama i paradoksa državnika, pisaca i javnih radnika raznih naroda i vremena u originalu i prijevodu), Vlastita naklada, Zagreb,
- Narodni list*, 10 (1871.), br. 35, Zadar, str. (4). *Dalmatinska vina*.
- NIKIĆ, A. – JOLIĆ, R. (2010.): *Buconjić, Paškal Stjepan*, Hrvatski franjevački biografski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža – VFZHİBH, Zagreb, str. 91-92.
- NOÉ, H. (1870.): *Dalmatien und seine Inselwelt*, A. Hartleben' s Verlag, Wien-Pest-Leipzig,
- NOVAK, G. (1968.): *Narodni preporod u Dalmaciji*, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. (Zbornik), Matica hrvatska, Zagreb, str. 75-85.
- NOVAK, G. (2001.): *Prošlost Dalmacije*, 2. izd., Golden Marketing, Zagreb.
- PASSARGE, L. (1904): *Dalmatien und Montenegro*, Reise– und Kulturbilder, Verlag von B. Elischer Nachfolger, Leipzig.
- PEDERIN, I. (1975.): *Franjo I. u Zadru 1818. godine*, Kačić, sv. VII, Split, str. 105-121.
- PEDERIN, I. (2005.): *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga Dvora*, Matica hrvatska, Zadar,
- PERIČIĆ, Š. (1983.): *Vrlika krajem XVII. i početkom XVIII. stoljeća*, Kačić, sv. XV, Split, str. 37-44.
- PERIČIĆ, Š. (1989.): *Nekoliko fragmenata iz ekonomske povijesti Skradina u XIX. st.*, Radovi Zavoda JAZU u Zadru, sv. 31, Zadar, str. 71-86.
- PERIĆ, I. (1993.): *Lovre Monti kao političar i rodoljub*, Kninski zbornik, Matica hrvatska, Zagreb, str. 183-191.
- PETTER, F. (1841.): *Das Königreich Dalmatien*, Erste Lieferung. Kreis Zara, Verlag der Kunsthandlung H. F. Müller, am Kohlmarkt, Wien, (In: *Das pittoreske Oesterreich*, Bd. III, Nr 22).
- PETTER, F. (1857.): *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen*, Zweiter Theil, Justus Perthes, Gotha.
- RÖDLICH, H. F. (1811.): *Skizzen des physisch-moralischen Zustandes Dalmatiens und der Buchten von Cattaro*, In der Realschulbuchhandlung, J. F. Schmidt, Berlin,
- RUCNER, D. (2010.): *Zapisi prirodoslovca Georga Frauenfelda o studijskom putovanju obalom Dalmacije u godini 1854.*, Hrvatski neretvanski zbornik, 2, Društvo Neretvana i prijatelja Neretve u Zagrebu, Zagreb, str. 106-110.
- SOLDO, J. A. (1980.): *Civilna 'varia' arhiva Franjevačkog samostana u Sinju*, Kačić, sv. XII, Split, str. 209-250.

- Statut grada Skradina* (2002). Uvodnu studiju napisao, Statut s latinskoga preveo i za tisak priredio Ante Birin, MH, Ogr. Skradin, Zagreb – Skradin.
- STIEGLITZ, H. (1845.): *Istrien und Dalmatien. Briefe und Erinnerungen*, Verlag der J. G. Gott'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen,
- STOŠIĆ, K. (1941.): *Sela šibenskog kotara*, Tiskara »Kačić«, Šibenik.
- ŠEBEČIĆ, B. *Povijest istraživanja i eksploatacije nalazišta ruda u šibenskom, drniškom i kninskom području*, Zbornik radova hrvatskih prirodoslovaca (Znanstveni skup u Kninu 14. i 15. listopada 2005.), Zagreb (u tisku)
- VOLNEY, C. F. de (1792.): *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784. et 1785*, Tome premier, Volland, Libraire – Desenne, Libraire, À Paris,
- VRGOČ, M. (2009.): *Pregled povijesti grada Sinja* (Posvećeno hrvatskim braniteljima Sinja i Cetinske krajine), Ogranak Matice hrvatske Sinj, Sinj.
- WILKINSON, SIR J. G. (1849.): *Dalmatien und Montenegro I* (mit einem Ausfluge nach der Herzegovina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatien und Ragusa'a), bearbeitet von Wilhelm Adolf Lindau, Verlag von Gustav Mayer, Leipzig.
- YRIARTE, C. (1878.): *Les bords de l' Adriatique et le Monténégro*, Librairie Hachette et Cie, Paris.
- ZLATOVIĆ, S. (priopćio) (1890): *Izvjestaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja*, Starine JAZU, knjiga XXIII, Zagreb, str. 1-38.
- ŽIVKOVIĆ, P. (1993.): *Oblikovanje kninske Tvrđave i grada do godine 1918.*, Kninski zbornik, Matica hrvatska, Zagreb, 1993., str. 96-122.
- ŽUPANOVIĆ, Š. (1991.): *Starodrevna baština šibenskoga kraja* (arheološke, jezične i etnološke posebitosti), Književni krug Split, Split.

Krešimir Čvrljak

DALMATINSKA ZAGORA IN DIARY OF EMPEROR AND KING FRANCIS JOSEPH I IN 1875

SUMMARY

Garibaldi's *Diario storico* is much more than just a diary. Subsequently collected details are historical-statistical notes that make diary extremely interesting and directly experienced. The diary is filled with historiographic, cultural, demographic, economic, statistical, ecclesiastical, historical, administrative, military, educational and other data that provide the image of general situation in Dalmatian hinterland in the second half of the 19th century. Whether Garibaldi in some cases changed some scenes from his journey can be determined by critical analysis of his text. However, the travel writer clearly stated that his experience was presented objectively. Many details in the descriptions support that thesis. The general impression is that the emperor's visit to Dalmatinska Zagora was perfectly organized, both in the minds and on the paper of the planners and organizers in Vienna, and later on the field. Reading about Dalmatinska Zagora the reader gets acquainted with dozens of names from political, military, administrative and ecclesiastical life of that time. That, and some other facts, verifies the thesis of the French philosopher and writer C. F. de Volney that travel chronicles belong to history, and not to novels. Perhaps, it would be better to say: »et non à la Littérature«.

Key words: Diary, Francis Joseph, Dalmatinska Zagora, Garibaldi

Marin Buovac,

Đure Basarićeka 4, 23 000 Zadar

e-mail: marin.buovac@zd.t-com.hr

ANTROPONIMI, HAGIONIMI I TEONIMI U DJELU ALBERTA FORTISA *PUT PO DALMACIJI*

SAŽETAK

U čuvenom znanstvenjačkom putopisnom djelu prosvjetiteljstva ALBERTA FORTISA, *Put po Dalmaciji* iz druge polovice 18. stoljeća izdvojen je određen broj toponima, odnosno antroponima koji se u ovom radu analiziraju. Uz načela antroponomastike, na dotičnim primjerima upućuje se, koliko je to moguće, na njihovu etimologiju. Također, spomenuti antroponimi, hagionimi i teonimi imaju u određenom segmentu svog štovanja i teoforična svojstva uzdizanjem dotičnih referenata na razinu određenog božanstva, npr. štovanje carskoga kulta, staroslavenskoga – praindoeuropskog božanstva ili pak u vidu kršćanskog sveca. To samo dodatno potvrđuje trajno zanimanje i interes ALBERTA FORTISA kao humanistički naobraženog čovjeka za sinkronijski, ali i dijakronijski religijski aspekt naroda koji on naziva *morlačkim* na hrvatskim područjima kroz njegovu burnu povijest. Treba napomenuti da se u ovom radu pristupilo razradi spomenute problematike koju je ALBERTO FORTIS tek naćeo, stvarajući time zaokruženu i sistematićnu sliku o religijsko-duhovnom životu prostora nastanjenog tzv. morlačkim narodom.

Ključne rijeći: Alberto Fortis, Burnum, Trajan, Perun, Dubrava, Sustipanac, sv. Stjepan, toponimi

Antićki Burnum kompleksan je arheološki lokalitet iznimno bogate povijesti, koji se nalazi na području današnjeg sela Ivoševci, na desnoj obali rijeke Krke (*flumen Titius*) nedaleko od općine Kistanje (CAMBI ET AL., 2006.). Pogodna geostrateška pozicioniranost, kao i rimsko osvajanje Ilirika, uvjetovali su stacioniranje rimske vojske na danom prostoru, gdje su Rimljani pri čuvenoj pacifikaciji Ilirika na tom strateški važnom području podigli 15 hektara veliki utvrđeni legijski logor uz sam kanjon i tok rijeke Krke. Time su održali obrambenu liniju prema nesigurnoj i prijetećoj unutrašnjosti, stvarajući time svojevrsni liburnsko-delmatski limes u smislu crte razdjelnice između rimskog i tamošnjeg autohtonog svijeta (BORZIĆ, 2007; SANADER, 2008; PERIŠA, 2008.). Prema podacima iz spomenutog djela ALBERTA FORTISA, toponim *Trajanski grad* (*Trajanopolis*) oznaćava dio polja s antićkim ruševima

nama, neposredno do parcele s pretorijskim lukovima, u narodu poznat još pod imenom *Šuplja crkva*, na području rimskodobnoga legijskog logora u Burnumu (FORTIS, 2004.). Međutim, sudeći prema nekim drugim podacima, spomenuti toponim dugo je vremena u narodu označavao *pars pro toto* čitavo područje rimskoga legijskog logora u Burnumu (ČVRLJAK, 1995.). No, najzanimljiviji podatak donosi pak Ivan Lovrić, koji ovdje obrađivani toponim *Trojograd (Trajanopolis)* neopravdano poistovjećuje s područjem rimske kolonije *Aequum*, današnjim Čitlukom (LOVRIĆ, 1948.). Bez obzira na neujednačenost ubikacije dotičnog prostora, odnosno, djelokruga dotičnog toponima, iz spomenutih odrednica može se izdvojiti *cognomen* cara Marka Ulpija Trajana. Spomenuti kognomen očigledno je eponimnog karaktera u svim onim carskodobnim gradovima i zajednicama koji su obilježeni ili oslovljavani njegovom imenskom formulom (*Traianopolis, Augusta Traiana, Colonia Marciana Traiana* itd.) zahvaljujući tada uobičajenim dobročinstvima u vidu carskih munificijencija (usp. MEDINI, 1969.).¹ Također i grecizirana varijanta dotičnog antroponima (*Trajanopolis*) ne mijenja u biti ništa, jer dotičan sufiks *-polis* ima isto značenje kao i pojam *grad* u našem prvospomenutom dvočlanom primjeru (usp. LONČAR, SEREQUI, 2008.). U prilog popularnosti i značenju cara Trajana za ovdašnje prostore govori i sačuvana legenda, odnosno, narodna predaja o caru Trajanu (TALOS, 2004.). Prema tumačenju zatonskog učitelja Frane Škarpe, vizitacija cara Trajana na ovdašnjim područjima, između Šibenika i Skardone (*Scardona*), stoji u uskoj vezi s lokalitetom ne manje zanimljivog naziva: *Tradan (Traden ili Tradanj)*. Za moguću potvrdu te pretpostavke, veliko zanimanje pobuđuju arheološki nalazi pronađeni u pećini (80 m²) pod brdašcem Tradan: novac cara Trajana i Justina, jedina mramorna ruka, kameno oruđe, komad žare, fragmenti keramičkih posuda i kosti (ČVRLJAK, 1995.).

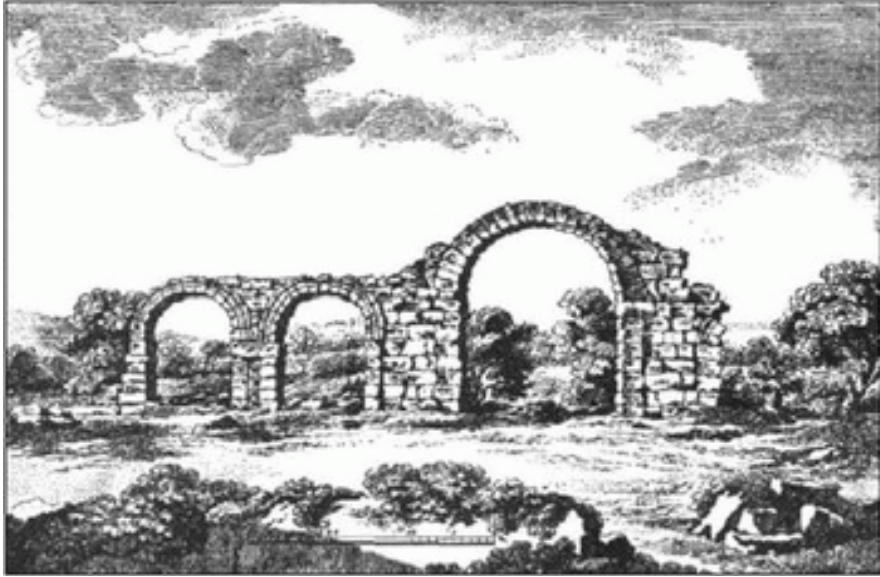
Kako je već napomenuto, dotični antroponimi mogu u određenom segmentu svog štovanja imati i teoforična svojstva uzdizanjem dotičnih referencata na razinu određenog božanstva npr. štovanje carskoga kulta (usp. JADRIĆ, MILETIĆ, 2008; RADT, 1989.).² Međutim, decidirano postojanje carskoga kulta, odnosno, teoforičnog štovanja carske ličnosti Trajana na području

¹ *Marcus Ulpius TRAIANUS* (98.-117) rođen je 18. rujna 53. godine u rimskodobnoj Italici (Hispanija). Bio je već iskusni zapovjednik rimskih legija na području rajnskog limesa kad ga je Nerva adoptirao i uzeo za suvladara 98. godine. Godine 101. upao je s vojskom preko Dunava u Daciju, u zemlju kralja Decebala, s kojim je ranije car Domicijan zaključio nepovoljan mir. Rimskim prodiranjima i osvajanjima područje Dacije postaje rimskom provincijom, o čemu svjedoče pojedini spomenici npr. *Columna Traiana* u Rimu, odnosno, *Tabula Traiana* na Đerdapu. Nakon poduže bolesti, car Trajan umro je 8. kolovoza 117. godine u mjestu Selinus u Maloj Aziji (usp. VEH, 2001; LISIČAR, 1971.).

² Kao primjer navodim antički lokalitet Pergam na području današnje zapadne Turske, koji sam nedavno i osobno pohodio, gdje je sagrađen hram cara Trajana u sklopu imperijalnog kulta (usp. KEKEC, T.).

legijskog logora u Burnumu, zasad nije arheološki potvrđeno. No to ne znači da tekuća ili buduća arheološka istraživanja na području burnumskog legijskog logora, u kojima je u nekoliko navrata aktivno sudjelovao i sam pisac ovih redaka (BUOVAC, 2007.), ne će u pitanju religijskih odrednica dati upotpunjavajuće odgovore u pogledu ovdje obrađivane tematike.³

Slika 1. Prikaz lukova principija logora u Burnumu

* * *

U spomenutom putopisnom djelu također nailazimo na dvočlani toponim *Pirun Dubrava*, koji na području Poljičke krajine označava uspomenu na djelokrug dotičnog protagonista. Po riječima Alberta Fortisa daje se zaključiti da se tu nekad u davnini možda štovao idol Peruna, koji je gospodario slavenskim žrtvenicima. Poznato je da je Perun u slavenskoj mitologiji bog groma i munje (gromovnik), vrhovno božanstvo u *panteonu* slavenskih bogova (FORTIS, 2004.). Praindoeuropsko ime boga koji udara gromovima lingvističko je rekonstruirano iz korijena **per(kw)u-no-*, koji značenjski stoji u tijesnoj vezi s prirodnim okruženjem, odnosno, blizak je pojmovima *hrast*, *crnogorica*, *pošu-*

³ Toponim *Kraljeve zviri* na području kanaba antičkog Burnuma, odnosno tamošnjega novootkrivenog amfiteatra, upućuje na gladijatorsku djelatnost, koja se odvijala na tamošnjem području. Spomenuti toponim svakako je usuglašen s analognim toponimom *Zvirnjak*, koji se nalazi na području legijskog logora Tilurija (*Tilurium*, Gardun kod Trilja), odnosno, njegova (indiciranog) amfiteatra (BUOVAC, 2010.).

mljena planina ili *planina*, što je ujedno u suglasju s toponimom *Dubrava* u našem ovdje obrađivanom dvočlanom primjeru (BELAJ, 1998; VINŠČAK, 2002.).

Slika 2. Možebitni prikaz staroslavenskog boga Peruna uzidan u pročelje crkve Blažene Djevice Marije u Žrnovnici

Shodno navedenom mogu se još dandanas u zaleđu istočnojadranske obale raspoznati poganski elementi i survivali u toponomastičkoj građi, kao što su primjerice toponimi Perun (brdo na Učki), Perunić (Poljica) ili pak Perunsko (Poljica). Također i ostali analogni toponimi, koji danas uglavnom čine imena planinskih vrhova (oronimi), odražavaju poganske elemente iz duhovne kulture Slavena, kao što su primjerice Perun, Perunac, Perunovac, Perunika, Perunička Glava, Peruni Vrh, Perunja Ves, Perunuša, Perušice, Perudina ili pak Perutovac (ŠKOBALJ, 1970; KATIČIĆ, 2007; BELAJ, 2009.).

Općenito u ritualima slavenskog podrijetla veza s prirodnim okruženjem imala je posebno značenje, o čemu svjedoče brojna slavenska kulturna mjesta u vidu svetih gajeva, izvora, rijeka, jezera, brda ili pak planina, što se odražava u spomenutoj toponomastičkoj građi prožetoj poganskim elementima (VINŠČAK, 2002.). Svoje predožbe o silama, pojavama ili bićima koji vladaju i upravljaju kozmosom, poganski su Slaveni, odnosno Hrvati, prostorno izrazili i koncipirali u vlastitom okolišu, što dodatno obogaćuje naše spoznaje o religioznosti Slavena. Osim u toponomastičkoj građi, tragovi slavenske poganske mitologije, religioznosti i duhovnosti također se mogu prepoznati u raznovrsnim pjesmama, pričama, legendama, izrekama i poslovicama. Stoga ne treba čuditi što je u tradiciji južnoslavenskih prostora sačuvana spomenuta građa, u kojoj se također mogu raspoznati poveznice između slavenskih božanstava i spo-

menutoga prirodnog okruženja. Također i biljka *perunika* (*iris*), katkad zvana još *bogiša* (*Božja biljka*), prema poganskim vjеровanjima raste na mjestima gdje Perun udari munjom (ŠANTEK, 2009; KATIČIĆ, 2007; ŠIMUNOVIĆ, 2004.). Također, u tom kontekstu važno je istaknuti da se na dinaridskom prostoru Hrvatske (i susjednih zemalja) u toponimima rijetko koristi apelativ *šuma*, ali je čest toponim *Dubrava* (*Dubrova* i sl.), koji se uglavnom odnosi na listopadna drveća i šume, u čiji se skup ubraja i hrastova šuma, koja je također obilježena Perunovim imenom i domenom protekcije. To je također u suglasju s gore navedenim kriterijima i zakonitostima prirodnog okruženja (VINŠČAK, 2002; ŠIMUNOVIĆ, 2005.).

* * *

Sustipanac u blizini Pirovca označava malen, povremeno nastanjen šumovit fratarski otočić, nekoć sjedište fratara trećoredaca iz 16. stoljeća. Međutim, povijest otoka sv. Stjepana⁴, odnosno, Sustipanca seže još u antičko doba, sudeći prema pronađenim ostatcima antičke arhitekture i brojnim ulomcima pokretnih nalaza mahom antičke provenijencije (KRNČEVIĆ, 2000; MILOŠEVIĆ, 1992.).⁵ Otkriće dvaju ulomaka kamene plastike svjedoči da je na otočiću postojala crkva još u starokršćansko vrijeme (MILOŠEVIĆ, 1992.). Na istoimenom otočiću je prije samostana trećoredaca, u ranom srednjem vijeku, postojao benediktinski samostan (OSTOJIĆ, 1964; KRNČEVIĆ, 2000.). Danas su još vidljive naseobine siromašnih redovnika i ruševine franjevačkog samostana, koji je napušten 1807. godine (OSTOJIĆ, 1964.). Bježeći pred turskom najezdom, *trećoredci* su došli na otok *goli i bosii*, a samostan je za njih oko 1511. godine na zapadnoj strani otoka podigao pl. Petar Draganić iz Pirovca, odnosno, Zlosela (OSTOJIĆ, 1964.). Bili su toliko siromašni da im je vlast kasnije odobrila po selima prositi

⁴ Sveti Stjepan (*Stephanus Protomartyr*), prvi kršćanski mučenik ili *Prvomučenic*, bio je jedan od sedam đakona izabranih u početcima Crkve, prema *Djelima apostolskim* (gl. 6 i 7). Njegovo ime na grčkome jeziku znači *kruna*, odnosno *vijenac*. Prema tradiciji iz 5. stoljeća, *stefanos* je grčki ekvivalent aramejskog *kelil* (sirsko *kelila*, *kruna*). Ništa se ne zna o Stjepanovu ranom životu. Nakon Isusove smrti Stjepanovo otvoreno propovijedanje Isusa i pripadništvo zajednici kršćanskih učenika dovelo ga je do osude od strane ortodoksnih Židova za bogohuljenje, a potom i do smrti kamenovanjem. Savao, kasniji apostol Pavao, bio je nazočan kao službeni svjedok i odobravao Stjepanovo pogubljenje. Sveti Stjepan obično se prikazuje kao mladić odjeven u đakonsku dalmatiku, s mučeničkom palmom u jednoj ruci, a s kamenom u drugoj (GORYS, 2003; GRGIĆ, 2000.).

⁵ O naseljenosti u doba rimske kolonizacije svjedoče ulomci kamenih spomenika s ostatcima natpisa. Prema riječima ALBERTA FORTISA, na području otoka Sustipanca pronađeni su i *mnogi natpisi, ali njih je fratarsko barbarstvo razbilo u komade da njima poploči neko njihovo bijedno dvorište. I danas se vide, ugrađeni u jednu zidinu, ostaci nekog natpisa u bronci s kojega su, kako možete i sami povjerovati, skinuta slova. Na ovoj hridi vjerojatno je bilo groblje, prema hvalevrijednu običaju starih koji su bili razboritiji od nas, te su gnijlež lešina nosili daleko od naselja da bi barem mrtvi prestali škoditi živima.*

kako bi mogli živjeti od *kršćanske milosti* (STOŠIĆ, 1941.). Dotični samostan djelovao je do francuske okupacije Dalmacije početkom 19. stoljeća (OSTOJIĆ, 1964.). Otok je više puta mijenjao vlasnike, a najduže su ga držali bogati Zadrani. Naposljetku, godine 1810. za 1800 malih lira kupili su ga Betinjani, Jadrešići i Jakovljevići (STOŠIĆ, 1941.).

Slika 3. Ubikacija otočića Sustipanac u odnosu na obližnje mjesto Pirovac

Drugim riječima, u ostacima arhitektonskog sklopa može se pratiti povijesno-stratigrafski slijed od vremena antike pa sve do 19. stoljeća (KRNČEVIĆ, 2000.). Upravo je Alberto Fortis u svom putopisnom djelu opisivao pojedine događaje vezane uz povijest otoka Sustipanca.⁶ Što se tiče nesonima Sustipanca, također valja napomenuti da ga lokalno stanovništvo zove *Mojster* (samostan), od korijena *monasterio* – manastir (OSTOJIĆ, 1964.; ŠIMUNOVIĆ, 2005.). Međutim, sam toponim odražava refleks dalmatoromanskog pridjeva *sanctus* i kroatiziranoga biblijskog osobnog imena *Stephanus* oblikovanog i dijalektualno obojanog dalmatinskom čakavštinom: *Stjepan* – *Stipe* (GABRIĆ-BAGARIĆ, 2004.). Nastanak i distribucija toponima s pridjevom *sanctus* vrlo su značajni za cjelokupni prostor istočnojadranske obale. Općenito se refleksi dalmatskoromanskog pridjeva *san(c)tu(s)* u pohrvaćenim toponimima očituju u različitim likovima (*sut-*, *sat-*, *st-*, *su-*, *suto-*, *sto-*, *sta-*, itd.), što je od velike važnosti pri utvrđivanju relativno-kronološke slike dotičnih toponima (ŠIMUNOVIĆ, 2005.).

Spomenutim toponimima s latinskim pridjevom *sanctus* pridodavana su svetačka imena za oznaku crkve, crkvenog posjeda i čitavih naselja. Dotični se toponimi pridružuju pretežito kasnoantičkim crkvama, što je svakako značajno za utvrđivanje kontinuiteta i nakon konačne doseobe Hrvata, kada su te cr-

⁶ ALBERTO FORTIS također na jednom drugom mjestu donosi zanimljiv podatak o možebitnom postojanju poganskog svetišta, odnosno, malenog hrama na području otoka Sustipanac (FORTIS, 2004.).

kve u funkciji. U mediteranskom kulturnom krugu važna je antička stečevina da se mnogi gradovi i sela imenuju po svecima preko crkava koji su im posvećene. Sudeći prema arheološkim nalazima, većinom su se spomenuti toponimi (sanktoremi) pridavali starokršćanskim sadržajima (ŠIMUNOVIĆ, 1996.). U prilog učestalosti toponima, odnosno, sanktorema sv. Stjepana govori njihova distribucija uzduž čitave istočnojadranske obale. Štovanje prvog đakona, odnosno, prvomučenika razvilo se uglavnom poslije prijenosa (*translatio*) njegovih moći u Jeruzalem 415. godine, a osobito nakon što se u drugoj polovici 5. stoljeća njegov kult širi i na području Rima. Na području starokršćanske Dalmacije vjernici ga prihvaćaju uglavnom od početka 6. stoljeća u gradovima (Epidaur, Iader, Stammum), ali i u manjim sredinama (u Poljičkom primorju, u Kaštelima) i na otocima (Brač – Pučišće, Šolta – Grohote, Stipanska), gdje se dotični titular štuje u najstarijim samostanskim zajednicama. U ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji njegovo se štovanje nastavlja u gradovima i izvangradskim benediktinskim samostanima, kao i u središtima starohrvatske državne tvorevine (MARASOVIĆ, 2008.).

Putopisno djelo Alberta Fortisa, *Put po Dalmaciji*, upućuje na važnost povijesno-toponomastičkih istraživanja na prostoru *Triplex Confiniuma*, odnosno, Morlakije (KOZLIČIĆ, 1995; FÜRST-BJELIŠ, 2000.). Spomenuti toponimi su nositelji jezičnih i izvanjezičnih podataka o povijesti raznorodnih naroda, koji su u prošlosti živjeli na definiranim prostorima. Osim stratigrafije toponomastičke građe, koja je usuglašena s povijesnim događanjima na danim područjima, jednaka važnost pridaje se i njihovu kulturno-socijalnom kontekstu. Sukladno mogućnostima, u ovom su radu obrađeni i etimološki i dijalektološki aspekti toponomastičkih istraživanja, budući da su etnojezična prožimanja na prostoru koji zauzima tzv. morlački narod rezultirala kroz povijest slojevitostu toponomastičke građe. Sinkronijska, kao i dijakronijska povijesno-toponomastička istraživanja na spomenutim primjerima upućuju na njihovu slojevitost, odnosno, stratigrafiju (rimskodobni, kasnoantički, starokršćanski, odnosno, ranosrednjovjekovno-slavenski stratum toponima – antroponima, hagianima, odnosno, teonima). Sukladno navedenom, posvećena je pozornost i na sasvim specijalizirana pitanja, koja su u tijesnoj vezi s proučavanjem dotične toponomastičke građe, poput njihovoga religijskog aspekta. Valja naglasiti da su u ovom radu obrađeni samo pojedini, odnosno, reprezentativni toponimi, u kojima se može detektirati više ili manje izražena povijesno-religijsku osnovu. Međutim, svakako postoji još čitav niz drugih toponima, antroponima, sanktorema, teonima ili pak fitonima, koji bi mogli svjedočiti o minulim povijesnim razdobljima na definiranim prostorima, kao i o njihovu možebitnom kontinuitetu, odnosno diskontinuitetu.

LITERATURA

- BELAJ, V. (1998.): *Hod kroz godinu: mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*, Golden marketing, Zagreb, pp. 375.
- BELAJ, V. (2009.): *Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti*, *Studia ethnologica Croatica*, 21, pp. 169-197.
- BORZIĆ, I. (2007.): *Geografski položaj Burnuma na razmeđu liburnskog i delmatskog područja*, u: D. Marguš (ur.): *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park "Krka" – Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*, Javna ustanova "Nacionalni park Krka", Šibenik, 163-179.
- BUOVAC, M. (2007.): *Amphitheatres in the Republic of Croatia*, u: A. Uglešić, D. Maršić, T. Fabijanić (ur.): *Abstracts Book, 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 305.
- BUOVAC, M. (2010.): *Amfiteatri na tlu Histrije i Dalmacije*, diplomski rad, Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru, Zadar, pp. 158.
- CAMBI, N. i dr. (2006.): *Amfiteatar u Burnumu, stanje istraživanja 2003. – 2005.*, Gradski muzej Drniš, Nacionalni park Krka, Sveučilište u Zadru, Drniš – Šibenik – Zadar, pp. 32.
- ČVRljAK, K. (1995.): *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki: povijest Skradina i Krke kroz opažanja i opise znamenitih posjetitelja*, Poglavarstvo grada Skradina, Hrvatska matica iseljenika, Hrvatski informativni centar, Skradin – Zagreb, pp. 387.
- FORTIS, A. (2004.): *Put po Dalmaciji*, Marjan tisak, Split, pp. 299.
- FÜRST-BJELIŠ, B. (2000.): *Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija*, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest, 32-33, 349-354.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, D. (2004.): *Onomastika u Kašićevu prijevodu evanđelja (1625.)*, *Folia onomastica Croatica*, 12-13, pp. 149-161.
- GORYS, E. (2003.): *Leksikon svetaca*, Naklada Slap, Jastrebarsko, pp. 470.
- GRGIĆ, M. (2000.): *Stjepan Prvomučenik*, u: A. Badurina (ur.): *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 656.
- JADRIĆ, I., MILETIĆ, Ž. (2008.): *Liburnski carski kult*, *Archaeologica Adriatica*, 2(1), 75-90.
- KATIČIĆ, R. (2007.): *Čiji to dvor stoji na gori?*, *Filologija*, 48, 75-113.
- KEKEC, T. (1989.): *Pergamum*, Hitit Color, Istanbul, pp. 96.
- KOZLIČIĆ, M. (1995.): *Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana*, AGM, Zagreb, pp. 391.
- KRNČEVIĆ, Ž. (2000.): *Srednjovjekovni arheološki nalazi na šibenskim otocima*, *Diadora*, 20, 271-296.
- LISIČAR, P. (1971.): *Grci i Rimljani*, Školska knjiga, Zagreb, pp. 543.
- LONČAR, M., SERREQI, T. (2009.): *Kastron i polis u Porfirogenetovu De administrando imperio*, *Folia onomastica Croatica*, 17, 111-117.

- LOVRIĆ, I. (1948.): *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, pp. 229.
- MARASOVIĆ, T. (2008.): *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 1, Rasprava, Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta, Zagreb – Split, pp. 498.
- MEDINI, J. (1969): *Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 6 (3), 45-74.
- MILOŠEVIĆ, A. (1992.): *Ranokršćanski nalazi na Sustipancu u Pirovačkom zaljevu*, Obavijesti, 24(2), 53-54.
- OSTOJIĆ, I. (1964.): *Benediktinci u Dalmaciji*, Benediktinski priorat – Tkon, Split, pp. 665.
- PERIŠA, D. (2008): *Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?*, Archaeologica Adriatica, 2 (2), 507-517.
- RADT, W. (1989.): Pergamon, Archäologischer Führer, Turkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Istanbul, pp. 86.
- SANADER, M. (2008.): *Imago provinciarum*, Alfa, Zagreb, pp. 200.
- STOŠIĆ, K. (1941.): *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, pp. 289.
- ŠANTEK, G. P. (2009): *Paški sveti prostor. Prilog tumačenju*, Studia ethnologica Croatica, 21, 47-77.
- ŠIMUNOVIĆ, P. (1996.): *Hrvatska prilagodba romanskih toponima u razdoblju od kasne antike do predromanike*, u: M. Jurković, T. Lukšić (ur.): Starohrvatska spomenička baština – rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Muzejsko galerijski centar, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 51-55.
- ŠIMUNOVIĆ, P. (2004.): *Bračka toponimija*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, pp. 327.
- ŠIMUNOVIĆ, P. (2005.): *Toponimija hrvatskoga jadranskoga prostora*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, pp. 319.
- ŠKOBALJ, A. (1970.): *Obredne gomile: na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji i magiji*, Sveti Križ na Čiovu, pp. 683.
- TALOS, I. (2004.): Kaiser Trajan in der *mündlichen* Tradition der *Rumänen*, u: S. Grunwald, C. Hammerschmidt, V. Heinen, G. Nillson (ur.): Pasajes - Passages - Passagen, Universidad de Sevilla, Universität zu Köln, Universidad de Cádiz, Sevilla, pp. 791-810.
- VEH, O. (2001.): *Leksikon rimskih careva: od Augusta do Justinijana I.*, Naklada Slap, Jastrebarsko, pp. 146.
- VINŠČAK, T. (2002.): *Vjerovanja o drveću u Hrvata u kontekstu slavističkih istraživanja*, Naklada Slap, Jastrebarsko, pp. 181.

Marin Buovac

ANTHROPONYMS, HAGIONYMS AND
THEONYMS IN THE WORK OF ALBERTO FORTIS
TRAVEL INTO DALMATIA

SUMMARY

In the famous scientific travel chronicles from the Enlightenment period titled *Travel into Dalmatia*, written by Alberto Fortis in the second half of the 18th century, there are a number of toponyms, i.e. anthroponyms, which are analyzed in this paper. Besides the basic principles of anthroponomastics, the selected examples are also used to indicate their etymology as much as possible. It is important to mention that anthroponyms, hagionyms and theonyms also have, in a certain segment of their worship, theophoric features by elevate certain referents to the level of a deity, e.g. worship of imperial cult, old Slavic – pre-Indo-European deity or Christian saint. This only confirms permanent interest of Alberto Fortis in both synchronic and diachronic religious aspect of the nation he called Morlachs on Croatian territory throughout its turbulent history. It is important to mention that this paper analyzes the above-mentioned issues that Alberto Fortis only discussed briefly and thus created a comprehensive image of religious life of the area populated by so-called Morlach people.

Key words: Alberto Fortis, Burnum, Trajan, Perun, Dubrava, Sustipanac, St Stephen, toponyms

III.

KULTUROLOŠKE, JEZIKOSLOVNE
I ETNOLOŠKE TEME

Miljenko Buljac

Gimnazija Dinka Šimunovića, Dinka Šimunovića 10, 21230 Sinj

e-mail: miljenkobuljac@gmail.com

ZABLUDE I U NOVIJOJ RECEPCIJI PUTOPISNE PROZE ALBERTA FORTISA I IVANA LOVRIĆA – MORLAŠTVO, NADNACIONALNA KATEGORIJA I TUĐINSKA VJERODAJNICA

SAŽETAK

Ovaj rad želi prikazati *Viaggio in Dalmazia (Put po Dalmaciji)* ALBERTA FORTISA i njegovu dopunu iz pera IVANA LOVRIĆA u putopisnim dijelovima vezanim za zagorski dio Dalmacije, njihove recepcijske odjeke, one davne i ovodobne, uključivši i novovjeke, osobito one s naglašenom svrhom promicanja balkanske paradigme te isticanja pučke paradigme iznad nacionalne. Obje knjige su prinosi talijanskom jezičnom izrazu, putopisne studije pisane popularnoznanstvenim stilom, diskurzivno štivo. U europskim književnostima u drugoj polovici 18. stoljeća izazvale su modu *morlakizma*, zanimanje za narodnu kulturu, folklor i za buduće projekte i ulaganja. FORTIS je poticao kritiku konzervativnoga svećenstva u osvit Francuske revolucije, a u hrvatsku kulturu unio je liberalni duh europskoga zapada, i tako utjecao na paralelne tijekove – ateistički i agnostički, za razliku od Grabovčeve i Kačićeve čvrste struje kršćanskoga prosvjetiteljstva. Zabludama FORTISOVIM i čak je i u svijesti današnjega čovjeka osnažena činjenica o Morlachiji, geopolitičkom prostoru negdašnjega dijela Ilirika koji se tijekom 16. i 17. stoljeća našao u sastavu Otomanskoga Carstva, također i o tzv. Morlacima, prema FORTISU, stanovnicima na toj krpici zemlje, i morlaštvu, pojavi koja nekim teoretičarima nije samo mentalitetna, antropološka, nego bitna sociološka, nacionalna i nadnacionalna kategorija, što ova rasprava želi osporiti.

Ključne riječi: putopis, Fortis, Lovrić, recepcija, morlaštvo/morlakizam, pučka paradigma

UVODNA NAPOMENA

Ovaj rad želi prikazati navedene putopisne proze i njihove recepcijske odjeke, starije, nove i najnovije, posebno one koje su iznjedrila bespoštedna globalizacijska nastojanja sa svrhom rastakanja osjećaja i misli o hrvatskoj nacionalnoj samobitnosti kojima je svrha promicanje balkanske paradi-

gme, isticanje pučke sastavnice iznad nacionalne. Obje knjige, FORTISOVA i LOVRIĆEVA, putopisne su studije u kojima je prostor važna sastavnica predmeta rasprave, također i deskriptivno-narativnoga sloja pri uspostavi fabulativnih jezgri i načina komponiranja građe. Čvrsto zadana, određena i omeđena toponomastika vezana je uz svijet morlaštva, morlakizma, rezervata u kojem žive necivilizirani, primitivni ljudi, poludivljaci, što FORTISU i LOVRIĆU nije samo putopisna činjenica nego istodobno prostorna i vremenska odrednica, društveni fenomen. Knjige su prinos talijanskomu jezičnom izrazu i ulaze u korpus talijanske književnosti, a u trenutku kad su nastale, izazvale su zanimanje zapadnoeuropskih književnosti za narodnu kulturu i folklor, daleke i nepoznate krajeve, orijentalistiku, Istok, koji Englezima počinje već kod Calaisa, Zagrepčanima u Turopolju, Splitsanina na Kliškom prijevoju. Sentimentalni izljev romantičarske senzibilnosti za sudbinom čudesnoga, nepoznatoga svijeta nimalo ne ublažava FORTISOVE i LOVRIĆEVE odapete strjelice. Zapad se nije zadovoljio tek antropološkim proučavanjima, nego dugoročnim unosnim planovima gospodarskih ulaganja, pomicanjem središta svojih interesa prema fenomenu primitivnog i neuljuđenog iz kojeg će izvlačiti stalnu dobit.

Znanstveni skup *Ivan Lovrić i njegovo doba* priređen u Sinju godine 1988. i zbornik radova objavljen sljedeće 1989. godine, unatoč 26 studijskih rasprava, uvodniku akademika Mirka Božića i zaključnom tekstu STJEPANA GUNJAČE, ostavio je nespornost i nejasnoće, između ostaloga nepoznanicu o književnim prinosima. Brojni sudionici natjecali su se kako bi dokazali suprotne stavove i neslaganja LOVRIĆEVA i FORTISOVA, što je zapravo nevažna referenca njihova književnog poslanja. Sudionici skupa ostali su zatečeni tezom o LOVRIĆU, piscu talijanskoga jezičnog izraza koji ne može ponijeti naslov hrvatskoga prosvjetitelja, a pisani prilog nije ni spomenut, niti je uvršten u zbornik. Skup nije dao odgovor na upit: Tko je Morlak? Je li Morlak Zagoranin, krajišnik ili pak Vlah, Karovlah, unijat, pravoslavac, dragon, martolog, bogumil, odnosno pateren? Zbog čega su Fortisu Morlaci svi kršćani i nekršćani koji su u 2. pol. 18. stoljeća naseljavali prostor *Tera incognita*? Zabludama koje su prisutne čak i u znanstvenim krugovima najviše je pridonio FORTIS, koji je sve stanovnike Dalmatinske zagore nazvao Morlacima, pa čak i stanovitoga Vukovića o kojem je posvjedočio: *Taj udvorni plemenitaš ne razumije ni riječi talijanski, ali se savršeno razumije u gostoljublje.* (FORTIS, 2004: 193) Unatoč gozbama kojima su ga prijateljski častili i radosno ispraćali, taj se stranac nije ni trudio zapamtiti kojem narodu pripadaju. Tijekom stoljećâ pridonosili su i drugi autori: 1875. Theodor SCHIFF, 1892. zadarski talijanofil Giuseppe MODRICH, 1910. Maude M. HOLBACH i Hermann BAHR, a 1942. i 1955. Rebecca WEST.¹ Njihove odjeke lako je prepoznati u nedavnim pri-

¹ Rebecca WEST, *Black Lamb and Gray Falcon*, 1942; *A Train of Powder*, 1955.

stupima Inoslava BEŠKERA, Helene PERIČIĆ, Marka GRČIĆA, Divne MRDEŽE ANTONINE i drugih, koji ostadoše zatočeni u *tuđinskim* svjetovima, u virtualnim kružnicama navedenih stranaca. Brojni hrvatski znanstvenici različitih profila do fetiša uzdižu ili su već uzdignuli FORTISOVO ime, a njegov *Viaggio in Dalmazia* doživljavaju spomenikom trajnijim od mjedi pred kojim se kao pred božanstvom klanjaju. Književna je povijest previše lutala isticanjem njegovih dometa i zasluga, isticanjem naglašenoga antagonizma LOVRICEVA spora s uglednim Talijanom, što je sasvim pogriješna teza. LOVRIC je, nema dvojbe, pisao svoje djelo na palimpsestu FORTISOVA štiva, na predlošku njegovih antropoloških studija. Ova rasprava to želi dokazati. Čvrsto i uvjerljivo postavljamo tu tezu i opovrgavamo, osporavamo i uklanjamo sve ili gotovo sve što je kod nas o FORTISU I LOVRICU napisano. Čak i silni trud Žarka MULJAČIĆA, čijim prinosima ne otimamo akribiju, svodi se na pozitivistički pristup opsesivnoj temi – sustavnim spoznajama vezanim uz životopis samoga FORTISA te opisima, deskripciji morlaštva, obuhvaćena svim njegovim sastavnicama, uz blagu osudu strančeve nesnošljivosti prema hrvatskom čovjeku nastanjenu na navedenom prostoru. Ne trebamo ni navoditi koliko dosadašnjim proučavateljima FORTISOVA djela, njihovim pogledima iz europskih širina nedostaje Bahtinov kronotop kojim bismo uspjeli osloboditi hrvatsku misao davnih venecijanskih zagrljaja i njihova naslijeđa, prevladati zaprjeke o granicama svjetova i mjestima na kojima započinje *Istok*.

Upravo stoga odgovorno upozoravamo na pojave u recentnoj književnoj periodici, studijske rasprave u kojima je fenomen morlaštva, morlakizma, uzdignut na razinu pojave, svojevrsnoga fenomena, promicanjem uskih provincijalnih odnosa i vrjednota, dekroatizacije hrvatske književne baštine i nama nedopustive teorije o kulturi balkanizma. Uz pojam morlaštva, morlakizma i Morlachije veže se pojam Balkana i balkanizacije ukorijenjen kao sinonim plemenskom, primitivnom, zaostalom i barbarskom, a prvi put se službeno navodi u Izvješću Međunarodnoga povjerenstva za istraživanje uzroka i vođenja Balkanskih ratova iz godine 1914. (usp. GRČIĆ, 2007: 387). O sastavnicama kulture koja je stvorila hrvatski narod opširnije smo pisali u MAŽURANIĆEVU zborniku, koji je u pripremi, i opovrgnuli GRČIĆEVU tezu o tome što su tijekom povijesti Hrvati htjeli biti, a pokazali tko Hrvati zapravo jesu.

U navedenim prinosima književnih povjesničara koji su svoja uporišta i poglede sazdali na pogledima stranaca i na tuđinskim interesima, hrvatska je filologija zapala u nepotrebno i sasvim neprihvatljivo stanje, u fetišizirani sustav učvršćen uigranim ideološkim gestama iz kojih sama traži izbavljenje. Doista, riječ je o još jednoj bolnoj točki koja ište nove prosudbe, novu rektifikaciju hrvatske književne baštine, čak i kad je u datosti kao ova potvrđena u stranom, talijanskome jezičnom izrazu, i kad je nepobitan odklon od ustaljene književne matice? koju određuju važne sastavnice kršćanskog, katoličkoga

prosvjetiteljstva. Mladi padovanski student Ivan LOVRIC, Sinjanin, sklon racionalnom skepticizmu i agnosticizmu, svojim pogledima bitno odudara od zadanoga konteksta i od ključnoga ustroja hrvatskoga prosvjetiteljstva, i stoga njegovu književnu pojavu moramo doživjeti kao dodatak, kao autorov samostalni hod u kojem je potrgao korijene s maticom, a uz zavičajno i domovinsko samo ga veže tema putopisne proze. LOVRIC I FORTIS, ugledni stranac i mlađahni našijenac, bliski su i ne tako oprječni kao što ih neki književni povjesničari prikazuju ili bi ih htjeli prikazati. Ako i postoje razlike među njima, mogli bismo ih prepoznati u njihovu životnom iskustvu i mentalitetu, a bliskost im je u karakteru, svjetonazoru, agnosticizmu i životnoj filozofiji. Obojica su opijeni slavom, FORTIS je k tome sklon podvodništvu i hedonizmu, a LOVRIC tuđinstvu, tako što se ulaguje i otvoreno priklanja zapadnjacima i njihovim mjerilima postojanja. Ne umanjujući obojici sociološke, etnografske i antropološke prinose, pogriješnim držimo sve pristupe koji su isticali LOVRICEV polemički, svadalački istup kojim je svojom knjigom htio uklanjati zablude, ublažiti ishitrene FORTISOVE prosudbe i odgovoriti, pobijati tendenciozna, pogriješna ili pak neistinita svjedočenja o životu ljudi u našim krajevima.

OSVRT NA *PUT PO DALMACIJI* ALBERTA FORTISA

Putopisac, prirodoslovac, paleontolog, botaničar, mineralog, etnolog, biolog, Alberto FORTIS (Padova, 11. studenoga 1741. – Bologna, 21. listopada 1803.), sekularizirani opat koji je odbacio svećeničko ruho i postao agnostikom, plaćenim skitnikom, a potajice i prepredenim svodnikom. Nemamo namjeru osporavati njegove sociološke, etnološke i antropološke prinose, ali tvrdimo kako je među Hrvatima pretjerano i nepotrebno hvaljen i slavljjen. Nedvojbene su FORTISOVE zasluge na razini antropoloških studija o čemu ovdje i nema potrebe raspravljati. Stoga u hipotezi ističemo: FORTIS nije pisao hrvatskim jezičnim izrazom, i u tom pogledu nije zaslužan za hrvatsku književnost.

FORTISOV putopis Slobodanu Prosperovu Novaku *najslavnija je knjiga o Hrvatskoj koja se ikada pojavila* (NOVAK, 2004: 218). Novijim zabludama uvelike pridonosi *Povijest hrvatske književnosti* Ive Frangeša (1987: 118-124, 451-452), u kojoj je FORTISU dodijeljeno iznimno mjesto u povijesnom pregledu te u dodatku – *Leksikonu hrvatskih pisaca*, u kojem je počašćen biografskom te bibliografskom bilješkom. Ističemo još jednom kako su FORTIS i LOVRIC pisci talijanskoga jezičnoga izraza, tako da u hrvatskim književnim povjesnicama smiju zaslužiti samo popratnu bilješku, i to kao pisci putopisne proze koja je diskurzivni oblik, rubni književni žanr. FORTIS uopće nije zaslu-

žan za kulturni uzlet hrvatskoga naroda, a svoje zasluge prikazao je Europi; njoj je otvarao obzorja i darivao spoznaje i otkrića o prostoru negdašnjega Ilirika, vrlo pogriješna i štetna. U početnim prosudbama bio je okrutan, ishitren i tendenciozan zato što nije mogao shvatiti taj svijet kojem je stigao u pohode, niti je mogao razumjeti nevolje napaćenoga naroda koji se otrgnuo od višestoljetne osmanlijske okupacije, ali ne i nametnutih oblika mletačke uprave te opasnosti od sve naglašenijega tuđinstva. Budući da je rasprave pisao u obliku pisama i slao ih europskim uglednicima, novi pogledi u kasnijim odlomcima koje je Bratulić nazvao *ustrišcima*, ionako nisu mogli bitno promijeniti već stvorene predodžbe o ljudima i krajevima kroz koje je putovao. FORTISOVE zasluge su gospodarske, sociološke, antropološke, tek dijelom kulturološke, tako da način promicanja nezaslužnoga stranca, tuđinca, držimo postupkom neprimjerenim, a njegov udio u hrvatskim povijesnim pregledima književnosti mogao bi zaslužiti tek bilješku uz stavak o padovanskome studentu medicine Ivanu LOVRIĆU, hrvatskoga talijanista koji se na svojoj knjizi potpisao: *Giovanni Lovrich*. FORTISOVO ime u pregledima hrvatske književnosti moglo bi se također naći i uz bilješku o Asanaginici, baladi usmene književnosti, koja je njegovom zaslugom prepoznata i otkrivena, objavljena na hrvatskom i talijanskom jeziku, a ubrzo predstavljena i u prepjevima na drugim jezicima.² Nedvojbene su stoga samo FORTISOVE zasluge za recepcijske odjeke našega usmenoga pjesništva u Europi, za pojačano zanimanje zapadnoga svijeta za našu kulturu, za tradiciju i jezik, za način života i običaje u našoj sredini, ali ih s više kritičnosti i realnosti trebamo sagledati i vrjednovati. Rad i znanstveno FORTISOVO zanimanje vezuje se za hrvatske krajeve kroz koje je putovao, od Istre, otoka, Dalmacije i Dubrovnika, u kojima je boravio dvanaest puta, u razdoblju od 1765. do 1791., na što posebno upozoravamo. Rezultat putovanja iz početnog desetogodišnjega razdoblja su dvije knjige o prirodi, stanovništvu, gospodarstvu, kulturi i narodnim običajima, godine 1771.: *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero (Ogledna zapažanja o otocima Cresu i Osoru)*, potom 1774. životno djelo: *Viaggio in Dalmazia (Put po Dalmaciji)*. Svoje kasnije dolaske, u znatno dužem šesnaestogodišnjem razdoblju, FORTIS opravdava tek kraćim gospodarstvenim tekstom iz godine 1780. o uzgoju kestena u Dalmaciji, što zasigurno otvara brojna nenačeta pitanja i ostavlja dvojbe pri osmišljavanju razloga njegovim dolascima.

² Pri prijevodu Asanaginice pomogao mu je MATEJ SOVIĆ, arhidakon u Osoru, koji je prije toga bio nastavnik staroslavenskoga jezika za potrebe Propagande u Rimu. SOVIĆ se zalagao za rusifikaciju crkvenih tekstova; bio je protiv latinice te slovopisnih rješenja BARTOLA KAŠIĆA i IVANA ANČIĆA. Naslijedio je LEVAKOVIĆEVO učenje u kojem su jasno artikulirani rimski interesi u slavenskom svijetu. Josip BRATULIĆ navodi kako je SOVIĆ darovao Fortisu za našu književnost dva važna glagoljska rukopisa; od kojih je jedan dospio u biblioteku M. L. CANONICIA, a zatim u Oxfordsku biblioteku (Can. Lit. 414); drugi pak je FORTIS darovao G. BRUNELLIJU, a poslije je taj rukopis dospio u Javnu biblioteku u Portu (MS 639-14-3-12).

Uz već navedeni zapis narodne balade *Asanaginice* u izvorniku i talijanskom prepjevu, *Put po Dalmaciji* donosi i umetnuti prijevod putopisnoga štiiva *Putovanje iz Budima u Drinopolje* Antuna Vrančića. je pisac talijanskoga jezičnog izraza, tuđinac, posrednik i plaćenik zapadnih tajnih službi koje su istraživale mogućnosti i interese svojih budućih projekata na prostoru negdašnjega Ilirika. Spoznaje o svijetu u koji je stigao bile su oskudne, sasvim pogrešne i pune predrasuda. Znatiželja za egzotičnim i primitivnim, čudesnim i neistraženim, dovela ga je u *rezervat* u kojem je susreo, barem kako se početnim dojmovima izjašnjavao, neobrazovanoga, neuljuđenoga čovjeka, poludivljaka. U tome su ga podupirali i ljudi romanskoga podrijetla s obale, a jedan od njih je Julije BAJAMONTI. Ljudi koje je susretao u dalmatinskome zaleđu bili su uglavnom kršćani, katolici, rijetko unijati ili pak pravoslavci, kadšto tek Vlasi, nekršćani. FORTIS je tog patrijarhalnoga čovjeka, starosjedioca bijele puti koji pripada finoj dinarskoj rasi, nazvao neprimjerenim nazivom Morlak, Maurovlah, podrugljivim nazivom kojim su na Apeninima nazivali tamnopute maorske doseljenike iz Afrike. Dakle, pogrdne nazive Morlak i Maurovlah za stanovništvo na Dinarskom gorju uobličio je i promicao FORTIS, iako bi ime bolje pristajalo pridošlicama na dva europskih poluotoka na koja su pristizali Maori, Afrikanci. FORTIS je dvanaest puta stizao u naše krajeve, a u Dubrovnik se vratio jer se poželio ljudske iskrenosti i časti nakon što su ga u Napulju opljačkali i pretukli. Od tada je pisao prave pohvalnice našem čovjeku koji je Europi stoljećima spašavao miran san. Silno oduševljenje francuskom filozofskom misli zasnovanom na racionalizmu te novi ideali, za kojima je krenuo u nove pustolovine, potpuno su ga udaljili od vjere, od svjetonazora i svih ljudskih nastojanja kojima se nadahnjivao u mladosti. Doznajući za jakobinske zanose i velika očekivanja zaputio se FORTIS u Pariz, ali se uskoro razočarao jer su se velike riječi *liberté, fraternité, égalité* ubrzo pretočile u nešto sasvim oprječno. Smrt ga je oslobodila potpunoga razočaranja jer je samo tri godine poslije Napoleon krenuo u velike osvajačke pohode s milijunskim žrtvama. Nepobitno je kako tuđinski duh, tuđinstvo, bilo ono venecijanstvo, frankofilstvo ili austrofilstvo, i danas truju duše hrvatskomu čovjeku.³ Htjeli bismo upozoriti na nekritičku recepciju FORTISOVU koja traje već više od dva stoljeća, a podupiru je čak i neka novovjeka tumačenja i interpretacije.

³ Najljepša ulica u Splitu, ona koja vodi od Rive prema Hrvatskom narodnom kazalištu nosi ime francuskoga ratnika, maršala Marmonta, čije su zasluge za gradnju cesta zanemarive u odnosu na patnje koje je priredio domaćem stanovništvu. Prije dvjesta godina ucivilio je mnoge hrvatske očeve i majke odvođenjem naših ljudi u Napoleonove ratne pohode iz kojih se mnogi nisu vratili, a ako bi se i vratili, mnogi od njih bili su zaraženi sifilisom, neki pak s teškim tjelesnim oštećenjima. I sam je Fortis ogriješio dušu odvođenjem mladih djevojaka, koje su iz svoje ili pak roditeljske lakomosti pristajale na razne službe u njegovoj pratnji. Jednu od njih, Stanu Vukušićevu iz Šestanovca, kuharicu, odveo je u Vicenzu, da bi je potom promaknuo u kazivačicu *Asanaginice*, iako je poznato kako mu je tekst narodne balade darovao splitski prijatelj Julije Bajamonti.

O običajima Morlaka, poglavlje je u kojem FORTIS opisuje životnu svakodnevicu stanovništva Dalmatinske zagore, taj nezaštićeni svijet koji je patio i stradavao duga *ucviljena* stoljeća. Na taj je način FORTIS više zadužio Europu nego nas jer je upravo toj Europi otvorao vidike. FORTISOVO djelo uskoro je prevedeno i na druge europske jezike, a potaknulo je Sinjanina Ivana LOVRIĆA napisati dodatak, također na talijanskome jeziku. Već je postalo općim mjestom filoloških znanosti kako je to bio polemički odgovor uz dopune i sasvim novo viđenje morlačkoga svijeta, a to uopće nije točno jer je LOVRIĆEVA knjiga bila još jednom potvrdom otplate nekakvoga imaginarnoga duga toj moćnoj Europi.

O podrijetlu Morlaka FORTIS ne pruža pouzdan odgovor. Piše uopćeno o zamršenim rodoslovima do kojih je došlo selidbama raznih naroda koji su preplavili rimske provincije (Skiti, Geti, Goti, Huni, Slavini, Hrvati, Avari, Vandali); ostacima ilirskih plemena koji se nisu dali pokoriti Rimljanima (Ardijejci, Autarijati), navodi provale Tatara, Obra, odnosno Ugra. FORTIS traga i za etimologijom imena, pa iako nije pronašao starije potvrde u dokumentima (Vlasi = ugledni, moćni; Morovlasi, iskvareno: Morlacchi ← Μάύροβλαχοι; Maurovlahi – grčka složenica koja je označavala romanizirane stanovnike; kasnije romanske stanovnike koji su se poslavenili i živjeli isključivo od stočarstva). Mletačka uprava je potkraj 17. stoljeća, nakon protjerivanja Turaka, oslobođene krajeve naseljavala katoličkim stanovništvom iz Bosne, unijatiima i pravoslavicima nazvavši ih pogrdno Morlacima. FORTIS iznosi paušalnu prosudbu o pradomovini Morlaka – žalima Crnog mora (Morovlasi, došljaci s mora) temeljenu na mišljenju povjesničara Ivana LUCIUSA (Lucića) i primorskoga stanovništva, što je neprecizno određenje. U samom pak korijenu riječi jest naziv Mauri koji upućuje na afričke doseljenike. FORTIS čak ističe kako su Morlaci puno bjelji od Talijana. Morlaci govore jezikom koji je blizak latinskomu, no zanemaruje činjenicu kako se leksik gotovo svih jezika na svijetu temelji na bliskom korijenu riječi. Na taj način kao da svjesno obmanjuje kako bi izvukao zaključak koji će milo zazvučati u uhu onima koji su ga poslali u pustolovinu po Dalmaciji: *Te Vlahe potekle iz latinskih kolonija poslije su pokorili Slaveni...* (FORTIS, 2004: 35) zaključuje FORTIS, tvrdeći kako Vlah, u značenju: plemenit i moćan, zbog istoga razloga zbog kojega se skupina naroda zove Slavenima, što će reći 'slavni' (pri čemu FORTIS zanemaruje drugo značenje: schiavo, servo, *m* rob), tvrdeći kako slavenski osvajači ne bi nikada dali pobijeđenomu narodu ime koje znači plemenitost i moć. FORTIS prepoznaje mnoge riječi ilirskoga jezika bliske latinskim i grčkim, a naglašava i bliskost s engleskim riječima, vjerujući u bliske dodire naroda, ali ne ulazi u interpretacije, iako tvrdi da bi se proučavanjem jezika nekoga naroda mnoge nejasnoće mogle ukloniti. FORTIS je svjestan činjenice kako je ilirski jezik rasprostranjen *od Jadrana do Oceana* (FORTIS, 2004: 36), ali mu je osobito stalo upozoriti na

stanovnike primorskih gradova (bodule), potomke rimskih kolonija, koji pripadaju sasvim drugoj rasi, stoga i ne skrivaju prijezir prema Morlacima. Tako Talijan upozorava na goleme razlike u narječju, nošnji, ćudima i navikama, ali i uočljivim razlikama između Morlaka iz Ravnih kotara i onih iz Vrgorca, koje su Rimljani otjerali u planine. FORTIS navodi osobine: iskrenost, povjerenje i poštenje te dobre čeljadi koje se izmetnu u bezazlenost i glupost. Nemaju povjerenja u Talijane (*Fede di cane, fede d'Italiano!*, tj. *Pasja vira, lacmanska vira!*). Morlak je gostoljubiv i darežljiv po rođenju, otvara svoju kolibu strancu, pretrgne se da ostavi dobar dojam, poslužuje i odbija svaku zahvalu. Doček i srdačno ugošćenje vojvode Prvana u Kokoriću vrijedno je spomena i putopiščeva ganuća. A na rastanku su mu mahali i pratili ga pogledima sve dok se nije izgubio u daljini. Gostoljubivost, srdačnost i srdačno prijateljstvo vrline su koje se lako zadobiju i u imućna čovjeka i u siromaha, jer bogataš vam spremi pečeno janje ili *bravče*, a siromah purana, mlijeka i saće meda. Ubogi žeteci nude gosta pićem i kusom svoga seljačkoga jela. Neumjereni su i rasipni u svetačne dane. Prijateljstva među Morlacima su postojana; uz ritual združivanja pobratimi i posestrime prisežu čak i pred oltarom. Srdačnost osjećaja ne sputavaju obziri, što je osobito uočljivo kad se pred crkvom, osobito blagdanom ljube sve žene, djevojke, mladići i starije osobe. Ponekad je to draganje i po nezgodnim mjestima, a ako ih tko ukori pravdaju se da je to šala koja ništa ne znači. Neprijateljstva su pak gotovo neugasiva. Čovjek najblaže ćudi spreman je na barbarsku osvetu, ako je posrijedi kakva obmana, laž ili drugi drski čin. FORTIS navodi prirodne darove i vještine, izradu odjeće i obuće, pletenja i veziva, tkanja na tkalačkome stanu, vrlo kvalitetnu izradu lončarije. (Usp. FORTIS, 2004: 33-61) Sama pojava *morlakizma*, *morlaštva* postala je opsesivnom temom Žarku Muljačiću koji je taj fenomen obuhvatio u svim njegovim sastavnicama, a u jednoj prigodi osjetio se žalosnim što je neobilježenom ostala obljetnica FORTISOVA boravka na našoj obali. (MULJAČIĆ, 1971: 231-236) Umjerenije obrazloženje nedavno je ponudio Josip BRATULIĆ:

FORTISOV »Put po Dalmaciji« i LOVRICEVE Bilješke o »Putu po Dalmaciji« naišli su u predromantičnoj Europi na osobitu klimu zanimanja za nepoznato, neobično, herojsko, neiskvareno. Sve se to steklo u našim krajevima, osobito pak u onome njihovu dijelu gdje se dvije kršćanske vjere (katolička i pravoslavna) ukrštavaju s islamskim svijetom, a što je sve obuhvaćao tada stvoren pojam morlaštva. Iako je i ranije postojalo zanimanje za daleke krajeve i ljude, u drugoj polovici XVIII. st. pojačalo se potragom za pravim, istinskim, prvotnim životom. Naši krajevi bili su dovoljno pogodni da se čudesni, neviđeni i nepoznati svijet upravo tu potraži i osmisli (BRATULIĆ, 2004: XXVI).

Stječe se dojam kako isticanjem islamske komponente Bratulićev pogled zahvaća puno širi prostor od onoga koji je u zemljopisnim mapama nakon

Požarevačkoga mira dodijeljen mletačkoj upravi, ali je svakako riječ o nemirnom prostoru u koji je nakon duge porobljenosti trebalo uvesti mir, red i rad sa svrhom izvlačenja iz zaostalosti te stvaranja kulturnih i civilizacijskih tekovina (Usp. OBAD, 1997: 11-26).

FORTISOV *Viaggio in Dalmazia*, pisan u obliku pisama, razdijeljen je ne samo po itineraru kojim je putopisac prolazio nego i prema topografskoj razdvojenosti okružja, otoka i kopna te slijevu rijeka, prema prirodnim ljepotama, gradovima i selima, spomenicima i tragovima koje je ostavio čovjek. FORTIS govori o *starinicima* i njihovu povijesnom pamćenju, podrijetlu, običajima, vrlinama i manama, spoznajnim dosezima, praznovjerju, svadbama i pogrebima, trudnoći i porođajima, liječenju bolesti, darovima i vještinama, o njihovim nastambama, pokuštvu i jelima, nošnji i oružju, prijateljstvima i neprijateljstvima, o okaminama i vulkanskim brježuljcima, o ponorima, ribolovu, ratarstvu, osobinama tla i kamenju, o proizvodima i trgovini, o plesovima i igrama, glazbi i pjesništvu, pa čak i o književnoj povijesti.

Putopisac se u proslavu slatkorječivo i sa zahvalnosti obraća zaslužnim pokretačima koji su svojom potporom pomogli njegova putovanja, a među njima su senatori, zaštitnici znanosti i umjetnosti, reformatori Sveučilišta u Padovi Andria Quirini, Girolamo Grimani, Sebastian Foscarini, potom visoki mletački službenici Giovanni Ruzini, Filippo Farsetti i Carlo Zenobio. FORTIS je za svoje analitičke popularnoznanstvene studije odabrao formu pisma koju ne možemo nazivati pjesničkom poslanicom, a do književnih ambicija nije mu ni bilo stalo. Mletačkoga patricija Jacopa MOROSINIJA upoznaje sa Zadrom i okolicom; milordu Johnu Stuartu posvećuje vrlo studiozno poglavlje o običajima Morlaka; vitezu Antoniju Vallisnieriju naslovljuje odlomak o porječju Krke i naseljima pokraj nje; opatu Gabrielu Brunelliju, profesoru prirodopisa u Bologni, piše o gradu Šibeniku, njegovim književnicima i slikarima, obližnjim naseljima, otocima i jezerima; švedskoga mineraloga Johana Jacoba Ferberu izvješćuje o okolici Trogira i otoku Čiovu, piše o morskim puževima i škodljivim kukcima; engleskomu ambasadoru u Mletcima Johnu Strangeu opisuje splitsku okolicu, grad, luku, ruševine Salone i Epetiuma (Stobreča), Lučane i Sutinu, Dicmo i Mojanku; Giovanniju Marsiliju, profesoru botanike na Sveučilištu u Padovi posvećuje zanimljive opise rijeke Cetine od izvora do ušća, gozbu na groblju kojom ih je častio morlak Vuković, opis ruševina rimskog Aequuma, Krinjskih jezera, Sinjskog polja, grada Omiša i Poljičke Kneževine te Rogoznice i Vrulje; milordu Frederiku Hervejju, protestantskom biskupu iz Derryja, svom suputniku s jednog putovanja po Dalmaciji, naslovljuje opširna štiva o Makarskoj i njezinim naseljima, planini Biokovu, špiljama, moru, ribolovu, izvorima, rijekama Norinu i Neretvi. U poslanici opatu Lazzeru Spallanzaniju, profesoru prirodopisa na Sveučilištu u Paviji, opisuje

otoke Vis, Palagružu, Hvar, Brač i Rab, a u ostalom dodatku piše o otoku Pagu, podneblju, tlu, ratarstvu, običajima i praznovjerju; a na samom kraju donosi i tri pisma Johnu Strangeu, britanskom poslaniku u Mletcima. Uz oštro zapažanje i sustavno zapisivanje o svemu što je poticalo njegov znanstveni interes, pri dovršetku rasprave *Put po Dalmaciji*, FORTIS je poveo i vrlo vješta crtača, budući da njegovo vrijeme još nije poznavalo blagodati fotografije.

Iz pisma upućenoga Njegovoj preuzvišenosti gospodinu Johnu Strangeu, britanskom poslaniku u Prejasnoj Mletačkoj Republici, FORTIS opisuje splitsku okolicu, a u petom poglavlju piše O kraju gdje obitavaju Morlaci između Klisa i Sinja, o dolini u Lučanima te o Đipalovu vrilu. Samo deset-dvanaest milja prema unutrašnjosti Ilirika krševit je i slabo napučen kraj, izvješćuje FORTIS. Vratolomi Klapavice, silazak niz Kozinje brdo, dolina Dračanica koja je kamenita i neobrađiva premda je ravna, te planina Križica dijelovi su užasne pustinje koja može zastrašiti svakoga revnog putnika prirodnjaka. (FORTIS, 2004: 181)

FORTIS je marljivo zapisivao priče, a ona nefiktivna o Anki i Mojanki, postala je predloškom nekolicini književnih obrada, od kojih izdvajamo onu Ane VIDOVIĆ. Donosimo kratki ulomak:

Od Dicma se kroz Ženski klanac, zatim po brdu Mojanka i na posljeticu kroz Kukusov klanac silazi u prostrano i lijepo Sinjsko polje koje natapa Tilurus što se sada zove Cetina. (...) Kada se zađe u kraj gdje žive Morlaci, nije rijedak slučaj da se nađu brda, jezera i polja što u svom imenu čuvaju spomen na nešto što se tu zbilo. Toga su postanja prolaz nazvan Ženski klanac (Il passo angusto della donna) i brdo koje se zove Mojanka. Postoji pjesma, sačuvana predajom među Morlacima u tom kraju, koja priča o žalosnu slučaju jednoga čovjeka kojemu je bila ukradena djevojka po imenu Anka. Tražio ju je noću po cijelom brdu i dozivao vičući na sav glas: 'Moja Anka' što će reći: 'Annuncia mia'; imaju imena koja se odnose na različite pojedinosti ove priče (FORTIS, 2004: 181-183).

Susret s negostoljubivim fratrom u Žrnovnici, ostao je FORTISU jedino negativno iskustvo za svih njegovih boravaka u Dalmaciji, i unatoč najvećoj poniznosti kojom mu je pristupio, župnik mu je odgovorio: Ne ću! (Non voglio!). Zbog toga krutog postupka izgubih strpljivost; nisam se više skanjivao govoriti ilirski, te provalih u nabranje tako opširna popisa naslova protiv toga nepopustljiva čovjeka da vjerujem kako sam u nj ubacio ne samo muške psovke nego i grdnje što se govore ženama. Dobri me župnik ostavio da grakćem i mirno se zatvorio u svoju kolibu (FORTIS, 2004: 186).

FORTIS, drski Latin, stranac među mirnim ljudima, u navedenoj zgodi s žrnovničkim fratrom predstavio se kao klevetnik i psovač iako je i sam upirao prstom na morlačku psovku! FORTIS ga je obasuo neviđenim psovkama, o

čemu je i sam posvjedočio, a strpljivi fratar ga je podučio ljudskom dostojanstvu. Sreća što se FORTIS kao prirodoslovac znao udaljiti od svojih neumornih promatranja građe planina, naravi voda, biljaka i životinja, ili nekih drugih prirodnih tvorevina, lutajući kao slijepac po golemim pustošima, nadajući se da će nabasati na nešto što bi mu nadoknadilo trude. Pravo otkriće doživio je u susretu s rijekom Cetinom koju su nekoć pohodili *...srčani rimski vojnici koji su se tamo doseljavali* (FORTIS, 2004: 187). U novoj cjelini, u pismu Velepoštovanom gospodinu Giovanniju MARSILIJU, FORTIS poziva padovanškoga botaničara i člana Kraljevskoga društva u Londonu, neka prijeđe krševite planine što od mora odvajaju lijepe kopnene krajeve Dalmacije u kojima danas stanuju Morlaci:

Vi ste ljubitelj znanosti svake vrste, pa ćete možda sa stanovitim užitkom čitati različite pojedinosti što ćete ih, idući od izvora do ušća Tilurusa, susretati slijeva i zdesna na svom putu; i nećete mi u grijeh pripisivati poneko umjereno zastranjivanje kojemu sam se katkad prepustio zbog sličnosti građe (FORTIS, 2004: 187).

Biranim riječima, vrlo učtivom manirom i u ljupkoj formi, sa silnom potrebom za bliskoću, pa čak i s dodvornošću, obraća se FORTIS Marsiliju, koji mu je mogao pomoći pri dodjeli sveučilišne katedre, ali je to izostalo: *U potpunosti razumijem koliko bi nepravedni bili nametnuta dosada i gubitak dragocjena vremena jednome zaslužnom čovjeku kakav vi uistinu jeste po općem priznanju u Italiji i najkulturnijim, od nas dalekim sjevernim zemljama. Vaše su ure dragocjene u Republici učenih ljudi; zbog toga ih ne želim prisvajati nego ištem samo njihove ustriške* (FORTIS, 2004: 187).

Od dvanaest ustrižaka, zanimljiva su nam prva četiri, od kojih ćemo posebnu pozornost posvetiti trećem, no i ostali su vrlo zanimljivi, ne samo zato što su izravno vezani uz naslov našega rada. Prvi glasi: O izvorima Cetine, a donosi vrlo precizne opise njenih četiriju izvora, opise zaseoka Jarebice i Vrila Cetine, opis doline između planinskih vijenaca Kozjaka, Dinare i Hrsovca. Opis rijeke koja izvire iz utrobe brda, pastrve u rijeci, vode i njezina vrtložnoga gibanja, opis jezera na samim izvorima, spajanja dviju rijeka i manjih potočića u jednu. Akribijsko zapažanje popraćeno je povijesnim reminiscencijama: o rijeci Tilurusu koju je PORFIROGENET zvao Tzentzena, o grofu, županu Gastiki, potom Vrh Riki, naselju koje navodi geograf BRUSCING. U drugome odjeljku, zanimljivu paleontolozima, opisana je špilja pokraj samoga izvora Cetine koja se prostire duboko u utrobu planine. Treće poglavlje nosi naslov Morlački ručak na groblju, a nama je od neobične važnosti. FORTISU i milordu Herveyu priređen je ručak o trošku Morlaka VUKOVIĆA s obiljem namirnica koje se mogu poželjeti; ručak postavljen na stećku pokraj crkve u blizini izvora, a u sjeni guste krošnje. Više od dvije stotine stećaka čuvaju kosti ratnika,

goleme stijene paralelopipednoga oblika, dobro uglačane i s grbovima u bareljefu. FORTIS ovako opisuje VUKOVIĆA:

Taj udvorni plemenitaš ne razumije ni riječi talijanski, ali se savršeno razumije u gostoljublje. Jedan od tih grobova poslužio nam je kao trpeza; ali još čudnije trpeze bijahu postavljene ispred nas, a držale su dva pečena janjeta što nam ih donesoše. Bile su to plosnate beskvasne pogače, namijenjene da u isto vrijeme posluže kao tanjuri i kao kruh. S velikim smo tekom jeli nekoliko različitih iznijetih jela; ostala, koja su upravo bila užitci i poslastice morlačke kuhinje, nismo mogli okusiti. Pohlepno smo progutali pogače koje nam se učinile izvrsnima; i milord je podigao glas prema meni govoreći veoma prikladno: Heus, etiam mensas consumpsimus! (Eh, pojeli smo čak i stolove! FORTIS, 2004: 194).

FORTIS detaljno opisuje morlačku hranu ovih dobrih divljaka (FORTIS, 2004: 194) koja je slična tatarskoj (iz predrasuda ističe bliskost tih dvaju naroda), zatim pribor za jelo i piće: viljuške, drvene žlice, vunene ubruse, nož koji muškarci drže za pascem (pojasom), bukaru, drvene zdjele u kojima su držali mlijeko i mliječne prerađevine, opisuje ispijanje bevande iz bukare i kape, postupke oko pečenja škopaca i janjadi, sadržaje koje stavljaju u umake, pite, ječmeni kruh s ljutikom, povrćem i češnjakom (soparnik), i pritom ističe kako se ta hrana ne bi mnogo svidjela onima koji su naviknuli na francusku i talijansku. No, njima je obilati stol Morlaka Vukovića i te kako ugodio!

Četvrti odlomak odnosi se na opis Cetine i Paškoga polja, plodnih neobrađenih dolina, Krinjskih jezera u Hrvacima i tragova Colonia Claudia Aequum, antičkoga naselja u obližnjem Čitluku. Već smo ranije naznačili važnim i tekst pisma Njegovoj ekscelenciji milordu Johnu Stuartu, grofu od Bute itd. itd., koje u šesnaest poglavlja govori o običajima Morlaka (FORTIS, 2004: 33-61). FORTIS se obraća tom Škotu s iskustvom prvih šest putovanja koja su ukupno potrajala nešto manje od godine dana, i tako su neki sudovi o Morlacima preoštri; kasnije ih je ublažio, ali napisano ostaje: FORTIS je stigao u Dalmaciju s predrasudama kako su Morlaci divlji i nerazumni ljudski soj lišen čovječnosti, sposoban za svako zlodjelo. Uporište za svoje tvrdnje potkrjepljuje pričama ljudi iz primorskih gradova o njima, o davnim okrutnim zlodjelima počinjenim iz lakomosti za krađom, ubojstvima, paleži, nasilju, ili o nekim okrutnostima koje treba pripisati nekim pojedincima a ne općoj ćudi naroda. Tu okrutnost FORTIS pripisuje stalnim ratovanjima s Turcima. Sam pak ističe kako je posvuda osjetio toplu gostoljubivost, te je dužan uzvratiti apologijom, zapisujući ono što je o sklonostima i običajima toga puka osobno vidio.

Nakon opširne rasprave O podrijetlu Morlaka, cijelo poglavlje FORTIS posvećuje praznovjerju; vjerovanju u vještice, zloduhe, noćne utvare, vampire i vradžbine. Potom slijede odlomci o ženskoj nošnji i nakitu; odlomak o svad-

benim običajima, trudnoći i porođaju, odlomak o nastambama, kolibi, pokućstvu, oružju; glazbi i pjesništvu, plesovima i igrama, jelima, liječenju bolesti i pogrebima. FORTIS piše o hajducima, odbjeglama u pećine i šume, u vrljetne gore i nedostupne ponore gdje provode vučji život, mučeni neprekidnim oprezom, izloženi vremenskim nepogodama, često bez hrane zbog koje se izlažu opasnostima da je pribave, i tako više pobuđuju samilost nego nepovjerenje. Hajduci poštuju mir naseljenih mjesta, redovito prate putnike, a često svrate i u pastirske kolibe. Četiri hajduka napadnu karavanu od petnaestak Turaka. Kad prolju tursku krv, u puku nose naslov čestitosti. FORTIS zaboravlja da je samo nekoliko desetljeća prije njegova prvoga dolaska tom narodu, kojem se ni ime nije potrudio zapamtiti, da su još trajali okršaji s Turcima, da su stradanja bila svakodnevicom.

Neprihvatljivim nam se čini i stav JOSIPA BRATULIĆA: *Ti Vlasi, Morlaci – kako ih zove bez ikakva prezira ili omalovažavanja, jesu doduše, surovi, ali i plemeniti; divlji su, ali i neporočni, a iznad svega poštteni, odani, gostoljubivi. Kao stranac – koji se tako ne osjeća – on poznaje u tančine morlačku ćud i moral. Prirodni život toga siromašnog i poštenog svijeta kvari lažna civilizacija, pa tako i ona koju u propovijedima i postupcima šire sestre ('cokulaši') i kaluđeri. Upravo su oni eksponenti ideologije krute jedinstvenosti, zatornici grčke i rimske knjige, razbijači antičkih natpisa, prekrasnih grčkih i rimskih mramorova (rimskim su nadgrobnim pločama popločali dvorište)* (BRATULIĆ, 2004: XXI).

Kad je pisao tekst o Morlacima, FORTIS je ispočetka doista tako o njima i prosuđivao. Njegova istina odjeknula je Europom kao najveća senzacija. Kasnijim tekstovima ublažio je svoje stavove, pa čak je postao spreman i apologetski braniti taj puk. Svjedoče o tome kasnija njegova pisma. Taj puk nastanjen je na *agaru antičkoga tla*, kao što ustvrđi Radoslav KATIČIĆ, u što se FORTIS i osobno osvjedočio, a duh tog puka okupan je kršćanstvom i svim blagodatima koje mu je donosila renesansa i barok. FORTISU je upravo najveći uzor bio Ruđer BOŠKOVIĆ, sin naroda kojeg je ponizio. Teza o morlačkoj paradigmi narušava povijesnu vertikalnu svih nastojanja hrvatskoga čovjeka, koji se kroz svoju gotovo dvotisućljetnu povijest znao očuvati od svih zala primitivizma, a istodobno i od civilizacijske izopačenosti.

Među novijim tumačima ističemo Inoslava BEŠKERA koji se svrstao među autore prinositelje sustavne dekroatizacije hrvatske kulture i književnosti. Uporište svojem hipotetičkom sustavu BEŠKER nalazi čak u provjerenim i potvrđenim veličinama kakav je Ivan MAŽURANIĆ, samo zato što je iz uporišne točke Smail-agine Crnogorce oslovio pejorativno, zbirnom imenicom u neprihvatljivoj atribuciji: *Vlašad ljuta*. Pritom čak ističe vodeće Mažuranićevo mjesto. Navodimo:

...prispjelome iz čakavskog područja, koji je prihvatio metriku, tematiku i etiku 'morlačke' tradicije da bi stvorio značajan epski pjesmotvor slavenskoga Balkana, *Smrt Smail-age Čengijića*. Tim je spjevom MAŽURANIĆ izrazito pridonio presađivanju arhetipa iz morlačke paradigme u književne mitove. Analiza te poeme nužna je polazna točka u vrednovanju nasljeđa usmene tradicije u nacionalnoj literaturi i u stvaranju književnog mita (BEŠKER, 2002: 122).

Nitko i ne želi pronicati u namjere prisvajanja recepcijskih širina kojima je Ivan Mažuranić pišući svoj protuosmanlijski ep zagazio u crnogorski prostor, no možda je to samo metafora, *danska paradigma* kojom je pjesnik lakše mogao izgovoriti problem poturica, motiv izdaje, ali ni to ne bi smjelo biti presudnim. Mažuranićev jezik, metrika, etika i semantika ponajprije su pučke, hrvatske, a čije još mogu biti, do toga nam nije ni stalo. BEŠKER potom navodi Crnogorce: PETRA II. PETROVIĆA NJEGOŠA i MARKA MILJANOVA, pisca *Primjera čojstva i junaštva, paradigmatskoga po etičkim vrednotama tipičnima za morlačku paradigmu* (BEŠKER, 2002: 122), potom navodi cijeli niz onih pisaca:

»...koji su morlaštvo ugradili u neka od svojih najboljih djela kao što su Simo MATAVULJ (*Bakonja fra Brne*), Dinko ŠIMUNOVIĆ (*Alkar*), Milan BEGOVIĆ (*Dva bijela kruha*), Mirko BOŽIĆ (*Kurlani*), te izrazito srodnih po tematici odnosno prozedu, kao što su Stjepan MITROV Ljubiša (*Pripovijesti crnogorske i primorske*), Petar KOČIĆ (*Jablan*), Mile BUDAK (*Ognjišta*), Mihailo LALIĆ (*Lelejska gora*), sve do spomenutih pisaca, minornih kao što su Danko POPOVIĆ (*Priča o Milutinu*), Miodrag BULATOVIĆ (*Ljudi sa četiri prsta*) ili značajnijih kao što su Ivan ARALICA (njegovi romani *Put bez sna*, *Duše robova* i *Graditelj svratišta* poznati su kao *Morlačka trilogija*, ali istom tematikom a nadalje istom etikom odlikuju se i druga njegova djela, npr. *Psi u trgovištu*, a u neku ruku i sva ostala, uključujući *Propast Magnuma* koji se zbiva u praslavensko, ilirsko-rimsko doba i igra baš na kartu predslavenskoga vlašskog supstrata u vjekovječnoj Morlakiji). Za razliku od spomenutih autora, *unutarnjih* predstavnika naše hipotetske paradigme, djelo Ive Andrića čuva aspekt *zdravog nositelja*: nemilosrdnom preciznošću opisuje i preuzete arhetipe, osobito u bosanskome tematskom krugu njegove proze, što na samome *morlačkom* ozemlju čini i Vladan DESNICA (u *Zimskom ljetovanju*, te u više novela, poput *Bunarevca*). Nisu zaobilazni ni autori koji su spram te realnosti imali ironičan ili sarkastičan odmak, od Radoja DOMANOVIĆA (*Kraljević Marko drugi put među Srbima*) u pretprošlom stoljeću, preko MILANA BEGOVIĆA (libreto *Ero s onoga svijeta*) u prošlome, do ovostoljetnih« (BEŠKER, 2002: 122).

Nije pogriješka, točno smo naveli: *Dva bijela kruha* zapisao je BEŠKER, a ne *Dva bijela hljeba*, kako bi trebao napisati, *nasljeđe* umjesto *naslijede*! BEŠKER poput FORTISA zanemaruje činjenice o oblikovanju hrvatskoga naroda već u ranome srednjem vijeku, kad su i započeli procesi latiničke i glagoljič-

ke književne tradicije, koje možemo obuhvatiti nazivom *hrvatske književnosti*, a ona je jedan od segmenata svekolikoga kulturnoga ustroja u krilu zapadnoga kršćanstva, kao prve istinske globalizacije europskoga prostora. Unatoč gubitku samostalnosti, hrvatski je narod spašavao svoju državotvornost u nenarodnim zajednicama, ali nikad nije zanemario svoje državotvorno pravo i nikad nije zapao u okolnosti u kojima bi postalo upitnim njegovo sebesvjesje.⁴ Tijekom dvaju tisućljeća na najstarijem kontinentu izumirali su moćni narodi, nestajala su carstva i kraljevstva, a hrvatski narod, jedan od najstarijih živućih europskih naroda, ostao je na ovoj razdjelnici svjetova na kojoj su se sukobili interesi velikih i moćnih sila koje ga nisu uspjele pokoriti čak ni onda kad su ga kao osvajači uspijevali porobiti, i kad su na granice dovodili plaćenike da provode svoju politiku i štite svoje ciljeve: Turci su naseljavali Vlahe i Karovlahe *martologe* (ta činjenica mogla bi biti dostatnom u uklanjanju zabluda i današnjim fortisovcima!), ali su i zapadne sile dovodile svoje plaćenike, *dragone*. I neki hrvatski velikaši su za svoje potrebe dovodili Vlahe i Karovlahe koji su kao stočari i ratnici štitili njihove posjede. Uvjereni smo pak kako golema većina hrvatskoga naroda u njima zasigurno ne vidi svoj izdanak, svoje rodoslovlje.

Opustošeni prostor između Zrmanje i Neretve, a osobito kraj oko Cetine, poslije protjerivanja Osmanlija od godine 1687. Mletačka uprava naseljava Hrvatima katolicima i dijelom pravoslavnim življem te Vlasima iz Bosne. Naziv Vlah sinonim je mletačkomu pogrđnom izrazu *Morlak* koji se sačuvao na mletačkim popisima *divljih ili poludivljih naroda* (Usp. FORTIS, 2004: 33) sve do današnjega dana kao pejorativan naziv koji su oni proširili s nekršćanskih naroda i na kršćane na prostoru negdašnjega rimskog Ilirika. Pišući o Ivanu Aralici osporili smo tezu o *morlačkoj trilogiji* jer ARALICA, kao uostalom i drugi pisci s Beškerova indeksa, nisu razvijali morlačku paradigmu nego *pučku paradigmu*. Mnogi od navedenih pisaca s velikim oprezom rabe pojmove *morlački*, *morlaštvo*, *Morlako*, ali ne kao dio vlastitoga vrijednosnoga sustava, nego kao stav, dakle, samo kao pomoćno sredstvo kojim hoće učinkovito izraziti prijezir aktancijalne oprjeke, u ovom primjeru stav Mlečanina prema domaćemu pučaninu. Potvrde za to posvuda su: kad Inoslav BEŠKER proglašava Ivana ARALICU pridonositeljem uspjelog presađivanja arhetipa iz morlačke paradigme u književne mitove, onda postaje neosjetljiv za sve semantizacije romana, osim za uporišnu točku Antonija Zena iz *Putu bez sna*, čovjeka s maskama, Čudovišta s lutnjom, drznika okružena poslušnicima i pomoćnicima novoga Requiema, crnim jahačima, trovačima i ubojicama, koji priređuju zadušnice domaćim, *morlačkim* sinovima, koje je Državna inkvi-

⁴ Tom narodu BEŠKER otima identitet i entitet, sebesvjesje, na račun morlakizma, iako ga taj narod uhljebljuje kao kulturnoga poslanika u svijetu, a odnedavno i na sveučilišnoj katedri.

zicija Mletačke Republike ocijenila opasnim i štetnim njezinim interesima. *Morlaštvo* nije Araličin negativni stav prema stanovništvu u dalmatinskome zaleđu, nego stav mletačkoga providura Leonarda BALBIJA i njegova povjerenika Andrije SCARSIJA iz ARALIČINA *Konjanika*. Takvi stavovi su stavovi osporavanja, opovrgavanja, omalovažavanja. Primjenom BEŠKEROVE hipotetične teze o morlačkoj paradigmi rušimo sebesvjesje, ponižavamo se, činimo ništavnim sve one duhovne napore koje je hrvatski čovjek tijekom svoje duge povijesti unosio u tu duhovnu zgradu europske kulture i uljudbe. Najviše se pak ponižavamo kad sebi samima priskrbujemo laskave titule.

Beškerova tvrdnja kako, između ostalih, i Vladan DESNICA promiče morlačku paradigmu u romanu *Zimsko ljetovanje* ne samo da je klimava, nego posve netočna. DESNICA portretira Smiljevčane, seljake iz zadarskoga zaleđa iz uporišne točke Talijana Šjor Karla, jednog od zadarskih prognanika, uglednoga čovjeka vrlo blage naravi, čovjeka u nevolji o kojem skrbe gostoljubivi domaćini. Evo primjera na koji način Karlo vidi Milenka Katića:

»On im je najviše sličio na onog crnpurastog *Morlaka* svilena brka i bisernih zubi, u skrletnom koporanu s ogromnim srebrnim tokama i s dugom kićankom na nekakvom narančastom fesu, koji je obgrlio džinovsku bocu likera *Sangue morlacco* na reklamnom ogledalu u kavani *Al porto*« (DESNICA, 1974: 79-80).

U cijelom Desničinu romanu spomen o *morlaštvu* samo je u toj rečenici, u pogledu iz uporišne točke jednoga stranca. Problem je, dakle, u tome što BEŠKER samo na sebi svojstven način čita navedenu literaturu, i što sasvim neprihvatljivo, pučku paradigmu poistovjećuje s morlačkom. *Morlačko pitanje* uopće nije zapleteno, kakvim ga BEŠKER prikazuje, za filološke znanosti korisnije bi bilo proučiti tendencioznost invektiva jednoga Voltairea, Tommasea, Cronie, Federicia, koji ponižavaju hrvatski narod i druge narode u našem okruženju. Proučavanje *morlačkoga supstrata* u južnoslavenskome kontekstu trebalo bi prepustiti etnologima i antropolozima, a filološke znanosti usmjeriti na vrhunske dosege hrvatske kulturne baštine i zaštititi ih od naleta globalističkih nastojanja, započetih i puno prije od FORTISA, kojima bi u uljuđenu europsku obitelj konačno privedi Morlake, ili kako ih je Voltaire nekada davno nazvao *divljake koji djeluju u skladu sa svojim instinktima* (BEŠKER, 2002: 114).

Htjeli bismo upozoriti kako nemamo primjedbe na znanstveni pristup i metodologiju koju je primijenio Inoslav Bešker, osim na jednostranost u postavljanju premisa pri razgraničenju mentaliteta na urbani i pastirski te na tematski odabir kao ključnu literarnu sastavnicu književnih djela koja postaje presudnom u njegovu vrijednosnome sustavu. Beškerova hipoteza o morlačkoj paradigmi raspada se pred začudnosti filološkoga istraživača nad visokim estetskim dometima hrvatske književnosti, pred npr. potvrdama dvostruko ri-

movanih dvanaesteraca već sredinom 15. stoljeća, na Marulićeve latinske i hrvatske stihove, na primjer neponovljivih zrcalnih struktura *Jur niedne na svit vile* Hanibala Lucića, pjesme koja je u rukopisnom zborniku HAZU naslovljena *Uzor od liepote*, njezin savršeni ustroj koji nadilazi sve poetske oblike i sve potvrde lirskoga pjesništva, na potvrde hrvatske renesansne komediografije. Supostojanje stvaralačkih modela obilježenih desetercem i guslama, trohejskih i trohejsko-daktilskih dugih stihova bugarščice s pripjercima ili pak cijele riznice lirsko-epskih pjesama usmene hrvatske književne baštine ruše sve BEŠKEROVE morlačke paradigme i morlačke arhetipove, a *balkanski supstrat* prepoznaje i svodi samo na jednu od mentalitetnih crta.

KNJIGA S TUĐINSKIM VJERODAJNICAMA – BILJEŠKE O PUTU PO DALMACIJI OPATA ALBERTA FORTISA IVANA LOVRIĆA (1776.)

IVAN LOVRIĆ (Sinj, 1754. – Padova, 1777.), mladi student medicine u Padovi, utvrdivši FORTISOVE zablude kojima je razlog nedostatno poznavanje jezika, svjetonazora, mentaliteta, narodnoga života i običaja, pa čak i nekih prostornih karakteristika, osobito dijela njegova zavičaja, kraja uz gornji dio toka Cetine, uzvratio je slavnom putopiscu samo dvije godine poslije svojom knjigom, koju je naslovio *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta FORTISA i Život Stanislava Sočivice*. Mnogi su autori pišući o LOVRIĆU zanemarivali njegovo podrijetlo, a isticali sjajno obrazovanje, francusku racionalističku misao kojom se oduševio, volterijanstvo, radikalni antiklerikalizam i slično. Čini se s pravom, iako mu obiteljska moć i bogatstvo nimalo nisu pomogli promijeniti geste u kojima je zamijećena mladenačka drskost kojom se usudio detaljnije pisati o temi koju je u svijet poslao FORTIS, nastojeći unijeti pogled iz novoga kuta, iz bližega rakursa. LOVRIĆ ne osporava temelje FORTISOVE znanstvene metodologije, njegov put k istini, bitne sastavnice njegovih teorijskih uporišta, tumačenja i interpretacija. Štoviše, tuđinskim vjerodajnicama otvara svoje poglede na *Morlachiju*: s otklonom motri na puk s visine, i uopće se ne libi nazivati ga istim onim imenom kojim ga je podičio FORTIS, istim imenom kojim bi i njega puno slaviji pisac počastio da se nije zaštitio talijanskom inačicom svojega imena i prezimena.

LOVRIĆ piše književni metatekst, kompendij pripovijedaka, priča, anegdota, pošalica, koje je otrgnuo mrtvilu usmene predaje, pjesama koje je nebrojeno puta odslušao u izvedbama slijepih guslara, kazivanja o pučkim običajima, o zgodama, o vjerovanjima, o dramatičnim prizorima iz života ljudi koje nepravedno pogrđuje imenom kojim ih je počastio FORTIS. Čini se da bi ih LOVRIĆ

nazvao pravim imenom da su pokazali imalo sklonosti prema racionalističkoj francuskoj misli, što naravno nisu znali, a nisu ni mogli. LOVRIC zamjera FORTISU pogriješke u zapisu Asanaginice, zato što je deseterački stih često pretvarao u jedanaesterački, potom zbog nepravilnosti i neprimjerene jezične čistoće i natruha, iznevjerenih oblika koji su nastali nepoznavanjem jezika, ali i neautentičnim, nepouzdanim zapisom. LOVRIC se zanosio darovitošću, genijalnošću Morlaka, njihovu smislu za glazbu i za pjesme, smislu kojim su se znali otrgnuti od dnevnih nevolja. Ipak, nepravedan je prema Kačiću kojem osporava izvornost. Praznovjerje Morlaka posebna je tema LOVRICEVE studije, ali ga na žalost, ponajprije nalazi u njihovoj vjeri i nevjeri, a ne u svojoj nevjeri.

Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta FORTISA, LOVRIC započinje putopisnim štivom kroz svoj širi zavičaj, a njegov itinerar zapravo je hod po dobro utrtoj stazi u kojoj nije napustio FORTISOVE stope. Gotovo sa sigurnosti možemo utvrditi kako je LOVRIC na svom proputovanju u potpunosti slijedio svog prethodnika. Od njega bismo mogli očekivati konkretnije i detaljnije opise i prikaze užega zavičaja, posebice dio posjeda njegove obitelji na Mišovici i Krinju u *Hrvacama* (*povijesno: Hrvatce, Hrvatcima*),⁵ zemljopisni predjel koji je zasigurno najbolje poznao, ali je u svom putopisu ostavio rez puno veći od FORTISOVA. Sa stajališta idealnoga čitača navodimo nepobitan podatak: iako navodi niz drugih etnonima, oronima i hidronima, FORTIS nema ni spomena Hrvaca iako je detaljno opisao Krinjska jezera i livade Mrgude. Vjerojatno je slijedio tok Cetine do antičkog Aequuma, potom ga napustio do novoga prijelaza kod Hana. Itinerar u potpunosti odgovara LOVRICEVU, koji također ne navodi Hrvace, a to je pokazatelj kako je padovanski student svoje putopisno štivo gradio poput literarnoga uratka prema sjećanju; čak je pretjerano slijedio FORTISA. Štoviše, nastojao je stvoriti još jači dojam morlačkoga potonuća u predrasude, nastojeći učvrstiti svoj stav nepouzdanim, ishitrenim i neprovjerenim podacima. Na taj način Ivan je LOVRIC ponudio interpretaciju FORTISOVA putopisa s ponekim svojim dodatnim dojmom ili zapažanjem koje nije bitno mijenjalo predložak.

Poglavlje *O toku Cetine* prekida se pokraj Tiluriuma (Trilja), mada se može stvoriti dojam kako je i taj dio puta nepoznat LOVRICU, jer je isuviše literaran, temeljen na povijesnoj građi i svjedočenju njegovih suvremenika, iako nas autor na kraju teksta poziva da mu povjerujemo: *Ovdje neka*

⁵ Posjed na Mišovici obuhvaćao je 110 kanapa. (*To je veoma lijep posjed s dovoljno vode jer su uz njega išli potoci, s nasadama bajama i murava, vinogradom, njivama i livadama, s kućama i sjenicima.* "Josip Ante S o l d o, "Porodica Lovrić u XVIII. stoljeću, u: IVAN LOVRIC i njegovo doba, Zbornik Cetinske krajine, knj. I, Kulturno društvo Cetinjanin, Sinj 1979, str. 158)

budu i granice mojih opažanja, jer da sam i htio, ne bi mi kratkoća vremena bila dopustila da pođem dalje (LOVRIĆ, 1948: 55).

Ne bismo htjeli osporiti niz novih zapažanja kojima je Ivan LOVRIĆ dopunio FORTISOVO djelo, ali nas prinos mladoga studenta medicine ostavlja posve ravnodušnim jer je ispisan na 'palimpsestu', zapravo smo u svemu spremni vidjeti njegovu ponesenost književnim ambicijama, a o često isticanom osporavanju neistina posredovanih kulturnoj Europi ne može ni biti govora jer ih LOVRIĆ nije ni osporio. LOVRIĆEVO štivo dragocjeno je folkloristima i svim istraživačima tradicijske kulture. MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI utvrdila je veliku bliskost svjedočenja IVANA LOVRIĆA iz *Bilježaka o Putu opata ALBERTA FORTISA po Dalmaciji* i usmenih kazivanja kojih se šezdesetih godina naslušala u Cetinskoj krajini, i tvrdi: *Usporedba tih tekstova s primjerima usmenoga pričanja pokazuje da je LOVRIĆEVO svjedočenje bilo vjerodostojno. Ujedno se otkriva kako su se uporno održala po zabitnim selima sve do našega vremena mnoga pričanja i vjerovanja kakva je već LOVRIĆ slušao od svojih Morlaka: o zmiji što je ispila dva sunca; o otvaranju neba; o ognju koji pokazuje gdje je zakopano blago i o vragu koji ga oduzme kopačima; o vješticama što vade ljudima srca, o mòrama, maninorgu i noćnim strašilima. Kao u LOVRIĆEVO doba, mogu se još i danas čuti priče o Mojanci, o Gospi Sinjskoj, o svetom Jurju* (BOŠKOVIĆ-STULLI, 1979: 236)

MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI je godine 1965. provela sustavno istraživanje usmenoknjiževne građe na području sinjske krajine. Sa svojim ju je suradnicima prikupila, obradila, pohranila, te pisanim priložima učinila dostupnom svima u zborniku *Narodna umjetnost* za godine 1967. i 1968. Brojnim zapisima na magnetofonskoj vrpici tako je sačuvala zanimljiva usmena kazivanja, živa svjedočenja o proteklim vremenima, a u navedenom zborniku popisala je narodne pripovijetke i predaje koje svoju potvrdu imaju i u LOVRIĆEVOJ knjizi.⁶

Dakle, nesporno je kulturološko značenje *Bilježaka o Putu po Dalmaciji opata ALBERTA FORTISA* iz pera mladoga studenta medicine Sinjanina Ivana LOVRIĆA, kao neknjiževni, diskurzivni oblik, napisan upravo i s takvim namjerama, kao što je i dodatak *Život Stanislava Sočivice*, literarni pokušaj, ogled, rudimentarna pripovijetka neznatnih, skromnih estetskih vrijednosti, neuvjerljiva, hipertrofirana priča o Morlaku, Vlahu nadljudskih vještina i hrabrosti, koji se s lakoćom izbavlja iz spleta smrtnih opasnosti odmetnuvši se u hajduke kako ne bi postao martologom, turskim slugom.

⁶ *Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine*, *Narodna umjetnost*, br. 5-6, 1967-68, str. 314-315, tekstovi br. 45, 46, 6, 61, 62, 86, 90-92, 66-69, 71 i 48.

STARI I NOVI PRIJEPORI

Nesagledivi su odjeci FORTISOVIH zapisa; još su dublje zablude kojima su se do naših dana očitovali tuđinci pri dolascima u naše krajeve. Hermann BAHR, čuveni austrijski književnik, putopisac i teoretičar, 1909., dakle prije stotinu godina u *Dalmatinskom putovanju* ispisuje svoje dojmove o skrovitom gradu pri uplovljavanju broda u zadarsku luku:

Njegova je draž u tome što kamenom proizvodi papirnati dojam. (...) Pred starim gradom postavljen je austrijski zid. Za austrijskim zidom počinje Istok, naše doba prestaje (BAHR, 1991: 33-34).

Njemački putopisac podupire misao o Istoku, o mračnome prostoru. Bahr doduše ne spominje FORTISA, ali navodi naslov *Dalmatia, the land where East meets West*, Maude M. HOLBACH, engleske spisateljice koja ... *razrogačuje oči došavši pred bijeli zid u starom gradu Zadaru i uzvikuje: 'This is no more Europe, no matter what the map may tell you!' A zatim, kad na tržnici ugleda Morlake, tamnih lica u bijelim rupcima, s teškim prstenjem na čađavim rukama, s opancima na nogama: At the first glance they seemed to me more like North American Indians than European race! Posve zastrašena, ona se čudi i jedva to može shvatiti, kako je tuđa ta zemlja!* (BAHR, 1991: 34)

U proizvodnji zastrašujućega dojma o dalmatinskome zaleđu iz kojeg su Turci tek protjerani, rezervatu u kojem žive neuljuđeni, zaostali i primitivni divljaci i poludivljaci, pridonose i naši *veleučeni* neznalice koji tom prostoru dopisuju naziv *Morlachia* za zemlje u zaleđu od Zrmanje do Neretve, samo zato što se na njoj krvarilo da bi se živjelo, da bi se moglo ovladati nevoljama i svjedočiti o usudu toj istoj Europi uljuljanoj u svome mirnom snu. Dok su ti gorštaci i njihove musave žene umotane u smeđe, crne i bijele rupce podnosili progonstva, beskućništva, stradanja svoja i svojih bližnjih, dok su obitavali u kolibama i potleušicama, uzdignuo se nad njihovim patnjama stranac litalica koji se zametnuo najjačim dokazom njihove primitivnosti – drvenom zdjelom te žlicom i vilicom, također od drveta. Danas, gotovo dva i pol stoljeća poslije, kad se sličnim priborom za jelo koristi više od polovice čovječanstva, nitko se i ne uzbuđuje. Novija znanstvena otkrića pak potvrđuju da se enzimi lako vežu uz stjenke metalnoga pribora za jelo, a oni su bitni sastojci u hrani koji imaju zadaću otvoriti ljudsku stanicu onoliko koliko joj je potrebno da bi se opskrbila potrebnim sastojcima. FORTIS, teoretičar metalnoga jedaćeg pribora, nije ni znao koliko moderni europski razvoj udaljava čovjeka od njegova prirodnoga hoda. Danas su utišani putopisni glasi Ivana ANDROVIĆA i Filipa MARUŠIĆA, a odjekuju pogledi njihovih suvremenika koji su tijekom stoljeća pridonosili osmišljavanju fenomena balkanske kulture od Maude M. HOLBACH, Theodora SCHIFFA, Hermanna BAHRA ili pak zadarskoga talijano-

fila Giuseppea MODRICHA. Pišući svojedobno O GRABOVCU I KAČIĆU odlučno smo promicali tezu o hrvatskome kršćanskom, katoličkom prosvjetiteljstvu, sasvim oprječnom francuskom, nastalom na našem tlu, prema mjeri naših potreba i u okvirima naših uvjeta i okolnosti.

Inoslav BEŠKER potrudio se prikazati spoznaje o morlakizmu i morlaštvu tako što ih je ovjerio mislima davnog Homerova recipijenta. Giulio BAJAMONTI⁷ je godine 1797. u *Giornale Enciclopedico d'Italia* predstavio antičkoga epika natuknicom *Il marlacchismo d'Omero* u kojoj je utvrdio kako su *Homerovi spjevovi po morlačkom ukusu* (napisani – op. a.), tj. da je *danas morlački puk, ništa manje od svojih pjesama, najanalogniji homerskom ukusu*⁸ Hipoteza GIULIA BAJAMONTIJA čekala je više od dvije stotine godina kako bi je u disertaciji ovjerio Inoslav Bešker u *Università degli Studi di Milano*, i to na segmentu književnih djela južnoslavenskih naroda, tzv. *balkanskom loncu*, nametnuvši na taj način pučku sastavnicu i nacionalnoj, i nadnacionalnoj paradigmi. BEŠKER se tako svrstao među autore koji pridonose sustavnoj dekroatizaciji kulture i književnosti, i postao vlasnikom tuđinskih vjerodajnica. Unatoč tome što je u predromantično doba morlačka apologija imala orijentalnu, sentimentalnu, rekli bismo egzotičnu, *ljupku* nijansu kojom su se zanosili BYRON, MÉRIMÉE, GOETHE, PUŠKIN, BACHOFEN, MICKIEWICH, svedena je na sinonim za divljaštvo, barbarstvo, a svima je poznato da je taj puk bio kršćanski, i da je stoljećima njegovao visoku razinu kulturnih postignuća, da nikada nije osvajao tuđe prostore, ni otimao slobodu drugim narodima; što je i zaključak općeljudskih, univerzalnih poruka brojnih djela hrvatske književnosti.

Tijekom 20. stoljeća novi je državni ustroj stvarao i oživio pučku tradiciju koju je kulturna Europa prepoznala kao balkanizam, znakovit pojam s negativnim konotacijama, općeprihvaćen na Zapadu za skup mentalitetnih crta ljudi koji nastanjuju prostor pogrješno nazvanim Balkanskim poluotokom, sveden i na ljude Dalmatinske zagore koji žive u plemenskim zajednicama, patrijarhalno, tradicionalno, u primitivizmu i barbarstvu. Balkanizam, paradigma zaostalosti, zamijenio je i dijelom potisnuo sinonime morlaštvo i morlakizam, pučki stereotip koji simbolično označava mjesto gdje prestaju važiti konvencije uljudženoga svijeta, i gdje započinje primitivizam, nasilje, nekultura, nesigurnost, ugroza i strah (usp. BEŠKER 2002 113-124; Grčić 2007 389a). Uporište hipotetičkom sustavu Bešker i Grčić traže u provjerenim i potvrđenim veličinama hr-

⁷ Riječ je o JULIJU BAJAMONTIJU (1744.-1800.), splitskome liječniku, skladatelju, znanstveniku, prijatelju ALBERTA FORTISA kojemu je pribavio izvorni tekst Asanaginice (talijanska grafija). Dopuštamo mogućnost kako mu je na prijevodima čuvene balade na talijanski jezik pomagao ranije navedeni MATEJ SOVIĆ, arhidakon iz Osora.

⁸ Loš jezični osjećaj: 'analogan' u hrvatskome jeziku nema ni komparativ ni superlativ! (...i *canti d'Omero sono di gusto moralcco* et *oggi di il popolo morlacco è non meno dei suoi canti, il più analogo al gusto omerico*). (Usp. BEŠKER, 2002: 119)

vatske i drugih književnosti naroda u okruženju. Tezu o morlaštvu, morlakizmu odnedavno je s druge strane Jadrana promicao Inoslav BEŠKER (2002: 113-124), sad pak glasno i bučno s naše sveučilišne katedre vrijeđa hrvatski narod, a potiče one snage koji svoje uspjehe grade na hrvatskim nevoljama.⁹ BEŠKER zanemaruje kako je upravo hrvatski čovjek tijekom povijesti svoj modus vivendi našao u zapadnoeuropskome kulturnome krugu u kojem je ostavio neizbrisiv trag.

Ova se teza tiče i Marka GRČIĆA (2007: 387-396) koji iz samo njemu znanih daljina, u zborniku koji je popratio izložbu Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja postavio upit u samome naslovu: Je li dalmatinski Morlak predak balkanskom barbarogeniju?

Tiče se ova teza i Valentine GULIN (1998: 123-138) koja je antropološkim istraživanjem kulturnoga konteksta 18. stoljeća i fenomenološkim pristupom Filipu GRABOVCU i Ivanu LOVRICU osmišljavala njihovu bliskost podrijetlom, subjektom i mjestom radnje, pripadnosti istom povijesnom vremenu; također i citiranjem Grabovčeve pjesme *Esortazione amorosa*. Autoričinom tezom o njihovoj bliskosti zanemarena je temeljna sastavnica Grabovčeva poimanja cjelovita duhovnoga i nacionalnoga bića, koja ovu dvojicu potpuno udaljava: LOVRIC je ateist i agnostik sklon tuđinstvu; GRABOVAC je kršćanin, katolik, domoljub koji ne bježi pred žrtvom i zauzetošću oko spašavanja hrvatskoga puka od francuske bezbožničke racionalističke misli kojoj se LOVRIC utjecao punoćom svoga bića. Autorica nije zamijetila kako su oni antipodi. Unatoč obrazovanju i ophođenju obilježenu kulturnim znacima, dakle pisanom riječi, te izvrsnom poznavanju talijanskoga jezika, LOVRIC nije stranac spram, kako GULIN tvrdi, morlačke kulture koju opisuje, jer bez obzira na obrazovni habitus, držimo važnim njegovo podrijetlo i pripadnost hrvatskoj zajednici.

Tiče se ova teza i Helene PERIČIĆ (2008: 121-125) koja se upustila, kako sama tvrdi, u pokušaj demistifikacije FORTISOVA putopisa, ali ga je još više mistificirala svojim pristupom i čitanjem jer je to putopisno štivo u njezinoj svijesti ostalo spomenik, a ne ono što jest – pisma s putovanja, poglavlja složena u knjigu, tendencioznu knjigu. Raspravu je nazvala novovjekom, a stječe se dojam kako je jednom zasnaga htjela zaključiti tu osobito važnu temu i pretvoriti je u dovršenu činjenicu književne, a zapravo neknjiževne povijesti. Iako je najavila noviji pristup i drukčiji način čitanja, ničim se nije iznevjerila dosadašnjim interpretacijama. Istaknula je FORTISOVE dojmove o učenim ljudima u Zadru, daljinama od Mletaka, gradu koji je *...topografskom međom između civiliziranog i neciviliziranog svijeta, a Jadransko more pritom nije manje od oceana...* (PERIČIĆ, 2008: 121), potom se usredotočila na Morlake i morlaš-

⁹ Što bi se neki Europljanin imao ispričavati Hrvatima ako među njima postoje čak i oni koji znanstveno dokazuju svoje skitsko podrijetlo?

tvo. H. Peričić je osobito važno što o Morlacima piše u Enciklopedia popolare illustrata, potom FORTISOVO svjedočenje kojem pridaje reformatorsku ulogu empiričara, pomnoga promatrača antropoloških fenomena, očevidca; njegov utjecaj na (pred)romantičare te diskurs uzdignut do literarnoga. Književna povjesničarka pretvara u prevažnu činjenicu novu osjećajnost, najavu romantičnih pjesnika učincima Asanaginice i njenim odjecima, prema kojima se stječe dojam kako je važnija i starija od Bašćanske ploče, MARULIĆA i ZORANIĆA, DRŽIĆA i GUNDULIĆA, PETRIĆA i BOŠKOVIĆA zajedno, i zaključuje:

Herder je upotrijebio u zbirci (Volklieder – op. a.) epitet 'morlački' zajedno s drugim nacionalnim epitetima, poput engleski, španjolski, grčki, škotski, pa je i morlački bio u potpunosti prihvaćen do kraja sedamdesetih godina osamnaestog stoljeća kao oznaka za kulturnu, čak i za nacionalnu zajednicu. Pjesma o Asanaginici bila je za europske intelektualce i romantičke pjesnike, poput Herdera, Goethea, Byrona, Puškina i Mickiewicza (PERIČIĆ, 2008: 123).

Kolikogod svojom romantičnom motivacijom utjecala na buđenje nove osjećajnosti, Asanaginica svojim otkrićem zapadnomu svijetu postaje egzotičnom, čudesnom i nevjerojatnom ne samo dubinom tragičnoga usuda, nego i folklornim elementima i feudalnim, patrijarhalnim obilježjima obitelji i društvene zajednice, također i prevladanim svjetonazorima, dakle, svekolikim vrijednostima koje je Europa znala prepoznati kao vrijednosti, a da ih ne stigmatizira kao nešto što treba odbaciti. Uz PERIČIĆ još se jedna književna povjesničarka poigrala FORTISOVIM morlaštvom. (MRDEŽA ANTONINA, 2007: 138) U skladu s negativnim stavom prema toj paradigmi, MRDEŽA pronalazi uporište vlastitoj zabrinutosti zbog pojačane konjunktura epskoga deseterca u navedenom razdoblju i kasnije, također i opasnostima od hiperfolklorizacije segmenta hrvatske kulture 19. stoljeća što držimo samo neuspjelim pokušajem de-kroatizacije i provincijalizacije hrvatske književnosti.

Prosudbe takvoga tipa imaju opravdanje samo ako uključuju razmatranja prema Jaussovoj metodologiji o prosudbama na temelju obzorja očekivanja, odnosno prema Bahtinovu kronotopu, razmatranja o elitnoj i pučkoj kulturi, visokoj i niskoj, artificioznoj u odnosu na onu obilježenu i opisanu te stoga prosvjetiteljska djela zahtijevaju drugačije pristupe, pogotovo prosudbe o estetskim dometima književnoga djela. Okolnosti u kojima je hrvatski čovjek živio, osobito na stoljećima okupiranome prostoru, siromaštvo i nesreće kojima je zidaio svoj opstanak, zalag su opstanku i kontinuitetu hrvatske književnosti i hrvatske kulture koja stoljećima traje, a već toliko isticani morlakizam prepoznaje samo kao mentalitetnu crtu, a ne njezinu dominantnu sastavnicu, čime su neki znanstvenici postali vlasnicima tuđinskih vjerodajnica.

IZVORI I LITERATURA

- ANDROVIĆ, I. (1908.): *Putovanje sjevernom Dalmacijom*, Brzotisač Katoličke hrvatske tiskarne, Zadar.
- BAHR, H. (1991.): *Dalmatinsko putovanje (Dalmatinische Reise)*, prijevod Benjamin Tolić, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- BEKER, M. (1999.): *Ruski formalizam i kasnije*, u: *Suvremene književne teorije*, ur. Jelena Hekman, Matica hrvatska, Posebna izdanja, str. 11-35.
- BEŠKER, I. (2002.): *Morlakizam i morlaštvo u književnosti*, u: *Književna smotra*, časopis za svjetsku književnost, ur. Dalibor Blažina, god. XXXIV, 2002, br. 123 (1), Zagreb, str. 113-124.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, M. (1979.): *Lovrićevo viđenje usmene književnosti*, u: *Ivan Lovrić i njegovo doba*, n. dj., Zbornik Cetinske krajine, knj. I, Kulturno društvo Cetinjanin, Sinj, str. 231-238.
- BRATULIĆ, J. (2004.): *Alberto i njegov Put po Dalmaciji*, predgovor u: *Alberto, Put po Dalmaciji*, Dalmatinska biblioteka, ur. Marin Kuzmić, preveo Mate Maras, Marjan tisač, Split, str. XXVI.
- DESNICA, V. (1974.): *Zimsko ljetovanje*, Sabrana djela Vladana Desnice, knj. I, ur. Stanko Korać, Prosvjeta, Zagreb, str. 79-80.
- BULJAC, M. (2007.): *Razmatranja o povijesnom romanu Konjanik Ivana Aralice i filmskoj inačici Branka Ivande – interpretacije i konotacije*, *Osvit* 3-4, Mostar, 259-290.
- BULJAC, M. (2011.): *Pučka, nacionalna i nadnacionalna paradigma u znanstvenim pristupima Mažuranićevim djelima*, u: *Zbornik Ivan Mažuranić (1814.-1890.) i Crna Gora*, Cetinje od 27. 09. do 01. 10. 2009, ur. prof. dr. sc. Milorad Nikčević, Biblioteka Istraživanja, knj. 19, Cetinje – Osijek, 333-356.
- DESNICA, V. (1974.): *Zimsko ljetovanje*, Sabrana djela Vladana Desnice, knj. I, ur. Stanko Korać, Prosvjeta, Zagreb, str. 79-80.
- FORTIS, A. (2004.): *Put po Dalmaciji (Viaggio in Dalmazia Dell' abate Alberto)*, prijevod s talijanskoga jezika Mate Maras, a s latinskoga jezika Darko Novaković, Marjan tisač d. o. o., Split.
- FRANGEŠ, I. (1987.): *Povijest hrvatske književnosti*, Biblioteka C, Nakladni zavod MH – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana.
- GRČIĆ, M. (2007.): *Je li dalmatinski Morlak predak balkanskoga barbarogenija*, u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, Katalog izložbe, Klovićevi dvori, 4. rujna – 21. listopada, Ministarstvo kulture, ur. Vesna Kusin, Zagreb, str. 387-396.
- GULIN, V. (1998.): *Grabovac i Lovrić, kulturni konteksti 18. stoljeća*, u: *Fra Filip Grabovac u kontekstu hrvatske kulture*, zbornik sa znanstvenog skupa, ur. Neven Strukan, Poglavarstvo grada Vrlike – MH Vrlika – MH Sinj, Vrlika, str. 123-138.
- HOLBACH, MAUDE M. (1910.): *Dalmatia: The Land where East meets West*, J. Lane, University of Michigan, London – New York.
- JAUS (JAUSS) HANS R. (1978.): *Estetika recepcije*, Izbor studija, Nolit, Beograd.

- LOVRIĆ, I. (1948.): *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta a i Život Stanislava Sočivice (Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto coll'aggiunta della vita di Socivizca)*, prijevod Mihovil Kombol, Izdavački zavod JAZU, Zagreb.
- MARUŠIĆ, F. D. (1906.): *Liječnikovi zapisci*, Zabavna knjižnica MH, knj. 293-294, MH, Zagreb, str. 5.
- MODRICH, G. (1892.): *La Dalmazia*, Romana-Veneta-Moderna, Note e ricordi di viaggio, L. Roux e C., Torino – Roma.
- MRDEŽA ANTONINA, D. (2007.): *Nacionalni prostor* u Razgovoru ugodnom naroda slovinškoga Andrije Kačića Miošića, u: *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba*, zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga 3-7. studenoga 2004. u Zagrebu, Sinju, Makarskoj, Mostaru, Bristu i Zaostrogu, ur. Dunja Fališevac, HAZU, Zagreb, str. 121-142.
- MULJACIĆ, Ž. (1966.): *Novi podaci o Albertu u i o njegovim putovanjima po našim krajevima*, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 4, Zadar, str. 87-106.
- MULJACIĆ, Ž. (1971.): *Zaboravljena obljetnica ova boravka na našoj obali*, *Mogućnosti*, Split, str. 231-236.
- MULJACIĆ, Ž. (1976.): *Zadnje putovanje Alberta a u Dalmaciju*, u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 14-15, Zadar, str. 385-392.
- Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine*, u: *Narodna umjetnost*, br. 5-6, 1967-68, str. 314-315, tekstovi br. 45, 46, 6, 61, 62, 86, 90-92, 66-69, 71 i 48.
- NOVAK PROSPEROV, S. (2004.): *Rezervat. Alberto putuje Dalmacijom*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, sv. 1, Marjan tisak d. o. o., Split, str. 217-218.
- OBAD, S. (1997.): *Vrlika u Begovićevo doba*, u: *Zbornik radova sa skupa Milan Begović i njegovo djelo*, ur. Josip Ante Soldo, Općina Vrlika-Ogranak MH Sinj, Vrlika-Sinj, str. 11-26.
- PERIČIĆ, H. (2008.): *(N)ovovjekovno čitanje ova Puta po Dalmaciji (ili pokušaj demistifikacije jednog putopisnog spomenika)*, u: *Književna smotra*, god. XL, 2008, br. 147 (1), ur. Dalibor Blažina, Zagreb, 121-125.
- SCHIFF, T. (1997.): *Iz poluzaboravljene zemlje, Kulturne slike iz Dalmacije s crtežima K. Kliča i K. Žadnika (Aus Halbvergessenem Lande cultur bilder aus Dalmatien von Theodor Schiff mit zeichnungen von K. Klič und K. Žadnik)*, prijevod Ivica Duhović-Žaknić, Biblioteka Varia, knj. IV, Književni krug, Split.
- SOLDO, J. (1972.): *Zemljoposjed obitelji Lovrić iz Sinja u 18. stoljeću*, u: *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, knj. 19, Zadar, str. 313.
- STULLI, B. (1979.): *Gospodarsko-društvene i političke prilike u Cetinskoj krajini sredinom 18. stoljeća*, u: *Ivan Lovrić i njegovo doba*, Zbornik Cetinske krajine, knj. I, Kulturno društvo Cetinjanin, Sinj, str. 37-104.
- WEST, R. (2004.): *Crno jagnje i sivi soko (Black Lamb and Gray Falcon)*, prijevod Ana Selić, Blago, Beograd.

Miljenko Buljac

MISCONCEPTIONS IN MODERN PERCEPTIONS OF TRAVEL PROSE OF ALBERTO FORTIS AND IVAN LOVRIĆ – MORLACHS, SUPRANATIONAL CATEGORY AND FOREIGN CREDENTIALS

SUMMARY

This paper aims to present *Viaggio in Dalmazia* (Travel into Dalmatia) written by Alberto Fortis and its appendix written by Ivan Lovrić in travel chronicle parts related to Dalmatian hinterland, their reception in past and present times, particularly those with emphasized aim of promoting the Balkan paradigms and popular paradigm above the national one. Both books are contribution to Italian linguistic expression, travel chronicles written in popular-scientific style, a discourse reading. In European literatures of the second half of the 18th century, these books started the trend of Morlachism, interest in national culture, folklore, and future projects and investments. Fortis encouraged the critique of conservative clergy at the dawn of the French Revolution, and he introduced liberal spirit of the West to Croatian culture. Consequently, he influenced parallel courses – atheistic and agnostic, unlike the firm attitude of Christian enlightenment exercised by Grabovac and Kačić. Misconceptions of Fortis and Lovrić even influence the opinion the modern man has of Morlachia, which is a geopolitical space of former Illyricum that was a part of the Ottoman Empire in the 16th and 17th century, of so-called Morlachs, who, according to Fortis, live in that area, and of Morlachism, an occurrence which is, according to some theoreticians, not only mental and anthropologic category, but also an important sociological, national and supranational category. This paper is aimed at contesting these opinions.

Key words: travel chronicles, Fortis, Lovrić, reception, Morlachism, popular paradigm

Marko Dragić

Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu, Radovanova 13, 21000 Split

e-mail: marko.dragic@ffst.hr

USMENA I PUČKA EPIKA U TRADICIJSKOJ BAŠTINI HRVATA IZ MUĆKO-LEĆEVAČKOGA PROSTORA

(...) dobro je da narod sam zaviri u dušu, da otvori krvavu knjigu minulih dana, jer je prošlost vazda zrcalom sadanjeg doba. Dobro je da narod sazna gdje je zgriješio i posrnuo, gdje li se proslavio i podičio. To neka mu je naukom za buduća vremena.

August Šenoa, Seljačka buna

SAŽETAK

U radu se navodi i interpretira dvadesetak primjera usmene i pučke epike. Ti su primjeri nastajali u selima: Kladnjicama, Ogorju Donjem, Ramljanima, Niskom i Brštanovu od 2004. do 2010. godine. Najviše je primjera novelā, te povijesnih predaja. Tamošnji junaci: Stipe Matas, Gale Knezović, Mijoč Galić, kao i Andrijića Šimić i danas su u usmenoj komunikaciji u tome kraju. Potresna je pučka pjesma o Luci Maleš koju su partizani strijeljali 1943. godine. Navedeni primjeri imaju životnu i estetsku funkciju, a značajan ih dio ima antologijsku vrijednost. Prosječna starost kazivačica i kazivača je osamdeset godina, što pored ostaloga upozorava na opasnost od trajnoga gubljenja iznimnoga tradicijskoga blaga. Tradicijska kulturna baština najzaslužnijom je za očuvanje identiteta svakoga naroda. U toj baštini sadržano je višestoljetno i višemilenijsko iskustvo predaka koje je edukativno i didaktično.

Ključne riječi: novela, povijesne predaje, junaci, hajduci, identitet.

UVOD

Usmena epika obuhvaća usmene priče i epske pjesme. Usmene priče obuhvaćaju: bajke, basne, predaje, legende, novele, anegdote; i sitne oblike: šale i viceve. Usmene priče mogu se razvrstati i prema njihovom odnosu prema zbilji. Po toj klasifikaciji imali bi: zbiljske (realistične) i fikcijske (izmišljene, mitične, fantastične). Usmene priče mogu se klasificirati prema motivima, tema-

ma i oblicima. Raznovrsnost usmenih priča svjedoče i njihovi nazivi na raznim jezicima. U starogrčkom *mit, apologos* (novela); latinskom *fabula*; engleskom *story, legend*; njemačkom *Märchen, Sage, Legende, Novelle, Schwank*. Zanimljivo je da se usmene priče u slovenskom, slovačkom, češkom, bugarskom jeziku nazivaju *povesti*. U portugalskom jeziku se zovu: *fabula, historia, lenda, caso* itd. U hrvatskom jeziku poznati su nazivi: *priča, pripovijetka, pripovijest, bajka, basna, kazavica (kazalica), vjerovanja*. (Kazavicom ili kazalicom nazivane su i epske pjesme.) Narod usmenu prozu naziva: *priče, beside, legende*. Usmene priče se, primjerice, u talijanskoj, engleskoj, američkoj filologiji nazivaju legendama.

Građa za rad zapisivana je u podmosećkim i zamosećkim selima tj: Brštanovo, Kladnjicama, Niskom, Ogorju Donjem i Ramljanima, od 2004. do 2010. godine. Građu su, pod mojim mentorstvom, izvorno na terenu snimili studenti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu. Najviše je primjera novelā, te povijesnih predaja. Tamošnji junaci: Stipe Matas, Gale Knezović, Mijoč Galić, kao i Andrijica Šimić i danas su u usmenoj komunikaciji u tome kraju. Potresna je pučka pjesma o Luci Maleš koju su partizani strijeljali 1943. godine.

U etnološkom, antropološkom i filološkom smislu podmosećka i zamosećka sela se na žalost još uvijek svrstavaju u tzv. skupinu *terrā incognitā*. Pored ostaloga, i zbog toga je cilj rada – otrgnuti od zaborava usmenu i pučku epiku, te je multidisciplinarno je prezentirati i valorizirati.

1. BASNA

Basna je vrsta priče u kojoj životinje, biljke ili stvari govore o ljudskim osobinama. Dijalog joj je glavno sredstvo. Novele o životinjama mogu se svrstati kao podvrsta basni. Pod Ezopovim (6. st. prije Krista) imenom do naših je dana došlo 400 basni. Đuro Ferić Gvozdenica (Dubrovnik, 1739.–Dubrovnik, 1820.) u svoja je djela uvrstio mnoge narodne basne, a za naslove svojih latinskih basni uzimao je hrvatske poslovice.

1.1. Vuk i koza¹

Uhvati vuk kozu, koja je bila legla na kraju osim ostalih koza, pa kad pođe da je izjede, a ona mu se stane moliti govoreći da je sada mršava, nego da je ostavi do jeseni dok utije, onda neka dođe i neka je izjede.

¹ Basnu o vuku i kozi zabilježila je Ana Jurić, studentica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 2008., i to prema kazivanju Nikole Matasa rođ. 1938. god. u Kladanjcima. Kladanjce se inače nalaze između Moseća na sjeveru te malog Moseća i Ljubeća na jugu. Svoj naziv Kladnjice vjerojatno baštine

Pristavši vuk na to, zapita kozu kako će je naći kad drugi put dođe, a ona mu odgovori: »Meni je ime Patila pa kad dođeš ja ću ti izaći.«

Potom vuk otiđe, ali koza više nikad ne legne na kraju, nego sve usrid sride drugih koza.

Kad jedno več vuk misleći da je koza već debela, dođe i ne našavši je na onome mjestu stane je zvati: »O, Patila! O Patila!«

Ona mu iz sredine odgovori: »Da nisam patila ne bi se u sridu sjatila.«

Usmene priče često se koriste i u druge neknjiževne svrhe. Njima se koriste i menadžeri i motivatori. Tako, primjerice, jedan od najbogatijih ljudi i motivatora ZIG ZIGLAR u svojoj knjizi *Pogled s vrha* (2000.) navodi basnu koja govori o dva zrna koja su se našla u zemlji i razgovaraju. Jedno zrno se uplašilo i nije smjelo izniknuti a drugo je naraslo u prekrasnu biljku. Ono plašljivo zrno ostalo je u zemlji. Ptica ga je pozobala.

2. NOVELA

Novela je priča o običnim ljudima i njihovu životu. Karakterizira je realističan književni pristup. GIOVANNI BOCCACCIO (1313-1375) napisao je *Decameron* koristeći priče sedam djevojaka i tri mladića koji su 1348. godine pobjegli iz, kugom poharane, Firenze. BOCCACCIO je u pisanoj književnosti afirmirao novelu. U Straparolinoj talijanskoj zbirci novela *Ugodne noći* (16. st.) nalazi se ljubavna priča o Margariti Spolatini koja je noću s Lopuda *plivala svome ljubavniku redovniku na otočiću Sveti Andrija* kod Dubrovnika. Braća je prevare zapaljenom svijećom na pogrešnom mjestu i ona se utopi. (BOŠKOVIĆ-STULLI 1997)

U naše vrijeme Hrvati najčešće pripovijedaju didaktične, šaljive i baladne novele. Novele su nastajale temeljem stvarnih sudbonosnih događaja i osoba.

2.1. Jelina sudbina²

Djevojka Jela se, po očevoj želji, nije htjela udati za bogataša. Udala se za siromašnoga mladića Lovru:

od riječi klada koja označava šumu, panj, komad drveta i sl. Ime sela i područja u kojem se nalazilo (Dubrave) upućuje na zaključak da je u tom periodu selo i njegova okolica bilo pokriveno gustim šumama vjerojatno hrasta (duba, odakle i naziv Dubrave).

² Priču o Jelinoj sudbini zabilježila je studentica Kristina Tešija 2008. godine u Ogorju Donjem, prema kazivanju Josipa Tešije (rod. 1941. god. u Ogorju D.) Kazivač je studentici Kristini Tešija rekao da je tu (i druge priče) čuo od svoje bake dok je još bio dijete, a sada ih on svojim unucima priča. Kristina Tešija navodi: »Ipak, vjerujem da se ove kratke pričice mogu doživjeti u pravom svjetlu

U kući seoskog kovača Jurage rodilo se i raslo šestero dice. Najstarija Jela, pa po godinu dana mlađe 'čeri, njih čet'ri i najmlađi Vice nakon čijeg rođenja se stalo. Čekalo se sina, nasljednika.

Nadaleko poznatom kovaču nije manjkalo posla pa se u kamenitoj kući na kraju sela nije ni u čemu oskudijevalo. Rasle su cure i izrasle u prekrasne udavače te su se momci iz okolnih sela naveliko počeli približavat' u nadi da će ih zapast' čast odabira.

I jedne večeri stari kovač po prvi put dozvoli da se momke pusti na silo. No uz momke je sidila samo ona najstarija jer je običaj da se valja po redu udavati. A Jela je blistala u svoj svojoj lipoti i mogla se komotno istu večer udati. Toliko su bili opčinjeni njenom lipotom a samo o njoj je ovisio odabir.

No stari kovač je već ranije iznio svoja pravila pred nju a u njima je bilo najvažnije da se može udati samo uz njegov blagoslov.

Prošao je taj prvi susret sa proscima, prošlo ih je još deset, no Jela se nije odlučila. Nema momka koji nije iznio svoju želju a skoro svi su se izredali tako da se novo lice više i nije moglo zapaziti.

»Jele moja, vrime je da mi priopćiš svoju odluku. I druge bi se udavale, čekaju.«

»Dragi ćaća, moje srce nije odabralo nijednog od onih koji su dolazili na silo.«

»Onda srce neće ni odlučivati. Šansu si propustila, na meni je da ti odaberem.«

»Ali ćaća, moje srce ipak voli.«

»Pa, al' nisi rekla da nikog nije odabralo?«

»Da, od onih koji su došli na silo.«

Stari kovač, zbunjen, prstima prođe kroz sidu bradu davši joj na znanje da je ne razumi.

»Dragi oče, postoji momak kome sam svoje srce poklonila prije puno godina.«

»Zašto taj nije došao na silo?«

»On je siromaj i po cile dane radi kako bi priranija bolesne roditelje i mlađu braću i sestre.«

»Zanimljivo. Mogu li znati 'ko je on?«

I tad stari kovač sazna da njegova lipotica Jela voli momka iz istoga sela, siromaja Lovru. Šokiran saznanjem da mu je prva uzdanica tako naivna i neposlušna, ustane i bez riječi napusti kuću.

Puno dana stari kovač nije ni pogleda' Jelu, a u kamenu kuću na kraju sela se uvukao čudan nemir. Stara Stana, žena kovačeva, je pokušala i odmah odustala zamoliti muža za milost.

tek kada se njega sluša kako ih priča, dok gestikulira, oponaša glasove i kretnje likova jer to radi na veoma specifičan način.« FF ST, sv. 2008., S.

Čekalo se da Jela promini svoju odluku. Doznala je bidna i koga joj je namijenio. Ta spoznaja ju je naterala da se jedno jutro iskrade iz kuće i zaputi na dalek put. Čula je da gore iza snjegovite planine u šumskoj kolibi živi starica dobročiniteljica.

»Kojin dobron dolaziš, zlato moje?«

»Volin siromaja, a žele me dat' nepoznaton kulaku.«

»I, u čemu je problem? Ja lik za tvoju sudbu ne mogu spraviti.«

»Ne znan šta da uradin.«

»Uradi šta srce traži. Zbogom.«

Prije samog mraka Jela se umorna i odlučna dohvati sela. Umisto staze koja vodi njenom kamenitom domu skrene na stazu ka Lovrinoj kući. Prispila je na skromnu večeru i bez pitanja sila uz svoju buduću obitelj.

»Lovre moj, primaš li me u svoj dom?«

»Da.«

Svima je bilo jasno šta se kovaču desilo kada su ujutro dvoje mladih, Jela i Lovre, krenili s motikama u polju. Snažni, sritni i puni strasti u tren su obavili svoj posa. Crnilo na nebu ih upozori da se kući zapute. Nad snjegovitom planinom, munja je proparala nebo, a Jeli se ukaza lik mile starice koji joj na lice navuče smješka.

»Smiješ se« – kaže joj Lovre iznenađeno.

»A eto.«

2.2. Tajna stare mlinice³

U minulim vremenima mlinice su bile iznimno važna mjesta u kojima su se, dok se žito mljelo, pripovijedale mnogobrojne priče. Jedna je od njih i ona staroga Jandrije, nad tokom rječice Vrbe, za koju se pripovijeda da je starija od tri stotine godina, a uz nju se vezuje priča o careviću koji je u svijetloj kočiji došao u tamošnje mjesto. Carević je živio raskalašenim životom. Međutim, ugledao je siroticu koja je na leđima donijela vreću žita. Dok se žito mljelo, otišla se okupati u rijeci. Vidjevši je голу, carević se silno zaljubio i za dva dana je odveo sa sobom. Radnja te novele dogodila se u vrijeme austrijske vlasti:

Ukopana u duboku jarugu, pod strmim padinama Gradine (ili Romanjske gradine), nad tokom rječice Vrbe smjestila se malena mlinica staroga Jandrije. Jedina veza sa vanjskim svijetom mogla se ostvariti vijugavim puteljkom kojim su se donosile vriće žita na tovarima a vraćale vriće brašna u domove okolnih sela.

Niko nije znao koliko je stara ta mlinica, neki su pričali da je stara više od trista godina i da su se u njoj i okolo nje dešavale čudne stvari.

³ Isto.

Stari mlinar Jandrija je svoj posao naučio od oca a ovaj od svog i tako duboko u prošlost. Kad bi sjeo na ledinu ispod jablana, otpočiniti i sačekati da se jaža napuni vodom koja bi tada krećući se kroz badanj i tapun pokrenula mlinsko kolo, obično bi mu se jezik razvezao i eto ti priča koje su se rado slušale. Uz slasni crnjak kojega je uvijek bilo u demejani, toliko bi se uživio da bi pričajući znao šetati i gestikulirati pokazujući kako su izgledali i što su radili likovi iz njegovih priča. Ja, sam kao mlad više razmišlja o drugim stvarima, ipak sam često sluša te priče iz davnina. Smjestismo se na zelenu ledinu, oni stariji izmijeniše se u ljubljenju« demejane a mi mlađi u očekivanju koja je danas priča na redu.

Ne znan br' te jesan li van ovu ispredika, al evo sad ću. Kažu da je tamo u doba Austrije na ovin našin prostorima bilo jedno skroz dobro vrijeme. Vladali uni i bi sveg' Božjeg blaga. Turke se potralo i presta 'ajdučija. Gradile se ceste, orale njive, sadila loza, a o blagu šta's govorit. U našem mistu nije bilo doma bez snažnog bika i brzog paripa. A ova mlinica moji predaka nije prestala radit ni danji ni noću. I šta's ti vidit, jednom u ovu zabit zalutao jedan njihov plemenita roda. Pričali su da je pomalo bija svoj i da nije baš volija slušat cara, volija je skitat i lumpovat. Ma kad je banija u svitloj kočiji i kad ga je sirotinja vidila pročuja se u tren glas o nenadanom gostu i nije bilo stvora koji ga nije tija vidit i dotaknit. Znalo se da je carev, no nije se znalo zašto je doša'. Niko ga nije razumija nit' je on koga, no poče kolati priča kako je doša sebi nač' ženu. I brajko moj poče trka a kud je on iša ko slučajno bi se tuda našla kakva udavača. Priča moj did da je nje-mu prinija njegov did kako se jednom i ode dovuka. Čudija se i divija kako se kod nas pravi brašno. Proba je vino, ija i pija cili dan, čak je i odspava popodne ovde iza zida. I uto je jedna sirotica donila na leđima vriču punu žita. Dok se mlilo, priča mi did, ona ti brajko moj ode doli ispod one klisure kako bi se oprala. Nu prije toga tamo je otiša i carević i pobro moj vidija golo blago sirotice. Svi su znali da je bila sama, svi su znali da je lipa ma niko osin njega nije vidija njeno golo tilo. Sakriven gleda' i potom mog šukundida zamolija da mu pokaže 'di je njezina kuća.

Priko noći nestalo carevića i kočije sa bilin paripima a za dva dana se otkrilo da i kuća sirotice osta prazna. O'šla s njen. Je kume moj, o'šla i više za nju ni'ko nije čuja. Priča je jedan žandar mom pradidu da tak'e svadbe Beč nije doživija ni prije ni posli.

»A jel' ikad više ode došla?«

»Vrag te berlava odnija, otkud bi ja zna. Znan samo za ledinu di je nekad bila njezina siromašna kuća. Sad je tamo rpa stina i drača.«

»Znaš li išta o njoj?«

»Znan. Priča mi je did da je sirota rano ostala sama. Mater je imala, ma za ćaću se nije znalo osin nagađanja iz priča kako je ona plod ljubavi sa jednim tur-skim begom nastala za čuvanja blaga nigdi odan oko mlinice. Je, je lipi moji, puno tajni krije ova moja kućerina. Puno je ona toga doživila, puno toga ona skriva.«

2.3. Lugarev sin⁴

U noveli *Lugarev sin* isprepliću se mitski i demonološki motivi. Novela pripovijeda o starom lugu Lovri, koji je bio iznimno poštovan. Na pitanja mještana kako je uvijek uspijevaio biti na pravom mjestu odgovarao je kako ga njegova vila nosi. Kada je umro, naslijedio ga je sin Petar, koji nikako nije mogao stati u kraj drvokradicama. Međutim, njemu se vila javila i savjetovala ga kako će postati uspješan kao i njegov otac. Poslušao je vilu. Oženio se. Kada su njega pitali u čemu je tajna njegova uspjeha, odgovorio je da njega nosa vještica. (O vješticama će biti riječi u poglavlju *Demonološke predaje*).

Umra je stari lugar Lovre i u tuzi ostavio ženu Maru i sina Petra. Tak' i se sprovod ne pamti jer je starina bija lik kojeg niko u selima oko gaja nije mrzija. Zna' je svoj posa, a njegova pojava u zelenoj odori s puškom priko ramena nikoga nije mamila u nelegalnu sječu bogatog gaja. Zna je s ljudima i svi su znali kako jedino on, pošten i odlučan, može sačuvati to blago hrastova i cerova.

A taj gaj je bija toliko velik da bi ti tribalo sedan dana da ga čitavog obiđeš. Oko gaja, na rubovima plodnih polja, smistilo se sedan sela sa po stotinjak duša. U tim selima je bilo i dobrog svita i ološa koji je sa zanimanjem gledao na debele i visoke dubove i nadom da ih se može nekažnjeno ukrast'. I bilo je silno puno pokušaja krađe no uvik, ama baš uvik, bi se ukaza' lik lugara Lovre sa posebnim smiješkom ispod sidog brka. I tu bi priči bio kraj. Ma koje kažnjavanje, koja prijava, on je to rješavao ljudski. »Danas pobro bez pisanja, drugi put jok.«

U blizini izvora Vrbe, na južnom rubu gaja smistila se gostiona (vlasnici su bili Katići), u koju su (nediljom i drugim praznicima) rado svraćali ljubitelji pića i igara iz okolnih sela i putnici namirnici.

»A Lovre moj aj reci, onako pošteno, koji tebe vrag u svakom trenu donese tamo di triba?«

»Moja vila.«

»Nu, da vila! Kol'ko ja znan vile su lipe i tanane a ti si, brat bratu, teret od sto dvadeset kila. Da vila!«

A naš Lovre je ozbiljno s'vatija posa koji mu je država dala. Iz uniforme nije izlaziya, neki su pričali da je u njoj i spava'. Ujutro ga niko nije viđao. S mrakom bi se zaputija u gaj, s mrakom se kući vraćao.

Ako su ti bila potrebna drva za ogrjev ili za nešto drugo, najaviš se i svoju potrebu si moga' namiriti. Uz prisustvo Lovre se pilalo, kresalo i odvozilo. Ni'ko nije bija zakinut a on bi zna' reć': »Vidiš kako se sve pošteno može. Čemu krast' i izaživat' ovu moju kuburu?«

⁴ Kristina Tešija zapisala je 2008. godine u Ogorju Donjem. Kazao joj je spomenuti Josip Tešija. FF ST, sv. 2008., S.

No tajnu kako se uvijek nađe di triba i kad triba nikada ni'ko nije sazna' osin ako si virova' u vile.

Sad', nakon pokopa i oplakanog lugara valjalo je nać' pogodnu osobu za taj važan posa. Sin Petar je taman bija za ženidbu i moglo se očekivat' kako će mu taj posa biti povjeren. I već u novo jutro osvanija je na putu obučen u zelenu uniformu svog ćaće s puškom koja mu se klatila na ramenu.

Krenija je put gaja i već za ručak se našao u svom domu. Sutra je dobija dojavu da se tamo daleko na istoku siklo sve u šesnaest. Posjetija je to misto i tužno zaključija kako su ostale tek skresane grane, a ovećoj kolićini hrastova ni traga.

Prolazili su dani i noći, a nekad dobro čuveni gaj je nagrižen sa svih strana. Nije se snaša' i ma koliko god je želija bit' ka' njegov stari, svatija je da on to ne može. Gubija je uzalud vrijeme, luta' i tražija, a uvijek se na drugom mistu siklo i nosilo. Ojađen i tužan dotetura' se do gostione odlučan da u vinu utopi svoju tugu. Tužija se gostionićaru no ovaj mu nije moga' pomoć' osin da ga oko ponoći uputi kući pijana i razdražljiva. Krenija je klancem koristeći škrto svitlo misećine no velika kolićina alkohola ga postavi na ledeni kamen da se odmori. I tako jadan upadne u san.

»Petre.«

»Ja san. 'Ko si ti?«

»Ja san dobra vila tvog oca Lovre. Slušaj me. Vidin da ti ne ide i da si utonija u alkoholni san. Slušaj me i od sutra tvom zlu je kraj.«

»Kako? Kako da u'vatin sve te lopove kad je gaj velik pa mi triba dva dana da dođen do njih?«

»Od sutra ćeš u cik zore poč', a ne za dana kad te svi vide. Važno je da se dočepaš gaja za mraka i da ni'ko ne zna di si. Važno je da te ni'ko ne prati pa makar cili dan bija na iston mistu. Sutra idi pored sela Luga i čekaj.«

Oštar led mu nije da' miran san te se zbunjen prenija tražeći dobru vilu koju je u snu vidija. Uzalud. Dočepa' se kuće i postelje. U cik zore se do'vatija gaja i za dva sata je bija na obroncima iznad sela Luga. Čulo se tupo udaranje sikire u debela hrasta.

»Oće li posa barabe? Dede odmaknite sikire i pile i oden se nacrtajte.«

Uredno je popisa' drvokradice, naplatija štetu i posla' ih kući. Sav sritan se zaputi ka istoku, a da ni sam nije zna zašto. I opet isti zvuk sječiva.

»Ajmo, oden se postrojte!« zapriti zabezeknutim kradljivcima.

I u par dana se krajinom proćulo kako se Petar, starog Lovre sin, uvijek nađe tamo di triba. Proćulo se da nije 'ko Lovre već da odma piše i na licu mista kaznu valja platit'.

U gaju je ponovo zavladao red, rastovi i cerovi su mogli bezbrižno hitati ka nebeskin visinama, a naš se Petar po cile dane nije mica' iz lugarske kolibe posrid gaja.

Red je uspostavljen, a on se jadan nada' kako će mu se ponovo ukazat' njegova dobra vila. No umisto vile ukazala mu se lipa čobanica na jednon od proplana-ka gaja koja je za kratko vrime postala lugarova žena.

A da bi sve ostalo isto, da bi ličija na svog starog pustio je i njegovao brk, simbol muškarca koji traži poštivanje i red.

»Ma dobro lipi moj Petre, rec' ti nami jednu. Čaću ti je nosala vila po gaju i nisi moga taknit granu a da on ne vidi. 'Ko tebe nosa?«

»Vištica.«

»Ma nu.«

2.4. Izvor čarobnog potoka⁵

Voda u tradicijskoj kulturi ima magijsku moć. Nekim vrelima narod pripisuje čudotvornu moć:

Maleno selo pod padinama Svilaje, odvajkada je nosilo glas da ima najlipše cure za udaju. No kako belaj ne spava, u kući starog Stipana rodilo se žensko dite koje kad bi obukao u mušku robu izgledalo bi ka' muškarac. Sa muškima je Luca blago gonila na pašu, sa muškicima je muške igre igrala, a kažu da je svakog muškića koji se usudija porvat' na leđa znala položiti'.

I izrasla Luca za udaju, al' se Luci udavalo nije. Sve iz sela se pouđavale, a naša ti se Luca sa momcima i u balotama natjecala.

Starog Stipana teške brige počele morit', ne zna kako svojoj patnji nač' lik. 'Oda je sa ženon do popa, travara, kriomice Luci u hranu stavlja' čari no ona osta ista. Nijednon momku iz sela, a i iz okolice nije padalo na pamet da zaprosi Lucu. Em je bila ružna, em jaka ko bik i kud ćeš sa takvon postelju dilit.

Dozna' Stipan da iza Moseća postoji stara vračara kojoj ni jedna stvar nije tajna. Nije virova' da će mu pomoć' ali mora je pokušat'. I tako jednog proljetnog jutra u zoru, dok je Luca rkala, iskrade se i zajaha paripa pa prema Moseću ode. Teškom mukom je pronaša' kraj malene kolibe iza najvećeg vrha Moseća.

»Šta'š?« nervozno ga dočeka pogrbljena starica dok je držala na konopu kozu koja je pasla travu.

»Iman muku.«

»A 'ko nema?« govori.

⁵ Isto.

»Iman ćer, osamnajst godina, neće da se udaje.«

»A zašto?«

»Neće i ne može.«

»Zašto?«

»Izgleda ka' muško, ponaša se ka' muško, sve radi ka' muški, a jaka je za dvojicu. Ni'ko je neće, a ni ona neće nikoga.«

»Problem. Oklen si?«

»Ispod Svilaje«

»Tako. Znaš li ti di izvire potok Zmijavac?«

»Otprilike.«

»E, otprilike ćeš otić' na izvor i ujtiti po' litre vode. Al' moraš to napraviti u prvi ponediljak sljedećeg miseca i to kad se sunce pojavi nad Visočicom. Pola sunca vani pola iza, ni prije ni posli, samo tada.«

»A ako bude oblačno?«

»Neće. Muči dok pričan. Potom ajde stazom uz potok do prvih vrba i ispod treće vrbe uberi osan latica šafrana. Odma ih stavi u bocu i nosi kući. Uvečer joj daj da se napije te vode i eto ti.«

»To je to?«

»Napravi to a sad reci kol'ko 'š dat?«

»Ja san sirotinja i iman samo sto kruna.«

»Dobro. Aj zbogon.«

Starica zgrabi novac i nesta u kolibi.

Zaputi se Stipan kući nimalo zadovoljan učinjenim, no kako će znati ako ne prova? Svane prvi ponediljak, vedar i topal. Ranon zoron se Stipan dočepa izvora i ne preosta mu ništa već da odmori i sačeka rađanje sunca. Dočeka, i pola litre boce je napunija. Spusti se pod vrbe te osan latica uroni u bistru vodu. Navečer sačeka da njegova Luca pojede posluženu puru i ko slučajno je upita je li žedna. Kad je klimnila nalije punu čašu vode koja nesta u žednom tilu.

»A lipa okusa.«

Stipan se nasmješi i uputi na počinak.

Ujutro se usta' i sa čuđenjem vidi da Luce nema u postelji. Nije mu bilo jasno šta se dogodilo, al' kad je zaša' u tor i vidija da nema stada zaključio da se nešto desilo.

Oko podneva je prelipa cura, njegova Luca, obučena u monturu koja se za udaju čuvala vraćala stado doma.

I bi mu jasno. Čarolija je uspila. To je Luca, al' ne ka muškić već prava lipotica za kojion bi se momci okrićali..

»Dobar dan oče. Jeste se naspavali?«

»I ne prođe puno dana, a odnekud se pojavi on u biloj uniformi careve garde i odvede novu Lucu u svit koji ženskom čeljadetu i pripada.«

2.5. Čarobne jabuke⁶

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi dobro uvijek pobjeđuje i biva nagrađeno. I zbog toga je tradicijska kultura edukativna i didaktična. Tako je i u sljedećoj noveli:

Bija jedan vrt, pun stabala crvene jabuke, opasan visokon ogradom i brižno čuvan, naročito kad su jabuke zrile. Nit' je 'ko moga' nit' je smija prič tu ogradu kako bi se osladija plodom. Naveliko se pričalo kako su te jabuke bile čarobne. Toliko čarobne da su mogle izličit' i nepokretnog, toliko čarobne da su svaku bolest od tila tirale. No do njih se moglo doć' samo ako vam ih udili vlasnik, brkati sidi starac kojeg su svi poštivali i s dubokin' poštovanjem pozdravljali u rijetkim susretima. Ali te njegove crvene jabuke nisu bile darežljiva ploda. U proliće su se kitile tisućama bilih cvitova, al' na jesen je svaka darivala po desetak plodova. Njih je valjalo brižno čuvat' i poklanjat' onima koji su se s najtežim problemima borili.

Čuo za to čudo pastir Vojko iz sela Glavica kod Sinja te odluči za svog dvadeset godina nepokretnog sina jedinca izmoliti pomoć. Dva dana je pješačija i doša' prid dvor starca, taman u zimu kad se snig već navrh Svilaje udomaćija. Pred kapijon je zateka' dvoje staraca koji su tu valjda istin poslon.

I primi ih starac u svoje dvore, ponudi rakijon i upita: »Ajmo redom, kako ste stizali.«

Ja san mlinar i dolazim iz daleka. Moja bolesna žena već deset godina nije se iz postelje digla pa te molin dobri čoviče da mi udiliš crvenu jabuku spasa.

»Dalje.«

»Ja san drvosječa iz visoke planine Hercegovine, a mene muči to šta mi 'ćerka nikako kuću ne napušta. Puna je straha i boji se dana. Molin te za pomoć.«

»A ti?«

»Ja san pastir iz Glavica. Iman sina jedinca koji već dvadeset godina nije koraka učinija. Pomozi dobri čoviče.«

»Meni su ove godine jabuke loše rodile. Osta' san sa dvi, a vas troje. Dogovorite se.« I ode bez objašnjenja, ostavivši zbunjene goste.

»Šta ćemo sad?« – upita pastir.

⁶ Isto.

»Lako ćemo. Moja žena je i stara, a vaša djeca valja da žive. Prepuštan vam jabuke.« – reče mlinar.

I priopćise starcu svoju odluku, a on sa smiješkom na usnama ih ponudi suhim smokvama koje je odnekud donija.

»Vidite lipi moji kako valja bit čovik. Tebi mlinare zahvaljujem na dobročinstvu i čast mi je što san te u svom domu ugostio, prijatelju moj. Da se vi niste dogovorili ja bi ove dvije crvene jabuke i tako darivao za mlade no moram nagraditi tvoju plemenitost pa ti darujen jabuku koju čuvam za svoju potrebu.«

»Ali plemeniti prijatelju tebi može tribat.«

»Neka, čuvat ću se. Ti si je zaslužija, tvoja je, a sve vas molim da mi javite sve šta se dalje bude zbivalo. Sretno i zbogom lipi moji.«

2.6. Tajna⁷

Nekoć se pripovijedalo o ranim plašilima, prikazama, utvarama koji su narod plašili. Međutim, strahovi su imali i sretan završetak. U selu ispod Moseća narod su dugo plašili noćni zvukovi:

Ni 'ko, ama baš ni 'ko u selu ispod Moseća nije zna ' kakvi su to zvukovi koji su oko ponoći dopirali iz malene kućice nasrid sela. Odavna su u grob odnili posljednjeg stanovnika tog skromnog doma a ni 'ko nije vidija da su se ikad nakon toga drvena vrata otvorila. No oko ponoći se čulo nešto, ka' da unutra ne 'ko boravi. Znatiželja je bila golema, al' strah je bija veći.

I krenile su priče, svakojake i stravične. Sva 'ko je ima ' svoju priču, a mašta je bila neiscrpna. Sve u svemu stvorija se mit da tu borave duhovi i da nije poželjno oko toga nešto poduzimat'.

Uplašeni seljani do popa krenili al' nakon molitve i škropljenja svih kantuna kuće svetom vodicom, oko ponoći se čudna galama nastavljala.

I nije bilo drugog već da se nekoliko odabranih seljana uputi na dalek put kako bi doveli iscjelitelja koji će znat' sa neposlušnin duhovima.

I dođe čudan tip, čudne riči je izgovara', čudne molitve moli i nekoga zazivao al' oko ponoći opet ista pisma.

E sad je već postalo opasno pa se već sa prvin mrakon u kuće zatvaralo. Strah se velik po selu razlija.

Jedne noći odlučila dva kršna momka da stvar dovedu na čistac. Selo je utonilo u mrak a njih dvojica su skriveni u grmlje zove u čekanju. Oko deset sati zamijetili čudnu spodobu kako se provlači ispod plota i nestaje. Čekali su ponoć a onda opet sve po starom: Tada su krenili istin putem kao i spodoba. Otkrili su taj-

⁷ Isto.

ni ulaz. Unutra, uz slabo svitlo potrolejke, vidili su starca kako s drvenom žlicom grebe po zardalnoj tavi.

Skitnica Mrva.

I stvar je bila jasna.

»Je, ja san taj. Šta ću, danju lutan a noću ode spavan. Znan da bi me otirali kad bi znali da san ode i onda san odlučio da vas zaplašim' kako bi ja na miru oden boravio.«

»I šta ćemo sad?«

»A ne znan.«

»Ovako ćemo. Ti Mrva i dalje ode spavaj samo nemoj više strašiti ljude. Može? Može, vitezovi moji. Imate koju cigaru?«

I tako, malo po malo, u selo se vratija mir. Nestalo straha, narod se oslobodija, a naš beskućnik Mrva za dana lutao, a noću na miru hrkao u malenoj, napuštenoj kući posrid sela.

2.7. Kućaruša⁸

Hrvatska tradicijska kultura počiva na biblijskim načelima dobra i zla. Tako je u dobro bivalo nagrađivano, a zlo kažnjavano:

Pod selom Kosom prostiralo se stepenasto polje u dužini dva kilometra ka izvoru rike Vrbe. Nijedan pedelj tog polja nije bija neobrađen jer je to polje hranilo siromašno selo. Svaku godinu je valjalo saditi drugu sortu žitarica jer se virovalo da dva puta isto zasađeno donosi manji prinos.

No postojala je jedna njiva po imenu Kućaruša čiji vlasnik, ratar Šule, nije marija za virovanja pa je svaku godinu sija 'šenicu, a urod je bio uvijek zavidno visok. Bilo je čudno gledat' u tu njivu kako se talasa zlatno klasje dok se okolo zeleonio mladi kukuruz.

Pokušali su susidi doznat' tu tajnu, al' starac je uvijek ima' isti odgovor:

»Kad bi van je otkrija moja njiva više ne bi rađala ovako. Jednostavno ne smin.«

Pokušali su seljani radit' isto, no nakon dva uzastopna sijanja iste žitarice urod je bija manji od posijanog simena.

Al' zla sudbina se primakla Šulinu domu, razbolila mu se žena i uskoro preminula. Dicu nije ima' te je osta' sam, a od tuge i samoće i sam se razbolija. Sve vrime njegova bolovanja služila ga susida Marta, Matina žena sa kojim je imala sedmero sinova. Stari Šule više nije moga' odlaziti' na Kućarušu pa je povirija Mati i sinovima da uzoru i posiju žito. I opet Kućaruša rodi ka nikada.

⁸ Isto.

Taman negdi u vrime vršidbe 'šenice sa Kućaruše, pozlilo starcu te se oprostija od ovog svita. No prije odlaska pozvao je Matu i sinove i zamolija ih da mu donesu list papira i olovku. Napisa 'i preda' papir na kom je pisalo da tu njivu poklanja baš njima. Sklopija je svoje umorne oči i otiša'.

Došla jesen te je valjalo uzorat' njive i prije prvih snigova zasadiť zlatno zrno. Dok su Mate i sinovi sa svojim paripom započimali prvu brazdu na Kućaruši ka njima se zaputila oveća grupa seljana.

»Oće li posa Mate?«

»A tek započinjemo moj Ante.«

»Rec' ti meni moj Mate šta se ti daje u oračinu njive koja nikad nije bila tvoja ni tvoji' predaka?«

»Men' i mojin sinovin ostavija je Šule.«

»Ma nu ti njega! K'liko znan, nit' si mu rod nit' si mu po ženi rod. Zašto unda misliš da imaš pravo?«

»A iman br'te papir koji je potpisa.«

»Ima l' svidoka, kako da kažen, njihovi' potpisa?«

»Nima brte. Samo se pokojni potpisa.«

»E sad ti ja velin da je ta njiva moja. Ja san mu jedini rod, stričević, pa ti sine moj sad striki Mati pročitaj šta se crni na mom papiru. Čitaj!« – naredi mrzovoljni Ante.

Piše 'vako; »Po ostavinskoj raspravi sva imovina pokojnog Šule Karana pripada njegovom rođaku Anti Karanu. Odbor kotara Ogorje Donje.«

»Čuješ li Mate ovo? Crno na bilo sa pečaton. Nu pogledaj!«

»Ne, 'vala. Sine, okreći paripa i kući.«

»I ode Mate sa sinovima, ljut i ponižen.«

Za dva dana neki novi orači su Kućarušu preorali i žito zasijali. Pa' rani snig i prikrija stepenasto polje. Zima bila duga i mrazna, a za prolića kad je snig okopnija svugdi po njivama se zelena mlada 'šenica pojavila. Svugdi, samo ne na Kućaruši.

Sa čudon je Ante šeta' gori – doli i mrmlja ljutit. Ni jednu klicu nije ugleda pa je preora' i posija' kukuruz.

A tamo na kraju polja pored samog gaja di je Mate ima' njivu nikla i sazri-la pšenica k'o nigdi. Toliko zlatnog zrna njegov siromašni dom nikad' nije ubra'.

I tako svaku godinu.

A Kućaruša starog Šule posta obična ledina na kojoj se moga' ubrati samo korov, čičak i ostali nameti.

3. PREDAJA

Predaja je vrsta priče koja se temelji na vjerovanju u istinitost njezina sadržaja. Golem je broj usmeno-proznih oblika u svetim knjigama. *Vede (usmeno znanje)* je staroindijsko-sanskrska sveta knjiga a nastajala je od 16. do 6. st. prije Krista. Zahvaljujući usmenoj predaji, u Indiji i danas živi sveto pleme Veda. U *Bibliji* (13. st. prije Krista – 1. st. poslije Krista) je mnogo usmenih predaja i legendi. Takva je, primjerice, potresna priča *Judita* (2.-1. st. prije Krista). Na značaj i ulogu usmene predaje, starozavjetni su pisci više puta ukazivali i poticali njegovanje vjerne usmene predaje, a uzorno je Pavlovo učenje: *Prema tome, dakle, braćo, budite postojani i držite predaje kojima smo vas poučili bilo usmeno, bilo pismom!* (2 Sol 2, 15.). Sveti Pavao nastavlja *Naređujemo vam, braćo, u ime Gospodina, Isusa Krista, da se klonite svakoga brata koji neuredno živi i ne drži se predaje koju ste od nas primili.* Usmene predaje nalaze se i u *Talmudu (usmenoj znanosti)* sastavljenom na temelju židovskoga tumačenja *Staroga zavjeta*. *Tipitaka (tri košare)* sveta je knjiga budizma koji je utemeljio Gautama Buddha (563. - 483. pr. Kr.). Ta knjiga sadrži Budine govore, komentare, filozofsko-religijske traktate i lirsku poeziju. U *Kur'anu* (612.-653.) su, također, prisutne usmene predaje.

Mjerila po kojima se predaje klasificiraju motivska su, tematska, funkcionalna i druga. Povijesne predaje; Etiološke predaje; Eshatološke predaje; Mitske (mitološke) predaje; Demonske (demonološke) predaje; Pričanja iz života. Legenda je zasebna vrsta usmene priče.

3.1. Mitske predaje

Mitske predaje pripovijedaju o vilama i povijesnim osobama kojima je narod pripisao nadnaravnu moć. Pomagale su junacima i samo noću dolazile u sela. Priča se da su zavodile mladiće javljajući im se u snu. Jedni pripovijedaju da su ih vile izliječile; drugi da su siromašnim djevojkama pomagale brže istkati ruho za udaju; treći da su pomagale nejakim pastirima; četvrti da su mlade prenijele preko jezera u planinu, a stare pred crkvu itd. Činile su zlo jedino ako bi im se tko zamjerio izdajući tajnu da im je jedna noga magareća, konjska ili kozja. U narodnoj percepciji vile su bajkovite ljepotice, gotovo uvijek u dugim bijelim, rjeđe plavim haljinama, dugih zlatnožutih počesljanih kosa, s modrim ili zelenim očima i imale su nadnaravnu moć. Narod pripovijeda i o vilenjacima i viličetu. Od povijesnih osoba kojima narod pripisuje mitsku moć najčešće su Marko Kraljević, Janko Sibinjanin, Stojan Janković, Mijat Tomić, Andrijića Šimić i dr. mitske predaje često imaju razrađenu fabulu, a pripovijedaju se kao memorati.

Vile u 6. st. spominje bizantski pisac Prokopije iz Cezareje. Vile se spominju i u *Zlatnoj legendi* Ivana Zlatoustog s početka 12. st. (KULIŠIĆ, 1979.)

3.1.1. Vila⁹

Divojčica u Svilaji čuvala ovce i krave i puton naiđe na ženu u biloj vešti, duge kose zapetljane u kupine. Divojčica se pripade kad ugleda da je ženi jedna noga magareća. To je bila vila. Zamoli vila divojče da jon rasplete kosu iz kupina i da jon ne prikinе nijednu vlas. Divojčica uradi šta jon je vila rekla, a za nagradu jon vila dade vričicu pumu zlatnika i reče jon da je ne otvara dok ne dođe kući na ognjište. Al divojčica nije mogla izdržat i blizon kuće otvori vričicu, a nato se svi zlatnici pritvoriše u ugljen, te divojče ostade bez nagrade.

U Ramljanima je u tradicijskoj kulturi vila Zvonimira, posestrima mila, koja boravi na Mosoru planini.¹⁰

3.1.2. Divljak¹¹

Dva brata naopako živili. Dodijalo jim stat kod kuće pa odu po svitu tražit zla. Namiru se na divljeg čovika, što ima samo jedno oko. Pita ji on: »Di iđu?« Oni u svojoj oholosti kažu, da iđu tražit zlo. »Dobro, reče on, ajte za mnom«. Divljak je pazija ovce.

Prikupi on ovce, a ona dva brata š njim. Dođu prid pećinu, di stoji divljak. Već je dobro mrklo se. Uđe u nju i naloži vatru. Uvati jednoga brata, zakolje, natakne na ražanj, ispeče i izide. Oni, šta je još živ, uteka bi, nu vrata su na pećini zavaljena velikim kamenom pa ne more odvalit ga. Divljak kad je večera zasp.

Živi brat uzme ražanj pa ubode ga u oko. Sadre jednoga ovna i zavuče se u mišinu. Ujutro digne se divljak, odvali s vrata stinu pa pušća ovce, sve ji pipi, da mu ne bi se provuka oni čovik, jer kako je brez oka.

Tražija ga zaludu, jer mu se je prokra u ovčijoj koži. Kad je nekoliko odmaka, ništo reče divljaku, a on mu baci zlatnu jabuku. Čovik je uzme u ruku, ma ruka i jabuka sve se prilipi k zemlji. Divlak počme trčat k njemu. Jadni čovik vidi se u nevolji, odsiče ruku poza šaki i uteče, a divljak mu govori: »Ajde, ajde, pa kaži tamo, kako ti je bilo amo«

U priči koja slijedi nalazi se antički grčki motiv o *Polyphemu*. (Usp. Jagić, 1867.) Istovjetan je motiv i u priči *Divljan* zapisanoj 2004. godine. (Vidi: Dragić, 2005.b)

⁹ Predaju o Vili zabilježila je studentica Marijana Elez 2008. godine u Ogorju Donjem prema kazivanju najstarije tetke njezina oca tj. Marije Elez (rođ. 1923. god.). FF ST, sv. 2008., S.

¹⁰ Zapisala studentica Antonija Škomrlj 25. travnja 2006. godine u Ramljanima, prema kazivanju Anice Škomrlj (djev. Prkić, rođ. 1913. god.). FF ST, sv. 2006., S.

¹¹ Marijana Elez zapisala je 2008. godine u Ogorju Donjem. Kazala joj je spomenuta Marija Elez. FF ST, sv. 2008., S.

3.2. Etiološke predaje

Etiološke predaje nastaju na temelju povijesnih događaja i osoba i iz ljudske potrebe za objašnjenjem uzroka i podrijetla nastanka naziva pokrajina, mjesta, lokaliteta, grobova, groblja, prezimena; nastanka i nestanka jezera, vrela, bunara, čatrnja, virova, ponora te uzroka različitih pojava u prirodi i među ljudima. Težnja k objašnjavanju i tumačenju etioloških predaja stara je koliko i ono što one tumače. Etiološke predaje nastaju na povijesnoj, mitskoj, demonološkoj, legendnoj razini. Neke su etiološke predaje nastale na temelju priča iz života.

3.2.1. *Veljačin Uga*¹²

Baba čuvala stado koza u Svilaji. Kako je zima išla svomen kraju (kraj veljače), a sve se koze okozile, baba se uzoholila. Kraju veljače je pivala: »Veljaj, veljo, doveljala si, / u mene su jarčići, od pedlja im roščići«

Veljača se razbisni i odluči zadnjih pet dana uđrit babu, koze i jarčiće žestokon buron, snigon i ledon. Svi nastradaše od zime. Od tada se to misto u Svilaji di je baba čuvala koze zove »Veljačin uga«.

Motiv o smrznutoj oholjoj babi s ovcama i danas je čest u pripovijedanju Hrvata. (Vidi: DRAGIĆ, 2005.b)

3.3. Demonološke predaje

Demonološke predaje u osnovi imaju osobni doživljaj, susret s demonološkim (onostranim) bićem. Najčešći demoni u toj vrsti naših predaja su: *vještice, stuhe, irudice, kuga, kučibabe, vukodlaci, čaratani, đavao (vrag-crni ovan, crni pas), zloguke ptice (gavran i kukviža)*, te razna *plašila, prikaze, utvare*.

Po narodnom vjerovanju vještice su stupile u savez s đavlom pogodbom koja se potpisivala krvlju. Konkretna ženska osoba bi đavlu prodala dušu, a đavao bi njoj dao *natprirodne moći*. Zamišljane su kako jašu na metli s grbom na leđima i dugim nosom. Ulazile su kroz ključanice, spolno bludničile s đavlom, jele djecu, držale tajne sastanke, spremale masti za ljubavne napitke, izazivale razne bolesti i ludilo, gušile pri spavanju itd. Prva je vještica spaljena 1275. g. u Tuluzi, a zadnja 1793. g. u Posanu. Neki misle da je u tom razdoblju spaljeno do milijun vještica. U Hrvatskoj je spaljivanje vještica zabranila Marija Terezija 1758. g. Vjerovalo se da ima i lijepih vještica jer i đavao voli što je lijepo. Razlikuju se vještice u bajkama i demonološkim predajama. Vještica u bajci je bezimena i zla, a u predaji je to konkretna osoba koja nano-

¹² Isto.

si zlo. Vještice se još nazivaju: *more, štrige, coprnice, babe*. Po narodnom vjerovanju postojali su i *višci (vještci)*. *Stuhe* su slične vješticama. U Stocu se vjerovalo da su se *stuhe* prikazivale u obliku vatre i plamena. Pričalo se i o *stuhacima*. *Irudice*¹³ su demonološka bića koja su predvodila olujno nevrijeme.

Kuga se, po narodnom vjerovanju, pokazivala kao kostur djevojčure u bijelim haljinama, a nestajala je u obliku vatre. Svojim je dodirima izazivala smrt. U srednjem je vijeku od kuge u Europi umrla trećina pučanstva. U Bosni i Hercegovini mnogo je kužnih *grebova* i *grebalja*.

Kučibabe su, po narodnom vjerovanju, živjele u vodi i tamo odvlačile djecu koja bi se približila vodi.

Davao se pojavljivao u obliku crnoga ovna, psa, magarca i navodio ljude na grijeh.

Zloguke ptice kukviža (sova ušara) i gavran po narodnom vjerovanju pretkazuju tragediju ili smrt.

Pritvara (utvara, prikaza, sablast, strašilo, avet, mindice) je po pučkom vjerovanju rugobno čudovište koje se čovjeku priviđa noću u obliku nakazne životinje: crnoga ovna, crnoga (ali i žutoga) psa, zeca, mačke i sl.

Demonske predaje o *vukodlacima* pripovijedaju o mrtvacima koji su zbog teških grijeha četrdeset dana nakon smrti ustajali iz groba. Ako su za života bili pijanice, pojavljivali su se kao mješina puna vina, a ako nisu bili pijanice, pojavljivali su se u obliku mješine pune vodom. Nestajali bi kada bi bili probodeni glogovim kocem (ili sa sedam glogovih kolaca). U nekim krajevima (primjerice Hrvatskomu zagorju) vjerovalo se da će se pokojnik povukodlačiti ako preko njega prijeđe mačka. Vukodlaci su se još nazivali, primjerice u trogirskom kraju, *kudlaci*, na Korčuli *tenci*; nazivali su se i *kodlaci*. (Vidi: DRAGIĆ, 2008) Vukodlaci su zli i uvijek nastoje naškoditi čovjeku, a često uzimaju različite životinjske oblike. Prema pričama oni se okupljaju na raskrižjima putova od dvadeset tri do dvadeset i četiri sata. Za čovjeka nije dobro da se u to doba zatekne na putu jer bi mu se moglo dogoditi svakakvo zlo. Zbog toga se na raskrižjima putova postavljalo raspelo kao obrana od zlih sila, ali i pomoć u rasuđivanju pravih smjerova putovanja. Demonološke predaje o *vukodlacima* pripovijedaju o mrtvacima koji su zbog teških grijeha četrdeset dana nakon smrti ustajali iz groba. Ako su za života bili pijanice pojavljivali su se kao mješina puna vina, a ako nisu bili pijanice pojavljivali su se u obliku mješine pune

¹³ Po predaji sveti Ivan Krstitelj i Herod bili su prijatelji. Kada je Herod za ženu uzeo ženu svoga brata Filipa Herodijadu, sveti Ivan ga je ukorio. Tada je Herod svetoga Ivana utamničio. Na proslavi Herodova rođendana plesala je Herodijadina (Irudičina) kćerka iz prvoga braka. Zadržala je Heroda i on joj je obećao ispuniti želju. Kako ona nije znala, pitala je majku, a ona joj je rekla da traži glavu Ivana Krstitelja. Kralj joj je ispunito želju, zapovjediši da joj na pladnju donesu glavu svetoga Ivana Krstitelja. (Mk 6,14-29; Mt 14,1-12; Lk 9,7-9: 3,19-20)

vodom. Nestajali bi kada bi bili probodeni glogovim kocem (ili sa sedam glogovih kolaca).

*A, lipa moja, vukodlak ti čovik postane poslin smrti, ako je prije bio zao. Šetan, kažu uniđe u grob, ispije mu krv i salije u mišinu. Po noći se skita po selu, straši čeljad i napastuje ljude. (...) A bija je i smrdež. Smrdi pogrda ko lešina.*¹⁴

Demonološke predaje plaše i upozoravaju slušatelje i čitatelje, ali i objašnjavaju uzrok pojavljivanja demona.

3.4. Povijesne predaje i epska pjesma

Povijesne predaje, usmene i pučke epske pjesme kazuju o sudbonosnim povijesnim događajima i osobama. Hrvati najčešće kazuju povijesne predaje: o ilirskoj kraljici Teuti; o strašnom delmatsko-rimskom ratu koji je bio prije više od dvije tisuće godina; dolasku Hrvata u današnje krajeve; kralju Tomislavu, Kulinu banu, kraljevima, hercegu Stipanu Vukčiću Kosači, kraljici Katarini, uskocima, hajducima i dr. Mnogo je predaja o stradanjima, progonima i pogibeljima kršćana i uništavanju njihovih crkava i samostana. Predaje kazuju o mnogobrojnim mučenicima i mučenicama. Njihovim grobovima narod stoljećima hodočasti. Nekim grobovima i crkvama hodočaste i muslimani i pravoslavci. Za razumijevanje povijesnih predaja i etioloških predaja koje su nastale na povijesnoj razini važno je poznavati povijesni kontekst tih predaja.

U mosečkom kraju, u suvremenom narodnome pamćenju su vojvode, harambaše, hajduci i druge poznate osobe kap npr.: Ivo Senjanin, Stipe Matas, Gale Knezović, Mijoč Galić, Andrijica Šimić, kao i baka Luca Maleš koju su 1943. godine strijeljali partizani. Mate Galić, rođen 1919. godine, sjeća se kako se u Niskom pričalo i o Ivi Senjaninu¹⁵, u čijoj je kuli Mate spavao, Marku Kraljeviću¹⁶ te Ljutici Bogdanu za kojeg kaže da je imao imanje u Radošiću.¹⁷

¹⁴ Antonija Škomrlj zapisala je 25. travnja 2006. godine u Ramljanima. Kazala joj je spomenuta Anica Škomrlj FF ST, sv. 2006., S.

¹⁵ Ivo Senjanin (Ivan Vlatković), uskočki vojvoda (? – Karlovac, poslije 24.VII.1612.). Kao kapetan ratovao po Albaniji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Istaknuo se u borbama za Klis i Petrinju u *Dugom ratu* (1593.-1606.). Optužen za krađu žita i pogubljen. Uzalud je senjski kapetan svjedočio da mu je dao žito za njegove vojnike. Pomilovan je nakon pogubljenja.

¹⁶ Marko Kraljević (? – Rovine, 1395.) sin je srpskoga kralja Vukašina kojega je na vrelu, dok je pio vodu, umorio njegov sluga kako bi se dokopao zlatnoga lančića koji je kralju visio o vratu. Nakon Vukašina za kralja Srbije, Bosne i Zapadnih strana okrunjen je Tvrtko Kotromanić, ban (1353.-1377.) te kralj (1377.-1391.). Kraljević je omilio narodu zbog svojih junačkih borbi protiv Osmanlija. Nije poznato kako je postao osmanlijskim vazalom. U srpskoj je tradiciji kletva Marka Kraljevića kojom je prokleo Osmanlije i molio Boga da izgube bitku protiv Mirčeta, pa makar i on poginuo. Poginuo je na Rovinama 1395. g. boreći se na strani Osmanlija protiv vlašskog (rumunjskog) vojvode Mirče.

¹⁷ Josip Galić zapisao je 2009. godine u Niskom. Kazao mu je Mate Galić rođen 1919. godine. FF ST, sv.

3.4.1. Hajduci i drugi narodni junaci

Padom Bosne pod Turke 1463. godine, u njoj se javljaju uskoci i hajduci. Hajduci su neprestano i iznenada napadali Turke po planinama i gudurama. *Koji put prodirali bi viteški hajduci do careva šatora, pa bi onda opet u planine uzmakli.* U povijesnim izvorima hajdučiju i četovanje spominje 1550. godine putopisac Zeno, a za vrijeme *Kandijskoga rata* (1645.-1669.) bili su na vrhuncu. Mnogi su Hrvati iz Bosne i Hercegovine bježali u Dalmaciju. Mletačka ih je vlast, nemajući dovoljno vojnika, poticala da uskaču u Bosnu i Hercegovinu i napadaju i hvataju Turke kao robove za galije. Dok su četovanja činjena u skupinama, na poticaj ili sa znanjem vlasti, hajduci su bili više samostalni. Među hajducima bili su *hajduci zulumčari* (*turski hajduci*). Šieh Gaibija je bio vođa *kupreških turskih hajduka* koji su u Rami 4. siječnja 1557. zapalili i opljačkali samostan, a franjevce pobili. Uz hajduke zulumčare bilo je i hajduka osvetnika, za koje Ferdo Šišić piše da su oni odvažni ljudi koji su *kroz cijelo vrijeme turskog ropstva, podržavali smisao za slobodu i oslobođenje.* Ta junacka borba za *zbacivanje turskog jarma najljepša je naša epopeja, u kojoj su hajduci i uskoci glavnim junacima* (DŽAJA, DRAGANOVIĆ, 1994.).

Postojali su, također, muslimanski hajduci *osvetnici*. Naime, od XVII. stoljeća muslimanski su seljaci bili izloženi stalnim povećavanjima nameta, zulumima spahija i turske vlasti. Zbog toga se javljao otpor muslimana seljaka prema vlasti što je uzrokovalo pojavu *hajduka muslimana*. Poznato je da su 1639. godine ti hajduci predvođeni harambašom Abdurahmanom napali karavanu trgovaca od 400 ljudi u Ravnom (na putu iz Splita preko Duvna, Rame do Visokog) i ubili 19 trgovaca (ČEHIĆ, 1985).

Budući da hajduke i uskoke osvetnike nije poticala pljačka nego osveta prema turskim zlodjelima, narod ih je držao junacima i zaštitnicima pa je o njima ispevano mnoštvo pjesama i ispričano mnogo predaja.

Postojali su i hrvatski i srpski *hajduci razbojnici*. Takav je, primjerice, bio harambaša Nikola Maleta koji je zaprosio Anđu Bailovu iz Livna, a kad ga je ona odbila, on joj je zaprijetio da ne će ni drugoga ljubiti i da će je od svatova oteti.

2009., S. Nisko je smješteno u dolini između Moseća na sjeveru i Ljubeća na jugu, a okružuju ga četiri gradine. Visinom (536 m) ističe se gradina koja se nalazi 1,5 km sjeverno od Galića. Južno od te gradine nalazi se Kulina, ilirsko naselje. Postoje i pretpostavke da je gradina mogla biti sjedište starohrvatske župe Zmina. Tomu u prilog idu i pronađeni ostaci starohrvatske bazilike u polju ispod Kuline u blizini Crkve svetoga Ivana. Ljepotom se ističe kompleks bunara »Rajčica«, koji se sastoji od jedanaest bunara i jedne veće lokve. U narodu se vjeruje da bunari postoje od pradavnih vremena i da je svako pleme imalo po jedan bunar. Takva se tradicija zadržala sve do danas pa svakom zaseoku u Niskom pripada po jedan bunar. Nisko sada pripada župi Brštanovo.

3.4.1.1. *Stipe Matas, predak Matasa*

U Kladnjice su najprije doselili (Matasovići) Matasi, a u tome su mjestu živjeli prije Kandijškoga rata. O tome svjedoči i Kačićeva *Pisma od vitezo-va drniških i zagorskih*, u kojoj se među ostalim zagorskim junacima spominje i junak *Matase Stipan* kojeg Matasi iz Kladnjica smatraju svojim pretkom. Stipan Matas je hrabro izišao na junački megdan s carevim (turskim) junakom. Svoga konja Putalja htio mu je posuditi glasoviti uskok Stojan Janković¹⁸, ali Stipan Matas nije mario za te riječi, nego je hrabro na sejsanu konju žutcu *poletio uz to ravno polje*. U tom je dvoboju pobijedio Stipe Matas (Vidi: KAČIĆ, 1987.).

Budući je Stipe Matas Jankovićev suvremenik, znači da je živio u 17. stoljeću. O Stojanu Jankoviću Hrvati i danas pripovijedaju priče i kazuju epske pjesme. U Ramljanima je, primjerice, i danas u pamćenju pjesma *Ropstvo Stojana Jankovića, junaka iz Ravnih kotara*.¹⁹

3.4.1.2. *Gale Knezović*

Galići su u Nisko stigli u 18. st., a podrijetlo im je, najvjerojatnije, od Knezovića, koji su u davnoj prošlosti imali svoj plemićki grb. Kako su se u vrijeme Turaka selili u razne krajeve, teško je bilo pratiti kretanje tog plemena pa su neki od njih počeli mijenjati prezimena. Galić su već u 17. st. nakon smrti njihova praoca Gale prešli s prezimena Knezović na novo prezime. Tada su napustili grb Knezovića i dobili novi plemićki grb.

¹⁸ Ne zna se točno kada je rođen glasoviti uskok Stojan Janković. Sin je Janka Mitrovića. Janković se se istaknuo u Kandijškom ratu. Godine 1666. zarobljen je i odveden u Carigrad odakle nakon 14 mjeseci bježi. Mletačka ga je vlast odlikovala naslovom »kavaliera« i dodijelila mu u feud imanje u Ravnim Kotarima. U *Morejskom ratu* uspješno je ratovao u Lici. Godine 1685. protjerao je Turke iz Gračaca, oslobodio Kotare od Turaka (1688.), prodro u Liku do Ribnika i osvojio kulu u Lapcu. Pomažući carsku vojsku, oteo je sa Smiljanićem Zvonigrad i Rakovnik. Sudjelovao je i u oslobađanju Sinja (1686. godine). Opjevan je u mnogim narodnim pjesmama. Pjesmom *Ženidba Janković Stojana* koristio se francuski pjesnik Lamartine u svojemu spjevu *La Chute d'un Ange*. U ljeto 1686. Stojan Janković je izvršio poznati pohod na Mostar. (Palavestra, 1969/1970.) Godine 1687. ramski gvardijan Stjepan Matić zatražio je od sinjskog providura Mate kapetana da spasi ramske redovnike i puk. Tada je Mate kapetan pozvao u Sinj Stojana Jankovića iz Kotara, Matu Daničića iz Primorja i Pavla Mandušića iz Otoke. Svaki je od njih skupio po tristo momaka te su, okupivši se u Sinju, krenuli prema Rami. Stojan Janković je zapovjedio Mati Daničiću da ide uz Neretvu pa preko Mostarskog blata i Rakitna prema samostanu u Rami na Šćitu. Pavlu Mandušiću je zapovjedio da ide uz Neretvu prema Konjicu i odatle prema samostanu na Šćitu. Stojan je krenuo prema Kupresu pa preko Uskoplja na Mejnik kod Uzdola i odatle prema samostanu. Tako su od turske sablje spašeni ramski franjevci sa svojim pukom koji su bili prisiljeni napustiti stoljetna ognjišta naselivši se u Trilju, Sinju, i Ravnim Kotarima. Sa sobom su ponijeli čudotvornu Gospinu sliku koja se od tada nalazi u Sinju (*Čudotvorna Sinjska Gospa*). Pogibiju Stojana Jankovića opisao je Ivan Aralica u romanu *Put bez sna*.

¹⁹ Antonija Škomrlj zapisala je 25. travnja 2006. godine u Ramljanima. Kazala joj je spomenuta Anica Škomrlj FF ST, sv. 2006., S.

Gale Knezović rođen je, prema predaji, u selu Kozica godine 1588. godine. Živio je kao samostalni hrvatski ratnik. Imao je konja crne boje kojem je dao ime Vranac, a koji je na sebi imao mletačku odoru. Sam je Gale nosio: štit, koplje, sablju i gluhu topuzinu, a na sebi je imao oklop, pancir košulju i kacigu, također sve dobiveno od Mletaka. Narod priča da je Gali neki Turčin, vjerojatno beg, nudio zemljište za konja Vranca na što ovaj nije pristao. Poput drugih hajduka i uskoka i Gale se oženio, ali prema predaji jedno vrijeme nije imao djece pa su ga travari zajedno sa ženom poslali u brdo vjerujući da će tamošnja klima pomoći njegovoj ženi da zatrudni. Lokalitet gdje se Gale naselio i sagradio kuću zove se Kućerak, a pored te kuće prolazio je *Rimski put*. O životu Gale u usmenoj je komunikaciji i sada epska pjesma, u kojoj se kazuje o Galićima koji su se nekoć prezivali Knezovići. Njih sedam braće doselilo je u Proložac Donji i odatle su se raselili. Gale je došao u Kućerak. I ondje su kršćani patili od turskih zulumata, među kojima je bilo najteže *Pravo prve braćne noći* (Ius primae noctis) po kojem su kršćanke svoju prvu braćnu noć morale provesti s begom, agom, pašom ili drugim turskim vlastodršcima. Mnoge su kršćanke ostajale trudne te su nakon toga rađale djecu svojih krvnika silovatelja. Neke su djevojke kazivale silovatelju za koga se trebaju udati, a ako bi ih odbio, njihov odabranik morao je pobjeći ili bi bio pogubljen. Mnogo je povijesnih predaja koje kazivači i danas o tome pripovijedaju. Ista je sudbina zadesila mladoženju Barešića trećega, koji nije mogao podnijeti tu sramotu. Dok je beg s njegovom mladom bio, ušao je u sobu, ubio ga i skrivao se kod zaštitnika Gale.

PJESMA O GALI HAJDUKU²⁰

*Gusle moje od suva drveta,
još vam slava u Galića cvita.
Na vama je koža od ždribeta,
a na koži konjić od drveta.
Gudalo vam od liskove grane,
struna vam je od kobile vrane.
Mnoge majke suze prolivaju,
kad vas moje ruke pribiraju.
Moram reći i meni je mило,
kad vas metnem ja u svoje krilo.
Po drvetu crvena je boja,
poslušaj me, mila majko moja.*

*Čuj me i ti moj premili ćaća,
i susjedi, kao da ste braća.
Čuj me i ti, moj pokojni dide,
kako gusle javorove gude.
Rado bi ja tebe oživio,
tvoje pisme redom ispivao,
nije, dide, umrla ti duša,
kada pivam nek me ona sluša.
Nek me sluša cilo naše pleme,
evo na dar pisme im od mene.
Ova pisma kolika god bude,
veselit će iz Galića ljude.*

²⁰ Pjesmu je zapisao Josip Galić u Niskom 2009. godine, prema kazivanju Stanka Galića (rođ. 1937. god.). FF ST, sv. 2009., S.

*Jer ih sića na davna vrimena
i na povist Galića plemena.
Sedam braće Knezovića bilo,
u Proložac Donji doselilo.
Doselilo sa ženama i dicom,
rastali se sa selom Kozicom.
Jedan od njih u Kozici osta,
al' i njemu tamo biše dosta,
te se tada iz Kozice Male,
doselio u Vinjane Gale.
Gale pade na Kučerak goli,
za svoje se zdravlje Bogu moli.
Da mu Bog da zdravlja što bolje,
da on Turke po Krajini kolje.
Turci raju na muke stavljaju,
redom tuku, pale, otimaju.
Haračlije svaki dan hodaju,
traže harač od raje da daju.
Haračlije, siloviti Turci,
svuda viju kao gorski vuci.
Od zuluma turskih haračlija,
patila je Barišića raja.
S Jamanima isto su učinili,
sve ih redom tada porobili.
Opljačkali i sve im odnili,
jadnu raju strašno ucivilili.
Al' da skandal sada bude veći,
oženi se i Barišić treći.
Lip je momak takvog ne ima,
a još lipšu divojku uzima.
Sva je kuća u veselju sjala.
to je bila tradicija mala.
Gledat malu s očima veselim,
od po noći svu u suzama vrilim.
Guslar gusli, a ganga se ruši,
al' veselje Kresović uguši.
Beže sada Barišiću priđe
i naredi da spavat iđe.
Ne smi momče besidu da vrati,*

*posla drugu s begom spavati.
Al' ne prođe još ni pola sata,
kršno momče zakuca na vrata.
Silno Ture vitnuti se s kreveta,
zašto njemu on posa ometa.
Ali momak živce izgubio,
na Turčina on se rasrdio.
Zatim skoči kao vuk u skoku,
granaliju priturio oku.
Puče puška u noćnoj tišini
i raznese bega u prašini.
Sad se momče ka Gali uputi,
dok ne čuju za to Turci ljuti,
jer sad Turci ne imaju prave,
Barišića da traže kod Gale.
A Gale ga isporučit neće,
neka momče slobodno se kreće.
Tako osta nekoliko dana,
iđu Turci sada s svih strana.
Iđu Turci sada gore za osvetu,
Barišića pleme da umetu.
Da je kome poslušati bilo,
što im Turčin zapriti nemilo:
»Glavu ću vam kao zmiju tući,
vaše selo u oganj obući.
Ni za misto neće vam se znati,
sve će crni oganj progutati,
ako vam se ubica ne vrati.
Subota je, jutro, sada zora,
ubojica pronaći se mora.
Čujte dobro ne bude li tako,
granut će vam jutro naopako.«
Što rekoše tako učiniše,
Barišiće redom popališe.
S Jamanima isto učiniše,
po Bosni ih redom iseliše.
Sada sami ostadoše Turci,
žedni krvi kao gorski vuci.
Njih se Gale nije poplašio,*

*na Kućerku on se utvrdio
 i hajdučki život nastavio.
 Na temelju pokojnoga Gale,
 sada ima nešto kuće male.
 Imao je Gale pet sinova:
 Bernardina, Petra i Martina,
 još Mateja i mlađega Ivana.
 Al' sinovi još su bili mali,
 nisu mnogo oca pomagali.
 Već se otac sam po sebi bori,
 po Dubravi svuda Turke mori.
 Kad bi Turci Dubravom šetali,
 Gali odmah pod oko bi pali.
 Jer imade sitna vidilica,
 di i danas igraju se dica.
 Prije stina nije se vidila,
 jer je prid njom gusta šuma bila.
 Na stinu bi Gale privilegao
 i ovaku pušku zaklinjao:
 »Puško moja, ne ostala pusta,
 nemoj mene vatrom privariti,
 za oko te neću ni moliti!«
 Puca puška, u prazno nikada,
 samo Turčin do Turčina pada.
 Dosta Gale zada Turcim jada,
 kad bi Gale žetvu obavio,
 svog Gavrana on bi privatno.
 Obima ga rukam zagrlio,
 pa ovaku njemu govorio:
 »Moj, Gavrane moje milovanje,
 vrime dođe da se sada pođe,
 da se pođe, među Turke dođe.
 Ako tebi gospodar pogine,
 nemoj da te koji Turčin stigne,
 jer odavno stalo im do tebe,
 da te koji ostavi za sebe!«
 Ajvan jeste, govorit ne znade,
 nogom kopa a ušima striže,
 od veselja ljuto gvožđe grize.
 Kad bi Turcim Gale dojašio,*

*mrtve bi ih konjem prigazio.
 Zatim bi im dukate digao,
 na Kućerak opet se vraćao.
 Nisu znali što će učiniti,
 već počеше odatle bižati.
 Dok je Gale Turke razgonio
 i svoje je pleme razmnožio.
 Svoga Matu u Goricu posla,
 Petar s njim na Kućerku osta.
 Dva unuka Franu i Andriju,
 posla pravo u Tursku Dubravu.
 Na ognjište Barišića kleti,
 kojima se Turadija sveti.
 Njih su Turci redom popalili,
 al' Galići njih su zaminili.
 Sad Andrija tada Demo zvani,
 kraj jezera svog sina nastani.
 Milog sina Franu svoga,
 na obali jezera Virskoga.
 Po jezeru i Vir dobi ime,
 tako biše u Galino vrime.
 Svome sinu Bernardinu,
 dade sablju i još topuzinu,
 što propusti Gale Knezoviću,
 to ne pušta Bernarde Galiću.
 Eto tako, braćo moja mila,
 naša povist baš je divna bila.
 Od mene je dosta, sada više neću.
 Nek se drugi site i pokreću,
 nek pivaju pisme i popivke,
 oci, majke, braća i seke,
 o svom pretku Galiću hajduku,
 bar sa pismom pozlatit mu ruku.
 Što na megdan često izlaziše
 i po poli Turke rasjecaše.
 Našem Gali pisma na poštenje,
 a Galićim zdravlje i veselje.
 Neka mogu pismu izvoditi
 svog viteza svuda nahoditi.*

Gale Knezović bio je prkosan i tvrdoglav čovjek. Imao je mnogo prijatelja. Borio se protiv hajdučkih četa koje su pljačkale i kršćane, hvatali ih i za dvadeset dukata po glavi prodavali, kao roblje Mlečanima. Turci su prema njemu imali strahopoštovanje.

3.4.1.3. Mijoč Galić – hajdučki harambaša

Mijoč Galić rođen je u Svibu od oca Mate i dida Mije. Dok je Mijo, zvan Mijoč, bio mali nije mario za nepravdu koja ga je okruživala, međutim kad je odrastao, osjetivši turski zulum kao i mnogi iz tog vremena ode u hajduke. Četovao je na Kamešnici, u Vranu i Zavelimu. Kako je bio pravedan družina ga je držala svojim vođom. (...) Mijoč je s družinom ubio nekoga Turčina koji mu je bratu oteo volove.

Pošto je dugo ratovao, Mijoč se nije ženio. Ipak je naišao i on na svoju ljubav. Bila je to neka djevojka iz susjednih Čondića koja je čuvala ovce na lokalitetu zvanom Jovanova vatra. Je li Mijoč tu curu prisilio na ljubav ili kako je već bilo, ona je ostala trudna. Kada je rodila muško dijete, braća su je htjela kamenovati jer je bila u zakonu takva kazna za djevojke koje rode vanbračno dijete. Tada se Mijoč javi i prizna da je dijete njegovo, koje nazvaše Vatrice zbog toga što je začeto na Jovanovoj vatri. Od tada Čondići nisu više zlostavljali sestru, ali su malog Vatricu mještani nazivali mulcem. Kada je Vatrice imao dvanaest godina upitao je majku tko mu je otac, a ona mu reče da je to hajduk Mijoč Galić. On tada uze konja i ode u Zavelim²¹ da vidi oca.

Mijoč potom ostavi hajdukovanje i vrati se u Svib. Jednog dana, kad je Vatrice imao već sedamnaest godina i nalazio se na Brdarovim zgonima, udari grom i ubi Vatricu. Poslije ove tragedije dođe Mijoč k crkvi u Svib i reče puku: *Pošto mi je sin poginuo, meni ova zemlja više ne treba, već je vi uzmite i obrađujte!*

Nakon petnaest godina umre i Mijoč i dok su ga susjedi čuvali, pred samu zoru, dođoše hajduci, uzeše njegovo tijelo i odnesoše u nepoznato, tako da mu Turci ne znaju grob. Mijočev je brat Jerko puno sličio Mijoču, tako kad je jednom prilikom išao u Livno po stoku kojom je trgovao, susretne ga hajduk Roša Čondić, te ga ubije pošto je mislio da je to Mijoč, iako je čuo da je Mijoč umro.²²

²¹ Zavelim je planina u duvanjsko-posuškom kraju. U narodu se o Zavelimu pripovijeda kao o mitskoj planini koja ima sedamdeset sedam vrela.

²² zapisao Josip Galić 2009. godine u Niskom, prema kazivanju Mate Galić. FF ST, sv. 2009., S.

3.4.1.4. *Andrijica Šimić*

Andrijica Šimić (Alagovac, 1833. – Runovići, 1905.) najmlađi je harambaša. Otišao je u hajduke jer mu je Turčin obeščastio sestru a i zbog prijatnji ljubuskoga kadije prema njegovom ocu. Pomagao je sirotinju, štutio žene, petke postio itd. Uhićen je izdajom 1866. godine, te je izručen turskim vlastima. Nakon dvije godine tamnovanja u Splitu, Imotskom, Duvnu, Livnu i Ljubuškom, uspio je, prepilivši okove, pobjeći iz ljubuskog zatvora 1868. godine nakon čega je ponovno otišao u hajduke. Godine 1869., 18. studenoga, dočekala je hajdučka družina Andrije Šimića, u *Karamanovcima* Derviš-bega Huseinova Kopčića s njegovih trideset čivčija i Halila Osmanova Muratbegovića iz Žovnice i ogulila ih na putu. Predaja i povijesni izvor kažu da je u svojoj družini Šimić bio najčovječniji, te ga Derviš-beg i Halil Muratbegović nisu htjeli optužiti pred okružnim sudom u Splitu (ŠIMČIK, 1933.).

Izdajom Ante Garca usužnjen je trideset godina u Koprnu. Pomilovao ga je car Franjo Josip. Mnoštvo naroda dočekalo ga je na *Splitskoj rivi*. Neki kažu da je NK Hajduk nazvan po njemu. (Rođak je Antunu Branku i Stanislavu Šimiću, Dariu Šimiću.) Andrijica Šimić ispričao je 2. siječnja 1902. god. novinaru *Pučkoga lista* Juraju Kapiću u Splitu o izdaji Garaca koji su dobili 477,40 fiorina i kupili nekoliko volova, ali su im pokrepali. Svezani Šimić je prokleo izdajicu Antu Garca riječima: *Dabogda moje noge na tvojoj glavom bile*. Garac je umro dva dana prije Šimića. Ukopani su u Runovićkom groblju, a noge Šimićeve su nad Garčevom glavom. Kletva se ostvarila. (MILAS, 1996)

Andrija Šimić – prijatelj Galića O tome poznatom hajduku i hajdučkome harambaši postoji više predaja, a neke i danas žive u njegovu rodnom kraju, ali i u drugim mjestima. U Niskom je živo sjećanje na harambašu Šimića: ²³

U desetoj godini otac Ivan ga šalje na rad u Mostar kod nekog age Tikvine. Nakon deset godina otac ga vraća kući. Kada turske haračlije opljačkaše njegova oca, a žalba Andrijina ne urodi plodom, želja za pravdom i osvetom odvede ga u hajduke. U to vrijeme zaputi se beg Lakišić iz Mostara prema Duvnu gdje ga u Vinjanima u predjelu Studena Vrila sačeka Andrija Šimić s Jovom Kadijevićem, a tu ga i ubiše. Nakon ovoga Šimić stade skupljati veću četvu, a pored ostalih primi Ivana Lončara te Antu i Marijana Jovića. Pred Božić 1868. opljačkaše karavanu Turaka iz Duvna koja je nosila agama u Mostar hranu i začim.

Za vrijeme velikog godišnjeg sajma u Duvnu 27. kolovoza 1868. god. Šimićeve družina zauzme položaj iznad Vinjanske doline i na povratku sa sajma opljačka preko 200 ljudi. Tom prilikom uhvate i sa 100 zlatnih dukata ucijene bogatog imotskog trgovaca Josipa Dundića. Takav postupak Šimićeve družine izazvao je austrijske vlasti koje su ucijenile Šimića te je on postao strah i trepet Bosne

²³ Isto.

i Hercegovine i susjednih kotara Dalmacije. Prijateljstvo s Andrijom Šimićem Galići drže konstantno.

Godine 1870. ženi se Ante Galić. Andrija Šimić, prerušen iz jedne odore u drugu, biva u svatovima. Domaći izdajnici su dojavili da je Andrija bio u svatovima Ante Galića te su Turci odmah uhapsili Antu te njegovu braću sproveli u Mostar u zatvor. Šimić traži da se Galići puste iz zatvora te prijeti odmazdom. Turci puštaju Galiće na slobodu jer se u to vrijeme pojavila bolest zvana crne ospice od koje su zatvorenici umirali.

Odjelo Andrije Šimića na dražbi je kupio Nikola Zekan iz Postinja te se ono i danas tamo čuva

4. PUČKA PJESMA

Usmeno-književne oblike stvarao je daroviti pojedinac. Ti primjeri prenosi su se usmenim putem i pri tome kroz stoljeća i milenije umjetnički su brušeni. Pučke pjesme su nastale po uzoru na usmene pjesme i relativno su po stanju mlade. Njih je autor pamtio i/ili zapisao, ali zbog prekida negdanjega načina života, te su pjesme sačuvane u prvotnom obliku. U pučkim pjesmama životna funkcija izraženija je od estetske. Takva je i sljedeća pjesma:

4.1. Uspomena strijeljanoj baki Luci Males²⁴

Bilo je to 1943. U Drugom svjetskom ratu. Mater je djevojčica bila. Kada mi ubiše baku.

<i>Upade u kuću toga kobnog dana,</i>	<i>jer kamenog srca izdajice sve su.</i>
<i>izdajnik iz sela prateći partizana.</i>	<i>Otraše te bako: kriva nisi bila</i>
<i>U kuću upade k njoj i maloj 'ćeri:</i>	<i>zlo nikakvo, kažu, nisi počinila.</i>
<i>»S drugom do Moseća moraš poći!«</i>	<i>Odvedoše oni tada moju baku,</i>
<i>– veli.</i>	<i>ostaviše plačujući curicu nejaku.</i>
<i>Ni dječje suze ganule ih nisu,</i>	<i>U zagrljaj topli uzela je strina,</i>

²⁴ Zapisao Josip Galić 2009. godine u Brštanovu. Prema kazivanju Luke Rožića (rođ. 1960. god.). FF ST, sv. 2009., S. Brštanovo baštini ime od biljke brštan ili bršljan. Smješteno je u istočnom dijelu kotline Nisko-Brštanovo. Podijeljeno je na zaseoke smještene na obroncima Moseća i Ljubeća. U kršćanskoj tradicijskoj kulturi bršljan se povezuje sa smrću i besmrtnošću. To je zimzelena biljka koja simbolizira vjernost i vječnost. Budući bršljan čvrsto prijanja uz podlogu, time simbolizira privrženost i vječni osjećaj. U hrvatskoj je duhovnosti bršljan sveta biljka, jer se po predaji, Isus rodio u štalici obraslog bršljanom.

*ostale su obje plačuć kod komina.
Ubiše je jer Hrvatica je bila,
dušu Hrvatsku volila je jako.
U srcu nosila je svome
i djecu svoju odgojila je tako.
Pokosiše je rafalom oni,
što domovinu nisu voljeli
i koji ubiše Hrvate mnoge,
ali Hrvatsku nisu uspjeli!
Pobiše ih komunisti, a nisu znali,
da temelje Hrvatskoj oni su zidali.
Pobiše Hrvate velike junake,
uzidaše temelje čvrste i jake.
Natopiše rodnu grudu,
pravednom krvlju njezina junaka
i zemlja je urodila plodom,
niklo je još više pravih Hrvata.
Ubiše bako i dva tvoja sina,
s mnogima ih ubaciše u jame duboko.
Mislili su nitko znati neće,
ali Božje vidjelo je oko.
Na svete kosti bacili su smeće
i mislili su nitko saznat neće.
Ali, jame su počele otkrivati
i sve tajne zlotvora kazivati.
Postadoše jame grobnice svete
i sada ponosne krvnicima prijete.*

*Te svete kosti nevinih Hrvata,
jače su oružje od srpskih granata.
Za vrijeme ovog Domovinskog rata,
zločinci ubiše i mojega brata.
Materi srce skoro je stalo,
ranili su ga kad još je bilo malo.
A hrabri unuci tvoji,
krenuše dalje u ljuti boj:
Dovršit se mora što stariji su započeli,
osloboditi treba svoj dragi dom.
I prauuncima s njima na braniku su
stali,
čuvaju budno sve što je naše.
I njih su povukli tvoji ideali,
ni oni se krvnika ne plaše.
Kad nam je mater o tebi pričala,
rekla bi tiho, glasno nije smila:
Jer o tebi govoriti bako,
velika državna izdaja je bila.
Uskratiše unučadi trenutke lijepe,
da rastu u tvome krilu.
Ali, srce tvoje bako draga,
živi i kuca u našem bilu.
Pokoju vam vječni bako,
za dom i vjeru strijeljanima.
I neka vaše pravedne duše,
budno nas čuvaju s anđelima.*

5. ROMANCA

Romance su nastale u Španjolskoj. Nazvane su prema španjolskom *el romance* što je značilo španjolski narodni jezik za razliku od latinskoga. Zbornik španjolskih usmenih pjesama *Romancero* (konac 13. st.) ide u najznačajnije zbirke svjetske usmene poezije. Romance su pisali mnogobrojni svjetski pjesnici, primjerice, Federico Garcia Lorca; kao i hrvatski pjesnici među kojima su August Harambašić, Silvije Strahimir Kranjčević i drugi. Romance u pisanoj književnosti imaju epske elemente, a usmene romance imaju ih vrlo rijetko. Tema je romanci najčešće ljubavna. Njihov je ritam ubrzan i vedar. Mnogobrojne romance raznovrsnih motiva kazivači i danas kazuju.

Ljubavni motivi u narodnom pamćenju nalaze se od pamtivijeka. Pjevale su se na sijelima, ali i drugdje: pastirice su ih pjevale čuvajući stada, mještani Niskog igrajući kolo, primjerice, na blagdan Svetoga Ivana itd.

Mnoge su pjesme koje govore o ljubavi među braćom:

5.1. Ljubav bratska i opakost ženska²⁵

*Dva su brata lipo skladovala,
Petar jedno a Nikola drugo.
Petar je se oženio mladom,
a Nikola uzbijao ovce.
Govorila Petrova ljubovca:
»A moj Petre, mili gospodare,
Nikola je čuvar od ovaca
i gospodar od stada ciloga,
vila mu je virna posestrima.
On će tebe snagom nad'rvati
i može te lako pogubiti!
Već ču li me, velo dobro moje,
zovi svoga brata od ovaca,
s njime dili duge podvornice.
Sebi uzmi dole i livade,
njemu daji gladne oplazine.
Bratu će se učiniti krivo,
ti ga možeš lako pogubiti
i uživati cilu očevinu.«
Petar svoju ljubu poslušao,
te dozivlje brata od ovaca.
Nikola se bratu odazvao,
on dozivlje ovna predvodnika,
te je njemu tiho govorio:
»Oj ti ovne, sve moje uhvanje,
ti predvodi bilo stado moje,
na zapovid vile posestrime!«
Tad Nikola ode dvoru svome,
lipo ga je neva dočekala.
Tu je s bratom noću prinoćio,*

*a kad je jutro osvanulo,
tada Petar Niki besidio:
»O moj brate, rođeni od majke,
dođe vrime, da se podilimo!«
To Nikoli vrlo mučno bilo,
ali mu se ine ne mogaše,
već je bratu na dio pristao.
Kad je Petar zemlju podilio,
sebi uze dole i livade,
Niki daje gladne oglobine,
pa ga pita, je li njemu krivo?
»Bolan brate, a što mi je krivo?
Kad urode dole i livade
i gladne će roditi oglobine!«
To je Petar ljubi povidio,
a ona mu tada govorila:
»O moj Petre, velo dobro moje,
kad budete dilili vole bile,
njemu daj stare izorane,
sebi uzmi petačice mlade.
Te će mu se učiniti krivo,
te ga možeš lako pogubiti,
sam uživat cilu očevinu!«
Tužan Petar ljubu poslušao.
sebi uzme petačice mlade,
bratu daje stare izorane,
pa ga pita, je li njemu krivo?
»Bolan brate, a što mi je krivo,
dok uzoru petačići mladi,
uzoraće stari izorani!«*

²⁵ Zapisao Josip Galić 2009. godine u Niskom, prema kazivanju Ante Galića (rođ. 1939. god.) FF ST, sv. 2009., S.

*Tada reče ljuba nevirnica:
»O moj Petre, mili gospodare,
kad budete dilit ovce bile,
sebi uzmi uvodnice mlade,
njemu daji stare izjanjane.«
Tužan Petar ljubu poslušao,
sebi uzme uvodnice mlade,
bratu daje stare objanjice,
pa ga pita, jeli njemu krivo?
»Bolan brate, a što mi je krivo?
Dao si mi vrimenite ovce,
koje janje po dvoje janjaca,
pa ću opet stado podignuti!«
Kad to čula nevirna ljubovca,
srdito je ona govorila:
»Uzmi, Petre, hrte i sokole,
hajde s bratom u lov u planine;
kada dosta lova ulovite,
sebi uzmi četiri dila lova,
bratu ne daj ni punu petinu!
Te će mu se učiniti krivo,
te ga možeš lako pogubiti
i uživat cilu očevinu.«
Tužan Petar ljubu poslušao,
ode s bratom u lov u planine.
Kada su dosta lova nalovili,
on ga s bratom počeo diliti.
Sebi uze četiri dila lova,
ne da bratu ni petinu punu,
još ga pita, je li njemu krivo?
»Bolan brate, a što mi je krivo?
Ako malo došlo me na dilu,
ima lova jošter u planini!«
Tad se braća kući uputiše,
s daleka ih kučka ugledala.
Ugledala Petra ljubovca,
kučka ona tomu se nadala,
uhvatila zmiju prisojkinju,
šibala je od jutra do podne,*

*dok je čašu jida izmamila.
U susret je braći poletila,
noseć čašu jida u rukama,
te je njima tiho besidila:
»Znadem da ste trudni i umorni,
evo vama čaša ružulina!
Braća dobre konje ustaviše,
čašu pruža kujja nevistica.
Čašu pruža diveru svojemu,
al Nikola neće da je primi,
već nevesti on je govorio:
»Nisam nikad prije brata pio,
neću ni sad, draga nevistice!«
Tad Petar čašu prihvatio
i okrenu da bi se napio.
Kad to vidi neva nevirnica,
uhvati ga za bijelu ruku,
proli čašu konju po grivici.
Odma konju griva opanula
i mrtav se na zemljicu svali
i pritište Petra gospodara.
Tad Nikola skoči s bedevije,
svali konja s nogu bratovljevih.
Kad se Petar nogu dobavio,
on uhvati ljubu nevirnicu,
žute joj je kose rasplicā,
te ih veza za rep bedeviji.
Okrenu je doli na strminu,
nek od vraga ne imade traga!
Ode s bratom u kulu bijelu,
te je njemu tiho govorio:
»Idi, brate, k ovcam u planinu,
ja ću čuvat našu očevinu.
Nikad više ženiti se ne ću,
ti se oženi otkle ti je drago.
Nemoj gledat da bude bogata,
nego da je dobra, umiljata,
koja ne će braću zavađati,
pa ćemo se lipo skladovati!«*

RJEČNIK

Antrešelj – sredina samara
ambar – spremnik za žito

Bedevoja – kobila

belaj – zlo

besida – govor

besiditi – govoriti

beštija – životinja

bidna – jadna

brecati – zvoniti (brecanje, žalosna zvonjava crkvenih zvona u povodu smrti mještanina. Riječ dolazi od brečati, udarati, lupati, zujati. Smrt običnog čovjeka označava se brecanjem jednog zvona, smrt kućedomačina sa dva zvona, a smrt djeteta brecanjem malog zvona koje se nalazi na vrhu zvonika).

bronzin – lonac ili posuda za kuhanje, napravljena od gusa i s unutarnje strane emajlirana

bukara – krigla (bukara, posuda za vodu ili vino s obročima od drveta ili lima. Sadrži 2 do 3 litre. Korijen riječi vjerojatno je u latinskom nazivu boccale – pehar (ljudi skloni piću govore kako je na vrh bukare laž, a istina na njezinu dnu).

Cila – cijela

Ćaća – otac

Defter – popis

deboto – odmah

demejane – velike staklene boce u kojima se držalo vino, staklo je obično bilo prekriveno pletenim prućem da bi bile dugotrajnije i otpornije na udarce i moguće padove

dica – djeca

dikot – nekad

ditelina – djetelina

dok utije – dok se utovi

dota – miraz

dućan – trgovina

Đogat – konj

Gaće – hlače

garav – crn

grotulje – niz oraha povezanih u ogrlicu

guvno – okrugli plato na kojem se vrlo žito

gožđe – željezo

Hajati – mariti

harač – porez

haračlije – poreznici

Ija – jeo

ispredikati – ispričati

Ječerma – dio odijela, narodne nošnje

jagluk – duguljast rubac

jaža – mjesto pokraj mlinice gdje se skuplja voda

jid – ljutnja

jošter – još

Kano – kao

kantun – ugao

kitarica – vrsta kape

kolarište – prostor na kojem se igralo kolo

kol'ko'š – koliko ćeš

komaštra – lanac na kojem visi lonac/bronzin

komin – ognjište

krtole – pletena košara

kudilja – smotak vune

kulak – bogataš

Ledina – livada

lemiš – željezi dio na ralu (lemiš praslav., oštar željezni dio rala koji ore, privrće zemlju)

Mačkare – maškare

mašklin ili mašljin – ratarsko oruđe sa sječivom na jednoj i vrškom na drugoj strani. Služi za kopanje, krčenje i sl. poslove.

merza – sela raseljena prije ili za vrijeme turske okupacije
 metiljav – slabašan
 montura – oprava, garderoba
 motika – oruđe za rad u vrtu
 muči – štiti
 mura ili šijavica – igra pokazivanja prstiju i izvikivanja brojeva na talijanskom od 1 do 10. Pumat osvaja onaj igrač koji je uzviknuo zbroj pokazanih prstiju obaju igrača, mura, želudac životinjski (svinjski) koji služi za sirište

Nana – majka

Nijjovi' – njihovih

Obluk – dio narodne nošnje
 ode – ovdje
 odvajkada – oduvijek
 oklen – odakle
 osim – izvan
 otangati – obojiti

Parip – konj
 pija – pio
 piz – teret
 postole – cipel
 pritorak – štala
 provati – pokušati (ili kušati)
 prvinac – član svatova koji ide prvi u kuću divojke
 pura – palenta

Remeta – zvonar
 remetluk – zvonarina
 ripa – repa

Sićati – sijećati
 silo – običaj kada mladići dolaze u kuću djevojke koja im se sviđa, sve u svrhu upoznavanja i moguće ženidbe
 sinija – vrsta nižeg stola

spratit – smjestiti, zatvoriti blago u tor, staju i sl.

stožina, duži drveni kolac oko kojeg se nasađuje plast ili lišnjak, ili se nalazi nasred *guvna* i oko nje se namata konop od vršaja)

stričević – stričev sin

strići – rezati

suv – suh

svitnjak – krijes

Šenica – pšenica

šiljeg, šilježe, šiljegica – ovca između godinu i dvije godine starosti, zove se i dvi-zica

škancija – polica

šoldi – novci

šudar – marama

Takujin – novčanik

taman – baš (u taj trenutak)

terluci, (tur. terlik) – vunene navlake koje se oblače preko čarapa

turica – vrsta igre

Ucviliti – ražalostiti

ujtit' – uhvatiti

unda – onda

uni – oni

ušičariti – uštedjeti

uštipak – vrsta kolača, posebno pripremljeno tijesto pečeno na ulju. Uštipci su se pekli za poklade, *vešte*, babine i u drugim svečanim prigodama

Vala – hvala

varnjača – velika drvena žlica

vas – sav

volunjski – volovski

Zavagjati – posvađati

zova – stablo s bobičastim plodovima

Ždribe – ždrijebe

ZAKLJUČAK

Dvadesetak primjera usmene i pučke epike zorno svjedoči bogatstvo tradicijske kulture u podmosečkim i zamosečkim selima. Značajan broj tih primjera ima antologijsku vrijednost. Tradicijska kulturna baština najzaslužnijom je za očuvanje identiteta svakoga naroda. U toj baštini sadržano je višestoljetno i višemilenijsko iskustvo predaka koje je edukativno i didaktično. Neizmjerne je hrvatsko tradicijsko blago zauvijek prekrila koprena zaborava. U ovom su radu navedene dvije kazivačice i pet kazivača. Prosječna im je starost osamdeset godina. (Jedan je kazivač pučke pjesme, a njemu je pedeset godina.)

Opći je trend u svijetu proučavanje nematerijalne kulturne baštine (usmene predaje, običaja, obreda, tradicijskih obrta), koja je i prema UNESCO-voj Konvenciji iz 2003. god. ključni segment prepoznavanja i definiranja kulturnih identiteta koji su osobito ugroženi. Zbog toga treba uložiti još mnogo nesebičnoga truda kako bismo od zaborava sačuvali što se još uvijek sačuvati daje. Tako ćemo zaboravu otrgnuti duhovnost naših pramajki i praočeva i ostaviti je u nasljeđe pokoljenjima.

* * *

Stoga još jednom iskazujem sve pohvale i zahvalnost studenticama i njihovim kazivačicama i kazivačima: ANI JURIC, KRISTINI TEŠIJA, MARIJANI ELEZ, ANTONIJI ŠKOMRLJ I JOSIPU GALIĆU. Svi su oni dio ove duhovnosti. Neka njihov nesebičan trud bude poticajem i drugima da se zapute stazama koje su skoro zarasle i od zaborava otrgnu što se još otrgnuti daje.

IZVORI

FF ST (Rukopisne zbirke Katedre za Hrvatsku usmenu književnost, Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu). Te su rukopisne zbirke nastale kao rezultat izvornih terenskih zapisa studenata kojima sam bio mentorom pri izradi seminarskih, završnih i diplomskih radova iz Hrvatske usmene književnosti. (Oznaka D – znači diplomski rad, Z – znači završni rad, S – označava seminarski rad.)

LITERATURA

- BOŠKOVIĆ-STULLI M. (1997.): *Usmene pripovijetke i predaje*, SHK, MH, Zagreb, pp 24.
ČEHIĆ, N., (1985.): *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji*, Prozor, pp 19.
ČUBELIĆ, T. (1990): *Povijest i historija usmene narodne književnosti*, Zagreb, pp 209.–210.

- DRAGIĆ, M. (2005a.): *Književna i povijesna zbilja* (kroatološke teme), HKD Napredak, Split, pp 214-232.
- DRAGIĆ, M. (2005b.): *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, proza, drama i mikrostrukture*, MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo, pp 165-166; 194-196.
- DRAGIĆ, M. (2008.): *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (Fakultetski udžbenik), Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split 2008. www.ffst.hr pp 437-438.
- DŽAJA, M. & DRAGANOVIĆ, K. (1994.): *S kupreške visoravni*, II. izdanje RKT Župni ured Otinovci-Kupres, pp 88.-93.)
- KULIŠIĆ, Š. (1978.): *Stara Slavenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških*, Sarajevo, pp 139.
- JAGIĆ, V. (1867.): *Historija naroda hrvatskoga i srbskoga*, knjiga prva, *Staro doba*, Zagreb, pp 111.)
- KAČIĆ MIOŠIĆ, ANDRIJA (1997.): *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Reljković, Matija Antun *Satir iliti divji čovik* (pr. Josip Vončina) Zagreb, pp 690.)
- MILAS, M. (1996.): *Hrvatski narodni junak* (drugo prošireno izdanje), VI. nakl., Split, pp 58.
- PALAVESTRA, V. (1969./1970.): *Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištice*, GZM BiH, NS. sv. XXIV/XXV, Sarajevo, pp 352)
- ŠIMČIK, A. (1933.): *Begovi Kopčići*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU, knj. XXIX., sv. 1., Zagreb, 51.-52.
- Znameniti i zaslužni Hrvati 925. – 1925.*, (1925.): Zagreb, pp 119.

Marko Dragić

ORAL AND POPULAR EPICS IN TRADITIONAL HERITAGE OF CROATS FROM MUĆ-LEĆEVICA AREA

SUMMARY

(...) it is good for people to search within their souls, to open the bloody book of days past, because the past has always been the mirror of present days. It is good for people to realize what they have done wrong and where they faltered, where they have succeeded and made themselves famous. Let this be the lesson for future times.

August Šenoa, Seljačka buna

The paper analyzes and interprets about twenty examples of oral and popular epics. Those examples originated from 2004 to 2010 in the following villages: Kladnjice, Ogorje Donje, Ramljani, Nisko i Brštanovo. Most of the examples are short stories and oral tradition. The heroes, such as Stipe Matas, Gale Knezović, Mijoč Galić and Andrijica Šimić, are still present in oral communication of that area. Traditional poem about Luca Maleš who was killed by the Partisans in 1943 is particularly tragic. The mentioned examples have life and esthetic functions, and significant part of them also have anthological value. The mean age of the narrators is eighty, which, among other things, indicates that there is chance that extremely valuable traditional heritage might be lost for good. Traditional cultural heritage is responsible for preserving the identity of each nation. That heritage includes centennial and millennial experience of predecessors, which is educative and didactic.

Key words: Short story, historical tradition, heroes, outlaws, identity

Zrinka Banić

Karlovačka 2, 21000 Split

e-mail: zrinka.banic@gmail.com

TOPONIMIJA MJESTA DUGOPOLJE

SAŽETAK

Jezik je nematerijalna baština koja na različitim razinama (u vokabularu, akcentuaciji...) čuva mnoštvo informacija, a može ih se proučavati kroz analizu toponomastičke građe. Skup, tj. korpus toponima, koji je temelj za spomenute analize, treba zapisati provođenjem anketa na terenu s autohtonim govornicima. Upravo ta *staromodna istraživanja* dobivaju osobitu važnost jer zub vremena čini svoje.

Objekt istraživanja ovoga rada je toponimija Dugopolja. To se mjesto nalazi u Zagori, u podnožju planine Mosor s njezine sjeverne strane. Tu se prostire izduženo polje u kršu pored kojeg se tijekom stoljeća formiralo naselje. Od nedavne 1997. Dugopolje je i središte istoimene općine u čijem su sastavu i mjesta Liska, Koprivno i Kotlenice.

Prilikom istraživanja dugopoljske toponimije zabilježeni su toponimi koji su usko vezani uz samo mjesto Dugopolje. Tako je, osim naseljenog dijela i polja koja pripadaju Dugopolju, ovdje zapisan i niz toponima koji se odnose na objekte smještene na sjevernim padinama Mosora. Taj prostor katastarski pripada Dugopolju te mu se pridaje jednaka važnost kao i samomu mjestu s poljem jer je, uz ostalo, u prošlosti intenzivno bio korišten i za ispašu i kao obradiva površina.

Dobiveni korpus toponima ponajprije je dobar temelj za daljnja istraživanja, analizu i usporedbu na različitim razinama. U ovom radu dane su samo naznake analize dobivenog korpusa. Svakako bi se u jednome novom radu moglo podijeliti toponime po toponomastičkim poljima, a otvara se i mogućnost usporedbe suvremenih toponima s onima prisutnima u povijesnoj građi, moguće je pozabaviti se etimologijom i dr. Trenutno se provode nove ankete koje obuhvaćaju područja susjednih mjesta Kotlenica i Liske, a u planu je još i Koprivno. Time bi se pokrilo područje cijele općine Dugopolje. Nakon što se evidentiraju toponimi tih susjednih mjesta, bit će zanimljivo međusobno ih usporediti.

Ključne riječi: toponimi, Dugopolje, akcenti, semantika, dijalekt

ONOMASTIČKI AMBIJENT DUGOPOLJA

Prirodno geografska osnova

Dugopolje se nalazi u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Samo je mjesto jedna zatvorena mikrocjelina uokvirena uzvisinama u čijem se podnožju nalazi plodno tlo. Obradiva polja se sastoje od dva dijela: južnog dijela koji se prostire u podnožju sjevernih padina Mosora, tzv. *Polje* i sjevernog dijela, tzv. *Vučipolje*. Između njih je brežuljkast dio na kojem se formiralo naselje. Taj prostor svojim obilježjima čini tipičan primjer krškog krajolika.

Prevladavajuće su stijene vapnenci. U literaturi se za jednu vrstu vapnenca spominje pučki naziv *rozine* zbog izgleda koji podsjeća na kosti ili na rogove. Osim vapnenaca, u Dugopolju ima i dolomitnih zona. Među tlima osobito značenje ima crvenica, a na nadmorskim visinama iznad 600 m prevladava planinska (mosorska) vapneno-dolomitna crnica. Geomorfološki gledano, u karbonatnim stijenama formirani su tipični krški oblici: škrape, ponikve, ponori, krške uvale, polja u kršu i špilje.

Biljni pokrov šuma različit je s obzirom na nadmorsku visinu. Prevladavaju submediteranske biljne zajednice s hrastom meduncem i grabom, a česte su i borovice te druge vrste stablašica, grmlja i trava. Pojedine vrste zabilježene su i u lokalnoj toponimiji. Na primjeru imena jame *Sikavice* izvorni govornici tumače da ime dolazi od naziva za jednu vrstu trave. Trava sikavica (*Silybum marianum*) raste, naime, pored ulaza u tu jamu.

Kad se govori o biljnom svijetu, krajoliku i njihovu međudnosu neophodno je naglasiti čovjekov utjecaj, kako u prošlosti, tako i danas. Polja su se krčila (toponim *Krčevine*), sjekla se šuma za ogrjev, stočarstvo je za posljedicu imalo degradaciju raslinja ispašom. Jedna od metoda stjecanja novih pašnjaka i obradivih površina bilo je paljenje (vjerojatno odatle toponim *Garišta*). U današnje doba krške zaravni, koje su nekoć korištene samo kao škrti pašnjaci, postale su urbanizirane, na Mosoru se prestalo iskorištavati šume za ogrjev, a nema ni stoke koja pase. Stoga su se znatno izmijenila fitogeografska obilježja u cijelom dugopoljskom prostoru. Biljni pokrov obnavlja se uglavnom sukcesijom domaćih sastojina. Deagrarizacija tradicionalno ruralnog prostora nije još posve uzela maha, ali svjedočimo vremenu kada se ljudi okreću novim poljoprivrednim kulturama koje zahtijevaju manje fizičkog rada, mogu se obrađivati strojevima i bliže su naselju te prometnicama.

Dugopolje u prošlosti

Iz prapovijesti evidentirana je veća količina predmeta te ostaci prapovijesnih bedema, tj. *ilirskih gradina*. Antičko doba karakterizira romanizacija koja obuhvaća mnoge sfere ljudskog života (RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 2001.). Zbog povoljnoga geografskog položaja smatra se da je u rimsko doba u Dugopolju postojalo naselje i da se obrađivalo polje. Miljokazi svjedoče da su u Dugopolju postojala raskrižja (račvanja putova ili tzv. bifurkacije). Ako tu nije postojalo naselje, postojala je barem manja prometno-poštanska postaja.¹

U neposrednoj blizini je današnje *Dicmo*, čije ime potvrđuje spomenutu teoriju. Toponim *Dicmo*: (...) »potječe od latinskoga rednog broja *decimus* ‘deseti’ i vjerojatno je ostatak duljeg naziva *Ad decimum lapidem*, tj. kod desetog miljokaza«, smatra PETAR SKOK (1971: 400). *Dicmo* možda dolazi od: *Ad decima milia (passum)*, tj. kod desete milje (tisuće koraka). Na dalmatoromansko podrijetlo upućuje činjenica da je latinski velar [k] sačuvan ispred palatala [i] (usp. Cavtat < Civitatem)«.

Prvi pisani izvor je kupoprodajni ugovor koji spominje ime Dugopolje, a datira iz 1283. godine: *Dilgopole* > *Dugopolje*, *Sutan* > *Šutanj*, *Scilip* > *Stup* (KUŽIĆ, 1971:153). Oko 1397. spominju se toponimi: *Crisii* > *Križice*; *Dulgopolie*; *Kopurnovo* > *Koprivno*. Od 15. st. se spominje dio Dugopolja *Kute* te današnje prezime *Vukasović*, a nešto kasnije selo *Balić*, danas zaselak u Dugopolju. Selo je zapisano kao *Baghlic* i *Baghle*.

Godine 1687. Mlečani potiču iseljavanje neturskog, tj. kršćanskog stanovništva s područja Bosne. Tada je doseljeno oko 5000 stanovnika na područje Dalmatinske zagore, oko Cetine, pa tako i u Dugopolje. Možda je to dobar primjer za superstrat koji potiskuje supstrat.

Od 1699. u povijesnim se dokumentima zbog podjele zemlje spominju sljedeća prezimena i zemlje: *Čelan*, *Caktaš*, *Vučković* i *Perković*; *Vučipolje*, *Dušina*, *Ljubljén dolac*, *Jamova glavica*... U tom je razdoblju i župna crkva svetog Mihovila dobila svoje zemlje u *Vučipolju*, u *Prapatniku* te u *Dračanici*. Spominju se i stanovnici *Vladavića*, vjerojatno današnji *Vladovići iz Kotlenica*. Povijesni dokumenti bilježe i da je harambaša *Perišić* 1726. pomogao zaštititi zajedničku seosku imovinu: pašnjaci i gajevi *Orgus*, *Gomile na stupih* i

¹ Poštanska služba (*cursus publicus*) bila je u rimskoj državi ovako organizirana: na glavnim su cestama u razmacima od otprilike jednog dana vožnje bile smještene brojne etapne postaje s uređenim prenoćištem (*stationes/mansiones* od čega danas fr. *maison*), a među njima su se nalazile manje postaje za zamjenu konja (*mutationes*). Između dvije *mansiones* moglo je biti 6–8 *mutationes*. Ove su u naseljenim mjestima bile udaljene oko 5 rimskih milja, a u rjeđe naseljenim krajevima do 10 milja. To odgovara udaljenosti od 7,5–15 km. Pretpostavlja se da je i u rimsko doba relacija Salona–Dugopolje bila unutar spomenutih okvira. Uz takve postaje nikle su često gostionice ili krčme (*stabula* ili *tabernae*). (Rendić-Miočević, 2001.)

Lišnjevac, te Vinar, Giulia, Šutanj, Debelo brdo i Plošnjak (KATIĆ, 1962: 413). Spominju se vode: *Babićev bunar, Novak i Bratimska*.

Godine 1711. Dugopolje je imalo oko 700 stanovnika. Iz jednog popisa imovine doznaje se da su kuće, u koje je pri zidanju korišteno vapno, prozivane 'kule'. Većina nastambi je građena u suhozidu, pod im je bio od nabijene zemlje, a krov od slame. Iz tog razdoblja dostupni su popisi nekih dugopoljskih prezimena (Gulin, 2001.).

SUVREMENA TOPONIMIJA DUGOPOLJA

O metodologiji istraživanja

U pripremi istraživanja toponomastičke slike Dugopolja upotrijebljena su iskustva te metodološki postupci prikupljanja i prezentacije građe korišteni u monografiji *Toponimija otoka Pašman* (SKRAČIĆ, 2006.) te u nizu monografija koje su potom uslijedile (o toponimiji Ugljana, Vrgade i Murtera) kako bi i ovaj rad bio jedan u nizu, a time i lako čitljiv i uklopiv u dosadašnja istraživanja *Centra za jadranska onomastička istraživanja* Sveučilišta u Zadru.

Anketiranjem autohtonih govornika dobiven je skup toponima². Potvrđeno je da ova terenska istraživanja imaju svoje manjkavosti jer se zbog objektivnih okolnosti radi s ograničenim brojem ispitanika koji daju svoje trenutno znanje i sjećanje. Ono služi, prije svega, evidentiranju jezičnih pojava. Težilo se da anketirani govornici, koji će izreći korpus *svojih* toponima, budu što stariji, da budu razumljivi i da su tijekom života bili pod što manjim utjecajem ostalih narječja tj. da su boravili u Dugopolju. Dobivena lista toponima uz pomoć autohtonih govornika unešena je u kartu. Ispitanici su: Milan Rogošić pok. Joze, rođen 1933., Slavka Rogošić Milanova (Jokačina), rođena 1932., Milica Rogošić, rođena 1947., Ivica (Car) Rogošić, rođen 1972.

Ankete su provedene slijedeći u mislima putove kojima se prolazi po Mosoru, a zatim po samom mjestu i kroz polje od zapada prema istoku.

Predstavljanje građe

Ukupno su prikupljena 273 toponima koji su prikazani brojevima na toponomastičkim kartama. Pri tome je prostor Dugopolja kartografski podijeljen na četiri geografski podjednaka dijela, odnosno četiri sektora imenovana abecednim redom (A, B, C i D). Ta podjela predstavljena je sinoptičkom kartom

² Uz anketiranje izvornih govornika zabilježila sam i nekoliko imena planinskih vrhova iz literature koji zaokružuju ovu prirodnu cjelinu te ih stanovništvo prepoznaje.

(Sl. 1.). Svaki sektor definiran je uzajamnim odnosom sektorske tablice i pripadajuće sektorske toponomastičke karte. Tako je svaki toponim uveden prema svom geografskom položaju u jedan od sektora, tj. u sektorsku toponomastičku kartu te u pripadajuću sektorsku tablicu. Radi lakšeg pretraživanja toponimskih likova na kraju se nalazi jedna skupna tablica u koju su abecednim redom uneseni svi toponimi.

Svaka sektorska tablica u prvom stupcu sadržava redni broj toponima koji je toponimu dodijeljen na karti. U drugom stupcu je toponimski lik kakav je zabilježen u anketi, dok treći stupac daje vrlo sažet opis referenta (imenovanoga geografskog objekta). Ako je ispitanik podrobnije komentirao referent, taj se citat također nalazi u tom posljednjem stupcu. Pritom upotreba kurziva upućuje na to da je riječ o dijalekatskom izričaju. Naglaske su zabilježile profesorice hrvatskog jezika Gordana Laco i Slavica Plazibat. Ukupni je korpus potkrijepljen izvornim audiozapisom.

Tehnička izvedba toponomastičkih karata obavljena je u dvije faze. U prvoj su uz pomoć autohtonih stanovnika pregledavane satelitske snimke odgovarajućeg područja korištenjem računalnog programa Google Earth. S pomoću njega bilo je moguće svakoj točki na Zemlji dodijeliti odgovarajuću prostornu atribuciju, u ovom primjeru toponim. Tako je jednostavno prepoznat prostor o kojem su podatci prikupljeni anketama. U drugoj fazi tako dobivene kartografske podloge pretvorene su u karte s izohipsama i s pomoću računalnog programa Corel Draw umjesto toponima, radi preglednosti, uneseni su redni brojevi toponima navedenih u tablicama. Rad s geografskim imenima koji su izravno ispisani na karti bio bi lakši, ali on je moguć jedino putem računala s obzirom na to da je na malom prostoru utvrđen velik broj toponima pa ih je nemoguće upisati u veličini koja je čitljiva bez upotrebe optičkih pomagala.

Jezična obilježja

Ispitanici se u Dugopolju koriste štokavskim narječjem, ikavskim govorom, a prema suglasničkom kriteriju pripadaju štakavskom (Lisac, 2009.). Glavno vokalno obilježje novoštokavskoga ikavskog dijalekta njegov je ikavski refleks jata, npr. *Karbulove stine*, *Slipa peć*, *Svitla peć*. U primjeru *Marin oraj* u značenju ‘orah’ jat je dao *a*. Bilježimo prijelaz *ro* u *re* u riječi *grob-greb*, npr. *Bumbičeve grebine*. Česta je zamjena vokala: *Vladavića* – *Vladovića*, *Arambošići* – *Arambašići*. S obzirom na to da su vokalne redukcije u Dalmatinskoj zagori vrlo česte, to je zabilježeno i u Dugopolju. Reducira se *i*, primjerice: *Građenca*, *Crkovna*. Novoštokavski ikavski dijalekt je i šćakavski. Zabilježen je tako toponim *Šćenik*. Fonem *h* izgubljen je ili rijedak, uglavnom prelazi u *v*, *j* i *k*. Primjeri su: *rast* u značenju ‘hrast’, *oću*, *ajde*, *Sveti Mijovija*.

Nova jotacija nije dosljedno izvedena: *rodijak* i *netijak*. Dočetno je *m* u nastavcima prešlo u *n*, npr. *vidin*, *Pod Koson*.

Akcentuacija u ikavskim novoštokavskim govorima uglavnom je dosljedno novoštokavska. To znači da se javljaju četiri akcenta s distribucijom kao u standardnom jeziku.

Deklinacija imenica u Dalmatinskoj zagori pretežno je novoštokavska, a to znači da ima i arhaičnijih deklinacijskih oblika: *sestron*, *sestran*. Dosta je čest navezak *-zi*: *njizi*. Infinitivi su obično krnji, dakle, *volit*, *doć*, *ić*...

Novoštokavci ikavci uglavnom imaju mnogo turcizama: *komšiluk*, *đuvegija*, *đul*, *ječerma*, *zeru*, *zeman*, a ponegdje i mnogo romanizama: *manjkat*, *punat*; germanizama: *cigla*, *šina*, *škodit*, pa i mađarskih riječi: *cipela*, *čopor*; *gazda*, *kecelja*, *lopov*, *teret*...

Pri bilježenju toponimskih likova utvrđene su neke posebnosti koje se ovdje ističu. Prisutan je problem leksika u odnosu dijalekt-standardni jezik. Npr. *kuće*, *staje*; *počivalište*; *zemlja* kao suprotnost *krču*, *ogradi*, *polju*; zatim *draga* i dr. Standardni jezik ne obuhvaća uvijek značenja koja ove riječi imaju u dijalektu.

Također, isti toponim može imati više oblika. Za toponime koji počinju s prijedlogom postavlja se pitanje pripada li im prijedlog ili ne pripada. Radi li se o varijanti imena ili o novom imenu? Sve su to nedoumice koje su određene u prijašnjim istraživanjima ovog tipa i još uvijek ostaju otvorene.

Semantička analiza i izvanjezične motivacije

Lingvistički pristup toponimiji podrazumijeva obradu geografskih imena u pogledu njihove semantike i etimologije, a toponimi se razmatraju i u sklopu dijalektologije i leksikografije. Međutim, proučavanje toponima zahtjeva interdisciplinarni pristup koji obuhvaća povijesni, geografski, kartografski i etnološki i apsket tog predmeta istraživanja (Skračić, 2011). Naime, bez poznavanja povijesnog konteksta i geografskog ambijenta teško je uopće promišljati o etimologiji nekih toponima. U tom su pogledu neke situacije toliko sugestivne da se teško oduprijeti etimološkim pokušajima. Primjerice *Šatorak* je zacijelo toponim koji je vezan uz oblik tako imenovanog brdašca koje podsjeća na šator. *Krčevine* i *Garišta* odražavaju utjecaj čovjeka na okoliš. *Gradina* je građevina, odnosno obrambeno-naseobna točka na istaknutom položaju. Etimološki je proziran i toponim *Koletinjska kuća*. *Mičinov bajam*, *Maruškinе skale* i *Tovarište* imaju isto značenje kao što bi imali i u drugim mjestima. *Poprikače* upućuju na smjer oranja polja, a *Prosik* je usjek među brdima.

Unutar korpusa dugopoljskih toponima relativno je velik broj antroponima: *Borići Antonini, Kraljeva peć, Caktaševe staje, Čelanov dolac, Dodojine staje...*

Različiti geografski oblici česta su inspiracija za toponomastičke forme. Osobito je velik broj hidronima, vezanih uz prevažne pojave vode u kršu: *Bunarić, Ponor, Plitača, Lokva...* Isto tako, brojni su oronimi: *Ljubljan, Vickov stup, Šatorak...* Mnogo je toponima vezano uz živi svijet. Među fitonimima i zoonimima ovdje se izdvajaju: *Jama golubinka* zvana *Sikavica, Jasenovac, Orlovača...*

KORPUS SUVREMENIH TOPONIMA

Sektor A

Broj	Toponim	Opis referenta
1	Pūt vöčnjäkā	voćnjak; toponim se nalazi izvan karte prema zapadu; <i>Tò je tàmo prěma Koprivnu. Kād sän já bija za lugára ònda su višnje bile i bājami svè.</i>
2	Köčinjē brdo	brdo; u literaturi: <i>Kočino brdo</i>
3	Rizvan	brdo (toponim nije dobiven anketom)
4	Klāpavica ¹	uzvisina (toponim nije dobiven anketom)
5	Kürtovići	kuće, <i>Kürtovići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Kürtović</i>
6	Kürtove ögrede	ograde
7	Grādina	480 m, to je zapravo Šutanj na vrhu kojeg je gradina
8	Mütvica	brdo, 519 m
9	Bánove küće u Slāvuši	kuće
10	Gósipa u dnu pölja	kapela; <i>Mála Gósipa</i>
11	Kopřčica	uzvisina (toponim nije dobiven anketom)
12	Bübrigovac	uzvisina (toponim nije dobiven anketom)
13	Králjeva péc	pećina; naziva se još i <i>Bálicéva péc; Gölubovi säd ù njon su.</i>
14	Králjeva ögrada	ogreda s kulom i pećinom; <i>Za vríme Türākā, ögrada je bila svè ökolo nàokolo, u sridini je bila küla i péc jédna, Králjeva péc, kò zná štà su tú öni za vríme Türākā džžali tu.</i>
15	Melētuša	Muša, tj. državno zemljište
16	Džākići	kuće; <i>Džākići</i> , nadimak unutar prezimena <i>Bálic</i>
17	Grābārje Kólića	(toponim nije dobiven anketom); <i>Kólića</i> : koji pripada Kólicima, prezime <i>Kólic</i>
18	Pēc u Čulínovīm räljevinama	pećina u podnožju <i>Grubiše</i> u <i>Čulinovim raljevinama</i> , u ograđenoj šumi koja se nije sjekla nego se u njoj sakupljao šušanj, žir
19	Šūma Grubiša	šuma od šumarije
20	Köžnjäk – Cólīn dölac	oranica, tu je bio stari put za Koprivno
21	Bálicá pištēt	voda; <i>Vòda koja kăpi.</i>

Broj	Toponim	Opis referenta
22	Bòsānčići <i>Cólići</i>	kuće; <i>Cólići</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Bòsānčići</i> ; <i>Evò, više vrídi òvi nādimak nègo prèzime.</i>
23	Īspod Bòsānčića kûcā	predio
24	Građēnica	gradina
25	Čīpčića dōci	doci
26	Čīpčića štāle	staje; <i>I dānas su pokrívēne štāle.</i>
27	Rāđovanića dōčići	doci
28	Pōdi	radna zona; <i>Prēko Pōdā.</i>
29	Poprikače	oranice; parcelizacija i obrada zemlje je okomita na parcelizaciju ostatka polja
30	Bēzdan	jama; <i>Tu su i grōbi bíli. Strá' te bílo.</i> Navodno veže vode rijeka <i>Jadra</i> i <i>Žrnovnice</i> .
31	Njīvice	obrađiva zemlja
32	Gārina jāma	jama
33	Dōdojine kûće	kuće; <i>Dōdoje</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Dōdoje / Dōdoja</i>
34	Kārdumove ògrede	ogrede; <i>Kārdumove</i> : obiteljski nadimak, od prezimena <i>Kārdum</i>
35	Škrādelini	predio
36	Čulínova drāga	šuma
37	Kōlići	kuće; <i>Kōlići</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Kōlić</i>
38	Dračānica	voda; služila za napajanje stoke; navodno su prilikom čišćenja nađene grede, a smatra se da se između njih stavljala glina kako bi dodatno zadržavala vodu; oko te vode raste jedna vrsta drače kojom se draćio suhozid
39	Džēvrnjove	kuće; još i <i>Žēvrnjove</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Žēvrnja</i>
40	Bálića kīči	obrađive zemlje
41	Mílići Kīnići	kuće; <i>Kīnići</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Mílić</i>
42	Bálića drāga tōrina	obrađive zemlje, oranice; prema pučkoj etimologiji to je bila ograđena plodna zemlja, dakle, <i>Torina</i> dolazi od riječi <i>tor</i> (za ovce)
43	Brdāce	put; <i>Reče se Uz Brdāce. Kud ídu za Caktāševe staje.</i>

Sektor B

Broj	Toponim	Opis referenta
1	Rádin bñār	bunar; <i>gústirna</i>
2	Bálići	kuće; <i>Bálići</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Bálić</i>
3	Bálića dūb	stablo hrasta
4	Žēvrnja	kuće; <i>Žēvrnje</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Žēvrnja</i> ; ispitnica izgovara <i>íđēš u Džēvríća</i>
5	Čāpetina stāja	staja
6	Órlovača	uzvisina
7	Mētāljska	uzvisina (toponim nije dobiven anketom)
8	Órgus	uzvisina (toponim nije dobiven anketom)
9	Kāpela	kuće i obrađiva zemlja
10	Kōnapac	obrađive zemlje, oranice
11	Kārbulove sfīne	dio uzvisine, kamenjar

Broj	Toponim	Opis referenta
12	Smòdlake	kuće; <i>Smòdlake</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Smòdlaka</i>
13	Čipčići	kuće; <i>Čipčići</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Čipčić</i>
14	Kårdumi	kuće; <i>Kårdumi</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Kårdum</i>
15	Križice	kamenolom
16	Búmbiça grèbine	grobovi; <i>gròbovi</i> , <i>kod nas se reče grèbi</i>
17	Slipa pèc	pećina u Čulinovoj dragi
18	Crkòvnā	obrađiva zemlja; <i>Bálica crkòvna</i> , <i>popovi prodali posli 2.svj.rata Bálicin</i> . <i>Sād kād je autoput pròša se našlo 20-30 gròbovā.</i>
19	Gnjòjjina	oranice
20	Rùdine	predio; <i>Īgralo je kòlo na Rùdinan.</i>
21	Čulínova ùlica	ulica; <i>Čulíni</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Čulín</i>
22	Čulíni	kuće; <i>Čulíni</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Čulín</i>
23	Kurírova ùlica	ulica
24	Čèlani	kuće; <i>Čèlani</i> , obiteljski nadimak po prezimenu <i>Čèlan</i>
25	Bívša stànica Rérē	bivša postaja željezničke pruge
26	Vùcipolje	obrađive zemlje sjeverno od sela
27	Gròblje	groblje
28	Črkva	mjesna crkva Svetog Mihovila i Jerolima
29	Báni	kuće; <i>Báni</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Bân</i>
30	Caktáši	kuće; <i>Caktáši</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Càktāš</i>
31	Debeljáci	kuće, <i>Debeljáci</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Debèljak</i>
32	Pérvkovići	kuće; <i>Pérvkovići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Pérvković</i>
33	Pòlje	obrađiva zemlja južno od sela; <i>Ū Polju je dèrnek na Svétog Ròka. Īma Māli Pút. Poprikače su išpod Maloga Púta, vāmo su gòri Njīve, a tamo je Krāj.</i>
34	Plitača	dva (ili tri) bunara; smatra se da su ti bunari čak iz prapovijesti; <i>Dřžali su vòdu ù njoj za stòku.</i>
35	Žùkovače	vinogradi, obrađiva zemlja
36	Gàrišta	put; <i>Pút prèma bívšon stànici željezničkōn. Zāšto se zòvu Gàrišta - zāto što je tū bilo náselje i izgòrilo. Istraživalo se, kòpalo mètar dubòko...</i>
37	Nòvò gròblje	groblje koje je još u izgradnji
38	Stāra cřkva	crkva na groblju, iako obnovljena u novije vrijeme, ne koristi se; <i>Ūlaz je bīja sa sjèverne strāne, ja sān mīnja zīd kād sān bīja...</i>
39	Vätrogasnī dóm	vatrogasni dom
40	Radóševíci	kuće; <i>Škémbiči/Nikasi/Mřšiči</i> , obiteljski nadimci unutar prezimena <i>Radóšević</i>
41	Božínovići	kuće; <i>Božínovići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Božínović</i>
42	Rāma	predio
43	Mústapići	kuće; <i>Mústapići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Mústapić</i>
44	Rāmskī bñnār	bunar
45	Pódvòrnica	dio oranica u <i>Polju</i> između sela i puta koji vodi kroz cijelo <i>Polje</i> od <i>Križana</i> do <i>Smòdlaka</i>
46	Pùpavica	uzvisina, šumarak pretežno grabovina
47	Dòdojina ògreda	ogreda; također i <i>Cāreva ògreda</i> ; <i>Dòdoje</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Dòdoja</i>

Broj	Toponim	Opis referenta
48	Križić	lokalitet; <i>Tu je crkva nekad bila, i grōblje se pokázalo kùd je vlák iša' (...)i àutoput sàd kàd se ràdija. I otkrila se crkva u vinogradu. Ispitanik tvrdi da je tu bilo naselje.</i>
49	Dòdojine ògrede	ogreda; <i>U Pùpavici je ova ògređa, zvana Pùvalina, od nekog stàrog Pùvale, tù je on ùvatija mùšu. Mùša je držàvno, tàmo ti ima Tànka dràga.</i>
50	Bàškići	kuće; <i>Bàškići</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Rògošić</i>
51	Ràdanova ùlica	ulica; <i>Ràdani</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Ràdan</i>
52	Ràdani	kuće; <i>Ràdani</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Ràdan</i>
53	Pèrišići	kuće; <i>Pèrišići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Pèrišić</i>
54	Bòvānje	rupa u kojoj povremeno, za obilnih kiša ima vode; <i>Ràdanovo bòvanje, rupa kud mi (tj. Rogošići) idemo u Mosar, na dnu njiva.</i>
55	Varàkuša	vinograd
56	Stàrē	vinogradi; loza se »kopala na stoge« što znači da su se kopanjem formirali stošci visine i širine oko jedan metar između nasada vinove loze i stijena
57	Ljíljkov izmak	vinograd
58	Kolètīnjska kùća	lokalitet na kojem je postojala kroz 20. st. građevina koja je pripadala <i>koletivi</i> , zadrugi
59	Nòvā ògređa	ogreda
60	Rògošići	kuće; <i>Šàrići, Bāšići, Bàškići, Črnjkovići, Šulēntići, Đikići, Zókići, Brnārdići</i> : obiteljski nadimci unutar prezimena <i>Rògošić</i> ; <i>Mēni se čàča piše Rògošić Jòzo pòkojnog Bòže u zàgradi Črnjak.</i>
61	Vlāka	predio; stari ljudi su govorili da tamo nije dobro izgraditi kuću jer uvijek puše neki vjetar
62	Šimića brīg	uzbrdica u <i>Šimīća</i> ; <i>Šimići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Šimić</i>
63	Īvičine ògrede	ogrede s pašnjacima, mladom šumom i obradivim manjim parcelama
64	Šimići	kuće; <i>Šimići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Šimić</i>
65	Čèlanov dòlac	zaravan na brdu, dolac
66	Krēs	predio
67	Gùšćāk	obrađiva zemlja, vinograd
68	Kröz pòprīkī pūt	put koji prolazi kroz <i>Vučipolje</i> u smjeru istok - zapad
69	Magarētūša	vinogradi
70	Lòvački dōm	novoizgrađeni lovački dom
71	Lékina dràga	nekad bila voda, lokva za napajanje stoke
72	Kolètīvskī bunnār	bunar, pripadao »koletivi«
73	Mičinov bājam	bajamovo stablo
74	Dùbokē dràge	drage
75	Plāzibati	kuće; <i>Làvari, Bùrići, Rēdžepi, Čūvići</i> ; također i <i>Čūvići</i> : obiteljski nadimci unutar prezimena <i>Plāzibat</i>
76	Rādine	kuće; <i>Rādine</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Rādina</i>
77	Jérkovići	kuće; <i>Jérkovići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Jérković</i>
78	Màrasovići	kuće; <i>Màrasovići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Màrasović</i>
79	Bānjača	oranice, antička nalazišta; moguće da ime dolazi od naziva za kupališta <i>banje</i>

Broj	Toponim	Opis referenta
80	Křčevine	vinograd
81	Prikòpõjnica	obrađive zemlje u <i>Polju</i> između puta (koji vodi od <i>Križana</i> do <i>Smodlaka</i>) i <i>Mosora</i>
82	Pāvlovača	obrađive zemlje
83	Lòkva	voda koja služi za napajanje stoke, ne sjećam se da je ikad sasvim presušila
84	Vukásovići	kuće; <i>Vukásovići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Vukásović</i>
85	Jürenići	kuće; <i>Jürenići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Jürenić</i>
86	Vòda u Jürenićã	voda
87	Pèrišići	kuće; <i>Pèrišići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Pèrišić</i>
88	Gádžići	kuće; <i>Gádžići</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Perišić</i> ; razlikovna uloga između <i>Perišića</i> spomenutih pod b 53 i onih pod b 87
89	Kùti – Prãncići	kuće; <i>Prãncići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Prãncić</i> ; <i>Kùte</i> : predio
90	Ósoje	predio u sjeni
91	Borići Àntõnini	borovi i vinogradi
92	Médina drãga	draga
93	Prãpotnjik	istočni dio <i>Polja</i>
94	Núgli	predio do muše; <i>Ne čiste neviste nugle</i> . Prema tome, značenje bi bilo ugao, kut.
95	Cigãnka	vinograd
96	Svèti Ròko	mala crkva punog naziva <i>Svèti Ròko i Ànte</i>
97	Rãmljãci	kuće; <i>Rãmljãci</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Rãmljak</i>
98	Čëvrići	kuće; <i>Čëvrići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Čëvra</i> ; ispitanik također navodi <i>Čëvre</i>
99	Pelènjãk	bunar, voda
100	Tomãše	kuće; <i>Tomãše</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Tomãša</i>
101	Bunàrić	turski bunari
102	Vúčkovići	kuće; <i>Vúčkovići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Vúčković</i>
103	Jürenića kòsa	strm predio; <i>Jürenići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Jürenić</i>
104	Đudèrije	kuće; <i>Đudèrije</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Đudèrija</i>
105	Dòždori	kuće; <i>Dòždori</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Dòždor</i>
106	Stùpača	<i>Arambošića</i> i <i>Plazibata</i> parcele
107	Rãmljakova drãga	draga; <i>Prìko njê sãd ide àuto-pút</i> .
108	Bliznice	obrađive površine i kamenjar; navodno je postojala rijeka <i>Blizna</i> koje je nekoć tekla kroz Dugopolje
109	Pròsik	usjek između dva brda
110	Svilušnĭk	uzvisina (toponim nije dobiven anketom)
111	Vrãncinovac	uzvisina (toponim nije dobiven anketom i nalazi se izvan karte)
112	Vlãdovići	kuće; <i>Vlãdovići</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Vlãdović</i> , pripadaju mjestu Kotlenice; nalaze se izvan karte
113	Kòtlenice	susjedno mjesto; toponim se nalazi izvan karte; u <i>Kotlen'con</i>
114	Svèti Pètar	crkva u Kotlenicama; nalazi se izvan karte
115	Čĭkvenĭ dõci vèřĭ i mãřĭ	obrađiva zemlja u Kotlenicama; nalaze se izvan karte

Sektor C

Broj	Toponim	Opis referenta
1	Mihovilović	uzvisina (toponim nije dobiven anketom i nalazi se izvan karte)
2	Báric	<i>Bárici</i> , vjerojatno obiteljski nadimak unutar jednog prezimena
3	Jánkova ògreda	ogreda; <i>Tò je od Bosánčiča, Cólíca. Bosánčiči</i> , obiteljski nadimak od prezimena <i>Bosánčič</i> ; <i>Cólíci</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Bosánčič</i>
4	Bálešine päsike	obrađive zemlje; <i>Bálešiči</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Bálic</i>
5	Bálešine stäje	staje; <i>Òni su Bálicí, säd tú imaju vikéndice, isto. Bálešiči</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Bálic</i>
6	Dèbelò brdo	uzvisina
7	Debeljāk	uzvisina
8	Džèvrina päsika	predio; također i <i>Džèvrina päsika</i> ; <i>Džèvrina</i> , obiteljski nadimak od prezimena <i>Žèvrnja</i>
9	Džèvrina škràdelina	obrađiva zemlja; također i <i>Džèvrina škràdelina</i> ; ženski ispitanik: <i>Tú se nije obrađivalo, sàmo se tráva žèla.</i> ; muški ispitanik: <i>Kàko se nije obrađivalo? Po šikavici se šjajala ozimica. Tò je päsika.</i>
10	Märkulova päsika	obrađiva zemlja; također i <i>Märkulova Päsika</i> ; <i>Macánović se prezivaju, a nádimak je Märkuli.</i>
11	Božinovića stäje	staje; <i>Kod Bálicá Pištéta.</i>
12	Džidžanova stäja	staja; <i>Džidžanovi</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Mústapić</i>
13	Debeljáci	uzvisine
14	Krivača	uspon; obrađive zemlje; <i>nájveći uspon</i>
15	Pèrišić stäje	staje; <i>Pèrišič</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Pèrišić</i>
16	Visokò brdo	uzvisina
17	Caktáševe stäje	staje; <i>Caktáševe stäje u ògredan u Mòsoru.</i>
18	Médovina	predio
19	Pòljčka strána	predio koji pripada mjestu <i>Poljica</i>

Sektor D

Broj	Toponim	Opis referenta
1	Túnjina kùća	kuća
2	Àrambošića stäje	staje; <i>Àrambošiči</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Radóšević</i> . <i>Òne su u Pòdine. Òni su Radóševići, a Àrambošiči je nádimak.</i>
3	Pòdine	staje i obrađive zemlje; <i>Sjajala se ráž.</i>
4	Plišivac	uzvisina (toponim nije dobiven anketom)
5	Kljènòvci	staje
6	Tòvarište	raskrižje; <i>Tò je ráskršće, tú su ljúdi počivali, tú su nekad tòvarili kònje.</i>
7	Màruškine skàle	uzak prolaz sa stijenama koje podsjećaju na skale
8	Sívnicá	uzvisina
9	Bristine	obrađive zemlje
10	Vláka	obrađive zemlje; <i>Ìma Górnja i Dójnja Vláká.</i>
11	Planinárskī òm	planinarski dom, također i (...) <i>Dòm</i>

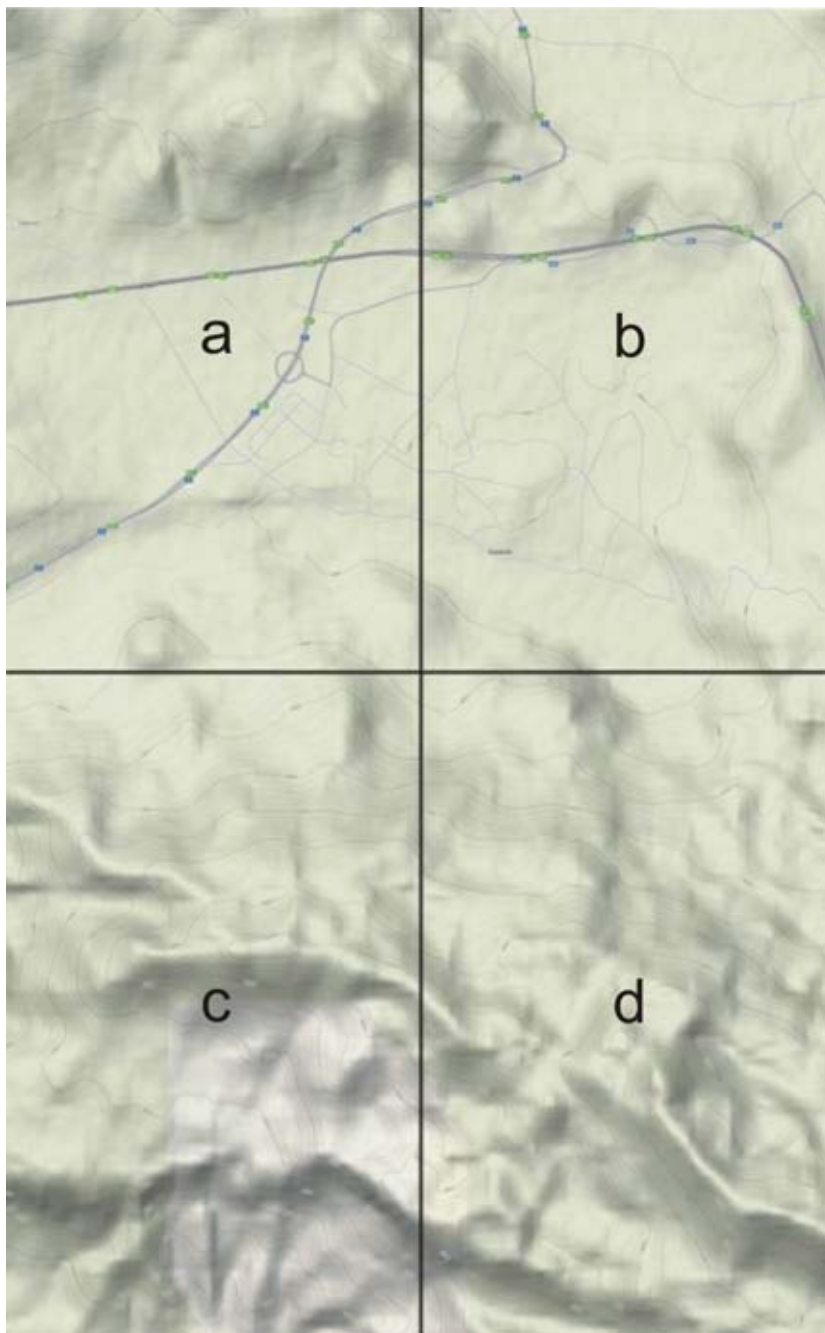
Broj	Toponim	Opis referenta
12	Mihánovića dôci	doci
13	Pálin úmac	uspon i put
14	Dócići	raskrižje puteva; <i>Tò je ráskrsnica ði je Tòvarište.</i>
15	Kljènôvci	staje
16	Jápaga	staje; <i>Jápaga su Škémbine. Škémbići, obiteljski nadimak unutar prezimena Radóšević.</i>
17	Škémbići	predio; <i>Oni su Radóševići. Škémbići, obiteljski nadimak unutar prezimena Radóšević.</i>
18	Radóševići	predio; <i>Radóševići, obiteljski nadimak po prezimenu Radóšević.</i>
19	Konjèvod	obrađiva zemlja
20	Golùbinka	jama u <i>Dževrinoy škradelini</i> ; <i>Jàma Golùbinka zvana Sìkavica. Jer iz nje gòlub izlazi. Zvana sìkavica. Zvála se sìkavica što je sìkavice okò nje bìlo. Štò je bìlo po Dùšini gòri, što ðule bàci, što bòde. Sìkavica (Silybum marianum)</i>
21	Mèkī dôci	obrađiva zemlja; <i>...do Šímića...</i>
22	Zmīnjak	predio; također i <i>Zmī'injak</i>
23	Ádžura	težak i strm uspon
24	Piskovī dólac	dolac; također i <i>Piskovī</i>
25	Čèrovače	predio
26	Stàje Rògošića	staje; također i (...) <i>Rògošića; stàje u Čèrovačan</i>
27	Pod kòsòn	obrađiva zemlja
28	Sòline	uzvisina, obrađive zemlje i pašnjaci
29	Báškići	staje; <i>Báškića Stàje, Báškići</i> : obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Rògošić</i>
30	Bòdalôvci	predio čiji su vlasnici <i>Palježi</i> i <i>Bašići</i> ; <i>Tàmo ti isto dòdu stàje, Rògošića Stàje.</i>
31	Pàsike	obrađiva zemlja; <i>Džidžanova Stàja</i> i <i>Mála Pàsika na Pàsjacin...i svè je tó tù obràdiva zèmlja bìla.</i>
32	Čulínova pàsika	predio, također i (...) <i>Pàsika</i>
33	Gàlešin dólac	obrađiva zemlja
34	Stàri cúrak	uzvisina
35	Màlā gràdina	gradina
36	Žmírina jàma	jama
37	Šímića ògreda	staje i ogreda
38	Cìgine stàje	staje; <i>Ímaš tù Vesèljača stàje i obràdivu zèmlju.</i>
39	Ràdanova jàma	jama bezdanka iza <i>Dočića</i> ; <i>Nije joj niko dnò mòga izmirit... òni su se spúštali pa nisu nikako dòšli u dno dòli...</i>
40	Šatórak	uzvisina nalik na šator
41	Králjev pištèt	izvor; <i>Vòda tèče.</i>
42	Márīn òraj	stablo oraha
43	Záčerovačan	predio iza <i>Čerovača</i>
44	Procipina	predio
45	Šàrića stàje u Šatórku	staje
46	Uz vèliku Gràdinu	put; također i <i>Uz vèlikū Gràdinu</i> ; <i>Ízmeđu Màle i Vèlike Gràdine vòdi pút za Šímića stàje i tó se rèče Uz vèliku Gràdinu.</i>
47	Vèlika Gràdina	uzvisina sa ograđenim parcelama; <i>Pút vòdi uz Vèliku Gràdinu.</i>

Broj	Toponim	Opis referenta
48	Kāličeva stāja	staja; <i>Kāličī</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Plāzibat</i>
49	Kāličeva ōgreda	ogreda; <i>Kāličī</i> , obiteljski nadimak unutar prezimena <i>Plāzibat</i>
50	Šīmića stāje	staje; <i>Šīmići</i> , obiteljski nadimak od prezimena <i>Šīmić</i>
51	Šīmića stāje na Dóčićin	staje
52	Šīmića dóčići	doci
53	Klĕk	parcela
54	Pirovača vĕlikā	predio sa obradivim površinama i pašnjacima na strmom terenu
55	Pirovača mālā	predio sa obradivim površinama i pašnjacima na strmom terenu
56	Mālā Třnova	voda; <i>Gālešina</i> ; <i>U Třnovi izvire vōda</i> .
57	Vĕlika Třnōva	voda; <i>Trāva se žĕla i u Māloj i u Vĕlikoj Třnovi</i> .
58	Plitvina	voda za napajanje stoke; <i>Stīna kōja drži vōdu</i> .
59	Plāzibata stāje	staje; <i>Lāvāri</i>
60	Pōdlivak	predio
61	Genērālski stōl	kamen koji je nalik stolu
62	Třnovac	voda
63	Dūšinōv klānac	klanac
64	Dūšina	predio
65	Ósoje	uzvisina
66	Pōnor	jama u <i>Križana</i> ; <i>Vōda bi izvīrala. Po pĕtnest dāna bi tĕklo, bilo bi je pĕt mĕtara do Grādine. Ulāzili su nĕki pa su nĕku rĕbicu vidĕli. Istražīvali su</i> .
67	Mārasovića krāj	dio <i>Mosora</i> koji je većinom u vlasništvu <i>Marasovića</i>
68	Kōrita	krševiti predio sa malo obradive zemlje, ima i čatrnja
69	Krāj	istočni dio <i>Polja</i> uz samo podnožje <i>Mosora</i>
70	Križani	kuće; <i>Križani</i> , obiteljski nadimak, od prezimena <i>Križan</i>
71	Sāličī	staje i obradivi doci; <i>Sāličī</i> , obiteljski nadimak od prezimena <i>Jūrenić</i> ; <i>Kumpīri su se sādili</i> .
72	Kāmbelovac	počivalište; <i>Kād bi se přtĕle žĕnske ... tu bi stājale. Ka ū nas u klāncu iznad Pālinog Ūmca pā kād bi sāsle iznad Krāja. Bĕija je tū kāmĕn ... ĩde se po pĕt, šĕst, dĕset žĕnski, 'kō ĕe je ĩspřiti, pā se tū nā nj nāsłoni brĕme, dĕkod se nika ĩspřiti pā odmori se zĕricu i ūnda ōpĕt svĕže</i> .
73	Ljūbljanski dōci	doci; postoji obilan izvor vode koji ne teče nego odmah uvire
74	Ljūbljan	vrh
75	Pō Kūtu	dio sela i <i>Mosora</i> koji pripada zaseoku <i>Kuti</i> , također se naziva i <i>Sĕnj²</i>
76	Rāšĕljkovaĕe	staje; <i>Tō je od Pĕrišīća</i> .
77	Pĕrišīća stāje	staje; <i>Pĕrišīći</i> , obiteljski nadimak od prezimena <i>Pĕrišić</i>
78	Jūrenić stāje	staje; <i>Jūrenić(i)</i> , obiteljski nadimak od prezimena <i>Jūrenić</i>
79	Križanove stāje	staje; <i>Križani</i> obiteljski nadimak od prezimena <i>Križan</i>
80	Liskovac	uzvisina; <i>Žĕla se trāva. ĩšlo se ōko jĕdan sāt hōda istoĕno na pištĕt</i> .
81	Ljūti kāmĕn	uzvisina; također i <i>Ljūtī Kāmĕn</i> ; <i>E, ljūti kāmĕn spāda na dōlaĕki krāj, ĩma pōglĕd na Gāta</i> .
82	Kūtska strāna	predio

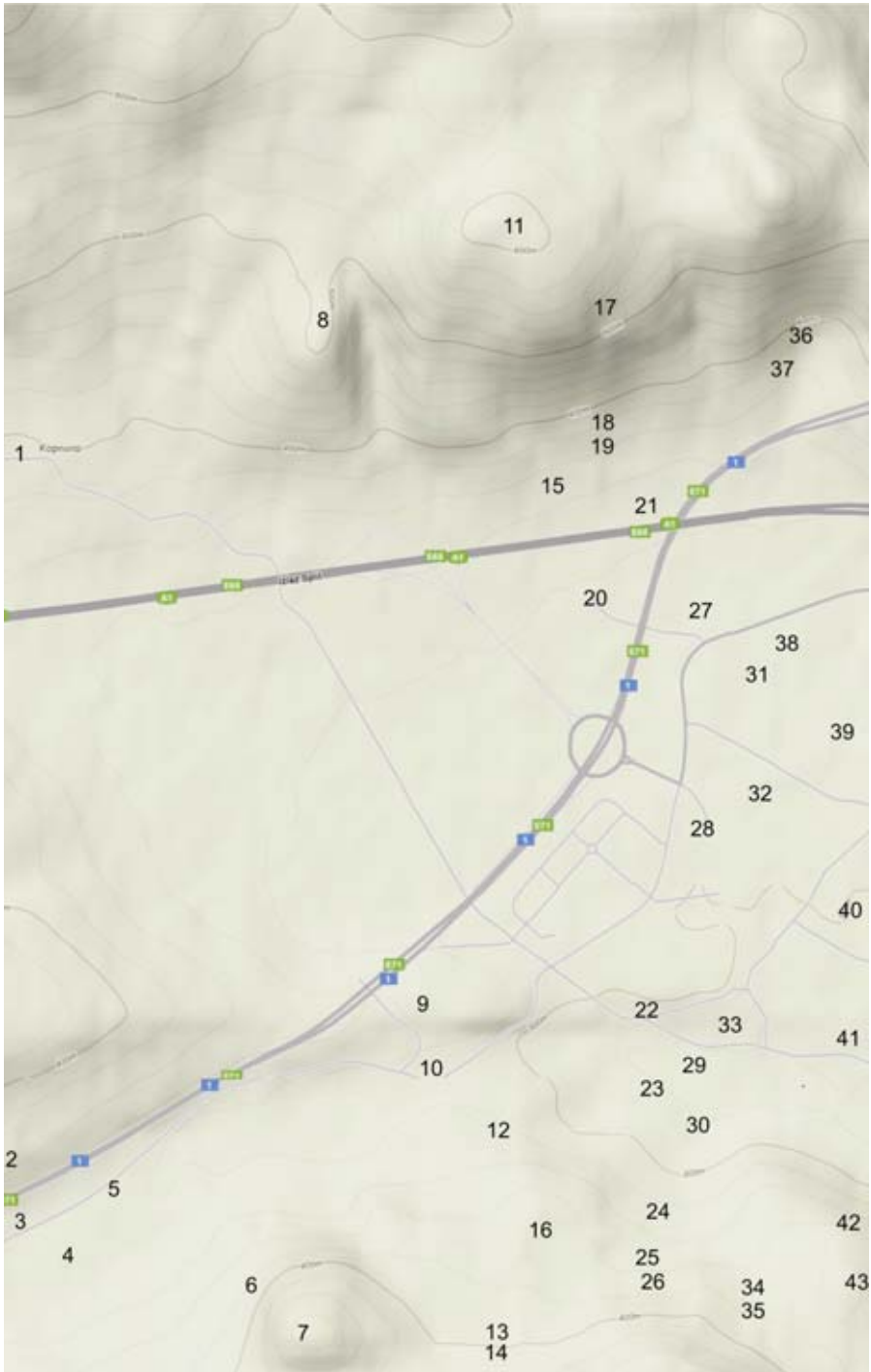
Broj	Toponim	Opis referenta
83	Štènik	uzvisina, također i oblik: <i>Šćènik</i>
84	Gádžine plòče	obrađive zemlje
85	Živi dōci	obrađive zemlje i staje; <i>Tû su sádili, sījali kumpíre i svè obrađivali. Više je bilo kumpíra u Mòsoru nègo štò je ù Polju bilo.</i>
86	Jasènovac	staje i obradiva zemlja
87	Vìckōv stùp	vrh
88	Vílina pèc	pećina
89	Maklùtača	jama
90	Órlovac	uzvisina
91	Dòlačka dràga	draga; toponim se nalazi izvan karte; <i>U Dòcu tàmo. Ìma Dònji i Gòrnji Dòlac(...)Òni stàja tí' nisu ni ìmali u Mòsaru, tí Dòćani. U nĳizi je kràtak Mòsar, nĳje vĳsok. A nèšto obràđivi' zemàljā ìmàde štò su rádili, al' svè je tō u blizini kúćā. A gōri je svè tō sàmi kamènjā gorika.</i>
92	Vūkovića ògrade	ograde
93	Màli Mòsor	uzvisina; toponim se nalazi izvan karte
94	Vrànjača	špilja; toponim se nalazi izvan karte
95	Pūnde	predio u <i>Kotlenicama</i> ; toponim se nalazi izvan karte
96	Dòmanove stàje	staje i obradiva zemlja; također postoji i naziv <i>Vlàdavića dōman</i>

Toponomastičke karte

Slika 1. Sektorska podjela Dugopolja

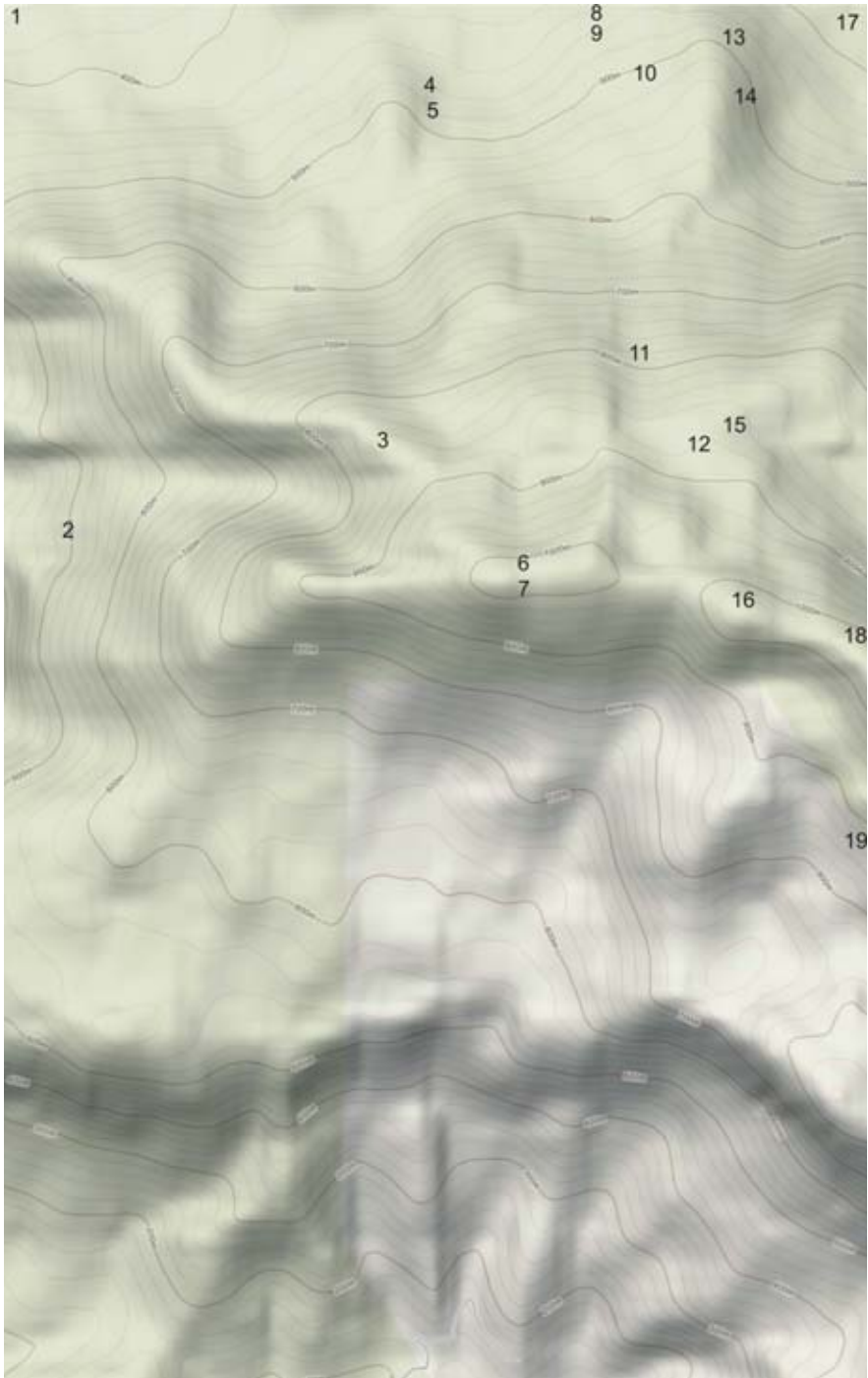
Slika 2. Sektor A

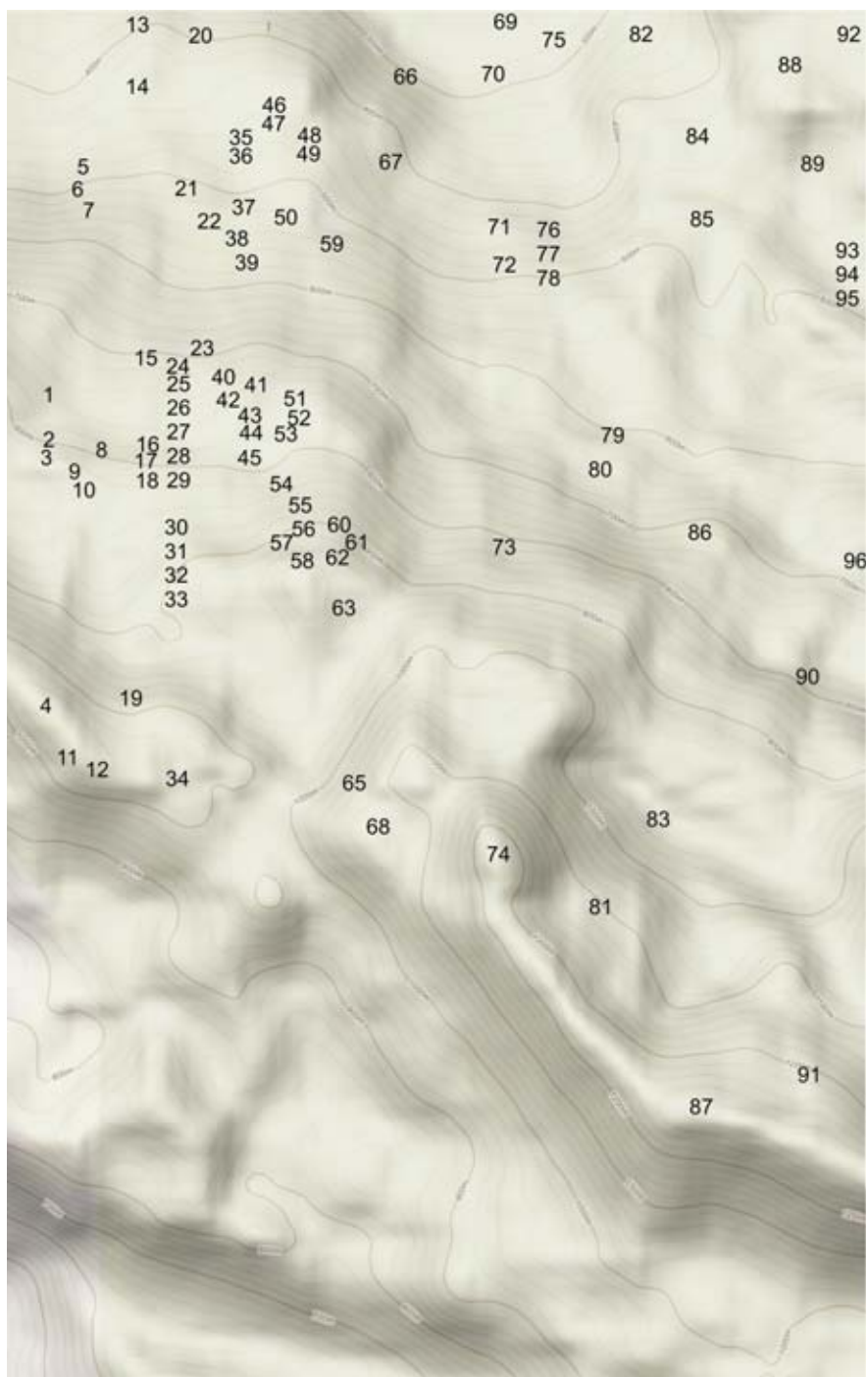
Slika 3. Sektor B

Slika 4. Sektor C

Slika 5. Sektor D

Abecedno kazalo suvremenih toponima

Toponim	Sektor	Redni broj
Adžura	d	23
Arambošića staje	d	2
Balešine pasike	c	4
Balešine staje	c	5
Balića draga torina	a	42
Balića dub	b	3
Balića krči	a	40
Balića pišet	a	21
Balići	b	2
Bani	b	29
Banove kuće u Slavuši	a	9
Banjača	b	79
Barić	c	2
Baškići	d	29
Baškići	b	50
Bezdan	a	30
Bivša stanica Rere	b	25
Bliznice	b	108
Bodalovci	d	30
Borići Antonini	b	91
Bosančići <i>Colići</i>	a	22
Bovanje	b	54
Božinovića staje	c	11
Božinovići	b	41
Brdace	a	43
Bristine	d	9
Bubrigovac	a	12
Bumbića grebine	b	16
Bunarić	b	101
Caktaševe staje	c	17
Caktaši	b	30
Ciganka	b	95
Cigine staje	d	38
Crkovna	b	18
Crkva	b	28
Crkveni doci veli	b	115
Čelani	b	24
Čelanov dolac	b	65
Čevrići	b	98
Čipčića doci	a	25
Čipčića štale	a	26

Toponim	Sektor	Redni broj
Čipčići	b	13
Čulini	b	22
Čulinova draga	a	36
Čulinova pasika	d	32
Čulinova ulica	b	21
Čapetina staja	b	5
Čerovače	d	25
Debelo brdo	c	6
Debeljaci	b	31
Debeljaci	c	13
Debeljak	c	7
Dočići	d	14
Dodjina (Careva) ogreda	b	47
Dodjine kuće	a	33
Dodjine ogrede	b	49
Dolačka draga	d	91
Domanove staje	d	96
Doždori	b	105
Dračanica	a	38
Duboke drage	b	74
Dušina	d	64
Dušinov klanac	d	63
Džakići	a	16
Dževrina pasika	c	8
Dževrina škradelina	c	9
Dževrnjove	a	39
Džidžanova staja	c	12
Đuderije	b	104
Gadžići	b	88
Gadžine ploče	d	84
Galešin dolac	d	33
Garina jama	a	32
Garišta	b	36
Generalski stol	d	61
Gnjojina	b	19
Golubinka	d	20
Gospa u dnu Polja	a	10
Grabarje Kolića	a	17
Gradina	a	7
Građenica	a	24
Groblje	b	27

Toponim	Sektor	Redni broj
Guščak	b	67
Ispod Bosančića kuća	a	23
Ivičine ogrede	b	63
Jankova ogreda	c	3
Japage	d	16
Jasenovac	d	86
Jerkovići	b	77
Jurenić staje	d	78
Jurenića kosa	b	103
Jurenići	b	85
Kalićeva ogreda	d	49
Kalićeva staja	d	48
Kambelovac	d	72
Kapela	b	9
Karbulove stine	b	11
Kardumi	b	14
Kardumove ogrede	a	34
Klapavica	a	4
Klek	d	53
Kljenovci	d	15
Kljenovci	d	5
Kočinje brdo	a	2
Koletinjska kuća	b	58
Koletivski bunar	b	72
Kolići	a	37
Konapac	b	10
Konjevod	d	19
Koprčica	a	11
Korita	d	68
Kotlenice	b	113
Kožnjak – Colin dolac	a	20
Kraj	d	69
Kraljev pištet	d	41
Kraljeva (Balićeva) peć	a	13
Kraljeva ogreda	a	14
Krčevine	b	80
Kres	b	66
Krivača	c	14
Križani	d	70
Križanove staje	d	79
Križice	b	15
Križić	b	48
Kroz popriki put	b	68
Kurirova ulica	b	23

Toponim	Sektor	Redni broj
Kurtove ogrede	a	6
Kurtovići	a	5
Kuti – Prančići	b	89
Kutska strana	d	82
Lekina draga	b	71
Liskovac	d	80
Lokva	b	83
Lovački dom	b	70
Ljiljkov izmak	b	57
Ljubljan	d	74
Ljubljanski doci	d	73
Ljuti kamen	d	81
Magaretuša	b	69
Maklutača	d	89
Mala gradina	d	35
Mala Trnova	d	56
Mali Mosor	d	93
Marasovića kraj	d	67
Marasovići	b	78
Marin oraj	d	42
Markulova pasika	c	10
Maruškiine skale	d	7
Medina draga	b	92
Medovina	c	18
Meki doci	d	21
Meletuša	a	15
Metaljka	b	7
Mičinov bajam	b	73
Mihanovića doci	d	12
Mihovilović	c	1
Milići Krnići	a	41
Mustapići	b	43
Mutvica	a	8
Nova ogreda	b	59
Novo groblje	b	37
Nugli	b	94
Njivice	a	31
Orgus	b	8
Orlovac	d	90
Orlovača	b	6
Osoje	b	90
Osoje	d	65
Palin umac	d	13
Pasike – mala Pasika	d	31

Toponim	Sektor	Redni broj
Pavlovača	b	82
Peć u Čulinovim raljevinama	a	18
Pelenjak	b	99
Perišić staje	c	15
Perišića staje	d	77
Perišići	b	87
Perišići	b	53
Perkovići	b	32
Pirovača mala	d	55
Pirovača velika	d	54
Piskovi dolac	d	24
Planinarski dom	d	11
Plazibata staje	d	59
Plazibati	b	75
Plišivac	d	4
Plitača	b	34
Plitvina	d	58
Po Kutu	d	75
Pod koson	d	27
Podi – radna zona	a	28
Podine	d	3
Podlivak	d	60
Podvornica	b	45
Polje	b	33
Poljička strana	c	19
Ponor	d	66
Poprikače	a	29
Prapotnjik	b	93
Prikopojnica	b	81
Procipina	d	44
Prosik	b	109
Punde	d	95
Pupavica	b	46
Put voćnjaka	a	1
Radani	b	52
Radanova jama	d	39
Radanova ulica	b	51
Radin bunar	b	1
Radine	b	76
Radoševići <i>Škembići, Nikasi, Mršići</i>	b	40
Radoševići	d	18
Radovanića dočići	a	27

Toponim	Sektor	Redni broj
Rama	b	42
Ramljaci	b	97
Ramljakova draga	b	107
Ramski bunar	b	44
Rašeljkovače	d	76
Rogošići	b	60
Rudine	b	20
Rizvan	a	3
Salići	d	71
Sivnica	d	8
Slipa peć	b	17
Smodlake	b	12
Soline	d	28
Staje Rogošića	d	26
Stara crkva	b	38
Stare	b	56
Stari ćurak	d	34
Stupača	b	106
Sv. Petar	b	114
Sv. Roko i Ante	b	96
Svilušnik	b	110
Šarića staje u Šatorku	d	45
Šatorak	d	40
Šimića brig	b	62
Šimića dočići	d	52
Šimića ogeda	d	37
Šimića staje	d	50
Šimića staje na Dočićin	d	51
Šimići	b	64
Škembići	d	17
Škradelini	a	35
Štenik/Šćenik	d	83
Šuma Grubiša	a	19
Tomaše	b	100
Tovarište	d	6
Trnovac	d	62
Tunjina kuća	d	1
Uz veliku Gradinu	d	46
Varakuša	b	55
Vatrogasni dom	b	39
Velika Gradina	d	47
Velika Trnova	d	57
Vickov stup	d	87
Vilina peć	d	88

Toponim	Sektor	Redni broj
Visoko brdo	c	16
Vladovići	b	112
Vlaka	b	61
Vlaka	d	10
Voda u Jurenića	b	86
Vrančinovac	b	111
Vranjača	d	94
Vučipolje	b	26
Vučkovići	b	102

Toponim	Sektor	Redni broj
Vukasovići	b	84
Vukovića ograde	d	92
Zaćerovačan	d	43
Zminjak	d	22
Ževrnja	b	4
Živi doci	d	85
Žmirina jama	d	36
Žukovače	b	35

ZAKLJUČAK

Istraživanje toponomastičke slike Dugopolja predstavlja pokušaj da se za-piše, opiše i interpretira suvremena toponimija ovog mjesta. Sadašnje jezično blago starijih generacija jest blago u pravom smislu riječi jer je to jezik (odno-sno cijeli jedan svijet) koji djelomično iščezava pod pritiskom modernih teko-vina. Dosadašnji način života vezan za poljoprivredu i stočarstvo postupno ne-staje te ustupa mjesto novom. Iz tog razloga postupno odumire i sve ono (ne) materijalno što pripada tom prošlom vremenu. Stoga se stvara potreba za oču-vanjem tog svijeta, a jedan od načina je i terensko prikupljanje toponomastičke građe anketiranjem autohtonih govornika.

U dosadašnjem istraživanju evidentirana su 273 toponimska lika, a odno-se se na područje mjesta Dugopolja i sjevernih padina Mosora koji katastarski pripadaju tomu mjestu. Treba kazati da terenska istraživanja imaju svoje manj-kavosti. Zbog objektivih okolnosti radi se s ograničenim brojem ispitanika koji daju svoje trenutno znanje i sjećanje. Osim toga, jezik je kompliciran rezultat individualnog naslijeđa koje vuče korijene iz povijesti, određen je zemljopi-snim položajem i pod jakim je utjecajem socijalnih čimbenika. S druge strane, dobiveni korpus toponima podloga je za interdisciplinarni rad na raznim nje-govim aspektima. Zanimljivo je usporediti dobiveni korpus s ostalim sličnim lingvističkim istraživanjima.

Dobiveni skup toponima je prezentiran tabelarno. Osim toponimskog lika i kratkog opisa postoje također posebna objašnjenja u dijelektu anketiranih su-govornika. Dalje ih se može pratiti na posebno izrađenim toponomastičkim kartama, te naposljetku u abecednom kazalu. Ukupan korpus ima svoju jedinstvenu vrijednost jer je potkrijepljen izvornim audiozapisom. Kao takav, dobar je temelj za daljnja istraživanja koja su potrebna ne samo ovom mjestu i regiji

nego prije svega našem vremenu jer suvremeni procesi litoralizacije i globalizacije uglavnom nepovoljno utječu na jezičnu baštinu. Ono što se propusti evidentirati u ovom trenutku prestat će postojati u sadašnjem obliku i vjerojatno će biti posve i zauvijek izgubljeno.

LITERATURA

- BORZIĆ, I., JADRIĆ, I. (2007.): *Novi prilozi arheološkoj topografiji dugopoljskoga kraja*, Archaeologia Adriatica, 1, 145-173.
- KATIĆ, L. (1962.): *Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije / Starine*. Knj. 51. str. 413
- KLIŠKIĆ, D. (2001.): *Prapovijest na području Dugopolja*, u: Zbornik radova općine Dugopolje, 1, gl. ured. A. Gulin, općina Dugopolje, Zagreb-Dugopolje, 55-79.
- KUŽIĆ, K. (2001.): *Povijest Dugopolja i njegovih sela*, u: Zbornik radova općine Dugopolje, 1, gl. ured. A. Gulin, općina Dugopolje, Zagreb-Dugopolje, 149-248.
- LISAC, J. (2009.): *Govori Dalmatinske zagore kao dio novoštokavskog ikavskog dijalekta*, Croatica et Slavica Iadertina, 4, 105-114.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. (2001.): *Dva skupna nalaza rimskog novca kod Dugopolja u Dalmaciji*, u: Zbornik radova općine Dugopolje, 1, gl. ured. A. Gulin, općina Dugopolje, Zagreb-Dugopolje, 109-146.
- SIROTKOVIĆ, H., KOLANOVIĆ, J. (1998.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Supplementa I / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – dodaci 1*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 66-67.
- SKOK, P. (1971.): *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, , knjiga I: A-J, JAZU, Zagreb.
- SKRAČIĆ, V. (gl. ured.) (2006.): *Toponimija otoka Pašmana*, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Sveučilište u Zadru, Biblioteka Onomastica Adriatica; Zadar.
- SKRAČIĆ, V. (2011.): *Toponomastička početnica – Osnovni pojmovi i metoda terenskih istraživanja*, Centar za jadranska onomastička istraživanja, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- SUIĆ, M. (1955.): *Limitacija agera rimskih kolonija na Jadranu*, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, 1, Zadar, 366 i dalje.

Zrinka Banić

THE TOPONYMY OF DUGOPOLJE

SUMMARY

The research on the toponymy of Dugopolje represents an attempt of scientifically enlisting, describing and interpreting modern toponymy of the area. Existing vocabulary of older generations is a real treasure since this language (i.e. the entire generation) slowly disappears under modern influences. The way of life connected to agriculture in its traditional sense slowly disappears and gives place to the new one. This is why all (non)material things belonging to the 20th century slowly vanish and they have to be preserved. One way of its preservation is collecting toponomastic data by carrying out a survey among autochthonous speakers, which resulted 273 toponymic forms have been recorded in the area of Dugopolje and northern slopes of mountain Mosor which cadastrally belong to the Municipality of Dugopolje.

It should be noted that field work has its shortcomings. Due to objective circumstances the research was conducted with a limited number of examinees who offered their present knowledge and memory.

Besides, the language is a complicated result of individual heritage which dates back in history. It is usually defined by the geographical position and it is under strong influence of social factors. On the other hand, the obtained corpus of toponyms can become a base for interdisciplinary work in its different aspects. The obtained corpus can be compared to similar linguistic researches.

The obtained number of toponyms is presented through the tables together with toponymic forms, short description and special explanations of the dialect of the speakers.

They can be presented by special toponomastic maps and finally in alphabetic directory. The entire corpus has a unique value because it is supported with authentic audio record. In such a way it represents a good base for further researches of this village and region, necessary not only for this region, because everything we skip recording will cease to exist in its present form and, therefore, become lost forever.

Key words: toponyms, Dugopolje, accents, semantics, dialect

Vlado Pandžić

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

e-mail: vpandzic@ffzg.hr

SVEČANI GOVORI ANTE KOSTANTINA MATASA U SINJU – KLASIČNA NADAHNUĆA ZA HRVATSKO DOMOLJUBLJE

SAŽETAK

U ovome radu poglavito se raščlanjuju, prosuđuju i procjenjuju svečani (prigodni) govori Ante Kostantina Matasa, profesora hrvatskoga jezika i povijesti te »mjestoravnatelja« i ravnatelja Franjevačke klasične gimnazije u Sinju (1859–1878). Vrlo su značajni, klasični i uzorni poticaji usvješćivanju hrvatskoga domoljublja u Dalmatinskoj zagori, ali i cijeloj Dalmaciji. Znameniti prosvjetitelj, propovjednik i govornik izravno je svečanim (prigodnim) govorima nadahnjivao svoje učenike, kolege profesore, franjevačku subraću i ostale nazočnike. Dalmatinski franjevci, Matasovi učenici i sljedbenici, desetljećima su u skladu s njegovim pobudama promicali hrvatsko domoljublje. Istraživanja povijesnih izvora pokazuju da je imao sljedbenika i drugdje među Hrvatima, osobito gdje su bili dostupni prijepisi njegovih propovijedi i govora te tiskane propovijedi i govori. Imali su odjeka i među Albancima.

Gljučne riječi: Ante Kostantin Matas, Sinj, gimnazija, profesor, franjevac, govor, domoljublje.

I.

Raščlamba, prosudba i procjena svečanih govora Ante Kostantina Matasa¹ izgovorenih u Sinju (1859–1878)² mogu pokazati – što su mnogi tvrdili u posljednjih sto pedeset godina – da su izvrsna klasična nadahnuća za hrvatsko

¹ Rođen je 1833. u Kladnjicama u Dalmatinskoj zagori (Katolička župa Čvrljevo). Na krštenju je dobio ime Ante. U Franjevačkom samostanu u Sinju kao iznimno darovito dijete pošao je u prvi razred osnovne škole (1841.). Četiri razreda niže gimnazije završio je u Splitu (1845–1849), a peti i šesti gimnazijski razred na Visovcu (1849–1851). S franjevačkim imenom Kostantin bio je na novicijatu u Živogošću (1851–1853). Dvije godine studija bogoslovije je završio u Šibeniku (1853–1855), a treću je godinu bogoslovije nastavio 1855. u Makarskoj. Studirao je slavistiku na bečkom sveučilištu (1856–1859). Usp. Stanko Petrov, *Ante Konstantin Matas*, u: *Izveštaj za školsku godinu 1939–40*, 1940, Sinj, str. 6; Petar Bezina, *Ante Konstantin Matas*, Split, 1992; Petar Bezina, *Ante Konstantin Matas*, u: *Ante Konstantin Matas*, Zagreb, 1995, str. 7–9.

² Fra Ante Kostantin Matas vratio se iz Beča upravo u godini 1859. kada je pao »Bachov apsolutizam«.

domoljublje koje su stoljećima iskorjenjivali nemilosrdni strani vladari.³ Kao istaknuti govornik izravno je svečanim (prigodnim) govorima nadahnjivao učenike, kolege gimnazijske profesore, franjevačku subraću i ostale nazočnike, što je poticalo i širilo hrvatski narodni preporod.⁴ Izricao ih je u svečanim prigodama (na raznim obljetnicama, početku i završetku školske godine itd.), pa su imali velik odjek, osobito u župama koje su pastorizirali franjevci.⁵

U svakoj Matasovoj rečenici jasan je preporoditeljski, politički i kulturni zanos u zaustavljanju talijanskoga prodiranja u Dalmatinsku zagoru u naj-

Hrvati su se nadali boljim ustavnim rješenjima u Habsburškoj Monarhiji, ali rasle su i mađarske osvajačke ambicije. Otomansko Carstvo je na izmaku snage, a na stare hrvatske prostore pod turskom vlašću smjerale su Srbija i Crna Gora uz potporu Rusije. Italija se sjedinjivala i pripremala za porobljavanje tuđih zemalja. U Dalmaciji su Talijani i talijanaši, dalmatinski autonomaši, nastojali što brže ojačati svoje položaje, talijanizirati hrvatsko pučanstvo, onemogućiti hrvatsku narodnu cjelovitost te zauzeti ili pripremiti za talijansko osvajanje što više prostora s istočne strane Jadranskog mora. Usp. P. Bezina, n. d., str. 75–82. i 150–151; Karlo Kosor, *Sinjski franjevci u borbi za narodni preporod u Sinju i Cetini od 1860. do 1870. godine*, u: *Sinjska spomenica*, Sinj, 1965, str. 189–240; Josip Ante Soldo, *Ante Konstantin Matas*, u: Ante Konstantin Matas, *Šilo za ognjilo* (pretisak), Split, 1989, str. X; Petar Bezina, *Ante Konstantin Matas*, u: *Ante Kostantin Matas. Njegovo vrijeme i djelo*, Split, 2009, str. 13–25; Vlado Pandžić, *O jezikoslovnim pogledima i jeziku prof. Ante Kostantina Matasa, hrvatskoga narodnog preporoditelja u Dalmaciji*, u: *Ante Kostantin Matas. Njegovo vrijeme i djelo*, Split, 2009, str. 65–67; Josip Grbavac, *Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.*, u: *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, Sinj, 2004, str. 163–250; Josip Grbavac, *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, Sinj, 2008.

³ V. Pandžić, n. d., str. 65–66: »U pravo je vrijeme Matas stigao u Sinj, u jedinu gimnaziju u Dalmaciji s hrvatskim kao nastavnim jezikom gdje će biti profesor te 'mjestoravnatelj' (zapravo ravnatelj jer je tu dužnost samo formalno imao franjevački provincijal). Kao čovjek iznimne naobrazbe, čvrste hrvatske domoljubne osjećajnosti, specifične odlučnosti, stekao je mogućnosti za rad i širok preporoditeljski utjecaj u skladu sa svojim nedvojbenim stajalištima: Dalmacija je hrvatska, dio Hrvatske, kolijevka hrvatske državnosti, a pučanstvo joj je hrvatsko, govori hrvatski te hrvatski jezik mora biti svenazočan: u školi, administraciji, crkvi, politici, gospodarstvu, tisku itd. Preporoditeljskim, političkim, kulturnim – životnim zamislima služio je vrlo učinkovito devetnaest godina kao profesor, 'mjestoravnatelj' i ravnatelj u sinjskoj gimnaziji.«

⁴ V. Pandžić, n. d., str. 46: »O velikoj opasnosti za hrvatski narod u Dalmaciji i cijelome hrvatskom primorju od Talijana i talijanaša ili autonomaša – Matas je tijekom studija u Beču često raspravljao sa sunarodnjacima i drugima, a zatim duboko razmišljao i proučavao tu problematiku te mu je na povratku bila potpuno razvidna talijanska agresivna politika. Nametanje talijanskog jezika i kulture u Dalmaciji razotkrivao je kao najopakije pripreme za otkimanje južnohrvatskih prostora.«

⁵ Matasovo domoljublje se razvilo na idejama istaknutih europskih intelektualaca o stvaranju samostalne nacionalne države. Jasno je promicao pojedina liberalna nastojanja suprotstavljena tradiciji koja je imala korijene u feudalizmu, slavio hrvatsku kulturu i hrvatski jezik, svezu duhovne baštine i rodne zemlje, ali izvrsno je znao prilagoditi govor trenutačnim političkim okolnostima. Primjerice, uzgredice je pozdravima i lijepim željama častio vrhovnu vlast, pa ga državna vlast na nižim razinama nije mogla zaustaviti. Rigidnim nacionalizmom opsjednuti Talijani i autonomaši, »talijanaši« (svagdašnji Matasov naziv), brzo su ga prepoznali kao velikoga protivnika iako u njegovim govorima nije bilo mržnje, neprikladnih riječi, omalovažavanja i vrijeđanja. Postavljali su mu različite zapreke i zamke, ali neustrašivo ih je preskakao i zaobilazio. Franjevci su u njemu dugo gledali vođu (sve do izlaska iz franjevačkog reda 1873.), davali mu svesrdnu bratsku potporu, pozivali za propovjednika i govornika, divili se njegovu umijeću i pronosili glas o njegovu propovjedničkom ili govorničkom umijeću i domoljublju. Usp. K. Kosor, n. d., na više mjesta; J. A. Soldo, n. d., na više mjesta; P. Bezina, n. d., na više mjesta; J. Grbavac (2004.), n. d., str. 163–250.

kritičnijim 1860-im godinama.⁶ Budući da je devetnaest godina bio profesor hrvatskoga jezika i povijesti, povremeno profesor zemljopisa i njemačkog jezika,⁷ mogla bi se i njegova školska predavanja svrstati u govore, ali istraživači njegova života i djela nisu ni jedno uspjeli rekonstruirati.⁸ Međutim, može se i pretpostaviti da su barem negdje sačuvani nacrti pa i cjelovita predavanja koja je pozorno pripremao.⁹

Objavljeni (tiskani) govori Ante Kostantina Matasa imaju za hrvatsku povijest i kulturu posebnu važnost, pa se već prema bilješkama njegovih suvremenika može zaključiti da su bili izdašni izvori nadahnuća hrvatskoga domoljublja.¹⁰ Desetljećima su njegove propovijedi prepisivanjem bile umnažane, uglavnom bez navođenja njegova imena,¹¹ a za njegove svečane govore bilo je manje zanimanje, poveliko samo nakon tiskanja knjige *Propovijedi Ante Kostantina Matasa, svećenika i profesora* u Varaždinu, 1912.¹²

Nevelika naklada je prvi razlog što mnogi nisu mogli nabaviti tu knjigu premda su je jako željeli.¹³ Ubrzo je započelo prepisivanje pojedinih propovijedi i govora koji su desetljećima kružili od svećenika do svećenika bez isticanja autorstva A. K. Matasa.¹⁴ Uočeno je mnoštvo velikih tiskarskih i drugih pogrešaka u tiskanim propovijedima i govorima,¹⁵ ali tek je 1939. o tome pisao

⁶ Recepcija govora bila je izrazito velika još dok je A. K. Matas bio u Sinju. Nažalost, u različitim pokušajima da dodemo do njegovih još neobjavljenih govora, nismo daleko stigli. Teško se pomiriti s tvrdnjama da su partizani i komunisti sve barbarski zapalili. Treba se nadati da je barem od barbarstva djelomice sačuvana ta hrvatska kulturna baština jer su franjevci imali višestoljetna iskustva u skrivanju dragocjenosti koje su namjenjivali budućim naraštajima.

⁷ Stanko Petrov, *Ante Konstantin Matas kao nastavnik i uzgojitelj*, u: *Izveštaj za školsku godinu 1939–40*, Sinj, 1940, str. 29.

⁸ Ovdje se ne bavimo Matasovim govorima koji su izrečeni u Dubrovniku, gdje je kao svjetovni svećenik bio ravnatelj dubrovačke gimnazije. Pretvorio ju je u istinsku hrvatsku školu u sudbonosnom vremenu borbe hrvatskih domoljubnih pristaša sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom – protiv autonomaša koji su se protivili tom sjedinjenju i službenoj uporabi hrvatskoga jezika.

⁹ Pretpostavljamo da je većinu nacrti svojih predavanja odnio u Dubrovnik.

¹⁰ Glasovi o Anti Kostantinu Matasu kao izvrsnom propovjedniku i govorniku širili su se diljem Hrvatske iako je uglavnom propovijedao i govorio u južnohrvatskim prostorima.

¹¹ Njegovo je ime prešućivano i zbog napuštanja franjevačkog reda.

¹² Vjerojatno je knjiga tiskana u Varaždinu, zato što u tome gradu nisu bili utjecajni pojedini dalmatinski franjevci koji svomu profesoru nisu oprostili, zato što je izišao iz njihova reda.

¹³ Izdanje su pratile nesretne okolnosti. Autora nije bilo na životu osamnaest godina, a priređivači su bili nestručni. Domalo je započeo Prvi svjetski rat. Nakon proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.) Matasovo djelo nije bilo »po volji« srpskim vlastima jer je bio istaknuti hrvatski domoljub.

¹⁴ U dalmatinskim župnim pismohranama moglo bi se vjerojatno pronaći poprilično starih prijepisa Matasovih propovijedi i govora. Možda bi se ponešto moglo pronaći ili barem saznati u Varaždinu i okolici. Naime, nigdje nije zabilježeno da su fra Jakovu Bartuloviću vraćeni svi rukopisi.

¹⁵ Nakon tiskanja u knjizi *Propovijedi Ante Kostantina Matasa, svećenika i profesora* zasigurno su privukli pozornost i nevelikog broja stručnjaka za govorništvo.

Stanko Petrov.¹⁶ Trebalo je dugo čekati na ispravljeno izdanje¹⁷ iako ga je Mate Matas, stotinjak godina mlađi rođak, želio objaviti još u 1980-im godinama,¹⁸ ali »socijalističke okolnosti«, svenazočna i odlučujuća srpska protuhrvatska vlast nisu mu dale potporu.¹⁹

Propovijedi i govori Ante Kostantina Matasa slično su strukturirani,²⁰ ali u govorima se očitovalo više slobode i odlučnosti suprotstavljanja neprijateljima hrvatskoga naroda, posebice razgoropađenim Talijanima i njihovim dobro podmićenim pristašama ili slugama u Dalmaciji.²¹ Može se bez dvojbe iznijeti i početna raspravljačka tvrdnja da je u svečanim govorima jače dolazila do izražaja čvrstina isticanja domoljubnih sadržaja, izvrsna govornička naobrazba, umijeće prilagodbe svim slušateljima, uporaba retoričkih figura te jasnije izraženi ciljevi i svrha govora.²²

II.

Prvi Matasov svečani govor je zabilježen i otisnut pod naslovom *Govor pri početku školske godine 1860*. Međutim, do danas se provlače dvojbe oko njegove cjelovitosti, što je prvi potaknuo fra Stanko Petrov koji se sustavno bavio njegovim rukopisima.

¹⁶ Mnoštvo pogrešaka je gotovo onemogućilo razumijevanje nekih govora i propovijedi, ali Stanko Petrov (n. d., str. 16) opravdava fra Jakova Bartulovića, službenoga priređivača: »Matasove *Propovijedi*, na žalost, vrve štamparskim pogreškama. Znam pozitivno da za njih ne pada krivnja na o. Bartulovića; on je pače u svoje doba i protestirao protiv nedovoljne brige oko rukopisa: Iz pisma koje mu je Matasovih *Propovijedi* pisao novi urednik *Dušobrižnika*, vadim riječi: 'Rukopise složih, kako god sam znao bolje, no ne mogoh. Dobih ih naime u nesredjenom stanju... Zaista vidim, da je bilo više promjena u Matasovim propovijedima. Razloga tomu ne mogu znati.' (Iz pisma o. Adalberta Truxa od 9–IX–1912).«

¹⁷ Ante Kostantin Matas, *Propovijedi i govori* (priređili Mate Matas i Ivana Matas), Split, 1998.

¹⁸ Fra Jakov Bartulović se vjerojatno odlučio za naslov u kojem su apostrofirane samo propovijedi jer je knjigu namijenio uglavnom katoličkim svećenicima.

¹⁹ Kad su se konačno stekli uvjeti u neovisnoj državi Hrvatskoj, Mate Matas sustavno je započeo priređivanje novoga izdanja pod naslovom *Propovijedi i govori*. U izrazito složeni stručni posao uključila se vrlo uspješno i njegova kći Ivana Matas.

²⁰ Usp. Vlado Pandžić, *Propovijedi i govori Ante Kostantina Matasa*, u: *Sitni prilozi za povijest učenja i poučavanja govorništva*, Split, 2007, str. 189–206.

²¹ Narodnjak Matas bio je u drugoj polovici 19. stoljeća jedan od najuspješnijih preporoditelja u Dalmaciji. Njegovi učenici, oslanjajući se na znanje i ljubav prema hrvatskom jeziku koje su stekli u sinjskoj gimnaziji, bili su glavni pokretači jačanja hrvatstva: širenja hrvatske prosvjete, razvoja hrvatske kulture i njegovanja hrvatskoga jezika. Usp. Josip Ante Soldo, *Ante Kostantin Matas i razvoj hrvatske misli u Dalmaciji*, u: *Ante Kostantin Matas: Njegovo vrijeme i djelo*, Split, 2009, str. 49–64.

²² U nastojanju svestrana predstavljanja, raščlambe i prosudbe tiskanih svečanih govora Ante Kostantina Matasa, izgovorenih u posebnim prigodama, izostavili smo ulomke sličnih govora kojima se nije još ušlo u trag.

Premda Petrov pomalo štedi od prigovora starijeg subrata fra Jakova Bartulovića, prvoga priređivača Matasovih propovijedi (1912.),²³ razgovijetno i potkrijepljeno je o njegovu poslu izrekao ocjenu koja ga nije proslavila.²⁴ Bartuloviću se najviše prigovaralo što je uvodno objavio i dio govora koji je Matas najvjerojatnije održao na istom mjestu godine 1870.²⁵ Njegovu tvrdnju mogu potkrijepiti i rečenice:

»Dan kad u prijatnoj nazočnosti vašoj, sjajna gospodo, čast mi rijetka u dio pade da vam navijestim premilostivi dan cesarske blagodarnosti, da ovo gimnazije javnosti izručim i svečano proglasim Cesarokraljskim velikim gimnazijem. U času ovliko zlamenitu draže bi volje sa strane ostao da smjernim slušaocem budem njegove hvale s vrjednijih usta, jer se bojim da mu sjajnost slave pomutim. Ja, s gorke prošlosti gimnazija ovoga navikao sam bio s ovoga mjesta izgovarati vam slovo jadikovo, žalostivim izvezeno vezom.«²⁶

Budući da je Matas »s gorke prošlosti gimnazija ovoga navikao« s toga mjesta »izgovarati (...) slovo jadikovo«, moglo bi se bez dvojbe zaključiti da uvodni dio pripada nekom drugom govoru. Veliki govornik, kakav je neprijeporno bio A. K. Matas, zasigurno ne bi počeo govor riječju »da«, posebice ako se uzmu u obzir onodobne kulturne, jezične i političke okolnosti. Prije bi se moglo zaključiti da je nakon deset godina preuzeo dio nekoga svoga staroga govora te ga uključio u novi govor što su često činili i antički govornici ponavljajući iste rečenice, ali i dijelove govora, posebice kada ga je trebalo brzo pripremiti s posebnom pozornošću starim neriješenim problemima. Osobito je smatrao da hrvatsko domoljublje treba neprekidno, sustavno poticati, pa je jezgrovito, prekrasno i svrhovito pozdravio učenike, izrekao sudbonosne domoljubne rečenice:

»Dobro mi došli od ilirskog mora i kršnog Zagorja, od debele Neretve i Ravnog kotara! Dobro mi došla hrvatsko-dalmatinska mladeži i dobro se sastala pod krovom ovoga mladog hrvatsko-dalmatinskog učilišta. Srce svakog rodoljuba mora od radosti igrati gledajući vas u ovom krugu sabrate kao kitu svibanjskih ruža koje ni oštra slana ni duh otrovanih vjetara u ovoj narodnoj zaklonici poharati neće.«²⁷

Ponajprije je slikovito zaokružio prostor koji su pastorizirali dalmatinski franjevci.²⁸ Jadransko more naziva »ilirskim«, što je austrijskoj vlasti bila izrazito provokativna riječ jer je ilirsko ime već podugo bilo zabranjeno i neprihvatljivo u školskim ustanovama. Zagorje ili danas Dalmatinska zagora je

²³ Fra Jakov Bartulović je rođak fra Ante Kostantina Matasa. Poznat je i kao priređivač narodne ljekaruše. Usp. Nikola Kujundžić – Marina Zorc – Milan Glibota – Milan Kujundžić, *Ljekaruša fra Jakova Bartulovića*, Farmaceutski glasnik, Zagreb, 2004, 60, str. 541–556.

²⁴ Usp. S. Petrov (1939.), n. d., str. 12.

²⁵ Isto.

²⁶ Fra Ante Kostantin Matas, *Propovijedi i govori*, Split, 1998, str. 173.

²⁷ Isto, str. 174.

²⁸ Službeno su se odcijepili 1757. od Bosne Srebrene.

»kršno«, Neretva je »debel«, a na sjeverozapadu je »Ravni kotar«. Matas je izrazio dobrodošlicu »hrvatsko-dalmatinskoj mladeži«, jasno ističući čija je to mladež i čija je Dalmacija. Istaknuo je visok stupanj franjevačke slobodoljubivosti određujući franjevačku gimnaziju kao »hrvatsko-dalmatinsko učilište«. Apostrofirajući »hrvatsko-dalmatinsku mladež«, pokazao je i visok stupanj čvrstine franjevačke neovisnosti i spremnosti na suprotstavljanje državnoj vlasti.

Premda je izvornost govora narušena zbog neznanja ili nespretnosti priređivača i tiskara, nema dvojbe da je Matas svrhovito na početku središnjega dijela govora uveo narodnu poslovicu: »Svaka stvar ima svoje vrijeme.« Slikovita i poetična je ta sentencija, a »u ustima našega puka koliko općena, toliko istinita, jer je iz dugotrajnoga iskustva iscrpljena.«²⁹ Učvršćujući polazišnu tvrdnju, sugestivno ponavlja da »svaka stvar u prirodi ima doista svoje vrijeme, a cijeli prirodni život ima kraće ili obilatije odsjeke vremena kroz koje svoja djela ovršuje.«³⁰ Učenicima je prikladno i odlučno sugerirao da priroda »zaključuje (...) jedan tečaj vremena«, pa ako »samo (...) pogled uokolo« bace, vidjet će je »porušenu i kao tužeću jer gubi oni krasnobojni ures kojim se malo prije gizdala, zlatorumeno voće sabrato je jur s rodni stabala, zeleno i kitnasto lišće uvelo i potamnilo, ne cvjetaju već bilja miomirisom, već ne dišu livade nit' odjekuju samotne dubrave previjanjem pjevačica ptica.«³¹ Nostalgično je pripomenuo da »otputovaše (...) nježni gosti ubogih koliba, odselila je lastavica u tropske predjele, a eto, već i dugovrati ždralovi u skladnim jatima lete onamo gdje jih čeka vječno pramaljeće.«³² Nudio im je zbilju, zato što »jesen naginje« te »nastupaju ozbiljnija doba« u kojima sve treba usklađivati s »opredjelenjem« zbog čega su ostavili »rodni dom«, »rođake, drugove i naručje mile majke« da bi se uputili »k Sinju, gdje danas« pružaju jedni drugima ruke u »časnoj Minervinoj dvorani.«³³

Apostrofiranje rimske božice Minerve je svrhovita aluzija na rimsko govornništvo, posebice na Cicerona i Kvintilijana, premda nema dvojbe da je Matasu, kao i obično, u pripremi ovoga govora bio ponajprije učitelj Aristotel. Imajući jasno na umu govornništvo kao umijeće uvjerljivoga govorenja u svim okolnostima, u skladu s karakternim obilježjima, trenutačnim raspoloženjem na koje su utjecali slušatelji, postizao je ciljeve upravo onako kao što je nastojao Ciceron. Nastupajući kao vrlo govornik kojemu se može vjerovati, bio je vrlo siguran u svoje znanje i govorničke sposobnosti. Ugodnim obraćanjem

²⁹ A. K. Matas, n. d., str. 174.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Isto.

mladim ljudima budio je osjećaje u zadovoljstvu prisjećanja na proteklo ljetno i odmor te istaknuo istinu koju bi trebali stalno imati na umu:

»Kakono svaka stvar na svijetu ima svoje vrijeme, tako i svaka stvar ima svoju svrhu. I doista, premudri Bog svakomu stvoru neku svrhu je zabilježio, a čovjeku, najplemenitijemu stvoru, najplemenitiju svrhu kojoj težec i dostignuvši je, najčestitiji između ostalih stvorova postati može. Čovjek sastojeći iz puti i duha dviju međusobno različitih stvari spada u područje dvaju različitih krugova. Tijelom spada krugu zemaljskome, duhom krugu vječnjega nebeskoga svijeta. Stoga i svrha čovjeku zabilježena, treba da čovječjoj naravi dolikuje.«³⁴

Smjestio je temu u povijest, istaknuo pitanje svrhe življenja pred kojim su stajali mnogi stari mudraci, ali nisu našli odgovora ni »prastari indijski Brahmani, nit' otajna mudrost migrainskih žrca, nit' cijela ogromna znanost helensko-rimska«. Razdjelbom – retoričkom figurom kojom se posebno svrhovito koristio – sažeto je potvrdio da je »Bog koji nas je stvorio, (...) našu svrhu opredijelio«, pa se »smilovao ter nam je (...) očitovao.«³⁵

Matas je iznosio i proširivao tvrdnje spretno se služeći logičkim figurama. Moćnom dihotomijom razdvojio je svrhu prema zadaćama koje nisu iste te odlučno rekao da nema »iste zadaće težak s činovnikom, kao ni vojnik s trgovcem«,³⁶ jer svaki čovjek treba imati svoj cilj:

»... a koji čovjek nema nikakve zadaće, nikakva cilja kom bi ciljao, taj nije čovjek nego, slikom, to je bravče glavinjajuće po pustoši; a koja struka društva ili moralno tijelo nikakve zadaće nema ili za nju ne znade, to je pljeva na vjetru, to je kama na kula na valu morskome, to je zgrada brez temelja kojom svaki vjetrić ljulja, koja na najmanji potres srušiti se mora.«³⁷

Slikovitost je uzorno postizao uključivanjem neobičnih i izvornih metafora čije preneseno značenje učenici dobro razumiju jer su se upravo vratili od svojih stada, pljevljenja žita itd. Bez velike stanke nastavio je postavljanjem retoričkih pitanja, eksklamacijama i pojašnjenjem tvrdnje:

»Oh, učuva Bog! Mi moramo imati našu svrhu, naš cilj, mi ga moramo ćutiti, da pače, mi moramo o njemu potpunu savjest imati. On kao zvijezda mora pred nami sveder svijetliti i voditi nas upravnom stazom k našoj posljednjoj svrsi. Da, doista! Mi imamo zadaću koja zahtijeva da se trsiti moramo, naše sjedinjene umne i tjelesne sile vježbati i shodno upotrebljavati; koja zahtijeva od nas trud, napor i posao; koja polag toga obećaje obdariti nas bisernim plodom. Nauk je nauk, učeća mladeži, ona svrha koja je nami zabilježena. Vaša je zadaća učiti, a naša učiti vas, uslijed čega vi učenici i mi učitelji sklapamo međusobno jedno društvo, sačinjamo učilište. Rekao sam da

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto, str. 175.

³⁷ Isto.

je nauk trudan, pun trnja i drača, no ne prepadajte se, neg' tješite se razmišljanjem da ako je trudan, u isto doba plemenit je i koristan i da brez truda nema ništa na svijetu.«³⁸

Jednostavno je potkrijepio tvrdnju o potrebi rada, pa aluzijom usmjeruje slušateljsku pozornost na težaka, pastira, trgovca, vojnika, mornara, svećenika, činovnika i književnika, a zatim je zaključio da »trude dobri, trude zli, trudi čovjek što razum imade, trudi živinče što ga nema« jer »trud i zabava uvjet su ljudskog života i ljudske naravi i mal' da ne toliko mu potrebit kolik zrak, koliko voda«. ³⁹ Slikovito je jamčio da će rad sačuvati ljudsko zdravlje, »vedrinu duha, veselje srca«, pa ljudi koji se trude neće postati »duhom i tijelom gnjili«. Čovjeku je to suđeno, pa »truda se ne bojte, muke se ne plašite«.⁴⁰

»Na trudu žito rađa, a o mucu grozdovi vise.«⁴¹

Svrhovito je promicao učenički plemeniti rad, zato što »niti trud je težaka ni trgovca ni vojnika i tako dalje toliko lasan i plodonosan«. ⁴² Ponovio je stare tvrdnje da »nauk je želja mladića, zabava čovjeka, raskošje starca« te naveo Ciceronovu misao:

»Nauči hrane mladost, zabavljaju starost, ures su u zgodama, utočišće u nezdodama, naslađuju u domu, ne smetaju na dvoru, s nami stanuju obnoć, s nami putuju, obdan nas prate u naša sela.«⁴³

U domoljubnom zanosu, govoreći o nužnosti nauka, poželio je »da prosine domovina naša«. ⁴⁴ Jamčio je učenicima da će o njihovu nauku ovisiti njihova budućnost, poštenje i spas jer morali bi znati da na njima svijet ostaje te da su ufanje sadašnjih i budućih naraštaja. Napominje da će domovini biti korisni kao svećenici koji navješćuju »nauk spasenja«, »vođe puka, svjetlost slijepu, štap hromu, a štit nevoljnomu«, ali i kao odvjetnici koji brane pravicu, suci koji kroje pravicu, »domovine zastupnici« koji će »zboriti« za »mili dom i rod« ili liječnici koji će bdjeti »nad ložnicom bolnika otimajući ga iz čeljusti blijede smrti«. ⁴⁵

Premda je Ante Kostantin Matas imao samo dvadeset osam godina u trenutku izricanja ovoga govora, pokazao je iznimno govorničko umijeće. Govorio je kao vrlo iskusan učitelj, svećenik i domoljub koji je domoljubne poruke vrlo uspješno oterećivao suvišnih riječi. U njegovu govoru zamjećuje se povišena specifična intonacija koja mu je očito donosila opuštajuću mir-

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto, str. 176.

⁴⁵ Isto.

noću, neograničeno povjerenje u vlastite sposobnosti i umijeće. Pravodobno je potkrjepljivao zaključke iz najjačih izvora.

Ponavljajući često zaziv »Učeca mladeži!«, poticajno je hvalio učenike na izrazito klasičan način, neobično blagim i slikovitim izrazima, u čemu se mogu prepoznati i obilježja uzornih govora Sv. Augustina:

»Iz rumenila kojim ti lice plamti viđu da me razumiješ, da shvaćaš važnost nauka i goriš od želje da čim prije zagaziš i zadubiš se u pučini nauka, da zacrpiš obilnu mjeru znanosti ter svi i svaki napose odgovorite dovoljno onom uhvanju koje naprama vami goji vaša rodbina, država, društvo i domovina.«⁴⁶

Jasno i odlučno je zazivao »domovinu«, što je u drugoj polovici 19. stoljeća činio svaki istinski narodni preporoditelj, jer bez slobodne domovine narodu je nemoguće postići željeni razvoj. Matasovi slušatelji morali su biti svjesni brze prolaznosti vremena i života, a to ih je trebalo obvezati na svakodnevno učenje i štednju dragocjenoga, prolaznog vremena, koje nikada više nije moguće vratiti, pa će »uzalud gorko plakati vrijeme izgubljeno«. Vjerojatno im je blago priopćio da stupanjem u franjevačko učilište stječu »dlično ime učenika«, ali i čvrsto ih je opomenuo da »brez ikakvih uprava i zakona nema društva«.⁴⁷ Kratko im je obrazložio da svako društvo ima »svoj zakonik«, a zatim je slijedilo »štivenje zakonika« franjevačkog učilišta. Pozvao ih je da ga »opslužuju« te čuvaju se »svih betega, zlih običaja i društva« koji mogu »pokvariti i navesti« na kaljanje plemenitosti, »dličnog stanja i imena«,⁴⁸ pa bi vladanje trebalo biti:

»... ćudoredno i pošteno da svaki netom vas ugleda, može udilj poznati da ste uda i članovi ovoga narodnog zavoda, da ste učenici gimnazijalni, da svaki prijatelj vjere, države i domovine s naslađenjem može upaćiti u vas i ponosom reći:

‘Ovo su plemenite mladice izabrane iz divljih šuma naših lomnih krša ter u našem narodnom perivoju rodoljubnim žarom natapane i rodoljubnim znojem da narastu ćvrsta i zlatoplodna stabla koja će biti stupovi Crkve, dika i ponos svojih rodbina, a korist države i domovine.’ Vi nastojte koliko možete, a Oni koji vedri i oblači, nadoknadit će svojim blagoslovom.«⁴⁹

Lepršave nove metafore i stari epiteti zasigurno su zadivili slušatelje, ali njegov je glavni cilj bio završiti svečani govor aluzijom na Svevišnjega koji će uzvratiti posebnim blagoslovom onima koji su to zaslužili.

Moglo bi se pretpostaviti da je ovaj svečani govor trajao oko sat vremena, što je za ono doba bilo prikladno i poželjno jer su pozorni učenici (»plemenite mladice izabrane iz divljih šuma naših lomnih krša«) imali velike mogućnosti

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

koncentracije i slušanja odličnih govornika, premda je Matas sigurno imao na umu vremensku ograničenost govora.

Nije jednostavno na temelju postojećih izvora s velikom sigurnošću pisati o njegovoj govornoj izvedbi premda postoje dokazi koji barem mogu djelomice ojačati pretpostavke. Vjerojatno je govorio vrlo glasno, pa i kadikad gromovito što je vjerojatno voljelo njegovo slušateljstvo, ali i izrazito sporo, jasno artikulirajući svaki glas, slog i riječ praveći povelike i svrhovite stanke, posebice iza svake rečenice.⁵⁰

Nije teško razotkriti da je fra Jakov Bartulović nesukladno izvornoj kompoziciji govora rasporedio ili razdvojio pojedine odjeljke. Budući da nedostaje izvorni uvod, nije moguće o ponuđenome početnom dijelu govora izricati ni posebne pohvale niti posebne pokude.

Glavni (središnji) dio govora oblikovan je uzorno te bi mogao ući u svaku antologiju govora. Premda se ponajviše očituje u iznijansiranom izlaganju, ukusno »obojenom« svježim metaforama, neštedljiva argumentacija i specifično potkrjepljivanje neprijepornim činjenicama osiguravaju trajna domoljubna nadahnuća.

Čvrst i jasan zaključak je izrazito jezgrovit i mogao bi se svesti na »vječnu istinu« da će onaj koji se trudi zaslužiti Božju pomoć i uspjeti u svojim poštenim nastojanjima.

Govor pri početku školske godine 1860. odličan je primjer epideiktikoga govora, visokoga kićenog stila s povelikim brojem retoričkih figura koje su svrhovito uključene na prava mjesta, pa izvrsno doprinose složenosti značenja, slikovitosti i simbolici, ali i jasnoći, uvjerljivosti te prikladnu doživljavanju i laku razumijevanju govornikova priopćivanja.

III.

Podugo usustavljivani govor *Na stogodišnjicu smrti fra Andrije Kačića Miošića* navodno je zbog »nekih okolovština neizgovoren«,⁵¹ ali zasigurno je bio dobro poznat, najvjerojatnije i vrlo često prepisivan. Matas je iskoristio povijesnu prigodu za poticanje ljubavi prema hrvatskomu rodu i domovini, ali i istodobno je obrazložio svoja politička motrišta u neprikrivenoj borbi protiv tuđinskih presizanja.

⁵⁰ Njegovi suvremenici svjedoče da je imao ugodan muški glas, najvjerojatnije »bariton«. Ni »bas« ni »tenor« nisu bili ugodni onodobnim slušateljima. Usp. A. K. Matas, n. d., str. 9–10 (Priredivači, *Predgovor II. izdanju*).

⁵¹ Isto, str. 177.

Tema je vrlo jasno određena. Svenazočna je ljubav prema rodu i domovini, a nigdje prijetnje ni slutnje o otimanju tuđih prava na ljubav prema svome narodu. Prekrasne pohvale fra Andriji Kačiću Miošiću velebno je iskoristio i za promidžbu franjevačkih neizmjernih povijesnih zasluga u očuvanju i preporodu hrvatskoga naroda.⁵² Nije zaboravio više puta istaknuti životna motrišta i odlučnost žrtvovanja za bližnje koji su u različitim životnim nevoljama, a ne mogu se snaći jer im nedostaje znanje koje se može steći stalnim učenjem.

Poput Aristotela i Izokrata, uzornih grčkih učitelja govorništva, i A. K. Matas je slavio vrijednosti i vrline kojima bi se trebao dičiti svaki čovjek, zajednica i narod bez pretenzija prema tuđim domovima, zavičaju i domovini.⁵³ Aristotel je počesto tražio nadahnuća u Homerovim epopejama,⁵⁴ a Matas je istinski oduševljen pjesmama Andrije Kačića-Miošića.

Podsjeća ovaj govor i na Demostenove *Filipike* osobito ponavljanjem (za »starcom Radovanom«) imena slavnih povijesnih ličnosti koje bi mogle biti uzor hrvatskoj mladeži. Od Platona je Matas ambiciozno preuzeo metode biranja povijesnih ličnosti koje nose uzorne vrline, štuju načela i cijene kriterije, pa je i prešutio neka karakterna obilježja.

Kompozicija govora je uzorna. U prvom dijelu poticajnog uvoda govorio je općenito o »razvitku i napretku naroda čovječanskog«,⁵⁵ a zatim je u drugom odjeljku dinamično širio pogled na daleke vidike:

»Takvi primjeri u dogodovštini izobraženih naroda ponovljeni, imadoše i kod nas Hrvata jednoga sebi slična. Jer dok naši praoci u neznanstvu boravljahu i njihovoj narodnosti očevitna propast prijetijaše, rodi se iz njedara puka našeg čovjek umom odlično izobražen, a pučkim srcem velik, koji se iz mladih doba vas posveti slavi Boga i jednokrvnog puka svoga; čovjek koji iz narodnoga gradiva uzdiže narodu svomu nerazrušive bedeme, koji narodu osiguraje slavodobice protiva svim navalama dušmanskim.«⁵⁶

Dojmljivo, pronicljivo i poticajno je vjerojatno nižom intonacijom završio prvi dio uvoda izrazito ambiciozno zamišljenoga govora obrazlažući i locirajući zasluge velikoga pjesnika:

»Nami, pak, dopade ta slava da zasluge tog čovjeka zapoznavši, danas se u ovi tempal zgrnemo ter Bogu hvale uzdavši što nam takvog čovjeka darova, u isto doba mi, ljubitelji svega onoga što je naše, pokažemo nakon vjekova svoje duboko štovanje i svečano proslavimo uspomenu našega, slavnim djelima zaslužnoga narodnog pjesnika fratra Andriju Kačića Miošića.«⁵⁷

⁵² Usp. J. A. Soldo, n. d., str. 56–57.

⁵³ Usp. Aristotel, *Retorika*, Zagreb, str. 130–161.

⁵⁴ Isto, str. 86, 91, 112. i dr.

⁵⁵ A. K. Matas, n. d., str. 177.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

Na početku središnjega dijela govora razotkrio je Andrijino dično podrijetlo, što je onodobno – unatoč nabujalom liberalizmu i ustrajnoj kritici feudalizma – bilo itekako važno u isticanju hrvatskoga domoljublja jer plemstvu su se još u drugoj polovici 19. stoljeća pripisivale povijesne zasluge za očuvanje narodne samobitnosti:

»Andrija se rodio od gospodskog koljena starih hrvatskih knezova Kačića god. 1704. u Bristu, selu makarskog primorja.«⁵⁸

Vrlo važno je bilo simbolično istaknuti da je fra Andrija »od gospodskog koljena« i to »starih hrvatskih knezova«. Matas je imao potpuno povjerenje svojih slušatelja jer im je bez preuveličavanja iznosio neprijeporne povijesne činjenice koje pobuđuju osjećaje i misli o stalnoj potrebi čuvanja osobnoga, obiteljskog i domovinskog ugleda kako bi se potomstvu osigurao opstanak i sretnija budućnost. Oduvijek je veliko povjerenje poklanjano ljudima uglednoga podrijetla, spremnima na žrtvovanje, ali zanosni govornik u podsjećanju na dične borce protiv Osmanlija divi se hrvatskoj slozi, rodoljublju i snazi svih naših pradjedova:

»... u onim bojevima kadno bjesnoća turska ne poznajuć mejaša, smiono prekorači preko Velebita, Dinare i Prologa, kad turski alat zabrčka kopitom u ilirskom moru, a potpuno iskorjenuće i grozovito ropstvo zaprijeti našim praocima u ovoj novoj otadžbini da Providenje Vječno ne bijaše odlučilo da ovi krši dalmatinski budu oni živac kamen o koji se razbiše i raspljuskaše bijesni valovi otomanskoga mora. Jer sloga, viteštvo, rodoljublje i snažna mišica naših pradjedova odolje strašnom dušmaninu u dugom ratu, ostavivši svom potomstvu veličanstveni izgled hrvatskog junaštva i rodoljublja.«⁵⁹

Dvojbe nema da su Matasova politička stajališta i čudoređe duboko prožeti evanđeoskim porukama, ali i odličnim poznavanjem teške hrvatske povijesti.⁶⁰ Ponajprije ističe Kačićevu odlučnost i uzornu požrtvovnost jer se kao daroviti mladi svećenik vratio nakon školovanja u svoju dragu domovinu da bi služio svomu ispaćenom narodu. Njegovo »izgledno življenje i mnogobrojna dostojanstva« prepoznala je i »Rimska Stolica« koja ga je imenovala »poslanikom apostolskim za svu Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu«.⁶¹

Moglo bi se bez dvojbe zaključiti da svaka rečenica u govoru *Na stogodišnjicu smrti fra Andrije Kačića Miošića* pridonosi jačanju hrvatske samosvijesti i samopouzdanja bez kojega je teško kročiti u željenu ljepšu budućnost.

Uzorna je klasična raspravljачka uskladba cijeloga govora: nakon poznatoga dolazi novo, nepoznato ili slabo poznato, a zatim osvjetljavanje i jasnoća

⁵⁸ Isto, str. 178.

⁵⁹ Isto, str. 178–179.

⁶⁰ Međutim, mnogi bi ga današnji globalisti i protivnici domoljublja (u dobro plaćenju službi posebnih središta zemaljske moći) nakon raščlambe njegovih govora olako proglasili hrvatskim nacionalistom koji očituje samoljublje i egoizam. Usp. Emma Goldman, *Anarhizam i drugi ogledi*, Zagreb, 2001.

⁶¹ A. K. Matas, n. d., str. 178.

svake činjenice. Raspravljajući je tekst uljepšan začudnom poetičnošću, dojmljivom slikovitošću i dobro poznatom simbolikom koju su Matasovi učenici (slušaitelji) upoznali na večernjim seoskim sijelima koja su bila i odlična vježbališta za »čovječja srca« koja nisu poznavala temeljnice nesreće modernoga čovjeka:

»Gdje se nepokvarenije uzdržalo čovječje srce, svakom čuvstvu pristupno, pjevajuće s veselim, plačuće s tužnim, što u grudima dalmatinskog Hrvata? Ovo je baština ostavljena mu od Kačića, ovo su spasonosni melemi iscrpljeni iz Kačićeva *Ugodnog razgovora!*«⁶²

U prekrasnoj pohvali i zahvali »grudima dalmatinskog Hrvata« očaravale su neobična metonimija i onodobno uobičajena sinegdoha. Nevelikim brojem probranih i uzorno usklađenih riječi odlučno je uzvisivao hrvatski narodni ponos, nezaustavljivo usvješćivao domoljublje, posebno ističući nepokolebljivost dalmatinskih Hrvata u suprotstavljanju ropstvu.⁶³ Naglo povišenom intonacijom nastavio je izgovarati poticajne domoljubne rečenice:

»Nu, Kačićeva pjesmarica prinese narodu hrvatskomu još jednu korist koju Kačić isti ne previđaše. Hrvatskom narodu u Dalmaciji od toliko stotina godina u knjigama i skulama i u javnoj službi bi nametnut jezik talijanski koji još za Kačića osobito po hrvatsko-dalmatinskom primorju bijaše se duboko ukorijenio ter naravno slijedi jaše da naš puk počme mrziti i stidjeti se svoga neizobraženog, od naučnijih ljudi negovorenog, dapače, od istih grđenoga jezika. Slijedi jaše da svoj matero-jezik zaboravi i da ostane puk brez jezika da ono Proviđenje Božje ne bijaše uprav nadanulo našega Kačića da on svojom priprostitosti uništi sve mudre osnove hiroumlja, da narodu hrvatskomu napiše knjigu 'Ugodnog razgovora' koja bi mu služila kao čudotvorni zapis protiva svim nahudama talijanštine kao silni bedem da ne pogine što je njegovo od starine. I doista, Kačićeva pjesmarica dostiže i ovo, jer ona kroz sto godina ne prestade buditi u narodu ljubav naprama svom jeziku, baš od onoga suđenoga časa kad naš isti dobri Cesar na to nas naukovati i u tom podupirati poče. Stoga Kačićeve su zasluge nada sve zasluge, stoga njegovo neumrlo pjesničko djelo u zvijezde ga okova i mjesto mu pribavi u templu slave među velikim preporoditeljima naroda.«⁶⁴

Zanosno je Matas slavio Kačića kao pjesnika koji je zaslužan za spas hrvatskoga jezika ističući tu zaslugu iznad svih drugih, što je i svojevrsni dokaz europskoga shvaćanja uloge materinskog jezika u stvaranju nacije. Premda se ta tvrdnja može učiniti i klasičnim »retoričkim preuveličavanjem«, potiče na razmišljanje koje će se završiti suglasjem jer uistinu nitko nije kao Kačić razvio svijest o pripadnosti hrvatskomu narodu diljem Dalmacije. Matas je emfatično usporedio staru Grčku i »sirotu« Dalmaciju, pa ustvrdio da ju je nadmašila jer je njezin znameniti sin fra Andrija Kačić Miošić spasio hrvatski jezik od nasrtljivih i nemilosrdnih tuđinaca, zašto će mu hrvatski narod biti zauvijek i neizmjerano zahvalan:

⁶² Isto, str. 179.

⁶³ Usp. J. A. Soldo, n. d., str. 58–59.

⁶⁴ A. K. Matas, n. d., 179–180.

»O helenska zemljo slavna! (...) Ti hvališ se mnoštvom velikih muževa kojima na svijetu para ne bi. Al' taman ti tašta slava kad jezik ti živ ne osta, kad jezik ti lije- pi umre čime sirota Dalmacija i ovdje te nadmaši jer porodi muža slavna koji hrvatski jezik slavni od tuđinstva sahrani radi čega mu dalmatinski puk harni danas spliče ne- uvele lovor-vijence.«⁶⁵

Matas jest, kao što je već istaknuto, profesorski uzvisio ulogu književno- sti. Ono što su za Grke bile *Ilijada* i *Odiseja*, to je za Hrvate *Kačićeva pjesmari- ca* jer je puku u južnohrvatskim prostorima udahnula hrvatsko domoljublje kao što nije uspjela ni jedna povijesna ličnost.⁶⁶ Premda su u govornikovo doba – u međunarodnoj konstelaciji – samo veliki narodi uzimali sebi »pravo« na domo- ljublje i svoj jezik, bez dvojbe je razvidno podcrtao da je Kačić svojim domo- ljubnim radom na očuvanju hrvatskoga jezika zaslužio mjesto »u krilu Boga«:

»Doista velik duh našega fra Andrije uzradovat će se danas u krilu Boga, a tim veće što vidi da s njegovim izdanjima danas granu sunce prosvjete južnoslovenskim pokrajinama, a nastaju čestitija doba za njegovu i našu otadžbinu Dalmaciju, što vidi da na današnji dan svaki vas ovdje, pred oltarom živoga Boga, biti vjerni podlož- nik svoga dobrog Cesara, biti iskreni ljubitelj svoga slatkog hrvatskog matero-jezika i svog poštenog narodnoga običaja. Slava vam!«⁶⁷

Takav je završetak govora bio uobičajen kao obvezatno ispunjenje uza- konjenoga propisa u Habzburškom Carstvu, što zapravo i nije smetalo svrho- vitu izricanju svečanoga govora koji je uistinu bio uzoran po svojoj klasičnoj uskladbi i uzornom domoljublju. Budući da nigdje nisu zabilježeni razlozi neo- državanja ovoga izvrsnog govora, moglo bi se pretpostaviti da je svesrdno isti- canje domoljublja jako zasmetalo osjetljivim austrijskim vlastima, a nesuđeni, ponosni govornik Matas nije pristao na cenzuru.

IV.

Specifičan je svaki Matasov govor, ali *Razgovor na koncu školske godine 1861. na Javnoj višoj gimnaziji u Sinju* nosi obilježja koja ga poprilično izdva- jaju između ostalih njegovih govora. Dvojbe nema da je riječ o epideiktičkom govoru u kojem je prvo kritizirao učenike koji nisu bili uspješni, a zatim je di- namično hvalio one koji su bili radini i uspješni. Premda je aludirao i na prošlo vrijeme, govorio je o svome vremenu.⁶⁸ Svrha je njegova govorenja bila blago isticanje pokude i osramoćivanje neuspješnih učenika da bi što bolje izrazito

⁶⁵ Isto, str. 180.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Usp. Aristotel, n. d., str. 15.

lijepim pohvalama počastio uspješne učenike.⁶⁹ Zadivljujući svečani govor – kojim je obilježen završetak školske godine 1861. – prikladno je ukrašen kratkim, dojmljivim i pamtljivim objasnidbenim tekstovima, gotovo samostalnim crticama, kratkim pričama i nezaobilaznim parabolama. Sve su usklađene s jasnim ciljevima govorenja u svečanoj prigodi kao što je završetak duge i naporanne školske godine.

Nakon uvodnoga zaziva »Učeća mladeži!« – Matas je slikovito usporedio težaka koji »s naslađenjem pogleda na žitnicu u koju je već sasuo obilne plodove svojih podvornica« i mladog učenika koji »nakon znojnog truda na književnom polju opočiva i s naslađenjem baca oko pameti na prošasnost da se od miline još jednom nagleda one krasne kite nauka koju je pod upravom svojih učitelja ubrao i savio da s njom osladi i zamiriše gorke dneve svojega života«. ⁷⁰ Uslijedio je govornikov žestoki, ali onodobno uobičajeni ukor učenicima koji nisu dobro činili tijekom školske godine:

»... tako i ovi nevaljali učenici sad na svrhi školske godine s crnim obrazom i šupljom glavom povratit će se u krilo svojih roditelja da jim sramotnim glasom svojeg nenastojanja ogorčaju očinsko srce.«⁷¹

Vrlo spretno i dojmljivo se – već na početku središnjega dijela govora – okrenuo učenicima koji su ostvarili »plemeniti« cilj:

»Ali neka debele tmine neznanstva, zasluženi prijekor i vječna sramota sakriju nedostojnu uspomenu svih nenastojljivih i nevaljalih učenika, a ja k plemenitijem cilju hlepeč, obraćam se k vama koje uzorita vila zaslužanim uzdarjem danas obdari. Žar plamteći lica vašega jamac mi je unutarnjeg osvjedočenja vašega da ste dužnosti vaše pomnjivo izvršivali i kao učenici naspram sebi i učiteljima, i kao zahvalni sinovi napram roditeljima, i kao trudoljubivi i za znanosti čeznući rodoljubi napram domovini.«⁷²

Slikovito je napominjao da bi uspješni učenici trebali biti uzor drugim »suočenicima«, »za ponos« roditeljima, »za biser krunu« učiteljima, »za nadu i potporu« siromašnoj domovini jer sve što su napravili zaslužuje da bude uzvišeno,⁷³ a osobito to treba cijeniti jer nisu radili samo radi vlastitoga interesa nego i ostalih s kojima žive u obiteljskoj i domovinskoj zajednici.⁷⁴ Sve što su lijepo i pametno napravili, oduvijek je u potpunoj suprotnosti onomu čega bi se razuman čovjek trebao jako stidjeti.⁷⁵

⁶⁹ A. K. Matas, n. d., str. 181.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Usp. Aristotel, n. d., str. 42.

⁷⁵ Isto.

Nije zaboravio Matas napomenuti da su svi – koji su pošteno obavili svoj posao – radili u skladu s njegovim govorom na početku školske godine, a bila mu je svrha usvješćivanje dobrih namjera.⁷⁶ Uskladio je iznijansirano pohvale i savjete.⁷⁷ Izazivajući dvojbe, ojačavajući znatiželju, podigao je napetost i potaknuo slušatelja na pretpostavljanje prikladnih odgovora. Uz velike pohvale je jasno predvidio i posebno čvrsto poticanje na uporno učenje »hrvatske povjesnice«:

»Da li prvo nego ostavite ovi narodni dom nauka, dopustite da vas pozornima učini osobito na jednu zanimljivu struku nauka i baš za to što besjede u svečanim zgodama izrečene dublje u srce i pamet prodiru, cijenim da je toj okolovštini kao i današnjoj svečanosti najzgodnije ako vam proslovim o važnosti učenja povjesnice ili historije svoje otadžbine.«⁷⁸

Jasno je naveo svrhu učenja, vrlo čvrsto izložio neprijeporne argumente i srdačno zaključio:

»Poznavanje domaće povjesnice, dakle, služi za upravu u izabiranju shodnih načina ili sredstava za izvršenje kakva korisnog posla.«⁷⁹

Hvalio je domovinu »kao zlatnu jabuku« – za koju su se mnogi otimali – zato što je bila »kolijevkom tolikih najglasovitijih ljudi koji rese hram slave Hrvatske« te »bi grobom gordih Obra, strahovitih Mongola i krvoločnih turskih alaja«. ⁸⁰ Posebno je istaknuo kako je planuo »narodni duh hrvatski (...) na kom se dandanas, žalibože, ne grijemo svi zakoniti baštinici već samo naša braća prekovalebitski Hrvati«. ⁸¹

Povijest je istinsko nadahnuće za domoljublje, a ni jedan se mladi čovjek ne bi smio zanositi onim što dolazi iz inozemstva gdje su oskvrnuta čudoredna načela i zaboravljeno da bi čovjek trebao biti dobar čovjek, a što znači i procjenitelj svoje prošlosti tijekom uskladbe životnih planova:

»Prestanite, ah prestanite sljepački slijediti sve što je inostransko, a prezirati što je vaše. Operite već tu sramotu da inostranci vam budu naučitelji u stvarima vaše prošasnosti. Uklonite se tom prijekoru da inostrani putopisci zlobno se podsmjehivaju vašem neznanstvu u stvarima vaše historije. Nastojte na nauk tim veće što ona mračna vremena kad se je brez nauka općenito i brez poznavanja svog jezika i svoje domaće historije u osobito, u obilnosti živjeti moglo, eto, srećom Božjom već su na izmaku i budite uvjereni da danas-sutra toliko u društvu bit ćete cijenjeni koliko se naukom, a osobito poznavanjem vaše prošasnosti i vašeg jezika kroz ovo vrijeme budete htjeli i znali okoristiti. (...) ... tako ni brez poznavanja svoje prošasnosti nema pravog ni

⁷⁶ Isto, str. 45

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ A. K. Matas, n. d., str. 181.

⁷⁹ Isto, str. 182.

⁸⁰ Isto, str. 183.

⁸¹ Isto, str. 183–184.

iskrenog rodoljublja. To jest, oni koji ne poznaju barem priuba svoga naroda i svoje otadžbine, ne može ćutjeti rodoljublje.«⁸²

Gotovo svaka Matasova rečenica je svojevrсни domoljubni poticaj.⁸³ Sustavno je birao neprijeporne povijesne činjenice koje neće dovesti u sumnju ni jednu tvrdnju. Izrazito su zamjetne smjernice njegova odgojnog utjecaja.⁸⁴ Razvidno je ćudoređe koje je žestoko suprotstavljeno liberalnim dvojbama. Govornik je dobro poznao okolnosti u kojima je često govorio, pa u skladu s tim ga je lako bilo razumjeti dok je »molio« za mir i blagoslov »nad slavnim Kraljem« koji je upravo tada (ponajprije za sebe!) nastojao saćuvati hrvatsko more od talijanskih presizanja.

Nije bilo u ovom govoru nametljivosti koja bi mogla izazvati neprikladne učinke. Premda se dinamićno isticalo domoljublje, što je uobićajeno u epideiktićkom govorništvu od najstarije povijesti govorništva, slušatelji su zanosno pozvani na pozorno razmišljanje i ćvrsto vjerovanje, a zatim na donošenje odluka sukladnih ostvarenomu domoljubnom raspoloženju.

Matas nije nikada prikrivao želju da govorom prigrli slušatelja i uvjeri ga u potrebu ljubavi prema hrvatskom narodu i domovini, pa se i može ćvrsto zaključiti da je vrhunski svećani govor *Razgovor na koncu školske godine 1861. na Javnoj višoj gimnaziji u Sinju* nedvojbeno i nezaustavljivo nadahnuće za hrvatsko domoljublje.

V.

Govor pod naslovom *Pri zaključku školske godine* vjerojatno je izgovoren 1862. Tema iznimno zanimljiva, izvorna i izvrsna promidžba ućenja, a pomalo prikrivena glavna teza se oćitovala u obrazlaganju potrebe ućenja svih nastavnih predmeta, ali i da »materinskom jeziku« treba pokloniti najveću pozornost i neogranićenu ljubav. Neusporedivo je vaćan za »ućeću mladeć« koja mora hrvatski misliti i izraćavati svoju misao.

Cijeli je govor uzoran i dragocjen doprinos isticanju samosvojnosti hrvatskoga jezika koji je također bio cilj ućasavajućih porobljavanja: turskih, talijanskih, maćarskih i njemaćkih. Na poćetku je govornik srdaćno ćestitao i pozvao slušatelje (uglavnom ućenike) da »jednoglasnim pohvalnim usklikom pozdrave one drugove koji kroz tećaj godine u nauku odlikovavši se (...) dostojno beru lovorove i primaju zaslućena uzdarja«⁸⁵

⁸² Isto, str. 184.

⁸³ Usp. J. A. Soldo, n. d., str. 61–62.

⁸⁴ Usp. Petar Bezina, *Ante Kostantin Matas*, u: *Ante Kostantin Matas: Njegovo vrijeme i djelo*, Split, str. 13–41.

⁸⁵ A. K. Matas, n. d., str. 185.

»Svečanu zgodu ovu hvatam i ja da prije vašeg odlaska, učeća mladeži, iz ovog narodnog hrama nauka nekoliko vam besjeda izreknuvši, toliko-koliko predmeta vam razmišljanju dadem preko vaših jesenjih praznika, a čini mi se, međuto, da je okolovština najshodnije ako bih štogod o svrhu i duhu uzgojenja vašeg, premda i trkomiće, nabacio.«⁸⁶

U skladu sa svojim bogatim znanjem i govorničkom darovitošću bez dvojbe sugestivno opominje da nauk treba »uzbuditi nam u srcu plemenita i velikodušna čuvstva zlamenovana kršćanskim duhom ter sve okrunivši izglednim, čudorednim ponašanjem, oplemeniti i savršiti naš značaj«,⁸⁷ a »učenjem jezika upozna se međusobna srodnost naroda, istovjetnost njihova općeg porijekla.«⁸⁸ Matas nikada nije sumnjao da je učenje materinskoga jezika iznad svake druge neupitne potrebe učenja različitih nastavnih predmeta:⁸⁹

»Iz učenja svoga materinskog jezika uči se poznavati duh naroda; u njemu se k'o u zrcalu gleda duševna djelotvornost naroda. Jezik svjedoči njegovu prošastnost, sretnu jal' nesretnu, razviće njegovih umnih sila. Materinski jezik budi ljudsku svijest, domovine ljubav i narodni ponos.«⁹⁰

Tvrđnja o materinskom jeziku kao buditelju »ljudske svijesti«, domoljublja i narodnog ponosa ponavljana je u različitim oblicima od antičke Grčke do Matasova doba. Stara je istina koja nerijetko stoji na vratima europskih učilišta jer teško je mladu čovjeku misliti, izražavati se i osjećati na jeziku koji ga nije naučila nezamjenjiva majka. Uznemirujući dušu i srce svomu slušatelju, Matas osobito nastoji uskladiti duboke i stare provjerene misli te iskrene i nezaobilazne osjećaje.

Među najmoćnijim domoljubnim nadahnućima ponovno je apostrofirao »čovječansku povjesnicu« kao svagdašnju potrebu onima koji žele dostojanstven ovozemaljski život. Ima tragičnosti u tom dijelu govora, ali i mudroga, pravodobnog prigušivanja naleta bure i nanosa vijavice te povremene patetike premda je očito vjerovao da njegovi učenici, podrijetlom uglavnom iz Dalmatinske zagore, vole svaku riječ koja ih potiče na ljubav prema domovini koja od njih očekuje svoj konačni preporod:

»Ovakovim uzgojenjem trebalo bi da sad prosine domovina naša koju debele tmine gluposti k'o teška morina pritiskuju od mora do mora. O ovakvom uzgojenju visi čestita budućnost vaša, vaše poštenje, vaš spas. Pred pameti nek' vam sveder svijetli visoko zvanje vaše da se sveder spominjete da na vama svijet ostaje, da ste uhvanje sadašnjega, a zakrilje budućeg naraštaja. Spomenite se da uprav od vas preporođenje očekiva domovina, a snažnu potporu vaš narod, buduć vi, taman vi, obrani i pozva-

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, str. 186.

⁸⁹ Usp. J. Grbavac, *Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.*, str. 171–172.

⁹⁰ A. K. Matas, n. d., str. 186.

ni da jednoć k'o misnici s Oltara Gospodnjega navješćivate nauk spasenja, da budete vođe u Izraelu, svjetlost slijepu, štap hromu, a štit nevoljnu; ili da kao odvjetnici brinite pravicu, ili kao suci krojite pravdu, ili kao liječnici bdijete nad ložnicom bolesnika otimajući jih blijedoj smrti.«⁹¹

Bogat je Matasov domoljubni rječnik, raznovrsna jezična znanja, iznimna misaonost i začudna osjećajnost kao potpora vrhunskom govorničkom umijeću. Nevjerojatnom se govornom lakoćom, istinskom lepršavošću i sigurnošću obraćao mladim, nedoučenim slušateljima, svesrdno i svrhovito podsjećajući na Aristotela, svoga učitelja govorništva. Prisjećao se i Platona, ali rjeđe i manje zanosno. Apostrofirao je i neukrotivog Napoleona koji je riječ »nemogućno« vidio samo u »rječniku kukavica«.⁹² Nije štedio na starim mudroslovicama koje ojačavaju osjećajnost i zanos u promicanju poslušnosti i uzornoj sljedbi Božjih zapovijedi koje neće biti iznevjerene u domoljublju, čistom od svakog otimanja tuđega dobra.

VI.

Na prvi pogled je najmanje dojmljiv Matasov *Govor učećoj mladeži Gimnazija sinjskoga na koncu školske godine 1863*. Nije donio odstupanja od uobičajene retoričke strukture (uvod, glavni dio i zaključak), ali duboko je promišljen i iznijansiran govor, s poprilično zatajenom svrhom, žrtvovanim domoljubnim zanosom radi ostvarenja posebnih ciljeva u nesretnim povijesnim okolnostima.

Govornik je uvodno podsjetio na grčko i rimsko doba dostojanstvene borbe za slavu »u prahu olimpičkog gaja o ubogi vijenac Zeusove mastrinke (divlje masline)«, pa istaknuo je zatim usporedbu sa suvremenim hrvatskim okolnostima, »jer mladost naša hruvć se za prosvjetu na plemenitijem nauka polju, napore jim nadlijeće, slavu jim pomračuje, a čuvstva što prigodom učeničkih blagdana prsi naše mladeži nadimlju, ne stide se ni elidske Olimpije, ni rimskog Marsova polja, ni vježbališta goropadne Sparte«.⁹³

Posebnu snagu zasigurno je imalo izravno oslovljavanje, isticanje svečane prigode, istinskoga blagdana za »jedno učilište«:

»Učeća mladeži! Krilato kolo bjegućeg vremena kroz vječnosti prostore pršeć, dovuće nas napokon na svrhu za trudno djelovanje određenog nam roka ter ovo opet danas među nas onoga veselog i najblagdanijeg dana što za jedno učilište ikad svanu-

⁹¹ Isto, str. 187.

⁹² Isto.

⁹³ Isto, str. 188.

ti može. Završenje školske godine i učeničkog dana rastanka, dan je radosti i za učitelja i za učenika.«⁹⁴

Nakon slikovitosti i simbolike – Matas je već na početku stvorio svečano raspoloženje i najavio radost susreta s roditeljima i prijateljima u dragom zavijaču. U skladu s narodnom izrekom istaknuo je i pravo na odmor, ali i obvezu nezaboravljanja svagdašnjega rada u skladu sa starom poukom da nije dobro ni odmarati se u neradu:

»Zgoda ova uzrok je radosti što mnogi plemenitu zadovoljit će želju kojom jim odavna srce plamti da što prije zagrlje roditelje i prijatelje, da što prije vide i pozdrave onu svoju otadžbinu gdje u nevinosti prvog djetinjstva danke provedoše, a u smislu one poslovice što veli ‘nakon posla slatko se počiva’, rekao bih jošter da je dan današnji po učenika radostan i zato jerbo početak je počitka. Nu, sjećam se da vrijednu mladiću počitka u poslovanju nigda nema, da radiša ne mari za lastovanjem, zaradi čega nit’ ću reći ni pomisliti da nastupajući praznici za učenika uzrok su veselja stoga što učiti ne moraju, što raditi nije jim nagona, jer po čovjeka nema ništa gorega što nemati već ništa dobra raditi. Doista, po čovjeka ne može se zamisliti gorega pokaranja što kad on nit’ bi što raditi hotio niti raditi umio budući cjelovito istinita ona poslovice da tko ništa ne radi, ništa i ne vrijedi.«⁹⁵

Nakon prekrasno izgovorenog uvoda, rascjepkanog u nekoliko dijelova, na temelju pohvala i kuđenja Matas je dinamično najavio temu svoga govora:

»Učenik dakle marljivi, u ljubavi za naukom stalnim, znat će i u dneve kad škole nema, s naukom se zabavljati, praznicima se okoristiti, cilj i svrhu svoga visokog uzgojenja dosegnuti. I kad mi se riječ o uzgojenju na pamet navede, hvatam današnju zgodu da vam trkimice nabacim o uzgojenju pogravitim čimbenicima.«⁹⁶

Prije odlaska na zasluženi odmor kao odgovorni i uzorni ravnatelj franjevačkog učilišta pripremio je svečani sažetak cjelogodišnjega rada mudro objašnjavajući i slaveći ulogu učitelja te objašnjavajući pojam »uzgojenje«:

»Ovo učiteljsko visoko zvanje, iskru božanstva u sebi uzdržeće, kako je od svijeta shvaćeno, kako je cijenjeno? Lak je odgovor. Učitelji su razrješitelji svjetlosti koju tmine ne mogu poznati. Međuto, svijet jih toliko cijeni da pomisli da učiteljem biti Božje je pokaranje ter rekoše davno kog Bog mrzi, da ga učiteljem čini. *‘Quem dii odere, pedagogum fecere.*’ Što svijet o učiteljima loše sudi, mala je šteta, samo kad bi barem učenici njihovi o njima inačije mislili, da l’ zaman! Učiteljsko zvanje u sebi je tako da ni od istih učenika svojih učitelji harnosti ni pripoznanja nadati se ne mogu.«⁹⁷

Razrađujući učiteljsku tematiku, Matas nije »trkimice« izložio činjenice nego je jednu za drugom stupnjevito navodio i obrazlagao. Osobito je promicao i hvalio natjecanje među učenicima te ga je nazvao »plemenitim«. Jasno je istaknuo da među mladim ljudima postoji zavist koja se ne može lako

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto, str. 188–189.

⁹⁶ Isto, str. 189.

⁹⁷ Isto, str. 191.

iskorijeniti,⁹⁸ ali i da vole društvo i žele prijateljstvo jer se među svojim vršnjacima osjećaju ugodno.⁹⁹ Budući da je mladež izrazito osjetljiva i hrabra, treba je ohrabrivati i odmicati od opasne ravnodušnosti nakon neuspjeha.

Premda izrijekom nije govorio o učenju kao svojevrsnom domoljublju, očitovao se u gotovo svakoj rečenici. U prosvjetljavanju mladeži domoljubnu ulogu imaju učitelji koje ljudi rijetko cijene, pa je ponovio kako se uistinu čini da su kažnjeni, zato što obavljaju vrlo teški posao.

U epilogu je moćni govornik uspio postići slavljeničko raspoloženje svojih slušatelja. Spretno je pobudio osjećaje i pokazao da je dobar čovjek čijim se govorima treba veseliti. Kao i u svakom epilogu – sažeo je svrhu govorenja, razgovijetno obrazložio načela koja je slijedio,¹⁰⁰ pa još jedanput odredio temu, apostrofirao najvažnije motive koji su ga poticali na izlaganje, a na kraju je porabio rečenice bez veznika nastojeći dojmljivim asindetonom ostvariti izrazito učinkovit završetak.¹⁰¹

VII.

Među Matasovim govorima neprijeporno je jedan od najskladnijih *Govor pri otvaranju obnovljene zgrade Gimnazije u Sinju*.¹⁰² Čini i krasi ga visok stupanj začudne govorničke otmjenosti koja je očito utemeljena na iznimnoj prirodnoj darovitosti i dugogodišnjem upornom vježbanju.¹⁰³ Njegovi su slušatelji znali da je riječ o izvrsnom govorniku čiji su govori svake godine nestrpljivo očekivani, ali nisu mogli predvidjeti iznenađujući i očaravajući splet prikladnih riječi koje hitro osvajaju ljude.

Premda je Matas već bio stekao poveliko govorničko iskustvo, sigurno je i ovaj govor dugo usustavljivao, razgovijetno oblikovao i precizirao. Jednostavno je oslovio i pozdravio različite uglednike koji su se u svečanoj zgodi našli u Franjevačkoj gimnaziji u Sinju:

»Gospodo!«¹⁰⁴

Uvod čini samo jedna (složena) rečenica, ali dovoljna je Matasu da znatiželjne nazočnike zadivi svojim govorničkim umijećem:

⁹⁸ Usp. Aristotel, n. d., str. 117–119.

⁹⁹ Isto, str. 119.

¹⁰⁰ Isto, str. 220.

¹⁰¹ Isto, str. 220.

¹⁰² Održao ga je 1868. Usp. J. Grbavac, *Franjevačka...*, 2008, str. 17.

¹⁰³ Usp. Aristotel, n. d., str. 188.

¹⁰⁴ A. K. Matas, n. d., str. 204.

»Svečanost zgode i prijatna nazočnost vaša, silno me nutkuje da izrečem nekoliko zgodi doličnih riječi, premda razlika čuvstva što mi se u srcu bude, misli mi pometaju da jedva znam odakle bih započeo.«¹⁰⁵

Nakon pozdravljanja, sukladno temeljnim načelima klasične retorike, pokazao je samozatajnost, osjećajnost i »zbunjenost« s nakanom izazivanja slušateljske naklonosti i poticanja zanimanja za iznimno važnu temu. Dobro je prepoznatljivo »uzakonjeno« Ciceronovo uvodno obraćanje slušateljima koje ne prikriva nastojanja za postignućem nedvojbene uvjerljivosti i jasnoga predstavljanja govornika kao karakternoga čovjeka koji zaslužuje posebnu pozornost jer je »nenametljiv« i »skroman«, a pred svojim slušateljima osjeća »srčana ometanja«.

Izazvavši slušateljsku naklonost i znatiželju, nakon kratke stanke čvrsto im je ponudio tezu da je »povijest (...) majka sadašnjosti«. Nastavio je uznemireno govoriti o četrnaest »čemernih« godina »veselih posmijeha, medenih riječi, krupnih obećanja«,¹⁰⁶ istaknuo suglasje s »njemačkim veleumom Götheom« u kontekstu pohvale franjevačkom učilištu, a zatim je na njemačkom izgovorio misao koju je odmah preveo na svoj dragi hrvatski:

»Hrvatski vam velju: ne bi kratko naše zlopaćenje, jer gorčinu tolikih godina izvidismo, tim strahovitije što i najljepše uhvanje nam oduzeto bi.«¹⁰⁷

Matas je slikovito predstavio dio bogatstva svoga znanja, uzdigao hrvatski jezik na pijedestal važnih europskih jezika, na trenutak rastužio riječima o gorčini tužnih godina, ali posvjedočio je vjeru u svoj hrvatski narod koji je tijekom dugih stoljeća teško trpio bez prava na žalbu, ali jest, unatoč svemu, otvorio sebi vrata bolje budućnosti.¹⁰⁸ Stječući naklonost slušatelja pokazivanjem ljubavi za sve koji su kao Hrvati tijekom stoljeća teško trpjeli, govornik se poslužio mudroslovicama, a retoričkim pitanjima nije tražio odgovor nego je podcrtao potrebu jačanja izraza:

»Zar kao što svakoj plemenitoj stvari hotjelo se je i ovomu zlamenitom učilištu neka *'plenitudo temporum'*, zar što ovo gimnazije vijek priteče i k'o nedonošče u nevrijeme na Dalmaciji se porodi? Htjelo mu se je da kunja trinaest godina pak tek onda dadne ozbiljne biljege života, da kako cijelom slovinskom napretku i ovom slovinskom učilištu kroz mrak noćni zine na svjetlost, kroz borbe dopre do slavodobića...«¹⁰⁹

U svečanoj prigodi odlučno i sugestivno je obrazlagao nazočnim uglednicima i motiviranim učenicima kako je bilo teško ostvariti napredak u okruženju velikih, vojno nadmoćnijih naroda, ali škola može mijenjati povijest, osi-

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Usp. J. Grbavac, *Franjevačka klasična gimnazija od godine 1854. do 1918.*, str. 170–171.

¹⁰⁹ A. K. Matas, n. d., str. 205.

gurati stjecanje znanja te zajamčiti i malobrojnom narodu postizanje neusporedivo ljepše budućnosti od prošlosti koja se ne smije zaboraviti. Nije govornik propustio izvrsnu prigodu za najljepše pohvale sinjskoj gimnaziji koja je već ostvarila velike uspjehe:

»Pitome mladice ovog rasada rasplodile su se dugo i široko po Dalmaciji i izvan nje poštenjem značaja i ljubeznivosti za znanjem i žarkim rodoljubljem posvjedočavajuć dobrotu traga odakle nikoše. Ovo su nepobitni dokazi da s pogleda prosvjete ovo gimnazije po domovinu zaludno ne bi.«¹¹⁰

Matas je očito ovaj svečani govor nastojao učiniti svojim najboljim govorom. Uputio je pohvale svima koji su zaslužni za gimnaziju koja je na diku cijelom narodu jer su mnogi učenici postigli uspjehe na različitim područjima diljem domovine ili proslavili se na talijanskim i njemačkim sveučilištima. Posebne pohvale je uputio aktualnim učenicima, njihovim roditeljima i učiteljima koji su učvrstili temelje učilištu koje je »zlamenito, uzvišeno, sveto (...) mjesto« jer u njemu se »vjera uči i goji«, »znanost goji i razvija«, »prosvjete je ognjište«.¹¹¹ Svečano je uskliknuo:

»Učilište je jedno polje od megdana za učitelja i učenika.«¹¹²

Od učitelja je zahtijevao borbu »proti divljačnosti i neotesanosti, proti tuposti i neznanstvu, proti lakoumnosti i plahoj smionosti, proti oholosti i taštoj zanešenosti, u jednu riječ, protiva svim manama duha ljudskog koje se smjelo pojavljuju u nejakoj mladeži«.¹¹³

»U potpunoj svijesti svog velikog zvanja, svog visokog dostojanstva, on valja da teži nepomično k jedinom cilju, da u strahu Božjem, u starješinskom posluhu podučiti i podgoji mladi naraštaj na diku i korist otadžbine.«¹¹⁴

Matas je slijedio Aristotela i kada je izbjegavao indukciju. Smatrao ju je neprikladnom za epideiktičko govorništvo:¹¹⁵

»Izgled vam prave hrabrosti kršćanske eno budi domorodac i vitez Surić pop Stjepan, potomak plemićke porodice starih hrvatskih banâ, a župnik na Ravnom Kotaru, s izglednim misništvom spojeno uzor viteštvo. Njegova bo plemenita duša ne može već trpjeti ropstvo hrvatskoga roda, zato jamivši mač u desnicu, a krstaš barjak u lijevu, poleti k' o soko uz gorsku Dalmaciju da je nakon dvjestogodišnjeg sužanjstva na slobodu probudi, od nevjerničkog jarma oslobodi.«¹¹⁶

Povijesni primjeri su jaki retorički argumenti, usporedbe i metafore potiču slikovite predodžbe, a hiperbole nisu stranputica kad su u takvoj ulozi jasna

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Isto, str. 206.

¹¹² Isto.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Usp. Aristotel, n. d., str. 133.

¹¹⁶ A. K. Matas, n. d., str. 206.

predočenja povijesnih uzora. Matas je najavljuvao pa i očekivao ljepšu budućnost hrvatske domovine samo pod uvjetom sljedbe uzora kao što je fra Andrija Kačić Miošić, a to je podrazumijevalo svagdašnju »trezvenost«, nenavidnost, strpljivost, požrtvornost, mudrost, pravednost i ljubav prema bližnjem:

»U tom eno vam uzora u starcu Milovanu, našem ocu Jandriji Kačiću Miošiću. Premda i on od plemićke i starinske porodice hrvatske, još u djetinjstvu se trezven pokaza jer ne poseže za taštinom ispraznog svijeta, već prigrlji red serafskog patrike iz Asiza, gdje trezven se pokaza u življenju jer na postu i molitvi život sprovadaše oštar i pokoran, trezven u ponašanju jer vazda od sebe odbi visoke časti i dostojanstva, trezven u nauku je ne htje se gubiti u taštinama nadute mudrosti, dok upusti se u one struke nauka po kojima bi lašnje i krjeposnije prudio narodu svomu.«¹¹⁷

Svečani govor je bio i odlična prigoda za hiperbolični spomen i srdačnu domoljubnu pohvalu hrvatskih umjetnika, a među njima je i veliki pjesnik kakvog nije imala ni najmoćnija tadašnja europska država:

»Kako se časti i goji znanost, prilika vam pred očima budi naš najpoglavitiји umjetnik, pjesnik Ivan Franjin Gundulić. Rođen je u Dubrovniku, onoj hrvatskoj Ateni, gdje hrvatski nastajaje jezik u ono vrijeme kad u Njemačkoj još ni sanjalo se nije da je moguće znanost njemačkim pisati jezikom.«¹¹⁸

Premda bez preuveličavanja ne može ni pohvalno ni pokudno govorništvo, Matas ih je štedio želeći istaknuti s posebnom svrhom da Hrvati nisu imali samo velikane na području književnosti nego i vitezove koji su se žrtvovali na bojišnicama u obrani domovine:

»A gle, eno plemenita izgleda što ti narodna povjesnica pruža u vitezu Zrinoviću banu. Zbog pravednosti koja mu plemeniti značaj resijaše, bi obljubljen od naroda i od vojske da bi spravna s njim i u vatru i u boj.«¹¹⁹

Matas je dobro znao da govornik ne smije govoriti kao pjesnik. Od Aristotela je izravno preuzeo načela razlikovanja pjesničkoga i govorničkoga stila,¹²⁰ pa mu je bilo uvijek jasno da pjesnik ima posebnu slobodu u svom izražavanju, ne mora dokazivati istinu, a govornik bez dokaza postaje neuvjerljiv i nemoćan pred slušateljima koji očekuju istinu. Premda je jasnoća iznimno važna u govorničkom stilu,¹²¹ slušatelji vole neobične govore i govornike. Udovoljavajući slušateljskim željama, porabio je riječi iz svagdašnjeg života. Uporno je nastojao uskladiti metafore i epitete s predmetom prikazivanja. U ovom je govoru katkada i pomalo štedio na usporedbama u skladu s Aristotelovom sugestijom da su prikladnije pjesništvu,¹²² a slijedio je i njegove

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Isto, str. 207.

¹¹⁹ Isto.

¹²⁰ Usp. Aristotel, n. d., str. 167.

¹²¹ Isto, str. 168.

¹²² Isto, str. 175.

poticaje za uporabu riječi iz razgovornog jezika te izbjegavanje izrazito opsežnih čujnih i vidnih opisa koji mogu donijeti dvosmislenost i nerazumijevanje. Međutim, nekoliko je puta uspješno uključio slikovito opisivanje sa svrhom ublaženja prejakih hiperbola i prečvrstih ocjena.¹²³

Izrazito je svrhovito bilo Matasovo ponavljanje veznika jer je slušateljima usmjerivao pozornost na temeljne smjernice svoga govora, a i silovito je razbijao svaki prizvuk moguće monotonije.¹²⁴ Nabranje apstraktnih imenica nije onemogućilo stvaranje očekivanih zaključaka što olako proizlaze iz izvornih silogizama i entimema kojima se mogu pridodati razgovijetne tvrdnje:

»Hrabrost, trezvenost, mudrost i pravednost, dakle, o učeća mladeži, nek' budu temeljni stupi obnovljenog učilišta našega, nek' budu cilj za kojim težite. Znam da slabe su naše i vaše snage da bi sami po njima visoki cilj dostignuti mogli, zato potrebu ćutim više pripomoći od zgora.«¹²⁵

Retoričkim pitanjima Matas je volio izricati zajedničke želje, ali i usmjerivati na potrebu stvaranja poticajnih zaključaka:

»Ali, pitat ćete me, koji je to duh dobri zaštitnik učilišta našega? Jedali je to oni duh vilinski što no hrvatskim trobojem pripasan, sa zubljom prosvjete i knjigom nauka iznad se povija učeć nas da tko je 'umjetan', taj da je i 'sretan'? Il' je taj duh stražanin, onaj naš duh isti što u nami žive i uz poštovanje sebe i nas potiče?«¹²⁶

Na kraju govora Matas je iznimno učinkovito izrekao kratku i izrazito jasnu poruku u skladu s klasičnim retoričkim načelima:

»Učeća mladeži, pogled onoga našeg grba, pogled onoga svetog križa nek' ti bude opomena u tvom zvanju i odgovornosti koju si dužna Bogu i rodu.«¹²⁷

Završetak govora je uobičajeno i obvezatno pohvaljivanje i zahvaljivanje »cesaru i kralju« Franji Josipu I. Morao se Matas kao gimnazijski ravnatelj pridržavati zakona.

VIII.

Prigodni svečani govori Ante Kostantina Matasa nedvojbeno su dragocjeni prinosi usvješćivanju hrvatskoga domoljublja u Dalmatinskoj zagori. Nadahnjivali su ljubavlju prema hrvatskoj domovini i u ostalim hrvatskim po-

¹²³ Isto, str. 177.

¹²⁴ Isto, str. 176–177.

¹²⁵ A. K. Matas, n. d., str. 207–208.

¹²⁶ Isto, str. 208.

¹²⁷ Isto.

drućjima i zemljama¹²⁸ gdje god su bili dostupni. Najvjerojatnije su utjecali i na Albance tijekom njihova narodnog preporoda.¹²⁹

Dvojbe nema da nisu njegovi svečani govori bili popularni kao njegove propovijedi jer su ih potencijalni propovjednici izrazito češće prepisivali i tako umnažali. Slušatelji njegovih govora također su doživotno nosili temeljne misli i pouke, svjedočili o njegovu odličnom poznavanju klasične retorike, bogatu znanju, sposobnostima i umijeću strukturiranja govora visokoga stila. Izvršno je poznao metodiku učenja i poučavanja govorništva. Zasigurno je tijekom vlastitoga školovanja i profesorskoga rada u školi sustavno proučavao teoriju govorništva i stalno vježbao, pa je i dosegnuo iznimno govorničko umijeće.

Ni u jednom govoru nije tajio duboke domoljubne osjećaje, a najuspješnije je to činio promjenom brzine govora te povišenom i burovitom intonacijom koja je naglo razbuđivala uspavane slušatelje. U ulogu stanke imao je posebno povjerenje, pa ju je često porabio kao svrhovit stilski postupak, a rečenične naglaske vrlo je promišljeno razmještao praveći namjerno povelike sintaktičke pogreške. Pokazao je izvršno poznavanje leksičkog blaga hrvatskoga jezika, suptilno bira najprikladnije riječi bez obzira pripadaju li hrvatskomu književnom jeziku ili samo zavičajnom govoru. Rabeći kadikad izrazito zavičajni leksik i ikavski govor, bio je vrlo siguran da će taj jednostavni narodni jezik biti neusporedivo bolje prihvaćen nego najsuvislije obraćanje jezikom koji ljudi slabo razumiju.

Svi su Matasovi svečani govori oblikovani u skladu s klasičnim retoričkim načelima,¹³⁰ pa su i prekrasni uzorci govorenja kojemu je svrha postizanje određenih ciljeva u jasnim, nepovoljnim okolnostima.¹³¹ Pripadaju visokom stilu, a karakterizira ih izobilje retoričkih figura: ponajviše metafora, alegori-

¹²⁸ A. K. Matas je održavao vezu s franjevcima Bosne Srebrene koji su često ilegalno dolazili u Sinj u 1860-im i 1870-im godinama, ponajviše iz livanjskog kraja jer su Kamešnica i Dinara bile ljeti prohodne, bez obzira na turske i austrijske pogranične postrojbe. Hercegovački franjevci su s njime surađivali na prosvjetnom području, što je još nedostavno istraženo, a najvjerojatnije se sreo (u Sinju ili Imotskom) i s fra Paškalom Buconjićem, bivšim profesorom najuglednijega rimskoga franjevačkog učilišta koji će postati mostarsko-duvanjski i trebinjsko-mrkanski biskup (1881–1910). Usp. Vlado Pandžić, *Profesori i učenici, hrvatski pisci*, Zagreb, 2001, str. 23.

¹²⁹ Matasove propovijedi i govori imali su odjeka izvan hrvatskih zemalja na kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Ako se pokažu točnima neke slutnje i predaje da bi se u carigradskim arhivima te u pismohrani Provincijalata Bosne Srebrene u Sarajevu mogle pronaći propovijedi i govori na albanskom jeziku koji su jako slični Matasovim, moglo bi se pretpostaviti: 1. Donio ih je među albanske katolike fra Šimun Milinović – Matasov veliki prijatelj, kolega i pomoćnik u sinjskoj gimnaziji – nakon što je postao barski nadbiskup. 2. Preveo ili prilagodio ih je na albanski fra Lovro Mihačević, bosanski franjevac koji je bio profesor i ravnatelj franjevačkog učilišta u Troshanu (1883–1893). 3. Priredio ih je na albanskome prema nekom od prijepisa s izvornika veliki albanski književnik fra Gerg Fishta (ili neki njegov kolega) koji se školovao u Bosni. Usp. Mazllo Kumnova – Vlado Pandžić, *Hrvatski prinosi albanskom školstvu*, Hrvatski, Zagreb, 2007, 1, str. 13–46.

¹³⁰ Usp. Aristotel, n. d., na više mjesta.

¹³¹ Usp. Vlado Pandžić, *Govorno i pismeno izražavanje u srednjoj školi*, Zagreb, 2001, str. 23–24.

ja, dihotomija, primjera, sorita, retoričkih pitanja, silogizama, simbola itd.¹³² Visokim, kitnjastim stilom bez sustezanja se usmjeravao na ugodnu pohvalu i neugodnu pokudu. U skladu sa svojom izvrsnom govorničkom naobrazbom služio se klasičnim obrascima, ali čvrsto je zadržao specifičnu izvornost, ponajprije zahvaljujući prirodnoj govorničkoj darovitosti.

Od 1859. do 1878. kao dični profesor hrvatskoga jezika i povijesti te brižni i odgovorni »mjestoravnatelj« i ravnatelj Franjevačke klasične gimnazije u Sinju izravno je nadahnjujućim govorima utjecao na svoje učenike, kolege profesore te poglavito na franjevačku subraću, a zatim na pučanstvo diljem Dalmatinske zagore. Tamo gdje nije stigao, potali i njegovali su hrvatsko rodoljublje i domoljublje njegovi učenici kao franjevački župnici i pomoćnici sukladno nezaustavljivim pobudama i sustavu sigurnih smjernica za razvoj hrvatske nacionalne svijesti.

Govorio je Matas, kako se može zaključiti prema poznatim (tiskanim) svečanim govorima, uzorno razgovijetno, dinamično i sugestivno zastupajući stupnjevitost i sukladnu postupnost u izlaganju činjenica. Premda je imao izvrsno pripremljene i napisane govore, gotovo je sigurno da ih nije čitao, samo su mu služili kao povremeni podsjetnici te retorički neverbalni znakovi koji su doprinosili uvjerenosti govorenja. U izvedbi se oslanjao poglavito na pamćenje, što je jedan od važnih dokaza da je poklanjao veliku pozornost temeljnoj govorničkoj izobrazbi i neprekidnom usavršavanju.

Tragao je za odgovorima na pitanja koja su posebno mučila mlade ljude, a znao im je u svakom trenutku prilagoditi govor te odstupiti od jasno određenim ciljeva i pomno planirane izvedbe. Nastojao ih je lijepim govorom potaknuti na promjenu neprikladnog načina života i usmjeriti na razmišljanje i život u skladu s evanđeoskim porukama i poukama, Božjim zapovijedima i ljubavi prema domovini. Nije imao premca u privlačenju slušateljske pozornosti, a svi su mu vjerovali jer je vrhunski znao izložiti i nedvojbeno potkrijepiti tvrdnje, ne odstupajući od istine bez obzira kolika joj je bila cijena, nepokolebljivo vjerujući u potrebu žrtvovanja za svoj hrvatski narod i hrvatsku domovinu.

U njegovim je svečanim govorima svenazočna bila uzorna briga za hrvatski jezik kao jedno od najvažnijih obilježja hrvatske samobitnosti i hrvatskoga ponosa. Promicao i slavio je presudnu ulogu hrvatskoga jezika u povijesti, sadašnjosti i budućnosti hrvatskoga naroda i hrvatske domovine.¹³³ U ustaljenu

¹³² Usp. Marko Fabije Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, 1984, str. 95–128, 163–167, 529. i dr.

¹³³ Matas je vjerovao da učenje hrvatskoga jezika u školi mora donijeti prave plodove: »Iz učenja svoga materinskog jezika uči se poznavati duh naroda, ko u zrcalu gleda njegovu duševnu djelotvornost, svjedoči njegovu prošasnost srećnu jal' nesrećnu, razviće njegovih umnih sila, budi mu se ljudska svijest, domovna ljubav i narodni ponos.« (Ante Kostantin Matas, *Propovijedi*, Varaždin, 1912, str. 312)

odnosu prema domoljublju, konzistentnosti u načinu prosuđivanja – očitovao je nedvojbenost i sugestivnost stare tvrdnje o potrebi i obvezi naobraženih ljudi u razvijanju i njegovanju materinskoga jezika.

* * *

Matasovi svečani govori iznimno su važna klasična nadahnuća za hrvatsko domoljublje koje je očuvalo hrvatstvo u Dalmatinskoj zagori. Itekako mogu izazvati veliko zanimanje i naših suvremenika, ne samo onih koje posebno zanima hrvatska kulturna prošlost, nego i svih koji žele naučiti hrvatski misliti i govoriti u 21. stoljeću.

LITERATURA

- AKVINSKI, TOMA (1990.): *Država*, Zagreb.
- ANTOLJAK, STJEPAN (1944.): *Dalmatinsko pitanje kroz vjekove*, Zagreb.
- ARISTOTEL (1912.): *Nauk o pjesničkom umijeću*, Zagreb.
- ARISTOTEL (1989.): *Retorika*, Zagreb.
- BABUKIĆ, VJEKOSLAV (1854.): *Ilirska slovnica*, Zagreb.
- BAČIĆ, PETAR KRSTITELJ (1905.): *Spomen-knjiga Franjevačkog gimnazija u Sinju k proslavi 50-godišnjeg njegova obstanka*, Sinj.
- BEDOUELLE, GUY (1990.): *Dominik ili Dar riječi*, Zagreb.
- BEKER, MIROSLAV (1997.): *Kratka povijest antičke retorike*, Zagreb.
- BEZINA, PETAR (1992.): *Ante Kostantin Matas*, Split.
- BEZINA, PETAR (1995.): *Ante Kostantin Matas*, u: *Ante Kostantin Matas: Njegovo vrijeme i djelo*, Zagreb, str. 7–41.
- BEZINA, PETAR (1992.): *Novicijat Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, Split.
- BEZINA, PETAR (1989.): *Srednje školstvo u Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja (1735–1920)*, Split.
- BEZINA, PETAR (1993.): *Studij bogoslovije u Franjevačkoj provinciji Presvetoga Otkupitelja (1735.–1918.)*, Split.
- BRETON, PHILIPPE – GAUTHIER, GILLES (2000.): *Histoire des théories de l'argumentation*, Paris.
- CLOCHE, PAUL (1957.): *Démosthènes et la fin démocratie athénienne*, Paris.
- DECLERQ, GILLES (2000.): *Histoire des théories de l'argumentation*, Paris.
- FRANKOVIĆ, DRAGUTIN (1958.): *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb.
- GABRIĆ-BAGARIĆ, DARIJA (2004.): *Govorničke figure u djelu Sedam trubljki za probuditi grešnika na pokoru fra Pavla Papića*, u: *Spomen-spis. Povodom 90. obljetnice*

- rođenja dr. fra Ignacija Gavrana, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb, str. 151–162.
- GARDES-TAMINE, JOELLE (1996.): *La Rhétorique*, Paris.
- GRAČANIN, ĐURO (1956.), *Temelji govorništva*, Zagreb.
- GRBAVAC, JOSIP (ured.) (2004.): *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju: Radovi sa Znanstvenog skupa »150. obljetnica Franjevačke klasične gimnazije u Sinju s osvrtom na ostalo školstvo u Cetinskoj krajini«, održanog 1989., prošireni 2004. u prigodi obljetnice javnosti Gimnazije, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja i Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, Sinj.*
- GRBAVAC, JOSIP (2008.): *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, Sinj.
- IVAS, IVAN: *Ideologija u govoru*, Zagreb, 1989.
- KOSOR, KARLO (1965.): *Sinjski franjevci u borbi za narodni preporod u Sinju i Cetini od 1860. do 1870.*, u: *Sinjska spomenica*, Sinj.
- KUMNOVA, MAZLLLOM – PANDŽIĆ, VLADO (2007.): »Hrvatski prinosi albanskom školstvu«, *Hrvatski*, Zagreb, str. 13–46.
- KUZMANIĆ, ANTE (1861.): *Poslanica Dalmatincima*, Split.
- KUŽIĆ, KREŠIMIR (1997.): *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug Split, Split.
- KVINTILIJAN, MARKO FABIJE (1984.): *Obrazovanje govornika*, Sarajevo.
- LAGO, VALENTINO (1869.): *Memoria sulla Dalmazia, I*, Venezia.
- MASCHEK, ALOIS (Luigi) (1872.): *Manuale del regno di Dalmazia*, Fratelli Battara, Zara.
- MATAS, ANTE KONSTANTIN (1912.): *Propovijedi*, Dušobrižnik, Varaždin.
- MATAS, ANTE KONSTANTIN (1860.): *Glas hrvatsko-slovenski iz Dalmacije*, Zagreb.
- MATAS, ANTE KONSTANTIN (1998.): *Propovijedi i govori*, Split.
- MATAS, ANTE KONSTANTIN (1961.): *Šilo za ognjilo*, Split.
- MATAS, ANTE KONSTANTIN (1873.), *Prvo izvješće O.C.K. Državnom nižem gimnaziju u Sinju*, Split.
- MATAS, MATE (ured.) (2009.): *Ante Kostantin Matas: Njegovo vrijeme i djelo*, Kulturni sabor Zagore, Split.
- MEYER, MICHEL (1999.): *Histoire de la rhétorique des Grecs à son jours*, Paris.
- MOREAU, JEAN (1962.): *Aristote et son école*, Paris.
- PANDŽIĆ, VLADO (2001.): *Govorno i pismeno izražavanje u srednjoj školi*, Zagreb.
- PANDŽIĆ, VLADO (1995.): *O jezikoslovnim pogledima i jeziku prof. Ante Kostantina Matasa*, u: *Ante Kostantin Matas: Njegovo vrijeme i djelo*, Zagreb, str. 57–68.
- PANDŽIĆ, VLADO (2006.): *Pouke i muke po hrvatskome jeziku u Bosni i Hercegovini*, Hrvatski leksikografski institut, Mostar.
- PANDŽIĆ, VLADO (2001.): *Profesori i učenici, hrvatski pisci*, Birotisak, Zagreb.
- PANDŽIĆ, VLADO (2001.): *Putovima školske recepcije književnosti*, Profil, Zagreb.
- PANDŽIĆ, VLADO (2007.): *Sitni prilozii za povijest učenja i poučavanja govorništva*, Redak, Split.

- PERIĆ, IVO (1974.): *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860–1918*, Zagreb.
- PETROV, STANKO (1940.): *Ante Konstantin Matas kao nastavnik i uzgojitelj*, u: *Prvi izvještaj Franjevačke klasične gimnazije u Sinju za šk. god. 1938–39*, Sinj, 1940, str. 3–32.
- PETROV, STANKO (1965.): *Franjevačka klasična gimnazija u Sinju*, u: *Sinjska spomenica, 1715–1965*, Sinj, str. 177–188.
- SOLDO, JOSIP ANTE (1995.): *Ante Kostantin Matas i razvoj hrvatske misli u Dalmaciji*, u: *Ante Kostantin Matas: Njegovo vrijeme i djelo*, Zagreb, str. 41–56.
- SOLDO, JOSIP ANTE (1979.): *Franjevačka provincija presvetog Otkupitelja*, Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Split.
- SOLDO, JOSIP ANTE (1990.): *Pavlinović i franjevci*, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb.
- STANČIĆ, NIKŠA (1976–1977): *Odnos socijalnog porijekla i izbora svećeničkog zvanja kod učenika franjevačke gimnazije u Sinju 1854–1864. godine*, u: *Šidakov zbornik*, Zagreb, str. 319–330.
- ŠANJEK, FRANJO (1991.): *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- ŠKARIĆ, IVO (2006.): *Hrvatski govorili!*, Zagreb.
- ŠKARIĆ, IVO (2000.): *Temeljni suvremenoga govorništva*, Školska knjiga, Zagreb.
- ŠKARIĆ, IVO (1982.): *U potrazi za izgubljenim govorom*, Školska knjiga, Zagreb.
- ŠIMUNDIĆ, MATE (1971.): *Govor Imotske krajine i Bekije*, ANUBIH, Sarajevo.
- ŠIŠIĆ, FERDO (1962.): *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Matica hrvatska, Zagreb.
- VINCE, ZLATKO (1990.): *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- ZADRO, IVAN (1999.): *Glasoviti govori*, Zagreb, 1999.
- ZLATOVIĆ, STJEPAN (1888.), *Franovci Presvetog Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb.
- ZLATOVIĆ, STJEPAN (1888.): *Otac Špiro Tomić*, Zagreb.

Vlado Pandžić

FORMAL SPEECHES OF ANTE KOSTANTIN MATAS – CLASSICAL INSPIRATIONS FOR CROATIAN PATRIOTISM

SUMMARY

This paper analyzes, evaluates and discusses formal speeches of Ante Kostantin Matas, professor of Croatian language and history, who was the vice-headmaster and headmaster of Franciscan Classical Gymnasium in Sinj (1859-1878). His speeches are important classical and role-model encouragements for Croatian patriotism in Dalmatinska Zagora, but also in whole Dalmatia. With his formal speeches this famous educator, preacher and orator inspired his students, colleagues, Franciscan monks and other listeners. For decades, Franciscan monks from Dalmatia, Matas' students and followers promoted Croatian patriotism that was in accordance with his ideas. The researches have shown that he had followers among Croats elsewhere, particularly in places where the transcripts and prints of his sermons and speeches were available. His speeches also had impacts among the Albanians.

Key words: A. K. Matas, speeches, sermons, patriotism, Sinj, Franciscan Classical Gymnasium

IV.

GOSPODARSKE I RAZVOJNE TEME

Nikola Vojnović

Sveučilište Jurja Dobrile, Preradovićeva 1/1, 52 000 Pula.

e-mail: nvojnov@unipu.hr

STANJE I MOGUĆNOSTI RAZVOJA TURIZMA U UNUTRAŠNOSTI SPLITSKO-DALMATINSKE ŽUPANIJE

SAŽETAK

Rad razmatra sadašnje stanje turizma i mogućnosti njegova razvoja u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije, odnosno gradovima i općina bez izlaza na more. Analizira se udio ovog prostora u ukupnom broju turista i noćenja Splitsko-dalmatinske županije u razdoblju od 2004. do 2008. godine. U 2008. godini samo osam od dvadeset i tri općine i grada u županiji koji nemaju izlaz na more ostvaruje turistički posjet. Ovaj prostor primio je 2008. godine 1% turista i ostvario manje od 0,5% noćenja županije. Nadalje, u radu se uspoređuju udjeli u turizmu svih unutrašnjih regija primorskih županija. Mogućnosti za razvoj turizma u ovom dijelu Splitsko-dalmatinske županije promatraju se s geografskog aspekta. Izdvajaju se prirodno-geografska obilježja: reljef, klima, voda, vegetacija i društvene turističke atraktivnosti: kulturno-povijesna i etnosocijalna baština te manifestacije. Ta obilježja povezuju se s razvojnim planovima i dokumentima Splitsko-dalmatinske županije koji stvaraju pretpostavke za kvalitetniji razvoj turizma, posebice ruralnog turizma u unutrašnjosti ovog prostora. Razmatra se potencijal unutrašnjeg prostora za razvoj pojedinih vrsta turizma. Najveće mogućnosti za razvoj u unutrašnjosti županiji imaju ruralni, pustolovni, kulturni i edukacijski turizam. Navedene vrste turizma međusobno se nadopunjavaju, što omogućuje raznovrsnost ponude tijekom cijele godine.

Ključne riječi: Splitsko-dalmatinska županija, općine i gradovi bez izlaza na more, geografska obilježja, turizam

UVOD

Turizam u Republici Hrvatskoj jedna je od najvažnijih grana gospodarstva, pokretač svekolikih promjena u pojedinim dijelovima države te značajni čimbenik socioekonomske preobrazbe prostora. Prema podacima Svjetske turističke organizacije (UNWTO) udio turizma u BDP-u Republike Hrvatske iznosio je u posljednjih nekoliko godina, prosječno 20% (Compendium of to-

urism statistics, 2007.) što ne predstavlja veliko značenje te djelatnosti, nego slabost ostalih grana gospodarstva. Stoga se od turizma na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini očekuje da bude jedan od najvažnijih čimbenika obnove i jačanja gospodarstva. Službeni dokumenti jedinica lokalne i regionalne samouprave čiji je cilj osmišljavanje i usmjeravanje društvenog i gospodarskog razvoja često odražavaju takva očekivanja¹.

Primorska je regija prema broju turističkih postelja, broju domaćih i stranih turista te ostvarenim domaćim i stranim noćenjima, najjača turistička regija Republike Hrvatske (CURIĆ, 1996.). Prema upravno-teritorijalnoj podjeli Hrvatske, ovoj turističkoj regiji pripada sedam županija koje su 2008. godine primile 88,5% turista i ostvarile 95,6% noćenja Republike Hrvatske. Osim izrazite prostorne koncentracije u obalnom pojasu, hrvatski turizam obilježava izrazita sezonalnost, jer je najveći broj turista i noćenja ostvaren u ljetnom razdoblju (IVANDIĆ i dr., 2006.). Poslije Istarske i Primorsko-goranske, Splitsko-dalmatinska županija ostvaruje najbolje rezultate u Republici Hrvatskoj. Godine 2008. ovu županiju je posjetilo 1 746 311 turista (15,5% turista Republike Hrvatske) koji su ostvarili 9 325 458 noćenja (16,3% noćenja Republike Hrvatske). Ovu županiju, također karakterizira izrazita prostorna koncentracija turističke djelatnosti na priobalju i otocima. Nasuprot tomu, unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije koja obuhvaća prostor općina i gradova bez izlaza na more, bilježi neznatan turistički posjet i mali broj noćenja. Cilj je ovog rada istražiti stanje turizma unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije te mogućnosti bolje i kvalitetnije turističke valorizacije. Osim toga cilj je pridonijeti geografskom istraživanju turizma u zaobalnom prostoru Primorske Hrvatske.

Dosadašnja geografska i srodna istraživanja zaobalja nisu pridavala veliko značenje turizmu, jer je bio slabije razvijen pa su druge djelatnosti na ovom prostoru imale prioritet. Kao što je spomenuto, turizam je najjači intenzitet imao na obali i otocima, što je usmjeravalo pozornost istraživača. Najznačajnija geografska istraživanja unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije razmatrala su samo pojedine dijelove regije s historijsko-geografskog (BORKOVIĆ, 1982., MATAS, 1993. i 2002., MATAS i PIPLOVIĆ, 1998., FÜRST-BJELIŠ i ZUPANC, 2007.) i demogeografskog aspekta (GRAOVAC i GLAMUZINA, 2005., Rimanić i dr., 2005., MARINOV, 2004., MATAS, 1985., 1998., 2005.). Nadalje, razmatrana je prirodna osnova u funkciji pokretanja gospodarstva nedovoljno razvijenih općina

¹ Pregledom prostornih planova pojedinih primorskih općina i gradova u onom dijelu koji određuje smjernice razvoj gospodarstva, za turizam se najčešće planira porast smještajnih kapaciteta i jačanje uloge u gospodarstvu. Slično je s razvojnim planovima Turističke zajednice Splitsko-dalmatinske županije, u dokumentima Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije i Strategija razvoja ruralnog turizma Splitsko-dalmatinske županije (Horwath consulting, 2007. i 2009.).

(TEŠIĆ, 1975., VUKOSAV, 2006.), toponimija pojedinih dijelova Zagore (MATAS, 2001.) te negativni utjecaji litoralizacije srednje Dalmacije na prostoru Zagore (MATAS, 1995.). Stručnjaci iz geografiji srodnih područja, istraživali su potencijal unutrašnjosti s aspekta prirodnih i društvenih atraktivnosti (VLAHOVIĆ, 1998., RAZOVIĆ, 2002.) te mogućnosti izletničkog turizma na prostoru unutrašnjosti (ŠPARAC, 1973.). Turistička obilježja unutrašnjosti Dalmacije s geografskog aspekta, kao što je spomenuto, nisu privlačila pozornost istraživača, osim u udžbenicima turističke geografije (BLAŽEVIĆ, 1994., BLAŽEVIĆ i PEPEONIK, 1996., BLAŽEVIĆ i KNEŽEVIĆ, 2006.). U tim radovima prostor unutrašnjosti Dalmacije sažeto je izložen. Takav izbor autora udžbenika sasvim je razumljiv i logičan s obzirom na to da su se najvažniji procesi u turizmu zbivali na priobalju i otocima Dalmacije. Ovaj rad se metodološki temelji na analizi i tumačenju statističkih turističkih podataka na prostoru unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije. Ovu skupinu podataka čine ukupan broj turista, ukupan broj noćenja i ukupan broj turističkih postelja po općinama i gradovima promatranog prostora prema publikacijama Državnog zavoda za statistiku. Ti podaci uspoređuju se s podacima sličnog prostora unutrašnjosti ostalih primorskih županija Republike Hrvatske. Način izdvajanja unutrašnjeg prostora primorskih županija određen je prema kriterijima Državnog zavoda za statistiku s nekoliko iznimaka². Nadalje, u radu se analiziraju geografska obilježja prostora kao turistički potencijal te se analiziraju podaci iz postojećih strateških dokumenata razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije. Podaci iz tih strategija koriste se kao polazišta za izradu prijedloga kvalitetnijega turističkog razvoja.

Prostorni je okvir rada unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije, odnosno općine i gradovi koji nemaju izlaz na Jadransko more. Taj prostor čine gradovi Imotski, Sinj, Trilj, Vrgorac i Vrlika te općine Cista Provo, Dicmo, Dugopolje, Hrvace, Klis, Lećevica, Lokvičići, Lovreć, Muć, Otok, Podbablje, Prgomet, Primorski Dolac, Proložac, Runovići, Šestanovac, Zagvozd i Zmijavci (Sl. 1)³.

² Kriterij za izdvajanje unutrašnjih općina i gradova primorskih županija je kriterij Državnog zavoda za statistiku u publikaciji Turizam u primorskim općinama i gradovima. Izuzetci su Općina Kanfanar koja je pridružena unutrašnjosti Istarske županije jer je 1,3 km duga obala bez turističke valorizacije te Grad Obrovac koji je pridružen primorskom prostoru Zadarske županije zbog dužeg priobalja sa značajnijim turizmom. Prema ovome izdvojeno je 89 općina i gradova u unutrašnjosti primorskih županija.

³ Zbog nemogućnosti statističkog praćenja i iskazivanja turističkih pokazatelja na razini naselja, prostor unutrašnjosti Grada Omiša te Općina Seget i Marina koje imaju izlaz na more, ali i prostrano zaleđe, nisu uključene u ovo istraživanje. Grad Omiš 2008. godine je imao 10 130 postelja, a prema podacima Turističke zajednice Grada postoji samo pet ruralnih turističkih objekata u unutrašnjosti s neznatnim udjelom postelja u ukupnoj ponudi (TZ Grada Omiša, 2010.). Općina Seget je 2008. godine imala 7989 postelja smještenih na obalnom dijelu bez značajnijih turističkih sadržaja u unutrašnjosti (TZ Seget, 2010.). Općina Marina je 2008. godine imala 3888 postelja u obalnim naseljima, a prema Prostornom planu uređenja Općine, daljnja se turistička gradnja predviđa samo na obalnom prostoru (Arheo d.o.o., 2007.).

Slika 1. Općine i gradovi u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije

TURIZAM U UNUTRAŠNOSTI PRIMORSKIH ŽUPANIJA

Turizam na prostoru općina i gradova u unutrašnjosti primorskih županija očekivano bilježi slabije rezultate od susjednoga obalnog prostora. To je posljedica višedesetljetnog usmjeravanja razvoja turizma na primorje, obilježenog valorizacijom obale, ponajviše za ljetni kupališni i nautički turizam (VUKONIĆ, 2005.). U skladu s takvim usmjerenjem, turizam se u unutrašnjosti primorskih županija razvijao sporadično i u nekoliko destinacija koje su imale veće značenje. Primjeri takvih destinacija su nacionalni park Plitvička jeze-

ra (BRALIĆ, 2000., KUŠEN i KLARIĆ, 2000.), Istarske toplice (BLAŽEVIĆ, 1987., PAČIĆ, 2001.), skijališta u Gorskom kotaru i slično. Postojeća Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine (Ministarstvo turizma, 2003.) stvarala je samo pretpostavke koje nisu do kraja odredile konkretne smjerove razvoja unutrašnjosti primorskih županija.⁴ Osim navedenoga, prostor unutrašnjosti primorskih županija nema homogena geografska obilježja i međusobno se znatno razlikuje. Najizrazitije su razlike u površini, broju stanovnika, udaljenosti pojedinih destinacija od obale i značajnijih obalnih naselja, broju općina i gradova, broju i značenju turističkih atrakcija.⁵ Te razlike bitno utječu na mogućnosti turističke valorizacije.

Općine i gradovi u unutrašnjosti primorskih županija imali su 2008. godine vrlo male udjele u broju postelja, turista i noćenja matičnih županija (Tabl. 1.). Najveći broj postelja, turista i noćenja imala je unutrašnjost Ličko-senjske županije u kojoj je vodeća turistička destinacija bila Nacionalni park Plitvička jezera. Nacionalni park Plitvička jezera nalazi se na teritoriju općina Saborsko i Rakovica u Karlovačkoj te Vrhovine i Plitvička Jezera u Ličko-senjskoj županiji. Nacionalni park najviše turistički vrednuju Općina Plitvička Jezera i Općina Rakovica. Općina Plitvička Jezera imala je 2008. godine 8,6% postelja Ličko-senjske županije, primila gotovo polovicu turista i zabilježila 15% noćenja. Iste godine Općina Rakovica imala je gotovo dvije trećine postelja Karlovačke županije, primila 60% turista i zabilježila 54% noćenja. Izuzme li se Općina Plitvička Jezera, onda su 2008. godine ostali dijelovi unutrašnjosti imali manje od 2% postelja, 8% turista i nešto više od 2% noćenja Ličko-senjske županije. Unutrašnjost ostalih primorskih županija imale su znatno niže udjele postelja, turista i noćenja. To je istodobno posljedica slabijeg turizma u unutrašnjosti, ali mnogo snažnijeg razvoja u obalnim dijelovima županija.

Promotri li se unutrašnjost primorskih županija kao jedinstvena cjelina, najveće udjele u broju postelja turista i noćenja imale su Ličko-senjska i Istarska županija (Tabl. 2). Unutrašnjost Ličko-senjske županije imala je 2008. godine gotovo dvije trećine turista i više od jedne trećine postelja, dok je unutrašnjost Istarske županije ostvarila najveći broj noćenja. Stacionarni turizam u unutrašnjosti Istarske županije, u kojoj se turisti prosječno zadržavaju 5,7 dana, rezultat je, prije svega, razvoja zdravstvenog turizma u Istarskim toplicama, na

⁴ Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine (Ministarstvo turizma, 2003.) načelno spominje mogućnosti kontinentnog dijela Hrvatske kroz razvoj selektivnih oblika turizma poput zdravstvenog, održivog lovnog, seoskog turizma i slično.

⁵ Broj općina i gradova primorskih županija koji nemaju izlaz na more kreće se od dvadeset i tri u Splitsko-dalmatinskoj županiji do četiri u Dubrovačkoj-neretvanskoj. Problem u detaljnijem istraživanju je prikaz pojedinih općina ili gradova u službenoj statistici. Državni zavod za statistiku, primjerice, turističke podatke za Turističku zajednicu središnje Istre koja obuhvaća osam općina i Grad Pazin objavljuje kao Grad Pazin što može dovesti do krivih rezultata i interpretacija.

Tablica 1. Udio unutrašnjih dijelova primorskih županija u broju postelja, turista i noćenja matičnih županija 2008. godine

Županija	Postelje (%)	Turisti (%)	Noćenja (%)
Dubrovačko-neretvanska	0,27	0,80	0,35
Istarska	1,18	1,69	1,52
Ličko-senjska	10,64	49,11	16,98
Primorsko-goranska	1,31	0,73	0,89
Splitsko-dalmatinska	0,34	1,00	0,44
Šibensko-kninska	0,17	0,43	0,16
Zadarska	0,03	0,07	0,11

Izvor: Prema podacima iz Statističkog izvješća 1380 (DZS, 2009.) sastavio autor

teritoriju Općine Oprtalj. Općina Oprtalj zbog toga je zabilježila najveći broj noćenja u unutrašnjosti Istarske županije. Drugi je razlog dužeg zadržavanja turista u unutrašnjosti Istarske županije ruralni turizam u kojem ova županija prednjači u Hrvatskoj (LUKIĆ, 2002., VOJNOVIĆ, 2005.). Zbog razvoja turizma u Gorskom kotaru, značajnije udjele ima i unutrašnjost Primorsko-goranske županije. Najvažnije turističko mjesto Gorskog kotara su Delnice sa 496 postelja što je više od četvrtine kapaciteta unutrašnjosti Primorsko-goranske županije.

Tablica 2. Ukupan broj turista i noćenja te broj postelja u unutrašnjim općinama i gradovima primorskih županija u 2008. godini

Županija	Postelje		Turisti		Noćenja	
	Broj	Udio (%)	Broj	Udio (%)	Broj	Udio (%)
Dubrovačko-neretvanska	174	1,90	7 860	2,76	15 478	2,33
Istarska	3 103	33,80	46 067	16,19	272 482	41,05
Ličko-senjska	3 352	36,52	179 582	63,12	239 395	36,07
Primorsko-goranska	1 794	19,54	29 093	10,23	82 357	12,41
Splitsko-dalmatinska	578	6,30	17 513	6,16	40 682	6,13
Šibensko-kninska	136	1,48	3 554	1,25	6 236	0,94
Zadarska	42	0,46	825	0,29	7 078	1,07
Ukupno	9 179	100,00	284 494	100,00	663 708	100,00

Izvor: Prema podacima iz Statističkog izvješća 1380 (DZS, 2009.) sastavio autor

TURISTIČKE ATRAKTIVNOSTI UNUTRAŠNOSTI SPLITSKO-DALMATINSKE ŽUPANIJE

Obilježja geografskog položaja i prirodne osnove unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije čine najvažnije čimbenike u planiranju razvoja turizma na ovom prostoru. Uz te čimbenike, na kvalitetniju turističku valorizaciju, velik utjecaj može imati kulturno-povijesna baština, manifestacije različitih vrsta i drugi čimbenici poput etnosocijalnih atrakcija, tematskih parkova i slično.

Geografski položaj kao turistička prednost

Geografski položaj neke turističke regije ovisi o nekoliko čimbenika među kojima su najvažniji blizina emitivnih turističkih država i regija te obilježja prometnica koje prolaze kroz ovu regiju (BLAŽEVIĆ, 1984., JOVIČIĆ, 1989.). Unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije nalazi se u blizini emitivnih država i regija. Među najvažnijima treba izdvojiti Italiju, Austriju, Sloveniju i Mađarsku, a unutar Hrvatske Središnju i Istočnu Hrvatsku. Bosna i Hercegovina zbog nižeg standarda stanovništva, predstavlja potencijalni emitivni prostor koji u budućnosti može prerasti u značajno vrelo turista, jer je Dalmacija tradicionalna receptivna regija za ovu državu.⁶ Prednostima geografskog položaja turističke regije ili destinacije u odnosu na emitivni prostor znatno će pridonijeti kvalitetna prometna povezanost (HALL, 2008.). Unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije ima odlične prometne veze s emitivnim regijama, osobito od 2005. godine kada je otvorena auto-cesta A1–Dalmatina. Ta autocesta omogućila je brži razvoj turizma u Dalmaciji (Sić, 2007.) pa je realno očekivati da će isti procesi zahvatiti unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije. Osim autoceste, za turizam ovog prostora važna je zračna luka Resnik kraj Trogira, koja omogućuje dolazak turista iz udaljenih emitivnih država i pomorska luka u Splitu za turiste iz Italije.

Reljef kao turistička atrakcija

Prema geomorfološkoj regionalizaciji Hrvatske ovaj prostor pripada Dinarskoj Hrvatskoj. Najviši reljefni oblici su gorski hrptovi Biokova, Mosora, Rilića, Svilaje, Dinare i Kamešnice. Osim ovih oblika u krajoliku se ističu Aržansko-triljsko, Lovrečko i Lećevačko pobrđe te zavale Gornje Cetine, Sinjskog i Imotskog polja (BOGNAR, 2001.). Za turizam su, zbog svog oblika i

⁶ U Republici Hrvatskoj 2008. godine broj turista iz Bosne i Hercegovine bio je veći za 47,2% , a broj noćenja za 58,8% u odnosu na 2004. godinu. U razdoblju od 2004. do 2008. godina zabilježen je stalan rast broja noćenja i turista iz Bosne i Hercegovine (Turizam u 2008., Statističko izvješće 1380, DZS, 2009.)

nadmorske visine, najvažniji Biokovo, Mosor, Rilić, Svilaja, Dinara i Kamešnica na kojima postoje brojne planinarske staze. Turistički potencijal ovih reljefnih oblika može se ostvariti razvojem brdskog biciklizma, ekstremnih sportova i ekoturizma. Osim toga, za turizam veliko značenje imaju krški i fluviokrški oblici koji u znatnoj mjeri obilježavaju krajolik ovog prostora. Najpoznatiji su i najatraktivniji krški fenomeni zaštićeni krški fenomeni špilja Vranjača u Općini Dugopolje, kraj sela Kotlenice te Modro i Crveno jezero kraj Imotskog.

Klima u funkciji turizma

Prema Köppenovoj klasifikaciji klime unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije ima klimatski tip Cfa – umjereno toplu vlažnu klimu s vrućim ljetom i klimatski tip Cfb – umjereno toplu vlažnu klimu s toplim ljetom (FILIPČIĆ, 2000.). Insolacija i prosječna temperatura zraka nešto je niža nego na obalnom prostoru, ali su to vrijednosti koje ne utječu nepovoljno na turističku atraktivnost regije. Primjerice, Grad Sinj ima srednju godišnju temperaturu zraka za standardno razdoblje 1961.-1990. 12,5 °C, a u tom je razdoblju najhladniji mjesec siječanj s 3,3 °C, dok je najtopliji srpanj s 22,2 °C (DHMZ RH, prema ŠEGOTA i FILIPČIĆ, 1996.).

Turistička atraktivnost rijeka i jezera

Rijeke i jezera u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije vrlo su važni za život ljudi, jer su značajni za vodoopskrbu, hidroenergiju, navodnjavanje i turizam. Najznačajnija tekućica je Cetina koja je najdulji riječni tok Primorske Hrvatske. Dugačka je 105 km, a specifična je po hidrološkom porječju koje je četiri puta veće od topografskog (RIĐANOVIĆ, 2000.). Ta rijeka može imati značajnu ulogu u razvoju specifičnih oblika rekreacije vezane za športove na vodi, mogućnost sportskog ribolova, pustolovnog turizma i srodnih vrsta selektivnog turizma. Jezero Peruća, koje je nastalo pregrađivanjem Cetine zbog gradnje hidroelektrane, najveće je umjetno jezero u Dalmaciji. Jezero se nalazi na prostoru općina Vrlika i Hrvace i nije dovoljno iskorišteno u turističke svrhe. Kao i u slučaju Cetine, brojne su mogućnosti turističke valorizacije ovog jezera. Važnost voda za ovaj prostor prepoznata je kroz zakonski zaštićena prirodna područja na prostoru Splitsko-dalmatinske županije. U unutrašnjosti županije ima devet zaštićenih područja povezanih s vodom (JU za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima na području Splitsko-dalmatinske županije, 2010.).⁷ Park prirode Biokovo, koji se jednim svojim dijelom na-

⁷ U unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije se nalazi jedan posebni ihtiološki rezervat Vrljika, šest značajnih krajobrazza: Prološko blato, izvor Rude, potoci Grab, Sutina i Rumin te dva spomenika prirode: Modro i Crveno jezero. Svi su vodna zaštićena područja.

lazi na prostoru općina Šestanovac i Zagvozd te Grada Vrgorca. Sva zaštićena prirodna područja imaju uvjete za razvoj edukacijskog i ekoturizma najvažniji je objekt zaštićene prirode. Prirodna obilježja unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije mogu, uz osmišljene programe i projekte, biti značajna turistička atrakcija. Jedna od najvažnijih prednosti prirodnih atrakcija ovog prostora u tomu je što za razliku od priobalja, mogu privlačiti turiste tijekom cijele godine i ne ovisiti isključivo o ljetnoj sezoni.

Prirodna osnova koja ima obilježja turističkih atrakcija u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije su reljef, klima, rijeke i jezera. Za razvoj selektivnih oblika turizma posebno su značajni zaštićeni dijelovi prirode kao potencijalno najvrjedniji dio prostora.

Kulturna baština kao privlačni čimbenik

Unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije, osim prirodne osnove ima značajne antropogene atrakcije. Najznačajnije su atrakcije kulturno-povijesni spomenici iz različitih razdoblja, manifestacije, ruralni prostor zasnovan na očuvanju tradicijskih oblika narodne kulture i gospodarstva te institucije poput muzeja sa specifičnom ponudom namijenjenom turistima. Bogatstvo kulturno-povijesne baštine nudi mogućnost osmišljavanja kulturnih itinerera koji se mogu nadopunjavati s elementima tradicionalne gastronomske ponude ruralnih dijelova regije. Takve aktivnosti mogu potaknuti razvoj kulturnog turizma i povećati značenje manifestacijskog turizma koji je dosada počivao na malobrojnim događanjima poput Sinjske Alke. Bez obzira na velik potencijal za razvoj kulturnog turizma, u dosadašnjem se razvoju isticalo samo nekoliko atraktivnih točaka u prostoru unutrašnjosti (BELAMARIĆ, 2009.). Među njima su najvažnije utvrda Klis, Muzej Cetinske krajine u Sinju, ostaci rimskoga legijskoga logora Tilverij kraj sela Gardun, nedaleko Trilja, Muzej triljskog kraja, Muzej franjevačkog samostana, Slika Gospe Sinjske i Alkarski dvori u Sinju, utvrde uz rijeku Cetinu, Franjevački samostan, Muzej grada i utvrda Topana u Imotskom, utvrda na jugoistočnim padinama Matokita iznad Vrgorca i slično. Za razvoj kulturnog turizma postoji niz potencijalnih turističkih atrakcija koje nisu dovoljno iskorištene. Jedan od takvih primjera su brojne stare crkve u Imotskom i okolici koje trenutno nisu u turističkoj ponudi toga Grada (VRČIĆ, 1992.).

Atrakcije unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije omogućuju osnovu za razvoj različitih vrsta selektivnog turizma. Prirodna osnova pomaže razvoju pustolovnog i ekoturizma, dok antropogena obilježja mogu potaknuti razvoj kulturnog i edukacijskog turizma.

TURIZAM U UNUTRAŠNOSTI SPLITSKO-DALMATINSKE ŽUPANIJE I MOGUĆNOSTI KVALITETNIJEG RAZVOJA

Bez obzira na strateške planove Županije i intenzivirane aktivnosti gradova i općina koje nastoje povećati ulogu turizma u ovom prostoru, unutrašnjost znatno zaostaje za obalnim i otočnim turističkim destinacijama. Usporedba s razdobljem prije Domovinskog rata pokazuje da je ostvaren izvjestan napredak u turističkom prometu. Naime, 1989. godine tadašnje općine Imotski i Sinj, koje su pokrivale veći dio današnjeg prostora unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije, imale su 160 postelja, primile 16 404 turista i ostvarile 27 354 noćenja (Turizam u 1989., RZS, 1990.). Dvadesetak godina kasnije, 2008. godine, broj se postelja povećao na 578, broj turista na 17 513, a broj noćenja na 40 682. U usporedbi s 1989. godinom, kada se turist prosječno zadržavao 1,7 dana, 2008. godine prosječan se boravak produljio na 2,3 dana. Po tome se može zaključiti da se usputno zadržavanje turista pretvorilo u vikend-odmor. U novije vrijeme turizam bilježi stalan rast broja postelja, turista i noćenja (Tabl. 3). Međutim, od dvadeset i tri općine i grada u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije samo osam ih sudjeluje u turizmu. Tih osam općina i gradova u razdoblju 2004.–2008. godine bilježili su stalan porast broja postelja, turista i noćenja. Među njima, prema turističkim pokazateljima, prednjače gradovi Sinj, Trilj i Imotski. Na prostoru ova tri grada 2008. godine registrirano je 83% postelja, zabilježeno 94% turista i ostvareno 81% noćenja u unutrašnjosti Županije. Nasuprot tomu, ostale općine i gradovi ostvarili su vrlo skromne rezultate. Kao što je već spomenuto, zadržavanje turista produženo je na nešto više od dva dana, a koeficijent iskorištenosti kapaciteta iznosio 70,4.⁸

Prema ova dva pokazatelja 2008. godine prednjačila je Općina Dicmo, u kojoj su se turisti prosječno zadržavali 14 dana, a koeficijent iskorištenosti kapaciteta iznosio je 237,5. Takvi pokazatelji nisu posljedica razvoja ruralnog ili neke druge vrste selektivnog turizma, nego se jedini turistički objekt koristio kao alternativni smještaj radnika u poslovnoj zoni Dicmo.⁹ Bez obzira na porast značenja turizma u unutrašnjosti, udjeli postelja, turista i noćenja ovog prostora u Splitsko-dalmatinskoj županiji i dalje su vrlo skromni.

Za bolju i kvalitetniju turističku valorizaciju unutrašnjosti ima dovoljno neiskorištenog potencijala. Taj se potencijal temelji na atraktivnosti prirodne

⁸ Koeficijent iskorištenosti kapaciteta je pokazatelj koji se računa po formuli:

$$KIK_{it} = \frac{\sum_{i=1}^k N_{it}}{\sum_{i=1}^k L_{it}}$$

gdje je KIK koeficijent iskorištenosti kapaciteta, N broj noćenja turista i L broj postelja.

⁹ Podaci o razlozima dužeg zadržavanja turista u Općini Dicmo prikupljeni su u razgovoru s djelatnicima Turističke zajednice Splitsko-dalmatinske županije i Turističke zajednice Grada Sinja.

Tablica 3. Ukupan broj postelja, turista i noćenja po gradovima i općinama u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije 2004. i 2008. godine

Općina/ Grad	2004. godina						2008. godina					
	Postelje		Turisti		Noćenja		Postelje		Turisti		Noćenja	
	Broj	Udio (%)	Broj	Udio (%)	Broj	Udio (%)	Broj	Udio (%)	Broj	Udio (%)	Broj	Udio (%)
Dicmo	0	0,00	0	0,00	0	0,00	10	1,73	160	0,91	2375	5,84
Hrvace	21	5,40	96	0,76	195	0,63	42	7,27	222	1,27	2439	6,00
Imotski	59	15,21	899	7,15	1731	5,58	120	20,76	3942	22,51	7099	17,45
Lećevica	13	3,35	41	0,33	131	0,42	13	2,25	107	0,61	408	1,00
Sinj	168	43,30	8910	70,87	20913	67,40	167	28,89	9645	55,07	16617	40,85
Trilj	92	23,71	2022	16,08	6663	21,47	191	33,04	2805	16,02	9314	22,89
Vrgorac	24	6,19	596	4,75	1379	4,44	24	4,15	623	3,56	2410	5,92
Vrlika	11	2,84	8	0,06	18	0,06	11	1,91	9	0,05	20	0,05
Ukupno	388	100,00	12572	100,00	31030	100,00	578	100,00	17513	100,00	40682	100,00

Izvor: Prema publikacijama Turizam u 2004., DZS 2005. i Turizam u 2008. DZS 2009. izračunao autor

osnove, kulturno-povijesne baštine te tradicijskih vrijednosti lokalnog stanovništva. Za razvoj turizma temeljenog na kulturnim znamenitostima postoji velik interes turista (RAZOVIĆ, 2009.). Te su značajke uočene u Glavnom planu razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije (Horwath Consulting, 2007.). Prema tom planu unutrašnjost ovog prostora prepoznaje se kao spoj i doživljaj tradicije, kulture i neotkrivene prirode. Uzimajući u obzir ta načela razvoja turizma predlaže se stvaranje i razvijanje nekoliko novih turističkih atrakcija. To su Jezera Imotske krajine (povezano s Muzejom grada Imotskog), Interpretacijski centar i tematski park o Alci, Tematski park *101 dalmatiner* i Športsko-rekreacijski centar Cetina. Plan predviđa da se do 2015. godine ulože znatna financijska sredstva u tri projekta: golfska igrališta, Tematski park *101 dalmatiner* i *eko-etno sela*. Smještaj projekta golfskih igrališta navedenim je planom predviđen u prostor Sinjskog polja, a osim terena uključivao bi tečajevne golfa na prostoru Vrlike, Sinja i Trilja. Prema tom planu trebalo bi izgraditi najmanje tri igrališta od kojih bi svako imalo površinu ne manju od 60 ha. To znači da bi ova igrališta zauzela najmanje 3% površine Sinjskog polja bez golfskih klubova, hotela, 50-100 vila/apartmana te drugih objekata koji su sastavni dio ovog projekta. Velik je nedostatak ovog projekta otimanje plodnog tla za potrebe športa koji može imati negativne posljedice na krajobraz i prirodna obilježja. Isto tako, upitna je podrška lokalnog stanovništva, jer je projekt pripremljen s predstavnicima Splitsko-dalmatinske županije bez anketiranja u naseljima koja se nalaze u Sinjskom polju. Drugi projekt, Zabavno-edukativni

park *101 dalmatiner* bio bi zajednički projekt Splitsko-dalmatinske županije i *Disneyworlda*. Osmišljen je kao projekt koji bi oživio priču iz poznatog animiranog i igranog filma o pasmini dalmatiner. Park bi bio smješten u blizini čvorišta autoceste A1, a moguće lokacije su općine Šestanovac, Dugopolje, Zagvozd, i Prgomet. Iskustva u izboru smještaja takvih parkova pokazala su da je najbolji smještaj onaj koji je podjednako udaljen od emitivnih regija (BONIFACE i COOPER, 2009.). Ova vrsta turističke atrakcije može privlačiti velik broj posjetitelja s priobalja i povećati atraktivnost unutrašnjosti. Nedostatak navedenog projekta je što se ne uklapa u ciljanu dobnu skupinu predviđenu za unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije, a koju bi činili turisti od 30 do 50 godina. Ovakve tematske parkove najčešće posjećuju djeca u pratnji roditelja ili organizirano sa školom ili vrtićom. Drugi je nedostatak što se ovakva vrsta atrakcije teško uklapa u turistički identitet regije koji je osmišljen kao doživljaj tradicije, kulture i neotkrivene prirode. Projekt *Eko-etno sela* najviše se približava konceptu održivog razvoja turizma koji uzima u obzir lokalno stanovništvo i potrebu za obnovom i njegovanjem ruralne tradicijske kulture i djelatnosti. Prednost ovog projekta bila bi, dakle, restauracija napuštenih ili zapuštenih sela koja bi se pretvarala u smještajne objekte za turiste.

Uvažavajući prednosti i nedostatke Glavnog plana razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije te specifičnosti prirodnih i društvenih obilježja unutrašnjosti, moguće je izdvojiti i predložiti nekoliko različitih vrsta selektivnog turizma. Prirodne i društvene atrakcije unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije pogoduju razvoju ruralnoga, pustolovnog, kulturnog i edukacijskog turizma.

Ruralni se turizam danas razvija na prostoru općina Vrlika, Lećevica i Proložac te gradova Sinj, Imotski, Trilj i Vrgorac.¹⁰ Ova vrsta turizma temelji se na brojnosti ruralnih naselja i još uvijek snažnoj tradiciji poljoprivrede na ovom prostoru, a jedna je od prednosti je povezanost i nadopunjavanje s ostalim selektivnim oblicima turizma poput kulturnoga, pustolovnoga i ekoturizma. Bez obzira što ruralne prostore obilježavaju problemi depopulacije, starenja stanovništva, smanjivanja površine posjeda, rascjepkanost obradivih parcela (DEFILIPPIS, 2006.), oni još uvijek čine potencijal za razvoj turizma. Upravo turizam može biti jedna od aktivnosti koja bi ublažila navedene negativne procese, jer će zadržati dio aktivnog stanovništva u tim naseljima, omogućiti nastavak tradicionalne poljoprivredne proizvodnje, potaknuti obnovu seoskih kuća i imanja i slično. Zbog ovih obilježja i specifičnih potreba turista¹¹ posebno su atraktivna ruralna naselja s manje od

¹⁰ Naziv ruralni turizam se koristi kao zajednički naziv za sve podvrste selektivnog turizma koje su vezane za ruralna naselja i poljoprivredu poput agroturizma, seljačkog turizma, seoskog turizma i slično.

¹¹ Dio turista želi izbjeći gužvu koja je tipična za razvijene turističke destinacije na priobalju i suprotno

100 stanovnika, kojih na prostoru unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije ima tridesetak uz velik broj zaselaka. Ovakva naselja potencijalne su lokacije za primjenu projekta *Eko-etno sela*. Među njima najatraktivnija su ona u Općini Hrvace i Gradu Vrlici, jer se nalaze blizu jezera Peruća, koje omogućuje bogatiju ponudu. Slično tome bogatiju ponudu bi imala Općina Otok zbog blizine Dinare, a Grad Trilj zbog kulturne ponude. Općine Zagvozd, Runovići, Lećevica također imaju povoljne uvjete za razvoj ruralnog turizma.

Druga je vrsta turizma, pogodna za prostor unutrašnjosti, pustolovni turizam, koji se može kombinirati s robinzonskim turizmom. Robinzonski se turizam isto tako može nadopunjavati s ruralnim turizmom na način da se pojedini turisti smještaju u napuštena ili udaljena naselja s malo stanovnika u kojima bi uz netipične smještajne standarde provodili odmor u skladu s tradicionalnim životom na selu. Turistima bi se u izvornom ambijentu pružale mogućnosti oživljavanja nekadašnjeg načina života i gospodarenja na dalmatinskom ruralnom prostoru. Pustolovni turizam pružao bi korisnicima mogućnosti uživanja u ekstremnim športovima i aktivnostima među kojima se izdvajaju slobodno penjanje, zmajarenje, orijentacijsko kretanje, planinski biciklizam, vodeni športovi i slično. Treća vrsta turizma pogodna za prostor unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije jest kulturni turizam, koji se zasniva na ruralnoj tradiciji, bogatoj kulturno-povijesnoj baštini i ponudi manifestacija. Najpovoljnija je opcija razvoja kulturnog turizma stvaranje tematskih itinerera (TOMLJANOVIĆ, 2006.). Prostorni obuhvat takvih itinerera bio bi lokalni itinerer, što uključuje prostor jedne općine ili grada, i regionalni koji bi uključivao nekoliko općina ili gradova. Tematski itinereri mogli bi obuhvatiti pojedine povijesne lokalitete, prigodne manifestacije povezane s kulturom i običajima lokalnog stanovništva, muzeje, arheološka nalazišta, ostatke srednjovjekovnih utvrda i slično. Četvrta je vrsta turizma – pogodna za prostor unutrašnjosti – edukacijski turizam, koji je namijenjen ponajprije učenicima osnovnih i srednjih škola te studentima. Na ovom prostoru mogla bi se organizirati terenska nastava iz više predmeta, kao što su povijest, geografija, biologija, hrvatski jezik, sociologija, a mogle bi obuhvatiti projekte poput »škole o kršu«, eko-škole uključujući upoznavanje rijetkih biljnih i životinjskih vrsta, predavanja o kulturno-povijesnoj baštini, učenje o etnografskim obilježjima i tradiciji sela, terenskih natjecanja i slično.

Najveća je prednost ovih vrsta turizma u tome da se međusobno nadopunjavaju te ne postoji opasnost od pojave monoturističkih oblika ponude, što je bio čest slučaj na priobalju. Stoga se prostor unutrašnjosti može nuditi kao jedinstven turistički proizvod s bogatom i raznovrsnom ponudom. Osim ovoga, prednost turizma u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije, u odnosu na

od većine traže prostor koji nije saturiran turističkim aktivnostima.

priobalje i otoke, u tome je što svoje atrakcije može ponuditi tijekom cijele godine, jer ne ovise u tolikoj mjeri o prirodnim uvjetima koji ograničavaju obalni turizam. Turistička sezona može trajati tijekom cijele godine, što obogaćuje ponudu Županije i omogućuje stalno zapošljavanje u turizmu i srodnim djelatnostima.

ZAKLJUČAK

Unutrašnjost Splitsko-dalmatinske županije ostvaruje vrlo skromne turističke rezultate u usporedbi s priobaljem i otocima. Ovaj prostor primao je 2008. godine samo 1% turista, ostvarivao 0,5% noćenja te nudio 0,3% postelja županije. Od dvadeset i tri općine i grada u unutrašnjosti, samo ih je osam sudjelovalo u turizmu Županije. Takvi rezultati nisu odraz nepovoljnoga geografskog položaja, prometne izoliranosti ili nedostatka prirodnih i društvenih atraktivnosti, nego dosadašnjih trendova koji su usmjeravali turistički razvoj na priobalje. Hrvatsko priobalje kao dio šire europske mediteranske turističke regije najčešće razvija masovni turizam koji je vremenski koncentriran u ljetno doba te potpuno ovisan o nekoliko prirodnih atrakcija. Takav razvoj može dovesti do pojave monoturizma te zasićenja i stagniranja turističkih destinacija. Nasuprot tomu, unutrašnjost ima mogućnost raznolike turističke ponude zasnovane na bogatstvu prirodnih i društvenih atrakcija te povoljnom geografskom položaju koji je poboljšan gradnjom autoceste. Najvažnije atraktivnosti, poput reljefa, klime, voda, zaštićene prirode, kulturno-povijesne i etnosocijalne baštine, postaju osnova za razvoj nekoliko vrsta selektivnog turizma tijekom cijele godine, čime se izbjegava sezonalnost koja opterećuje obalu. Uzimajući u obzir planove za razvoj turizma Splitsko-dalmatinske županije, na prostoru unutrašnjosti mogu se optimalno razvijati ruralni, pustolovni, kulturni i edukacijski turizam. Prednost je tih vrsta turizma međusobna isprepletenost sadržaja i atrakcija na istom prostoru, što obogaćuje ponudu i onemogućuje monoturistički razvoj. Osim toga, razvoj ruralnog turizma koji u unutrašnjosti ima povoljne uvjete, omogućio bi revitalizaciju sela i gospodarskih djelatnosti poput poljoprivrede te pridonio očuvanju tradicijskih vrijednosti. Kulturni turizam stvorio bi pretpostavke dodatnog ulaganja u stvaranje i oblikovanja itinerera te pridonio očuvanju materijalne i nematerijalne kulturne baštine. Razvoj pustolovnog turizma privukao bi turiste specifičnih zahtjeva te bi se dodatno promovirala prirodna baština regije. Na sličan bi se način razvijao edukacijski turizam. Za primjenu ovih sadržaja prijeko je potrebno objediniti turističku regiju stvaranjem krovne turističke zajednice unutrašnjosti koja će oblikovati jedinstvenu ponudu. Ova ponuda nadopunjavala bi se s ponudom obalnog dijela županije te bi se stvorio novi turistički proizvod ovog dijela Hrvatske.

Jačanje turizma kao relativno nove gospodarske djelatnosti u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije donijelo bi višestruke prednosti. Najvažnije su među njima povećanje zaposlenosti, zadržavanje mlađeg stanovništva, podizanje kvalitete života, obnova ruralnih naselja, jačanje drugih grana gospodarstva poput trgovine, prometa i obrta. U konačnici, turizam bi dao doprinos društveno-gospodarskoj revalorizaciji unutrašnjosti te održivom razvoju Splitsko-dalmatinske županije.

LITERATURA I IZVORI

- BELAMARIĆ, J. (2009.): *Kulturno-povijesni vodič Zagore Splitsko-dalmatinske županije*, Turistička zajednica Splitsko-dalmatinske županije, Split, pp 84.
- BLAŽEVIĆ, I. (1984.): *Turizam Istre*, Savez hrvatskih geografskih društava, Zagreb, pp. 175.
- BLAŽEVIĆ, I. (1987.): *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Otokar Keršovani, Opatija, pp. 342.
- BLAŽEVIĆ, I. (1994.): *Turistička geografija Hrvatske*, Sveučilište u Rijeci, Hotelijerski fakultet Opatija, Opatija, pp. 184.
- BLAŽEVIĆ, I. i KNEŽEVIĆ, R. (2006.): *Turistička geografija Hrvatske*, Fakultet za turistički i hotelski menadžment u Opatiji, Opatija, pp. 198.
- BLAŽEVIĆ, I. i PEPEONIK, Z. (1996.): *Turistička geografija*, Školska knjiga, Zagreb, pp 206.
- BOGNAR, A. (2001), *Geomorfološka regionalizacija Hrvatske*, Acta geographica croatica, 34 (1999.), 7-29.
- Compendium of tourism statistics, data 2002.-2006., 2008. edition, World tourism organization, Madrid.
- BRALIĆ, I. (2000), *Turizam i nacionalni parkovi u Hrvatskoj*, Turizam, 48 (4), 373 – 378.
- BONIFACE, B. i COOPER, C. (2009.): *Worldwide destinations– The geography of travel and tourism*, Elsevier, Oxford, pp. 644.
- BORKOVIĆ, V. (1982.): *Historijsko-geografske osnove naseljavanja Cetine*, Geografski glasnik 44 (1), 69- 84.
- CURIĆ, Z. (1996.): *Turističko-geografske značajke primorskih županija u turističkoj ponudi Hrvatske*, u: I. hrvatski geografski kongres: Geografija u funkciji razvoja Hrvatske: zbornik radova (ur. Z. Pepeonik), Zagreb 12. i 13. listopada 1995., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 317-325.
- DEFILIPPIS, J. (2006.): *Promjene u poljoprivredi i selu Dalmacije u posljednjih stotinjak godina*, Društvena istraživanja, Vol.15 No.6 (86), 1047-1062.
- FILIPČIĆ, A. (2000.): *Klimatska regionalizacija Hrvatske po Köppenu za razdoblje 1961.-1990.*, u: II. hrvatski geografski kongres: zbornik radova (ur. D. Pejnović), Lovran 30. rujna – 3. listopada 1999., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 93 – 98.

- FÜRST-BJELIŠ, B. i ZUPANC, I. (2007.): *New 18th Century Venetian Border in Croatia and its Spatial and Demographic Implications*, Hrvatski geografski glasnik 69 (2), 41-52
- GLAVNI PLAN razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije, Horwath consulting, Zagreb, 2007.
- GRAOVAC, V. i GLAMUZINA, M. (2005.): *Contemporary demographic changes in the Town of Sinj, Croatia*, Geoadria, 10 (2), 171-189.
- HALL, D. (2008.): *Transport, tourism and leisure*, u: Transport geographies– Mobilities, flows and spaces (ur. R. Knowles, J. Shaw, I. Docherty), Blackwell, Malden-Oxford-Carlton, 196-211.
- IVANDIĆ N., TELIŠMAN-KOŠUTA, N., ČORAK, S. i KREŠIĆ, D. (2006.): *Ljetni odmorišni turizam*, u: Hrvatski turizam – plavo, bijelo, zeleno (ur. S. Čorak i V. Mikačić), Institut za turizam, Zagreb, 1-37.
- JOVIČIĆ, Ž. (1989.): *Turistička geografija*, Naučna knjiga, Beograd, pp 253.
- KUŠEN, E. i KLARIĆ, Z. (2000.): *Razvoj turizma u rubnim područjima nacionalnih parkova: Primjer Saborsko*, Turizam 48 (4), 439-446.
- LUKIĆ, A. (2002.): *Turizam na seljačkim gospodarstvima u Hrvatskoj*, Dela 17, 214-222.
- MARINOV, N. (2004.): *Socijalno geografski procesi Neorića i Sutine: Stanje i izgledi*, Zbornik o Zagori, Knjiga 7., 77-90.
- MATAS, M. (1985.): *Zagorski pojas splitske općine – primjer eksodusnog područja*, Geografski glasnik 47, 121-152.
- MATAS, M. (1990.): *Stanovništvo Muća – Jučer, danas, sutra*, Zbornik o Zagori, Knjiga o Muću, 77-88.
- MATAS, M. (1993.): *Mučko-lečevački prostor; historijsko-geografski prikaz*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, pp. 223.
- MATAS, M. (1995.): *O nekim negativnim posljedicama litoralnih procesa na primjeru srednje Dalmacije*, Tržište 7 (1-2), 167-177.
- MATAS, M. (2001.): *Toponimija dijela Splitske zagore*, Hrvatski geografski glasnik 63, 121 – 142.
- MATAS, M. (2002), *Prilog proučavanju gradina i gromila na području Općine Lečevica u splitskoj Zagori*, Geoadria 7 (2), 63-74.
- MATAS, M. (2005.): *O Zagori i njezinim demografskim problemima*, u: III. hrvatski geografski kongres-zbornik radova, (ur. A. Toskić), Zadar, 24. – 27. rujna 2003., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 309 -323.
- MATAS, M. i PIPLOVIĆ, S. (1998.): *Vinovo Gornje – povijesni i geografski pokazatelji*, Zbornik o Zagori, Knjiga 2., 51- 70.
- PAČIĆ, J. (2001.): *Istarske toplice u zdravstvenom turizmu*, u: Knjiga izlaganja na znanstvenom skupu »Zdravstveni turizam u Hrvatskoj« (ur. G. Ivanišević), Akademija medicinskih znanosti Hrvatske, Zagreb, 255-259.
- Prostorni plan uređenja Općine Marina, Arheo d.d., Zagreb, 2007., <http://arhiv.marina.hr/PPU/INAMJENA.jpg> (19.03. 2010.)
- RAZOVIĆ, M. (2002.): *Zagora kao poseban element turističke ponude srednje Dalmacije*, u: Kontinentalni gospodarski resursi u funkciji razvitka turizma Republike Hrvatske – zbornik radova (ur. Meler M.), Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek, 263 – 274.

- RAZOVIĆ, M. (2009.): *Obilježja ponude kulturnog turizma dalmatinskih županija*, Acta turistica nova 3 (1), 137-162.
- RIDANOVIĆ, J. (2000.): *Geografske specifičnosti porječja u Hrvatskoj*, u: II. hrvatski geografski kongres: zbornik radova (ur. Pejnović, D.), Lovran 30. rujna – 3. listopada 1999., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 99- 108.
- RIMANIĆ, A., GLAMUZINA, M. i ŠILJKOVIĆ, Ž. (2005.): *Različitosti u demografskom razvoju Imotskog i okolnih ruralnih naselja*, Geoadria, 10 (2), 191-209.
- SIĆ, M. (2007.): *Autocestovna mreža Hrvatske i njezina uloga u organizaciji prostora*, u: IV. hrvatski geografski kongres– zbornik radova, (ur. A. Filipčić), Poreč, 10. – 13. listopada 2007., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 271-283.
- ŠEGOTA, T. i FILIPČIĆ, A. (1996.): *Klimatologija za geografe*, Školska knjiga, Zagreb, pp. 471.
- Strategija razvoja hrvatskog turizma do 2010. godine, Ministarstvo turizma, Zagreb, 2003.
- Strategija razvoja ruralnog turizma Splitsko-dalmatinske županije, Horwath consulting, Zagreb, 2009.
- ŠPARAC, J. (1973.): *300 izletišta Dalmatinske zagore*, TSO Omiš, Omiš, pp. 103.
- TEŠIĆ, M. (1975.): *Fizičko-geografske karakteristike nerazvijenih područja Dalmacije kao prirodna osnova za ekonomske djelatnosti*, Institut za pomorsku, turističku i obalnu privredu, Split, pp. 81.
- TOMLIJANOVIĆ, R. (2006.): *Kulturni turizam*, u: Hrvatski turizam – plavo, bijelo, zeleno (ur. S. Čorak i V. Mikačić), Institut za turizam, Zagreb, 119-147.
- Turistička zajednica Grada Omiša, <http://www.tz-omis.hr/> (23.03.2010.)
- Turistička zajednice Općine Seget, <http://www.tz-seget.hr/smjestaj.html> (21.03.2010.)
- Turizam u 1989., Statističko izvješće 779, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1990.
- Turizam u 2004., Statističko izvješće 1264, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2005.
- Turizam u 2008., Statističko izvješće 1380, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2009.
- Turizam u primorskim općinama i gradovima, Statističko izvješće 1381, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2009.
- VLAHOVIĆ, D. (1998.): *Turističke zanimljivosti i privlačnosti Dalmatinske zagore*, Turizam 46 (5-6), 282-291.
- VOJNOVIĆ, N. (2005.): *Neka obilježja ruralnog turizma Istarske županije od 1999. do 2003.*, Ekonomska istraživanja, 18 (1), 80-102.
- VRČIĆ, V. (1992.): *Stare crkve u Imotskoj krajini*, u: Imotski zbornik 1 (ur. M. Glibota), Matica hrvatska - Ogranak u Imotskom, Imotski, 55 – 68.
- VUKONIĆ, B. (2005.): *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, pp. 310.
- VUKOSAV, B. (2006.): *Prostorna diferencijacija vrgoračkog područja na temelju krških prirodno-geografskih i društveno-geografskih obilježja*, Geoadria 11 (2), 241 – 281.
- Zaštićena područja Splitsko-dalmatinske županije, JU za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima na području Splitsko-dalmatinske županije, Split, 2010. <http://www.dalmatian-nature.hr/hr/karta-podrucja> (21.03.2010.)

Nikola Vojnović

CONDITION AND POSSIBILITIES FOR DEVELOPMENT OF TOURISM IN HINTERLAND OF SPLIT-DALMATIA COUNTY

SUMMARY

The paper analyzes the present condition of tourism and possibilities for its future development in the hinterland of Split-Dalmatia County, i.e. in landlocked towns and municipalities. The author analyzes the share of this area in total number of tourists and overnights in Split-Dalmatia County in the period from 2004 to 2008. In 2008, only eight out of twenty-three landlocked towns and municipalities in the County recorded tourist visits. In the same year, this area received 1% of the total number of tourists and less than 0.5% of overnights recorded in the County. Furthermore, the author compares the share of all hinterland regions of coastal counties in total tourist statistics. The possibilities for the development of tourism in this part of Split-Dalmatia County are analyzed from geographic point of view. The author discusses natural geographic features (relief, climate, waters, vegetation) and social tourist attractions (cultural, historical and ethno-social heritage, and events). These features are connected to development plans and documents of Split-Dalmatia County that create assumptions for more quality development of tourism, particularly rural tourism in the hinterland area. Potentials of the hinterland area for the development of certain types of tourism are also discussed. The greatest possibilities for the development in the hinterland are related to rural, adventure, cultural and educational tourism. These types of tourism are complementary to one another, which enables diversity of the offer throughout the year.

Key words: Split-Dalmatia County, landlocked municipalities and towns, geographic feature, tourism

Željko Španjol, Marijana Miljas, Damir Barčić,
Roman Rosavec i Nera Marković

Zavod za uzgajanje šuma, Šumarski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Svetošimunska 25, 10000 Zagreb
e-mail: damir.barcic@zg.tel.hr

ZAŠTIĆENE PRIRODNE VRIJEDNOSTI DALMATINSKE ZAGORE

SAŽETAK

U radu je dan ponajprije povijesni prikaz razvoja zaštite prirode i okoliša u svijetu i Republici Hrvatskoj. Analizirajući problematiku gospodarskog razvoja ljudskog društva temeljenu kroz sveopću moralnu i duhovnu krizu, dani su osnovni ciljevi i zadatci zaštite prirode. Stjecanjem samostalnosti i suverenosti Republika Hrvatska počinje zakonsku zaštitu prirode i okoliša usklađivati prema međunarodnim demokratskim principima i pravilima noseći pri tome više od stoljeća staru tradiciju zaštitarstva na ovim prostorima nimalo ne zaostajući za svijetom.

Zakonom o zaštiti prirode (NN 70/05) u Republici Hrvatskoj ukupno je zaštićeno 449 područja, od kojih se na prostoru Dalmatinske zagore nalaze 22 zaštićena područja, koja ne samo da daju veliku važnost ovom neizmjerljivo lijepom kraju, već su od velike važnosti za Hrvatsku, ali i za svjetsku prirodnu baštinu.

Uz prikaz zaštićenih područja u radu su prikazane i kritično ugrožene svojte kategorizirane prema stupnju rizičnosti od izumiranja.

Veliko značenje zaštićeni objekti imaju i u turističkoj valorizaciji, koja se kao gospodarska i duhovna vrijednost razvija na primarnim vrijednostima prirodnoga krajobraza, opredjeljuje se za njih i ostvaruje ih, posebno kao pokretač i drugih gospodarskih aktivnosti, poglavito poljoprivrede, u funkciji održivog razvoja na ovom ekološki i krajobrazno lijepom, ali i osjetljivom prostoru. Turizam kao velik potrošač krajobraza, sve se više očituje i kao čimbenik njegove zaštite.

Ključne riječi: zakonska regulativa, zaštićene prirodne vrijednosti, krajobraz, turizam, Dalmatinska zagora.

UVOD

Neizmjernim, specifičnim ljepotama i vrijednostima, a ujedno i prirodnim fenomenima odiše i područje gorskog zaleđa srednjodalmatinskih i dijelom sjevernodalmatinskih gradova, područje kopnene Dalmacije, koje nije izravno uz more, tzv. područje Dalmatinske zagore. Od mora Dalmatinsku zagoru

dijeli Vilaja, Opor, Kozjak, Mosor, Omiška Dinara, Biokovo i Rilić. Sa sjevera granicu čini Dinara, a sa zapada rijeka Krka. Istočna je granica Dalmatinske zagore rub Imotskog polja, Rastoka i Vrgoračka jezera. Dalmatinsku zagoru čini više cjelina koje su dobile imena po vodećim mjestima na tom području (Drniš, Vrlika, Knin, Sinj, Imotski, Vrgorac). Zasebna je cjelina unutar područja Dalmatinske zagore prostor između Vilaje, Trtra, Opora i Kozjaka na jugu te Moseća na sjeveru, koji čini Zagoru u najužem smislu. To veliko područje često se i danas implicira za prostor siromaštva, zaostalog gospodarstva razvoja te teškog života u surovim prilikama krša. Novi razvoj infrastrukture, autocesta Zagreb-Split-Dubrovnik, brža željeznička pruga i sačuvane krajobrazne i ekološke vrijednosti prostora mogu biti njegova komparativna prednost. Tu svakako spadaju i zaštićene prirodne vrijednosti ovog prostora.

Specifičnost ovom povijesnom kraju daje to što pripada prostoru izrazitoga krša, koji sačinjavaju razmjerno niske uzvisine između malenih udolina s poljima bez trajnih vodenih tokova. Djelovanjem prirode i čovjeka na ovom prostoru, koji pripada mediteranskoj biogeografskoj regiji Hrvatske, oblikovale su se mnoge jedinstvene prirodne ljepote, za koje se može reći da su odraz mnogobrojnih procesa krškog podneblja.

Zaštićene prirodne vrijednosti Dalmatinske zagore nalaze se na području Šibensko-kninske i Splitsko-dalmatinske županije, na čijim su prostorima zaštićena 22 područja, koja se prostiru na površini od 41 550,64 ha, što čini 0,74% površine ukupnog teritorija Republike Hrvatske. Ne samo da daju veliku važnost ovom neizmjerljivo lijepom kraju već su od velike važnosti za Hrvatsku, ali i za svjetsku prirodnu baštinu.

Uz zaštićene prirodne vrijednosti, ljepotu ovom kraju daje i neizmjerljivo bogatstvo flore i faune, od kojih se mnoge vrste mogu naći na popisu crvenih knjiga kao kritično ugrožene.

POVIJEST ZAŠTITE PRIRODE U REPUBLICI HRVATSKOJ

U Republici Hrvatskoj ideje o zaštiti prirode javile su se gotovo kada i u ostalom svijetu, prije svega kod hrvatskih prirodoslovaca koji su ideje o zaštiti prirode propagirali pišući u časopisima, od kojih neki imaju stoljetnu godišnjicu izlaza i uopće su među najstarijima u svijetu u svojoj problematiki: *Glasnik Horvatskoga naravoslovnoga društva* od 1866., *Šumarski list* od 1877., *Lovačko-ribarski viestnik* od 1892., *Hrvatski planinar* od 1898., *Priroda* od 1911. te *Zaštita prirode* od 1938. godine.

Sustavan rad na zaštiti prirode započeo je sredinom 19. stoljeća donošenjem raznih uredbi, naredbi i zakona te u drugoj polovici 19. stoljeća pisanjem

u navedenim časopisima i publikacijama. Svakako treba spomenuti da je 27. 4. 1893. godine donesen najstariji hrvatski *Zakon o lovu*, u kojem je, uz ostalo, obuhvaćena zaštita ptica. Te godine osnovano je *Društvo za uređenje i uljepšavanje Plitvičkih jezera i okolice*. Dana 27. 12. 1885. održana je Prva glavna skupština *Hrvatskoga naravoslovnoga društva*, u sklopu kojega je 1922. godine donesen *Zakon o zaštiti pećina* i osnovan *Odbor za zaštitu prirodnih spomenika*.

Posebno treba istaknuti naredbu Kr. zem. vlade, Odjela za unutarnje poslove, od 21. 3. 1910, koja se odnosi na očuvanje remek - djela prirode, koja su važna sa znanstvenog gledišta ili su osobite estetske važnosti, a služe za ures domovini. U istom duhu sastavljen je i novi *Zakon o lovstvu* od 5. 12. 1931., obvezatan za sve banovine države, u kojemu se ustanove (članci) 17 i 18 protežu na zaštitu ptica i rijetke vrste divljači, dok je saveznom uredbom Savske banovine od 7. 2. 1935. propisana zaštita ptica pjevica i ostalih ptica korisnih za poljoprivredno i šumsko gospodarstvo. Ovamo napokon pristaju ustanove (članci) Zakona o šumama obvezatnog za sve banovine, i savezne naredbe od 20. 6. 1930. po kojima se mogu putem posebne odluke bana proglasiti zaštićenima pojedini objekti prirodne osobitosti, predjeli naročito prirodne ljepote, pa rijetkosti flore i faune, koje se nalaze u šumi ili na šumskom tlu, i u tu svrhu propisati mjere za uzdržavanje prirodnih spomenika i osebnosti iz biljnoga i životinjskoga svijeta. (HIRTZ, 1938.).

Godine 1899. donesena je *Uredba o građevinskom radu* za okolicu Plitvičkih jezera, kojom se namjeravalo spriječiti *onečišćenje jezerskih voda i pritoka, na što bi se trebalo osobito paziti kod podizanja novih pilana izvan rezervatnog užeg i šireg područja* (EISENHUTH, 1928: iz VIDAKOVIĆ, 1989).

U službenom listu kraljevske banske uprave Savske banovine, *Narodnim novinama* br. 98 od 30. 4. 1934. godine objavljeno je da je rješenjem bana od 22. travnja 1937. godine (broj 6032-7-1937) osnovano *Povjerenstvo za zaštitu prirode i očuvanje prirodnih spomenika Savske banovine* i donesen je Statut.

Banovski odbor za zaštitu prirode preimenovan je rješenjem bana od 3. 7. 1940. godine u *Savjetodavni odbor za zaštitu prirode Banovine Hrvatske*, a uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine u *Savjetodavni odbor za zaštitu prirode Nezavisne Države Hrvatske* (Arhiva i zapisnici Banovinskog odbora za zaštitu prirode, Zagreb, 1939.-1942.).

Nakon Drugoga svjetskog rata, 1946. godine, donesen je *Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti* na razini tadašnje države Jugoslavije. Na temelju spomenutog zakona 25. 1. 1946. u Zagrebu je osnovan *Zemaljski zavod za zaštitu prirodnih rijetkosti FRH*. Za Hrvatsku je donesen 1949. *Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih vrijednosti* (NN, br. 89 od 18. 10. 1949.). Kasniji zakoni o zaštiti prirode doneseni su u SRH 1960. i 1976. godi-

ne (ŠPANJOL, 1994.). Uspostavom samostalne Republike Hrvatske, odnosno, 1994. godine donesen je novi *Zakon o zaštiti prirode* (NN 30/1994.), a 2003. godine donesen je drugi *Zakon o zaštiti prirode* (NN 162/2003). Danas važeći *Zakon* je iz 2005. godine (NN 70/2005.).

TURIZAM I PROSTOR

Od turizma se očekuje da prirodni okoliš pretvori u *turistički raj*. On bi trebao čuvati i poboljšati stanje okoliša prirodnog i kulturnog krajobraza, stvoriti kvalitetniju estetiku prostora ili ga pak rekonstruirati i revitalizirati u obliku kakvim je izvorni bio (ili približno takvim). Međutim, često smo svjedoci drugačije stvarnosti. Mnogi su autori o tome dosta pisali i upozoravali na turizam kao ljudsku aktivnost koja neprimjereno transformira prostor i nepopravljivo oštećuje okoliš (ŠPANJOL, 1997.).

Potrebno je imati na umu da turizam u sebi nosi opasnost od razaranja svoje vlastite baze, a to je prirodna sredina. Na taj način on može postati sam sebi negacijom, razara li do te mjere okoliš da on postane bespredmetnim kao povod turističkog posjeta ili boravka.

Planiranje zaštite prirodnog okoliša mora biti integralni dio svih planova društvenog i prostornog planiranja. Ne može se reći da je danas problem u ukupnom pomanjkanju prostora, već u pomanjkanju odgovarajućeg prostora za određenu namjenu, jer dolazi do sve većeg problema krive upotrebe prostora. Način na koji turizam ugrožava prostor specifičan je, po nekima i opasniji od industrije zbog opsega, raspršenosti, a posebice zbog potrebe za najljepšim i ekološki najočuvanijim dijelovima prirodnoga prostora. Planiranje bilo kojeg područja mora usuglasiti društvene i ekonomske ciljeve zaštite životne okoline. Kada se radi o turistički značajnim područjima, to pravilo ima posebnu važnost i težinu i mora imati i posebnu snagu.

Kada se govori o planiranju prostora za potrebe turizma, može se govoriti o planiranju potencijalnih turističkih područja u sklopu cjelokupnog prostora, kao i o planiranju optimalnog rasporeda sadržaja i kapaciteta turističkih funkcija u danom području, što je već stvar projektiranja i stvaranja prihvatljive arhitektonske estetike (uklapanje i prilagođavanje okolišu) (ŠPANJOL, 1993.).

Turizam se prije nego drugi sektori gospodarstva suočio s neracionalnim i štetnim korištenjem prostora, jer *prostor je dio turističkog proizvoda i bez kvalitetnog prostora nema niti turizma*. Turizam ga treba za korištenje, a ujedno zahtijeva i njegovu kvalitetu. Zbog toga on zadire u najljepše predjele koji posjeduju najveću turističku privlačnost. Zbog velike pokretljivosti potrošača on prodire upravo u takve najosjetljivije zone te predstavlja veliku opasnost izraženu u nekontroliranom i neracionalnom korištenju prostora.

Turizam je djelatnost koja je zbog svojega disperzijskog ekstenzivnog razvoja veliki *potrošač* najkvalitetnijih dijelova prirodnog prostora. *Turizam kao žderač prostora* (VUKONIĆ, 1994.) jedna je od interpretacija s kojom se u potpunosti ne treba složiti. Često se u raznih autora navode i pojmovi *uzurpiranje prostora* ili *okupiranje prostora* od strane turizma. No i te su tvrdnje samo djelomično točne. Međutim, turizmu je prirodni okoliš ono što je industriji sirovina, koja se u ovom slučaju u obliku iskorištavanja, prerade i potrošnje zbiva u istom prostoru. Stoga turizam mora radi vlastitog razvoja i djelatnosti osigurati i zaštitu prirode i čitavog prostora, jer će ih u suprotnom razoriti (ŠPANJOL, 1997a).

S obzirom na kompleksnost ove problematike KLARIĆ (1994.) smatra da pri određivanju turističkog prihvatnog potencijala valja razmotriti sljedeće tri grupe parametra: fizičko-ekološko-infrastrukturnu, sociodemografsku i političko-ekonomsku.

ZAŠTITA PRIRODE I TURIZAM

Turizam i zaštita prirode počeli su se paralelno razvijati na višem stupnju društveno-ekonomskog razvoja, i to u zamahu razvoja industrijalizacije, prometa i urbanizacije. Stoga koincidenciju proglašavanja nacionalnoga parka u svijetu Yellowstone (SAD) i organiziranja turističkoga putovanja oko svijeta 1872. godine (Thomas Cook) treba shvatiti prije kao uzročno povezane pojave nego kao slučajnost. S obzirom na to da se pod zaštitu stavljaju ekološki vrijedni, a prirodno atraktivni objekti, dijelovi ili fenomeni prirode, svakako da oni čine vrlo tražene turističke motive.

Do kolizije između zaštite prirode i turizma dolazi:

1. kada turizam teško prihvaća ograničenja korištenja prirode, napose zaštićenih prirodnih objekata;
2. kada se zanemari očuvanje i zaštita prirode;
3. kada se turizam razvija preko mogućih uvjeta koja ta priroda pruža;
4. kada se turizam razvija suprotno od prostornih planova, neplanski i stihijski vođen kratkoročnim profitabilnim planovima i lokalnim interesima;

Turistička djelatnost mora biti zainteresirana za racionalno korištenje prirodne sredine, da bi takva atraktivna sredina mogla koristiti turizmu i da kao takva ostane sačuvana u svim svojim atributima.

Zakon o zaštiti prirode (NN 70/05), *Zakon o zaštiti okoliša* (NN 110/07) te drugi zakoni i zakonske uredbe predviđaju posebna prava i obveze u čuvanju prirodnih vrijednosti kada je riječ o načinu turističkog planiranja i gradnji u svrhu očuvanja ekoloških i krajobraznih vrijednosti. U *Zakonu o zaštiti pri-*

rode istaknuto mjesto zauzima uključivanje turističkih djelatnika u organizacijske strukture koje obavljaju nadzor i upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima.

Iz koncepta održivog razvoja (*sustainable development*), koji se zapravo razvio iz ekološkog pokreta i razmišljanja o budućnosti, proizašao je *sustainable tourism* (podnošljiv, održiv, suzdržan, obziran turizam). VUKONIĆ (1994.) ga definira kao *sve forme turizma koje respektiraju sav prirodni, izgrađeni i kulturni okoliš zemlje domaćina, kao i interese svih uključenih*. Isti autor napominje da mnogi turistički teoretičari koriste i smatraju prikladnijim naziv *responsible tourism* (odgovorni turizam).

TURISTIČKA VALORIZACIJA PRIRODNIH OBJEKATA

Turizam je privredna grana koja se oslanja na primarne vrijednosti prirodne sredine, opredjeljuje se za njih i ostvaruje ih.. On je izvanredna mogućnost da se zaštićeni oblici prirode ekonomski valoriziraju, posebno s usklađivanjem ciljeva zaštite sa stupnjem i oblikom turističkog razvoja. Zaštićeni prirodni prostori pružaju šansu aktivne zaštite, korištenja i unapređenja prirodnog okoliša u tom prostoru. Zbog masovnosti turizam je izvanredna prilika da se preko turista kao medija širi promidžba o potrebi zaštite prirode. Time se još jednom potvrđuje uzajamnost veze zaštite prirode i turizma. S obzirom na ograničene mogućnosti korištenja zaštićenih dijelova prirode, kao i na opću, odnosno specifičnu zaštitu tih dijelova prirode, proizlazi da se i zaštićeni dijelovi prirode mogu koristiti samo na strogo kontrolirani i umjereni način. RUŽIĆ (2009.) smatra da su za razvoj ekoturizma (prirodi bliskog turizma) posebno interesantni zaštićeni dijelovi prirode. WAGNER (1995.) za ekoturizam kaže da je on stav, etika, način ponašanja.

Zaštićena područja idu u red najatraktivnijih turističkih odredišta s velikim potencijalom za razvoj kompleksne turističke ponude. U konceptu turizma zaštićena područja čine specifičan turistički proizvod koji je kombinacija različitih sadržaja, uključujući geomorfološke, klimatske i krajobrazne značajke prostora, lokalitete posebnih atrakcija, biološke resurse, ali i vrste transporta, vrste smještaja, specifičnu turističku infrastrukturu i specifične aktivnosti (MARTINIĆ, 2010.).

Kada se govori o zaštićenim prirodnim cjelinama (objektima), potrebno je spomenuti da oni pružaju izvanrednu priliku za prezentaciju mnogih aktivnosti, kao što su znanstveno-istraživačke ekskurzije, osnivanje stručnih službi za prezentaciju i čuvanje (stručni vodiči, čuvari i sl.), održavanje kulturno-zabavnih manifestacija, održavanje stručno-znanstvenih skupova u prostoru zaštićenih objekata prirode i slično (ŠPANJOL, 1993.).

Svaka koncepcija vrjednovanja potencijalnoga ili već proglašenog zaštićenog područja polazi od toga da se njegove vrijednosti moraju sagledati u cijelosti te da se treba dokazati ukupna vrijednost promatranoga prostora s gledišta općedruštvenih interesa i s gledišta interesa lokalnog stanovništva (MARTINIĆ, 2010.). Koncepcije određivanja ukupne vrijednosti zaštićenoga područja temelje se na sljedećim pretpostavkama (MARTINIĆ, 2010.):

– Uvjeti zaštite i mjere očuvanja vrijednosti zaštićenog područja iziskivat će znatne troškove njihove provedbe, koje barem u početnoj fazi uspostavljanja ne će biti moguće pokriti realnim izvorima prihoda od korištenja samoga zaštićenog područja;

– Važnost područja na nacionalnoj, regionalnoj ili lokalnoj razini takva je da bi alternativno rješenje korištenja ovakvog prostora bilo neprihvatljivo, pa je opravdano očekivati pomoć s navedenih razina u njegovu očuvanju i razvoju. Martinić (2010.) ističe da su biološke vrijednosti ishodište u vrjednovanju prirodnih prostora. Tek se kroz ocjenu krajobraznih i drugih obilježja prostora može zaključiti o njegovu ukupnom potencijalu i vrijednosti. Te su vrijednosti zapravo subjektivna procjena na osnovi više kriterija, od kojih se prema tom autoru, najčešće primjenjuju: kriterij izuzetnost, kriterij rijetkosti i kriterij ugroženosti.

ZAŠTIĆENE PRIRODNE VRIJEDNOSTI DALMATINSKE ZAGORE

Zaštićene prirodne vrijednosti su prirodne vrijednosti proglašene zaštićenima od tijela utvrđenog prema *Zakonu o zaštiti prirode* (NN70/05) i upisane u upisnik zaštićenih prirodnih vrijednosti, a odnose se na zaštitne kategorije. Danas u Republici Hrvatskoj, prema *Zakonu o zaštiti prirode* (NN 70/05), postoje sljedeće kategorije zaštićenih prirodnih vrijednosti:

1) Zaštićena područja:

- a) strogi rezervat
- b) nacionalni park
- c) posebni rezervat
- d) park prirode
- e) regionalni park
- f) spomenik prirode
- g) značajni krajobraz
- h) park-šuma
- i) spomenik parkovne arhitekture.

2) Zaštićene svojte

- a) strogo zaštićena divlja svojta
- b) zaštićena divlja svojta
- c) zaštićena zavičajna udomaćena svojta.

3) zaštićeni minerali, sigovine i fosili.

Zaštićena područja

Zakonom o zaštiti prirode (NN 70/05) u Republici Hrvatskoj ukupno je zaštićeno 449 područja, koja se prostiru na površini od 5 499,134 km², što čini 10,31% ukupnog teritorija Republike Hrvatske.

Zaštićene prirodne vrijednosti Dalmatinske zagore nalaze se na području Šibensko-kninske i Splitsko-dalmatinske županije. Prema navedenom *Zakonu* na prostoru Zagore zaštićena su 22 područja, koja se prostiru na površini od 41 550,64 ha što čini 0,74% površine ukupnog teritorija Republike Hrvatske. Ne samo da daju veliku važnost ovom neizmjenjerno lijepom kraju, već su od velike važnosti kako za Hrvatsku tako i za svjetsku prirodnu baštinu.

b) Nacionalni park

Nacionalni park je prostrano, pretežno neizmijenjeno područje kopna i/ili mora iznimnih i višestrukih prirodnih vrijednosti, obuhvaća jedan ili više sačuvanih ili neznatno izmijenjenih ekoloških sustava, a poglavito je namijenjen očuvanju izvornih prirodnih vrijednosti. Nacionalni park ima znanstvenu, kulturnu, odgojno-obrazovnu i rekreativnu namjenu. U nacionalnom su parku dopuštene radnje i djelatnosti kojima se ne ugrožava izvornost prirode. U nacionalnom je parku zabranjena gospodarska uporaba prirodnih dobara. U nacionalnom parku dopušteno je obavljanje ugostiteljsko-turističkih i rekreacijskih djelatnosti koje su u ulozi posjećivanja i razgledavanja, te bavljenje poljoprivredom, ribolovom i obrtom na tradicionalan način, sukladno odredbama *Zakona o zaštiti prirode*.

Nacionalni park Krka

Površina: 109 km²

Godina zaštite: 1985.

NP Krka obuhvaća područje uz rijeku Krku, koja teče kroz dubok i živopisan kanjon, dug 75 km, i tvori bučne sedrene slapove – Bilušića buk, Miljacku, Brljan, Rošnjak, Manojlovački slap, Roški slap i znameniti Skradinski buk, koji je najveća sedrena barijera u Europi, a ujedno je i najduži slap, širok 200-

400 m, s ukupnom visinskom razlikom 45,7 m. Sa sedam sedrenih slapova i ukupnim padom od 242 m, Krka je prirodni i krški fenomen. U NP Krka posebno se ističu dva kulturno-povijesna spomenika: Franjevački samostan na otoku Visovcu i Manastir Krka. NP Krka obuhvaća površinu od 109 km² toka Krke i donji tok Čikole. S potopljenim dijelom ušća Krka je duga 72,5 km, a izvire u podnožju Dinare (3,5 km od Knina).

Zahvaljujući položaju i velikom broju različitih staništa (sedrene barijere, stijene, kamenjari), uz Krku se nalazi raznolik biljni svijet (860 svojti). Prevladavaju tri šumske zajednice: šuma hrasta medunca i bijeloga graba, šuma hrasta crnike i crnog jasena te šuma crnoga graba s jesenskom šašikom. Uz riječni tok rastu vrbe, crna i bijela topola, crna joha i poljski jasen.

Na širem području Krke poznato je 289 svojti kornjaša, oko 200 leptira i 34 vretenca, 20 vrsta slatkovodnih riba, od kojih su 10 endemi jadranskog područja, a jedna živi samo u Krki. Poznato je i 6 endemskih vrsta podzemnih životinja. Evidentirane su 222 vrste ptica (čaplje, divlje patke i guske, ždralovi, šljuke, vodene kokošice, suri orao, orao zmijar, sokolovke, sove, čiope, lastavice). Od sisavaca na ovom području obitavaju čagalj, vuk, divlja mačka, tvor, kuna bjelica, jazavac, vidra, 18 vrsta šišmiša itd.

NP Krka obiluje i kulturno-povijesnom baštinom među kojom se ističu: ostatci nekoliko starohrvatskih utvrda iz 14. st. (Kamičak, Nečven, Trošenj, Bogočin i Ključica), Burnum (ostatci rimskog vojnog logora) te franjevački samostan Majke od Milosti i crkva Gospe Visovačke na otoku Visovcu.

c) Posebni rezervat

Posebni rezervat je područje kopna i/ili mora od osobitog značenja zbog svoje jedinstvenosti, rijetkosti ili reprezentativnosti, ili je stanište ugrožene divlje svojte, a osobitog je znanstvenog značenja i namjene. Posebni rezervat može biti floristički, mikološki, šumske i druge vegetacije, zoološki (ornitološki, ihtiološki i dr.), geološki, paleontološki, hidrogeološki, hidrološki, rezervat u moru i dr. U posebnom rezervatu nisu dopuštene radnje i djelatnosti koje mogu narušiti svojstva zbog kojih je proglašen rezervatom (branje i uništavanje biljaka, uznemiravanje, hvatanje i ubijanje životinja, uvođenje novih bioloških svojti, melioracijski zahvati, razni oblici gospodarskog i ostalog korištenja i slično). U posebnom rezervatu dopušteni su zahvati, radnje i djelatnosti kojima se održavaju ili poboljšavaju uvjeti važni za očuvanje svojstava zbog kojih je proglašen rezervatom. Posjećivanje i razgledavanje posebnog rezervata može se zabraniti ili ograničiti mjerama zaštite. Aktom o proglašenju posebnog rezervata mogu se istovremeno zaštititi različite vrijednosti zbog kojih se proglašava rezervat (ornitološko-ihtiološki, geološko-hidrološki i dr.).

Ihtiološki rezervat Jadro

Površina: 78 000 m²

Godina zaštite: 1984.

Gornji tok rijeke Jadro proglašen je posebnim ihtiološkim rezervatom, koji obuhvaća vodotok rijeke Jadro od izvora do Uvodića mosta (Općina Klis i Grad Solin). Jadro je tipična krška rijeka, kratka toka, bogata vodom, a ulijeva se u more. S obzirom na to da nije u kontaktu ni s jednim drugim vodotokom, taj izolacijski odnos, kao i kod drugih krških rijeka, utječe na stvaranje endema. Stoga se u Jadru razvila endemična podvrsta mekousne pastrve (*Salmothymus obtusirostris salonitana*), koja živi jedino na tom lokalitetu i stoga je vrijedna, rijetka i potencijalno ugrožena. U rezervatu ima i introduciranih ribljih vrsta. Stanje ekosustava u cijelosti je vrlo osjetljivo zbog blizine industrijskih postrojenja, naselja i prometnica.

Ihtiološki rezervat Vrljika

Površina: 0,50 km²

Godina zaštite: 1971.

Ihtiološki rezervat Vrljika obuhvaća izvorišni dio i obalni pojas rijeke Vrljike od 100 m sa svake strane od izvora do mosta na Perinuši. Rezervat se odlikuje visokom kvalitetom vode, a ihtiološki je vrlo zanimljiv u europskim razmjerima. U Vrljici ima više endemičnih rodova i vrsta riba. Svi endemi još su nedovoljno proučeni, osim mekousne pastrve (*Salmothymus obtusirostris*).

Ornitološko-ihtiološki rezervat Pantan

Godina zaštite: 2000.

Pantan je močvara nedaleko od grada Trogira. Predstavlja ostatak nekađanje močvare znatno veće površine, koja se kroz povijest zasipanjem i urbanizacijom znatno smanjila. Ipak, Pantan i danas ima svoju vrijednost kao tipičan primjer močvare uz istočnu jadransku obalu, gdje se miješaju slatka voda i more, što stvara specifične biocenoze. Temeljni fenomen je bočati močvarni ekosustav, posebno važan za neke riblje vrste te migracije močvarnih ptica. Rezervat je trajno ugrožen ilegalnim lovom, nasipavanjem, izgradnjom, izlovom školjaka, neadekvatnim turističkim i rekreativnim korištenjem te svojom objektivno malom površinom.

d) Park prirode

Park prirode prostrano je prirodno ili dijelom kultivirano područje kopna i/ili mora s ekološkim obilježjima međunarodne i nacionalne važnosti, s nagrađenim krajobraznim, odgojno-obrazovnim, kulturno-povijesnim i turistič-

ko-rekreacijskim vrijednostima. U parku prirode dopuštene su gospodarske i druge djelatnosti i radnje kojima se ne ugrožavaju njegove bitne značajke i uloga. Način obavljanja gospodarskih djelatnosti i korištenje prirodnih dobara u parku prirode utvrđuje se uvjetima zaštite prirode.

Park prirode Biokovo

Površina: 19 550 ha

Godina zaštite: 1981.

Glavna su obilježja parka prirode Biokovo, presudna za proglašenje Biokova parkom prirode, njegove geomorfološke posebnosti, odnosno brojni krški fenomeni (ponikve, škrape, kamenice, jame, špilje) te iznimna biološka raznolikost: veliko bogatstvo flore i faune uključujući brojne endeme i tercijarne relikte. Najviši vrh Biokova je Sv. Jure na 1762 m nadmorske visine.

U brojnim biokovskim špiljama i jamama živi preko 120 špiljskih organizama, od čega su više od polovice endemi (25 vrsta nađeno je samo na Biokovu). Na Biokovu evidentirana je 221 vrsta leptira (danjih 69 vrsta, a noćnih 152 vrste), 21 vrsta gmazova (od čega je 10 vrsta zmija) te 13 vrsta šišmiša. Točan broj ptičjih vrsta nije poznat, ali u parku obitavaju orao zmijar, vjetruša klikavka, pupavac božijak, jarebica kamenjarka, češljugar, gavran, divlja grlica, crni kos, crnokrili kamenjar, obični kamenjar, žutokljuna galica, plavetna sjenica, brgljez lončar, rusi svračak, velika sjenica, carić itd. Od zvijeri su prisutni vuk, lisica, lasica, kuna zlatica, kuna bjelica, jazavac i dr. Na područje Biokova 1964. godine reintroducirana je divokoza, a 1968. godine unesen je i muflon. Prisutni su i divlja svinja, obični zec, jež, šumska rovka, mala rovka, dinarski (runati) voluhar te krški puh.

Na Biokovu je utvrđeno 1275 biljnih svojti, a uz Velebit, Biokovo je najjače endemsko čvorište. Zbog iznimnog bogatstva flore dr. fra Jure Radić utemeljio je biokovski botanički vrt Kotišina na površini od 16,5 ha, gdje se nalaze kamenjare, točila, stijene te kanjon Proslap s istoimenim slapom. Među trajnicama koje tu rastu posebno je impresivna *Iris pseudopallida* Trinajstić – ja-dranska perunika, dalmatinski endem.

f) Spomenik prirode

Spomenik prirode, prema *Zakonu o zaštiti prirode* (NN 70/05), pojedinačni je neizmijenjeni dio ili skupina dijelova žive ili nežive prirode koja ima ekološku, znanstvenu, estetsku ili odgojno-obrazovnu vrijednost. Spomenik prirode može biti geološki (paleontološki, mineraloški, hidrogeološki, strukturno-geološki, naftno-geološki, sedimentološki i dr.); geomorfološki (špilja, jama, soliterna stijena i dr.), hidrološki (vodotok, slap, jezero i dr.), botanički (rijetki

ili lokacijom značajni primjerak biljnog svijeta i dr.), prostorno mali botanički i zoološki lokalitet i drugo. Na spomeniku prirode i u njegovoj neposrednoj blizini koja čini sastavni dio zaštićenog područja nisu dopuštene radnje koje ugrožavaju njegova obilježja i vrijednosti.

Geološki spomenik prirode Stara straža

Površina: 1,17 ha

Godina zaštite: 1961.

Lokalitet Stara straža nalazi se nekoliko km od Knina na cesti prema Gračacu. Lokalitet je posebno zanimljiv zbog lijepo vidljivih bora širine oko 15 m i visine oko 5 m, koje predstavljaju valovito svijene slojeve Zemljine kore. Slojevi se svijaju (boraju) pod pritiskom bočnog tlaka poradi pomaka stijenske mase. Slojevi su jurske i kredne starosti, čine ih vapnenci i dolomiti, koji se izmjenjuju, a u sklopu kojih se javljaju zone sivih tankopločastih laporovih vapnenaca i rošnjaka. U malmskim slojevima stijena jasno je vidljiv koralj *Cladocoropsis*. Karakteristični profili, i to paleontološki, mineraloški, petrografski i sedimentološki, daju veliku važnost ovom lokalitetu te su jasno vidljivi osnovni strukturni elementi u stijenama kao što su bore, rasjedi i slojevitost.

Hidrološki spomenik prirode Cetina – Vrela

Površina: 29,81 ha

Godina zaštite: 1972.

Vrela Cetine sačinjava niz krških vrela formiranih uz rub Paškog polja podno Dinare, među kojima su najvažniji Vukovića vrilo, Batića vrilo i Veliko vrilo. Sva vrela nastala su na dodiru nepropusnih lapora u polju i vodonepropusnih vapnenaca okolne zaravni. Pozornost privlače svojom izrazitom bistriinom i modrozelenom bojom. Veliko vrilo ili izvor Glavaš je potopljeni spelo-loški objekt koji je do sada istražen do 150 m dubine. Nedaleko od vrela nalazi se crkva sv. Spasa, starohrvatska crkva predromaničke forme, sagrađena u 9 st. Uz crkvicu nalazi se i groblje sa stećcima, koji datiraju iz 14. i 15. stoljeća.

Spomenik prirode Vranjača

Godina zaštite: 1963.

Špilja Vranjača nalazi se pokraj mjesta Kotlenice, na sjevernim padinama Mosora. Otkrivena je 1903. godine. Nastala je u rudistnim vapnencima. Sastoji se od dvije glavne dvorane i hodnika koji ih povezuju. Ulaz u špilju nalazi se na 450 m nadmorske visine, duljina joj je oko 300 m, a dubina oko 65 m. U špilji postoji rasvjeta od 1929. godine, a napravljena je i pješačka staza, duga oko

300 m. Špilja je osobito bogata špiljskim ukrasima, stalagmitima i stalaktitima, i bogato je nalazište neolitske kulture i diluvijalne faune. Zbog atraktivne unutrašnjosti i okoliša te blizine ceste i parkirališta, špilja je lako dostupna i turistički vrlo atraktivna.

Spomenik prirode Crveno jezero

Površina: 1,8 ha

Godina zaštite: 1964.

Crveno jezero nalazi se oko 1,5 km sjeverozapadno od Imotskog. Nastalo je urušavanjem stropova golemih podzemnih prostorija u tektonskoj zoni. Jezero kao jedinstvena prirodnoznanstvena pojava rezultat je specifične hidrografije i morfologije našeg krša. Ono je i jedna je od najdubljih stalno potopljenih speleoloških objekata (jama) u svijetu. Karakteristično je po boji, obliku, dimenzijama, hidrološkim pojavama i načinu postanka. Vapnenačke strane gotovo su sasvim okomite i djelomično crveno-smeđe boje, po čemu je jezero i dobilo ime. Duboko je oko 500 m, a od toga 275 m otpada na dubinu samog jezera.

Spomenik prirode Modro jezero

Površina: 40 ha

Godina zaštite: 1964.

Modro jezero nalazi se na području grada Imotskog. Nastalo je u provaliji dubokoj oko 200 m. Bubrežaste je forme. Ime je dobilo po intenzivno plavoj boji vode. Dimenzije jezera su promjenjive tokom godine, za velikih suša čak i presuši. U dnu jezera nalaze se otvori (estavele) koji se za vrijeme kiša ponašaju kao vrela, a u sušnom razdoblju kao ponori. Obale nisu tako strme kao kod Crvenog jezera, pa je uređen put do samog dna.

g) Značajni krajobraz

Kako definira *Zakon o zaštiti prirode* (NN 70/05) značajni krajobraz je prirodni ili kultivirani predjel velike krajobrazne vrijednosti i biološke raznolikosti ili kulturno-povijesne vrijednosti, ili krajobraz očuvanih jedinstvenih obilježja karakterističnih za pojedino područje, namijenjen odmoru i rekreaciji ili osobito vrijedni krajobraz. U značajnom krajobrazu nisu dopušteni zahvati i radnje koje narušavaju obilježja zbog kojih je proglašen.

Značajni krajobraz Rijeka Krčić

Godina zaštite: 1964.

Rijeka Krčić predstavlja hidrografski sustav s obiljem krško-hidrografskih i morfoloških fenomena. Krčić je dug oko 10 km, od vrela do Topoljskog sla-

pa (ušća u Krku), odlikuje se dubokim i slikovitim kanjonom, koji u svom završnom dijelu obiluje otkrivenim fleksurama geoloških slojeva iz razdoblja trijasa i jure te zanimljivim denudacijskim reljefnim oblicima. U kanjonu nalaze se i sedrena slapišta od kojih je najljepši Topoljski buk pod kojim izvire rijeka Krka. Uz rijeku Krčić proteže se i biciklistička staza duljine 15 km, koja počinje od izvora rijeke Krke. Staza je napravljena u vrijeme francuske uprave u Dalmaciji, a obnovljena je u vremenu Austro-Ugarske Monarhije.

Značajni krajobraz: Krka – uzvodno od granice Nacionalnog parka Krka
Godina zaštite: 1948.

Rijeka Krka uzvodno od granice NP Krka ima dijelom kanjonski, a dijelom nizinski tok. I jednom i drugom tipu reljefa Krka stvara zanimljive geomorfološke oblike. Krka izvire podno Topoljskog buka i do NP Krka ima tok duljine 10 km, kojem se pridružuju brojne pritoke među kojima su najvažnije Butišnica i Radiljevac. Posebno je važno meandriranje Krke u nizinskom dijelu toka koje je iznimno rijetko u krškim reljefima.

Značajni krajobraz: Krka – krajolik od skradinskog mosta do ušća
Godina zaštite: 1968.

Posebno vrijedni dijelovi ovog prostora su grad Skradin, Prokljansko jezero i Kanal sv. Josipa na koji se nadovezuje Šibenski zaljev. Na Prokljanskom jezeru nalazi se i mali otok Stipanac koji je u rimsko vrijeme bio povezan s kopnom uz pomoć nasipa. U Prokljan se ulijeva rječica Guduća čije je ušće ima veliku ornitološku važnost. S obzirom na morfologiju i genezu taj lokalitet ima obilježje rijasa – potopljeni donji dio riječne doline. Kanjon Krke najvećim dijelom formiran je u tercijaru, a nakon zadnjeg glacijala, krajem pleistocena prije oko 10 000 godina, podizanjem morske razine za oko 100 m, dobio je današnji izgled. Čitav prostor od Skradina do tvrđave sv. Nikole zapravo je ušće rijeke Krke tzv. rijas.

Kategorija zaštite: Značajni krajobraz: Gvozdеноvo – Kamenar
Godina zaštite: 1974.

Ovaj lokalitet poznat je još i po imenu Šubićevac. Područje zaštite obuhvaća područje Kamenara – Vršine, koje se prostire 6,5 km u pravcu sjeverozapad-jugoistok, od gradskih četvrti Šibenika do vrhova obližnjih brežuljaka. Područje je djelomično obraslo starom borovom šumom, a djelomično degradacijskim stadijima makije, gariga i kamenjara. Može se naći i mlađih borova nastalih prirodnom sukcesijom nakon požara.

Značajni krajobraz: Kanjon Čikole

Godina zaštite: 1965.

Rijeka Čikola je najveći prtok Krke. Izvire kod mjesta Čavoglave, protječe kroz grad Drniš, a ulijeva se u rijeku Krku kod jezera Torak. Značajni krajobraz Kanjon Čikole proteže se oko 1 km nizvodno od novog mosta za Miljevce preko Čikole. Područje se odlikuje vrlo dubokim kanjonom, koji je vrlo značajan geomorfološki i hidrološki fenomen u kršu. Kanjon je na pojedinim dijelovima dubok i do 170 m

Značajni krajobraz: Kanjon Cetine

Godina zaštite: 1963.

Kanjon Cetine proteže se od ušća kod Omiša, pa uzvodno u duljini od oko 8 km do Radmanovih mlinica. On je izraziti geomorfološki fenomen, koji je Cetina, kao tipična krška rijeka, stvorila na svom putu do mora. U svom donjem toku Cetina se duboko usjekla u vapnenačku podlogu između Mosora i Omiške Dinare, tvoreći kanjonske strane i do 300 m visine, koje završavaju poznatom Omiškom probojnicom. Cijeli tok Cetine od velike je znanstvene vrijednosti kao primjer stalnog postojanja površinskog toka u kršu i primjer djelovanja diferencirane erozije. Blizu samog ušća kombinacija fluvijalnih i maritimnih utjecaja (bočata voda) tvori specifičnu biocenu, a uzvodno, kod Radmanovih mlinica, postoji pravi fluvijalni ambijent. Rijeka, okružena bujnim zelenilom, s više prekrasnih otočića, pravo je mjesto za odmor duše i tijela.

Značajni krajobraz: Imotska jezera – Gaj

Godina zaštite: 1971.

Lokalitet Imotska jezera – Gaj je područje sjeverno od grada Imotskog. Taj značajni krajobraz u svom sastavu obuhvaća geomorfološke spomenike prirode Modro i Crveno jezero, te veći kompleks zemljišta površine 3,78 km², obrastao šumom crnog bora.

Značajni krajobraz: Prološko blato

Površina: 10,24 km²

Godina zaštite: 1971.

Prološko blato je prostrano poplavno područje u dijelu Imotskog polja, koje je jedan dio godine poplavljeno, a samo je jedan mali dio pod vodom cijele godine (Prološko jezero). Prološko blato je tipičan primjer poplavnih polja u kršu Dalmaciji, kakva su danas uglavnom uništena odvodnjom u svrhu proširenja poljoprivrednih površina. Značajne su i estetske i ekološke vrijedno-

sti ovog lokaliteta, i to kao obitavalište ptica močvarica, uglavnom na zimovanju i preletu. U razdoblju visokih voda, kada je cijelo Blato pod vodom, ostaje samo jedan brežuljak kao otočić zvan Manastir, na kojem su 1453. godine franjevci sagradili samostan, te se pretpostavlja da je po tome dobio ime. Narodna predaja govori da su fratri, u strahu od čestih turskih napada, zatrpavali ponore kroz koje je otjecala voda, kako bi se zadržala cijelu godinu i tako štitila samostan na otoku.

Značajni krajobraz: Ruda

Površina: 34 ha

Godina zaštite: 2000.

Glavne odlike ovog značajnog krajobraza su riječni kanjon i stara mlinica, koji predstavljaju najkarakterističnije obilježje zaštićenog izvorišnog dijela rijeke, inače pritoke Cetine.

Značajni krajobraz: Sutina

Površina: 462,8 ha

Godina zaštite: 2000.

Značajni krajobraz Sutina obuhvaća kanjon i okolno područje u gornjem toku potoka Sutina. Cijelo područje obraslo je bjelogoričnom šumom.

Značajni krajobraz: Rumin

Površina: 33,5 ha

Godina zaštite: 2000.

Rumin je potok, prtok rijeke Cetine pokraj mjesta Hrvace. Zaštićen je zbog ljepote i krajobrazne vrijednosti izvorišnog dijela. Kod ovog lokaliteta vrijednost prirodnog predjela dopunjena je starom mlinicom, koja se uklapa u krajobraz kao tipičan primjer lokalne pučke arhitekture.

Značajni krajobraz: Grab

Površina: 39,5 ha

Godina zaštite: 2000.

Potok Grab je prtok Rude, a nalazi se na području grada Trilja. Zaštićen je zbog estetske vrijednosti njegova izvora, gornjeg toka i područja oko mlinica.

UGROŽENE VRSTE DALMATINSKE ZAGORE PREMA CRVENIM KNJIGAMA

Crvene liste ili popisi (*Red List*) i crvene knjige (*Red Books*) pripadaju najviše primjenjivanim alatima u zaštiti biološke raznolikosti u svijetu. Te su publikacije prijeko potrebni katalozi ugroženih svojta s nizom pratećih informacija. Crvene liste i knjige na stručnoj i znanstvenoj podlozi pripremaju specijalisti za pojedinu skupinu flore i faune za koju je crvena lista ili knjiga i izrađena. Glavna svrha crvenih lista ili knjiga je da usmjeri pozornost svekolike javnosti, NVO-a, stručnih, vladinih i drugih službi, na svojte koje se smatraju ugroženima, pa zahtijevaju određene programe zaštite ili drugu aktivnost kako bi se očuvale. Crvene su liste, nudeći samo popis svojti s kategorijom ugroženosti, siromašniji podatcima od crvenih knjiga, koje su opsežnija djela. Sam naziv *crvena* upozorava na alarmantnost sadržaja podataka i potrebu za intervencijom, a nerijetko kao *upozoravajuća boja* i prati takvu publikaciju (NIKOLIĆ i TOPIĆ, 2005.).

Da bi se očuvala biološka i krajobrazna raznolikost, a time ujedno i ugrožene vrste, donesene su IUCN kategorije ugroženosti na osnovi kojih je provedena kategorizacija ugroženosti s obzirom na rizik ugroženosti pojedine vrste. Smještaj vrste u višoj kategoriji podrazumijeva da je izložena većem riziku od izumiranja. S obzirom na stupanj rizika od izumiranja izdvojene su sljedeće kategorije rizičnosti svojti od izumiranja: izumrla – EX (orig. *Extinct*), izumrla u prirodnim staništima – EW (orig. *Extinct in the Wild*), kritično ugrožena – CR (orig. *Critically Endangered*), ugrožena – EN (orig. *Endangered*), osjetljiva – VU (orig. *Vulnerable*), gotovo ugrožena – NT (orig. *Near Threatened*), najmanje zabrinjavajuća – LC (orig. *Least Concern*), nedovoljno poznata – DD (orig. *Data Deficient*) te neobrađena – NE (orig. *Not Evaluated*). Na regionalnoj razini izdvojene su još i regionalno izumrla – RE (orig. *Regionally Extinct*) te izumrla u divljini – EW (orig. *Extinct in the Wild*) IUCN kategorije ugroženosti.

Analizom postojećeg stanja flore i faune u Dalmatinskoj zagori, području iznimno bogate i vrijedne biološke i krajobrazne raznolikosti, prema kategorijama rizičnosti od izumiranja izdvojene su sljedeće vrste:

1. Vretenca (BELANČIĆ I DR., 2008.)

* Kritično ugrožene svojte (CR)

1. *Caliaeschna microstigma* – konavoski knez

* Ugrožene svojte (EN)

1. *Lindenia tetraphylla* – jezerski regoč

* Osjetljive svojte (VU)

1. *Lestes virens* – mala zelendjevica

2. *Ceragrion tenellum* – mala crvendjevojčica

3. *Sympetrum flaveolum* – jantarni strijelac

*** Gotovo ugrožene svojite (NT)**

1. *Lestes barbarus* – sredozemna zelendjevica

2. *Coenagrion ornatum* – istočna vodendjevojčica

3. *Coenagrion pulchellum* – ljupka vodendjevojčica

4. *Anaciaeschna isosceles* – žuti ban

5. *Anax parthenope* – mali car

6. *Somatochlora flavomaculata* – plitvička zelenka

7. *Sympetrum meridionale* – južni strijelac

8. *Sympetrum fonscolombii* – žučkasti strijelac

*** Nedovoljno poznate svojite (DD)**

1. *Calopteryx balcanica* – dalmatinska konjska smrt

2. *Chalcolestes parvidens* – istočna vrbova djevica

3. *Orthetrum coerulescens* – zapadni vilenjak

4. *Orthetrum ramburii* – istočni vilenjak

2. Vodozemci (Janev – HUTINEC I DR., 2006.)

*** Ugrožene vrste (CR, EN, VU)**

1. *Proteus anguinus* cf. *anguinus* – čovječja ribica

*** Vjerojatno ugrožene vrste (DD)**

1. *Triturus vulgaris* – mali vodenjak

2. *Bombina variegata kolombatoci* – dalmatinski žuti mukač

*** Potencijalno ugrožene vrste (NT)**

1. *Hyla arborea* – gatalinka

3. Gmazovi (Janev – HUTINEC I DR., 2006.)

*** Ugrožene vrste (CR, EN, VU)**

1. *Vipera ursinii macrops* – planinski žutokrug

*** Vjerojatno ugrožene vrste (DD)**

1. *Natrix tessellata* – ribarica

2. *Zamenis situla* – crvenkapica

*** Potencijalno ugrožene vrste (NT)**

1. *Emys orbicularis* – barska kornjača

2. *Testudo hermanni* – kopnena kornjača

3. *Lacerta (viridis) bilineata* – zapadni zelembač

4. *Lacerta mosorensis* – mosorska gušterica

4. Slatkovodne ribe (MRAKOVČIĆ I DR., 2006.)

*** Kritično ugrožene vrste (CR)**

1. *Salmo dentex* – riječni zubatak

2. *Salmo marmoratus* – glavatica

3. *Salmothymus obtusirostris* – mekousna
4. *Salmothymus obtusirostris krkensis* – zlousta
5. *Squalius microlepis* – makal
6. *Telestes turskyi* – turski klen
7. *Telestes ukliva* – cetinska ukliva

* **Ugrožene vrste (EN)**

1. *Aphanius fasciatus* – obrvan
2. *Aulopyge huegelii* – oštrulja
3. *Barbus plebejus* – mren
4. *Cyprinus carpio* – šaran
5. *Gasterosteus aculeatus* – koljuška
6. *Knipowitschia mrakovcici* – visovački glavočić
7. *Padogobius bonelli* – slatkovodni glavočić
8. *Salmo farioides* – primorska pastrva

* **Osjetljive vrste (VU)**

1. *Alburnus albidus* – primorska uklija
2. *Cobitis dalmatina* – cetinski vijun
3. *Phoxinellus adspersus* – imotska gaovica
4. *Phoxinellus dalmaticus* – dalmatinska gaovica
5. *Salaria fluviatilis* – riječna babica
6. *Salmo trutta* – potočna pastrva
7. *Salmothymus obtusirostris salonitana* – solinska mekousna
8. *Squalius illyricus* – ilirski klen
9. *Thymallus thymallus* – lipljen

* **Nedovoljno poznate vrste (DD)**

1. *Phoxinellus alepidotus* – pijurica

* Gotovo ugrožene vrste (NT)

1. *Rutilus basak* – basak
2. *Scardinius dergle* – drlja

5. Sisavci (ANTOLOVIĆ I DR., 2006.)

* **Regionalno izumrle vrste (RE)**

1. *Lynx lynx* – ris
2. *Rupicapra rupicapra* – divokoza

* **Ugrožene vrste (EN)**

1. *Myotis capaccinii* – dugonogi šišmiš
2. *Miniopterus schreibersii* – dugokrili pršnjak

* **Rizične vrste (VU)**

1. *Rhinolophus blasii* – Blazijev potkovnjak
2. *Rhinolophus euryale* – južni potkovnjak
3. *Myotis bechsteinii* – velikouhi šišmiš

*** Nedovoljno poznate vjerojatno ugrožene vrste (DD)**

1. *Neomys anomalus* – močvarna rovka
2. *Rhinolophus ferrumequinum* – veliki potkovnjak
3. *Rhinolophus hipposideros* – mali potkovnjak
4. *Myotis emarginatus* – riđi šišmiš
5. *Myotis myotis* – veliki šišmiš
6. *Nyctalus leisleri* – mali večernjak
7. *Sciurus vulgaris* – vjeverica
8. *Chionomys nivalis* – planinska voluharica
9. *Eliomys quercinus* – vrtni puh
10. *Canis lupus* – vuk
11. *Ursus arctos* – mrki medvjed
12. *Lepus europaeus* – zec

6. Ptice (RADOVIĆ I DR., 2003.)

*** Regionalno izumrla vrsta (RE)**

1. *Neophron percnopterus* – crkavica
2. *Aegypius monachus* – sup starješina
3. *Tetrax tetrax* – mala droplja

*** Kritično ugrožena vrsta (CR)**

1. *Phalacrocorax pygmeus* – mali vranac
2. *Mergus merganser* – veliki ronac
3. *Gyps fulvus* – bjeloglavi sup
4. *Hieraeetus fasciatus* – prugasti orao
5. *Falco biarmicus* – krški sokol
6. *Acrocephalus melanopogon* – crnoprugasti trstenjak

*** Kritično ugrožena vrsta (CR) – preletnička populacija**

*** Regionalno izumrla vrsta (RE) – gnijezdeća populacija**

1. *Falco naumanni* – bjelonokta vjetruša

*** Ugrožena vrsta (EN)**

1. *Botaurus stellaris* – bukavac
2. *Circus pygargus* – eja livadarka
3. *Aquila chrysaetos* – suri orao
4. *Falco columbarius* – mali sokol
5. *Clamator glandarius* – afrička kukavica
6. *Melanocorypha calandra* – velika ševa
7. *Eremophila alpestris* – planinska ševa

*** Rizična vrsta (VU)**

1. *Pernis apivorus* – škanjac osaš
2. *Circaetus gallicus* – zmijar
3. *Falco peregrinus* – sivi sokol

4. *Crex crex* – kosac
5. *Actitis hypoleucos* – mala prutka

*** Nedovoljno poznata gnijezdeća populacija (DD)**

1. *Burhinus oedicnemus* – ćukavica
2. *Lymnocyrtes minima* – mala šljuka
3. *Tringa totanus* – crvenonoga prutka
4. *Hippolais olivetorum* – voljić maslinar

7. Gljive (TKALČEC I DR., 2008.)

*** Kritično ugrožene vrste (CR)**

1. *Marasmius cornelii* – ljutkova pritajnica
2. *Poronia punctata* – magareća točkarica

*** Osjetljive vrste (VU)**

1. *Cordyceps riverae* – špiljska batinica
2. *Pachyella violaceonigra* – ljubičastocrna vodoljupka
3. *Verpa conica* – prstasta smrčkovica

*** Nedovoljno poznate vrste (DD)**

1. *Gastrosporium simplex* – podzemna travarica
2. *Orbilina polyspora* – mnogosporna voštanica

8. Vaskularna flora (NIKOLIĆ I DR. 2005.)

*** Kritično ugrožene svojte (CR)**

1. *Baldellia ranunculoides* – žabnjačka kornjačnjica
2. *Beckmannia eruciformis* – rigasta bekmanija
3. *Bupleurum lancifolium* – kopljastolisni zvinčac
4. *Consolida ajacis* – vrtni kokotić
5. *Consolida brevicornis* – kratkostrugasti kokotić
6. *Delphinium halteratum* – dlakavi veliki kokotić
7. *Eriophorum angustifolium* – uskolisna suhoperka
8. *Heliotropium supinum* – povaljeni sunčac
9. *Lathyrus ochrus* – žučkastobijela kukavičica
10. *Puccinellia distans* ssp. *distans* – obična bezbridnjača
11. *Triglochin bulbosa* ssp. *barrelieri* – gomoljasta brula
12. *Vaccaria hispanica* – crljena sapunika

*** Ugrožene svojte (EN)**

1. *Adonis annua* – jesenski gorocvijet
2. *Blackstonia perfoliata* ssp. *serotina* – trožilna žuška
3. *Blysmus compressus* – stisnuta trešnica
4. *Carex divisa* – razdijeljeni šaš
5. *Carex extensa* – obalni šaš
6. *Carex hostiana* – Hostov šaš

7. *Delphinium peregrinum* – strani veliki kokotić
8. *Deschampsia media* – sitna busika
9. *Gentiana lutea* ssp. *symphyandra* – srčenjak
10. *Hibiscus trionum* – vršačka sljezolika
11. *Hordeum secalinum* – klasulja
12. *Lemna gibba* – grbasta vodena leća
13. *Ophrys apifera* – pčelina kokica
14. *Ranunculus ophioglossifolius* – jednolisni žabnjak
15. *Urtica pilulifera* – loptasta kopriva

*** Osjetljive svojte (VU)**

1. *Alopecurus aequalis* – crvenožuti repak
2. *Alopecurus rendlei* – mješnasti repak
3. *Arctostaphylos uva – ursi* – zimzelena medvjетка
4. *Cyperus flavescens* – žučkasti oštrik
5. *Cyperus fuscus* – smeđi šilj
6. *Dianthus integer* – cjeloviti karanfil
7. *Dianthus petraeus* – stjenoviti karanfil
8. *Fritillaria meleagris* – prava kockavica
9. *Fritillaria messanensis* – nježna kockavica
10. *Glyceria fruitans* – plivajuća pirevina
11. *Lilium carnioolicum* – kranjski ljiljan
12. *Lilium martagon* – zlatan
13. *Ophrys be rtonii* – Bertolonijeva kokica
14. *Ophrys fuciflora* – mačkovo uho
15. *Ophrys fusca* – smeđa kokica
16. *Ophrys sphegodes* – kokica paučica
17. *Orchis coriophora* – vonjavi kaćun
18. *Orchis militaris* – kacigasti kaćun
19. *Orchis pallens* – bijeli kaćun
20. *Orchis provincialis* – finobodljasti kaćun
21. *Orchis purpurea* – bakreni kaćun
22. *Orchis quadripunctata* – četverotočkasti kaćun
23. *Orchis simia* – majmunov kaćun
24. *Orchis tridentata* – mali kaćun
25. *Orchis ustulata* – medeni kaćun
26. *Platanthera bifolia* – mirisavi dvolist
27. *Polygonatum latifolium* – širokolisni Salamunov pečat
28. *Salsola kali* – slanica
29. *Salsola soda* – sodna solnjača
30. *Serapias vomeracea* – dugousna kukavica
31. *Taxus baccata* – tisa

ZAKLJUČAK

Interesi zaštite prirode i turizma usko su povezani. Jedino ispravno rješenje proizaći će iz međusobne koordinacije aktivnosti na planiranju, zaštiti, očuvanju, unapređenju i valorizaciji ekološki vrijednih i zaštićenih prirodnih predjela. Međutim, u praksi se često ta koordinacija prekida, osobito onda kad prevladavaju uski interesni ciljevi. Mora se reći da turizam kao visoko profitabilna grana privređivanja, zanesen u svom materijalnom stjecanju, zaboravlja osnovna sociološka i ekološka gledišta te prirodu tretira kao *ukras* svojoj ponudi. S druge strane ponekad i oni u službi zaštite prirode nisu spremni za kompromisno rješenje, npr. smanjivanje nekih zaštićenih područja u korist turizma, ljudskih aktivnosti (najčešće tradicionalnih) u nekom zaštićenom području i sl. Ne mogu se turizmu odreći prava na neka područja za dobrobit općih koristi. Jedino se od turizma treba zahtijevati da maksimalno u danom prostoru svoje destinacije očuva ekološku stabilnost i krajobraznu estetiku.

Pretpostavka za kvalitetno prostorno planiranje i uređenje jest da se ono provodi po načelima održivog razvoja. Te pretpostavke uključuju društvenu, gospodarsku i biološko-ekološku uravnoteženost. Dakle, on je prije svega vrlo složen (interdisciplinaran) i traži vrlo stroga pravila ponašanja bazirana na znanstvenim i iskustvenim spoznajama.

Sama valorizacija prirodnih objekata obuhvaća niz mjera kojima se mora osigurati određeni režim zaštite, očuvanja, održavanja i poboljšanja ekološke i krajobrazne kvalitete prostora. Te bi mjere, prema Španjolu (1997a), trebale:

- osigurati osnovne namjene konkretnog životnog okoliša, odnosno njegovih dijelova, i njegove receptivne mogućnosti;
- racionalno korištenje svih oblika prirodnih predjela koji služe u turističke svrhe;
- maksimalno poštovanje i održavanje ekoloških sustava;
- očuvanje prirodnog karaktera okoliša (bioraznolikost);
- očuvanje originalnosti i unapređenje estetike krajolika;
- zaštititi od svih vrsta mehaničkog, kemijskog i biološkog onečišćenja;
- zaštititi estetske vrijednosti prirodnog ambijenta;
- umanjiti negativne posljedice nekontrolirane urbanizacije (apartmanska naselja, vikend kuće, hotelski kompleksi i sl.);
- izbjeći neadekvatna arhitektonska rješenja (neprijemljivi stilovi gradnje i uporabni materijali, koji ne odgovaraju autohtonom profanom ambijentu);

- izgradnju novih objekta usklađenih s tradicionalnom arhitekturom koji podižu estetsku vrijednost krajolika;
- zaštititi i revitalizirati kulturna (etnološka) dobra i spomenike;
- revitalizirati tradicionalne djelatnosti i obrt;
- provoditi adekvatnu promidžbu i marketing.

Treba naglasiti kako turističke djelatnosti mogu degradirati, a ponekad i banalizirati prostor, ali ga one uz razumnu politiku i ekološku osjetljivost mogu i čuvati i dodatno vrednovati. Možda je najsveobuhvatniju i najcjelovitiju misao o zaštićenim prirodnim vrijednostima izrekao svjetski ekspert za ovu problematiku Ashish Kotari: *Moramo shvatiti da zaštićena područja kojima upravlja lokalna zajednica, često nisu samo projekti, nego u mnogome način života utemeljen u povijesti i tradiciji.*

Budući da je Dalmatinska zagora područje neizmjereno bogate, raznolike, jedinstvene, specifične i vrijedne biološke i krajobrazne raznolikosti, tj. područje neizmjernih prirodnih ljepota, svakako je potrebno uložiti sve napore kako bi se to područje očuvalo i održalo u izvornom obliku te oduprlo današnjem surovom svijetu, svijetu u kojem čovjek vođen putovima neracionalnosti, neodgovornosti, neprimjerenosti i netolerancije konstantno izmjenjuje fizički lik Zemljine površine iznad dopuštenih granica na štetu humanizirane prirode i humanih vrijednosti u životnom prostoru te time stvara sve veće i ozbiljnije moguće posljedice za sebe samoga. Stoga 22 zaštićena područja Dalmatinske zagore zaslužuju primjereno društveno-ekonomsko vrjednovanje.

LITERATURA

- ANTOLOVIĆ, J., FRKOVIĆ, A., GRUBEŠIĆ, M., HOLCER, D., VUKOVIĆ, M., FLAJŠMAN, E., GRGUREV, M., HEMIDOVIĆ, D., PAVLINIĆ, J. I TVRTKOVIĆ, N. (2006.): *Crvena knjiga sisavaca Hrvatske*, Ministarstvo kulture, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb.
- BELANČIĆ, A., BOGDANOVIĆ, T., FRANKOVIĆ, M., LJUŠTINA, M., MIHOKOVIĆ, N. i VITAS, B. (2008.): *Crvena knjiga vretenaca Hrvatske*, Ministarstvo kulture, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb.
- DRAGIČEVIĆ, M. (1987.): *Problemi saturacije jugoslavenskog turističkog prostora*. Turizam i prostor – ekološki aspekti konfliktnih situacija, Zbornik radova, Zagreb, 1-16.
- HIRTZ, M. (1938.): *O dosadašnjim radovima na zaštiti prirode i prirodnih spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zaštita prirode, 1: 15-20.
- JANEV-HUTINEC, B., KLETEČKI, E., LAZAR, B., PODNAR – LEŠIĆ, M., SKEJIĆ, J., TADIĆ, Z. i TVRTKOVIĆ, N. (2006.): *Crvena knjiga vodozemaca i gmazova Hrvatske*, Ministarstvo kulture, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb.

- KLARIĆ, Z. (1994.): *Određivanje prihvatnog potencijala u Sredozemlju i njegov utjecaj na poimanje održivog razvitka turizma*. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa »Prema održivom razvitku turizma u Hrvatskoj«, Zagreb, 17-32.
- MARTINIĆ, I. (2010.): *Upravljanje zaštićenim područjima prirode – planiranje, razvoj i održivost*. Sveučilište u Zagrebu, Šumarski fakultet, Zagreb.
- MRAKOVČIĆ, M., BRIGIĆ, A., BUJ, I., ČALETA, M., MUSTAČIĆ, P. i ZANELLA, D. (2006.): *Crvena knjiga slatkovodnih riba Hrvatske*, Ministarstvo kulture, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb.
- NIKOLIĆ, T., TOPIĆ, J. (2005.): *Crvena knjiga vaskularne flore Republike Hrvatske*, Ministarstvo kulture, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb.
- RADOVIĆ, D., KRALJ, J., TUTIŠ, V. i ČIKOVIĆ, D. (2003.): *Crvena knjiga ugroženih ptica Hrvatske*, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, Zagreb.
- RUŽIĆ, P. (2009.): *Ruralni turizam*, Institut za poljoprivredu i turizam Poreč, Pula.
- ŠPANJOL, Ž. (1993.): *Uloga posebno zaštićenih objekata prirode u turizmu*, Glasnik za šumske pokuse, posebno izdanje, 4: 231-242.
- ŠPANJOL, Ž. (1994.): *Problematika nacionalnih parkova u svijetu i Republici Hrvatskoj*, Glasnik za šumske pokuse 30; 61-94.
- ŠPANJOL, Ž. (1997.): *Mogući oblici na otoku Rabu*, Turizam, 45 (1-2): 38-44.
- ŠPANJOL, Ž. (1997.): *Turizam i zaštita prirode*. Socijalna ekologija 6 (1 2): 93-108.
- TKALČEC, Z., MEŠIĆ, A., MATOČEC, N. i KUŠAN, I. (2008.): *Crvena knjiga gljiva Hrvatske*, Ministarstvo kulture, Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb.
- VIDAKOVIĆ, P. (1989.): *Nacionalni parkovi i turizam*, Zavod za zaštitu prirode i Institut za turizam, Zagreb.
- VUKONIĆ, B. (1994.): *Turizam u susret budućnosti*, Mikrorad d.o.o. i Ekonomski fakultet, Zagreb.
- Zakon o zaštiti prirode, Narodne novine br. 70, 8.6.2005., Zagreb.
- Zakon o zaštiti okoliša, Narodne novine br. 110, 25.10.2007., Zagreb.
- WAGNER, D. (1995.): *Ekoturizam*, Zbornik radova Razvoj turizma u kontinentalnom dijelu Hrvatske, Hrvatski farmer, Zagreb.

Izvori

- Arhiva i zapisnici Povjerenstva za zaštitu prirode i očuvanje prirodnih spomenika Savske Banovine, Zagreb, 1937-1939.
- Arhiva i zapisnici Banovinskog odbora za zaštitu prirode, Zagreb, 1939-1942.

Željko Španjol, Marijana Miljas, Damir Barčić,
Roman Rosavec i Nera Marković

PROTECTED NATURAL RESOURCES OF DALMATINSKA ZAGORA

SUMMARY

The paper provides a historical preview of the development of environment protection in the world and in Croatia. Analysis of the issues of economic development of human society was viewed through general moral and spiritual crisis, and it provided basic aims and tasks related to environment protection. After Croatia gained its independence, legal foundations for environment protections were gradually adjusted to international democratic principles and rules, but Croatia nevertheless, had over a century old tradition of environment protection and it did not differ much from the practice in other parts of the world.

According to the Law on Environment Protection (Official Bulletin of the Republic of Croatia, No. 70/05) there are 449 protected areas in Croatia, and 22 of them are located in Dalmatinska Zagora, which indicates a great importance of this exquisite area not only for Croatia, but also for the whole natural heritage in the world.

Besides describing the protected areas, the paper lists critically endangered species, which are then categorized according to the level of the extinction risk.

Protected areas also have a great importance in tourist valorization, which is, as economic and economic value, based, developed, and realized on primary values of natural landscape. This particularly refers to tourism as initiator of other economic activities, especially agriculture, with the aim of realizing sustainable development in this ecologically and environmentally pleasant and sensitive area. Tourism, as a great consumer of the landscape, is becoming a factor of its protection as well.

Key words: legal regulations, protected natural resources, landscape, tourism, Dalmatinska Zagora

Zdravko Živković

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Runjaninova 2, 10000 Zagreb

e-mail: zdravko.zivkovic@min-kulture.hr

RURALNI TURIZAM U ISTOČNOM DIJELU OPĆINE UNEŠIĆ – PRETPOSTAVKE I MOGUĆNOSTI

SAŽETAK

Autor je u radu uz opće napomene o ruralnom turizmu analizirao mogućnost njegova razvoja u istočnim dijelovima općine Unešić, tj. u naseljima Čvrljevo, Utore Gornje i Vinovo Gornje. U tu je svrhu ukratko objasnio njihova prirodno geografska obilježja, tj. reljefno geološke, klimatsko vegetacijske i hidrografske posebnosti, kao i demografska obilježja koja su značajan faktor razvoja seoskog turizma.

Posebnu je pozornost posvetio specifičnom tradicijskom graditeljstvu u tom prostoru i naglašava kako ono spada u red najvršnjeg i najsačuvanijeg u Republici Hrvatskoj i da je ono u velikoj mjeri odraz reljefno geoloških posebnosti tog prostora, ali i graditeljskog umijeća ljudi iz tog kraja i njihovih gospodarskih mogućnosti. U tom pogledu posebno ističe kombinaciju kuće katnice (kule) i uz nju *kužine* ili kuće s ognjištem.

Među turistički privlačne čimbenike ubraja čistoću zraka prožetog mirisima ljevakovitih trava (kadulja, trava iva, vrisak dubčac, majčina dušica, metvica, smilje i brojne druge), zatim tradicionalnu kuhinju i jela, dobru prometnu dostupnost, tradicijski život itd.

Istaknuo je kako se u razvoju seoskog turizma u tim naseljima treba koristiti iskustvima iz susjednih i udaljenijih prostora i naglasio potrebu planskog i postupnog razvitka kao i zahvata koje u tom pogledu treba što prije napraviti (uređenje starih kamenih kuća i njihovo prilagođavanje zahtjevima davanja turističkih usluga, ali uz poštivanje tradicijskih materijala, bolja i kvalitetnija vodoopskrba, uređivanje putova i pristupa atraktivnijim lokalitetima, popravci urušenih suhozidina i sl.

Ključne riječi: turizam, Zagora, Unešić, privlačni čimbenici

Istočno područje općine Unešić koje čine naselja Čvrljevo, Utore Gornje i Vinovo Gornje, po svojoj prirodnoj i kulturnoj osnovi specifično je i (reklo bi se) iznimno. U prirodnom smislu to je krško područje obraslo niskim submedi-

teranskim raslinjem s brojnim umcima, manjim zaravnima te njivama i docima (ponikvama) s obradivom zemljom.

Granice naselja Čvrljevo, Utore Gornje i Vinovo Gornje najizrazitije su prema sjeveru, odnosno općinama Ružić i Muć koje idu vrhovima Moseća, dok su one prema istoku i jugu više administrativne i podudaraju se s općinskim (Lećeveca) i županijskim (Splitsko-dalmatinska županija).

U tom pogledu posebno treba istaknuti naglašeno zaostajanje tog prostora u gospodarskom razvoju i izrazito nepovoljne demografske trendove (izrazita depopulacija, tj. egzodus i izumiranje) obilježja stanovništva (nepovoljan dobn i spolni sastav stanovništva kao i sastav po školskoj spremi, izvorima prihoda i sl.

Sličnih su prirodnih, kulturnih i socijalno-ekonomskih obilježja i susjedna naselja u općini Unešić kao i ona u susjednim općinama u Splitsko-dalmatinskoj županiji.

Razgovori s mjerodavnim općinskim i županijskim dužnosnicima i osobni obilazak tog prostora ponukali su me na razmišljanje o seoskom turizmu kao jednom od mogućih rješenja problema u tom prostoru, odnosno na pisanje ovog rada i njegovu prezentaciju na skupu *Zagora između ratarsko-stočarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*.

SEOSKI TURIZAM I NJEGOVO ZNAČENJE

Ruralni ili seoski turizam najčešće se definira kao privremena seoba stanovništva u seoska naselja i domaćinstva radi zadovoljavanja potreba za odmorom i rasonodom kroz rekreaciju i aktivnosti u ruralnom okruženju, uživanju u ruralnom ambijentu, odnosno u prirodi i ljepoti krajolika ili skraćeno rečeno, to je turizam koji se događa u ruralnim ili seoskim područjima. Među posebnostima ruralnog turizma posebno se ističe personalizirana usluga, neposredni doživljaj fizičkih i ljudskih obilježja ruralnog područja i mogućnost sudjelovanja u aktivnostima, tradicijama i načinu života lokalnih ljudi.

U ekonomiji turizma ruralni turizam definira se kao turistička valorizacija agrarnih područja, prirodnih mogućnosti, kulturnog nasljeđa, ruralnih naselja, lokalnih tradicionalnih običaja i proizvoda kroz posebno oblikovane turističke proizvode koji reflektiraju identitet područja i zadovoljavaju potrebe gostiju u smislu smještaja, usluga hrane i pića, rekreacije i aktivnosti, animacije i ostalih usluga, sa ciljem održivoga lokalnog razvoja, ali i pružanjem adekvatnih odgovora na potrebe današnjeg gosta unutar novostvorenih odnosa grada i sela (ruralnog područja). U zemljama s višim stupnjem razvoja ruralnog turizma izdvajaju se i podskupine kao npr: agroturizam (odmor na farmama), turizam u

prirodi (nature tourism), zeleni (green) turizam, specijalni interesi (gastronomija i vino, promatranje biljnog i životinjskog svijeta, itd.), i aktivni odmor (jahanje, biciklizam, šetnje, itd.), te povijesni i kulturni oblici turizma.

Bez obzira na odgovarajuće posebnosti ili razlike među spomenutim podskupinama u okviru ruralnog turizma treba naglasiti kako je svima njima zajedničko nastojanje da se posjetitelju osigura osobni kontakt, osjećaj za fizičko i ljudsko okruženje u ruralnom prostoru i koliko je god moguće da mu se pruži prigoda sudjelovanja u aktivnostima, tradiciji i stilu života lokalnog stanovništva. Seljački i agroturizam vežu se za seljačka domaćinstva. Otada i podjela turističke ponude i potražnje u ruralnom turizmu na traženje, odnosno pružanje usluga:

- prehrane u seoskim naseljima
- smještaja (u sobama ili apartmanima) u seoskim naseljima
- sudjelovanja u aktivnostima seoskih domaćinstava (što obuhvaća i prva dva oblika).

Korisno je naglasiti kako razvojem ruralnog turizma brojne zemlje pokušavaju rješavati depopulaciju pojedinih područja, jer ni jedna državna politika ne može biti zadovoljna praznim ili polupraznim prostorima.

U nekim europskim zemljama ruralni turizam počeo se razvijati pred sto i više godina, a kod našeg zapadnog susjeda Slovenije prije I. svjetskog rata.

O važnosti ruralnog turizma i u najnovijem razdoblju govori i sadržaj Strategije za ruralnu Europu, Vijeće Europe iz 1994. god., kao i *Budućnost ruralnog društva* Europske komisije iz 1988. god.

Pretpostavlja se da je 3% svih međunarodnih turističkih putovanja zasnovano na ruralnom turizmu i procjenjuje se da ruralni turizam raste po stopi od 6% godišnje, znatno brže od stope rasta cjelokupnog turizma.

Brži razvoj seoskog turizma započinje prije dvadesetak godina kada je zbog ratnih neprilika došlo do zastoja turističkih djelatnosti u priobalnom području. U periodu od 1995. do 1999. godine Vlada Republike Hrvatske donijela je Nacionalni program Razvoj malog i srednjeg poduzetništva u turizmu, s naglaskom na održivi razvoj turizma u ruralnom prostoru. Potreba razvoja ruralnog turizma u Hrvatskoj naglašena je i u Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske u kojoj se navodi kako uz turističke kapacitete i razvitak ponude na obalnom području države treba usmjeriti turistički razvoj i ponuda prema bržem i kvalitetnijem razvitku u obalnom zaleđu uključujući i planinska područja, te formiranju alternativnih oblika turističke ponude kroz razvitak seoskog turizma u svim prostorima Hrvatske.

U obrazloženjima razloga za brži razvoj ruralnog turizma posebno se ističe kako je ruralni turizam značajan čimbenik u aktivaciji i održivom razvo-

ju ruralnih područja koji pomaže očuvanju lokalnog identiteta, tradicije i običaja, štiti okoliš, jača autohtonu, tradicijsku i ekološku proizvodnju te pomaže razvoju ruralnih krajeva na osnovi održivog razvoja. Ruralni turizam je dodatni izvor prihoda, važan, a katkada i presudan za smanjenje stope depopulacije. On je i osnova za očuvanje tradicijske kulture od graditeljstva do zanata. Razvoj ruralnog turizma donosi prosperitet siromašnim seoskim područjima, ali se mora paziti na mjeru, tj. da se ne bi uništile atraktivne značajke prostora koje su u njega privukle turiste.

UVJETI TURISTIČKE ATRAKTIVNOSTI KRAJA

Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji, ruralni turizam temelji se na prirodnim posebnostima, ruralnom nasljeđu, načinu života i aktivnostima u ruralnom prostoru.

Slika 1. Koncept ruralnog turizma

Prirodno geografske posebnosti kao preduvjeti razvoja ruralnog turizma

Među najuočljivijim prirodno geografskim posebnostima nekog prostora posebno se ističu reljefni oblici. Oni su na prostoru Zagore općenito, pa tako i na prostoru općine Unešić i navedenih sela, nastali u tercijaru, kada se formirao Dinarski planinski sustav.

Sjevernim dijelom tog prostora dominira Moseć (Krpušnjak 796 m, Popišanac 768 m i Kragljevac 786 m), koji se proteže od kanjona Čikole na zapadu do Gizdavca na istoku i odvaja spomenuta sela od Petrova polja i Drniške krajine, odnosno općina Ružić (Gradac) i Muć. Južnije od Moseća protežu se niže zaravni s uzvišenjima ili umcima i umčićima te manjim udolinama, a na jugu su uzvišenja Branilovac 508 m, Zelenikovac i Gradina (ili Lovreć) 564 m, kojima prelazi i politička granica prema općini Lečevica (kojoj su do Drugoga svjetskog rata pripadala i navedena naselja) odnosno Splitsko-dalmatinskoj županiji (prema čijem su centru i u suvremenom razdoblju više orijentirana nego prema Šibeniku).

U građi prostora dominiraju kredne i tercijarne vapnenačko-dolomitne naslage s obiljem tipičnih krških oblika i relativno malim udjelom obradivih površina (njive ili poljica, doci) prekrivene skeletnim tlima i crvenicama ili, u vrlo uskim pojasevima, dolomitno-flišnim naslagama koje osim veće agrarne vrijednosti imaju i povoljnija hidrološka svojstva jer se u najnepropusnijim muljevitim tlima formiralo nekoliko prostranih i dubokih lokava koje su u ranijim razdobljima bile iznimno važne za napajanje blaga i druge potrebe.

Kredne i tercijarne vapnenačko-dolomitne naslage koje dominiraju u građi prostora, obiluju raznovrsnim nadzemnim i podzemnim krškim oblicima koji bi uz bolju prometnu dostupnost sigurno privlačili brojne posjetitelje.

Primjera radi može se spomenuti kako se na padinama Moseća nalaze brojni i nedovoljno istraženi speleološki objekti, tj. jame i pećine. Među poznatijim jamama su Divojačka jama SI od Ivića u Vinovu Gornjem, jama Golubinka između Radoja i Fratarske kuće u Čvrljevu i druge. Velik je broj manjih špilja i pećina. Ipak one po dužini i špiljskim oblicima zaostaju za Škarinim samogradom (između Pokrovnika i Mirlović zagore, odnosno oko 3 km sjevernije od zaseoka Škaro u Mirlović zagori), špiljom u Podumcima (u kojoj su pronađeni različiti ulomci glinena posuđa, kremenih noževa, strelice, kopče, igle i nakit od bronce, koje je upotrebljavao čovjek iz kamenog i brončanog doba) i novotkrivenim speleološkim objektom u Kalaševim njivama u Kladnjicama i sl. S obzirom na razmjerno malu udaljenost organizirane skupine ili pojedinci u istom bi danu mogli posjetiti spomenute špilje i uživati u njihovim ljepotama te obići naselja Čvrljevo, Vinovo i Utori.

Slika 2. Velika kamenica ili Plitvina, Božja blagodat u bezvodnom kršu Zagore

Spomenimo i druge atraktivne krške oblike koji su brojnošću i ljepotom zastupljeni i spomenutim naseljima kao što su dočići, doci, dolovi, dole, prodoli prodolice, razdolja, udolja, udolice, udoline, ponikve, rupe, lastve, samogradi, drage, podovi, vlake i vlačice, dubrave, umci i umčići, brigovi, brine, kamenice, griže, ljut, japage i drugi krški oblici.

Reljefna se obilježja u velikoj mjeri odražavaju i na klimatske prilike tog prostora i manje mikroklimatske razlike prisojnih i osojnih padina. Podsjetimo kako primorska gorska uzvišenja ograničavaju prodor mediteranskih utjecaja, a Dinara i Svilaja kontinentalnih, tako da Zagora ima submediteranska klimatska obilježja s vrućim i suhim ljetima te blagim i kišovitim zimama koje u periodima prodora bure znaju biti i vrlo oštre. Za razliku od ponekad neugodnih zima u Zagori se posebnim vremenskim ugođajima ističu proljeće i jesen.

Reljefno geološka i klimatska obilježja određuju i hidrografske prilike tog prostora. Zagora se na žalost često ističe kao primjer suhih ili bezvodnih krških područja, bez površinskog otjecanja vode osim povremenih bujica nakon obilnijih kiša. Uzevši u obzir tvrdnju J. ROGLIĆA po kojoj krški prostor predstavlja kompleks i životni okvir ograničen oskudicama vode i obradivih površina, onda se može reći da je Zagora jedan od najtipičnijih krških prostora u Hrvatskoj. To je prostor u kojem padalinska voda ubrzo ponire u podzemlje. U rijetkim bunarima-izvorima zastupljena je tzv. viseća voda skupljena lokalno u zemlji crvenici ili diluvijalnom nanosu nataloženom preko neporemećenih slojeva, pa zbog malenog sljeva vodni objekti uglavnom ljeti presuše. O nepovoljnim hidrološkim prilikama Zagore govore i podatci o velikoj dubini podzemnih voda. Ona je u kišnom razdoblju na dubini većoj od 120 m, a u sušnom oko 150 m, što je ograničavajući čimbenik u pogledu njihova korištenja.

Slika 3. Jesenska idila u Zagori s *umčićima*, *docima*, crvenim *rastićima* i morem kamena.

U takvim okolnostima vodoopskrba se temeljila na mjestimičnim i povremenim pištetima (mala vrela iz kojih u vlažnom dijelu godine izlaze manje količine vode), lokvama (udubina u glinovitom vododrživom zemljištu najčešće kružna oblika s promjerom i do tridesetak metara), bunarima (iskopane udubine, najčešće kružna oblika, u glinovitom vododrživom zemljištu. Udubina je obzidana i na njoj se, osim za velikih kiša, blago nije moglo samo napajati, već se voda vadila – zahvaćala (*zavaćala*) posebnim posudama (*sićima*, kantama i sl.), čatrnje (udubina najčešće nepravilna oblika iskopana između kamenih blokova, često natkrivene kamenim svodom – *ćemerom*) i cisterne (modernija betonska spremišta vode).

Spomenuta prirodno-geografska obilježja u dugom su razdoblju egzistencijalnog stočarenja bila poticaj pri naseljavanju tog prostora, posebno za stanovništvo iz gornjačkih (bosanskih) predjela koje se u vremenima zimskih oskudica spuštalo sa svojim blagom u, uvjetno rečeno, pitomiju Zagoru.

Postupni prelazak na dvojno ratarsko-stočarsko gospodarstvo (uglavnom u postosmanlijskom razdoblju) donosi i nove uvjete vrednovanja pojedinih elemenata prirodne osnove. Mala zastupljenost površina prikladnih za obradu i njihova niska kvaliteta uz naglašenu bezvodicu postaju ograničavajući faktor ratarske gospodarske komponente, što se, naravno, odrazilo i na naseljavanje odnosno porast ukupnog broja stanovnika.

Elementi prirodne osnove tog prostora s vremenom su postali i jedan od potisnih čimbenika iseljavanja stanovništva prema bližim i udaljenijim gradovima u Hrvatskoj, ali i u inozemstvu, što je dovelo do depopulacije ili egzodusa navedenih naselja kao i Zagore u cjelini.

Bez obzira na to što su navedena prirodno geografska obilježja bila češće ograničavajući nego stimulirajući čimbenik razvoja posebno u ranijim razdobljima, ona se ističu i odgovarajućim prednostima, odnosno razvojnim čimbenicima među kojima posebno treba istaknuti one koji se odnose na ruralni turizam.

Demografske, povijesne posebnosti Zagore kao čimbenik razvoja ruralnog turizma

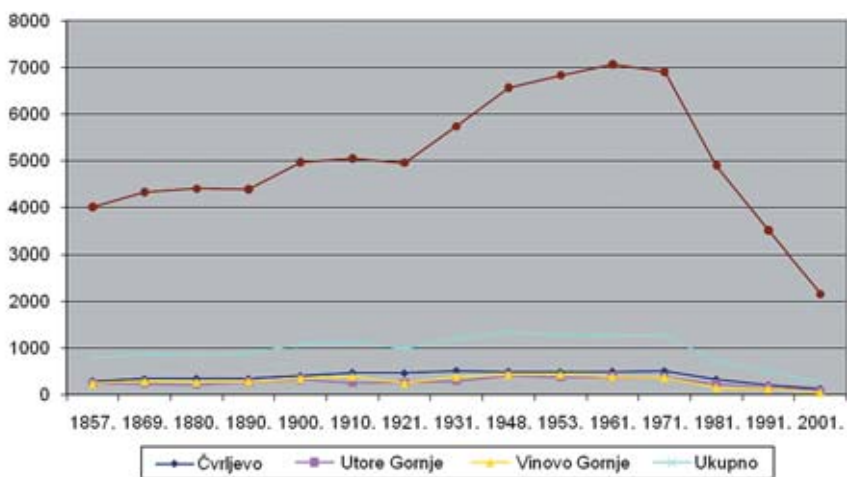
Demografi s pravom ističu kako je stanovništvo nekog prostora ogledalo njegove prošlosti, akter sadašnjosti i nositelj budućnosti. Također naglašavaju kako je stanovništvo element, ali i modifikator prostora i vremena te da se u njegovu razvoju i obilježjima prožimaju elementi prirodne osnove (reljef, klima, vode, biljni i životinjski svijet i sl.) i društvene nadogradnje. Takva razmišljanja potvrđuju i primjeri naseljavanja i razvoja naseljenosti prostora spomenutih naselja. Naime, prirodno-geografski elementi tog prostora u različitim su povijesnim i gospodarskim razdobljima imali različite utjecaje i značenje.

Unatoč razmjerno oskudnim mogućnostima, prostor Zagore ističe se vrlo starom naseljenošću, o čemu svjedoče i brojna nalazišta iz pretpovijesnog razdoblja. Mnoštvo je dokaza (materijalnih i pisanih) o naseljenosti tog prostora i u rimskom razdoblju. U velikim seobama naroda prostor današnje Zagore naselili su Hrvati. Izražene demografske promjene Zagora doživljava u kasnom srednjem vijeku, kada je zbog prodora i osvajanja Osmanlija bilo nekoliko valova iseljavanja starijih slojeva stanovništva i doseljavanja novih.

Stabilniji demografski razvoj Zagore započinje u 18. stoljeću. Tada počinje i potpunije praćenje demografskih i gospodarskih promjena u tom prostoru (biskupske vizitacije, izrada katastra i katastarskih elaborata i sl.). Ipak treba istaknuti kako su demografske analize kvalitetnije za razdoblje nakon 1857., kada su i u Zagori započeli sustavni državni popisi stanovništva.

Tablica br. 1. Stanovništvo naselja Čvrljevo, Utore Gornje i Vinovo Gornje od 1857. do 2001. godine

	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Čvrljevo	295	343	355	344	405	478	467	519	497	484	498	511	332	206	132
Gornje Utore	244	237	214	269	329	254	264	294	418	378	387	375	232	159	83
Gornje Vinovo	244	288	271	279	347	392	249	393	428	435	389	378	156	131	46
Ukupno	783	868	840	892	1081	1124	980	1206	1343	1297	1274	1264	720	496	261
UNEŠIĆ UK.	4011	4331	4399	4386	4969	5049	4952	5741	6567	6833	7067	6907	4892	3507	2160

Iz tablice i grafičkog priloga vidljivo je kako je stanovništvo navedenih naselja od 1957. do 1948. godine (s iznimkom razdoblja (1910. do 1921.) imalo umjereni porast. U sljedećih dvadesetak godina ukupan broj stanovnika polagano pada da bi nakon 1971. došlo do vrlo brzog smanjivanja broja stanovnika. Tako su npr. 1948. godine u navedenim naseljima živjela 1343 stanovnika, a prema posljednjem popisu iz 2001. tek 261 stanovnik, što znači skoro 5 puta manje. Brzi pad ukupnog broja dosta je neobičan posebno ako se uzme u obzir kako navedena naselja kao i mnoga druga u Zagori, ali i diljem Hrvatske općenito, u suvremenom razdoblju imaju najbolju komunalnu opremljenost u svojoj povijesti, ali i najmanji broj stanovnika u posljednjih tristotinjak godina i najnepovoljniju demografsku strukturu. Naime, ona su 1975. godine dobila električnu struju, 1978., asfaltirana je cesta prema Splitu, a 1997. uvedena je i telefonska mreža. Aktivnosti na izgradnji tzv. zagorskog vodovoda koji će zahvatiti i spomenuta sela uskoro će riješiti i njihov najveći problem, tj. kvalitetnu i sigurnu opskrbu vodom, a što je glavni preduvjet razvitka bilo koje vrste, pa tako i turizma. Ipak u obrazloženjima ubrzanog iseljavanja stanovništva koje poprima obilježje depopulacija ili egzodusa, uglavnom se ističu male ili nikakve mogućnosti zapošljavanja stanovnika, školovanja djece, male mogućnosti zabave, rekreacije i sl.

Nepovoljna dobna i spolna struktura stanovništva (udio stanovništva starijeg od 60 iznosi oko 45%) predstavlja ograničavajući element razvoja bilo koje gospodarske grane, pa time i ruralnog turizma. Teško je očekivati od obitelji ili pojedinaca starijih od 70 godina kvalitetnu uslugu u prehrani ili kvalitetnom smještaju povremenih posjetitelja (sobe ili apartmani) dok je aktivno uključivanje pojedinih posjetitelja u poslove vezane za stočarstvo i ratarstvo praktički nemoguće jer oko 40% ukupnog broja žitelja u tim naseljima pripada grupaciji uzdržavanog stanovništva.

RURALNO NASLJEĐE KAO ČIMBENIK RAZVOJA RURALNOG TURIZMA S POSEBNIM NAGLASKOM NA TRADICIJSKO GRADITELJSTVO

Zagorska sela ističu se i specifičnim tradicijskim (narodno, predajno...) graditeljstvom koje spada u red najvršnjeg i najsačuvanijeg u Republici Hrvatskoj. I ono je u velikoj mjeri odraz reljefno geoloških posebnosti tog prostora. Za gradnju stambenih i gospodarskih objekata korišten je vapnenac koji prevladava u tom prostoru. Najviše je vapnenca sivkaste boje, ali se na pojedinim lokalitetima (kamenolom između Čvrljeva i Vinova G.) nalaze i crvenkasti blokovi (rozalit), što je građevinama koje su od njega građene davalo poseban i privlačniji izgled. Za postizanje kvalitete bio je potreban standard, gospodarska snaga, ali i graditeljski genij. Dok ovo drugo – genij nije upitno, ekonomska snaga ovih ljudi nama je danas pomalo tajanstvena kad ovaj kraj percipiramo kao siromašan.

Vrhunac razvitka tradicijskoga graditeljstva u ovim naseljima bio je krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Najrazvijeniji oblik je kuća katnica ili kula (ovdje čak ponekad s potkrovljem (*šufitom*) i uz nju kuća s ognjištem koja se nazivala i *siditnja* kuća. Nema područja u Dalmaciji gdje je u ovolikom broju bilo i sačuvano upravo takvih kuća. Isto tako nema područja gdje je sačuvano toliko kuća (ovdje to naročito vrijedi za *kužine*) pokrivenih kamenim pločama. Tu su zatim sačuvane balature, dimnjaci. Nema kraja u kojem se rumenilo (ili siva boja) kamena kojim su zidane kuće tako stopilo s prirodnim stijenama krša.

Posebno zanimljive i privlačne su seoske crkve sv. Marka u Vinovu Gornjem (s vrlo zanimljivim nadgrobnim pločama od crvenkasta kamena ukrašenim raznovrsnim figurama; križevi znakovi riba, zvijezda, polumjeseca i sl.), Imena Isusova u Čvrljevu te sv. Mihovila u Utorima Gornjim.

Kvalitetno graditeljsko naslijeđe kraja upućuje na želju njegovih žitelja da grade što solidnije stambene i gospodarske objekte pri čemu su se izvori potrebnih novčanih sredstava temeljili više na stočarstvu, koje je dobro kotiralo u 19. i prvoj polovici 20. st., nego na ratarstvu. To su omogućavali prostrani premda ne i posebno izdašni pašnjaci na kojima su se uzgajale ovce, koze i goveda (volovi).

Ostali privlačni čimbenici

Kao što je naglašeno, u reljefu Čvrljeva, Utor G. i Vinova G. prevladavaju zaravni, manje udoline i uzvišenja blažih nagiba. Na vrhovima uzvišenja u ranijim povijesnim razdobljima građene su brojne gradine koje su služile kao osmatračnice i sklonište od neprijatelja.

Popravicima nekadašnjih tzv. konjskih putova i kozjih staza i primjerenim oznakama ta bi uzvišenja mogla privlačiti značajan broj izletnika, planinara i gostiju iz primorskih centara koji uz kupanje žele upoznati i unutrašnje dijelove, odnosno njihove geografske, gospodarske i povijesne posebnosti.

U tom pogledu posebno treba istaknuti vrh Kragljevca, do kojeg se (od ceste u Bakušićima, tj. Božićima Gornjim) može stići za približno šezdesetak minuta. Pogled s tog vrha pruža se na čitavu Zagoru, Petrovo i Mučko polje, prisojne padine Svilaje i Promine, a za lijepa vremena i Zoranićev Velevid (Velebit). Pedantni promatrači ističu kako se s tog vrha može vidjeti i 14 crkava razasutih po ogorskim i zagorskim selima. Nema sumnje da bi popularizacija tog vrha i planinarske staze povukla i otvaranje ugostiteljskih i smještajnih objekata u Božićima Gornjim.

Slični se vidici pružaju i s vrha Krpušnjak i Gradine iznad crkve sv. Marka u Vinovu. Zanimljiva je i Gradina između Čvrljeva i Kladnjica (564 m) uz koju se nalazi i udubljenje stare čatrnje koju okolni stanovnici nazivaju Turskom čatrnjom i tvrde kako je ona bila utvrđena s nekoliko volujskih koža. I na Umčiću ili Gradini iznad Grozdanića (491 m) ima ostataka neke utvrde, a stariji stanovnici tvrde kako se u velikoj i ljudskim rukama iskopanoj kamenici čuvalo ulje. Jednako je zanimljivo i uzvišenje Branilovac (508 m) između Čvrljeva i Kladnjica, a čije ime i ostatci neke građevine također upućuju na zaključak o njegovoj obrambenoj ulozi kao i nešto zapadnije položena Plišivica (ili tromeđa) 553 m.

Na zaravnjenim dijelovima ispod gradina nalaze se brojne i još uvijek nedovoljno istražene ukupne gomile, stećci i pseudostećci. Kao primjer može se spomenuti ona kod zaseoka Grozdanić u Čvrljevu južnije od crkve Imena Isusova, zatim u Vinovu iznad crkve sv. Marka, na zaravni kod crkve Imena Isusova u Čvrljevu itd.

S obzirom na nadmorsku visinu i odsutnost industrijskih i zanatskih pogona prostor naselja Čvrljevo, Vinovo i Utoje (kao i ostalih naselja u Zagori) prava je oaza čistog zraka prožetog mirisima ljekovitih trava (kadulja, trava iva, vrisak dubčac, majčina dušica, metvica, smilje i bosilje i brojne druge) što je također važan privlačni čimbenik za razvoj ruralnog turizma.

Među privlačne čimbenike treba dodati i domaću kuhinju, odnosno jela od onih tradicionalnih priređenih od kukuruznog brašna, kruha ispod peke, sir, pršut, pečena janjetina, do onih koja su u suvremenom razdoblju unesena u zagorska sela iz drugih dijelova naše zemlje i svijeta.

Osim gore navedenih relativno visokih ocjena turističkih atraktivnosti, valja istaknuti i druge komparativne prednosti ove potencijalne destinacije. Naime, u posljednje se vrijeme na jadranskoj obali javlja snažan pritisak za stvaranje odgovarajuće komplementarne ponude ruralnog turizma u zaleđu. Tu

je zatim i dobra prometna povezanost. To je petnaestak kilometara od petlja na autocesti Zagreb-Dugopolje a oko 30-ak kilometara od zračne luke Resnik. Bez obzira na nepovoljnu demografsku strukturu (starosni sastav, sastav po aktivnostima i sl.) u tim se naseljima još uvijek odvija tradicijski život i moguće je vidjeti kako se nekada prelo, plelo, tkalo, čuvalo krave i volove, samarilo magarce, izrađivalo katrige, suske i bukare, spremalo hranu na kominima (ognjišta), a što je rijetkost na hrvatskim prostorima.

Ocjene elemenata turističke atraktivnosti prostora s naznakama temeljnih odrednica mogućeg pilot projekta za naselje Vinovo Gornje

Ocjene elemenata turističke atraktivnosti prostora naselja u istočnom dijelu Općine Unešić nastale su na osnovi autorovih zapažanja tijekom terenskih obilazaka te razgovora sa službenicima općine Unešić i Šibensko-kninske županije (vidjeti tabl. 2).

Tablica 2. Značajniji uvjeti razvoja ruralnog turizma s ocjenama atraktivnosti istočnih dijelova općine Unešić.

Red br.	Element	Ocjena
1.	Zdrava klima	5
2.	Čisti (nezagađeni) zrak, tlo i voda	5
3.	Odsutnost buke i vibracija	5
4.	Odsutnost potencijalnih opasnosti od elementarnih nepogoda (poplava, radijacija)	5
5.	Očuvana priroda	5
6.	Očuvano graditeljsko nasljeđe	5
7.	Očuvane-socio-kulturne značajke	5
8.	Očuvan krajobraz	5
9.	Mogućnost slobodnog kretanja turista u prostoru	5
10.	Uvjeti za sportsku rekreaciju, razonodu i posjete znamenitostima	4
11.	Ugostiteljski objekti, osobito s ponudom regionalnih jela	–
12.	Dobra cestovna povezanost naselja	4
13.	Telefonska povezanost sela	4
14.	Udaljenost od prve ambulante i pošte (ne veća od 15 km)	3
15.	Udaljenost od prve trgovine i gostionice (ne veća od 5 km)	–

Napomena: Elementi pod rednim brojevima 11 i 15 nažalost nisu zastupljeni u spomenutim selima, a što je jedan od prioriteta ostvarivanja projekta.

Imajući u vidu nepovoljna demografska stanja (visoka prosječna starost stanovništva, mali udio aktivnog i visok udio uzdržavanog stanovništva) i procese u tim naseljima, slabu komunalnu opremljenost (nedostatak ugostiteljskih i trgovačkih sadržaja i objekata), oskudnu tradiciju u pružanju turističkih i

drugih usluga teško je očekivati spontani razvoj agrarnog ili seoskog turizma u navedenim naseljima. Očito je da inicijativa treba krenuti od nadležnih općinskih i županijskih službi koje bi posebnim materijalima upoznale lokalno stanovništvo o razvoju ruralnog turizma kao nove i unosne djelatnosti. U tom pogledu trebalo bi organizirati i posebne skupove stanovnika po naseljima ili skupinama naselja na kojima se razgovaralo o toj mogućnosti i stimulativnim mjerama državnih i međunarodnih institucija (davanje inicijalnih sredstava i kredita), kao i uvjetima koje bi pojedinci ili odgovarajuće skupine u tom pogledu trebale ispuniti.

Potrebna su naravno i odgovarajuća ulaganja za popravak kvalitetnijih stambenih i gospodarskih objekata građenih u skladu s tradicijskim nasljeđem, zamjena pokrova od eternite tradicionalnim kamenim pločama ili crijepom itd. Jednako značajna su i ulaganja u popravak ili osposobljavanje nekadašnjih seoskih putova (konjskih, ali i tzv. kozjih staza), i njihovu markaciju prilagođenu uvjetima kretanja planinara, označivanje atraktivnijih objekata (lokve, bunari, špilje i pećine, jame, gradine, gromile, hrastovi soliteri itd. U drugoj bi fazi trebalo osmisliti i u suradnji s jačim putničkim agencijama i hotelskim kućama napraviti kvalitetne promidžbene materijale (vidjeti radnu verziju zamišljenog letka).

Slika 4. Ovi su dvori u nekim drugim vremenima bili razlog divljenja prolaznika, ponosa graditelja i zadovoljstva vlasnika. A kako i ne bi? Tu je prekrasna *siditnja* kuća u *vacama* građena, pločom pokrivena. Do nje je kula s ponistrama na tavanu. Uz kulu je balatura na čijoj se ogradi zračili *mutapi* i *sukanci*. Tu se negdje u blizini kuće nalazio i drvar s drvima potrebnim za grijanje ognjišta i čeljadi oko njega. Samo gdje je čeljad kojoj su dvori namijenjeni?

1. U *kuli i siditnjoj* kući na fotografiji (pronađena u fotodokumentaciji Ministarstva i predstavlja mogući uzorak) može se organizirati priprema jela na domaći način:

- kruh ispod peke (integralni pšenični, miješani s brašnom od drugih žitarica, pogača prisna, pogača kukuruzna)
- jela ispod peke (krumpir s teletinom, govedinom, svinjetinom, janjetinom, jaretinom)
- jela kuhana u *bronzinu* (kiseli i svježi kupus s *kaštradinom* i miješanim suhim mesom, *pura* (palenta) koja se može poslužiti kao začinjena ili s *varenikom metenikom, talogom, žmarama*)
- jela s roštilja, police ispod peka ili iz luga
- meso s *čeranja* ili ispod *čeranja* (pečenica, slanina, divenice, pršut)
- posluga za manje skupine u *siditnjoj* kući za sinijom sa sjedenjem na *katrigama* ili domaćim klupama
- posluga za veće skupine za domaćim drvenim stolom u *kuli*

2. Obilazak zaseoka Gotovci i upoznavanje tradicijskog graditeljstva kao i kuća u kojima su rođeni brojni i poznati (arhitekti, liječnici, pjesnici, ekonomisti, skladatelji, gospodarstvenici) Gotovci među kojima se posebno ističe svjetski poznati skladatelj maestro Jakov Gotovac čiji je otac rođen u kući na fotografiji. U toj bi kući posjetitelji mogli odslušati nekoliko odlomaka iz Gotovčeve opere *Ero s onoga svijeta* ili nekog drugog dijela.

Slika 5. Rodna kuća Petra Gotovca, oca velikog maestra Jakova Gotovca čijim se glazbenim djelima regionalni i nacionalni okviri bili i ostali pretijesni, te se s njima Gotovčevo i hrvatsko ime proširilo diljem globalne domovine. Foto: Z. Živković

3. Obilazak Vijanjca koji se nalazi južno od crkve sv. Marka uz cestu za Kaštela, odnosno Kljake. Za taj bunar i njegovu izgradnju vezane su različite priče. U nekima se navodi da su ga kopali Turci. Veća, je međutim, vjerojatnost da je on iskopan znatno prije, o čemu svjedoče i brojni grobovi te stećci i pseudostećci koji se nalaze u njegovoj okolici. Za Vijanjac je vezana i poznata priča o nesretnoj sudbini Nakićevih svatova, koja je kasnije opjevana i u narodnoj pjesmi.

Slika 6. Legendarni Vinjanac. Njegova starost mjeri se stoljećima, a možda i tisućljećima. Iskopan je u glinovitoj vododrživoj podlozi. Privlačio je mnoge, a predaja kaže i zlosretne Nakićeve svatove koji izginuše tu na ledini oko vode. Brojni grobovi i stećci iz ranijih vremena koji se nalaze oko Vinjanca te mlađa počivala na koja su se spuštala nosila s pokojnikom ili putnikom prema šamatorju pokraj Svetog Marka i vječnom počinku kao da svjedoče da su ljudi i mrtvi htjeli biti bliži vodi života. Foto: Zdravko Živković

4. Obilazak crkve sv. Marka. Ona za razliku od brojnih drugih seoskih crkava u Zagori nije u središnjem dijelu sela, nego na njegovu rubnom sjeverozapadnom dijelu, odnosno blizu granice s Vinovom Donjim. Lokacija je vjerojatno bila podređena zajedničkom korištenju bogomolje i groblja za stanovnike obaju sela.

Iz postojećih podataka može se zaključiti da je crkva na tom mjestu građena u drugoj polovici 18. stoljeća, o čemu svjedoče i zapisi Marka Perojeviću, koji je pratio trogirskog biskupa Manolu pri vizitaciji po zagorskim župama godine 1757. i koji je zapisao kako je crkva sv. Marka u Vinovu bila mala, da je imala je zvonik, zvono i ščavet te da je groblje otvoreno i da po njemu pase blago. Zabilježena je i biskupova naredba da se nabave nosila za prijenos mrtvaca.

Prema procjenama, imala je svega 50 m² površine. Mala polukružna ap-sida bila je usmjerena prema istoku, što odražava tradicionalni način građenja crkava u zagorskim selima. Crkva je bila dosta primitivna građevina od loše obrađenog i složenog kamena. Oko crkve je bilo groblje.

Potkraj stoljeća, 1878. godine, crkva je obnovljena. Novosagrađeni pred-nji brod prilagođen je vjernicima, dok je sačuvani ostatak stare crkve prilago-đen svetištu. Kameni blokovi upotrijebljeni za obnovu i proširenje vađeni su u lokalnim kavama. Oni su dobro isklesani i uzidani u pravilnim redovima. U sredini novoga glavnog pročelja nalaze se ulazna vrata, a sa strane dva pravokutna prozora s običnim kamenim okvirima i vodoravnim vijencem iznad njih. Nad ulazom je posvetna ploča, a iznad nje okrugli prozor. Prema oblikovnim obilježjima moglo bi se zaključiti da je prozor premješten sa starog pročelja jer se, za razliku od ostalih novih dijelova, ističe rustičnošću. Na vrhu je zvonik u obliku preslice s tri zvona. Po izgledu bi se moglo zaključiti da je i zvonik također premješten sa starog pročelja. Naime, oblik i dekor preslice upućuju na domaći barok, za razliku od skromnijih profilacija novih vijenaca koji imaju više klasične oblike.

Na južnoj strani crkve pomoćna su vrata i tri prozora s polukružnim lukom, a na sjevernoj je strani samo jedan manji prozor. Obnovljena crkva ima dvostrešni krov s crijepom (nema podataka o izgledu i kakvoći krova stare crkve). Crkvu je obnovio i proširio majstor Mate Đogaš iz Crivaca.

Na oltaru se nalazi slika patrona crkve sv. Marka s Djevicom Marijom i sv. Jelenom iz XIX. stoljeća.

Pri obnovi prošireno je i crkveno dvorište (šamatorje). U njemu je izgra-đena bratska kuća/mrtvačnica i nova grobna mjesta. Stari su grobovi pokriveni velikim kamenim blokovima (monolitima) s otvorima odozgo, koji su prekriveni za zagorska sela neobičnim poklopcem u obliku krnje piramide. Dio grobnica, posebno novijih, ima bočne otvore. Među posebnosti treba ubrojiti i zanimljivu ornamentiku na pločama i vratima grobnica, koju su klesali domaći narodni majstori. Crkveno se dvorište proširivalo i u novije je vrijeme ograđeno betonskim zidom.

5. Obilazak lokaliteta pod nazivom Plitača s dva bunara, sjeverno od Listeša te lokve Rovanjina.

6. Obilazak lokve Mareljuša na istočnom te Manadarića torina u sjeveroi-stočnom dijelu naselja.

7. i 8. Planinarenje po obližnjim vrhovima kao što su Krpušnjak (795 m), Popišanac (768 m) te Gradine (s prekrasnim pogledom na Petrovo polje, Svilaju, cijelu Zagoru i s pogledom na more ispred Šibenika). I u ovom slučaju potrebne su konzultacije s planinarima radi markiranja i obnove nekadašnjih

Slika 2. Skica pilot projekta za naselje Vinovo Gornje

putova. Uz nešto veća ulaganja staze bi se mogle prilagoditi brdskom biciklizmu, što u novijem vremenu postaje vrlo važan i unosan oblik turističke ponude.

9. Obilazak jama s nazivom Divojačka jama, Stipanova jaglina, jama iznad šušnjara, Rivine, jama iznad Božičnog umca i jama kod kuće Mate Gotovca (naravno, prethodno treba obaviti konzultacije sa speleolozima iz Splita koji su istraživali spomenute jame radi ocjena o podobnosti spuštanja speleologa amatera, potrebnim zahvatima i sl.)

10. Obilazak lokve Babinovci. Danas je lokalitet poznat pod nazivom Babinovac. Na njemu se nalaze dva bunara s pitkom vodom i jedan za pojenje blaga. Postoji i vrlo plitka lokva. Vjerojatno ostatak nekad dublje i veće lokve. Prema mjesnim predajama iznad Babinovca je nekad davno postojao i manji izvor i vodeni tok koji se zvao Vinjankuša. Prema predaji on je presušio za vrijeme jakog potresa. Taj je događaj opisan i u narodnoj deseteračkoj pjesmi u

kojoj se, među ostalim, navodi *Puče nešto iz neba vedroga, poput da je groma žestokoga...*

11. Obilazak neke od gomila ili gromila (tumulosa) koje predstavljaju zanimljive ostatka materijalne i duhovne kulture iz ilirskog razdoblja na našem području. Podizanjem gromila nad grobovima pokojnika Iliri su se koristili već u brončanom dobu, a u toku željeznog doba to je bio redovit premda ne i jedini način pokopavanja. Gromila se obično dizala nad jednim grobom no s vremenom su pokraj prvoga središnjeg groba pokopavali i druge pokojnike, obično pripadnike njegova roda. Što je pokojnik za života imao viši društveni položaj, to mu je i gromila iznad groba bila veća. U grobove takvih pokojnika stavljana je bogatija popudbina – oružje, odjeća, glinene posude s hranom, ukrasni i drugi predmeti što su ih za života posjedovali. Gromile su se podizale od zemlje i kamenja nad mrtvacem koji se izravno polagao na zemlju. U nekim se slučajevima posebno u krškim područjima (od Istre do Albanije) tijelo pokojnika postavljalo i u posebno napravljene grobove. Grob je bio napravljen od pet kamenih ploča. Četiri su (dvije duže i dvije kraće) postavljane u vertikalnom položaju i između njih je bila grobna raka. Petom pločom zatvarala se grobna raka s gornje strane. Tijelo pokojnika je polagano u grob u skvrčenom i bočnom položaju. Nakon toga se iznad groba ili na zemlju položenog tijela nabacivalo kamenje ili zemlja i na taj se način formirala gromila ili grobna humka. Ponekad se mrtvac i spaljivao. U tom se slučaju u blizini buduće gromile palila lomača. Ostatci izgorenog tijela mrtvacu (kosti i pepeo) pokupili bi se s mjesta spaljivanja i stavili u grob na koji bi se onda bacala zemlja i kamenje. U tijeku podizanja humka vršilo se ritualno razbijanje glinenih posuda, a to se nastavljalno i onda kad je gromila već bila gotova. Gromile iznad grobova posebno značajnih pokojnika u pravilu su bile većih dimenzija. Zbog veličine, ali i bogatstva predmeta koji se u takvim gromilama mogu pronaći arheolozi ih često nazivaju »kneževskim«.

12. U zaseoku Listiše nalazi se i jedini ugostiteljski objekt u ovom naselju koji prema dogovoru može ugostiti dvadesetak gostiju i ponuditi većinu jela navedenih pod stavkom br. 1. U sastavu tog objekta nalazi se i bočalište s tri staze.

ZAKLJUČAK

Navedena naselja kao i Zagora u cjelini ističu se značajnim potencijalima za ruralni turizam, osobito u smislu prirodnih, kulturno-povijesnih i tradicionalnih vrijednosti, koje u dosadašnjem periodu nisu u dovoljnoj mjeri prepoznate bez obzira na to što mogu biti jedna od opcija generiranja gospodarskog rasta lokalne zajednice.

Uz nesumnjive prednosti postoje i značajne slabosti ili prepreke u razvoju ruralnog turizma među kojima se posebno ističu nedovoljne inicijative lokalne zajednice u osmišljavanju programa i njihove ponude (povezanost s jačim hotelskim i turističkim organizacijama na obali, što bi bez sumnje pridonijelo razvoju ruralnog turizma u tim naseljima i Zagori općenito).

Razvoju seoskog turizma u spomenutim selima moraju prethoditi temeljite pripreme i aktivnosti među kojima posebno ističemo:

– Uređenje starih kamenih kuća i njihovo prilagođavanje zahtjevima davanja turističkih usluga, ali uz poštivanje tradicijskih materijala i oblika čak i u slučajevima gradnje novih kuća. U tom pogledu treba posebno istaknuti kako bi eternitu s brojnih krovova trebalo zamijeniti tradicijskim materijalima kao što su kamene ploče ili crijep. Sredstva za ovakve zajedničke zahvate mogu se tražiti od europskih fondova, a može se koristiti i pomoć; Ministarstvo turizma, Ministarstvo poljoprivrede i Ministarstvo kulture pomažu otplatom dijela kamata za namjenske kredite. Ministarstvo kulture ima osnovnu tehničku dokumentaciju (nacрте) za desetak najkvalitetnijih graditeljskih sklopova – kuća katnica (kula) s *kužinom* pa vlasnici koji bi htjeli te kuće urediti za seoski turizam lakše mogu dobiti idejne preporuke kako to izvesti. Inicijativu za pomoć državnih institucija pokreću pojedinci Država pomaže, ali inicijativa mora početi od pojedinaca.

– Riješiti pitanje kvalitetnije vodoopskrbe, i to izgradnjom vodovoda uz pomoć Županije, Ministarstva regionalnog razvitka... (postoje i mišljenja turističkih stručnjaka kako opskrba vodovodnom vodom nije uvjet, što su pokazala i svjetska iskustva).

– Zajedničkom inicijativom općine i mještana urediti određene zajedničke punktove kao što je npr. prostor za sastanke ali i za druge aktivnosti (*team building* npr.), zatim pristupe većim i poznatijim lokvama (Vinjanac, Babinovci, Mandarića torina, Plitvača, Puljpata u Vinovu, Plitvine i Mrgan u Čvrljevu, Zmajevac i Cerinovača u Utorima i dr.), zatim pješačke staze do određenih punktova, popravci suhozida i tome sl.

LITERATURA

- FRIGANOVIĆ, M. (1978.): *Demogeografija – stanovništvo svijeta*, ŠK Zagreb,
- KUŠEN, E. (2006.): *Ruralni turizam*, u: Hrvatski turizam: plavo, bijelo, zeleno, ur. S. Čorak i V. Mikačić, Zagreb: Institut za turizam, 167-190.
- KUŠEN, E. (1995.): *Turizam na seljačkom gospodarstvu*//Turizam: [međunarodni] znanstveno-stručni časopis. 43, 7/8; str. 127-133.
- LUKIĆ, A. (2000.): *Ruralni turizam – čimbenik integralnog razvitka ruralnog prostora Hrvatske: od mašte do stvarnosti* // Geografski horizont : [stručno-metodički časopis za nastavu geografije]. 46 (2000), 1/2 ; str. 7-31.
- MATAS, M. (2010.): *Krš Hrvatske – geografski pregled i značenje*, Geografsko društvo Split.
- Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske (1997.): Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, zavod za prostorno planiranje, Zagreb.
- Strategija razvoja ruralnog turizma Splitsko-dalmatinske Županije – Konačni izvještaj (2009.): Horwath i Horwath Consulting Zagreb, d.o.o. Grand Centar, Petra Hektorovića 2, 10000 Zagreb.

Zdravko Živković

RURAL TOURISM IN EASTERN PART OF UNEŠIĆ MUNICIPALITY – ASSUMPTIONS AND POSSIBILITIES

SUMMARY

The author discusses general facts regarding rural tourism and analyzes the possibilities for its development in eastern parts of Unešić Municipality, i.e. in the following settlements: Čvrljevo, Utoře Gornje and Vinovo Gornje. Consequently, the author briefly discusses natural geographic features of that area, i.e. relief, geologic, climatic, vegetational and hydrographic features, and demographic features, which are an important factor for the development of rural tourism.

Particular attention was given to specific traditional architecture of that area and it is emphasized that it is ranked among the greatest and the most preserved in the Republic of Croatia. The architecture is, to a great extent, the reflection of relief and geologic features of the area, but also of architectural skills of the local people and their economic possibilities. In that view, it is important to mention the combination of one-floor house with outside kitchen or house with a hearth.

Some of the attractive factors of tourism is clean air mixed with the scents of medicinal herbs (sage, mountain germander, common heather, wild thyme, mint, dwarf everlast, etc.), traditional cuisine and dishes, good traffic connections, traditional way of life, etc.

The author emphasizes that development of rural tourism in the above-mentioned settlements should be based on previous experiences of the neighboring and certain distant areas. There is also a need for planned and gradual development, and all the interventions that must be done (restoration of old stone houses) have to be adjusted to modern tourist offer), but they also have to favor traditional materials, and focus on more quality water supply, restoration of roads that lead toward the attractive locations, and restoration of collapsed dry-stone walls, etc.

Key words: tourism, Zagora, Unešić, attractive factors

Nedjeljko Marinov

Osnovna škola Primošten, 22202 Primošten

e-mail: nedjeljko.marinov@skole.hr

ŠKOLSKE PRILIKE KAO ODRAZ DEMOGRAFSKOG STANJA U SPLITSKOJ ZAGORI

SAŽETAK

U prilogu je obrađena problematika škola i školske mreže na prostoru Splitske zagore, a koja je usko povezana s negativnim gospodarskim i demografskim trendovima tog prostora. Autor ističe kako je brzom depopulacijom prostora Splitske zagore u posljednjih pedesetak godina, a posebno zbog iseljavanja reproduktivno najspobnijih skupina stanovništva utjecalo i na ubrzano smanjivanje učeničke populacije. To potvrđuju i statističkim pokazatelji po kojima je na prostoru Splitske zagore 1975. godine djelovalo 38 osnovnih škola sa 169 razrednih odjela i 3418 učenika ili u prosjeku 20 učenika po razrednom odjelu. Godine 2010. na navedenom prostoru djelovalo je samo 8 osnovnih škola koje je pohađalo 1470 učenika raspoređenih u 86 razrednih odjela ili u prosjeku 13 učenika po razrednom odjelu. Autor naglašava kako zatvaranje škole bez obzira na tzv. «racionalizaciju mreže» nije dobro dodajući kako je i to jedan od razloga iseljavanja obitelji sa školskom djecom iz sela u Zagori. U zaključku ističe kako bi država i jedinice lokalne uprave i samouprave otvaranjem novih radnih mjesta ili mogućnosti zaposlenje trebala utjecati na zadržavanje lokalnog i doseljavanje mlađih obitelji sa školskom djecom iz susjednih ili udaljenijih prostora, što bi bilo jedno od rješenja postojećih demografskih i gospodarskih problema.

Ključne riječi: Zagora, depopulacija, osnovne škole, školska mreža, učenici razredni odjeli.

Napuštene i zapuštene školske zgrade na području općina splitske Zagore: Dugopolje, Klis, Lećevica, Muć, Prgomet i Primorski Dolac najbolji su svjedoci intenziteta negativnih demogeografskih kretanja u naseljima promatranoga područja. Depopulacija je posljedica procesa koji su započeli u vrijeme agrarne prenaseljenosti. Litoralizacija, industrijalizacija i urbanizacija potaknute neriješenim statusom poljoprivrede i poljoprivrednika uz izostanak komunalne opremljenosti u većini naselja generiraju nepovoljna demogeografska kretanja.

Zapošljavanje u ekstenzivnim industrijskim pogonima susjednih centara: Kaštela, Split, Solin i Trogir poljoprivredno stanovništvo pretvara u industrij-

ske radnike koji dnevno migriraju na relaciji mjesto stanovanja – mjesto rada. Pozitivni učinci novih gospodarskih prilika su u prvom redu veća materijalna sigurnost s obzirom na prihode izvan poljoprivrede i izmijenjen izgled stanova u naseljima splitske Zagore. Poljoprivredno zemljište gubi nekadašnji značaj jedinog izvora preživljavanja. Gospodarskim jačanjem obitelji grade nove kuće na površinama koje su do tada bile svetinja. Poljoprivredne se površine pretvaraju u građevinske sa svim posljedicama koje će to uzrokovati.

Dnevni migranti sve češće ušteđevinom kupuju jeftino poljoprivredno zemljište nadomak mjesta rada (Kaštela, Solin) i vremenom grade novi dom u kojemu najprije stanuju povremeno kao samci, a u trenutku kada djeca završavaju osnovno školovanje cijele se obitelji preseljavaju. Novoizgrađene kuće na područjima centara rada nemaju komunalnu opremljenost (put, voda, kanalizacija i dr.) što otvara nove probleme u uređenju gradova Solin, Split, Trogir i posebno Kaštela.

Odlazak najvitalnijeg dijela stanovništva naselja splitske Zagore rezultira depopulacijom koja će vremenom urušiti demografsku strukturu – dobnu i spolnu. Sve će se to odraziti na izgled prostora, a neobrađene poljoprivredne površine, napuštene i urušene kuće najozbiljnije upozoravaju na intenzitet i širinu procesa.

Splitska Zagora je sve do 1984. godine bila dio jedinstvene općine Split. Od 1984. godine područje splitske Zagore dijele općine Kaštela i Solin. Prvom upravno-teritorijalnom podjelom u Republici Hrvatskoj od 1992. godine utemeljene su općine: Klis, Muć i Kaštelanska zagora sa sjedištem u Lećevici.¹

Zakonom o izmjenama područja županija, gradova i općina izvršen je novi ustroj s općinama Dugopolje, Klis, Muć, Lećevica, Prgomet i Primorski Dolac.² Naselja općina splitske Zagore obilježava depopulacija kao osnovni demografski proces (tablica 1.)

Rast ukupnoga broja stanovnika u navedenom razdoblju zabilježen je jedino u Općini Klis, s indeksom promjene 107,7 i stopom oko 4%. Središnje naselje, Klis ne pripada zagorskom prostoru, a 2001. godine u sjedištu općine živjelo je 58,6% stanovnika općine Klis. Osam naselja splitske zagore koja teritorijalno pripadaju općini Klis činila su 41,4% stanovništva. Tijekom dvadesetogodišnjega razdoblja (1981.-2001.) samo je područje općine Klis bilježilo kontinuirani porast (vidjeti tabl. 2).

Općina Dugopolje imala je pad ukupnoga broja stanovnika tijekom razdoblja 1981.-2001. godine uz indeks promjene od 99,3 po prosječnoj godišnjoj stopi od -0,43%. Posljednje međupopisno razdoblje dvadesetoga stolje-

¹ Zakon područjima županija, gradova i općina u RH, NN 90/92.

² Zakon o područjima županija, gradova i općina u RH, NN 10/97.

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika u općinama splitske Zagore (1981.-2001.)

OPĆINA	1981.	1991.	2001.	2001./1981.	God. stopa (%)
Dugopolje	3.142	3.075	3.120	99,3	-0,43
Klis	4.055	4.241	4.367	107,7	3,98
Lećevica	1.570	1.041	740	47,1	-26,43
Muč	5.887	4.676	4.074	69,2	-15,40
Primorski Dolac	1.196	999	839	70,2	-14,92
Prgomet	1.234	1.078	797	64,6	-17,71
UKUPNO:	17.084	15.110	13.937	81,6	-9,21

Izvor: Hrženjak, J., Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj, Informator, Zagreb, 1993. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., DZS, Zagreb.

Tablica 2. Stanovništvo središnjeg naselja u odnosu na ukupno stanovništvo općina splitske Zagore 2001. godine

OPĆINA	Središnje naselje	Ostala naselja	Udio središnjeg naselja (%)
Dugopolje	2.674	446	85,7
Klis	2.557	1.810	58,6
Lećevica	252	488	34,1
Muč	570	3.504	14,0
Primorski Dolac	839	839	100,0
Prgomet	132	665	16,6
UKUPNO:	7024	7752	47,5

Izvor: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., DZS, Zagreb.

ća (1991.-2001.) obilježavao je rast ukupnoga broja stanovnika općine po stopi od 1,45%. Funkcije općinskog središta povoljno su se odrazile na Dugopolje kao središnje naselje u kojemu je 2001. godine živjelo 85,7% stanovnika općine. U ostala tri naselja živjelo je 14,3% stanovnika. Koncentracija stanovništva i mjesta rada odražava se u jednostavnijem rješavanju problema komunalnog opremanja stanova i ostvarenje urbanih preduvjeta za život stanovništva u općini Dugopolje.

Općine Lećevica, Prgomet, Muć i Primorski Dolac imaju obilježja depopulacijskih općina tijekom čitavoga razdoblja 1981.-2001. godine. Lećevica je općina s najnepovoljnijim kretanjem ukupnoga broja stanovnika uz indeks promjene (1981.-2001.) od 47,1% uz stopu -26,43%. Središnje naselje je 2001. godine imalo je 252 stanovnika, odnosno 34,1% stanovništva općine. Prgomet i Muć su općine koje uz depopulaciju imaju najmanji udio središnjeg naselja u ukupnome broju stanovnika. Naselje Prgomet čini 16,6% stanovništva općine Prgomet, Indeks promjene (1981.-2001.) za općinu Prgomet bio je 64,6, a godišnja stopa iznosila je -17,71%.

Donji Muć imao je 14,0% stanovništva općine Muć. Indeks promjene za općinu Muć iznosio je 69,2 po godišnjoj stopi od -15,40%. Uz sve navedeno općina Muć ima dodatne teškoće jer je to općina s površinom od 220 km², a stanovništvo općine živi u 17 naselja.

Općina Lećevica imala je indeks promjene od 70,2 i smanjenje ukupnoga broja stanovnika po stopi -17,52%.

Nepovoljna demografska kretanja odražavaju se i u promjeni veličine prosječnog domaćinstva u naseljima općina splitske Zagore (tablica 3).

Tablica 3. Kretanje veličine prosječnog domaćinstva općina splitske Zagore (1981.-2001.)

OPĆINA	1981.	1991.	2001.
Dugopolje	4,10	3,80	3,40
Klis	3,43	3,36	3,27
Lećevica	4,25	2,81	2,28
Muć	3,74	3,36	2,86
Primorski Dolac	3,39	3,65	3,25
Prgomet	3,38	2,81	2,63

Izvor: Kao za Tabl. 1.

Početak promatranoga razdoblja (1981.) općine Lećevica i Dugopolje imale su najveća prosječna domaćinstva, Lećevica sa 4,25 i Dugopolje sa 4,1 članom. Prosječna domaćinstva u općinama Klis, Prgomet i Primorski Dolac bila su s manje od 3,5 člana po domaćinstvu. Nešto povoljnije stanje obilježavalo je naselja općine Muć s prosječnim domaćinstvom od 3,74 člana. Domaćinstva s jednim i dva člana potvrđuju nepovoljnu strukturu stanovništva po naseljima. Općina Dugopolje ima najpovoljniju strukturu s obzirom na veličinu domaćinstva. Domaćinstva s jednim članom čine 17,1%, a s dva člana 19,4% domaćinstava općine. Općina Klis s jednim članom ima 17,7% domaćinstava, a ona s dva člana čine 21,6% domaćinstava. Primorski Dolac ima 24,0% domaćinstava s jednim članom i 23,3% domaćinstava s dva člana. Muć je općina u kojoj 29,4% domaćinstava ima jednog člana, a 23,5% ima dva člana. Općina Prgomet ima 31,0% domaćinstava s jednim članom, a s dva člana je 33,0% domaćinstava. Lećevica je općina sa 68,9% domaćinstava u kojima živi jedan ili dva člana (37,1% s jednim članom i 31,7% s dva člana).

Pokazatelji demografske strukture po dobi i spolu jasno potvrđuju da je glavno obilježje naselja općina splitske Zagore – Lećevica, Muć, Prgomet i Primorski Dolac depopulacija, a za ovaj rad se to nastojalo potvrditi u smanjenju broja učenika u školama promatranoga područja. Da bi se naglasio intenzitet depopulacije i starenja naselja splitske Zagore, daje se pregled broja učenika i škola koje su djelovale 1975. godine (Tabl. 4 i 5, Sl. 1.).

Tablica 4. Broj učenika i razrednih odjela po matičnim i područnim školama splitske Zagore 1975.

Škola	Broj učenika:	Broj odjela:	Razreda:
OŠ Petra Kružića ¹ Klis	483	34	1.-8.
PŠ. Broćanac (1992)	16	1	1.-4.
PŠ. Gizdovac (1991)	15	1	1.-4.
PK. Klis-Grlo (1991)	8	1	1.-4.
PŠ. Klis-Kosa	16	1	1.-4.
PŠ. Konjsko	20	1	1.-4.
PŠ. Koprivno (1994)	30	2	1.-4.
PŠ. Prugovo	112	7	1.-8.
OŠ Lečevica ²	542	25	1.-8.
PŠ. Brštanovo ^{2a}	119	8	1.-8.
PŠ. Divojevići	29	2	1.-6.
PŠ. Dugobabe (1991)	57	3	1.-8.
PŠ. Kladnjice	114	4	1.-8.
PŠ. Korušće (1991)	21	1	1.-4.
PŠ. Uble	22	2	1.-4.
PŠ. Vučevica (1991)	10	1	1.-4.
OŠ Kneza Branimira ³ Muć	278	13	1.-8.
PŠ. Gornji Muć	41	2	1.-4.
PŠ. Neorić-Sutina ⁴	3156	14	1.-8.
PŠ. Zelovo	28	2	1.-4.
OŠ Prgomet ⁵	282	18	1.-8.
PŠ. Bogdanovići donji	79	6	1.-8.
PŠ. Bogdanovići gornji	27	2	1.-4.
PŠ. Labin	26	2	1.-4.
PŠ. Prim Dolac Gornji	22	2	1.-4.
PŠ. Trolokve	15	1	1.-4.
OŠ Primorski Dolac ⁶	176	8	1.-8.
OŠ Braće Radić ⁷ Vrba	751	36	1.-8.
PŠ. Bračević (1990)	46	2	1.-4.
PŠ. Crivac	75	4	1.-4.
PŠ. Ogorje Donje	192	9	1.-8.
PŠ. Ogorje Gornje (1986)	51	3	1.-4.
PŠ. Postinje Donje (1981)	23	2	1.-4.
PŠ. Pribude (1990)	45	2	1.-4.
PŠ. Radunić (1985)	20	2	1.-4.
PŠ. Ramljane	56	3	1.-4.
OŠ Dugopolje	591	21	1.-8.
PŠ. Kotlenice	23	1	1.-4.

¹ do 1992. godine škola je djelovala pod imenom OŠ Kajo Gizdić² do 1992. godine škola je djelovala kao matična, a od 1. rujna 1992. kao P. škola OŠ Ostrog^{2a} Brštanovo je od 1992. godine PŠ. OŠ Kneza Branimira Muć³ do 1992. godine škola je djelovala po nazivom OŠ 12. januar⁴ do 1992. godine škola je djelovala pod nazivom I. rujan⁵ do 1993. godine škola je djelovala kao matična škola, a od tada kao područna škola OŠ prof. Filipa Lukasa, Kaštel Stari⁶ škola je do 1992. djelovala pod nazivom OŠ Naša krila⁷ do 1992. godine škola je djelovala po nazivom OŠ Ante Miletića

Izvor: Marinov, N., 175 godina školstva u Muću, Zbornik o Zagori, 6, Općina Muć, Muć, 2002. te *Odgovj i osnovno obrazovanje u Dalmaciji*, Školski vjesnik, Split, 1975.

Tablica 5. Ukupan broj učenika osnovnih škola splitske Zagore 1975. godine

Škola	Broj učenika:	Broj odjela:	Razreda:
Dugopolje	591	21	1.-8.
Petra Kružića Klis	483	34	1.-8.
Lečevica	542	25	1.-8.
Kneza Branimira Muć	278	13	1.-8.
Neorić-Sutina	315	14	1.-8.
Prgomet	282	18	1.-8.
Primorski Dolac	176	8	1.-8.
Braće Radić Vrba	751	36	1.-8.
Ukupno:	3.418	169	

Izvor: Kao za tabl. 4.

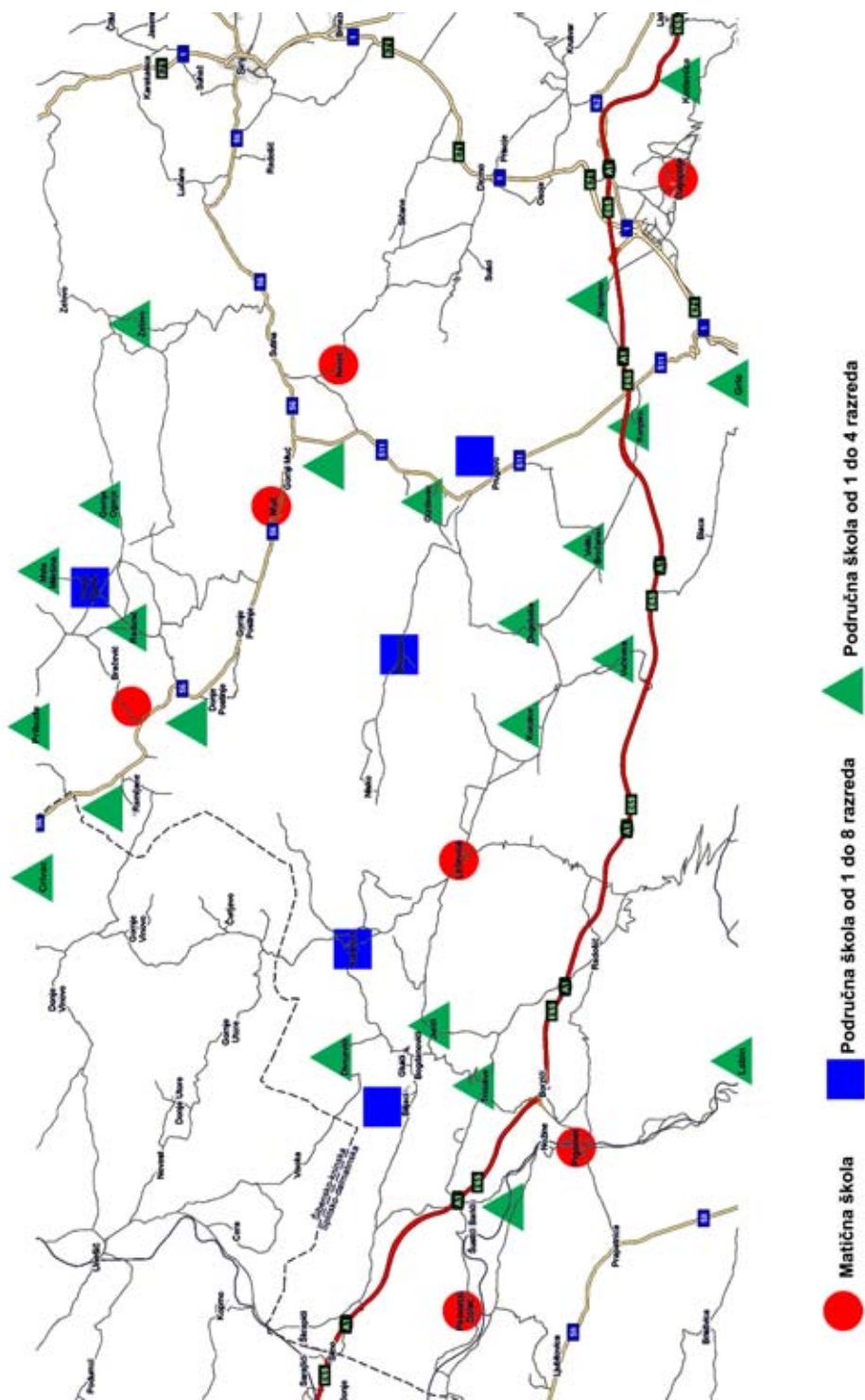
Depopulacijski trend u općinama splitske Zagore dodatno je potaknut zbivanjima devedesetih godina prošloga stoljeća. Domovinski rat i posljedice tranzicije narušavaju dobno-spolnu strukturu što se posebno nepovoljno odražava na ženidbeno-udajnom kontingentu stanovništva (20-29 godina), a sve to dovodi do smanjivanja stope rađanja i vodi u prirodnu depopulaciju. Negativne posljedice demografskih kretanja iz osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća oslikavaju se u sve manjem broju polaznika osnovnih škola splitske Zagore, što se odražava zatvaranjem najprije područnih škola, a zatim i gubitkom statusa matičnih škola (OŠ Lečevica – 1992.) i OŠ Prgomet – 1993.). Kartogram, sl. 2 prikazuje škole – matične, područne osmorazredne i područne četverorazredne 1990. godine, odnosno kartogram, sl. 3 prikazuje stanje škola splitske Zagore 2010. godine. Broj učenika se smanjio od 3418 učenika raspoređenih u 169 razrednih odjela (1975. godina) na 1103 učenika, 86 razrednih odjela (2010. godine, Tabl. 6). Prosječna veličina razrednog odjela iz 1975. godine oko 20 učenika po odjelu 1990. smanjila se na oko 13 učenika u odjelu 2010. godine.

Tablica 6. Kretanje broja učenika i razrednih odjela po školama splitske Zagore (1990.-2010.)

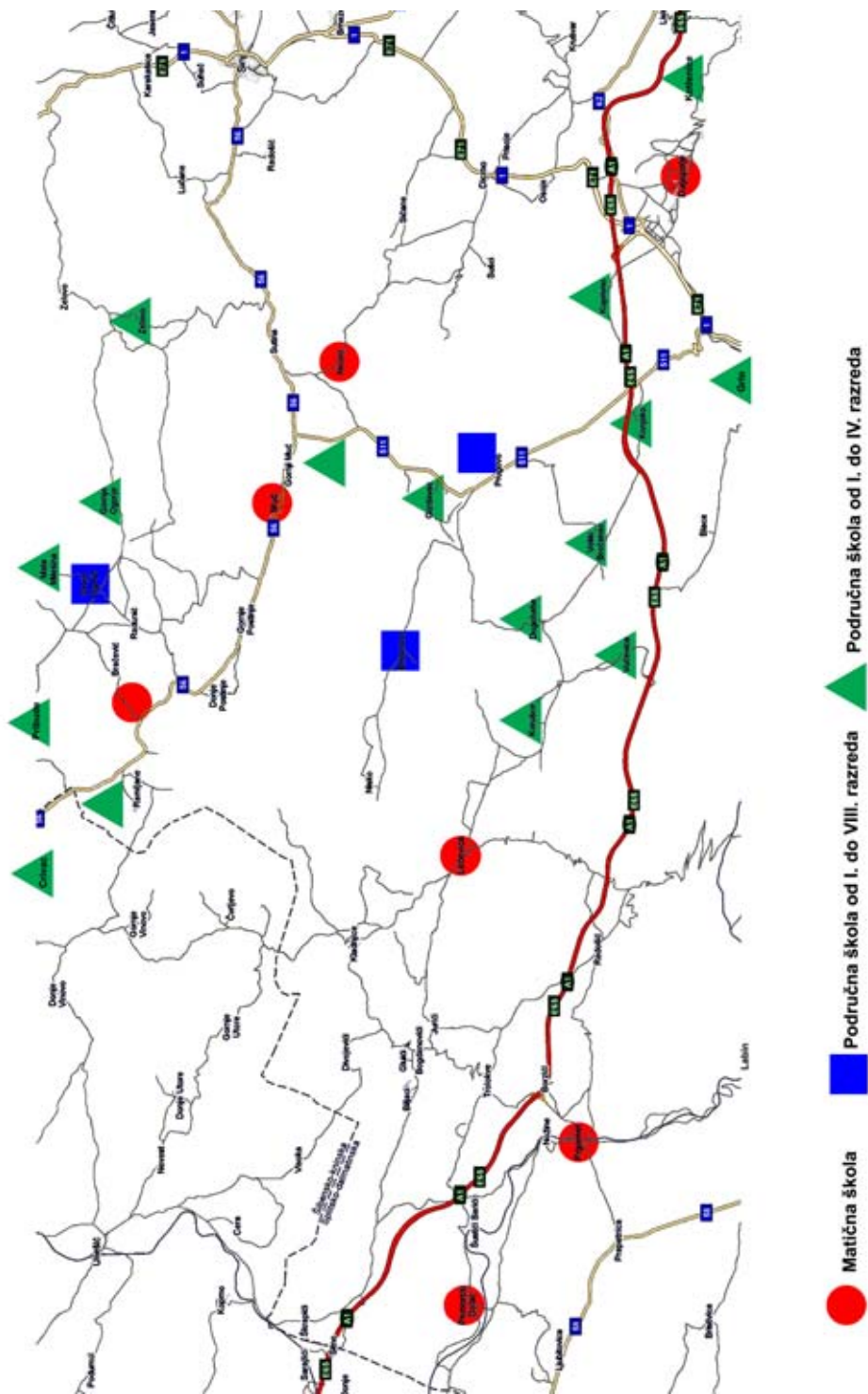
OSNOVNA ŠKOLA	1990.		2000.		2010.	
	Uč.	Odj.	Uč.	Odj.	Uč.	Odj.
Dugopolje	319	17	338	17	321	16
Petra Kružića Klis	351	22	326	19	357	19
Ostrog PŠ. Lečevica	62	6	17	3	10	2
Kneza Branimira Muć	261	17	164	15	126	15
Neorić-Sutina	137	9	134	8	101	8
Prof. Filipa Lukasa PŠ. Prgomet	54	6	34	6	25	5
Primorski Dolac	155	8	99	8	84	8
Braće Radić Vrba	231	18	126	14	79	13
Ukupno:	1.470	103	1.238	90	1.103	86

Izvor: Ljetopis Osnovne škole Dugopolje, OŠ Petra Kružića, Klis, OŠ Neorić-Sutina, OŠ kneza Branimira, OŠ braće Radić, OŠ Prgomet (za 1990.), OŠ Lečevica (za 1990.), OŠ Ostrog (za 2000. i 2010. – Lečevica), OŠ prof. Filipa Lukasa, K. Stari (za 2000. i 2010. – Prgomet), OŠ Primorski Dolac

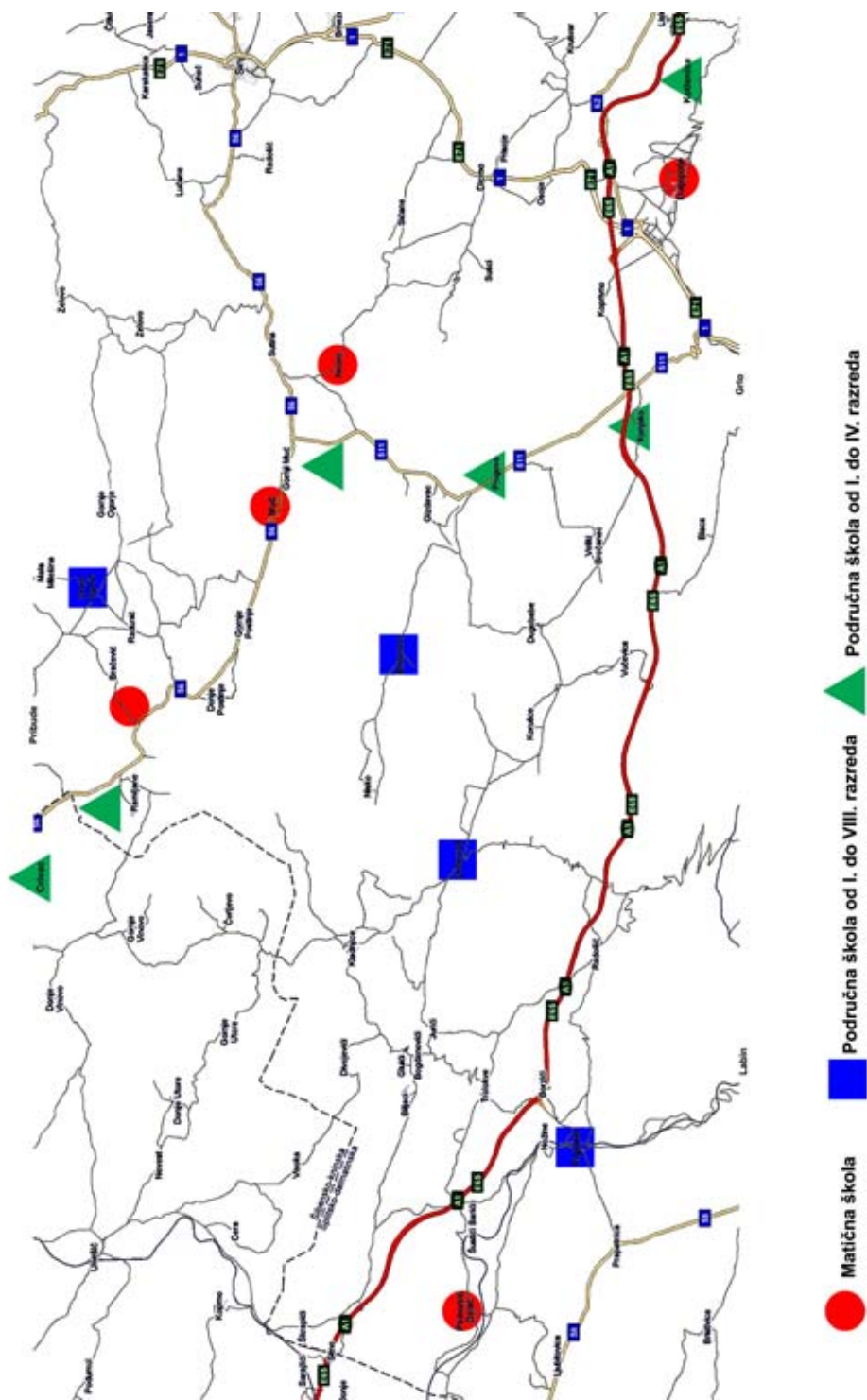
Slika 1. Škole splitske Zagore 1975.

Slika 2. Škole splitske Zagore 1990.

Slika 3. Škole splitske Zagore 2010.

Donošenje programa i mjera demografske i gospodarske obnove u naseljima i općinama splitske Zagore mora uvažavati prirodne, geografske, gospodarske i demografske čimbenike. Usporedbom polaznika različitih razina obrazovanja s ukupnim brojem stanovništva uočavaju se posebnosti ovoga kraja. Osnovci su 2001. godine predstavljali 9,53% stanovništva Hrvatske i 10,4% stanovništva Splitsko-dalmatinske županije. Među općinama splitske Zagore najveći udio u ukupnom stanovništvu imali su osnovci općina Dugopolje (11,0%), Klis (10,90%) i Muć (9,20%). Kod ostalih općina stanje je bilo nepovoljnije. Osnovci su predstavljali 7,15% ukupnoga stanovništva općine Primorski Dolac. Lećevecica (4,60%) i Prgomet (4,39%) imale su najmanji udio osnovaca u ukupnom stanovništvu općina.

Dodatni pokazatelj je broj srednjoškolaca i studenata u ukupnom stanovništvu. Na razini Hrvatske srednjoškolci su 2001. godine predstavljali 4,46% ukupnoga stanovništva, a studenti 3,74%. Splitsko-dalmatinska županija imala je još povoljniju strukturu, jer su srednjoškolci u ukupnom stanovništvu sudjelovali sa 4,79%, a studenti 4,72%. Općine Dugopolje (4,78%), Klis (4,24%) i Muć (4,22%) imale su najveći udio srednjoškolaca u ukupnom stanovništvu. Općina Primorski Dolac u nešto je nepovoljnijem stanju s 3,81% srednjoškolaca u odnosu na ukupno stanovništvo. Lećevecica (2,70%) i Prgomet (2,63%) su općine s najmanjim udjelom ove skupine u ukupnom broju stanovnika.

Hrvatska je 2001. godine ima 3,74% studenata u ukupnom broju stanovnika. Županija je imala znatno povoljniji odnos sa 4,72% studenata u odnosu na ukupno stanovništvo. Prema očekivanju najpovoljniji odnos broja studenata i ukupnoga broja stanovnika imale su općine Klis sa 2,72% i Dugopolje sa 2,28%. Ostale općine imale su još nepovoljnije stanje (Općine Prgomet s 1,13%, Lećevecica s 1,08%, Primorski Dolac 0,72% i Muć 0,71% studenata u odnosu na ukupno stanovništvo).

Najvišu raznu obrazovanja na poslijediplomskim studijima stjecalo je 0,33% stanovništva Hrvatske, 0,30% stanovništva Splitsko-dalmatinske županije te 0,14% stanovnika općine Klis, 0,13% stanovnika općine Prgomet, 0,12% stanovnika općine Primorski Dolac, 0,06% stanovnika Dugopolja i 0,02% stanovnika općine Muć. Općina Lećevecica nije imala ni jednog polaznika poslijediplomskih studija (Tabl. 7).

Narušene demografske strukture stanovništva općina splitske Zagore otežavaju programe mjera za stabiliziranje demografskog stanja i mogućih mjera gospodarskog oporavka. Najnepovoljnije demografske prilike imaju općine Prgomet i Lećevecica. To su općine koje su tijekom prošloga stoljeća imale svoje matične škole, a od početka devedesetih godina prošloga stoljeća djeluju kao područne škole, Lećevecica je od 1992. godine područna škola Osnovne škole Ostrog, Kaštel Lukšić, a Prgomet je od 1993. godine područna škola OŠ

Tablica 7: Stanovništvo prema pohađanju škole (apsolutno) i udio u ukupnom stanovništvu (%) 2001. godine

Škole Upravno teritorijalna jedinica	Osnovna škola		Srednja škola		Studenti		Poslijediplomski	
	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	% od uk. Stan.
Hrvatska	423.012	9,53	197.885	4,46	165.811	3,74	14.863	0,33
Split-dal. Župan.	48 230	10,4	22.193	4,79	21.864	4,72	1.373	0,30
Dugopolje	342	11,0	149	4,78	71	2,28	2	0,06
Klis	476	10,90	185	4,24	119	2,72	6	0,14
Lećevecica	34	4,60	20	2,70	8	1,08	0	0,00
Muč	375	9,20	172	4,22	29	0,71	1	0,02
Prgomet	35	4,39	21	2,63	9	1,13	1	0,13
Primorski Dolac	60	7,15	32	3,81	6	0,72	1	0,12

Izvor: kao za tablicu 2.

prof. Filipa Lukasa iz Kaštel Staroga. Primorski Dolac je zadržao matičnu školu koja bi zbog sve manjeg broja učenika u dogledno vrijeme mogla postati područnom školom. Područje općine Muć je područje s tri matične škole koje su 2010. godine imale ukupno 306 učenika u 36 razrednih odjela. Iz navedenoga se uočava da je prosječni razredni odjel imao 8,5 učenika sa svim prednostima i nedostacima pedagoškog i socijalnog odrastanja mladih u naseljima toga dijela splitske Zagore. Opravdanost zadržavanja aktualne mreže škola može se braniti nastojanjima zadržavanja sadašnjeg stanovništva, stvaranja preduvjeta za novo stanovništvo, ali broj učenika otvara niz drugih pitanja, a sve u skladu s aktualnim društveno-gospodarskim prilikama u zemlji.

ZAKLJUČAK

Državna i lokalna politika posebnim bi mjerama trebala poticati doseljavanje mladih obitelji i zadržavanje mladoga stanovništva kako bi stvorila nove pretpostavke življenja i gospodarskih aktivnosti u splitskoj Zagori. Narušene demografske strukture predstavljaju osnovni problem u provođenju svih mogućih mjera. Primjer je u prvom redu općina Dugopolje koja stabilizira demografska kretanja, razvija gospodarstvo i stvara pretpostavke budućega demografskog i gospodarskog rasta.

IZVORI I LITERATURA:

- FRIGANOVIĆ, M., A., (1990.): *Demografija*, Školska knjiga, Zagreb.
- HRŽENJAK, J., (1993.): *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, Informator, Zagreb.
- KLEMENČIĆ, M., (1990.): *Postupak vrednovanja dobnog sastava stanovništva*, Radovi Geografskog odjela PMF-a, 25, 73-80
- KUŽIĆ, K., (1997.): *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug, Split.
- LIVADA, S., (1988.): *Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi*, Sociologija sela, 87-90, 3-14
- Ljetopis OŠ Braće Radić, Vrba
- Ljetopis OŠ Dugopolje
- Ljetopis OŠ kneza Branimira, Muć
- Ljetopis OŠ Lečevica
- Ljetopis OŠ Neorić-Sutina, Neorić
- Ljetopis OŠ Ostrog, Kaštel Lukšić
- Ljetopis OŠ Petra Kružića, Klis
- Ljetopis OŠ Prgomet
- Ljetopis OŠ Primorski Dolac
- Ljetopis OŠ prof. Filipa Lukasa, Kaštel Stari
- MARINOV, N., (1999.): *Gospodarske i društvene perspektive Općine Muć*, Zbornik o Zagori, Knjiga o Muću, Općina Muć.
- MARINOV, N., (2000.): *Suvremene demogeografske značajke i procesi u srednjodalmatinskoj zagori: Primjer općine Muć*, Magistarski rad, Geografski odjel PMF-a, Zagreb.
- MARINOV, N., (2002.): *175 godina školstva u Muću*, Zbornik o Zagori, Općina Muć.
- MATAS, M., (1993.): *Mučko-lečevački prostor*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.
- MENDRAS, H., (1978.): *Budućnost seoskih društava u industrijskom društvu*, Sociologija sela, 61-62, 121-132
- NEJAŠMIĆ, I., (1991.): *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje i izgledi*, Globus, Zagreb.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., DZS, Zagreb
- TADIN, M., (1999.): *Iz prošlosti Muća*, Zbornik o Zagori, Knjiga o Muću, Općina Muć.
- VOJNOVIĆ, F., (1996.): *Populacijska polarizacija Dalmacije*, Zbornik radova 1. HGK, Hrvatsko geografsko društvo, 287-298

Nedjeljko Marinov

EDUCATIONAL SITUATION AS THE REFLECTION OF DEMOGRAPHIC SITUATION IN SPLIT ZAGORA

SUMMARY

The paper deals with the issue of schools and school network in Split Zagora, which is closely related to negative economic and demographic trends in this area. The author emphasizes that rapid depopulation of Split Zagora in the last fifteen years, particularly emigration of fertile population cohorts, has affected the decrease of student population. This is confirmed by statistical indicators according to which there were 38 elementary schools with 169 classes and 3,418 students in 1975 (on average, there were 20 students per class). On the other hand, in 2010, there were only eight elementary schools with 1,470 students divided into 86 classes (13 students per class). The author emphasizes that closure of schools, regardless of so-called “network rationalization”, is not good, because it is one of the reasons why the families with school children emigrate from villages in Zagora. At the end, the author concludes that the state and local self-government should create new jobs and thus prevent the local population from emigrating and attract young families with school children from other areas to immigrate to this area, which might be one of the responses to the existing demographic and economic problems.

Key words: Zagora, depopulation, elementary schools, school network, students, classes

Davor Gaurina

Gradski muzej Drniš, Domovinskog rata 38, 22320 Drniš

e-mail: gradski.muzej.drnis@si.t-com.hr

DRNIŠKI PRŠUT

SAŽETAK

Riječ *PRŠUT* dolazi od talijanske riječi *prosciutto* = soljen i isušen svinjski but, a njezino je podrijetlo u latinskoj složenici *per-exuctus* u značenju skroz isušen. U radu je naglašeno kako su se uzgojem svinje ljudi počeli baviti sredinom brončanog doba, a u drniškom kraju oko 1500. g. pr. Kr. Soljenje i sušenje svinjskog mesa kao način čuvanja i pripreme za naknadnu konzumaciju spominje i starogrčki pisac Homer (8. st. pr. Kr.). Veliki potrošači pečene i sušene svinjetine bili su i stari Rimljani. U to su doba u Rimu otvarane za ono vrijeme dobro uređene mesnice u kojima su radili posebni mesari.

Prvi sigurniji podatci o sušenom i dimljenom svinjskom mesu, tj. proizvodnji pršuta u šibenskom distriktu pa time i na drniškom području, spominju se u šibenskim statutima iz 14. stoljeća. Osmanlijskim osvajanjima drniškog područja došlo je do zastoja u svinjogojstvu pa time i u proizvodnji pršuta na drniškom prostoru. Povoljniji uvjeti za uzgoj svinja nastupili su mletačkim osvajanjima drniškog područja. Ipak, do većeg uzgoja svinja dolazi tek u 19. stoljeću, o čemu svjedoče i podatci da je 1840. u općini Drniš bilo 2458 svinja ili 0,24 komada po stanovniku, 1857. godine 4077 komada. No kontinuitet porasta nije nastavljen jer je u sljedećim desetljećima broj svinja naglo opadao tako da je opadala i proizvodnja pršuta bez obzira na njihovu priznatu visoku kvalitetu, o čemu svjedoči i podatak da je on, među ostalim delicijama, bio na jelovniku nai krunjenju engleske kraljice Elizabete II. 1. lipnja 1952. kao i na proslavi pedesete obljetnice njezine vladavine 2002.

Proizvodnja drniškog pršuta kao posebnog brenda za tržište započinje 1969. godine osnivanjem Poljoprivredno-industrijskog kombinata (PIK) *Petrovo polje* 1966. Početni kapaciteti Kombinata bili su 3000 komada pršuta koji su sušeni na raznim lokacijama. Naknadnom gradnjom vlastite sušare, nabavkom modernijih strojeva te kooperacijom s PIK-ovima Belje, Kruševac, Subotica i dr. broj osušenih pršuta krajem osamdesetih godina 20. st. bio je oko 23 000 komada. Idealna težina nesusušenog buta bila je 10-12 kg, što bi nakon 8 mjeseci rezultiralo pršutom od 8 kg.

Znanstvene analize rađene tom prilikom pokazale su kako mikroklimatski uvjeti drniškog prostora drniški pršut čine različitim od ostalih dalmatinskih pršuta. Za pršutarstvo osobito značenje ima bura, na koju otpada oko 50% svih vjetrova u tom prostoru. Pršut se proizvodi i u drugim mediteranskim zemljama, a uz talijanski najpoznati-

ji je španjolski, francuski i slovenski. Od navedenih jedino se francuski pršuti suše na dimu, ali razlika je i u ostatku postupka (u salamuru se dodaju mirisne trave, a nakon dimljenja pršuti se stavljaju u mošt).

Ratna pustošenja drniškog kraja početkom devedesetih godina 20. st. zahvatila su na žalost i pogone nekadašnjega PIK-a Petrovo polje, tako da je došlo i da zastoja u proizvodnji toga poznatog proizvoda. U međuvremenu se u proizvodnji i sušenje drniškog pršuta uključio veći broj privatnih domaćinstava.

Ključne riječi: Drniš, Pršut, PIK Petrovo polje, uzgoj svinja, mikroklimatski uvjeti

Europske domaće svinje potječu od europske divlje svinje (*Sus scrofaferus*) i divlje azijske svinje (*Sus vittatus*) a, pripitomljavanje počinje u mlađem kamenom dobu. O konzumaciji svinjetine u to doba imamo eksplicitne podatke iz Pokrovnika. Prema istraživanjima stručne ekipe s Rochester Institute of Technology i Gradskog muzeja Drniš na čelu s prof. ANDREWEM M. T. MOOREOM utvrđena je prisutnost kostiju svinje u ostacima hrane neolitskog čovjeka na tom lokalitetu.¹ Intenzivan uzgoj svinja počinje već sredinom brončanog doba, a u drniškom kraju to je oko 1500 g. pr. Kr.²

Soljenje i sušenje prvi je oblik čuvanja mesa od kvarenja i ujedno način pripreme za kasniju konzumaciju. Prvi poznati pisani dokument o soljenom svinjskom mesu potječe od starogrčkog pisca Homera (8. st. pr. Kr.). Najbolje nam je poznata rimska kuhinja – koja je nezamisliva bez svinjetine, a jela se najčešće pečena, ali i sušena za vrijeme glavnoga dnevnog obroka – *cena* – koji je započinjao oko 15 sati (*hora nona*), a meso se posluživalo kao glavno jelo (*prima mensae*). Rimska prostorija za kuhanje zvala se triklinij (*triclinium*). O rimskoj poljoprivredi i stočarstvu najviše doznajemo iz djela: *Liber de agre culture* (Knjiga o poljoprivredi) – MARKA PORCIJA KATONA (*Marcus Porcius Cato*) i *De re rustica* (Seoski poslovi) MARKA TERENCEIJA VARONA (*Marcus Terencius Varro*), a o kulinarstvu od MARKA GAVIJA APICIJA (*Marcus Gavius Apicius*), poznatog gurmana, koji je u doba cara Tiberija (14.-37. g.) opisao 450 rimskih recepata, od čega za pedeset jela od svinjetine.

Riječ **pršut** dolazi od talijanske riječi *prosciutto* = soljen i isušen svinjski but, a njezino podrijetlo je u latinskoj složenici *per-exuctus* u značenju skroz isušen.³ Sušenje pršuta počelo je u II. stoljeću pr. Kr. u Italiji u regiji Friuli Venezija Giulia. Rimsko osvajanje ovih prostora krajem I. stoljeća p. Kr. do-

¹ SZABO, A., 1993., str. 128., FRIGANOVIĆ, M., 1961. str. 125., MOORE, A. i dr. 2006., *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 25-34, MOORE, A., MENĐUŠIĆ, M., SMITH, J., ZANINOVIĆ, J. and PODRUG, E.: *Project »Early Farming in Dalmatia«*. Pokrovnik, 2006.

² *Privreda praistorije*: str. 10.

³ ANIĆ, V. GOLDSTEIN, I.: str. 1066.

Slika 1. Porcilaia – svinjac, rekonstrukcija uzgajališta iz rimske vile rustike

nosi i rimske običaje, a je li među njima bilo i jedenje pršuta. nemamo pouzdanih podataka. Da je rimsko sušeno meso bilo delicija slična sadašnjem drniškom pršutu, teško je vjerovati jer ga nisu sušili na dimu, već na suncu kao što Talijani i danas rade. Tu sušenu šunku zvali su *perna*. To se meso vrlo često koristilo kao vojnička hrana. Svinje su se uzgajale na velikim imanjima – latifundijama (*latus fundus*) odnosno u okviru vila rustika (*villa rustica* – gospodarski objekt na seoskom posjedu) na kojima se obično uzgajalo stotinjak svinja. Način uzgoja opisao je rimski pisac GAJ PLINIJE STARIJI (Gaius Plinius Secundus Maior), koji kaže da su se svinje klale u dobi od 1,5 do 2,5 godine,

Slika 2. Rimski reljef iz 2. st. pr. Kr. koji prikazuje rimsku mesnicu

kad bi dosezale masu od 60 do 70 kg. Razlozi su za ovakav odnos starosti i mase u prehrani, odnosno napoju kao isključivoj hrani. Donosimo rekonstrukciju *rimске svinjogojske farme*.

Prodaja svježeg i sušenog mesa u rimsko doba obavljala se u dobro uređenim mesnicama.

Rimljanima trebamo zahvaliti i za uvođenje mesara kao i glavnog oruđa za obradu mesa.

O konzumaciji svinjetine na ovom području govore nam arheološki nalazi kostiju iz Burnuma kod Kistanja, u kojima se mogao naći direktan dokaz da se rimska vojska puno koristila svinjetinom u svojoj prehrani.⁴

Slika 3. Rimski žeton za igru s prikazom pršuta

U srednjem vijeku sušeno meso imalo je vrlo važnu ulogu, ali pravog pršuta, u sadašnjem značenju te riječi, ni tada vjerojatno nije bilo. Pouzdane podatke o svinjogojstvu na dijelu dmiškog prostora imamo za nekadašnji šibenski distrikt (do Moseća) iz Statuta grada Šibenika. U 40. poglavlju Statuta pod naslovom *O cijeni svježeg i soljenog mesa prasaca i prasica*, među ostalim stoji i definicija sušenog mesa: *...svinjsko meso slano i najmanje petnaest dana sušeno na dimu...* . To meso bilo je najskuplje, a osim svinjetine sušila se i govedina, ali se meso sitnih životinja nije smjelo soliti. Cijena sušenog svinjskog mesa bila je najviša i iznosila je od 10 do 12 denara.⁵ Upotreba dima u proizvodnji pršuta je specifična razlika dalmatinskog pršuta koju prvi put nalazimo u ovoj definiciji sušenoga svinjskog mesa iz Šibenskog statuta.

⁴ CAMPEDELLI, A., 2007., STR 60-62

⁵ *Knjiga statuta zakona i reformacije grada Šibenika*: str. 53.

U VI. knjizi Statuta (poglavlje 99.) govori se o štetama koje su počinile svinje na tuđem posjedu. Kazna za takav prekršaj je pet soldi malih dinara.⁶ I u Knjizi reformacije govori se također o svinjama. Tako je 20. siječnja 1382. donesena posebna uredba – *Svatko može ubiti i raniti prasca i prasicu koju nađe u svom vrtu.*⁷

Ovi podatci nam govore o načinu uzgoja svinja, odnosno da su se svinje izgonile na pašu (žirovanje), a one bi često završile u vrtovima i uništile usjeve.

Turski period (1522.-1683. g.) značio je diskontinuitet kulturnog i privrednog razvoja te odnosa muslimana prema svinji kao odioznoj životinji, što je ostavilo traga na slabijem uzgoju svinja. Kontinuitet povijesnih podataka za drniško područje imamo od početka mletačke vlasti -1684. godine. Uvjeti života naših predaka u mletačkoj tzv. *Novoj stečevini* nisu bili osobito povoljni, osobito za stanovništvo naviklo na polunomadski način života. Novi uvjeti donosili su im puno truda, a malo koristi. Mletačka je vlast svu zemlju smatrala državnom i na nju se morala plaćati desetina. Od poljoprivrednih usjeva uzgajali su ječam, pir, raž, pšenicu i proso. Veću pozornost stanovništvo je posvećivalo stočarstvu jer od njega nije moralo davati desetinu državi. Najviše su se uzgajale ovce, ali s vremenom ih se namnožilo i previše pa se javio problem ispaše, manjak vode i velike zaraze. Osim ovaca domaćinstva su posjedovala krave, volove, konje, perad i malo svinja. Prehrana seljaka bila je jednolična i vrlo oskudna, a jeli su najviše kruha, i to od ječma, pira, a rijetko od pšenice. Osim toga pilo se mnogo mlijeka i jeli su se mliječni proizvodi i juha od ječma, prosa i raznih vrsta povrća kao i razne divlje trave. Jaja i meso se nisu često jeli jer su oni služili uglavnom za prodaju. Uzgoj kukuruza i naravno njegova upotreba u prehrani počinje tek krajem 18. stoljeća, a slično je s krumpirom. Svinje su hranjene zelenjem, spirinama (ostatcima hrane) i izvan kuće ispašom (žirovima i sakupljanjem raznih gomolja). Uzgoj svinja u drniškom kraju bio je najslabiji u današnjoj općini Promina (ustanovljena 1883. g.) koja se tada nalazila u sastavu političke općine Knin. Po podacima iz 1830. godine u devet prominentnih sela (Bogatić, Čitluk, Lukar, Matasi, Mratovo, Oklaj, Puljani, Razvođe i Suknovci) živjelo je 3568 stanovnika, a imali su samo 426 komada svinja.

Po podacima iz 1830. godine u općini Drniš uzgajalo se ukupno 1194 komada svinja, a s obzirom na to da je bilo 2354 obitelji, to bi značilo da je u prosjeku svaka druga obitelj imala jednu svinju. Drniška općina obuhvaćala je tada sljedeća sela: Otavice, Gradac, Baljke, Mirlović Polje, Čavoglave, Kljake, Umljanoviće, Ružić, Gajine, Bučić, Kričke (Gornje i Donje), Moseć, Sedramić, Bogetić, Karalić, Širitovci, Kaočine, Drinovci i Nos (Kalici), Ključ, Brištane,

⁶ Isto, str. 200.

⁷ Isto, str. 220.

Mirlović Zagora, Radonić, Pakovo selo, Pokrovnik, Ostrogašica, Planjane, Unešić, Nevest, Cera, Vinovo, Podumci, Koprno, Ljubostinje, Sitno i Žitnić.⁸

Vrlo važni događaji za drniško gospodarstvo bili su otvaranje prvog rudnika mrkog ugljena u Siveriću (baruna Rotschilda) 1834. g. te suvremene ceste Šibenik-Knin preko Drniša 1843. g. Zbog toga dolazi do ubrzanog razvoja ukupne ekonomije drniškog kraja.

U sljedećih deset godina broj svinja se udvostručio pa ih 1840. godine u općini Drniš ima 2458 komada, što je 0,24 komada po stanovniku.⁹ Valja napomenuti da se ovi podatci iako potječu iz službenog katastra trebaju uzimati s rezervom jer su prikupljeni u periodu klanja svinja.¹⁰ Svježe ili dimljeno svinjsko meso jelo se za svečane prigode ili rjeđe za vrijeme velikih sezonskih poljskih radova.

I dalje se kontinuirano povećava broj stoke pa tako i svinja, ali ipak 1857. g. od ukupnog stočnog fonda (123 928 komada) što je 6,6 komada po stanovniku, svinja je bilo 4077 komada, što je manje od 4% od ukupnoga stočnog fonda. Značajan korak u pokušaju razvoja poljodjelstva i stočarstva bio je osnivanje Ministarstva poljoprivrede pri pokrajinskoj vladi Dalmacije 1868. g. i Poljodjelskog odbora (Comizio agrario) u Drnišu 1869. godine. Općina je odboru davala 150 forint godišnje i obećala je o svom trošku nabaviti 3000 sadnica za pošumljavanje i 1000 sadnica voćaka, osnovala dva rasadnika i ustupila zemljište za uređenje uzornog gospodarstva, ali su imali velikih problema sa Zemaljskim odborom pokrajinske vlade Dalmacije i većinom lokalnih utjecajnih talijanaša.

Poljodjelski odbor postigao je značajne uspjehe, među kojima ću za ovu prigodu istaknuti sijanje stočne hrane, što je rezultiralo i povećanjem broja uzgoja svinja, te otvaranje poljodjelske škole i poljodjelske biblioteke sa 150 knjiga. Posebno valja istaknuti ponudu Ante Štrkalja, koji je Odboru ustupio livadu na kojoj se mogla urediti prostorija za uzgoj svinja uz 10 forinti godišnje takse. Na žalost, nemamo podataka da je taj plan zaživio.

Sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća počinje uvođenje željeznog pluga u poljoprivredi, prvo kod bogatijih, a tek postupno kod većine seljaka, što omogućuje dublje oranje i time bolji urod.

U idućim desetljećima dolazi ponovno do smanjenja ukupnog broja stoke pa je tako već 1880. g. na području općine Drniš bilo svega 4,5 grla stoke po stanovniku, a od toga je bilo 1536 komada svinja.¹¹ Razlozi ovoga smanjivanja

⁸ Državni arhiv Zadar, razni spisi Namjesništva, sv. 21.

⁹ FRIGANOVIĆ, M., 1961. str. 125.,

¹⁰ Isto, str. 128.

¹¹ SZABO, A., 1993., str. 45.

su vrlo loši uvjeti uzgoja bez dovoljno hrane i zdrave vode za ljude, a kamoli stoku; pretjerana usitnjenost posjeda; smanjivane slobodnih seoskih površina za ispašu; česte »gladne godine« koje su dodatno osiromašile stanovništvo, a značajan dio prisilile na iseljavanje ili zaduživanje uz lihvarske kamate koje su uništile brojna seoska domaćinstva.

Cijeli kotar Knin (u koji je spadao i Drniš) bio je bez veterinara, zbog čega su česte zaraze odnosile brojnu stoku. Vrlo važan faktor je i nedostatak domaćeg kapitala za okrupnjavanje proizvodnje, a strani kapital nije imao interesa jer su postojale velike carinske barijere i nije ni bilo značajnije proizvodnje za tržište.

Kakve su posljedice nabrojanih pojava najbolje ilustrira podatak o broju svinja u općini Drniš 1900. g. Tada je cijela općina imala ukupno samo 961 komad svinja.

Za ekonomska poboljšanja u poljoprivredi i stočarstvu osnovana je Štedionica ili seoska blagajna 17. 12. 1905. godine.

Bez obzira na ekonomsku zaostalost, drniški kraj i Krka s okolicom bili su zanimljivi svjetskim putnicima. Drniš su posjetila dva austrijska cara, i to Franjo I., 12. lipnja 1818., i Franjo Josip, 19. travnja 1875. g. Drniški gost bio je i saksonski kralj Friedrich August II. – 1838. g. ali i mnogi ugledni svjetski putnici i putopisci.

Tako ćemo spomenuti njemačkog putopisca svjetskog glasa JOHANNA GEORGA KOHLA, koji je posjetio Drniš u rujnu 1851. g. i to opisao u svom djelu *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*; Francesca Cusinija, talijanskog putopisca koji je posjetio Drniš 1840. g. i to opisao u svom djelu *La Dalmazia, le Isole Jonie e la Grecia*; engleskog egiptologa Ser Johna Gardnera Wilkinsona, koji je posjetio ovaj kraj 1844. g. i to objavio u knjizi *Dalmatia and Montenegro: with a journey to Mostar in Herzegovina*; njemačkog pisca LUDWIGA PASSARGE, koji je svoje impresije o posjetu ovim krajevima opisao u knjizi *Dalmatien und Montenegro* objavljenoj u Leipzigu 1904. g. Iako su Passargeova zapažanja o ovim krajevima i ljudima uglavnom negativno intonirana, morao je istaknuti da je njegov »razmaženi želudac« bio zadovoljen domaćom hranom. Sve navedene i brojne nenavedene putopisce je dočekala drniška gostoljubivost, a to podrazumijeva i drniški pršut.

1. lipnja 1952. na krunjenju engleske kraljice ELIZABETE II. poslužen je među ostalim delicijama i drniški pršut, a također i 2002. na proslavi pedesete godišnjice krunidbe kada su drniški pršutari na čelu s gradonačelnikom Antom Dželalijom uručili pršut. Drniški pršut dobio je i predsjednik SAD GEORG W. BUSH 2008. g.

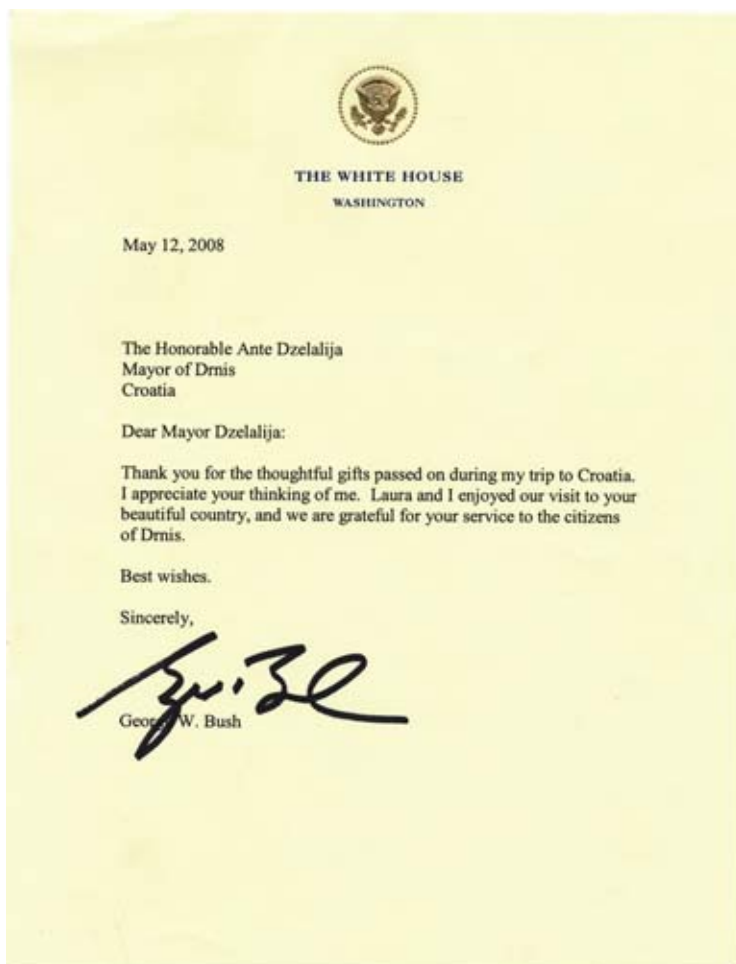
Počeci ozbiljne proizvodnje pršuta, za tržište, vezani su za početak rada Poljoprivredno industrijskog kombinata (PIK) *Petrovo polje* 1966. g., ali proizvodnja pršuta počinje 1969. g., a već iduće godine kombinat se udružio s *Mesoprometom* iz Splita. Ozbiljnom znanstvenom analizom utvrđeni su mikroklimatski uvjeti koji drniški pršut čine različitim od ostalih dalmatinskih pršuta. Drniški kraj je u neposrednoj blizini mora, ali ima vrlo specifične klimatske prilike koje imaju karakter izmijenjene mediteranske klime. To je zbog naglašenoga kontinentalnog utjecaja u Petrovu polju i na planinskim padinama koje se spuštaju prema polju. Jači mediteranski utjecaj osjeća se na prostoru Promina-Miljevci (ima maslina) i na području Drniške zagore zbog otvorenosti reljefa prema šibenskom primorju. U cjelini gledano, podneblje je uglav-

Slika 4. Zahvalnica britanske kraljice Elizabete II.

nom submediteransko, ljeti toplo (žege i suše), zime blago s obilnim jesenje-zimskim padalinama. Srednja mjesečna temperatura najhladnijeg mjeseca (siječnja) u Drnišu ne pada ispod 5 °C (u Šibeniku 6,5 °C), a srednja mjesečna temperatura najtoplijeg mjeseca (srpnja) kreće se oko 25 °C (u Šibeniku 24,2 °C). Padaline su u Drniškom kraju relativno visoke (u odnosu na Šibenik), ali nepravilno raspoređene. Najsušniji je kolovoz sa 48 mm, a najvlažniji listopad s 248 mm. Za pršutarstvo naročito značenje imaju vjetrovi. Bura je dominantan vjetar (50% svih vjetrova), a tu je i jugo. Vjetrovi prevladavaju u zimskom dijelu godine. Maestral i burin su lagani povjetarci u ljetnoj polovici godine. To su u pravilu dnevni vjetrovi. Zbog burina obično nema jutarnje rose, a maestral ublažava poslijepodnevnu vrućinu i jače se osjeća u području platoa Miljevci

Slika 5. Zahvalnica Georga W. Busha

i u prominskom kraju, koji je zaravan gotovo 140 km². Goli kamenjar opće je obilježje najvećeg dijela kraja (s iznimkom Petrova polja), ali ne smije se zanemariti i utjecaj čovjeka koji je prostor šuma sveo na najmanju površinu. Ipak uz sav negativan čovjekov rad uspjele su se očuvati izolirane šumske površine koje s prostranim kamenjarima i šikarom, submediteranskom makijom i obrađenim poljem čine u vegetacijskom pogledu tri osnovna elementa.

Snijeg je rijetka pojava i u pravilu se ne zadržava više od dva dana. Ti bogomdani uvjeti iskorišteni su za proizvodnju čuvenog drniškog pršuta.

Početni kapaciteti Kombinata bili su 3000 komada pršuta koji su sušeni na raznim lokacijama u Drnišu i okolici. Već sljedeće godine kapacitet se umnogostručio na 23 000 komada jer je proradila vlastita sušara i nabavljeni su novi strojevi. Proizvodnja pršuta u početku se zasnivala na uvezenim svinjskim butovima iz Belja, Kruševca i Subotice od svinja vrste *landras* i *belizaner*. Idealna težina nesusenog buta bila je 10-12 kg, što bi nakon 8 mjeseci rezultiralo pršutom od 8 kg.

Pršut se proizvodi i u drugim mediteranskim zemljama, a uz talijanski najpoznatiji je španjolski, francuski i slovenski. Od navedenih jedino se francuski pršuti suše na dimu, ali razlika je u ostatku postupka (u salamuru se dodaju mirisne trave, a nakon dimljenja pršuti se stavljaju u mošt).

LITERATURA

- ANIĆ, V., GOLDSTEIN, I. (2002.): *Rječnik stranih riječi*, Zagreb
- CAMPEDELLI, A. (2007.): *Rimska vojska u Burnumu*, u: Izvješće o kampanji izrade arheološke dokumentacije i arheoloških iskopavanja rimskog vojnog logora Burnum, Drniš (18. – 30. kolovoza 2006), Drniš-Šibenik-Zadar
- Knjiga statuta zakona i reformacije grada Šibenika*, Šibenik, 1982.
- Državni arhiv Zadar, razni spisi Namjesništva, sv. 21.
- FRIGANOVIĆ, M. (1961.): *Polja gornje Krke*, Zagreb
- MOORE, A., MENĐUŠIĆ, M., SMITH, J., ZANINOVIĆ, J. and PODRUG, E. (2006.): *Project »Early Farming in Dalmatia«*, Pokrovnik
- Privreda praistorije*, katalog izložbe, Vršac, 1985.
- SZABO, A. (1993.) *Pučanstvo upravnog kotara Knin u drugoj polovini 19. stoljeća*, u: Kninski zbornik, Zagreb, str. 45.
- Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. XL, 2007.

Davor Gaurina

DRNIŠ PROSCIUTTO

SUMMARY

The word prosciutto (Croatian: *pršut*) is an Italian word that signifies salted and dried pig's hind leg, and its origin is Latin – *per-exuctus*, which means completely dried. The author emphasizes that pig breeding dates back to mid-Bronze Age, and in Drniš area it occurred about 1500 B.C. Salting and drying pig meat as a way of preserving and preparing for future consummation was mentioned by the ancient Greek writer Homer (8th century B.C.). The Romans were great consumers of roasted and dried pork. At that time, well equipped butcheries were opened in Rome, and they employed particular butchers.

More reliable information regarding dried and smoked pork, i.e. prosciutto production in Šibenik District and Drniš area, can be found in Statutes of Šibenik from 14th century. Due to Ottoman conquest of Drniš area, there was a halt in pig breeding and prosciutto production in Drniš area. More favorable conditions for pig breeding occurred after the Venetian conquest of Drniš area. However, more intensive pig breeding initiated in the 19th century, which can be confirmed by the information that in 1840 there were 2,458 pigs in Drniš Municipality (0.24 pigs per inhabitant) and in 1857 4,077 pigs. However, in the following decades the number of pigs decreased rapidly, as well as the prosciutto production, regardless of its well-known high quality and the fact that it was included, among other specialties, in the menu of the dinners organized for the crowning of the Queen Elizabeth II on 1st July 1952 and the fiftieth anniversary of her rule in 2002.

Production of Drniš prosciutto as special brand for the market initiated in 1969, after the foundation of Agro-Industrial Conglomerate Petrovo polje in 1966. The initial capacity of the Conglomerate was 3,000 pieces of prosciutto that were dried on different locations. With subsequent construction of own drying plant, acquisition of modern machines and cooperation with other Conglomerates (Belje, Kruševac, Subotica, etc.) the number of dried pieces of prosciutto increased to 23,000 in late 1980s. The ideal weight of fresh hind leg was 10-12 kilograms, which would result in 8-kilogram prosciutto after eight months.

Scientific analyses conducted in that period showed that micro-climatic conditions of Drniš area make Drniš prosciutto different from other prosciutto from Dalmatia. The local wind *bura* is particularly important for prosciutto production, and it accounts for approximately 50% of all winds in that area. Prosciutto is also made in other Mediterranean countries, and besides the Italian, the most famous ones are from Spain, France and Slovenia. However, besides Croatian, only French prosciutto is dried by smoke, and the difference is also observed in the rest of the process (aromatic plants are added to souse, and after smoking the prosciutto is immersed in must). War destruction of Drniš area at the beginning of the 1990s also affected the plants of former Conglomerate Petrovo Polje, so the production of that product was stopped. Meanwhile, an increasing number of private household has engaged in production and drying Drniš prosciutto.

Key words: Drniš, prosciutto, agro-industrial conglomerate Petrovo polje, pig breeding, micro-climatic conditions

MLINICE NA VRBI – NEKAD ZNAČAJNI GOSPODARSKI OBJEKTI

SAŽETAK

Autori su koristeći katastarsku dokumentaciju, topografske karte kao i rezultate osobnih zapažanja, putujući Vrbom nizvodno i uzvodno dao kraći potamološki prikaz tog kratkog toka, malih nagiba i naglašenog fluvijalnog režima (ljeti praktički presušuje), kojeg se u literaturi češće naziva bujicom, potokom, ili torenetom nego rijekom, ali koji je i pored toga u proteklim vremenima pokretao dvadesetak mlinica, sličnih po veličini i izgledu, ali različitih po kvaliteti samljevenog brašna. Bez obzira na oskudne pisane podatke može se pretpostaviti da su mlinice na Vrbi djelovale još u doba hrvatskih narodnih vladara, kao i u naknadnim stoljećima osmanlijske, mletačke, francuske te prve i druge austrijske uprave nad ovim prostorima. U posljednjih su stotinjak godina mlinice na Vrbi bile u vlasništvu moćnijih obitelji iz: Postinja, Radunića, Ramljana, Bračevića, Kljaka i Čavoglava, tj. Kerumi, Bakovići, Odaci, Kurobase, Žmire, Tešije, Zorine, Šuljci, Matici, Prkići, Borozani i dr., a u njima su uz stanovnike spomenutih naselja mljeli i stanovnici podmosečkih sela, Nisko, Kladnjice, Čvrlevo, Vinovo i dr.

Mlinice na Vrbi kao i u ostalim dijelovima Dalmatinske zagore naglo su gubile na značenju nakon Drugoga svjetskog rata. Njih su postupno zamjenjivali mlinovi na motorni pogon, a na prestanak njihova djelovanja velik je utjecaj imalo i postupno zamiranje poljoprivredne proizvodnje u zagorskim selima općenito, koje je bilo povezano s ubrzanim iseljavanjem stanovništva iz tih sela, u drugoj polovici prošlog stoljeća, kao i razvoj trgovine tako da se u zadružnim prodavaonicama mogla kupiti dovoljna količina, prividno kvalitetnijeg brašna.

Ključne riječi: jaža, mlinice, *pomlioci*, pravo na red, ujam, Vrba

Mlinice se obično definiraju kao naprave ili uređaji za usitnjavanje materijala među kojima značajno mjesto pripada i žitaricama. Zbog toga je potpuno razumljivo da one i svojevrsni simboli života i da se mlinarstvo smatra jednim od najstarijih zanata čovječanstva.

U staro doba, dok još nije bilo mlinova u pravom smislu, žito se usitnjavalo na najrazličitije načine. Za tu svrhu moglo je poslužiti ovalno kame-

nje ili drveni valjak kojim se na iskrivljenoj dasci usitnjavalo žito. Prošlo je mnogo vremena dok su ljudi počeli služiti okruglim kamenim pločama kojima su u osnovici napravljeni žljebovi među koje je dospijevalo zrnje žitarica i usitnjavalo se.

Za pokretanje gornjeg kamena koristila se snaga ljudskih ili životinjskih mišića. U pojedinim dijelovima svijeta i u kriznim situacijama koriste se i u novijem razdoblju. Za takve naprave u većem dijelu Hrvatske rabi se naziv žrvanj, premda se to ime u pojedinim slučajevima koristi i za označavanje suvremenijih mlinica. Otud i nazivi Žrnovnica ili Žrnovo za pojedina mjesta, rječice i potoke na kojima su građene mlinice. U prostorima bogatijim vodom građene su, dakle, mlinice vodenice koje je pokretala snage vode. Prema povijesnim podacima prve su vodenice građene na prostoru Male Azije odakle su nakon rimskih osvajanja proširile su se i na području današnje Europe, a kasnije i po cijelom svijetu.

Imenice mlin i mlinica vrlo se slično piše i izgovaraju i na drugim europskim jezicima: ruski мельница, poljski mlyn, njemački Mühle, francuski moulin, latinski molinum, mađarski malom, albanski mulli itd. U našim čakavskim područjima još od 13. stoljeća uz mlin upotrebljava se i naziv malin sa značenjem mlin, vodenica, ali i mjesto gdje se melju masline (Šibenik, Istra), stoga je i razumljiva brojnost toponima vezanih za mlin i mlinicu, kao npr.: Malinska (Krki), Malino (Slavonski Brod), Malinci (Ozalj), Malinovac (Donji Miholjac), Meljan (Ivanec), Mlini kod Dubrovnika itd. Zanimljivo je da se i jedan od lijevih pritoka rijeke Cetine pokraj Hana zove Malin.

Iako se ne ističe dužinom toka, količinom vode i padom, Vrba je prema nekim podacima u proteklim razdobljima pokretala dvadesetak mlinica, vrlo sličnih po veličini i izgledu, ali različitih po kvaliteti samljevenog brašna.

O vremenu, uvjetima i načinu gradnje mlinica na Vrbi na žalost nema mnogo podataka. Ako je suditi po dostupnim podacima za mlinice na susjednoj Čikoli i nešto udaljenijoj Krki, mlinice na Vrbi bile su u vlasništvu hrvatskih velikaša Nelipića¹. O tome svjedoči i činjenica da su Nelepići u današnjim Odakovim ogradama u Viseću izgradili jaku tvrđavu Brečevo, po kojoj je kasnije dobilo ime i čitavo selo Bračević. Na prisutnost Nelipića u Bračeviću upućuje i podatak da je kralj Ljudevit Anžuvina u želji da oslabi moć hrvatskih velikaša 1345. godine pokušao Nelipićima oteti i Brečevo, pa je u tu svrhu poslao jaku vojsku pod zapovjedništvom slavonskog bana Nikole i bosanskog bana Stjepana Kotromanića.

¹ Vodenice na Krki i Čikoli bile su u vlasništvu hrvatskih velikaša Nelipića, Martinušića, Šubića i Utješinovića, a njima se u srednjem vijeku koristilo i stanovništvo Splita, Zadra, pa čak i Italije!

Slika 1. i 2. Tužni ostaci nekadašnje ljepotice i hraniteljice. Uz neminovni *zub vremena* propadanje su ubrzali i graditelji ceste prema Drnišu početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća koji nisu odveć brinuli za nekadašnje prepoznatljivje sadržaje na Vrbi. Miniranjem i teškim strojevima oštećene su skoro sve mlinice, a višak materijala je uglavnom završio u *jažama*. Naknadno se uz građevni materijal u *jažama* i na okolnim brinama završavale i sve veće količine raznovrsnog otpada.

Slika 3. Brana ili ustava na donjem dijelu jaže bliže mlinici, s četvrtastim otvorom napravljenim u većim kamenim blokovima s posebno iskopanim i dosta pravilnim žljebovima. U njih se umetala posebna daska ili *vratnica*. Ako su žljebovi bili loše napravljeni ili vratnica oštećena voda bi nekorisno otjecala. Kad bi se *jaža* napunila vratnica se podizala i voda bi kroz *badanj* odlazila do *tapuna* odakle je udarala u kašike i *vrtila* gornje mliNSko kolo.

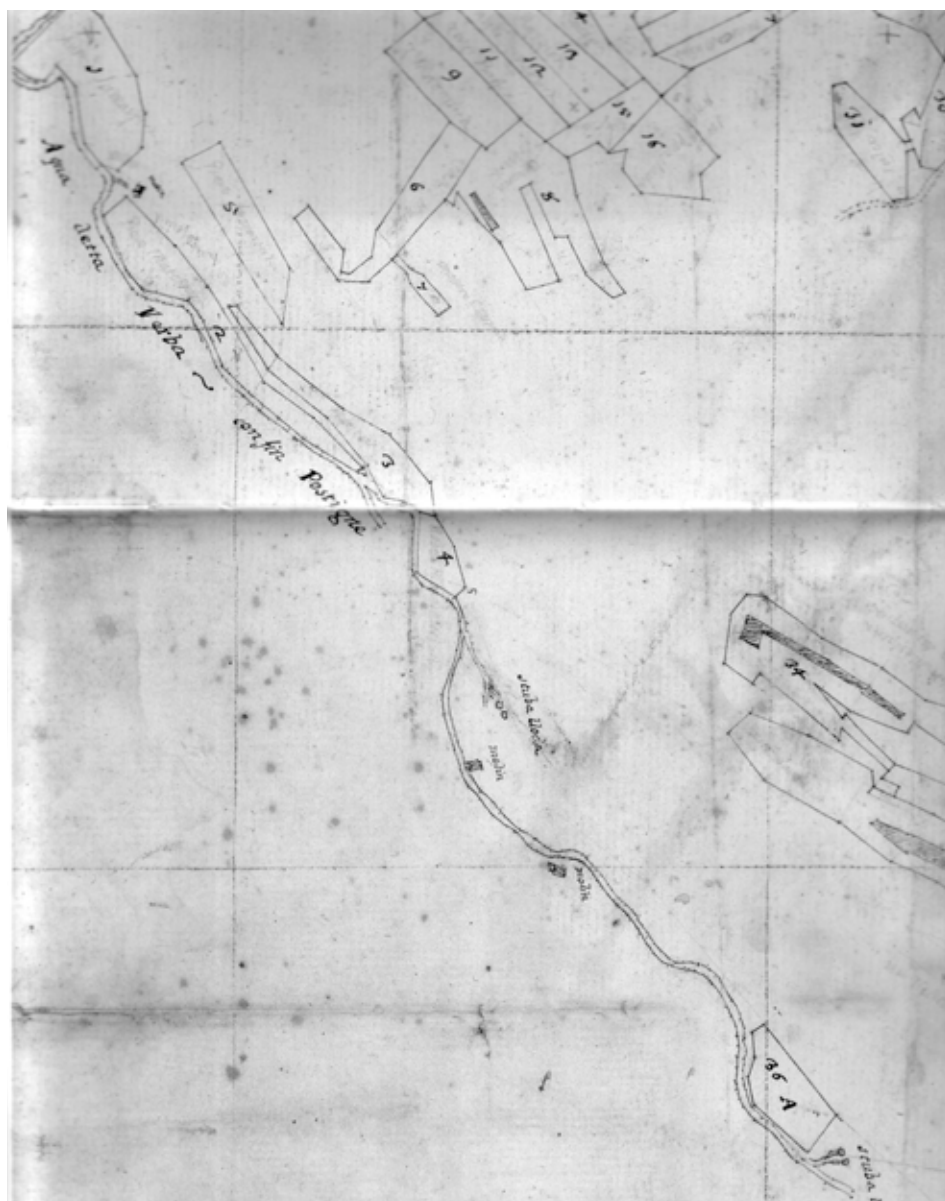
Mlinice na Vrbi radile su i u razdoblju osmanlijske vlasti. Prema defterima, odnosno popisu imovine u zagorskim selima, rađenim 1528. i 1550. godine, u Postinju je 1528. godine bio jedan mlin, u Ramljanima dva i u Raduniću jedan. Porez na mlinove iznosio je 15 akči². U popisu iz 1550. godine mlinice se ne spominju.

U pregledanom dijelu mletačkog katastra iz 1709. – 1711. godine nisu pronađeni zapisi o mlinicama na Vrbi, premda postoje oznake njihova položaja na katastarskim kartama. Oznaka za jednu mlinicu stotinjak je metara uzvodno od Stubla donjeg, druga je oznaka uz sami Stubla donji, a treća oko 400 m nizvodnije.

Podatci o mlinicama nisu pronađeni ni u objavljenim izvadcima iz biskupskih vizitacija u tim selima, premda su vjerojatno postojale, jer su stabilnije političke i gospodarske prilike tijekom 18. stoljeća pogodovale većoj proizvodnji žitarica, pa time i izgradnji mlinica. Mlečani su inače vodili strogu kontrolu o mlinicama i određivali poreze i ušur. Doneseni su i novi pravilni-

² FEHIM DŽ., SPAHO, 1985. str. 137-162. i FEHIM DŽ., SPAHO, 1986. str. 47-84.

Slika 4. Karta izvorišnog djela Vrbe

Izvor: M. Brković i dr. 2007., str. 63.

ci među kojima je bio i onaj o većim nametima na mlinice i muljače (suknare i praonice rublja) ali ne zbog poboljšanja njihova rada nego za bolje punjenje pokrajinske blagajne.

U svom radu o gospodarskom životu mućkog kraja u 19. stoljeću³ Š. PERIČIĆ, pozivajući se na izvore ili spise koji se čuvaju u Historijskom arhivu u Zadru, navodi kako je polovicom 19. stoljeća na području općine Muć bila jedna suknara i 29 mlinica za mljevenje žita, od čega ih je 20 bilo u selima oko Vrbe, tj. sedam u Bračeviću, pet u Ramljanima, tri u Crivcu, po dvije u oba Ogorja i u Postinju Donjem jedna mlinica. U objašnjenju ističe kako su neki tamošnji potoci dulji period godine imali dovoljno tekuće vode za njihovo pokretanje. Uzimajući u obzir prostorni razmještaj spomenutih sela lako je zaključiti da je većina spomenutih mlinica bila vezana za tok Vrbe. Upitna je lokacija onih dviju u Ogorju Gornjem, u kojem nema stalniji tokova nego samo povremenih bujičnih. Katastarska općina Ogorje Donje obuhvaća i naselje Radunić, te na taj način i dio desne obale rječice Vrbe.

Vlasnici mlinica na Vrbi u posljednjih stotinjak godina njihova djelovanja bile su moćnije obitelji (obiteljske zadruge). Njihovom diobom dijeljene su i mlinice, odnosno pravo njihova korištenja, koje je češće izražavano u *danima korištenja*, nego u postotnom udjelu pojedinih vlasnika. Pravo korištenja određivalo se prema *mlinarskom redu*. Pri tome se pazilo da jedan suvlasnik (češće se koristio izraz *partim* ili *biti u parti* nego suvlasnik) ne koristi uvijek iste dane u tjednu. O važnosti i poštivanju mlinarskog reda govori i podatak da se i naslijeđe, odnosno kupnja izražavalo u *danima reda u mlinici*.

Vlasništvo ili suvlasništvo u mlinici utjecalo je na ugled i materijalni status pojedinih obitelji. Postojale su procjene prema kojima je mlinica donosila više nego zemljište od pet dana oranja. Mlinarski posao nije bio posebno zanimanje ili obrt. Njega su uz ostale poljoprivredne poslove obavljali stariji članovi obitelji. Mljelo se najviše zimi kada je bilo manje poljoprivrednih radova i kada su obilnije kiše omogućavale nesmetan rad mlinica bez prekida i čekanja da se napune *jaže*.

U mlinicama na Vrbi, osim mještana Bračevića, Ramljana i drugih ogorških sela, mljeli su i stanovnici podmosećkih sela (Nisko, Kladnjice, Čvrljevo, Vinovo i dr.). Donosioci žita ili *pomlioci* iz udaljenih naselja znali su doći predvečer. Oni su uz *arare* i *vriče* (*maže*) napunjene žitom nosili i *naramak* drva kako bi ispred mlinice mogli zapaliti vatru i ogrijati se (u nekim većim mlinicama u Dalmaciji vatra se ložila u samoj mlinici na posebno napravljenim ognjištima). Ako je red bio duži, *pomlioci* su ostavljali svoje žito i naknadno prema dogovoru s mlinarom dolazili po brašno. Mljelo se kukuruz, pšenicu, je-

³ PERIČIĆ, Š., 1991. str. 205-214

čam, raž, proso, sirak i bar. Mlinaru se za njegov trud plaćao *ujam*. Ujam je bio u žitu, a iznosio je 4-5% žita ili brašna, ili dvije oke, ili oko jedan *polučak* na 100 kg samljevenog žita).

Vještinu mlinarskog posla, kao i sve ostale poslove, učio je mlađi od starijega, obično sin od oca, pa je u jednoj obitelji znalo biti mlinara u nekoliko generacija.

Obilaskom Vrbe od njezina *vrila* do ušća u Čikolu može se uočiti šesnaest ruševina nekadašnjih mlinica. Naknadnim su uvidom u Zemljišne knjige i drugu zemljišnu pravnu dokumentaciju (čuva se u općinskom sudu u Solinu) te kroz razgovor s mještanima ustanovljena i imena njihovih vlasnika ili rodova kojima su pripadale⁴.

Na katastarskoj karti Postinja Gornjeg, neposredno uz granicu s Postinjem Donjim i tridesetak metara južnije od granice s Radunićem, upisan je naziv Rudiza (ili Budiza) mliniza (s obzirom na to da u okolnim naseljima nema Rudića, moguće je pretpostaviti da se radi o Gudićevoj mlinici, to prije što u Postinju Donjem postoji prezime Gudić, tj. da su talijanski pisari prvo slovo «G» zamijenili sa slovom «R»). Ne smije se, međutim, isključiti ni mogućnost da se radi o Rozgićevoj mlinici bez obzira što se Rozgići ne spominju u austrijskom ili francuskanskom katastru. Prema izjavama kazivača Rozgići su bili jedan od Kerumovih *ereda* (nadimak za određeni broj obitelji istog potomka ili položaja u naselju).

Na Stublu odnosno KČ. 187 površine 54 km² nalaze se ostatci mlinice koju baštine: Ante i Gordan Tešija pok. Marijana koji žive u Splitu. Prema izjavama kazivača suvlasnički udio u toj mlinici imaju i Kerumi, ali to nije uknjiženo u vlasničke knjige.

Prema podacima iz Katastra u Solinu u katastarskoj općini Ogorje Donje, tj. Raduniću nalazi se i Oršulića mlinica, čiji su vlasnici Ante Oršulić pok. Bože i Ante Oršulić pok. Filipa iz Postinja Donjeg. S obzirom na sitna slova na kopiji katastarske karte i njezinu crno-bijelu tehniku, za razliku od originala, u kojem su brojevi KČ pisani u boji, nije se mogao odrediti njezin položaj.

Nizvodno od ostataka Tešijine Mlinice na KČ. 190 nalazi se Kurobasina mlinica, a kao vlasnici se navode Kurobasa Dragan pok. Josipa iz Splita, Kurobasa Miljenko pok. Josipa iz Rijeke, te Kurobasa Ljubomir pok. Ivana, iz Splita, zatim Kurobasa Vicko pok. Jure, iz Radunića.

⁴ Ovom prigodom zahvaljujemo ljubaznom osoblju Katastarskog ureda/ispostave u Solinu koje nam je ustupilo podataka o mlinicama na Vrbi, tj. brojeve katastarskih čestica, njihove površine i imena vlasnika. Usput treba naglasiti kako su se imena vlasnika pojedinih mlinica navedenih u prilogu najvjerojatnije odavno promijenila. Prestankom njihova rada (prije pedesetak godina) nestalo je i interesa za nasljedstvo pa time i upisa imena novih nasljednika.

Četvrta je mlinica u blizini škole, odnosno na KČ. 188. Ona je pripadala Bakovićima. Među posljednjim vlasnicima spominju se: Anica Baković ud. Joze i Toma Baković pok. Mate iz Ramljana, te Iva Borozan pok. Duje, Anđa Ćorvila pok. Duje, Marija Filipović pok. Duje, Jandra Leskur pok. Duje, Marija Madir pok. Duje i Cvita Odak pok. Duje. Prema sjećanju kazivača (posebno se zahvaljujemo Anti Kerumu zvanom Deda) u toj se mlinici kao posljednjoj na Vrbi mlinski kamen prestao vrtjeti oko 1970. godine.

Prva mlinica nizvodno od mosta kod škole na Vrbi u vlasništvu je Gudićima iz Postinja Donjeg.

Nizvodno od nje je Kerumova mlinica, u vlasništvu Stane Kerum ud. Jakova zvanog Jackilo iz Radunića. Ona je u katastarskoj dokumentaciji označena kao katastarska čestica 112/2, a površina joj je 32 m². Vlasnik KČ.113. je Andrija (Jandrija) Kerum pok. Ivana iz Radunića.

Slika 5. U ovoj ruševnoj mlinici (po svemu sudeći Kerumovoj) još su vidljivi ostaci najvrjednijeg i najvažnijeg dijela mlinice tj. jedno od mlinskih kola. Između pokretnog gornjeg i nepokretnog donjeg kola ili kamena usitnjavala se ili *mlila* pšenica i druge žitarice.

Niže od Kerumove je Odakov ili Medarov mlin, a kao suvremeni vlasnici ostataka su Marko, Ante, Ivan i Anđelko pok. Marka.

Nizvodno od Medarove mlinice nalaze se ostaci Vurine mlinice. Vura je vjerojatno bio nadimak za Luku Bakovića, koji je najčešće obavljao mlinarske poslove u toj mlinici. Nakon njegove smrti ona je kao i neke susjedne parcele

prešla u vlasništvo: Ane Baković rođ. Mihanović, pok Luke iz Splita, te Ante, Josipa, Marijana i Petra Bakovića pok. Luke također iz Splita. Istim vlasnicima pripada i KČ 115. koja također ima naziv Ulmica, ali je svrstana u zgrade (očito je u pitanju mlinica).

Posljednja mlinica prije novoga cestovnog mosta preko Vrbe ili na lokalitetu Kurobasin mali brig zove se Jolina, vjerojatno po nadimku suvlasnika Josipa Odaka. Drugi suvlasnik bio je Marko Žmirić (zvan Kurt). Mlinica se na katastarskim mapama vodi kao KČ. 117, a površina parcele je 28 m². U katastarskoj dokumentaciji se kao vlasnici navode: Ivan Odak pok. Josipa iz Splita, Jure Odak pok. Josipa iz Dubrovnika i Marko Odak pok. Josipa iz Bračevića te Mara Delaš žena Ivana (rođena Žmirić) i Ana Žmirić pok. Marka iz Bračevića.

Prva mlinica nizvodno od mosta pripadala je Juri Bakoviću i zvala se Juregina. Između mosta i mlinice nalazi se prošireni dio toka za koji se koristi naziv Vir. U tom dijelu Vrba izlazi iz kanjonskog dijela toka i ulazi u manje proširenje čije dno ima obilježje plodnog poljica koje se naziva Vurine lučine. Inače se za ravnije i plodnije površine, uz Vrbu (kao i uz ostale rijeke), koristi naziv luka ili luke.

U blizini Vrbe, ili bolje rečeno uz nju nalazi se Jandrijaševa mlinica u suvlasništvu braće Jandrije i Ivana Zorina. Niže od nje je Šuljkova mlinica u vlasništvu Prkića i nekih drugih *Romanjaca*. Ako je suditi po uklesanoj brojci na zidu, mlinica je sagrađena ili obnovljena 1769. godine.

Sljedeća nizvodna mlinica nalazi se na lokalitetu Goli brig odnosno KČ. 118. Bila je poznata kao Zorinova Mlinica. Vlasnici njezinih ostataka su: Iva Borozan ud. Frane rođena Kardum, Marta Borozan pok. Šimuna ud. Josipa, Branko i Ivan Borozan pok. Jure, Slavka Malenica pok. Jure i Jurica pok. Josipa iz Bračevića. Uz mlinicu se nalazi i posebna stambeno-gospodarska zgrada u kojoj je stanovao Marko Medar zvani Važo sa suprugom Anom zvanom Topuša.

Oko 250-300 metara nizvodno nalaze se ostaci mlinice Joke Bakovića, a nizvodnije od nje bile su dvije mlinice koje su pripadale Juri Delašu i Anti Delašu (Krivo). Dalje nizvodno bile su mlinice Miloša Malekušića (Miškula) te Škomrljova (koji su bili poznatiji po nadimku Gaći) i Baceljov mlin, koji je bio zadnji prije ulaska Vrbe u poljsko proširenje ili lokalitet Kanjevača.⁵

Na toku Vrbe između Crivačkog polja i ušća u Čikolu nalazilo se pet mlinica. Jedna je stotinjak metara sjeverno od Prnjaka. Druga je bliže izlasku iz kanjona i ula-

⁵ Većinu podataka o mlinicama i njihovim vlasnicima u dijelu toka od mosta kod škole u Vrbi do Kanjevače saznali smo od akademskog kipara Anđelka Odaka i njegove majke Marije. Koristimo priliku da im se iskreno zahvalimo. Zahvalnost dugujemo i Anti Radmilu zvanom Crni te Anti Kerumu poznatijem po nadimku Deda koji su također dali brojne i korisne informacije o Vrbi te objektima uz nju.

ska Vrbe u dolinsko proširenje između Kljaka i Čavoglava. Dvije se nalaze zapadno od Blaževića na nadmorskoj visini oko 300 metara. Jedna je stotinjak metara JZ. od Matića. Ona je u vlasništvu Ivana Matića i čini se jedina mlinica na Vrbi u kojoj bi se još uvijek, uz dobru volju Matića seniora i juniora, od domaće pšenice mogla samljeti *muka* (pšenično brašno) od koje bi se mogao *skuvati* i ispeći najbolji kruv ispod peke, te domaći poljski ili brdski kukuruz, kao od Boga dan za pripremu žute, dobro hranjive i starijoj generaciji veoma poznate pure.

S obzirom na količinu vode, mlinice na Vrbi – su za razliku od onih na većim tokovima u Dalmatinskoj zagori (Zrmanja, Krka, Krčić, Cetina, Vrljika i druge) – imale su samo jedan mlinski kamen. U skladu s time i građevine su bile prizemnice manjih dimenzija. Ipak je osnovni princip rada bio isti ili vrlo sličan radu s mlinicama i mlinovima na drugim većem tokovima.

IZGLED MLINICA NA VRBI I NJIHOV NAČIN RADA

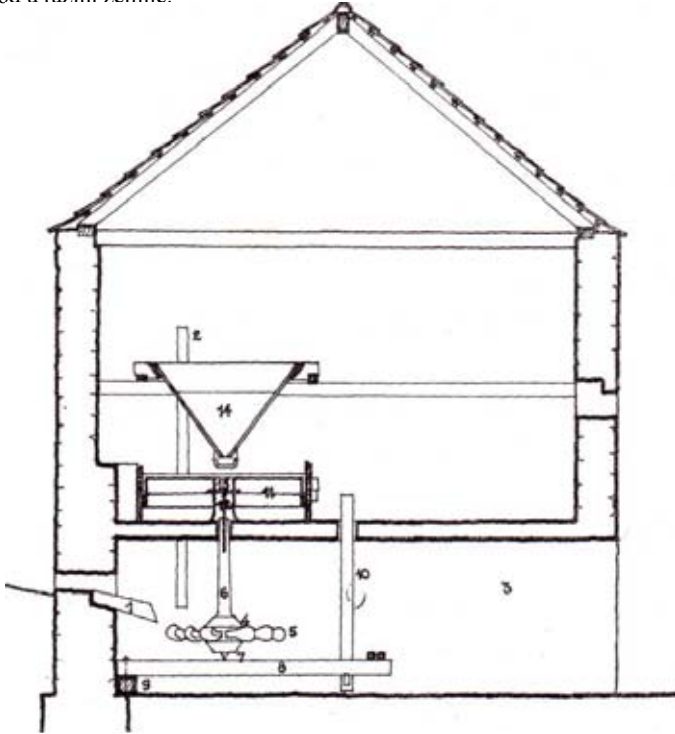
Mlinice na Vrbi kao i na drugim sličnim tokovima u pravilu su imale dvije etaže. Donjim ili prizemnim dijelom mlinice, koji se nazivao i *kolobača*, dominiralo je veliko mlinsko kolo položeno vodoravno iznad poda. Na njegovom je rubu bilo 12 krilaca koja izgledaju kao žlice (zbog toga se takve mlinice nazivaju i žličarke). Žlice su pravili domaći majstori, svaku od jednog komada zdrave hrastovine (*crljeni*), a potom ih ugrađivali u središnji dio kola koji se naziva *trupina ili oklonica*, a koji se također pravi od hrastove *crljeni*.

Iznad žlica i malo po strani je šupljina kroz koju na njih udara voda. Za takvu šupljinu koristio se i naziv *tapun* (izraz *tapun* se upotrebljavao i za označavanje većeg čepa na bačvi). Iznad *tapuna* je kanal napravljen u kamenoj pregradi ustave ili brane koji se zove *badanj*. Kad se *jaža* napuni, voda iz nje pada kroz *badanj* i prolazeći kroz *tapun* udara u žlice te na taj način pokreće mlinsko kolo, a time i gornji mlinski kamen.

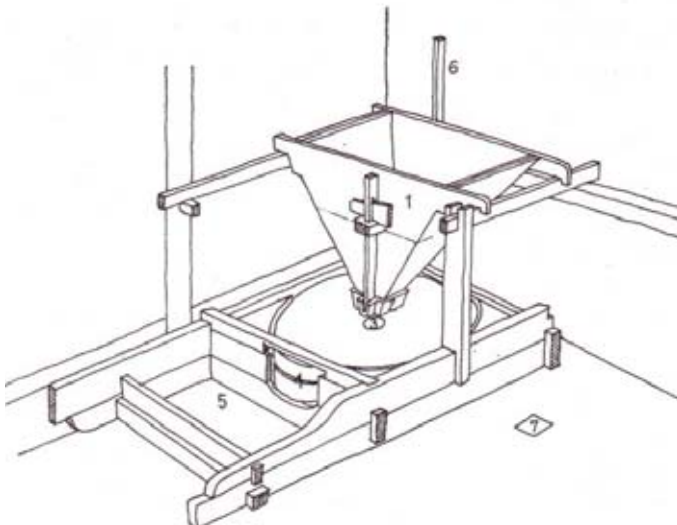
U središtu mlinskog kola je šupljina kroz koju prolazi mlinska osovina (*vrteno*). Da bi duže trajalo i lakše se vrtjelo dno *vrtena* je obučeno – utopljeno u posebnu željeznu kapicu (*osnac*). Takve kapice kovali su domaći kovači. Oni su kovali i posebno postolje (*balotu*) u koje ulazi *osnac*. Postolje se ugrađuje u rupu iskopanu u snažnoj rašljastoj gredi za koju se koriste i nazivi *baba ili kobila* i ona se nalazi u vodi.

Ispod *babe* je još deblja i duža greda ili *podvala*. Za nju se pričvršćivala jedna strana *babe*. U drugu nepričvršćenu stranu *babe* uvlači se posebna okomita poluga zvana *konj ili ingir* čiji gornji kraj prolazi kroz pod mlinice (*tavan*) u gornju etažu. Ta je poluga služila za podizanje ili spuštanje gornjega pokretnog mlinskog kamena, odnosno podešavanje razmaka pa time i finoću *mliva*

Slika 6. Mliniski pogon: 1. tapun, 2. potežnica ili krik, 3. kolobača, 4. oklonica ili trupina, 5. žlice, 6. vreteno, 7. osnac, 8. baba ili kobila, 9. podvala, 10. konj ili ingir, 11. mlin, 12. senj, 13. paprica, 14. koš, 15. pod u razini zemlje.

Slika 7. Dijelovi mlina: 1. koš, 2. kovanja, 3. okno, 4. mlin, 5. mučnica, 6. potežnica

Crteži preuzeti iz: VIDOVIĆ –BEGONJA, I., 1988, str. 315-322.

Kroz pod mlinice prema gornjem dijelu prolazila je još jedna poluga koja se zove *potežnica*. Na njezinu donjem dijelu nalazi se podeblja hrastova daska *zapor* ili *zapornjača* kojom se otvara ili zatvara dotok vode prema žlicama, pa se na taj način moglo pokrenuti ili zaustaviti rad mlina. Neki mlinari za tu polugu koriste naziv *krik* (*krik* u žargonu označava i kočnicu na zaprežnim kolima koja se nalazi blizu vozačkog sjedala).

Gornjim dijelom mlinice dominirao je drveni i prema donjem dijelu suženi koš u koji se stavljalo žito za meljavu. Po nekim znakovima mlinar vidi koliko je *varičaka* (drvena posuda ili mjera za žito, sadrži oko 4 oke ili 8 kg) usuo u koš. Na dnu je koša *kopanjica* u koju iz koša upada zrnje, a odatle ravnomjerno upada u rupu mlinskog kamena. U nekim se krajevima za taj dio mlina koriste nazivi: kopanja, kobra, korito, opalac i sl. Ravnomjerno padanje zrnja postiže se posebnim drvenim dodacima) koji se dotiču mlinskog kamena i time lagano poskakujući tresu kopanjicu zbog čega zrno jednolično pada u okno i tako se melje.

Slika 8. U smeću ispred jedne od mlinica na Vrbi pronađena je *kopanjica* na fotografiji koja je još prije pedesetak godina činila jedan od najvažnijih dijelova mlinice ispred koje je nađena. Nju su kao i ostale dijelove mlinice radili domaći *meštri* od domaćeg drveta vodeći računa da ona svojim oblikom, veličinom i ritmičkim poskakivanjem prima zrnje pšenice, kukuruza i drugih žitarica iz koša iznad nje i da ga ravnomjerno usmjerava prema rupi u gornjem mlinskom kamenu koji ga je svojim okretanjem pretvarao u fino mirisno brašno.

Ispod koša nalazilo se mlinsko kamenje. Donji statični i gornji pokretni. Mlinsko kamenje bilo je najveća vrijednost mlinice i do njih se teško dolazilo jer su ih uglavnom radili majstori uz rijeku Krku od šupljikave sedre (s presušenih slapišta Krke). Kamen se s vremenom trošio pa ga je trebalo obnavljati. Češće, ako se *mlila* pšenica, a rjeđe kad se melje kukuruz. Obnova je značila produbljivanje rupica i posebnih žljebova koji su rađeni na mlinskom kamenju. Za taj se posao na Vrbi kao i ostalim mlinicama u okolici koristio i naziv *sicanje*, a on se obavljao uz pomoć posebnih čekića (sočivica). Nakon posicanja mlinari bi radi čišćenja mlina samljeli jedan polučak (mjera za žito i brašno u koju stane oko 5 kg ili približno 2/3 količine *varičaka*) vlastitog žita, a *mlivo* su davali *blagu*.

U sredini donjega mlinskog kamena nalazila se posebna rupa kroz koju je prolazilo mlinsko *vrteno*. Ono je na vrhu imalo manju i posebno ugrađenu poprečnu osovinu (*senj*) s posebnim željeznim izbojcima ili pločicama (*paprice*) koje su prilagođene napravljenim utorima s donje strane gornjega mlinskog kamena, što omogućava njegovo pokretanje.

Ispod koša i nešto niže od razine donjega mlinskog kamena stajao je drveni sanduk koji se zvao *mučnica* i u njega je padalo samljeveno brašno (otud joj i ime jer se za posebno fino mljeveno pšenično brašno koristio i naziv *muka*, pa bi se *mučnica* mogla zvati i brašnara).

Treći važni dio mlinskog pogona je, posebno na Vrbi, umjetno napravljeno jezerce u rukavcu glavnog toka iznad mlinice ili *jaža* u kojoj se skupljala voda potrebna za pokretanje mlina. Na donjem dijelu *jaže* bliže mlinici bila je brana ili ustava, u njoj poseban četvrtasti otvor napravljen u većim kamenim blokovima s posebno iskopanim i dosta pravilnim žljebovima. U njih se umećala posebna daska ili *vratnica*. Ako su žljebovi bili loše napravljeni ili vratnica oštećena, voda bi nekorisno otjecala.

Kad bi se *jaža* napunila, vratnica se podizala i voda bi kroz badanj odlazila do *tapuna*, odakle je udarala u kašike i *vrtila* mlinsko kolo. Kada mlin nije bio u pogonu, daska na otvoru nije se dizala, a voda bi kroz posebno napravljeni otvor, kao i ona koja je prošla preko mlinskog kola, odlazila prema glavnom toku Tisne Vrbe. Za velikih kiša Vrba bi poprimila bujična obilježja, a u *jaže* bi s vodom dolazila i veća količina mulja i kamenja, što je smanjivalo količinu vode i vrijeme rada mlina. Stoga su vlasnici (*partimi*) za vrijeme sušnijeg razdoblja i nižeg vodostaja čistili, a prema potrebi odnosno mogućnostima produbljivali i proširivali svoje *jaže*.

Pišući o mlinicama u Muću, I. VIDOVIĆ-BEGONJA⁶ navodi kako je njihov broj i značenje bilo najveće između Prvog i Drugog svjetskog rata. Ista se ocjena može primijeniti i za mlinice na Vrbi.

⁶ Ilda VIDOVIĆ-BEGONJA, I., 1988, str. 315-322.

Mlinice su na Vrbi, kao i u ostalim dijelovima Dalmatinske zagore, naglo gubile na značenju nakon Drugoga svjetskog rata. Njih su postupno zamjenjivali mlinovi na motorni pogon koji su podignuti u Muću (1947.) i nekim drugim mjestima i koji su *mlili* brže i sigurnije, premda ne i kvalitetnije brašno. Na gubitak njihova značenja velik je utjecaj imalo i postupno zamiranje poljoprivredne proizvodnje u zagorskim selima općenito, koje je bilo povezano s ubrzanim iseljavanjem stanovništva iz tih sela kao i razvoj trgovine, tako da se u zadružnim prodavaonicama mogla kupiti dovoljna količina, prividno kvalitetnijeg brašna.

Sami objekti i *jaže* najviše su stradali tijekom gradnje nove trase ceste prema Drnišu (zadnjih 6 km dovršeno je 1973. godine)⁷. Ona je za razliku od stare ceste koja je prolazila preko zaravni, a prema Kanjevači se spuštala većim brojem zavoja, izgrađena uz sami tok Vrbe. Pri tome graditelji nisu odveć brinuli za nekadašnje prepoznatljive sadržaje na Vrbi. Miniranjem i teškim strojevima oštećene su skoro sve mlinice, a višak materijala uglavnom je završio u *jažama*. Naknadno su uz građevni materijal u *jažama* završavale i sve veće količine raznovrsnog otpada koji je jedno od obilježja suvremene civilizacije.

Slika 9. Osim za uglavljivanje vrata, nadvratnici i *dovratnici* mlinica na Vrbi služili su i za upisivanje različitih oznaka značajnih za vlasnike ili *diljenike* mlinice, ali i za državne vlasti radi dažbina koje su od vlasnika uzimali (foto A. Odak).

⁷ Ceste i mostovi u Hrvatskoj, Republički fond za ceste Zagreb 1975., str. 210.

ZAKLJUČAK

Tužni ostatci porušenih mlinica na Vrbi svjedoče o nekim drugim vremenima i uvjetima života. Znajući za snagu *zuba vremena* koji će vrlo brzo nagristi i te ruševine, bilo bi dobro da Općina Muć i šira zajednica poduzmu odgovarajuće mjere u cilju konzervacije i zaštite i tih ostataka. Možda će neki iz generacija koje dolaze bez obzira na europske standarde i visok stupanj prilagođenosti globalnim procesima, i na tim, ruševinama tražiti svoje korijene i korijene svoje nacionalne i regionalne posebnosti.

Prilog

Kao zanimljiv prilog o mlinicama na Vrbi uvrstili smo i tekst jednoga dobrog poznavatelja Zagore i Ogorja, kojega na njegovu želju umjesto imenom i prezimenom nazivamo *Dida Mosečki*.

Vrbu sam prvi put posjetio u veljači ili ožujku 1952. godine. Primijetivši kako su se smanjile obiteljske zalihe kukuruznog i pšeničnog brašna bez kojih se nije moglo pripremiti (*variti*) u to vrijeme, nezaobilaznu puru, niti *skuvati* kruh svagdašnji, majka je odlučila da se ide u mlinicu na Vrbu. Dan prije polaska pšenicu je trebalo *učiniti*. To se radilo uz pomoć rešeta u kojeg bi se stavilo dvije do tri litre (ili oka) pšeničnog zrnja. Ritmičnom trešnjom rešeta kroz rupičastu podlogu ispadale bi sitne čestice zemlje ili kamenčića, a na površinu izbijali lakši ostaci (slama, mahune nekog od korova i sl.), koji su se ručno odstranjivali. Na taj su način priređena (*učinjena*) dva *arara* pšenice, a nakon toga i dva *arara* kukuruza i jedan ječma. Sutradan su četiri *arara* natovarena na dva magarca, a peti je majka uprtila na svoja leđa i nakon toga krenu smo, *konjskim putem* preko Briga, prema Naplovu, zatim Zekanovu bunaru, i dalje do *Privije* (oko 640 m) i onda nizbrdo zaobilazeći Runjevicu (516 m) s južne strane ili u blizini nekadašnjeg rudnika boksita, a odatle nedovršenom cestom uz zapadni rub Postinja prema Vrbi. Po običaju išlo se u Medarovu mlinicu.

Ispred mlinice dočekao nas je mlinar koji je bio dobi između 50 i 60 godina tako da su ga mlađi, po ondašnjim običajima, mogli oslovljavati sa striče ili dide. On nam reče kako mlinica ne radi i kako ćemo morati čekati dok ne dođe voda. Kad je majka *rasprtila arar* sa svojih leđa rastovarismo i *arare* sa samara. Potom je majka, da ne dangubi, otišla u posjet rodbini, a ja ostadoh kod mlinice čuvati magarce.

Nakon nekog vremena mlinar mi reče kako mu je u mlinici od svega najteže čekanje pogotovo ako nema ljudi spremnih na razgovor. Pritom se sjetio i Jure iz mog mjesta iz obitelji s nadimkom Puzići koji je dolazio u mlin prije rata. Naglasio je kako u takvoj prilici nije previše žalio ako bi nestalo vode. Na moje pitanje zbog čega odgovorio je: *Zna je lipo govorit. Dok bi čeka da dođe voda on bi u mlinici ili ispred nje, ako je bilo lipo vrime, ljudima govorišta šta se novog dogodilo kod nas i u svitu. Pratišta je on i politiku, a koliko se sićan najviše mu se dopada Radić. Tumačišta bi on i «stolitnjak» i šta u njemu piše o vrimenu, te šta bi i kada tribalo sijati i saditi. Zna je govorit i o travama, koje su likovite, a koje otrovne. Ako je čeka na red dok mlinica melje i kad se nije moglo razgovarat sija bi negdi po strani, iz torbe bi izvadija libar ili novine i čita bi. Vidilo se da je volija čitati i da je bija vridan čovik.*

Nakon nekog vremena i obilaska mlinice, mlinar pogleda u *jažu* i glasno reče. *Mali jaža se napunila i mi bi mogli početi mliti.*

Vratismo se u mlinicu u kojoj mlinar Marko povuče *potežnicu* i mlinski se kamen počeo okretati. Polako sam u koš stavljao pšenicu, najprije *zasipačom*, a onda kad je *arar* bio napola ispražnjen istresoh ostatak i kad sam istresao oba *arara*, krenuh prema *mučnici*, u koju je počelo padati toplo, fino brašno – *muka*, prekrasna mirisa u kojem sam prepoznao još slađi miris friško ispečenog kruha kojeg u tim godinama nije bilo u izobilju. Stoga sam je s velikim zadovoljstvom posebnom lopaticom prebacivao u pripremljene *arare*. Nakon pšenice u koš je zasut kukuruz, a nakon njega na red je došao i ječam.

U međuvremenu se vratila i majka koja je usput svratila i u zadrugu u kojoj je kupila ulje, petrulju, sol, šećer i neke druge kućne potrepštine. Nakon tovarjenja brašna na samare i stavljanja kupljene robe u *antrešen* (gornji dio samara između dvaju natovarenih *arara*), majka je ponovo uprtila svoj arar. Ona je inače bila više krhke nego snažne građe. Gledajući kako se spretno uprtila i dosta brzo krenula putem iznad mlinice, uhvatio sam se u razmišljanju; kako ona sve to može, otkud joj snaga (nosila je oko 35 kg, 5 km do Vrbe i isto toliko ili nešto manje od Vrbe pri čemu je trebalo savladati i visinsku razliku od približno 300 m). Odgovor na to nepostavljeno pitanja saznao sam dvadesetak godina kasnije i to kao otac obitelji, a on je bio; roditeljska briga i ljubav potiču hrabrost i izdržljivost i daje posebnu snagu. Pri opisu tih sjećanja ponovo me zahvatio osjećaj divljenja i zahvalnosti ne samo prema skromnoj i brižnoj majci Mariji, nego i prema najvećem broju ogorskih i zagorskih žena iz njezine i prethodnih generacija, koje su u nekim drugim uvjetima s *uprćenim ararima*, *brimenima* drva, grma, trave, snopovima žita ili drugim teškim teretima prevaljivale kilometarske udaljenosti uzbrdo i nizbrdo po krškim putovima, oputinama i kozjim stazama.

Prije izlaska s prilaznog puta na cestu, mlinar u šali i nešto glasnije reče: *Marija, daj mi malog da ga učin za mlinara*. Iako mi se u tom trenutku ta mogućnost učinila privlačnom ipak nisam postao mlinar. I to ne samo zbog toga što od nikoga nisam naslijedio, kupio ili na dar dobio *pravo na red*, niti oženio neku Ogoranku koja bi uz svoju privlačnost imala i, u to vrijeme, privlačan miraz *pravo reda u mlinici*. Osim toga mlinice su vrlo brzo izgubile na značenju, pa time i *pravo na red*, a i životni putevi učiniše svoje. Ovom prigodom, iako sa zakašnjenjem i posthumno hvala simpatičnom mlinaru Marku i to podjednako zbog: ugodnog druženja, novih spoznaja o mlinovima i mlinicama, te šaljive ponude. Za Marka se inače govorilo kako nije *težak na ujmu* što znači da nije uzimao više od uobičajenog.

LITERATURA

- BRKOVIĆ, M., ČUBELA, I., MARTINOVIĆ, S. (2007.): *Dalmatinska zagora na Mletačkim katastrima XVII. I XVIII. Stoljeća u Državnom arhivu u Zadru*, Državni arhiv Zadar
- Ceste i mostovi u Hrvatskoj* (1975.): Republički fond za ceste, Zagreb, str. 210.
- Dokumentacija Katastarskog Ureda/ispostave u Solinu
- PERIČIĆ, Š., (1991.): *Ulomci iz gospodarskog života Mućkog područja u IX. stoljeću*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Sv. 33
- SPAHO, F., DŽ., (1984.): *Defteri za Kliški sandžak iz XVI. i početka XVII. stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, br. 34
- SPAHO, F., DŽ., (1986.): *Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima*, Acta historico oeconomica, vol. 13, Zagreb, str. 47. – 84.
- VIDOVIĆ-BEGONJA, I. (1988.): *Mlinice u Muću*, ADRIAS, Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu. sv. 2

Mate Matas i Zdenko Braičić

MILLS ON VRBA – FORMERLY IMPORTANT ECONOMIC OBJECTS

SUMMARY

The author used cadastral documentation, topographic maps and the results of personal observations based on the exploration of Vrba to present a short potamologic preview of that short flow with small inclinations and emphasized fluvial regime, and in literature that flow is frequently referred to as torrent or creek rather than river. However, in the past, that flow powered about twenty mills that were similar in size and appearance, but they differed in the quality of ground flour.

Regardless of scarce written information, we can assume that the mills on Vrba existed in the period of Croatian national rulers, as well as in subsequent centuries marked by Ottoman, Venetian, French, and first and second Austrian administration. In the last hundred years, the mills on Vrba were owned by rich families from Postinje, Radunić, Ramljane, Bračević, Kljake and Čavoglave (families: Kerum, Baković, Odak, Kurobasa, Žmira, Tešija, Zorina, Šuljak, Matić, Prkić, Borozan, etc.). Besides the population of the above-mentioned settlements, the population of other villages at the foot of Moseć Mountain (Nisko, Kladnjice, Čvrljevo, Vinovo, etc.) ground the flour there.

Mills on Vrba, as in other parts of Dalmatinska Zagora, suddenly lost their importance after the Second World War. They were gradually replaced by motor-operated mills, but they also stopped operating due to gradual reduction of agricultural production in local villages, which was connected to rapid emigration of population in the second half of the 20th century, and due to the development of commerce. Namely, sufficient quantity of seemingly more quality flour could have been bought in local stores.

Key words: jaža, mills, pomlioci, queuing, ujam, Vrba

Sophie Lizard, Christine Voiron-Canicio

UMR ESPACE, Sveučilište u Nici / CNRS (Francuska)

e-mail: lizard@unice.fr

WHEN LITTORALIZATION SPREADS INTO THE HINTERLAND: SPATIAL ANALYSIS OF HOME-BUILDING IN THE FRENCH RIVIERA

ABSTRACT

French Riviera reaches an advanced stage of littoralization, which implies saturation phenomena and diseconomies. This paper tackles the process of littoralization through home-building values during the second part of the twentieth century through several morphological analyses. It shows differences in intensity and time between the western and the eastern part of the region, where changes are appeared earlier than elsewhere. A focus on the spatial dimension of littoralization shows that major contrasts tend to penetrate towards in the area just behind the coast, especially as regard house-building, but also for apartment-building. It particularly highlights the difficulties of applying coastal protection policies and their consequences on the hinterland. This gives us an opportunity to think about the past mistakes.

Key words: littoralization, home-building, hinterland, French Riviera

INTRODUCTION

Littoralization is a strong trend of the Mediterranean regions evolution. The intensification of the coasts occupation is the consequence of a population migration to the seashore. These processes began on northern Mediterranean coasts in the late nineteenth century with a disintegration of traditional rural society and economy. The result is an over-concentration of coastal people and activities compared to the mainland. Initially, the attraction is heading towards one and more urban centers scattered along the coast, while thereafter urban sprawl extends, filling the voids along the shoreline (VOIRON-CANICIO, 1999). Littoralization leads to an intense urbanization of coastal areas, where the shore is lined with a »concrete wall« made up of tourists facilities, holiday houses, and infrastructures which invade maritime domain. The hinterland

is neglected in favor of the coastline. Behind this general trend, coastal development can have various aspects, with more or less intensity. On the French Mediterranean coast, littoralization has reached an advanced stage and presents news trends.

Today, on these coasts, there are two alternatives for urbanization development (VOIRON-CANICIO, OLIVIER, 2001): the conquest of new spaces in the inland region or the re-development of built-up areas. This second alternative is the new challenge of a French law that promotes to »rebuild the city on the city«. This law promulgated in 2000 is called »Solidarity and Urban Renewal«. The renewal of built-up areas concerns limited development projects, whereas conquering new spaces on the mainland interior is the major trend. Indeed, a redeployment of settlement is observed from the coast towards the interior in these regions. In France, coastal artificialization was high between 1990 and 2000 regardless of the distance from the sea, and the highest level was between five hundreds and two thousands meters from the coast (IFEN, 2007). Between 1990 and 2003, the part of the inland region in coastal districts home-building increased from 19% to 32% (DIACT, 2004). The causes of this new evolution are well-known. On the coasts, agglomeration diseconomies encourage city-dwellers to settle in the interior of the region, and firms to loosen their activities. Many factors contribute to this movement of suburbanization, such as facilitated mobility, the price of available lands in outer suburbs or the choice of individual house (PLAN BLEU, 2005).

In the French Riviera, changes are appeared earlier and more intensely than elsewhere, making it a striking example of intensive littoralization (VOIRON-CANICIO, 1999). Areas concerned by the intensification of human occupation tend to expand more and more, and inland territories become attractive again for some functions. Littoralization issue is fundamentally linked to the relationships between coast and hinterland. In the context of an advanced stage of coastal development, how does littoralization evolve? Where is the boundary between the coastal area and the hinterland? The analysis of these new developments requires a broader recognition of the coast, including inland spaces. Our goal is to take into account the spatial dimension of this phenomenon, in order to understand its local differentiations and temporalities.

REVIEW OF THE PREVIOUS INVESTIGATIONS

The evolutions of the littoralization on the French Riviera and its consequences on the hinterland have been studied by Christine Voiron-Canicio, with two kinds of analyses. On the one hand, an analysis of the population

growth rate depending on the distance from the shore determines the rules of population distribution within the study area (VOIRON-CANICIO, 1999). Results show a shift of the maximum growth inward from the 1970s and a corresponding decrease of the growth near the shore. On the other hand, an image processing by mathematical morphology is performed to detect the location of the contact line between the two sub-systems (coast and inland region) and their variations (VOIRON-CANICIO, 1995). The method is based on the analysis of contrasts on the percentages of persons working outside the municipality. The strongest intra-regional contrast tends to move inward in a very irregular way (VOIRON-CANICIO, 1995).

From these analyses, Christine Voiron-Canicio has proposed, with Jean-Pierre Chéry (2005) a systemic conceptual model of the Alpes-Maritimes functioning. In the coastal sub-system, saturation phenomena are generated by urbanization, littoralization and regional growth. They have a negative feedback on the coastal development and lead this one to continue towards the area just behind the coast. Additional analyses on the Alpes-Maritimes land use, depending on the distance from the shore (VOIRON-CANICIO, LIZIARD, 2008), show that coastal agricultural areas have become the main reservoir of available land and cannot resist to urban pressure. Artificialization growth is made at agricultural land expense: at the beginning (1975-1990) in the first 6 kilometers from the shore, then in the area between 6 and 8 kilometers from the shore, in the hinterland (1990-2000). The coast seems to have reached a saturation point, leading to a transfer of urban pressure inward. If a slowdown occurs in recent years (2000-2006), the trend remains negative for agricultural areas and positive for artificial surfaces. Regarding to the demographic trends, the French Mediterranean coast has a population growth slower than its interiors (+0,39% per year in coastal municipalities and +0,91% for non-coastal counties, DIACT, 2004). These various analyses prove that inland regions are not homogeneous anymore. The areas just behind the coast become very attractive and experience significant functional changes. Thus, they tend to be more and more integrated in the coastal sub-system (VOIRON-CANICIO, 1999). The development of relationships between coast and hinterland implies a territorial restructuring.

However, the latter does not remove territorial imbalances between coast and hinterland because the coastal polarization still goes on. Indeed, the transfer of growth does not correspond necessarily to a loss of coastal attraction. Coasts remain the driving force but a redistribution of activities appears in the metropolitan area in a center-periphery way (VOIRON-CANICIO, 1999). In 1999, in France, population of coastal municipalities was almost five times greater than the rest of the coastal counties (IFEN, 2000). Nevertheless, the

transfer of growth inwards is also visible at a national scale: for instance, the increase of housing surfaces built annually in France from 1990 to 2000 is much faster in inland region than in coastal municipalities (IFEN, 2007).

MAP ANALYSIS OF HOME-BUILDING ON THE FRENCH RIVIERA DURING THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Built-up areas densification is a marker of coastal development progress. Because of the functioning of the territory, based on a residential economy (DAVEZIES, 2008), home-building is a relevant variable to analyze these processes on the French Riviera. Our study area is composed by the two departments of the French Riviera: the Alpes-Maritimes and the Var. Data are from the population census of 2006 conducted by the INSEE (French national institute of statistics and economics studies). They are provided at the municipal level. The variable is the number of housing built before 2004, classified by period of construction completion (before 1949, 1949-1974, 1975-1981, 1982-1989, 1990-1998 and 1999-2003). These data reveal the magnitude of construction for each period and its evolution during the second half of the twentieth century. The following maps (Figure 1 to 5) represent, for each period, the annual average number of dwellings constructed in each municipality.

The map of the period 1949-1974 (Figure 1) clearly shows the existence of two distinct coastal populated areas, which have almost all new dwellings: the city of Nice on the East and the city of Toulon on the West. The interior is very unattractive, even for the municipalities neighboring main urban centers. By the next period (1975-1981), some municipalities emerge and take a significant place in home-building on the French Riviera (Figure 2): on the coast between the two populated areas (Sainte-Maxime, Mandelieu-la Napoule, Cavalaire-sur-mer...), behind the coastal area (Carros, Valbonne, La Valette-du-Var, Cogolin...) and inland (Draguignan). This position is strengthened between 1982 and 1989, while major cities such as Nice, Cannes and Toulon experienced a slowdown in their housing values (Figure 3). If this slowdown spreads to the entire study area during the period 1990-1999 (Figure 4), the area just behind the coast is not concerned from 1999 to 2003 and so takes on importance in comparison with the coast (Figure 5).

Figure 1 Average annual number of new housing on the French Riviera (1949-1974)

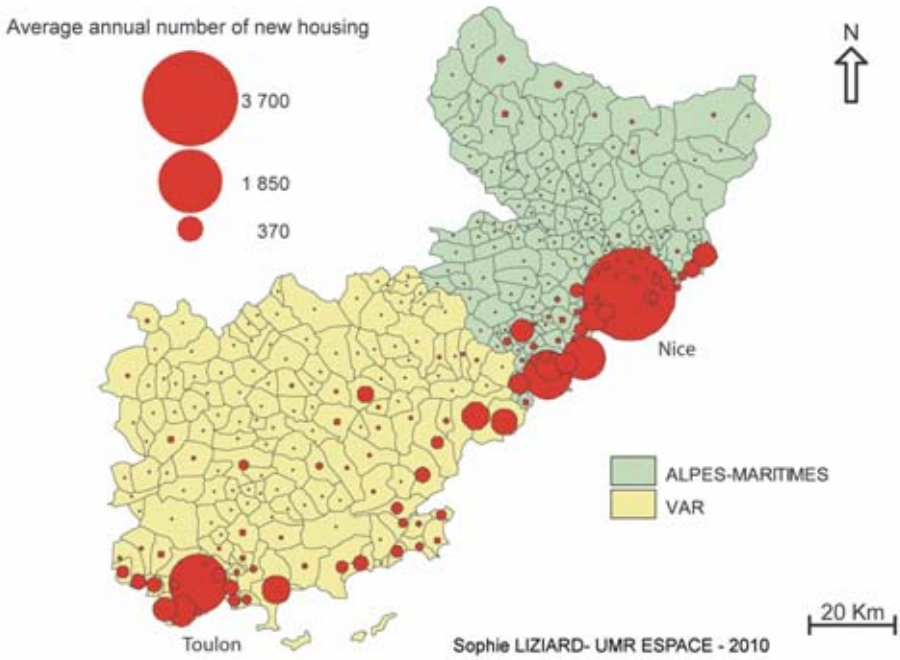

Figure 2 Average annual number of new housing on the French Riviera (1975-1981)

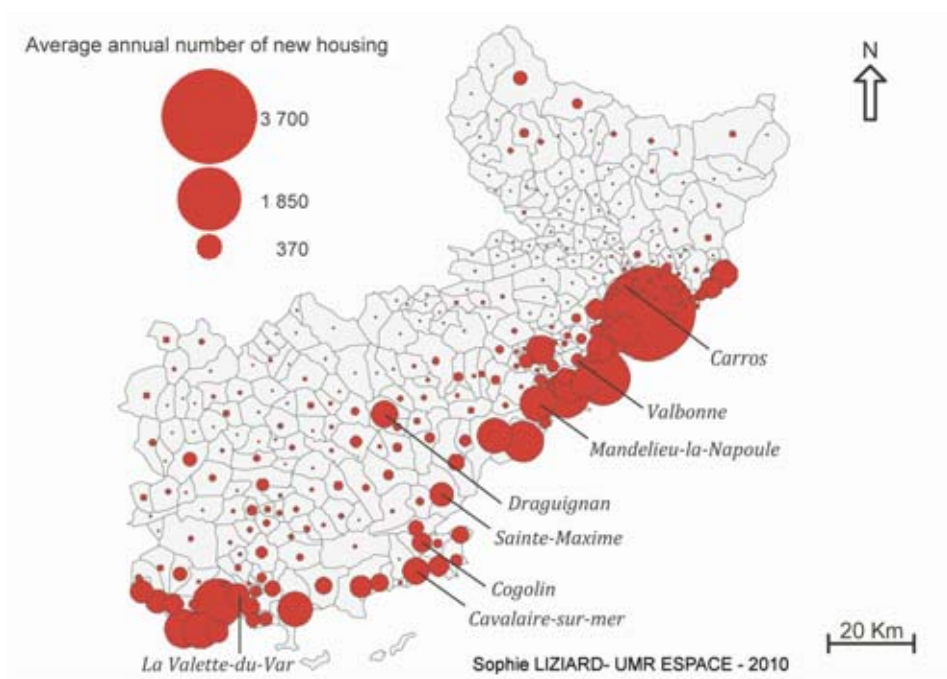

Figure 3 Average annual number of new housing on the French Riviera (1982–1989)

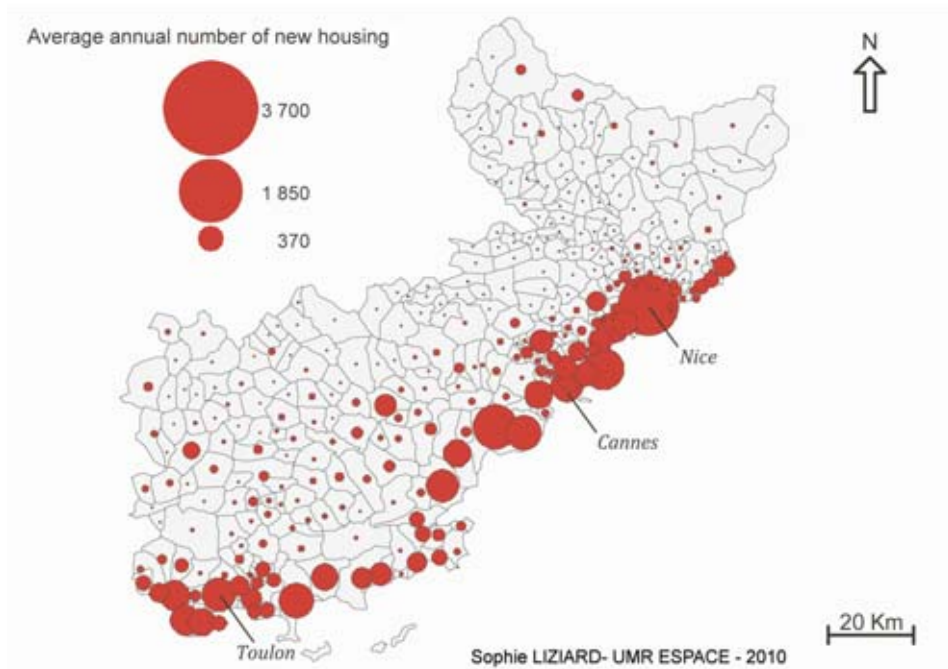

Figure 4 Average annual number of new housing on the French Riviera (1990-1998)

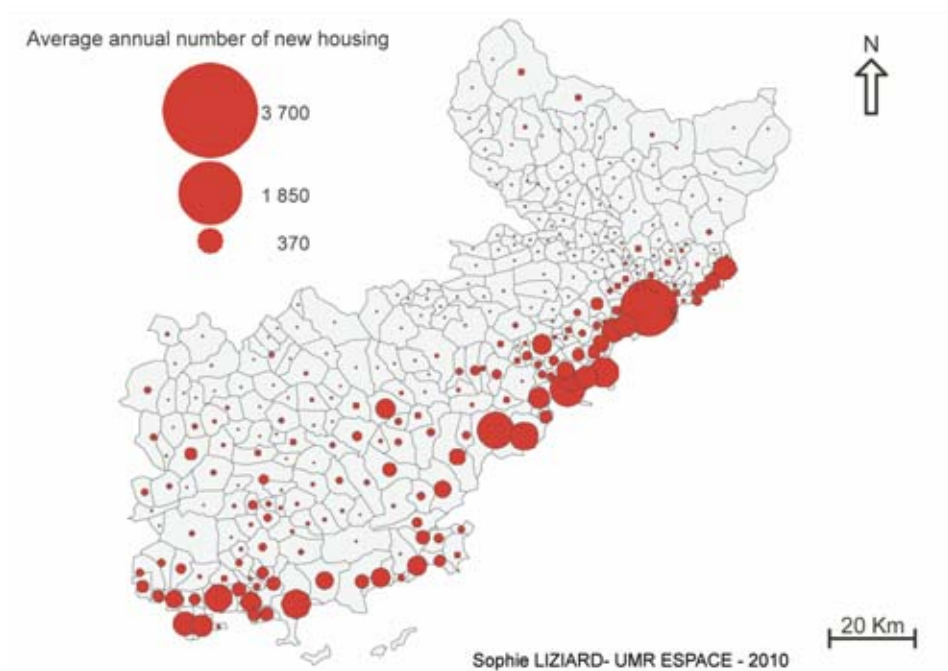
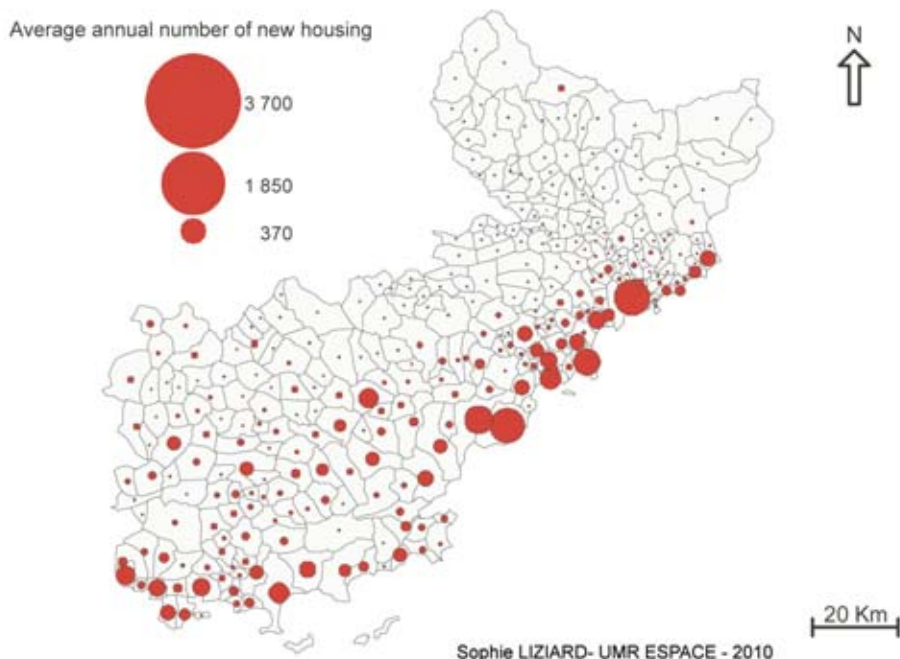

Figure 5 Average annual number of new housing on the French Riviera (1999-2003)

To have a better understanding of coastal-interior differentiations and visualize spatial changes in progress, several morphological analyses are conducted to complete these mapping analyses.

METHOD: MATHEMATICAL MORPHOLOGY

Our morphological analyses are based on image processing through mathematical morphology. Mainly relying on set theory, this method has the advantage of simplifying images to formalize the spatial description of phenomena. Its special feature is to »detect hidden structures from visible forms and relate these forms to process which have created them« (VOIRON-CANICIO, 1995). Analyses are performed by using the mathematical morphology software MICROMORPH, designed by the Mathematical Morphology Center of Fontainebleau (France). By applying these methods on the data previously described, our goal is to analyze trends and spatial dimension of littoralization through construction values. Among the dwellings, the distinction between houses and apartments will be useful to observe

different kinds of settlement. In addition, the differentiations between eastern and western part (where coastal development is lower) of the French Riviera will be explored. The initial images correspond to the values of home-building for each municipality, translated into 256 levels of gray. On a frame representing the study area, each pixel is described by a gray level value calculated from the construction value of the municipality. If a municipality is formed by several pixels, the gray level value is evenly distributed over all pixels (by dividing the value with the number of pixels). Thus, each period is represented by a grayscale image (Figure 6). To have a long-term perspective, the values are cumulated from one period to the next one.

Figure 6 Grayscale image of house-building on the French Riviera (1999-2003)

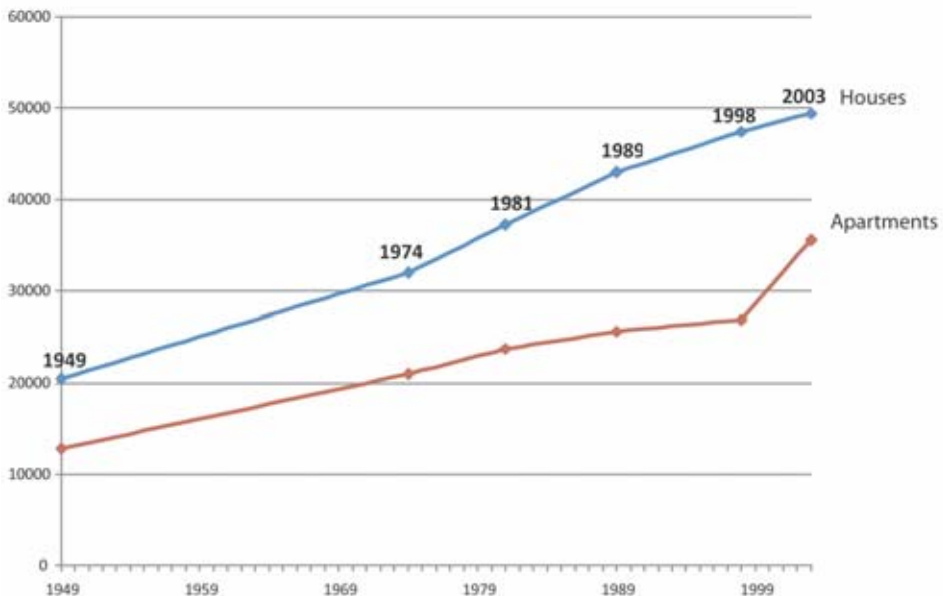

ANALYSIS OF CONTRASTS EVOLUTION IN HOUSES AND APARTMENTS BUILDING VALUES

This analysis quantifies contrasts levels existing in the different images by a global value. It aims to provide a measure of the differentiations intensity within the study area for each period. From the initial image, the morphological gradient detects the outlines corresponding to the contrasts, and then the software can calculate the sum of the values of all pixels.

The results of this analysis show that contrasts have steadily grown between 1949 and 2003 (Figure 7). Contrasts values are higher for detach houses than for apartments, which may reflect two phenomena: on the one hand, areas of higher contrasts; on the second hand, more numerous or larger areas of contrasts. If the first of these two possibilities may refer to the beginnings of littoralization, with some very attractive coastal centers, the latter seems rather reflecting the continuation of this process, with the constitution of a coastal conurbation and the increase of urban densification towards the interior. Thus, littoralization development would correspond to more contrasts, by the combination of these two possibilities. So, littoralization processes reaches a more advanced stage in house-building than in apartment-building.

Figure 7 Contrast values of home and apartment-building images

The graph shows that the increase of contrasts experiences a gradual slowdown, from 1989 to 2003 for the detach houses and from 1981 to 1999 for the apartments. That trend is similar to the results of previous maps. However, a strong increase of contrasts appears during the period 1999-2003. The difference between apartment-building and house-building is reducing, but the graph by itself cannot indicate if these contrasts refer to a new coastal intensification or to a redeployment inwards. The following spatial analyses will contribute to answer this question.

ANALYSIS OF SPATIAL STRUCTURES AND THEIR EVOLUTIONS THROUGH MATHEMATICAL MORPHOLOGY

The analysis consists in detecting, through a mathematical morphology processing, the hierarchy of intra-regional contrasts and its changes. Depending on the contrasts intensity of the initial image, it is possible to identify homogeneous spaces. The lower contrasts are gradually removed from the lowest level of contrast to the strongest, and only the major contrasts remain at the end of the analysis (VOIRON-CANICIO, 1995). This method enables to find the main regional structures in terms of contrasts. The following figures represent successive levels of hierarchy for the different periods, for houses (Figure 8) and apartments (Figure 9).

Regarding the houses, the results of the first iteration show an increase of contrasts over the periods. Contrasts are reinforced between coast and hinterland. The urban area of Nice already appears for houses built before 1949 and continues to increase in subsequent periods. Coastal areas with high values are not only in the Alpes-Maritimes but also in the Var, with the urban area of Toulon. On the other hand, the interior becomes more heterogeneous, mainly on the western part of the study area. However, the large number of regions makes difficult a global reading of spatial changes, so it is necessary to look at the results of the second iteration, where lower contrasts are removed. The comparison of the images corresponding to successive periods reveals a shift of areas with high construction of houses to the West and an intensification around Nice. Some municipalities or groups of municipalities of inland regions are more and more similar to the coast. This is the case of the Paillon valley, at the north-east of Nice, from the period 1975-1981. If the contrasts are about the same in the Alpes-Maritimes, opposing the coast to the rest of the department, this is not the case in the Var. Gradually, an area from Sainte-Maxime to Fréjus spreads little-by-little towards Draguignan, until twenty kilometers inland. As well, in the urban area of Toulon, a protuberance emerges and expands towards Brignoles, at the North. That is particularly remarkable in the last two periods of analysis. The period 1999-2003 shows an individualization of the area of Saint-Maximin, located inland and near the highway, without equivalent in the Alpes-Maritimes. Thus, house-building gains importance inland and in the western part, and still remains substantial on the coastal area. The conurbation is almost continuous, only the Estérel and Maures massifs have low values of home building. The significant contrasts of the period 1999-2003 allow a third iteration. In this last iteration, the area Fréjus/Sainte-Maxime/Draguignan/Grasse is clearly defined: there is a dynamic area centered on the Argens valley (from Draguignan to Fréjus) and extending at the west of Draguignan.

Figure 8 Successive levels of hierarchy in house-building values on the French Riviera

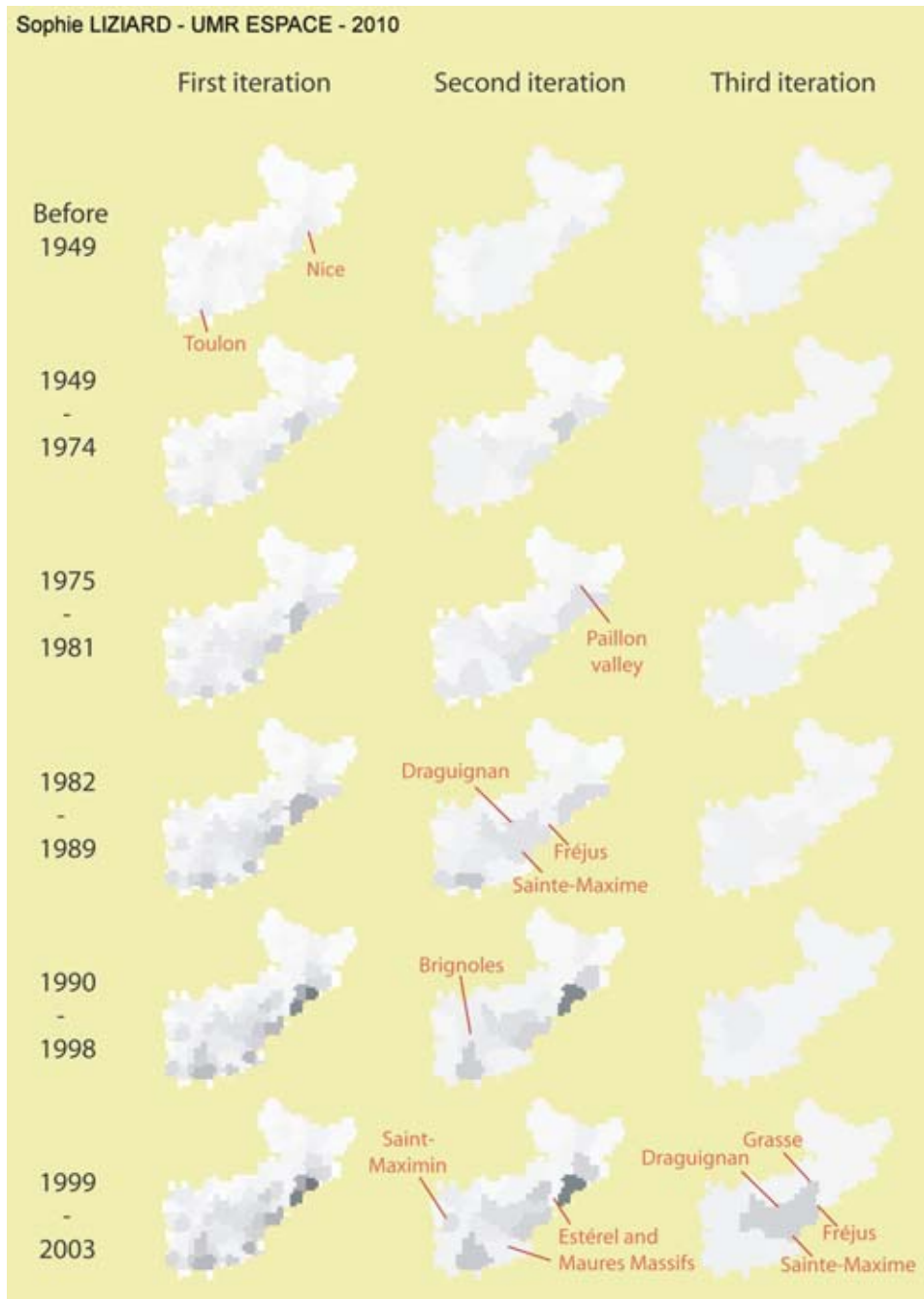
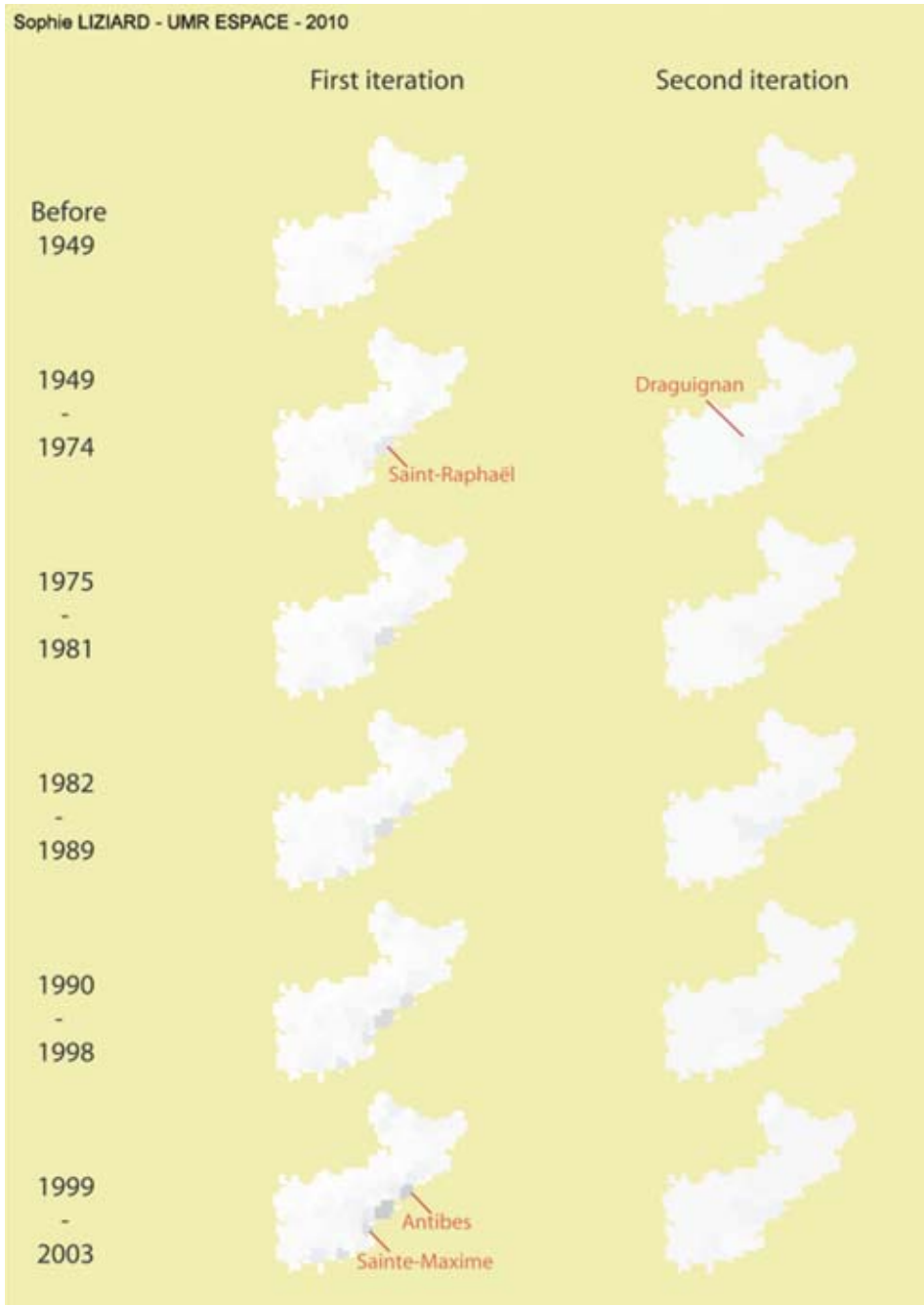

Figure 9 Successive levels of hierarchy in flat-building values on the French Riviera

Regarding apartment-building, the contrasts are less important, so the analysis has only two iterations (Figure 9). The results of the first iteration show a coastal concentration, with a strong trend to cluster around the area of Saint-Raphaël from the period 1949-1974. Areas with high values in apartment-building extend to Sainte-Maxime on the West and to Antibes on the East. They impact, to a lesser extent, the inner suburbs of the coastal conurbation. In addition, some municipalities in the interior of the Alpes-Maritimes are particularly remarkable from the period 1949-1971. Apartment-building is related in these municipalities to the development of winter sports resorts created in the 1930s. There is almost no progression inward in the second iteration, except a major protuberance from Saint-Raphaël to Draguignan. This structure has a high permanence: it appears from the period 1949-1974 and is reinforced during the period 1982-1989, then finally does not experience any shape modification thereafter.

DIFFICULTIES OF COASTAL PROTECTION POLICIES AND CONSEQUENCES ON THE HINTERLAND

Seaboard development has led to significant differences with the interior, but the current progress of home-building towards the interior of the lands is not necessarily a factor of rebalancing. Indeed, the development of these territories only concerns a few functions, in particular residential, largely depending on the coast (for example for employment). New imbalances appear in the area just behind the coast: commuting, residential segregation, disappearance of a local economy. They have strong impacts such as the degradation of urban quality of life, the rising cost of urban infrastructures, and the growing disparities between »traditional coastal societies« and a »new society« of retired people, second-home people or executives« (DIACT, 2004). Moreover, this »deep development«, which was »really desired« to reduce disparities between coast and inland regions, is »mostly the result of tensions on the land market and the indirect effect of policies for preserving natural areas, than a deliberate policy aiming at a more balanced distribution of population between coast and hinterland« (DIACT, 2004).

On the coast, strong and continuous pressures make littoralization processes difficult to control. Since the decentralization laws of 1982, municipalities define their buildable lands when they design their land use plan, called »POS«. Land use plans have been the target of many abuses due to the »unique opportunity for demographic, economic and social rebirth« that was the suburbanization for rural municipalities of the hinterland at that

time (DALIGAUX, 2001). Local councilors, motivated by elections, have encouraged urban sprawl through the POS and make it the base of municipality development (DALIGAUX, 2001). In our study area, local councilors have often promoted scattered urbanization by the multiplication of »NB« areas (COURTOT, PERRIN, 2005). These perimeters would have ratified the existing scattered urbanization sectors, but this principle has been perverted by their expansion to large areas without buildings.

These urban abuses have »largely contributed to a strong pro-environmental reaction, local and national, social and legal« (DALIGAUX, 2001). This reaction has led to stricter controls about the legality of planning documents and a change in local councilor's behaviors, particularly because of the costs of scattered urbanization for municipalities (DALIGAUX, 2001). The pro-environmental reaction has also brought new laws. In 2000, with the law of »Solidarity and Urban Renewal«, the POS were replaced by the PLU (town planning local plan). The latter requires a sustainable development project and has no »NB« areas anymore. Specific means of protection for natural and coastal areas have been implemented by the French government: regulatory protections such as »nature reserve«, perimeters of the Littoral law of 1986 (unbuildable stripe of one hundred meters from the shore and remarkable spaces) and strengthening of public land management with stakeholders like the French Coastline Conservatory.

However, the increase of protected perimeters is a problem with the reduction of surfaces that may be open to urbanization: the shortage of buildable lands might arrest local development and displace the demand for land further into the interior (COURTOT, PERRIN, 2005). In addition, protection of natural areas, on forest regions, essentially transfers the pressure on agricultural land. Finally, »the measures taken to limit uncontrolled urbanization and degradation of desired coastal areas have generated perverse effects which are prejudicial for sustainable development« and »the interior is now faced with urban sprawl, conflicts over use, environment and landscape degradation, which are as irreversible as those suffered by the coast« (VOIRON-CANICIO, 2005).

CONCLUSIONS

Morphological analyses of home-building evolution on the French Riviera have shown that new links appear after a stage of coastal concentration and a stage of redeployment inwards for houses. Indeed, changes do not only depend on the distance from the sea. The strongest contrast, for houses as for apartments, defines an area centered on Sainte-Maxime in its coastal part and on Draguignan inland. This area has a central position between the two departments, but also between two populated areas, Nice and Toulon. Home-building indicates that the junction of the coastal conurbation is strengthening, and this happens also in some municipalities of the interior of the lands. Thus, this area appears to be the place of major stakes in a region already highly urbanized.

The Alpes-Maritimes are a striking example of intensive littoralization to which other Mediterranean areas might look at for their future (VOIRON-CANICIO, 1999). Yet, the analysis of differences between the Var and the Alpes-Maritimes shows that littoralization has various spatial and temporal evolutions. In recent decades, the municipalities of the Var interior have rather important house-building values in comparison with coastal municipalities, whereas only the municipalities contiguous to coastal conurbation differ from the interior lands in the Alpes-Maritimes. In the Var department, urban pressure is lower, more recent and less continuous than in the East, especially because of Estérel and Maures hills. In spite of abuses, the legislation has been able to act on a less advanced process contrary to the neighboring department. Indeed, in the Alpes-Maritimes, the Littoral law and others regulations have come too late to protect the coast.

In a sustainable development perspective, it is a matter of spatial balances within a territory, relying to functional balances (environmental, economical and social). In France, to avoid a dichotomy of the territory, the French Coastline Conservation Department develops its land (with agriculture, beekeeping, public access, etc.). The Littoral law has two goals: protecting the coast and developing related economical activities. These goals can be conflicting when economical activities lead to environmental degradation. Nevertheless, they can be complementary if the attractivity is linked to the environmental quality (DIACT, 2004). These tools could be enriched by integrated management policies of coastal areas, extended to interior lands and based on a shared vision of the future.

LITERATURE

- COURTOT, R., PERRIN, C. (2005): *Morphologie et gestion de l'étalement urbain des aires métropolitaines méditerranéennes*, Territoires méditerranéens, numéro 13, pp. 41.
- DALIGUAUX, J. (2001): *La périurbanisation en Provence : visages d'hier et d'aujourd'hui, interrogations pour demain. Le cas du Var et des Bouches-du-Rhône*, Géocarrefour, Volume 76, Numéro 4, 289-302.
- DAVEZIES, L. (2008): *La république et ses territoires*, Seuil, Paris, pp. 110.
- DIACT (2004): *Construire ensemble un développement équilibré du littoral*, La Documentation Française, Paris, pp. 156.
- IFEN (2000): *La pression de la construction ne se relâche pas sur le littoral métropolitain*, Les données de l'environnement, n° 55, pp. 4.
- IFEN (2007): *Le littoral, entre nature et artificialisation croissante*, Les données de l'environnement, n° 120, pp. 4.
- PLAN BLEU (2005): *Méditerranée: les perspectives du Plan Bleu sur l'environnement et le développement*, Editions de l'Aube, La Tour d'Aigues, pp. 432.
- VOIRON-CANICIO, CH. (1995): *Analyse spatiale et analyse d'images*, GIP RECLUS, Montpellier, pp. 192.
- VOIRON-CANICIO, CH. (1999): *Urbanisation et littoralisation sur les rives de la Méditerranée*, Les Méditerranées dans le monde, Cahiers scientifiques de l'Université d'Artois, n°12, pp. 176.
- VOIRON-CANICIO, CH., OLIVIER, F. (2001): *Paysages, utilisation du sol et conflits d'usage sur les rivages touristiques du Sud de la France*, Bolletino della Societa Geografica Italiana, n°3, Roma, 431-446.
- VOIRON-CANICIO, CH., CHÉRY, J.-P. (2005): *Espace géographique, spatialisation et modélisation en Dynamique des Systèmes*, 6ème Congrès Européens de Science des Systèmes, 19-22 septembre 2005, Paris, pp. 10.
- VOIRON-CANICIO, CH., LIZIARD, S. (2008): *Interactions between Coastal Urban Dynamics and Agricultural Areas of the Côte d'Azur: Stakes and Processes*, 9ème colloque international Littoral 2008, Venise, pp. 8.

Sophie Lizard, Christine Voiron-Canicio

KADA SE LITORALIZACIJA PROŠIRI NA ZALEĐE: PROSTORNA ANALIZA IZGRADNJE KUĆA NA FRANCUSKOJ RIVIJERI

SAŽETAK

Francuska rivijera dosegla je naprednu fazu litoralizacije, što ukazuje na pojavu saturacije i neekonomičnost. Ovaj rad istražuje proces litoralizacije kroz izgradnju kuća tijekom druge polovine 20. st. koristeći nekoliko morfoloških analiza. Analiza je pokazala razlike u intenzitetu i vremenu između zapadnog i istočnog dijela regije, gdje su se promjene pojavile ranije nego u drugim dijelovima. Analiza prostorne dimenzije litoralizacije ukazala je da se izraziti kontrasti sve više javljaju u neposrednom zaobalju, pogotovo u pogledu izgradnje kuća, ali i u izgradnji stanova. Navedeno ukazuje na poteškoće u primjeni mjera zaštite obale i njihove posljedice u zaobalju. Navedene promjene i posljedice navode nas na razmišljanje o pogreškama u prošlosti.

Ključne riječi: litoralizacija, izgradnja kuća, zaobalje, Francuska rivijera

Dragan Umek

Department of Education and Cultural Processes, University of Trieste, Italy

e-mail: dragan@dsgs.univ.trieste.it

TRIESTE AND ITS *HINTERLAND*: HISTORICAL LEGACY AND NEW DYNAMICS

The known historical events that have affected Trieste and its territory at the end of World War Two – outlining an unusual administrative and political order in the Northern Adriatic – have undermined the secular territorial dynamics: centre-periphery, urbanization, littorization, industrial location, etc. With the lost of its hinterland, the human pressure on the Trieste coastline has reached considerable intensity, partly offset by demographic and economic decline of the city. Only recently, new internal and external variables – such as the admission of Slovenia into the *European Union* and the abolition of borders by the *Schengen Treaty* and the promotion of farmhouse holiday vocation in the border areas – have led to significant changes in the territorial balance. With a series of examples, the paper aims to present a spatial analysis of these recent trends in the Trieste area.

1. HISTORICAL LEGACIES AND GEOGRAPHICAL INFLUENCES IN THE TRIESTE'S HINTERLAND DEVELOPMENT

In facing a subject dealing with Trieste's question and its hinterland, it's necessary to remember the absolute peculiarities of the historical and geographical context in which the territorial dynamics have developed during the years. Therefore the first variable to be considered, without any doubt, is the historical one.

If we want to go over, briefly, the stages of the administrative history of these lands, but without going deeply into the reconstruction, it will be necessary to disregard the period preceding the modern age as the old political and economic system of these territories appears too different and heterogeneous for proposing useful comparisons with the present order.

Although since mid XVII century the altered conditions of supremacy in the Adriatic Sea¹ started to favour the Trieste's role as maritime emporium, only at the beginning of XVIII century Trieste was aroused again out of that provincial lethargy where it was from centuries and that prevented it from standing out among other small coastal towns of Venetian Istria, neither from an economic nor from a population point of view: the city appeared as a port without an immediate hinterland, rich of human and economic resources and therefore lacking in any possibility of economic take-off.

The concession to the city, in 1719, of the »off-duty port« status – wrightly considered as natural geographic exit to the sea of the Habsburg Empire – produced a long period of prosperity: the abolition of the customs and other fiscal facilities attracted from whole Europe and from Mediterranean a lot of entrepreneurs and merchants which improved the city welfare and the town-planning growth, favouring a population increase unknown up to that moment².

As consequence of the fall of the Venice Republic (1797) the Habsburg remarkably strengthened their territorial rule over High-Adriatic and their supremacy over maritime routes: Austria started by now to become a dominant power both militarily and economically with Trieste real gravitational pivot of its traffics between Mediteranean and Centre-Eastern Europe.

Between the end of XVIII and the beginning of XIX century, the city suffered three Napoleonic occupations, quite short, which negatively influenced the development of the commercial emporium although the activities didn't stop ever totally. After the Napoleon defeat, Austria took on again the running of the city, in 1813, and with the re-establishment of the off-duty port, the Julian port became, once again, a centre in strong expansion. This was the period in which were realized also the efforts for a resolute improvement of the links with its wide hinterland and, for this purpose, was built the southern railway Trieste-Wien. In a wider project of the communication ways, the opening of Suez channel contributed to a further economic growth of the city because, thanks to that, the Mid-East and the Indies became nearer and te city enjoyed a further town-planning growth.

After 1866, in consequence of the war that saw opposite the Habsburg Monarchy, together with Prussia Kingdom, and Italy Kingdom, a new border between Austria and Italy took shape. Such a border was the result of the

¹ After the military land (Agnadello, 1509) and sea (loss of Morea, 1714) defeats, follow the economic concessions to European competing powers, such as the leave of navigation, which marked the slow but inexorable decline of the supremacy of Venice on the Adriatic Sea.

² Hereunder are reported the values of the »population development« of Trieste between XVIII and XXI century.

Year	1735	1765	1786	1797	1815	1847	1900	1910	1945	1955	1997
Inhabitants	5.600	7.000	20.000	27.200	45.000	80.626	176.000	235.000	252.000	270.000	219.000

Fig. 1 *The various political and administrative boundaries in the region of Trieste (1866-1954)*

annexation to Italy of the provinces of Veneto and marked a new territorial order: Udine became the Italian province nearest to the border line while Austrian territory included two »Lander«, to North that one of Carinthia, with administrative centre Klagenfurt, and to East the Littoral, with administrative centre Trieste. Therefore the city remained entirely within the borders of the house of Habsburg keeping, moreover, its role of exit to sea of a wide and diversified continental territory.

But in November 1918, at the end of the World War One, the Habsburg Monarchy stopped existing and, instead of it, formed new States, among which Hungary and Yugoslavia which, at that moment, assumed the name of Kingdom of Serbians, Croats and Slovenians, Kingdom S.H.S). The new boundary and territorial order of Venezia-Giulia region was determined partially only with Paris Peace Conference of 1919, as it was concluded after one year, with Rapallo Treaty (1920), due to the incompatibility of Italian requests with those ones of the new Balkan peninsula state. At the end of long negotiations and of the intervention of international mediators, Italy gave up the annexation of Dalmatia (formerly Austrian) – with the exception of city of Zara/Zadar – but got other territories provided by London Pact³, i.e. all Austrian littoral,

³ The Pact of London (or Treaty of London) was a secret treaty drawn up in 1915 between Italian Government and the representatives of Triple Entente (Great Britain, France and Russia) with which Italy undertook to declare war upon Central Empires in the World War One in exchange for large territorial

with Istria, and part of the territory of Carniola and more precisely the area of Postojna and Logatec. (Fig.1)

Substantially the eastern border of 1920 – with the exception of Fiume/Rijeka territory in 1924 – remained unaltered until 1941, while the near states changed not only their name but also ideological characterization: the Kingdom of Serbians, Croats and Slovenians became, between 1929 and 1931, Kingdom of Yugoslavia and Republic of Austria, in 1938, was annexed to Third Reich, with the name of Ostmark.

During the Second World War Two the borders between the belligerent States varied continuously and also the territories of High-Adriatic were subject to several and continuous changes. The invasion of Kingdom of Yugoslavia, started on April 6th 1941, by Italy and the consequent military occupation of these territories marked the largest expansion of the Kingdom of Italy towards East. In particular was incorporated a large territory of Slovenia and Dalmatia: the cities of Ljubljana, Novo Mesto, Kočevje and their territories formed the »Italian« Province of Lubiana.

From 1943 Italy was no more an occupying country but, in its turn, was occupied by German troops between summer and autumn of that year. In the North-Eastern part of Italy the German occupation had different consequences and more critical in comparison with other Italian regions as the territory of eastern provinces (Udine, Trieste, Gorizia, Pola/Pula, Fiume/Rijeka and Lubiana/Ljubljana) was totally excluded from the political and military control of the Republic of Salò Authorities: this area, in fact, was governed directly by German Authorities with the name of »Operation Zone Adriatic Littoral«.

In the immediate post-war period the territory of Venezia-Giulia was divided in two parts: the western one, with Trieste and a small strip of territory, was assigned to the military administration of the Anglo-American army (Zone A)⁴, the eastern part, which included the small Slovenian coastal towns and those Croatian of Umago/Umag, Buie/Buje and Cittanova/Novigrad, was destined to the military administration of the Yugoslavian army (Zone B). This political-territorial building, after a long and difficult diplomatic passage inside the Paris Peace Conference, was formalized only in 1947 with the establishment of »Free Territory of Trieste«⁵, a sort of buffer state, independent, neutral, between Yugoslavia and Italy, on the historical pattern of Danzig/Gdańsk and Rijeka/Fiume.

rewards and, precisely, the territories of Trentino, Venezia-Giulia and part of Dalmatia (formerly Austrian).

⁴ To A Zone was granted also the city of Pola, in Istria, with a limited territorial portion.

⁵ The » Free Territory of Trieste« assumed the form of a mini-state of 738 square Km, with about 375,000 inhabitants of which 264,000 Italians, 5,000 Slovenians, 11,000 Croats and 15,000 of other nationalities (Germans, Hungarians, etc.)

The changed international balances, with the worsening of relations between East and West and the »rift« between Tito and Stalin, caused very soon the loss of the political value of Trieste in the international scenario so that, on October 5th 1954, was signed in London the Memorandum of understanding between Italy and Yugoslavia according to which was established the assignment of Zone A to Italian administration and of Zone B to Yugoslavian one. The overcoming of »Free Territory of Trieste« was definitively confirmed, after many years, by the Treaty of Osimo (November 10th 1975), putting an end to the uncertainties on the territorial unalterability decided in 1954 (Valussi, 1972; Battisti, 1979; Salimbeni, 1994; Valdevit, 1986; Udina, 1979; De Leonardis, 1992).

From these historical notes it already appears evident how Trieste was, many times, included in several regional organizations – now large, now limited – assuming the role of administrative centre (Illyrian Provinces, Austrian Littoral, Province of Kingdom, Adriatisches Kunstenland, Free Territory of Trieste), even if such organizations were never created in function of Trieste. Often it has been about a supremacy more formal than substantial, supported however by a power coming from far and not by a real position of political-administrative supremacy over the surrounding district.

During the last two centuries, the fortune of Trieste therefore appeared tied tight to the dynamics of its hinterland, always in balance between conflicting forces. On the one hand is evoked its perpetual condition of frontier, a passage area between central Europe and Mediterranean and between East and West or, even worse, being a whole of heterogeneous and politically and ethnically fragmented territories; on the other hand there is the attempt of framing such a region in political-territorial organizations cohesive and lasting in which the capability of organizing a network of communication lines can be useful to the port.

Battisti gives an effective definition (1979, p. 13) when affirms that »Trieste seems to be the very negation of the environmental determinism. If it was obliged to rely on the immediate resources, it would have never grown beyond the present limits of the coastal small towns of Istria. The search of an harmony, on the territory, of phisical and anthropical peculiarities so as to produce an *integral region*, is therefore destined to the failure«.

Just this incapability of sewing an its own territory on itself, of being expression of an only formal region has marked the city with a clearly international trait. Its populating is the result of the slow sedimentation of different peoples (Italians, Slovenians, Germans) and of supply of far-off communities (Serbians, Greeks, Turks, Jews, Hungarians) which, in Trieste, had found a fertile land for their business, while its geographical position, put

on the apex of the Adriatic Sea, imposes on it a function of »gateway city« for the continental regions.

Therefore, if we want to find a legitimization of its hegemonic role, this is to be looked for very far, in that centre-European hinterland with its variable geography which has always looked at Trieste as its »door to the sea«.

Now it has been considered as attractive pole in a *functional region* where the territorial contiguity didn't appear any more as a fundamental factor as the spatial unity is, in fact, the result of dynamic relations between places, even far, now, instead, it has been determined as joint of a *systemic region* in which the discontinuous change has redrawn the territorial structure of the post-industrial society, with different organizations in comparison with the past ones, with new relations and new targets (Vallega, 1995).

The changes of the border which affected Trieste after World War Two have caused a series of structural alterations in its economical prerogatives: the loosening of the ties with its hinterland and the relevant decline of port activities (goods traffic⁶ and shipbuilding industry) have led to a more and more growing expansion of service industries (public administration, retail commerce, university) so as to make geographers and economists discuss whether the principal role of Trieste was still the port one or, instead, whether took a new guise of central locality of boundary.

This second hypothesis has been for a long time strengthened by some factors such as the opening of the borders, the remarkable expansion of the gravitational area of the retail market – which included the whole Yugoslavian territory –, the assignment of the role of regional administrative centre, the presence of the small traffic of border for the food supplying, the touristic services and the labour and the growing hallmark of cultural functions and of high education (university and research).

Today the territory linked, under the administrative point of view, to the city of Trieste is reduced to its lowest terms. This takes shape as the less large province of Italy and that one with lowest number of communes⁷ (six only); this prevalence of urban area make the province record the fourth density of population of Italy with 1.116,27 inhabitant per square km.

⁶ With the exception of the mineral oils sector in which the Trieste port has kept the role of first Italian port of oil products import for serving the Austrian and German hinterland.

⁷ The communes of the district of Trieste are, in order of largeness, Trieste (84,49 square km), Duino-Aurisina (45,17 square km), Sgonico (31,31 square km), San Dorligo della Valle (24,51 square km), Muggia (13,44 square km) and Monrupino (12,68 square km).

Tab. 1 List of the communes of the district of Trieste

Communes	Surface	Residents	Density km ²
Duino-Aurisina - Devin-Nabrežina	45,17	8.675	192,1
Monrupino - Repentabor	12,68	891	70,3
Muggia - Milje	13,44	13.410	981,7
San Dorligo della Valle - Dolina	24,51	5.945	242,6
Sgonico - Zgonik	31,31	2.102	67,1
Trieste - Trst	84,49	205.523	2.432,5
Total District of Trieste	211,60	236.546	1.116,27

Source: Istat, 2010

Fig. 2 A satellite image of Trieste and its hinterland (Ids. 09/2009)

The town territory occupies mainly a hilly slope that, at intervals, assumes feature of real mountain even in the closest to the city areas. In fact the urban body lies at the foot of an imposing scarp which from Carso plateau goes suddenly down towards the sea, affecting part of that system of small marl-sandy relieves extending from eastern corner of the gulf up to at the foot of Vena mountains in Istria. (Fig. 2)

The remaining part is a narrow strip of land, long about thirty km. and wide – in its largest part – no more than ten, spreading out in direction North-West South-East, resting, along all its length, on the border with Slovenia⁸.

⁸ The clearly border trait of whole Trieste territory is confirmed by the fact that all six communes include a part of the State border, while its great permeability is testified by many border passages; in fact there are as many as 13 border stations among which 1 rail passage, 12 road passages of 1st and 2nd category and 9 agrarian passages.

Its peculiarity, considering the reduced dimensions, is the absolute logistic centrality of the city in comparison with other five communes that, in fact, represents them as a sort of districts partially included in the very urban tissue.

If the highest and most internal part of Trieste territory is characterized by the karst landscape, that casts its natural continuity in the Slovenian plateau, instead the area which geographically belongs to Istrian region appears with an undulating morphology, partly alluvial and partly hilly, of which the sequence of small valleys and tablelands joins softly together with the sea.

The prevalence of karst trait in the morphology is marked by the absence, almost absolute, of the superficial hydrography, if we leave aside Timavo river (of which the short reach is located in the most northern part of the province) and some shorter water flows in the southern part (Rio Osopo and Rosandra); even the ponds are few and poor (Noghere, Percedol) and lie where is more evident the blanket of alluvial soils or close to impermeable soils at the bottom of many dolines.

2. POTENTIALITIES AND LIMITS OF PRESENT SITUATION

The entry of Centre-East States into the European Union has increased the strategic value of the geographical position of the city: now Trieste is at the middle of the new Europe, strategic hearth of the territory of the Euroregion »without borders«, the new legal subject of European law which should arise from the alliance among Friuli-Venezia Giulia, Veneto, Carinthia, Slovenia and Croatian Istria region⁹ (Fig. 3).

The regained European centrality – also thanks to the new highway link – puts Trieste in a crucial position to intercept the traffic flows between East and West and North and South, letting it to assume the role of natural crossroads between East and West and of ideal logistic platform for the exchange between European Centre-East areas and Far-East (China and India *in primis*), two areas of the world that are growing with highest rates. Trieste port, in fact, has become again to be very advantageous for the interests of maritime operators,

⁹ The beginning of this cross-border collaboration has been marked by the signature of Trilateral Protocol of Klagenfurt of January 11th 2007, signed by Veneto, Friuli-Venezia Giulia and Carinthia and open to the further accession of Slovenia and Croatia. The common commitment centres on the institution of a Working Group and of Thematic Tables to carry out the Protocol and to evaluate the prospects of the regional collaboration, fundamental element for the development of these territories. The agreement concerns the promotion of combined activities and the exchange of information and common experiences on co-operation matters: scientific research and innovation, social and health sector. On the draft of Statute drawn up by the Technical Group it has been decided that the head office of the to be established Euroregion/EGTC (European Group of Territorial Co-operation) will be in Trieste.

Fig. 3 *The map of the territories forming the Euroregion »no borders«*

as substantially barycentric between the mature economy areas and those ones in great expansion. The shortest way to connect Europe to the most dynamic countries of Far East goes through the Suez channel and the Mediterranean, favouring the North Adriatic sea¹⁰.

In spite of this remarkable power of development which – if suitably exploited – would take again the city and the port to the past splendours, many are the problems which today slow down such a recovery. Firstly the limited availability of spaces, not suitable and sufficient for the necessities of modern maritime handling. The settlement of new industrial activities has requested the occupation of areas near to the port, preventing the extension of new port structures

Recently, with the closing down of some old industrial installations, the territory has regained large spaces potentially usable which, however, due to the complexity of the reclaiming operations, are practically non-available still for a long time. In particular the areas of former refinery »Aquila« are significant example. These include a territory of about 80 hectares and border on the city of Trieste at North, on Aquilinia, in the municipality of San Dorligo della Valle,

¹⁰ To arrive in Munich, a container leaving Shanghai via Trieste takes around six days less in comparison with the leg via Rotterdam, with a 28% saving on transport cost.

Fig. 4 *The abandoned area of the former refinery »Aquila«*

at East, on the bay of Muggia at West and on industrial zone at South. Further to the progressive cessation of the activities, started on 1988, the whole area is in a condition of strong deterioration, mainly due to the impossibility of reconversion of existing installations in new productive plants without an effective betterment of the site¹¹. (Fig. 4)

Also for this chronic shortage of spaces – in addition to the decentralized position of Trieste as regards the main rail routes and to the running costs of the short stretch in Italian territory – Trieste port suffers the competition of the near Italian ports (Venezia and Monfalcone) but especially foreign ones, *Luka Koper* and *Rijeka* particularly.

To overcome this viewpoint of contrast among the ports of North Adriatic and make the transports sector become a driving shuttlecock of the local economy, it's necessary to promote the culture of »being in network«. The logistic platform is to be thought as a whole of logistic and port regional points which, duly integrated and coordinated, create a transports system intended as an »unicum« of networks, facilities and services supply.

¹¹ In November 2003 such areas were fully bought by Teseco S.p.A, an Italian Company operating at international level in the field of environment protection, drainage of installations and polluted grounds and functional restoring of industrial areas no more used. With the purchase of the area Teseco has taken up the burdensome commitment of carrying out the environmental drainage and the betterment of the site.

It's just in this view that recently have developed two important planning initiatives: the first one sees the realization of a »superport« in the Friuli Venezia Giulia region, under the financial patronage of Unicredit Group, formed by the integration of two ports of Trieste and Monfalcone, in a systemic logic (thanks to the depths of the first and to the available spaces for logistic and back-port functions of the second); the other initiative has led to the signature of an agreement among the ports of the area for the realization of a North-Adriatic *hub*, where in the ports of Koper, Trieste, Venice, Ravenna together with Rijeka undertake to develop common strategies on port and rail routes in the view of an Adriatic policy of collaboration, relying on their respective specificities and inclinations.

These attempts appear the more important the more it is tried to get a scale economy so as the North-Adriatic system to assume a role comparable to the most consolidated port systems (Borruso, Porceddu, 2011, pp. 66-67).

3. NEW TRENDS IN THE RELATIONS CITY-COUNTRY

Together with dealing with the territorial dynamics connected with the problems city-country has taken on, since some years, a central role also the topic of the environment protection as central element in defining the life quality. Therefore, at different legislative levels, in addition to the public opinion, has developed the awareness of protecting the natural resources present in the space both city and country. In the last years has started a process of recovery from the deterioration and from the wounds caused by the diffuse urbanization in the Trieste territory, recognizing to the agriculture a central role in such a process: it has the function of guaranteeing the maintenance of the landscapes quality, of the territory defence, of environmental safeguard and of local economy exploitation.

In line with the general expansion of service industries of the rural economy such as the services production (e.g. farmhouse holiday) or the productions »*of niche*« (DOC, DOP and biological) also in Trieste and in the near Slovenian territories significant steps forward have been done in this direction.

3.1 Recovery of traditional agricultural section

Considering the small extension of the province, it shows still significant areas dedicated to agricultural activities. These zones are located above all close to karst built-up areas and on the hill faces of karst edge where carry on a function of filter between the urbanized areas and those ones protected

by restraints. The agricultural activities, in fact, have been obliged to retreat towards fringe areas and little fertile grounds, due to the expansion of housing settlements and of those non agricultural productive; This is particularly evident in the village of San Dorligo della Valle (Dolina) where the industrial zone has gradually eroded the traditional agricultural area starting from the end of the World War Two.

In fact the economic importance of agricultural areas lies in the fact that, according to *Nature Directive 2000*¹², the practice of agricultural activities is no more separate from the maintenance and exploitation of the landscape and environment where in they are done. But the introduction of rules *ad hoc* for the protection of the scenery and the environmental safeguard has led to a progressive abandonment of the primary activities linked to these territories, implying, as already underlined, a maintenance of natural and landscape traits of the province.

As reaction to such a limitation has developed an agriculture of »*niche*« and a wine and food supply, linked to a not resident tourism which prefers natural surroundings and therefore requests a strict relation between maintenance and exploitation of the intrinsic peculiarities of the territory and the way of life of its inhabitants.

In the limits of the agricultural Trieste production, the olive cultivation plays an important role : at the present the sector has been awarded with the quality mark DOP (DOP Tergeste) and the extension cultivated, in the province territory, amounts to about 120 hectares, of which 80 only in the village of San Dorligo della Valle that, together with the town of Muggia, has an high level of specialization in the sector.

The olive cultivation today in the Trieste province represents one of the most important items in the panorama of the local agricultural cultivations, it is very well deep-rooted in the social, cultural context of local populations, it is in constant growth not only quantitative but also qualitative. To the enthusiasm and to the inclination, essential to take up the route of olive cultivation of a certain level, is added a more and more growing desire for scientific knowledge and technical investigation of the cultivation, production and preservation of the extra-virgin olive oil produced in our olivegroves.

The local olive cultivation has developed since ancient times in the most protected and hot areas of its territory; in particular in the villages of Muggia

¹² The present directive, denominated directive »Habitat«, aims at the preservation of the bio-diversity in the State members defining a common picture for the preservation of »*habitat*« of the plants and of the animals of Community interest. The directive »Habitat« sets the network Nature 2000. Such a network is the biggest ecological network all over the world and is constituted by special zones appointed by the States members according to the present directive.

and San Dorligo della Valle, which are territories geographically belonging to Istria peninsula. Even today in these zones it is possible to find the 75% of olive trees and here only we can trace old olive trees, i.e. those which have got over the frost of 1929. The most commonly grown variety is the *Bianchera-Belica*, selected down the centuries within the San Dorligo della Valle (*Dolina*) area. It probably owes its name to the fact that the colour changing of the fruit takes place at a late stage yet step by step, and it is almost never complete, not even in the last phases of the ripening. It grows well on the marnous-sandy hills surrounding the gulf of Triest, but also on the most exposed calcareous soils of the Karst plateau. Another local variety, the *Carbona-Črnica*, sporadically spread over the territory, especially in Muggia, still has to be analysed and enhanced. Next to these two main local varieties accounting for much more than 60% of the oil-growing estate, there are other common varieties, such as *Leccino*, *Pendolino*, *Maurino*, *Frantoio* and *Leccio del Corno*, which are well known and present all over Italy. They have been added to the plants to complete ripening and harvesting, increasing this way the production of the Trieste area.

The position of the trees on these extensions is, mainly, fortuitous and representative of family cultivations. The specialized cultivations can be found in three specific zones: in particular the oldest is the cultivation of Usello Mountain (*Čelo*) in Bagnoli della Rosandra (Boljunec), recently specialized olive groves have developed on Dolga Krona and Monte d'Oro, between the areas of Bagnoli della Rosandra (Boljunec), Caresana (Mackovlje) and Aquilinia (*Žavlj*e). Further olivegroves of smaller dimensions are in Chiampore and San Bartolomeo.

In the rest of the villages of Trieste District there is the remaining 25% of the olive cultivations. It is to be underlined that the olivegrove is practically absent in Monrupino, very limited in Sgonico, while in the cities of Trieste and Duino-Aurisina can be found small plots with olive cultivations, in the past only facing the sea and now, in some cases, also in the most protected zones of the tableland (Malchina, Slivia, San Pelagio).

The production, in bumper crops, is about of 7000 quintals of olives and is destined to increase as a lot of young olivegroves, planted from 2000 onwards, are going to start to produce.

Another quality sector is certainly the wine one, in particular with the production of the wines with denomination DOC (Karst)¹³. In Friuli Venezia

¹³ The denomination DOC is an appreciation of quality assigned to wines produced in limited areas (usually of small and medium dimensions), taking their geographic name. Normally the vine name follows the DOC one and the discipline of production is strictly fixed; in fact such wines are allowed to be drunk just after chemical and sensory careful tests. The other denomination, the DOCG, is a further

Giulia the grapevine is present since the ancient times and even today has a fundamental importance in the agriculture, boasting of as many as 25 autochthonous varieties that it is impossible to find elsewhere, all over the world.

There are nine zones with Denomination of Controlled Origin associations of which protect and promote the specificities of their respective productions, actually rather different from zone to zone. In particular the difference is marked, most of all, between the coastal strip zones, those of central plains, those of hill. Even if all of them are included in DOC Karst Consortium, geographically in the Trieste District it is possible to distinguish two wine areas with historical and environmental characteristics very different. The first one is represented by the »Karst wine zone«, formed by banks of red earths covering just a part of the Centre-North tableland of the province where in the climate, very particular, shows a continental-marine mixed feature¹⁴.

The other zone instead, called »wine Riviera zone« concerns the coastal and southern part of Trieste District. It is mainly formed by brown earths on flysch and is directly influenced by the sea as it extends on coastal terracings or low alluvial grounds¹⁵.

To strengthen the primary section joins the production of honey that recently has seen its reorganization in the start of a *Consortium* among the beekeepers of Trieste District in which take part about a hundred of operators which run about a thousand of hives.

In understanding the significance of the agriculture it is necessary to reassert that the primary activity plays a role of absolute marginality in the Trieste economy but its importance in the District reality is to be intended not only under an economic point of view simply but better for its historic, environmental and urbanistic value.

appreciation assigned only to some wines of national and international fame. These wines are undergone to even more severe controls, they must be sold in containers with a capacity of less than five liters, to have a State mark giving the assurance of the origin, of the quality and enabling to number the produced bottles. At Community level the two categories of classification DOC and DOCG are denominated V.Q.P.R.D. (Wines of Quality Produced in appointed regions).

¹⁴ The local wines come from vines remarkably different from those coming from the rest of the region: the red wines have taste very strong, the white ones notably spiced. The most famous white vines are the *Vitovska*, the *Chardonnay*, the *Malvasia*, the grey *Pinot*, the *Sauvignon*, the *Traminer*, while among the red wines are outstanding, the *Franc Cabernet*, and the *Cabernet Sauvignon*, the *Merlot*, the *Refosco* and the *Terrano*. Just to add value to this typical local wine was opened in 1986, the »Wine Road Terrano«, promoted and sponsored by the Province of Trieste. This »Wine Route« develops from Opicina (Opčina) to Visogliano (Vižovlje) and includes 18 restaurants, where the local cuisine is accompanied on the Terrano. The participating restaurants are identified by appropriate signs in front of the local and expose a table showing the membership of the »Wine Road Earth«.

¹⁵ The most famous white vines of this area are the *Glera*, the *Istrian Malvasia*, the yellow *Moscato*, while among the red vines are distinguished, for quantity and quality, the *Merlot* and the *Istrian Refosco*.

3.2. Various forms of tourism and recreation

The various activities related to tourism and recreation can be an effective point of rebalancing of the relationship between urban and peri-urban areas, reassembling those historic fractures that have been created as a result of economic and social needs from one side and the protection of environmental to the other.

The vocation of the Karst area, both Triestin and Slovenian, produce a kind of tourism that could be called green and »rurban«: it involves a short-range flow, mainly limited in time, almost always to weekend and practiced by the inhabitants of the city that may include an overnight accommodation. Moreover, due to the proximity with Slovenia, this phenomenon is a feature strongly asymmetric cross-border though, given the predominant one-way flow from Italy to Slovenia.

For a more precise definition of this phenomenon, we must say that in suburban and »rurban«¹⁶ such as Trieste District, it is possible to find »some ambiguity between what can be described as mere tourism and recreational activities for residents of nearby cities« (Lozato-Giotart, 2008, p. 86; Pearce, 1989). Beyond taxonomic interest, is important to stress its the functional capacity to attract flows of people and to change the balance between center and periphery, but there is still a certain difficulty in delineating the boundary between tourism and rural activity or between recreational and socio-spatial needs in suburban neighborhood.

Some peculiarities could well describe this vocation. The tourism and recreation pattern in Trieste karst area – if we want to consider it as a pattern – can be interpreted as a multi-polar and multi-purpose space where, in a rather small area, coexist different activity: food and wine (*osmizze*, farms), touring (hiking, caving) and sports (cycling, climbing, golf).

Deeply rooted in the traditions of these rural districts, there is the establishment called *osmizza* (*osmica* in Slovenian): it is a local interpretation of farms, a place where you can buy and consume wine and typical products (such as eggs, ham, salami and cheese) directly in the cellars of the farmers who produce them. The *osmizze* constitute a typical throughout the limestone plateau, both in the Province of Trieste and along the Slovenian karst¹⁷. (Fig. 5)

It seems that the custom was very ancient, even can be traced back to the eighth century when the territory of Istria and Trieste were abandoned by

¹⁶ The term »rurban« identify those peri-urban areas because of their rural origins, kept alive even though some of the old features are now incorporated in the suburbs.

¹⁷ Only in the Province of Trieste there are as many as 82 *osmizze* distributed in all six municipalities.

Fig. 5 Some typical »fräsche« to point the way to the »osmice«

the Byzantines and became part of the Frankish kingdom. In fact, it was an order of Charlemagne to give all growers Empire the right to sell their wine directly, indicating that activity with the exposure of a branch. There are also several documents proving the existence of »osmizze« in the medieval period: one of these, dated 1430, shows how the peasants of Prosecco were claiming to sell their bulk wine on the spot without duties. The ancient tradition was then reconsidered, re-establishing an existing ancient law, with a decree issued in 1784 by Joseph II of Habsburg. The decree allowing farmers to sell bulk wine produced at home for a period of eight days. The term *osmizza*, in fact (in Slovenian language *osmica*) comes from *osem*, which means »eight« and indicated the duration of the concession of the opening period, just eight days.

Even today, in turn, the farmers of the plateau open their cellars and hang the branches in the vicinity in order to guide customers to their homes. Nowadays the opening period may be longer than eight days as it is calculated based on the amount of wine produced and the choice of period is at the discretion of the farmers. For these historical and social values, it is easy to understand that such a heritage should be protected and kept intact in its original form, as a cultural expression of country local tradition (Fonda, 1997).

Besides to farmhouse and osmizza, which is having such a large part in keeping alive the rural life, the other key area in territorial development is represented by touring and sports activities.

The entier Karst is crossed by a rich network of tracks and paths, passable on foot or by bicycle, which spread among the various areas of karst landscape, linking the city center with the plateau and the Slovenian side, thus creating a dense system of paths and nature trails cross.

Besides the historical path managed by CAI¹⁸ – there are reported over 50 with many combinations – the most popular trails and valued for their scenic and cultural appeal are *the Rilke Path*¹⁹, which extends to the sea from the Duino castle until Sistiana; *the Friendship Trail*²⁰, which connects the small village of Botazzo with the Slovenian village of Beka; *the 'Napoleonica'*²¹, a path of five and a half kilometers between Opicina and Prosecco.

To the already dense system of jogging trails and the increasing development of the sport of mountain-hiking cycle in recent years we have joined some cycling of considerable interest, both for their role in the recovery and regeneration of the rural environment, both for reflections of economic and social karst area.

The first of these is the *Bicycle-pedestrian path Draga Sant'Elia - Campo Marzio*, which stretches for 12 km on the old Habsburg railway track that from 1887 to 1959 linked the station to Trieste (Campo Marzio) with that of Hrpelje -Erpelle (now in Slovenia), along the ancient railway line Pula-Divača. This

¹⁸ The *Italian Alpine Club* (CAI), founded in 1863 in Turin, is the oldest and most popular group of mountaineers and lovers of mountains in Italy.

¹⁹ Once this path was known as *Boardwalk Duino*, but its present name was given in honor of the Hermetic poet Rainer Maria Rilke in Prague (1875-1926), who stayed at the castle of Duino in 1911 and in 1912 and inspired his work *Elegie duinesi*, finished in 1922.

²⁰ Since 1981, between the towns of San Dorligo Valley (It) and Hrpelje - Kozina (Slovenia) takes place annually the initiative *Odprta Meja - Open Borders*, in which was established a path of friendship between peoples through the Val Rosandra. It is one of the first concrete expression of the idea of a united Europe without borders.

²¹ The official name is *Sentiero (trail) Cobolli*, dedicated in 1935 to Nicolò Cobolli, one of the greatest mountaineers of Trieste but it is known, by all citizens, as »Napoleonica« because it was assumed that it was open at that time by the Napoleon army.

Fig. 6 A section of the pedestrian and cycle path 'Campo Marzio - Draga Sant'Elia'

renovation work represents an important step in the construction of the Bike Lane Network of Regional Interest (ReCIR) and an inter-regional network of cycle routes Alpe-Adria. With the completion of the Slovenian part until the next station of Hrpelje-Erpelle, it will be performed a cross-border link between the most significant and interesting natural landscape. The track in fact, runs through the protected area of the Natural Park of Val Rosandra in the San Dorligo della Valle, an environment rich in natural heritage that represents a destination for hikers, rock climbers, cave explorers and scholars. (Fig. 6)

In this policy of supporting a sustainable eco-tourism, it is worth to note also the recent inauguration of the *Percorso Gemina*, named after the ancient *Via Gemina*, which in Roman times, dating back to Aquileia the karst plateau up to today's Rijeka (Cro): it is a 20 km route of gravel track that develops in the Sgonico area, using some old farm and pastoral roads. The upgrading of the route has seen the functional reorganization of the old links that connected the villages to the Karst, through forests, vineyards, caves, sinkholes and land cultivated land. The initiative should be also an advantage for the local community, especially in economic and cognitive sense. To complete the project, along the path, was therefore placed appropriate signs highlighting the specificity of flora and fauna and the peculiarities of many farms and artisan food and wine related from the route.

In both cases, the primary objective remains to enhance the Karst region in its entirety, contributing to the rediscovery of its natural features, and its specific economic and tourism vocations.

3.3 New dynamics in the relation centre-suburbs: the property market

As already many times underlined, the broadening to East of the European Community and the enforcement of Schengen Treaty with the abolition of the border controls have brought significant changes in the relationships among the areas, also at local level, entering and modifying the pre-existing cross-border flows.

A particular case concerns the residences. In fact, since the entrance of Slovenia into the European Community (May 1st 2004) at the end of August 2010, have been recorded 3,466 foreign citizens house owners in all territory of Slovenia. At first place are the English, with 1,198 purchases followed by Italians with 980 while all the others (in order Austrians, Germans, Irish, French, Dutch and Swede) are much behind. The dimension of such a phenomenon – absolutely normal and certainly not numerically exorbitant if compared with other European countries, such as Portugal, Spain and Greece - assumes however a different value if related to the local scale and it becomes problematic if the purchase of houses concentrates close to the Italy/Slovenia border line.

In the present case, on the Slovenian Karst all the foreign buyers are Italian and with their presence have greatly upset the property market: the lower cost of houses and lands, the accessibility and the proximity to Trieste, as well as the residential appeal of those places, have led a number more and more large of Trieste citizens on »looking for house« beyond the border.

This pressure on the small local property market has brought to a drastic increase of prices²² and the consequences of such a process are well evident. The local population can't any more afford to purchase house as it hasn't necessary funds and therefore is obliged to leave that area: some owners, considering their own profit, sell the lands to estate agencies which then build further apartments for the market, often without any particular attention to respect the traditional architectural standards.

As it is possible easily to realize, the problem is not limited to the property market but affects also other aspects such as the population balances, the safeguard of territory identity, the territorial planning and the protection of karst scenery. The case Lokev (Corgnale) is representative: in this small village – which is only four kilometers from the border and little more than ten from the centre of Trieste – in 2002 lived 800 Slovenian citizens in 270 houses and

²² From 15 euro for square meter, the cost of building area has increased up to 120 euro for square meter in few years

Fig. 7 - *The view of Trieste and its territory from San Servolo-Socerb Castle (Slo)*

quite 50 houses were uninhabited; instead in 2010 Italians were already owners of 80 houses (namely a quarter of the estate asset).

After the Karst, the tendency to the foreign purchase could extend to Slovenian Collio and to Brkini area (at South-East from the Karst, up to the Nevoso/Snežnik mountain and to the Ciceria/Ćičarija) and, in general, to the territories at West of former border of Rapallo.

Looking carefully at statistical data, we note that the most houses on Slovenian Karst registered to foreign owners have been purchased between 2006 (98 units) and 2007 (101 units) and that the market has then decreased of 50% in following years up to 46 units sold in 2010. At the same time in Gorizia area and in Slovenian Collio the most foreign purchasers are represented by British citizens.

Finally, adding the data, from 2004 to 2010, in the whole littoral region (Primorska) have been sold to foreign citizens in all 1,372 houses (SURCS, 2010).

In order to oppose further troubles or irregularities of property market in the interested areas and to block whatever action or intervention noxious to the karst environment and scenery, several civic initiatives have requested to their Government to put into action some steps of contrast to such tendencies such as the »Protection Clause« of Slovenian property market in whole area close to the border – as Denmark did for the zones bordering on Germany – or

the establishment of a »National Park of Karst« in the aim of imposing more severe measures of urbanistic and environmental control.

It's useful to remind, closing this topic, that, although national Governments can take steps for protecting their own property asset, these are mostly represented by the exacerbation of the principle of »command and control« but no one of such provision can be discriminatory towards foreign citizens, even more if Community ones. The present case shows that often the local interests can contrast with general principles ruling the relationships between States and territories on European level.

4. CONCLUSIONS

This short analysis of Trieste area has led us to face up a whole of problems very broad that, without any doubt, would deserve more attention than that one here paid. Arises the imagine of a territory with a high level of »feeling in border area«, analysed in its many aspects: economic, social, cultural, linguistic, political, and so on, wherein the process of European integration has sped up the tranformation of the former border dynamics, both at local and international level, replacing the old relationships »instinctive« with the new ties »institutional« of the border cooperation.

Even if a new relation with its hinterland has taken shape, relation which has been realized through the recovery of the agricultural traditional sector of quality (oil and wine) and – thanks to the abolition of border barriers – with the development of agritourism (*osmice, kmetije*) and ecotourism activities (walking, bike lanes) on both sides of the border, Trieste remains a city still looking for an its own identity of scale, divided between »the innate incapability of creating an one territorial structure of which to assume the coordination« and its historical inclination to put itself as contact point among different European regions.

This eternal condition of dualism appears, still today, so as in the past, the principal element of strenght but, at the same time, of weakness of the Friuli Venezia Giulia administrative centre. (Fig. 7)

BIBLIOGRAPHY

- Aa. Vv. (1998): *Friuli e Venezia Giulia. Storia del 900*, Libreria Editrice Goriziana- Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Gorizia.
- Aa. Vv. (1995): *Il confine mobile. Atlante storico dell'Alto Adriatico. Austria, Croazia, Italia, Slovenia*, Edizioni della Laguna - Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Monfalcone.
- ADAMI, V. (1931): *Storia documentata dei confini del Regno d'Italia, Vol. IV - Confine Italo-Jugoslavo*, Ministero della Guerra - Ufficio Storico, Roma.
- APIH, E. (1980): *Trieste*, Laterza, Bari.
- BATTISTI, G. (1979): *Una regione per Trieste. Studio di geografia politica ed economica*, Università degli Studi di Trieste, Trieste.
- BELCI, C. (1996): *Quel confine mancato: la linea Wilson (1919-1945)*, Morcelliana, Brescia.
- BORRUSO, G., PORCEDDU, A. (2011): *L'alto Adriatico nelle sfide della crisi economica mondiale*, in »Geotema 40«, Soriani, S. (edited by): »Porti, trasporti marittimi, città portuali«, Agei, Pàtron Editore, Bologna, pp. 63-68.
- BUFON, M. (2002): *Confini, identità ed integrazione. Nuove prospettive per l'Alto Adriatico*, Slori, Trieste.
- BUFON, M. (2002): *Le regioni transfrontaliere nel processo di unificazione europea*, in Bonavero, P. Dansero E. (edited by): »L'Europa delle regioni e delle reti«, Utet, Torino, pp.126-141.
- BURATTI, L. (1971): *La frontiera italiana. Introduzione e testi*, Forni, Bologna.
- CATTARUZZA, M. (2007): *L'Italia e il confine orientale 1866-2006*, il Mulino, Bologna.
- CECOTTI, F., PIZZAMEI, B. (2007): *Storia del confine orientale italiano 1797-2007 Cartografia, documenti, immagini, demografia*, (Cd-rom), Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trieste.

- CECOTTI, F., PUPO, R. (1998): *Il confine orientale. Una storia rimossa*, in »I viaggi di Erodoto«, n. 34, Trieste.
- CORBANESE, G. (1983-1995-1999-2003): *Il Friuli, Trieste e l'Istria. Grande atlante storico-cronologico*, Voll. 4, Del Bianco, Udine.
- DE CASTRO, D. (1981): *La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*, voll. I-II, Lint, Trieste.
- DE LEONARDIS, M. (1992): *La »diplomazia atlantica« e la soluzione del problema di Trieste 1952-1954*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli.
- DE ROBERTIS, A. G. (1983): *Le grandi potenze e il confine giuliano 1941-1947*, Laterza, Bari.
- DONATO, C. (2007): *Turismo rurale, agriturismo ed ecoturismo quali esperienze di un percorso sostenibile*, EUT, Trieste.
- FONDA, C. (1997): *Andar per frasche*, Ed. »Italo Svevo«, Trieste.
- LOZATO-GIOTART, J. (2008): *Geografia del turismo*, Hoepli, Milano.
- Regione Autonoma Friuli Venezia Giulia (2011): *Trasporti: Progetto Ue »Adria_A«, sinergie tra aeroporti*, Ufficio stampa FVG, 14 aprile 2011.
- JUILLARD, E. (1978): *Il concetto di regione*, in Mainardi R. (cura di), *Città e regione in Europa: saggi dei sistemi territoriali*, Franco Angeli, Milano.
- MAINARDO, B. (2006): *La questione di Trieste, storia di un conflitto diplomatico*, Del Bianco, Udine.
- PARMEGIANI, P. (2004): *Note tecniche su La Coltivazione dell'Olivo nel Friuli Venezia Giulia*, Prestampa, Trieste.
- PARMEGIANI, P. (2003): *La coltivazione dell'olivo in regione*, Notiziario ERSA n. 5/2003, Gorizia.
- PEARCE, D. (1989): *Turismo oggi. Flussi e regioni nel mercato delle vacanze*, Ulisse, Torino.
- PUPO, R. (1989): *Fra Italia e Jugoslavia. Saggi sulla questione di Trieste (1945-1954)*, Del Bianco, Udine.
- PUPO, R. (1999): *Guerra e dopoguerra al confine orientale d'Italia*, Del Bianco, Udine.
- PUPO, R. (2007): *Il confine scomparso*, Quaderni di Qualestoria 19, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trieste.
- Statistični Urad Republike Slovenije, SURCS (2010): *Statistični letopis*, Letnik XLIX, Ljubiana.
- UDINA, M. (1979): *Gli accordi di Osimo. Lineamenti introduttivi - Testi annotati*, Lint, Trieste.
- VALDEVIT, G. (1986): *La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale*, Angeli, Milano.
- VALLEGA, A. (1984): *Regione e territorio*, Mursia, Milano.
- VALLEGA, A. (1995): *La regione, sistema territoriale sostenibile. Compendio di geografia regionale sistemica*, Mursia, Milano.
- VALLEGA, A. (1997): *Regione, regionalizzazione, globalizzazione. Strategie e pensiero*, AGEI Geotema 9.
- VALUSSI, G. (1972): *Il confine nordorientale d'Italia*, Lint, Trieste.

Dragan Umek

TRST I NJEGOVO ZALEĐE: POVIJESNE OSTAVŠTINE I NOVE DINAMIKE

SAŽETAK

Poznati povijesni događaji koji su utjecali na Trst i njegovu okolicu na kraju Drugoga Svjetskog Rata – određivanje neobične administrativne i političke granice na Sjevernom Jadranu – su onemogućili sekularnu teritorijalnu dinamiku: centar-periferija, urbanizaciju, litoralizaciju, lokaciju industrije itd. Gubitkom svoga zaleđa, društveni pritisak na obalu Trsta postao je izrazito intenzivan, a bio je djelomično uzrokovan demografskim i gospodarskim propadanjem grada. Tek u novije vrijeme, novi unutarnji i vanjski čimbenici – poput pristupa Slovenije Europskoj uniji i ukidanja granica određenog Schengenskim sporazumom te promocije ruralnog turizma u pograničnim područjima – uzrokovali su značajne promjene u teritorijalnoj ravnoteži. Koristeći brojne primjere, ovim radom želi se prikazati prostorna analiza suvremenih trendova u širem području Trsta.

Mark Gjokaj (Đoković)

Milješ, 81206 Tuzi, Crna Gora

e-mail: mark_k_gjokaj@yahoo.com

MALESIA – PRILOG PROUČAVANJU ZAGORSKIH REGIJA UZ ISTOČNE OBALE JADRANSKOG MORA

SAŽETAK

S obzirom na oskudne izvore te stručne i znanstvene radove o prostoru Malesije i njezinim stočarsko-ratarskim i drugim gospodarskim aktivnostima, pri istraživanju preobrazbe, razvoja i integriranosti tog prostora korištena je raznovrsna literatura srodnih struka i znanosti (ekonomske, političke, povijesne, geografske, demografske, literarne, filozofske i sl.). Među njima se posebno ističu radovi jednog od najpoznatijih istraživača stočara i stočarskih kretanja u dinarskom području, Mirka Markovića, te radovi Radomira Pajkovića, koji je prije osamdesetak godina istraživao stočarenje na Komovima.

Korištena je, naravno, i Strategija Vlade Crne Gore, tj. Nacionalni program razvoja, kao osnovni razvojni dokument agrara i rurala u toj zemlji, u okviru kojeg se posredno ili neposredno spominje i prostor Malesije i njezine razvojne perspektive.

U istraživanju su korišteni i neobjavljeni materijali sličnih istraživanja, na lokalnoj, državnoj i regionalnoj razini, kao i osobne komunikacije s kolegama znanstvenicima geografima i pripadnicima drugih struka i znanstvenih područja, odnosno mjerodavnim osobama iz gospodarskih organizacija i državnih institucija koje se bave problematikom prostornoga demografskog i gospodarskog razvoja, među kojima je i 20-ak pojedinaca nositelja razvojnih projekata vezanih za stočarstvo i ratarstvo na prostoru Malesije.

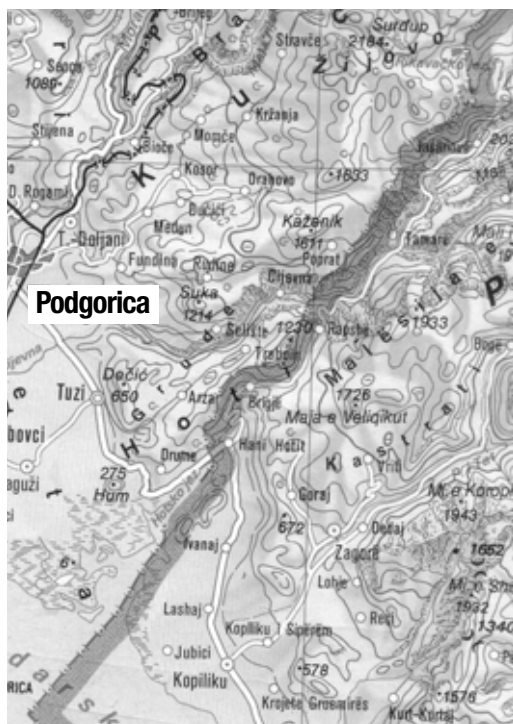
Veoma značajnim smatram i osobna iskustva i zapažanja do kojih sam došao sudjelovanjem u različitim športskim, kulturnim, ekonomskim, tradicionalnim, običajnim, svadbenim, ritualnim, političkim, povijesnim, i drugim događanjima. U tom pogledu posebno ističem kako sam još kao student bio član Savjeta i predsjednik MZ. Milješ koja zahvaća istočni dio gradskog područja Podgorice i koja je po površini među većim u Crnoj Gori. Ta se MZ isticala po stoljetnom bratstveničkom identitetu.

Ključne riječi: Malesia, stočarstvo, poljoprivreda, migracije, samouprava

GEOGRAFSKI POLOŽAJ

Malesia je povijesna regija koja zahvaća dijelove Crne Gore i Albanije. Crnogorski dio Malesije proteže se od Skadarskog jezera na jugu i JZ prema Prokletijama na sjeveru. Zbog uključenosti u gradsko područje Podgorice neki je nazivaju Podgorička Malesia.

Slika 1. Malesia granična regije Crne Gore i Albanije¹

Ukupna površina Malesije je 255 km², i u njoj prema novijim statističkim pokazateljima živi oko 13 000 stanovnika. Gospodarsko i političko središte tako ograničenog prostora te sjedište gradske općine je naselje Tuzi, koje se nalazi sjeverno od Skadarskog jezera odnosno desetak km. udaljenosti od Podgorice, i to uz cestu koja povezuje Podgoricu s Albanijom i do njega se za svega 40-ak minuta vožnje stiže do Jadranskog mora te do snježnih planina na sjeveru. S obzirom na površinu i broj stanovnika Malesia ili općina Tuzi spada među veće općine u Crnoj Gori.

Ime naselja Tuzi prvi se put spominje u spisima Franjevačkog misionara u 1222. godine, a prema predajama nazvano je po doseljenom Albancu Lesh

¹ Karta preuzeta iz Velikog atlasa Jugoslavije (1988.), SN. Liber, Zagreb, str. 25-26.

(Leš) Tuzi iz plemena Gruda. Naknadno su uz Grude u to naselje useljavali i pripadnici plemena Hoti, Triepshi, Koja i dr.

U srednjem vijeku Tuzi su kao i okolni prostori osvojeni od Osmanlija. U tom je prostoru pod vodstvom Gjergja Kastriotija 1443. godine dignut i prvi albanski ustanak protiv Osmanlija. Prema odredbama Berlinskog ugovora iz 1878. Tuzi i neki drugi dijelovi Malesije pripojeni su Crnoj Gori. O ovim prostorima i njihovim ljepotama (jezera, polja, planina, rijeka Cijevna ili na albanskom jeziku Cem, kao i plemenitost ljudi) pisali su Evlija Celebija, Edith Durham i drugi.

Prema novijim statističkim pokazateljima naselje Tuzi ima oko 6000 stanovnika. Većina stanovništva su Albanci, a po religijskom sastavu je oko 55% rimokatolika, dok ostatak čini muslimani i u manjem broju pravoslavci. Tuzi ima dom zdravlja, osnovnu školu *Mahmut Lekić* i srednju školu »25. maj«. Glavni centar u kulturnom životu regije Malesia, KIC *Malesia* (QIK Malesia), izgrađen je 2004. U posljednjih nekoliko godina u gradiću je izgrađena nova osnovna škola i nogometno igralište. Ubrzanom urbanizacijom početkom 20. stoljeća Tuzi gube ruralna i poprimaju urbana obilježja pa je 1990. proglašeno gradom.

Malësi e Madheski (albanski; Rethi i Malësisë së Madhe) je jedan od 36 distrikta u Albaniji koji pripada Skadarskom okrugu (ili županiji). Po procjeni iz 2004. broji oko 37 000 stanovnika, a površina mu iznosi 897 km². Nalazi se na krajnjem sjeveru zemlje, a sjedište mu je grad Koplík. Distrikt se sastoji od općina: Gruemirë, Kastrat, Kelmend, Koplík, Qendër, Shkrel (u albanskom jeziku slovo – znak Q, čita se Ć, dok se slovo l čita lj).

RELJEFNO-GEOLOŠKE POSEBNOSTI MALESIJE

Na prostoru Malesije mogu se izdvojiti dvije velike reljefno geološke cjeline, a u njima pak mnoštvo manjih s odgovarajućim razlikama i posebnostima.

Prvu prostraniju reljefno-geološku cjelinu čine vapnenačka uzvišenja koja kao produžetci, ili po nekima završetci Dinarida dominiraju sjevernim i istočnim dijelovima Malesije. Ona se razlikuju po visinama, vegetacijskim i prirodnim bogatstvima (pašnjaci, šume, doline, humovi, provalije i jame). Taj planinski dio Malesije ističe se i tipičnim krškim hidrogeološkim posebnostima i oblicima (RADULOVIĆ, 103) među kojima posebno dolazi do izražaja veličanstveni kanjon rijeke Cijevne (Cema), zatim brojne jame i pećine, krška vrela i sl.

Među manjim cjelinama posebno se ističe visoravan Korita (oko 1440 m), koja je tradicionalno stočarsko područje (MARKOVIĆ, 529). Visoravan je okružena visokim gorjem i gustim šumama bukve i smreke. Zanimljivo je spome-

nuti kako su Korita prije povlačenjem državnih granica (1912. i 1945.) pripadala Hotima, pa im otuda i naziv Hotska korita. Povlačenjem granice Hotima je praktički onemogućen pristup Koritima tako da su njihove pašnjake počeli koristiti stanovnici Zatrijebča, Koća i Kuća. To naravno izaziva povremene polemike u sredstvima javnog priopćavanja o vlasništvu Korita, ali i isticanja narodne poslovice koja glasi, *tko planinu koristi, njegova je*. Čini se, međutim, da takve polemike sve više gube smisao jer se broj planinskih stočara naglo smanjuje, premda se može dogoditi da će one u slučaju privatizacije tog prostora dovesti i do jačih sukobljavanja oko vlasništva.

Osim Korita, Hoti su izgubili i polovicu planine Bukovik koja je pripala Albaniji. Bukovik je, osim guste šume i bujnih pašnjaka, bogat izvorima, što je bio i značajan razlog razvoja nekih naselja u njegovu zapadnom brežuljkastom dijelu, čiji su se stanovnici bavili naslijeđenim oblicima ekstenzivnog stočarstva. Središte je bilo u Traboinu (Traboinski izvori Kroji i Traboinit).

Posebnu cjelinu Malesije čini Zatrijebč (Triepsh-Trijeshi), koja se nalazi južno od Korita, s Kaženikom, najvećim vrhom Malesije (1650 m), Zatrijebč je sjeverni dio Malesije, između Suke Grudske i Kaženika. Zatrijebč je prije 20 godina imao 250 kuća, ili 9 sela i oko 500 učenika u osnovnom obrazovanju. Najudaljenije selo je Poprat, sa 1100 m nadmorske visine. Stanovnici Zatrijebča su po vjeroispovijesti katolici. Crkva *Gospa od Krunice-Zoja ruzare* sagrađena je 1648. godine (GJURVACAJ).

Zapadno od Zatrijebča i južno od Kuća i Koća nalazi se naselje Fundine, a SZ su sela Dučića-Kući u kojima je prije nekoliko godina bilo oko 100 kuća, a što je više od broja stanovnika koji u njemu žive u suvremenom razdoblju.

Zapadno od Hota je prostor Gruda koji se prostire s obje strane Cema. Pleme Gruda po brojnosti zaostaje za Hotima. Prostor Gruda obilježavaju i prostrane ravnice, kao npr. dolina Cema, Crna zemlja, ravnice uz jezera i sl.

Nasuprot bogatim izvorima Bukovika, Suka Grudska je bez izvora vode, pa su se za opskrbu ljudi i stoke koristili posebno izgrađeni rezervoari. Nekada je na prostoru Gruda paslo 6000-8000 ovaca, (samo 4 kuće imale su 3000 ovaca). Osim toga taj je prostor bogat raznolikim ljekovitim biljem, što je bilo i solidna osnova za razvoj pčelarstva. Također se ističe i zanimljivim geomorfološkim tvorevinama. U unutrašnjem dijelu ima raznovrsnih vertikalnih i horizontalnih speleoloških objekata. Najatraktivnija, ali još nedovoljno istražena je *Shpella e Maces* (Mačkina jama) na nadmorskoj visini 800 m. Iako je višekatna, ipak je horizontalnog tipa. Ističe se bogatstvom stalaktita i stalagmita. Poznat je također i još jedan speleološki objekt s horizontalnim i vertikalnim oblicima, te povišenim pećinskim-jamskim tavanom od nekoliko metara. U vrijeme ratnih i drugih opasnosti taj je objekt služio kao sklonište za okolne stanovnike.

Rijeka Cijevna ili Cem (57 km) svojevrsna je poveznica sjevernoga, planinskog i južnoga, nizinskog dijela Malesije. Ona na svom putu od Prokletija do ušća u Moraču prvo protječe spektakularnim kanjonom, a potom je u konglomeratima Čemovskog polja, koje je po njoj dobilo ime, iskrčila svoj vijugavi put. Sam naziv, Cijevna, duguje upravo donjem toku u kojem obale na pojedinim mjestima podsjećaju na cijevi – voda teče kroz procjep dubine 15 metara, širok svega metar. Ona je ljepotom sabrala obilježja mnogih crnogorskih rijeka – fascinantna kanjon, vrletne staze, kameni otoci koje je oblikovala bujicama, noseći pijesak i oblutke. Ima i ono što rijeke sjevera nemaju – dah Mediterana koji se provlači duboko i visoko. Zahvaljujući tome, nar, smokva i vinova loza uspijevaju na obroncima kanjona. Te posebnosti Cijevne mogu biti i čimbenik gospodarske povezanosti Crne Gore i Albanije (turizam, hidroenergetski potencijali, izgradnja prometnica i sl., BULIĆ, 7-8).

Drugu veću morfološku cjelinu čini reljefna depresija Skadarskog jezera. Oblikovana je neotektonskim pokretima na prijelazu tercijara u kvartar, a na tako stvorenu reljefnu osnovu tijekom pleistocena naplavljen je debeo sloj glacio-fluvijalnog materijala od kojeg je na položitoj, sjevernoj i istočnoj padini egzogenim procesima stvorena prostrana naplavna ravnica. Zapadni okvir jezera tvori strma padina Rumije, u čijem sastavu dominiraju trijaski vapnenci i dolomiti, dok su brežuljkasto pobrđe i niži ogranci uzvišenja na sjeveru i istoku uglavnom izgrađeni od jurskih i krednih vapnenaca. Osim toga, u kontaktnom pojasu između predgorske stepenice Kuča i prijezerske naplavne zaravni još su zastupljeni i paleogeni flišni sedimenti.

Zbog složene tektogeneze i razlika u litološkom sastavu podloge, dno Skadarskog jezera odlikuje se velikim dubinskim razlikama. Na pojedinim mjestima nalaze se tzv. ubli s dubinama između 20 i 30 m, što znači da sežu ispod morske razine. Za takve kriptodepresije u narodu se koristi izrazi, syrasyna (okna). Najpoznatiji su: Syri i Pločes (Okno Ploče) u dijelu koji pripada Crnoj Gori, Syri i Sheganit-Malesiji u Albaniji, i Okno Vira kod Vir Pazara.

Tradicionalni naziv za prijezersku naplavnu ravnicu oko donjeg toka rijeke Cijevne, do njezina utoka u Moraču, je Čemovsko polje (od albanskog naziva za rijeku Cijevnu – Cem). U novije vrijeme cijeli taj ravničarski prostor, između jezerskog akvatorija i raščlanjenih padina dinarskih uzvišenja na sjeveru i istoku, obuhvaćen je jedinstvenim imenom Zeta. Povezano s tim, sve se više afirmira nadređeni naziv Zetsko polje (BULIĆ, RADULOVIĆ, RADUSINOVIĆ), u koji se kao manje cjeline uključuju Čemovsko polje (oko donjeg toka Cijevne) te Podgoričko polje između Cijevne i Morače. Postojanje tako prostranoga ravničarskog prostora u brdsko-planinskom okruženju, čiji je ocjediti rub tradicionalno imao i ima funkciju agrarne baze, presudno je utjecao na povijesni razvoj Malesije i ima prvorazredno značenje za budući razvoj tog područja.

PROMETNA OBILJEŽJA I ZNAČENJE MALESIJE

Među obilježjima Malesije (crnogorskog i albanskog dijela), a naročito njezinih brdskih dijelova, posebno treba istaknutu prometnu izoliranost. Prije pedesetak godina u tom su prostoru prevladavali loši brdski putovi rizični za putnike i robu naročito noću i po nevremenu. Putovanja od pojedinih katuna do ravničarskih dijelova odnosno gradskih središta ili između pojedinih katuna trajalo je od 10-16 sati ili čitav dan (oba pravca). Takve su prilike uz prometnu utjecale i na gospodarsku izolaciju pa time i na veću gospodarsku neovisnost prostora. Brža izgradnja kvalitetnijih makadamskih ili asfaltiranih prometnica prema gorskim dijelovima Malesije u drugoj polovici 20. stoljeća omogućila je bolju povezanost izoliranih katunu međusobno, ali i s tržištem u nižim predjelima, što je bez obzira na granični karakter ipak pridonijelo bržem gospodarskom i društvenom razvoju (vidjeti kartu).

Za razliku od brdskih dijelova ravničarski su se, uz kvalitetnije kopnene prometnice, mogli koristiti i prometom Skadarskim jezerom te riječnim tokovima i kanalima

Na prostoru Malesije nalazi se i podgorička zračna luka. To je naravno imalo i ima značajne gospodarske prednosti posebno u izvozu ratarskih i stočarskih proizvoda kao i u lociranju proizvodnih ili prerađivačkih pogona.

Međunarodni put Podgorica-Skadar koji prolazi kroz Tuz, bio je i ostaje tranzitni krvotok između Crne Gore i Albanije (KALAJ, 17), ali i drugih balkanskih zemalja. Dužina tog puta je 25 km, a asfaltiran je 1979. godine. Iako je naknadno u nekoliko navrata rekonstruiran i proširivan, on još uvijek ne odgovara suvremenim prometnim zahtjevima. Slični su ili još gori prometni uvjeti u albanskom dijelu Malesije.

Nove pozitivne pomake treba očekivati i od izgradnje primorske magistrale, kao i od izgradnje planinskog autoputa, koji bi povezao tri države (Crna Gora, Albanija i Kosovo). Ideja o izgradnji tog puta dolinom Cijevne (ili Cema) koji bi od Podgorice, ili Skadra, išao preko Albanije-Prokletija do Peći, veoma je stara. Njegovom bi se izgradnjom, uz rasterećenje postojeće ceste, smanjila cestovna udaljenost između Podgorice i Peći za 40-50 km, što bi imalo velik utjecaj na veću vitalnost zaostalih područja u objema državama.

Bolja prometna povezanost imala bi velik utjecaj na agrarne djelatnosti cijelog prostora, posebno onih tradicionalnih vočarsko-povrtlarskih u nizinskim dijelovima te stočarskih u višim predjelima. Suvremenije prometne veze omogućile bi brži prijevoz i prodaju agrarnih proizvoda, ne samo u Dubrovniku, Splitu i Zadru nego u čitavom jadranskom priobalju i centrima u dubljem zaleđu: Zagreb, Banja Luka, Beograd, Novi Sad, Ljubljana i sl.

IDENTITETSKA PREOBRAZBA

Prostor Malesije, a posebno brežuljkasti dijelovi Suke i ravničasti dijelovi rijeke Cem, ističu se brojnim povijesnim spomenicima kako onima vezanim za kršćanstvo tako i onima koji govore o prisutnosti islama. O dugoj kršćanskoj tradiciji u tom prostoru govore i ostatci brojnih kapela, crkava i samostana u još uvijek nedovoljno istraženom gradiću Dinoš, koji se nalazi u doline rijeke Cem. O dugoj prisutnosti kršćanstva svjedoče i brojni toponimi kao npr.: *Kisha e Shen Mehillit* (crkva sv. Mihaela Arhandela), *shen Marija* (sveta Marija) itd. Mikrotoponimiju od korijena riječi kisha (crkva) nailazimo: Kishllahet u Tuzima i istočnom dijelu Milesha, Kodra e kishes – crkvin brežuljak u Hotima i Shali u Albaniji, Sukruc (Sveti križ – Santa Croce), i druga mjesta. Također nailazimo i na druge oblike toponimije, vezano za svećenike (fratar-frati-prifti): u Grudima, Pellgu i fratit, ili Priften (Fratrovo). U Zatrijebčkom dijelu Cema, Pellgu i fratit. Fra Gjolaj dugogodišnji rimokatolički župnik u Podgorici, pozivajući se na F. Luli, spominje Fratrovu jamu u Grudima. Zanimljiva je i izjava Šuflaja po kojoj su benediktinci sačuvali identitet ilira, od slavističke asimilacije (ČOSHAQ, Ilirije, 162).

I unatoč višestoljetnom sustavnom naseljavanju Muslimana u ravničaste dijelove Malesije, ipak su se u pojedinim mjestima sačuvali zajednički ilirski krvni i plemenski odnosi. Da se zaključiti da je u drevnoj Dinoši na prijelazu XVII. u XVIII. stoljeće bilo više rimokatoličkih objekata – crkava. Naknadno su neke od njih srušene ili pretvorene u džamije.

RAZDOBLJE RAZVOJNO KONTRADIKTORNE PREOBRAZBE

Fizičko-geografska raznolikost Malesije utjecala je i na njezinu vegetaciju raznovrsnost, a što predstavlja i značajnu pretpostavku za razvoj stočarskih i ratarskih djelatnosti. Bogati ravničarski, blatno jezerski i planinski pašnjaci od davnina se koriste za tradicionalni ekstenzivni uzgoj stoke, pretežno govoda i ovaca, a manje koza. Planinski pašnjaci, uključujući i katune, ističu se bogatstvom specifične flore, što pogoduje uzgoju lokalnih pasmina. Uhodan i poznat način omogućuje proizvodnju tradicionalnih proizvoda; različitih vrsta sireva, skorupa, kvalitetnog mesa, pogotovo janječeg, što ima i važnu ulogu u kulinarскоj ponudi najpoznatijih restorana u Podgorici i drugim mjestima (specijalni meni *tuško*-janjetina s ražnja ili ispod peke).

Prvi počeci krize stočarskih djelatnosti na području Malesije (i šire) javljaju su nakon Drugoga svjetskog rata, kada je država uz posvećivanje veće

pozornosti industrijalizaciji podržavala razvoj agroindustrijskih kombina-
ta, što je dovelo do kronične oskudice, pogotovo neatraktivnih agrar-
nih proizvoda. Novostvoreni kombinati postali su ideal i sinonim proizvodnje.
Kooperacija seljaka s agrokombinatima, trgovinom i slično bila je razvojni stu-
panj koji je sinonim društvene organizirane proizvodnje. Takav tip ekonomije i
kooperacije, odnosno socijalističke deruralizacije, potisnuo je u drugi plan sto-
čarsko-ratarsku djelatnost i razvoj sela i seljaka. Drugim riječima, industrija je
potisnula ostale djelatnosti u drugi plan. Gledano iz suvremene perspektive, na
taj je način došlo do sučeljavanja kontradiktornih pravaca i stanja. Prema so-
cijalističkim nazorima seljak je bio marginaliziran kao i njegova proizvodnja,
koja se našla u sudaru s novim sistemom ideja i vrijednosti. Deagrarizacija je
bila osnova državnih planskih dokumenta, agrar se ne isključuje, ali industri-
ja dobiva prioritarno mjesto. Primjera radi, to se vidi u Ekspozeu o prijedlogu
društvenog plana privrednog razvoja bivše Jugoslavije za period 1961.-1965.
godine. U njemu se između ostalog kaže kako se bitne promjene u razvitku pri-
vrede ogledaju i u promjeni njezine strukture. S udjelom od blizu 50% u formi-
ranju nacionalnog dohotka, industrija je postala prevladavajuća. Razvile su se
čitave industrijske grane koje nisu postojale u Kraljevini Jugoslaviji i ostvaren
je bogat asortiman novih proizvoda. Industrija je na taj način bila osposobljena
da zadovoljava povećane i raznovrsne potrebe ondašnje privrede i da daje sve
više proizvoda za međunarodno tržište. Isto tako, postignuti su veliki uspjesi u
razvoju poljoprivrede, u kojoj se porast proizvodnje zasniva na velikom uspo-
nu socijalističkog sektora, na razvoju poljoprivrednih dobara i zadružnih eko-
nomija i na sve raznovrsnijim oblicima suradnje socijalističkog sektora s in-
dividualnim poljoprivrednim proizvođačima. Takav razvoj omogućio je da se
udio socijalističkog sektora u ukupnim tržišnim viškovima povećao na oko
28%. Pozitivne promjene izvršene su i ostalim privrednim oblastima, u gra-
đevinarstvu, prometu, trgovini i zanatstvu, koji se također razvijaju po visokoj
stopi i sada ravnomjernije sudjeluju u stvaranju ukupnoga nacionalnog dohot-
ka. Na taj su način uglavnom otklonjene one neravnomjernosti koje su karak-
terizirale privredu predratne Jugoslavije (Savezna NS, 950). U nastavku doku-
menata također se kaže da je u skladu sa sigurnosnom politikom potrebno una-
pređivanje poljoprivrede, i to poglavito daljnjim jačanjem socijalističkih poljo-
privrednih organizacija i njihovih sredstava, kao i proširivanjem njihove koo-
peracije s individualnim poljoprivrednim proizvođačima, čime će se sudjelo-
vanje socijalističkog sektora u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji, a naročito
u stvaranju tržišnih viškova i dalje povećavati.

Danas se sa svih strana (ne)optužuje socijalistička deagrarizacija, ali sa
stajališta povijesti gospodarskog razvoja prostora bivše Jugoslavije to je jedan
od najpropulzivnijih perioda industrijskoga i ukupnoga gospodarskog razvo-

ja. To možemo ilustrirati podacima, vezanim za hrvatsku preobrazbu koje je objavio Družić. On navodi kako su stope razvoja u Hrvatskoj u proteklih pet stoljeća samo u dva navrata bile na europskoj razini. Prvi se put to dogodilo između 1870.-1913., kada je BDP po stanovniku uvećan dva do tri puta, a drugi od 1960.-1980., kada je BDP uvećan četiri puta. To je činjenica o kojoj treba dobro razmisliti, preispitati je pa izvući pouke (DRUŽIĆ, 28). Ako ovu razvoju usporedbu prenesemo na Malesiju, vidljivo je da je u razdoblju od 1870. do 1913. bila u otomanskom okruženju, i prepolovljena kao etnička cjelina. U pedesetim godinama prošlog stoljeća Malesia se isticala snažnom stočarskom proizvodnjom vezanom za desetak katunskih lokacija, odnosno pašnjačkih površina u planinskom i obalno-jezerskom dijelu (šuma pokraj jezera) od kojih se danas koristi neznatan broj i sa znatno manjim brojem stoke. No, postupno se u posljednje vrijeme smanjuje i broj seoskih domaćinstava koja prakticiraju ovaj vid držanja stoke, tako da se ovaj sistem korištenja planinske pašnje smanjuje sa svim pozitivnim ali i negativnim posljedicama koje prate takve trendove. Biti seljak u Malesiji prije 50-60 godina bilo je dvostruko ponižavajuće. To je označavalo pripadnost etničko tradicionalnoj skupini Malisora (gorštaka), ali i podčinjenoj ekonomskoj klasi; bez obzira na to što se radilo i radi o radišnim i vrijednim, dostojanstvenim i poštenim, gostoljubivim i pouzdanim, slobodnim i izoliranim ljudima. Htjeli ili ne htjeli, ti su ljudi bili prisiljeni izabrati aktivnost života: baviti se stočarenjem, agrarom, industrijalizacijom, ili migriranjem.

NEGATIVNA DEMOGRAFSKA KRETANJA

Migracije ili mehanička kretanja stanovništva danas su suvremeni svjetski proces, sa pozitivnim i/ili negativnim posljedicama. Prije svega one utječu na demografsku i društveno- gospodarsku strukturu, naselja i područja. Ne ulazeći u dublje analize migracionih kretanja, treba naglasiti kako ona odražavaju razlike u ekonomsko-političkom i kulturnom razvoju pojedinih prostora. Tijekom prošlog stoljeća, pogotovo u drugoj polovici, u širim prostorima jadranskog zaleđa bivše Jugoslavije dolazi do znatnih demografskih promjena, posebno u vidu kretanja aktivnog stanovništva oba spola i njegova geografskog razmještaja u privlačnije razvijenije zone.

Razvoj agrara u dijelu Zetske ravnice Skadarskog bazena i u dolini Cijevne, kao i promjena nomadskog načina privređivanja – promjena zanimanja jednog dijela stanovnika, »urbaniziranje« otvaranjem industrijskih poduzeća u gravitacionom centru, ondašnjeg Titograda, povećava potrebu mehaničke pokretljivosti dijela aktivnog stanovništva. Prema podacima za period od 1948. do 1998. Malesiju je napustio 5528 stanovnika (KALAJ, 220). Ovaj negativan demografski proces obuhvatio je pojedince, grupe mladih, čitave obitelji, zaseo-

ke, a u nekim slučajevima i naselja. Danas u državi Michigan (SAD) ima više stanovnika s podrijetlom iz Malesije nego u autohtonom prostoru Malesije. Postoji i podatak kako je u jednoj ulici u Detroitu prije 10 godina bilo 39 domaćinstva iz Kalaja, a u njima je više članova nego stanovništva u njihovoj rodnoj Grudi. To je sigurno i jedan od razloga da su američki gradovi Rochester Hills, Michigan gradovi prijatelji Tuza i Malesije općenito (2007.).

Antropologinja Frances Trix prof. u Državnom sveučilištu u Detroitu (SAD), u svojim istraživanjima migracija s Balkana izdvaja tri perioda. Prvi period prije II. svjetskog rata uglavnom je uvjetovan ekonomskim razlozima. U drugom periodu od 1946. do 1960. značajniji su bili politički razlozi, a u trećem od 1960. do 1980. ponovno ekonomski. No znanstvenici iz Malesije upozoravaju da su i u tom periodu uz ekonomske bili podjednako značajni i politički razlozi (QOSHAK Ilirije, 301). No bez obzira na intenzivna iseljavanja, broj stanovnika Malesije, zahvaljujući visokom prirodnom prirastu, nije opadao. To se međutim dogodilo u periodu 1991.-1997. u kojem se ukupan broj stanovnika smanjio za 3386 stanovnika (vidjeti Tabl. 1.).

Tablica 1. Broj stanovnika Malesije u razdoblje (1948-2010.)

Godina	1946.	1951.	1961.	1971.	1981.	1991.	1997.*	2010.**
Broj	8498	9494	11192	12927	13441	13696	10310	13 000

Izvor: MONSTAT, Procjena*Kalaj, službena procjena**

Migracije u promatranom području imaju složene uzroke i posljedice, među kojima posebno ističemo:

1. One uz pokretljivost stanovništva od jednog do drugog naselja ili prostora utječu i na promjenu profesije.

2. Osim emigriranja kao osnovnoga depopulacijskog procesa, prisutni su i oblici lokalnoga, interruralnog migriranja od gorskih prema ravničarskim područjima i glavnom gradu, a u posljednjih dvadesetak godina i prema gravitacionom centru Malesije, kojima se također priključuju i dnevne migracije u istom smjeru.

3. Posljedice – demografska pustoš u brdskom dijelu regije, kako zbog vanjskih migracija (SAD i zapadna Europa) tako i zbog seoba iz ruralnog u gravitacioni centar ili ravničarski dio.

4. Stalnost migracija u posljednjih 40 godina, njihova masovnost i tuga koju izazivaju.

5. Pritjecanje izdašnih novčanih sredstava koja iseljenici šalju kao socijalnu ili humanitarnu pomoć, ali i kao sredstva koja se ulažu u gradnju ugostiteljskih i drugih objekata, opremu poljoprivrednih imanja i sl.

6. Depopulacija autohtonog stanovništva, o čemu svjedoči i podatak da se u periodu 1991.-1997. broj stanovnika smanjio za 3386 ili približno 30%, (KALAJ, 226).

TERITORIJALNO-ADMINISTRATIVNA PREOBRAZBA MALESIJE U RAZDOBLJE SUVREMENIH PREOBRAZBI

Brze pluralističke promjene na prostoru balkanskih zemalja u posljednjih dvadesetak godina sve više zahvaćaju i Crnu Goru, odnosno regiju Malesije, u kojima se pojavljuju suvremenija razmišljanja o odnosima administrativnog i demokratskog, središnjih državnih i lokalnih organa vlasti o gospodarskim, političkim, finansijskim, ovlastima lokalnih vlasti i sl. Iz takvih razmišljanja iznjedrila se i ideja o drugačijem upravnom-teritorijalnom ustroju Crne Gore u kojem bi Malesiji kao posebnoj etno-ekonomskoj cjelini koja je podijeljena daleke 1883. godine bio priznat status teritorijalne jedinice s više samostalnosti i ovlasti (samostalna općina).

Stara rješenja teritorijalnog ustroja Crne Gore, od kojih su neka utvrđena još u vremenu Kraljevine Jugoslavije, a dio u periodu SFR Jugoslavije i socijalizma, ne odgovaraju vremenu u kojem živimo. Zakonom o teritorijalnom ustroju iz 1953. Crna Gora je bila podijeljena na 84 općine, a okrug Titograda, kojem gravitira Malesia na 13 općina, od kojih je 6 bilo na prostoru Malesije (Tuzi, Vuksanlekaj, Hoti, Gruda, Zatrijebač, Kuči). Novim zakonom 1957. godine umjesto manjih općina stvaraju se veći srezovi (kotari), što znači da su stvorene brojne homogene društveno ekonomske cjeline izgubile općinski status. Među njima su bile i općine Malesije, Tuzi i Zatrijebač, ali i druge, kao Zeta, nekada srednjovjekovna država. Bivše su općine uglavnom dobile status mjesnih zajednica ili mjesnih kotareva u okolini tadašnjeg Titograda. U Malesiji je formirano 10 mjesnih zajednica (KALAJ, 16). Postoji međutim i podatak kako su u međuvremenu formirane još tri mjesne zajednice. Postoje značajne razlike i u podacima o broju naselja Malesije. U nekim izvorima (GJURAVCAJ, 12) spominje 36 naselja, 39 (KALAJ), 18, a u amandmanima R. Crne (Gore) čak 50 naselja (uključujući i nekoliko naselja gdje zbog urbanih procesa i doseljavanja, Melisori ne čine etničku većinu).

Zakonom o teritorijalnom ustroju iz 1962. u Crnoj Gori su ukinuti srezovi, a Republika je podijeljena na 20 općina. Slična je situacija i u najnovijem razdoblju uz napomenu da su 1990. godine Andrijevcu dobili status općine.

Za Malesiju je značajan i Zakon o glavnom gradu koji je Skupština Crne Gore većinom glasova (38 : 22) usvojila 27. listopada 2005. godine, a prema kojem su Malesia/Tuzi i Zeta/Golubovci dobile status urbanih općina. Bez

obzira na atraktivnost pojma, takav oblik samouprave ima vrlo sužene mogućnosti u ostvarivanju javnih poslova značajnih za lokalno stanovništvo. Najznačajnije su one koje se odnose na određivanje lokacije za groblje, a i to se na žalost često zloupotrebljava posebno u vrijeme izbora.

Slični oblici teritorijalnog ustroja i ograničavanja lokalne samouprave u nekim susjednim balkanskim zemljama uzrokuju i ozbiljnija politička sukobljavanja između centralnih i lokalnih vlasti. Primjera radi može se spomenuti kako je u susjednoj Albaniji čak dvije godine prolongirano usvajanje budžeta od strane gradonačelnika (predsjednika) Peshkopije, prema jedinicama Lure i Diber (MURRJA, 30-40).

Građani Malesije u nekoliko su navrata tražili da se i njihov prostor proglasi posebnom općinom s kompetencijama koje imaju i druge općine u Crnoj Gori. Njihovim zahtjevima na žalost još uvijek nije udovoljeno bez obzira na to što je ona gospodarski i po broju stanovnika jača od Andrijevac a i što se po broju stanovnika nalazi ispred općina; Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Plužine, Šavnik i Andrijevac (MONSTAT, 238), a po površini ispred primorskih općina: Tivat, Budva, H. Novi, dok Ulcinj ima istu površinu (MONSTAT, 18).

Odbijanje zahtjeva stanovnika Malesije za novim teritorijalnim ustrojem njihove regije odudara od suvremenih međunarodnih standarda i povelje EU o lokalnoj samoupravi, koja se treba prilagođavati potrebama i interesima lokalnog stanovništva. Osim toga to je i u suprotnosti s nacionalnim zakonodavstvom tj. Zakonom o samoupravi, Zakonom o prostornom planiranju, donesenim prije dvije godine, kao i Zakonom o teritorijalnoj organizaciji R. Crne Gore, koji je u fazi donošenja. Potrebu novoga teritorijalnog ustroja nameću i nove okolnosti među kojima posebno treba istaknuti osamostaljivanje Crne Gore (2006.) i novi ustav koji je nakon toga donesen.

S tim u vezi treba napomenuti kako je u prosincu 2009. Vlada Crne Gore utvrdila prijedlog novog Zakona o teritorijalnoj organizaciji Crne Gore i prosljedila ga u proceduru u Skupštini. U Prijedlogu Zakona navodi se 21 jedinica lokalne samouprave, uz napomenu da Podgorica ima status glavnog grada, a Cetinje prijestolnice (član 2). U članku 15. novog zakona naglašava se kako se nove općine mogu osnovati na teritoriju koji predstavlja prirodnu i geografsku cjelinu, i koje su ekonomski povezan prostor sa sjedištem općine kao gravitacijskim centrom. Među kriterijima promjena teritorijalnog ustroja pa time i osnivanja novih općina spominju se i fiskalni kapaciteti županija i potencijalno novih teritorijalnih jedinica. Između ostalog član 44 predviđa sporazumnu podjelu imovine. To je isto kao dogovorena samoupravna ekonomija. No, ako je sporazumno, onda se postavlja pitanje tko ima prednost u određivanju teritorijalne granice prostora, vlast i interesne uzurpirajuće grupe, ili lokalno stanovništvo: starosjedioci, ili doseljenici i interesne grupe.

STRATEGIJA RAZVOJA MALESIJE

Strategija obuhvaća mjere, politike i razvojne ciljeve budućega gospodarskog razvoja konkretnoga ruralnog područja u skladu s makrodržavnim programima, ili Nacionalnim programom i/ili drugim gospodarskim djelatnostima. Nacionalna strategija je i plansko-tehnički dokument agrarne politike Crne Gore na osnovi kojeg će se programirati (donositi) detaljni godišnji budžet tijekom predviđenoga jednogodišnjeg perioda. Za Malesiju koja je zajedno sa Zetom jedno od potencijalno najznačajnijih agrarnih, ruralnih područja, kao okvirni razvojni ciljevi ističu se:

1. Politika agrarnog i ruralnog razvoja Malesije čini sastavni dio strategije proizvodnje hrane i ruralnog razvoja Crne Gore, a koja treba biti koncipirana u skladu s Vladinom agrarnom politikom i zajedničkim principima (sufinanciranja) Fonda za ruralni razvoj EU. Podrška EU je poglavito usmjerena u podizanje konkurentnosti proizvodnje hrane, razvoj rurala, poboljšanje kvalitete okoliša i kvalitete života te povećavanje diversifikacije u ruralnim sredinama.

2. Direktna podrška razvoju tržišne proizvodnje jest otkup mesa i mlijeka. Prema Strategiji, jedan od razloga za mali udio mlijeka koje se redovno isporučuje u mljekare Crne Gore u ukupnoj količini proizvedenog jest i nedovoljno razvijena otkupna mreža jer u brojnim mjestima Crne Gore nema organiziranog otkupa mlijeka. Ima i suprotnih mišljenja, npr. proizvođači misle da su niske otkupne cijene.

3. Ojačati razvoj ratarske proizvodnje jedan je od uvjeta za racionalno korištenje ionako ograničenih prirodnih resursa, kao i osigurati minimalne uvjete za proizvodnju kultura koje se tradicionalno gaje na sitnim posjedima i u brdskom području (krumpir, kukuruz, ječam).

4. Razvijati pčelarstvo kao rekreativnu gospodarsku aktivnost i dobit, i to na prostoru čitave Malesije koji u tom pogledu ima jako dugu i bogatu tradiciju, pogotovo u dijelu Ćemovskog polja, koje se ističe bogatstvom vrijeska, zatim u dolini Cijevne i pokraj jezera, kao i u brdskim visoravnima, poznatim po bogatstvu pelina. Ovakvo bogatstvo florističkog sastava medonosnog bilja pruža veoma povoljne prirodne uvjete za razvoj ove djelatnosti. Ali značenje pčelarstva u Malesiji ne ogleda se samo u proizvodnji meda i ostalih pčelinjih proizvoda već i u ulozi pčela u oprašivanju biljaka, čime se direktno utječe i na povećanje prinosa raznih voćarskih, ratarskih, livadskih i drugih kultura.

5. Investiranje u poljoopremu i mehanizaciju uz financijsku podršku iz IPARD odnosno EU.

6. Investicije u preradu na obiteljskim gospodarstvima, to jest u preradi životinjskih proizvoda, koji u ruralu Malesije imaju prilično dugu tradiciju.

ju. Prema Vladinu Nacionalnom programu, maksimalni udjel javnih sredstava iznosi 30% vrijednosti investicije. Za gospodarstva u područjima s otežanim uvjetima za poljoprivredu ili za mlade farmere podrška može iznositi do 40% vrijednosti investicije, a ako su ispunjena oba uvjeta, do 50%.

7. Uzimajući u obzir tradiciju i gospodarski temelj i agrarne mogućnosti prostora oko Skadarskog jezera (jezersko blato), agrarne bi djelatnosti i ubuduće kao i prije 20-30 godina trebale biti nositelj gospodarskog razvoja Malesije, ali i doprinos u ukupnom agraru Crne Gore. Dodatno kao teorijsko obogaćenje i pronalaženje odgovarajućih oblika, i u ruralnom razvoju ostalih zagorskih područja u zaleđu istočnih obala Jadranskog mora, gdje se zadnjih godina tim djelatnostima daje sve veće značenje.

8. Poduzimati sve mjere očuvanja izvornih prirodnih posebnosti planinskih i jezerskih pašnjaka, šuma uz jezerske obale kao i katunskog načina stočarenja koje je važno i sa stajališta očuvanja prirodne i kulturne baštine.

9. Predvidjeti diversifikaciju gospodarskih aktivnosti i što veće aktiviranje depopulacionih visoravni i planina i odrediti detaljnije uvjete podrške i kriterije za određivanje gospodarstava koja se mogu prilagoditi uvjetima o provedenju mjera agrarne politike i/ili raspisanim tenderima.

10. Stimulirati proizvodnju tradicionalnih proizvoda kao što su: sir, mesne preradevine, različita pića, preradevine od voća i povrća, a koji su važan dio ruralne ekonomije i pridonose unapređivanju ekonomskog položaja porodičnih gospodarstava.

11. Unapređivanje kvaliteta proizvoda, jedna je od važnih mjera agrarne politike Crne Gore, jer je kvaliteta proizvoda važan element tržišne uspješnosti i konkurentnosti u poljoprivredi.

12. U globalu osim agrara i stočarstva predvidjeti i ostale gospodarske razvojne prioritete: turizam, ribolov, lov, pelin, proizvodnju duhana itd.

Imajući u vidu da se u području Zete i Malesije proizvodi oko 80% agrarnih proizvoda Crne Gore, logično je očekivati da se u istim iznosima i agrobudžet SO Podgorica i Crne Gore općenito usmjerava prema navedenim područjima. U financijskom iznosu trebao bi iznositi 94 000 eura. To znači da se lokalna agrarna politika u najvećoj mjeri trebala odvijati kroz godišnju uredbu o provođenju mjera agrarne politike.

Predviđeni agrobudžet glavnog grada za 2010. godinu ukupno iznosi 260 000 eura, od toga preko polovice pripada programu premija u mljekarstvu, odnosno 140 000 eura. Drugu važnu stavku čine iznosi za otkup viška poljoprivrednih proizvoda 40 000 eura. Zatim po 10 000 eura otpada na sljedećih pet programa: investicije u poljoopremu i mehanizaciju; investicije u stočarske farme; podizanje višegodišnjih nasada i izgradnja zaštićenih prostora (I. kvartal);

investicije vezane za zemljišnu politiku (poboljšavanje kvalitete zemljišta, navodnjavanje, kemijska analiza zemljišta, klasifikacija i dr.); investicije u preradi animalnih proizvoda (manje klaonice, mljekare i pogon za proizvodnju sira).

Prema procjenama nekada je u Malesiji bilo 100-200 pčelara, a danas ih je svega 10-20 koji imaju od 10 do 100 pčelinjih društava s perspektivom povećanja. Potrebno je međutim spomenuti kako je prije 20-30 godina u Ravnici Cema došlo do naglog pomora pčela, a što se povezivalo s izgradnjom i radom aluminijske industrije kod Podgorice.

Daljnji razvoj Malesije u velikoj mjeri ovisi o strategiji razvoja cjelokupnoga državnog teritorija, a posebno dijela koji se odnosi na pravilno vrednovanje i stimuliranje njezinih izuzetnih prednosti za ratarsko–stočarsku proizvodnju i uključivanje u tržišta susjednih i udaljenijih europskih zemalja. Jednako značajne su i promjene teritorijalnog ustroja koje bi Malesiji osigurale veći stupanj samostalnosti u kreiranju gospodarske politike.

GOSPODARSKO-AGRARNI PRIORITETI

Jedan od prioriteta je veličina i kvaliteta zemljišnih posjeda po domaćinstvu. U odnosu na Zetu, u ravničarskom dijelu Malesije su krupniji posjedi, s tim da pod pojmom gospodarstva razumijevamo dopunsko gospodarsko-rekreativno i osnovno zanimanje, te ekonomsko gospodarstvo, tj. poljoprivrednu proizvodnju.

1. Prema agrarnoj politici Vlade Crne Gore, stočarstvo treba biti dominantna grana, temelj poljoprivrede. To se naravno odnosi i na Malesiju, kako u njezinu brdskom, tako i ravničarskom dijelu. Kako je Crna Gora još u 2000. otpočela program unapređivanja govedarstva na novim osnovama, a s obzirom na još uvijek veoma nizak prosjek proizvodnje mlijeka i mesa, prisiljena je raditi na povećanju kvalitete i kvantitete u govedarstvu. Ovce i koze tradicionalno se gaje za proizvodnju mlijeka i mesa, ali im se broj u odnosu na pedesete godine prošlog stoljeća veoma smanjio. Kvalitetom pašnjaka posebno se ističu polja jezerskog blata, te prirodne livade i pašnjaci u gorskim predjelima.

Među poticajnim mjerama za razvoj stočarstva ističu se i premije vlasnicima koji imaju više od 3 grla krupne stoke, 20 ovaca i 10 koza. Vlasnicima s više od 300 grla premija se ne isplaćuje. Osnovna premija po grlu za priplodne ovce i koze iznosi 10 €. Visina premija po grlu, odnosno njezino povećanje u odnosu na osnovne premije za 2009. godinu, određuje se uredbom o provođenju mjera agrarne politike za pojedinu godinu. Bez obzira na dugu tradiciju i poticajne državne mjere stočarstvo u Malesiji, kao i u prostoru Crne Gore općenito se ne ističe naročitom efikasnošću odnosno produktivnošću.

2. Među prioritetima u poljoprivrednoj proizvodnji ističu se: podizanje višegodišnjih nasada i osuvremenjivanje proizvodnje voća, grožđa, smokava i drugih vrsta. Najbrže se šire površine pod vinogradima. U objašnjenjima vinogradarskog »buma« često se ponavlja navodna izjava Dioklecijana kako su ravnice oko Skadarskog jezera najpogodniji ambijent vinove loze. U zadnje su vrijeme atraktivne i masline.

Puno pozornosti posvećuje se i proizvodnji sezonskoga ljetnog povrća. Malesia je od davnine poznata po velikoj proizvodnji lubenica, paprika, rajčica. Nedostatak financijskih sredstava, slaba opremljenost poljoprivrednih gospodarstava, brza deagrarizacija i neriješena pitanja privatizacije ograničavajući su čimbenici veće proizvodnje i prodora na tržišta susjednih zemalja.

Pretpostavka je da danas ima 200 000 do 300 000 čokota vinove loze u obiteljskim i društvenim gospodarstvima, bez agrokomplesa (Plantaže) koji prema procjenama već 40 godina u dolini Cema ima i preko milijun čokota vinove loze, od čega je polovica u Grudskom ataru. Procjene govore kako porast površina po vinogradima i vinogradarska proizvodnja ima najbrži porast ratarske i stočarske djelatnosti Malesije.

U programu podrške koju Vlada pruža poljoprivrednim djelatnostima prednost imaju projekti koji mogu donijeti direktno i znatno poboljšanje. Kriterije za podršku čine osnovni podatci o gospodarstvima i predloženi plan investicija koji je obvezni sastavni dio podnesenog zahtjeva za podršku.

U ovim oblicima zasađivanja, maksimalni udjel sredstava iz javnih izvora iznosi 30% vrijednosti investicije, dok za gospodarstva u područjima s otežanim uvjetima za poljoprivredu ili za mlade farmere podrška može iznositi do 40% vrijednosti investicije. U slučaju da su ispunjena oba uvjeta, podrška iznosi do 50% vrijednosti investicije. Postoji još pogodniji oblik investiranja i to, ako se višegodišnji nasadi zasnivaju na zapuštenim i opožarenim zemljištima, koja uz to mogu imati još i druge važne funkcije (na primjer smanjivanje mogućnosti pojave požara, podrška može iznositi do 70%. Udio sufinanciranja i detaljniji uvjeti podrške i kriterija regulirani su Vladinom godišnjom uredbom o provođenju mjera agrarne politike i/ili raspisanim tenderima. Sve to ima za cilj poboljšanje konkurentnosti proizvođača voća, grožđa, maslina i povrća putem obnove postojećih i podizanja novih, zatim bolje korištenje prirodnih resursa, uvođenje novih sorti, tehnologija i inovacija, unapređivanje izgleda pejzaža, održavanje prirodnih resursa i diversifikacija, odnosno smanjivanje rizika od požara i nevremena.

ZAKLJUČAK

Malesia predstavlja drevni europski identitet i prostorni entitet. Ona je relativno izolirana, nepoznata i nerazvijena, a zbog njezina geografskog i političkog položaja moćne su je sile više puta smanjivale, dijelile i sužavale. U reljefnom pogledu ona se sastoji iz brdskog i ravničarskog dijela. Reljefna konfiguracija kao da je utjecala i na stupanj gospodarskog razvoja. Niži, ravničasti dio razvijeniji je od višega, brdskog. Geografske posebnosti su utjecale i na tradicionalnu plemensku povezanost, koju suvremena povijest uglavnom ne priznaje, nasuprot neslužbenoj tradiciji, po kojoj, staroj lozi u sastav Sedam gora pripadaju Kuči, Piperi, Bjelopavlići.

Današnja Malesia, koja pripada Crnoj Gori, obuhvaća prostor od 255 km², sa 13 000-14 000 stanovnika, ali i većim poduzetničkim potencijalom i brojnim privatnim kompanijama. Glavni gravitacioni i administrativni centar je Tuzi, nekadašnje seosko naselje koje danas ima gradska obilježja, a nalazi se u ravnici između Šipšanika i Dečića. Po današnjoj užoj administrativnoj podjeli Tuzi je centar i međaš između nerazvijenog dijela Sjeverne Malesije i donjega, razvijenog dijela. Donji, razvijeniji dio Malesije produžava se do najvećeg Balkanskog jezera, ili do Nacionalnog parka Skadarskog jezera, koji obuhvaća i prostor Zete.

Među prepoznatljivim obilježjima Malesije su i stalne seobe stanovništva, kako unutarne tako i vanjske ili interkontinentalne. O tome svjedoči i podatak da u SAD, u Michigan-Detroitu ima više stanovnika s podrijetlom iz Malesije nego u samoj Malesiji. Zanimljivo je da veći dio iseljenika nije zaboravio svoj stari kraj i oni različitim donacijama i investicijama u obiteljsku i društvenu izgradnju pomažu njegovu razvoju. Prema procjenama oni su do sada u Malesiju uložili oko 3 milijarde dolara. Proces depopulacije je izraženiji u brdskom nego nizinskom dijelu, a postojeći trendovi upućuju na zaključak da bi za dva-tri desetljeća brdski dijelovi Hota, Grude, Zatrijbča, Koći, Fundine, mogli ostati bez stanovnika.

Društveni i gospodarski razvoj nameće potrebu što hitnije promjene Zakona o teritorijalnom ustroju Crne Gore po kojem bi Malesia umjesto gradske općine glavnog grada Podgorice postala samostalna upravno-teritorijalna jedinica. Kao zaokružena prirodno-geografska i gospodarska cjelina Malesia prema članu 15 Zakona o teritorijalnoj organizaciji Crne Gore ispunjava uvjete za proglašenje posebnom i samostalnom upravno-teritorijalnom jedinicom. Ipak do toga još nije došlo, a što je u velikoj mjeri i posljedica različitih političkih interesa kao i interesa pojedinih privatnih i društvenih gospodarskih subjekata koji posredno ili neposredno kontroliraju pretvorbene i privatizacijske transakcije (plantaže vinograda, zračna luka i sl.) u Malesiji i širem prostoru.

Nositelji gospodarsko-društvenog razvoja Malesije, kao i u prošlosti, u najvećoj su mjeri vezani za ratarstvo (proizvodnja lubenica, paprika, rajčica i krumpira i sl.) i vinogradarstvo. Zbog značenja navedenih djelatnosti za Malesiju potrebno je osmisliti što bolju politiku njihova daljnjeg razvoja. Pri tome je veoma uspješno rješenje privatizacije i okrupnjavanja (izbjeci opasnost monopola, ali i interesnih skupina) proizvodnih površina i modernizacije proizvodnje interesnih grupa, državni monopol. Jednako je značajna i revitalizacija stočarskih djelatnosti u Malesiji. I u toj grani prijeko je potrebna osmišljena razvojna politika, tj. snažnija podrška ulaganjima u rekonstrukciju postojećih i izgradnju novih štala i pratećih objekata na stočarskim farmama, ili drugim voćarskim objektima, biljnim i repro-pčelarskim društvima. Agrar i integracije dobivaju zajedničku perspektivu razvoja, kao i ruralna područja. Od stočarskih djelatnosti, posebno se ističe ovčarstvo, bez obzira na smanjivanje broja ovaca koji je zadnjih godina manji nego prije 50-60 godina.

Pod pretpostavkom lokalne administrativne samouprave Malesije/Tuzi, mjere i predviđeni pravci, kao okvirni razvojni nacrt bili bi:

1. Gospodarski rast, uz odlučujuću ulogu individualno obiteljskih i gospodarskih gospodarstava/ekonomija u obrađivanju agrarnih površina preko 100 hektara, tako da valorizacija tog potencijala zajedno sa Zetom predstavlja komparativnu apsolutnu prednost u odnosu na druga ruralna područja Crne Gore.

2. Ako se 1/3 investicionih fondova EU odnosi na regionalni razvoj, onda direktno preko državnih projekata, ili samostalno predvidjeti što veće integraciono uključivanje u Euro regionalne fondove. To podrazumijeva poticanje razvoja usklađenog s lokalnim potencijalima i pokušaj i nastavljanja aktivnosti za pronalaženje i osiguranje pomoći i donatora.

3. U ovisnosti o strukturi poljoprivrednih proizvoda (voće, povrće, pelin, duhan, uključujući i ribu) predvidjeti razvoj ili preradu odgovarajućih distributivnih centara i hladnjača, čija će izgradnja posebno pridonijeti efikasnom ekonomiziranju.

4. Poboljšati organizaciju tržišta i organiziranje rada agrara, u odnosima, proizvodnja-prodaja te stimulirati i ujednačavati kvalitetu i formiranje razvojnih stručnih Vladinih i nevladinih savjeta. ...

5. Stvoriti atraktivan prostor i ambijent međudržavne gospodarsko političke i kulturne suradnje.

LITERATURA

- BERIŠAJ, A. (2007.): *U jednom čošku Ilirije*, Art club, Ulcinj, str. 162, 301.
- BERISAJ, K. (1986.): *Glozbe u Velikoj Malesiji*, Ferizaj.
- BULIĆ, Z. (1993): *Flora Kanjona Cijevne u Crnoj Gori*, Glasnik RZ za zaštitu prirode i prirodnjačkog muzeja u Podgorici, No 26, str. 7-9.
- DRANCOLLI, J. (2007.): *Promjene vjerske strukture kod Albanaca u Crnoj Gori - širenje islama*, u monografiji, Na jednom čošku Ilirije-Monografija, Art club. pp 176, 178.
- DRUŽIĆ, G. (2004.): *Hrvatska obratnica, Stanje i perspektive hrvatskog gospodarstva*, Gold marketing, Zagreb, pp. 28.
- GJOKAJ, Lj. (2007.): *Albanci od Crne Gore u Ameriku*, u monografiji, Na jednom čošku Ilirije, Art club, str. 301.
- GJOKAJ, M. (2003.), *Malesia u doba nacionalnog romantizma-MZK*, 125 godina Lige u Prizrenu, KAZU, Priština.
- GJOKAJ, N. (2007.): *Doprinos Benediktinaca u očuvanju etnokulturnog identiteta*, u monografiji Na jednom čošku Ilirije, Art club, str. 162.
- GJURAVCAJ, P. (2001.): *Malesia u lirskoj i epskoj pjesmi*, Podgorica, str. 33.
- KALAJ, Z. (2002.): *Mehanička kretanja stanovništva Velike Malesije*, Illyricum, Tuzi, str. 16, 17, 19, 226.
- LAKUŠIĆ, R, PAVLOVIĆ, D. (1978.): *Vegetacija Skadarskog jezera*, Glasnik RZ za zaštitu prirode i prirodnjačkog muzeja u Titogradu, Titograd – Podgorica, No 9, pp. 46.
- MARKOVIĆ, M. (2003.): *Stočarska kretanja na Dinarskim planinama*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, str. 529.
- MANOKU, Y. (2004.): *Problemi politika ruralnog razvoja*, Ekonomija i Tranzicija, ACEI, god XI, br. 1 (39), Tirane, str. 120-121
- MILIČEVIĆ, M. (2009.): *Socio-geografska preobrazba Mostarskog blata*, Geoadria, Vol. 14, No 1, str. 29.
- MURRJA, A. (2007.): *Ujedinjenje komuna sretam reformski korak lokalne vlasti*, Ekonomija dhe tranzicioni, AC ekonomska istraživanja, god. XIII, br. 1 (48), str. 38, Tirane
- RADOVIĆ, B. (2000.): *Privredne prilike u Crnoj Gori između dva svijet. rata*, KPZ, Podgorica
- RADULOVIĆ, V. (1976.): *Prilog poznavanju hidrogeologije sjeveroistočnog dijela Zetske ravnice i njenog oboda*, RZ za zaštitu prirode i prirodnjačkog muzeja u Podgorici. No 9 pp. 103, Titograd-Podgorica.
- RADUSINOVIĆ, P. (1991.): *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do novijeg doba*, knj. II, NIP UR, Nikšić, Titograd, str. 104-135, 165, 180-265.

IZVORI

BARDHI, SINISHTAJ (2009.): Amandmani grupe, poslanika, u: Predlog Zakona o teritorijalnoj org. Crne Gore, Podgorica

Ekspoze, 26. decembar 1960.) – Savezna Narodna Skupština, Stenografske bilješke, Beograd, 1960, knj. III, sv. 1-6, 949-962, str. 950.

Prostorni plan Crne Gore.

Predlog Zakona o teritorijalnoj organizaciji Crne Gore, 3. decembar 2009.

Regionalna politika Crne Gore – EFP-Podgorica, str. 24-28.

Statistički godišnjak 2006, MONSTAT, str. 18, 238..

Izvještaj odeljenja za poljoprivredu glavnog grada Podgorice (Branka Đukić).

Informacija o uložnim sredstvima za podsticaj agrara, glavnog grada, Podgorice.

Mark Gjakaj (Đoković)

MALESIA – CONTRIBUTION TO ANALYZING HINTERLAND REGIONS ALONG EASTERN ADRIATIC COAST

SUMMARY

Considering the scarce sources of scholarly and scientific papers dealing the area of Malesia and its agricultural, livestock and other economic activities, it was necessary to use different bibliographic sources from related disciplines and sciences (economy, politics, history, geography, demography, literature, philosophy, etc.) in order to investigate transformation, development and integrity of that area. Among those sources are the papers written by one of the well-known researchers of cattlemen and livestock in Dinaric area, Mirko Marković, and the papers of Radomir Pajković, who investigated cattle breeding in Komovi about eighty years ago.

The author also used the Strategy of the Government of Montenegro, i.e. National Development Program, as the main document for the development of rural area of that country that directly or indirectly mentions the area of Malesia and its developmental perspectives.

The author also used unpublished materials of similar researches on local, state and regional level, as well as personal communication with other scientists, including geographers and other ones, and competent persons from economic organizations and state institutions that deal with the issue of spatial, demographic and economic developments (including about 20 persons in charge of development projects related to cattle breeding and agriculture in Malesia).

Personal experiences and observations are also important as they were acquired by participating at different sports, cultural, economic, traditional, wedding, ritual, political, historical and other events. As a student, the author was the member of the Council and the president of Milješ Local Authority that encompasses eastern part of Podgorica town area and it is one of the largest ones in Montenegro. That local authority was noted for its centennial brotherhood identity.

Key words: Malesia, cattle breeding, agriculture, migrations, local administration

Silvia Battino

Odsjek za geografiju pri Odjelu za teoriju i istraživanja kulturalnih sustava, Ekonomski fakultet,
Sveučilište u Sassariju, Piazza Università 21, 07100 Sassari, Italija
e-mail: sbattino@uniss.it

THE INLAND GALLURA FOR THE AFFIRMATION OF AN ALTERNATIVE AND SUSTAINABLE TOURISM

SUMMARY

Since its origins the tourism in Sardinia has been an important and driving detail of Island's economy but, at the same time, spreading in non regular way on the territory, has created several disproportions, in particular between coastal and inland areas of the region. These last ones have always shared marginally in development processes of the touristic sector, excepting the movement of a piece of their population towards the new jobs which have arisen in great number in the municipalities facing the sea.

Due to a greater sensitivity towards the environment by both the autochthonous population and the tourists, we can see today an increase of the demand and the supply of holiday alternative and sustainable which involve also the inland areas of the Island and, in particular, the Gallura's ones. Precisely in this Sardinian sub-region, substantially corresponding to Province of Olbia-Tempio, is clearly emerging the target to start a rationalization process in using the resources of the system »tourism« and »environment« also through the reorganization of the hospitality with a balanced mix of resources and services which the territory must be able to offer to regular and potential beneficiaries of the local scenery. From this awareness comes the organized offer, proposed also by the inland municipalities, including cultural resources such as archaeological, gastronomic, oenological and ecological ones in addition to naturalistic itineraries to enjoy during the »shoulder« months, utilizing reception structures linked to the rural and shepherd's world such as the holiday farmhouses, the spread hotels, the structures of the rural tourism. The above has already encountered a favourable feedback in the foreign tourists, more inclined to organize their holiday not only in the summer season.

RIASSUNTO

Sin dalle sue origini il turismo in Sardegna è stato un tassello importante e trainante dell'economia dell'Isola ma, allo stesso tempo, estendendosi in modo non uniforme sul territorio, ha creato diversi squilibri in particolare tra aree costiere e interne della regione. Queste ultime hanno partecipato sempre marginalmente ai processi di sviluppo del settore turistico se non nello spostamento di una »fetta« della loro popolazione verso i nuovi posti di lavoro che si sono proposti numerosi nei comuni che si affacciano sul mare.

Grazie ad una maggiore sensibilità verso l'ambiente da parte sia della popolazione autoctona, sia dei turisti, si assiste oggi ad un incremento dell'offerta e della domanda di vacanze »alternative« e »sostenibili« che coinvolgono anche le aree interne dell'Isola e, nello specifico, quelle della Gallura. Proprio in questa sub-regione sarda, sostanzialmente coincidente con la Provincia di Olbia-Tempio, sembra delinearsi con forza l'obiettivo di avviare un processo di razionalizzazione nell'uso delle risorse del sistema »turismo« e »ambiente« anche attraverso la riorganizzazione dell'ospitalità, mediante un mix »equilibrato« di servizi e di risorse che il territorio deve essere in grado di offrire agli abituali ed ai potenziali fruitori del paesaggio locale. Da qui l'offerta organizzata, proposta anche dai comuni interni, di risorse culturali quali le archeologiche, le enogastronomiche, le ecoturistiche a cui si aggiungono percorsi e itinerari naturalistici da fruire anche nei mesi di spalla, utilizzando strutture ricettive legate al mondo agropastorale come gli agriturismi, gli alberghi diffusi, le strutture del turismo rurale. Tutto ciò ha già trovato un riscontro favorevole nei turisti stranieri, più propensi ad organizzare le loro vacanze non solamente nella stagione estiva.

INTRODUCTION

From a long time, the tourism is considered one of the most important service industry sectors of the world economy able to record highest trends of growth in synergy both with the primary and secondary activity¹. The phenomenon has developed and consolidated, starting from Sixties, in particular in the field of bathing tourism: touristic typology of excellence which has allowed many countries and regions to enter the big circuit of the international tourism.

¹ According to the data provided by the World Tourism Organization (2010) in 2009 the international arrivals have been 880 millions of tourists.

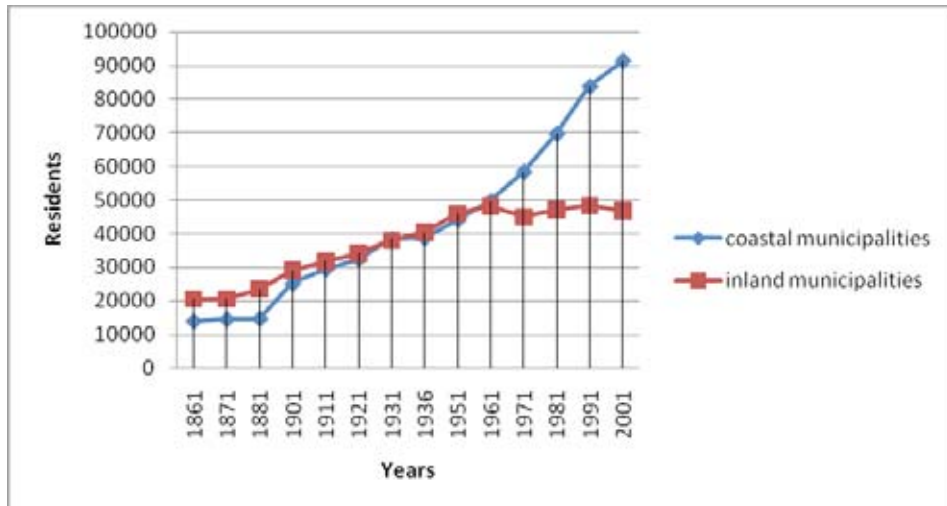
Also the Sardinia, significant representative of the touristic activity in the Mediterranean area, owes its modernization and its development mainly to the tourism »sol y playa«: first the autochthons, in the second half of nineteenth century, start to frequent the coasts for recreative reasons, then, only at the end of the World War 2, also the foreign tourists enliven the first coastal settlements (Brigaglia, 1982, Price, 1983). From a V.I.P. tourism, accessible to few people, the Island, in the long run, goes to a mass tourism which, available also for the less affluent classes, consumes and modifies, more and more, wide spaces. In order to reduce the negative impacts of the touristic activity, autochthons and holiday makers, in more recent times, have shown themselves more sensitive to the environment through the promotion and the request of »alternative« and »sustainable« holidays which involve also the inland areas of the Island. We would like to bring here the specific example of the Gallura, one of the most significant regions of the islander tourism and the way followed by it to start a rationalization process in using the resources of its »tourism-environment system« also through a reorganization of the touristic supply, with a »balanced« mix of services and resources.

The Gallura: population and tourism

The historical region of the Gallura, today substantially corresponding to Province of Olbia-Tempio², with reference to the islander touristic sector, goes in first position representing, alone, the four tenths both of the supply (spare beds) and of the Sardinian touristic demand (presences). In fact, from its origins, the Gallura has been one of the first areas of the Island to be involved in the touristic phenomenon and to get organized for it. Its development, in the first Sixties, is certainly due to the birth of the »Costa Smeralda« and of the first touristic poles destined to domestic and international elite customers. The position, the proximity to the port and airport equipments and the environmental originalities of the territory (Panizza, Sechi, 2009) have been the winner card for a quick touristic development, moreover allowing the strengthening of the hospitality system, attracting further tourists and appearing as the principal destination of them. This has speed up the migration processes occurred on its territory. Some inland municipalities have emptied in favour of the coastal ones which thanks, even and overall, to the coming of the tourism and its allied activities, have attracted the population for the better

² The Province of Olbia-Tempio, together with other seven Provinces of Sardinia, has been constituted by Regional Law 12th July 2001 nr. 9 and came into force on 1st January 2006 with 26 municipalities and 156.121 inhabitants on 1st January 2010 (www.demo.istat.it) representing 9,3% of the Region.

Chart 1 Growth of the population resident in the coastal and inland Gallura's municipalities from 1861 to 2001 (Census) / Source: Elaboration from ISTAT, 1994 and 2005.

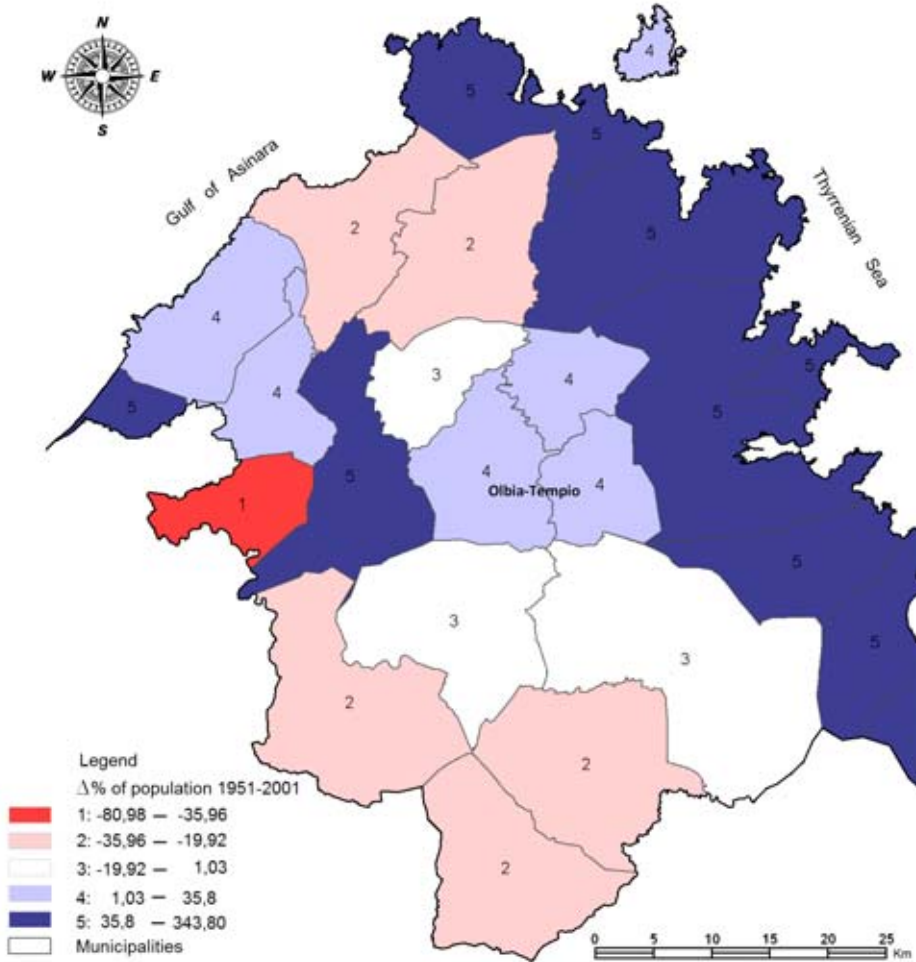

job opportunities³. Hereunder the Chart 1 and the Figure 1, in addition to highlighting the important growth, starting from the Fifties, of the population in the municipalities (coastal) more linked to the tourism, show how also some inland municipalities, through the modernization of their traditional economic activity, have got a proceeding substantially positive. Among the coastal municipalities constitutes an exception Aglientu as its coastline, not very provided with wide beaches, spreads out with a prevailing high coast, made up of rock features, granite faces to the sea which reduce the presence of shores suitable for bathing. In fact here has developed a supply of 7% only of spare beds and a demand of just 4% of Province's total. The accommodation capacity organizes mainly among campings, holiday farmhouses and apartments to let (Donato, Mele, 2009).

The population increase of some of 14 inland municipalities (Tempio Pausania, Aggius, Calangianus, Telti and Sant'Antonio di Gallura) is, probably, to be traced back to the maintenance of traditional production activities linked not only to the agriculture and to the breeding but also, and overall, to the

³ The coastal municipalities which has recorded the most demographic increase is Olbia: from 14.745 inhabitants of 1951 to 45.366 in 2001 (according to the Municipality survey, on 1st January 2010 the residents are 54.873. This is due not only for its role of administrative centre but also, in particular, for the confirmation of being the most important passenger »gateway«, touristic and non, of the Region (Battino, Donato, 2010).

Figure 1 Percentage variation of the population 1951-2001 in Gallura (Census) / Source: Elaboration from ISTAT, 1994 and 2005.

working of the cork⁴, to the dairy industry and to the granite extraction⁵. Furthermore is to be mentioned the role of Province's administrative centre of Tempio Pausania together with Olbia.

⁴ Cork district, located in »Alta Gallura«, consists in seven municipalities: Aggius, Berchidda, Bortigiadas, Calangianus, Luras, Padru, Sant'antonio di Gallura, Telti and Tempio Pausania. For more information see Madau (2004).

⁵ Granite District includes the territories of Aggius, Alà dei Sardi, Berchidda, Bortigiadas, Buddusò, Calangianus, Luogosanto, Luras, Padru, Sant'antonio di Gallura, Telti and Tempio Pausania. For more information see Mariotti (2004).

According to the Province's data, the Gallura, in 2009, with 842.063 arrivals (35%) and 4.964.187 presences (41%) excels in touristic demand as regards the remaining 7 regional provinces (Province of Olbia-Tempio, 2010). The accommodation typology that is better suitable for the visitors requirements is the hotel one, preferred by the most Italian tourists (70% of arrivals) and foreigners (72%), among these ones are important the arrivals recorded by Germans (7%), French (5%), English (3%) and Swiss (2%); more recently is to be underlined the presence of Russians, favoured by the increase of *Low Cost* flights landing in the Gallura airport.

Also as far as the reception provincial sector is concerned, it is in first position, at regional level, by supplying about 40% of spare beds and 20% of structures. The hospitality supply is clearly larger in the coastal municipalities with 85% of units and 97% of spare beds (Figure 2, Table 1).

In this analysis it's necessary to remember the sector of the second houses which has by now taken on considerable dimensions with consequent repercussions on the territory's development, but also economic and social. Several studies have demonstrated that this phenomenon, developed mainly in the coastal municipalities, has created a touristic movement of six times as large as the official data (Battino, Donato, 2009, Gambassi, 2005).

Touristic flows and reception structures therefore appear in remarkable number in coastal municipalities, less conspicuous in the neighbouring and rare in the most inland ones.

Besides in the space the touristic phenomenon concentrates also in the time: the beaches and the coasts are risked by the human pressures, even if brief, of a tourism which wants to live the landscape in full freedom, putting however in danger the natural environment together with the local Gallura's identity. This situation, together with the strong touristic seasonality, has made everybody aware of the fact that the Gallura isn't »sea only« but also different resources which represent the future of local tourism and create a better knowledge and a more correct interpretation of these landscapes.

The above mentioned distribution of the hospitality seems to have, however, the signs for a touristic development spread in the space to reduce the large, coastal concentrations and to reply to the new touristic market requirements, turned, more and more, towards alternative and sustainable forms (Battino, Donato, 2009, Donato, 2007).

So another need appears, in the Gallura's touristic life: the need of initiatives and projects linked to the »other« Gallura, i.e. the inland one. From this consciousness comes the organized offer, proposed also by inland municipalities, of cultural resources such as archaeological, gastronomic,

Figure 2 Spare beds for municipality of Gallura in 2009 / Source: Province of Olbia-Tempio, 2010.

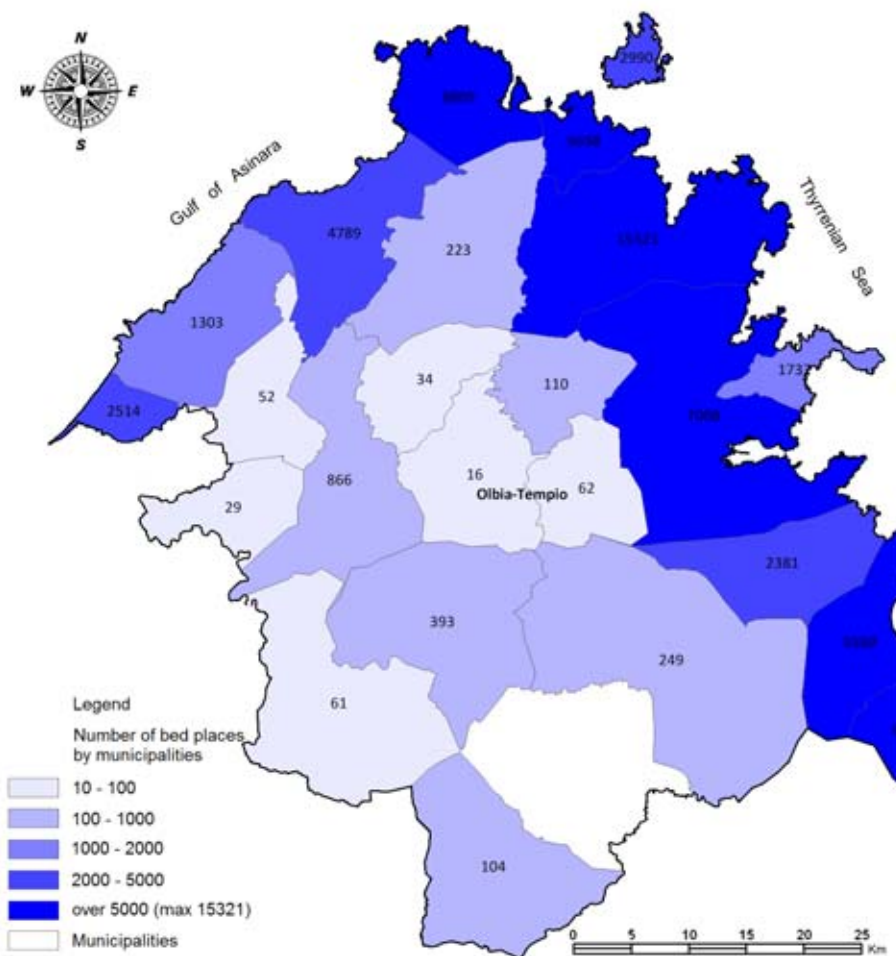

Table 1 Spare beds in the reception structures split between coastal and inland areas in Gallura 2009 / Source: Province of Olbia-Tempio, 2010.

Category	Inland		Coastal		Total	
	Units	Bed places	Units	Bed places	Units	Bed places
Hotel	19	1.016	263	38.645	282	39.661
B&b	31	159	127	636	158	795
Farm holiday	49	613	56	677	105	1.290
Camping	1	272	19	17.937	20	18.209
Other	4	89	108	16.233	112	16.322
Total	104	2.149	565	74.128	677	76.277

oenological, ecological ones to which are to be added the rural churches, the castles, the natural monuments and the folk displays to enjoy also in the »shoulder months«, utilizing reception structures linked to the agricultural and breeding world such as holiday farmhouses, spread hotels of historical centres and spare beds in the structures of the rural tourism.

This offer has already found a favourable response by foreign tourists, more inclined to organize their holidays also in spring and autumn months.

THE INLAND AREAS AND THE TOURISTIC SUPPLY

The analysis of the hospitality in inland municipalities shows that they offer 15% of the units and 3% of the spare beds of the Province's total. The presence of holiday farmhouses is particularly significant with 49 firms (47% of the Province's total) and 613 spare beds (48% of the Province's total): to be noted also the »Bed and Breakfast« with 31 units and 159 spare beds representing 20% of the whole Gallura's sector (Table 1).

Observing the municipalities report (Table 2) we note that Tempio Pausania shines in number of structures and hotel spare beds, followed by Sant'Antonio di Gallura and Berchidda. Also for the non-hotel supply excels the municipality of Tempio Pausania followed by Padru and Luogosanto. As already underlined above, the most typologies of the non-hotel supply are represented by the holiday farmhouses of, in order, Padru, Tempio Pausania and Luogosanto and the »Bed and Breakfast« prevailing at Tempio Pausania, Sant'Antonio di Gallura and Aggius.

In particular, the large number of holiday farmhouses and »Bed and Breakfast« has allowed the inland municipalities to promote their tourism upgrading old rural houses present in large number on the territory: the »stazzi«⁶. So, the recent trend to look for the old traditions has persuaded some of the owners of these residences to transform them into holiday farmhouses (Photo 1) and/or »Bed and Breakfast«, increasing their number in the local touristic supply. In these structures are offered holiday stays in touch with the nature and with the local population tradition and represent one of the responses to the lengthening of the touristic season, in addition to becoming integral part of rural hospitality spread on whole territory (Battino, 2007, Madau, 2007).

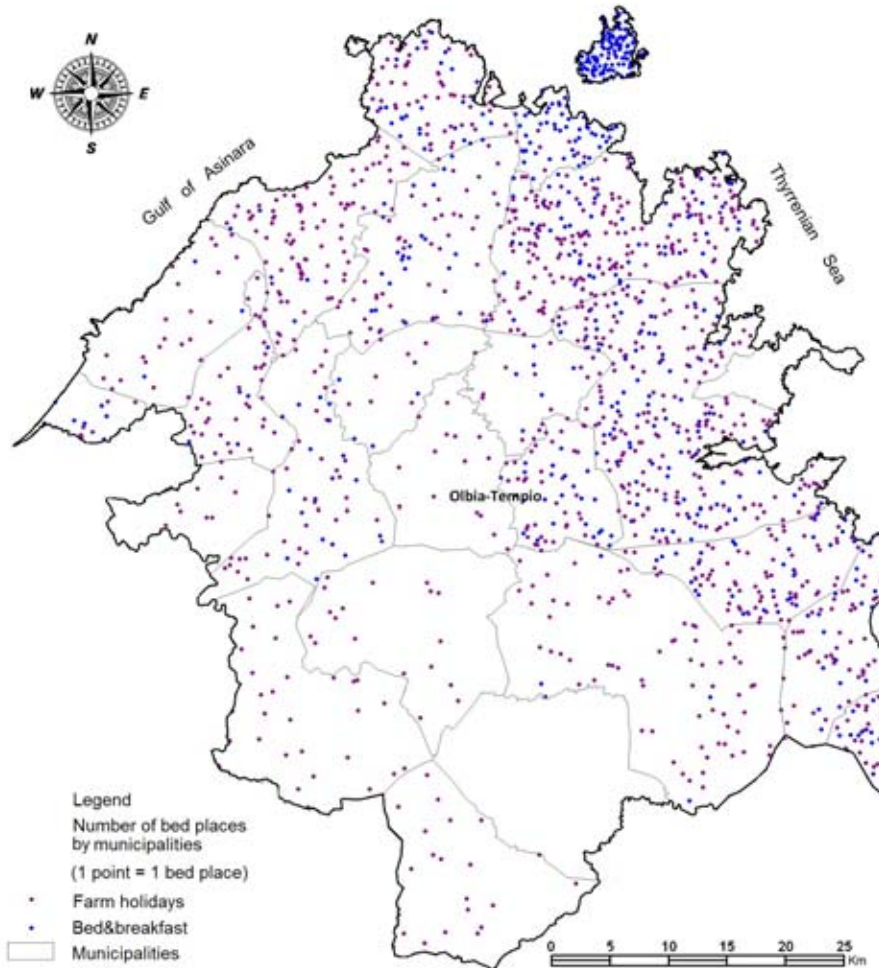
⁶ Economic farm/stock rearing unit self-sufficient which has marked the economic system and rural spread settlement of the Gallura till to a recent past. After the World War 2 the life and the activity of the »stazzo« change up to disappear: the remains are the residences and the outer limits. The reasons of such a transformation have been different: a better life quality, the introductions of new means of transport and, overall, the coming of coastal tourism (Baldacci, 1952, Brandanu, 2007).

Table 2 Units and spare beds of the reception structures in the Gallura inland municipalities in 2009 / Source: Province of Olbia-Tempio, 2010.

Municipalities	Hotels		Farm holidays		Bed&breakfast		Other		Total	
	Units	Bed places	Units	Bed places	Units	Bed places	Units	Bed places	Units	Bed places
Aggius	0	0	2	43	4	18	2	14	8	75
Alà dei Sardi	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Berchidda	2	103	1	10	3	14	1	272	7	399
Bortigiadas	1	20	1	9	0	0	0	0	2	29
Buddusò	2	84	2	32	0	0	0	0	4	116
Calangianus	0	0	1	11	0	0	0	0	1	11
Luogosanto	1	128	7	80	3	14	1	19	12	241
Luras	1	20	1	10	2	10	0	0	4	40
Monti	0	0	6	65	1	4	0	0	7	69
Oschiri	1	13	2	38	2	12	0	0	5	63
Padru	1	18	11	149	1	4	0	0	13	171
Sant'Antonio di Gallura	3	70	3	22	4	22	0	0	10	114
Telti	0	0	5	38	3	18	0	0	8	56
Tempio Pausania	7	560	7	106	8	43	1	56	23	765
Total inland municipalities	19	1.016	49	613	31	159	5	361	104	2.149

Photo 1 Holiday farmhouse »Casteddu« – Padru's Municipality.

Figure 3 Geographical distribution of spare beds in holiday farmhouses and bed & breakfast in Gallura in 2009 / Source: Elaboration from Sardinia Region (www.sardegna.territorio.it/geografia).

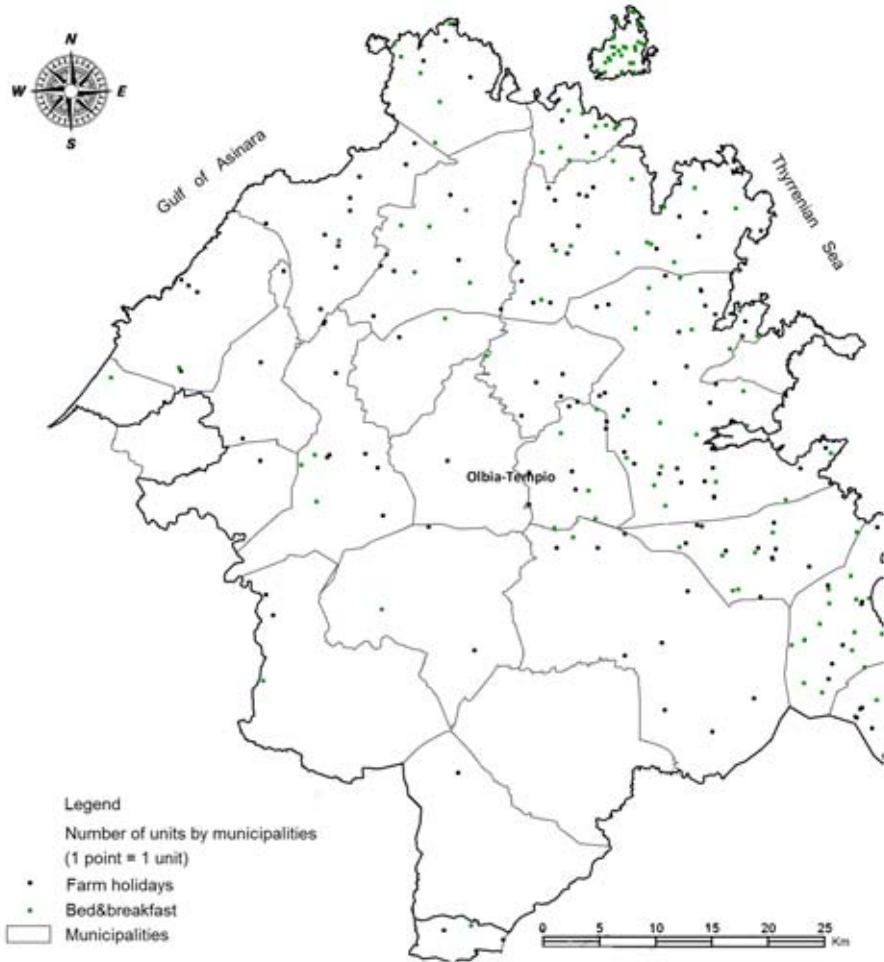

To the above joins also the opportunity to benefit from many cultural goods differently spread in inland areas. The cultural goods, in their widest meaning anthropic and natural (Morazzoni, 2003), give the travellers a singular experience in searching local identity and history (Orduna Allegrini, Urpi Guercia, 2010) and their enjoyment isn't linked to weather changes or seasonality reasons but it is usually available in any period of the year (Ugolini, 1996).

The places of the Gallura's culture, according to a classification performed by Sardinia Region⁷ (www.sardegna.territorio.it/geografia), consist of

⁷ In this classification are included also the museums, the monuments and the state archaeological areas.

Figure 4 Geographical distribution of the holiday farmhouses and bed & breakfast in Gallura in 2009 / Source: Elaboration from Sardinia Region (www.sardegna.territorio.it/geografia).

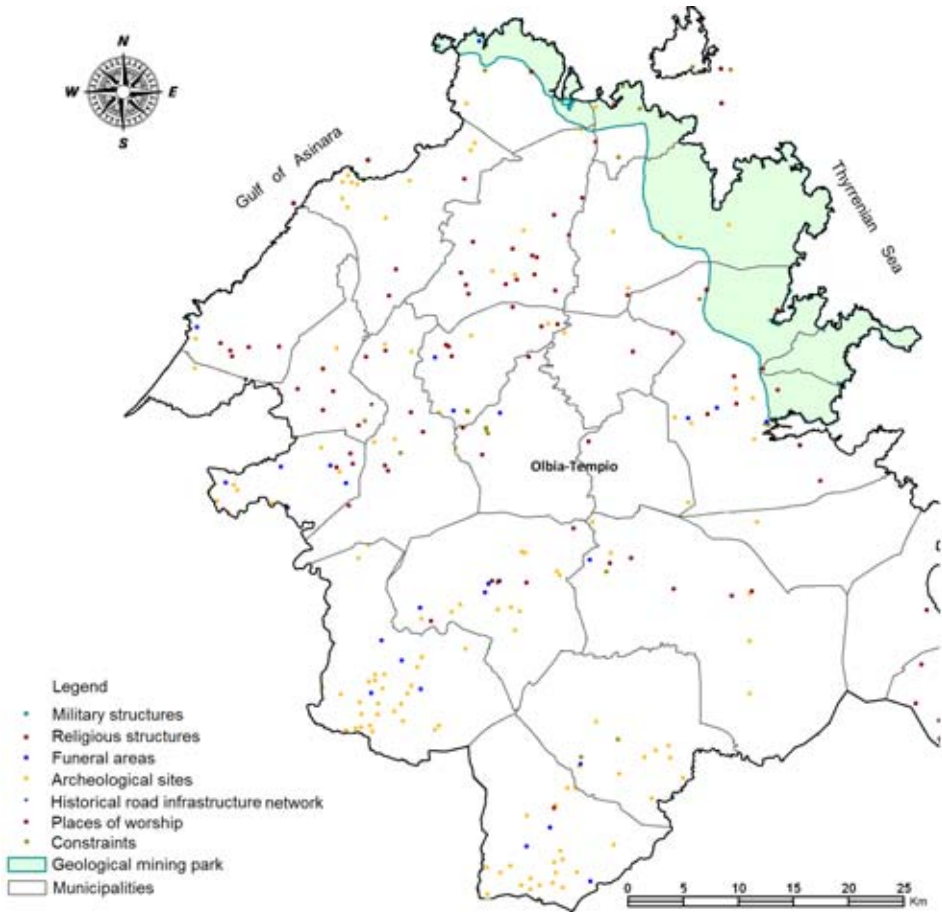
architectures military, religious (rural churches, cathedrals, monasteries, castles, towers) (Photo 2), funeral areas (giants' tombs, »domus de janas«, catacombs), archaeological settlements (nuraghi villages, Punic and Phoenician towns), cult places, historic infrastructural network, constraints (properties and areas of great public interest) (Table 3, Figure 5). The datum shows that as much as 72% of cultural goods is distributed in inland municipalities vs. 28% of coastal ones. At municipality level, Oschiri is that which declares the largest number (36), followed by Buddusò (26), Berchidda (23), Luogosanto (21) and Bortigiadas (20). The sites in greatest number on the territory are archaeological settlements (56%), follow the religious architectures (26%) and funeral areas (11%).

Table 3 Distribution of cultural goods in inland municipalities of Gallura / Source: Elaboration from Sardinia Region (www.sardegna.territorio.it/geografia).

Municipalities	Military struct.	Religious struct.	Funeral areas	Archeological sites	Places of worship	Road infrast. network	Constraints	Total
Aggius		5		1	1		1	8
Alà dei Sardi			1	9			2	12
Berchidda		5	6	12				23
Bortigiadas		4	5	11				20
Buddusò		1	3	22				26
Calangianus		3	1	3			3	10
Luogosanto		15		6				21
Luras		6	2	4			3	15
Monti		5	1	6	1		1	14
Oschiri			4	31	1			36
Padru								0
Sant'Antonio di Gallura		2		1				3
Telti		1		1				2
Tempio Pausania		7		7			1	15
Total inland municipalities	0	54	23	114	3	0	11	205
Total coastal municipalities	4	23	5	30	0	4	12	78
Total Gallura	4	77	28	144	3	4	23	283

Photo 2 Castle of Baldu – Luogosanto's Municipality.

Figure 5 Geographical distribution of cultural goods in Gallura / Source: Elaboration from Sardinia Region (www.sardegnaterritorio.it/geografia).

Among these cultural goods just three are run for the visit, maintenance, optimizing and promotion, by societies such as co-operatives: Agios (Aggius Municipality) for the »Museo Etnografico Oliva Cartacannas (M.E.O.C.)»; Balares (Tempio Pausania) for the »Nuraghe Majori«; Galluras (Luras) for the »Museo Etnografico Galluras, i dolmen e gli olivastri millenari«. Three managers have declared 25.993 »cultural« visitors, the most of them interested to »Nuraghe Majori« of Tempio Pausania (Table 4).

Table 4 Movement of visitors of managed sites in the inland Gallura's municipalities / Source: Galluras, Agios and Balares Co-operatives, 2008.

Municipalities	Description	2004	2005	2006	2007	2008
Aggius	Museo Etnografico M.E.O.C.	3.449	4.004	4.444	5.064	8.000
Luras	Museo Galluras	4.114	3.082	3.500	3.847	4.068
Tempio Pausania	Nuraghe Majori	9.662	16.986	13.695	14.154	13.925
Total		17.225	24.072	21.639	23.065	25.993

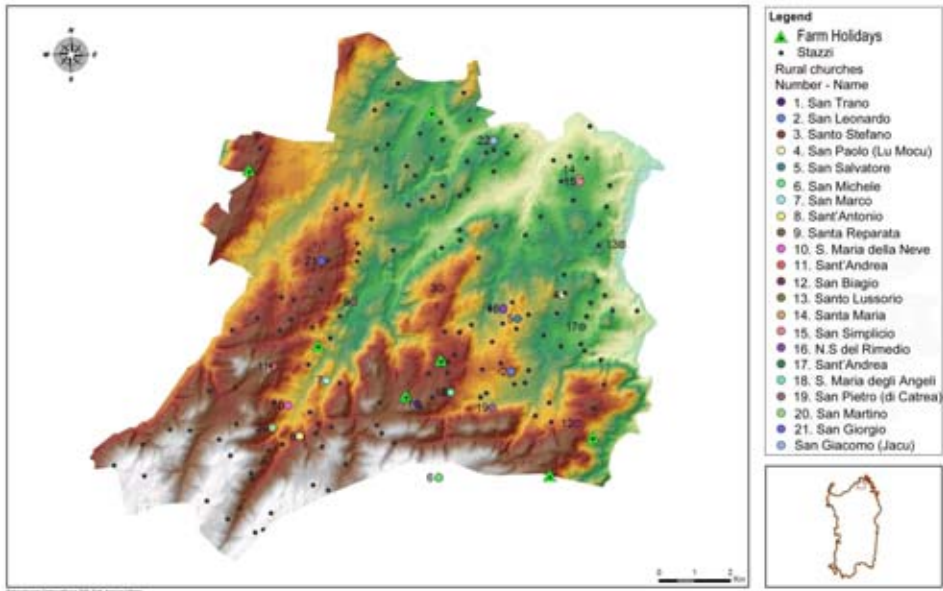
In this cultural panorama isn't to be forgotten the historic, cultural and religious interest represented by as much as 22 rural churches⁸ open to the cult, in the municipality of Luogosanto (Photo 3). Here, for so high concentration of rural churches, the presence of the »*Basilica di Nostra Signora*« and of 3 sanctuaries⁹ has grown the interest of creating itineraries devoted to the religious tourism, coordinating them with the holiday farmhouses accommodation capacity (Figure 6).

Photo 3 Rural church of San Trano – Luogosanto's Municipality.

⁸ According to the census of the Municipality.

⁹ The three sanctuaries, located in the place of Balaiana, are those of »*Madonna del Rimedio*«, »*Santu Baingio di Li Coddì*« and »*San Salvatore*«. The first two date back to medieval period while the third was built in XVIII Century.

Figure 6 Holiday farmhouses and rural churches in the Luogosanto's Municipality / Source: V. Angius.

Another strong point of the Gallura, connected with the above network, is that of nature itineraries. The wide and rich environmental wealth, where hills and mountains come up together with their woodland fund, is already subjected to a protection environmental regulations such as, for instance, the site of community interest of Monte Limbara¹⁰ (Tempio Pausania). The presence of important sites of naturalistic value in inland areas, allowed to organize different naturalistic itineraries proposals of which gather around activities such as trekking, guided tours on foot, by horse, in quad, in mountain bike which make possible a better knowledge of different realities of the territory¹¹. Among the various itineraries, from long time already chosen by the tourists, during their holidays, an example is the trekking trip to be organized in the Municipality of Luogosanto¹² which satisfies the interest

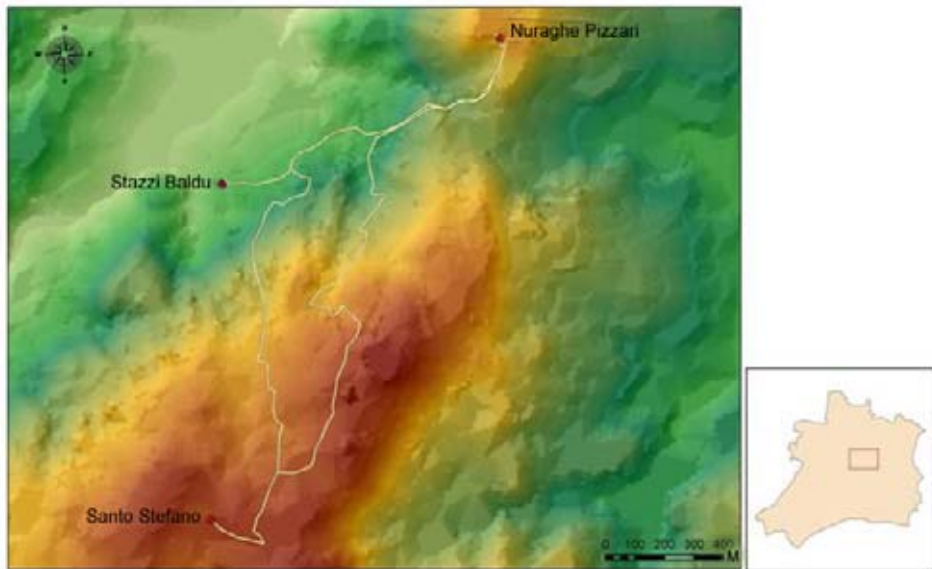
¹⁰ The area proposes a landscape reflecting that one of the whole mountain Gallura region. The sites of naturalistic interest are 22 among which the cork forests, the holm oak woods and the maritime pine tree settlements. Furthermore the territory of this protected area is rich of brooks and sources such as the »Smeraldina« source (*Funtana di li Frati*), the Silva source and the source of Fundu di Monti

¹¹ To better know the landscape and the places of the most internal Gallura there is a special mean of transport: the green train (already short gauge railway, in the past, connecting Nulvi to Palau). The train, going slowly, allows the visitor to admire the sceneries of Bortigiadas, Aggius and Tempio Pausania.

¹² The itinerary has been realized by Doct. Vittorio Angius, tourist guide and partner of a co-operative managing some archaeological sites in Gallura. To the same are to be attributed the figures 6 and 7, drawn up in 2008.

both towards the nature and the cultural wealth. The trip consists in a two hours walk roughly with three fundamental stops to visit the »*Chiesa di Santo Stefano*«, the »*Nuraghe Pizzari*«, the »stazzo« and the remains of the Baldu castle (Figure 7).

Figure 7 Itinerary: Church of Santo Stefano – »Stazzo« Baldu – »Nuraghe« Bizzarri / Source: V. Angius.

It's possible to find many examples of local initiatives already in progress and others in stage of study which involve some territorial realities of Gallura' hinterland, interesting initiatives not only for the maintenance of the local culture but also important for the economy of these municipalities.

CONCLUSIONS

The Gallura offers many and different resources which located out of circuits of the bathing tourism, are able to satisfy a demand of »niche« and, at the same time, to enrich and qualify the traditional touristic model of the »bathes«. The environmental resources offer in an unique landscape where natural beauties, monuments and past civilizations mix, culture and traditions: for this reason there is a real possibility of a touristic development in inland areas, sustainable and environment conservative tourism. Therefore the activities of promotion carried out, since some years, by several operators such as the distribution of brochure, leaflet and informative material, the

attendance at the fairs of the sector, agreements with flying companies, with tour operators and travel agencies, allow to exploit the local resources, to acquire new segments of the market and to modify the touristic demand, making it less depending on the season.

Finally, here we would like to confirm, once more, that the cultural resource of Gallura is set up by a multitude of archaeological sites, churches, castles, sanctuaries which points out the histories of its countries. This is a resource which, if utilized and exploited in the right way, could represent, more and more, a winner strategy in the viewpoint of a touristic model of a wider territory/time extension and, at the same time, reason both of the rural architectural recovery and of sharing, by the inland population, wealth produced by the touristic phenomenon.

LITERATURE

- BALDACCI, O. (1952): *La casa rurale in Sardegna*, Firenze, Olschki.
- BATTINO, S. (2007): *Tourist perspectives for Sardinia: the case of the stazzi in Gallura*, in Jelen, I., Croci, C. (a cura di): *Working Papers from the International Summer School Borders3 in Political and Economic Geography*-3rd Edition Tarvisio August 28th-September 2nd 2006, Trieste, EUT, 73-88.
- BATTINO, S., DONATO, C. (2010): *Olbia gateway passeggeri: infrastrutture, problemi e prospettive*, in Borruso, G., Danielis, R., Musso, E. (a cura di): *Trasporti, logistica e reti di imprese. Competitività del sistema e ricadute sul territorio*, Milano, Franco Angeli, 154-159.
- BRANDANU, S. (2007): *La civiltà degli stazzi in Gallura. Contributi alla storia dell'habitat disperso*, San Teodoro, I.CI.MAR.
- BRIGAGLIA, M. (a cura di) (1982): *La Sardegna*, Cagliari, Edizioni della Torre.
- DONATO, C. (a cura di) (2007): *Turismo rurale, agriturismo ed ecoturismo quali esperienze di un percorso sostenibile*, Trieste, EUT.
- DONATO, C., BATTINO, S. (2009): *Il peso del turismo che non appare e la pressione turistica sugli ambiti di paesaggio costieri del Nord Sardegna*, in Scanu, G. (a cura di), *Paesaggi e sviluppo turistico. Sardegna ed altre realtà geografiche a confronto*, Roma, Carocci Editore, 539-554.
- DONATO C., MELE G. (2009): *L'offerta ricettiva e la domanda turistica negli ambiti di paesaggio costieri del Nord Sardegna*, in Scanu, G. (a cura di): *Paesaggi e sviluppo turistico. Sardegna ed altre realtà geografiche a confronto*, Roma, Carocci Editore, 521-538.
- GAMBASSI, R. (2005): *Il turismo che non appare: il comparto degli appartamenti per vacanza*, XIV Rapporto sul turismo italiano, Firenze, Mercury.
- ISTAT (1994): *Popolazione residente dei Comuni. Censimenti dal 1861 al 1991. Circostrizioni territoriali al 20 ottobre 1991*, Roma.

- ISTAT (2005): Censimento generale della popolazione 2001, Roma (www.istat.it).
- MADAU, C. (2004): *Dal «distretto culturale» al distretto produttivo: l'esempio del sughero*, in Madau, C. (a cura di): *Risorse culturali e sviluppo locale*, Atti del Convegno Sassari 5-6 febbraio 2003, Roma, Società Geografica Italiana, 1033-1058.
- MADAU, C. (2007): *Percorsi di sostenibilità: l'esperienza dell'agriturismo in Sardegna*, in Donato, C. (a cura di): *Turismo rurale, agriturismo ed ecoturismo quali esperienze di un percorso sostenibile*, Trieste, EUT, 85-107.
- MARIOTTI, G. (2004): *I distretti industriali come modelli di sviluppo locale. L'esempio del distretto industriale sardo del granito*, in Madau, C. (a cura di): *Risorse culturali e sviluppo locale*, Atti del Convegno Sassari 5-6 febbraio 2003, Roma, Società Geografica Italiana, 1017-1032.
- MORAZZONI, M. (2003): *Turismo, territorio e cultura*, Novara, Istituto Geografico De Agostini.
- ORDUNA ALLEGRINI, M. G., URPÌ GUERCIA, C. (2010): *Turismo cultural como experiencia educativa de ocio*, Polis – Revista Académica de la Universidad Bolivariana, 26.
- PRICE, R. (1983): *Una geografia del turismo: paesaggio e insediamenti umani sulle coste della Sardegna*, Cagliari, Formez.
- PROVINCIA OLBIA-TEMPPIO (2010): *Statistiche del turismo*.
- SCANU, G. (a cura di) (2009): *Paesaggi e sviluppo turistico. Sardegna ed altre realtà geografiche a confronto*, Roma, Carocci Editore.
- UGOLINI, G. M. (1996): *Turismo, valori ambientali e organizzazione del territorio: il caso della Liguria*, Collana di Studi dell'Ist. di Geogr. Economica e di Economia dei Trasporti, Univ. di Genova.
- WORLD TOURISM ORGANIZATION (2010): *UNWTO World Tourism Barometer*, 8, 1.

Sources

www.sardegнатerritorio.it/geografia
www.demo.istat.it
www.provincia.olbia-tempio.it

Silvia Battino

UNUTRAŠNOST GALLURE ZA AFIRMACIJU ALTERNATIVNOG I ODRŽIVOG TURIZMA

SAŽETAK

Od svojih početaka turizam na Sardiniji je bio važan čimbenik i pokretač otočne ekonomije, ali istovremeno se neravnomjerno širio u prostoru te je došlo do stvaranja nejednakosti, posebice između priobalnog i zaobalnog dijela regije. Zaobalje je odvijek imalo sporednu ulogu u razvojnim procesima u turističkom sektoru, osim u pogledu preseljavanja dijela zaobalnog stanovništva u priobalne općine u potrazi za zaposlenjem.

Zbog povećanog interesa za okoliš domaćeg stanovništva i turista, zamjećuje se porast ponude i potražnje alternativnih i održivih vrsta odmora koji također uključuju područja u unutrašnjosti otoka, pogotovo u Galluri. Upravo ova sardinijska regija, koja u biti obuhvaća provinciju Olbia-Tempio, postaje ciljano područje u racionalizacijskom procesu korištenja resursa u sustavu "turizam" i "okoliš" kroz reorganizaciju uslužnih djelatnosti s uravnoteženim različitim resursima i uslugama koje neko područje mora nuditi stalnim i potencijalnim korisnicima. Iz ove svijesti proizlazi organizirana ponuda, koju predlažu općine u unutrašnjosti, uključujući kulturne resurse poput arheoloških, gastronomskih, enoloških i ekoloških, koje uz to nude prirodne resurse u vrhuncu sezone, koristeći receptivne strukture vezane uz ruralne i pastirske resurse kao što su ruralne kuće za iznajmljivanje, hoteli, strukture ruralnog turizma. Navedeni primjeri već su naišli na pozitivne reakcije stranih turista koji ne žele organizirati svoje praznike samo tijekom ljetnih mjeseci.

Gesuina Mele

Odsjek za geografiju pri Odjelu za teoriju i istraživanja kulturalnih sustava, Ekonomski fakultet,
Sveučilište u Sassariju, Piazza Università 21, 07100 Sassari, Italija
e-mail: meleges@uniss.it

CONDITION AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF INTERNAL TOURISM IN THE NORTH-WEST OF SARDINIA

SUMMARY

The bathing tourism has involved and often deranged the coastal system of Sardinia and, in particular, the Northern one where concentrates more than half of the supply and demand of the Island. On the other hand the hinterland is only partially concerned by the touristic phenomenon and are sporadic the cases of involvement.

Many initiatives, at the moment in progress, from the point of view both programmatic and legislative, show the will of creating a touristic model tending to the supportability. Such a model sees in internal areas the privileged places where concentrates the interest of constructing new hypotheses of development.

Therefore, in this context we want to go deep into the analysis of the touristic system in order to verify the existence of real touristic potentialities in the hinterland of North-Western Sardinia, corresponding to the oriental administrative borders of Sassari's Province.

In particular we have intention to value and to measure the structural, infrastructural and cultural resources (meaning among these also the capability to "make system" by local actors) essential to allow an economic and social development, sustainable of the territory and, overall, in line with the target of an increase of the employment and the welfare of the population.

RIASSUNTO

Il turismo balneare ha coinvolto e spesso sconvolto il sistema costiero della Sardegna e in particolare quello settentrionale, dove si concentra più della metà della domanda e dell'offerta dell'Isola. Per contro l'entroterra è solo parzialmente interessato al fenomeno turistico e sono sporadici i casi di coinvolgimento.

Le numerose iniziative attualmente in corso a livello regionale, sia dal punto di vista programmatico che sul versante legislativo, evidenziano la volontà di

costruire un modello turistico orientato alla sostenibilità. Tale modello vede nelle aree interne i luoghi privilegiati ove concentrare l'interesse per costruire nuove ipotesi di sviluppo.

In questo contesto si vuole, pertanto, approfondire l'analisi del sistema turistico al fine di verificare l'esistenza di reali potenzialità turistiche nell'entroterra della Sardegna Nord Occidentale, corrispondente ai confini amministrativi della Provincia di Sassari.

In particolare, si intende valutare e misurare le risorse strutturali, infrastrutturali e culturali (intendendo tra queste anche la capacità di fare sistema da parte degli attori locali), indispensabili per consentire un'evoluzione economica e sociale "sostenibile" del territorio, e soprattutto coerente con l'obiettivo di un accrescimento dell'occupazione e del benessere della popolazione.

INTRODUCTION

Among Sardinian Provinces Sassari's that one, object of this analysis, is an area extending in North-West of the Island for 4.281 square km, corresponding about to 18% of total territory of the Region.

It borders on Province of Oristano at South, on Province of Nuoro at South and South-East and on Province of Olbia Tempio at East. It is lapped by the sea of Sardinia at West and North-West, where face respectively the Alghero and Asinara gulfs.

Starting from the origins of the touristic development in the Island, dated back to Fifties and Sixties, Province of Sassari, extending at East up to Tyrrhenian sea, has represented the most important part of the touristic insular system, including places of great potentiality such as the town of Alghero, on the North-West coast, known as "The Golden Door" of insular tourism, the "Smeralda Coast", along the North-Eastern coast line, destined to become one of the symbols of V.I.P. tourism in the world; several poles of attraction such as Stintino, Castelsardo, Valledoria, Santa Teresa di Gallura, La Maddalena which, without any doubt, represent bases of a long-lived tourism but, typically, of marine-bathing type (Sistu, 2007, Donato, Mele, 2009, Battino, Donato, 2009).

In 2001 the birth of new Provinces¹, with the consequent split in two of Province of Sassari, such as today limited, has considerably reshuffled its role

¹ The new Provinces have been established with Regional Law July 12th 2001 nr. 9 and they are effective from January 1st 2006.

Chart 1 Growth of the population resident in the coastal and inland Province of Sassari municipalities from 1861 to 2001 (Census) / Source: Elaboration from ISTAT, 1994 and 2005.

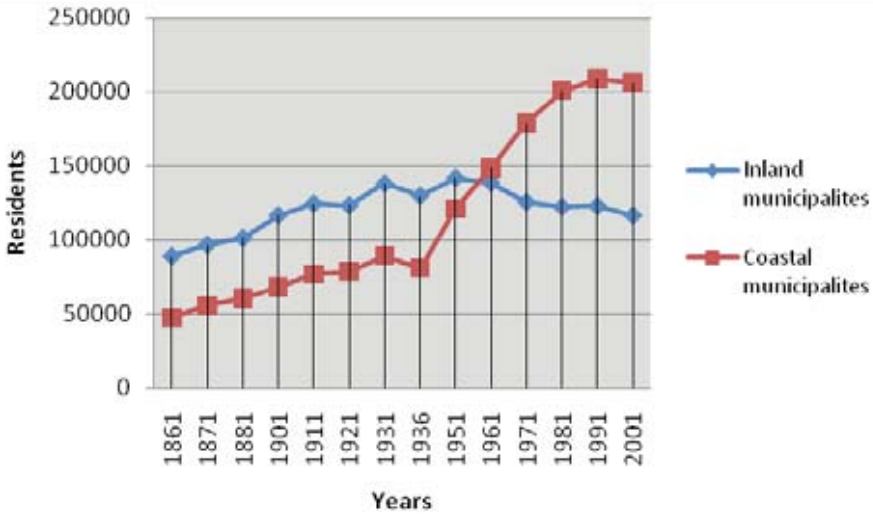
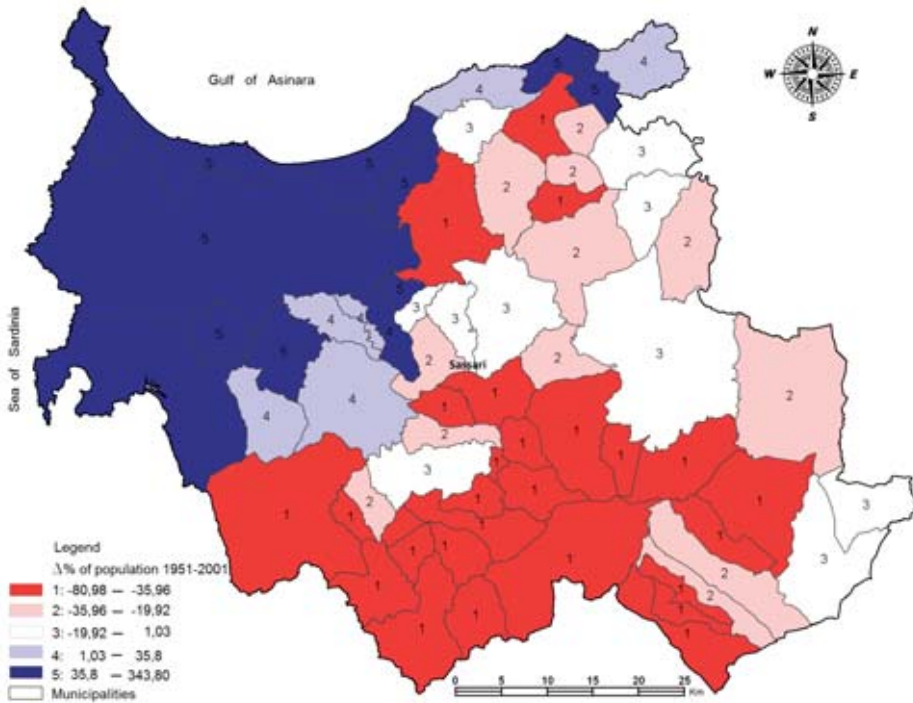

Figure 1 Percentage variation of the population 1951-2001 in Province of Sassari (Census) / Source: Elaboration from ISTAT, 1994 and 2005.

in the regional, touristic outline and has made acute the contrast caused by the presence, improbably compatible, of the chemical settling-down of Porto Torres. At present, in fact, the industrial production, together with that one of energy, is reduced to the minimum and doesn't show prospects of development; at the same time the hypothesis of shutting down the chemical pole is worrying about the real intentions of restoring, by the manufacturing concerns, the places, by now, involved by heavy pollution. The historical and economic evolution of this territory has deeply affected the demographic density of human settlements causing both an internal mobility flow towards the coastal perimeter and a migrant process towards the North-Italy. The depopulation of inland villages has favoured the coast towns, become attractive for the labour demand both for the chemical and industrial pole and for the touristic sector. So the proceeding of the population (Chart 1, Figure 1) resident in inland and coastal municipalities, between 1861 and 2001, sees the progressive decrease of the municipalities of inland area whilst the coastal ones show an increase even if the last ten years record a slowing down. Notwithstanding this, some internal municipalities show a contrary trend: first of all there are the villages conterminal to the administrative centre of the Province, Sassari, favoured by business relations with it, secondly those municipalities which, even if are not coastal, enjoy a position of proximity to the sea² and, therefore, have had opportunities to develop an economy linked to touristic activities.

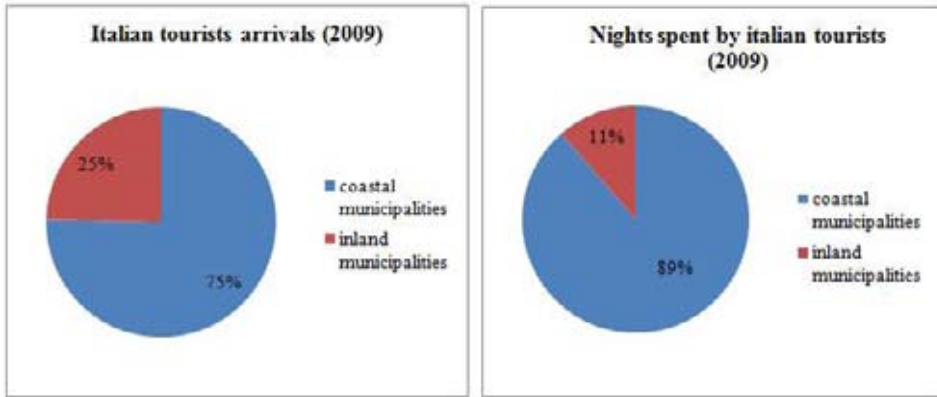
On the contrary, the inland municipalities, much more affected by the depopulation process, seem not to have a blooming, rural and stock-rearing activity and, even less, the connected activities of transformation such as the diary activity. They haven't been able to replace the above activities with other ones linked with the presence of natural resources.

TOURISTIC SUPPLY AND DEMAND IN THE PROVINCE OF SASSARI

In the regional context the Province of Sassari, with its 409.214 arrivals and 1.707.696 presences in 2009 (Province of Sassari, 2010), represents, respectively, the 17% and 14% of the arrivals and presences of whole Island. The international level is high, in fact, Italians represent little more of half of flows whilst the foreigners constitute the 44% of arrivals and 43% of the presences of the Province; in comparison with Italians the ratio improves in the so-called "shoulder months", i.e. June, September and October. This

² They are the Municipalities of Olmedo, Santa Maria Coghinas and Viddalba.

Chart 2 Arrivals and presences of Italian tourists in coastal and inland areas – Year 2009 / Source: Province of Sassari, 2010.

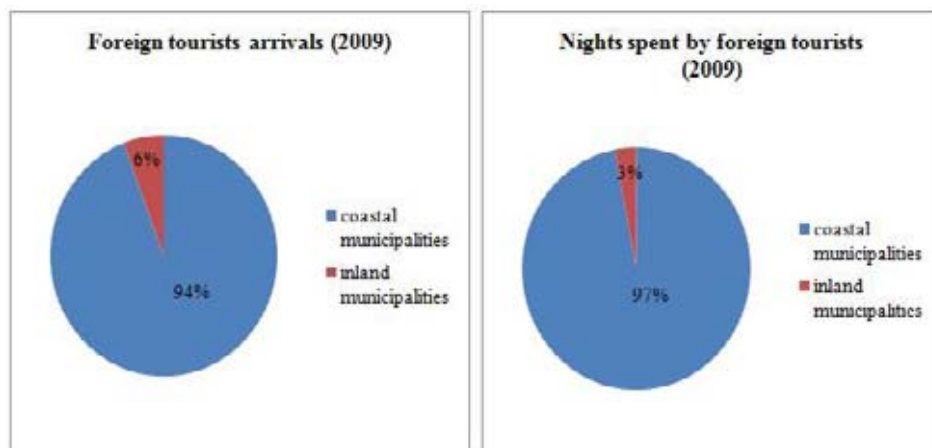
aspect should be carefully considered in preparing suitable strategies to annul or, at least, to limit the periods of low-season.

During 2009 the movement of foreigners in the Province has been widely diversified. The nationalities which have recorded the highest flows are Germans (21% of the total foreign presences), followed by English (11%), Spanish (11%) and French (10%). Other countries which are interested to the territory, are Belgium, with 47.179 presences and North-Europe area, with Swedish representing the most significant component (846.53 presences).

As far as the national market is concerned, we can observe the presence of a strong local component, overall talking about arrivals: this means that a large part of Sardinians like to stay in Sardinia and, in this case, in the North-West area of the Island. The local tourism, with its 64.508 arrivals and 168.953 presences represents a basin of customers, on one hand disregarded by the strategies of communication and promotion, on the other hand principal addressee of the “low-season” offer. The fellow-countrymen more present, traditionally, are those coming from Centre- North Italy, as follows: Lombards representing, with 223.854 presences, the 23% of Italians, followed by people from Latium (132.326 presences, 14%), Piedmonts (78.042 presences, 8%) and Tuscans (65.386 presences, 7%). Therefore the Province of Sassari attracts overall the travellers coming from North-Italy and North-Europe.

The data relative to hinterland of the Province are not easy available as the surveys aren’t divulged on municipality basis, but on province basis and those few reports are not encouraging. The gap between the “sea demand” and “hinterland demand” is real, it’s necessary to understand their mutual relation and to investigate the possibility of an increase of second one.

Chart 3 Arrival and presences of foreign tourists in coastal and inland areas – Year 2009 / Source: Province of Sassari, 2010.

It is worth to try an analysis of this Province context to realize which can be the proportion between travellers preferring the coast-line and others attracted by amenities of mountainous and hilly areas³.

According to the information provided by the Province of Sassari, it's to underline the relation between the flow of the travellers staying on coast-line and those going to hinterland. As far as Italians are concerned, a quarter of arrivals goes to hinterland whilst the percentage of the presences decreases to 11% which, in terms of numbers, means 110.400 overnight staying (Chart 2).

The total number decreases if we compare the data relative to foreign tourists. Their arrivals to hinterland constitute the 6% only and the percentage of their presences hardly gets the 3% which, in terms of numbers, means 22.416 overnight staying (Chart 3).

We are talking about numbers very limited overall as regard the foreign component. At the same time the data are underestimated as the so-called "submerged" (i.e. not officially reported) isn't considered. This is the case of those tourists which use structures not classified or second houses⁴.

³ The analysis presents many limitation as the available information doesn't allow to value some aspects of the demand towards inland areas, in particular where the visitor stays, the reasons pushing him to go to hinterland (business, culture, nature, relatives/friends visit etc.), the services utilized, country of origin and so on.

⁴ In this quantitative analysis hasn't been valued the touristic mobility determined by non classified structures and, overall, by "second houses", present in large number both along the coasts and also in the hinterland, often utilized by Sardinians emigrated in other regions or abroad.

From the supply point of view, in the Province there are 637 structures of which the 18% hotel and the rest extra-hotel, with a capacity of reception of 28.912 spare beds, of which the 54% hotel and the remaining 46% extra-hotel⁵. The high number of extra-hotel structures is due to the spreading of holiday farmhouses and of Bed & Breakfast. They are different ways of reception which succeeded during the last years but offering, respectively, a capacity of spare beds of no more of 4% and of 5%.

Almost the 77% of the total supply concentrates along the coast line, in particular, in the most famous areas, Alghero, Stintino, Castelsardo, Valledoria.

To correctly evaluate the real possibility of reception in the hinterland it is suitable to observe the number of spare beds (Figure 2). Just the 5% of the Province spare beds, amounting to 1.430, is distributed in the inland area. Observing their distribution appears an area more properly “internal”, formed by the Municipalities of Benetutti (with its 10% has the highest percentage of inland province spare beds), Pattada, Ozieri, Bultei and Tula and some areas referable to coastal systems: for instance the Municipalities of Santa Maria Coghinas and Viddalba, connected with the coastal system of Valledoria, along the Northern coast and Olmedo, linked to the Alghero coastal system, along the North-Western coast.

In the inland municipalities, the 48% of total spare beds, supplied by the different reception categories, is represented by hotel spare beds, however, the situation in various municipalities is different. In fact the presence of hotels is located overall in some villages such as Benetutti, Pattada and Bultei which have a touristic tradition linked, partially, to the presence of the thermal centre of Benetutti and to the forestal State property of the naturalistic area of *Sololche* (Pattada); or also in Santa Maria Coghinas⁶ and Viddalba, favoured by the proximity of the sea. In remaining places spread some extra hotel structures which, more in the hinterland than along the coast appear as significant realities even if in percentage terms only: the Bed & Breakfast favoured by the fact that their opening needs few bureaucratic formalities and the holiday farmhouses as they can be considered complementary activities of productive realities already present in the hinterland.

If we consider the quality aspect of the internal reception supply⁷ it's clear the majority of structures of mid category: of 17 structures, 10, namely

⁵ The information utilized in this study are those published by the Regional Administration of the Sardinia in the Yearbook of Hotels and Campings 2010 (data 2009) for hotels, residences, campings and villages and in the site www.sardegnaturismo.it for landlords, houses/apartments for holiday, youth hostels, Bed & Breakfast, holiday farmhouses.

⁶ Santa Maria Coghinas too is a thermal municipality.

⁷ The reception typologies for which is considered the classification in stars are: touristic hotel resi-

almost the 60%, are 3 stars units, relative to a supply of 80% in terms of spare beds. The hospitality in the 1 and 2 stars structures represents, jointly, the 35% of the total, in terms of units and the 16% in terms of spare beds. The supply of high quality is represented by only one 4 stars structure (Benetutti) meaning the 2% of internal supply in terms of spare beds.

It is an accommodation system very limited in comparison with that one developed towards the sea, with smaller structures suitable to an itinerant tourism. The leading equipped inland municipality is Benetutti which, in addition to the greatest accommodation capacity, both hotel and extra hotel, represents the internal area with the highest quality supply.

The researches on the potential demand⁸ recognise the transportation system as the greatest limit to the traveller preference for an holiday alternative to the usual one “sun and sea”. The improvement of inland mobility, therefore, should be a sure lever to get the target of a tourism increase in this area.

The data analysis on accommodation capacity allows to lay stress on the fact that the most spread inland structures (Bed & Breakfast and holiday farmhouses) are substantially well served by the principal State main roads which, however, reveal an inadequate maintenance and a structural insufficiency for the heavy summer traffic (Regione Autonoma della Sardegna, 2008, Figure 3).

The novelty signals on the try of expanding the touristic phenomenon towards internal areas, as mentioned above, come from the spread of the Bed & Breakfast and the holiday farmhouses. As regard the first typology, this has become widespread starting from first years of decade 2000-2010 but in a way different from other Provinces, the level of penetration towards the hinterland is limited (20%, Table 1), as we have to note a significant presence of Bed & Breakfast in the coastal municipalities and in the Administrative Centre of the Province, Sassari, marked by a way of improper tourism. This happens in spite of the fact that the Province declares the most spare beds of such a typology.

dences, campings and touristic villages.

⁸ Autonomous Region of the Sardinia (2005), Regional Plan of Touristic Sustainable Development (PRSTS), Cagliari, Resolution G.R. nr. 39/15 of August 5th 2005, enclosure 4.

Figure 3 Road network and spread of holiday farmhouses and bed & breakfast – Year 2009 / Source: Province of Sassari, 2010.

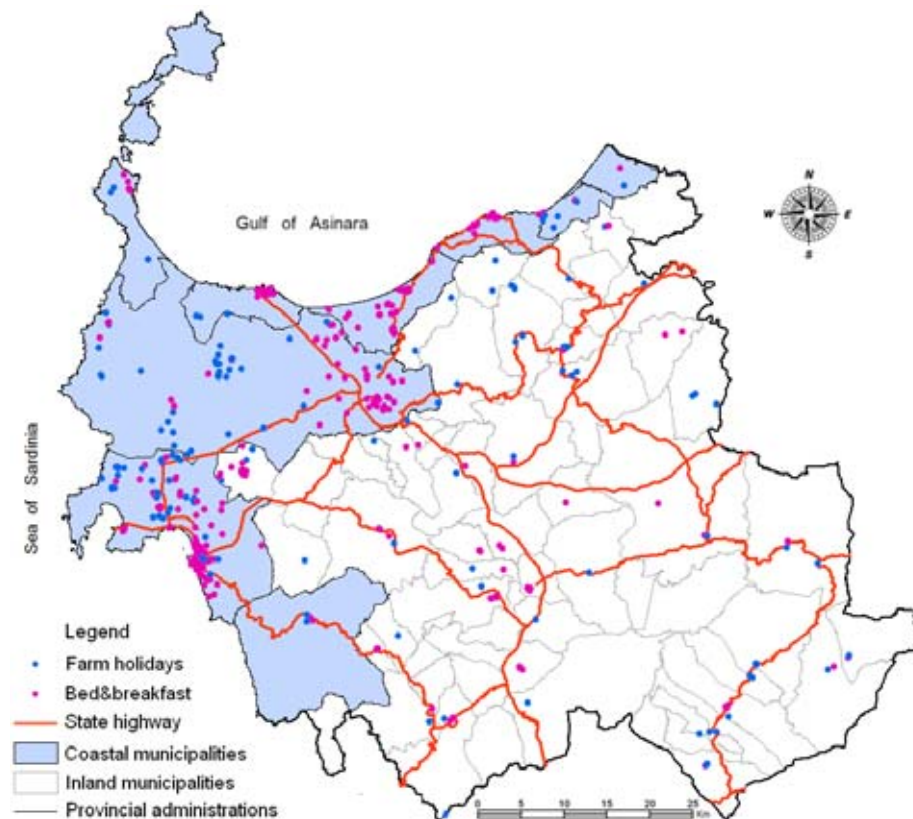

Table 1 Sardinia bed & breakfast's Beds – 2009 / Source: Autonomous Region of Sardinia, 2010.

Provinces	Inland areas	Coastal areas	tot. Beds	% Beds - Inland areas
Olbia-Tempio	94	451	545	17,25
Sassari	310	1.232	1.542	20,10
Cagliari	384	964	1.348	28,49
Oristano	484	694	1.178	41,09
Carbonia-Iglesias	224	310	534	41,95
Ogliastra	139	163	302	46,03
Nuoro	297	270	567	52,38
Medio Campidano	171	99	270	63,33
Total Provinces	2.103	4.183	6.286	

Also as far as the holiday farmhouses are concerned (Figure 4), a type of touristic supply typically linked to the promotion of environmental resources and of local, oenological and gastronomic specialities, we can note a less spread of them in inland areas (56 structures) in comparison with coastal ones (84 structures).

Finally, we can observe that are not present, for the time being, innovative typologies of touristic supply such as “the diffuse hotel” or “the village hotel”, already positively tested in other Sardinian Provinces and especially suitable for the enhancement of the local resources and culture.

THE CULTURAL WEALTH

The tourism promotion towards the inland centres in the North-West of the Island is favoured by a widespread presence of environmental resources in addition to the cultural, artistic and historical ones, evidence of a significant human presence in those places during past ages. The proposals of exploitation of such a wealth made by several sides have often suggested development strategies based on the study and consequent offers of topic itineraries regarding not a single monument (to be distinctly visited) but a wider context; also considering the fact that the most of inland centres have a wealth environmental and historic-cultural of less importance, in other words they are located in fringe position in comparison with the principal centres of attraction (Melis, 2001).

As we can see in the hereunder drawing-up (Table 2, Figure 5), originated from the classification performed by Sardinia Region⁹, the Province’s hinterland boasts wealth of sites of historic-cultural interest.

Moreover, the territory keeps some monuments which have led the Island, under different aspects, to the fame, namely the nuraghe royal palace of “Santu Antine” (Torralba Municipality), the Romanesque church of Saccargia (Codrongianos) and the rocky monument of the Elephant (necropolis at Sedinì). Sign of a still unexpressed potentiality of suggesting itineraries able to complete the marine stay, for an elongation / enrichment of the touristic season.

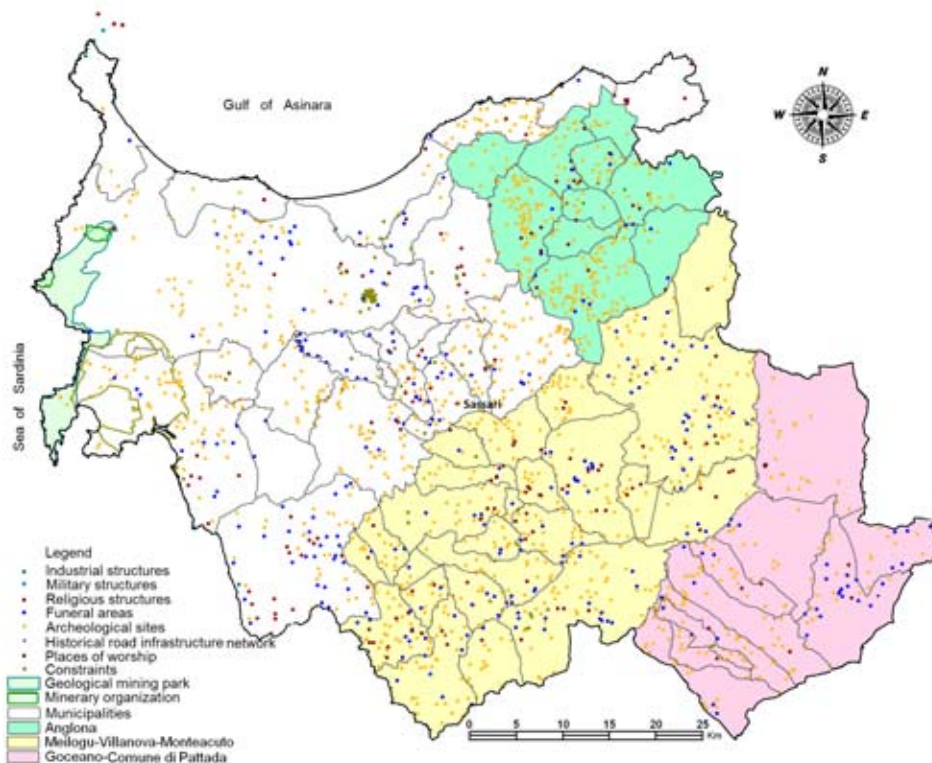
The analysis of the touristic supply suggests the location of three areas of touristic-cultural exploitation, corresponding to three historical territories

⁹ In this classification are included also the museums, the monuments and the State archaeological areas.

Table 2 Spread of cultural goods in the Province of Sassari’s municipalities / Source: Elaboration from Sardinia Region (www.sardegнатerritorio.it/geografia).

Province of Sassari	Coastal	Inland	Total
	municipalities	municipalities	
Industrial structures	3		3
Military structures	15		15
Religious structures	34	124	158
Funeral areas	73	230	303
Archeological sites	252	1.233	1.485
Places of worship	6	5	11
Historical road infrastructures network	2		2
Constraints	84	39	123
Total	469	1.631	2.100

Figure 5 Geographical spread of cultural goods in Province of Sassari/ Source: Elaboration from Sardinia Region (www.sardegнатerritorio.it/geografia).

including: the *Goceano*, the *Meilogu-Villanova-Montecauto* and the *Anglona*¹⁰.

The *Goceano*, together with the Pattada Municipality, is the most developed under the reception point of view. It is the only region definable “mountainous” of the Province, located in its South oriental extremity, is marked by a presence of a woodland wealth where survives the largest expanse of yews of Italy¹¹, in addition to very old plant specimen of wild olive and *roverella* (Photo 1). The tourist hunting for history and archaeology, finds there a lot of monuments: *domus de janas*, *menhir*, *dolmen*, *nuraghi*, recovery under rock, giants’ tombs, wells or sources, remains of Roman and medieval (churches and castles) age. Furthermore the visitor can attend folk festivals such as the winter one of Sant’Antonio Abate, with the lighting of big bonfires or other country shows during which it’s possible to taste typical gastronomic and oenological products. Moreover it’s possible to buy craft articles even very precious: the knife of Pattada and the carpets of Nule. The area is of great interest also for the presence of thermal sources (Benetutti) where the Roman civilization is testified by a “*tepidarium*” of around 4 m. of diameter (Lai, Marras, 2001). The last promotion campaign of the Region has scheduled a project of exploiting based on the realization of a bridle path starting from the famous touristic centre of Alghero, on the North-West coast, with final destination the woodland area of *Badde ‘e Salighes*, in the *Goceano*. A path of 115 km. retracing the old ways abandoned, to be travelled by riding or by bicycle, dotted by equipped stops where to taste and to buy the agricultural and food products of the territory’s firms.

The second territory context of possible touristic exploitation refers to an area including the three regions of *Meilogu*, *Villanova* and *Montecauto*, characteristic both under the historical/archaeological and environmental aspect, located in the centre of the Province. It’s a fertile area where has developed an economy of agricultural and stock rearing type which, even today, is the principal income source.

The territory is characteristic for the particular geographical physical aspect which has aroused a lot of studies, from which interesting knowledges

¹⁰ The villages, included in the districts, which the analysis refers to are those indicated by the Autonomous Region of the Sardinia (<http://www.sardegnaturismo.it/territori/>) and i.e., respectively, in *Goceano*: Anela, Benetutti, Bono, Bottidda, Bultei, Burgos, Esporlatu, Illorai and Nule; in *Meilogu*: Ardara, Banari, Bessude, Bonnanaro, Bonorva, Borutta, Cheremule, Giave, Ittireddu, Mores, Semestene, Siligo, Thiesi and Torralba; in *Villanova*: Cossoine, Mara, Monteleone Roccadoria, Padria, Pozzomaggiore, Romana; in *Montecauto*: Nughedu San Nicolò, Ozieri, Pattada and Tula; in *Anglona*: Bulzi, Chiaramonti, Erula, Laerru, Martis, Nulvi, Perfugas, Santa Maria Coghinas, Sedinì and Tergu.

¹¹ Declared natural monument with Decree of the Councillor’s Department for the Environment of the Sardinian Region nr. 24 of January 29th 1994.

Photo 1 Example of “*roverella*” (Bottidda’s Municipality – Goceano) / Anedda (1992).

Photo 2 Volcanic landscape: behind, tabular relieves formed by the superposition of sedimentary Tertiary lithologies dominated by Plio-Quaternary basaltic outflows (Siligo’s Municipality - Meilogu) / Anedda, 2006.

Photo 3 Rural church (Perfugas' Municipality – Anglona) / Anedda, 2008.

have been obtained on the area evolution. Here, the effusive activity, generated from the crust movements, between the Pliocene and the Quaternary, has left wonderful examples of volcanic scenery (Sias, 1995, Photo 2). The territory is very varied: tablelands, brilliant basaltic out flows, fantastic remains of the phenomenon of eruption (the *dicchi* of *Monte Ruju*, in the Siligo Municipality, form rocky faces of around 4-6 meters of height), fossil meanders of torrential rivers, rare forms of *neck*, such as *Perda Mendarza* (Giave). The territory, for the above reasons, could be suitable for realizing an historical-natural park of cultural, educational and scientific interest.

The third geographical and historical area susceptible of a touristic increase regards the internal part of the *Anglona*, an area separated from the Gallura at East, by the river *Coghinas*, and facing the wide shore of the *Asinara* Gulf. Carachterized, along the river flow, by the thermal sources of *Castel Doria* (Santa Maria Coghinas): it's a resource which, from a long time, they have tried to exploit in touristic ambit. The Region, that keeps the huge signs of the human presence in prehistorical and historical ages¹² (Photo 3), has been inhabited by a population devoted to the agriculture and the stock rearing, to the manufacture of by-products and to the handicraft, in particular of the interlacement. An area where it can be easier to realize the integration

¹² The territory is rich of *domus de janas*, *nuraghi*, monasteries, churches and castles.

between coast and hinterland, considering its proximity to the sea, through projects of integrated development, linked to the territory, to its resources and to its peculiarities.

The internal areas, described above, appear as parks or museums outdoors, of great landscape value, differently marked, under the point of view mountain-woodland, geological-historical and landscape, thermal, and can represent a joint supply of high quality of nature, culture and sport. It's essential, to get this target, to prepare the territory to the reception, to make it available through the improvement of the infrastructures, the protection of the cultural and environmental wealth and its promotion.

CONCLUSIONS

The Province of Sassari, weakened by the economic and social crisis which has mainly affected the industry, presents a productive system weak in the traditional sectors of the agriculture, stock rearing, commerce and handicraft. For this reason it is necessary not to underestimate the touristic resources of its inland territory which, on the contrary, appear of large number and of great value. The reform of the tourism, performed by the Regional Administration, starting from 2004, doesn't seem to get the expected results, in terms of promotion of the territory and increase of reception services quality, overall as far as the inland municipalities are concerned, not supported in exploiting their peculiarities by organizations suitable for this task.

In particular, in the Province, appears insufficient the activity performed by S.T.L. (Local Touristic System) "*Sardegna Nord Ovest*" which, even if financed for the best plan, has been often revealed a slow-working and little effective. In fact, during the last five years, the travellers movement shows a stagnation and, in some places, a real decrease, both in arrivals and in presences, due not only to the economic crisis.

An effective exploitation of the territory needs a re-examination by the Regional Administration of the public touristic organization in addition to a promotional action, at the same time new-look and pithy, and a stronger enthusiasm in spreading a culture of the reception and the hospitality: aspects in which the Region seems to still show some lacks in spite of its long experience in the sector.

LITERATURE

- BATTINO, S., DONATO, C. (2009): *Il peso del turismo che non appare e la pressione turistica sugli ambiti di paesaggio costieri del Nord Sardegna*, in Scanu, G. (a cura di), *Paesaggi e sviluppo turistico. Sardegna ed altre realtà geografiche a confronto*, Roma, Carocci Editore, 539-554.
- CLEMENTE, F. (1959): *Lineamenti di un programma turistico in Sardegna*, Commissione Economica di Studio per il Piano di Rinascita della Sardegna, *Rapporto conclusivo*, II, Cagliari, SEI, 129-203.
- CORRIAS, F. (1961): *Il problema turistico*, in «Il cammino della Rinascita», Cagliari, Società Editoriale Italiana, 139-150.
- DONATO, C., MELE, G. (2009): *L'offerta ricettiva e la domanda turistica negli ambiti di paesaggio costieri del Nord Sardegna*, in Scanu, G. (a cura di), *Paesaggi e sviluppo turistico. Sardegna ed altre realtà geografiche a confronto*, Roma, Carocci Editore, 521-538.
- LAI, M. F., MARRAS, G. (2001): *La valorizzazione turistico-culturale del Goceano*, in Madau, C., Scanu, G. (a cura di), *Le tendenze evolutive delle attività turistiche*, La Sardegna nel mondo mediterraneo, V Convegno internazionale di studi, 12, Bologna, Pàtron Editore, 542-554.
- LE LANNOU, M. (1979): *Pastori e contadini di Sardegna*, Cagliari, Edizione della Torre.
- LOY PUDDU, G. (1960): *La Sardegna, Realtà e prospettive di rinascita*, I Comuni nel 1960, Cagliari, Valdès.
- MELIS, P. (2001): *Il patrimonio archeologico come fattore di sviluppo delle zone interne della Sardegna: il caso di Florinas (SS)*, in Madau, C., Scanu, G. (a cura di), *Le tendenze evolutive delle attività turistiche*, La Sardegna nel mondo mediterraneo, V Convegno internazionale di studi, 12, Bologna, Pàtron Editore, 397-414.
- PARIS, W. (2001): *I percorsi ambientali e culturali del romanico nell'ambito settentrionale della Sardegna*, in Madau, C., Scanu, G. (a cura di), *Le tendenze evolutive delle attività turistiche*, La Sardegna nel mondo mediterraneo, V Convegno internazionale di studi, 12, Bologna, Pàtron Editore, 415-432.
- PINNA, M. (1965): *Il Piano di Rinascita della Sardegna nel quadro della pianificazione regionale in Italia*, in «Rivista Geografica Italiana», Annata LXXII, fasc. 2, Firenze, Società di Studi Geografici, 121-149.
- Provincia Sassari (2010): *Statistiche del turismo*.
- Regione Autonoma Della Sardegna (2005): *Piano Regionale di Sviluppo Turistico Sostenibile*, Cagliari.
- Regione Autonoma Della Sardegna (2008): *Piano Regionale dei Trasporti*, Cagliari.
- Regione Autonoma Della Sardegna (2009): *Annuario degli hotel e camping (alberghi, campeggi e villaggi)*, Cagliari.
- RODRIGUEZ, G., MARALDI, N. (1995): *Le attività agrituristiche, di turismo rurale, artigianali e di servizi integrati per un corretto sviluppo delle zone interne e per un raccordo razionale con le zone costiere*, in Brandis, P., Scanu, G. (a cura di), *L'ambiente*,

l'economia, gli strumenti di conoscenza, La Sardegna nel mondo mediterraneo, IV Convegno internazionale di studi, 10, Bologna, Pàtron Editore, 205-218.

SCANU, G. (a cura di) (2009): *Paesaggi e sviluppo turistico. Sardegna ed altre realtà geografiche a confronto*, Roma, Carocci Editore.

SCANU, G., CARBONI, D., MADAU, C., SANTONI, G. (1995): *La nuova geografia dei parchi e delle aree protette in Sardegna*, in Brandis, P., Scanu, G. (a cura di), *I parchi e le aree protette*, La Sardegna nel mondo Mediterraneo, n. 8, Atti del quarto convegno internazionale di studi geografico-storici, Sassari, 15-17 aprile 1993, Bologna, Pàtron Editore, 297-330.

SIAS, S. (1995): *Vulcanismo del Logudoro-Mejlogu (Sardegna Settentrionale): un'area per un parco diverso*, in Brandis, P., Scanu, G. (a cura di), *I parchi e le aree protette*, La Sardegna nel mondo Mediterraneo, n. 8, Atti del quarto convegno internazionale di studi geografico-storici, Sassari, 15-17 aprile 1993, Bologna, Pàtron Editore, 97-105.

SISTU, G. (a cura di) (2007): *Vagamondo. Turismi e Turisti in Sardegna*, Cagliari, Cuec.

Gesuina Mele

STANJE I PERSPEKTIVE RAZVOJA DOMAĆEG TURIZMA U SJEVEROZAPADNOM DIJELU SARDINIJE

SAŽETAK

Kupališni turizam uključivao je i često je narušavao obalni sustav Sardinije, posebice sjevernog dijela, gdje je koncentrirano više od polovine ponude i potražnje na otoku. S druge strane, zaobalje je tek djelomično uključeno u turistička kretanja o čemu svjedoče tek pojedinačni slučajevi.

Brojne inicijative koje se trenutno provode, s aspekta provedbe i legislative, pokazuju želju za stvaranjem turističkog modela koji teži održivosti. Takav model uočava privlačna mjesta u unutrašnjosti u kojima je koncentriran interes za stvaranjem novih koncepata razvoja.

Stoga, u ovom kontekstu želimo dubinski analizirati turistički sustav da bismo potvrdili postojanje stvarnih turističkih potencijala u unutrašnjosti sjeverozapadne Sardinije, koja odgovara istočnim administrativnim granicama provincije Sassari.

Posebno je važno valorizirati i utvrditi strukturne, infrastrukturne i kulturne resurse (što uključuje i sposobnost “stvaranja sustava” od strane lokalnih dionika) koji su važni za gospodarski i društveni razvoj, održivost prostora i koji su u konačnici u skladu s ciljem povećanja zaposlenosti i dobrobiti stanovništva.

Mirko Matijaš

Osnovna škola Ivan Duknović, Don Frane Macanovića 1, 21222 Marina

e-mail: mirko.matijas@st.t-com.hr

ZAGORA – NOGOMETNO ČUDO S BOROVIŠTA

Uz brojne uspješne gospodarstvenike, znanstvenike, umjetnike, športaše i pripadnike drugih djelatnosti čija su postignuća izazivala divljenje diljem *Lijepa naše*, ali i globalne domovine, Zagora je iznjedrila i istoimenu športsku družinu *NK Zagora*, koju su nazivali i nogometnim čudom jer je svojim igrama i posebnosću oduševljavala svoje najvjernije navijače *Pašajice*, ali i ljubitelje nogometa širom nacionalnog prostora.

Tijekom postojanja Klub je više puta mijenjao ime. Osnovan je daleke 1948. godine kada se zvao *Zadrugar*. Propašću ideje zadrugarstva u ondašnjoj Jugoslaviji i klub je promijenio ime, pa se neko vrijeme zvao *9. maj*, a 1968. godine dobiva novo ime *Razvitak* koje je nosio do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada zamire njegova aktivnost.

Nakon sedmogodišnjeg mrtvila, koje je u velikoj mjeri bilo uvjetovano i ondašnjim političkim prilikama i činjenicom da je područje sadašnje općine Unešić tijekom Domovinskog rata bilo i crta bojišnice, skupina nogometnih

Slika 1. Borovište – stadion u Unešiću

zanesenjaka pokrenula je inicijativu održavanja obnoviteljske Skupštine *NK Razvitak*. Skupština je uz podršku ondašnjeg Poglavarstva općine Unešić održana 26. svibnja 1996. godine. Kao što se i očekivalo, na Skupštini je usvojena odluka o ponovnom pokretanju djelovanja nogometnog kluba. Jednako značajna je bila i odluka o njegovu preimenovanju u *NK Zagora*, kao i ona o upućivanju proglasa kojima se pozivaju svi muškarci Unešića i okolice koji žele igrati nogomet da dođu na igralište na *Podima* i da se jave novoimenovanom treneru prof. Vladi Dželaliji, bez obzira na to što je igralište bilo izrovano granatama i korovom zaraslo.

U želji za što bržim uključivanjem kluba u neku od natjecateljskih liga administrativni i upravni poslovi oko registracije, statuta i sl. povjereni su MLADENU ABRAMCU, ondašnjem načelniku Općine Unešić, i MIRKU MATIJAŠU, koji je u to vrijeme u općinskom poglavarstvu bio zadužen za šport i kulturu. U nedostatku vremena za sastanke, oni su neke odluke donosili mimo uobičajenih procedura ili, kako Zagorani kažu: *na brzu ruku*. Na taj način nastali su: amblem kluba (gospodin ABRAMAC je prof. likovne kulture), određena boja dresa, ime igrališta *Borovište*, ime navijačke skupine *Pašajice* i neki drugi značajni detalji.

Među problemima koje je trebalo ubrzano rješavati posebno treba istaknuti onaj koji se odnosio na natjecateljsku ligu u kojoj će igrati *Zagora*. Podsjetimo da tijekom Domovinskog rata nogometna liga Šibenske županije, kojoj pripada i Unešić, nije djelovala. Jedna od mogućnosti bila je uključivanje *Zagore* u međuzupanijsku ligu Zadar-Šibenik koja je nakon puno truda i dugotrajnog lobiranja i ostvarena, tako da je pred sam početak prvenstva *NK Zagora* «ugurana» u tu ligu. Spomenuto lobiranje i uvjeravanja mjerodavnih kako će svi igrači i ostali sudionici biti sigurni u Unešiću i kako Unešić i *NK Zagora* imaju odlične uvjete, bilo je presudno i za novo ime igrališta *Zagore Borovište*.

Stari naziv igrališta *Podi* trebalo je izbjeći jer su isto ime nosila i igrališta u Dugopolju, Primorskom Docu i u nekim drugim mjestima. Odlučili smo se za ime *Borovište*. U jednom od priloga objavljenih u to vrijeme u Slobodnoj Dalmaciji napisao sam kako će se u međuzupanijskoj ligi Zadar-Šibenik natjecati i obnovljeni klub *NK Zagora* iz Unešića, koji će kao domaćin svoje utakmice igrati u Športskom centru *Borovište*. Bez obzira na to što nema potpuna obilježja pravoga športskog centra, ipak je korištena i ta sintagma jer se glavni nogometni teren i prostor oko njega prostiru na približno 10 ha ili 100 000 m² i što se na tom prostoru uz glavno igralište nalaze i još četiri manja igrališta i trim staza, a izvan ograđenog prostora pomoćno igralište, koje još nije u funkciji. Naravno, treba naglasiti kako je i taj naziv bio u službi uljepšavanja prilika u kojima djeluje *NK Zagora*. Naknadno je naziv *Borovište* otisnut i na plakatima za najavu utakmica koje nam je kao sponzorski prilog tiskala splitska tiskara DES u više od 1000 primjeraka. Plakati su pridonijeli navikavanju *Pašajica* i svih

drugih mještana Unešića i njegove okolice na novo ime za igralište na *Podima*, i tako je Borovište postalo jedan od prepoznatljivih simbola NK Zagore.

Različita su tumačenja o podrijetlu imena Borovište. Po jednom od njih radi se o iskrivljenom nazivu za njivu ili njive na kojima se uzgajalo proso i bar i koje su se navodno zvale barovište (premda bi se u tom kraju vjerojatnije koristio naziv barište sa sufiksom *ište*). Povezivanje imena s plavljenjem zemljištem ili barama koje su se na njemu povremeno pojavljivale također je manje vjerojatno jer bi se za takve terene prije koristio naziv baruštine ili lokvetine.

Veća je vjerojatnost da je *Borovište* dobilo naziv po nasadima vazdazele-nog drveća i grmova bora (*pinus* iz porodice Pinaceae koje se ističe dugim iglicama) te čempresa (*cupressus* – rod drveća iz porodice zimzelenih drvenastih golosjemenjača ljuskavih ili igličastih listova koji se bez obzira na značajne razlike u odnosu na bor, u Unešiću i okolici naziva i borom), koji su se nasadi sadili na povišenom terenu iznad Poda i po tome se taj prostor zvao borovina ili borovište. Za tako pošumljene prostore i neke druge dijelove seoskog gaja koristio se i naziv branjevina (štitilo se ili branilo od prekomjerne ispaše i sječe). Naknadno se na tom terenu proširila i samonikla grmolika ili okruglaste krošnje smrič ili smrika koja se ističe dugim i razmjerno debelim granama s iglicama dugačkim oko 1,5 do 2 cm i oštrog vrha te okruglasto-bobičastim plodovima promjera 8 do 12 mm. I nju je zbog iglica i zelene boje lokalno stanovništvo također svrstavalo u borovinu.

Dodatni razlog za korištenje imena Borovište bila je i sadnja čempresa i borova oko ondašnjega višenamjenskog školskog igrališta posebno s njegove zapadne i južne strane, koji su osim ukrasa činili i zaštitu od sunca i vjetra. U kasnijim godinama ime Borovište proširilo se na cijeli kompleks odnosno na sve novoizgrađene terene i sadržaje, pa se i ulica koja vodi od raskrižja, prema pekarnici Zagora naziva Put Borovišta.

Važan dio priče o NK Zagori čine i *pašajice*, tj. njezine navijačke skupine koje se tako nazivaju. Naziv potječe od istoimenih okruglih čeličnih šipki koje se koriste za pričvršćivanje ili stezanje oplata pri betoniranju pogotovo onog koje obavljaju domaći *meštri* ili bolje rečeno samograditelji stambenih i drugih objekata po Zagori. One su na jednoj strani najčešće savijene i imaju oblik slova «L». Na drugom kraju, najčešće sa zaobljenom vrhom (radi lakšeg provlačenja kroz oplatu) probušeno je nekoliko rupa u koje se radi prilagođavanja debljini betonskog bloka ubacuje čavao ili neki drugi željezni klin.

U prenesenom smislu pašajice označavaju pouzdanost i čvrstoću, što je bio i razlog njihova spominjanja u jednoj lokalnoj psovci. U prvim godinama nakon Domovinskog rata kad je bilo više šale, viceva i smijeha, ta je psovka neko vrijeme postala gotovo poštapalica, u kojoj su pripadnici mlađih generacija umjesto uobičajenih pozdrava spominjali *nabijanje na pašajicu*.

Nogometni klub *Zagora* od prve natjecateljske sezone 1996./97. godine, sve do danas slovi kao moćni i nepobjedivi domaćin. Gosti su rijetko davali golove, a još rjeđe osvajali bodove na *Borovištu*.

U sezoni 97./98., pod vodstvom trenera Ante Šećera, *Zagora* se s Pakoštanima i Primorcem iz Biograda, do posljednjih kola borila za prvaka međuzupanijske lige Zadar-Šibenik, a osvojila je i županijski kup. Upravo taj županijski kup, koji je do sada osvojila šest puta, postao joj je svojevrsni brend i donio posebnu slavu.

U sezoni 2003./04., s trenerom Zoranom Ninićem, osvaja prvo mjesto u ligi Šibensko-kninske županije, što joj je osiguralo ulazak u treću ligu, čime je privukla interese svih ljubitelja nogometa u Zagori i u širim nacionalnim razmjerima. Sve brojniji navijači prate svoju *Zagoru* na *Borovištu*, ali i na gostovanjima u drugim mjestima pružajući joj veliku podršku.

U sezoni 2007./08. pod čvrstom rukom trenera Stipe Balajića *Zagora* se bori za prvaka treće lige s *Hrvacama* i *Junakom*, te na kraju osvaja drugo mjesto. Istovremeno ostvaruje rezultat koji je zapanjio nogometni svijet i izvan nacionalnih granica. *Zagora* na *Borovištu* nije primila gol 1290 minuta, što do sada, koliko je poznato, nije uspjelo ni jednoj drugoj momčadi. I u toj sezoni *Zagora* osvaja županijski kup.

Pašajice svakim danom postaju brojnije, bučnije, opremljenije. Uređuju igralište, pjevaju klupske pjesme i nagrađuju igrače poslije postignutih pogodaka. Nagrada navijača Joška Bralića strijelcu Ivici Šupi pod nazivom “Gol – janje”, vijest je o kojoj su pisali i brojni svjetski mediji.

Na početku sljedeće 2008./09. trenera Balajića zamjenjuje Hari Vukas, koji je svojim pristupom dao dodatni poticaj već *napaljenoj Zagori* da pokuša nešto više.

Start je bio u pretkolu hrvatskog kupa protiv NK Bjelovara u Bjelovaru. Ante Milić, Jere Pešić, Ive Grgas Grando i Marin Šiklić postigli su 4 pogotka domaćinima, koji su u poluvremenu na geografskoj karti tražili gdje je taj Unešić. Konačnih 4 : 2, za *Zagoru* i plasman među 32 ekipe u kupu Hrvatske, bio je povod nenadmašnim *Pašajicama* da počaste domaćine, pa su svi skupa pjesmom proslavili povijesni uspjeh Zagore.

U šesnaestini finala kupa na *Borovištu* je pred 2500 gledatelja gostovao prvoligaš Osijek. Marin Šiklić i Ive Grgas Grando su pogodcima okrunili veliku igru Zagore, te su s konačnih 2 : 1 izbacili Osijek iz daljnjeg natjecanja.

U osmini finala na *Borovištu* je gostovao lider druge lige Karlovac, koji je kao i Osijek izgubio s 2 : 1. U toj utakmici pred oko 4000 gledatelja nakon 0 : 1 u prvom poluvremenu, u svlačionici Zagore, dogovorena je *taktika Pogini muški*. U do tada neviđenom presingu, nošeni fanatičnim navijanjem Pašajica, u drugom poluvremenu igrači Zagore su golovima Ivica Šupe i

Antonija Bumbaka preokrenuli rezultat, za erupciju oduševljenja ili pak ludnicu na Borovištu, ***di je gor'la i zemlja i kamen.***

Ždrijeb je odlučio da će se za plasman u polufinale Zagora boriti protiv višestrukog prvaka Hrvatske i kup pobjednika, zagrebačkog Dinama, te da se prva utakmica igra na *Borovištu* u Unešiću i to 12. studenoga 2008. godine. Taj su nogometni susret trećeligaša *Zagore* iz Unešića i moćnog Dinama iz hrvatske metropole mnogi izvjestitelji svrstali među najzanimljivija športska događanja u Hrvatskoj u 2008. godini.

Na tribinama je bilo oko 7000 gledatelja, a oko tribina tisuću dvije onih koji nisu mogli ući u *kao šipak puno Borovište*. Utakmicu je pratilo 114 novinara i snimatelja, te gotovo sva elita, tzv. „face“, športskoga, političkog i javnog života u majicama i sa šalovima *Zagore*. Oni su od ranih prijepodnevnih sati, ispijajući svoja omiljena pića u središtu Unešića, davali do znanja kako će se taj dan dugo i dugo pamtit.

Može li *mala Barcelona*, *čudo iz Zagore*, ili *Arsenal iz Unešića*, kako su novinari tepali *Zagori*, novoj pojavi na hrvatskoj nogometnoj sceni, napraviti još jedno veliko iznenađenje, te izbaciti i Dinamo iz kupa?

Kakvi su to igrači, koji kroz jutro rade posao stražara, vozača, konobara ili poštara, a poslije podne igraju utakmicu završnice kupa protiv najmoćnije momčadi Hrvatske? Pomažu li im u tome i na raznju ispečeni janjci koji su pali na oskudnim pašnjacima po *Zagori*, a kojima ih navijači nagrađuju poslije postignutih golova, ili pak afrodizijački dijelovi ovna *utrkljivca*, pa im protivnici na *Borovištu* ne mogu zabiti gol 14 utakmica, točnije 1290 minuta? Kakvu to novu feštu pripremaju *Pašajice*, za koju su pripremili više od 1200 kg raznovrsnog mesa, bačve s tradicionalnom rujnom *rvaštinom* i hektolitre piva? Hoće li nastupiti Dado Topić, Marko Perković Thompson, Cima, Ante Skelin ili Vinko Coce ili svi skupa?

Ova i niz drugih pitanja te dobre *pisme* i prava *spiza* zasigurno su Zagoranima, njihovim prijateljima ali i ostalim ljubiteljima nogometa, bili povod odlaska na *Borovište*. Ambijent i dekor *Borovišta* izgledao je kao da se tu igra polufinale europske lige prvaka.

Iznad Unešića i okolice dva sata prije utakmice kružio je zrakoplov s transparentom *NE DAJ SE, ZAGORO*, a pred sami početak utakmice iz helikoptera iskaču dva padobranca i spuštaju se točno na središte igrališta. Parking se tražio iza Rajčića kuća u Unešiću i po Šeginoj glavici u Nevestu. Marko Perković Thompson je sve zagrijao s pjesmom *Lijepa li si*. Sve je bilo u bojama *Zagore*.

U prvih 20-ak minuta, *napaljena*, fizički moćna *Zagora* napala je i sabila Dinamo u njihov šesnaesterac, te je uz četiri velike prigode, *golom svih golova*, preko Ivica Šupe čak i povelala 1: 0. Sve se tada na *Borovištu*, ali i uz ra-

dio i TV. prijamljivost našlo u transu, ili tzv. pozitivnom ludilu. Usudili bismo se reći, to je bio prijelomni trenutak za sve one koji su se sramili reći odakle su i tko su, pa sada mogu ponosno istaknuti: navijam za *Zagoru*, ja sam iz *Zagore*,...

A da bi došlo do utakmice s Dinamom, i to u završnici kupa Hrvatske, trebalo je, u prethodnih 15-ak godina, na *Borovištu* i oko njega uraditi mnogo, mnogo toga. Rukovodstvo kluba je upornim radom, stvarajući pozitivnu atmosferu oko *Zagore*, otkrilo novu snagu – snagu zajedništva. Upravo ta silna snaga zajedništva, godinama je gurala, hranila, „dojila i pojila“ svoju *Zagoru*, koja je naresla tu ... *ka grabuša u suroj griži i nikad je nitko slomit neće*.

Nisu samo rezultati *Zagore* u kupu, ni 1290 minuta bez primljenog pogotka na *Borovištu*, ni 10 puta veći broj gledatelja na jednoj utakmici nego što ima stanovnika, ... faktori koji su u brojnim medijima presudili da pojava i spektakularni događaji oko *Zagore* budu proglašeni najljepšim događajem ili dobitkom 2008. godine, već je presudila *ukupnost*, ili čvrsta veza između igrača, uprave i navijača.

Među *Zagoranima*, domaćim ali i onim iseljenim, postalo je gotovo natjecanje tko će više uraditi ili dati za *Zagoru*. Svoju *Zagoru*. Rezultat svega toga je; jedan prelijepi objekt na *Borovištu*, s natkrivenom tribinom, prostranim svlačionicama i s iznimno kvalitetnim travnjakom na kojemu stotinjak djece tri puta tjedno trenira nogomet. Promidžba i afirmacija mjesta, tradicije i pojedinaca u cijelom svijetu. Kultura življenja s ugodnim, športskim sadržajima,...

Kada bolje pogledamo i analiziramo 15 prethodnih godina i kada vidimo sve te kamenčiće, koji predstavljaju utakmice s Dinamom, pobjede nad Bjelovarom, Osijekom i Karlovcem u kupu, prvo mjesto u ligi Šibensko-kninske županije, 1290 minuta bez primljenog gola, naslovne i najčitanije stranice mnogobrojnih medija u Hrvatskoj i izvan nje, pjesme o *Zagori*, *Borovištu*, Bogočinu, *Zagori ekspres*, dokumentarni film „*Zagora – fenomen s krša*“, šalove i kape raspjevanih *Pašajica*, ili pokale šesterostrukih županijskih kup pobjednika...koji su dobro posloženi i čine jedan prelijepi mozaik, imenom Nogometni klub *Zagora*, nameće nam se misao ili konstatacija da je *Zagora* moćni stožer, oko kojega se okupljaju *Zagorani*.

Bez obzira na političke turbulencije i stranačke frustracije pojedinaca i skupina, ljubav *Zagorana* prema klubu s *Borovišta* svakim danom je sve jača i sve je veći broj onih koji je osjećaju kao svoju *Zagoru*.

Kupnjom na desetke ulaznica, donacijama opreme, prijevoza, plaćenim ručkovima ili večerama djeci ili seniorima, proslave pobjeda ili rođendana igrača, samo je nekoliko nabrojanih primjera u moru realiziranih, kojima *Zagorani* iskazuju svoju ljubav prema klubu, koji im je posljednjih nekoliko godina donio toliko sreće, radosti i ponosa.

Upravo ta golema ljubav Zagorana prema Zagori formula je po kojoj je, tu u ljutom kršu, Zagora „resla“, a koju su istraživali brojni stručnjaci pokušavajući analizirati pojavu „čuda iz Zagore“, kojem se divi cijeli športski svijet.

Slika 2. i 3. Čimbenici i simboli *Nogometnog kluba Zagora* iz Unešića, koji mnogi nazivaju i nogometnim čudom. Nogometno igralište okruženo nasadima čempresa i borova po kojima je dobio i ime *Boravište*, bučni i odani navijači ili *Pašajice* koji svoje ljubimce paze i maze, prate bučnim navijanjem i drugim počastima, a oni im uzvraćaju dobrim igrama, majstorskim golovima i izvrsnim rezultatima.

KAZALA¹

KAZALO GEOGRAFSKIH IMENA²

- A**bramići (z), 173
Aequum (pt), 423, 484, 456,
475, 478, 484
Andetrium (pt), 426
Andrijeвица, 751, 752
Aržano (n), 275, 437, 595
Asiz (n), 67, 578
- B**abići (z), 173
Babinovac (v), 145-146, 147,
649, 651
Baćinska, jezera (v), 229, 236,
237, 247
Badanj (n), 51, 331, 359
Bajagić (n), 386, 387
Bakovići (z), 173, 681, 688-
689
Bakušići (z), 165, 173, 643
Balići (z), 549, 550
Baljke (n), 673
Banovci (z), 266
Barani (z), 388
Baričevići (z), 136, 173
Baška (n), 216
Batića vrilo (v), 618
Bekarići (z), 173
Bekija (p), 72, 235, 275, 584
Bidnić (n), 60
- Bijaći (p), 205
Bikići (z), 173
Bilići (z), 173
Bilig (p), 154
Bilušića buk (v), 614
Biokovo (g), 46-47, 89, 132,
215, 226-228, 263, 265,
269, 372, 376, 475, 595,
596, 608, 617
Biranj (p), 134, 343, 348, 351
Bisko (n), 213, 375-376, 380-
381
Biskupija (n), 409
Bitelić (n), 50, 52
Bjelopavljići (n), 757
Blaca (n), 62
Blato na Cetini (n), 263, 268,
376, 380-382, 394-395, 622
Blizna (n), 53-54, 359, 539
Bliznice (v), 145, 266, 539,
549
Bogatić (n), 51, 673
Bogdanovići (n), 53, 59, 62-64,
134, 162, 659
Bogetić (n), 673
Bogić (z), 366
Bogočin (g), 50, 139, 142,
153-156, 184, 186-187,
191, 615, 806
- Boraja (n), 18, 52, 435, 618
Borovište (p), 801-803, 805,
806, 807
Borozani (z), 681, 688-689
Borzići (z), 173
Bosančići (z), 549, 550
Bosiljina (n), 53, 341, 346,
348, 350-351
Bošnjaci (z), 173
Botići (n), 173
Božići (p), 173, 643
Božićni umac (g), 140
Božina jama (š), 142
Bračević (n), 60-61, 162, 266,
359, 659, 681, 682, 686,
689
Bralići (z), 173
Branilovac (g), 637, 643
Brdaci (z), 59, 517
Brečevo (p), 372, 682
Bribir (n), 356, 362, 371, 372,
405, 407, 433
Bribirske Mostine (n), 407
Brist (n), 491, 566
Bristivica (n), 52, 53-54, 57,
63
Brištane (n), 673
Brkići, 173
Brljan (v), 614

¹ U kazalima su zastupljena imena značajnijih osoba koje su svojim prilogima u Zborniku ili na neki drugi, neposredni ili posredni, način pridonijeli boljem poznavanju Zagore i njezinih posebnosti. Zastupljena su i značajnija geografska imena (ojkonomi, oronimi, hidronimi i sl.) posebno ona u Zagori ili u njezinoj okolini, kao i različiti pojmovi koji se na odgovarajući način odnose i na Zagoru. Kazala se uglavnom temelje na prilogima pisanim hrvatskim standardnim jezikom i manjim dijelom na onima koji predstavljaju prijepis originalnih dokumenata iz ranijih razdoblja (Brković), prilogima s detaljnijim navođenjem mikrotoponima nekoga užeg područja (Banić) i prilogima pisanim na stranim jezicima. Izostavljena sa i imena, odnosno pojmovi koji čine sastavne dijelove naslova Zbornika (Zagora, globalizacija, litoralizacija i sl.), odnosno pojedinih priloga, kao i imena s nadprosječnom učestalošću (uglavnom imena nekih gradova, regionalnih cjelina i sl.). Nadamo se da to neće umanjiti vrijednost Kazala pa time i Zbornika u cjelini.

² Značenje slova u zagradama: g – gore i reljefni oblici općenito, n – naselje, p – prostor, područje, dio naselja, pt – povijesni toponim, š – špilja i jama, v – voda, z – zaseok

- Brnjica (n), 54
 Broćanac (n), 50, 59-60, 62, 659
 Brštanovo (n), 52-54, 57-59, 62, 65, 67, 135, 162, 493, 494, 512, 519, 659
 Brusnica (v), 52
 Brušnjak (g), 139, 140, 182
 Bubanj (g), 135, 149, 155
 Bučevići, 173
 Bučići (z), 673
 Budiše, 173
 Bukovica (p), 47, 138, 324
 Bulati (z) 173
 Bunina (v), 227-228, 234
 Burići (z), 173
 Buričevići (z), 173
 Burnum (pt), 154, 191, 408, 455-457, 615, 462, 672, 678
 Buško Blato (v), 381-382
 Butina (v), 229-230
 Butišnica (v), 620
- C**
 Cera (n), 55-56, 131-132, 134, 138-140, 142, 146, 148-149, 156, 159, 162, 164, 166, 168, 173-174, 177, 183, 184, 187, 190, 674
 Cerinovača (v), 651
 Cerovac (g), 140, 149
 Cetina (v), 45, 47, 48, 50, 60, 76, 89, 95, 122, 132, 157, 215, 217, 221, 263, 356, 358, 366, 376, 381, 394, 410, 413-415, 423, 430, 439, 443, 475, 476-478, 481, 483-484, 490-491, 531, 556, 583, 595-597, 599, 603, 618
 Cetinska krajina (p), 48, 58, 73, 274, 371, 376, 451, 453, 484, 485, 490-491, 583, 597, 625
 Cijevna (Cem) (v), 743, 745-747, 749, 753, 755-756, 759
 Cista (n), 213, 216-217, 591
 Cista Provo (n), 591
- Clisa (pt), 378, 426, 435
 Colići (z), 549
 Cossevich (pt), 156
 Cres (n), 145, 471
 Crivac (n), 50, 52, 57, 60-61, 67, 162, 266, 648, 659, 686, 689
 Crni vir (v), 230
 Cvitića most (v), 437
- Č**
 Čalinovac, (v) 147-148
 Čaporice (n), 435
 Čatlaci (z), 173
 Čatrnjak, (g), 136
 Čavlinovac (v), 145
 Čavoglave (n), 266, 621, 673, 681, 690
 Čeke (z), 173
 Čičave (n), 53
 Čikola (v), 48, 50, 148, 273, 284, 289, 325, 363, 376, 424-426, 431, 615, 621, 637, 682, 687, 689
 Čitluk (n), 120, 456, 478, 673
 Čogelje (z), 173
 Čulari (z), 173
 Čvrljevo (n), 53-57, 59, 64, 67, 131-132, 134-136-139-141, 145, 147-148, 154, 159, 162, 164-165, 168, 1734-174, 176-177, 180-182, 184, 188, 190, 555, 633-634, 637, 640, 642, 643, 651, 681, 686
- Čemovsko Polje (g), 745, 753
 Čorvile (z), 688
 Čukova ploča (g), 140
- D**
 Danilo (n), 134-135, 152, 154
 Dazlina (n), 362
 Debeljak (g), 433
 Dešišević (n), 62
 Dicmo (n), 47-48, 50, 52, 83, 359, 375, 387, 389, 475-476, 531, 591, 598-599
 Dilat (pt), 341, 346, 348, 350
- Dinara (g), 46-47, 89, 94, 132, 150, 209, 272, 274, 412, 477, 566, 580, 595, 596, 601, 608, 615, 618, 621, 638, 673
 Dinoši (n), 747
 Divina pećina (š), 142, 155
 Divišnjak (g), 155
 Divojačka jama (š), 142, 637, 649
 Divojevići (n), 57, 59, 134-135, 142, 162, 366, 659
 Dobarčić (p), 155, 164
 Dodaje (z), 390, 535, 549, 670, 678
 Donji Dolac (n) 62
 Dovanj (g), 209
 Doždori (z), 549
 Dračavica (p), 121
 Dragljane (n), 224
 Dragović (manastir), 413-414
 Draževitići (z), 224, 232, 234
 Dražići (z), 145, 173
 Drid (an), 50, 156, 348-350
 Drinopolje, 472
 Drinovača (g), 145
 Drinovci (n), 437, 673
 Drniš (n), 19, 45, 47-50, 54-57, 70, 71, 89, 118, 122, 123, 128-129, 132, 134, 142-145, 148, 154, 162, 169, 181-182, 186, 189-192, 253, 260, 266, 269, 270, 273, 284-286, 289-301, 303-304, 308-309, 313-314, 316, 318-320, 323-335, 357, 359, 360, 363, 364, 372-373, 424-433, 435, 451, 453, 462, 513, 608, 621, 637, 669-674, 677, 678, 683, 694
 Drniška (petropoljska) krajina, 45, 48.55, 171-172, 180, 191, 320, 335, 372, 637
 Dubci (g), 213
 Dubokovići (z), 412
 Dubrava (p), 135, 142, 149, 157-159, 209, 341, 343-350, 435, 455, 457-459, 495, 516, 560, 638

- Dubravice (n), 343-345, 404-405
 Duće (n), 381, 382
 Dugobabe (n), 53, 57-59, 62, 65, 659
 Dugopolje (n), 11, 13, 16-19, 22-23, 25-26, 28-31, 33-41, 57, 59, 62-64, 67, 83-84, 96, 101, 105, 107-113, 129, 166, 204, 212, 383, 529, 530, 532-533, 535, 537, 539, 541, 543, 545, 547, 549, 551, 553, 591, 596, 600, 644, 655-660, 664-666, 802.
 Duke (z), 266
 Duliba (g), 119, 138, 140, 145-148, 152
 Dusina (n), 224, 232-234, 236
 Dužević (n), 53
- D**želalije (z), 136, 139-140, 146, 173, 675, 802
- Đ**evrske (n), 426
 Đipalovo vrilo (v), 476
 Đukići (z), 173, 760
 Đukina, gradina (g), 54
- E**lezi (z), 508, 525
 Epetium (pt), 475
 Epidaur (pt), 461
 Erstići (z), 173
- G**adžići (z), 549
 Galicija (p), 15
 Galića gradina (g), 154
 Galići (z), 173, 175, 512-516, 518-519, 521, 525
 Gardun (pt), 457, 597
 Garimberti, 399, 401-404, 406-414, 416-425, 429-431, 433, 436-440, 442-443, 445-449
 Garišta (p), 145, 530, 534, 549
- Gizdovac (n), 26, 53, 60-62, 121, 343, 347-348, 637, 659
 Glavaš (v), 618
 Glavina (n), 358
 Goli brig (g), 689
 Golubić (n), 121
 Goriš, (n) 54, 563
 Gorjak (n), 46, 459, 462
 Gorski kotar (p), 593-594
 Gotovci (z), 135, 173, 646
 Grabovac (g), 150
 Grabovac (n), 209, 216, 218-219, 490
 Grabovac (v), 135, 206
 Gradac (n), 140, 141, 182, 637, 673
 Grbeše (z), 173
 Grbešin umac (g), 136, 140, 142
 Grgurice (z), 173
 Grohote (n), 461
 Grozdanići (z), 154, 173, 643
 Gruda (n), 437
 Grude, (n), 743, 744, 756-757
 Grudnari (z), 173
 Gudići (z), 687, 688
 Gulini (z), 432
- H**oti (p), 743-744, 751, 757
 Hrastovac (n), 53
 Hrge (z), 173
 Hrvace (n), 47, 53, 366, 478, 484, 591, 596, 599, 601, 622, 804
 Hvar, 152, 476
- I**moška krajina (p), 45, 48, 55, 72, 74, 89, 223, 320, 369, 372, 583, 599, 605, 621
 Istanbul (n), 462-463
 Istra (p), 81, 682
 Ivančevići (z), 173
 Ivaniševići (z), 135, 146-147, 173, 175
 Ivići (z), 142, 173, 637
 Ivoševci (z), 154, 455, 408
- J**adro (v), 76, 220, 435, 616
 Jakovci (z), 165, 173
 Jakovljevići (z), 460
 Jamani (z), 173
 Jamodol (p), 140, 142, 149, 165
 Janjoši (z), 173
 Japage (p), 136, 140, 550, 638
 Jarčište (p), 58, 136, 175
 Jurage (z), 496
 Jurasí (z), 136, 173
 Jurića gaj (p), 149
 Jurića kosa (g), 46, 140, 550
 Jurići (z), 173
 Jurjevići (z), 135, 173
- K**adina Glavica (n), 330
 Kajići (z), 173
 Kalaši (z), 637
 Kalići (n), 673
 Kaloperi (z), 146
 Kamešnica (g), 89, 94, 274, 517, 580, 595-596
 Kanfanar (n), 591
 Kanjevača (p), 689, 694
 Kaočine (n), 673
 Karakašica (n), 414, 423
 Karalići (z), 673
 Karani (z), 506
 Kardumi (z), 550, 689
 Karin (n), 358
 Karolići (z), 173
 Kaštel Lukšić (n), 664, 666
 Kaštel Sućurc (n), 63
 Kaštela (p), 34, 58-59, 61, 63-65, 82, 89, 91, 104, 110, 112-113, 140, 157, 159, 170, 195-206, 343, 346, 351-352, 395, 415, 419, 461, 647, 655-656, 659, 664-666
 Kaženik (g), 744
 Kedžića dolac (g), 140
 Kedžići (z), 173
 Kerani (z), 173
 Kerumi (z), 681, 687-689
 Kevići (z), 173
 Kičelj (g), 135, 149

- Kičin (g), 149
 Kistanje (n), 407-408, 426, 455, 672
 Kladanjce (n), 53, 57, 59, 63-64, 67, 84, 134-136, 162, 493-494, 513, 555, 643, 637, 659, 681, 686
 Klapavica (g), 476, 550
 Klis (n), 19, 34-35, 47-48, 50, 57, 59, 62-65, 157, 160, 356, 359, 367, 370, 372-373, 375, 377, 382, 385-386, 395, 423, 433, 435, 476, 511, 591, 597, 616, 655-660, 664-666
 Kliška krajina (p), 80
 Kljaci (n), 52, 134-135, 426, 359, 426, 430, 451, 647, 673, 681, 690
 Kljenak (n), 224
 Kljenovac (g), 136, 149
 Ključ (n), 320, 673
 Ključica (n), 615
 Kmeti (z), 60
 Kninska krajina (p), 45, 48, 80, 372-373
 Kočinje brdo (g), 50, 57, 550
 Kokorići (n), 224, 227, 474
 Komari (z), 173, 175
 Komin (n), 446
 Končul (z), 62
 Konjevrate (n), 54, 67, 118, 129, 136, 148, 191, 431, 433, 450
 Konjsko (n), 60, 62, 67, 346-347, 659
 Kopačine (g), 135
 Kopčići (n), 518, 526
 Kopine (g), 135-136, 150
 Kopinjovica (v), 146, 148
 Kopovine (p), 150
 Koprivno (n), 22, 29-31, 41, 53, 62, 67, 529, 531, 535, 659
 Koprno (n), 52, 55-56, 131, 134-135, 138-143, 145-146, 148, 150, 154-159, 163-166, 168, 171, 174, 177-178, 182, 184, 192, 674
 Korita (p), 136, 140, 148, 149, 154, 187, 550, 692, 743-744
 Korušce (n), 53, 57, 59, 62, 65, 162, 659
 Kostanje (n), 213, 385
 Košević (n), 158
 Kotar Drniš (pt), 55, 56, 162
 Kotar Klis (pt), 341, 347, 350
 Kotar Knin (pt), 47, 675, 678
 Kotar Ogorje (pt), 506
 Kotar Omiš (pt), 58
 Kotar Sinj (pt), 60
 Kotar Split (pt), 58, 60, 62
 Kotar Šibenik (pt), 47, 72192, 273, 453, 463
 Kotar Trogir (pt), 57, 63, 200
 Kotar Zadar (pt), 160.
 Kotezi (n), 224, 234
 Kotišina (n), 617
 Kotlenice (n), 22, 36, 41, 62, 529, 531, 539, 543, 550, 596, 618, 659
 Kozica (n), 224, 514, 515
 Kozička poljica (p), 224
 Kozinje brdo (g), 476
 Kozjak (g), 18, 46-47, 50, 52-53, 89-90, 104, 112-113, 132, 195-206, 269, 342-344, 346-351, 376, 426
 Kragljevac (g), 136, 139, 165, 637, 643
 Krbava (p), 47, 52, 351, 369
 Krbavska biskupija 351
 Krčić (v), 619-620, 690
 Kreševo (n), 51, 216-217, 219394
 Kričke (n), 673
 Krinjska jezera, (v), 484, 475, 478
 Krka (v), 47, 89, 95, 122, 148, 206, 269, 273, 284, 324-336, 358, 373, 403-404, 406, 408, 410, 412, 426, 443, 450, 455, 462, 475, 608, 614-615, 620-621, 675, 678, 682, 690, 693
 Krnići (z), 550
 Krnje (z), 648
 Krotuša, (v) 230
 Krpušnjak (g), 139, 637, 643, 648
 Krstatica (n), 439
 Krtinovac, (v), 230
 Krtolin (g), 433
 Kruševac (v), 147, 150, 669, 678
 Kuči (p), 744, 751, 757
 Kućari (z), 173
 Kulina, (g) 511, 512
 Kulušići (z), 173
 Kurlani (n), 480
 Kurobase (z), 681, 687, 689
 Kurtovići (z), 34, 550
 Kutac (n), 224, 232, 234
Labin (n), 52-53, 59, 62-63, 199-200, 203-204, 206, 341-343, 346-347, 350, 659
 Labruša (v), 145, 155
 Laće (z), 173
 Lagatorići (z), 145, 148, 155, 157, 173
 Lečevica (n), 19, 26, 53-55, 57-60, 62-67, 71, 108, 129, 134-135, 138, 162-163, 188, 191, 197, 203, 351, 493, 495, 497, 499, 501, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 515, 517, 519, 521, 523, 525, 591, 595, 599-601, 604, 634, 637, 655-660, 664-666
 Legatovići (z), 156-159
 Lemići (z), 173
 Lepenica (g), 52
 Leskuri (z), 688
 Liska (n), 22, 41, 62, 529
 Listeši (z), 173, 648
 Livajići (z), 135, 173
 Lokvice (v), 135, 145
 Lokvičići (n), 591
 Lovreć (g), 136
 Lovreć (n), 213, 216, 591, 595, 637
 Lozovac (n), 263, 265, 430-433, 450
 Lučića umac (g) 139-140
 Lukar (n), 673
 Lukavac (v), 229-230

- Lulića gradina (g), 52
 Ljubeč (g), 494, 512, 519
 Ljubitovica (n), 53-54, 63, 98
 Ljubostinje (n), 173
 Ljubostinje (n), 55-56, 131, 134-135, 139-140, 143, 145-146, 148, 154, 158, 164-166, 168, 174, 177, 179-181, 190, 674
- M**adžari (z), 173
 Malačka (g), 18, 52, 198-199, 203-204
 Malesia (p), 741, 743, 745, 747, 749, 751, 753, 755, 757, 759
 Maleši (z), 145, 173
 Malinska (n), 682
 Maljkovo (n), 266
 Mandarića torina (v), 145, 175, 648, 651
 Mandarići (z), 173, 651
 Manojlovac (v), 408, 614
 Marasi (z), 173
 Marčele (z), 156
 Mareljuša (v), 648
 Maretića umac (g), 140, 155
 Maretići (z), 173
 Maričevac (v), 235
 Marina (n), 82, 345, 356, 591, 604, 801, 826
 Marketići (z), 173
 Matasi (z) 136, 173, 513, 673
 Matetići (z), 173
 Matica (v) 229, 275, 230
 Matići (z), 681, 690
 Matokit (g), 226, 597
 Medena (n), 240
 Mediteran, 12, 15, 46, 72, 76, 91, 93-94, 102, 113, 119, 198, 220, 227, 269, 284, 325, 461, 602, 608, 638, 676, 669, 678, 745
 Melvani (z), 140, 184, 173
 Mešurice (z), 173
 Midenno brdo (g), 118, 125, 129, 136, 139-140, 148, 155
 Mikići (z), 173
- Milešina (n), 60-61, 106, 162, 266
 Milići (z), 173, 177
 Miljci (z), 173
 Miljevci (p), 55-56, 118, 125, 129, 325, 621, 676-677
 Miljkov gaj (p), 136, 145, 149
 Mirlović (n), 52, 55-56, 67, 118, 123, 125, 131, 134-136, 138-139, 141, 145-148, 152, 154, 156, 164-168, 173-174, 177, 179-181, 184, 186, 190-191, 266, 450, 637, 673-674
 Mišovica (p), 484
 Mitlo (n), 53
 Mletačka, Republika (pt), 49, 53, 70-71, 119-120, 123, 129, 158-160, 200, 235, 325-326, , 356, 362-363, 368, 370, 473, 375, 471, 481-482, 512-513, 673, 681
 Moseč (g), 18, 45-46, 50, 52, 60-61, 132, 134-136, 138-139, 142-143, 145, 155, 165, 273, 289, 325, 349, 376, 424, 426, 433, 494, 501, 504, 511-512, 519, 608, 634, 637, 672-673, 695
 Mosor (g), 46-47, 49, 89, 104, 121, 132, 269, 376-377, 381, 435, 508, 529-530, 532, 539, 542, 550, 596, 608, 621, 524
 Mratovo (n), 673
 Mravnice (n), 52
 Mrčele (z), 135, 139-140, 173
 Mrše (z), 135, 173
 Muć (n), 19, 26-27, 45, 50, 53, 54, 57-62, 65-67, 71, 73, 83, 89, 96, 105, 108, 129, 134-135, 139, 191, 249-260, 343, 347-348, 351, 423-426, 493, 495, 499, 501, 503, 505, 507, 509, 511, 513, 515, 517, 519, 521, 523, 525, 591, 604, 645, 634, 637, 655-660, 664-666, 686, 693-697
 Murvica (n), 52
 Mustapići (z), 550, 631
- Mutvica (g), 550
- N**adumci (p), 140
 Nadumci (z), 173
 Nahija Petrova gora (pt), 51, 199
 Nahija Zagorje (pt), 50, 160
 Nahija Zminje polje (pt), 50, 160
 Nakića gomila (pt), 139, 154
 Nakići (z) 173
 Naronna (pt), 441
 Nečven (n), 357, 615
 Neorić (n), 57, 60-61, 67, 359, 604, 659-660, 666
 Neretva (v), 47, 89, 95, 112, 160, 224, 228-229, 247, 269, 286, 372, 402, 441-445, 451-452, 481, 486, 513, 559, 560, 593-594
 Nevest (n), 53, 55-56, 67, 71, 118, 129, 131-132, 134-136, 138-141, 145-148, 154, 156-160, 162, 164-166, 168, 173-174, 177, 179-184, 187, 190-191, 674, 805
 Nisko (n), 53, 57-59, 62, 65, 91, 162, 493-494, 511-514, 517-519, 521, 681, 686
 Norin (an), 442-444, 475
 Norin (pt), 442-444, 475
 Nos Kalik (n), 673
 Novak (v), 146, 148
 Njivice (p), 149, 351, 550
- O**daci (z), 681, 682, 688-689, 694
 Ogorje (n), 45, 50, 53-54, 60-61, 67, 162, 266, 493-495, 499, 506, 508, 643, 659, 686-687, 695, 696
 Ogulinsko-plašćanska udolina (p) 46
 Oklaj (n), 673
 Omani (z), 444
 Omiš (n), 58, 82, 157, 209, 211-214, 216, 219, 276,

- 356, 376, 383-384, 389, 475, 591, 605, 621
- Omiška krajina (p), 89, 376
- Omiška zagora (p), 209-210, 215, 220-221
- Omiška, Dinara (g), 46-47, 132, 209, 397, 608, 621
- Opor (g), 46, 53, 63, 89, 112-113, 132, 195-206, 269, 343, 346, 608
- Oprtalj (n), 594
- Orah (n), 224, 232-234
- Orlovac (g), 136, 139, 140
- Orlovača (g), 433, 535, 550
- Orlove grede (g), 140
- Orljak (g), 47
- Osoje (p), 46, 49, 142, 156, 275, 550, 638
- Ostrogašica (n), 55-56, 131, 134, 136, 141, 145, 155, 158, 164-165, 167-168, 173-174, 177-178, 180-181, 190, 674
- Ostrovnica (n), 358
- Oštruljak (g), 140, 145
- Otavice (n), 673
- P**ajdaci (z), 136, 173
- Pajića glavica (g) 140
- Pajići (z), 140, 173
- Pakoštane (n), 145, 804
- Pakovo Selo (n), 55-56, 134, 674
- Pantan (v), 616
- Parati (z), 55-56, 165, 173
- Parilo (z), 229
- Paško polje (p), 478, 618
- Pavići (z), 165, 173
- Pavlovo brdo (g), 136, 140
- Perajice (z), 173
- Perinuša (v), 616
- Perković (n), 67, 69, 118, 126-127, 129, 144, 163, 189, 3296, 531, 551
- Pernovac (v), 145, 147
- Perovići (z), 173, 405
- Peruća (v), 274, 596, 601
- Perudin, (g), 458
- Perun (g), 156, 345, 455, 457-459
- Pervani (z), 227
- Pešići (z), 173
- Petropoljska krajina (p), 45, 48
- Petrova gora (g), 46-47, 50-53, 199, 273, 325, 376, 424, 521, 678
- Petrovo polje (p), 46-48, 50-52, 74, 273, 325, 376, 424, 637, 643, 648, 669-670, 676 578
- Pilići (z), 173
- Pirovac (n), 460, 459, 463
- Planjane (n), 173
- Plazibati (z), 533, 539, 551
- Plišivica (g), 50, 60, 150, 643
- Plitača (v), 146, 535, 551, 648
- Plitačin umac (g), 136, 140
- Plitvača (v), 651
- Plitvička jezera (v), 592-593, 609, 624
- Plitvina (v), 145, 551, 651, 638
- Pločak (g), 140
- Ploče (n), 212, 224, 229, 233, 246
- Ploče, pločnjak (g), 140, 451
- Pločnjak (g), 140
- Plomin (n), 46
- Ploskići (z), 173
- Plužine (n), 752
- Plješivica (g), 272
- Pod Orlovcem (z)165
- Podbablje (n), 591
- Podboraj (n), 53
- Podčatrnjak (v), 147
- Podprolog (n), 224, 233-234
- Podumci (n), 55-56, 131, 134-136, 139-140, 142, 145, 147, 152, 154-155, 158, 164-165, 168, 171, 173-174, 177, 180-181, 190-191, 637, 674
- Pokrovnik (n), 52, 55-56, 134, 148, 155, 637, 670, 674, 678
- Poličnik (n), 358
- Poljica, poljička R., (p) 48-50, 89, 138, 140, 209, 224, 342-343, , 345, 356, 375-377, 383, 385, 387, 389, 391, 393, 395-397, 457-458, 461, 475, 540, 551, 637, 689
- Poljička krajina (p) , 457
- Pometeno brdo (g), 58
- Popišanac (g), 135, 139-140, 637, 648
- Popovići (p), 52
- Postinje (n), 53, 57, 60-61, 424, 19, 659, 681, 684, 686-688, 695
- Potprolog (n), 232
- Potravlje (n), 50, 266
- Prapatnica (n), 53, 63, 224
- Prdibudić (n), 53
- Prgomet (n), 19, 28, 53-54, 57, 59, 62-63, 108, 118, 128, 134, 162, 197, 203-206, 346-347, 591, 600, 655-660, 664-666
- Pribude (n), 60-61, 162, 263, 265-266, 359, 659
- Primorski Dolac (n), 19, 52, 53, 57, 59.60, 63, 64, 67, 108, 195, 197, 203, 390, 591, 655-660, 664-666, 802, 825
- Primošten (n), 110, 138, 655
- Prkići (z), 508, 681, 689
- Prljica (v), 145, 147
- Prnjaci (z), 689
- Prokljan (v), 404, 620
- Prolog (n), 224, 232-234, 566
- Proložac (n), 275, 369, 436, 514-515, 591, 596, 600, 621
- Promina (p), 121, 132, 135, 138, 142, 145, 150, 272-273, 284, 289, 324-325, 329, 373, 405, 424, 426-429, 432, 497, 643, 673, 676, 678
- Prosik (g), 198-199, 204, 534, 551
- Prpuša (g), 213
- Prtemić (pt), 156, 158
- Prugovo (n), 50.52, 60, 62, 67, 121, 380, 390-391, 659
- Puço (z), 146, 173
- Puljpet (v), 145, 147, 155, 651

- Punde (z), 551
- R**adačići, 173
 Radani (z), 173, 551
 Radići (z), 173
 Radiljevac (v), 620
 Radmanove mlinice (p), 622
 Radoje (z), 637
 Radonić (n), 54-56, 134, 674
 Radošić (n), 27, 52-53, 57, 59, 63, 67, 95, 104, 205, 341-343, 346-347, 350-351, 359, 511
 Radučić (n), 409
 Radunić (n), 53, 60-61, 162, 266, 659, 681, 684, 687-688
 Rajčica (v), 512
 Rajčica strana (g), 136
 Rajčići (z) 173, 175, 805
 Ramljani (n), 53, 60-61, 134-136, 162, 266, 493-494, 508, 511, 513, 659, 681, 684, 686, 688
 Rastok (p), 223, 227-232-233, 235, 237-242, 244-247, 277
 Rastovac (n), 147, 149, 227, 237, 245
 Ravča (n), 95, 224, 234
 Ravni kotari (p), 47, 71, 284, 355, 358, 363-370, 474, 513, 559-560, 577
 Razvođe (n), 673
 Resnik (n), 595, 644
 Rešetine (z), 173
 Ričipolje (p), 266
 Rider (pt), 154, 433
 Rilić (g), 46-47, 89, 132, 226-228, 269, 376, 595-596, 608
 Rogošići (z), 136, 140, 532, 538, 551
 Rogoznica (n), 110, 475
 Roški slap (v), 614
 Rošnjak (v), 614
 Rotna gomila (pt), 50, 52, 424
 Rovanj (g), 136, 139, 145-146, 453
 Rovanjina (v), 648
- Rozgići (z), 687
 Rožići (z), 519
 Rubeljušin umac (g), 136, 140
 Rubosovica (p), 136, 155
 Rujevac (g), 150
 Rumin (v), 596, 622
 Runovići (n), 275, 518, 591, 601
 Runjevica (g), 695
 Rupa (v), 141, 145
 Rupe (n), 405
- S**abljak (v), 46
 Saborsko (n), 593, 604
 Seget (n), 346-347, 376, 591, 605
 Senj (n), 691, 693
 Sinj (n), 47-48, 50, 60-52, 71, 73, 83-84, 120-121, 142-145, 160, 189, 209-210, 213, 249, 252, 269-271, 274, 284-286, 291-292, 299-301, 304-305, 308, 310, 312-320, 357, 359, 360, 366-367, 371, 373, 375, 379, 387, 446, 451-453, 467-468, 470, 476, 483-485, 490-491, 503, 513, 555-557, 559-561, 563, 565, 567-569, 571, 573, 575, 577, 579-584, 591, 596-598-600, 604, 608
 Sinjska (cetinska) krajina (p), 45, 48, 73, 80, 273, 373, 376, 416, 451, 484-485, 490-491, 583, 597
 Sirčina (p), 146, 175
 Sirići (z), 173
 Sitnica (v), 52
 Sitno (n), 52, 53, 59, 62-64, 134, 139, 162, 259, 674
 Siverić (n), 148, 163, 326, 330, 405, 421, 425-430, 433, 450, 674
 Sivre (z), 266
 Skradin (n), 47, 51-52, 71, 118, 128, 154, 160, 345, 357-358, 360, 362-363, 371, 402-408, 419, 426, 430-433, 435, 439, 450, 452-453, 462, 614, 620
- Skradinska biskupija (pt) 371
 Slamići (z), 173
 Slivno (n), 134, 446
 Slugani (z), 173
 Smilčić (n), 403
 Smina (pt), 45, 50, 71, 342, 347-348, 351
 Smokovica (š), 142
 Smolići (z), 135, 173
 Solin (n), 34-35, 41, 59, 61, 63-65, 67, 82, 160, 170, 247, 435, 616, 655-656, 687, 697
 Splitska nadbiskupija (pt), 50, 57
 Splitsko-dalmatinska županija, 4
 Splitsko-makarska nadbiskupija, 67, 69
 Sratok (n), 53, 63, 162
 Staševica (n), 230
 Stobreč (n), 60, 475
 Stražbenica (g) 135, 139
 Studenci (n), 275
 Suhač (n), 358
 Suhi Dolac (pt), 53, 54, 63
 Suknovci (p), 673
 Sunare (z), 173
 Surčići (z), 173
 Sustipanac (n), 455, 459-460, 463
 Sutina (n), 50, 60-61, 423, 475, 596, 604, 622, 659-660, 666
 Svilaja (g), 50, 53, 57, 61, 254-255, 260, 263, 264, 266-267, 273-274, 289, 324-325, 376, 426, 424, 501-503, 509, 595, 596, 638, 643, 648
 Svjetiča most (v), 437
- Š**avnik (g), 752
 Šege (z), 173
 Šegin umac (g), 140
 Šegina glavica (g), 805
 Šerića staja (p), 266
 Šestanovac (n), 209-221, 216, 217, 219, 220, 269, 270, 276, 284-286, 295-296,

- 299-301, 304, 305, 308,
311, 313-319, 472, 591,
597, 600
- Šibenska biskupija (p), 51, 52,
54, 57, 67, 69, 134, 143,
156-158, 164, 191, 345,
371, 439, 450
- Šibenska biskupija 51, 52, 54,
57, 67, 69, 134, 143, 156-
158, 164, 191, 345, 371,
439, 450
- Šibenska zagora (p), 45, 53-
54, 67, 69, 104, 106-108,
131-132, 148, 325
- Šipšanič (g), 757
- Širitovci (n), 673
- Škare (z), 637
- Škarići (z), 173
- Škarin samogred (š), 141, 152,
192, 637
- Škobaljuša (g), 438-439
- Škomrlji (z), 508, 511, 513,
525, 689
- Škovrci (z), 173
- Šnikići (z), 173
- Šuljci (z), 681, 689
- Šundre (z), 173
- T**arnoga (v), 145
- Tartar (Trtar), (g), 18, 46, 52,
89, 132, 269, 349, 376,
608, 423, 431, 433-434
- Tepljuh (n), 154
- Tešije (z), 681
- Tilurij (pt), 451, 457, 476-477,
484, 597
- Tomići (z), 136, 173
- Topolje (n), 412
- Topoljski buk (v), 619-620
- Torak jezero (v), 148, 621
- Trebinjsko-mrkijska biskupi-
ja 437
- Trebižat (v), 229
- Trećanica (g), 198-199, 203-
204
- Trilokve (n), 53
- Trilj (n) 83, 210, 213, 457,
484, 5132, 591, 595, 597-
601, 622
- Trnošćak (v), 145
- Trnovac (v), 266, 551
- Trnovača (v), 145, 187
- Trogirska biskupija (pt), 45,
50, 51, 52, 53, 54, 346,
350, 351
- Trolokve (n), 59, 62-63, 347,
659
- Trstovača (g), 135, 145, 150
- Tučepi (n), 436
- Tugare (n), 375, 3812-382,
385, 389, 391, 394-397
- Turija (g), 439
- Tušilovići (z), 173
- U**bli (n), 53, 59, 63, 659
- Učka (g), 458
- Ugljane (n), 375, 383, 398,
436, 532
- Umac Božićni (g), 140
- Umac Brušnjak (g), 140
- Umac Burni (g), 136, 140
- Umac Crni (g), 139, 140
- Umac Čelinčin (g), 139, 140
- Umac Čukov (g), 140
- Umac Debeli (g), 140
- Umac Grbešin (g), 136, 140
- Umac Gustirni (g), 140
- Umac Lučića (g), 139, 140
- Umac Ljubački (g), 140
- Umac Mali (g), 140
- Umac Maretića (g), 140, 155
- Umac Melvanov (g), 140
- Umac Mrčelin (g), 139, 140
- Umac Od Cerovca (g)
- Umac Od Vrataca (g)
- Umac Plitačin (g), 136, 140
- Umac Rubeljušin, (g), 136,
140
- Umac Šegin (g), 140
- Umac Široki (g), 138, 139, 140
- Umac Veli (g), 136
- Umac Veliki (g), 140 /3/
- Umac Zeleni (g), 136, 140,
149
- Umac Zulin (g), 139, 140
- Umac, Dželalijin (g), 139
- Umljanović (n), 134, 426, 673
- Unešić (n), 13, 19-20, 50, 52,
54-56, 59, 64, 108, 131-
141-149, 151-171, 173-
187-191, 324, 329, 331,
633-635, 637, 639-641,
643-645, 647, 649, 651,
674, 801-802-805, 807
- Utore, (n) 53, 55-57, 59, 64,
106, 131-132, 134-136,
138-140, 145-146, 148,
154-155, 162, 164-165,
167-168, 173-174, 177,
181, 183-184, 188, 190,
633-634, 637, 640, 642,
643, 651, 693
- Uvodića most (v), 616
- V**elim (n), 362
- Velušić (n), 426, 429
- Venecija, 47, 120, 129, 157,
162, 218, 351, 358, 363,
370-372-373, 375, 377,
401, 404-405, 414, 418-419
- Vičušići (z), 173
- Vijanjac (v), 145-146, 647
- Vilaja (g), 89, 269, 608
- Vinovo (n), 27, 53, 55-57, 59,
64, 106, 131-132, 134-136,
138-142, 145-148, 151,
154-155, 160, 162, 164-
165, 167-168, 171, 173-
174, 177-179, 181, 184,
190, 192, 239-240, 440,
604, 633-634, 637, 640,
642-644, 649, 651, 674,
681, 686, 745
- Vinjani (n), 515, 518
- Vinjankuša (v), 148, 649
- Viseć (p), 60, 638, 682
- Visoka (n), 52, 54-57, 59, 64,
68, 131, 134-135, 139-
140, 143, 142-148, 154,
158, 162, 164-165, 167-
168, 173, 174, 177, 181,
184, 188, 190, 193, 212,
362, 644
- Visovac, 51-52, 72, 364, 371,
373, 450, 406-407, 555,
567, 615, 625
- Višići (z), 173
- Višnjica (n), 224
- Vitrenica (š), 142
- Vlajčići (z), 200
- Vrana (n), 356-358, 361, 373

- Vransko jezero, 145
 Vranja glavica, 136, 140, 145
 Vranja, (v) 147
 Vranjača (š), 141, 145, 552, 596, 618
 Vratković (g), 52
 Vrba (v), 60, 424, 430, 497, 499, 502, 505, 615, 659-660, 666, 681-685-687, 689-690, 693-697
 Vrgorčevići (z), 173
 Vrgorska krajina (p), 45, 48, 223-239, 355, 376
 Vrhpoljac (n), 52
 Vrhrika (n), 366
 Vrlička krajina (p), 80, 89, 376
 Vrlika (n), 47, 48, 50, 82-83, 120, 320, 357, 366, 371, 412-414, 422, 452, 490-491, 559, 591, 596, 599-601, 608
 Vrljika (v), 275, 437, 596, 616, 690
 Vrpolje (n), 28, 148
 Vučevica (n), 28, 52-53, 563, 57, 59, 62, 96, 110, 659
 Vučipolje (n), 36, 530-531, 538, 552
 Vučjak (v), 147
 Vukave (z), 165, 173
 Vukići (z), 173
 Vukorepe (z), 136, 173
 Vukovića vrilo (v), 618
 Vulušić (p), 62
Zabiokovlje (p), 276-277, 320, 372
 Zadvarje (n), 160, 210, 212-213, 216-217
 Zagorska kosa (g), 46
 Zagvozd (n), 213, 216, 439, 591, 597, 600-601
 Zaostrog (n), 441, 450, 491
 Zasiok (n), 266
 Zavelim (g), 47, 89, 132, 517
 Zavojane (n), 224
 Zekanov bunar (v), 695
 Zelenbabe (z), 173
 Zelenikovac (g), 136, 149, 637
 Zelenkovac (g), 135, 149
 Zelovo (n), 50, 53, 57, 60-61, 106, 266, 659
 Zemunik (n), 357-358, 360-361, 403
 Zeta (v), 745, 749, 751, 753, 754, 755, 757, 753, 758, 759
 Zlopolje (n), 60, 67, 138, 140, 266
 Zlosela (n), 459
 Zmajevac (g), 136, 155
 Zmajevac (v) 145-146, 651
 Zmijavac (v), 259
 Zmijavci (n), 591
 Zmina, Zminovo (pt) 45, 47, 48, 50-53, 57, 71, 160, 341-342, 346-350, 512
 Zmina, Zminovo (pt) 45, 47, 48, 50-53, 57, 71, 160, 341-342, 346-350, 512
 Znoilo (pt), 53
 Zorčići (z), 135, 73
 Zorice (z), 173
 Zorine (z), 681, 689
 Zrmanja (v), 263, 265, 481, 486, 690
 Zveč (g), 230
 Zvoničac (g), 155, 158, 164
Žabljak (g), 752
 Žankova glavica (g), 414
 Žeževica (n), 209, 216, 218-219, 391, 435
 Žitnić (n), 52, 55-56, 134, 158, 674
 Živogošće (n), 555
 Žmiriči (z), 541, 552, 681, 689
 Žrnovnica (n), 376, 536, 458, 476, 682
 Žujjići (z), 173
 Žuljevac (g) 59

KAZALO OSOBNIH IMENA

- A**bramac M., 802
Alaupović-Gjeldum, D., 107, 112
Aličić, A. 370, 348, 352, 356, 369
Ančić, I., 471
Andreasen, N., H., 142, 190
Andreis, P., 370, 355, 359
Andrew, M. T. Moore, 670
Andrić, I., 480
Andrović, IO., 486, 490
Anić, 670, 678
Annuncio, 476
Antolović, J. 625, 630
Antoljak, S., 582
Anžuvinci, 157, 682
Aralica, I., 480-482, 490, 513
Aristotel, 415, 560, 565, 568-569, 573, 575, 577-578, 580, 582
Arpadovići, 352
Asanaginica, 471-472, 484, 487, 489
- B**abić, I. 197, 199, 205, 343, 351, 375, 379
Babukić, V., 582
Bacalja, Robert, 2
Bačić, fra P. Krstitelj, 450, 582
Bačić, S., 357, 363, 371
Badurina, A. 462
Bahr, H., 468
Bailova Đula, 512
Bajamonti, J., 93, 472, 487
Bajto, M., 320
Bakonja, fra Brne, 480
Baković, T., 688
Balajić, S. 804
Balbi L., 482
Balić Nizić, N., 2
Balić, S., 4, 16, 38, 109, 112, 829
Banić, Z., 7, 529, 531, 533, 535, 537, 539, 541, 543, 545, 547, 549, 551, 553, 829
Barada, V., 2
Barbarić, J., 345, 351, 363, 371, 409, 449
Barčić, D., 7, 607, 609, 611, 613, 615, 617, 619, 621, 623, 625, 627, 629, 631
Barić, A., 382, 397, 565
Barić, J., 439
Barišić, don I., 515, 516
Bartulović, fra J., 557, 558-559, 564
Battino, S., 8, 763, 765-771, 773, 775, 777, 779, 784, 798
Baučić, I., 217, 221, 386
Bauron, J., P. B., 430, 432, 434-435, 449-450
Begonja, Z., 4
Beil, B., 267
Beker, M., 490, 582
Belaj, V., 345, 351, 458, 462
Belamarić, J., 190, 192, 320, 597, 603
Belančić, A., 623, 630
Belloszteneecz, I. 344, 351
Benček, Đ., 246
Berisaj, K., 759
Berišaj, A., 759
Beškner, I., 469, 479-482, 487-488, 490
Bešlić, S., 829
Bezina, fra P., 375, 380, 412, 449, 555-556, 571, 582
Biasoletto, B., 418-419, 429, 449
Bićanić, R., 325, 335
Bijaći (p), 205
Bilosnić, T. M., 95
Birin, A., 404, 453
Bjeliš Fuerst, B. 5, 117, 119, 121, 123, 125, 127-129, 461-462, 590, 604
Blaće, A., 5, 31, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 185, 187, 189, 191, 829
Blažević, I., 591, 593, 595, 603
Blažina, D., 490-491
Boccacio, G., 495
Bogdanović, T., 630
Bognar, A. 138-139, 190, 227, 246, 595, 603
Bogović, M., 414, 449
Boldun J., 375, 378
Bonacci, O., 229, 244, 246
Bonić, M., 387, 420
Boniface, B., 600, 603
Borčić, N., 260
Borković, V. 320, 590, 603
Borzić, I. 175, 455, 462, 553
Bošković, R., 479, 490
Bošković, Stulli, M., 54, 57, 72, 485, 489-491, 495, 525
Botić L., 27
Botić, B. 202
Botić, J., 5, 112-113, 195, 197, 199, 201-203, 205, 206, 207, 829
Božičević, F., 356
Božić M., 468, 480
Božić, I., 416
Braičić, Z., 8, 104, 113, 201, 205, 681
Bralić, A., 6, 323, 325, 327, 329, 331, 333, 335, 829
Bralić, I. 593
Bralić, J., 803, 804
Branimir, knez, 424
Bratulić, J., 471, 474, 479, 490
Breton, Ph. 582
Brigić, A., 631
Brković, M., 6, 375, 376, 377, 379, 381, 383, 385, 387, 389, 391, 393, 395, 397, 685, 697
Brunelli, G., 471, 475
Brusoni, G., 357, 359-363, 368, 370

- Buble, S., 107, 112
 Buconjić, fra P. S., 437, 438, 447, 449, 452, 580
 Budak, M., 480
 Budiša, N., 147-148, 154-156, 157, 159, 162-163, 175, 183-184, 186-187, 190
 Buklijaš, M., 320
 Bulatović, M., 480
 Bulić, F., 53, 383, 390-391, 394, 423, 745, 759
 Buljac, M., 7, 467, 469, 471, 473, 475, 477, 479, 481, 483, 485, 489-491, 829
 Bumbak A., 805
 Buovac, M., 7, 455, 457, 459, 461-463, 829
 Burić, T., 6, 341-343, 345-349, 351, 363, 371, 829
 Bush, G. 675, 677
 Byron, 487
- C**
 Cambi, J. 60
 Cambi, N., 132, 154, 190, 455, 462
 Carević, I, 5, 209, 211, 213, 215, 217, 219, 221, 497, 498, 829
 Carrara, F., 93, 94, 99
 Cecotti, F., 738
 Ciceron, 560, 562, 576
 Cippico, 53
 Clausen, C., 451
 Coce, V., 805
 Contarini, G., 360
 Cook, Th., 611
 Cooper, C., 600, 603
 Cornaro, providur, 363
 Coronelli, 148
 Crkvenčić, I., 320, 335
 Crnić, dizdar Memi-beg, 367
 Cupilli, 366
 Curić, Z., 226, 246, 590, 603
 Cusani, F., 414, 418-420, 450, 675
 Cvitanović, M., 5, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129, 829
- Čapka, B., 247
 Čavka, A., 55-56, 71, 320, 335
 Čelan, D., 109, 112
 Čelebi, E., 357, 364, 366-367, 370, 743
 Čengijić aga, 480
 Čerina, J., 829
 Čilaš Šimpraga, A., 4
 Čipčić, 383, 549
 Čorak, S., 604-605, 652
 Čubela Adorić, V., 2, 4
 Čubelić, T., 525
 Čupelić, I., 428, 429
 Čvrljak, K., 7, 53, 99, 401, 403, 405, 407, 409, 411, 413, 415, 417, 419, 421, 423-425, 427, 429, 431-433, 435, 437, 439, 829
- Č**
 Čaleta, M., 631
 Čepulić, I., 428-429
 Čiković, D., 631
 Čorvila, A., 688
 Čubela, I., 697
- D**
 D'Alessio, G., 129
 Dandolo, V., 407
 Daničić, M., 513
 Danieli, G., 405, 426, 428 443, 450
 Danilo, F., 416
 De Castro, D. 408
 De Concine, G., 120, 443
 De Leonardis, M., 721, 739
 Deboudt, Ph., 102, 112
 Decameron, 495
 Declerq, G., 582
 Defilipis, 86, 600, 603
 Delaš, M., 689
 Delić, A., 4, 6, 263, 265, 267 829
 Delić, fra L., 13, 20, 829
 Delić, P., 58
 Delonga, V., 371
 Derado, K., 86
 Derossi, Z. 4
 Desnica, B., 363, 367, 370
- Desnica, V., 480, 482, 490, 490
 Difnik, 356, 358-359, 361-363, 366, 370
 Diklić, O., 129
 Dioklecijan, 756
 Dion Kasije Kokejan, 410
 Divnić, D., 53, 411
 Dobrijević, protojerej, 411
 Dogan, B, 429, 450
 Domanović, R., 480
 Dominik, 582
 Dominković F., 445, 446
 Donato, C., 739, 766, 768, 779, 780, 784, 798, 829
 Donelli B., 424
 Dorotić, A., 387
 Dožder, A., 829
 Draganić, P., 459
 Draganović, K., 512, 526
 Dragičević, 630, 371
 Dragić, M., 7, 493, 495, 497, 499, 501, 503, 505, 507-509-511, 513, 515, 517, 519, 521, 523, 525-526, 829
 Draževitići, 224, 232, 234
 Dražić, A., 58
 Družić, I., 749, 759
 Držić, M., 489
 Dudan, L., 418, 419.
 Duhović-Žaknić, I., 491
 Dujmović, F., 71
 Durbešić, A., 5, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129
 Duvnjak M., 11, 829
- Dž**
 Džaja, M., 512, 526
 Dželalija A., 675
 Dželalija B., 829
- Đ**
 Đirlić, M., 58
 Đogaš, M., 648
 Đurđanović, Ž., 260
- E**
 Elizabeta, kraljica, 669, 675, 676

- Erceg, I., 400, 449-450
- F**abijanić, T., 462
 Fališevac, D., 491
 Faričić, J., 2-5, 16, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 71, 73, 101, 103-105, 107, 109, 111-113, 117, 129, 135, 829
 Feldbauer, B., 190
 Ferber Johan, J., 475
 Ferdinando, I. 419
 Ferić Đ., 455, 494
 Filipčić, A., 142, 144, 190, 192, 227-228, 246-247, 596, 603, 605
 Filipić, P., 86
 Filipović, M., 688
 Firić, V., 369, 370
 Flajšman, E., 630
 Foretić D., 409
 Fortis, A. 118, 120, 121, 22, 128, 249, 252, 320, 345, 402, 405, 408, 410, 413, 415, 423, 427, 430, 433, 435, 440-441, 443-444, 450, 451, 455-457, 459, 460, 461, 462, 463, 467-477, 479, 481, 483-491
 Foscarini, S., 475
 Foscolo L., 361-362, 375, 377, 398
 Frangeš, I., 470, 490
 Franković D., 582, 630
 Friedrich, A., 407, 429, 675
 Friganović, M., 320, 332, 426, 451, 652, 666, 670, 674, 678
 Frković, A., 630
 Fuerst, B., 5, 117, 119, 121, 123, 125, 127-129, 829
- G**abrić I., 446
 Gabrić N., 426, 451
 Gabrić-Bagarić, D., 460, 462, 582
 Gajić-Čapka, M., 247, 363, 367
 Galić, A., 519, 521
 Galić, C., 514
 Galić, J., 511, 514, 517, 519, 521, 525
 Galić, M., 511, 517
 Galić, Mioč, 493-494, 511, 517-519, 512, 514-515, 518-519, 521
 Galić, S., 514
 Garimberti, 399, 401-404, 406-414, 416-425, 429-431, 433, 436-440, 442-443, 445-449
 Gaurina, D., 7, 669, 671, 673, 675, 677, 829
 Gavran, I., 583
 Gesuina Mele, 8
 Giacoso A., 405
 Gizdić, K., 659
 Gjokaj, LJ, 759
 Gjokaj, M., 8, 741, 743, 745, 747, 749, 751, 753, 755, 757, 759, 830
 Gjuravcaj, P., 751, 744, 759
 Glamuzina, M., 201, 205, 590, 604-605
 Glavina K., 812
 Glavinić, F., 428
 Glibota, M., 559, 605
 Gligo, V., 358, 370
 Glunčić Buzančić V. 129
 Goethe, 487, 489
 Gojakaj, N., 436
 Goldman, E., 566
 Goldstein, I., 670, 678
 Golubić, V., 253
 Gotovac, Jakov, 184-185, 646
 Gotovac, Josip, 4, 830
 Gotovac, M., 649
 Gotovac, V., 27
 Grabovac, F., 18, 467, 487, 488, 490, , 492
 Gračanin, Đ., 351, 583
 Granić, M., J., 424
 Graovac-Matassi V., 4, 590, 604
 Gray, 468, 491
 Grbeša J., 132, 133, 153, 155-156, 158, 191
 Grčić, M., 190, 192, 469, 487, 488, 490
 Grčić, T., 201, 206
 Grgas, Ive Grando, 804
 Grgić, M., 459, 462
 Grimani, 118, 122-123, 129, 160, 192, 475
 Grisogono, P. N., 93
 Grubelić, A., 148, 191
 Gruber, B., 260
 Grubešić, M., 630
 Gulin, A., 4, 112-113, 432, 532, 553
 Gulin, V., 488, 490
 Gundulić, I., 489, 578
 Gunjača, S., 71, 341, 357, 359, 363-364, 371-372, 423, 450-451, 468
 Gušić, B., 46, 71
 Gušić, I., 260
 Gutenberg, 39
- H**abić, P., 230, 246
 Hadrijan VI., papa, 356
 Haladić, V., 10, 23, 830
 Handžić, A., 357, 360, 366, 372
 Harambašić, A., 520
 Hasanaginica, 15, 372
 Hasandedić, H., 358, 369, 372
 Hatze, J., 38
 Hauerritter, Ritter von, Franz, 252, 452
 Heinen, G, 463
 Hekman, J., 490
 Hektorović, P, 652
 Hemidović, D., 630
 Herak, M., 249-250, 253, 260
 Herceg Vukčić S., 356, 511
 Herder, 489
 HERNITZ-KUČENJAK M., 260
 Herod, 510
 Herold, C., 451
 Hervejy, F., 477, 475
 Hodžić, M., 6, 29, 271, 273, 275, 277, 279, 281, 283, 285, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 301, 303, 305, 307, 309, 311, 313, 315, 317, 319-320, 830.
 Holbach, M, 468, 486, 490

- Holcer, D., 630
Homer, 487, 565, 669-670
Horvat, A., 344, 351, 358, 370
Hrabak, B., 356, 372
Hrženjak, J., 657, 666
Husić, A., 372 348, 351, 357
- I**bler, J., 434, 451
Ivačić, S., 320
Ivanda, B., 490
Ivandić, N., 590, 604
Ivanović, A., 135-136, 138, 191, 253, 260, 359, 373
Ivas A, 13, 20
Ivas, I., 583
Ivasović, F., 200, 205
Ivković fra T., 51, 582
Ivković, F., 422
- J**adrić, M., 456, 462, 553
Jagić, S., 2
Jagić, V., 508, 526
Jakovljević, M., 2
Janković S., 507, 513
Jedlowsky, D., 351
Jelaska V., 254
Jelaska, D., 254, 260
Jelić, M., 416
Jelovina, D., 371
Jelušić, S., 2
Jerković, J., 414, 416
Jolić, R., 437, 452
Jovančević, M., 351
Jovičić, Ž., 595, 604
Jović, J., 830
Jurić, A., 494, 525
Jurić, I., 443-448, 451
Jurić, Š., 414, 418-420, 422, 451
Jurin-Starčević, K., 348, 351
Jurković, M., 463
Jurkovšek, B., 260.
- 495, 513, 516, 526, 518-519, 564-568, 578, 688
Kadić, A., 375, 385, 391
Kadijević, J., 518
Kaer, P., 439
Kajići Z., 135
Kalaj, Z., 746, 749-751, 759
Kalogjera, A., 103, 112
Kapitanović, V., 4, 71, 132, 156, 158-160, 162, 191, 419, 830
Karadžić, Stefanović, V., 94
Karnarutić, B., 370, 358
Kasije Dion, 410, 435
Kastrioti G., 743
Kašić, B., 462, 471
Katalinić, I., 423
Katičić, R., 344-345, 351, 458-459, 462, 479
Katić, L., 50, 71, 346, 348, 351, 359, 366, 369, 372, 532, 553
Katić, M., 482
Kekec, T., 456, 462
Kemura, S., 357, 370
Kerner, Fritz von, 252
Keršovani, O., 603
Kerum A., (Deda), 688-689
Kerum, D., 688
Kerum, J., 688
Kitl, E., 249-250, 252, 259
Klaić, M., 422
Klaić, N., 341, 345, 351
Klarić, Z., 593, 604, 611, 631
Klarin, M., 2
Klaudije, 199, 408
Klemenčić, M., 666
Klisović, J., 167, 177, 184, 187, 191
Kliškić, D., 553
Knezić, M., 236-238, 245-246
Knezović, G., 493-494, 511, 513-517
Kočić, P., 480
Kohl, J. G., 431, 433, 451, 675
Kolanović, J., 191, 345, 351, 553
Kolar-Jurkovšek, T., 260
Koloman, kralj, 352
Kombol, M., 491
Koppen, V., 227
Korać, S. 490
Kordić, Z., 369, 372
Korenčić, M., 86, 165
Kosač, Stipan Vukčić, 511
Kosor, K., 48, 51-52, 71, 327, 335, 357, 359, 363-364, 366, 372, 425, 451, 556, 583
Kostrenčić, M., 352
Kotari, A., 630
Kotromanić S., 682
Kotromanić, T., 511
Kovač, V., 39
Kovačić, S., 51, 71, 349, 351
Kozličić, M., 461-462
Kralj Ljudevit (Iudovik), 157, 341, 347-348, 350, 682
Kraljević, M., 480, 507
Kranjčević, S., 520
Krešić D., 604
Krežme, F., 406
Krizmanić, K., 6, 249, 251, 253, 255, 257, 259, 261,
Krlježa, M., 191, 449, 452
Krmptović, Lj., 404, 406-407, 409, 411, 413-415, 417, 420, 424-425, 428, 433, 435-436, 439-441, 443-444, 451
Krnčević, Ž., 459-460, 462
Krneta, I., 408, 451
Krstulović, A, 40
Kružić, P., 369, 659-660, 666
Krystyn, L., 253, 260
Kučinić, M., 4, 266-267
Kujundžić, N., 559
Kukuljević, I., S., 358, 370
Kulišić, Š., 507, 526
Kummel, B., 253, 260
Kumnova, M., 580, 583
Kurilić, A., 2
Kurobasa, V., 687
Kurtovic Budja, I, 4
Kusin, V., 490
Kušan, I., 631
Kušen, E., 4, 593, 604, 652
Kuzmić, M., 490

- Kužić, K., 6-750, 71, 132, 155-157, 160, 162-164, 191, 197, 199-200, 205, 341-343, 346, 348-351, 355, 357, 359, 361, 363, 365, 367, 369, 371-373, 376, 397, 531, 553, 583, 666
- Kvintilijan, M. F., 581, 583
- L**aborović, R., 407
- Laco, G., 533
- Lago, V., 60, 63, 71, 583
- Lakušić, R., 759
- Lalić, D., 480
- Lalić, M., 480
- Laszowski, E., 428, 430, 451
- Lay, V., 4, 210, 221, 790
- Lazar, B., 630
- Lešić, M., 630
- Lisičar, P., 456, 462
- Liziard, S., 8, 699, 701, 703, 705, 707, 709, 711, 713, 714, 830
- Lončar, M., 2, 456, 462
- Lopašić, R., 360, 370
- Lorca, G., F., 520
- Lovrić, G., 2
- Lovrić, I., 413, 415, 423, 427, 430, 441, 450-451, 456, 463, 467-471, 473-474, 477, 479, 481, 483-485, 487-489, 490-491, 484
- Lozić, S., 5, 119, 129
- Lozić, V., 830
- Lucić, I., 46, 71, 341, 473
- Lučić, H., 483
- Lučić, I., 246
- Lukas, F., 659, 650, 655, 666
- Lukić, A., 594, 604, 652
- Lukić, M., 2
- Lukšić, T., 463
- Ljubić, Š., 71, 360, 362, 370
- Ljutica, B., 511
- M**acan, T., 442
- Macan, H., 442, 452
- Magaš, D., 4, 5, 16, 131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 185, 187, 189, 191-198, 205, 227, 246, 607, 830
- Makale, A., 405
- Maleš, L., 493-494, 511, 519
- Malez, M., , 138, 191
- Malić, fra J., 252
- Mandušić, I., 439, 449
- Mandušić, P., 513
- Manola, D., 346, 647
- Maras, M., 451, 490
- Marasović, T., 461, 463
- Marge, P., 407, 412, 432, 436
- Marguš, D., 462
- Marija Terezija, 509
- Marijanović, B., 2
- Marinčić, S., 227, 246
- Marinov, N., 2, 4, 8, 16, 590, 604, 655, 657, 659, 661, 663, 665-666, 830
- Marinović Uzelac, A., 102, 112
- Marjanac, T., 246
- Markotić, J., 236, 247
- Marković M., 741
- Marković, D., 267
- Marković, fra I., 420, 423, 452
- Marković, M., 741, 743, 759, 761
- Marković, N., 7, 607, 609, 611, 613, 615, 617, 619, 621, 623, 625, 627, 629, 631
- Marković, S., 260
- Marmier, X., 430, 452
- Marmont, 472
- Marsilije, G., 475, 477
- Maršić, D., 462
- Martinić, I., 612-613, 631
- Martinović, S., 697
- Marulić, M., 209, 344, 351, 356, 370, 483, 489
- Maruna, L., 450
- Marušić, F., 486, 491
- Masala, C., 102, 112
- Maschek, A., (Luigi), 60, 71, 407, 452, 583
- Masleša, V., 370
- Matas Ivanković, I., 4
- Matas, A. K., 7, 18, 28, 46, 52, 58, 63, 64, 71, 555-559, 561, 563, 569, 571-577, 579-584
- Matas, M., 2-5, 7-8, 16, 17-19, 27, 45-47, 49, 51-53, 55, 57-59, 61, 63-65, 67, 73, 86, 103-104, 112-113, 117, 129, 132, 135, 151, 164, 166, 191-192, 201, 205, 270, 320, 343, 345, 351-352, 574-584, 590-591, 604, 652, 666, 681, 683, 685, 687, 689, 691, 693, 695, 697, 830
- Matas, N., 494
- Matas, S., 493, 494, 511, 513, 527
- Matavulj, S., 480
- Matek Šmit, Z., 2
- Matić S., 513
- Matić, fra A. 51
- Matijaš, M., 4, 801, 802, 803, 805, 807
- Matočec, N., 631
- Matošić, J., 399, 403, 452
- Matutinović, L., 118, 120, 129
- Mažuranić, I., 469, 479-480, 490
- Medar, M., 688, 689, 695
- Melvan, P., 4
- Melvan, N., 830
- Mendušić, M. 132, 152-154, 191, 670, 678
- Meštrović, I., 27, 40, 190
- Meyer, M., 583
- Mickiewich, 487, 489
- Mihačević, fra L., 580
- Mihoci, I., 4, 263, 265, 267
- Mihoković, N., 630
- Mikačić, V., 604-605, 652
- Milas, M., 518, 526
- Miletić, A., 659
- Miletić, Ž., 154, 191, 456, 462
- Miličević, M., 759
- Milić G., 177
- Milić, A., 804
- Milinović fra Š., 580
- Milošević, A., 459, 463

- Miljas, M., 7, 607, 609, 611, 613, 615, 617, 619, 621, 623, 625, 627, 629, 631
- Mimica I., 129, 386
- Mimica, M., 2, 4, 12, 15-16, 830
- Mitrov, S., 480
- Mitrović Janković S., 513
- Mlinar, fra M., 411
- Modrich, G. (J.), 118, 121-122, 129, 468, 487, 491
- Modrić, Z., 39
- Mojsisovics, E., 252, 260
- Monti, L., 411, 420, 452, 455
- Mordtmann, A., D., 355, 370
- Morosini, J., 473, 475
- Morpurgo, V., 411, 427
- Mrakovčić, M., 624, 625, 631
- Mrdeža, A., 469, 489, 491
- Mrden, S., 202, 205
- Muljačić, Ž., 469, 474, 491
- Muratbegović, H., 518
- Muslim, N., 4, 830
- N**apoleon, 162, 405, 472, 573, 718, 733
- Nejašmić, I., 105, 113, 167, 169, 192, 211, 217-219, 221, 328-330, 335, 666
- Nekrutenko, J., 264, 267
- Nelipići, 157-158, 366, 682
- Nikčević, M., 490
- Nikić, A., 437, 452
- Nikolanci, M., 343, 352
- Nikolić P., 444
- Nikolić, T., 444, 623, 627, 631
- Ninić, Z., 804
- Noća, H., 402, 429
- Novak, G., 71, 154, 192, 362-363, 367, 370, 400-401, 407-408, 426, 452
- Novaković D., 490
- Njegač, D., 103, 113
- Njegaš Petrović, P., 480
- O**dak, A., 688, 689
- Odak, C., 688
- Odak, M., 689
- Oktavijan, 423
- Olujčić, fra J., 252
- Omašić, V., 197, 200, 206, 343-344, 346, 352
- Oršulić F., 657
- Ostojić, I., 459-460, 463
- P**ajković, R., 741
- Palavestra, V., 513, 526
- Pandžić, V., 7, 555-559, 561, 563, 565, 567, 569, 571, 573, 575, 577, 579-581, 583
- Papa Ivan Pavao II. 20
- Papić, P., 582
- Parčina, A., 830
- Passarge, L., 432, 452, 675
- Pavlinić, D., 630
- Pavlinović, M., 336, 584
- Pavlović, D., 759
- Pederin, I., 401, 409, 447, 452
- Pejnović, D., 4, 113, 603, 605
- Penzar, B., 320
- Pepeonik, Z., 591, 603
- Perica, D., 246
- Peričić, Š., 326-327, 335-336, 395, 405, 412, 452, 469, 488-489, 686, 697
- Perić, I., 411, 452, 584
- Periša, D., 455, 463
- Perković, M. Thompson, 805
- Perojević, M., 346, 647
- Perović, I. 405 647
- Pešić, J., 804
- Petrić, I., 103, 113, 489
- Petrov, S., 555, 557-559, 584
- Petter, F., 62, 71, 118, 120, 129, 429, 431, 434, 452
- Pilić, Š., 199, 206
- Piplović, S., 151, 192, 367, 369, 372, 590, 604
- Platon, 565, 573
- Plinije, 404, 435, 671
- Popović D., 480
- Porfirogenet, K., 94, 351, 462, 477
- Prizmić, M., 830
- Prlj-Šimić N., 6, 249, 251, 253, 255, 257, 259, 260
- Prometej, 605
- Prosperov Novak, S., 470, 491
- Pujati Giuseppe A., 441
- Puzići, 695
- R**abis, 422
- Rački, F., 370
- Radačić, M., 830
- Radić, J., 617
- Radmilo A., 689
- Radmilović, fra D., 417
- Radulović, V., 743, 745, 759
- Radusinović, P., 745, 759
- Rajčić, I, 183
- Ramljak, S., 4, 6, 323, 325, 327, 329, 331, 333, 335
- Raukar, T., 356, 372
- Razović, M., 591, 599, 604-605
- Reljković, M.A, 526
- Rendić Miočević D., 93, 99, 441, 531, 553
- Resica, fra A., 366
- Ridanović, J., 596, 605
- Rimanić, A., 590, 605
- Rismondo, V., 367, 371
- Frauenfelda, Ritter von, G., 443
- Rodić G., 402, 416
- Rogić, V., 47
- Roglić, J., 46-47, 71-72, 78, 86, 101, 103, 112-113, 217, 247, 638
- Rogošić, J., 2, 108, 113
- Rogošić, M., 532
- Rogošić, S., 4, 830
- Rogošić, Č., 830
- Roksandić, D., 129
- Roos, P., A., 267
- Rosavec, R., 7, 607, 609, 611, 613, 615, 617, 619, 621, 623, 625, 627, 629, 631
- Roščić, V., 2
- Rubić, I., 46-47, 72
- Rucner, D., 443-444, 452
- Runje, P., 372
- Runjevica (g), 695

- Sakač, K., 191, 260
 Sanader, A., 4, 23
 Sanader, M., 455, 463
 Sapieha, A., 405
 Scarsi, A., 382, 482, 491, 518-519, 564-566, 568
 Schatzmayer, 399, 402, 408-409, 412-413, 415, 417, 419, 424, 426, 427, 433, 437, 441-443, 448-449
 Schif, Th., 468, 491
 Selva, O., 830
 Selić, A., 491
 Senjanin, I., 511
 Šibinjanin, J., 507
 Sić, M., 595, 605
 Sikirica, N., 358, 369, 371
 Sikirica, V., 191, 260
 Sikirica, Z., 103, 113
 Sirotković, H., 553
 Skok, P., 531, 553
 Skontrić, J., 51
 Skračić, V., 2, 4, 12, 16-17, 532, 534 553, 830
 Slukan Altić, M., 199, 206, 327, 336
 Smičiklas, T., 345, 347, 349, 352
 Smiljanić, F., 356-357, 373
 Smodlaka, M. 40
 Smoljanović, A., 830
 Smoljanović, M., 830
 Sočivica, S., 451, 463, 483, 485, 491, 518, 693
 Soldo, J., 51-52, 72, 160, 192, 320, 360, 366-367, 373, 378, 382, 395-446, 452, 491, 556, 558, 565, 567, 571, 584
 Sović, M., 471, 487
 Stančić, N., 132, 160, 192, 584
 Stang Elmaier, G., 267
 Stepinac A., 30
 Stieglitz, H., 429, 434, 453
 Stipišić, J., 71, 341-342, 347, 352
 Stošić, K., 72, 159, 192, 357, 373, 382-383, 453, 460, 463
 Stratiko, I. D., 93
 Stražičić, N., 103, 113
 Strukan, N., 490
 Suić, M., 553
 Surić, M., 2
 Surić, S., 577
 Szabo, A., 670, 674, 678
 Šabanović, H., 47, 50, 53, 72, 364, 370
 Šamšalović, M., 341-342, 347, 352
 Šantek, G. P., 459, 463
 Šanjek, F., 360, 373, 584
 Šarić, fra K., 436
 Šašić, M., 263, 265-267
 Ščavničar, B., 253
 Šebečić, B., 430, 453
 Šegota, T., 144, 192, 227, 247, 596, 605
 Šenoa, A., 493
 Šidak, J., 584
 Šiklić, M., 804
 Šiljković, Ž., 4, 605
 Šimić A., B., 518
 Šimić Prlj, N.
 Šimić, A., 493-494, 507, 511, 516, 518, 519, 527
 Šimić, D., 518
 Šimitekolo A., 379
 Šimundić, M., 48, 72, 584
 Šimunović D., 480
 Šimunović, I, 5, 75, 77, 79, 81, 83, 85, 831
 Šimunović, P., 61, 86, 344, 352, 459-461, 463, 480
 Šinkovec, M., 148, 192
 Šipić, I., 5, 89-93, 95, 97, 99, 100, 429, 831
 Šišić, F., 584, 50, 72, 349, 352, 384, 512, 584
 Škaljić, A., 357, 358, 367, 371
 Škarpe F., 456
 Škobalj, A., 458, 463
 Šore, Ž., 6, 269, 271, 273, 275, 277, 279, 281, 283, 285, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 301, 303, 305, 307, 831
 Španjol, Lj., 7, 607, 609-613, 615, 617, 619, 621, 623, 625, 627, 629, 631
 Šparac, J., 591, 605
 Špikić, M., 93, 99
 Štambuk, M., 33
 Štambuk-Giljanović, N., 229, 247, 335
 Štefanec, N., 129
 Štingl, D., 189
 Štrkalj, A., 674
 Šubići, 362, 682
 Šupe, I., 804-805
 Tabak, N., 436
 Tadić, M., 247
 Tadić, T., 630
 Tadić., Š., 320
 Tadin, M., 50, 72, 666
 Telišma-Košuta, N., 604
 Tešić, M., 591, 605
 Tešija, G., 687
 Tešija, K., 495, 499, 525, 687
 Tiberije, rimski car, 670
 Tkalčec, Z., 627, 631, 831
 Tolić, B., 490
 Tomašić, D., 325, 336
 Tomić Grčić, T., 201, 206
 Tomić, fra Š., 584
 Tomić, J., 371, 367
 Tomić, M., 507
 Tomislav, kralj, 511
 Tomljanović, R., 601, 605
 Tommaseo, 118, 120, 129, 482.
 Topić Mimara, A., 27
 Topić, D., 805
 Topić, J., 623, 631
 Toskić, A., 113, 604
 Traljić, S.M., 362-363, 373
 Tripalo, F., 416
 Tripalo, P., 420-422
 Truxa, A., 558
 Tvrtković, J.I. 630
 Tvrtković, N., 4

- U**glešić A., 2, 4, 16, 17, 155, 192, 462
 Uglešić, N., 2
 Uglešić, P., 1
 Ujević, (A.), 48, 72, 320, 369, 373
 Umek, D., 4, 8, 687, 719, 721, 723, 725, 727, 729, 731, 733, 735, 737, 739, 831
 Ungarov, B., 119, 123, 129
 Urlić Ivanović, G., 359, 373
 Utješinovići, 682
- V**allisnieri, A. 475
 Vasić, A., 447
 Vasiljević, I., 345
 Veić, Z., 831
 Velić, J., 138
 Vežić, P., 2
 Vidaković, P., 609, 631
 Vidić, fra S., 252
 Vidović A., 476
 Vidović Begonja, I., 691, 693, 697
 Vidović, Bolt, I., 39
 Vince, Z., 584
 Vinšćak, T., 458-459, 463
 Vinjalić, G., 364
 Vladimirović, fra L., 441, 450, 471
 Vlahov, D., 358, 371
 Vlahović, I., 138, 192, 591, 605
 Vlatković, I., 511
 Vogel, E., 425, 427-428
 Voiron-Canicio, Ch., 8, 699-701, 703, 705, 707-709, 711-714
 Vojnović Traživuk, B., 113
- Vojnović, F., 666
 Vojnović, K., 411
 Vojnović, N., 7, 589, 591, 593-595, 597, 599, 601, 603, 605, 831
 Volčić J., 371
 Vrana, 356-358, 361, 373
 Vrančić, A., 472
 Vranić, I., 107, 113
 Vranješ Šoljan, B., 327, 336
 Vrčić, fra V., 48, 443, 597, 605
 Vrdoljak, Ž., 351
 Vresk, M., 103, 113
 Vrgoč, M., 414, 453
 Vrljić fra S., 369
 Vujatović, A., 411
 Vujčić, K., S., 246
 Vukas, H., , 804
 Vukasović, A., 102, 113
 Vukčić (Herceg) S., 356, 511
 Vukonić, B., 592, 605, 611-612, 631
 Vukosav, B., 6, 223, 225, 227, 229, 231, 233-235, 237, 239, 241, 243, 245, 247, 591, 605, 831
 Vuković, M., 630
- W**agner, D., 612, 631
 Werner, E., 355, 357, 373, 411
 Wertheimer Baletić, A., 328, 330, 336
 Wilkinson, G., J., 675
 Woditzka, J., 60, 72
- Y**riarte, Ch., 118, 121, 122, 129, 429-430, 453
- Z**adro, I., 584
 Zakšek, V., 263, 265, 267
 Zane, B., 355
 Zanella, D., 631
 Zaninović, J., 141, 157, 192, 670, 678
 Zaninović, K., 247
 Zanki, P., 434
 Zdravković, I., 373, 367
 Zekan, M., 4, 109, 113, 343, 347, 371, 831
 Zeljko, D., 831
 Zeno, A., 481, 512
 Zenobio, C., 451, 475
 Zgrabljčić Rotar, N., 2
 Ziglar, Z., 495
 Zlatar, B., 357, 373
 Zlatović, fra S., 48, 50-52, 72, 453, 584
 Zoranić, P., 489, 643
 Zorc, M., 559
 Zorić Hofman, S., 2
 Zrinović, N., 578
 Zupanc, I., 119, 129, 590, 604
- Ž**evrnja, Z., 4-5, 9, 16, 17, 22-23, 26, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 831
 Živković, P., 411, 453
 Živković, Z., 633, 635, 637, 639, 641, 643, 645-647, 649, 651
 Živković, Z., 8
 Žmirić, A., 689
 Žmirić, M., 689
 Županović, Š., 433, 453

KAZALO OPĆIH POJMOVA

- A**gencija za odgoj i obrazovanje, Split, 4
 ANUBIH, 72, 246, 584
 Arhiv Franjevačkog samostana u Sinju, 446
 Arhiv Viteškog alkarskog društva, 422
 autonomaši, 58, 400, 406, 420, 425, 447, 556-557
- B**achov apsolutizam, 555
 Balkan, 201, 325, 344, 355, 367, 371, 467, 469, 480, 483, 486, 487, 488, 490, 719, 746, 751, 752, 757
 balkanizacija, 469, 487
 balkanizam, 469, 487
 barbarogenija, 488, 490
 benediktinci, 461, 463, 459, 747, 759
 Biblija, 460, 505, 507
 Biološki odsjek PMF-a, Sveučilište u Zagrebu, 4
 boduli, 474
 bosanica, 375, 377-390, 395-397
- C**iparski rat, 159, 357, 360, 362-363
 cokulaši, 415, 408, 441, 479
- D**eforestacija, 119
 degradacija, 151, 117, 119, 125, 128, 150, 530, 620
 deindustrijalizacija, 170
 depopulacija, 76, 101, 104, 106, 108, 110, 117, 120, 128, 131, 167, 179, 195, 199, 202-204, 210, 217, 220-221, 223, 232, 323-324, 328-330, 332-333, 600, 634-636, 639, 641, 660, 655-658, 751, 757
 deruralizacija, 101, 104, 232, 325, 330-331, 748
- devastacija, 85, 94, 176, 179, 187, 203-204, 233, 415
 dominikanci, 360, 363, 373
 Državna geodetska uprava (DGU), 128-129
 Državni arhiv Zadar (DAZD), 53, 118, 128, 129, 385, 422, 674, 678, 686, 697
 Državni hidrometeorološki zavod (DHMZ), 269, 318, 320, 596
- E**gzodus, 66, 70, 89, 104, 125, 199, 201, 329, 335, 639, 634, 641
 ekoturizam, 596-597, 600, 612, 631
 emigracija, 76, 86, 160, 167, 189, 202, 210-211, 216, 219, 220, 323, 327-328, 330, 332, 334, 335, 750
 Etno-eko, 196, 204, 634
- F**iloksera, 166
 Francinskanski katastar, 687
 franjevci, 51, 67, 72, 252, 357, 363, 364, 366-367, 369, 371, 373, 403, 415, 417-418, 420-423, 427, 437-438, 446-447, 451-452, 459, 512-513, 555-557, 563, 559, 560, 565, 572, 574-576, 578-584, 597, 615, 622, 742
- G**eadria, 247, 604-605, 759
 Geografski odsjek PMF-a, Zagreb, 4
 glagoljica, 51, 269, 385, 424, 471
- H**ajduci, 32, 40, 479, 485, 493, 511-512, 514, 516-518
 harač, 515, 523, 518, 523
 HBOR, 19, 812
 HGK, 666
- hinterland, 45, 46, 699-701, 703, 705, 707-709, 711, 713, 717-719, 721-723, 725, 727, 729, 731, 733, 735
 Historijski arhiv, Zadar HAZd, 412
 Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, HAZU, 19, 54, 71, 191, 205, 335, 372, 375, 397, 399, 450, 483, 491, 553, 697
 Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zadar (HAZUZd), 351
 Hrvatski prirodoslovni muzej, Zagreb 4
- I**liri, 70, 76-77, 99, 129, 154, 157, 417, 426, 440, 473, 476, 480, 511-512, 531, 559, 566, 582, 625, 650, 747, 750, 759
 imigracija, 99, 119, 167, 331, 334
 industrijalizacija, 20, 76, 79, 82, 92-93, 97, 104, 167, 210-212, 215-216, 232-233, 239, 326-327, 331, 335, 611, 655, 748, 749
 Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 4
 Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 4
 Institut za turizam, Zagreb, 4
 iseljavanje, 18-20, 23, 25, 29, 64, 66, 85, 89, 159, 163, 167, 169, 171, 201, 209, 211, 323, 327-328, 332, 334, 531, 639-641, 655, 675, 681, 694, 750
- J**AZU, 71, 72, 86, 351-352, 370, 372-373, 450, 451, 452-453, 463, 491, 526, 553, 672
 JLZ, 113

- K**andijski rat, 51, 160, 192, 359-360, 362-363, 367, 370, 512-513
 Karovlah, 468, 481
 Katolički bogoslovni fakultet u Splitu, 4
 Klovićevi dvori, 71, 190, 192, 490
 Kulturni sabor Zagore, 4
- M**atica hrvatska – ogranak Imotski 320, 605
 Matica hrvatska – ogranak Kaštela, 205
 Matica hrvatska – ogranak Split, 4, 16-17, 72, 129
 Matica hrvatska – ogranak Zadar, 336, 452
 Matica hrvatska Zagreb 449-453
 migracije, 65, 70, 90, 91, 98, 167, 168, 174, 189, 202-203, 218, 328, 330, 335, 447, 561, 616, 741, 749-750
- Morejski rat, 360, 362-363, 366, 513
 Morlak, morlaci, 48, 122, 408, 432, 443, 467-468, 472-487, 488-490
 Morlakija, 48, 414, 427, 461-462, 467, 469, 480, 483, 486
 morlaštvo, 467-469, 474, 480-482, 487-490
- O**balna ekonomija, 75-76, 78-80
 Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, 4
 Pašajice, 801-803, 804-805, 807
 Patronimičke skupine, 81, 118, 174, 218
 periferija, 25, 103, 154, 209-210, 220, 327, 414, 424
 periferizacija, 25, 103, 154, 209-210, 220, 327, 414, 424
 planinska ekonomija, 75-78
 Podi d.o.o. Dugopolje
- R**eforestacija, 117, 120, 128, 149
- S**indici, 57, 58
 Sinjska alka, 414, 415, 417-419, 420-422, 433, 451, 597, 599
 Sinjska Gospa, 367, 513, 556, 583-584
 Sveučilište u Zadru, 4
- Š**panjolka, 166
- T**alijanaši, 556, 674
- Z**aobalje, 17, 26, 28, 45, 49, 75-77, 80-83, 99, 101-102, 104, 110-111, 131-132, 140, 142, 144, 155, 159, 166, 188, 326-327, 331-332, 334, 335, 349, 590, 800

POPIS SUDIONIKA ZNANSTVENOG SKUPA
*Zagora između stočarsko ratarske tradicije
te procesa litoralizacije i globalizacije*
održanog u Dugopolju od 19. do 21. listopada 2010.

Red. br.	Prezime i ime	Adresa
1.	Balić, Stanko	Narodna knjižnica Dugopolje
2.	Banić, Zrinka	Karlovačka 2, 21000 Split
3.	Bešlić, Stipe	Župnik Župe Ogorje, Radunić, 21206 Ogorje
4.	Blaće, Ante	Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, (Danilo Biranj 56, 22000 Šibenik)
5.	Botić, Jurica	Osnovna škola Primorski Dolac, 21227 Primorski Dolac
6.	Bralić, Ante	Odjel za povijest, Sveučilište u Zadru, Ruđera Boškovića 5, 23000 Zadar
7.	Buljac, Miljenko	Gimnazija D. Šimunović, Sinj, 21233 Hrvace
8.	Buovac, Marin	Sveučilište u Zadru, Đure Besaričeka 4, 23000 Zadar
9.	Burić, Tonči	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Stjepana Gunjače bb, 21000 Split
10.	Carević, Ivan	Požeška 7, 21 000 Split
11.	Čerina, Josip	Podružnica HCR-a Zadar, Stjepana Radića 11, Zadar
12.	Cvitanović, Marin	Geografski odsjek PMF-a, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
13.	Čvrlijak, Krešimir	Odsjek za povijest hrvatske književnosti, HAZU, Opatička 18, 10000 Zagreb
14.	Delić, Antun-Ante	Učiteljski fakultet Zagreb, Savska cesta 77
15.	Delić, Luka	Župnike Župe Unešić, Unešić
16.	Donato, Carlo	Sveučilište Sassari Sardinija
17.	Dožder, Ante	Umirovljenik, Plemićeva 2 Zagreb
18.	Dragić, Marko	Filozofski fakultet Split, Sinjska 2 Split
19.	Duvnjak, Marko	Gimnazija D. Šimunović, Sinj, Šimuonovićeve 10
20.	Dželalija, Branko	Općina Unešić Donje Dželalije 1 Unešić
21.	Faričić, Josip	Odjel za geografiju, Centar za istraživanje krša i priobalja, Sveučilište u Zadru, Ulica Franje Tuđmana 24 i, 23000 Zadar
22.	Fuerst-Bjeliš, Borna	Geografski odsjek PMF-a, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
23.	Gaurina, Davor	Gradski muzej Drniš, Domovinskog rata 38, Drniš

Red. br.	Prezime i ime	Adresa
24.	Gjokaj, Mark	Milješ, 81206 Tuzi, Crna Gora
25.	Gotovac, Josip	Kulturni sabor Zagore, Remete 44e Zagreb
26.	Haladić, Visko	Splitsko-dalmatinska županija, Tršćanska 52 Split
27.	Hodžić, Milan	Državni hidrometeorološki zavod Split, Glagoljaša 11, Split
28.	Jović, Jure	Gimnazija Sinj, Šimunovićeve 10, Sinj
29.	Kapitanović, Vicko	Kulturni sabor Zagore, Zajčeva bb, 21000 Split
30.	Lizard, Sophie	UMR ESPACE, Sveučilište u Nici / CNRS (Francuska)
31.	Lozić, Vlade	Umirovljeni profesor hrvatskoga jezika, Split
32.	Magaš, Damir	Odjel za geografiju, Sveučilište u Zadru, Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar
33.	Marinov, Nedjeljko	Kulturni sabor Zagore, Magistrale vrile 6, 21212 Kaštel Sućurac
34.	Matas, Mate	Učiteljski fakultet Zagreb, Odsjek Petrinja, Matice hrvatske 12, Petrinja
35.	Matijaš, Mirko	Osnovna škola Marina
36.	Melvan, Nikola	HAT, dd, T-com, Kukuljevićeve 26, Split
37.	Mimica, Mario	Matica hrvatska, Ogranak Split, Marmontova II/I
38.	Muslim, Nikola	Kulturni sabor Zagore, Nova cesta 40 Zagreb
39.	Parčina, Anđelko	Udruga "Hrast" Lećevica
	Prizmić, Mirela	Matica hrvatska, Ogranak Split, Marmontova II/I
40.	Radačić, Marko	Veleučilište Šibenik
41.	Rogošić, Ćiro	Pupačićeva 15 Zagreb
42.	Rogošić, Stipe	Podi Dugopolje D.O.O, M. Rogošića 14 21204 Dugopolje
43.	Selva, Orieta	Sveučilište u Trstu, Via Tigor, Trst
44.	Skračić, Vladimir	Prorektor, Sveučilište u Zadru
45.	Smoljanović, Ankica	Nastavni zavod za javno zdravstvo, Splitsko-dalmatinske županije, Vukovarska 46, Split
46.	Smoljanović, Mladen	Nastavni zavod za javno zdravstvo, Splitsko-dalmatinske županije, Vukovarska 46, Split
47.	Šimunović, Ivo	Ekonomski fakultet Split, Matice hrvatske 31, Split /Slavićeve bb, 21000 Split

Red. br.	Prezime i ime	Adresa
48.	Šipić, Igor	Lučićeva 3, Split
49.	Šore, Željko	Državni hidrometeorološki zavod, Glagoljaška 11, Split
50.	Tolić, Zvonko	FKG. Sinj, A. Stepenca 1, Sinj
51.	Umek, Dragan	Sveučilište u Trstu, Via Tigor 22, Trst
52.	Veić, Zvonimir	Kulturni sabor Zagore
53.	Vojnović, Nikola	Sveučilište u Puli, Preradovićeve 1/1, Pula, (Veruda 17 Pula)
54.	Vukosav, Branimir	Odjel za geografiju, Franje Tuđmana 24i, Zadar
55.	Zekan, Mate	Muzej HAS Split, Stjepana Gunjače b. b.
56.	Zeljko, Dragica	Novinarka iz Splita
57.	Ževrnja, Zlatko	Općina Dugopolje, Trg Franje Tuđmana 1, 21204 Dugopolje

Održavanje znanstvenog skupa i tiskanje zbornika radova, novčano
i organizacijski pomogli su:

OPĆINA DUGOPOLJE

HRVATSKA BANKA ZA OBNOVU
I RAZVOJ

SPLITSKO-DALMATINSKA
ŽUPANIJA

HRVATSKE VODE

Zaklada HAZU

Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Općina Klis
Općina Lećevica

Općina Muć
Općina Prgomet

Općina Primorski Dolac
Općina Unešić

Grad Drniš

Grad Kaštela

Grad Omiš

Grad Sinj

Grad Solin

Clissa d.o.o. (Krešimir Glavina)

Društvo Poljičana
Sv. Jure, Zagreb

Marina Frapa, Rogoznica

Hvala svima!